

शब्दकल्पद्रुमः
THE ŚABDAKALPADRUMA
राजा राधाकान्त देव

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

नई दिल्ली

1

THE
S
B
O
D
Y
P
A
D
R
U
N
A

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्य समस्तकोषांशेषां शास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

प्रथमः काण्डः ।

स्वरवर्णः ।

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,
नई दिल्ली - ११००५८
(भारत)

प्रकाशक

प्रो. वी. कुटुम्ब शास्त्री

निदेशक

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

५६-५७ इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,

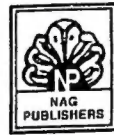
नई दिल्ली - ११००५८

पुनः मुद्रण २००२

मूल्यम्: रूपये ९३२.००

(पाँच भागों के सेट का)

मुद्रक

नाग पब्लिशर्स

११ ए.यू. ए जवाहर नगर

दिल्ली - ११०००७

(भारत)

डा. मुरली मनोहर जोशी
DR. MURLI MANOHAR JOSHI

मानव संसाधन विकास मंत्री

भारत

नई दिल्ली - ११० ००१

MINISTER OF
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT
INDIA

NEW DELHI-110 001

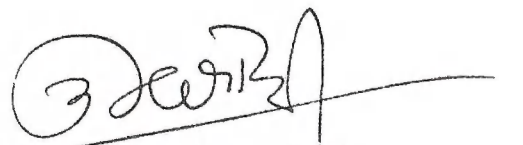
सन्देशः

संस्कृतसाहित्ये सन्ति बहूनि ग्रन्थरत्नानि येषां पठनपाठनम् अनुसन्धानं च सहस्रेभ्यो वर्षेभ्यः राष्ट्रेऽस्मिन् निरन्तरं प्रवर्तमानम् आसीत्। वेदशास्त्रस्मृतिपुराणादिरूपं विशालकृत्यं वाङ्.मयं संस्कृते उपलभ्यमानमस्ति। तदेतत् वाङ्.मयं प्रतिष्ठितैः विद्वद्भिः तदा तदा महता परिश्रमेण महता च धनव्ययेन अंशतः प्रकाशितमप्यासीत्। परन्तु गच्छता कालेन संस्कृत-मुद्रितपुस्तकानामुपलब्धिः पण्डितेभ्यः छात्रेभ्यः तथा सामान्यजनेभ्यः दुर्लभा जाता। अतः सुदुर्लभान् सुसम्पादितान् एतान् बहुपयोगिनः संस्कृतग्रन्थान् छायाचित्रद्वारकमुद्रणविधिमनुसृत्य पुनर्मुद्रयित्वा न्यूनतममूल्येन विक्रयणं कर्तुं क्वचित् महत्त्वपूर्णा योजना मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयेन स्वीकृता तदङ्गभूत - राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन कार्यान्विता चासीत्। ऐषमः पुस्तकवर्षे विक्रीतचरणाम् एकपञ्चाशत् ग्रन्थानां मुद्रणं विधातुं संस्थानेन संकल्पितमस्ति।

अहमाशासे यत् दूरगामीना एतेनोपक्रमेण संस्कृतविद्वांसः, छात्राः संस्कृतप्रेमिणः सामान्यजनाश्च लाभान्विताः भवेयुः, संस्कृतनिष्ठं ज्ञानवैभवम् इतोऽपि अधिकतरं विशदायमानं च भवेत्। क्रमये यत् राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं योजनायामस्यां भिन्नभिन्नान् महत्त्वपूर्णान् ग्रन्थान् प्रकाश्य संस्कृतस्य सेवां इतोऽप्यधिकं कुर्यादिति।

संस्कृत साहित्य में अनेक ग्रन्थरत्न विद्यमान हैं निनक पठन-पाठन एवं अनुसन्धान इस राष्ट्र में सहस्रो वर्षों से चला आ रहा है। वेद, शास्त्र, स्मृति एवं पुराण जैसे विशाल ग्रन्थ संस्कृत वाङ्.मय का अंग हैं। यह वाङ्.मय समय-समय पर प्रतिष्ठित विद्वानों द्वारा परिश्रम एवं आर्थिक व्यय से अंशतः प्रकाशित भी हुआ है। किन्तु समय के साथ इन ग्रन्थों की मुद्रित पुस्तकें छात्रों, विद्वानों एवं सामान्यजनों को दुर्लभ होने लगी हैं। अतः इन दुर्लभ सुसम्पादित ग्रन्थों का पुनर्मुद्रण कर न्यूनतम मूल्य पर उपलब्ध कराने की योजना मानव-संसाधन-विकास-मन्त्रालय एवं उसके अंगीभूत राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान के द्वारा कार्यान्वित की गयी है। इस पुस्तक वर्ष में इक्यावन पुस्तकों का पुनर्मुद्रण संकल्पित है जो संस्थान के विक्रय विभाग में सम्प्रति अनुपलब्ध हो चुकी हैं।

मैं आशा करता हूँ कि इस दूरगामी उपक्रम से संस्कृत के विद्वान्, छात्र एवं संस्कृतप्रेमी सामान्यजन लाभान्वित होंगे तथा संस्कृत के ज्ञान वैभव का विस्तार होगा। साथ ही मैं यह भी क्रमना करता हूँ कि राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान इस योजना में अन्य महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों को भी प्रकाशित कर संस्कृत की श्रीवृद्धि करेगा।

(डॉ० मुरली मनोहर जोशी)

नई दिल्ली

09-04-02

आमुखम्

दिक्षु विदिक्षु विद्वद्भिः समादृतः राजाराधाकान्तदेवेन संगृहीतः शब्दकल्पद्रुमेतिप्रसिद्धाभिधानः कोशः प्रथमतः बंगाक्षरैः तेनैव स्वीयकोषव्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेणैव नानादिदेशीयपात्रेभ्यः प्रदत्तः । अनन्तरं १८०८ शकाब्दे देवनागराक्षरैः मुद्रापयित्वा कालिकातावास्तव्याभ्यां श्रीवरदाप्रसादवसुश्रीहरिचरणवसुभ्यां यथोचितमुद्रया विद्वद्भ्यः प्रदत्तः । अस्य कोशस्य उपयोगितां अनुभवता मन्त्रालयेन १९८७ ईसवीये पुनर्मुद्रणं कृतम् । महता प्रयासेन धनव्ययेन च प्रकाशितचराः ईदृशाः ग्रन्थाः कालान्तरे दुर्लभतां गताः । तेन च संस्कृताध्ययन-अनुसन्धानक्षेत्रे काठिन्यम् अनुभूयमानमासीत् । किन्तु यथोक्तं देवनागराक्षरसंस्करणप्रकाशकाभ्यां-

मुद्रां नीतेऽथाविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।

अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥

पुनरेवास्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।

गुणांश्चाजनिमच्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥

भारतशासनान्तर्गत मानवसंसाधनविकास-मन्त्रालयस्य प्रकाशितचराणां दुर्लभानां च ग्रन्थानां पुनर्मुद्रणात्मकपरियोजनायां पुनर्मुद्रिताः अपि इमे ग्रन्थाः कालक्रमेण भूयोऽपि दुर्लभतां गताः । अतः द्वितीयवारमपि पुनर्मुद्रणं कारयित्वा पुस्तकानां सुलभता सम्पादनीया इत्येतत् मन्त्रालयस्य संकल्पमनु ग्रन्थरत्नस्यास्य पुनर्मुद्रणं प्रकाशनं च विधीयमानमस्ति ।

सन्दर्भेऽस्मिन् अपेक्षितं मार्गदर्शनं तथा शुभसन्देशं च प्रदाय राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं समेधितवद्भ्यः मानवसंसाधनविकासमन्त्रिवर्येभ्यः डा० मुरलीमनोहरजोशीमहाभागेभ्यः आधमर्ण्यं वहामि । संस्थानस्य अर्थसमितेः अध्यक्षेभ्यः निर्णयस्यास्य स्वीकारे सहकृतवद्भ्यः संस्थानस्य उपाध्यक्षेभ्यः श्री नी० गोपालस्वामी महोदयेभ्यः हार्दान् धन्यवादान् व्याहरामि । प्राशासनिकं साहाय्यं विधाय कार्यसाफल्याय सहकृतवत्यै मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयस्य भाषाविभागे संयुक्तसचिवायै श्रीमत्यै बेलाबैनर्जीमहाभागायै तथा अन्येभ्यश्च तद्विभागीयाधिकारिभ्यः धन्यवादान् व्याहरामि । संकल्पस्यास्य साकारतासम्पादने योग्यं प्रयासं कृतवन्तं संस्थानस्य शोधप्रकाशनविभागस्य सहायकनिदेशकं डा० प्रकाश-पाण्डेयं तदनुयायिकार्यकर्तृगणं च साधुवादैः सम्भावयामि ।

योग्ये काले सुन्दरं पुनर्मुद्रणं विधाय उपकृतवते नाग पब्लिशर्स इति मुद्रणालयस्य पतये श्री नरेन्द्र प्रतापाय साधुवादान् व्याहरामि । आशासे यत् भूयः कृतेन अनेन द्वितीयपुनर्मुद्रणप्रयत्नेन संस्कृतविद्वांसः संस्कृतच्छात्राः संस्कृतप्रेमिणश्च लाभान्विताः प्रेरिताश्च भवेयुः इति ।

दिनाङ्कः

१०.४.२००२

संस्कृतसेवकः

वेम्पटिकुटुम्बशास्त्री

निदेशकः

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्, नवदेहली ।

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K. C. S. I. OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris, dated 5th May, 1835.

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

Extract of a letter from His Excellency W. Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation.

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin, dated 26th March, 1858.

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma. It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal, dated 7th July, 1836.

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopædical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I. vol. 2nd Ap. P. LXIII.

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopædical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain, and Ireland, dated 6th April, 1845.

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopedique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interpretation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tires, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—La systeme de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en feraient usage, on n'y reussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d' autant plus meritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Cowper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the *Sabdakalpadruma*, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The *Sabdakalpadruma* must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The *Sabdakalpadruma* now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopædical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryāya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prāyaschitta* analogous in form and nature to that on *karmavipaka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Druma*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage qu'est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebut honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms ; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says : " Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars ; tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namayasdruma*."

Ditto. Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Ævergiste monumentum ære perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with * will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāskā-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable *Sabdakalpadruma*. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A.
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

*Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha,
dated Lahore, 9th June, 1852.*

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the Devanagara character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

*Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated
7th August, 1852.*

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Worterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855.

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von unedirten indischen wörterbüchern und von commentaren zu diesen wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Arch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

*Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847.
Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 331.*

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तथा च वृत्तिः यावदक्षिणोके पुरयपुष्टेन कर्मणा ब्रूयते तावदयं स्वर्गं लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28th July, 1859.

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908

अहमस्य पाठशालायां द्वाल्पादिषु समीपे भवदीयं महान्तं समस्तप्रज्ञानूक्तकोशमण्डितावर्तिनम् अयोध्याकविषय-
संपन्नमनोहरं कोशमवालोकायम् सम्यक् परिचितं मुद्रितं वङ्गाक्षरतयाच द्वाल्पादिष्वेव तदालोचनाय नियोजितः अयम्
सप्तमकाण्डमुखोपन्यस्तं मुख्यबंधनाभिधप्रकरणं यथातथम् अज्ञातम् तच्च श्रीमतां भवताम् एतत्कोशसमर्पणविषयं सततवृत्तमानं
मोदार्थोत्तिष्ठयम् उपलभ्य एतत्कोशप्राप्तानुत्कृष्टितचेता इमं वर्षद्वयं भवत् सविधे प्रख्यापयम् ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

द्वैतध्यानाविनाशनेकविलसत् सिद्धान्तरत्नप्रदम् ।
प्राविष्टं बहूनाम्नामेव नितरां श्रीशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewels of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरक्षित शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दर्शं दर्शं अस्माकम् अस्मात् सदेमच्छकपक्षितानां भूयोभूयोऽक्षयिता
परमदुष्टिर्जायते शुद्धा तमपि आलोक्ष्य च अस्माभिः तैश्च नानादर्शेन परिशीलिततत्त्वम् अवगम्यम् ।

Translation

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tübingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859.

यावच्चन्द्रदिवाकरौ चितितले खेलात्मना राजत-
स्वावदेवरस्य कीर्तिरतुला कल्पद्रुमात् आस्यति ।
राधाकान्त रूपस्य भूपसुमणे भूमिच्छले समुदा
जीयाद्दे सच पुत्रपौत्रसहितः जीयेन संरक्षितः ॥

धनात् सर्वं सर्वं न च धनयुताः पण्डितगणाः ।
कथंतेषां सर्वं विदितमिव स्यात् पुस्तकं शतम् ॥
सुखात्सारं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य कृतितः ।
क्षितौ राधाकान्तो जयति हि विशेषाङ्गरपतिः ॥

Translation

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by Srisa, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्महे शिवं सत्यं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।

द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।

ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥

विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।

रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेषेषपिष्टपम् ॥३॥

अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।

नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताच्चं सुमङ्गलम् ॥४॥

तमोभूतमिदं विश्वं प्रसप्तमिव सर्वतः ।

अरुणोदयवेलिव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥

एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।

परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥

इयमुत्तीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।

आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥

अनया भाषयैवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।

प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥

विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥

सिद्धचारणगन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।

इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥

ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।

जयत्यमरभाषेयमासंमाराद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।

गीर्वाणवार्णी तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥

योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।

पूर्वाचार्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥

पर्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।

लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥

अतिसंक्षिप्तजटिलाश्चन्दोबद्धा दुरन्वयाः ।

विनाचार्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥

युगपत् सर्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।

कार्यकालेऽभीप्सितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥

स्थितेष्वपि पुरः सर्वकोषेष्वन्यैर्यथा जनैः ।

इष्टार्थोऽतद्रहस्यत्रैर्यत्रतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥

सर्वधिगम्यं निर्मातुं कोषं सर्वार्थसाधकम् ।

उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥

अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।

तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥

सएवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।

यः सर्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥

मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्गमे ।

एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृचया ॥२१॥

नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।

कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥

वेदकर्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।

व्यासो भारतकर्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥

दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधौ ।

वराहरूपी भयवान् काश्यपीमुददीधरत् ॥२४॥

कलौ तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उद्धृत्वाऽनन्तकालाब्धेर्देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्टं न श्रुतं क्वापि तद्वि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
 यन्नैवोद्धृतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुद्धृतवान् पूर्व्वं मत्स्वरूपी जनार्दनः ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिजैर्ममन्युः क्षीरनीरधिम ।
 एकएव ममन्याऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौस्तुभाख्यमपां सारं शीरेरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणान्तु लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 समुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
 सर्व्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महीषधम् ॥३५॥
 सर्व्वेषामेव धर्म्माणामाश्रमाणां च सर्व्वशः ।
 कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्मशालिनः ।
 क्षत्रिया वैश्यशूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्कराः ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्व्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदाढभिः ।
 उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीढभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक् ।
 संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्व्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 ओषधीनामशेषाणां गुणपर्यायसंग्रहाः ।
 नानाभाषाप्रचलिता आख्याश्चैवाऽत्र दर्शिताः ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्व्वमतानुगम् ॥४२॥
 अश्वर्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥४३॥
 मन्दभाग्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः ।
 विहीना अपि शीर्य्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवार्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाश्चित्रा ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 नवहीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽद्य तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यदयं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तिश्च रक्षति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्घ्यं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम् ।
 अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थं न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्बहोः कालात् परं नृपः ।
 स प्रपेदे परं पारं भवाब्धेरिव निर्भमः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषवयजं स्वकोषं त्यागिनां वरः ।
 अमूल्यं वातरमूल्यं विना विद्मो महायथाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतेरतुलं फलम् ।
 विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
 आमेरिकास्यायूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
 शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
 धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यत्रासन् तदा भुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मैघाः शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥
 बङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
 कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पृष्टते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकट्टं यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वंशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
 अविसंवादितं सर्वैश्चूडामणिरिति चिन्तौ ॥६१॥
 एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववंशं यशसा नृपः ।
 अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
 गते बहुतिथे कालेऽकारि कोषेऽत्र दुर्लभे ।
 वरदाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६३॥
 मुद्रां नीतेऽथाऽविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दीर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणांश्चाऽजनि मञ्चिते पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६५॥
 ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।
 प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥
 बङ्गाक्षरैरितः पूर्वं कोष एष प्रकाशितः ।
 तनाऽसौ सुखपाञ्छोऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
 सर्वत्राद्रियते प्रायः सर्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्विधितुमभिः ।
 प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरेष कोषः प्रकाशयते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
 संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनैव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमिं प्रति प्रेम्ना तेनोपादानलिप्सुना ।
 अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥
 मुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
 पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्नं सेव्यते सर्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरधते ।
 पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥७६॥
 प्रवृत्तीर्थाश्रमसरिदेशारण्यमहीभृताम् ।
 सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
 अदृष्टपूर्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि बहूनि च ।
 इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिरिक्तं तत् सर्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
 वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य द्वयोरिव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं ग्राहकानां च खण्डशोऽयं प्रकाशयते ॥८१॥
 परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
 एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
 अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

कृतद्वितसमाप्तानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।
 प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥
 द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।
 ग्रन्थप्रचारविरहादन्वकारद्वय स्थिताः ॥८५॥
 पाश्चात्यविदुषां ज्ञानापूर्वलोकेन तेऽधुना ।
 दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥
 सार्थप्रमाणास्ते सर्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।
 दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निजशक्त्यनुसारतः ॥८७॥
 कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणाद्योद्धृतानि च ।
 मूलातिगिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥
 तेऽपि सर्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।
 यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥
 शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
 अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥
 स्वशक्तिकाष्ठानाश्रित्य तथाप्यस्मादृगैर्जनैः ।
 परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥
 इयेष सुद्राङ्गयितुं स राजां वागराक्षरैः ।
 पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभोगविधित्तया ॥९२॥

कलिकाता ।

७१, पाथुरियाघाटा ट्रीट् ।

श्रकाब्दाः १८०८ ।

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।
 निर्भमे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥
 दुर्विलासात्तु दैवस्य हस्तलेखाश्च तेऽखिलाः ।
 कीटैः कवलिता हन्त ! नष्टमापुरणेषतः ॥९४॥
 चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।
 संस्कृतज्ञानविस्तारिणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥९५॥
 अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।
 पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपत्येच्छानुसारतः ॥९६॥
 शब्दकल्पद्रुमस्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।
 पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥
 देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभो ! ।
 वंशावलीं तस्य राज्ञो धारां भागीरथीमिव ॥९८॥
 हे विश्ववासिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिनः ! ।
 सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥९९॥
 करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।
 सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥
 भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरैः ।
 भक्तवाङ्माप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

मुखबन्धनं ।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्तितः ।
उपासकानां कार्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अशेषविघ्नाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजावाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बह्मयन्तः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणवीजं ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तस्यैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तस्मिन्महोपाधे स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरण-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं । किन्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्र्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाथ-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आद्वैत-धृतश्रुतौ,—

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुभौ” ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंख्यकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्वाणवाणी । अतः सत्त्वात्कृष्टा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्कृषिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-बहुविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्ग्रन्थीयैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गस्मरणभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करा । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-षडक्षर-पर्यन्त-कान्तादि-हान्तशब्द-निवद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थयोर्लाभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपकाराय पठदृशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्यन्तं बहुतरपरिश्रमै-धीरवर-निकर-साहाय्यैरेतद्ग्रन्थप्राप्य-समस्तकोष-वेद-वेदान्तवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-च्छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभिः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहञ्च सङ्कलय्य सकलशब्द-धातुर्थानामनायासेन लाभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डा-त्मक-वृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेण नानादिदेशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गभ्यो याचकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकरणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्तिर्भवत्येव । मत्कृतमर्त्त्यीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकरणं । प्राचीनसंग्रहक-द्विरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञां कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमञ्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्विकाकारादि-चकारान्त-पञ्चाशदर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वं । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताक्षरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्यं । पदसाधने घेषामन्त्याक्षराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तन्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिधितान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान् । येषां धातुनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थानं विन्दुयुक्तमथवा शुन्यमासे । तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धातुर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्यायाः देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धात्वर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्त्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वशेषे तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगा-
तद्विरहे तदुत्पत्ति-लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग्य-जकारान्तःस्थयकारौ मूर्द्धन्य-णकार-दन्त्यनकारौ वर्ग्यवकारान्तःस्थयकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकार-दन्त्यसकाराः सन्ति ।
एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातुनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान् । वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-
द्वयस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशधृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति ।
सा यथा,—

“उद्धृतौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विज्ञानीयात्तदन्यो वर्ग्य उच्यते” ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातुनां शब्दाकरत्वादोऽप्यदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा वङ्ग-प्रयत्नै-
र्वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णान्तु रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसञ्चयो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वोत्तम-
वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातुन् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १३२ अकारान्त-
धातवः । २४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३३ उकारान्त-धातवः । १३ ऊकारान्त-धातवः । २१ ऋकारान्त-
धातवः । १६ ॠकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २१ खकारान्त-
धातवः । २७ गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ छकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-
धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-
धातवः । २८ यकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-
धातवः । ४५ बकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-
धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः । ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धात-
वः । ४२ सौत्र-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकष्टकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौत्र-धातुनां नियत-प्रयोगाभावः ।
एतत्समुदाय-धातुर्गणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विप्रेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-
सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिलिखितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं त्यक्त्वा
पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्विधिमात्रेण यदक्षर-पर्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठारूढो भूतस्तदोभो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन
लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य सङ्केतः “पुं” । स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः “स्त्री” । क्लीवलिङ्गस्य चिह्नं “क्ली” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् त्रिलिङ्गस्य लक्षणं “त्रि” । एवम-
व्ययशब्दस्यैक-देशस्य “व्य” इत्यक्षरस्य रहणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-वङ्गवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपंक्तिशेषे एका चुट्ट-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं ।
प्रथमकाण्डे कचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-द्वि-त्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “}” दत्तं ॥

विशेषवृत्तान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वञ्च पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं । एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-
कारेणाङ्कितं ॥

तेषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः कृतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्वेन गणयित्वा तत्पर्याये ज्ञादि-
संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वादित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातुनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

अः—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा धक्क नक्क क नाशने इति ॥

आः—निष्ठाभावादि-कर्षवेष्ट । आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्षणि च विहिताया निष्ठाया वा इदृशार्थः । यथा इर्मिशा स्नेहे भावादिहे वेति
मित्रं मेदितं तेन । प्रमित्रः प्रमेदितः सः । भावादिकर्षणमन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः । यथा आदित इति मित्रः मित्रवान् ॥

इ—नुनवान् । वदिङ् नुत्यभिवादयोः । अतएवेदितो नुन् वन्द्यते विष्णुः ॥

इर्—वा आङ्वान् । च्युतिर् चरणे इरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ई—अनिङ्निष्ठः । दीपीङ् य दीपने । नेमडीश्रीति दीप्तः दीप्तवान् ॥

उ—क्तावेट् । चमु भक्षणे । पु क्लिशदित इम् इति चमिता चान्वा ॥

ऊ—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । विधू शिवे शास्त्रे । वेमूदिदिति असेधीत् असेत्सीत् ॥

ऋ—चङ्गह्रस्वः । चङि जेः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान् । यथा ढौकङ् गत्यां । अरुडुगङ् इत्यत्र ऋदिद्वर्जनात् अडूढौकत् ॥

ऋ—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्तते । कण् आर्त्तस्वरे । भ्राज भ्रासेति अचीकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पद्यते कैश्चिन् पद्यते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

ऋ—अङ्वान् । औगन्त् गत्यां । शास्त्रद्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

ए—सिचि अट्टिङ् । सिचि व्याविहितसौ । ए कट् वृत्तौ वृषि । ह्रसादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐ—यजादिः स्यात् । यजे औ देवार्चने । यथग्रहेति जिः इयाज । ग्रहस्वपाद्योरिति इज्यात् ॥

ओ—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । रुजो औ भङ्गे । सूत्राद्योदिदिति रुग्णः रुग्णवान् ॥

औ—अनिट् । औ गम्त् गत्यां । वसेरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

क—चुरादिः । गणत्क संख्याने । चुभ्यौ जिर्व्वेति गणयति ॥

कि—चुरादिर्वा । पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भादिरित्यर्थः । युज कि संयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्व्विकल्प्यते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदमुक्तं । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुभ्यौ जिर्व्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

ग—क्र्यादिः । डु क्री ज ग द्रव्यपथ्ये । दिवसुतुदेति क्रीणाति ॥

गि—घ्रादिरपि । अपिशब्दात् क्र्यादिश्च । पू ज गि शोधे । घ्रादेः ख इतिह्रस्वः पुनाति । अपूः स ल्वादिः । पूर्वर्जितः स घ्रादिर्वादिश्च स्यात् ।

लू जगि छिदि लुनाति । सूत्राद्योदिदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ज्या स्लाह्लादेरिति लूनिः ॥

घ—रुदादिः । लघिर रुद रोदे । रुद्गोऽयोह्रस्वस्येव इति रोदिति । रुदाद्यस्तीति ईम् अरोदौत् ॥

ङ—तङ्वान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तङ्वान् आत्मनेपदौ । एध ङ वृद्धौ । नवशः पमे इति एधते ॥

ज—ज्वलाद्यः । ज्वल ज्म चलविषोः । दूनीभूज्वलाद्येति एः ज्वालः । पक्षे पचादित्वाद् ज्वलः । एवं कुच ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । दूनीभूज्वलाद्येति एः कोचः । पक्षे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

झ—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञ—आत्मने । आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज औ देवार्चायां यजते यजमानः यजति याजकः ।

चूरादेस्तु स्वार्थविहित-ज्जेर्जकारेण जित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम अक् वितर्के इत्यादे जानुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

जि—अद्यक्तः । अद्य वर्त्तमाने क्ते यस्मात् स अद्यक्तः । जि ङा स्थाने । जार्च्च्कार्यञ्जीच्चीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

डु—सायुः । डृ ङ वेप चलने । द्वितोऽयुरिति वेपयुः ॥

ढ—फणादिः । इति केचित् ॥

डु—त्रिमग्युतः । छ अ द डु क्तौ । द्वितस्तुज्जे इति कृत्रिमं ॥

ण—फणादिः । फण ण निस्त्रहे । ढ फल भजेति फेणतुः पफणतुः फेणित्य पफणित्य ॥

त—अदन्तः । अदन्तानां पृथग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

द—तनादिः । तन दु ज विस्तृतौ । तन्भ्यः श्रुतिरिति तनोति । सेल्लेक् तथासेरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । वनतनाद्यनिमामिति प्रतत्य ॥

ध—रुधादिकः । रुधिर्धौ जि ज आवृतौ । दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

न—खादिः । णु ञ्ण सन्धाक्केदपीडमन्ये । दिवसु तुदेति सुनोति ॥

प—मुचादिः । मुच्छ श प औ मोचे । नुण्णधामुचामिति मुच्चति ॥

भ—शमादिः । शमुभिर्य शमे । यन्योशमादौति शाम्यति ॥

मि—घटादिः । मिचिन्नमोर्दीर्घौ वा । दीर्घा दीर्घवान् । घट य म ङ चेष्टे । जीन्नमोस्तुर्घश्चेति अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटं । निचि

ह्रस्वः मोऽनुवर्तते । निचि औ ह्रस्वः ह्रस्वान् । घटादि जनोति घटयति ॥

मि—वा । निचि ह्रस्व इत्यनुवर्तते । फण मि ण गतौ । वा सम यम फणेति फणयति फाणयति ॥

यः—दिवाद्यः । दिव्यु जिगीषेच्छादौ । दिवसु तुदेति दौव्यति ॥

रः—वैदिकः । वेदेस्वेव प्रयुज्यन्ते नतु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जन्मनि । जगाति ॥

लः—अदादिकः । अद्वौ भत्ते । लुगङ्गोऽपः अत्ति ॥

लिः—ऋदिः । ऋदेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्सूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा लुः स्वपादिश्च लिङ्गादिरित्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयानुबन्धौ

धातु क्रमात् स्वपादिऋदीस्तः । चकारस्योभयत्र सम्बन्धाददादौ चेत्यर्थः । ऋदिः पृथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“ऋद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः” ॥ इति ।

जलि होमेऽदने । ऋदी रे दिः जुहोति ।

लुः—स्वपादिश्च । चकाराददादिश्च । स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्ति । दग्ध्रतीत्यादौ स्वपादित्वादजादौ सार्वधातुके । आद्युदात्तत्वमिति वोपदेवः ॥

वः—वृतादिः । वृत उ व लृ वर्तने । वृज्जानेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्यति विवृत्सति । आत्मनेपदे तु वर्त्तिष्यते विवर्त्तिषते । अन्यत्र विवर्त्तिषा विवृत्सा ॥

शः—तुदादिकः । तुदौ ज श व्यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

शिः—कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटां नुव्री ङिति इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । ए शि स्तवने इत्यादीनां अनुव्रीदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादु च ॥

षः—कृदङ्वान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं कृदिति विशेषणं । स्वमते त्वभयत्र उ एव । डु जौ श पच पाके । भौषि चिन्तीति पचा ॥

चः—जचादिः । जच च लु घ भक्षहामयोः । द्विरुक्त जचादीति द्विसंज्ञायां शत्रन्तस्य त्रिदचोऽद्वेरिति न नुण् जचत् । क्लीवे जश्शसेस्तु द्वेः शतुर्नुण् इति जचति जचन्ति । आख्यातिकेऽन्तोऽन्तो द्वेरिति जचति । अनुस् सिद्धेरिति अजचुः । इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणेकाभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽव्ययवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्विनौषधिसिंहादिवर्गः । ततो नृत्रज्जलत्रविट्शूद्रवर्गः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित् कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रादित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निघ्न-वर्गमङ्गीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंघट्टवर्गस्य योगं कृत्वा स्त्रीयकोषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्यत्कोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां संज्ञाः पञ्चास्त्रिख्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं ..	..	नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुरुषोत्तम देवकृतः ..	..	त्रिकाण्डशेषः ..	१५
अजयपालकृतः ..	..	नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता ..	..	हारावली ..	१६
ग.द.सिंहकृता ..	..	नानार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	..	भावप्रकाशः ..	१७
चक्रपाणिदत्तकृता ..	..	शब्दचन्द्रिका ..	४	मथुरेशपण्डितकृता ..	..	शब्दरत्नावली ..	१८
जटाधराचार्यकृतः ..	..	पर्यायनानार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः ..	..	विश्वप्रकाशः ..	१९
दण्डाधिनाथकृता ..	..	नानार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	..	नानार्थशब्दकोषः ..	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता ..	..	धातुदीपिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृतः ..	..	शब्दमाला ..	२१
धनञ्जयकविकृता ..	..	नाममाला ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृता ..	..	आयुर्वेदार्णवोत्थितपर्यायरत्नमाला ..	२२
धरणिदासब्राह्मणकृतः ..	..	सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	वोपदेवविप्रकृतः ..	..	कविकल्पद्रुमः ..	२३
नरसिंहकाशमीरपण्डितकृतः ..	..	निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टुः १०	१०	श्रीनन्दनभट्टाचार्यकृतं ..	..	वर्णाभिधानं ..	२४
नारायणदासकविराजकृतः ..	..	राजवल्लभः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः ..	..	उणादिकोषः ..	२५
पद्मनाभदत्तद्विजकृतः ..	..	भूरिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृते ..	..	उणादिवृत्ती ..	२६।२७
पुरुषोत्तमदेवकृतः ..	..	एकाक्षरकोषः ..	१३	हलायुधभट्टकृता ..	..	अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	..	द्विरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	..	अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तकोषनामानि ।

एतद्विज्ञानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये बहुकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि आमादतानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरित्वेन वक्ष्यमाणसमस्त-प्राचीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विश्वधृतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र ..	१	वाचस्पति ..	४	मङ्गल ..	७	भागुरिरचितकोषाः ..	१०
कात्यायन ..	२	व्याडि ..	५	शुभाङ्क ..	८		
साहसङ्क ..	३	विश्वरूप ..	६	वोपालित ..	९		

मेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनी ..	१	रन्तिदेव ..	७	गङ्गाधर ..	१३	चन्द्र ..	१६
शब्दार्णवः ..	२	रत्नापरनामहर ..	८	वाभट ..	१४	विक्रमादित्य ..	२०
संसारवर्त्तः ..	३	गोवर्द्धन ..	९	माधव ..	१५	गोमिरचितकोषाः ..	२१
नाममालाख्यः ..	४	रभसपाल ..	१०	धर्म ..	१६	पाणिनिपदानुशासनञ्च ..	२२
वररुचि ..	५	रुद्र ..	११	वारपाल ..	१७		
शाश्वत् ..	६	अमरदत्त ..	१२	वामन ..	१८		

एतदन्ये वलहङ्गप्रभृतिकृतकोषाः सन्ति ॥

लब्धालम्भामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषश्च मृगप्रामाणिकः व्युत्पादकश्च । तस्मात् बह्वतरटीकाकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलब्धटीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृतानामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरस्वामी ..	१	माधवी ..	११	कोलाहलाचार्यः ..	२१	कृता व्याख्यासुधीः ..	३०
सुभूतिः ...	२	मधुमाधवी ..	१२	श्वरस्वामी ..	२२	अच्युतोपाध्यायकृतव्याख्या-	
हड्डचन्द्रः ..	३	सर्वानन्दः ..	१३	रामतर्कवागीशः ..	२३	प्रदीपः ..	३१
कलिङ्कः ..	४	अभिनन्द ..	१४	नयनानन्दः ..	२४	मथुरेश्वरविद्यालङ्कारकृता	
कोङ्कटः ..	५	मल्लिनाथः ..	१५	विद्याविनोदः ..	२५	सारसुन्दरी ..	३२
सर्वधरः ..	६	रायसुकुटमणिः ..	१६	रघुनाथचक्रवर्त्ती ..	२६	नारायणचक्रवर्त्तिकृता पदार्थ-	
राजदेवः ..	७	नीलकण्ठः ..	१७	व्याख्यामृतः ..	२७	कौमुदी ..	३३
गोवर्द्धनः ..	८	अरुणः ..	१८	टीकासर्वस्वः ..	२८	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत-	
द्राविडः ..	९	भगीरथः ..	१९	सन्देहभञ्जिका ..	२९	त्रिकाण्डविवेक ..	३४
भोजराजः ..	१०	जयादित्यः ..	२०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित-		भरतमल्लिककृता मुग्धवोध	
						सम्भता टीका ..	३५

एतद्विन्ना अपि टीका वर्त्तन्ते ॥

अत्राहतविषयवृन्दं शब्दसिन्धुदुस्तरत्वञ्च विज्ञापयामि ।

कोषगणतिरिक्तनानाशास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्मोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपण-वेदाङ्गशिक्षादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिककान्दसिकसूत्रवृत्तिमात्रानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिवन्धादयः । औत्सर्ग्यज्ञमलमासादि-लक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोदाहृतिथिस्त्यजन्माष्टमीदुर्गास्वाष्ट्यादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतङ्गाभवनवृषोत्सर्गव्रतप्र-तिष्ठापरीचाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाङ्गिकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्मविपाकद्वादश्याचाधिकरणदत्तकव्यवस्था-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णतत्त्वषट्कर्मस्नानतर्पणपूजामुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिध्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेतवादानवतीर्थावतारनन्दनदीदे-शभेदपीठपर्वतवृक्षराजनीतिवर्णाश्रमधर्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिर्धरत्वाद्युत्पत्तिस्थितिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्योतिषिक-सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्तुपक्षवर्षायनजातफलाकालग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्वरोदयगणिताङ्गचेच-व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदृग्गोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरोगनिदानपूर्वरूपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्सौषधद्रव्यगुणपाचनजारणमा-रणपथ्यापथ्यनाडीसूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्मषड्विंशत्युपाख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वराताललयतानमानग्रामश्रुतिमूर्च्छनारागगणिता-त्युत्ततद्गार्थागानसमयभ्रुकगमकनायकनायिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुग्रन्थीयनीतिद्वन्द्वनगरीवासुरराजगृहविशेषसामान्यासनोपकरणालङ्कारास्त-यात्रायुक्तयः तथा चतुष्पदद्विपदनिष्पदयानोद्देशाः । पत्रकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रश-स्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्यादिग्रन्थीयब्राह्मणवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवंशगोत्रप्रवरपर्यायश्रोत्रियकुलीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थनामानि बाहुल्यभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापमुग्धबोधटीकाधृतश्लोके ।

अहञ्च भाव्यकारश्च कुशाग्रौयधियाबुभौ ।

नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्यभावेन न संगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पतिताः । एवं यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि । एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एवं दीकारोत्तरचकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रभादेन स्खलनं जातं । एवं अकाराद्यादिबार्थवकारादिपर्यन्तधातूनां तत्तद्वीकाधृतपदोदाहरणदयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि । अतः परमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डौयशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या मद्रन्वुवर्गा ममान्तिके बङ्गशः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विवृत्तोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयी स्वीयलाभार्थं मत्कृतैतद्ग्रन्थाधिकारं यथारौति गृहीत्वा अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तीति ॥

शाके वल्लिसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते खाम्निमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।
काण्डैः सप्तभिरन्वितो भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् क्षम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोपनिषत्पद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथामृतञ्चैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च ।
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वग्रहमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि ओचक्षीनं ओतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तथौपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टमेव यं ।
निर्माणकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुग्राहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशपताः सर्वे ब्रुवन्ति सततं भुवि । ५ ।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ । ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः । ८ ।
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ । १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः । ११ ॥

यमुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ । १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ।
शिल्पिनो विश्वकर्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् । १६ ।
सौरास्तेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ । १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्त्तिं यमाङ्गभक्तवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसूनुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राज्ञातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य बङ्गशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संगृह्योऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा वेदनिघण्टाख्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
वैदिकानाञ्च शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
तस्यात्र देशे विरलप्रचारत्वेन तद्धृतः ।
पर्यायशब्दसन्देहः केनापि कोषकारिणा ॥
न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुरुहोऽश्रुत एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
येषां स्थितानां शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टगान् ॥
करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गसु नाम च ।
तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दकम् ।
तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावान्नात्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१
२	हिरण्यनामानि ..	१५
३	अन्तरीक्षनामानि ..	१६
४	साधारणनामानि ..	६
५	रश्मिनामानि ..	१५
६	दिङ्नामानि ..	८
७	रात्रिनामानि ..	२३
८	रात्र्युपनामानि ..	१६
९	अहर्नामानि ..	१२
१०	मेघनामानि ..	३०
११	वाङ्नामानि ..	५७
१२	उदकनामानि ..	१००
१३	नदीनामानि ..	३७
१४	अश्वनामानि ..	२६
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०
१६	ज्वलतिकर्माणाः ..	११
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्मनामानि ..	२६
२	अपत्यनामानि ..	१५
३	वृत्तनामानि ..	२५
४	बाहुनामानि ..	२२

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
५	अङ्गुलिनामानि ..	२२
६	कान्तिकर्माणाः ..	१८
७	अन्ननामानि ..	२८
८	अक्तिकर्माणाः ..	१०
९	बलनामानि ..	२८
१०	घननामानि ..	२८
११	गोनामानि ..	६
१२	कुप्यतिकर्माणाः ..	१०
१३	क्रोधनामानि ..	११
१४	गतिकर्माणाः ..	१२२
१५	क्षिप्रनामानि ..	२६
१६	अन्तिकनामानि ..	११
१७	संग्रामनामानि ..	४६
१८	व्याप्तिकर्माणाः ..	१०
१९	बन्धकर्माणाः ..	३३
२०	वचननामानि ...	१८
२१	ऐश्वर्यकर्माणाः ..	४
२२	ईश्वरनामानि ..	४

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	बहुनामानि ..	१२
२	ऋष्यनामानि ..	११
३	महन्नामानि ..	२५

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
४	मृहनामानि ..	२२
५	परिचरणकर्माणाः ..	१०
६	सुखनामानि ..	२०
७	रूपनामानि ..	१६
८	प्रशस्यनामानि ..	१०
९	प्रज्ञानामानि ..	११
१०	सत्यनामानि ..	६
११	पश्यतिकर्माणाः ..	८
१२	उत्तराणि पदानि सर्व- पदसमाप्तानां ..	६
१३	उपमानामानि ..	१२
१४	अर्चतिकर्माणाः ..	४४
१५	मेधाविनामानि ..	२४
१६	स्तोत्रनामानि ..	१३
१७	यज्ञनामानि ..	१५
१८	ऋत्विङ्नामानि ..	८
१९	याज्ञाकर्माणाः ..	१७
२०	दानकर्माणाः ..	१०
२१	अध्येषणाकर्माणाः ..	४
२२	स्वपितिकर्माणाः ..	२
२३	कूपनामानि ..	१४
२४	स्तेननामानि ..	१४
२५	निर्णीतान्तर्हितनामधे- यानि ..	६
२६	दूरनामानि ..	५

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
२७	पुराणनामानि ..	६
२८	नूतननामानि ..	६
२९	दिश उत्तराणि नामानि	२६
३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	जहा इत्यादिपदानि	६२
२	सखिमित्यादिपदानि	८४
३	आशुशुक्लशिरित्यादि- पदानि ..	१३२

पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अग्निरित्यादिपदानि	३
२	ऋषिणोदा इत्यादि- पदानि ..	१३
३	अश्व इत्यादिपदानि ..	३६
४	वायुरित्यादिपदानि ..	३२
५	श्येन इत्यादिपदानि ..	३६
६	अश्विनावित्यादिपदानि	३१

अथ ग्रन्थस्यानुक्रमणिकादिलेखनाभावकारणं वृत्तव्यम् ।

ग्रन्थस्यानुक्रमणिका साङ्केताक्षरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
पूर्वं सप्तमकाण्डोऽयमुपबन्धे प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्नया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्मीकभक्षणजन्यमनस्तापतन्निवारणहेतुपञ्चपद्यानि ।

इदानीं परिशिष्टीयबहुलादर्शपत्रिकाः ।
यन्त्रालयसमुत्पन्नवल्मीकगणभक्षिताः ॥
अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
तच्चेद्भूतं तदा ग्रन्थबाहुल्यं समजायत ॥
किन्तु सांप्रतमादर्शनाशजन्यो मनोगतः ।

तापो जामातृदौहित्रगणैरेव निवारितः ॥

यतस्ते परिशिष्टीयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।

देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥

मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।

तस्य प्रकाशालोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तृर्व्वंशवर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेरंशरूपकः ।
 कायस्थानां कुले देववंशस्योद्भवहेतुकः ॥
 मूर्शिदावादनगरासन्ने स्वजनपालकः ।
 कर्णस्वर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाभोजयुगलध्यानकारकः ।
 मौद्गल्यगोत्रजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दृगावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ॥
 तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
 सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ॥
 खानोपाधिस्तत्तनयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
 अदभ्रशालिशालित्वाद्भान्वपीताम्बरेति च ।
 विख्यातो भूवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः । ७ । ८ ॥
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्देशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदासाख्यश्चौखण्डिख्यातिमंयुतः ।
 मलयुयीनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासो नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीया यः सोऽपि रायेत्युदाहृतः ।
 तान्नाग्रामकृतावासश्चतुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतायनः ।
 सदा श्रीनाथचरणाम्भोजार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्नेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डीवरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काशीनाथश्च विजयावल्लभस्तत्कुमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ॥
 विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः । १५ ॥
 विद्याधरस्तस्य सूनू रायेतिख्यातिमागतः ॥
 आदौ नाज्गामवासो नित्यादावासकृत्ततः । १६ ॥
 तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
 द्वितीयोगामचन्द्राख्यस्तृतीया लक्ष्मणे मतः ।
 देवीदासस्तु गौयाऽभूत् मजुम्दार उपाधितः ॥
 पणोपकारनिरतः सदा बन्धुभिरावृतः ।
 मुङ्गागाढादिदेशानां कानुनगोपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्वर्णसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्यतः ॥
 दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुम्दारतनयाः षट् प्रजामृतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः ॥
 चण्डीशरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः ।
 तृतीयः पुण्डरीकाक्षः सहस्राक्षस्तुर्धकः ॥
 महावज्रङ्गतो यो हि पदे पैथ्ये नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोलग्रामान्तर्वामस्तेन विनिर्मितः ।
 कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो बज्रभिर्ज्ञातिभिर्हृतः ॥
 मुङ्गागाढाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य चतुर्थस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ये नवावेन नियोजितः ॥
 अपश्यद्भवहारांश्च तद्राज्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्त्तते कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैथ्यं पदं प्राप्तः कृतश्चमः ।
 महावज्रङ्गतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुर्गैयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां दतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो गुणैर्वज्रभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तोपाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः ॥
 स च हिज्जलीतमोलिप्तमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
 कटकादिप्रदेशस्य महावज्रङ्गतस्ततः ।
 देवानीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् बज्रमानितः ॥
 बज्रलैर्वर्गभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः ।
 संग्रामं तुमुलं कृत्वा रणमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्तमहाशयात् ।
 समुत्पन्नास्तनयः पुत्रा अशेषकुशलालयात् ॥

वदन्तापाधियुक्तो रामसुन्दर आदिमः ।
 वदन्तौषधदानेन गणनीयः स चादिमः ॥
 द्वकोटादिदेशे सोऽभवदध्यक्षमत्तमः ।
 ाणिक्यचन्द्रदेवश्च मध्यमः पुण्यकृत्तमः ॥
 ार्षिधरणीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
 देलीश्वरप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभक्षणे ॥
 तर्माननामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
 गन्सवानां सहस्रं सादिपञ्चशतमेव च ॥ * ॥
 तनिष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणकरः ।
 प्रासीत् किलकिलारूपामरावत्यां पुरन्दरः ॥
 रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताश्रयः ।
 लुलशौलादिसम्पन्नो गोष्ठीपतिमहाशयः ॥
 ासेषुसिन्धुशुभ्रांशुमाने इंद्रेजिहायने ।
 कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
 सोऽभवत् कारणं तेषां बङ्गराज्यस्य शासने ।
 ततः किलकिलापुर्यां वाणिज्यकार्यसाधने ॥
 स्थितान् इंद्रेजनिचयान् नवावो वलमाश्रितः ।
 धराजदौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
 अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल् क्लाइव् महावलः ।
 प्रागत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
 योद्धुं ययौ नवावेन सार्द्धं खलसंवृतः ।
 गत्वा पलाशियामे स युद्धं कृत्वाजयत् ततः ॥
 धरणीरसवाजीन्दुमित इंद्रेजिवत्सरे ।
 कासमालीखाननामा नवावोऽभूत्ततः पुरे ॥
 स एवैरेजपत्नीयान् प्रधानराजपूरुषान् ।
 निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
 मेजर आदम् ततः शीघ्रं सार्द्धं तेनैव मुन्सिना ।
 गत्वा तदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
 वेजित्य वलवन्तं तं नवावं सेनया सह ।
 निष्काण्टकमिदं राज्यं कृतवान् स भयापहः ॥
 ाणर्तुसिन्धुशशमन्मिदइंद्रेजिवत्सरे ।
 भूत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाइव् किलकिलापुरे ॥
 मेत्य मुन्सिना सार्द्धं परामृष्य च विस्तरं ।
 ाफरालीखानसंज्ञं नवावं मतिमत्तरं ॥
 इदेशस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
 ाजफ्फर्जङ्गनामानमतिबुद्धिमतां वरं ॥
 नायेवसुवादारं चकार गुणसागरं ।
 द्वविशतिलक्षन्तु मुद्राणां कृतवान् स्थिरं ॥
 श्रेष्ठ्यार्थं प्रत्यब्दं ततः क्लाइव् गुणकरः ।
 नैव मुन्सिना सार्द्धं दिलीं गत्वा च सत्वरः ॥
 ाहालम्वादशाहेन नवावेन च धीमता ।

सुजादौला नामकेन स सन्धिमकरोत् सदा ॥
 अङ्गाभिचन्द्रभूमाने हिजरिसंवत्सरे ततः ।
 शौषालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
 श्रीशाहालम्वादशाहो फरमानाख्यं लिपिं मुदा ।
 दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
 सहस्रपञ्चकञ्चैव मन्सवानां हि सादिनां ।
 सहस्रत्रितयं वीर्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
 उत्तमं शिविकायानं भक्षरेण सुशोभितं ।
 नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तेगेतिनामितं ॥
 राजवाहादुरोपाधिं मानवृद्धियशस्करं ।
 कृपया दत्तवानस्मै बङ्गमानपुरःसरं ॥
 सुजादौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
 खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
 तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
 नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
 महाराजेन्द्रवाहोदुरोपाधिं मानवृद्धितः ।
 दापयामास शाहालम् वादशाहसमीपतः ॥
 ततः स सहितो लार्ड क्लाइवेन महात्मना ।
 काशीधाम समागत्य बभूवामौ महामनाः ॥
 महाराजोपाधिकश्रीवलवन्ताङ्गयेन च ।
 सिंहेन हि सुवे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
 कृत्वा विश्वेश्वरस्याग्रे नाट्यमन्दिरमध्यतः ।
 नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तिः ॥
 ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
 श्रेतावरायेण सह सुवे वेहारकस्य च ॥
 कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि सः ।
 कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालसः ॥
 ततस्तुष्टमनाः क्लाइव् कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
 देवानीसंज्ञकं तस्यै राज्ञे बङ्गलमानदं ॥
 रसर्तुसिन्धुभूमाने इंद्रेजिहायने पुनः ।
 शाहालम्वादशाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
 समीपतः फरमानाख्यलिपिमानोय यत्नतः ।
 तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमतः ॥
 यत्रास्तीदं विलिखितं दिल्लीशेन सता ख्यं ।
 मन्सवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
 सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
 एवं सुवर्णवटितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
 यत्र मुद्रितपारस्यभाषयास्तीति वर्णितं ।
 इंद्रेजकोम्पानिकर्मीत्तमरूपेण साधितं ॥
 पश्यतो वादशाहस्य समीपात् सननामके ।
 सप्ताशीत्यधिके चैव रुद्रसङ्ग्रहतेऽब्दके ॥

राजोपाधेस्तथा वाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भूपालनवकृष्णभिधानवाहादुराय च ॥
 दातुं दयाभवत् लार्ड क्लाडवस्य महामतेः ।
 तन्मया सहितं चित्रं कोम्पानेस्तन्महीभृते ॥
 दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
 किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारश्च मौक्तिकं ॥
 फलकं करवालञ्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मयूरपुच्छव्यजनं घटीयन्त्रं मनोरमं ॥
 हस्त्यश्वं भक्तैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
 लार्ड क्लाडव ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एवं सिपादसंज्ञानां नृणां तद्धारपालने ।
 आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
 हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्व्वज्रदीनैश्च संवृतः ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेश स्वं पुरं रम्यं सर्व्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्रसवाजीन्दुमाने इंद्रेजिहायने ।
 स लार्ड क्लाडवो मेस्तर् वाल्लेष्टाय महात्मने ॥
 राज्यभारं समर्पय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानीकर्म पूर्व्ववत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलक्षमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्पानिसंक्रान्तं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां जियुक्तोऽभूत्सहामतिः ॥
 अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्माणार्थं प्रयाचितः ।
 मूल्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुसिन्धुमुनिक्षौणीमाने इंद्रेजिहायने ।
 सुतानुव्यादिकं ग्रामं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भूता हि बज्रला एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभूमौन्दुमाने वज्राख्यकाब्दके ।
 हेष्टिंस् गवर्णरश्चाक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देशे तच्च महाराजं साजाओलीतिनामके ।
 कार्ये नियोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनञ्चैव राज्ञो गङ्गास्तथैव च ।
 समग्रविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
 कृत्वा राजकरान् सर्व्वानादाय बज्रकच्छतः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एवं रसवसुक्षौणीन्दुमे वज्राख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो यस्तेजश्चन्देति संज्ञितः ॥
 चतुःसप्ततिसाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।

तथा सप्तशतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 कृणुं कृत्वा महाभागो महाराजसकाशतः ।
 राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यनुसारतः ।
 खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्षतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामर्षिशशिभूमाने वज्रसंवत्सरे स च ।
 श्रीमद्राधावत्तभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वत्तभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुद्रा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्व्वदा ॥
 आनरपुरेतिख्यातायां पद्मगणायी प्रयत्नतः ।
 चारग्रामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथागदीपतः श्रीमद्गोपीनाथं मनोहरं ।
 विग्रहं वत्तभपुरात् श्रीराधावत्तभं परं ॥
 एवञ्च खड्गदहग्रामात् श्रीश्यामसुन्दराक्षयं ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं शांद्गवनाग्रामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा बज्रयत्नतः ।
 विधिवोधितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावज्रविभूषितान् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांश्च तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाह्वयथ पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्गोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधनं वरं ॥
 वेहालाग्राममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वययेन पन्थानं कृतवान् सर्व्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेत्राम्बराब्धिभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्चानीय स्वनिकेतने ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिमुख्यानां बज्रयत्नतः ।
 कुलीनानामेकयायीमकरोद्भुरिदानतः ॥
 आम्नायाम्बरपद्मेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहमगमत्प्यादाम्भोजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
 रामसुन्दरदेवस्य रायख्यातियुतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 ब्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि विभ्रुतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभूद्देवो गोलोकमोहनः ।
 कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः ॥ * ॥
 माणिक्यचन्द्रायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः ।
 ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागुणः ।
 गोपीकृष्णख्यदेवस्तु कनिष्ठो देव तार्क्षकः ।
 शुद्धाचारः कनी दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २२ ॥
 पुत्राबुभौ महाराजनवकृष्णस्य चाग्रिमः ।
 गोपीमोहनदेवस्तु तयोः स च द्वित्रिमः ॥
 कौन्सेलाध्यक्षजान् दृष्टे विल्साभिधानकस्य च ।
 एवमादिमजेन्नेल् जान् कार्णकस्य तथैव च ॥
 गवर्णरमेकफार्शनस्य देवानीसंज्ञकं पदं ।
 स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं ॥
 तथाच मत्स्यविपणैर्वर्त्तार्थं बहूमूल्यकं ।
 कोम्पानयं ददौ स्थानं सर्वेषां हितकारकं ॥
 अक्केन्दुपत्तभूमाने वङ्गसंज्ञकहायने ।
 पौत्रोद्वाहार्थमाह्वय स तु यन्नात् शुभे दिने ॥
 कुलाचार्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्सम्पत्तिं ।
 कनिष्ठषड्भ्रातृजयोः कुलयोश्चिरसंस्थितिं ॥
 कृतवानथ मात्रा स तुलापुरुषदानकं ।
 कारयामास यन्नेन यथोक्तविधिपूर्वकं ॥
 ततश्च मातृकृत्ये स खूर्णदानसागरं ।
 कृत्वा ददौ द्विजाग्र्यभ्यक्षानाह्वय च सादरं ॥
 रामाग्निनागभूमाने इरेजाब्दे स मानदं ।
 गवर्णरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
 राजबाहादुरोपाधिं खूर्णाम्बरसप्तकं ।
 अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
 तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ।
 शक्तिषट्सङ्ख्यपत्तीनां शिविकाग्रगमार्थकं ॥
 आज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि बहूसम्मानपूर्वकं ।
 चिरमाध्यादिरहितः कृत्वा राज्यमकण्टकं ॥
 वज्रिवेदाक्षिशशमृन्माने वङ्गाख्यहायने ।
 सौरचैत्रे शुक्लपक्षस्यैकादश्यां तिथौ दिने ॥
 अर्द्धं नारायणक्षेत्रेऽन्यार्द्धं कारणजीवने ।
 देहस्थाधायात्मजमैर्गीयमाने जनार्दने ॥
 भावयन्निष्ठदेवस्य रूपं हृदयसंस्थितं ।
 ज्ञातः स महीपालः संप्राप्तोऽथ मृतोऽमृतं ॥ * ॥
 कनिष्ठो राजकृष्णख्य औरसो गुणिमानकृत् ।
 राजाग्रगण्यो मान्यश्च वदान्यो गानशास्त्रविन् ॥
 स च त्रयोविंशसंख्यपथ्यायाणां महात्मनां ।
 कुलीनानामेकयायी कृतवान् गुणशालिनां ॥
 तथा कुलप्रदोपाख्यं कूलशास्त्रं प्रयत्नतः ।

कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः ॥
 यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
 तथा राज्ञा कृतञ्चेति जनाः कुर्वन्ति कीर्त्तनं ॥
 रामाग्निवसुशुभ्रांशुमाने इरेजिवत्सरे ।
 गङ्गातीरे ज्ञानपूर्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
 कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुशीलकौ ।
 राजनारायणख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
 ब्रजमोहनदेवस्याप्युभौ पुत्रौ तयोः परः ।
 धार्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च ।
 तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिसात्विकः स च ॥
 श्रीलगोशुलकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः ।
 वाङ्मालवेङ्के नायकदेवानीकर्मतत्परः ॥
 गोपेन्द्रकृष्णगोपेशकृष्णौ सन्तानवर्जितौ ।
 तृतीयकतुरीयौ च वाल्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
 वाणाम्बरषिभूमानसमायां शकभूपतेः ।
 गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
 श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
 वङ्गविद्यां तथा हिन्दीं पारसीमारवीं ततः ॥
 इरेजीं संस्कृतञ्चैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः ।
 तथा चतुर्धुरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः ॥
 सर्वग्रमान्यस्य गोष्ठीपतेर्म्मौलिकराजतः ।
 सिंहेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्त्रो स उपायत ॥
 गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्यादिसम्मतः ।
 वङ्गलण्डफ्रान्सजर्मन्डेन्मार्कादिप्रदेशतः ॥
 रुषियामेरिकासंज्ञदेशानाञ्चैव मथ्यतः ।
 विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभ्यतामितः ॥
 एवं धर्मसभायाश्च तथान्यासां सभापतिः ।
 बभूव बहूसम्मानपूर्वकं स महामतिः ॥
 स वाणाग्नीभशशमृन्मित इरेजिवत्सरे ।
 प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
 गवर्णरस्यैवेच्छातो माजिष्ट्रैयकं पदं ।
 यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
 मुन्यग्निनागभूमाने ऐरेजाब्दे तु पैतृकं ।
 राजोपाधिञ्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं ॥
 मानवर्द्धनपत्रेण सहितं बहूमूल्यकं ।
 तथा गवर्णरस्यैव सभायामादिपीठकं ॥
 प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यत्लोके मानदायकं ।
 अङ्गवेदाक्षिभूमाने वङ्गाब्दे विधिपूर्वकं ॥
 गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पश्चिमपथतः ।
 सुरशिवावादनगरे श्रीनवावसभाङ्गतः ॥

सम्मानितः स च समादरतस्तत्समीपतः ।
 राजार्हं हेमवसनं सप्तकं सप्तरूपतः ॥
 होमाख्यपक्षिपुच्छेन युक्तं युग्मं किरीटकं ।
 कुण्डलं मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ॥
 यत् सदा भूपतीनां हि भरिसम्भ्रमवर्द्धकं ।
 प्राप्तवांस्तत्तु दुष्प्राप्यं बह्वसम्मानपूर्वकं ॥
 अथेन्दुरसपचाङ्गमाने वङ्गाख्यहायने ।
 पौरोदाहोपलक्षणे सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
 समाह्वय कुलाचार्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
 कायस्थानां चतुर्विंशपर्यायाणां तथैव च ॥
 सुमुखानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं षड्भ्रातृजातानामेकयायीं चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि सुद्रितं ।
 कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
 पाठशालाध्यापनाय ग्रन्थनिर्माणहेतुतः ।
 स्कुलवक् सोसाइटीनाम या सभास्मिन् प्रदेशतः ॥
 स तदर्थं नीतिकथा वांलाशिचादिपुस्तकं ।
 कृतवान् हेक्मते आश्रजार् वृत्तायुर्वेदवाचकं ॥
 पुस्तं पारस्यभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवादय ग्रेटवृटन्देशे राज्ञो महोत्तमः ॥
 स च राइयल् एसियाटिक् समाजे प्रेरयत्ततः ।
 तत्र मुद्राङ्कितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
 अनुवादकसान्निध्ये तस्यैव दर्शनार्थतः ।
 कृपया प्रेषयामासुस्तत्सदःस्थाः प्रयत्नतः ॥
 तथाऽऽ वय्ययायासकालसम्पादनीयकं ।
 शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदपिता ।
 यत्प्राप्यालोक्य मन्तुष्टाः सर्वदेशीयपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
 विशेषतो दिनेमारराज्येशोहेमहारकं ॥
 स्त्रीयाख्यचिह्नसंयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
 प्रीत्या संप्रेषयामास राज्ञोऽर्थे मानदायकं ॥
 पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माय सुद्रितं तेन प्रदानार्थं बह्व्ययात् ॥ २४ ॥

अत्रैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
 मङ्गलपेण च तद्राज्ञो लोकविस्मयकारणं ॥
 नागवेदाष्टभ्रमाने इरेजाब्दे हि वैरिणा ।
 टाकीग्रामनिवासेन केनचित् ख्यातमुन्मिना ॥
 दुष्टेनाभीष्टसिद्धयर्थं दण्डपारुष्यसंज्ञके ।
 विवादस्य पदे मान्यजनानां माननाशके ॥
 कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्दोषभूतः ।

ऊस्लीग्रामस्य मेजिष्ट्रेट् नामकेनाविचारतः ॥
 पोलिससुपरिण्डेनडेण्डेसंज्ञकस्य समीपतः ।
 क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
 तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्बहुधा चेष्टां कृतवान् तद्मार्थतः ॥
 किन्तु सेशन्जजाख्यस्य प्राड्विवाकस्य धीमतः ।
 अतिसूक्ष्मविचारेण राजा निर्दोषतां गतः ॥
 तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूराणाञ्च विशेषतः ।
 तेषामुद्यमभङ्गेन लज्जाधिक्यमजायत ॥
 तेन सर् हरवर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
 स्नेहेनाक्लिन्नहृदयः सदयश्चातिसत्वरः ॥
 आह्वानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
 स चानीय स्वभवने तच्च सम्मानपूर्वकं ॥
 सान्त्वयित्वा जयान्तस्मै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
 एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डडेल्हौसिरात्तवान् ॥
 स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
 लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन सहोत्तुकः ।
 साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
 उद्योगजन्यदोषस्याप्यकरोत् चालनं स च ॥
 स तु मुन्सी पुनरपि दण्डपारुष्यवादतः ।
 फरामडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता वसुमिताः सुताः ।
 शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गुणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि महानाटकनाटकं ।
 तथा रसलसेत्याख्यमिं रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
 वङ्गीयभाषया चैवालुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाहादुरोपाधिं प्राप्तो गवरन्भूषितः ॥
 देवीकृष्णोऽतिसरलो देवभक्तस्तृतीयकः ।
 अपूर्वगुणसंयुक्तोऽपूर्वकृष्णस्तुरीयकः ॥
 देवान् कुडर् नामधेयं ग्रन्थं स चोर्दुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायासव्ययेच्छया ॥
 ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पुत्रवर्जितः ।
 पञ्चमो देवताभक्तः सोऽल्पे वयसि संस्थितः ॥
 कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिनामकं ।
 ग्रन्थं पारस्यभाषातोऽनुवादं यत्नपूर्वकं ॥
 षष्ठः कमलकृष्णस्तु दैवे पैत्र्ये सदा रतः ।
 कार्यं बहुगुणोपेतकृत्वा पण्डितमण्डितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्मितं ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
 शिष्यस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोत्सुकः ।
 बह्वित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेतिमंजो यः सुतः स तु सप्तमः ।
 रूपवान् गुणवाञ्छैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
 स च डेपिउटीमेजिष्टेट् बभूव सदाशयः ।
 यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन देवान् मोक्षफकाख्यं पुस्तकञ्चेदुभाषया ।
 निर्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
 गयाधाममृतः सोऽपि पुत्रहीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपचभूमाने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्वितैः ।
 स्वपथ्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तैः ॥ २४ ॥

श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
 देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्मदक्षश्च सत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिराहतः ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तत्र यानस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
 त्रयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे समं ॥ २५ ॥

जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूयतः ।
 तेषां श्रियुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
 चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 बभूव यो डेपिउटीमेजिष्टेट्पिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तथोज्येष्ठः स च स्मृतः ।

श्रियुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
 श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहतः ॥
 त्रयः पुत्रास्त्रेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्ब्रजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ २५ ॥

राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
 पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानीं मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरन्मेष्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
 अर्धलोऽभूत्तत्र कर्मनिर्व्वहकरणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णरो लार्डहार्डिञ्चः कृपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
 ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् वङ्गभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लब्धवानयं ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २५ ॥

गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामग्रजः स तु ॥
 श्रीमद्भोक्तुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
 श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धनः ॥ २५ ॥
 श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
 तथा श्रियुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्भिरौन्नादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रियुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
 संजातश्च श्रीब्रजेन्द्रनारायणेतिमंजितः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
 श्रीमद्भरेन्द्रकृष्णोऽग्रजातः सरसिजाननः ॥ २६ ॥
 जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
 श्रीमन्तारणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः शशधरोपमः ॥ २६ ॥
 इत्येकादिकषड्विंशपुरुषान्तातिनिर्भला ।
 देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकातुला ॥

वर्णमाला ।

नागरी।	English.	बाङ्गाल।	उच्चार।	नागरी।	English.	बाङ्गाल।	उच्चार।
अ	... a	... अ	... थ	ज	... n	... এ	... ঞ
आ (I)	... ā	... आ (I)	... था (I)	ट	... t	... ট	... ठ
इ (i)	... i	... ई (i)	... इ (i)	ठ	... th	... ঠ	... ०
ई (ī)	... ī	... ई (ī)	... इ (ī)	ड	... d	... ড	... ৊
उ (u)	... u	... ऊ (u)	... उ (u)	ढ	... dh	... ঢ	... ৄ
ऊ (ū)	... ū	... ऊ (ū)	... उ (ū)	ण	... n	... ণ	... ৅
ए (ē)	... ē	... ऐ (ē)	... ऐ (ē)	त	... t	... ত	... ে
ऐ (ē)	... ē	... ऐ (ē)	... ऐ (ē)	थ	... th	... থ	... থ
ऌ (ḷ)	... ḷi	... ऌ (ḷ)	... ऌ (ḷ)	द	... d	... দ	... ৉
ऍ (ḍ)	... ḍi	... ऍ (ḍ)	... ऍ (ḍ)	ध	... dh	... ধ	... থ
ए (ē)	... e	... ए (ē)	... ए (ē)	न	... n	... ন	... ঞ
ऐ (ē)	... ai	... ऐ (ē)	... ऐ (ē)	प	... p	... প	... ষ
ओ (ō)	... o	... ओ (ō)	... ओ (ō)	फ	... ph	... ফ	... ষ
औ (āu)	... au	... औ (āu)	... औ (āu)	ब	... b	... ব	... ৑
•	... n or m	•	...	भ	... bh	... ভ	... ৓
:	... h	:	...	म	... m	... ম	... ষ
क	... k	क	... क	य	... y	... য	... ষ
ख	... kh	ख	... ख	र	... r	... র	... ৑
ग	... g	ग	... ग	ल	... l	... ল	... ৑
घ	... gh	घ	... घ	व	... v	... ব	... ৑
ङ	... n	ङ	... ङ	श	... ś	... শ	... ষ
च	... c'	च	... च	ष	... sh	... ষ	... ষ
छ	... c'h	छ	... छ	स	... s	... স	... ষ
ज	... j	ज	... ज	ह	... h	... হ	... ৑
झ	... jh	झ	... झ	ळ	... ksh	... ঞ	... ষ

शब्दकल्पद्रुमः।

अ,

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ऋखो दीर्घः सुतश्च भवति। इति व्याकरणं ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतः कुण्डली भूत्वा कुक्षिता वामतो गता।
ततोर्ध्वसङ्गता रेखा दक्षोर्ध्वा तासु शङ्करः ॥
विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा।
अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते ॥”

इति वर्णोच्चारतन्त्रं ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

“भृङ्गु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्तिमान् ॥
विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी” ॥

इति कामधेनुतन्त्रं ॥ अस्य पर्यायः।

“अः श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः” ॥

इति वीजवर्णाभिधानं ॥ अन्यच्च।

“अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः।
पूर्वोदरी वृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियम्बदः ॥
महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतं।
कीर्त्तिर्निर्वृत्तिर्व्यागीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामाद्यजो ऋक्ः करसुः प्रणवाद्यकः” ॥

प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।

“ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वासिनी बियत् ॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिथिरंशुनी।
अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी” ॥

इति वर्णाभिधानतन्त्रं ॥

अ, व्य, अभावः। अल्पः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नजोऽयमकारः षड्विधान् नजर्थान् बोधयति। यथा,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः” ॥

इति। सादृश्ये यथा—अब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश-
इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः।

अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटभिर-
इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अत्योदरी

इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधनं चर्मधनं,
चर्मधनम् अप्राशस्त्यधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—

अधर्मः परापकारः, परापकारः धर्मविरोधी
इत्यर्थः।)

अ, ए, (अतति सर्वं व्याप्नोति इति अततेर्देः)
विष्णुः। इति मेदिनी।

अंश

“अकारो विष्णुरद्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः।

मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” ॥

इति दुर्गादासष्टतवचनं। (स्त्री। ब्रह्मा। यथा,—
अ इ उ ए ओ औम् कलाश्च मूर्जं ब्रह्म इति
कीर्त्तितम्, इति अभिपुराणम्।)

अञ्जणी, [न्], त्रि, (न ऋणी, नञ्समासः। अत्र
अञ्जब्दे न नञ्जातः, तथात्वे अञ्जणी इत्येव स्यात्।
अपितु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अञ्जमात्रनिपातनात्
नात्र सन्धिरिति ज्ञेयम्।) अञ्जणी। अञ्जण-
ग्रन्थः। अधारी। यथा,—

“दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः।

अञ्जणी चाप्रवासी च स वारिचर भेदते” ॥

इति महाभारतं।

अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-
द्रुमः। तालव्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु
पृथक्कृत्यां इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति
धनं वणिक्। इति दुर्गादासकृतधातुदीपिका ॥

अंशः, ए, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्मणि
घञ्।) विभाजनं। तत्पर्यायः। भागः २। वण्टकः

३। इत्यमरः ॥ विभागः ४ भक्तिः ५। इति
जटाधरः ॥ अंशशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशांस

त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशनात्।
स्तन्धः। इति विद्याविनोदादयः ॥ (वस्त्वकदेशः।

रिक्त्वविभागः। चतुर्थभागः। भान्याङ्कः। रवि-
मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥

एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च।

जघन्यजन्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः” ॥

इति महाभारतम्। वृत्तस्य षष्ठ्यधिकत्रिंशततम-
भागः। यदुवंशीयः नृपविशेषः, यथा,—ततः

कुर्वन्तः ततश्च अनुरयः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे
ततश्च अंश इति।)

अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशकः, ए, (अवश्यमंशं हरति इति अंशं हारीति
कन्।) छातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अल्पांशः। अल्पार्थे कन्।)

अंशभाक्, [ज्], त्रि, (अंशं भजते इति अंश +
भज् + शि।) अंशी। (दायादः) यथा। नौ-

घायनः।

“खवन्तीध्वनिरुद्भासु त्रयो वर्णा द्विजातयः।

अंशु

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपिठतर्पणं” ॥

निरुद्भासु न कुर्वीरुद्भासभाक् तत्र सेतुहत् ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अंशलः, त्रि, (अंशः प्रशस्तस्तन्धः अस्ति अस्य इति
अंश + लच्।) अंसलः। बलवान्। इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (प्रशस्तस्तन्धविशिष्टः)

अंशी, [न्], त्रि, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि।)

अंशयोग्यः। वण्टकविशिष्टः। भागी। यथा या-
ज्ञवल्क्यः।

“विभागश्चेत् पिता कुर्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान्।
व्येष्टं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः” ॥

इति। सति तु पितरि पार्ष्ण्यानधिकारात्
पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्त्वोपरमे
तदंशमात्रं प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं ॥

अंशुः, ए, (अंशयति इति अंश विभाजने। नृग-
व्यादित्वात् कुः।) किरणः ॥ प्रभा ॥ इति मेदि-
नी ॥ वेशः ॥ इति धरणी ॥ सूत्रादिसूत्रांशः।
इति हेमचन्द्रः ॥ लेशः ॥ सूर्यः ॥ इति विश्वः ॥
(ऋषिविशेषः। लतावयवः। सोमलतावयवः।
भागः।)

अंशुकं, स्त्री, (अंशून् कायति। कै शब्दे। आतइति
कः। यद्वा अंशुभिः काशते। काश दीप्तौ।
अन्येषपीति डः।) वस्त्रमात्रं। सूक्ष्मवस्त्रं ॥ उत्त-
रीयवस्त्रं ॥ इति मेदिनी ॥ शुक्लवस्त्रं ॥ इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥ (अधोवस्त्रं।) पञ्च। तेजपात
इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः ॥

अंशुधरः, ए, (अंशूनां धरः। धरति इति धरः ॥
पचाद्यच्।) सूर्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशुमन्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फला-
नि अस्याः। अंशुमानिव फलानि अस्याः इति वा।
अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः ॥

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। मतुप् ङीप्
च। अंशुमत्याः फलं मूलश्च अंशुमती। अनुदात्ता-
देशेति अञ्। फलपाकमूलेषु इति लुपि शुक्लवद्-
भावः।) सालपर्णवृक्षः ॥ इत्यमरः ॥ (परदेवता।)

अंशुमान् [त्] ए, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति।
तदस्यास्तीति मतुप्।) सूर्यः ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ असमञ्जपुत्रः सूर्यवंशीयराजविशेषः ॥

यथा।

“सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जसपुत्रांशुमान्।
दिक्षीपोऽंशुमतः पुत्रो दिक्षीपस्य भगीरथः” ॥

अं

अक

अक

इति रामायणे बालकाण्डे ७० सर्गः । सूर्यवंशी-
वासमञ्जोराजपौत्रः । यथा,—

“ततश्चकारासमञ्जसं गङ्गानयनकारणं ।
लक्षवर्षं तपस्तप्त्वा ममार कालयोगतः ।
दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ययौ लोकान्तरं नृपः ।
अंशुमांस्तस्य पुत्रोऽभूद्गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः ।
भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः” ॥
इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ।
(विश्वव्यापिप्रकाशः परमात्मा ।) अंशुयुक्ते च ।
सोमलताया अवयवविशिष्टः ।)

अंशुमाली, [न] पुं, (अंशुनां माला अस्ति अस्य
इति । ब्रीह्यादित्वात् इतिः ।) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (आदित्य इवांशुमाली चचार,
इति विष्णुपुराणम् ।)

अंशुलः, पुं, (अंशुः विद्याव्याप्तिः अस्ति अस्य ।
इति । अंशु + लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

अंशुहस्तः, पुं, (अंशुरेव हस्तः यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति जटाधरः ।

अंस, त् क विभाजने । अंशकरणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः । दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज
त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपं । अंसयति
अंसापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ।

अंसः, पुं, स्त्री, (अंस्यते समाह्वयते । अंस समा-
घाते । घञ् । यद्वा अमति अस्यते वा भारा-
दिना । अम गतौ । अमेः सन् ।) स्तन्यः । इत्य-
मरः । विभागे पुं । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ।
(अन्यत् सर्वम् अंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

अंसकूटः, पुं, (अंसे स्तन्ये कूट इति ।) ककुद् ।
घाङेर भूट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ।

अंसलः, चि, (अंसेऽग्यास्तीति । वत्सांसाभ्यां काम-
बले इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ।

अंहः, [स्] स्त्री, (अमति गच्छति प्रायश्चि-
त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमेः ऊक् च
इति असुन् ऊगागमश्च । अमति गच्छति
अधोऽनेन वा । अहेरसुना सिद्धे अघेरसुनि
अङ्ग इति मा भूदिति अमेः ऊक् चेति सूत्रं ।
तथा च—

“स्यान्मध्योश्चतुर्थत्वमंहसोरंहस्तथा” ।

इति द्विरूपकोषः । एवञ्च ‘दत्तार्थाः सिद्धसङ्घे-
र्विदधतु घृण्यः शोषमङ्गोविधातम्’ इति सूर्य-
शतके पाठः अशुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति
बदन्ति ।) पापं । इत्यमरः । (दुःखं । विघ्नः ।
स्वधर्मत्यागः ।)

अंहतिः, स्त्री, (हन्ति दुरितमनया । हन्तेरंहच
इति अतिः ।) दानं । इत्यमरः । रोगः । त्यागः ।
इति मेदिनी ।

अंहती, स्त्री, (हन्तेरंह च इति अतिः, ब्रह्मादित्वात्
ङीष् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

अंहतिः, स्त्री, (अहन् + अति । अंहादेशः इडागमश्च ।)
दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अंङ्गिः, पुं, (अंङ्गि + क्रिष् । वंकादयश्च इति उणा-
दिसूत्रम् ।) पादः । इत्यमरः ।

अंङ्गिपः, पुं, (अंङ्गिभिः पिबति इति । पा पाने,
सुपोति योगविभागात् कः । इत्तः । इति
हलायुधः ।

अंङ्गिस्तन्यः, पुं, (अंङ्गिः पादः । तस्य स्तन्य इव ।)
गुल्फः । (कुर्वंशिरः ।) इति हेमचन्द्रः ।

अक, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-
द्रुमः । म अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-
दासः ।

अक, इ क लक्ष्मिणि । इति कविकल्पद्रुमः । लक्ष्मि
चिह्नयुक्तकरणं । इ क अङ्कयति वस्त्रं रजकः ।
नोपधपाठेऽपि जेनिन्यत्वाडसुदन्लोपोऽनावित्य-
स्याप्राप्तौ यगादौ अङ्क्यते इत्यादौ सिद्धे इदित्
पाठश्चरादेर्जेरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन अङ्कतीत्यपि
स्यात् । तथाच वेपदेवः ।

“सिद्धे नित्यणिजन्तवान्नित्यनुन्वे कितामिदित् ।
निजनिन्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुन्विधिः कचिदिति” ॥
अस्यार्थः । कितां कानुबन्धानां नित्यणिजन्तवा-
न्नित्यजन्तवान्नित्यनुन्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे
इदित् इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधार्थं ।
किन्तु अनुन्विधिर्नकाराभावः कचिदपि न दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ।

अक, इ ङ गत्यां । लक्ष्मिणि । इति कविकल्पद्रुमः ।
इ अङ्क्यते । ङ अङ्क्यते पृथ्वीतीर्थेषु दृश्यमान्यश-
ङ्कितः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

अकं, स्त्री, (न कं सुखं । तद्विरुद्धं वा । नञ्समासः ।
नञः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ।

अकचः, पुं, (नास्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-
ग्रहः । इति हारावली । वाचलिङ्गान्त केशशून्ये ॥

अकथः, चि, न कथः । नञ्समासः ।) अकथ-
नीयः । अवक्तव्यः ॥

अकनिसः, पुं, (न कनिसः नञ्समासः । बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ।) बहूनि श्रुतसहस्राणि यावद-
कनिसानां देवानां सन्निपतितान्यभूवन् इति ललि-
तविस्तरः ।) कनिसभिन्ने वाचलिङ्गः ॥

अकनिसगः, पुं, (अकनिस + गम् + डः ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

अकम्पितः, पुं, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)
बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । कम्प-
रहिते वाचलिङ्गः ॥ (असंदिग्धान् स्वरान् ब्रूया-
दविकृतानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रातिशा-
ख्यसूत्रम् ।)

अकरणिः, स्त्री, (न + कृञ् अनि ।) आक्रोश-
विशेषः । श्रापः । यथा तस्याकरणिरेवास्तु ।
इत्यमरः ।

अकरा, स्त्री, (न + कृञ् + अन् । स्त्रियां ङीष् ।)
आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका । वाचलिङ्गान्त
कररहिते ।

अकखः, चि, (नास्ति कखः यस्य इति ।) कखः ।

अन्यः । निर्दयः । अक्षयः । यथा,—

“रघोर्विश्वे कुत्सामकरुण समुत्सारयति कः” ।

इति महानाटकं ।

अकर्कशः, चि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-
श्यरहितः । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अकर्कशा
अपरुषा । इति ललितविस्तरः ।)

अकर्णः, चि, (नास्ति कर्णो यस्य सः ।) कर्णरहितः ।
यथा,—

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

पश्यत्यचक्षुः स प्रदण्योत्कर्णः” ।

इति श्रीधरस्वामिस्तुतिः ।) वधिरः । इति
हेमचन्द्रः ।

अकर्त्तनः, पुं, (न + कृत् + ल्युट् ।) वामनः । खड्गः ।
इति जटाधरः ।

अकर्त्तव्यं, चि, (न + कृञ् + तव्य । न कर्त्तव्यं । नञ्-
समासः ।) अकरणीयं । अकरणीयं । अकार्यं ।
यथा,—

“अविरोधी भवाञ्चौ च सर्वमङ्गलमङ्गलं ।

विरोधी नाशवीजश्च सर्वोपद्रवकारणं ॥

अकर्त्तव्यो विरोधश्च दारुणैः क्षत्रियैः सह” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ।

अकर्त्ता, [चट्] चि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-
रकः । यथा,—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्वाकर्त्तारमव्ययं” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ।
(कर्मनिर्लिप्तः साङ्ख्योक्तः पुरुषः । कुकर्म्मकारी ।)

अकर्म, [न] स्त्री, (न कर्म । नञ्समासः ।) अक-
रणीयकार्यं । यथा,—

“किं कर्म किमकर्मेति कवेयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयेऽसुभात् ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यश्च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।

१८ श्लोकाः । (अप्रशस्तं कर्म । कर्म्मभावः ।
दुष्कर्म्म ।)

अकर्मण्यं, चि, (न कर्मणि साधुः । न + कर्मन्
+ यत् । कर्म्मयोग्यं । कार्यान्वयं । निष्क-
र्मण्यं । अकेजुया इति भाषा । यथा,—

“अष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अकर्म्मा, [न] चि, (नास्ति कर्म यस्य । बद्ध-
ब्रीहिः । कार्यान्वयः । निष्कर्म्मा । कार्यानुप-
युक्तः ॥ (क्रियामन्दः । कुकर्म्मा । स्वेच्छाचारी)

अकर्म्मनिवितः, चि, (कर्म्मणा अन्वितः न भव-
तीति । न + कर्मन् + अन्वितः ।) कुकर्म्मनिवितः ।

अकर्म्मविशिष्टः । दुष्कर्म्मयुक्तः ॥

अकक्कनः, चि, (नास्ति कक्कनं दम्भः यस्य सः ।
न + कक्कन ।) दम्भरहितः । तत्पर्यायः । वीत-

अका

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः॥ (शास्त्ररहितः। सरलः।) अकल्कल इत्यपि पाठः।

अकल्का, स्त्री, (नास्ति कल्कः अन्धकारमालिन्यं वस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका॥ वाचलिङ्गस्तु कल्कारहिते॥ (शास्त्रशून्यः। दम्भ-शून्यः। सरलः। निर्मलः।)

अकल्पितः, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) कल्पनारहितः। अकाल्पनिकः। अकल्पिमः। अरचितः। (सत्यः। प्रकृतः। अवितथः।)

अकल्यः, त्रि, (न कल्यः सुखः। नञ्समासः।) रोगी॥ (यथा,—

“अकल्यबालस्य विरविषमस्य क्रियाकुलान्।
... नाङ्गाययेन्नुपः”॥

इति मिताक्षराद्यतवचनम्॥ असमर्थः। यथा,—

“अकल्यः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पद्मरे”।

इति भागवते।) कल्यो निरामयः तत्र नञ्समासः॥

अकल्याणं, स्त्री, (न कल्याणं। नञ्समासः।) अमङ्गलं। अशुभं। (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकस्मात्, व्य, अतर्कितं। छटात् १। तत्पर्यायः। सहसा २ सद्यः ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६। इति हेमचन्द्रः॥ नञ्समस्तकिम्शब्दस्य पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं। इति केचित्॥

अकारणं, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न + कारणं।) कारणशून्यं। निर्हेतुं। अनिमित्तं। यथा,—

“कुतः पुनः शश्वदभद्रमौश्वरे,
न चार्पितं कम्मं यदप्यकारणम्”।

इति श्रीभागवतं। (कारणं विना। कारण-भावः। यथा,—“कारणसामान्ये द्रव्यकर्माणां कर्माकारणमुक्तम्”। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पुं, (विना कारणगुणं उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुण + उत्पन्न + गुण।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते विभुनिष्ठविशेषगुणाः यथा,—बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७ अधर्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।

(“अतीन्द्रिया विभूतान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः”॥

इति भाषापरिच्छेदे। अकारणेति कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारणभावात्।) इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

अकार्यणं, स्त्री, (न कार्यणम्। नञ्समासः।) कृपणताराहित्यं। यथा,—

“स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना।

अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्यणं हितं स्मृतम्”॥

इत्येकादशीतत्त्वम्॥

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्य-भावः। अकृत्यं। अनर्थम्। (दुष्कर्म्म। कुकार्यम्।) यथा,—

किमकार्यं कदर्याणां दुःखजं किं हृतात्मनां”।

इति श्रीभागवतं॥

अकि

अकालः, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा। नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः। यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः। यथा,—गुरोरस्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्यास्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे पञ्चदशाहः। गुर्वदित्ययोगे स्थितिकालः दशत्रिंशद्दिनादिः।

सिंहे गुरोः स्थितिकालः सम्बन्धस्थूलः। अस्य विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं प्राप्यते तदैवं भाव्यं। वक्रिगुरौ अष्टाविंशति-दिनं। पूर्वराशावनागतातिचारिगुरौ एकवर्षः। अयमेव लुप्तसम्बन्धः। पूर्वराशिगन्तविचारिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनं। नीचस्थगुरोः स्थितिकालः संवत्सरस्थूलः। राजयुक्तागुरोः स्थितिसमयः एकाब्दः स्थूलः। भृगोर्महास्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्य महास्ते द्वादशतिदिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे दशाहः। एतत्तयं शीघ्रास्तमुच्यते॥ भृगोः पादास्तात् प्राक् वृद्धत्वे दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः। तस्योदयात् परं बालत्वे दिनत्रयं। एतत्तयं वक्रास्तमुदितं। मलमासे मासमेकं। भातु-लङ्घितमासे क्षयमासे च तदेव॥ भूकम्पाद्य-द्वृते सप्ताहः॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिन-चरणाङ्कितवर्षे तद्दिनं। दिनद्वयचरणाङ्कित-वर्षे दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाङ्कितवर्षे सप्ताहः॥ दक्षिणायने षण्मासाः॥ ओहृरि-श्रयवे चतुर्मासः॥ चन्द्रसूर्यग्रहणे कर्मविशेषे एकत्रिसप्तदिनानि॥ इति ज्योतिषतत्त्वं॥

अकालजः, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल + जन + ड। अकालजातः। असमयोत्पन्नः। अपूर्णकालोद्भवः। यथा,—

“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं”॥

इति राजवल्लभः॥

अकालजलदोदयः, पुं, कुञ्जटी। इति शब्दमाला॥

अकाले मेघानामुदयः॥ यथा रघवंशे—

“यवनीमुखपद्मानां सेहे मधमदं न सः।

बालातपस्मिवाङ्गानामकालजलदोदयः”॥

अकालमेघोदयः, पुं, (अकाले यः मेघानाम् उदयः।) कुञ्जटी। इति शब्दमाला॥ अकाले मेघानामुदयः॥

अकिञ्चनः, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयूर-ख्यंसकादित्वात् वज्रब्रीहिसमासः।) दरिद्रः। नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदाम्” इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकि-ञ्चन + तल्।) अकिञ्चनस्य भावः। स तु परि-ग्रह्याग रूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

अकिल्बिषः, त्रि, (नास्ति किल्बिषं यस्य। वज्र-ब्रीहिः।) किल्बिषशून्यः। पापरहितः। यथा,—

“न मां दोषेण सुग्रीव मन्मूर्खस्य किल्बिषम्”।

इति रामायणं॥

अक्ष

अकीर्त्तिः, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।) अयशः। यथा,—

“अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्यथा।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते”॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः॥ अकीर्त्तिकरं, त्रि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति इति। यद्वा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्समासः।) अयशस्करं। यथा,—

“कुतस्त्वा कश्चलमिदं विषमे समुपस्थितं।

अनार्यजुष्टमसर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन”॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः॥

अकुतोभयः, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि मयं यस्य सः। मयूरख्यंसकादिगणान्तर्गतः। न + कुतः + मयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भवः। यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्तिरसादृत-सिन्धुः॥

अकुप्यं, स्त्री, (न कुप्यं, कुप्यादन्वदित्यर्थः। नञ्समासः।) स्वर्णं। रूप्यं इति हलायुधः। यथा—
“कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः”। इति भारविः॥

अकूपारः, पुं, (न कूपारः। नञ्समासः।) कुं एधिर्वीं पिप्रर्त्ति इति कूपारः। पृ पावन-पूरणयोः। कर्मणि अक्ष्। अन्येषामपीनि दीर्घः।) समुद्रः। इत्यमरः॥ कूर्मराजः। पाषाणादिः। इति मेदिनी॥ कमठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अकूर्चः, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। वज्र-ब्रीहिः।) वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कैत-वशून्ये त्रि। (दम्भशून्ये)।

अकृतं, त्रि, (न + कृत + क्त।) न कृतं। अनिव्या-दितं। यथा,—

“कालातीतन्तु यत् कुर्व्यादकृतन्तानिर्दिष्टेत्”

इति स्मृतिः॥ (निष्ठाः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री)

मोक्षः। कारणं। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः।

यथा—“अर्था निम्नदेशगमनप्रदिलक्षणा प्रकृ-तिः सा न केनचित्कृता”।)

अकृतज्ञः, त्रि, (न + कृत + ज्ञा + क्त। न कृतज्ञः इति नञ्समासः।) कृतज्ञः। हितात्मन्। उपकारात्मानो। उपकारहन्ता। यथा,—
“भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः।
आत्मारामाः पूर्वकामा अकृतज्ञा गुहमुहः”॥
इति श्रीभागवतं॥

अकृतित्वं, स्त्री, (य + कृति + त्व।) अकृतता। अपदुता। कर्माकुशलत्वं। अयोग्यत्वं॥

अकृती, [न] त्रि, (न + कृती। नञ्समासः।) कर्मो-क्षमः। कार्यकुशलः। जितानुपपत्तः॥

अकृत्रिमं, त्रि, (करणात् जातः कृत्रिमः। न न भवतीति नञ्समासः।) अकरञ्जं। अजन्तं। सिद्धं। अकराजातं। यथा रघुः॥

“स्तुर्यं न तथा भागे जानाये मदमाहरेत्।
तिनपुष्पकुशादीनि सज्जसाकृत्रिमे कथे”॥
इत्याक्रियाकारतत्त्वं॥०॥ त्रि। कान्तमनः॥

“पूर्वपक्षं समाधोक्त्वा प्रार्थयकोऽथ सेवयेत्।

अक्र

शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावन्नोत्तरदर्शनं” ॥

स्वभावोक्तं अक्रचिम् । इति व्यवहारतत्त्वं ॥
(अक्रियोत्पन्नः । नैसर्गिकः । अयत्नकृतः । यथा,—

“तदक्रचिमसौहार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति” ।

इति हितोपदेशः ।)

अक्रपः, त्रि, (नास्ति कृपा यस्य सः ।) कृपाशून्यः ।

निर्दयः । अकरुणः । यथा,—

“वनजौ वनजौ ऋषस्त्रिरामौ सद्योऽक्रपः” ।

इत्यनुष्टुपाचार्यः ॥

अक्रपणः, त्रि, (न कृपणः । नञ्समासः ।) कार्पण्य-
रहितः । दीनताशून्यः । यथा,—

“महद्वा यस्य न प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते ।

कुलेऽप्यक्रपणे राम संभूतः सर्वकामदे” ॥

इति रामायणं ॥ (पुष्कलः । बज्जलः । यथा,—

“भूश्यां नवपल्लवैरुपपन्नैरुतिष्ठ यामो वयम्” ।

इति वैराग्यशतके ।

अक्रणकर्मन्, [न] त्रि, (न कृष्णं मलिनं कर्म
यस्य सः । न + कृष्ण + कर्मन् ।) दुष्कर्मरहितः ।
निष्पापः । शुद्धाचारः । अक्रणं निष्पापत्वात्
शुक्लं कर्मस्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्रेशः, त्रि, (नास्ति क्रेशो यस्य । अल्पः अप्रशस्तो
वा क्रेशो यस्य सः ।) क्रेशरहितः । अल्पक्रेश-
युक्तः अप्रशस्तक्रेशविशेषः ॥

अकैतवं, स्त्री, (न कैतवम् । नञ्समासः ।)
कैतवभावः । अकपटता । अधूर्तता । अवचना ॥

अकोटः, पुं, (न + कुट + भावे घञ् ।) गुवाकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अकोविदः, त्रि, (न कोविदः । नञ्समासः ।) अप-
रिणितः । मूर्खः ॥

अकौटिल्यं, स्त्री, (न + कौटिल्यं । नञ्समासः ।)
कौटिल्याभावः । सरलता ॥

अक्ता, स्त्री, (अकं दुःखं कायति यच्छाति इति
कै शब्दे ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥

अक्तः, त्रि, (अच्चेर्गतौ क्तः । अक्तपरिमाणस्य
वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यात-
त्वात् । अनक्ति अज्यते वा । अज्जु यत्प्रादौ ।
अज्जिघृसिभ्यः क्तः इति औणादिकः क्तः ।)
युक्तः ॥ गतः ॥ व्यक्तः ॥ अनञ् व्यक्तिगतिमन्त्रणे
इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । यथा,—

“हिक्राश्रासातुरे पूर्व्वं तैलाक्ते खेद इष्यते” ।

इति चक्रदत्तः । (स्त्रियां अक्ता इति परं रात्रि-
वाचकम् वेदे प्रसिद्धम् ।)

अक्तुः, स्त्री, रात्रिः । अनक्ति प्रतिदिनं गच्छति
अक्तुः । अज्जु धनि व्यक्तिगतिमन्त्रणे बाजल-
कात् कुः अनदितामिति नलोपः । वेदप्रचुर-
प्रयोगोऽयं ॥ (आयुधं । किरणः । क्रान्तिः ।
नक्षत्रं । स्रोतः । अज्जनघृतं । एते अर्थाः
वैदिकग्रन्थे प्रसिद्धाः ।)

अक्रयादः, त्रि, (न क्रयादः । नञ्समासः ।)
अमांसमन्त्रकः । यथा,—

“क्रयादास्तु सृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं ।

अक्रयादानं वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णले” ॥

अक्ते

इति मानवे ११ अध्याये १३३ श्लोकः ॥

अक्रमः, त्रि, (न क्रमः । नञ् समासः । नास्ति
क्रमो यस्य इति वा ।) क्रमरहितः । व्यतिक्रमः ।
यथा,—

“अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः” ।

इति माधवकरः ॥ (क्रमाभावः । क्रमविपर्ययः ।

यथा,—“इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह
जरास्वपि मान्मथा विकाराः” इति शृङ्गार-
शतकम् ।)

अक्रान्ता, स्त्री, (न + क्रम् + क्त + आप् ।) वृद्धती ।
इति काचिद्रत्नमाला ॥ अनाक्रान्ते त्रि ॥

अक्रियः, त्रि, (नास्ति क्रिया यस्य । अप्रशस्ता
वा क्रिया यस्य ।) अक्रियान्वितः । कुकर्म-
विशेषः । क्रियारहितः । यथा “अक्रियत्वाच्च
सर्वदा” । इति चरकः ॥ (निश्चेष्टः । स्पन्द-
रहितः । कर्मत्यागी । यथा,—

“अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सन्त्यासी च योगी च न निरभिर्न चाक्रियः” ॥

इति गीतायाम् ।) (स्त्री । क्रियाभावः । क्रिया-
त्यागः । अयथाक्रिया । यथा,—

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्वकर्मिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया” ॥

इति काव्यसङ्कलितः ।)

अक्रूरः, पुं, (क्रौर्यवान् क्रूरः, स न भवति इति
अक्रूरः । यदा क्रूर इति भावप्रधानो निर्देशः ।
न विद्यते क्रौर्यम् इति अक्रूरः ।) गान्दिनीपुत्रः ।
श्रीकृष्णपितृव्यः । तस्य पिता श्वफल्कः । (तस्य-
माता गान्दिनी ।) इति श्रीभागवतं ॥ क्रूरताशून्ये
त्रि ॥ (सरले । यथा,—

“स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम्” ।

इति मनुः । पुंसि विष्णुः । यथा,—

“अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः” ।

इति भारते ।)

अक्रोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ्समासः । नास्ति
क्रोधो यस्य इति वा ।) क्रोधश्चित्तविकारः तद्वि-
परीतः । स तु आश्रमिणां दशधर्मान्तर्गतधर्मः ।
इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” ॥

इति ।) वाचलिङ्गस्य क्रोधरहितव्यक्तौ ॥

अक्रान्तः, त्रि, (न + क्रम् + क्त । न क्रान्त इति
नञ्समासः ।) क्रान्तिरहितः । अनवसन्नः ।
अग्लानः ॥

अक्रिका, स्त्री, नीलीवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अक्रियकर्मन्, [न] त्रि, (अक्रियम् अनायाससाध्यं
कर्म यस्य । बज्जरीहिः ।) अक्षेणेन कर्मकर्त्ता ।
यथा,—

“दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्रियकर्मणः” ।

इति रामायणं ।

अक्षेणं, स्त्री, (न क्षेण इति नञ्समासः ।) क्षेण-
भावः । यथा,—

“याचामात्रप्रसिद्धार्थं सैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्ष

अक्षेणेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयं” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोकः ॥ क्षेणभाववति
त्रि ॥

अक्षेणः, त्रि, (नास्ति क्षेणो यस्य इति बज्जरीहिः ।)
क्षेणशून्यः । अनायासः । अकष्टः ॥

अक्ष, न ऊ याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
न अक्षोति धनं लोकः । याप्नोति राशीकरोति
‘वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टां । आक्षां । इति
दुर्गादासः ।

अक्ष, ऊ याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
अक्षति धनं लोकः । याप्नोति राशीकरोति वा
इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टां । आक्षां । इति दुर्गादासः ॥

अक्षं, स्त्री, (अक्षोति अक्षति वा अक्षते वा अनेन
अत्र वा अक्षु याप्तौ । पचाद्यच् घञ् वा । अ-
श्रुते अत्यर्थं अश्रु याप्तौ । अशेर्द्वेने इति सेा
वा ।) इन्द्रियं । (यथा विष्णुपुराणे,—

“शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः” ॥)

सौवर्चलं । तुल्यं । इति मेदिनी । (चक्षुः । यथा
रामायणे,—

“सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः” । इति ।)

अक्षः, पुं, कर्षपरिमाणं । (यथा,—

“ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं” ।)

पाशकः । (अक्षैरक्षान् वा दीव्यति । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) (पाशक्रीडा । यथाह मनुः)—

“भृगयाक्षो दिवास्त्रः परीवादः स्त्रियो मदः” ।)

कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकवृद्धः । यथा
कान्दोग्ये—यथा वै दे आमलके दे कोले द्वौ
वाक्षौ मुष्टिमनुभवति ।) छातार्थं । शकटः । व्यव-
हारः । रुद्राक्षः । इन्द्राक्षः । सर्पः । चक्रं । इति
मेदिनी । (चक्रधारणदारुभेदः । यथा,—

“क्षिप्रनास्ये भययुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च” ॥)

आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
मायणे—“निशम्य राजा समरे सहेतुकं
कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै” ।)

जातान्धः । गरुडः । इति शब्दरत्नावली । (शिवः ।
यथा भारते—

“अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः” ।

इति संस्कृतपलभा । यथा,—

“चन्द्राश्विनिष्ठा पलभार्जिता च
लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोक्षः” ।

इति भास्वती ॥

“प्रभा शरप्ला स्वतुरीययोगा-

दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः” ।

इति जालकावधः—

“दक्षिणोत्तररेखायां सा तच्च विषुवत् प्रभा ।
शङ्कुच्छाया हते त्रिज्ये विषुवत् कर्णभाजिते ॥

लम्बाक्षये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” ।

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

अक्षकः, पुं, (अक्ष + क) त्रिनिशदक्षः । इति
रत्नमाला ।

अक्ष

अक्षक्रीडा, स्त्री, (अक्षैः या क्रीडा) द्यूतक्रीडा
पाशकक्रीडा। यथा। अक्षक्रीडायां व्यासयुधि-
ष्ठिरसंवादः प्रचरति। इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
तद्विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यं ॥ * ॥ कार्तिक-
शुक्लप्रतिपदि तत्क्रीडाविधिर्यथा। ब्रह्मपुराणे,—
“शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखो गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्” ॥
द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रीडनं। यथा मनुः,—
“अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ दशमोद्वादशयोस्तत्-
करणनिषेधो यथा। स्मृतिः,—
“शाकं माषं मसूरश्च पुनर्भोजनमैथुने।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्थजेत्” ॥
कूर्मपुराणं,—
“कांक्षं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम्।
द्यूतक्रीडां दिवांनिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनं ॥
दादश्यां दादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ * ॥ अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं ॥
अक्षजः पुं, (अक्ष + जन् + ड) वच्। इति पुरुषो-
त्तमः। अस्थिज इति क्वचित् पाठः। (विष्णुः।
यथा भागवते,—
“जघानेत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः” ॥
अक्षतं, स्त्री, (क्षणं हिंसायां। नपुंसके भावेक्तः।
अनुदात्तोपदेशेऽद्यादिना णलोपः।) लाजाः। नपुं-
सकं। इति मेदिनी।
अक्षतः, त्रि, (न + क्षण + क्त) अहिंसितः। इति
मेदिनी। अखण्डितः। इति शब्दरत्नावली।
(यथाह मनुः,—
“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु स्थानेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत्” ॥)
अक्षतः, पुं, यवः। इति मेदिनी। (यथा आश्वलायन-
गृह्यसूत्रे,—
“अक्षतसक्तूनां नवं कलसं पूरयित्वा” ॥)
शस्यमात्रं। इति अमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥
अक्षताः पुं भूमीति खामी ॥ (न क्षताः येषां ते
इति अक्षताः। मुकुटस्तु अमरव्याख्यानावसरे
लाजाः पुं भूमितेऽक्षतमिति पठित्वा कर्मणि क्तः।
क्षतं खण्डितं। न क्षतमक्षतमिति विग्रह्य नित्य-
पुलिङ्गाः नित्यबहुवचनान्ताश्च लाजा अक्षतमिति
शाचरत्नौ ॥ केचित्तु अखण्डितगुला अक्षतमि-
त्याहुः ॥)
अक्षता स्त्री, कर्कटशृङ्गी। काँकड़ाशृङ्गी इति
भाषा। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुरुषसंस्पर्गरहिता
स्त्री। स्मृतिः ॥ यथाह याज्ञवल्क्यः—
“अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः पुनः” ॥
अक्षकः, पुं, (अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः।
अक्ष + दृश् + क्तुल्।) व्यवहारद्रष्टा व्यवहा-

अक्ष

राणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टा निर्णेता।
धर्माध्यक्ष इत्यर्थः। इत्यमरः तट्टीका च ॥ जज्
इति इराजीयभाषा ॥
अक्षदृक्, (श) पुं, (अक्ष + दृश् + क्तिप्।) अक्ष-
दर्शकः। (व्यवहारस्य ज्ञाता।)
अक्षदेवी, (न) त्रि, (अक्षैर्दीयति। दिवु क्रीडादौ।
सुपीति णिनि।) द्यूतक्रीडाकारकः। इत्यमरः ॥
अक्षद्यः, पुं, (अक्षैर्दीयति। दिवु क्रीडादौ। अक्ष +
दिव + क्तिप् + ऊट्।) अक्षक्रीडकः। इति व्या-
करणं ॥
अक्षधरः पुं, (अक्ष + धृ + अच्।) शाखोटवृक्षः।
इति भूरिप्रयोगः ॥
अक्षधूर्तः पुं, (अक्षेषु धूर्तः। समीपौ शौण्डैरिति
समासः।) द्यूतक्रीडकः। तत्पर्यायः। धूर्तः २
अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्यूतकृत ५। इत्यमरः ॥
जुयारी इति भाषा ॥
अक्षधर्त्तिल पुं, (अक्ष + धृ + तिल्।) वृषः।
इति हारावली ॥
अक्षपाटकः पुं, (अक्ष + पाट + वृन्।) धर्माध्यक्षः।
इति जटाधरः ॥ जज् इति भाषा ॥
अक्षपादः पुं, (अक्ष + पाद।) तार्किकः। तत्प-
र्यायः। नैयायिकः २। इति हेमचन्द्रः ॥
अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष + पीडा।) यपतिक्ता लता।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षमः त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः।) क्षमारहितः।
क्षमाशून्यः। (असमर्थः।)
“विष्णुसेवी च श्रपचो वंशानां कौटिमुद्धरेत्।
हरेरभक्तो विप्रश्च खञ्ज रक्षितुमक्षमः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ३३ अध्यायः ॥
अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः।) अ-
क्षान्तिः। ईर्ष्या। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
किरातार्जुनीये—
“अतिपातितकालसाधना
स्रग्शीरेन्द्रियवर्गतापिनी।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति” ॥
अक्षमाला स्त्री, (अक्षाणां माला।) अक्षसूत्रं।
वशिष्टपत्नी। इति मेदिनी ॥ (यथाह मनुः—
“अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा” ॥
अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षका-
रान्तवर्णमाला रुद्राक्षमाला च। यथा गौत-
मीये,—
“पञ्चाक्षलिपिभिर्माला विहिता जपकर्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्तिता ॥
क्षणां मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम।
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अन्यत् मालाशब्दे वर्ण-
मालाशब्दे च द्रष्टव्यं ॥
अक्षयः त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः। बहुव्रीहिः।)
क्षयरहितः। अव्ययः। कल्पान्तस्थायी। यथा—
“अक्षराणि फलान्याजरमरांस्त्रिदशानिव।
कल्पान्तस्थानसम्बन्धान्नजन्ता नाशवर्जिनः” ॥

अक्ष

इति मीमांसककारिका ॥ अपि च। भविष्य-
पुराणं।
“चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।
योऽब्देमेकं न मुञ्जोति शिवार्चनपरो नरः ॥
यत् पुरुषमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनं।
तत् पुरुषं सफलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ पापपुण्याक्षयजनक-
योगविशेषः। यथा ज्योतिषे,—
“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः।
षष्टिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अनन्तः। अक्षयकालाभि-
मानी। अक्षयः वासुदेवः तस्मिन् क्षये निवासोऽस्य
इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मणिष्ठः।)
अक्षयवतीया स्त्री, (अक्षया या वतीया तिथिः।)
वैशाखशुक्लवतीया। सा तु सत्ययुगाद्या। तत्र
स्नानदानादावक्षयफलं। इति स्मृतिः। यथा,—
“वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे वतीयिका।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता क्षत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ विवरणं तु वैशाख-
शब्दे द्रष्टव्यं ॥
अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा।) वारतिथि-
घटितयोगविशेषः। यथा,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया” ॥
इति भविष्यपुराणम् ॥
अक्षरः पुं, (न क्षरति। क्षर सञ्चलने। पचाद्यच्।
यद्वा। अक्षुते। अश्रु व्याप्तौ। अक्षेः सरः।) शिवः।
विष्णुः। इति शब्दरत्नावली। यथा महाभारते,—
“विश्वं विष्णुर्विघटकारो भूतमथ्यभवत्यधुः।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च” ॥
इति। (अजः। जीवः।)
अक्षरं स्त्री, (न क्षरति इति व्युत्पत्त्या।) ब्रह्म।
(अविनाशि निर्विशेषं प्रणवाख्यं ब्रह्म। कूटस्थः
नित्यः आत्मा। यथा,—
“क्षरादिरुद्धधर्मत्वादक्षरं ब्रह्म भण्यते।
कार्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते ॥
यत्किञ्चिद्वस्तु लोकोऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं।
प्रमाणस्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिष्ठितम् ॥
यदप्रबोधात् कार्यण्यं ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः।
तदक्षरं प्रबोध्यं यथोक्तेश्वरवर्त्मना” ॥
अकारादिक्षकारान्तैकपञ्चाशद्वर्णः। इति मेदिनी ॥
अस्योत्पत्तिकारणं। यथा बृहस्पतिः,—
“धातुमांसिके तु सम्प्राप्ते भ्रान्तिः संजायते यतः।
धातुक्षराणि खण्डानि पञ्चारूपाण्यतः पुरा” ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥ तच्च पञ्चविधं। यथा,—
“मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा।
गुण्डिका घुर्गसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः” ॥
इति वाराहीतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् मुद्राशब्दे
वर्णशब्दे च द्रष्टव्यं ॥ गगनं। धर्मः। तपस्या ॥

अक्ष

अपामार्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ मोक्षः । इत्यमरः ॥
अक्षं । इति वेदप्रयोगः ।

अक्षरः त्रि, (न क्षरतीति ।) अक्षरणीयः । अच्युतः ।
यथा,—

“तस्मै स विद्यानुपसन्नाय सम्यक्
प्रश्नान्तचित्ताय शमन्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तं तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” ॥

इति वेदान्तसारधृता श्रुतिः ॥

अपिच ।

“दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥

क्षरश्चाक्षरश्चेति दाविमौ पुरुषौ लोके प्र-

सिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम

सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थायवान्तानि शरी-

राणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्व-

प्रसिद्धे । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्वत इव

एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति

कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते

विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति

चक्षुः) लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति

चक्षुः) लिपिकरः । इत्यमरः । सुन्शी इति

भाषा ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति

चक्षुः) अक्षरचक्षुः । लेखकः । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी

उत्पादिका) लेखनी । कलमः । यथा,—

“लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रसू” ।

इति हारावकीति केचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक) लिपिकरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

(“लेखकेऽक्षरपूर्णाः स्युश्चक्षुःजीवकचुश्चव” ।

इति हेमचन्द्रः ॥)

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः) ।

कायस्थः ।

“लेखकः स्यात्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीवकः” ॥

इति हलायधुः । अक्षरजीविनि त्रि ॥

अक्षरतुलिका स्त्री, (अक्षराणां तुलिका लेखन-

साधनमित्यर्थः) लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यासः पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः ।

लिखनं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अक्षरमुखः पुं, (अक्षराणि मुखे तुल्ये यस्य सः) ।

शिष्यः । कान्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं स्त्री, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः) ।

लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षरवती स्त्री, (अक्षराः प्राशकाः सन्ति अस्याम् इति

सत्पुं । लोकात् स्त्रीत्वं) द्यूतक्रीडा । प्राशखिला

इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते,—

“पराजितं सौवलेनाक्षरवत्याम्” ।)

ई

अक्षी

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः) ।

मल्लभूमिः । तत्पर्यायः । नियुद्धभूः २ । इति

हेमचन्द्रः ॥ कुस्तिर आखड़ा इति भाषा ॥

अक्षवित् [३] त्रि, (अक्षं व्यवहारं द्यूतं वा वेत्ति

इति विदः क्षिप्) द्यूतज्ञः । व्यवहारज्ञः ॥

अक्षसूत्रं स्त्री, आक्षाणां सूत्रं माला) अक्षमाला ।

जपमाला । इति जटाधरः । यथा—

“पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैणलः” ।

इति महावीरचरिते ।)

अक्षायकीलकः पुं, (अक्षस्य नाभिच्छेपकाष्ठस्य अग्रे

अन्ते बन्धनार्थं कीलकः) शकटचक्रपुरोवर्त्ति-

कीलकः । तत्पर्यायः । अग्निः २ । इत्यमरः ॥

अग्नी ३ आग्निः ४ । इति भरतः ॥ चाकारखिल

इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमसहने । दिवादिः ।

अस्याधित्वात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्-

समासः) पराभ्युदयासहिष्णुत्वं । भार्यादेः पर-

दर्शनाद्यसहिष्णुत्वं । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्ष्या ३ अक्षमा ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

(“अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्व्याससमवेहि माम्” ।

इति विष्णुपुराणे ।)

अक्षारलवणं स्त्री, (न क्षारलवणम् इति नञ्-

समासः) हविष्यान्नविशेषः । महाहविष्यमिति

ख्यातं । यथा । “अशौचादिभक्ष्यगोक्षीरगोष्ठ-

धान्यमुद्गतिलयवसैन्धवसामुद्रलवणात्मकद्रव्यं । क-

त्रिमात् लवणात् भिन्नमक्षारलवणं मतं” । इदं

मतन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरमतं । यथा—

“गोक्षीरं गोष्ठं चैव धान्यमुद्ग्यवास्तिलाः ।

सामुद्रं सैन्धवश्चैवमक्षारलवणं मतं” ॥

इति नारायणवन्द्यघटीयकृतशुद्धिकारिका ॥

(यथाह मनुः—

“मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यक्षानुपस्कृतं ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते” ॥)

अक्षि स्त्री, (अक्षुते अनेन । अशू यामौ संघाते च ।

अशोर्निदिति क्तिः । यद्वा । अक्षति । अक्ष

यामौ । इन्) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोलकः ।

इति केचित् ॥

अक्षिकः पुं, रङ्गनद्रुः । आच् इति भाषा । इति

रत्नमाला ॥

अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक) चक्षुस्तारा ॥

अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेद-

कृदित्यर्थः) द्वेषः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज) पुट्टिकालोभ्रः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नेत्रौषधम्) ।

अक्षिवः पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-

बन्धनयोः । आतोऽलुपेति कः) शोभाञ्जनवृद्धः ।

सामुद्रलवणे स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविकृणितं स्त्री, (अक्षि + वि + कृण + भाषे

क्त) कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीकः पुं, रङ्गनद्रुः । आच् इति भाषा । इति

रत्नमाला ॥

अक्षौ

अक्षौवं स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति
वा । क्षीव मदे । पचाद्यच्) । समुद्रलवणं । इत्य-
मरः ।

अक्षीवः त्रि, (न क्षीवति माद्यति इति न + क्षीव +
अच्) । अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाञ्जनवृद्धः । इत्यमरः ॥

अक्षुसः त्रि, (न क्षुस इति नञ्समासः) । अक्षो-

दितः । अक्षुर्णितः । इति क्षुदधान्वर्थदर्शनात् ।

अच्छिन्नः । यथा । अक्षुसं परिवप । इति चूडा-

करणे पशुपतिः ॥

अक्षुब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभ-

धातोः क्तप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्धः अक्षुब्ध

इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षेमं स्त्री, (न क्षेमम् इति नञ्समासः) । अम-

ङ्गलं । यथा—

“किन्नु तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किन्नु साम्प्रतम् ।

कथन्ते किन्नु सद्गता दुर्गताः किन्नु मे सुताः” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोटः पुं, (अक्षोति । अक्षु यामौ संघाते च ।

बाङ्गलकाटोः ॥ अक्षस्येव उटाः पर्णानि अस्य

इति वा ।) अक्षोड्वद्धः । सं च पर्वतजपीलु-

वृद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आखरोट् इति

हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीलः शैलभवोऽक्षोटः कर्परालश्च कीर्त्तितः ।

अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तक्षत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोडः पुं, (अक्षोति इति अक्ष + ओडप्रत्ययः) ।

पर्वतोत्पन्नपीलुवृद्धः । तत्पर्यायः । कर्परालः २

कन्दरालः ३ अक्षोडः ४ अक्षोटः ५ अक्षोटः ६ ।

इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन्) । पर्व-

तोत्पन्नपीलुवृद्धः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः) । नास्ति

क्षोभो यस्येति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्प-

र्यायः । आलानं २ शङ्कुः ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षौरिभं स्त्री, क्षुरिकर्म्मविहितनक्षत्रं । यथा,—

“उत्तरात्रितययान्यरोहिणी-

रौद्रसर्पपिष्टभेषु चाग्निभे ।

शमश्रुकर्म्म सकलं विवर्जयेत्

प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ॥

चन्द्रशुद्धिर्गदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।

अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अक्षौहिणी स्त्री, (ऊहः समूहः अस्ति अस्या इति

इनिः । अक्षौहिणाम ऊहिणो । पूर्वपदादिति

णत्वम् । अक्षौहिण्यामिति वृद्धिः) । सङ्घा-

विशेषयुक्तसेना । तद्यथा । २१८७० हस्तिनः ।

२१८७० रथाः । ६५६१० घोटाकाः । १०६३५०

पदातयः । समुदायेन २१८७०० ।

तथा चोक्तं ।

“अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्यन्तावृभिः शतैः ।

अखा

संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥
 एवमेव रथानान्तु सङ्ख्यान् कीर्तितं बुधैः ।
 पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
 सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथैस्तुरङ्गमैः ।
 ऋणां शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
 शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ।
 इत्यमरभरतौ ॥ (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा
 महाभारते आदिपर्वणि,—
 “अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्तथा सूतनन्दन ।
 एतद्विष्णुमहे श्रुतं सर्वमेव यथायथम् ॥
 अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
 यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव” ॥
 सैतिखाच ।
 “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
 पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाजः सेनामुखं बुधाः ।
 त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
 स्मृतास्त्रिस्तु वाहिन्यः पतनेति विचक्षणैः ॥
 चमून्तु पतनास्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तु ।
 अनीकिनीं दशगुणां प्राङ्मरौहिणीं बुधाः ॥
 अक्षौहिण्याः प्रसङ्ख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।
 सङ्ख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
 शतान्यपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥
 क्षेयं शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
 मराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
 पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि षट् प्राङ्मरौहिण्येव सङ्ख्या ॥
 एतामक्षौहिणीं प्राङ्मरः सङ्ख्यातविविदो जनाः ।
 यथा कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः” ॥
 अक्षौहिणी, (अश्रुते । अश्रु व्याप्तौ संघाते च । कृत्य-
 श्रूयां कृत्स्नः । कालः । इत्युणादिकोषः ॥
 अखट्टः, पुं, पियालवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पियासाल इति भाषा ॥
 अखट्टिः, पुं, असद्व्यवहारः । आखुटि इति
 ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अखण्डः, त्रि, (न खण्ड्यते इति । खड्गं भेदने
 घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड
 रहितः । पूर्णः । इत्यमरः ॥ (“अखण्डं पुण्यानां
 फलमिव च तद्रूपमनघम्” इति शाकुन्तले ।)
 अखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विच्छेदो यस्य सः ।)
 कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अखण्डितः, त्रि, (न खण्डितः अतुरस्य इति ।
 बज्रवोहिः ।) सफलवृद्धादिः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 अखातः, स्त्री, पुं, (न खातं नञ्समासः । खात-
 मिन्नम् इत्यर्थः ।) देवखातं । अक्षत्रिमजला-
 शयः । इत्यमरः ॥ अखातमिति खामी ॥ पुंसि
 यथा,—अखातो देवखातक इत्यमरदत्तः ॥
 अखाद्यं, त्रि, (न खाद्यं । अप्रशक्तं विरुद्धं वा
 खाद्यम् ।) खाद्याजिह्वं । अभक्ष्यं ॥

अग

अखिलं, त्रि, (न खिलम् अस्य । न + खिल ।)
 सर्वं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहतं स्थानं । तत्
 न भवति इति अक्षयस्थानं ।)
 अख्यातः, त्रि, (न ख्यातः विरुद्धार्थे वा नञ् ।)
 अख्यातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः ॥ अप्रसिद्धः ।
 अग, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ म अगयति अगति सर्पः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गत्यां इ
 अङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
 अन्येष्वपि इति वा डः । न गोऽप्राणिषु इति
 पादिकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्वतः । वृद्धः । सर्पः ।
 सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोरुपः ।)
 अगच्छः, पुं, (न + गच्छ ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 अगजं, स्त्री, (अग + जन् + ड ।) शिलाजतु ।
 इति रत्नमाला ॥ पर्वतवृद्धजे चि ॥ (गिरि-
 जाते ।)
 अगण्यं, त्रि, (न गण्यं । नञ् समासः ।) अगण-
 नीयं । अगण्यं । अगणित्यं । यथा,—
 “गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभिरिति भारविः” ।
 अगदः, पुं, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति
 वा ।) औषधं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदोक्ताष्टशा-
 खान्तर्गतशाखाभेदः । यथा,—
 “औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः” ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति” । इति मनुः ।) नीरोगे चि ।
 इति रमानाथः ॥
 अगदङ्गारः, पुं, (अगदम् अरोगं करोति इति ।
 अगद + क्त + अण् । सुमागमः ।) वैद्यः । इत्य-
 मरः ॥
 अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + अच् ।
 पचायच् ।) वृद्धः । इत्यमरः ॥ पर्वतः । न
 गच्छतीत्यगमः ॥
 अगम्यं, त्रि, (न गम्य इति । न + गम् + यत् ।)
 अगम्यं । अगमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
 “अगम्या सामवत्तत्र यत्राभूत् स महारणः” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ॥
 अगम्या, स्त्री, अमैथुनाह्वा नारी । गम्यागम्या-
 विवरणं यथा, यम उवाच,—
 “या या गम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।
 खस्त्री गम्या च सर्वेषामिति वेदनिरूपिता ॥
 अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
 सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं षट्शु सुन्दरि । ॥
 अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
 श्रुद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां श्रुद्रकामिनी ॥
 अत्यगम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ।
 श्रुद्रश्च ब्राह्मणी गच्छेद् ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
 तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं व्रजेद्भुवं ।
 यदि श्रुद्रां व्रजेद्भुवो वृषलीपतिरेव सः ॥
 स भ्रष्टो विप्रजातेषु चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
 विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ॥

अग

तत् पितृणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
 कोटिजन्मार्जितं पण्यं सन्ध्यार्चातपसार्जितं ॥
 द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः ।
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृष तीपतिः ॥
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्भुवं ।
 गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूम् ॥
 सुतां पुत्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सति ।
 सोदरभ्रातृजायाञ्च भगिनीभ्रातृकन्यकां ॥
 शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयस्य कामिनीं
 भ्रातृपुत्रप्रियाञ्चैवात्यगम्यामाह पद्मजः ॥
 एतास्तेकामनेकां वा यो व्रजेन्मानवाधमः ।
 स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
 अकर्मार्होऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
 स याति कुम्भीपाकश्च महापापी सुदुष्करः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अगरी, स्त्री, (न + गृ + अच् + डीष् ।) देवताङ्-
 वृद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । नञ्समासः) अनि-
 न्दितः । यथा,—
 “ज्येष्ठः कुलं वर्जयति विनाशयति वा पुनः ।
 ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ॥
 अगुरु, स्त्री पुं, (न गरुः दुर्भरः अस्मात् इति ।)
 अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥
 अगस्तिः, पुं, (विन्ध्याख्यम् अगम् अस्यति इति
 अगस्तिः । अस्यतेः क्तिच् । बाङलकात् तिर्वा ।)
 वक्रवृद्धः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा
 वैद्यके,—
 “अगस्तिः पित्तकफजित् चतुर्थकहरो हिमः ।
 रूद्धो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारणः” ॥
 अगस्तिद्रुः, पुं, वक्रपुष्पवृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अगस्त्यः, पुं, (अगं विन्ध्यं स्थापयति स्तम्भाति वा ।
 स्यै संघाते । आतोऽनुपसर्गो इति कः । अग +
 स्यै + क ।) वक्रपुष्पवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्यायः ।
 कुम्भसम्भवः २ मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ॥
 अगस्तिः ॥ पीताम्बुः ५ वातापिण्डि ६ आग्नेयः
 ७ और्वशीयः ८ आग्निमारुतः ९ घटोद्भवः १०
 इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्यथा शास्त्रनिर्णते,—
 “तथोरादित्ययोः सन्ने दृष्ट्वाभूरसमुर्वशीम् ।
 रेतस्वस्कान्द तत्कुम्भे न्यपतत् वाष्पतीवरे ॥
 तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्भूवतुः ॥
 बज्रधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
 स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूवर्धिसत्तमः ॥
 कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महावृत्तिः ।
 उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भामात्रो महातपाः ॥
 मानेन सम्मितो यस्मात्सस्मान्मान्य इहोच्यते ।
 यदा कुम्भाद्विर्जातः कुम्भेनापि महीयते” ॥
 अगस्त्योदयः, पुं, (अगस्त्यस्य जन्मस्य उदयः शर-
 त्काले गगने आविर्भावः ।) आकाशे नक्षत्र-
 रूपेण अगस्त्यमुनेरुदयः । स तु सौरभाद्रस्य सप्त

अगु

दशदिने भवति । अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्तव्यं । यथा,—

“अगस्त्यार्घ्यदानं सौरेण सिंहराशौ विधानात्” ।
यथा ब्रह्मवैवर्ते,—

“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौर्दशनिवासिनः” ॥

यथा भीमपराक्रमे ।

“यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः” ॥

यथा नारसिंहे ।

“शङ्खे तोयं विनिक्षिप्य सितयुष्माक्षतैर्युतं ।

मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥

काशपुष्पप्रतीकाश्च अभिमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्रं कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥

प्रार्थनन्तु ।

“आतापिर्भक्षितो येन वातापिञ्च महासुरः ।

समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” ॥

गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं ।

विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-

णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्क-

कर्तव्यमिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पत्रार्घ्य-

मन्त्रस्तु ।

“लोपासुदे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मित्रावरुणिवल्लभे” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥ (अगस्त्योदये जलानि

प्रसीदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—

“प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

अगाधः, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र । नजो-

ऽस्थर्थानामिति बज्जब्रीहिः ।) अतिगभीरः । अतल-

स्तार्शः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वो-

धाग्रयः ।)

अगाधः, स्त्री, द्विद्रं । इति मेदिनी ॥

अगाधजलः, पुं, (अगाधं जलं यस्मिन् । बज्ज-

ब्रीहिः ।) ऋदः । इत्यमरः ॥ त्रि । अपरि-

च्छेद्यजलविशिष्टः ।)

अगारं, स्त्री, (अगान् ऋच्छति । ऋ गतौ । कर्म-

रणम् ।) आगारं । गृहं । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च” ।

इति । ‘खलात् क्षेत्रादगाराद्वा’ इति मनुः ।)

अगिरः, पुं, (अग + इर ।) अग्निः ॥ सूर्यः ॥

राक्षसः ॥ इति जटाधरः ॥

अगुः, पुं, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः । बज्ज-

ब्रीहिः ।) राजग्रहः इति दीपिका ॥ किरण-

रहिते त्रि ॥

अगुरु, स्त्री, (न गुरु दुर्मरः अस्मात् इति ।

बज्जब्रीहिः ।) शिंशपाट्टः ॥ कालागुरु । स-

नामप्रसिद्धसगन्धिकाश्वविशेषः । अगुर इति

ख्यातः । अस्य पर्यायः । वंशिकं १ राजार्हं

२ लोहं ३ कृमिजं ४ जोङ्गकं ५ । इत्यमरः ॥

जङ्गं ६ कृष्णं ७ लोहाख्यं ८ लघु ९ । इति

रत्नमाला ॥ पीतकं १० वर्णप्रसादनं ११ अनायकं

अग्नि

१२ असारं १३ कृमिजघं १४ काष्ठकं १५ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।

कटुत्वं । लेपे रूक्षत्वं । व्रणकफवायुवान्तिमुख-

रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥

अगुरुर्वापुंसीति वोपालितः ॥ पुमान् इति सर्वान-

नन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—

अगुरु प्रवर्णं लोहं राजार्हं योगजं तथा ।

वंशिकं कृमिजघापि कृमिजघमनार्थकं ॥

अगुरुश्च कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलं ।

लघु कर्णूक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥

कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति ।

अगुरुप्रभवः खेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अगुरुः, त्रि, (न गुरुः । नञ् समासः ।) गुरुभिन्नः ।

लघुः । इति मेदिनी ॥

अगुरुशिंशपा, स्त्री, शिंशपाट्टः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

अगुरुगन्धं, स्त्री, (न गुरुः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।

बज्जब्रीहिः ।) द्विद्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अगोचरः, त्रि, (न गोचरः । नञ् समासः ।) इन्द्रिय-

जन्यप्रत्यक्षाविषयः ॥ अज्ञातः । यथा,—

“अगोचरहृतं व्याप्नोति मांसमुत्सृजेत्” ।

इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविचि-

त्रिताय इति शृङ्गारशतके ।)

अगौकाः [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य सः ।

बज्जब्रीहिः ।) शरभः । सिंहः । पक्षी । इति

मेदिनी ॥ (त्रि । पर्वतवासी ।)

अमायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे वृषा-

कप्यभिकुसितेत्यादिसूत्रेण अभिशब्दस्यैकारादेशो

छीप् च ।) अभिभार्या । इत्यमरः ॥ त्रेतायुगं ।

इति जटाधरः ॥ (‘अमायी स्वाहा च ऊतभुक्-

प्रिया’ इत्यमरः ।)

अग्निः, पुं, (अङ्गयन्ति अग्न्यं जन्म प्रापयन्ति इति

युत्पत्त्या हविः प्रक्षेपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-

यदक्षिणाग्निसम्भावसथौपासनाख्येषु षड्भिषु ।

यद्वा अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति इति । अग्नि गतौ ।

अङ्गेर्लोपश्चेति निः नलोपश्च) तेजःपदार्थ-

विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-

भार्यायां जातः प्रथमोऽग्निः । तस्य पत्नी स्वाहा ।

पुत्रास्तयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३ । षष्ठ-

मन्वन्तरे अग्नेर्वसोधायायां द्रविणकादयः पुत्राः ।

एतेभ्यः पञ्चचत्वारिंशदभ्यो जाताः । सर्वे मिलित्वा

एकोनपञ्चाशदभ्यः । इति पुराणं ॥ अस्य

पर्यायः । वैश्वानरः १ वज्रिः २ वीतिहोत्रः ३

धनञ्जयः ४ कृपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः

७ तनूनपात् ८ तनूनपाः ९ वह्निः शुष्मा १० वह्निः

११ शुष्मा १२ कृष्णवत्मा १३ शोचिष्कोशः १४ उष-

वर्धः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७

वृहद्भानुः १८ कृशानुः १९ पावकः २० अनलः

२१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः

२४ शिखानुः २५ शिखी २६ आशुशुक्लः

२७ हिरण्यरेताः २८ ऊतभुक् २९ हव्यभुक्

अग्नि

३० दहनः ३१ हव्यवाहनः ३२ सप्तार्चिः ३३

दमुनाः ३४ दमूनाः ३५ शुक्रः ३६ चित्रभानुः

३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अप्यित्तं ४० ।

इत्यमरस्तट्टोक्ता च ॥ वृषाकपिः ४१ जुह्मवालः

४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः

४६ पाचनः ४७ विश्वप्ताः ४८ क्रागवाहनः ४९

कृष्णार्चिः ५० जुह्वारः ५१ उदार्चिः ५२ भास्करः

५३ वसुः ५४ शुष्मः ५५ हिमारातिः ५६ तमेनुत्

५७ सुशिरः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपारिकः

६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य

गुणाः । वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं । आमा-

शयाजनकत्वं । रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति

राजवल्लभः ॥ अपिच ।

“अग्नेर्दुर्द्धता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।

शोको रोगो लघुस्तेणुं सततञ्चोर्द्धभासिता” ॥

इति मेघधर्मः ॥ * ॥

अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—

“लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।

लौकिके नवगृहप्रवेशादौ ।

“अग्नेस्तु मास्तो नाम गर्भाधाने विधीयते २ ।

पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुक्लाकर्मणि शोभनः ४ ॥

सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६ ।

नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८

सत्यनामा च चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०” ।

व्रतादेशे उपनयने ।

“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२” ।

गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-

वर्त्तने ।

“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विव हे योजकः स्मृतः १४” ।

विसर्गे साग्निकर्तव्यकर्मविशेषे ।

“चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम १५ दृतिरग्निरुच्यते १६” ।

चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीहोमे । अपरे दृति-

होमादौ ।

“प्रायश्चित्ते विधुर्देव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।

प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहायाहतिहोमादौ ।

पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ ।

“लक्षहोमे च वज्रिः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताशनः २० ।

पूर्णाङ्ग्यां ऋद्धो नाम २१ शान्तिके वरदस्तथा २२ ॥

पौष्टिके बलदक्षैव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४ ।

वश्यर्थे शमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूषकः २६ ॥

कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रयादौऽमृतभक्षणे २८” ॥

इति गोभिलपुत्रकृतसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं ।

यथा,—

“पिङ्गभूषशुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः ।

क्रागस्थः सान्द्रसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” ॥

इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयाम्नेः शुभ-

लक्षणानि । यथा,—

“अर्चिष्मान् पिङ्गितशिरः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।

स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कार्यसिद्धये” ॥

इति वायुपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निस्त्रिधा

भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्यन-

प्रभवः ऊर्द्धज्वलनसंभावः पचनहेदादिसमर्थश्च ।

अग्नि

द्वितीय उदकोन्मनः पर्यगज्वलनशीलो वाडवः ।
 तृतीय उभयेन्मनः पर्यगज्वलनशीलः भुक्तस्या-
 हारस्य रसादिपरिणामनिमित्तञ्च विद्युदादिञ्च ।
 इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभञ्जिका ॥ * ॥
 अपिच,—
 “मन्दस्त्रीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
 कफपित्तानिलाधिकात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः” ॥
 तथा कार्यं यथा,—
 “विषमोवातजात्रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
 करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
 समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
 सत्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥
 कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
 तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते” ॥
 इति माधवकरः ॥ अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्म-
 क उच्यते । स तु आहाराभावे शोणितादीन् धा-
 तून् पाचयित्वा आशु मारयति । इति रक्षितः ॥ * ॥
 (देहजन्याग्नेः नादात्यादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
 “आत्मना प्रेरितं चित्तं वज्रिमाहन्ति देहजम् ।
 ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
 पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
 अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
 पुष्टं शीर्षे त्वष्टश्च कृत्रिमं वदने तथा ।
 आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्यते बुधैः ॥
 नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
 जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते”
 अग्नेः सर्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
 “त्वमग्ने सर्वदेवानां प्ररीरान्तरगोचरः ।
 त्वं साक्षी मम देहस्थस्त्राहि मां देवसत्तम” ॥
 यथा च भारते,—
 “आदित्यचन्द्रावग्निलोऽनलश्च ।
 दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ॥
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे ।
 धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥
 अस्य सर्वप्रथमाराध्यत्वं ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमसूक्ते
 उक्तं यथा,—“अग्निमीले पुरोहितम्” । इत्यादि ।
 विष्णुः । सूर्यः ।) अग्निकोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
 चित्रकवृक्षः । रक्तचित्रकः । भस्मातकः । निम्बुकः ॥
 पित्तं । स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अग्निकः, पुं, (अग्नि + सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
 नामरक्तवर्णकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्निकणः, पुं, (अग्नेः कणः । अग्नि + कण ।) अग्नि-
 कणा । स्फुलिङ्गः । इत्यमरः ॥
 अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि + कारिका ।) अग्नि-
 कार्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्निकार्यं, स्त्री, (अग्नि + कार्यं ।) अग्नावग्नेर्वा कार्यं ।
 हविर्दानादिपूर्वकाग्निज्वालनं । तत्पर्यायः ।
 अग्नीन्धनं २ अग्नीध्रा ३ अग्निकारिका ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्वका-
 ग्निज्वालनं । अग्नौ सायं प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं ।
 यथा—
 “उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छैचमादितः ।

अग्नि

आचारमभिकार्यञ्च सन्धोपासनमेव च” ॥
 इति मनुः ।)
 अग्निकार्यं, स्त्री, (अग्नि + कार्यं ।) अगुरु । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अग्निकुक्कुटः, पुं, (अग्नेः कुक्कुट इव ।) ज्वलदग्नि-
 दण्डोल्का । ज्वलन्तं नुडा इति ख्यातः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 अग्निकोणं, स्त्री, (अग्नेः अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
 कोणं ।) पूर्वोदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरग्निः ।
 इति ज्योतिषं ॥ यथा हलायुधधृतं,—
 “गत्तैव तीर्थं कर्त्तव्यं आहुतं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
 पूर्वोदक्षिणपथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्वोदक्षिणे” ॥
 पूर्वोदक्षिणे अग्निकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
 अग्निक्रीडा, स्त्री, (अग्निभिः क्रीडा ।) अग्निखेला ।
 खड्गपादित्यागः । आतश्वाजीति ख्याता ॥
 अग्निकर्मा, पुं, (अग्निः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य सः ।)
 अग्निकारवृत्तः । सूर्यकान्तमणिः । इति राजनि-
 र्घण्टः ॥ (शमीवृक्षः । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविशिष्टः ।
 यथा,—“अग्निकर्मां शमीमिव” । इति शाकुन्तले) ।
 अग्निकर्मा, स्त्री, (अग्निः गर्भे यस्याः सा ।)
 महाज्योतिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (शमीवृक्षः ।)
 अग्निकित्, पुं, (अग्निं चितवान् स्वयम् इति चि
 चयने । अग्नौ चेरिति क्तिप् तुगागमश्च ।)
 अग्निकोत्री । सामिकः । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुवंशे—
 “विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
 यतिभिः सार्द्धमनमिममिचित्” ।)
 अग्निकः, पुं, (अग्नि + जन् + ड ।) अग्निकारवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्निकातमात्रे ।)
 अग्निकातः, पुं, (अग्नेः जातः । अग्नि + जन् + क्त ।)
 अग्निकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । अग्नि-
 कातमात्रे ।)
 अग्निकारः, पुं, (अग्नि + जार, अग्निं जठराग्निं जार-
 यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति ऋ कर्म-
 ण्यञ् इति पाणिनिस्त्वचं) औषधविशेषः । अस्य
 पर्यायः । अग्निनिर्घासः २ अग्निकर्माः ३ अग्निकः
 ४ वड्वाग्निमलः ५ जरायुः ६ अर्णवोद्भवः ७
 अग्निकातः ८ अग्निकालः ९ सिन्धुफलः १० ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवायुसन्निपा-
 तशूलान्तिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अग्निकालः, पुं, (अग्नि + जाल ।) अग्निकारवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अग्निकाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्नेः
 ज्वाला इति वा ।) जलपिप्पली । धातकी-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकाला ॥
 (लाङ्गलिकी ।)
 अग्निकाला, स्त्री, (अग्नेः जिह्वा ।) लाङ्गली-
 वृक्षः । विषलाङ्गला इति भाषा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अग्नेः काल्यादिसप्तार्चोऽभि । इति
 जटाधरः ॥ अग्नेः सप्तशिखाः । तासां नामा-

अग्नि

दिकं सप्तजिह्वशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (योगविशेषः ।
 यथा,—
 “सप्तजिह्वादिथयः सोमवारादिभिर्युताः ।
 अग्निजिह्वाः सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिताः” ॥
 इति । योगशास्त्रे ।)
 अग्निकदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी ।)
 क्षुपविशेषः । अस्य पर्यायः । वज्रिकदमनी २
 वज्रिकदमनी ३ वज्रिकदमनी ४ गुच्छफला
 ५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकदमरिका
 ८ मत्स्येन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वं । उष्णत्वं । रुक्षत्वं । वातकफगुल्म-
 श्लेहनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अग्निदीपनत्वं । हृद्य-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अग्निकदीपनः, त्रि, (अग्नेः जठरानलस्य दीपनः ।)
 अग्निकदीपकः । जठराग्निकारकौषधविशेषः । यथा
 रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
 “पारदान्तलवङ्गगन्धकं,
 भागयुग्ममरिचैर्न मिश्रितम् ।
 तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
 तित्तिडीफलरसेन मर्दितम् ॥
 बज्रिमान्दशवक्त्राणां शनो,
 रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
 संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णक-
 मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
 दीयते तु शङ्खकानुमानतः,
 सद्य एव जठराग्निदीपनः” ॥
 “हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
 सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी” ॥
 इति च भावप्रकाशः ॥
 अग्निकदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) महाज्यो-
 तिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वज्रि-
 ज्वलितः । यथा,—“नापि कण्ठ्यकारफलकैः
 बाणैः नापि विषाक्तैः नाप्यग्निदीप्तफलकैः” इति
 कुल्लूकभट्टः ।)
 अग्निकदेवा, स्त्री, (अग्निः देवः अग्निको देवता
 अस्या इति) कृतिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (पुं, अग्निकदेवः अग्निरूपो देवः । अग्निः देवः
 अस्य इति विग्रहे चि । अग्निपूजकः ।)
 अग्निकनिर्घासः, पुं, अग्निकारवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अग्निकप्रस्तरः, पुं, अग्निकनकपाषाणः । चकमकीर
 पाथर इति भाषा ॥
 अग्निकवर्द्धनं, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धनं वृद्धि-
 कारकम् ।) जठराग्निकवृद्धिकारकम् । तथा,—
 “जीरकं रुचिकृतं स्वर्णं गन्धार्घ्यं कफवातनुत् ।
 पाके च कटुतीक्ष्णोष्णं लघुपित्ताग्निवर्द्धनम्” ॥
 इति राजवल्लभः ॥
 अग्निकभं, स्त्री, (अग्निरिव भाति इति । अग्नि +
 भा + क ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अग्निकभूः, पुं, (अग्नेर्भवतीति । अग्नि + भू + क्तिप् ।)
 कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (पुरा किल तारका-
 सुरेण उत्प्रेक्षितानां देवानां रक्षार्थं भिवेन

अग्नि

अभिरूपं स्ववीजं वज्रमुखे क्षिप्तं । तेन अभिना
क्षित्तासु क्षिप्तं । ताश्च देवागतगर्भरक्षार्थं
शरवणं प्रविश्य प्रसूताः । तेन अभिभूरिति
कार्तिकेयः । जले स्त्री । इति वेदपुराणे ॥ यथाह
मनुः,—

“अग्नौ दत्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥

अभिभूतिः, पुं, (अभि + भू + क्ति ।) बौद्धभेदः ।

सच शेषजैनाचार्यशिष्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमणिः, पुं, सूर्यकान्तमणिः । इति जटाधरः ॥

अभिमन्यः, पुं, (अभिं मन्नाति इति । मन्थ विलो-
डने । कर्मणि अण् ।) गणिकारिकावृत्तः ।

इत्यमरः ॥ (यथा वैद्यके,—

“अभिमन्यः श्वयथुहृद् वीर्याणाः कफवातहृत् ।

पाण्डुनुत् कटुकक्षित्तस्तुवरो मधुरोऽभिदः” ॥

अभिमन्यकुसुमशकस्तु—

“अभिमन्यभववालसुनीता

समराजमुदके सुसाधिता ।

तक्रतमष्टवयुक्तपाचिता

हिङ्गुना जनितवासवासिता” ॥

अपिच—

“अभिमन्योऽयं हृद्यश्च त्रिदोषशमनः सरः । ।

आध्मानच्छर्दिहा शोथचक्षूरोगविषापहः” ॥

अभिमारुतिः, पुं, (अग्नौ जठराभिविषये मारुतिः
हनूमान् इव । तस्य जठराग्नौ वातापिप्रभृतयो

राक्षसाः भस्मीभूता आसन् । इत्यसौ अभिमा-
रुतिरुच्यते) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमुखः, पुं, (अभिः मुखं यस्य, बज्रवीहिः ।)

देवता । ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृत्तः ।

भस्मातकः । इति विश्वः ॥ (स्त्री । अग्नेः पञ्चसु
मुखेषु ।)

अभिमुखी, स्त्री, (अभिरिव मुखं यस्याः । बज्र-
वीहिः ।) भस्मातकी (भेला) । इत्यमरः ॥ ला-
ङ्गलिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिरक्षणं, स्त्री, (अग्नेः रक्षणम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।)

अग्न्याधानं । अभिहेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिरजाः, [स्] पुं, (अग्नेः रजः स्फुलिङ्ग इव ॥

इन्द्रगोपाख्यकोटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्त्री—
अभिवीर्यं । स्वर्णं) ।

अभिरुहा, स्त्री, मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिवर्द्धकः, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति)

अभि + वृध् + क्त्वाल् ।) अभिवृद्धिकारकौषधा-
दिः । आग्नेयः । इति वैद्यकं ॥

अभिवल्लभः, पुं, (अग्नेः वल्लभः उद्दीपकत्वात् प्रियः ।)

सालवृत्तः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (काणः) ।

अभिबाहुः, पुं, (अग्नेः बाहु इव ।) धूमः । इति

जटाधरः ॥ (प्रियव्रतपुत्रः । स्वायम्भुवमनुपुत्रः ।)

अभिवित्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विदः क्तिप् ।)

अभिचित् । अभिहेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अभिसंस्कारश्चः ।)

अग्नि

अभिवीजं, स्त्री, (अग्निः बीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् ।

अग्नेः स्वर्णस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—

“अपामग्नेश्च संयोगात् हेमं रूप्यञ्च निर्वभौ ।

तस्मात् तयोः स्वयान्वेव निर्णेको गुणवत्तरः” ॥)

स्वर्णं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभिवीर्यं, स्त्री, (अग्नेः वीर्यं सार इव ।) स्वर्णं ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, अभितुल्यद्रव्ये) ।

अभिप्रिखं, स्त्री, (अग्नेरिव प्रिखा केशरः अस्य ।)

स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुमं । कुसुम्भपुष्पं ।

इति मेदिनी ॥ (जाङ्गलिवृत्तः) ।

अभिप्रिखः, पुं, (अग्नेरिव प्रिखा रक्तवर्णः केशरः

अस्य ।) कुसुम्भवृत्तः । कुङ्कुमं । दीपः । बाणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अभिप्रिखा, स्त्री, (अग्नेरिव प्रिखा केशरः अस्याः ।)

लाङ्गलिकीवृत्तः । विषलाङ्गला इति भाषा ।

वृत्तविशेषः । तस्य पर्यायः । विशल्या १ अ-
नन्ता २ फलिनी ३ शक्रपुष्पी ४ । इत्यमरः ॥

(अग्नेः प्रिखा ।) ज्वाला । आगुनेर प्रिष इति

भाषा ॥

अभिप्रिखरं, स्त्री, (अग्नेरिव प्रिखरं केशरः अस्य ।)

कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिष्टोमः, [पुं, (अग्नीनां स्तोमः । अग्नेः स्तुत्-

स्तोमसोमा इति षः ।) यज्ञविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन

सर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमना-

मकयागविशेषस्य गुणविकारोऽभिष्टोमो नाम ।

तस्य कालो वसन्तः । तत्राधिकारी अधीतवेद

आहिताग्निश्च । द्रव्यं सोमः । देवता इन्द्रवाय्वा-

दयः । ऋत्विजः षोडशः । तेषाञ्च चत्वारो गणाः ।

होतृगणः १ अध्वर्युगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृ-

गणः ४ । एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः । तत्र

होतृगणे होता १ प्रश्नास्ता २ अच्चावाकः ३

यावस्तोता ४ । अध्वर्युगणे अध्वर्युः १ प्रति-

प्रस्थाता २ नेष्टा ३ उन्नेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १

ब्राह्मणाच्छंशी २ अग्नीष्ट ३ पोता ४ । उद्गातृ-

गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्ता ३ सु-

ब्रह्मण्यः ४ । स च पञ्चाहसाध्यः । प्रथमदिने

दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं । तत्र द्वितीय-

दिवसे प्रायणीययागः सोमलताक्रयणं । ततो

द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले

च प्रवर्ग्योपसन्नामकयागानुष्ठानं । चतुर्थदिवसे

प्रवर्ग्योदासनानन्तरं अग्नीषोमीयपञ्चानुष्ठानं ।

तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पिठपितामहप्रपिता-

महानां मध्ये केनापि वेदो नाधीतोऽभिष्टोमो

वा न कृतः स दुर्ब्राह्मणो भवति । तस्य दौ-

र्ब्राह्मणपरिहारायाश्चिनपशुः कर्तव्यः । यस्य

यजमानस्य पिठपितामहप्रपितामहानां मध्ये

केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपान-

विच्छेददोषपरिहारार्थमैन्द्राग्रपञ्चानुष्ठानं कर्तव्यं ।

इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदालम्भपक्षे एकस्मि-

न्नेव यूगे त्रयाणां पशूनां बन्धनं । इत्थं पशु-

त्रयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे तस्मिन्नेव दिने वा

अग्नि

द्वितीयभागे उत्थाय प्रयोगारम्भः कार्यः । तत्र

पात्रासादनं । पात्राणि च ग्रहाश्चमसाः स्थाल्य-

श्चेति । तत्र ग्रहपात्राणि वितस्तिमात्राणि

उलूखलाकाराणि । ऊर्ध्वपात्राणि चमसपात्राणि

तावत्परिमितान्येव तिर्यगाक्षतीनि कोणचतु-

ष्टयविशिष्टानि धारणार्थदण्डयुक्तानि । स्थाल्यो

मार्त्तिक्यः । तत आरभ्य सोमलताक्रयणेन

सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य ग्रहैश्चमसैश्च होमः

कर्तव्यः । तत्र सूर्योदयानन्तरं आग्नेयपशुयागः

कर्तव्यः । एवमुक्त्यपर्यायान्ते कृते प्रातःसवन-

समाप्तिः । ततो मध्यन्दिनसवनं । तत्र दक्षिणा-

दानं । दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः । तत-

स्तृतीयसवनं । इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन-

तृतीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अभिष्टोमः प्र-

धानयागः । इतरेऽङ्गयागाः । द्वितीयसवनसमा-

प्त्युत्तरमवभृथयागः । उदके वरुणदेवताकापुरो-

डाशहोमः । तदनन्तरमनुबन्धा पशुयागः ।

तत्र गौः पशुः । तस्य कलिनिषिद्धत्वात् तस्य

च नित्यत्वात् तत् स्थाने आमोक्षायागः । तत

उदयनीया तत उदवसानीया । सा च पञ्चम-

दिवसे यावद्वात्रि कर्तव्या । तत्समाप्तावभिष्टोम-

यागसमाप्तिः । इत्यभिष्टोमयागीयपदार्थकला-

सूची ॥

अभिष्ठः, पुं, (अग्नौ तिष्ठतीति । अभि + स्था + कः) ।

लौहमयतण्डुलादिभर्जनपात्रं । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (काड़ा इति भाषा) ।

अभिस्वः, पुं, (अग्नेः स्वः इति समासे राजाहः-

सखिभ्यश्च इति समासान्तश्च ।) वायुः ।

वायुस्वोऽभिरिति दर्शनात् ॥

अभिसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम् । सम् +

दीप् + ल्युट् ।) वज्रिवर्द्धकौषधादि । यथा,—

“एला त्वङ्नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।

मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्चषडुत्तरा ॥

द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“अभिसन्दीपनं हृद्यं लवणाद्रकभक्ष्यं” ।

इति राजवल्लभः ॥

अभिसम्भवः, पुं, (अग्निः सम्भवे यस्य सः । अभि-

+ सम् + भू + अप् ।) अरण्यकुसुम्भः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (कार्तिकेयः । त्रि । अभिसमुत्पन्नः ।)

अभिसहायः, पुं, (अग्नेः जठरानलस्य सहायः

उद्दीपकः । कपोतमांसस्य अभिवर्द्धकत्वात् ।)

वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्नेः सहायः

बन्धुः । वायुः ।)

अभिसारं, स्त्री, (अग्नेरिव सारः बलं यस्य ।)

रसाञ्जनं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिस्तम्भनं, स्त्री, (अग्नेः स्तम्भनम् । षष्ठीतत्-

पुरुषः ।) मन्त्रौषधिद्वारा अग्नेर्दीक्षाशक्ति-

निवारणं । तद्यथा,—

“मालूरस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेषयेत् ।

अग्नि

अग्नि

अग्नि

हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥
मालूरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधापितं ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥ २ ॥
वायसी उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रतिपेदशो ॥
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥ ३ ॥
रक्तपाटलमूलान्तु अवष्टब्धं मूलकैः ॥
दिशं स्तम्भयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जलान्तकं ॥ ४ ॥
मुण्डीतका वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
चर्चित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥ ५ ॥
गेरोचनं भङ्गराजं चूर्णीकृत्य घृतं समं ॥
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥ ६ ॥
ओमह्यं अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥

अग्निस्तात्ताः, पुं, (अग्निना स्रुतु यथा स्यात् एवम्
आत्ताः भक्षिताः, श्रौतस्मात्तामिदम्भा इत्यर्थः ।
मन्वादिस्मृतिषु मूर्द्धन्यकारवान् एव पाठः ।
मूर्द्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुत्रपिटगण-
विशेषः । नित्यबद्धवचनान्तशब्दोऽयं । इति
शब्दमाला,—

“विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निस्तात्ताश्च देवानां मारोऽप्यलोकविश्रुताः” ॥
इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, स्त्री, (अग्नये होत्रम् अत्र इति
बद्धव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
शेषोऽयं । तदग्नौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः
सायं हवनं । तदग्निना यागकर्तृर्दाहश्च । इति
स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यानां कृतदारपरिग्रहाणां काणत्वान्धत्व-
वधिरत्वपङ्कत्वादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वस-
न्तग्रीष्मशरतसु अग्न्याधानं विहितं । अग्न-
यस्त्रयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवनीयः
३ । एषामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः
स्थापनं । तेष्वग्निषु सायंकाले प्रातःकाले चा-
ग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य
नामधेयं । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
णीति अधिकरणबद्धव्रीहिः । तत्र द्रव्याणि
दश । पयः १ दधि २ यवागूः ३ घृतं ४ ओदनः
५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः
१० । सम्यति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्यवागवा-
च होम-शिष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
नित्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवा-
गूद्रव्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्र-
होमः आरम्भप्रभृति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः ।
प्रथमदिने पूर्वोक्ताणां दशानां द्रव्याणां मध्ये
सम्यति प्रचलद्रूपाणाञ्च मध्ये येन द्रव्येण
प्रथमाग्निहोत्रहोमः कृतः तेनैव द्रव्येण या-
वज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमश्च यस्मिन्
दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायं-

काले आरम्भणीयः । तत्र श्रुतहोमे सूर्यो
देवता सायंकाले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं
प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः क-
र्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति
विधिवाक्यं । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्यां
त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
षोमीयोपांशुयागास्तयो यागाः । अमावस्या-
यामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्तयः । तत्रामायां
कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्ण-
मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम-
धेयं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति
द्वन्द्वः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अत्या-
चूतरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-
शब्दस्याल्पाच्चात्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्ण-
मासावपि यावज्जीवं कार्याः । तत्रापि त्रयाणां
वर्णानामुपरि लिखितान्धत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
कीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां कृताग्निधानानां स-
पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्वण्यारम्भः
प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राकृत-
सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरो-
डाशयागः आच्येनोपांशुयाजयागः । अमायान्तु
आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राभपुरोडाशयागः ।
कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
ग्नेयपुरोडाशयागः आच्येनोपांशुयाजयागः अग्नी-
षोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-
डाशयागः ऐन्द्रप्रयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति
त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
२ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
ऋग्वेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीत्तु प्रायशो-
ऽध्वर्युरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्मकर्त्ता । पुरो-
डाशो व्रीहितण्डुलैर्यवतण्डुलैर्वा कर्त्तव्यः । अग्नि-
होत्रवद्वयेन द्रव्येणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण याव-
ज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव
नियामिकेत्यादिदिङ्मात्रमिदं । इति यजुर्वेदः ॥*॥
यज्ञाग्निश्चयः । तत्पर्यायः । अग्न्याधानं २ अ-
ग्निरक्ष्यं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्रः, पुं, अग्निः । घृतं । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न] पुं, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति ।
अत इनिठनावीतीनिः ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । अग्निवित् २ आहिताग्निः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अग्निचित् ॥ । इत्यमरः ॥ साम्निकः
५ । इति पुराणं ॥

(“अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्” ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, पुं, (अग्नि + इन्ध + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
तस्य कर्म्मभिरक्ष्यं । इत्यमरः ॥ (अग्निद्वारा
वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । काम्यायां प्रियव्रतात्
उत्पन्नो वृषभेदः । सायम्भुवमनुपुत्तो राजभेदः ।)
अग्नीध्रा, स्त्री, अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्वकाग्नि-
ज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्नीन्धनं, स्त्री, (अग्नौ इन्धनम् । अग्नि + इन्ध +
करणे ल्युट् ।) अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्व-
काग्निज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
“अग्नीन्धनं मैत्रचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः” ॥
अग्न्यस्त्रं, स्त्री, (अग्निमयम् अस्त्रम् । कर्मधारयः ।)
आग्नेयास्त्रं । अग्निघटितास्त्रं । वन्दूककामान
इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्नेः आधानं । अग्नि + आ +
धा + ल्युट् ।) श्रुतिविहिताग्निसंस्कारः । अग्नि-
रक्ष्यं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
कुण्डं । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु
अग्निविकारः । धूमकेतुल्कापातादिः । अग्नि-
निष्ठोत्पातो वा । स तु मन्वादिद्वारा अग्ने-
र्दाहशक्तिनिवारणं । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
इत्यमरस्तट्टीका च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग्र कुटिलायां
गतौ ऋच्चेन्नेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिरः २ शिखरं ३ -
इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरि-
माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
(भिन्नाविशेषः । ग्रासचतुष्टयम् । “ग्रासप्र-
माणा भिन्नास्यादयं ग्रासचतुष्टयम्” ॥ इति
स्मृतेः ।)

अग्रः, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्रे गण्यः । गणसङ्ख्याने, यत् ।)
अग्रे गणनीयः । यथा,—

“श्रमनभवनयाने यद्वानग्रगण्यः” ।

इति महाभाटकं ॥

अग्रगामी, [न] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र +
गम् + णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पुं, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जनेः ङः ।)
ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अग्रियः ३ ।

इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—

“सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रमग्रजः” ।)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते चि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोर-
भेदात् (कर्मधारयः) । अथवा जङ्घाया अग्रं षष्ठी-
तत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्घा ।
जङ्घाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] पुं, (अग्रे जन्म यस्य स बद्धव्रीहिः)
(जन् + भावे मनिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजवं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्मण्यग्रजन्मनः” ॥

मनुः । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातकः, पुं, (अग्रे जातं जन्म यस्य स बद्धव्रीहिः,
(जन् + भावे क्तः) ब्राह्मणः । समासान्त क्तः इति
शब्दरत्नावली ॥

अयजातिः, पुं, (अये जातिर्जन्म यस्य सः) (जन् + भावे क्तिन्) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयणीः, त्रि, (अये नीयतेऽसौ अय + नी + क्तिप् अययामाभ्याश्च इति पाणिनिसूत्रेण णत्वं ।) (वङ्गौ च पुं, यथा चास्याग्रणीत्वं तथाग्रिशब्दे निरुक्त्याख्यायामुक्तम्) अग्रिमः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयतः, [स्] (अये अय + सप्तमर्थे तस् अयं) अये । प्रथमे । तत्पर्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥

अयतःसरः, त्रि, (अयतः अये सरति गच्छति यः सः अयतः + ह + टः । स्त्रियां ङीप् अयतः-सरी) (पुरोऽयतोऽयेषु सर्तः इति पाणिनि-सूत्रम्) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

अयदानी, [न्] पुं, (अये दानं प्रेतोद्देशेन तिला-द्यर्पणं ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अय + दान + विद्य-मानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेत-सम्पदानकषडङ्गतितादिद्रव्याही । यथा,— “लोभी विप्रश्च श्रृङ्गाणामग्रे दानं गृहीतवान् । ग्रहणे मृतदानानामयदानी बभूव सः” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥ तत्पर्यायः । आग्रहा-रिकः २ । इति स्मृतिः ॥

अयपणी, स्त्री, (अये पणं पत्रं यस्याः सा जाति-त्वात् ङीप्) अजलोमावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ आलकुशी इति केचित् ॥

अयमांसं, स्त्री, (अयं प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अय + मन् + स । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्त्तिमांसवर्द्धन-रूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ॥

अययानं, स्त्री, (अयं प्रथमं यानं सेनागमनं) नासीरं । सेनाग्रगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अयलोहिता, स्त्री, (अयमग्रभागः लोहितं रक्त-वर्णं यस्याः सा बज्रवीहिः) चिल्लीशाकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अयवीजः, पुं, (अयं शाखायं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः बज्रवीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजाग्रवृत्तमात्रं । स च कुरण्टादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयसन्धानी, स्त्री, (अये फलभोगात्पूर्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्यमनया अय + सम् + धा + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्जिका । जीवानां शुभाशुभकर्मलिखितं यमस्य पुस्तकं । इति त्रि-काण्डशेषः ॥

अयसरः, त्रि, (अये सरति गच्छति अय + ह + टः ।) अयेसरः । अग्रगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,— “अयेसरो जघन्यानां”) इति भट्टिकाव्ये ।

अयहः, पुं, (नास्ति ग्रहः गार्हस्थ्याश्रमस्वीकारो यस्य सः बज्रवीहिः । वानप्रस्थे । नास्ति ग्रहो ज्ञानं यस्य सः ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्रह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रम-वहिर्भूतः ॥

अयहायणः, पुं, (हायनस्य वर्षस्य अयः । हस्व

व्रीहिकालयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,— “हायनस्या-ग्रोऽयहायणः निपातनात् परनिपातनत्वच्च” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायः आग्रहायणिके जातफलं तत्कृत्यच्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अयह्यं, त्रि, (न ग्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्मणि । ण्यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं यथा,—

“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं । सालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं याति पवित्रतां” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अग्रिमः, त्रि, (अये भवः अय + डिमन्) प्रधानं । उत्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अग्रजः । इति जटाधरः ॥

अग्रिमा, स्त्री, (अये भवा अय + डिमन्) लवणी-फलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अग्रियं, त्रि, (अये भवम् अय + घ) प्रधानं । इत्य-मरः ॥

अग्रियः, पुं, (अये भवः अय + घ) अग्रजः । ज्येष्ठ-भाता । इत्यमरः ॥

अग्रियं, त्रि, (अये भवः अय + ङ) प्रधानं । इत्य-मरः ॥ अग्रजे पुं, । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

अग्रः, स्त्री, (अग्र्यते द्रव्यं गृह्यतेऽनया अग्रि + कृ ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥

अग्रेगाः, पुं, अग्रगामी । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अग्रेगूः, पुं, (अग्रे गच्छति यः अये + गम् + क्तिप् ऊचगमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवा-र्त्तिकेन मलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अग्र-गामी । इत्यादिदृष्टिः ॥

अग्रेदिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब-ल्यात् त्यजति दिधि + सो + अब्धृदृनकृजम्बु-कम्बुकैलूककन्दूदिधिषु इत्युणादिसूत्रेण कु ष-त्वच्च दिधिषुः पुनर्भूयोषित् अये गणनीया दि-धिषुः द्विरूपा स्त्री यस्य सः बज्र० हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति पाणिनिसूत्रेण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरूपा यस्य कुटु-म्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिषुः परपूर्वाग्रे दिधिषुस्तत्पुनर्विक्रः । इति सामा-न्येन नाममालादर्शनात् । द्वितीयवारविवाहित-पुत्रादिमती गृहिणीर स्वामी इति भाषा । इत्य-मरः ॥

अग्रेदिधिषुः, स्त्री, (प्रागनूज्येष्ठभगिन्याः प्रागनू-कनिष्ठभगिन्यां । अग्रे प्रथमे ज्येष्ठायां भगिन्यां विद्यमानायां गणनीया दिधिषुः ज्येष्ठा विवाह-कालासहनरूपधैर्यलोपकारिणीति विग्रहे शा-कपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) अविवाहितज्येष्ठभगिनीसत्त्वे अग्रे विवाहिता कनिष्ठा । यथा,—

“ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषुः स्मृता” ॥

इति देवलः । दिधिषुर्दोषीकारान्तोऽपि ॥ अग्रेवणं, स्त्री, (वनस्याग्रे राजदन्तादित्वात् पर-निपातः अलुक् । वनं पुरगे आदित्वात् णत्वम् ।) वनस्याग्रभागः । इति शब्दमाला ॥

अग्रेसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छतीति अग्रे + ह + टः ।) अग्रे गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः २ प्रष्ठः ३ अग्रतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्य-मरः ॥ अग्रगामी ६ अग्रसरः ७ अग्रगः ८ पुरो-गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रेसरिकः, त्रि, (अग्रेसरणं गमनम् अग्रे + ह + भावे अप् अग्रेसरे गमने प्रवृत्तः अग्रेसर + ठन् अग्रगामिनि ।) अग्रगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्र्यः, त्रि, (अग्रे भवः अय + यत् ।) प्रधानं । उत्तमः । इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पुं इति तट्टी-कायां रमानाथः ॥

अघ इ ड गतौ (अघि गतौ कर्मणि लट् ते इदितो नुम् धातेरिति पाणिनिसूत्रेण नुम् अङ्गते । कर्त्तरि लट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आरम्भे । जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ अङ्गते । ड अङ्गते वायुर्वेगेन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अघ त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्-कृतिः पापकृतिः । अघयति व्याधः । कर्मणो-ऽर्थमध्यपाठादकर्मकोऽयं । तथा च,— “धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसङ्ग-हात् । प्रसिद्धेरिविधातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥ इति गोपीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्मण उप-सङ्ग-हादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ॥

अघं, स्त्री, (अघ पापकरणे चुरां अघयति अघ + णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । व्यसनं । इत्यमरः ॥

अघमर्षणं, त्रि, (अघं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन अघ + मृष् + करणे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापध्वंसि-जप्यं । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये मन्त्र-भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे द्रुपदादिवेद्यादि) अश्वमेध-यज्ञाङ्गावभृथखानमन्त्रः । वैदिकसन्ध्यान्तर्गत-मन्त्रकरणकाघ्रातजलप्रक्षेपरूपपापनाशकक्रिया-विशेषः । इति स्मृतिः ॥ तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,— “षडङ्गान्यासमाचर्य वामहस्ते जलं ततः ।

गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः ॥ शिववायुजलपृथ्वीवज्रिवीजैस्त्रिधा पुनः ।

अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया ॥ निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्ध्नि शेषं दत्ते निधाय च ।

इडयाद्यथ देहान्तःक्षालितं पापसञ्चयं ॥ कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षनाद्या विरेचयेत् ।

दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूपं विचिन्त्य च ॥ पुरतो वज्रपाषाणे निक्षिपेदस्त्रमुच्चरन्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अघवान्, [त्] त्रि, (अघं पापं विद्यतेऽस्य अघ + मतुप्) अघविशिष्टः । पापी ॥

अङ्ग

अङ्गुश

अङ्ग

अघासुरः, पुं, (अघनामा असुरः शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः ।
स च कंसराजसेनापतिः । इति श्रीभागवतं ॥

अघोः, [स्] व्य, सम्बोधनं । यथा अघो यज इति
बोपदेवः ॥

अघोरः, पुं, (न घोरः सौम्यरूपः “या ते रुद्र !
शिवा तनुरघोरा पापनाशिनी” इति वेदः ।)
महादेवः । इति शिवचतुर्दशीव्रतपूजायां ॥

अतिभयानके अभयानके च चि ॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्यस्याः ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यथा,—

“भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्यागुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवं” ॥

इति स्मृतिः ॥

अघोषः, त्रि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र बज्रव्रीहिः
शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र बज्रव्रीहिः
अल्पध्वनियुक्ते । तथाहि,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नचर्याः षट् प्रकीर्तिताः” ॥

इति स्मरणात् ।) आभीरशून्यदेशादिः । शब्द-
रहितः । अल्पध्वनियुक्तः । कलापादिव्याकरणस्य
संज्ञाविशेषे पुं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णाः
शषसाश्च ॥

अघ्नाः, पुं, (न हन्ति विनाशयति खट्वत्वात् न +
हन् + कर्त्तरि यक् । निपातनात् साधु ।) ब्रह्मा ।
इत्युणादिकोषः ॥

अघ्ना, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्मणि यक्
स्त्रियामाप् । पतिं वो अघ्नानां धनूनाम् इति वेदः ।
“अबध्याच्च स्त्रियं प्राज्जस्त्रियर्गयोनिगतामपि” ॥
इति निषेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥

अङ्ग त् क पदे । लक्ष्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
कण्ठावर्गाद्योपधः । पदं सङ्ख्यासंस्थानं । लक्ष्म
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—

“अर्थक्रियैव धातूनां कर्तव्यापारलक्षणा ।

आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थव्यक्रियात्मसु” ॥

इति बोपदेवः ॥

“अङ्गयत्वरिसैन्यानि युधि एष्टेषु शायकैः” ।

इति हलायुधः ॥ अङ्गयति अङ्गापयति । इति
दुर्गादासः ॥

अङ्गः, पुं, (अङ्गयति चिह्नयति, अङ्ग + अच्)
चिह्नं । (खनामकाङ्गां निचखान शायकं इति
रघुवंशे ।) क्रोडं । (सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्गारोह-
णोत्सुकं । इति विष्णुपुराणे ।) रूपकविशेषः ।
अपराधः । रेखा । विभूषणं । समीपं । स्थानं ।
नाटकांशः । इति मेदिनी ॥ (प्रत्यक्षनेत्रचरितो
रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्र-
चूर्णकसंयुतः ॥ अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्ग
इति कीर्तितः । इति साहित्यदर्पणे) । चित्र-
युद्धं । इति विश्वः ॥ शरीरं । इत्युणादिकोषः ॥
नवसङ्ख्या । इति ज्योतिषं ॥ (कुचभूषायां ।
प्रकरणे । अगे । कटिप्रदेशे । कलङ्गे । एको हि

दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्वि-
वाङ्गः । इति कुमारसम्भवे ।)

अङ्गतिः, पुं, (अच्यते पूज्यतेऽसौ अन्च + कर्मणि
अति न्यङ्कादीनाञ्च इति पाणिनिसूत्रेण चस्य
कः । वायुपक्षे अङ्गति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
ब्रह्मा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गनं, स्त्री, (अङ्ग + णिच् भावे ल्युट्) सङ्ख्यासंस्थानं ।
चिह्नयुक्तीकरणं । आङ्कन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यथा पराशराङ्गिरसौ ।

“अन्यत्राङ्गनलक्ष्माभ्यां वाहनिर्भोचने कृते ।

सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः” ॥

अङ्गनं त्रिशूलादिचिह्नकरणं । लक्ष्म स्थिरचिह्न-
करणं । इति प्रार्याश्चित्तत्वं ॥

अङ्गपालिका, स्त्री, (अङ्गपालि + स्वार्थे कः स्त्रिया-
माप् ।) आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अङ्गपाली, स्त्री, (अङ्गेन कोडेन पालयति अङ्ग + पा
+ अलि स्त्रियां वा डीप् पक्षे अङ्गपालिः ।) आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिकाख्यगन्धद्रव्यं । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥

अङ्गलोद्यः, पुं, (अङ्गेन लोद्यतेऽसौ लोड + ल्युट्)
चिह्नोत्कटः । चैचको इति भाषा । चिह्नो-
डमूल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वं ।
अजीर्णकारित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ल्लभः ॥

अङ्गितः, त्रि, (अङ्ग + क्त) लाङ्कितः । चिह्नितः ।
इति व्याडिः ॥

अङ्गी, स्त्री, (अङ्गः + स्त्रियां डीप् ।) अङ्गुः ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अङ्गुरः, पुं, (अङ्ग + उरच्) वीजोद्भवः । नूतनेत्यम-
रणादिः । (दर्भाङ्गुरेण चरणाः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा । इति शाकु-
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद् २ । इत्य-
मरः ॥ उद्भेदः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्गुराखाद-
कषायकण्डः । इति कुमारसम्भवे ।) अङ्कुरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोहः ६ अङ्गुरः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जलं । रक्तं । लोम । इति मे-
दिनी ॥

अङ्गुरकः, पुं, (अङ्गुरेण लङ्गादिभिर्निर्मितोऽसौ अङ्ग
+ उरच् ततः स्वार्थे क) नीडः । पक्षिवासस्थानं ।
इति शब्दमाला ॥

अङ्गुशः, पुं स्त्री, (अङ्गुते हस्तिचालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अङ्ग + उश्च ।) हस्तिचालनार्थलोहभय-
वक्राग्रास्त्रं । डाङ्गुश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भृङ्गिः २ । इत्यमरः ॥ खणिः ३ । इति तट्टीका ॥
अङ्गुषः ४ । इत्युणादिकोषः ॥ (रामायणे,—

“उद्गान् हयान् खरान् नागान् जघ्नुर्दण्डकषाङ्गुशैः” ॥
कम्पना अङ्गुशा भक्ष्ताः कालचक्रा गदास्तथा” ॥)

अङ्गुशदुर्धरः, पुं, (अङ्गुशेन दुर्ध्रियते दुर्धस्यतेऽसौ
दुर् + धृ + कर्मणि खल् ।) दुरन्तहस्ती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुशी, स्त्री, (अच्यते आराध्यतेऽसौ बौद्धविशेषः

अङ्ग + उश्च् स्त्रियां डीप् । न्यङ्कादीनाञ्च इति
चस्य कः ।) जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्त-
र्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गूरः, पुं, (अङ्ग + खर्जूरदिवात् उरच् वा उरच्)
अङ्गुरः । अभिनवोद्भिद् । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुषः, पुं स्त्री, (अङ्गुते हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अङ्ग + उश्च् करणे) अङ्गुशः । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गोटः, पुं, (अङ्ग + ओटच्) अङ्गोटवृद्धः । इति
रत्नमाला ॥

अङ्गोटः, पुं, (अङ्गुतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + ओटच्)
वृद्धविशेषः । आकोड़ इति ख्यातः । धल-

आकूड़ा इति केचित् । अस्य पर्यायः ।
निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोठकः ३ निको-
चकः ४ । इति भरतः ॥ अङ्गोलकः ५ बोधः

६ नेदिस्रः ७ दीर्घकीलकः ८ । इति जटाधरः ॥
अङ्गोटः ९ रामठः १० । इति रत्नमाला ॥

कोठरः ११ रेची १२ गूढपत्रः १३ गुप्तखेहः
१४ पीतसारः १५ मदनः १६ गूढवल्लिका

१७ पीतः १८ ताम्रफलः १९ दीर्घकीलः २०
गुणाद्यकः २१ कोलकः २२ लम्बकर्णः २३ गन्ध-

पुष्पः २४ रोचनः २५ विश्रान्तैलगर्भः २६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वं । खिगधत्वं । विषलूतादिदोष-

नाशित्वं । कफवायुहारित्वं । सूतशुद्धिकारित्वं ।
रेचकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं ।

खादुत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । बलकारित्वं ।
धातुबोधकत्वं । विरेचकत्वं । वातपित्तदाहक्षय-

दुष्टरक्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गोलः, पुं, (अङ्गुतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + ओलच्)
अङ्गोटवृद्धः । आकोड़ यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-
रटीकायां सामी ॥

अङ्गोलकः, पुं, (अङ्गोल + स्वार्थे कः) अङ्गोटवृद्धः ।
इति जटाधरः ।

अङ्गोलिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अङ्गोलसारः, पुं, (अङ्गोलस्य सारः षष्ठीतत्
स्थिरांशः ।) स्यावरविषप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुः, पुं, (अङ्गुते वाद्यते हरीतक्याकृतिर्वाद्य-
विशेषः यः । अङ्ग + ण्यत्) हरीतक्याकृतिमृदङ्गः ।

पाखञ्जोयज इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
“सार्द्धतालत्रयायामश्चतुर्दशाङ्गुलाननः ।

हरीतक्याकृतिर्यः स्यादङ्गुोऽङ्गि स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधिविशेषाणां ललाटादिषु

राज्ञा अङ्गुनीयः । मनुः,—

“प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्याणाः सर्वे वर्णा यथोदितं ।
नाङ्गा राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसं” ॥)

अङ्ग, त् क पदे । (अङ्गयति चैष्टयति अङ्ग + णिच्
अच् ।) लक्ष्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठा-
वर्गद्वितीयोपधः । पदं सङ्ख्यासंस्थानं । लक्ष्म

चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।
अर्थक्रियैव धातूनां कर्तव्यापारलक्षणा ।

आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थव्यक्रियात्मसु ॥
इति बोपदेवः । अङ्गयति अङ्गापयति, इति

दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“अङ्गावेक्ष्य सौमित्रे कलेमां मन्यसे चमू” ।
पुनरर्थः ।)

अङ्गं, स्त्री, शरीरादेरेकदेशः । आं इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अवयवः २ प्रतीकः ३ अप-
घनः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (शृङ्गारतिलके,—
“अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता” ।)

अप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
“एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुतं” ॥

उपायः । इति मेदिनी ॥ (अङ्गते विषयो बुध्यते
अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः ।

अङ्गं मनसि काये चैवभिधानान्तरदर्शनात् ।
यथा । “हिरण्यगर्भाङ्गमुवं मुनिं हरिरिति

माघः” ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कन्दसां चयः ।

ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु” ॥

शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्यो-
तिषं ५ कन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं
यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति
तदीयप्रधानफलाजनकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व-
टीका ॥

अङ्गः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-
दिनीकारमते नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । देश-
विशेषः । यथा,—

“वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।

तत्रवदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ (अथ देशः
सरस्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महादेवस्य
ऊङ्गारेण कामस्य अङ्गत्यागात् अयं अङ्गनाम्ना
ख्यातः । यथा रामायणे,—

“अनङ्ग इति विख्यातस्ततःप्रभृति राघव ।

स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह” ॥

अङ्गः, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्श आद्यच्
तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूभि-
नीवति । स्त्रीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिव्यङ्ग्यति चा-
न्तिके इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥

अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां रो-
गादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-
द्यकं ॥

अङ्गजं, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां
जनेर्ङ इति पाणिनिसूत्रेण ङः कर्त्तरि) रक्तं ।
इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाच्यिङ्गं ॥

अङ्गजः, पुं, पुनः । केशः । कामः । मदः । इति
विश्वमेदिन्यौ । मदस्थाने गदः । इति काचि-
मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः ।
यथा साहित्यदर्पणे,—

“यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥

अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्जात इत्यस्मात् स्त्रि-
यामाप् ॥

अङ्ग

अङ्गणं, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अङ्ग + अधिकरणे ल्युट्
एधोदरादिवास्तवम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
सयुक्तमेतत्तिष्ठतितेऽङ्गने ।)

अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते सेवयै गम्यते अङ्गि + कर्मणि
अति । ब्रह्मणि विष्णौ अमौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः ।
अग्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(अग्निहोत्रिपदे तु कर्त्तरि अति । अङ्गते गम्यते
ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाङ्मने ।)

अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं द्यति व्यययति अङ्ग + दा + कः
उपपदसमासः) केयूरं । ताड वाजू इत्यादि
भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—

“धूयमानैश्च वासोभिः स्रज्यैरङ्गदमूषणैः” ।)

अङ्गदः, पुं, (अङ्गं द्यति युद्धकाले अवखण्डयति
अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च बालि-
नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
“कुमदं पद्मदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः ।

अशीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विभिदे शरैः” ॥

अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति
या अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः स्त्रियामाप्) दक्षिण
दिग्हस्तिभार्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति
भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अजिरं ३ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गणं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गणं ।
(रामायणे,—

“महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयं” ।)

५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति
अङ्गात् कल्याण इति नः । कामिनी । सुन्दराङ्गी
स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः” ।)

सार्वभौमनाम्न उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्य-
मरः ॥ वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनराशयः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनानां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-
यश्च अशोकपुष्पेण स्त्रीयमङ्गमलङ्कुर्वन्ति इति
लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पत्न्याः
प्रियः इति व्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते संश्लिष्यतेऽनेन अङ्ग
+ पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्त्रियां ङीप् वेदिकाख्यगन्धर्वे ।)

अङ्गमर्दः, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः अङ्ग + मर्द + कर्म-
ण्यण् उपपदसमासः) अङ्गमर्दनकारकभृत्यः ।
तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-
मर्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्दी ४ ।
इति हलायुधः ॥

अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः षष्ठी-
तत् ।) अङ्गमर्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गमर्दी [न] पुं, अङ्गं साधु मर्दयति संवाहयति
यः अङ्ग + मर्द + णिनि ।) अङ्गमर्दः । इति हला-
युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरक्तः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स बहुव्रीहिः
वाहिताग्न्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्वं वा नि-
पात्यते ।) वृक्षविशेषः । गुण्डारोचनी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । पिकाक्षः २ रोचनी ३
लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काम्पिलः
५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग +
रक्ष + णिनि ।) अङ्गत्राणं । सांजोया इति
भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया ३
आयसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमलङ्कियतेऽनेन रज्ज +
करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति नलोपो-
वृद्धिश्च । अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गात्र-
रङ्गनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्यायः । विलेपनं
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—

“स्नानानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि विविधानि च” ।)

अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग + राज् +
क्षिप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च
कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-
पादश्च रामायणे,—

“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।

कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥

अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥

अङ्गलोद्यः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोद्यते क्लि-
द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोद्यः ढती-
यातत् पुरुषः । अङ्गलोद्य इति पाठे अङ्गेन तद्-
वृक्षस्थितचिह्नविशेषेण लोद्यः अनुमेयः धातुना-
मनेकार्थत्वादत्र लोडिधातुरनुमानार्थः ।) चिञ्चाट-
कटणं । इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोद्य इति च पाठः ॥

अङ्गवः, पुं, अङ्गे सदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् लीन-
मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि कः । शुष्कफलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविक्रतिः, पुं, (अङ्गानां विक्रतिर्विकारो यस्मात्
बहुव्रीहिः) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य
विक्षेपः एकस्यानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्पुरुषः
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अ-
ङ्गचालनरूपवृत्त्यं । इत्यमरः ॥

अङ्गवैद्यतं, स्त्री, (विक्रति + प्रज्ञादिभ्यश्च इति स्वार्थे
अण् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इङ्गितं । इति
जटाधरः

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठी-
तत् । सम् + क्त + भावे घञ् संपर्युपेभ्यः इत्या-
दिना इति सुट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा-
धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ खानोदत्त-
नादिः । इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं ।
इत्यन्ये ॥ खेदादिहृतदौर्गन्ध्यहरणाय चन्दनादिना
उदत्तनानुलेपनादिः । इति सारसुन्दरी । तत्-
पर्यायः । परिकर्म्म २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्म्म ३ ।
इति कचिन् पाठः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्यानादन्यस्थाने

अङ्गा

अङ्गि

अङ्गु

चालनं षष्ठीतत्पुरुषः।) अङ्गानां स्थानात् स्थानान्तरनयनं। तत्पर्यायः। अङ्गविच्छेपः २। इत्यमरः॥
 अङ्गहारिः ३। इति तट्टीका॥ स्थिरहस्तपथ्यस्तकादिको द्वात्रिंशत्प्रकारः। इति मधुः॥
 वृश्चिकभमरादिद्वात्रिंशद्रूपः। इति रायः। अङ्गुल्यादिविन्यासस्त्रिंशद्रूपः। इति कौमुदी॥
 अङ्गहारिः, पुं, (अङ्गानि क्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग + ह + इच् अजादिभ्यश्च इति पाणिनिस्त्रेण अधिकरणे इच्। रङ्गभूमिः, नृत्यभूमिश्च।) अङ्गहारः। इति भरतदृष्टहड्डचन्द्रः॥
 अङ्गहीनः, त्रि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीया तत्पुरुषः। हा + कर्मणि क्तः।) अवयवरहितः। अङ्गहानिनिविष्टः। (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “कालकर्ममात्मवीजानां देवैर्मातुस्तथैव च। गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः॥) अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वेत्”॥
 इति स्मृतिः॥ कामदेवे पुंलिङ्गः॥
 अङ्गाधिपः, पुं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठीतत्पुरुषः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति भूरिप्रयोगः॥
 अङ्गारः, पुं, स्त्री, (अग्नि + आरन् इदितो नुम्धातो-रिति नुम्।) दग्धकाष्ठखण्डं। तत्तु निरग्निं साग्निं च। कयला अङ्गारा इति भाषा। तत्पर्यायः। अलातं २ उल्बूकं ३। इत्यमरः॥
 अलातं ४ उल्बूकं ५। इति तट्टीका।
 (“दृष्टकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्”॥)
 अङ्गारः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णमङ्गं यस्य स वज्रव्रीहिः एषोदरादित्वात् साधु।) मङ्गलग्रहः। इति मेदिनी॥
 हितावली। इति वैद्यकं॥
 अङ्गारकः, पुं, (अङ्गार + स्वार्थे कः।) मङ्गलग्रहः इत्यमरः,—
 (“धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः। अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः”॥
 इति वराहपुराणम्।) (रामायणे,—
 “दिवीव ग्रहयोर्धोरं बुधाङ्गारकयोर्महत्। कौशलानाञ्च नक्षत्रं ज्येष्ठा मैत्राग्निदैवतं। आक्रम्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखामपि चाम्बरे”॥)
 अङ्गारः। कुरुगृहकवृद्धः। इति मेदिनी॥ मङ्ग-
 राजः। इति राजनिर्घण्टः॥
 अङ्गारतैलं, स्त्री, (अङ्गारेण पक्वं तैलं प्राकपार्थि-
 वादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) खनाम-
 ख्यातपक्वतैलं। तस्य पाकप्रकारो गुणश्च।
 यथा,—
 “मूर्त्वा लाक्षा हरिद्रे वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
 वृहती सैन्धवं कुष्ठं राक्षा मांसी शतावरी॥
 आरनालाङ्गकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
 तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम्”॥
 इति सुखबोधः॥
 अङ्गारकमणिः, पुं, (रक्तवर्णत्वाद् अङ्गारकवत् मणिः
 अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः।) मणिकं
 भास्करे देयं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रबालञ्च कुजे
 दद्यादित्यादिना तत्कृताशुभप्रतिकाराय प्रबाल-

दानोक्तेः तत्प्रियत्वं।) प्रबालः। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 अङ्गारकुष्ठकः, पुं, (अङ्गारवर्से कुष्ठमिव कन्) हि-
 तावली। इति राजनिर्घण्टः॥
 अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्यन्ते-
 ऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अङ्ग-
 राणां धानी ततः स्वार्थे कः। पक्षे अङ्गार-
 धानी।) अङ्गारधारणपार्श्वं। आङ्गटा इति
 ख्याता। सांजाल इति केचित्। तत्पर्यायः।
 अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४। इत्य-
 मरः॥
 अङ्गारपरिपाचितं, स्त्री, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि-
 + पच् + स्वार्थे णिच् ततः कर्मणि क्तः।) अङ्गार-
 पक्वं। शूलविद्वाङ्गारदग्धमांसं। कागाव इति
 ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका॥
 अङ्गारपर्णः, पुं, (अङ्गारवत् पर्णं पत्रं यस्य स वज्र-
 व्रीहिः। वनभेदे। सोऽस्यास्ति ततः अर्श आद्यच्
 तत्स्वामी) चित्ररथगन्धर्वः। इति महाभारतं॥
 अङ्गारपुष्पः, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः
 वज्रव्रीहिः।) इक्षुदीवृक्षः। जियापुता। इति
 ख्यातः। इति रत्नमाला॥
 अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी
 यस्याः सा वज्रव्रीहिः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्
 कवभावः।) करञ्जविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
 अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी॥
 अङ्गारवल्लरी, स्त्री, करञ्जविशेषः। इत्यमरः॥
 भार्गी। गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥
 अङ्गारवल्लो, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म-
 धारयः। गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्लिका।)
 महाकरञ्जः। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः॥
 अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं। शकट
 + स्त्रियां ङीप् अल्पाथे शकटी।) अङ्गारस्य
 शकटी षष्ठीतत्पुरुषः। आङ्गटा इति भाषा।
 धुनाची इति अङ्गारधानिका। इत्यमरः॥
 अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत
 इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः एषोदरादित्वात्
 कलोपः) अङ्गारधानिका। इति जटाधरः॥
 अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार +
 इवार्थे कन् स्त्रियां ङीप्) इक्षुकाण्डं। पलाश-
 कलिका। इति मेदिनी॥ (अङ्गारमस्या अस्ति
 अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां ङीप्
 इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपाचम्।)
 अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार +
 मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारधानिका।
 भास्करवक्त्रा दिक्। (सूर्यवक्त्रतया अङ्गारवत्
 रक्तवर्णा दिक्।) इति मेदिनी॥
 अङ्गारितं, स्त्री, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार + क्तिप्
 ततः क्तः।) पलाशकलिकोद्गमः। (अङ्गारं क-
 रोति अङ्गार + णिच् कर्मणि क्तः। मत्वर्थे इतच्
 वा दग्धप्रायकाष्ठं दग्धे च। इति विश्वः।
 अङ्गिका, स्त्री, कश्चुकः। काँचली इति ख्याता।
 इति हेमचन्द्रः॥

अङ्गिरा, [स्] पुं, (अङ्गिति ब्रह्मणो मुखान्निसरति
 अग्नि गतौ + अस् इरस् च) मुनिविशेषः। स च
 ब्रह्मणो मुखज्जातः। तस्य भार्या कर्दममुनि-
 कन्या अद्वा। पुत्रः उत्तथः १ वृहस्पतिः २।
 कन्या सिनीवाली १ कुहः २ राका ३ अनु-
 मतिः ४। इति श्रीभागवतं॥
 अङ्गी, [न्] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन्।)
 अङ्गविशिष्टः। अवयवी। यथा येनाङ्गेनाङ्गी
 विद्यते तस्मादङ्गाच्च त्रि। इति मुग्ध-
 बोधटीकायां दुर्गादासः॥ प्रधानं। मुख्यः।
 यथा। “यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे”। इति ध्वनि-
 कारः॥
 अङ्गीकारः, पुं, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् क् +
 घञ्) स्वीकारः। तत्पर्यायः। सम्बित् २ आगूः ३
 प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रयः ६ संश्रयः ७
 अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १०। इत्य-
 मरः॥
 अङ्गीकृतं, त्रि, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् क् +
 कर्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्यायः। ऊरीकृतं २
 उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीतं ६
 विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १०
 उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३।
 इत्यमरः॥
 अङ्गुरिः, स्त्री, (अग्नि गतौ + उ णिच् रलयोरेकाव-
 स्मरणात् लस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली। इत्यु-
 णादिकोषः॥
 अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग + उ णिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली।
 इत्यमरटीका॥
 अङ्गुरीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुरेरिदं तच्च भवं वा अङ्गुरि
 + क् तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं। आङ्गुटी इति
 भाषा। अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात्
 लस्य रः। इति भरतः॥ (यथा रामायणे,—
 “ददौ चास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गभिचिह्नितं।
 अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः”॥)
 अङ्गुरीयकं, स्त्री, पुं, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं। इत्य-
 मरटीकायां मुकुटादयः॥ रामायणे,—
 “रामनामाङ्गितच्चेदं प्रमृष्टाङ्गुरीयकं”॥
 अङ्गुलः, पुं, (अङ्ग + उन् अङ्गी हस्ते लीयते अङ्गु +
 ली + डः) हेमचन्द्रः॥ अङ्गुली॥ इत्यमरटीकायां
 रमानाथः॥ अद्ययवपरिमाणं। इत्यमरटीकायां
 वाचस्पतिः॥ (अद्यसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवो-
 दरेऽङ्गुलमष्टसंख्यैरिति भास्कराचार्योक्तेः न०।)
 (यथा रामायणे,—
 “न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरं”॥)
 अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्ग + उलिच्) करशाखा। आङ्गुल
 इति भाषा। (यथा मनुः,—
 “कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पितृं तयोर्धः”॥)
 गजकर्णिका। हस्तिशृङ्गाग्रभागः। इति हेम-
 चन्द्रः॥ अङ्गुलः। इत्युणादिकोषः॥
 अङ्गुलितोरणं, स्त्री, (अङ्गुलेः तोरणं वहिर्द्वारमिव
 षष्ठीतत्पुरुषः) चन्दनादिवारा ललाटे कृतोऽर्द्ध-
 चन्द्रः। इति हारावली॥

अङ्ग

अङ्गलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलेः मुद्रं लक्षणया धारयितु-
र्हर्षं राति ददाति या अङ्गुलिमुद्र + रा + कर्त्तरि
कः) साक्षरोन्मिका । प्रमुनाम्ना स्वनाम्ना वा अ-
ङ्कितमङ्गुरीयकं । कापेर आङ्गुटी मोहरखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अङ्गलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गलिमुद्रा + स्वार्थे कः)
अङ्गलिमुद्रा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्योन्मोटनं मर्दनं यस्मिन्
तत् बज्जरीहिः) अङ्गुलिद्वयमर्दनजातशब्दः । आ-
ङ्गुलमट्कान इति भाषा । तत्पर्यायः । पुच्छटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सच्छटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४ ।
इति हारावली ॥ मुचुटी ५ । इति जटाधरः ॥

मुचुटीतु मुष्टिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखिता ।

अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देशः
मोटनं षष्ठीतत्पुरुषः सम् + दिश् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटनं । इति हारावली ॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उलिच् स्त्रियां वा डीप् पक्षे
अङ्गुलिः) शरीरावयवविशेषः । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—

“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर्मम स राक्षसः ॥

ज्वालाङ्गुलीभिर्भगवान् विष्टभ्यः स ऊताशनः” ॥)

तत्पर्यायः । करशाखा २ । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलिः ३

अङ्गुरिः ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६ ।) इति तट्टीका ॥

सा क्रमेण पञ्चधा, यथा—अङ्गुलः १ तर्जनी २

मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-

जटाधरौ ॥ हस्तिशुल्कायं । इति मेदिनी ॥

अङ्गुलीकः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्यां कायते निधीयते-
ऽसौ अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्मणि कः) अङ्गु-
लीयकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुलीपञ्चकं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः
द्विगुसमासः राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य पर-
निपातः) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुलः १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या अयं तत्र भवो वा अङ्गुली
+ क्त तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुलीयकं, स्त्री पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्थे कः) अ-
ङ्गुलिभूषणं । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ऊन्मिका २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गु-
रीयः ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ करा-
रोटः ६ अङ्गुलीकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुंसि प्रमाणं । अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्या-
ङ्गुरीयकः । इति भट्टिः ॥

अङ्गुलीसम्भूतः, पुं, (अङ्गुल्यां सम्भूतः जातः सप्तमी-
तत्पुरुषः) नखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलः, पुं, (अङ्गुलौ हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु-
ल + कर्त्तरि कः अम्बाम्बगोभू इत्यादिना धत्वम्)
वृद्धाङ्गुलिः । इत्यमरः । वुडो आङ्गुल इति भाषा ।
(मनुः,—

“अङ्गुलमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते” ।)

अङ्गुषः, पुं, (अङ्गुति गच्छति अगि + ऊषन्)
नकुलः । बाणः । इत्युणादिकोषः ॥

अच

अङ्गः, [स] स्त्री, (अङ्गते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि
+ सर्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) अङ्गः । पापं ।
इत्युणादिकोषः ॥ (सूर्यशतके,—

“विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्गोविघातं” ।)

अङ्गिः, पुं, (अङ्गते गच्छत्यनेन अघि + करणे इक्)
अङ्गिः । इति विश्वः ॥

अङ्गिः, पुं, (अङ्गते गच्छत्यनेन अघि + करणे रिः)
पादः । (सूर्यशतके,—“शीघ्रं ब्राह्मणाङ्गिपाणीन्” ।)
वृक्षमूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गिनाम, [न] स्त्री, (अङ्गिरूपेण नमते जलाद्या-
कर्षणेन कल्पते यत् अङ्गि + नम् + अन् णिच्)
वृक्षमूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिनामकः, पुं, (अङ्गिनाम + स्वार्थे कः) वृक्ष-
मूलं । इत्यमरः ॥

अङ्गिपः, पुं, (अङ्गिणा पिबति अङ्गि + पा + ड)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिपर्णी, स्त्री, (अङ्गिवत् पर्णं पत्रं यस्याः सा
बज्जरीहिः स्त्रियां डीप्) एन्निपर्णी । चाकुलिया
इति ख्याता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गिवल्लिका, स्त्री, (अङ्गिवत् वल्लिः उपमिति-
कर्मधारयः । स्वार्थे कः) चित्रपर्णीवृक्षः । चाकुलिया
इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या रूपान्तरं अङ्गि-
वल्लिः अङ्गिवल्ली ॥

अच इ पूजायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अ-
च्यते । अच्यु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स
एवायं । इदित् पाठः पूजायां नलोपाभावात् ।
उदनुबन्धाभावश्च क्षुधवसपजार्थाच्चेत्यादिना क्ता-
प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च नित्येम्बिधानात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

अच इ ज गतौ । स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ इ अच्यते । ज अच्यति अच्यते । इति
दुर्गादासः ॥

अच उ ज गतौ स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अचति अचते । उ अचित्वा (उदितो
वा इतीडभावपक्षे) अक्ता । स्त्रियोक्तिरव्यक्त-
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अचण्डी, स्त्री, (चङि कोपने पचाद्यच् इदित्वात्
नुम् स्त्रियां डीप् न चण्डी नञ्समासः) सुशीला
गौः । शान्त गाइ इति भाषा । तत्पर्यायः
सुकरा २ । इत्यमरः ॥ अकोपना स्त्री ॥

अचलः, पुं, (चलति यः चल + प्रचाद्यच् न चलः
नञ्समासः) पर्वतः । (रामायणे,—

“आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलं” ।)

कीलकः । इति मेदिनी ॥ अकम्पे त्रि ॥ (शिवः,
स्थिरः । यदुक्तं,—

“न स्वरूपात् न सामर्थ्यात्

नच ज्ञानादिकात् गुणात् ।

घलनं विद्यते यस्यै-

त्यचलः कीर्तितोऽच्युतः” ॥

अविकारी, कूटस्थः) ।

अचलकीला, स्त्री, (अचलः सुमेरुपर्वतः कीलः
स्तम्भस्वरूपो यस्याः सा बज्जरीहिः । कीलो

अच्छ

ले श्रे द्वयोः स्तम्भ इति मेदिनी) एथिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अचलत्विट्, [व्] पुं, (अचला स्थिरा त्विट् यस्य साः
बज्जरीहिः) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अचलभाता, [ञट्] पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । स
तु शेषजैनाचार्यस्य एकादशशिष्यान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) एथिवी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—

“एथिवीमपि कामं तं ससागरवनाचलां” ।

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः
कान्तिर्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा
कान्तिर्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिररोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-
र्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

अचिरा, स्त्री, (अचिं ज्ञानोपदेशं राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमासः अच्
+ भावे इक्) अर्हतां मातृविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः
किरणा प्रभाः यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति
हलायुधः ॥ अचिरात् व्य अचिरं । शीघ्रं ।
अविलम्बं । यथा,—

“अचिरादुपकर्तुराचरे-

दयवात्मौपथिकीमुपक्रियां” ।

इति नैषधं ॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दी-
प्तिर्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति हारावली ॥

अचेतनः, त्रि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स बज्ज-
रीहिः) चेतनारहितः । चैतन्यशून्यः । अज्ञानः ।
यथा,—

“कामार्त्ता हि प्रकृतिद्वयपणाश्चेतनाचेतनेषु” ।

इति मेघदूतकाव्यं ॥ सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरि-
न्द्रियमचेतनं । इति चरकः ॥

अचैतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्त्तत्पुरुषः)
निश्चेतना । चेतनाभावः । अज्ञानं । यथा,—

“अचैतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत् ।

न जानन्त्यपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलं” ॥

इति चैतन्यचन्द्रामृतं ॥ तद्वति त्रि ॥

अच्छं, व्य, (न च्यति सम्मुखत्वात् दृष्टिं नादृणोति
न को + घञर्थे कः नञ्त्तत्पुरुषः) आभिमुख्यं ।
साम्मुख्यं । इति मेदिनी ॥

अच्छः, त्रि, (न च्यति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृणोति
नञ् + को + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः ।
निर्मलः । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अच्छकपोल-
मूलगतितैः) ।

अच्छः, पुं, (न च्यति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृणोति
न + को + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिकः ।
भालूकः । इति मेदिनी ॥

अच्युत

अच्छमल्लः, पुं, (अच्छा निर्मलाः भल्लाः शुक्लाणीव नखा यस्य सः बज्रव्रीहिः यथा—मेदिन्यां भल्लः स्यात् पुंसि भल्लुके शुक्लभेदे पुनर्द्वयोः) भालुकः । इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अच्छो भल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अःविष्णुश्चायते आच्छाद्यतेऽनया, च्छो + करणे अच् । अस्य विष्णोः क्वा आच्छादनं षष्ठी-तत्पुरुषः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीय-कोषे) विष्णोराच्छादनं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति क्छिद्रं यत्र बज्रव्रीहिः) क्छिद्र-रहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा शातातप-पराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं” ॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अच्छिद्रावधारणं, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहित-कर्मणः अवधारणं निश्चयः) दोषरहितकर्म-निश्चयः । तज्ज्ञापकवाक्यं । यथा,—

ततः कर्ममात्रप्राप्ताच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ।
तथाच शातातपपराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं” ॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अपि च । विशिष्टः ।

“ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनं” ।

अवधारणं अच्छिद्रावधारणं । इति तिथ्यादि-तत्त्वं ॥ तदाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुक-पक्षे अमुकतिथौ मत्कृतैतदमुककर्मोच्छिद्रमस्तु ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (क्छिद्र + कर्मणि क्तः न क्छिद्रं न ज-समासः) क्छेदरहितं । अकर्तितं । यथा गर्गः,—

“श्रुत्वा पुत्रस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः ।
अच्छिद्रनालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितं” ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अपि च । शुद्धः ।

“अश्रद्धानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिद्रसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पश्चैते न तीर्थफलभागिनः” ॥

अच्छिद्रसंशयः फलोपायेतिकर्तव्यतासु निश्चय-शून्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अच्युतः, पुं, (न च्यते स्वरूपतो न गच्छति यः नित्य इति यावत् । च्यु + कर्त्तरि क्तः न च्युतः न ज-समासः । पीताम्बरोऽच्युतः शाङ्गीत्यमरः) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्थ्या-च्युतदत्तहस्तः ।) स्थिरे त्रि ॥ सोऽन्यवेलायामेत-त्तयं प्रतिपद्येतत्तितमस्यच्युतमसि प्राणसंशित-मसीति कान्दोग्योपनिषत् ।

अच्युताग्रजः, पुं, (अच्युतस्य अग्रजः) बलरामः । इत्य-मरः ॥ इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अच्युतावासः, पुं, (अच्युते वासः क्रियतेऽत्र आ + वस् + अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः । ‘अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः’ इति भगवद्गीतायाम्) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अज

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अजति । इति दुर्गादासः ॥

अज इक भासि (अजि दोषौ चुरा इदित्वात्तुम्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अज्यति । भासि दोषौ । इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नज् + जन् + अन्ये-ष्वपि दृश्यत इति कर्त्तरि डः उपपदसमासः ।) (“न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः” ॥ इति भारते ।

“योमामजमनादिच्च वेत्ति लोकजहेश्वरम्” ।

इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः ।

कामदेवः । सूर्यवंशीयराजविशेषः । स च रघु-राजपुत्रः दशरथपिता च । मेषः । इति ज्यो-

तिषं ॥ मात्तिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-

रहिते वाचलिङ्गः । कागः । इति मेदिनी ॥ तत्-

परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयं ।

तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ॥

ये कृष्णाः शुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।

देवजातिभिरुत्तुज्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥

ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।

ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥

यो मोहादथवाज्ञानादलिमन्यं प्रयच्छति ।

बध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अजकर्णः, पुं, (अजस्य कर्णवत् पत्रं यस्य सः)

असनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके ।

(“अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति ।

कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेघकुष्ठविषव्रणान्” ॥)

अजकर्णकः, पुं, (अजकर्णः + स्वार्थे कः) सालवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अजकवः, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च इन्द्रः

तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरबधे प्रीणयत्यनेन अज

क + वा + करणे कः । “कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को

वायुरिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोषे) शिव-

धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा)

वनयवानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ । खराश्वा ३

कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य-

मरः ॥ वृक्षविशेषः । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥

इति मदनविनोदः ॥ तिलौघि इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायः । वस्तगन्धा ३ खरपुष्पा ३ अवि-

गन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मो ८ पूति-

मयूरिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।

वातगुल्मोदररोगवर्णव्रणार्तिशूलनाशित्वं । पीता

चेदङ्गने चिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः षष्ठीतत्पुरुषः

तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक

इति ठस्य इकः) वर्वरीवृक्षः । इत्यमरः ॥ वावरि

इति भाषा ।

अज

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजगन्धिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अजगरः, पुं, (अजं गिरति ग्रसते यः गृ + पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठी तत्पुरुषः) खनामख्यातवृहत्-सर्पः । तत्पर्यायः । शृगुः २ वाहसः ३ । इत्यमरः ॥

अजगवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं त्रिपुरासुरबधे गीतं षष्ठी तत्पुरुषः । तादृशं गीतं वाति सम्ब-ध्नाति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद-समासः । “गच्छ गीतञ्च गौर्ष्वैव गूक्षधेनुः सरस्वती” इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाकः । शिवधनुः । इत्य-मरः ॥ तस्य रूपान्तरं । अजकवं । अजकावं । अजीकवं । अजगावं ॥

अजगावं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं गीतं षष्ठी तत्पुरुषः । तादृशं गीतमवति सम्पादयति इत् अजग + अव + कर्मण्यण् उपपदसमासः) शिव-धनुः । इति शब्दमाला ॥

अजजीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवनोपायो यस्य सः) अजाजीवी । कागपालकः । तत्पर्यायः । जावालः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या रूपान्तरं । अजड़ा । अज्मटा ॥

अजड़ा, स्त्री, (अजड़ां जाद्याभावं सम्पादयति या अज-ड़ा + करोत्यर्थे णिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः । आलकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अजथ्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज + थ्यन् स्त्रियां टाप् अजसमूहः । तद्वन्नानावर्त्सत्वात्) स्वर्ष-यूथिका । इति दीक्षिताः ॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्डः काष्ठ-मस्याः सा स्त्रियां ङीप् । ब्रह्मदण्डीवृक्षकाष्ठेन यज्ञ-विधानात्) ब्रह्मदण्डीवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥

अजनकः, त्रि, (न जनकः नेत्यादकः नज् + समासः । जन-यति जन् + णिच् एबुल्) अनुत्पादकः । अजन्मदः । अखटा । अकारकः ॥

अजननिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्यनिरिति सूत्रेण निन्दायां भावे अजनिः । तस्याजननिरैवास्तु जननीलेशकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मरहितः । उत्पत्त्यभावः । अकरणिः । शपः । यथा । अजननिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अजन्यं, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् णिच् यत्) उत्पातः । शुभाशुभसूचकभूकम्पादिः । इत्यमरः ॥ अजननीये त्रि ॥

अजपः, पुं, (अप्रशस्तं जपति पठति यः । जप् + पचा-द्यच् न जपः नज् + समासः) असदध्येता । कुपाठकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अजं पाति रक्षति यः + अज + पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) कागपालकः ।

यथा,—

“ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने” ।

इति चरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्यतेऽसौ अपितु श्वास-

अज

प्रश्वासयोगमनागमनाभ्यां सम्पाद्यते जप् + घ-
कर्णे कः स्त्रियां टाप् नजपा नज्समासः ।)
हंसमन्त्रः । यथा,—

“विषदङ्गैर्दुललितस्तदादिसर्गसंयुतः ।

अजपाख्यो मनुः प्रोक्तो ह्यक्षरः सुरपादपः” ॥*

अस्य देवताङ्गनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—

“उद्यद्भानुस्फुरिततडिदाकारमूर्द्धाभिकेशं
पाशाभीतिं वरदपरशुं संदधानं कराब्जैः ।
दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः शोभितं विश्वमूलं
सौम्याग्नेयं वपुर्वतु नखन्द्रचूडं त्रिनेत्रं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्वाभाविकनिःश्वासप्र-
श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्तिसंहितायां ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।

मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥

श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।

उच्चासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥

उच्चासैरेव निःश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

नाभेरुच्चासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः ।

षष्टिश्चासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ॥

षष्टिनाद्या ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।

एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमैश्वरि ॥

जपते प्रत्यहं प्राणी सान्नायनन्दमयीं परां ।

उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं ॥

विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिवृत्तनी” ॥

अन्यत्रापि ।

“षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिं ।

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥*

सन्ध्यावन्दनहीना । इति महाभारतं ॥

अजभक्तः, पुं, (अजानां भक्तः खाद्यः षष्ठीतत्पुरुषः ।
भक्त + कर्मणि घञ् ।) वर्वरवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजमीढः, पुं, (अजः क्रागः यज्ञे मीढः सित्तो यत्र
सः तद्देशाधिपः अजमीढ + अण् संज्ञापूर्वक-
वृद्धेरनित्यत्वात् वृद्धभावः ।) राजा युधिष्ठिरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो
यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः
सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ ब्रह्म-
दर्भा ३ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी
द्विविधा ।

एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।

अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् द्वयो-
रपीति सुभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदादिद्वयं वन-
यमान्यां । ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।

उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृतक्षेत्रयमानिकेति । य-
मानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च

रत्नमाला ॥ इति भरतः ॥ * ॥ वैद्यके तु वन-
यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराङ्गा २

वस्तमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शि-
खिमोदा १० मोदाद्या ११ वज्रिदीपिका १२
ब्रह्मकोशी १३ विशाली १४ हयगन्धा १५ उग्र-
गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-
शल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
रूक्षत्वं । रुचिकारित्वं । कफवायुशूलान्धानारुचि-
जठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-
मानी । यथा,—

“अजमोदा खराश्वा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तकः ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ॥

नेत्रामयक्ष्मिच्छर्दिहिभ्रवस्तिरुजो हरेत्” ॥*

अथ खरासानीयवानीनामगुणाः ।

“पारसीयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।

विशेषात्पाचनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या ।

मुद् + णिच् ण्वल् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका

षष्ठीतत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकं ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये

च) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति

जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नज्समासः ।)

पराजयः । यथा,—

“सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” ।

इति भगवद्गीता ॥ राष्ट्रेश्वरप्रसिद्धनदविशेषः ॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +

कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नज्समासः ।)

विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजय्यं, त्रि, (जितुमशक्यं जि + कर्मणि “क्षय्य जय्यौ

शक्यार्थे इति यत्” न जय्यं नज्समासः ।) जेतुम-

शक्यं । अजेयं । इति सुगन्धोदध्याकरणं ॥ (यथा

रघुवंशे,—“राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः” ।)

अजरः, त्रि, (जृ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्,

नास्ति जरा जीर्णावस्था यस्य सः) जरारहितः ।

वार्द्धक्यशून्यः । यथा,—

“अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-

फलीलता । वृद्धदारकप्रभेदः । गृहकन्या । वृत्त-

कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्यं, स्त्री, (न जीर्यति जृ + कर्त्तरि अजय्यं सङ्गत-

मिति सूत्रेण यत् । तेन सङ्गतमार्थेण रामाजय्यं

द्रुतमिति भट्टिः) सङ्गतं । सौहार्दं । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अजराहं त्रि ॥ (यथा रघुवंशे,—

“मृगजरज्य जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्ध” ।

अजलम्बनं, स्त्री, (अज इव लम्बते कृष्णवर्णत्वात्

ज्ञायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्युट्) खोतोन्ननं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [न] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मङ्गरी

अजा

यस्य सः) वृक्षविशेषः । गुयाश्रिषा । श्रूया-
श्रिम्बी इति च भाषा । तत्पर्यायः । श्रिखी २
केशी ३ महाङ्गसा ४ अग्रपर्णी ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजष्टङ्गी, स्त्री, (अजस्य क्रागस्य षट्ङ्गमिव फलं
यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) वृक्षविशेषः । गा-
डरश्रिङ्गी मेढ्राश्रिङ्गी । इति ख्याता । तत्प-
र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३
चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्वी ६ नेत्रौ-
षधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-
षट्ङ्गी ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२
तिक्तदुग्धा १३ पुत्रषट्ङ्गी १४ कर्णिका १५ । अस्या
गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शः शूलश्लेथश्वास-
हृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितका-
रित्वञ्च ॥ तत्फलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलरुचिकारित्वं ।
हृद्यत्वं । लवणास्त्ररसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा सुश्रुते,—

“अजगन्धाश्वगन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजष्टङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मश्लेथहृत्” ॥

अजखं, स्त्री, (नज् + जस् + नमिकम्पिस्प्रजस इत्या-

दिनार नज्समासः) निरन्तरं । सततं । इत्यमरः ॥

(यथा रघुवंशे, “अजखदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः

क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)

अजहत्सार्था, स्त्री, (न जहत् न त्यजन् स्वार्थो यां

वृत्तिं यदा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा ।)

लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-

यार्थात्वाग्निनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-

शन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कार-

शास्त्रं ॥

अजहत्लिङ्गः, पुं, (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यदा न

जहत् लिङ्गं यः शब्दः इति ।) विशेषणभूतोऽपि

खलिङ्गात्वाग्नी शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति शुकान्, अनु-

पसर्गास्तिम्भविन्दधारिपारि वेद्येजिचेति साति-

साहिभ्यश्च इति पाणिनिस्त्रेण चकारस्य

अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः द्वित्वं नज्त्वात्, स्त्रियां

टाप्) श्रूकश्रिम्बी । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अथान्ये त्रि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते

न + जन् + कर्त्तरि ड नज्समासः । अत्र नज्-

शब्दः शिरश्चालने । आद्याशक्तिपक्षे नज्निषे-

धार्थः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां नमाम इति

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां ।) क्रागी । इत्यमरः ॥ माया ।

आद्या शक्तिः । इति पुराणं ॥ (“अजामेकां लो-

हितकृष्णशुक्लां बङ्गीः प्रजाः सृजमानां सक्तु-

पास् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां

भुक्तभोग्यामजोऽन्यः”—इति श्वेताश्वतरोपनि-

षद् ॥) औषधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—

“अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा” ।)

अजागरः, पुं, (न जागरयति सेवनेन लोकान्

निद्रापयति यः, जागृ + णिच् जाग्रोऽविचिख

अजा

नोडित्सु इति गुणः ततः पचाद्यच् नञ्समासः ।
भृङ्गराजवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ जागरण-
रहिते चि ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीथते अत्युत्कटगन्धतया
त्यज्यतेऽसौ अज् + इज् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि
इज् । अजेन अजिः तृतीया तत् । स्त्रियां
वाङीप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोदुम्ब-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजयवसायेन आजीवति
सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ + जीव + पचा-
द्यच् अजेन आजीवः तृतीयातत्पुरुषः) जावालः ।
कृगोपजीवी । इत्यमरः ॥

अजातः, त्रि, (जन् + कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्-
समासः) अजन्मविशिष्टः । अनुत्पन्नः । यथा ।
अजातपक्षा इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवतं ॥
(यथा दायभागं,—

“ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपोविगर्हितः” ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः
शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा महाभारते,—

“अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्” ॥)

(शिवः । काशीपुत्रः । शमीपुत्रः) (यथा हरिवंशे,

“श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।
जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।

अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः” ॥)

(विम्बिसारपुत्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः) ॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः
अरिः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

अजातौल्ललिः, पुं, (अजया उपजीवी तौल्ललिः
मुनिविशेषः शाकपार्थिवदित्वात् समासः मध्य-
पदलोपश्च । तुल्ललस्यापत्यं तुल्लल + अत इजिति
इज्) अजोपजीविसुनिविशेषः । इति मध्यपद-
लोपिकर्मधारयसमासे सुपप्रत्ययाकरणं ॥ तुल्लल-
स्यापत्यं तौल्ललिः अजोपजीवी चासौ तौल्ललि-
श्चेति । इति तट्टीका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन टायर्थमद्यते भक्ष्यतेऽसौ
अङ् + कर्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी
खाद्या षष्ठीतत्पुरुषः) क्षुद्रदुराणभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिववृषवत् यथास्थानमारो-
हिणं नयति प्रापयति । आ + नी + कृत्यल्युटो
बहुलमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । अजश्लागे
हरिजङ्घातुस्मरहरे वृषे इति मेदिनी) उत्तम-
घोटकः । तत्पर्यायः । हयोत्तमः २ वाताश्व-
जात्यः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजानेयः ४
कुलीनः ५ । इत्यमरः ॥ निर्भये चि । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अजान्नी, स्त्री, (अजस्य अन्तमिव देहवन्धनमिव
अन्तं तदाकारमग्नौ यस्याः सा भिद्यगौरादि-
भ्यश्च इति ङीप्) वृक्षविशेषः । नीलवर्णवोणा

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः । नीलवृक्षा २ नील-
पुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ कृगलान्नी ६
अन्तःकोटरपुष्पी ७ । इति रत्नमाला ॥ वस्तान्नी ।
वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, त्रि, (अजानां पालकः रक्षकः षष्ठी-
तत्पुरुषः) अजाजीवी । कृगरक्षकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः ।
जि + कर्मणि क्तः) अनिर्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥
अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजित ऐश्व-
र्येण । “वेधाः शाङ्गेऽजितः कृष्णो दृढः शङ्ख-
र्षणोऽजितः” इति सहस्रनाम पर्याये ।) विष्णुः ।
बुद्धः । तीर्थक्षेत्रनिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, स्त्री, (अजति धूल्यादि आद्योति यत्
अज् + कर्त्तरि इजन् बाहुल्यात् अजैर्यद्यज् पोश्च
इति नवी आदेशः) (अजाजिनं शोणितविन्दु-
वर्षि चेति कुमारसम्भवे) चर्म । ब्रह्मचार्यादि-
धार्यकृष्णसारदित्वक् । इत्यमरः ॥ जिनभिन्ने
वाचलिङ्गं ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म पत्रं पत्तो यस्याः
सा) चर्मचटिका । चामचिका इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतुका ३ ।
इति तट्टीका ।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीनं चर्म पत्रं यस्याः सा
गौरादित्वात् ङीप्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्मणां योनिः
आकरः षष्ठीतत्पुरुषः । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादा-
करे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः । इत्यमरः ॥

अजिरं, स्त्री, (अजति मृहान्निसरति यज अज् +
अधिकरणे किरच् । उठान इति भाषा । अजति
गच्छति यः इति वायुः । अजति गच्छति क्षण-
भङ्गरमिति यावत् इति शरीरं । अजन्ति इन्द्रि-
याणि गच्छन्त्यश्च इति व्युत्पत्त्या विषयः) चत्वरं ।
(यथा विष्णुपुराणे,—

“पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योत्तजाजिरे” ॥)

वायुः । शरीरं । मण्डूकः । विषयः । इति
मेदिनी ॥

अजिह्वं, त्रि, (जिह्वि वक्रतायां जिह्वि + मक् न
जिह्वं नञ्समासः) अवक्रं । सरलं । इत्यमरः ॥
भेके पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—

“अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां” ॥)

अजिह्वगः, पुं, (अजिह्वं सरलं गच्छति यः अजिह्व
+ गम् + डः उपपदसमासः) नायः । इत्यमरः ॥

अवक्रगे वाचलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कायं निर्भयं रक्तपुष्पा अजिह्वगाः ।
निष्येतुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥

न ह्यविद्धं तयोर्गान्त्रे नभ्रवांगुलमन्तरं ।
नानिर्भ्रं न चाध्वस्तमपि सूक्ष्मजिह्वगैः” ॥)

अजिह्वः, पुं, (नास्ति जिह्वा यस्य सः) भेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जिह्वारहिते चि ॥

अजीर्ण

अजीर्णं, स्त्री, (जृ + क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः ।
तत्पर्यायः । वायुगण्डः २ अन्तर्वमिः ३ पलता-
शयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथाजीर्णस्य
विप्रकृतं निदानमाह । अत्यम्बुपानादिषमाश-
नाच्च सन्धारणात् संप्रविपर्ययाच्च । कालेऽपि
“सात्मां लघु चापि मुक्तमन्नं न प्राकं भजते नरस्य ॥
सन्धारणात् क्षुदातमूत्रपुरीषादीनां । संप्रविप-
र्ययात् दिवाशयनाद्रात्रौ जागरणात् । लघु
चापीत्यपिशब्दात् स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥”
अन्यच्च ।

“ईर्षाभयक्रोधपरिभुतेन
सुब्बेन रुदैन्यनिपीडितेन ।
प्रदेषयुक्तेन च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति” ॥

परिभुतेन व्याप्तेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमात्र-
भोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णश्च बद्ध-
व्याधीनां कारणमित्याह ।

“अनात्मवन्तः पशुवद्भुते येऽप्रमाणाः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” ॥

अनात्मवन्तः अवुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य विस्म-
यादेः । मूलं कारणं ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां ।

तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशादिनश्यति” ॥

तद्विनाशादिनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति
रोगसंघात इत्यर्थः । यदा तत् अजीर्णं आशात्
भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्तते
इत्यर्थः ॥ * ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।

“ग्लानिर्गौरवमाटोपो भूमो मारुतमूढता ।

विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं” ॥

मारुतमूढता वायोरवरोधः । विवन्धः मला-
प्रवृत्तिः ॥ * ॥ सन्निवृत्त्यकारणैः सहितानजी-
र्णस्य भेदानाह ।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिर्ग्लिभिः” ।

त्रिभिरित्येकशो न तु मिलितैः ।

“अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः” ॥

केचित् सुश्रुतादयः । रसशेषतः मुक्तस्य पक्षस्य
सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पच्यते । मुक्तस्य
पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रस-
शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नत्वामाजीर्णं ॥ * ॥

नत्वामाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेद उच्यते । आमं
मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव । रसशेषस्तु मुक्तस्य
पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः ।
अजीर्णं पच्यमानं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च ।
निर्दोषं गौरवभ्रमश्रुतादिदोषाजनकं । दिन-
पाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति
स्वभावः । यत्तु मात्राकालसाध्यादिदोषादिनान्तरे
पाकं याति तदिनपाकि । अतएव याममध्ये न
भोक्तव्यमिति वचनं,—

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं” ।

प्राकृतं अविकारकं । प्रतिवासरं प्रतिदिन-

भावि । मुक्तं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते ।

एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वस्थान-

अजीर्ण

प्रियशब्दादिसेवनादिकं । न चात्राहारस्य नि-
षेधः । प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशे न दुष्य-
तीति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्तव्यत्वात् ॥*॥
आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तत्रामे गुरुतोक्लेशः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथासुक्तमविदग्धः प्रवर्तते” ॥

गुरुता उदराङ्गयोः । उत्क्लेशः उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिकूटोऽक्षिपुटकः । अविदग्धः अनस्रो
निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमदण्डमूर्च्छापित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधृमास्रः सेद्रे दाहश्च जायते” ॥

विविधा रुजः औषधोपादाहादयः ॥*॥ विदग्धा-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनं” ॥

वातवेदनाः तोदभेदादयः ॥ स्तम्भो गात्राणां ।
मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,
“रसशेषेऽन्नविदग्धो हृदयाशुद्धिगौरवे” ॥*॥

इतस्य उपद्रवनाह,—

“मूर्च्छा प्रलपो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृत्तिश्च रसशेषतः” ॥*॥

अतिप्रथितेभ्यः आमाद्यजीर्णेभ्यो विस्त्रुयादिरो-
गानाह,—

“आमं विदग्धं विदग्धमित्यजीर्णं यदीरितं ।
विस्त्रुयलसकौ तस्माद्भवेचापि विलम्बिका” ॥

नात्र यथासङ्गं तदा विदग्धादिलम्बिका भवितु
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो-
ऽजीर्णाद्विस्त्रुयादित्रयोत्पत्तिः ॥*॥ विस्त्रुयादि-
निरुक्तिमाह,—

“सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्सन्तिष्ठतेऽनिलः ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विस्त्रुचीति निगद्यते” ॥*॥

विस्त्रुया निदानमाह,—

“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मृदास्तामजितात्मानो लभन्तेऽश्नलेालुपाः” ॥

विदितागमाः ज्ञातायूर्वेदाः ॥*॥ विस्त्रुया लक्षण-
माह,—

“मूर्च्छातिसारोवमथुः पिपासा
शूलं भ्रमेद्विदग्धजम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः” ॥

उद्वेष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥
विस्त्रुया उपद्रवनाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।
अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रुयाः पञ्च दारुणाः” ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशादयः उप-
द्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।

विस्त्रुयाः पञ्च दारुणा विस्त्रुयास्तु पञ्चापि यदि
स्थूलदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः ॥*॥ अलसक-

लक्षणमाह,—

“कुत्तिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतस्यैव कुत्तावुपरि धावति ॥

वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।

अजीर्ण

तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्गारौ च यस्य तु” ॥
आनह्यते आध्मायते । प्रताम्येत् ग्लायति । परि-
कूजति आर्तनारं करोति । कुत्तौ अजीर्णेन
निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं
गच्छतीत्यर्थः । काश्यपस्वाह,—

“नाधो याति न चाप्युर्ध्वमाहारो न च पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलसः स्मृतः” ॥

विस्त्रुयलसयोरारिष्टमाह,—

“यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञः
कृद्गर्हितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः
सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण
माह,—

“दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यत्र ।

विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सा-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः” ॥

भृशदुश्चिकित्सां प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इय-
मसाध्यैवेति जेज्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य
लक्षणमाह,—

“उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितं ।
लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं” ॥*॥

अथ चिकित्सा,—

“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥

गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पण्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेखजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्चो विवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥

द्योषं दन्ती त्रिवृच्चित्रं कृष्णमूलं विचूर्णितं ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुडाष्टकं नाम वलवर्णमग्निवर्द्धनं ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं शीहपाण्ड्यामयापहं ॥

सर्वचूर्णसमो गुडो देयः । केचित्तु दिगुणं गुडं
दत्त्वा गुटिकां कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।

गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमोदसैन्धवनागरमरि-
चानि चाम्मतक्रेण । सप्ताहादधिकं पाण्डुरो-
नाशनं परमं ॥ औषधमित्यध्याहार्यं,—

“तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं ।
विदग्धे सेदनं शूलं रसशेषे शयीत च ॥

वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कणासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिरम्भसा ॥

जलमत्र सरावमात्रं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धवं
कर्षार्द्धमितं । द्वयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन ।

“कणादिकल्कं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनान्वयः ॥*॥

“धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥

भवेद् यदि प्रातरजीर्णशङ्का
तदाभ्यां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

विचूर्णितं शीतजलेन भुक्त्वा
भुक्त्वाभ्युद्यते मितमन्नकाले ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं
दंदह्यते हृच्च गलश्च यस्य ।

द्राक्षां सितामाक्षिकसम्युक्तां
लिङ्गाभ्यां चातिसुखं लभेत ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति” ॥

अजमोदात्र यवानी । अन्तःसंमार्जकत्वात् । जी-
रके द्वे शुक्लं कृष्णञ्च । धरणमत्र मानं । तेन

समधरणं धृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुण्ठा-
दीनां भागाः सप्त । तत्राष्टमो भागो हिङ्गुनः ।

हिङ्गुवृक्षकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥

कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुत्थं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥

पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देदयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जं लवणानि च ।
सूक्ष्मेलापत्रकं भार्गो क्षमिन्नं हिङ्गु पौष्करं ॥

शटी दाव्रीं त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।
वृक्षाक्षं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥

अश्ववेतसमस्त्रीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हृषारग्वधं समं ॥

तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लौहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्दिवसत्रयं ॥

दिनत्रयन्तु शुक्लेन तथार्द्रकरसेन च ।
अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभं ॥

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च शीघ्रानं गुदजानि च ॥

उदराण्यन्तद्विद्धि अष्टीणां वातशोणितं ।
प्रणुदत्युत्पन्नान्दोषान्नष्टमग्निं प्रदीपयेत् ॥

द्वौ क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारश्च । लवणाणि पञ्च ।
वृक्षाक्षं विषाम्बिल इति लोके । श्रेयसी हरी-

तकी । उपकुक्षिका मगरौला । अश्ववेतसाभावे
चुक्रं दातव्यं । श्यामा साण्ड । मुष्ककः मोष इति

लोके । कोकिलाक्षः कोइलषा इति लोके ।
वृहदग्निमुखचूर्णं ॥*॥

“खुह्यर्कचित्रकैरगवखणं सपुनर्णवं ।
तिलापामार्गकदलीपलाशं तित्तिली तथा ॥

गृहीत्वा ज्वालेयेदेतत् प्रस्थं भस्माखिलञ्च तत् ।
जलाढके विपत्तयं यावत् पादावशेषितं ॥

सुप्रसन्नं विनिःस्वाद्य लवणप्रस्थसंयुतं ।
पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णकृतं पुनः ॥

यवानीजीरकयोषस्थूलजीरकहिङ्गुभिः ।

एथगर्दपलेरेभिन्नैर्वैतैस्तत् विमिश्रयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छेषयेत् पुनः ।
शीतोदकेन तच्चूर्णं पिवेत् प्रातर्हि मात्रया ॥
तस्मिन् जीर्णोन्नमनीयादयुषैर्जाङ्गलै रसैः ।
ईषदस्त्रैः सलवणैः सुखोष्णैर्वह्निदीपनैः ॥
एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं शूलं हि तत्र वा भोजनं हितं ॥
मन्दान्यर्णविकारेषु वातश्लेष्मामयेषु च ।
सर्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मेदरेषु च ॥
अश्वत्थीं शर्करायाश्च विन्मूत्रानिलरोगिषु ।
वेम्बानरुद्धारः ॥ * ॥

“सामुद्रं लवणं ग्राह्यमथर्कमितं बुधैः ।
सौवर्चलं पञ्चकर्षं विडसैन्धवधान्यकं ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकं ।
तालीशं केशरं चयमस्त्रवेतसकं तथा ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेदुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकं ॥
दाडिमं स्याच्चतुःकर्षं त्वगेले चार्द्रकर्षके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधं ॥
भक्षयेच्छाण्डमानं तत्तत्रमस्तुकाङ्गिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं श्लीहानमुदरं क्षयं ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विवन्धश्च भगन्दरं ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्रुजं ॥
अश्वरौ शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं कृमीनपि ।
मन्दानि नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
हिताथ सर्वलोकानां भास्करैरेतदीरितं ।
हन्त्यात् सर्वाण्यजीर्णानि सुक्तामात्रमसंशयं ॥
निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येकैकुर्वन्ति” ॥
अथ दाडिमस्य बीजानां चूर्णं कर्षचतुष्टयमितं
देयं । भास्करलवणचूर्णं ॥ * ॥ सैन्धवं समूलमगधा
चयानलनागरं पथ्या । क्रमवद्धि ममिष्टद्वै वड-
वानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वडवानलचूर्णं ॥ * ॥ पथ्या-
नागरकृष्णाकरञ्जविल्वामिभिः सितातुल्यैः । वड-
वानल इव जरयति वडगुर्वपि भोजनं चूर्णं
द्वितीयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥

“एलात्वङ्नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्च षडुत्तरं ॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परं” ॥
समशर्करचूर्णं ॥ * ॥
“इन्द्रासनं सप्तपलं त्रिफलायाः पलत्रयं ।
पलत्रयं न्यषणस्य सितायाश्च चतुःपलं ॥
अमृता शतपुत्री च तथा कृष्णापराजिता ।
आसां चूर्णं समादाय पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
भावयेदेकतः सर्वं भङ्गराजरसेन तु ।
स्वभाविकमिदं चूर्णं क्षिग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥
विलिङ्गन् मधुसर्पिर्भ्यां मन्दाग्नेः सहसा नरः ।
मुच्यते ग्रहणीरोगात् गुदरोगात् सजाठरात् ॥
मेहं कुष्ठश्च वीसर्पवातरोगान् सशोणितान् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं सर्वकामिकं ॥
रोगानीकप्रशान्त्यर्थं मुनिभिः परिकीर्तितं ।
अस्याभ्यासात् बलं वीर्यं पुष्टिदृष्टियश्नश्च ॥

जिसमाहप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
ज्वालासुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णं रसाः,—
“द्विपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पारदं ।
मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥
संचूर्ण्य सर्वं समिश्रा द्रावयित्वाभियोगतः ।
सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ॥
पुनः संचूर्ण्य तत्सर्वं लोहपात्रे निधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥
सुक्ष्मां निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वज्जिना पचेत् ।
रसे तस्मिन् घनीभूते तत्तंशोऽथ विचूर्णयेत् ॥
पञ्चकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पञ्चाशत्संख्यया शनैः ॥
भट्टटङ्गनचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदर्धेन विडेन च ॥
भावयेत् समकृत्वस्तच्चक्षुकास्तजलेन च ।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
रसः क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय बज्रमांसाग्निने पुरा ॥
भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिवेत्तत्र ससैन्धवं ॥
अतीवगुरु यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्वं जीर्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
शूलं गुल्मश्च विष्टम्भं श्लीहानमुदरं तथा ।
रसः क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः” ॥
क्रव्यादो रसोऽजीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥

“क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभं ।
सर्वैस्तुल्या जया भट्टा तदर्द्धां शिग्रजा जटा ॥
एतत् सर्वं जयाशिग्रुवज्जिमाकर्षवज्रैर्वैः ।
भावयेत्त्रिदिनं घर्मे ततो लघुपुटे क्षिपेत् ॥
सप्तधार्द्रवैर्घृष्टो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरं ॥
हन्त्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमभिमादवं ।
श्लेष्महृत्तासवमनमालस्यमरुचिं जवात्” ॥

पञ्चकोलं,—
पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरं । जयात्र
विजया । मार्कवो भृङ्गराजः । लघुपुटे गजपुटे ।
आर्द्रमार्द्रकं । निष्कः टङ्गः । ज्वालानलो रसो-
ऽजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
“टङ्गणं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विधात् ।
कपर्दः खर्जिकाक्षारौ मागधी विश्वभेषजं ॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणं ।
जम्बीरास्त्रैर्दिनं घृष्टं भवेदभिकुमारकः ॥
विसूचीशूलवातादिवज्जिमान्यप्रशान्तये” ॥
क्षारीयवद्धारः । अभिकुमारो रसो विसूच्याद्य-
जीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
“शुद्धसूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः सूतः ॥
कृष्णा च मरिचं तदत् सिन्धुत्यू त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकर्षवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचप्रेक्षयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥ * ॥

“पारदामृतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
तित्तिडीफलरसेन मर्दितं ॥
वज्जिमान्यदशवनाक्तशुनो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
सङ्गृह्य ग्रहणि कुम्भकार्णिक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु चण्कानुमानतः
सद्य एव जठराभिदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥

पाराभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धक-
भाग १ मरिचभाग ८ जायफलभाग २ । राम-
वाणरसोऽजीर्णं ॥ * ॥

रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

“पलं चिञ्चाक्षारः पलपरिमितं पञ्चलवणं द्वयं
सम्यक्पिष्टं भवति लघु निम्बुफलरसैः । ततस्तप्तं
तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलं क्षिपेदारान्
सप्त द्रवति तदनेनैव विधिना ॥ पलप्रमाण
कटुकत्रयश्च पलादमानेन च हिकुभागः । विधं
पलद्वादशभागयुक्तं तावानुसो गन्धक एष
चोक्तः—

“वदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥
सर्वोदरेषु शूलेषु विसूच्यां विविधेषु च ।
अग्निमान्द्येषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता” ॥
शङ्खवटी अजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
“सुगर्कचिञ्चापामार्गरश्मातिलपलाशजान् ।
लवणान् भिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
लवणानि पृथक् पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
खर्जिका च यवक्षारश्चूर्णं त्रितयं पलं ॥
सर्वं त्रयोदशपलं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
निम्बुफलरसे प्रस्थसंमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वज्जौ प्रताप्य तु ।
वाराग्निर्योपयेत् सप्त सर्वं द्रवति तद्यथा ॥
नागरं त्रिपलं ग्राह्यं मरिचश्च पलद्वयं ।
पिप्पली पलमाना स्यात् पलाद्वै भट्टहिङ्गुनः ॥
ग्रथिकं चित्रकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीफलं लवङ्गश्च पृथक् कर्षद्वयोन्मितं ॥
रसोगन्धो विषश्चापि टङ्गणश्च मनःशिला ॥
एतानि कर्षमात्राणि सर्वं संचूर्ण्य मिश्रयेत् ।
शरावार्द्धेन चुक्रेण संगीय वटिकाक्षरेत् ॥
माषप्रमाणां सा वैद्यैर्हृच्छङ्खवटी स्मृता ॥
सर्वाजीर्णप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
विसूच्यलसकादीनां सद्यो भवति नाशिनी” ॥
हृच्छङ्खवटिका अजीर्णं ॥ * ॥
“टङ्गणकणामृतानां सहिकुलानां समभागाः ।
मरिचस्य भागयुगलं निम्बुनीरैर्वटी कार्या ॥
वटिकां कलायसदृशीमेकां वै वा समन्नीयात् ।

अजीर्ण

सत्वरमजीर्णं शान्त्यै वज्रेर्वज्रैः कफध्वस्त्यै ॥

अजीर्णकण्टको रसः ॥ * ॥

“जलप्रीतमपामार्गमूलं हन्याद्विस्त्रुचिकां ।
सतैलं कारवेक्ष्णाम् विधुनोति विस्त्रुचिकां ॥
बालमूलस्य निःक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विस्त्रुचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥
विल्वनागरनिःक्वाथो हन्याच्छर्दिं विस्त्रुचिकां ।
विल्वनागरकौड्यक्वाथस्तदधिको गुणैः” ॥

कौड्यं कटफलम्,—

“व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।
कायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
हन्युर्विस्त्रुचीं नयनाञ्जनेन” ॥

मातुलुङ्गो मधुकर्कोटी । अनुभूतमिदम्,—

“अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अश्वस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद् भ्रन्ति स्त्रुचिकां ॥
विस्त्रुचामतिवृद्धायां तक्रं दधिभक्तं जलं ।
नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय योजयेत् ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुश्लिगुल्लै-
रस्तप्रपिष्टैः सवचाशुताङ्गैः ।
उद्वर्तनं खल्विस्त्रुचिकान्नं
तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि” ॥

त्वक् तैलम् ॥ * ॥

“कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः चुक्रं तैलं तु तच्छृतं ।
विस्त्रुच्या मर्दनं तेन खल्लीशूलनिवारणम्” ॥

कुष्ठतैलम् ॥ * ॥

“पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ * ॥

उत्क्लेशलक्षणम्,—

“उत्क्लेशान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकशीवनेरितं ।
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेदिति ॥
सरूग्वाङ्गमुदरमस्तपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशुताङ्गाहिङ्गुसैन्धवैः” ॥
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कम् ॥ * ॥

“तक्रेण युक्तं यवचूर्णसंयुक्तं
सक्षारमार्त्तिं जठरे निहन्त्यात् ।
खेदो घटैर्व्या वज्रवास्पपूर्वै-
रुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥

विलम्बिकालसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।
अतएवैतयोक्तं पृथक् नेह चिकित्सितम् ॥
तद्भस्मकं गुरुखिगधसान्द्रमन्दहिमस्थिरैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥
अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पीषि ।
संश्लेषैतयवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिष्कां ।
असक्तं पित्तहरणं प्रायसं प्रतिभोजनं ॥
श्यामात्रिवृद्धिपक्वञ्च पयोदद्याद्विरेचनं ॥
यत् किञ्चित् मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनं ।
सर्वं तदत्यभिहितं भुक्त्वा प्रसपनं दिवा” ॥

सिततण्डुलं सितकमलं कागोक्षीरेण प्रायसं
सिद्धं । भुक्त्वा हृतेन पुरुषो द्वादशदिवसादुभु-
क्षितो भवेत् ॥ * ॥ अथ विशिष्टद्रव्याजीर्णं विशि-
ष्टपाचनद्रव्यमाह,—

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवं ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं हृतं ॥
हृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ।

नारिकेलफलतालवीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
क्षीरमाशु सहकारपाचनं
चारमज्जनि हरीतकी हिता ॥
मधूकमालूरुपादनानां
परुषखर्जूरकपित्तकानां ।
पाकाय पेयं पिचुमर्दवीजं
हृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयं ॥
खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वौषधं कुत्र च भद्रमुत्तं ।
यक्षाङ्गवाधिरुफलेषु शीतं
ज्ञप्ते तथा वार्युषितं प्रणीतं ॥
तण्डुलेषु प्रयसः प्रयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटे कणायुतं ।
यष्टिका दधिजलेन जीर्यते
कर्कोटी च सुमनेषु जीर्यते” ॥
सुमनेषु गोधूमेषु । जीर्यते कथ्यते ।
“गोधूममाषहरिमशसतीलमुद्ग-
पाको भवेत् भटिति मातुलपुत्तकेण ।
खण्डञ्च खण्डयति माघभवं त्वजीर्णं
तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णं” ॥

मातुलपुत्तकः धतूरफलं ।—

“कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलत्थश्चाविलम्बितं ।
दध्नी जलेन जीर्यन्ति वेदलाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि क्षारान् सैन्धवं पचेत् ।
माघेहरी निम्बमूलं प्रायसं मुद्गयूषकैः” ॥
वटोवैश्वारास्त्वज्जेन फेणीशमं पर्यटः श्लिगुवीजेन
याति । कणामूलतो लडुकापूपशृङ्गाविपाको
भवेच्छुक्ललो मण्डयोश्च ॥ वैश्वारः वेगर इति
लोके । तद् यथा ।—

“खेदो निशाहिङ्गुलवङ्गकैला-
धान्याकजीरार्द्रकानागराणि ।
अस्त्रोषणं सैन्धवपूर्णमन्त्रे
यथोचितं संस्कृतये प्रणीतम्” ॥ इति ॥
शृङ्गा शृङ्गकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे
इति लोके ।—

“किमत्र चित्रं वज्रमत्यमांस
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवज्रिपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥
आमसाम्फलं मीने तदीजं पिष्टिते हितं ।
कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ
कपिञ्जलानां पिष्टितानि भुक्त्वा ।
काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना वज्रशो हि दृष्टं ॥
कपोतो धवलः पाण्डुः ।

“शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति
पाकं क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।

अज्येष्ठ

चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारकथितेन पाकः” ॥
चञ्चूकं चेचूरु इति लोके । गायत्री खदिरः ।

“पलङ्गिकाकोमुककारवेल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानां ॥
उपोदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता” ॥
मेघरवः चवराई इति लोके ।—

“विपच्यते शूरणं गुडेन
तथालुक् तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुक् जीर्यति कोरदूषात्
कसेरुपाकः किल नागरेण ॥

लवणस्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाद्यस्तात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकात्तैलं ॥
क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्रथं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं माणिमश्वेन शृङ्गचूर्णेन तदधि” ॥
मण्डकः माण्डे इति लोके,—

“रसाला जीर्यति व्योषात् खण्डं नागरभक्षणात्
सिता नागरमुत्तेन तथेक्षुश्चार्द्रकारसात् ।
जराभिरागैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतं ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णो भवेत् क्षारगणस्तथास्तैः” ॥

इरा मदिरा ।

“तप्तं तप्तं हेमं वा तारमशौ
तोये क्षिप्तं सप्तक्षत्तस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्त्या-
त्तत्र क्षौद्रं भद्रयुक्तं विशेषात्” ॥

तत्र तोयाजीर्णं । इति जठराग्निविकाराजीर्ण-
विस्त्रुचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-
प्रकाशः ॥

अजीवः, त्रि, (नास्ति जीवः आत्मा यस्य स वज्रव्रीहिः)
मृतः । अवसन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनञ्प्रति-
रिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकरुणः ।
शापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति
सुगधवोधः ॥

अजुगुप्सितः, त्रि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्सित
नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—

“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं” ॥
इति मानवे ३ अध्याये २०६ श्लोकः ॥

अजेयः, त्रि, (नजेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक-
जिधातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अ-
जयनीयः । यथा ।—

“अजेयस्त्वच्च संग्रामे ममापि हि भविष्यति” ।
इति स्कान्दे काशीखण्डे २३ अध्यायः ।

अज्येष्ठवृत्तिः, पुं, (ज्येष्ठस्य वृत्तिः आचरणं मष्टी-
तत्पुरुषः नास्ति ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठाचरणं यस्य
सः वज्रव्रीहिः) ज्येष्ठवृत्तिरहितः । आह्वयं पितृ-
वद्वर्तनाभाववान् । यथा,—

अज्ञा

“योज्येष्टो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये ११० श्लोकः ॥

यो ज्येष्ठोऽनुजेषु पितृवज्जर्तत स पितेव मातेव
अग्रहणीयो भवति । यः पुनस्तथा न वर्तत स
मातुलादिवदर्चनीयः । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।

अजैकपात्, [इ] ए, (अजस्य ऋगस्य एकः पाद इव
पादो यस्य सः बज्रव्रीहिः अलोपः) एकादश-
रुद्रान्तर्गतस्वरविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (हरि-
वंशे,—

“अजैकपादह्रिव्रज स्वस्था रुद्राश्च भारत ।

एकादशैते कथिता रुद्रस्त्रिभुवणेश्वराः” ॥)

अजैकपादः, ए, (अजस्य ऋगस्य एकः पाद इव पादो-
यस्य सः विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः । इति
जटाधरः ॥ इन्द्रोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे
चन्द्रकलापप्रस्तावे अजैकपादिति ॥ (यथा
भारते ।—

“अजैकपादह्रिव्रजो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।

जयन्तो बज्ररूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।

वैवस्वतश्च सावित्रोऽहोरात्रा इमे स्मृताः” ॥)

अज्जुका, स्त्री, (अज्जयति नायकादर्थमुपार्जयति
या अज्जि + समिक स इति बाज्जलकादुक्त-
रस्य ज) नाद्योक्तौ वेश्या । इत्यमरः ॥ (एसा
अज्जु आ हि अ एन किम्पि आलिहन्ती चिड्दि
मृच्छकटिके ।)

अज्जटा, स्त्री, (करट इति वत् उज्जति सर्वदोषान्
नाशयति या उज्जा + कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप्
एषोदरादित्वात् उकारस्य अः । यद्वा, अदयय-
माश्चर्ये अत् आश्चर्यकारी भटः सङ्गतोऽस्याः ।
अति क्षिप् भटति भटसंघाते अच् । टाप् । अ-
चासौ भटा च वा ॥

(“अस्त्रं समधुरं तित्ति कषायं कटुकं सरम् ।

चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दृढमामलकीफलम्” ॥

इति सुश्रुते ।) भूयामलकी । इत्यमरः ॥

अज्जलं, स्त्री, उज्जति अस्त्रं वारयति या उज्जा +
कर्त्तरि अलच् एषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकं । ढाल इति ख्यातं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (ए, अज्जारः, कोकिलः ।)

अज्जः, त्रि, (जा + कर्त्तरि कः नञः नञ्समासः) ।
जडः । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—

“अज्ञो भवति वै वालः पिता भवति मन्दः ।

अज्ञं हि वालमित्याजः पितेवैव तु मन्दः” ॥

यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्वोऽफलः ।
इदं शरणमज्ञानां ।

“अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः” ॥)

अज्ञानं, स्त्री, (जा + भावे ल्युट् नञानं नञ्समासः)
विरुद्धज्ञानं । तत्पर्यायः । अविद्या २ अहम्भतिः
३ । इत्यमरः ॥ दृष्टिकाले ब्रह्मा प्रथमं पञ्च-
प्रकारमज्ञानं ससर्ज । यथा । तमः १ मोहः २
महामोहः ३ तामिस्रं ॥ अन्वतामिस्रं ५ ।

अज्ञ

इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामनि-
र्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते चि ॥ (यथा मनुः—
अज्ञानात् वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्धति ।
अज्ञानात्प्राश्य विष्णुम् ॥

अज्ञानात् वालभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥)

अञ्चतिः, ए, (अञ्चति गच्छति यः अञ्च + कर्त्तरि
अति) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्चलः, ए, (अञ्चति प्रान्तभागं गच्छति अञ्च +
अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । आंचल इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—

“ऊरुः कुरङ्गकटुशृङ्खलचेनाञ्चलोभाति” ॥

अञ्चतिः, चि, (अञ्च + कर्मणि क्तः नाञ्चोः पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे ।—

“उभावलञ्चकतुरञ्चिताभ्यां
तपोवनादतिपथं गताभ्यां ॥)

अञ्चितभूः, स्त्री, (अञ्चिते उत्कृष्टे भूवौ यस्याः सा
बज्रव्रीहिः) सुन्दरभूयुक्तनारी । इति स्त्रीपर्याये
राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जनं, स्त्री, (अनज + भावे ल्युट्, कज्जले तु गन्ध-
माने करणे ल्युट्) मन्त्रणं । गमनं । यत्कीकरणं ।
इत्यमरः ॥ प्रवयान्तान्जघातयः । कज्जलं । तत्तु
षड्विधं । यथा,—

“सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।

दर्बिका नीलमेघश्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥

तल्लक्षणाणि यथा”—

“खड्गपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।

मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसं ॥

चूडा निगाह्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥

घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवाहना ।

यदञ्जनं जायते तु दर्बिका परिकीर्तिता ॥

सर्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्बिकाञ्जनं ।

महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।

आप्नुवन्ति महातोषं षड्भिरेभिः सदाञ्जनैः ॥

विधवा नाञ्जनं कुर्यात् महामायायै मुत्तमं ।

नादत्ते त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाद्यतं ॥

न मृतपात्रे योजयेत् साधको नेत्ररञ्जनं ।

न पूजाफलमाप्नोति मृतपात्रविहिताञ्जनैः ॥

चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनं ।

तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः” ॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणः ।
तारानैर्मैल्यकारित्वं । निर्मलचन्द्रतुल्यनिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सौवीरा-
ञ्जनं । रसाञ्जनं । अक्षिः । मसी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अग्निः इति विश्वः ॥ आलङ्कारिकभाषया
अञ्जनाख्यवृत्तिः । यथा,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगादौ रवाचार्यधीक्षणादतिरञ्जनं ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

अञ्जनः, ए, (अनक्ति प्रतीक्षां दिशि रक्तकलेन प्रका-

अञ्जि

शते यः अनज + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्गृह्णी ।
अञ्जयति रवेण शुभाशुभे सूचयति अनज + णिच् +
ल्युट्) जेष्ठी । जेठी इति भाषा । इति विश्व-
मेदिन्यौ, (दिवा नतु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्ण-
मञ्जनं । विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥
इति आगमः) ।

अञ्जनकेशी, स्त्री, (अञ्जनवत् केशोयस्याः सा बज्र-
व्रीहिः स्त्रियां डीप् यत्संयोगेन केशस्य कृष्णता
भवेत्) हृद्विलासिनीनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अञ्जना, स्त्री, (अनक्ति स्वकान्त्या शोभते अनज + युच्
कर्त्तरि) वानरीविशेषः । सा च हनूमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—

“अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः ।

अभिप्रापयत्तयाज्जाता पुनश्च दिवि चारिणी” ॥)

अञ्जनाधिका, स्त्री, (अञ्जनात् कज्जलादधिका कृष्ण-
वर्णा) अञ्जनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जनावती, स्त्री, (अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अतिकृष्णवर्ण-
त्वात् अञ्जन + मतुप् स्त्रियां डीप्) मतौ च वज्र
चोञ्जनाजरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीक-
नामदिग्गजभार्या । इत्यमरः ॥

अञ्जनिका, स्त्री, (अञ्जनम् अञ्जनवत् वर्णाविद्यतेऽस्याः
सा अञ्जन + अर्धआद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्थे कः ।)
ज्येष्ठीविशेषः आञ्जना इति । आञ्जिना इति च
भाषा । तत्पर्यायः । अञ्जनाधिका २ ह्यालिनी
३ ह्याल्लः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुद्रमूषिका ।
इति जटाधरः ॥

अञ्जनी, स्त्री, (अनक्ति चन्दनकुमुकुमादिभिः शोभते
अनज + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां डीप्) लेप्यनारी ।
चन्दनादिलेपनयोग्या । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटकावृक्षः । कालाञ्जनीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अञ्जलिः, ए, (अनज + अलि अवयवाञ्जलिपुटपेय-
मिति बेणीसंहारनाटके) हस्तसमूहः । आञ्जला
इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥
(यथा रामायणे । न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे
नक्षत्रभूषिते । क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽयं-
रचितोऽञ्जलिः) ॥

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि + स्वार्थे क) वालमूषिका ।
इति जटाधरः ॥ अञ्जनिका । इति च पाठः ॥

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जलेः कारिका) लज्जालु-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अञ्जसः, त्रि, (अञ्ज + असच्) अवक्रः । ऋजुः ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जसा य (अञ्जं गतिं विलम्बमा स्यति नाश-
यति अञ्ज + सो + कर्त्तरि का) द्रुतं, शीघ्रं,
यथार्थं, प्रवृत्तं, इत्यमरः । (यथामनु,—
“आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुं ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतः” ॥)

अञ्जिः, ए, (अनज + इन् । तिलकादिचिह्नम्) प्रेक्ष-
णिकः । प्रेरकः । इत्युणादिकोषः ॥

अञ्जिष्ठः, ए, (अनक्ति स्वतेजोभिर्जगत् प्रकाशयति

अट्

अड

अणु

अञ्ज + इष्ठ ।) सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥
 अञ्जीरं, स्त्री, (अञ्ज + भावे इञ् स्त्रियां वा डीप् अ-
 ञ्जीम् अभिकारित्वादि गुणं राति ददाति अञ्जी
 आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अञ्ज +
 ईरम्) खनामख्यातफलवृक्षविशेषः । अञ्जिर +
 इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुलं २
 काकोदुम्बरिकाफलं ३ । अस्य गुणाः । शीत-
 लवं । खादुलं । गुरुत्वं । वायुपित्तरक्तक्षमिश्र-
 हृत्पीडाकफमुखवैरस्यनाशित्वं । अभिकारित्वञ्च ।
 लञ्ज्जीरं तस्मादल्पगुणं । इति राजवल्लभराज-
 निर्णयटी ॥
 अटनं, स्त्री, (अट् + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्व-
 ज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां माञ्च भिक्षाटनं ।
 इति घण्टाकर्णः) ॥
 अटनिः, स्त्री, (अटति तथा गच्छति यत्र अट् +
 अधिकरणे अनि) धनुरग्रभागः । धनुकेरुज्ज्व-
 इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
 अटनी, स्त्री, (अटनि + स्त्रियाम्वा डीप्) अटनिः ।
 धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते ।
 धनदगुरुगुणाटणीकृतकरालकोलाहलं) ॥
 अटरुषः, पुं, पतत्यनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अटरुषः, पुं, (अटति मृद्युग्रासे पतत्यनेन अट् +
 घञर्थे कः । अटं कासाख्यरोगं रोषति नाशयति
 रुष् + कर्त्तरि कः । अथवा रुष् + कर्त्तरि कः
 अटस्य रुषो वा षष्ठीतत्पुरुषः । वासकः कास-
 नाशक इति वैद्यके) वासकवृक्षः । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥
 अटविः, स्त्री, (अटति वार्द्धक्ये गच्छति यत्र अट् +
 अधिकरणे अवि पञ्चाशति वनं व्रजेदिति) वनं ।
 इति रायमुकुटः ॥
 अटवी, स्त्री, (अटवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्य-
 मरः । (यथा रामायणे । आनर्त्तश्चैव मार्गध्वं
 कान्ताराण्यटवीस्तथा) ॥
 अटा, स्त्री, (अट् + भावे अङ् ततष्टाप्) पर्यटनं ।
 भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकण्ठश्च ॥
 अटाद्या, स्त्री, (पौनः पुन्येन अटनं भ्रमणम् अट् +
 सूचिसूत्रिमूत्राद्यर्त्तत्वादिना यङ् + भावे अ ।
 स्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनः पुनर्भ्रमणं ।
 अतिशयभ्रमणं । इति व्याकरणं ॥) अट्ट क
 तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टट्ट-
 यान्तः । क अट्टयति । एकटकार उति रामः ॥
 तौच्छामल्पीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट उ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 मूर्द्धन्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिष्ठते दन्त्यवर्गा-
 द्योपधः । उ अट्टिष्ठते । दन्त्यवर्गद्वितीयो-
 पधः । उ अट्टिष्ठते खलं राजा । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्ट, स्त्री, (अट्ट + अच्) शुष्कं । भक्तं । अन्नं ।
 इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥
 अट्टः, पुं, (अट्टते एकं गृहमतिक्रम्य यत्र गृहे गच्छति
 अट्ट + अधिकरणे घञ्) क्षौमः । इत्यमरः ॥
 हर्म्यादिगृहं । इति भरतः ॥ प्राकारायस्थित-

रणगृहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातगृह-
 विशेषः । इति कोङ्कटः ॥ प्राकारमण्डपस्योपरि
 शाला । इति केचित् ॥ हर्म्यादिवातकुटिका ।
 इति केचित् ॥ मण्डपोपरि हर्म्याष्टकं । इति
 केचित् ॥ प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्यो-
 ऽट्टः । इति भट्टः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥
 हट्टः इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टट्ट व्य (वीष्मायाद्विर्वचनम् शकन्धादित्वात् पररू-
 पत्वमस्य अट्टट्टहासमश्विं शिवदूती चकार
 हेति चण्डी) अत्युच्चं । इति जटाधरः ॥
 अट्टनं (स्त्री) चक्रफलाखं । इति चिकाण्डशेषः ॥
 अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । शब्दयुक्तहास्यं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-
 ननादोच्चैः साट्टहासं मुहूर्मुहुः ॥ अम्बकस्याट्ट-
 हासः ॥ मेघदूते) ॥
 अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेत-
 पुष्पत्वात् हास्यकारीव द्वितीयातत् पुरुषः) कुन्द-
 पुष्प वृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
 अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं
 हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समासः)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अलति भवति
 अल् + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भज्यमानपुरोद्यानप्राका-
 राट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥
 अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अलति
 भवति अल् + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनगृहं ।
 अट्टालिकोपरि गृहं । तत्पर्यायः । क्षौमः २
 अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्)
 राजगृहं । तत्पर्यायः ।
 नृपागारं २ हर्म्यं ३ सौधं ४ धवलागारं ५ ।
 इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अट्टित्वाट्टालि-
 कादिभ्यो देशेभ्यः) ॥
 अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टा-
 लिका + क् + अण् उपपद समासः प्रासादकारकः)
 शूद्रागर्भे चित्रकारौरसजातजातिविशेषः । तस्य
 कर्म गृहनिर्माणादि । राज इति धेकर इति
 च भाषा ।
 “कुलटयाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।
 वभूवाट्टालिकाकारः पतिता जारदेष्टतः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥
 अट्टा, स्त्री, (अटनम् अट् + भावे क्यप् स्त्रियां टाप्
 समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्यटनं । इत्य-
 मरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा,—
 “तौर्ध्वत्रिकं दृष्ट्वाद्या च कामजो दशको गणः” ।
 इति स्मृतिः ॥
 अट इ उ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्मणि)
 अण्ठते उ अण्ठते । इति दुर्गादासः ॥
 अट गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अटति । इति
 दुर्गादासः ॥
 अड र न व्याप्तौ (खादिं सेट्) इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ र वैदिकः । न अड्नोति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अड उद्यमे । (खादिं सेट् परं) । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥
 अड् अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्ग-
 त्तयोपधः । (खादिं सेट् परं अड् + सन् लट्
 तिप्) अडिडिष्ठति । किपि संयोगान्तलोपे अड् ।
 अभियोगः समाधानं । अडुति पक्षं विद्वान् ।
 अभि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द-
 भट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।
 अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रवः
 शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 अण य उ जीवने । प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 य उ अण्यते जनो दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अणकः, त्रि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः
 अधमः । इत्यमरः ॥
 अणथं, स्त्री, (अणोः सुल्लपस्यस्य चीनादिकस्य भवन
 मुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अणु + यत्) आणवीनं
 (अणोः, सुल्लपस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्ति-
 स्थानमिति यावत् अण् + घञ् तस्य इनः आदि-
 वृद्धिश्च) । अणधान्यात्पादकक्षेत्रं । इति राय-
 मुकुटः ॥
 अणिः, पुं, स्त्री (अणति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां
 वा डीप्) अक्षाग्रकीलकः । रथचक्राग्रस्थित
 कीलः । इत्यमरः ॥ अश्विः । सूच्याद्यग्रभागः ।
 सीमा । इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तरं । अणो ।
 अणिः (अणति शब्दायते अण् + इञ्, अजादि-
 भ्यश्च इति इञ्, आजि इति वत्) । इत्यमर-
 टीका ॥
 अणिमा [न्] पुं, (अणु + भावे इमनिच । अणिमा
 लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वञ्च
 वशित्वञ्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्व
 कौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणुत्वं । सूक्ष्मता ।
 इति व्याकरणं । अष्टविधैश्वर्यमध्ये ऐश्वर्यविशेषः ।
 इत्यमरः ॥ यत्प्रभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय
 सर्वत्र विचरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति
 तट्टीका ॥
 (“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा
 ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ॥
 इति आगमः) ।
 अणीयः, [स्] त्रि, अतिशयेन अणुः अणु + ईयसुन्)
 अत्यल्पः । अतिसूक्ष्मः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—
 “प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
 रुक्माभं सप्रधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं” ॥)
 अणु, त्रि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण् + उन् ।
 लवलेसशकलाखवः इत्यमरः) क्षुद्रं । सूक्ष्मं । इति
 मेदिनी ॥
 अणुः, पुं, (अण् + उन्) लेशः । व्रीहिविशेषः ।
 सूक्ष्मधान्यं । चिना इत्यादि भाषा । इत्यमरः ।
 (यथा मनुः । न गृह्णीयात् शुल्कमणवपि ॥)
 अणुकः, त्रि, (अणुप्रकारः अणु + स्थूलादित्वात्

अण्ड

अत

अति

प्रकारार्थे कन् । अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे ची-
नादिधान्ये) चतुरः । निपुणः । अल्पः । स्तोकः ।
इति मेदिनी ॥

अणुभा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः सा बज्ज-
व्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव ।)
दन्तीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अणुव्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्मः व्रीहिः, कर्मधारयः,
चीनादि ।) सूक्ष्मधान्यं । तत्पर्यायः । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाला ॥

अण्डं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्तिप् अम् संयोगं
डयन्ते गच्छन्त्यनेन अम् + डी + करणे डः ।
पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे । “तदण्डमभव-
द्भैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति” मनुः ।) पक्ष्यादि-
प्रादुर्भावककोषः । अण्डा । डिम् । इति भाषा ।

तत्पर्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः ॥ पेशिः
४ कोशः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ॥
डिम्बः ७ । इति मेदिनी ॥ मत्स्यपक्षिकूर्माण्डानां
गुणाः,—

(“नातिस्निग्धानि वृथाणि खादुपाकरसानि च ।
वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरुण्यण्डानि पक्षिणाम्” ॥
इति वैद्यके ॥)

खादुत्वं । कटुपाकित्वं । रुचिशुक्रकारित्वं । वात-
क्षेपनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ मुष्कः ।
वीर्यं । इति विश्वः ॥ मृगनाभिः । इति कैचित् ॥

अण्डकः, पुं, (अण्ड + स्वार्थे कन्) अण्डकोषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे
पुष्पं यस्याः सा बज्जव्रीहिः, स्त्रियां डीप्) अजान्ती-
रुद्धः । नीलरास्त्रा । नीलवुक्ता इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाला ॥ अन्तःकोटरपुष्पी इत्यपि
पाठः ॥

अण्डकोशः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत्-
पुष्पः ।) खनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्यायः । मुष्कः २ वृषणः ३ । इत्यमरः ॥ अण्डं ४
पेलं ५ अण्डकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीमा ८ । इति जटाधरः ॥
फलकोषकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलं १० ।
इति रामायणं ॥ कोषकोषकमुष्काण्डवृषणा अण्ड-
कोषकः । सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि
कुत्रचित् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डकोषकः, पुं, (अण्डकोष + स्वार्थे कन्) अण्ड-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डजः, पुं, (अण्डे जायते अण्ड + जन् + कर्त्तरि, ड
उपपदसमासः) पक्षी । सर्पः । मत्स्यः । कृकलासः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अण्डजातमात्रे चि ।
इत्यमरः ॥

(“अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नका मत्स्याश्च कच्छपाः
यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च” ॥
इति मनुः ।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड + जन् +
कर्त्तरि ड, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्) मृग-
नाभिः । कस्तूरी । इति विश्वमेदिनीहेम-
चन्द्राः ॥

अण्डालुः, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड + मत्वर्थे-
आलुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अण्डीरः, पुं, (अण्ड + मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्य-
वान् ।) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ॥

अण्वी, स्त्री, (अणु + वेतोऽणुवचनादिति पक्षे
डीप्) अङ्गुलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
क्षीणा ॥

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् आदिं षेट् परं)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अतीति बन्धे । शेषो दीर्घा-
दिरित्यन्यः । अतएव अन्त्यते ईन्त्यते । स्वमते तु
अन्त्यते इन्त्यते । कन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः ॥
इति दुर्गादासः ॥

अत ई बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
अत सातत्यगते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सातत्यगतं
नैरन्तर्येण भ्रमणं प्रापणञ्च । अतति वायुः ।
अतति सूर्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अतः, [स्] व्य, (एतस्मात्, एतद् + एतदोऽङिति
पञ्चम्यर्थे तस् एतद्गुणस्य अश्रादेशः) कारणं ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ॥

अतएव, व्य, (एतद् + तस् पञ्चम्यर्थे तस् । एतदः
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
“अतएव महेशानि रत्नयोः समता भवेत्” ।
इति सारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ अतएव
पं । इति वोपदेवः ॥

अतटः, पुं, (तद्यते आह्वयते जलेन इति तट् + घ-
जर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य बज्ज-
व्रीहिः) पर्वतस्योच्चस्थानं । तत्पर्यायः । प्रपातः २
भृगुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा शाकुन्तले । मनो-
रथानामतटप्रपातः) ॥

अतर्कः, पुं, (तर्क्यतेऽनेन तर्क + घजर्थे कः । तर्कस्तर्क
हेतुः स नास्ति यस्य स बज्जव्रीहिः) अत्रेतुः । शुष्क-
तर्कपरः । इति महाभारते दानधर्मः ॥

अतलं, स्त्री, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् बज्ज-
व्रीहिः । अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः) प्रथमखण्ड-
पातालं । भूरिप्रयोगः ॥

अतलस्पर्शः, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो-
यस्य स बज्जव्रीहिः) अगाधः । अतिगभीरः)
इत्यमरः ॥

अतलस्पृक् [श्रु] त्रि, (न तलं गाधभागः नञ्समासः,
तत् स्पृशति यः अतल + स्पृश् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्पर्शकारी । कर्मणि क्तिन् तत् स्पृश्यते
येन) अतलस्पर्शः । तत्पर्यायः । आस्थार आस्थागंश्च
अस्ताघं ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतसः, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रियां डीप्) (अतसीरुद्धविशेषः)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ आत्मा । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ वल्कलनिमित्तवस्त्रं ।
अस्त्रं । यथा—“अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुश्चेति
धातुवृत्तौ” माधवः ॥

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रियां डीप्) कृष्ण-
पुष्पाक्षुद्रवृक्षभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी
५ सुवर्चला ६ । इति रत्नमाला ॥ पिच्छिला ७
देवी ८ मद्गन्धा ९ मदोत्कटा १० क्षुमा ११
हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं ।
क्षेपपित्तकारित्वञ्च । अस्यास्तेलस्य गुणाः । मधु-
रत्वं । पिच्छिलत्वं । मद्गन्धित्वं । कषायत्वं । वायु-
कफकासनाशित्वं ॥ खादुत्वं । उष्णत्वं । अस्त्रत्वं ।
पाके कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥

यथा,—
“अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः ।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नो कफपित्तविनाशिनी” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ शण्डिलः । इत्यमर-
टीका ॥

अति, व्य, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजायां । अतिरति-
क्रमणे चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
सूत्रम् ।) प्रकर्षं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । असम्भावना । इति
दुर्गादासः । प्रादिविश्वरूपसर्गात्तर्गतोऽयं ॥

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतिप्रादय इति
समासः । कथनायोग्यं) अश्रद्धेयः । नष्टः । इति
मेदिनी ॥ नष्टधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्मधारयः)।
अपार्थवाक्यं । व्यर्थभाषणं । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥

अतिकन्दकः, पुं, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य
कम्) हस्तिकन्दरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिकेशरः, पुं, (अतिरिक्ताः केशराः किञ्चल्काः
यस्य सः) कुञ्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम्
+ भावे घञ् वृद्धभावः) क्रमोच्छङ्खनं । तत्-
पर्यायः । अतिपातः २ (अति पत् + भावे घञ्)
उपालयः ३ पर्यायः ४ । अभिक्रमः । रणे शत्रून्
प्रति अभीतयोधादेशमनं । इत्यमरः ॥

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति + क्रम् + कर्त्तरि क्तिः) कृताति-
क्रमः । कृतक्रमोच्छङ्खनः । राजानमतिक्रान्ता
अतिराजी । इति वोपदेवः ॥ अतीतः । यथा ।
बेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति
रुद्रितः ॥

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता । क्रमोच्छङ्खकः ।
अतिपूर्वक्रमधातोः कर्त्तरि णक् ॥

अतिगण्डः, पुं, (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) विष्कुम्भादिसप्तविंशतिधोगमध्ये षष्ठयोगः ।
तत्र जातफलं ।

“कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च
धूर्तः कृतघ्नो गलरोगयुक्तः ॥

अति

सरोमदेहः पुरुषोऽतिदीर्घः
प्रकाशगण्डस्त्वितिगण्डजन्मा” ॥
इति कोशोपदीपः ।
अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूत-
लक्षणं । चम्पकः । सुन्दरवृक्षः । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धितः ।)
अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिशयितगन्धयुक्ते) पुत्र-
दात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गर्वः कर्मधारयः
सोऽस्य जातः अतिगर्व + इतच् ।) महाहंक्षतः ।
अतिशयगर्वयुक्तः । तत्पर्यायः । समुन्नतः २ ।
इति हलायुधः ॥
अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति
समासः ।) एन्निपणीविशेषः । क्षुद्रचाकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला ॥ गुहातिक्रामके त्रि ॥
अतिचरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य
चरति गच्छतीव अति चर + कर्त्तरि अच्
स्त्रियां टाप् ।) पद्मचारिणीवृक्षः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥
अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर
+ भावे घञ् ।) शीघ्रगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
कुजादिपञ्चगुहाणां राशिभोगकालासमाप्तौ
राश्यान्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
चारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुरो-
श्चेदकालो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्वराशिं
नायाति तदा महातिचारः । तेन लुप्तसम्बन्धो
भवति । गृहाणां स्वभोज्यमानराशावपि वक्राति-
चारौ भवतः ॥ तत्र नाकालः । इति स्मृति-
व्योतिषे ॥
अतिच्छत्रः, पुं, (कायते आच्छाद्यतेऽनेन कृद् +
णिच् + करणे ण् । अतिक्रान्तच्छत्रम् इति
युत्यया क्वातिक्रमकारी ।) भूतलक्षणं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जललक्षणविशेषः । अरुणवर्णकुल्या-
खाडा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ क्वा ।
काटकाति । मुँइकाति । पोयालकाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥
अतिच्छत्रकः, पुं, (अति + क्च + स्वार्थे कन्)
क्चवृक्षः । कातारियाविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वचाकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिच्छत्रा, स्त्री, (क्चमतिक्रान्ता, अत्यादय इति
समासः ।) अवाक्पुष्पी । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ शताक्षा । श्लुपा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (क्वातिक्च लाङ्गली जटिलां ब्रह्म-
चारिणी ॥ इति सुश्रुते ॥)
अतिजवः, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः ।)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवयदतिजवेन
प्राप्तमुर्वीविभागं ॥ इति भट्टिकाव्ये) ॥ तत्प-
र्यायः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः ३
अतिबलः ४ । इति तट्टीका ॥
अतिजागरः, पुं, (जागृ + भावे घञ् अतिशयितो

२६

अति

जागरो जागरणं यस्य सः । अतिजागरणयुक्ते त्रि ।)
नीलकौशः । कालवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिडीनं, स्त्री, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्त
डीनं गमनं कर्मधारयः ।) पक्षिणां प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥
अतितीव्रा, स्त्री, (अतिशयेन तीव्रा) गण्डदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिथिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः ।
इति मेदिनी ॥ कोपः । इति विश्वः ॥
अतिथिः, त्रि, (अतति सातत्येन गच्छति न तिसृति
अत् + इथिन्) अज्ञातपूर्वगृहागतव्यक्तिः । इति
श्रीधरस्वामी ॥ अतिथ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहागतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीलिङ्गे आवेशिकी ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकासारसन्दरी ॥ आगन्तुः ७ । इति हडु-
चन्द्रः । प्रधूर्णः ८ अभ्यागतः ९ प्राधूर्णिकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राधूर्णिकः ११ । इति विश्वः ॥
प्राधूर्णः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः
प्रोच्यते बुधैः ॥ * ॥ तस्य निवर्त्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा,—
“अतिथिर्यस्य भग्नो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥
इति पुराणं ॥ * ॥ तस्य गृहणकालः । “ततो
गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अति-
थिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यदृच्छया” ॥ इति
विष्णुपुराणं ॥ * ॥ गोदोहकालश्च मुहूर्त्तोऽष्टम-
भागः । यथा । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो
द्वारावलोकनं । मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीच्यो
ह्यतिथिर्भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ तस्य
मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । “प्रियो वा यदि वा
द्वेष्टो मूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ॥ इति श्रुतातपः ॥ * ॥
तस्य वेदादयो न प्रष्टव्याः ।
“स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टापि तथा कुलं ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥
इति विष्णुपुराणं ॥ * ॥ तस्य देशादौ पृष्ठे दोषः ।
“देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽन्नं प्रयच्छति ।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥
इति स्मृतिः ॥ * ॥ अतिथये शक्त्यनुसारेण
दातव्यं ।
“भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ भिक्षादिलक्षणं ।
“ग्रासप्रमाणा भिक्षास्यादग्रं ग्रासचतुष्टयं ।
अग्राचतुर्गुणं प्राङ्मूर्धन्तकारं द्विजोत्तमाः” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याह्निकतत्त्वं ॥
अतिथिपूजनं, स्त्री, (अतिथेः पूजनं सेवा षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) अतिथिसेवा । अतिथिप्रिया । तत्प-
र्यायः । नृत्यज्ञः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
अतिदानं, स्त्री, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्तं दानं स्वस-

अति

त्त्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) बज्र-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—
“अतिदाने बलिर्बद्धः अतिमाने च कौरवाः ।
अतिरूपे हृता सीता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥
इति चाणक्यः ॥
अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिष् + क्तः । अन्यधर्मा-
णामन्यत्रारोपणमतिदेशः यथा,—“तिङ्शि-
त्सार्वधातुकमिवातिदेशिकसूत्रम् ।) अतिदेशवि-
शिष्टः । यथा,—“न समानगोत्रां भार्यां विन्दे-
तेत्यनेन शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते”
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो
नत्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेः । इत्युदाहृतत्वं ॥
अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवर्त्मतया
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ण्यत् ।)
रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिदेशः, पुं, (अति + दिष् + भावे घञ्) अन्य-
धर्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा,—“इण्वदिकः”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—
“प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्म्मोऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यात्
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । १ । कार्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्येण
निषेधेन दर्शपौर्णमासधर्म्मातिदेशः” । २ । निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विकृतौ मौद्गल्यागे
ब्रीहिकार्यकारिणि मुद्गे ब्रीहिकार्यनिमित्तत्वात्
धर्म्माः प्रोक्षणादयः कल्पन्ते” । ३ । व्यपदेशा-
तिदेशः ४ यथा,—“मासमग्निहोत्रं जुहोति
इत्यत्र माससाध्यायनाख्ययागे अग्निहोत्रपदव्यप-
देशात् अग्निहोत्रधर्म्मातिदेशः” । ४ । “रूपा-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाद्भिन्नो यूयः इत्य-
त्र यूये यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमान-
धर्म्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आह्न-
विवेकटीकायां श्रीकृष्णः ॥
अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गोस्त्रिथोरूप-
सर्जनस्येति ऋषः ।) अतीतनौकं । नावमतिक्रान्तं ।
नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयोः
अतिनौः इति रूपं ॥
अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्ययः ।
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥
अतिपश्याः [नृ] पुं, (अत्युत्कृष्टः पश्याः कर्मधारयः ।
अतेः पूजार्थत्वाच्च समासान्तप्रत्ययः ।) सन्मार्गः ।
सुपथः । इत्यमरः ॥
अतिपत्रः, पुं, (अतिवृहत् पत्रं यस्य सः बज्रव्रीहिः ।)
हस्तिकन्दवृक्षः । शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अति-
क्रमः । उपात्ययः । पर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले—न चेदन्यकार्यातिपातः) ॥
अतिपातकं, स्त्री, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातकं
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नवविधपापमध्ये
गुह्यतरपातकं । तत् त्रिविधं । पुंसः मातृदुष्टि-

अति

सुधागमनजन्यं । स्त्रियास्तु पुत्रपितृश्वशुरगमन-
जन्यं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबलः, त्रि, (अतिशयितं बलं यस्य सः बज्ज-
ब्रीहिः) प्रबलः । अतिशयबलवान् । प्रकृत्यबल-
विशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाणोऽतिबलः
प्रत्यबुध्यत राक्षसः ॥ इति रामायणम्) ॥

अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः सा बज्ज-
ब्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“गृहाण दे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा” ।

इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णवाड्याला
इति ख्याता । पिटारणी । इति मदनविनोदः ॥
गुरशकरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः ।
बलिका २ बल्या ३ विकङ्कता ४ वाद्यपुष्पिका ५
घण्टा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिचला ९
वृष्यगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तात्वं । कटुत्वं ।
वातकृमिनाशित्वं । दाहदृष्ट्याविषच्छर्दिहोप-
शमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः ।) (खरः ।
अश्वतरः । गर्दभात् वडवाजातः अश्वभेदः ।) खे-
सरः । खचर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतितभीः, पुं, (अतिविभेद्यस्याः अति भी + अपा-
दाने क्तिप् ।) वज्रज्वाला । इति हलायुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिशयिता भूमिर्मर्थ्यादा
कर्मधारयः, अतिमर्थ्यादा ।) आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्तनभराः सुरतस्येति
माघः ॥ अतिशयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल
+ यत् ।) विल्लवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अतिशय-
मङ्गलजनके त्रि ॥

अतिमर्थ्यादः, त्रि, (मर्थ्यादामतिक्रान्तः प्रादि-
समासः ।) अतिशयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
शये स्त्री ॥

अतिमात्रं, स्त्री, (मात्रामल्पमतिक्रान्तं प्रादि-
समासः ।) अतिशयः । तद्वयुक्ते त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले । अतिमात्रलोहितनलौ बाहू
घटोत्तरोपगतात् ॥)

अतिमुक्तः, (पुं) माधवीलता । इत्यमरः ॥ तिनिश्र-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्तिः, त्रि, (अतिशयेन मुक्तः निर्वाणमुक्तिं गतः
अति + मुच् + कर्त्तरि क्तः, निर्वाणमुक्तिविशिष्टः ।)
निष्कलः । निःसङ्गः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्राप्त-
निर्वाणः ॥

अतिमुक्तकः, पुं, (मुच् + भावे क्त, अतिशयेन मुक्तं
बन्धशैथिल्यं यस्य सः बज्जब्रीहिः, कप् ।) तिनिश्र-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ तिन्दुकवृक्षः । पुष्पवृक्षविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुण्ड्रकः २ मल्लिनी ३ भ्रमरा-
नन्दा ४ कामुककान्ता ५ । तस्य गुणाः । कषायत्वं ।
शीतलत्वं । अमनाशित्वं । पित्तदाहज्वरोन्माद-
हृक्काच्छर्दिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अति

(कर्णिकारान् कुशवकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्वा-
लता । राखा । लीतनकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, त्रि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः । श्रेष्ठे भिन्ने
शून्ये च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिशयितः । तत्पर्यायः । समधिकः २ ।

इत्यमरः ॥

अतिरेकः, त्रि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
श्रेष्ठत्वे च ।) अतिशयः । यथा,—

“सम्पूर्णे तूभयोर्जयमतिरेके परेऽहनि” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः व्याधिः अति रज् +
भावे घञ् ।) क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिशयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमन् + मत्वर्थे श्) वनच्छागलः । इति
हारावली ॥ वृहत्वनर इति केचित् ॥ अति-
शयलोमयुक्ते त्रि ॥

अतिलोमशा, स्त्री, (अतिशयितं लोम अतिलोमन् +
मत्वर्थे श्, स्त्रियां टाप् ।) नीलबुद्धा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवर्तुलः, पुं, (अतिशयितो वर्तुलः कर्मधारयः ।)
कलाय विशेषः । वाटुला कड़ाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सतीलशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ् ।) अभि-
वादः । परुषोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
“अतिवादांस्तिष्ठेत नावमन्येत कश्चनः ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ मनुः ।)

अतिविकटः, पुं, (अतिशयितो विकटः भीषणः)
दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले त्रि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यथा बज्जब्रीहिः ।) वृक्षविशेषः ।
आतइष । आतेच इति भाषा । तत्पर्यायः । विश्वा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६
शृङ्गी ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काशीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भृङ्गी १२ भङ्गुरा १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा
१५ विषरूपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
गुणाः । पाचकत्वं । ग्राहित्वं । दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामा-
तिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च ।

“त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथा रूपा ।
रसवीर्यविषाकेषु निर्बिधेव गुणाधिका” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

“विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारूपा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा व्रणवल्लभा ॥
विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्त्रिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अति

अतिविस्मयनवोद्गा, स्त्री, (अतिविस्मया अति-
प्रश्रययुक्ता नवोद्गा प्रणयिनी नायिका इति यावत्
कर्मधारयः ।) स्त्रीयान्तर्गतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्षणं । नायकातिशयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा ।
सधैर्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनायके परुषवाक् । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिशयेन वृष्टिः वर्षणं ।) अति-
शयवृष्टिः । इति विशेषः । स तु महद्वर्षणरूपः
कृष्णीणामुत्पातः । यथा,—

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः वडैता इतयः स्मृताः ॥

इति पराशरः ॥

अतिवेलं, स्त्री, (वेलां मर्थ्यादां कूलं वा अतिक्रान्तं
प्रादिसमासः, ऋस् ।) अतिशयिते त्रि । इत्यमरः ॥
(जलमतिवेलं पयोराशेः ॥ नीतिमाला ।)

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्मधारयः ।
व्यथ + भावे अङ् स्त्रियां टाप् ।) अतिशययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिशयेन व्याप्तिर्यापनं ।) अतिशय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिलक्षणे धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकरणदृष्टत्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ स्वाव्यवहित-
प्राक्क्षणावच्छेदेन रविभुज्यमानराशीयरवि-
संयोगविशिष्टस्थान्तिमत्तत्त्वकत्वं मलमासत्वं
भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवारणाय औत्पातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मलमासतत्त्वटीका ॥
मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अङ्गत्वं घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिशक्तिता, स्त्री, (अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बज्जब्रीहिः, तस्य भावः तन् स्त्रियां
टाप्) विक्रमः । महाबलं । इत्यमरः ॥

अतिशक्तिभाक् [ज्] पुं, (अतिशयिता शक्तिः कर्म
साधनसामर्थ्यं कर्मधारयः । तां भजते अतिशक्ति
+ भज् + कर्त्तरि णिच्, उपपदसमासः ।) अति-
शयशक्तिविशिष्टः । अतिसमर्थः । सर्वोर्थमतिशक्ति-
भाक् । इत्यमरः ॥

अतिशयः, पुं, (अति + शो + अच्) अधिकः । तत्-
पर्यायः । भरः २ अतिवेलं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्गाढं ७ निर्भरं ८ तीव्रं ९
एकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्थ्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ बलवत् १७ सुखं १८
किमुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
व्ययवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिष्पन्नवर्गे अमरः ॥

अतिशयनं, स्त्री, (अति + शो + भावे ल्युट्) अति-
शयः । तद्वयुक्ते त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(शयनमतिक्रान्तं अत्यादोतिसमासः । अतिक्रान्त
शयनम् ॥)

अतिशयनं, स्त्री, (अति शो + स्वार्थे णिच् भावे

अति

ल्युट्।) अतिशयनं। इति शब्दरत्नावली ॥ (आ-
धिक्यं। प्रकर्षः। प्रशंसा।)
अतिशोभनः, त्रि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि ल्युट्।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशस्यः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः ॥

अतिसज्जनं, स्त्री, (अतिशयेन सज्जनं दानं अति +
हज् + भावे ल्युट्) अतिशयदानं। तत्पर्यायः।
विलम्बः २। इत्यमरः ॥ दानं। वधः। इति मेदिनी ॥
(विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ननु मां प्रापय पत्यु-
रन्तिकं ॥ इति कुमारसम्भवे ॥)

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति + ह + व्याधिमत्त्यबलेष्विति
वक्तव्यमिति वार्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् ङङि
दीर्घश्च।) बहुद्रवमलनिःसरणरोगः। तत्पर्यायः।
अन्नगन्धिः २ उदरामयः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अतीसारः ४। इति वैद्यकं ॥ * तस्य निदानं।

“गुर्वतिस्त्रिगुणरुक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनेः ॥
खेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः।
शोकादुद्यम्बमद्यातिपातैः सात्व्यर्तुपर्ययैः ॥
जलाभिरमणैर्वैगविधातैः क्षिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते” ॥

संप्राप्तिर्यथा,—

“संश्लेषापां धातुरग्निं प्रवृद्धः
शृङ्गान्मिश्रो वायुनाथः प्रशुभ्रः।
सरत्पतीवातिसारं तमाहु-
र्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्वशृङ्गापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चेत्तः” ॥ *

पूर्वरूपं यथा,—

“हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विटसङ्ग आधानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥”

इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सामाह।

“आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः।
अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत् ॥
क्रमशश्चिकित्सा। तत्रामपक्वयोर्लक्षणं।

“संलक्ष्यमानैर्दोषैस्तु न्यस्तमभु निमज्जति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसञ्चितं ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवञ्च विशेषेण तत्तु पक्वं विनिर्दिशेत् ॥
न च संग्राह्यं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे।
अकाले संगृहीतो हि विकारान् कुरुते बह्वन् ॥
दण्डकालसकाधानग्रहण्यर्शोभगन्दरान्।
शोथं पाण्ड्यामयं स्त्रीहृत्प्लमेहोदरज्वरान् ॥
डिम्बस्थः स्थविरस्यश्च वातपित्तात्मकश्च यः।
क्षीणधातुबलस्यापि बद्धदोषोऽतिविश्रुतः ॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्।
लङ्घनमेकं मुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत् ॥

अति

लङ्घनएव दोषदुःसहपिपासायां दोषपाकार्थं
षडङ्गविधिना र्ज्ज्दृतं योगचतुष्टयमाह,—

“धान्योदीच्यदृतं तोयं दृष्ट्वादाहातिसारिणे।
क्रीवेरुद्वेज्वेराभ्यां सुस्तपर्पटकेन वा ॥
मुस्तोदीच्यदृतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे।
हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेऽतिसारिणः ॥
कार्थ्यं वानश्नस्यान्ते प्रद्वं लघुभोजनं।
पण्यादारुवचासुस्तेनागरातिविधान्वितैः ॥
आमातीसारनाशाय काथमेभिः पिबेन्नरः।
पण्यादिक्वाथः ॥ * ॥

“पाठादिहृत्प्लवजमोदोग्रापञ्चकोलाब्दजं रजः।
उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यमं ससैन्धवं” ॥
पाठादिचूर्णं ॥ * ॥

“हरीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्चलां वचां।
सैन्धवश्चापि संपिथ्य पाययेदुष्णवारिणा ॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा विकित्सति।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शान्यति।
न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥”
चिकित्सति अपनयति। हरीतक्यादिकल्कः ॥ * ॥
“वत्सकातिविषा विल्वमुस्तबालकजं दृतं।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित् ॥”
वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥

“एरण्डरससंपिष्टं पक्वमामञ्च नागरं।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं ॥”
नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च ॥ * ॥

“धान्यबालकजिल्लाब्दनागरैः पाचितं जलं।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नित्यसेवितं ॥”
धान्यपञ्चकं ॥ * ॥

“पित्ते धान्यचतुष्कान्तु शुण्ठीत्यागाददन्ति हि।
रक्तेऽपि पित्तसाध्याद्वितं धान्यचतुष्टयं ॥”
धान्यचतुष्कं। इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥
“सलोभ्रं धातकीविल्वं मुस्ताम्रास्थिकलिङ्गकं।
पिबेन्नाहिषतक्रोण पक्वातीसारनाशनं ॥”
लोभ्रादिचूर्णं ॥ * ॥

“अम्बुष्ठा धातकी लोभ्रं समङ्गा पक्वकोशरं।
मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातीसारहा गणः ॥”
अरलुः श्लोणाकः। पाठादिर्गणः ॥ * ॥

“समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोभ्रएव च।
शाल्मलीवेष्टको लोभ्रो दाडिमद्रुफलत्वचौ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोभ्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गु च।
मधूकं प्रङ्गवेरश्च दीर्घरन्तत्वगेव च ॥

चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनः।
ते योगा उपयोग्याः स्युः सद्योद्रास्तगुलाम्बुना ॥”
समङ्गात्र लज्जालुः। शाल्मलीवेष्टको मोचरसः।
दाडिमस्य द्रुमफलयोस्त्वचौ। प्रियङ्गोर्नृपसकत्वमत्र

फले वर्त्तमानत्वात् प्रङ्गवेरमत्र शुण्ठी। दीर्घरन्तः
श्लोणाकः तस्य त्वक्। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि ॥
“कञ्चटजम्बूदाडिमश्चङ्गाटकपत्रविल्ववर्हिष्ठं। जल-
धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्” ॥

कञ्चटं चवराई शाकस्य भेदः। कञ्चटादिभि-
श्चतुर्भिः पत्रशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं
गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

अति

“मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः।
चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि” ॥
अरलुः श्लोणाकः। मथितं निर्जलं दधि वस्तूपृतं।
गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुस्तावत्सकवीजं मोचरसो विल्वधातकीलोभ्रं।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्” ॥
द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोभ्रबालकैः।
विल्वमोचरसाम्बाश्च पाठेन्द्रयववत्सकैः ॥
आम्रवीजसमङ्गातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः।
मधुतण्डुलपानीयपीतैर्नश्येत् प्रवाहिकां ॥

सर्वेऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।
दृढगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याद्रीर्वाणवाहिनीं ॥”
समङ्गा लज्जालुः। दृढगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

अङ्गोठमूलकल्कः तण्डुलपयसा समाक्षिप्तः पीतः ॥
सेतुरिव वारिवेगं भटिति रुन्ध्यादर्नासारं ॥”
अङ्गोठकल्कः ॥ * ॥

“कुटजत्वग्बलामाङ्गा द्रोणनीरे पचेत् भिषक्।
पादशेषं दृतं नीत्वा वस्तूपृतं पुनः पचेत् ॥
लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा।
मुस्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं ॥

निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दूर्वां प्रलिप्यते।
जलेन क्वागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥
घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्।
अहर्दरं समस्तञ्च तथाशींसि प्रवाहिकां ॥”

कुटजावलेहः ॥ * ॥
“कृत्वा लबालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक्।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलं ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणां।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥

पाठा पिष्टा च गोदघ्ना तथा मध्यत्वगाम्बजा।
अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्युदरे घृता ॥ * ॥
अथ वातातिसारस्य लक्षणं।

“अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं मुज्जमुज्जः।
शृङ्गदामं सरुक्कृब्धं मारुतेनातिसारार्थते” ॥
अरुणमीषद्रक्तं। शृङ्गत् पुरीषं। सरुक्कृब्ध-
शब्दो गुदे। तत्साहचर्यात् रुगपि गुद एव

बोद्धव्यः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा।
“वचा चातिविषा मुस्तं वीजानि कुटजस्य च।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारशान्तये” ॥ * ॥
अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।

“पित्तात् पीतं शृङ्गद्रक्तं दुर्गन्धि हरितं द्रुतं।
गुदपाकटषामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते” ॥ * ॥
तस्य चिकित्सा।

“विल्वशृङ्गयवाम्भोदबालकातिविषाकृतः।
कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं” ॥
विल्वादिकषायः ॥ * ॥

“रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य पलं त्वचं।
धातकीप्रङ्गवेरश्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुल्बणं।
अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत् ॥

रसाञ्जनादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पित्तातिसारभेदस्य

अति

अति

अति

रक्तातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—

“पित्तकृन्ति यदावर्धे द्रव्याण्यति पित्तिके ।
तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्लङ्घः ॥*॥”
तस्य चिकित्सा ।

वत्सकत्वक्पात्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् च ।
त्वग्युगलं पलमानं विपचेदष्टांशसंमिते तोये ॥
अष्टमभागं शेषं काथं मधुनापिबेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारमुल्लङ्घमतिशयितं नाशयेन्नित्यं ॥
कुटजदाडिमकाथः ॥ * ॥

“कुटजातिविषा मुस्तं बालकं लोप्रचन्दनं ।
धातकी दाडिमं पाठा काथमेघं समाक्षिकं ॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
कुटजादिकायाऽयं सर्वातीसारनाशनः ॥”
चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिकाथः ॥ * ॥

“गुडेन भक्षयेद्विल्वं रक्तातीसारनाशनं ।
आमशूलविवन्धनं कुक्षिरोगहरं परं ॥”
विल्वं सुखिन्नं बालविल्वगर्भं शीतं तत्स्वेदनादकं
चानुपेयं । गुडविल्वं ॥ * ॥

“जम्बामामलकीनान्तु कुट्टयेत् पल्लवान् नवान् ।
संगृह्य स्वरसं तेषां अजादीरेण योजयेत् ॥”
तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनं ।
जम्बादिस्वरसः ॥ * ॥

“निष्काथ्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः
सम्यक् पञ्चद्वितयमम्बुचतुःशरावे ।
तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं
क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥
प्राक्ष्य माषकानष्टौ मधुनस्तत्र शीतले ॥
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥”
कुटजक्षीरं ॥ * ॥

“पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभृग् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥”
शतावरीकल्कस्तद्वृत्तञ्च ॥ * ॥

“गोदुग्धनवीनतन्तु मधुना सितया सह ॥
लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं ॥”
नवनीतावलेहः ॥ * ॥

“पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिघ्रक्षपित्तदुहाहमेहनुत् ॥”
चन्दनमत्र श्वेतं । चन्दनकल्कः ॥ * ॥

“विरैकैर्बज्जभिर्यस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पच्यते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिकं ॥”
आदिशब्देन लेपादिग्रहः ।

“पटोलयष्टीमधुकाकाथेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनं ॥
दाहे पाके हितं कागीदुग्धं सक्षौद्रशर्करं ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ॥
गुदस्य दाहपाकयोः ।

“गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमं ।
अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
खिन्नमूषकमासेन तदा संस्वेदयेद्गुदं ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य संनीतस्य तु वारिणा ।
साक्षात्स्य गोलकं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुदं ॥

(गुदव्यथायां) गुदभंगे गुदस्वेहैरभ्यज्यान्तःप्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूषकस्याभिषेण हि ॥”

मूषकस्याभिषेण काङ्गिकेनोत्स्निग्धेन रण्ड-
पत्रादिस्थापितेन स्वेदयेत् ।

“मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदभंगशभिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥

चाङ्गेरीकोलदध्यस्तद्वारनागरसंयुतं ।
घृतं विपक्वं पातयं गुदभंगशगदापहं ॥
चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अमूलोनिका तस्याः स्वरसः
कोलस्य काथः दध्यस्तं दधिरूपमस्तं एतत्रयं
मिलितं घृताक्षतुर्गुणं । क्षारनागरयोः कल्कः ।
चाङ्गेरीघृतं ॥ * ॥

“कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितं ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
पद्मिनीपत्रं पुरश्चिपत्रं तत्संशोष्य संचूर्ण्य शर्करा
युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदभंगशोऽतीसारं विनापि
भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः । अत्र तु
गुदस्य दाहपाकव्याधिसङ्गात् भंगशोऽपि लिखितः ।
चिकित्सा तूभयत्र तुल्यैव ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
सारस्य लक्षणं ॥

“श्वेतं स्निग्धं घनं विषं शीतलं मन्दवेदनं ।
गौरवारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा सार्धते शक्यत् ॥
विषं स्यादामगन्धं यत् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।

“श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं ।
योज्यश्चातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥
चव्यञ्जातिविषा कुष्ठं बालविल्वं सनागरं ।
वत्सकत्वक्फले पथ्या कर्द्विश्लेष्मातिसारनुत् ॥”
चव्यादिकाथः ॥ * ॥

“हिङ्गुसौवर्चलं व्योषमभयातिविषा वचा ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषां श्लेष्मातिसारनुत् ॥”
हिङ्गुवादिचूर्णं ॥ * ॥

“क्षमिश्रकवचाविल्वपेक्षीधान्याककटफलं ।
एषां काथं भिषग्दद्यात् अतीसारे बलासजे ॥”
विङ्गुवादिकाथः ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां
लक्षणानि विकित्सा च ।

“द्विदोषलक्षणैर्विद्यादतीसारं द्विदोषजं ।
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥
कटफलं मधुकं लोप्रवक् दाडिमफलस्य च ।
सतण्डुलजलं चूर्णं वातपित्तातिसारनुत् ॥”

वातपित्तातिसारे ॥ * ॥
“चित्रकातिविषा मुस्तं बालविल्वं सनागरं ।
वत्सकत्वक्फले पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥”
वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥

“मुस्ता सातिविषामूर्ब्बा वचाचकुटजः समाः ।
एषां कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत् ॥”
पित्तश्लेष्मातिसारे ॥ अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं ।

“तन्द्रायक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्चः कुर्यान्नैकरूपं दृष्टार्तः ।
सर्वोद्धूते सर्वलिङ्गोपपत्तिः
क्षुण्णोऽसाध्यो बालरुद्धाबलानां ॥”
अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥

“पद्ममूलीबलाविल्वगुडचूचीमुस्तनागरैः ।
पाटभूनिम्बवर्दिष्टकुटजत्वक्फलैः घृतं ॥

सर्वजं हन्यतीसारं ज्वरञ्चापि तथा वमिं ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं वापि सुदुस्तरं ॥
पद्ममूल्यत्र सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्बलासे च सा योज्या महती मता ॥”

वर्दिष्टं बालकं । पद्ममूल्यादिकाथः ॥ * ॥
“अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितं ।
चतुःसमेयं गुटिका स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
आमातिसारमानाहं सविबन्धं विस्फुचिकां ।
क्षमीनरोचकं हन्यादीपयत्याशु चानलं ॥”
चतुःसमो मोदकः ॥ * ॥

“तत्कालाह्वयकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा ।
पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ॥
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टितां ।
लिप्ताञ्च घनपङ्केन निर्द्वहेद्गोमयाभिना ॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वङ्गेः समुदरेत् ।
ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
उक्तः कृष्णात्रिपुत्रेण पुटपाकस्तु कौटजः ।
जयेत् सर्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान्
कुटजपुटपाकः ॥ * ॥

“कुटजत्वक्कृतः काथो वस्तुपूतो घनीकृतः ।
स लीणोऽतिविषायुक्तः स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन काथादतिविषारजः ।
प्रक्षिपेद्वा चतुर्धांशमिति केचिद्वदन्ति हि ॥”
कुटजावलेहः ॥ * ॥

“पलमङ्कोटमूलस्य पाठां दाव्वीञ्च तत्समां ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसंमितान् ॥
काथाशुष्काञ्च तान् कुर्यात्तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना ।
पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पानाय गदिने भिषक् ॥
वातपित्तकफोद्धूतान् दन्धजान् सान्निपातिकान् ।
हन्यात् सर्वानतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः ॥”
अङ्कोटवटकः ॥ * ॥ अथागन्तुजस्य श्लोकाति-
सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

तैस्तेर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
वाष्पोष्मा वै वज्रिमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकागन्तीप्रकाशं ॥
निर्गच्छेद्दे विष्टिमिश्रं ह्यविष्टा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः ।
श्लोकोत्पन्नो दुष्खिकित्सोऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥

अयमर्थः । तैस्तेर्भावैर्विबन्धुवित्तत्तयादिभिः शोचतः श्लोकं
कुर्वतः । जन्तोः प्राणिनः । वाष्पोष्मा वायुः श्लोकज-
देहोष्मणा जनितं नेचनासागलादिषु जलं तेन स-
हितः उष्मा श्लोकजं देहेतेजः । स कोष्ठं गत्वा वज्रि-
माविश्य जठराग्निं मन्दीकृत्य । वाष्पसाहित्यादुष्म-
णापि वज्रेर्मन्दीभाव इति न दोषः । वज्रेर्मन्दीभावादिव
अल्पाशनस्येति जन्तोर्विशेषणं । ततस्तस्य जन्तोः
रक्तं क्षोभयेत् स्वस्थानाञ्चालयेत् । इति संप्राप्तिः ॥
अथ लक्षणां । तच्च रक्तं अधस्तात् गुदात् काका-
गन्तीप्रकाशं गुष्माफलसदृशं विष्टिमिश्रं गन्ध-
वच्च । अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । श्लोकोत्प-
न्नोऽतिसारः अतिमात्रं दुष्खिकित्सः । श्लोकाप-

अति

नोदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । एषोऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः ।
प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अथागन्तुजत्वेन
साम्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण-
मत्रैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा ।
तदातिसार्यते तन्तु क्षिप्रमुष्णजलप्लवं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।
न भयोपशमाच्छन्मै यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः ॥
ज्वर इति ज्वरं जले ज्वमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव ।
यत आह । भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मलं
दूषयन्ति । तन्मलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव
दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“रागद्वेषभयात् ये च ते स्युरागन्तवो गदाः” ।
इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य
त्वयमर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कफा अतीसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न
दूषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भ-
वात् । अतिसर्तुं चलिता वातपित्तकफा मलं
दूषयन्ति तत् सर्वं वातपित्तकफमलं भयेनैवाति-
सार्यते । पश्चादातसम्बन्धो भयादायुरिति वच-
नात् । अतएव भयातिसारे वातहर्ष्येव क्रिया
कथितेति समाधिः ॥ * ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।

“भयश्लोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ।
तयोर्व्यातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया” ॥
वातातिसारवत् वातातिसारलक्षणैः । तयो-
श्चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरी
कार्या ॥ * ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह ।

“अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसंधान् मलांश्च ।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं घृष्टमेनं वदन्ति ॥

अन्नं सुक्तं तदजीर्णं चेति कर्मधारये अन्नाजीर्णं
तस्मात् प्रद्रुता उपद्रुताः । क्षोभयन्तः चाल-
यन्तः । नैकश इत्यत्र नाकादित्वात्तत्परविष-
यर्थः । नन्वाभेन दोषा दूषयन्ते भुव्यादिभक्ष-
णादिभिरिव ते चातीसारमुत्पादयन्ति । नत्वाम-
मेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि
दोषज एव किमर्थमयं पृथगुच्यते । उच्यते । आ-
मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तिपूर्वको
लक्षणविशेषः पृथगुक्तः । कः स चिकित्साविशेष-
स्तमाह । अतिसारेषु सर्वेष्वेव संग्राहकमौषध-
मुक्तमामातीसारे तु ग्राहकं विरुद्धं । यत उक्तं ।
“नामे संग्राहकं विद्यादतीसारे कदाचन ।

संग्रहीतो बलादामो विकारान् कुरुते बह्वन्” ॥
इति । बलाद्द्वेषजबलात् । विकारान् ग्रहणा-
द्धानशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् ॥ * ॥ तस्य
चिकित्सा ।

“वत्सकातिविषा शुण्ठी विष्वङ्गुयवाम्बुदाः ।
चित्रक्रेण युता एषां काथ आमातिसारनुत्” ॥

अति

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्वमुक्तैव ॥ * ॥
“शोथघ्नीन्द्रयवाः पाठा विडङ्गातिविषा घनाः ।
कथिताः शोषणाः पीताः शोथातिसारनाशनाः” ॥
शोथघ्नी पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सशोथातो-
सारे ॥ * ॥

“आमास्थिमध्यमालूरफलकाथः समाक्षिकः ।
शर्करासहितो हन्यात् कर्द्यतीसारमुल्बणं ॥”
मालूरफलं विष्वङ्गफलं ।
“कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्त्याच्छर्द्यतीसारं दृष्ट्यादाहं ज्वरं भ्रमं” ॥
कर्द्यतीसारे ॥ * ॥

“दध्ना ससारेण समाक्षिकेण
मुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु ।
सुतप्रकुप्यकथितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुशुतेन” ॥
निःसारकः निद्राही इति लोके । सुतप्रकुप्य-
कथितेन । सुतप्रसुवर्णरजतेतरलोहनिर्व्यापण-
कथितेन । मुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसा-
रके ॥ * ॥

“दीप्ताग्निर्निष्पुरीषो यः सार्यते फेनिलं शृङ्गत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठीं दधि तैलं पयो घृतं ॥
बला विश्राष्टतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं ।
दीप्ताग्निं पाययेत् प्रातः सुखदं वर्षसहस्रे” ॥
पुरीषक्षये ॥ * ॥

“तुलां संकुच्य विष्वस्य पचेत् पादावशेषितं ।
सक्षीरं साधयेत्तैलं श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः ॥
विष्वं सधातकीकुष्ठं शुण्ठीं रास्त्रा पुनर्नवा ।
देवदारु वचा सुस्तं लोभ्रमोचरसान्वितं ॥
एभिर्मृद्वग्निना पक्वं ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ।
विष्वतैलमिति स्यातमत्रिपुलेषा भाषितं ॥
ग्रहण्यर्शोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुता” ॥
त्रयाणां ग्रहण्यर्शोऽतिसाराणां । विष्वतैलं ॥ * ॥
अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकात्थाधेः संप्राप्ति-
पूर्वकलक्षणमाह ।

“वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बज्रशो मलात्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” ॥

अस्यायमर्थः । अहिताशनस्य अतिशयेन वातल-
भक्ष्यभोजिनः । प्रवृद्धो वायुः प्रवाहतः कण्ठ-
हृद्गलेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः ।
निचितं सञ्चितं । बलासं कफं । मलात्तं पुरी-
षयुक्तं अल्पं । बज्रशः वारंवारं । अधस्तात्
गुदमार्गेण । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-
णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां । प्रवदन्ति कथ-
यन्ति ॥ * ॥

तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।
“प्रवाहिका वातक्षता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च ।
सशोथिता शोथितसम्भावश्च
ताः स्नेहहृत्प्रभवा मतास्तु” ॥

अति

तत्र हृत्प्रभवा वातजा । स्नेहप्रभवा कफजा । तु
शब्दात्तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । तासा-
मतीसारवदादिशेषं लिङ्गं क्रमं चामविपक्षताश्च ।
क्रमं चिकित्सां ॥ * ॥ तस्याश्चिकित्सामाह ।
“विल्वपेक्षी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचसंयुतं ।

लीढ्वा प्रवाहिकाक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात्” ॥
विल्वादिखलेहः ॥ * ॥

“धातकीवदरीपत्रकपित्थरसमाक्षिकं ।
सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्व्याहिकार्दितः” ॥
एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । निर्व्याहिका
प्रवाहिका । धातक्यादिः ॥ * ॥ अथ असाध्या-
तिसारिणोलक्षणमाह ।

“पक्वजाम्बवसंकाशं यक्षत्खण्डनिभं तनुं ।
घृततैलवसामञ्जवेसवारपथोदधि ।
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभं ॥
कुण्ठपं सकृदालोक्य नातिसारमुपक्रमेत् ।
दृष्ट्यादाहासचिश्चासहिक्वापाश्चास्थिशूलिनं” ॥

संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं ।
प्रलापयुक्तञ्च भिषक् वर्जयेदतिसारिणं ॥ संमूर्च्छा
सकलेन्द्रियमनसां सखविषयग्रहणाशक्तिहेतुर-
वस्थाविशेषः । संमोहः विद्वतमतिवृत्तिः ।

“असंयतगुदं क्षीणं शूलाध्मनिरुपद्रुतं ।
गुदे पक्वे गतोभ्राणमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥
असंयतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।

गुदे पक्वे गतोभ्राणं गुदपाकारम्भके पित्ते
विद्यमानेऽपि शीतगार्त्रं नष्टाग्निं वा ।

“आसशूलपिपासात्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितं ।
विशेषेण नरं दृढमतीसारो विनाशयेत् ॥
शोथं शूलं ज्वरं दृष्ट्वा आसं कासमरोचकं ।
कृद्दिमुर्च्छाच्च हिक्वाच्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ॥
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।
पुरीषस्योष्णतातीव मरणायातिसारिणां ॥
अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।
मांसाम्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥
बाले वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः ।

अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥
एतैर्लिङ्गैः पर्वोक्तैः पक्वजाम्बवसंकाशत्वादिभिः ॥ * ॥
अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।

“यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निवृत्त उदरामयो-
ऽजातिसारः ॥ * ॥ अथातीसारिणो वर्जनीया-
न्याह ।

“स्नानावगाहनाभ्यङ्गगुरुस्निग्धादिभोजनं ।
आयाममभिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत्” ॥
स्नानमुद्धृतजलेन । अवगाहनं नद्यादौ । इत्यती-
सारधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकी, [न] चि, (अतिसार + स्वार्थे कन्
ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-
युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥

अतिसाम्या, स्त्री, (साम्यं समतामतिक्रान्ता अत्वा-
दीति समासः अतुल्यस्थलयुक्ता इति यावत्) ॥

अतु

लतायष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः
क्षीतनकशब्दे द्रव्याः ॥ (यष्टिमधु इति भाषाः ।)
अतिस्फिरः, चि, (स्फायी औप्याया वृद्धौ अति +
स्फाय + स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिसूत्रेण रक्
ष्टोदरादित्वात् आयभागस्य इ अतिवृद्धः)
अतिस्फूर्तिशाली । तत्पर्यायः । स्फेष्ठः २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहसितं, स्त्री, (अतिशयेन हसितं हास्यं हस् +
भावे क्तः ।) अतिशयहास्यं । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिताव-
हसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च
षड्भेदाः ॥ “मधुरस्वरं विहसितं सांसृष्टिः-
कम्पनमवहसितं । अपहसितं सास्त्राक्षं वि-
क्षिमाङ्गं भवत्यतिहसितं” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति +
हस् + भावे घञ् ।) सशब्दहासः । तत्पर्यायः ।

अनुस्यूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, चि, (अति + इण् + क्तः) भूतकालः । तत्र
तिष्ठो घो टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतभवे त्रिषुः क्वाद्याः । क्वाद्याः क्तयस्तिख-
स्तिखः क्रमाद्वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ तस्य लक्षणादि यथा ।
वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं । लङ्लुङोत्ती-
तत्वं । लिट्क्वसोर्वक्तुः परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च ।
लुङोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमश्च । कुतश्चिद्वैगुण्यात्
क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्तत्वत्वोत्ती-
तत्वं । इति सारमञ्जरी ॥

अतीतः, चि, (अति इण् कर्त्तरि क्तः) गतः । भूतः ।
अतिक्रान्तः । यथा,—

“न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे” ।

इति वैद्यकपरिभाषा ॥ सङ्गीतशास्त्रमते मान-
प्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, चि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अप्रत्यक्षं । प्रत्यक्षाविषयं । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियाग्राह्यं । इत्यमरः ॥

(“योऽसावतीत्यन्त्रयग्राह्यः सूक्ष्मोऽत्यक्तः सनातनः” ।

इति मनुः ।

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो

बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः” ॥ इति रघुवंशे ॥)

अतीव, व्य, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवष्टातिशयेऽत्यन्तातिशये च ।) अतिशयः ।
इत्यमरः ॥

(“अहं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्यातीवमानद” ॥

इति रामायणे ॥)

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥

अतुलः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं यस्य सः ।) तिल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । तुलनारहिते चि ॥

(“राक्षसेन्द्रप्रभावेण श्रिया चातुलया तथा” ॥

इति रामायणे ॥)

अतुल्यं, चि, (न तुल्यं सदृशं नञ्समासः) निस्तुल्यं ।

अनुपमं । असाम्यं । असदृशं । यथा,—

अत्य

“अतुल्यमहसा साकं मम रामेण वियहः” ।

इति भट्टिः ॥

अतुष्टिकरं, चि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि +
कृ + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप्
अतुष्टिकरी ।) सन्तोषजनकं । यथा मनुः,—
“अनिर्दृष्टञ्च प्रेतान्नं अतुष्टिकरमेव च” ॥

इत्याह्निकतत्वं ।

अटप्तिः, स्त्री, (टप् + भावे क्तिन् न टप्तिः सन्तोषः
नञ्समासः । बह्व्रीहौ तु टप्तिरहितः अस-
न्तोषकरः ।) टट्यभावः । अपरितुष्टिः । अनाभि-
लाषः । यथा,—

“उष्माटप्तिमतः प्रवेशदहनं कटुस्त्वित्ता रसा ।
वर्णः प्राणुविवर्जितः कथितता कर्माणि पित्तस्यै”
इति रक्षितः ॥ अटप्ते चि ॥

अतेजः, [स्] स्त्री, (न तेजः तेजोविरोधितमः
नञ्समासः) क्वाया इति राजनिर्घण्टः । तेजो-
रहिते चि ॥

अत्कः, पुं, शरीरावयवः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥

अत्कः, चि, (अतति सततमनित्यतया विकारं
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) पथिकः । पात्र्यः । इत्युणादिकोषः ॥

अत्कड अतिक्रमे । बध्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्य-
वर्गाद्योपधः । क् अतिट्टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं खेदं संबध्नाति अत् +
तक् स्त्रियां टाप्) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ अत्ता माताग्रजससा ।
इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषायां श्वश्रूः । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्मणि सम्बध्यतेऽनया,
अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाथोक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + सार्थे कन्) अन्तिका ।
नाथोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः द्विरूप-
कोषश्च ।

अत्तुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता पथिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्यः, पुं, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते
इति न्यायात् अन्यथा हलन्तात् ण्यति आत्य इति
स्यात् इतगामी अत्यः) अत्यः । वैदिकशब्दोऽयं ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अन्तं सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) अतिशयः । यथा । अत्यन्तं कठिनौ
तथापि हृदयानन्दाय वक्षोरहौ । इति नरहरि-
कविः ॥

अत्यन्तकोपनः, चि, (अत्यन्तं कोपनः क्रोधशीलः
द्वितीयातत्, कुप् + कर्त्तरि युच्) अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । चण्डः २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] चि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्यन्त + गम् + गिनि उपपदसमासः) अति-
शयगमनशीलः । अतिशीघ्रगमनकर्त्ता । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्या

अत्यन्तः सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म-
धारयः) कङ्कुनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन्
ठस्येक इति ठस्य इकः अति सातिशयमन्तिकं
कर्मधारयः, अतिनिकटम्) अतिशयममणकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीनः, चि, (अन्तस्यात्ययः अत्ययीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः । लक्ष्मीं परम्प-
रीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुन्नेये इति भट्टिः ।) भृश-
ङ्गामी । अतिशयगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अत्यस्तं, स्त्री, (अत्यन्तः अस्तोरसः फलपत्रादौ यस्य
सः) वृक्षाक्षं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तंतुल इति
भाषा ॥

अत्यस्तपर्णी, स्त्री, (अत्यस्तं पर्णं पत्रं यस्याः सा
जातित्वात् ङीप्) लताविशेषः । तत्पर्यायः ।
तीक्ष्णा २ कण्डूरा ३ वस्त्रिशूराणाः ४ करवडवल्ली ५
वयस्या ६ अरण्यवासिनी ७ । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णास्त्वत्वं । श्लीहशूलविनाशित्वं । वातहारित्वं ।
अभिरुचिकारित्वं । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यस्ता, स्त्री, (अत्यन्तः अस्तोरसो यस्याः सा
स्त्रियां टाप्) वनवीजपूरः । मधुरलेवु । मधुटावा
इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इण् + भावे अच्) मृत्युः ।
अतिक्रमः । दण्डः । दोषः । कृच्छ्रः । इत्यमरः ॥
(“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
इति मनुः ॥)

अत्यर्थं, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः) ।
अतिशयः । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥ ।
(“लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया” ।
इति रामायणे ॥)

अत्यल्पं, चि, (अत्यन्तमल्पं मनाक्) यत्किञ्चित् ।
अतिसूक्ष्मं । तत्पर्यायः । अल्पिष्ठं २ अल्पीयः ३
कणीयः ४ अणीयः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
स्कारः । आ + कृ + भावे घञ्) अतिशयितः ।
आकारो देहः कर्मधा । वृहद्देहः । अतिशयितः
आकारो यस्य सः तद्विशिष्टः ।) न्यक्कारः । तिर-
स्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारः, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः) विरुद्धाचरणं । आचारमतिक्रम्य इत्य-
ययीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचित आचारः कर्मधा) ।
अनुचिताचारः । असङ्गताचरणं । आचारोक्त-
ङ्गनं । अन्यायः ॥ (अति अनुचितः आचार आच-
रणं यस्य सः अन्यायाचरणकारी) ॥

अत्याज्यं, चि, (त्यक्तुं न शक्यं अति त्यज् + शक्यार्थे-
ण्यत्, कुत्वाभावः) त्यागानर्हं । अत्यक्त्यं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत्तु पतितस्त्रीगमनस्य कथुत्वं
प्रायश्चित्तविवेककृद्भिस्तं तदत्याज्यापरं । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अत्यालः, पुं, (अति अत्याशयेन आ चतुर्दिक्षु अलति भूषति अति + आ + अल + कर्त्तरि अच् । लालचिता इतिभाषा) रक्तचित्रकटक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशां । अत्यन्तस्पृहा । असम्भावनीयवाञ्छा । यथा,— “अत्याशाभिरुपागताध्वगगणान् धन्वावनौ तापितान्नोत्तर्पयितुं क्षमोऽस्मि मम तद्दुःखैर्मनो दूयते” । इत्युद्भटः ॥

अत्याहारी [न] चि, अतिपूर्वाङ्पूर्वहृधातोः कर्त्तरि णिन् प्रत्ययनिष्पन्नः । अतिशयाहारकर्त्ता । वज्राशी । अपरिमितभोजी ॥

अत्याहितं, स्त्री, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्तं निधीयते ऽत्र अति आ + धा + क्तोऽधिकरणे द्रव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त अधिकरणे) महाभीतिः । अतिशयभयं । जीवानपेक्षि कर्म । जीवनाशरहितसाहसकर्म । इत्यमरः ॥ (अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म कुर्यात् । इति रामायणं ।)

अत्युक्तिः, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरोपितकथनं । अतिशयोक्तिः । असम्भवाक्तिः । अलङ्कारविशेषः । यथा । “अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्थ्योदार्यादिवर्णनं । त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ इति चन्द्रालोकः ॥

अत्युहः, पुं, (अतिशयेन ऊहते रवजनितकृष्णवर्णकण्ठं यथा तथा शब्दायते यः अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिशयितः ऊहस्तर्कः प्रादीति समासः, अतितर्कः) कालकण्ठः । दात्यूहपक्षी । इति मेदिनी ॥ अतिशयवितर्कः ॥ (अत्युहानीलिकायां स्त्री कलकण्ठखगे पुमान् ॥ इति मेदिनी ॥)

अत्युहा, स्त्री, (अतिशयितः ऊहः पुष्पोत्कर्षेण तर्को यस्याः सा स्त्रियां टाप्) नीलिका । शेषालिका । इति मेदिनी ॥

अत्र, व्य, एतद् + सप्तमर्थे त्रल् एतद्शब्दस्य अत्रादेशः) एतस्मिन् । एतान् इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तम्यास्त्रादेशे रूपोऽयं ॥ (अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ॥ इति शाकुन्तले ॥)

अत्रभवान्, [त], चि, (एतद् + अन्वेभ्योऽपीति प्रथमार्थे त्रल् अत्र अयं भवान् कर्मधारयः ।) पूज्यः । श्लाघ्यः । मान्यः । नाटकेऽस्य प्रचुरप्रयोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नूनमत्रभवतः शराकृतिं सर्वथायमनुयाति सायकः ॥ इति भारविः) ॥

अत्रिः, पुं, (अति स्म एकगणधृष्टेव सर्वमेव गङ्गा-जलं पीतवान् अद् + कर्त्तरि ण् दस्य तः ।

“मरीचिरयङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । ब्रह्मणोः सानसाः पुत्राः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” ॥ इति) सप्तर्षिमध्ये ऋषिविशेषः । स च ब्रह्मणश्चतुषो जातः । तस्य भार्या कर्दममुनिकन्या अनसूया । पुत्रः दत्तः १ दुर्वासाः २ चन्द्रश्च ३ । इति श्रीभागवतं । (यथा मनुः,—

“मरीचिमयङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च” ॥)

अत्रिजातः, पुं, (अत्रेजात उत्पन्नः पञ्चभीतपुरुषः ।)

चन्द्रः । द्विजन्मा । यथा,—

“अत्रिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सज्जनस्य च ।

क्व सा चैवात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च” ॥

इति त्रिविक्रमभट्टः ॥

अत्रिदृग्जः, पुं, (अत्रे दृक्चक्षुः षष्ठीतपुरुषः तस्या जातः अत्रि दृक् + जन् + ड उपपदसमासः ।)

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्रिनेत्रजः, (पुं,) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

अत्रिनेत्रप्रसूतः, पुं, (अत्रिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमी-तत्पुरुषः) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

अत्रिनेत्रभूः, पुं, (अत्रिनेत्रात् भवति यः अत्रिनेत्र + भू + कर्त्तरि क्तिन्) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अत्रिभारद्वाजिका, स्त्री, अत्रिश्च भरद्वाजश्च द्वन्द्वः तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अत्रि भरद्वाज + “द्वन्द्वाद्बुन् वैरमैथुनयोरिति” वुन् तस्य अकः स्त्रियां टाप्) अत्रिभारद्वाजी विवाहः । इति शब्दरत्नावली ॥

अथ, व्य, (अर्थ + ड एषोदरादित्वात् रस्य लोपः ।)

मङ्गलं । अनन्तरं । आरम्भः । प्रश्नः । कार्त्स्न्यं ।

इत्यमरः ॥ अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (अथ तस्य विवाहकौतकं

ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ॥ इति रघुवंशे ॥)

अथकिं (अर्थं पूर्वाक्तां वाक्यं कवते स्वीकरोति अर्थ + कु + डिम् एषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थो ऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ।) व्य, स्त्रीकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

अथर्व [न] स्त्री, (अथ लोकमङ्गलाय अर्च्यते प्रस्तूयते यत् अथ + अर्व + कर्मणि अनिप् शकान्धादित्वात् पररूपं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्थे अथो अथ इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अथर्वणः, पुं, (अथर्वं विद्यते ऽस्य न प्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अथर्वणिः, पुं, (अथर्ववेदं नयति ज्ञानविषयं प्रापयति अथर्वन् + नी + कर्त्तरि क्तिप् । एषोदरादित्वात् ऋसः) अथर्ववेदब्राह्मणः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अथर्व्या [न] पुं, (अथ लोकमङ्गलाय अर्च्यते वेदविशेषं प्रस्तौति अथ + अर्व + अनिप् शकान्धादित्वात् पररूपं) ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ (कृतपद-पंक्तिरथर्ववेदः ॥ इति भारविः) ॥

अथो, व्य, (अर्थ + डो एषोदरादित्वात् रलोपः) मङ्गलं । आनन्तर्यं । समुच्चयः । प्रश्नः । आरम्भः । कार्त्स्न्यं । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥

(“स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितं । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्व्वतः” ॥

इति मनुः ॥)

अद इ बन्धे । (आदि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अन्धते । इति दुर्गादासः ॥

अद ल औ भन्धणे (अनिट् परस्मैपदी अदादि ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल अत्ति । औ अत्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शपःस्थितौ अद-तीत्यपीति वररुचिः । इति दुर्गादासः ॥

अदः [स्] चि, (न दस्यते अङ्गु इदन्तया अङ्गुलिस्तु-क्षिप्यते यत्र न + दस् + बाङ्ल्यात् क्तिप् त्रि-लिङ्गत्वञ्च ।) एतत् । पुरोवर्त्ति । एइ इति भाषा । परं । परोक्षभूतं । इति मेदिनी । सेइ इति भाषा ।

अदत्तं, चि, (न दत्तम् उत्सृष्टं नञ्समासः नञञ्च अप्राशस्त्ये यथा कारिकायां ।

“तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः” ॥

इति ।) अन्यायेन दत्तं । यथा । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरूजान्तितैः ।

तथोक्तोचपरीहासव्यासच्छत्रयोगतः ॥

बालमूढास्तन्वात्तमत्तोन्मत्तःपवर्जितं ।

कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिज्ञाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्यं वा धर्मेसंहिते ।

यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥

अयमर्थः । भयेन वन्द्याह्लादिभ्यो दत्तं । क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्घातनायान्यस्मै दत्तं । पुत्रवियोगा-

दिनिमित्तशोकाविद्येन दत्तं । उत्तोचेन कार्य-

प्रतिबन्धनिरासार्थमधिक्रतेभ्यो दत्तं । परिहासे-

नोपहासेन दत्तं । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्यो-

ऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । क्लयेन दत्तः

श्रुतदानभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य

ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोक-

वेदानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना ।

आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन ।

उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयत्तेन अपवर्जितं दत्तं ।

तथायं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभे-

च्छया दत्तं । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते

दत्तं । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ

विनिरुज्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त-

मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्त-

दत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं ।

“सुखेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । यः पुनः षोडश-

प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः ।

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यश्चादेयं प्रयच्छति ।

अदेयदायको दण्डस्तथा दत्तप्रतीच्छकः” ॥

इति मिताक्षरा ॥ कन्यकानां त्वदत्तानां । इति

कात्यायनः ॥

अह

“नह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तु मिच्छति”
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्पृष्टा नञ्समासः, नञञ्
निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।
अदनं, स्त्री, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणं ।
भोजनं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं ।

आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा” ॥

इति मनुः ।)

अदभः, त्रि, (दन्भ + रक् । दभमल्यं नदभं नञ्-
समासः ।) प्रचुरः । बज्रः । इत्यमरः ॥ (अदभ-
दर्भामविश्वस्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शि-
वारुतैः ॥ इति किरातार्जुनीयं ॥)

अदर्शनं, स्त्री, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मां ताप-
यिष्यति ॥ इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्य-
गोचरं । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः ।

(व्याकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाल्ये,—
“विट्तिष्ठु प्रत्ययादेरदर्शनम्” । इति ।)

अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल् + घञर्थे
कन् ।) हिज्जलदलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दल-
रहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दलं पत्रं यस्याः सा ।) घृत-
कुमारोः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + ढच् ।)
दापयः । दानशक्तिरहितः । यथा,—

“अदाता पुरुषस्यागी स्वधनं त्यज्य गच्छति” ।

इति प्राचीनाः ॥

(“कालेऽदाता पिता वाच्यो वाचश्चानुपयन् पतिः ।

मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षितः” ॥

इति मनुः ॥)

अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःश्लेश-
सहिष्णुः । अकृतवाद्येन्द्रियनिग्रहः । इति
पुराणं ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नजो दाजो
डितिरिति शकटायेनोक्तेर्दितिप्रत्ययान्तो वा ।
अदनाददितिः वा ।) दक्षप्रजापतिकन्या । सा
कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [श्] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुरस्य सः ।)
दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृश् + कर्मणि क्प् न दृश्यं, नञ्-
समासः ।) अदर्शनीयं । अदृश्यं । “यथा,—
कन्याद्वैरतिकोमला त्रिभुवनव्याप्ताप्यदृश्या जनैः” ।

इत्युद्भूतः ॥

अदृष्टं, स्त्री, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अग्निजलादि-
द्वारा जातं भयं । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीय-
संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट-
वैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिं” । इति
श्रीचर्यः ॥ तत्तु, आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अद्भु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशं । भोगनाशश्च ।
धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मेस्तु स्वर्गादि-
कारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्मनाशज-
लादिस्पर्शनाशश्च । अधर्मेस्तु नरकादिकारणं ।

प्रायश्चित्तादिनाशश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अकृतदर्शनः । अवीक्षितः ।
“अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता” ।

इति रसतरङ्गिण्यां भानुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य,
अदृष्टं मतुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति
भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला
दृष्टिः । कुस्मिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटि-
लचक्षुः । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः ।

इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः ।
नञञ् विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमातृकः, पुं, (देवो दृष्ट्यन्व माता मातृतुल्यो
यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।)
देवमातृकभिन्नदेशः । नदीमातृकदेशः । यथा ।

(वितन्वति क्षेममदेवमातृकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्भः, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्मणि गन् ।)
घृतं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अदृष्ट उ अतिक्रमे बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दन्त्यवर्गादतीयोपधः । (अडितुं अतिक्रमितु-
मिच्छति—अदृ + सन् + लट् ते ।) उ अडि-
टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अदृड, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्ग-
दतीयोपधः । (अडितुं अभियोगमिच्छति
अदृ + सन् + लट् तिप् ।) अडिडिषति । किमि
संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं ।

अडुति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-
ऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्भा, व्य, (अतंसततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् +
धा + क्तिप् ।) यथायं । तत्पर्यायः । तत्त्वं २
अज्ञसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्भा श्रियं पालित-
सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ॥ इति रघुः ॥)

अद्भुतं, स्त्री, अपूर्वं । तत्पर्यायः । विस्मयः २
आश्चर्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाचलिङ्गं ।

इत्यमरः ॥

अद्भुतं, त्रि, (अततीति अत् + क्तिप् आकस्मिकार्थ-
मयं तथा भाति-भा + हुतच् ।) आश्चर्यं ।
तत्पर्यायः । इङ्गं २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथा-

द्भुतं । अद्भुतसागरे आधर्वणाद्भुतवचनं । प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः खज-
न्तीति । तेन आपज्ज्ञानाय भूम्नादीनां पूर्वं

स्वभावप्रत्यवेदेवकलकोऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधो-
दयपर्वग्रहणादीनां गणितागतत्वेन प्रकृतानामपि
यदुत्पातत्वं तद्भाक्तं ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ॥
“अतिजोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्मतः ।

अद्भु

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥

ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः खजन्यद्भुतां स्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नेत्पातं
दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणं ।

यथा दीपिकायां ॥

“प्राक्द्वित्रिचतुर्भागेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।
अनितामिश्रकवरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभैश्च ॥
बैलामण्डलं ॥ * ॥

“अर्थान्नादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत् ।
देवेज्याजविशाखयाम्ययुगले पित्रद्वये चानलः ॥
विश्वदित्रयधाटमैत्रयुगलेऽस्त्रिंशो भवेन्मण्डलः ।
सर्पोपान्त्यमृगान्त्यमूलयुगलेऽग्नेश्चपामीश्वरः ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्करः ।
सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ॥
सवरुणमरुन्मिश्रः शक्रस्तथाभिसमायुतः ।
फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाभियुतोऽम्बुपः ॥

यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तदेवताश्रया ।
तथा शान्तिदयं कार्यं मण्डलद्वयजाद्भुते” ॥ * ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रहर्क्षवैद्यतं दिव्यं आन्तरीक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेष्टस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव दृष्टिश्च विह्वता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् ॥

चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजं ।
जलाशयानां वैद्यत्यं भौमं तदपि कीर्तितं ॥
भौमञ्चाख्यफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते ।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ॥

दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च ॥ * ॥
शीतोष्णता विपर्ययासक्ततूनां रिपुजं भयं ॥
एष्ये फले च विह्वते राज्ञो मृत्युं तथादिशेत् ।
अकालप्रभवा नार्यः कालातीताः प्रजास्तथा ॥

विह्वताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ * ॥

प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
अर्कोदयेऽर्कामिमुखश्चारावो दृभयं दिशेत् ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥

गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च चर्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च ॥
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पक्षान्मासात्तथा वर्षान्मृत्युः स्यादगृहमेधिनः ॥

पत्न्याः पुत्रस्य वा मृत्युर्ब्रह्मणापि विनश्यति ।
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मृत्युमेव वा ॥
गृहीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।
मांसास्थीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः ॥

श्वा षट्गालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ॥

अद्भु

अद्भु

अद्भु

चौरेण हन्यते लोकाः परचक्रसमागमः ।
 संग्रामस्य महाघोरो दुर्मितं मरकं तथा ॥
 अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ।
 अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणं ॥ * ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 “अतिरुष्टिरनारुष्टिर्दुर्मित्तादिभयं मतं ।
 अन्ततो तु दिनादूर्ध्वं रुष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
 निरभे वाय रात्रौ वा श्वेतं याम्योत्तरेण तु ।
 इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
 दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्वनगरं तथा ॥
 परचक्रमयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ॥
 भासो वनकुक्षुटः ॥ * ॥ कंसनिधनसूचने हरिवंशः,—
 “वक्रमङ्गारकक्षके चिचायां घोरदर्शनः ।
 चलत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च” ॥ * ॥
 बाणोत्पाते स एव ।
 “दक्षिणां दिग्मास्थाय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
 वक्रमङ्गारकक्षके कृत्तिकासु भयङ्करः” ॥ * ॥
 कृत्यचिन्तामणौ ।
 “तत्ताशौचविवेकतत्त्ववसुधा लोकाः क्षुधापीडिताः ।
 विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता बक्राशिनो दुःखिताः ।
 क्षौणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
 प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराक्षोर्भुतौ ॥
 रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ।
 धान्यहिरण्यवकफलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् ॥
 अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरं ।
 उपलं विना जलधरैर्विहता वा यदा प्राणिनो दृष्ट्या ॥
 क्खिद्रं वाप्यतिरुष्टिं शस्यानामीतिसंजननं” ॥ * ॥
 बुधकौशिकसम्बादे ।
 “पल्लवाः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
 शीर्षे राजश्रियोऽव्याप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च ।
 कार्ययोर्भूषणावाप्तिर्नैत्रयोर्जन्मुदर्शनं ॥
 नासिकायाश्च सौगन्धं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनं ।
 कण्ठे चैव श्रियोऽव्याप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ॥
 धनलाभो बाङ्गमूले करयोर्धनवृद्धयः ।
 स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनं ॥
 पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनं ।
 कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ॥
 जङ्घे चार्धक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् ।
 उर्वीक्षु वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसंक्षयः ॥
 वामदक्षिणयोः पादोर्ध्वमणं नित्यं भवेत् ।
 पल्लवाः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ॥
 व्यत्यासाच्च फलञ्चैव तद्देवं प्रजायते ।
 पल्लवाः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनं ॥
 निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्यये ।
 पतनानन्तरञ्चैवारोहणं यदि जायते ॥
 पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ।
 आरोहणञ्चोर्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनं ॥
 भवेदिरुफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवं ।
 स्पृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत् ॥
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादकांवलोकनं ।
 पल्लोरूपं सुवर्णस्य रत्नवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
 पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूज्यकुम्भके ।

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाभ्युत्तं सपल्लवं ॥
 पञ्चरत्नकषायञ्च निःक्षिप्यावाहयेत् ततः ।
 पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा ग्रहान् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
 तिलैर्याहतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकं” ॥
 पल्ली गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्तम्बकमन्त्रः ।
 इति विद्याकरः ॥ * ॥ गगंसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
 “ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवं ।
 ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया अद्रयान्विताः ॥
 दाम्भिक्यादाविमोहादा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” ॥ * ॥
 अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः । अन्यथा
 दोषः । इत्याह मत्स्यपुराणं,—
 “भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् ।
 तत्र शान्तिद्वयं क्वाथ्ये निमित्ते सति नान्यथा ।
 निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
 एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयं । अन्यथा
 वेलाभ्युत्थलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् साधारण-
 शान्तिश्च निर्विषया स्यात् । अतएवोक्तं योगि-
 याज्ञवल्क्येन,—
 “यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
 तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
 गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतैः शुचिः ॥
 हन्तुकामश्च नृपतेर्दृतेन जुहुयात् शुचिः ।
 सावित्र्या शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ॥
 प्रणवव्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता होमकर्मणि ।
 प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारके ॥ * ॥
 विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे कृच्छादीन्युक्तानि ।
 यथा,—
 “कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धभ्युदयकारणं ।
 प्रकाशे च रहस्ये च संप्रयेऽनुक्तकोऽस्फुटे ॥ * ॥
 मार्कण्डेयपुराणं ।
 “दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
 नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभं ॥
 परस्परविवादश्च ग्रहदोषेषु जायते” ॥
 तथा,—
 “तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ॥
 लोकवादांश्च शान्तोश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ।
 भूदोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्याभिवन्दनं ॥
 कुर्यात् होमं तथा दानं आर्द्रं क्रोधविवर्जनं ।
 अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च मण्डितः ॥
 वर्जयेदुषर्तौ वाचमतिवादांस्तथैव च ।
 ग्रहपूजाञ्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ॥
 एवं शान्त्यन्तःशेषाणि घोरानि दिजसत्तम ।
 प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहदोषान्यनेकशः” ॥ * ॥
 लोकवादाश्च तत्रैवोक्ताः । यथा,—
 “आकाशादेवतानाञ्च देव्यादीनाञ्च सौहृदात् ।
 पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
 ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकि-
 कौषधमन्त्रादयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः
 चैत्यरुद्रादौ क्षेत्रपालदेवतापूजा च । तथा-
 चापस्तम्बः । स्त्रीभ्योऽवरवर्णभ्यो धर्मशेषान्

प्रतीयादित्येक इति । धर्मशेषान् श्रुतिस्मृति-
 सदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः ।
 भूदोहश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य
 दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः पूज्यत्वेन ख्यातो ग्रामस्य
 रुद्रः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः,—
 “अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले ।
 अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनां ॥”
 उषतीमकल्याणी । अतिवादश्च पूज्यमतिक्रम्य
 भाषणं ॥ * ॥ मत्स्यपुराणं,—
 “काकस्यैकरवश्चावः प्रभाते दुःखदायकः ।
 काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
 उल्को वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
 ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ * ॥”
 वराहसंहितायां,—
 क्रीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो
 भीतो रुजातः पतितो विहङ्गः ।
 नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
 र्दोषः समुत्पद्यत आङ्गरार्थाः ॥ * ॥
 अद्भुतशान्तिमाह मात्स्ये,—
 “गृहे पक्षिविकारेषु कुर्याच्चाभिवन्दनं ।
 देवाः कपोता इति वा जप्तव्यं सप्ततिर्द्विजैः ॥
 गावश्च देवा विविधा द्विजानां
 सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
 एवं कृते पापमुपैति शान्तिं
 मृगैर्द्विजैर्वा विनिवेदितं यत् ॥”
 द्विजैः पक्षिभिः । अपिवा अन्यैरपि ॥ * ॥ भुज-
 बलभीमे ।
 “एको वृषस्तयो गावः सप्ताश्वा नव दन्तिनः ।
 सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः ॥ * ॥”
 मत्स्यपुराणे ।
 “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्फुरणं भवेत् ।
 अग्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
 लाञ्छनं पिटकं चैव ज्ञेयं विष्फूर्जितं तथा ।
 विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा” ॥ * ॥
 अनिरुद्धिर्लोपगमे द्विजानां काव्यं सुवर्णेन च
 तर्पणं स्यात् । शङ्खः । “दुःखप्रानिष्टदर्शनादौ घृतं
 हिरण्यञ्च दद्यात्” इति । मात्स्ये ।
 “नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
 कवे सर्वार्थसिद्धयर्थं गृहाणाद्यं नमोऽस्तुते ॥
 एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
 नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते ।
 क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
 संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्तभ्युदयेषु च ॥
 कुर्वन् वृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समप्नते” ॥
 वैष्णवामृत्ये व्यासः ।
 “ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्रं नरा द्विज ।
 महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥
 उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
 तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः ॥”
 अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
 “नमस्ते बङ्गरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा”

अद्भु

इति ॥ * ॥ कन्दोगपरिशिष्टं । अथातो रज-
स्वलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
विजातीयजनने वा काककङ्कटध्रुवकश्येनभास-
चिह्नकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्रा-
मणे एषामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे वाङ्म-
तेषु कल्पदृष्टेन विधिनाभिमुपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याज्जतीर्जुहोति अद्भुताय अमये स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय गृह्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थालीपाकृतान्य
दिति ॥ * ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।

“रक्तपादः कपोताख्यः अरण्यौकाः शुक्लच्छविः ।

स चेच्छालां विशेच्छालासमीपञ्च व्रजेद्यदि ॥

अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु” ।

कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः
ज्याज्जतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्था सप्ताज्याज्जतीः ।
अद्भुताय अमये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
स्थालीपाकेतिकर्तव्यतायां प्रायश्चरुभिरेतेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । कन्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्
घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां
कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—

“गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्टपि निगद्यते ।

न ततोऽन्यद्वयं यस्मात् तस्माद्गौर्विरसुच्यते” ॥ * ॥

कन्दोगपरिशिष्टं । यस्त्वेषामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात् तस्य गृहपतेर्भरुणं सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्तव्यं कर्मापवर्गे
वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गे
समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कर्तव्या आवृत्ति-
प्रकरणसमाध्या । वार्हस्पत्ये । श्रमयन्त्यासप्ता-
हात् कम्पादिहृतं निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोः
प्रवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि ॥ * ॥ वराहः ।
ये च न दोषं जनयन्त्यातांस्तान्दुस्तुस्वभावकृतान् ।
ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणं ।

“वज्राशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिस्त्रनाः ।

परिवेशरजोधूमरक्ताकास्तमयोदयाः ॥

द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।

गोपक्षिमददक्षिण शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥

तारोल्कापातकलुषं कपिलाकेन्दुमण्डलं ।

अनभिज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिराकुलं ॥

रक्तपद्माख्या सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवाप्रभं ।

सरिताश्चाम्बुसंश्लेषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ * ॥

शक्रायुधपरीवेशौ विद्युच्छुक्विरोहणं ।

कम्पोदत्तनवैद्युतं रसनं दरुणं क्षितेः ॥

नद्युदपानसरसां दृष्ट्वा भवनस्रवाः ।

पतनश्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहं” ॥

हरिवंशे वर्षावर्णनायां,—

“क्वचित् कन्दरहासाद्यं शिलीग्राभरणं क्वचित्” ।

इति दर्शनात् वर्षासु शिलीग्राभरणं न भया-

वहः ॥ * ॥

“दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनं ।

ग्रहचक्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥

अद्य

गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।

शस्यद्विद्विरसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ * ॥

शीतानीलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणां ।

रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी-
दिशो धूमान्धकाराश्च शूलभा वनपर्वताः ।

उच्चैः सूर्यादयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥

हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनं ।

दृष्ट्वाङ्गनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरं ॥

चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिणां ।

पञ्चाङ्गुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥

ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्तोऽशुभावहाः ।

ऋतातन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः” ॥ * ॥

उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् ।

स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥

पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति नुमान् ।

नादेशिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥

दृष्टस्पतिः,—

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।

आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तुपि यततः ॥

विनेया दण्डनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अद्भुतः, पुं, शृङ्गारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः ।

तस्य स्थायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्वः ।

वर्णः पीतः । आलम्बनं लोकातीतवस्तु । उद्दीपनं

तद्गुणमहिमा । अनुभावाः स्तम्भस्वेदरोमाश्च-

गङ्गादसरविभ्रमनेत्रविकाशादयः । अस्य अभि-

चारिभावाः वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षादयः । इति

साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतस्वनः, पुं, (अद्भुतः अतिश्रुतः स्वनः शब्दो

यस्य सः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(अद्भुतः स्वन इति कर्मधारये आश्चर्यशब्दः) ।

अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिरांशो

यस्य सः ।) खदिरसारः ॥ इति केचित् ॥

अद्भुतः, पुं, (अति भक्षयति सर्वान् अदेर्मुट्

चेत्यनिः ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

अद्भुतः, त्रि, (अद्भुतः भक्षणे, दृष्टव्यः कर्मरच् ।)

भक्षकः । भक्षणपरः । इत्यमरः ॥

अद्य व्य, (सद्यपरत् पराव्येषम इति इदमोऽश-

भावो द्यश्च निपात्यते) वर्तमानदिनं । आजि

इति भाषा । इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पुं, (सायश्चिरमित्यादिना व्युत्पन्नौ तुटच् ॥)

कालविशेषः । स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च

पूर्वरात्रिशेषदण्डचतुष्टयावधिकपररात्रिसार्द्धया-

मपर्यन्तः । पूर्वरात्रिशेषार्द्धावधिकपररात्रिप्रथमा-

र्द्धपर्यन्तो वा । भर्तृहरिक्रमदीश्वरमते पूर्वरात्रि-

शेषप्रहरावधिकपररात्रिप्रथमप्रहरपर्यन्तः । अद्य

जातवस्तुनि त्रि ॥

अद्यश्रीनं, त्रि, (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिखलोप)।

आसन्नमरणादि । अद्य श्वो वा भवति अद्यश्रीनं

मरणं । इति संहितप्रसारव्याकरणपरिशिष्टं ॥

अद्यश्रीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + “अद्यश्रीनावृत्त्ये”

इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिखलोपश्च स्त्रियां

टाप्) आसन्नप्रसवा अद्यश्वो वा स्रूते अद्यश्रीना-

अद्वि

गौः इति संहितप्रसारपरिशिष्टं ।

अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधिः सीमा यस्य तत्) अ-

द्यावध् । आजि इत्युक्तं । इति भाषा । वर्तमान-

दिवसपर्यन्तं । आजि नागादित इति भाषा ॥

अद्रिः, पुं, (अद्रिश्दीति क्रिन्) । सूर्यः । पर्वतः ।

वृक्षः । इत्यमरः ॥ परिमाणविशेषः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (शाखी । मानभेदः । सप्ताङ्गः ।

पर्वतमूषिका ॥)

अद्रिकर्णी, स्त्री, (पर्वतमूषिकायाः कर्णवत् पुष्प-

मध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) अपराजिता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रयः कीलाः स्तम्भवत् यस्या

सा पृथिवी) भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्रिजं, स्त्री, (अद्रौ जातं इति जनेर्ङ) शिलाजतु

इति रत्नमाला ॥ पर्वतजातवस्तुनि त्रि ॥

अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति जनेर्ङ ततश्चाप्,

पार्वती) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ सैहलीवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया) पार्वती । यथा—

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाशः ॥

(अथैनमद्रेस्तनया शुभोच ॥ इति रघुः) ॥

अद्रिनन्दिनी, स्त्री, (अद्रेर्नन्दिनी । पार्वती) दुर्गा ॥

हिमालयाद्रिजातत्वात् ॥

अद्रिभिद्, पुं, (अद्रौ पर्वतान् भिनत्ति अद्रि +

भिद् + क्तिप् तुक्) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्रिभूः, पुं, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्तिप् ।

पर्वतजातमात्रे) आखुकर्णोलता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अद्रिराजः, पुं, (अद्रौ राजा इति समासे राजाह ॥

खलिभ्यश्च्) हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।

अद्रिसारः, पुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः) लौहः ।

इति रत्नमाला ॥

अद्रौशः, पुं, (अद्रेः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति

धरणी ॥

अद्वयः, पुं, (नास्ति द्वयं द्वित्वं यस्य) बुद्धः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी) ॥

अद्वयवादी, [न] पुं, (अद्वयं सर्वमेव चित्-

स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्वय +

वद् + णिनि । वैदान्तिकः) बुद्धः । इत्यमरः ॥

अद्वारं, स्त्री, (अप्रशस्तं प्रवेशायोग्यं द्वारं) द्वार-

व्यतिरिक्तप्रदेशः । यथा—

“अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वैष्णवावृतं ।

रात्रौ च दृक्षन्मूलानि दूरतः परिवर्जयेत्” ॥

इति मानवे ॥ अध्याये ७३ श्लोकः ॥ प्राचीराद्या-

वृतं ग्रामं गृहञ्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राका-

रादिलङ्घनं कृत्वा न विशेत् । रात्रौ च दृक्ष-

मूलावस्थानं दूरतस्त्यजेत् । इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः ॥ द्वाररहिते त्रि ॥

अद्वितीयः, त्रि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य) द्वितीय-

रहितः । (सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवा-

द्वितीयं इति श्रुतेः) अतुल्यः । यथा,—

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्तः ॥ नचाश्वि-

अधः

नेयः सहि नादितोयः । इति नैषधं ॥
 अद्वैतः, त्रि, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्वार्थे
 अण् न द्वैतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,—
 यदद्वैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुभा । इति
 श्रीचैतन्यचरितामृतं ॥
 अद्वैतः, पुं, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः तृतीयात्, प्रज्ञा-
 दित्वात् स्वार्थे अण् ततोभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैत-
 रहितः विष्णुः । यथा,—
 “विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वगं प्रभुं ।
 प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥”
 इति गारुडे २३८ अध्यायः ॥ * ॥ शिवावतार-
 विशेषः । यथा,—
 “नित्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहृलायुधः ।
 भक्तावतार आचार्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”
 तत्पित्रादिविवरणं यथा,—
 “महादेवस्य मित्रं यः कुबेरो गुह्यकेश्वरः ।
 कुबेरपण्डितः सोऽयं जनकोऽस्य विदावरः ॥
 पुरा कुबेरः कैलासे सिध्यसाध्यनिधेविते ।
 जनाप परमं मन्त्रं श्रुत्वा श्रीशिववक्त्रभः ॥
 ततो दयालुर्भगवान् वरं दण्विति सोऽब्रवीत् ।
 ततः कुबेरो वरयामास त्वं मे सुतो भव ॥
 प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेशः सदाशिवः ।
 जन्मजन्मान्तरे पुत्र प्राप्स्यामि पुत्रतां तव ॥
 इति प्राप्य वरं कष्टं कियन्तं कालमास्थितः ।
 कार्यादीशवशात् सोऽद्याद्वैतस्य जनकोऽभवत् ॥
 योगमाया भगवती गृहिणी तस्य साम्प्रतं ।
 सीतारूपेणावतीर्णा श्रीनाम्नी तत्प्रकाशतः ॥
 तस्य पुत्रोऽभ्युतानन्दः कृष्णचैतन्यवक्त्रभः ।
 श्रीमत्पण्डितगोस्वामिशिष्यप्रिय इति श्रुतं ॥
 यः कार्तिकेयः प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन ॥
 इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥
 अद्वैतवादी, [न्] त्रि, (अद्वैतं “चिदेव सत्यं नान्यत्
 किञ्चिन्” इति वदति, अद्वैत + वद् + णिनि उप-
 पदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—
 ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरो-
 पितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्पवत्
 प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विश्वं
 वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्जीवश्चापि पर्यवसाने
 ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति । अत्र प्रमाणं
 शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्यकृतभाष्यतट्टीकाक-
 ल्पतरुभाषरत्नप्रभादि ॥
 अधः [स्] व्य, (अधरस्य अधादेशः ततः अस्मिच्)
 तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—
 “लोकानुपपत्त्युपस्थितेऽधोऽधोऽध्यधि च माधवः” ।
 इति वापदेवः ॥ पातालं । योनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 अधःपुष्पी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पुष्पं यस्याः ।
 अधस् + पुष्प + डीप् ।) गोजिह्वा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ दण्डविशेषः । हेठाऊली । चोर-
 खड्गिका । भाँटुइ इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाक्-
 पुष्पी २ मङ्गल्या २ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्न ।
 माला ॥

अध

अधःक्षिप्तः, त्रि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः ।)
 अधस्त्यक्तवस्तु । इति जटाधरः ॥
 अधमः, त्रि, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।)
 न्यूनः । निन्दितः । अपक्वः । तत्पर्यायः । निवृत्तः २
 प्रतिकृष्टः ३ अर्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ अवमः ७
 कुत्सितः ८ अवयः ९ कुपूयः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२
 अणकः १३ । इत्यमरः ॥ रेपः १४ अरमः १५
 आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-
 च्छा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लक्षकामा । इति
 मेघदूते) ॥
 अधमः, पुं, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।) उप-
 पत्तिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालज्जाशून्यत्वं ।
 कामक्रीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकत्वञ्च ।
 इति रसमञ्जरी ॥
 अधमभृतकः, त्रि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन् ।)
 (अधमः । निवृत्तः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम-
 भृत्यः । नीचदासः । दौवारिकभारवाहकादयः ॥
 अधमर्ण, त्रि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्य
 देयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते
 यस्य ।) ऋणगृहीता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खा-
 तक इति भाषा ।
 (“अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
 दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितं ॥
 अपङ्गवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
 अभियोक्ता दिग्देशं करणं वान्यदुद्दिशेत्” ॥
 इति मनुः ।) ॥
 अधमर्णिकः, त्रि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं
 ऋणं । तदेव दातृत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्ण +
 अत इनिठनाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्णः ।
 यथा,—
 “ग्रहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 (“यै यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
 तैस्तेरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं” ॥
 इति मनुः ।) ॥
 अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयाद्यन्त-
 र्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-
 प्रियतमे अहितकारित्वं । अस्याः क्रिया अधमा ।
 अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्डीति नाम । इति
 रसमञ्जरी ॥
 अधमाङ्ग, स्त्री, (अधमम् अङ्गं कर्मधारयः ।)
 पादः । चरणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अधरं, स्त्री पुं, (न ध्रियते कामुकस्य धैर्यं न तिलुति
 यत्र, न + धृ + ण्सि संज्ञायां घः प्रायेणेति
 अधिकरणे घः ।) स्मरगारं । रतिगृहं । योनि-
 रिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्ड-
 शेषश्च ॥
 अधरः, पुं, (न ध्रियतेऽसौ धृ + अच् ततो नञ्-
 समासः ।) मुखावयवविशेषः । नावो ठाँट । इति
 भाषा । ओष्ठः । उपर ठाँट । इति भाषा । तयोः

अध

पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्यमरः ॥
 परन्तु द्वयोरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदन-
 च्छदौ दशनवाससी उभयत्र वर्त्तते तथा ओष्ठा-
 धरावपि उभयत्रेति नयनानन्दः ॥ रायमुकुटा-
 ऽप्याह उपरिवर्त्ती अधोवर्त्ती च ओष्ठः अधरो-
 ऽप्येवं । पुरुषस्य रक्ताधरः प्रशस्तः । यथा,—
 “पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
 तालुकोऽधरजिह्वा च सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥”
 स्त्रियान्तु यथा,—
 “पटलवर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः ।
 सीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रियो भवेत् ॥
 श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैद्यकलहप्रदः ।
 मरुणो मत्तकाग्निन्यासोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥”
 इति सामुद्रिकं ॥
 अधरः, त्रि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः ।
 तलं । हीनः । अपक्वः । इति मेदिनी ॥ हीन-
 वादी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा शाकुन्तले ।
 पिबसि रतिसर्व्वसमधरं ।) ॥
 अधरतः, व्य, [स्] (अधर + तसिन् प्रथमापञ्चमीसप्त-
 म्यर्थदत्तौ ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति
 हलायुधः ॥
 अधरमधु, स्त्री, (अधरस्य मधु षष्ठीतत्) वक्त्रासवः ।
 अधरामृतं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अधरस्तात् व्य, अधरतः । इति हलायुधः ॥
 अधरस्तात् व्य, (अधर + अस्ताति विकल्पे अधरस्य
 अधादेशः ।) अधस्तात् । अधरात् । दिग्वाचक-
 शब्दात् दिग्देशकालवाच्ये प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां
 स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरणं ॥
 अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् ।
 इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराथ कृता
 ययैव सा । इति नैषधं ॥
 अधरात् व्य, अधरतः । अधरेण । अधरस्तात् ।
 इत्यमरटीका ॥
 अधरामृतं, स्त्री, (अधरस्य अमृतम् ।) अधरसुधा ।
 यथा,—
 “सिञ्चाङ्ग नखदधरामृतपूरकेण
 हासावलोककलगीतजह्नुच्छयाभिं ।
 नो चेदयं विरहजागृन्पयुक्तदेहा
 ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखि ते ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अधरीणः, त्रि, (अधरःकृतः तिरस्कृतः अधर +
 ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति
 जटाधरः ॥
 अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा
 अधर + एनप् ।) अधोदिग्देशकालः । अधो-
 दिक्देशकाले । इति व्याकरणं ॥
 अधरेद्य, [स्] व्य, (अधरे परे दिवसे अधर +
 एद्युस् ।) अधरदिवसः । परदिनं । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अधर्मः, पुं, (ध्रियतेऽनेन धृ + मनिन् ततो नञ्-
 समासः, नञञविरोधार्थः ।) धर्मविरोधी । स
 तु ब्रह्मणः पृष्ठाज्जातः । इति श्रीभागवतं ॥ पापं ।

अधि

अपराधः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
“अधर्मेणैधते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलं विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्मेभिर्ममन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतम् ॥)

अधर्मी, [न] चि, (अधर्मेः पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मेणशब्दादस्यर्थे
इन् ॥

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।)
चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि चि ॥
अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः । अधस् + चुर +
अच् + स्वार्थे अण्) नीचचौरः । सिंदालचौर
इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात्, थ, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः ।
इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेषु पर्णोत्तजेषु । इति उत्तरचरितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दाटप्रतीच्छकौ” ॥ इति
मनुः ।) पश्चाद्भागः । इत्यमरटीका ॥ इति गृहं ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा +
क्विप् । तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + कः ।) (अपामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।)
धामार्गववृद्धः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अधार्मिकः, चि, (धर्मे चरति । धर्मे + ठक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मी । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा,—

“यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।

अधार्मिकः स्यादृषलः अवकीर्णो क्षतव्रती” ॥

इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्मिके वसेदग्रामे ।
इति कुल्लुकभट्टश्च ॥

अधि थ, (न धीयते धार्यते । नञ् + धा + कि ।)
प्रादिविशत्युपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥

अधिः, पुं, आधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।) काव्यालङ्कार-
भेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादधे-
याधिक्यवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि
जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥ इति कुव-
लयानन्दे अप्येयदीक्षितः ॥

अधिकः, चि, (अध्याह्न एव अधि + स्वार्थे कन् ।)
अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (एमान्
पुंसोऽधिके शुके । स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इति
मनुः ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + क्त + अधिकरणे ल्युट् ।)
एकन्यायोपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधि-
क्रियते अत्र । विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपेत-
ग्रन्थः । यथा,—

अधि

“विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । विषयोऽस्यायमर्थो न
वेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितकौप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
थ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्ने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मी-
मांसा । सा च द्विधा कर्ममीमांसा ब्रह्ममी-
मांसा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म-
मीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते ।
इत्युच्य मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्यत्यया
ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्यत्यया तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत् अधिक्रियते विचारोऽस्मिन्ने-
इति व्यत्यया अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त
इत्युदीचेनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणत्वा-
नुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायाव-
यवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथेहापीति सुधीभि-
र्भावं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादिरं पशुं
बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत
इत्यादि संयोगपृथक्काधिकरणादेः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विन्नस्तद्विरोधी वा अविषयः संशयः ।
तदुक्तं,—

“विशब्दश्च विशेषार्थः सिनोतिबन्धनार्थकः ।

विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः” ॥

नियामकः कोटिनिश्चायकतया विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यायगुरु-
न्यायवागीशमट्टाचार्यचरणाः ॥ अन्ये तु विषय
इति विपूर्वस्य श्रुतेः संशयार्थकत्वमालोच्य ता-
लव्यमध्यपाठं वदन्तः विषयः संशयः इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रुतेः संशयार्थकत्वे मानमनु-
सन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कपन्यासेन सिद्धान्त-
विरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुकूलतर्कपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
संशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्ध-
विचारार्थवाक्यतात्पर्यवधारणं । कर्ममीमांसा-
धिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिभिश्चादिभिर्बहुधा
विरुतानि । इति चन्द्रशेखरकृततत्त्वसम्बोधिनी ॥ * ॥
व्याकरणमते आधाररूपकारकं । तच्चतुर्विधं ।
सामीप्यं १ यथा गङ्गायां घोषः । कालिन्द्यां
रेमे ॥ आस्रेषः २ यथा दिवि देवाः । कानने
रेमे ॥ विषयः ३ यथा शास्त्रे निपुणः । केलौ

अधि

कुशलः ॥ व्याप्तिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सकले
स्थितः ॥ * ॥

अधिकर्द्धिः, चि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः । तत्पर्यायः । स-
मृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्मिकः, पुं, (अधिकृत्य हट्टं कर्मणि प्रभवति
अधिकर्मन् + ठन् तस्य इक) हट्टाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ हाटेरदारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गं, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरयंसकादित्वात्
समासः ।) सकच्चुकाः मध्ये यद्गच्छन्ति तत् । क-
च्चुकादिदार्ढ्याय शूरैर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विश्व-
कुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टे चि ॥ (यथा मनुः—

“नोदहेत् कपिलां कन्यां

नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं” ॥)

अधिकारः, पुं, (अधि + क्त + घञ् ।) राजादीनां
चामरधूननञ्चत्रधारणादिव्यापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमि-
त्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा ॥
स्वामित्वं । यथा “सर्वे सुरधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिकृतदेशादिः । यथा निजाधिकारः
भिन्नाधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ॥
(यथा मनुः—

“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्

ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्” ॥)

अधिकारी, [न] चि, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्दादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधि-
पतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—

“इष्टापूर्तं दिजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।

अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्तं धर्मे न वैदिके” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥ अपिच ।

“स्वातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि” ।

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीत-
वेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्

जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं

नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गत-

निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-

चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥

धनाधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥

श्रीमूर्त्यादीनां वेशकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न] पुं, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्दादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-

ष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिकृतः, पुं, (अधि + क्त + क्तः ।) अध्यक्षः । आच-
र्यावेक्षकः ॥ इत्यमरः ॥ (आचार इत्यधिकृतेन

मया गृहीता या वेचयश्चिरवरोधस्य हेतु राक्षः ।

इति शाकुन्तले ।) कृताधिकारत्रये वाच्यलिङ्गः ।

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् लङ्भावाः ।)

आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यक् स्त्रियां टाप् ।) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ अमरकोषः । यथा रघुवंशे,—“अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लं” ॥)

अधिपः, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क ।) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे—अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + डति ।) प्रभुः । स्वामी । इति हलायधः ॥ (यथा रघुवंशे । “वचो निशुन्याधिपतिर्दिवौकसां” ॥) अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप् ।) स्वामी । प्रभुः । इत्यमरः ॥

अधिमासः, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिकमयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्त्तिचान्द्रमासः । रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ असंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलशुक्लः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यत्र सः, समासान्तः कः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—

“दन्तरुक् पश्चिमे दन्ते

महान् शोथो महान् रुजः ।

लालाखावी कफकृता

विज्ञेयः सोऽधिमांसकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूढः अत्वादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु सूतजातिः । तस्य कर्म सारथ्यं । यथा । विवेशाधिरथो रज्जं यष्टिप्राणो ऋयन्निव । इति महाभारतं ॥ (यथा हरिवंशे । “सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ।

यः कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः” ॥)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्मधारयः, तत्-भजते अधिराज्य + भज् + णि उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ज] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) सम्राट् । चक्रवर्त्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशुन्य ।)

अधिरोहिणी, स्त्री, (अधिरोहः आरोहणं तदेव साधनत्वेन विद्यदेऽस्य अधि + रोह + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरोहणी इति पाठे अधिरुह्यते अनया अधि + रुह् + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वंशकाष्ठादिनिर्मितारोहणमार्गः । सिङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरोहणी इत्यपि पाठः ॥

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ।) नान । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्-द्रव्याणि । मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ खस्तिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ खण्डं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्षपस्थाने सिद्धान्तं क्वचित् चामरस्थाने । तत्रानुष्ठानं । “दुर्गापूजादेलयात्रायागादौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्द्धे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पञ्चाङ्गमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूर्वोक्तक्रमेण वारत्रयं स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदोक्तमन्त्रास्तयोर्विशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रां गृहीत्वा,—

“ॐ कोसिकतमोसि कस्मैत्वा कायत्वा सुप्तोक्तः सुमङ्गलः सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्वत्र” ॥ १ ।

गन्धं गृहीत्वा,—

“ॐ गन्धद्वारां दुराधयां नित्यपुष्पां करीषिणीं । ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपाकुर्ये श्रियं” ॥ २ ।

महीं गृहीत्वा,—

“ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृष्ट्व पृथिवीं माहिँसीः” ॥ ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वाराभिति ।

शिलां गृहीत्वा,—

“ॐ प्रपर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति खसि च इयानाः ता आवृत्रं नधरा गुदक्ता अहिं बुध्रामनुरीयमानाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—

“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञयं” ॥ ५ ।

दूर्वां गृहीत्वा,—

“ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परिरवानो दूर्वां प्रतनु सहस्रेण शतेन च” ॥ ६ ।

पुष्पं गृहीत्वा,—

“ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मा अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्याप्तं इष्टान्निशान मुष्म-इशान सर्वलोकम्मइशान” ॥ ७ ।

फलं गृहीत्वा,—

“ॐ याः फलिनीया अपला अपुष्या याश्च पुष्यिणीः वहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वँ-हसः” ॥ ८ ।

दधि गृहीत्वा,—

“ॐ दधिकावनोऽकार्षं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायुँषितार्षत्” ॥ ९ ।

घृतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनमसि” ॥ १० ।

खस्तिकं गृहीत्वा,—

“ॐ खस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः खस्तिनः पूषा विश्ववेदाः खस्तिन स्तार्क्ष्यो रिष्टनेमिः खस्तिनो वहस्पतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

“ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमीय पतयन्तु घृतस्य धारा अरुषोण वाजी काष्ठा-भिन्दन्नुतिभिभिः पिन्नमानः” । अत्र “वातप्रमीय पतयन्ति जङ्घा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिश्रुत्वाया अर्त्तनं घोषाय भयमन्ताय बज्रवादिनमनन्ताय मूकँ शब्दायाङ्म्वराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणबज्रमवरस्फराय शङ्खध्वं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपं” ॥ १३ ।

कज्जलं गृहीत्वा,—

“ॐ समिद्धोऽङ्गन क्रदरं मतीनां घृतमग्ने मधु-मत् पिन्नमानः वाजीवहन् वाजिनं जातवेदे देवानां वक्षिप्रियमासधस्यं” ॥ १४ ।

रोचनां गृहीत्वा,—

“ॐ युञ्जन्ति ब्रध्नस्रुषं चरन्तं परितस्सुषः रोचन्ते रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धान्तं गृहीत्वा,—

“ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्णिगः । प्रदातारं तार्थ्यउर्जं नो धेहि द्विपदे शं चतु-प्यदे । सिद्धान्तमत्र आतपतखुलाः” ॥ १६ ।

काञ्चनं गृहीत्वा,—

“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः प्रतिरेक आसीत् । सदाधारः पृथिवीं द्यामु-तैषां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १७ ॥

रजतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—

“ॐ असौ यस्तान्मोरुण उतवन्तुः सुमङ्गलः ये चैनँ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषाँ हेलइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

“ॐ रक्षोहनो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहनो बलगहनो बलयामि वैष्णवान् रक्षो-हनो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहनो वनगहनो उपधामि वैष्णवी रक्षोहनो वनगहनो पर्यहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाश्च” ॥ २० ।

दर्पणं गृहीत्वा,—

“ॐ आकाशेण रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यश्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवोयाति भुवनानि पश्यन्” ॥ २१ ।

दीपं गृहीत्वा,—

अधि

“ॐ अम आयाहि वीतये ग्यानो ह्यदातये
निहोता सत्सु वर्हिहि” । २२ ।
सर्वद्रव्ययुक्तडल्लकं गृहीत्वा,—
“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे
त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्वेदीयदुर्गात्मवपद्वतिः ॥ * ॥ सामवेदि-
नामधिवासमन्त्रास्तत्तद्रथ्याणि च यथा । प्रथमं
गन्धेन,—
“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधतो
नरोषति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।
“ॐ महित्रीणामवरस्तु युक्तमित्रस्यार्थः दुरा-
धर्मं वरुणस्य” । २ ।
इति मध्या ।
पुनर्गन्धेन,—
“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि” । ३ ।
“ॐ वित्त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्षेभिरग्रे
जनयन्त देवाः तत्वागिरः ॥ सुद्युतयो वाजयत्या
जिन्नगिर्वर्चो जिग्युरस्ताः” । ४ ।
इति शिलया ।
“ॐ धानावन्तं करमिण मपूप्यवन्तमुक्थिनं
इन्द्रप्रातर्जुषस्तनः” । ५ ।
इति धान्येन ।
“ॐ जज्जायथा मपूर्वा भवन् वृत्रहत्याय ।
तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तन्ना उतो दिवम्” । ६ ।
इति दूर्वया ।
“ॐ पवमान व्यशुहि रश्मिभिर्विजसातमः ।
दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्” । ७ ।
इति पुष्पेण ।
“ॐ इन्द्ररुने मधिता हवन्ते यत्पार्था युज्जते
धियस्ताः शूरो नृपाता श्रवसश्च कामत्वा गोमति
व्रजे भजावन्नः” । ८ ।
इति फलेन ।
“ॐ दधिक्वाव्नोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः
सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतार्थुभि तारिषत्” । ९ ।
इति दध्ना ।
“ॐ दृतवती भुवनानामधिश्रियोर्वी पृथ्वी म-
धुदुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मेणा
विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा” । १० ।
इति दृतेन ।
“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः
उतस्वरजोऽश्विना” । ११ ।
इति सस्तिक्केन ।
“ॐ सिन्धोरुक्कासे पतयन्तमुक्ष्णं हिरण्यपावा
पशुमसु यज्जते” । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
“ॐ खसुन्वयो वसूनां यो राया मानेता य इ-
डानां सोमो यः सुक्ष्मितीनां” । १३ ।
इति शक्केन ।
“ॐ अज्जते यज्जते समज्जते क्रतुं रिहन्ति मध्वा-
भ्यज्जते” । १४ ।
इति कण्जलेन ।
“ॐ आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत वसूनि

अधि

जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिमः” । १५ ।
इति रोचनया ।
“ॐ प्रणीउषा अपूर्वा व्यसति प्रिया दिवस्तुषे
वा मन्विना वृहत्” । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
“ॐ सदसस्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं
मेधा ममासिधं” । १७ ।
इति काञ्चनेन ।
“ॐ यदूर्वा हिरण्यस्य यद्वावूर्वा गवामुत । सत्यस्य
ब्रह्मणो वर्चस्तेन मा संहजामसि” । १८ ।
इति रौप्येण ।
“ॐ रन्महांसि सूर्यं वडादित्य महं असि
महस्ते सतो महिमापनिष्ठ समज्ञा देवमहां
असिः” । १९ ।
इति ताम्बेण ।
“ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यज्जमिमं
तनोत्वरिष्टं । यज्जं समिमं दधातु विश्वे देवाः स
इह मादयन्ता मां प्रतिष्ठ” । २० ।
इति दीपेन ।
“ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो ज्योतिः पश्यन्ति
वासरं पावाय दिव्यं तोदिवि” । २१ ।
इति दर्पणेन ।
“ॐ उद्यल्लोकानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ
इमान् लोकानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय ।
होहा रेवाच धर्मे ज्योतीषि” । २२ ।
इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्रं पूर्वोक्तसर्वद्रव्य-
स्थापितैकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गात्मव-
पद्वतिः ॥
अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता
अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट्) अधि-
वासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्य-
मरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्याः शुभाधि-
वासनमस्तु ॥ इति दुर्गात्मवपद्वतिः ॥)
अधिविना, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि +
विद् + कर्मणि क्तः स्त्रियां टाप्) अध्यूना । प्रथम-
विवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्वामिनः आ-
पेक्षिकप्रथमोऽप्युभाभ्यां । इत्यमरः ॥
((“अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं” ॥
इति मनुः ।)
अधिप्रयणी, स्त्री, (अधि प्रियते पच्यतेऽत्र अधि +
प्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) चुल्ली ।
इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।
अधिकानं, स्त्री, (अधिकीयतेऽत्र अधि + स्था +
अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अ-
ध्यासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-
यणे,—
“यद्भयात् सम्प्रतिवज्य स्वमधिकानमृद्धिमत् ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः” ॥)
अधिक्षिप्तः, चि, (अधि + क्षिप् + कर्मणि क्तः) ।
प्रतिक्षिप्तः । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इति भरतः ॥
प्रणिहितः । स्थापितः । कुत्सितः । भर्त्सितः । इति
मेदिनी ॥

अधु

अधीतः, चि, (अधि + इष्ट् + कर्मणि क्तः) कृता-
ध्ययनः । पठितः । यथा,—
“अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारमे” ।
इति स्मृतिः ॥ पठितशास्त्रं । पाठे स्त्री ॥
अधीतिः, स्त्री, (अधि + इष्ट् + भावे क्तिन्) अध्य-
यनं । पठनं । इति जटाधरः ॥
अधीती, [न्] चि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) ।
अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-
रणं ॥
अधीनः, चि, (इनं प्रभुमधिगतः अत्यादीति समासः) ।
परवशः । तत्पर्यायः । निम्नः २ आयत्तः ३
असच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा
कुमारसम्भवे,—
“त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं” ॥)
अधीरः, चि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः) चञ्चलः ।
इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा
नागानन्दे,—
“निर्याजं विधुरेवधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्” ॥)
अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षणस्थायिनी, नञ्समासः) ।
विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायी मध्या-
प्रगल्भनायिकयोर्भेदः ॥ तस्या लक्षणं । अयङ्-
कोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः परधवाक् कोप-
प्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्जनताडनादिकं
कोपप्रकाशं । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च ।
इति रसमञ्जरी ॥
अधीशः, चि, (अधिक ईशः कर्मधारयः) अधि-
पतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“चन्ने मण्डलसंस्थे विगृह्यते राज्ञा दिनाधीशः” ॥)
अधीश्वरः, चि, (अधिक ईश्वरः कर्मधारयः) प्रण-
ताशेषसामन्तः । महाराजः । चक्रवर्ती । इत्य-
मरः ॥
अधुतं, चि, अकम्पितं । धुन्नकम्पे इत्यस्मात्
कर्मणि क्तः, पञ्चान्नञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥
अधुना, य, (अस्मिन् काले इदमशब्दस्य रूपमिति
निपातनात्) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति ।
इत्यमरः ॥
अधुनातनं, चि, (अधुना भवम् अधुना + लुट्) ।
इदानीन्तनं । वर्तमानकालवृत्ति । एतत्कालीनं ।
इति व्याकरणं ॥
अधृतः, ण, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः) विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः । अक्षतधारण-
वस्तुनि चि ॥
अधृष्टः, चि, (धृप् + क्तः, न धृष्टः नञ्समासः) ।
सलज्जः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ शारदः ३ अप्रतिमः ४ । इति जटा-
धरः ॥ शालीनः ५ । इत्यमरः ॥
अधृथः, चि, (धृप् + कर्मणि क्तः) प्रगल्भः ।
अधर्मशीलः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
“भीमकान्तैर्नृपगुणैः न वसुवोपजीविनां ।
अधृथस्वामिगन्धश्च यादोरक्षैरिवायवः” ॥)
अधृथा, स्त्री, (न + धृप् + संज्ञायां क्वप् । यस्यां

अध

स्नाने पराभवो न भवति तादृशी नदी ।) नदी-
विशेषः । इति मेदिनी ॥
अधैर्यः, त्रि, (नास्ति धैर्यं यस्य सः ।) धीरताशून्यः ।
धैर्याभावे स्त्री । यथा,—
“धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये” ।
इति भानुभट्टः ॥
अधोऽंशुकं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थम् अंशुकं वस्त्रं,
कर्मधारयः ।) परिधानवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अधोघण्टा, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घण्टेव
फलं यस्याः सा ।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥
अधोजिह्विका, स्त्री, (अल्पा जिह्वा कन् स्त्रियां टाप्,
अधः अधरा जिह्विका कर्मधारयः ।) तालु-
मूलस्थक्षुद्रजिह्वा । इति हारावली ॥ आलजिव
इति भाषा ।
अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकः
कर्मधारयः ।) पातालं । इत्यमरः ॥
अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अधः अधरं मर्म किञ्च ।)
गुह्यद्वारं । इति हेमचन्द्रः ॥
अधोमुखः, त्रि, (अधोमुखं यस्य सः ।) अधोवदनः ।
पातालमुखः । तत्पर्यायः । अवाङ्मुखः २ । इत्य-
मरः ॥ अवाचीनः ३ । इति जटाधरः ॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणो यथा,—

“अश्लेषवज्रियमपिचविशाखयुक्तं
पूर्वचयं शतभिषा च नवाप्यङ्गुलि ।
एतान्यधोमुखगणानि शुभानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ॥

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ।

अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) गोजिह्वावृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्मधारयः ।)
अपानवायुः । यथा,—
“क्षुतेऽधोवायुगमने जम्भणे जपमुत्सजेत्” ।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदयं ॥

अधोक्षजः, पुं, (अधः ज्ञातृत्वाभावात् हीनम् अधोजं
प्रत्यक्षज्ञानं यस्य सः । अक्षात् इन्द्रियात् जायते
अक्ष + जन् ड, पञ्चमीतत् ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते । अधो न क्षीयते जातु यस्मा-
त्तस्मादधोक्षजः ।)

अधमि, स्त्री, (अधः समीपे अययोभावः ।) विवाह-
काले अधिसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि । यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यधिसन्निधौ ।
तदध्यमिद्वतं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥

अध्यग्रा, स्त्री, (अधिकमग्रां व्रीजं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप्) कृषिकच्छः । इत्यमरः ॥ आल्कुशी
इति भाषा । भूस्यामलक्ष्मी । इति रत्नमाला ॥

अध्ययनं, स्त्री, (अधि + ण्ङ् + भावे ल्युट्) गुरुमुखा-
दानुपूर्वोऽश्रवणं । णञ् । ब्राह्मणस्य षट्कर्मा-
न्तर्गतमिदं । इति शब्दरत्नावली ॥

अध्यवसायः, पुं, (अधि + अव + सो + भावे घञ् ।)
उत्साहः । इत्यमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः ।
इति मधुः ॥ कर्मसु दृढयत्नकारको भावः । इति

अध

रमानाथः ॥ कर्मसु प्रत्ययः इति नयनानन्दः ॥
अशक्ते बलोद्यमः । इति केचित् ॥ उद्योगोद्यमौ
चात्र । इति भरतः ॥

अध्यशनं, स्त्री, (अधिकमशनं भोजनं कर्मधारयः ।)
अजीर्णं भोजनं । यथा । अजीर्णं भुज्यते यत्तु
तदध्यशनमुच्यते । इति भावप्रकाशः ॥

अध्यक्षः, पुं, (अध्यक्षोति समन्तात् व्याप्नोति
अधि + अक्ष् + अच् ।) (कृत्रधारणादि व्यवहारे-
अध्यक्षतः । व्यापकः ।) क्षीरिकावृद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः ।) प्रत्यक्षः । इन्द्रियजन्यज्ञानं ।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
इति कुमारसम्भवे ।) अध्यक्षतः ।

आयव्ययादिनिरीक्षकः । इत्यमरः ॥

अध्यापकः, त्रि, (अधि + इङ् + णिच् + ण्वल् ।)
अध्यापनकर्त्ता । पाठगुरुः । अध्यापयिता । तत्प-
र्यायः । उपाध्यायः २ । इत्यमरः ॥

अध्यापनं, स्त्री, (अधि + इङ् + णिच् + भावे ल्युट् ।)
पाठनं । विद्यादानं । ब्राह्मणानां षट्कर्मान्तर्गत-
कर्मेदं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रश्चैव षट्कर्माण्ययजन्मनः” ॥)

अध्यायः, पुं, (अधि + इङ् + भावे घञ् अध्ययनम् ।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः । ग्रन्थसन्धिः । तन्नामान्त-
राणि यथा । सर्गः । वर्गः । परिच्छेदः । उद्घातः ।
अङ्कः । संग्रहः । उक्तासः । परिवर्तः । पटलः ।
काण्डं । स्थानं । प्रकरणं । पर्व । आह्निकं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ स्कन्धः । स्तवकः । उल्लासः ।
पादः । उद्योतः । विरचनं । इत्याद्यपि ॥

यदुक्तम् ।
“सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उक्तासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमेव च ॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोऽल्लासाह्निकानि च ।
पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिताः” ॥

अध्याहारः, त्रि, (अधि + आङ् + ऋह् + क्तः ।)
समाहारः । कृतारोहणः । अभ्यधिकः । अति-
शयः । इति मेदिनी ॥

अध्याहारः, पुं, (अधि + आ + ऋह् + णिच् + भावे अच् ।)
वस्तुन्यवन्तवारोपः । सच्चिदानन्दानन्तादयब्रह्मणि
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः । अ-
सर्गभूतरज्जौ सर्पारोपवत् । इति वेदान्तसारः ॥

अध्यावाहनिकं, स्त्री, (अध्यावाहनं पिठमृदात्
स्वामिमृदागमनं तत्काले लब्धं अध्यावाहन +
लभार्थे ठन् तस्य इकः । अधि + आ + वह् +
णिच् ल्युट् ।) स्त्रीधनविशेषः । यथा,—
“दत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैठकात् ।
अध्यावाहनिकं वाच्यं तत् स्त्रीधनमुदाहृतं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥

अध्याहारः, स्त्री, (अधि + आ + ह + भावे ल्युट् ।)
अध्याहारः । तर्कः । ऊहनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अध्व

अध्याहारः, पुं, (अधि + आ + ह + भावे घञ् ।)
तर्कः । ऊहः । इत्यमरः ॥ अस्पृष्टार्थस्य शब्दा-
न्तरेण स्पष्टीकरणं । आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं । वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं । युक्तिप्राप्तस्य
पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणं । इति तट्टीका ॥

अध्वयः, त्रि, (अधि + वस् + क्तः, आगमशास्-
विधेरनित्यात् इडागमाभावः । कृतद्वितसमा-
साश्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः ।) सार्द्ध-
त्रिसङ्ख्या । ३ ॥ साडे तिन इति भाषा ।
यथा,—

अवाप्य खां भूमिं भुजगनिभमध्युक्त्वलयं ।

इति आनन्दलहरी ॥

अध्वङ्गः, पुं, (उद्धमधिगतः प्रादिसमासः ।) उद्ध-
युक्तरथः । उद्धवाह्यप्रेङ्गा । इति हारावली ॥

अध्वङ्गः, पुं, (अधि + वह् + क्तः ।) महेश्वरः । इति
मेदिनी ॥ (अधिरोपितः । समृद्धः । अभ्युदय-
शाली ।)

अध्वङ्गः, त्रि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि + वह् +
क्तः ।) अधिकवृद्धियुक्तः । समृद्धः । इति धरणी ॥
अध्वङ्गा, स्त्री, (अधि + वह् + कर्मणि क्तः, स्त्रियां
टाप् ।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका ।
कृतानेकविवाहस्य प्रथमोद्गा स्त्री । इत्यमर-
मेदिनीकरी ॥

अध्वेषणा, स्त्री, (अधि + इष् + णिच् + भावे युच्,
स्त्रियां टाप् ।) यात्रुजा । इति हेमचन्द्रः ॥ आराध्य-
स्यादरपूर्वकं कर्मणि नियुक्तकरणं । गुर्वीदेः
सत्कारपूर्वकं कचिदर्थे नियोजनं । तत्पर्यायः ।
सनिः २ । इत्यमरः ॥ सनी ३ । इति तट्टीका ॥

अध्वगः, पुं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङ्, उपपदसमासः ।) पथिकः । इत्यमरः ॥ उद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खचर इति भाषा ।

अध्वगभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुषः ।) आम्ना-
तकवृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अध्वगा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङ्, उपपदसमासः ।)
स्त्रियां टाप् ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङ्,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप् ।) सूर्यलोलवृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वनीनः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईण ।) पथिकः । इत्यमरः ॥

अध्वन्यः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत् ।)
पथिकः । इत्यमरः ॥ (अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिलां
रात्रिं तथा क्रन्दितं ॥ इति अमरुशतकं ॥)

अध्वरः, पुं, (अध्वानं सन्मार्गं राति ददाति अध्वन् +
रा + कः उपपदसमासः ।) यज्ञः । वसुभेदः ।
सावधानः । इति मेदिनी ॥ (“तमध्वरे विश्वजिति
क्षितीशः” । इति रघुवंशे ।)

अध्वरथः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः ।)
पथरथः । अध्वगमनोपयुक्तरथः । तत्पर्यायः ।
परिधातिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अन

अध्वर्युः, पुं, (अध्वरं यजं यौति सम्पादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्तिप्, एधोदरादित्वात् तुभावाः रस्याकारलोपः, होमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेद-वेत्ता । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—

“विवाहयज्ञे विततेऽत्र यय-
मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति” ।)

अध्वशल्यः, पुं, (अध्वनि पथि शल्यमिव आचरति सकण्टकतया अध्वशल्य + क्तिप् ततोऽच् ।) अपा-मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वा [न्] पुं, (अन्ति गमनेन बलं नाशयति, अद् + बाहुल्यात् क्तिप्, एधोदरादित्वात् दकारस्य धः ।) पश्याः । कालः । संस्थानं । अवस्थान्दः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रं । स्तब्धः । इति च पाठान्तरं ॥ अध्वगमनजन्यगुणः । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य-नाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥

अध्वान्तशाचवः, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्मसोमायाः शाचवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्योनाक-वृद्धः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन घ लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ घ लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

अन ड य प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य ड अन्यते । इति दुर्गादासः ॥

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न अंशुमत् मोचान्तर्वर्त्ति-तया सूर्यकिरणशून्यं फलं यस्याः सा ।) अंशु-मत्फला । कदली । इति जटाधरः ॥

अनः [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको-पायत्वात् अन् + असुन् ।) शकटं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—

“हेता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनःक्रये” ।)

अन्नं । इत्युणादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्मी । इति कोषान्तरं ॥

अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कुत्सायां कन् ।) अणकः । अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृह-स्थानशून्यः ।) वृषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ अगारशून्ये वाचलिङ्गः ॥

अनभिः, पुं, (नास्ति श्रौतः स्मार्त्तो वा अभिर्यस्य सः ।) श्रौतस्मार्त्तकर्महीनः ॥ इति महाभारते दानधर्मः ॥ (अनाहिताभिर्ब्राह्मणः । यथाह मनुः, “अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अनभिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः” ॥)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपापः । निर्मलः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले—

“अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं” ॥)

अनङ्गः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।) आकाशं । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कायो यस्य सः ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । “अनङ्गे मदनेऽनङ्ग-माकाशमनसोरपि” ॥) अङ्गरहिते वाचलिङ्गः ॥

अनङ्गकः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्,

अन

ततः स्वार्थे कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-रत्नावली ॥

अनङ्गासुहृत् [द्] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असु-हृत् शत्रुः शिवललाटामिना तद्देहभस्मीकर-णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनच्छः, त्रि, (न अच्छः निर्मलः ।) आविलः । अनि-र्मलः । इत्यमरः ॥

अनञ्जनं, स्त्री, (नास्ति अञ्जनं स्मृतिप्रकाशो यस्य तत्, निराकारत्वात्, अनज + भावे ल्युट् ।) आ-काशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अञ्जनशून्ये त्रि ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—

“नेत्रे दूरमनञ्जनेषुलकिता तन्वी तवेयं तनुः” ।)

अनडुज्जिह्वा, स्त्री, (अनडुहो वृषभस्य जिह्वेव जिह्वा पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिह्वावृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनडुही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् डीष् पक्षे आम् ।) अनड्वाही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।

अनड्वान्, [डुह्] पुं, (अनडुह् + प्रथमैकवचनम् ।) वृषः । रङ्गे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २ भद्रः ३ बलीवर्द्धः ४ दम्भः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७ बली ८ उक्षा ९ ककुद्धान् १० ऋषभः ११ वृषभः १२ वृषः १३ धुर्यः १४ धुरीयः १५ धौरेयः १६ शाङ्करः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-रमणः १९ वोल्ग २० गोनाथः २१ सौरभेयकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,—

“अजमेधावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्” ॥)

अनड्वाही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् डीष्, आमागमश्च आमभावपक्षे केवलं डीष् ।) अन-डुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।

अनदाः, पुं, (अद् + कर्मणि ण्यत् संज्ञापूर्वकविधे-रनित्यत्वात् वृद्धभावः, न अदाः अप्रशस्तखाद्यः, नञ्समासः, नञ्च अप्राशस्ते ।) गौरसर्पपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्मणि क्तः, न अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः । गतभिन्नः प्राप्त-भिन्नः ।) अनवगतः । यथा,—“अरे विद्वन्मन्या-ह्यनधिगतवेदार्थविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-मिति प्रामाणिकाः ॥

अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-समासः, प्रत्यक्षः तद्विन्नः नञ्समासः ।) अप्र-त्यक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अध्यक्षभिन्नः ॥

अनन्तः, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।) आकाशं । इत्यमरः ॥ अमकं । इति राज-निर्घण्टः ॥

अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि भागवते “लोके नष्टे द्विपराज्जावसाने भवानेकः शिष्यते श्रेयसंज्ञः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी । बल-देवः । अनन्तजिह्वा जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रेयनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्द-माला ॥ सिन्दुवारवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा यस्य सः ।) अन्तरहितः । अनवधिः । अशेषः । असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमार-सम्भवे ।—“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ।)

अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप्, अ-नन्तो नाम जित् जयो बौद्धविशेषः शाकपार्थि-वादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्ततीर्थहृत्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि शास्त्राणि कर्मधारयः, तानि हृतवान् अनन्त-तीर्थ + हृ + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजित् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।) अनवकाशं । अन्तररहितं । तत्पर्यायः ॥ अथ-वहितं २ संसक्तं ३ अपटान्तरं ४ । इति हेम-चन्द्रः ॥ पश्चादर्थे स्त्री ॥ (पश्चात् । ततः परं । यथा रघुवंशे,—“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्” ॥)

अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः ।) युधिष्ठिर-राजस्य शङ्खः । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः ।) भाविकल्पे जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंश-तीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठी-तत्पुरुषः ।) भाद्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य व्रतं । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—

“अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहरं शुभं ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥

तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे,—

“गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ ।

वक्रिजीवाष्टविंशेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाह्निके ॥

पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।

प्राग्राशिगन्तुजीवस्य चातिचारे चिपक्षके ॥

कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेज्ये मलिस्तुचे ।

भानुलङ्घितके मासि क्षये राज्युते गुरौ ॥

पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ।

एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥

तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः ।

विद्यारम्भकार्यवेधौ चूडोपनयनोद्वहान् ॥

तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्षणं ।

परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणं ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहहारम्भप्रवेशने ।

प्रतिष्ठारम्भगे देवकृपादेर्वर्जयन्ति हि ॥

द्वात्रिंशद्विवासाश्चास्ते जीवस्य भार्गवस्य च ।

दासप्रतिर्महयस्ते पादास्ते दादशक्रमात् ॥

अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वाङ्गकबालते ।

पक्षं वृद्धो मङ्गस्ते तु भृगुर्वालो दशाह्निकः ॥

पादास्ते तु दशाह्नानि वृद्धोबालो दिनत्रयं” ॥ * ॥

अन

अन

अन

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्थं सरित्ते” ।
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न्यापिनी तिथि-
ग्राह्येति वाचं । पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वाह्णे देवकृत्यविधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्वाधायोगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोऽप्येवं ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्णे नाक्तः ।
यथा,—

“कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्भस्मपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि ।
यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥
कृत्वा पूषदयं तस्मै दद्यादेकं हृतान्वितं ।
स्वयमेकन्तु भुञ्जीत करे बद्धा सुडोरकं ॥
चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विलेपितं ।
सुविन्यस्तं विष्णुनामप्रतियशिसमन्वितं ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ *

पूजाडोरकबन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।

“अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुस्थमानसैः” ।

इत्यहं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।

चाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं सुजीवितं ।

यत्तवाङ्घ्रियुगाजाग्रे मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥

इत्याभ्यां नमस्तुत्यात् । अनन्तकथामप्यत्र प्र-
रन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ * ॥ अथ

प्रयोगः । आचम्य स्वस्तिवाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्,—

“अद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां तिथा-
वारभ्य असुकगोत्रः श्रीअसुकः धनधान्यपुत्र-

पौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवदनन्त-

भट्टारकपूजाचतुर्दशग्रन्थियुक्तडोरकरमूलबन्धन-
कथाश्रवणब्राह्मणसं प्रदानकातपसिततण्डुलप्रस्थ-

द्वयघटितपूपाङ्गोपकल्पनतदर्द्धात्मकर्तृकभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य द्रुतं

पठेत् ॥ * ॥ ततो गुण्डिकया अष्टदलपद्मं निर्माय

तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु

ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक्-
पालशिवदुर्गालक्ष्मीनारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्या-

येत्,—“ॐ महेन्द्रं मत्तैरावतस्तन्मयं सहस्रनय-
नोज्ज्वलं । मणिकाञ्चनघटितनानालङ्कारभूषितं

वज्रहस्तं शयन्वितं देवगन्धर्वगणैर्दत्तं मुनिगणैः
स्तूयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एवं

क्रमेण संपूज्य प्रणमेत्,—

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः ।
ऐरावतगजारूपः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥

ततो दृष्ट्वात्रे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-

मावाहयेत्,—

“ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्य समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥

ततो भूतशुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं

ध्यायेत्,—

“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतिनं ॥

शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
श्रिया वाण्या च संश्लिष्टं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥

फणाश्रतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपस्तुतं” ॥

एवं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः
संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।

अर्घ्यं हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-

र्धात्वावाहयेत् ।

“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वनान्वित ।
गन्धर्व्वादिगणोपेत सान्निध्यमिह कल्पय” ॥

ततः पूजयेत् ।

पाद्यं गृहीत्वा,—

“ॐ पाद्यं गृह्णाण देवेश सुरासुरमनोहरं ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥

अर्घ्यं गृहीत्वा,—

“अर्घ्यं गृह्णाण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वितं ।
दूर्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥

आचमनीयं गृहीत्वा,—

“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भवं प्रभो ।
भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पद्मगाधिप” ॥

एवं मधुपकं पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥

गन्धः,—

“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां” ॥

पुष्पं,—

“ॐ पुष्पं गृह्णाण भोऽनन्त सुगन्धिद्रव्यमुत्तमं ।
पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुशलं कुरु सर्वदा” ॥

धूपः,—

“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दशाङ्गोऽगुरुणा सह ।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुरनायक” ॥

दीपः,—

“ॐ दीपं गृह्णाण भोऽनन्त जाज्वल्यमानमद्भुतं ।
त्वं गृह्णाण सदा देव रक्त मां घोरसागरात्” ॥

यज्ञोपवीतं,—

“ॐ ऋग्यजुःसाममन्त्रेण चिह्नं पद्मयेनिना ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥

नैवेद्यं,—

“ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्युतं ।
भक्त्या सम्यादितं देव संपूषं गृह्यतां विभो” ॥*

ततो बलभद्रं संपूज्य स्तुतिं कुर्यात्,—

“ॐ बलभद्रं महात्मानं हस्तिनं लाङ्गलायुधं ।
कादम्बरीमदान्तं नमामि बलदेवक” ॥

तत आवरणदेवताः पूजयेत् ।

ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-

ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । द्वादशा-

दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-

तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।

धर्माय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।

वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अनेश्वर्याय ।

शिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।

महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।

गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्य्यमण्डलाय ।

सोममण्डलाय । वज्रिमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।

सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः स्तुतिं पठेत्,—

“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नं समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाह्वे ।

सहस्रनाम्नि पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

हृदिस्य सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं ।
सर्वपापहरं देवं प्रणमामि जनार्दनं ॥

अनन्तरूपेण बिभर्षि पृथ्वीं
अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।

अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः
अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रहृष्टः ॥

प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।
वृष्टिस्थितिविनाशानां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥

राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैत्यविमर्दकं ।
जगतां हितकर्त्तारं नौमि पद्मेरुहेक्षणं ॥

जन्मजन्मकृतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धके ।
वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हलायुध ॥

भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्थितं ।
यथोद्दिष्टामिमां पूजां परिपूर्णां कुरु मे ॥

पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
चाहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥

ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं
समर्पयेत् ।

“ॐ इदं डोरमनन्ताख्यं चतुर्दशगुणात्मकं ।
सर्वदेवमयं विष्णोः स्वकरे धारयाम्यहं” ॥

ततो भोज्यमुत्खजेत् ॥ * ॥

ततः कथां शृणुयात् ।

यथा,—

अरण्यवाससुषितो युधिष्ठिररुद्रपो वशी ।
प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन कृष्णेन परमात्मना ॥

कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं ।
विशेषेण च गोविन्दं प्रपञ्च च युधिष्ठिरः ॥*

युधिष्ठिर उवाच ।

केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।
निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥*

श्रीकृष्ण उवाच ।

अन

अस्ति व्रतमनन्तरं यत्कृतं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः शृणु ॥
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तत्त्वकः स्मृतः ॥
परमश्रोतमं वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यगतिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
कलाकाष्ठामुहूर्त्तादिदिनरात्रिव्यवस्थया ।
पक्षो मास ऋतुर्वर्षं युगकल्पव्यवस्थया ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ।
दानवानां विनाशाय वसुदेवनूद्भव ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमं ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानञ्च तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्वं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्वं ब्रूहि विस्तार्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् शीलवान् विजितेन्द्रियः ॥
पत्नी तस्याभवद्दीक्षा सती सत्यव्रते स्थिता ।
चारित्र्यशीलसम्पन्ना सुरूपा भगवन्शजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्वलक्षणा ।
शीला नाम्ना सुशीला सा वर्द्धते पितृवैश्वसि ॥
माता तस्यास्तु कालेन ज्वरदाहप्रपीडिता ।
समागत्य नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
कृतं सुमन्तुना तस्याः कर्म यत् पारलौकिकं ।
ततः सुमन्तुः संयज्य दुःखं शोकं क्रमात् पुनः ॥
नापत्नीको गृही धर्मं कर्तुमर्हति वै क्वचित् ।
इति सच्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकमानसः ॥
देवलस्य मुनेः कन्यां कर्कशां परिणीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःशीला सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
कोपना प्रतिकूला च निर्लज्जा कलहप्रिया ।
अदक्षा गृहकृत्येषु दक्षा भोजनकर्माणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु शीला पितुर्गृहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सखिभिः साङ्गं शिशुक्रोडामनुत्तमां ।
गृहान्तरस्थलद्वारदेहलीतोरणादिषु ॥
चतुरङ्गकवर्णैश्च रक्तपीतसितासितैः ।
स्वस्तिकं पद्मशङ्खौ च मण्डयन्ती पुनः पुनः ॥
कुर्वन्ती प्रत्यहं बाणा देवतातिथिपूजनं ।
गृहकृत्ये सदा दक्षा पितुरत्यन्तवल्गवा ॥
कालेन कियता विप्रस्तां दृष्ट्वा धौवनोद्गतां ।
अस्मै देया मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो दैववशात्तत्र कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मतत्परः ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतपाः सुधीः ।
अस्मै भाग्यवशाच्छीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यामलङ्कृतां साध्वीं शीलां चन्द्रनिभाननां ॥
गृहोक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म समाप्य समये मुनिः ॥
सुमन्तुः कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
सफलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्त्यामास कर्कशैर्वचनैः पतिं ।
अलङ्कारं समानीय स्वकीयञ्चापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभृते स्थाने कर्कशान्यगृहं ययौ ।
सुमन्तुश्चातिदीनात्मा लज्जितश्चाभवत्तदा ॥
यत्किञ्चिदर्थयोग्यञ्च द्रव्यमानीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्य पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य शीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती शीला चन्द्रनिभानना ।
मथ्याङ्गे भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ॥
ददर्श शीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
पुंसां रुन्धश्च तत्रैव रक्तपीताम्बरासनं ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्यानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
विनयावनता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते कार्यं भवतीभिस्तदुच्यतां ॥ * ॥

स्त्रिय उचुः ।

भात्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
आराधिते महन्त्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥
गत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्तार्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवाजसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
अतसीपुष्पसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणं ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गं विविधायुधधारिणं ।
यज्ञेहि भगवन् कृष्ण तव यज्ञः प्रवर्तते ॥
वारिधान्यां तथानन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
मण्डले पुष्पनैवेद्यं धूपवस्त्रानुलेपनं ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पितृकार्थं ब्रीहिवृणं यवगोधूमयोश्च वा ॥
एतेषां प्राप्यते यत्तु तदग्राह्यं प्रस्थसंज्ञितं ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुङ्कुमाक्तं सुडोरकं ॥
चतुर्दश्याश्रित्युक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमांस्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्वर्त्य पूजां देवस्य पूषं भुक्त्वा यथासुखं ।
विहज्य दक्षिणां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
शीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा ताभिर्दुःखतं ।
व्रतं चकार सा बाहौ बद्धा डोरकमुत्तमं ॥
पूपप्रस्थश्च सी कृत्वा भुक्त्वा चैव तथैव च ।

अन

पुनर्जगाम तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्कुलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्रमत्तमातङ्गमहिषैर्गोधनान्वितं ॥
शीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी शीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिभा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वङ्गिकुलं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विश्रेष्ठोष्मात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ॥
शीलायाः करमूले च बद्धमेव प्रयत्नतः ।
पप्रच्छ क्रोधवचसा भृकुटीकुटिलं मुखं ॥
किमिदं डोरकं हस्ते बद्धा भार्योऽत्र तिष्ठसि ।
प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्बुद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥

शीलोवाच ।

अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं शुभं ।
करे बद्धं विधानेन शृणु मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविपुलं धनं ।
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
शीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वा कृष्ण कुपितो भुजाडोरमनन्तकं ।
क्षिप्तं ज्वालाकुले वज्रौ निर्भर्त्य बद्धा प्रियां ॥
ततः सा संभ्रमात् शीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
वज्रेः सूत्रं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
ततस्तया करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न कैश्चित् वर्ण्यते लोकैः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चक्षुर्निद्रां तथैव च ॥
शून्यानि गृहरूपाणि दग्धानि वङ्गिना क्वचित् ।
निरीक्ष्य स्वपुरं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ शीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषतः ।
विचचार पुरीं सर्व्यां शून्यागारसमन्वितां ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिरुत्तमा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्मतिः ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्कुलं ।
व्रतस्यान्वेषणं कर्तुं पादौ द्रव्यं तथा हरेः ॥
विह्वलः स ययौ मार्गं जनजन्तुविवर्जितं ।
तत्रापश्यच्च तं वृत्तं फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पक्षिसङ्घातैः कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिददृष्टो महाद्रुम ॥
स चोवाच महादृष्टो नानन्तं वेद्मि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे दृगमध्ये सवत्सिकां ॥
दृगमध्ये प्रधावन्तो न खादति न जिघ्रति ।
हे महाधेनुके ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
सवत्सा तमुवाचाथ नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे दृष्येष्टं वने स्थितं ॥
तमपृच्छदयं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
दृष्यस्तमुवाचेदं विषयं ब्राह्मणं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरीदृशी ।
ततो व्रजन् ददर्शाग्रे गर्दभं कुञ्जरं तथा ॥

अन

नानामायाप्रचरन्तं मदगर्जनदपितं ।
 स तं दृष्ट्वा द्विजोऽपृच्छदनन्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्युत्तरमुवाचेदं नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
 ततो ब्रजन् ददर्शारे रम्यं पुष्करिणीद्वयं ॥
 अन्योन्यजलसंघातैर्वीचिभिरुपशोभितं ।
 शुभैः कुमुदकङ्कारैः कमलोत्पलशोभितं ॥
 भमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारण्डवैर्युतं ।
 तमपृच्छत् द्विजोऽनन्तो भवतीभ्याश्च ललितः ॥
 पुष्करिण्यावचतुस्तं न जानीवो हरिं क्वचित् ।
 निपपात ततो विप्रो ह्याहा कृत्वा रुदन् भुवि ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विभुं ॥*॥
 ततः कृपालुहृदयो देवेशो देवपूजितः ॥
 तत्क्षणाद्भगवान् विष्णुर्द्विजप्रत्यक्षमागतः ।
 वृद्धब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचनं द्विजं ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 ब्राह्मणं तं समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
 तां पुरीं दर्शयामास ततश्चान्तर्द्वे द्विजः ॥
 स तां ददर्श कौण्डिन्यः पुरीं त्रैलोक्यदुर्लभां ॥
 दिव्यनारीनरैर्युक्तां मणिरत्नविभूषितां ॥
 सुवर्णरचितां सर्वां वेष्टितां तत्तत्कादिभिः ।
 तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
 विश्वरूपं जगन्नाथं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दक्षिणे विलसत्सङ्घीं वामे कौण्डिन्यरक्षतीं ।
 सप्तफलासमायुक्तं दिव्यसिंहासनेस्थितं ॥
 एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भक्त्या स्तुतिः कृता ।
 जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रभूक्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाह्वे ।
 सहस्रनाम्ने पुरुषाय श्लाघ्यते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
 अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं कृपया शंस क्षमस्व मधुसूदन ॥*॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जनार्दनः ।
 प्रसन्नो भगवान्देवश्चानन्तोऽनन्तरूपपृष्ठक् ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूषुर ॥*॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्रेष्ठ भक्त्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मयं ॥*॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 स्वकर्मफलभोगेन यां यां योनिं ब्रजाम्यहं ।
 तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
 अतिप्रमादान्मोहाद्वा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 तदागः क्षम्यतां नाथ प्रणमामि पुनः पुनः ॥
 श्रुत्वानन्तस्तु तद्वाक्यं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकं तथाक्षयं ॥*॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 पूर्णो मनोरथो देव मम चाद्य विशेषतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
 कश्चूतः को वृषः का गौः किन्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 कः खरः कुञ्जरः को वा को वा वृद्धद्विजोत्तमः ॥

अन

कृपया कथयस्वाद्य पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रीअनन्त उवाच ।
 यस्मान्मद्वदो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन वृत्तत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
 वृषभो यस्त्वया दृष्टो लोभकर्मकृतः पुरा ॥
 दत्तं पर्युषितं त्रयं खादु मुक्तं स्वयं यतः ।
 वृषभत्वं समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्जने ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्फलां शस्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोत्वमासाद्य दृष्टमग्रे प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयादयत्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 गर्दभोऽज्ञानसम्पन्नः कुञ्जरो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 एतत्ते कथितं सर्वं गच्छ विप्र निजाश्रमं ॥
 पुनः समद्विष्टे विप्र भविष्यति न संशयः ।
 भुक्त्वा भोगांश्च विपुलान् संप्राप्यसि महत् पदं ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तत्वा करोति व्रतमुत्तमं ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षाणाञ्च चतुर्दशं ।
 श्रीलया सह धर्मात्मा सुखं भुक्त्वा मनोरथान् ॥
 विष्णुलोकं समासाद्य रराज श्रीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिं ।
 एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतामृष ॥
 पुत्रपौत्रधनैर्युक्ता भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
 अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि
 शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 शब्दमाला ॥
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखावृत्तः । श्यामालता । दूर्वा ।
 पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी ।
 गुडुची । इति मेदिनी ॥ यवासः । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमश्वरुत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्तमूलं । तत्पर्यायः । गोपवल्ली २ काराला ३
 सुगन्धा ॥ भद्रवल्लीका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शारिवा १०
 उत्पलशारिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वायां इति केचित् ।
 गोप्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तोत्पलशारिवेति
 द्वयं अनन्तमूले इति केचित् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ तस्या गुणाः । मलबन्धकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्यगतिकः, चि, (नास्ति अन्या गतिः यस्याः
 समासान्तः कः ।) गत्यन्तररहितः । एकाग्रयः ।
 “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके
 यथारुचि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्यं भजे” ।
 इत्यद्वैतः ॥
 अनन्यजः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अनन्यो
 विष्णुः, तस्मात् जात इति, अनन्य + जन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अन

अनन्यवृत्तिः, चि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
 एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । एकतानः २ एकाग्रः ३
 एकाग्रयः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६ एकाग्रयन
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपायी, [न] चि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इति ।) निश्चलः । अपाय-
 शून्यः । अनश्वरः । यथा,—
 “अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभमे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारे ॥)
 अनभिज्ञः, चि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
 अभि + ज्ञा + कः, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रज्ञारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिकत्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान्”
 इति भमरावृत्तं ॥
 अनभिलाषः, पुं, (न अभिलाष इति नञ्समासः ।)
 अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (चि,
 नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-
 शून्यः ।)
 अनमः, पुं, (नमति प्रणमति इति नमः, नम् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पचः, चि, (मितं परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । कृपणः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥
 अनम्बरः, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, पुं, (अयः शुभावहो विधित्तद्विन्नः नञ्-
 समासः ।) दैवं । अशुभं । व्यसनं । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विद्वता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनर्गलं, चि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निरर्गलं । प्रतिबन्धकरहितं । तत्पर्यायः । अवाधं
 उच्छृङ्खलं ३ उद्गम ४ नियन्त्रितं ५ निरङ्कुशं ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यज्वना
 तुरङ्गसुतृष्टमनर्गलं पुनः ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनर्थकं, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समासान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अबद्धं २ । इत्यमरः ॥ अबर्थं ३ । इति तट्टीका ॥
 अनलः, पुं, (नास्ति अलः बद्धदाह्यवस्तुदहनेऽपि
 दृष्टिर्यस्य सः, क्षत्तिकानक्षत्रे, वस्तरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥
 चित्रकः । रक्तचित्रकः । भस्मातकः । पित्तं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वङ्गेः प्रमेव प्रभा यस्याः

अन

अना

अना

सा ।) ज्योतिष्मतीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया षष्ठीतत् ।)
 अग्निभार्या । आग्नेयी । इति जटाधरः ॥
 अनलिः, पुं, (अनिति अन् + पचाद्यच् अनः तन्मधु-
 पानेन जीवनधारयिता अलिः भ्रमरो यत्र सः ।)
 वक्रवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनवधानं, स्त्री, (न अवधानं मनोयोगः नञ्-
 समासः ।) चित्तस्याविक्षेपः । अमनोयोगः । अ-
 प्रणिधानं । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥
 अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो
 यस्य सः, तस्य भावः ततस्तल् स्त्रियां टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्यान्यविषयाभावत्वं ।
 कार्ये अनवहितत्वं । तत्पर्यायः । प्रमादः २ ।
 इत्यमरः ॥
 “कर्त्तव्याकरणं यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवेत् ।
 उच्यते दितयं तत्र प्रमादोऽनवधानता” ॥
 इति शुब्दरत्नावली ॥
 अनवरः, त्रि, (न अवरः, नञ्समासः ।) अकनिष्ठः ।
 अन्यूनः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
 “सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत” ।
 इति विराटपर्व ॥
 अनवरतं, स्त्री, (अव + रम् + भावे क्तः, नास्ति अव-
 रतं विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
 सततं २ अनारतं ३ अश्रान्तं ४ सन्ततं ५ अवि-
 रतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अजखं ९ प्रसक्तं १०
 आसक्तं ११ अनङ्गं १२ । इति जटाधरः ॥
 तद्विशिष्टे वाचलिङ्गं । इत्यमरः ॥
 (“अनवरतधनुर्व्याख्यानक्रूरकर्म्म” ।
 इति शाकुन्तले ।)
 अनवरार्द्धः, त्रि, (अवरमर्द्ध, कर्मधारयः, तत्र भदः,
 अवरार्द्ध + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः ।
 प्रधानः । इत्यमरः ॥
 अनवलम्बः, त्रि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य
 सः ।) अवलम्बनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
 “न परं पथि पक्षपातिता-
 नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा” ।
 इति नैषधं ॥
 अनवसरः, त्रि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य
 सः ।) निरवकाशः । अवसराभावे पुं । यथा,—
 “अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःखा हतधियः” ।
 इति महिम्नः स्तोत्रं ॥
 अनवस्कारं, त्रि, (अव अधोवर्त्मना कीर्यते क्षिप्यते
 अव + कृ + अप्, “वर्चस्कोऽवस्कार इति सुङा-
 गमः” नास्ति अवस्कारो मलं यस्य तत् ।)
 निर्मलं । शोधितं । इत्यमरः ॥
 अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अव-
 स्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं ।
 अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्वं । यथा,—
 “घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति
 स्यात्” । इति तार्किकाः ॥ उपपाद्योपपाद-
 कथोरविश्रान्तिः । इति मीमांसकाः । दशाभावः ।
 स्थित्यभावः ॥

(“एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये त्रि ॥
 (चञ्चलः । अव्यवस्थितः ।)
 अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्-
 समासः ।) चापल्यं । चाञ्चल्यं । अस्थिरता ।
 अधैर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनशनं, स्त्री, (अश् भावे ल्युट्, न अशनं भोजनं,
 नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति
 हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ॥ (प्रायोपवेशनं । “तदह-
 मनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनश्वरं, त्रि, (नश् + कर्त्तरि वरच् न नश्वरं, नञ्-
 समासः ।) सनातनं । नित्यं । ध्रुवं । शाश्वतं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे” ।
 इति वैराग्यशतके ।)
 अनसूया, स्त्री, (असु कण्ठादित्वात् यक् + भावे अ,
 स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूया-
 भावः । तस्या लक्षणं यथा दृहस्पतिः ।
 “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता” ॥
 श्वेतादशीतत्वं ॥ अत्रिमुनिपत्नी । इति गारुडे
 २६ अध्यायः ॥ कर्द्दमसुनिकन्या । इति श्रीभा-
 गवत् ॥ असूयाशून्ये त्रि ॥
 अनहंवादी, [न] त्रि, (अहमिति गर्वं वदति यः,
 अहं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
 समासः । अहमित्ययं ।) गर्वरहितः ।
 “सुक्तसङ्गोऽनहंवादी दृढ्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्वरहितः ।
 इत्याह्निकतत्वं ॥
 अनहङ्गतिः, स्त्री, (न अहङ्गतिः अहङ्कारः नञ्-
 समासः ।) अहङ्काराभावः । तत्पर्यायः । अशौचः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि नास्ति अहङ्गतिः
 यस्य इति समासे अहङ्कारशून्यः ।)
 अनक्षः, त्रि, अक्षिहीनः । अन्धः । न विद्येते
 अक्षिणी यस्य इत्यर्थे ष प्रत्ययः । अक्षभिन्नः ॥
 अनक्षरं, स्त्री, (न सन्ति प्रशस्तानि अक्षराणि
 यत्र तत् ।) दुर्वचनं । इति भरतः ॥ अवचनाहं ।
 इति मधुः ॥ गालिप्रभृति । गुणाक्षेपकदोषावि-
 व्कारिवाक्यं । इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । अवाच्यं
 २ । इत्यमरः ॥
 अनक्षि, स्त्री, (अप्रशस्तमक्षि नेत्रं, नञ्समासः ।)
 कुक्षितचक्षुः । तत्पर्यायः । असौम्याक्षि २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अनाकुलः, त्रि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिरः ।
 एकाग्रः । अनाकुलः । अव्यग्रः । इति जटाधरः ।
 (“अनाकुलाऽविक्षवा च सुसम्भ्रान्ता च मे मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुम-

योग्या कण्टकव्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्ट-
 कारीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ अनाक्रमणवि-
 शिष्टे त्रि ॥
 अनागतं, त्रि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनायातं । अनुपस्थितं । अज्ञातं । यथा—
 (“तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतं” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “अनागतादलिङ्गेन न स्यादनुमितिल्लदा” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्री-
 पुष्पविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु +
 अण् ।) अप्राप्तऋतुका । अरजस्ता । तत्पर्यायः ।
 गौरी २ नम्रिका ३ । इत्यमरः ॥
 अनाचारः, पुं, (न कुक्षित आचारः नञ्समासः ।
 नञ्च अप्राप्तस्य अभावार्थे तु आचाराभावः ।)
 कदाचारः । अशुद्धाचारः । श्रुतिसृतिविरुद्ध-
 कर्मकरणं । यथा,—
 “सर्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूलचर्वणं” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥
 अनातपः, पुं, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्या-
 भावः नञ्समासः ।) रौद्राभावः । क्रिया । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि क्रियाविशिष्टे ।
 “खल्वाटोदिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मल्लके ।
 वाक्कन् देशमनातपं विधिवशात् विल्वस्य मूलं
 गतः” ॥ इति नीतिशतके ।)
 अनानुरः, त्रि, (न आनुरः रोगी नञ्समासः ।)
 अरोगी । यथा,—
 “तेषामनानुराः पूर्व्वं वातलाघ्याः सदानुराः” ।
 इति चरकः । (“भेजे धर्ममनानुरः” । इति
 रघुवंशे ।)
 अनाथः, त्रि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।)
 प्रभुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
 “वना वना वनाथवत् स्वजीवना वनाभवत्” ।
 इति नलोदयः ।
 (“नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 अनादरः, पुं, (आ + दृ + भावे अप्, न आदरः नञ्-
 समासः ।) निरादरः । तत्पर्यायः । परिभवः २
 परिभावः ३ तिरस्क्रिया ४ रीढ़ा ५ अवमानना ६
 अवज्ञा ७ अवहेलनं ८ असूक्ष्मं ९ । इत्यमरः ॥
 असूक्ष्मं १० असूक्ष्मं ११ असूक्ष्मं १२ । इति
 भरतः ॥ (“गुणेषु रागो यस्यनेष्वनादरः” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनादिः, त्रि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य
 सः ।) आदिरहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वयम्भूः ।
 यथा,—
 “अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारण” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ॥
 अनादृतः, त्रि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः, न आदृतः
 नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञातः । अव-
 मानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

अना

(“सर्व तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः” ॥
इति मनुः ।)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अनं
जीवनं आमयति, रोगग्रस्तं करोति, अम् + णिच्
+ एबुल् अनस्य आमकं षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्शो-
रोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे पुं । इति
मलमासतत्त्वं ॥ दुर्नामके निर्नामके च त्रि ।
अनामयं, स्त्री, (आ + अम् + भावे घञ्, आमं रक्षा-
वस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, आम + या क, आम-
यस्य अभावः अव्ययीभावः ।) रोगाभावः आरोग्यं ।
इत्यमरः ॥

(“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयं” ।
इति मनुः ।) तद्विशिष्ट त्रि ॥

अनामा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनसाधन-
तया अप्रशस्तं नाम यस्य सः । अनया अङ्गुल्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्चिह्नं । इति पुराणे ।) अना-
मिकाङ्गुली । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनसाधनतया
प्रशस्तं नाम यस्याः सा । स्त्रियां डाप् ततः
स्वार्थे कन् टाप् च ।) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्य-
वर्त्यङ्गुली । इत्यमरः ॥ (“वस्त्रान्तानामिकाकेश-
नखरोमदशास्पृशः” । इति सुश्रुते ॥)

अनायत्तः, त्रि, (आ + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्-
समासः ।) अवशीभूतः । अनधीनः । यथा,—
“एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।”
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (आ + यस् + घञ् ततो नञ्समासः ।)
अक्लेशः । तस्य लक्षणं यथा । बृहस्पतिः ॥
“शरीरं पीड्यते येन सुश्रुभेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अमव्यतिरेकः । यत्नाभावः ।
यथा,—

“अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनं ।
अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्” ॥
इति प्रामाणिकाः ॥

अनायासकृतं, त्रि, (अनायासेन अक्लेशेन कृतं
दृढीयातत्पुरुषः ।) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्यायः । क्राण्टं २ ।
इत्यमरः ॥

अनारतं, स्त्री, (आ + रम् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अनवरतं । सततं । नित्यं । इत्यमरः ॥
“अनारतं तेन प्रदेष्टुं लभिताः ।
विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रिया” ॥
इति किराताजुनीये ।)

अनारम्भः, पुं, (आ + रम् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ।) आरम्भाभावः । यथा,—
“न कर्मणां नारम्भाद्वैष्णव्यं पुरुषोऽप्नुते” ।
इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, स्त्री, (ऋजोर्भावः ऋजु + भावे अण्, ततो
नञ्समासः ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ऋजुत्वाभावः ॥

अना

अनार्थः, त्रि, (ऋ + ण्यत्, न आर्थः श्रेष्ठः, नञ्-
समासः ।) अश्रेष्ठः । यथा,—
“अनार्थं युष्टमस्वर्गमकीर्तिकरमर्जुन” ।

इति श्रीभगवद्गीता ॥
अनार्थकं, स्त्री, (नास्ति आर्थो यत्र देशे तादृशाया-
वर्त्तभिन्नदेशे भवं अनार्थ + कन् ।) अगुरुकाष्ठं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्थजं, स्त्री, (नास्ति आर्थो यत्र देशे तादृशाया-
वर्त्तभिन्नदेशे जायते यत्, अनार्थ + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्थतित्तः, पुं, (अनार्थप्रियञ्चासौ तित्तश्चेति
शाकपार्थिवादिः ।) भूनिम्बः । इत्यमरः ॥ चिराता
इति भाषा ।

अनालोचितः, त्रि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः ।) अकृतालोचनः । इतिकर्त्तव्यतयान-
वधारितः । अविवेचितः । यथा,—
“किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, त्रि, (न आविलः, नञ्समासः ।)
आविलशून्यः । निर्मलः । इति हलायुधः ॥ (खच्छः,
स्वास्थ्यकरः ।)
“पद्मगन्धि शिवं वारि सुखं शीतमनाविलं” ।
इति रामायणे ।

“जाङ्गलं ग्रस्यसम्पन्नमार्थप्रायमनाविलम्” ।
इति मनुः ।)

अनावृतः, त्रि, (आ + वृ + कर्मणि क्तः न आवृतः,
नञ्समासः ।) आवरणशून्यः । अनाच्छादितः ।
यथा । “अनावृतत्वादहिरन्तरं न ते” । इति
श्रीभागवतं ॥

अनावृष्टिः, स्त्री, (न आवृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः ।)
ईतिविशेषः । वर्षणाभावः । इति स्मृतिः ॥ शुका
इति भाषा ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा मूधिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः” ॥
इति प्रसिद्धम् ।)

अनाश्रयः, त्रि, (पाणिनिमते तु नश् + णिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः ।) नाशायोयः । नश्वरातो-
र्यणि नञ्समासः ॥

अनासिकः, त्रि, (नास्ति नासिका यस्य सः ।)
नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विखः २ विखुः ३
विग्रः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्तः नास्ति आहतं
क्वेदो यस्य तत् ।) तन्त्रोक्तषट्चक्रान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं । तत्तु हृदयस्थकादिठान्तवर्णयुक्तोद्यदादित्य-
सन्निभदादृष्टदलपद्माकारं । तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति । इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, त्रि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि क्वेदक्षालनभोगा यस्य तत् ।) नूतन-
वस्त्रं । क्वेदक्षालनभोगरहितवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अगुणितं । इत्यङ्गशास्त्रं ॥ अक्षताघातं ॥ (अक्षतः ।
आघातरहितः । अक्षुब्धः । तन्त्रोक्तषट्चक्रान्त-

अनि

गर्तचतुर्थचक्रं, तत् तु हृदयस्थकादिठान्तवर्ण-
युक्तोद्यदादित्यसन्निभदादृष्टदलपद्माकारं, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति ।
“शब्दो ब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते ।
अनाहताख्यं तत्पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितं” ॥

अनाहारः, पुं, (आ + हृ + भावे घञ् ततो नञ्-
समासः ।) भोजनाभावः । यथा,—
“ऋतावनाहारतया भयेनेति” चरकः ॥

अनाहृतः, त्रि, (आ + ह्रे + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) अक्षताङ्गानः । अनिमन्वितः । यथा,—
“अनाहृतैरेव प्रचुरगुणलोभेन भवतः” ।

इत्यङ्गुलः ॥ ऋक्षमध्योऽपि यथा—
“अनाहृता अप्यभियान्ति सौहृद” ।

इति श्रीभागवतं ॥
अनिगीर्णः, त्रि, (नि + गृ + क्तः ततो नञ्समासः ।)
अनुक्तः । यथा,—

“विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्” ।
इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, त्रि, (इष् + कर्त्तरि उ विन्दुरिच्छुरिति
सूत्रेण निपातनात् साधु ।) अनिच्छाविशिष्टः ।
अनाकाङ्क्षी । अस्पृहः । इच्छतीति इच्छुः ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, त्रि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः ।)
नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—
“धर्म्मो नित्यः सुखदुःखेऽप्यनित्ये ।
जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्यः” ।
इति महाभारते भारतसावित्री ॥

अनिन्दितः, त्रि, (निदि + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्यायः ।
प्रणायः २ साधुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता वृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” ॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, त्रि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः ।)
अप्रवीणः । अविज्ञः । अपटुः । यथा,—
“यः शास्त्रादिव्यनिपुणः श्रद्धावान् स तु मध्यमः” ।
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चक्षु-
स्पन्दनं यस्य सः ।) देवता । मत्स्यः । इत्यमरः ॥
(निमेषरहितः । स्थिरदृष्टिः । सावधानः । अप्र-
मत्तः ।

“सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णो-
र्नृपे निमेषं निजसम्मुखे सति” ।
इति नैषधे ।)

अनिमिषाचार्यः, पुं, (अनिमिषाणां देवानां आचार्यः
गुरुः षष्ठीतत् ।) बृहस्पतिः । देवगुरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य
सः ।) देवता । मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, त्रि, (नि + यम् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः ।) अनित्यं । अस्थायि । यथा,—
“रथादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः” ।

अनि

इति साहित्यदर्पणं ॥ “रिष्टं त्रिविधं मुनयो निय-
तमनियतं योगजच्च” । इति ज्योतिषं ॥
अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमा-
भावः । अनिश्चयः । अनिर्द्धारः । यथा,—
“गुरुष्वल्लघु पादानां शेषेष्वनियमो मतः” ।
इति कन्दोमञ्जरी ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥
अनिराकृतः, त्रि, (निर् + आ + कृ कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अनिवारितः । यथा,—
“अनिराकृततापसम्पदं
फलहीनां सुमनोभिर्भुजितां” ।
इति माघः ॥
अनिरुद्धः, स्त्री, (नि + रुध् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) सन्दानं । पञ्चादिवन्धनरञ्जुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि + रुध् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उषापतिः २ ब्रह्मसूः ३ विश्वकेतुः ४ ।
इत्यमरः ॥ स तु भगवतश्चतुर्थ्युहान्तर्गतादिव्यूहः ।
तस्मात् सृष्टिर्भवति यथा,—
“तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलामृततामकं ।
तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितं ॥
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं तपसस्तम ॥
विद्यासहायवान् देवो विश्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनश्चक्रे निद्रायोगमुपागतः ॥
जगतश्चिन्तयन् सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः” ।
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + कर्मणि क्तः, ततो
नञ्समासः ।) रोधशून्यः । अप्रतिबद्धः । चरः ।
इति विश्वः ॥
अनिरुद्धपथः, स्त्री, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पन्था
यत्र सः ।) आकाशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्ध-
वर्त्म ॥
अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य
भाविनी पत्नी, षष्ठीतत् ।) उषा । सा च काम-
पुत्रपत्नी । बाणराजकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
अनिर्णयः, पुं, (निर् + नी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्द्धारः । अनिश्चयः । निर्पूर्वक-
नीजधातोर्लङि नञ्समासः ॥
अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + धृ + णिच् कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अकृतनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा । “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य
पूर्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वरूपलक्षणं रक्षितः ॥
अनिर्मलः, त्रि, (न निर्मलः परिष्कृतः नञ्-
समासः ।) मलिनः । आविलः । अपरिष्कृतः ।
निर्मलभावे स्त्री ॥
अनिर्मल्यता, स्त्री, (निर् + मल् + ण्यत् स्त्रियां टाप्,
ततो नञ्समासः ।) एकानामकौषधिः । इति
शब्दरत्नावली ॥
अनिर्वचनीयः, त्रि, (निर् + वच् + कर्मणि णीयः,
ततो नञ्समासः ।) निर्वचनायोग्यः । अनि-

अनि

र्वाच्यः । वाक्यागम्यः । यथा, “सदसद्भ्यामनिर्वच-
नीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्-
किञ्चिदिति वदन्ति” । इत्यज्ञानलक्षणे वेदान्त-
सारः ॥
अनिर्वाहः, पुं, (निर् + वह् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) निर्वाहभावः । अनिष्पत्तिः ।
असङ्गतिः । यथा । मुख्यार्थबाधे तदयोगे इति
कारिकायां मुख्यार्थस्यान्वयबाधोऽपि तात्पर्य-
विषयस्यान्वयस्य मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेणानिर्वाह
एव । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥
अनिर्विस्सः, त्रि, (निर् + विद् + क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निर्विद्वन्मन्यः । वज्रे निर्विस्समानस
इत्यत्र निर्विस्सं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका
तद्विन्नः अविरक्तः विषयासक्त इति यावत् ॥
निर्विस्सोतिममत्वेन इत्यत्र निर्विस्सो दुःखितः
इति देवीमाहात्म्यटीका तद्विन्नः अदुःखितः ॥
बज्रग्रीहो तु अतिदुःखितः ॥
अनिर्वृतिः, स्त्री, (नि निर्वृतिः, स्वाच्छन्त्यं, नञ्-
समासः ।) निर्वृत्यभावः । दरिद्रता । यथा ।
“अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तरालं गता” ।
इत्युद्भटः ॥
अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।)
वायुः । इत्यमरः ॥ वसुविशेषः । इति मेदिनी ॥
(शरीरस्थप्राणादिवायुः । वातरोगः । स्वाति-
नक्षत्रं ।)
अनिलप्लवः, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति,
अनिल + हन् + टक् + स्वार्थे कन् ।) विभीतक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनिलसखः, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाहः-
सखिभ्यश्च इति समासान्तः टच् ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अनिलान्तकः, पुं, (अनिलस्य अन्तकः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनिलामयः, पुं, (अनिलः वात एव आमयः रोगः,
रूपकसमासः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनिलोचितः, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः,
निर् + लोचि + क्तः ।) अनालोचितः । अविवे-
चितः । यथा,—
“अनिलोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा” ।
इति माघः ॥
अनिष्टं, स्त्री, (निष्ठा रात्रिः, उपचारात् व्यापार-
साहित्यम्, नास्ति निष्ठा यस्मिन् तत्, क्रिया-
विशेषणत्वे अस्य स्त्रीत्वम्, द्रव्यविशेषणत्वे तु
त्रिलिङ्गत्वं ।) अनवरतं । सततं । इत्यमरः ॥
(“निजमैत्ति मन्दमनिष्टं निष्ठितैः क्रुशितं शरीर-
मशरीरशरैः” । इति माघे ।)
अनिश्चितः, त्रि, (निर् + चि + कर्मणि क्तः, न
निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहितः ।
अनिरूपितः । अनिर्णीतः । यथा, “कवय
आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः” ।
इति श्रीभागवतं ॥
अनिकः, त्रि, (इप् + कर्मणि क्तः, न इष्ट इति नञ्-

अनु

समासः ।) अनभिलषितः । अवाञ्छितः । यथा
“इष्टनाशादनिरागतेः करुणाख्यो रसो भवेत्” ।
इति साहित्यदर्पणं ॥
अनिरा, स्त्री, (इप् + क्तः, टाप्, नञ्समासः ।)
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनिष्ठातः, त्रि, (नि + स्था + कर्त्तरि क्तः, न
निष्ठात इति नञ्समासः ।) अकुशलः । अप्र-
वीणः । अनभिज्ञः । अकृती । निपूर्वात् खाल
शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥
अनिष्पन्नः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि + स्था + कर्त्तरि
क्तः, निनदीभ्यां स्थातेः कौशले इति षत्वं, ततो
नञ्समासः ।) निष्पत्तिरहितः । असमाप्तः ।
असम्पूर्णः । निर्पूर्वकपदधातोः कर्मणि क्ते
निष्पन्नः पञ्चान्नञ्समासः ॥
अनित्यः, पुं, (इत्तुसदृशः नञ्समासः, नञ्च सादृश्ये ।
“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः” ॥
इति कारिकायां ।)
इत्तुविशेषः । आनाखु । खाकड़ा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । इत्तुतुल्या २ इत्तुरालिका ३ इत्त्वा-
लिका ४ । इति रत्नमाला ॥
अनीकः, पुं, स्त्री, (नास्ति नीः स्वर्गप्रापको यस्मात् ।
कप्, अर्द्धादित्वात् पुंस्त्वं स्त्रीत्वञ्च ।) युद्धं,
सैन्यं । इति मेदिनी ॥
अनीकस्थः, पुं, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक +
स्था + कर्त्तरि क्तः, उपपदसमासः ।) रणगतः ।
संग्रामस्थः । हस्तिशिखाविचक्षणः । राजरक्षकः ।
चिह्नं । वीरमर्दनकः । इति मेदिनी ॥ जयलोक
इति भाषा ।
अनीकिनी, स्त्री, (अनीको रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
अस्या इति, अनीक + इनि + स्त्रियाम् ।) सैन्य-
संख्याविशेषः । तद्वयथा । ६५६१ अश्वाः । २१०७
हस्तिनः । १०६३५ पदातयः । २१०७ रथाः ।
समुदायेन सप्तत्यधिकाष्टशताधिकसहस्राधिका-
युतद्वयं । २१०७० अक्षौहिणीदशमांशेयं । इत्य-
मरभरतौ ॥
अनीचिदर्शी, [न] पुं, (नीचात् नीचकार्यात्
अन्यत्, नञ्समासः, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच +
इन्, तादृशसत्कर्मशालिजनवत् पश्यति अनीची
+ दृश् + णिनि, उपपदसमासः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनीतिः, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः ।) दुर्नीतिः ।
अन्यायः । अत्याचारः । यथा,—
“विद्ययो व्यतिपाताश्च ये चान्येऽनीतिसम्भवाः” ।
इति वामनपुराणं ॥
अनीशः, पुं, (नास्ति ईशः नियन्ता यस्य सः ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
ईश्वरभिन्ने त्रि । यथा,—
“अनीशो वा कुर्थाद्भुवनजनने कः परिकरः” ।
इति पुष्पदन्तः ॥
अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । यस्मात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीक्षा । इत्यम्भावः । भागः ।

अनु

हीनः । सहार्थः । आयामः । समीपं । परिपाटी ।
इति मेदिनी ॥ पुनरर्थः । इति सुग्वबोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

अनुकः, त्रि, (अनु कामयते, अनु + कन् । का-
मुकः । कामी । इत्यमरः ॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम्प् + भावे अः, स्त्रियां
टाप् ।) दया । कृपा । इत्यमरः ॥ (“भूतानुकम्पा
तव चेदियं गौरेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुकम्पाः, त्रि, (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा +
अर्हार्थे यत् । अथवा अनु + कम्प् णिच् + कर्मणि
यत् ।) तरस्त्री । वेगवान् । इति हारावली ॥
कृपायोग्यः । दयापात्रं ।

“अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥

(“दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भा” ।)
इति कुमारसम्भवे ।)

अनुकरणं, स्त्री, (अनु + कृ + ल्युट् ।) अनुकारः ।
सदृशीकरणं । व्याकरणमते तत् द्विविधं । यत्रार्थ-
रहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानु-
करणं १ । यत्रार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानु-
करणं २ । इति गोपीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कार-
टीपणी ॥

अनुकर्षः, पुं, (अनुकृष्यते स्वसम्बन्धेन चक्रेण, अनु +
कृष + घञ् ।) रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरः ॥
रथेर तला इति भाषा । रथस्याधस्तनभागे यद्वा-
रुधारणकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्ट-
कर्म यत्र चक्रं तदनुकर्षशब्दवाच्यं । इति भरतः ।
आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षणं, स्त्री, (अनु + कृष + भावे ल्युट् ।) अव-
कर्षणं । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षा, [न्] पुं, (अनु + कृष + अन् ।) अनु-
कर्षः । रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

अनुकल्पः, पुं, (अनुकल्प्यते गौणत्वेन विधीयते,
अनु + कृप् + णिच् + अच् ।) मुख्यकल्पादधमः ।
गौणकल्पः । मुख्यस्थानापन्नप्रतिनिधिः । यथा,
“ब्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत” । इत्यमरभरतौ ॥
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भेदेर्विद्यते फलं” ॥
इति मनुः ।)

अनुकामीनः, त्रि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृ-
श्यार्थे अव्ययीभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य
ईनः ।) कामङ्गामी । स्नेह्यागमनशीलः । इत्य-
मरः ॥

अनुकारः, पुं, (अनु + कृ + घञ् ।) सदृशीकरणं ।
सदृशरूपवेषभाषाद्याविकरणं । तत्पर्यायः ।
अनुहारः २ । इत्यमरः ॥ उपमा ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

(“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुकूलः, त्रि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

अनु

त्यर्थे णिच् पचाद्यच् ।) अप्रतिकूलः । दक्षिणः ।
सहायः । यथा, “मथानुकूलेन नभस्वतेरितं” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनुकूलः, पुं, (अनुकूलयति केवलस्वपत्नीं सुखयति,
अनुकूल + करोत्यर्थे णिच् अच् ।) पतिभेदः ।
तस्य लक्षणं ।

“सदा पराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति स्वस्त्रानुरक्तत्वं” ।
इति रसमञ्जरी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—
“एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो
नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
महे दुःस्थित” ।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल +
भावे तल् स्त्रियां टाप् ।) अनुकूल्यं । तत्पर्यायः ।
दाक्षिण्यं २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनुग्रहः ।
दया । प्रसादः । “सुहृदिव प्रकटथ सुखप्रदां
प्रथममेकरसामनुकूलतां” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुक्रमः, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः ।) यथा-
क्रमं । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ परिपाटी ३
आवृत् ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः ॥ प्रतिसंक्रमणं ।
अनुक्रमणिका । यथा,—

“दादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः ।
प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः” ॥
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥
“कनिष्ठादेशिन्यङ्कुलमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्”
इति याज्ञवल्काः ।)

अनुक्रमणिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परि-
पाद्या आरभ्यतेऽनया, अनु + क्रम + करणे ल्युट्,
स्त्रियां ङीप्, ततः स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
भूमिका । ग्रन्थादेर्मूलबन्धः । पुराणादेरुक्तवि-
रणस्य संक्षेपेण पुनः कथनं । इति पुराणं ॥
“अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां संपूर्णाम्” ।
इति महाभारते ।)

अनुक्रोशः, पुं, (अनु + क्रुश् + घञ् ।) करुणा । दया ।
इत्यमरः ॥ (“सौहार्दादा विधुर इति वा मथ्यनु-
क्रोशबुद्ध्या” । इति मेघदूते ।)

अनुगः, त्रि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + डः ।)
पश्चाद्गामी । अनुचरः । अनुसरः । तत्पर्यायः ।
अन्वक् २ अन्वक्षः ३ अनुपदः ४ । इत्यमरः ॥
सेवकः ५ । दासः ६ । इति हलायुधः ॥
“येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत” ।
इति महाभारते ।)

अनुगतः, त्रि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तरि
क्तः ।) अनुगः । आश्रितः । अधीनः । पश्चाद्गतः ।
यथा,—

“आगच्छद् यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः ।
विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदा” ॥

इति रामायणं ॥ नियतः । यथा, “न च तदनु-

अनु

गतमेव अभिधावलम्बने नापि तस्य भावात्” ।
इति पञ्चमोह्लासे काव्यप्रकाशकारः ॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अव्ययीभावः अनुगु +
खः, तस्य ईनः ।) गोपः । गोरक्षकः । गोः पश्चात्
यथेष्टगामी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं ।

अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे अप् ।) पश्चाद्ग-
मनं । उपसर्पणं । यथा,—
“कृते तु दीयते गत्वा जेतायामाज्जताय वै ।
दापरे याचमानाय कलौ त्वनुगमान्विते” ॥
इति स्मृतिः ॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-
ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकं तस्य
क्रिया ॥

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् +
भावे ल्युट् ।) सहगमनं । यथा, “अद्यै लोक-
पाला आदित्यचन्द्रानिलाग्न्याकाशभूमिजलहृद-
यावस्थितान्तर्यामिणुरुषयमदिनरात्रिसन्ध्याधर्माः !
यूयं साक्षिणो भवत ज्वलच्चित्तारोहणेन भर्तृ-
शरीरानुगमनमहं करोमि” । इति शुद्धितत्त्वं ॥

अनुगामी, [न्] त्रि, (अनुगच्छति, अनु + गम् +
णिनि ।) कामङ्गामी । इति हेमचन्द्रः ॥ सह-
चरः २ । पश्चाद्गामी ३ । यथा,—
“दृष्ट्वा श्रियमिवायान्तो ब्रह्माणमनुगामिनी” ।
इति रामायणं ॥

अनुग्रहः, पुं, (अनु + ग्रह् + अप् ।) दुःखदूरकर-
णेच्छा । अनिष्टवारणपूर्वकेष्टसाधनं । तत्पर्यायः ।
अभ्युपपत्तिः २ । इत्यमरः ॥

“विजपोन्मत्तनिःस्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः” ॥
इत्युक्तलक्षणा दारिद्र्यादिजनितदुःखहरणेच्छा ।
“महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना” ।
इति रामायणे ।)

अनुचरः, त्रि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति,
अनु + चर + ट ।) सहचरः । सहायः । इत्य-
मरः ॥ दासः । इति हलायुधः ॥ (“अनुचरेण
धनाधिपतेरथो” । इति भारविः ।

“पैठकं वाञ्छतो राज्यं पार्थस्यानुचरा यधुः” ।
इति रामायणे ।)

अनुच्छिद्यः, त्रि, (उत् + शिष् + क्त, नञ्समासः ।)
उच्छिद्यभिन्नः । पवित्रः । इति हलायुधः ॥
“लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिद्यसम्पदा” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुजं, स्त्री, प्रपौण्डरीकनामसुगन्धिद्रव्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अनुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + ड ।)
कनिष्ठभाता । तत्पर्यायः । जघन्यजः २ कनिष्ठः ३
यवीयान् ४ अवरजः ५ । इत्यमरः ॥ कनीयान् ६
यविष्ठः ७ । इति जटाधरः । जघन्यः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ड +
स्त्रियां टाप् ।) कनिष्ठा भगिनी । यथा,—
“भ्रातृस्त्वानुजाताहं सुहृत्त्व भक्तमिदं पयः” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनु

अनुजीवी, [न्] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + णिनि ।) दासः । तत्पर्यायः । सेवकः २ अर्थी ३ ।
इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति हलायुधः ॥ (“अनु-
जीविना पराधिकारचर्चा न कर्तव्या” । इति
हितोपदेशः ।)

अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अङ् ।) आज्ञा ।
अनुमतिः । यथा, “नागन्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरु-
शिष्ययोरन्तरा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनुतरं, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन,
अनु + तृ + अप् ।) आतरः । तरपथं । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥ पाराणी कड़ी । इति
भाषा ।

अनुतर्षः, पुं, (अनु + ढष् + भावे घञ् ।) ढष्णा ।
अभिलाषः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥

अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + ढष् + करणे ल्युट् ।) चषकः ।
सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥

अनुतापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चा-
त्तापः । इत्यमरः ॥ पस्तान इति भाषा ।

(“चिरसम्मोहश्चयनादुत्थितस्य य आत्मनः ।
हाहाकारोऽनुतापः स्यात् स्वकर्मसृष्टिसम्भवः” ॥
इति सङ्गावे ।)

(“व्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापक्षन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि” ॥
इति मनुः ।)

अनुत्तमः, चि, (नास्ति उत्तमः उत्कृष्टो यस्मात् सः ।)
श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥

(“अतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्” ।
इति मनुः ।) नञ्समासे तु अधमः ॥

अनुत्तरं, चि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न
उत्तरं इति नञ्समासो वा ।) मुख्यं । इति
हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तर-
हीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥
अधः । दक्षिणादिक् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
प्रत्युत्तराभावे स्त्री । यथा, “भवत्यवज्ञा च भव-
त्यनुत्तरात्” । इति नैषधं ॥

अनुदग्रः, चि, (नास्ति उदग्रं उन्नतं यस्मात्, न उदग्रः
इति वा ।) अनुचः । बज्रग्रीवो तु अत्युचः ॥

अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः
इति नञ्समासः ।) वेदगाने नीचस्वरः । यथा,
“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः” ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(“उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः”
इति पाणिनिः ।)

अनुदारः, चि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति
उदारो यस्मात् इति वा ।) अतिशयदाता ।
अदाता । अतिमहान् । अमहान् । अनुगत-
दारः । यथा, “यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भव-
त्युदारोऽनुदारश्च” । इति मम्मटभट्टः ॥

अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीष्णायामव्ययी-
भावः ।) प्रतिदिनं । प्रत्यहं । यथा,—

अनु

“पारावत खलु शिलाकणमात्रभोगी
कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः” ।

इति श्रीचैतन्यदेवः ॥

अनुद्रुतं, स्त्री, (अनु + द्रु + क्तः ।) तालविशेषः । स
तु द्रुताङ्गो मात्राचतुर्थभागो वा । यथा,—
“अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुताङ्गं चाप्यनुद्रुतं” ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,—
“अनुद्रुतः संयति येन केवलं
बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रतां” ।

इति माघः ॥

अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चा-
द्भावनं । अनुसन्धानं । यथा,—

“तस्मिन् कुरङ्गशावाक्षी मुञ्चस्वित्तं निवारय ।
न तन्मनस्तवाक्षीं दृष्ट्वा तत्रानुधावनं” ॥

इत्युद्भटः ॥

अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः ।
“कथं नु शक्योऽनुनयोमहर्षे-
र्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्” ।

इति रघुवंशे ।) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्र-
णतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । क्रोधो-
पनयः ।

“एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा” ।
इति रामायणं ।)

अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु +
पद् + पचाद्यच् ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्य-
मरः ॥ (य, पदस्य पश्चात् इति अथयीभावे
अन्वक् । अनन्तरं । अथवहितोत्तरकालं ।

“अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाश्लिषः ।
आश्लिषामनुपदंसमस्पृशत्
दर्भपाटिततलेन पाणिना” ।

इति रघुवंशे ।)

अनुपदी, [न्] चि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् ।)
अन्वेष्टा । अन्वेष्टाकर्ता । इति हलायुधः ॥

अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे
खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप् ।) पदायतोपानत् ।
इत्यमरः ॥ वुट् इत्यादिभाषा ।

अनुपमः, चि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः ।)
उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्-
कृष्टः । सादृश्यरहितः ।

“बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं मम” ।
इति रामायणे ।)

अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा ।)
कुमुदनामदिगजयोषा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीक-
नामदिगजस्त्री । “भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां
स्त्री त्रिषूतमे” । इति मेदिनी ॥

अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुरूपः
चैराशिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन चैराशिकेन
युक्तः संख्यापातः ।) पश्चात्पतनं । पूर्वाङ्गपातानु-
सारेण अपराङ्गपातः । यथा,—

“पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
तद्वद्विभक्त्यैवैस्तदा किं ।
चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या

अनु

युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणं” ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरयं प्रेरयति, पत् +
णिच् + ण्वल् ।) पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं
प्रादिसमासः । वेदनिन्दादिजन्यपापविशेषः ।
तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—“यागस्थस्य
क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्त्राश्चा-
त्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च
घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति” ।) महापातक-
सदृशपापविशेषः ।

तत् पञ्चत्रिंशत्पातकं, यथा,—
समुत्कर्षे मिथ्यावचनं

तत् द्विविधं । आत्मगामि ।
असूयापूर्वकपरगामि च ।

राजगामि पैशुन्यं

पितुर्मिथ्यादोषकथनं

एतत्त्रयं ब्रह्महत्यासमं ॥

वेदत्यागः । स तु अधीतवेदविस्मरणं ।

वेदनिन्दा

कौटसाक्ष्यं

तद्विविधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनञ्च ।

सुहृद्भयः

स तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रवधः ।

ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितान्नस्य अर्थात् अन्य-
ज्ञानस्य भक्षणं

ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् कृत्रा-
कादेर्भक्षणं

एतत् षड्विधं सुरापानसमं ॥

निक्षेपहरणं

नरहरणं

अश्वहरणं

रजतहरणं

भूमिहरणं

हीरकहरणं

मणिहरणं

एतानि सप्त स्वर्गस्तेयसमानि ॥

सपीण्डस्त्रीगमनं

कुमारीगमनं

अन्यजागमनं

सख्यः स्त्रीगमनं

औरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं

पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनं

एतानि षट् विमातृगमनसमानि ॥

मातृव्यगमनं

पितृव्यगमनं

श्वश्रूगमनं

मातुलानीगमनं

शिष्यस्त्रीगमनं

अनु

भगिनीगमनं	१
आचार्यार्थ्यागमनं	१
शरणागतागमनं	१
राज्ञीगमनं	१
प्रव्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णोत्तमागमनं	१
एतानि त्रयोदश गुर्वङ्गना- गमनसमानि ॥	१३

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट् ।) औषध-
धाङ्गपेयविशेषः । औषधेन सह तत्पश्चादा-
पीयते यत् । यथा,—
“अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्” ।
इति वैद्यकं ॥

अनुपुष्पः, पुं, (पुष्पमनुगतः तत्पुष्पविकसनेनैव तत्प-
काशात् प्रादिसमासः ।) शरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः
न्यासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
विन्यासः । यथा,—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति
काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णावतिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसाम्यरूपः शब्दालङ्कार-
विशेषः, अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वर-
मात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
तु पञ्चविधः, द्वेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनु-
प्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः
शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।)

अनुप्लवः, पुं, (अनु साहित्येन प्लवते गच्छति, अनु +
प्लु + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
“सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्” । इति
रघुवंशे ।)

अनुबन्धः, पुं, (अनु + बन्ध् + यथासम्भवं भावादौ
घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । आदिशब्देन
प्रत्ययागमादेशाः । विनश्वरः । उच्चरितप्रध्वंसी
इत्संज्ञको वर्णः ॥ मुख्यानुयायिप्रिशुः । विवाहा-
मन्वण्यात्रादिषु मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः ।
मुख्यानुयायी प्रिशुश्चेति द्वयंसतन्त्रमिति स्वामी ।
प्रकृतस्यानुवर्त्तनं । प्रक्रान्तस्य अनिवर्त्तनं । इत्य-
मरभरतौ ॥ दोषोत्पादे यथा,—

“अनुबन्धं बुद्ध्यास्य दण्डो विधीयतामिति” ।

विनश्वरे यथा । औट् टकारानुबन्धे लोपः ॥
प्रकृतस्यानुवर्त्तने यथा । भोक्तुमनुबन्धः कृतः ।
प्रिशौ यथा । “बालकानुबन्धेन यात्राभङ्गो
माभूत्” । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ * ॥ बन्धः ।
इति मेदिनी ॥ आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
लेखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ वेदान्तमते

अनु

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
वातादिदोषाणामप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबन्धते अतिनिश्वासेन व्याप्ति-
यतेऽनया, अनु + बन्ध् + करणे घञ्, ततो गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) हिक्का । टण्णा । इति मेदिनी ॥
“अनुबन्धः प्रिशौ दोषे पादे मुख्यानुयायिनि ।
विनश्वरे प्रकृत्यादौ प्रवृत्तस्यानुवर्त्तने ॥
अनुबन्धी तु हिक्कायां टण्णायामपि योषिति” ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + णिच् + भावे अच् ।)
गन्धोदीपनं न्यूनपूर्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्न-
विशेषेण एतः पूर्वसौगन्धोत्पादनं । तत्पर्यायः ।
प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चाद्बोधः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अप् ।) स्मृतिभिन्न-
ज्ञानं । अनुमानादि । धारावाहिज्ञानं । तत्प-
र्यायः । उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू
+ णिच् करणे अच् ।) प्रभावः । कोषदण्डजं
तेजः । सतां मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य
निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रत्यादि-
सूचकगुणक्रियादिः । स च लोचनचातुर्यभूक्षेप-
मुखरागादिरूपः । एवमन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥
(स्थिरता । निर्द्वारः । अवश्यम्भाविता । तेजः ।
यथा,—

“नरपतिकुलभूत्यैर्गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवनं अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २
उपमितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुभूताद्यविस्मृतिः, स्त्री, (अनुभूतादीनि व्याकरणा-
दीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्यन्तेऽनया, न
+ वि + स्मृ + करणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
भूतानां स्मृतानाञ्च अविस्मृतिर्यस्मात् स भाव-
नाख्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मकारी, [न्] त्रि, (अनुमतमनुज्ञातं
कर्म कर्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म +
कृ + णिनि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनु-
सारेण कर्मकर्त्ता । आज्ञया कार्यकर्त्ता च ॥ इति
व्यवहारकाण्डं । अक्की इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कला-
हीनत्वेऽपि पूर्णिमाविहितयागादिकरणाय अनु-
ज्ञायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनन्दुकला पूर्णिमा । चतु-
र्दशीयुक्ता पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥

“कुक्कै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः” ॥

इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पश्चा-
त्करणं । भर्त्तरि मृते तत्पादुकादिकमादाय ज्वल-
क्षितारोहणपूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा—
“देशान्तरमृते पयौ साध्वी तत्पादुकादयं ।

अनु

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेत् जातवेदसः” ॥
इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मण्या निषेधमाह, स्मृतिः ।
“एथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति” ॥
सहमरणं । मृतभर्त्ता सह ज्वलक्षितारोहण-
पूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—
“भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः” ॥
इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनु-
मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
करणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्या-
यः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
पुरुषः ।) तर्कः । ऊहः । इति हलायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
विशेषः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं ।
यथा,—“धूमदर्शनादङ्गिमाम् पर्वत इत्याकार-
ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्याः
कारणं व्याप्तिज्ञानं” । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, त्रि, (अनु + मुद् + णिच् + कर्मणि
क्ताः ।) कृतानुमोदनं । अनुमतं । यथा,—
“भवता यद्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितं” ।
इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्वेण विवाहेन बङ्गोऽथ मुनिकन्यकाः ।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः” ॥
इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न्] त्रि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति,
अनु + या + णिनि ।) सदृशः । पश्चाद्गामी ।
यथा । मुख्यानुयायिनि प्रिशवित्यनुबन्धशब्दार्थे
अमरः ॥

अनुयुक्तः, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) भृतकार्येता ।
इति महाभारतं । (अभियुक्तः । निन्दितः । जिज्ञा-
सितपदार्थः ।) कृतप्रश्नः ।)

अनुयोक्ता, [क्त्] पुं, (अनु + युज् + क्तच् ।) भृत-
काध्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रश्नकर्त्ता ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमरः ॥
अनुयोगकृत्, पुं, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं कृन्नति
क्विति, अनुयोग + कृत् + क्तिप् ।) आचार्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + णिच् + ल्युट् ।) प्रश्नः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, त्रि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु +
युज् + ण्यर्थे ण्यत् ।) निन्दार्हं । अनुपूर्वक-
निन्दार्थयुजधातोः कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (प्रत्ययः ।
जिज्ञास्यः ।

“ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधिः”
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, त्रि, (अनु + रन्ज् + कर्त्तरि क्ताः ।) आ-
सक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—

“अनुरक्तो गुणान् ब्रूते विरक्तो दूषणानि च” ।
इत्युद्भटः ॥

अनु

अनुरञ्जनं, स्त्री, (अनु + रन्ज + भावे ल्युट् ।) अनुरागः । हर्षजननं । यथा,—विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्मानन्दमिन्दोवरेति जयदेवः ॥ (प्रीतिजननं । आकादनं । आराधनं । “युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यात्स्मात् यशो यत् परमं धनं वः” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुरतः, त्रि, (अनु + रम् + कर्त्तरि क्तः ।) अनुरागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरक्तः । अनुपूर्वरमधातोः कर्त्तरि क्तः ॥ (“धर्मानुरतमवर्धं शान्तं सूततभाषिणम्” । इति भारते ॥)

अनुरतिः, स्त्री, (अनु + रम् + भावे क्तिन् ।) अनुरागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनुरागः, पुं, (अनु + रन्ज + भावे घञ् ।) प्रीतिः । आसक्तिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनुरतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन” । इति शाकुन्तले ।)

अनुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रन्ज + कर्त्तरि घिनुण् कुत्वं निपातनात् नलोपश्च ।) अनुरागविशिष्टः । अनुरक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुराधा, स्त्री, (राधां विशाखामनुगता, कुगतिप्रादय इति सूत्रेण समासः ।) सप्तदशमक्षत्रं । तस्या रूपं । सर्पाकृतिसप्ततारामयं । इति कालिदासः । “बलिनिमताराचतुष्टयात्मकं” । इति दीपिकाटीका ॥ अस्या अधिदेवता मित्रः । तत्र जातफलं । यथा,—

“सत्कीर्त्तिकान्तिश्च सदोत्सवः स्याज्जेता रिपूणाञ्च कलाप्रवीणः ।
स्यात्सम्भवे यस्य किलानुराधा
सम्यक्प्रमादौ विविधौ भवेतां ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अनुरूपः, त्रि, (रूपमनुगतः प्रादिसमासः ।) तुल्यरूपः । सदृशः । यथा,—

“देवानामनुरूपा हि चरन्त्येते महीतले” ।

इति रामायणं ॥ (तुल्यगुणः । योग्यः ।

“तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ।

इति रघुवंशे ।) ॥

अनुरोधः, पुं, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराध्यादेरिष्टसम्पादनं । उपरोधः । (“तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि बधूं जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गतः” । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । अनुवर्त्तनं २ । इत्यमरः ॥

अनुलापः, पुं, (अनु वारं वारं लपनं, अनु + लप् + भावे घञ् ।) पुनः पुनः कथनं । पुनरुक्तिः । इत्यमरः ॥

अनुलेपनं, स्त्री, (अनु + लिप् + भावे ल्युट् ।) पात्रे गन्धद्रव्यादिलेपनं । तद्द्रव्यञ्च । तस्य गुणाः । प्रीत्योजःशुक्रवृद्धिकारित्वं । धर्मदौर्गन्ध्यतन्द्रातापश्रमनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (“निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः” । इति ऋतुसंहारे ।)

अनुलोमः, पुं, (अनुपूर्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यन्-

अनु

वेति अच् ।) यथाक्रमं । अविलोमः । यथा,—
“वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका” ।
इति तन्त्रसारे नारदवचनं ॥ (क्रमानुगतः । अनु-
कूलः ।
“जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः” ।
इति शिशुपालबधे ।)

अनुलोमजः, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः, अनुलोम + जन + डः, उपपदसमासः) । अनुलोमजातः । अप्रतिलोमजः । यथा । ब्राह्मणात् क्षत्रियागर्भजातः । क्षत्रियात् वैश्यायां जातः । इत्यादि उत्तमादधमायां जातः । यथा,—
“सङ्कीर्णयोनेयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योऽन्यथतिष्ठताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ॥
इति मनुः ॥

अनुवत्सरः, पुं, (अनुकूलोवत्सरः, दानादिविशेषाय ।) वर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महाफलं । शुकाब्दात् पञ्चभिर्हृते यः शेषस्तिष्ठति तेन एकादिक्रमेण सं-परि-इदा-अनु-उदा-पूर्वकवत्सरसंज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मलमासतत्त्वं ॥

अनुवर्त्तनं, स्त्री, (अनु + वृत् + भावे ल्युट् ।) अनुरोधः । इत्यमरः ॥ व्याकरणमते पूर्वलक्षणस्थितपदादेरनुवृत्तिः ॥ (पश्चाद्गमनं । अनुसरणं । “इदानीं तदाज्ञानुवर्त्तनं उचितम्” । इति हितोपदेशः ।)

अनुवादः, पुं, (अनूयते अनु + वच् + घञ्, कुत्वं) ऋग्यजुःसामसमूहः । इत्यमरः ॥ वेदविशेषः । इति सुभूतिः ॥ (“जितुं जैत्रानथ खलु जपन् सूक्तसामानुवाकान्” । इति महावीरचरिते ।)

अनुवादः, पुं, (अनु + वद् + घञ् ।) कुस्तितार्थवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ॥ पुनरुक्तिः । उक्तस्य पुनः कथनं । यथा,—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्तिष्ठा मतः” ॥

इति शुद्धितत्त्वटीका ॥ वाचारम्भनमात्रं । यथा,—

“विनानुवादं न च तन्मनीषितं

सम्यग्यतस्यक्तमुपाददत् एमान्” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनुवासनं, स्त्री, (अनु + वास + सौरभ्ये भावे ल्युट्) खेहनं । धूपनं । इति हेमचन्द्रः ॥ खेहवस्तिः । यथा,—

“अथानुवासनं खेहवस्तिधूपनयोरपि” ।

इति मेदिनी ॥

“द्विधा वस्तिः परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनं ।

कषायाद्यैर्निरूहः स्यात् खेहाद्यैरनुवासनं” ॥

इति वैद्यकं ॥

अनुवृत्तिः, स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन् ।) अनुवर्त्तनं ।

अनुरोधः । इति हेमचन्द्रः । व्याकरणमते,—

“पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिः” । तत्पर्यायः । अधिकारः २ । सा त्रिविधा यथा,—

“सिंहावलोकिताख्यश्च मण्डूकनुतिरेव च ।

गङ्गास्रोत इति ख्यातः अधिकारास्त्रयो मताः” ॥

अनु

सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मात् दान्त इति पदस्य ऋक्यगित्यन्तेषूपस्थितिः ॥ मण्डूकनुतिर्यथा । टा भिस् डे डसीत्यस्मात् अत इति पदस्य आत्तिमभवीत्यत्रोपस्थितिः ॥ गङ्गास्रोतो यथा । लेः सि औ जसित्यस्मात् लेरिति पदस्य तद्धितपर्यन्तेषूपस्थितिः ॥ इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (अनुवर्त्तनं । अनुसरणं । अनुमोदनं । अनुरञ्जनं ।

“अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्यतं

तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे” ।

इति कुमारसम्भवे । अनुकरणं । “यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा” । इति साहित्यदर्पणे ।

“कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि अनुशिक्षितं वत्सेन” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुव्रजनं, स्त्री, (अनु + व्रज + भावे ल्युट् ।) अनुव्रज्या । गृहागतानां शिष्टानां गमनसमये कियद्दूरपर्यन्तपश्चाद्गमनरूपशिष्टाचारः । आग वाङ्गान इति भाषा । यथा,—

“आयान्तमग्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्” ।

इति तन्त्रसारे निगमकल्पद्रुमः ॥

अनुशयः, पुं, (अनु + शी + भावे अच्, शयं हस्तमनुगतः प्रादिसमासः, हस्तानुगते त्रि ।) दीर्घद्वेषः । पूर्ववैरता । अनुतापः । इत्यमरः । (“अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः” । “अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम्” । इति शाकुन्तले ।) द्वेषः । अनुबन्धः । इति मेदिनी ॥ (क्रोधः । पश्चात्तापादिकारणात् विप्रतिपत्तिः । यथा,—

“क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः” ।

इति मनुः ।)

अनुशयाना, स्त्री, (अनु + शी + शानच्, अनुतापकर्त्तरि त्रि ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं । इष्टहानिजनितानुतापवती । सा त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविघट्टनेन १ भाविसङ्केतस्थानाभावशङ्कया २ स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने भर्तृगमनानुमानेन ३ । इति रसमञ्जरी ॥

अनुशयी, स्त्री, (अनुशयते अनुतप्यतेऽनया, अनु + शी + अच्, गौरादित्वात् डीष् ।) क्षुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेषः । तस्य लक्षणं । यथा,—

“गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थितां ।

पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीं” ॥

इति माधवकरः ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः” ।

इति भावप्रकाशः ॥

अनुशयी, [न्] त्रि, (अनु + शी + इनि ।) दण्डवत्प्रणामैश्वर्यमूले श्रेते यः । यथा । “यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा” । इति श्रीभागवतं ॥ (अत्यर्थमासक्तः । अनुरक्तः । पश्चात्तापयुक्तः । अनुशोचनपरः ।)

अनुशरः, पुं, (अनुश्रुत्याति हिनस्ति, अनु + श्र + पचाद्यच् ।) राक्षसः । इति शब्दमाला ॥

अनु

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आदेशः । आज्ञा । यथा,—

“इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम्” ।

इति श्रीभागवतं ॥ व्युत्पादनं । यथा नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः ॥ (उपदेशः । नियोगकरणं ।

“अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम्” ।

इति मनुः ।)

अनुशीलनं, स्त्री, (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः, अनु + शील + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः । मुञ्जः सेवनं । यथा,—

“आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा” ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनुशोचनं, स्त्री, (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।)

अनुशोचना । तत्पर्यायः । मन्युः २ श्लोकः ३ शुक् ४ । इति जटाधरः ॥

अनुषङ्गः, पुं, (अनु + सन्ज + भावे घञ् ।) कारणं । दया । इति हलायुधः ॥ एकचान्वितपदस्यान्यचान्वयः । यथा । कोषोबलञ्चापहृतमित्यादौ

बलान्वितापहृतस्य कोषेऽन्यः ॥ न्याये उपनयस्यायम्पदस्य निगमनेऽनुषङ्गः । यथा । बह्विव्याप्यधूमवांश्चायं तस्मादङ्गिमान् ॥ प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन

प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—

“नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिं” ।

इति स्मृतिः ॥

अनुष्टुप्, [भ्] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनया, अनु + स्तुन् + क्तिप् षत्वं ।) सरस्वती । इति

शब्दरत्नावली ॥ अष्टाक्षरपदं कन्दः । सा तु समाहंसमविषमवृत्तभेदेन त्रिधा तत्र शेषस्य प्रायिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।

“पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठन्तु पादानां शेषेष्वनियमो मतः” ॥

इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्याः प्रस्ताराः २५६ । इति पिङ्गलः ॥

अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्मा-रम्भः । करणं । यथा,—

“कृता श्रीभवदेवेन कर्मानुष्ठानपद्धती” ।

(उपपादनं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनु-रूप्यं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं । चर्चा ।

“उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहितैः” ।

इति राजतरङ्गिणी ।

“अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्त्रित” ।

इति मनुः । शास्त्रविहितकर्त्तव्यादिसम्पादनम् । “किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अनुष्ठां, स्त्री, (न उष्ठां, नञ्समासः ।) उत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुष्ठाः, त्रि, (न उष्ठाः, नञ्समासः ।) अलसः । इत्यमरः ॥ उष्ठाभिन्नः । शीतलः । बज्रवीहौ तु अत्युष्ठाः ॥

अनुष्ठावहिका, स्त्री, (अनुष्ठा शीतला वल्लीव, कर्म-धारयः ।) नीलदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनु

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।) अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादिकाथानुसन्धानबला-दिति काव्यप्रकाशः ॥

अनुसारः, पुं, (अनु + ह + भावे घञ् ।) अनुसरणं । अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—

“अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।

इति वैद्यकसुखबोधः ॥

अनुहारः, पुं, (अनु + ह + घञ् ।) अनुहारः । सदृशी-करणं । सदृशरूपवेषभाषाद्याविष्करणं । इत्य-मरः ॥ उपमा । इति हेमचन्द्रः ॥

(“तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुक्षणं, स्त्री, (क्षणं क्षणे वीष्णायामव्ययीभावः ।) प्रतिक्षणं । सर्वदा । अनवरतं । क्षणशब्दस्य वीष्णार्थानुपसर्गेणाव्ययीभावसमासः ॥

अनूकं, स्त्री, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः ।

इति मेदिनी ॥

अनूकः, पुं, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी ॥

(वंशः । कुलं । स्वभावः । शीलं ।

“अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि” ।

इति मेदिनी ।)

अनूचानः, पुं, (अनु + ब्रु + लिट् तस्य कानच् ।) साङ्गवेदविचक्षणः । शिक्षादिषडङ्गसहितवेद-वेत्ता । इत्यमरः ॥

(“इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनूचानः, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच् ।) वेदस्यानुवचनं कृतवान्, उपेयिवानित्यादिना साधु ।) विनीतः । सविनयः । इति मेदिनी ॥

(साङ्गवेदविचक्षणः ।

“अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणे” ।

इति मेदिनी ॥

शिक्षाकल्पादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,

“इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ॥

अनूढः, त्रि, (वह + कर्मणि क्तः संप्रसारणं ततो नञ्समासः ।) अविवाहितः । आइवड इति भाषा । यथा,—

“परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्” ।

इत्यमरः ॥

अनूद्यं, त्रि, (अनु + वद् + कप् संप्रसारणं ।) अनु-वाद्यं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋक्समर्थं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥

अनूयं, त्रि (न ऊयं, नञ्समासः ।) अखण्डं । समग्रं । पूर्णं । इति जटाधरः ॥ (अहीनः । अन्यूनः । “इमामनूनां सुरभेरवेहि” । इति रघुवंशे ।)

अनु

अनूयकं, त्रि, (न ऊयं, नञ्समासः, ततः स्वार्थे कन् ।) सकलं । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ॥

अनूपं, त्रि, (अनुगता आपोऽत्र, समासान्त अच्, अस्य उत्वं ।) जलबज्जलदेशः । जलप्लावितस्थानं । तत्पर्यायः । जलप्रायं २ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः ।

शीतलत्वं । स्निग्धत्वं । वातश्लेष्मकारित्वं । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ एतद्देशीयजलगुणाः । गुरुत्वं ॥

घनत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं । स्निग्धत्वं । अधिनाशित्वं । प्रमेहगलगण्डप्लीप-

दच्छर्दिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

अनूपः, पुं, (अनुगता आपोऽत्र, प्रादिभ्यो धातुजस्य वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चेति बज्रवीहिः) महिषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रायः । जलबज्जलः ।

बज्रम्बुयुक्तः । “अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वाचवत्” । इति मेदिनी ॥)

अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप + जन् + डः उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राज-निर्घण्टः ॥

अनूपदेशः, पुं, (अनूपः जलप्रायः देशः कर्मधारयः ।) जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—

“नदीपल्लवशैलाद्यफुल्लोत्पलकुलैर्युतः । हंससारसकारणचक्रवाकादिसेवितः ॥

सरोवराहमहिषरुरोहिकुलाकुलः । प्रभूतद्रुममुखाद्यो नानाशस्यफलान्वितः ॥

अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषितः । अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्ममयार्त्तिमान्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अनूरुः, पुं, (नास्ति ऊरु यस्य सः ।) सूर्यसारथिः । अरुणः । इत्यमरः ॥ (ऊरुहीनः ।) ॥

अनूरुसारथिः, पुं, (अनूरुः अरुणः सारथिः रथ-चालको यस्य सः ।) सूर्यः । यथा,—

“गतं तिरस्त्रीनमनूरुसारथेः” ।

इति माघः ॥

अनृजुः, त्रि, (न ऋजुः सरलः, नञ्समासः ।) अस-रलः । शूठः । इत्यमरः ॥

(“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” ।

इति मनुः ।)

अनृणी, [न्] त्रि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि ऋणी, नञ्समासः ।) अऋणी । अधारी । यथा,—

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्वद्वयं यदत्त्वा सोऽनृणी भवेत्” ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ॥ ऋणाभावविशिष्टः । यथा यत्त उवाच ।

“को मोदते किमाश्चर्यकः पश्याः का च वार्त्तिका । वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवाः” ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

“पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे महे । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥

अहन्महनि भूतानि गच्छन्तीह यमाजये । शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परं ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणं ।

अनै

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पथाः ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्द्रेण
मासर्तुद्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः प्रचलति वार्त्ता ॥

इति मुद्राङ्कितमहाभारते वनपर्वणि ३१२ अ-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“देवानामन्तर्णी जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः” ।

इत्यादि शुद्धतत्त्वं ।

अन्तं, स्त्री, (न ऋतं नञ्समासः ।) कृषिः ।
मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेष्वन्तं न
प्रापजनकं । यथा,—

“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणायामे सर्वधनपदद्वारे ।
विप्रस्य चार्थं ह्यन्तं वदेत
पञ्चान्तान्याङ्गरपातकानि” ॥

इति महाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचनं ॥

अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-
त्वातिरिक्तसंख्यानं तद्विशिष्टं । बद्ध । यथा,—
“अनेकराजन्यरथाश्वसङ्गुलं” ।

इति भारविः ॥

अनेकजः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक + जन् + डः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बद्धजाते त्रि ॥

अनेकधा, व्य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
प्रकारं । बद्धधा । यथा,—

“पाटीसूत्रोपमं वीजं गूढमित्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढानां नैव षोढेत्यनेकधा” ॥

इति लीलावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि कचित्प्रयोगः ॥

अनेकपः, पुं, (अनेककाभ्यां मुखशृङ्गाभ्यां पिबति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हस्ती
इत्यमरः ॥

अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
श्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
कर्मधारयः ।) बद्धनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विपथकत्वादिः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

(“संयोगश्च वियोगश्च सङ्ख्या द्विवादिकास्तथा ।
द्विपथकत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः” ।

इति भाषापरिच्छेदे ।)

अनेकभूकः, त्रि, (नास्ति यदः वधिरः भूकः वाक्-
शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धूर्तः । शठः ।
श्रुतिवाम्बिहीनः । इति मेदिनी ॥ काला वोवा
इति भाषा ।

अनेकाः, [स्] पुं, (न हन्यते, न + हन् + असन्
एषोदरादित्वात् हन् स्थाने एहदेशः, ततः
सौकृते अगडादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
“तस्युत्पत्त्यान्तिके शोहश्चिद्रानेहः प्रतीक्षितः” ।
इति राजतरङ्गिणी ।)

अनेकं, स्त्री, (न एक भावे व्यञ् ।) ऐक्यभावः । अने-

अन्त

कता । एकस्य भावः ऐक्यं पञ्चाङ्गनसमासः ॥

अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अनोकहः, पुं, (अनसः शकटस्य अकं गमनं षष्ठी-
तत्, तत् हन्ति अनोक + हन् + डः ।) रुद्धः ।
इत्यमरः ॥

(“एतत्सुषारैर्गिरिनिर्भराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धो” ।

इति रघुवंशे ।)

अनूच उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धबोधे वोपदेवः ॥

अनूच उ पूजने । गमने । स्त्रियोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अक्षित्वा अङ्का । स्त्रियोक्तिर-
यत्कृशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अनूच क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरिह
विशेषणं । क अक्षयति बुद्धिं सुधीः । विशिष्टी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अनूच उ ध जि व्यक्तौ । गतौ । अक्षणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अङ्गिष्यति अङ्गति । ध अनक्ति ।
जि अक्तोक्ति । व्यक्तिः स्फुटीकरणं ।

“शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
यनक्ति कालचितयेऽपि योग्यतां” ।

इति माघः ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जनः । इति
दुर्गादासः ॥

अन्तं, स्त्री, (अम् + तन् ।) स्वरूपं । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तं, स्त्री, पुं, (अम् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ॥
तत्पर्यायः । जघन्यं २ चरमं ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ॥

अन्तः, पुं, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपः ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्तः, त्रि, (अम् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरः । इति विश्वः ॥

अन्तःकरणं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्त्ति करणं ज्ञानसाधनं,
कर्मधारयः, कृ + करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं ।
धीन्द्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निगुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्यभेदान्नामचतुष्टयं,
यथा,—

“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी” ॥

इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्यथा,—“मिलितैस्तु
तैः अन्तःकरणभेकं स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्थ-
सत्त्वाणैर्मिलितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)

“धनुर्भूतोऽप्यस्य दयाद्रूप-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशुद्धैः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।)

शङ्कुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥

अन्तःपुरं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्त्ति पुरं गृहं, कर्म-
धारयः ।) राज्ञः स्त्रीगृहं । तत्पर्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ मुद्रान्तः ४ । इत्यमरः ॥

अन्तःपुरादयो राजदारेष्वपि तात्स्थ्यात् वर्तन्ते ।

अन्त

यथा । “शुद्धान्तसम्भोगनितान्तपुष्टे” । इति
नैषधम् । इति भरतः ॥ “दाक्षिण्येन ददाति
वाचसुधितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान
शकुन्तलम् ॥

अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तल्ल-
क्षणं यथा,—

“वृद्धः कुलोद्भूतः शक्तः पित्रपैतामहः शुचिः ।

राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेय्यते” ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अन्तःसत्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भस्मातकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तरदरमध्ये सत्त्वं
प्राणी यस्याः सा ॥

अन्तःखेदः, पुं, (अन्तः मध्ये खेदः मदजलं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे णिच् ततो ण्वल् ।) यमः । इत्यमरः ।
“ऋषिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहृतुं
किमुतान्यहिंसाः” । इति रघुवंशे ।)

अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त + गम् + डः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ नृतः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥

अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त + तस् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चम्यर्थः । प्राप्तनं । इति विश्वः ॥
(शेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
“वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः”
इति मनुः ।)

अन्तर, व्य, (अम् + अरन् तुङागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । स्त्रीकारः । इति विश्वः ॥

अन्तरं, स्त्री, (अन्तं राति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तराधानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तरात्मा । किञ्च । आत्मीयः । विना ।
वहिः । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥*॥ अवकाशे यथा । “मृगालसूत्रान्तरमप्य-
लभ्यं” । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिषु” ॥ परिधाने यथा ।

अन्तरे प्राटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्ज्ञौ
यथा, “पर्जन्यान्तरितो रविः” ॥ भेदे यथा,—
“यदन्तरं सर्वप्रशैलराजयो-
र्यदन्तरं वायसवैरतेययोः” ।

इति रामायणं ॥ तादर्थ्ये यथा । त्वामन्तरेण ऋक्षं
महीतं त्वदर्थमित्यर्थः ॥ किंने यथा । “प्रहरेदन्तरे
रिपुं” ॥ आत्मीये यथा । “अयमन्तरो मनः” ॥

विनार्थे यथा । “हरे त्वदालोकमन्तरेण” ॥
वहिरर्थे यथा । अन्तरे यथा । “अन्तरे च कुलटा
कुलवर्त्मपातेत्यादि” ॥ मध्ये यथा । “आन्तरी-
न्तरे जातः प्रजताः परितो मुक्ताः” ॥ सकृदे

अन्त

यथा “हकारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, त्रि, (अन्तः सदृशं अङ्गं यस्य सः ।) आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“चरमगिरिकुरङ्गी षट्कङ्कडूयनेन
स्वपिति मुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः” ।

इति कालिदासः ॥

अन्तरा, य, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-
लोपः ।) वर्जनं । विना । यथा,—

“न ब्रह्मामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा” ।
इति रामायणे ।) मध्यं । निकटं । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्न्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये
अपत्यं यस्याः सा ॥

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त + इन्
+ अच्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) विघ्नः । इत्यमरः ॥

“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तरालं, स्त्री, (अन्तरा मध्यं लाति, अन्तरा + ला
+ कः ।) मध्यप्रदेशः । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

“मुञ्जरन्तरालमुवमस्तगिरिः सवितुश्च योषिद-
मिमीत दृष्टा” । इति माघः । “उदेति भानुर्ग-
गनान्तराले” । इति पद्ममाला ।)

अन्तरालकं, स्त्री, (अन्तराल + स्वार्थे कन् ।)
अभ्यन्तरं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरितं, त्रि, (अन्तरं इतं प्राप्तं द्वितीयातत्,
अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तार-
कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्ज्ञानप्राप्तं । व्यवहितं ।
तत्पर्यायः । प्रवृत्तं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
व्यवकलिताङ्गः । वाकि इति भाषा । इति लोला-
वती ॥

अन्तरिक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य इकारः । अन्त-
रीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः ।) अन्त-
रीक्षं । आकाशं । इति कान्दसं । इत्यमरटीकायां
पुरुषोत्तमजातरूपसुभूतिरायादयः ॥

“अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्” ।
इति मनुः ।)

अन्तरीपं, स्त्री, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्, समा-
सान्तः अः, दन्तरूपसर्गेभ्य इति अपर्इदादेशः ।)
द्वीपं । इत्यमरः ॥

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तरं
+ कः तस्य ईयः ।) अधोवस्त्रं । परिधानवस्त्रं ।
इत्यमरः ॥

“नाभौ धृतञ्च यदस्त्रं आच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्तं तत् अच्छिन्नमुभयोस्तयोः” ॥

इत्येवं ब्रह्मणं ।)

अन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः ।) गगनं । इत्यमरः ॥ अभ्यन्तरातुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अन्तरीक्षजं, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जं

अन्त

षष्ठीतत् ।) आकाशजं । दिव्योदकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, य (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य
लोपः ।) मध्यं । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, य (अन्तरेति अन्तर + इण् + णः तस्य
नेत्वं एषोदरादित्वात् ।) मध्यं । विना । व्यति-
रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गङ्गः, त्रि, (अन्तर्मध्ये गङ्गुः ग्रीवाप्रदेशजातगल-
मांसपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । यथा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“काव्यान्तर्गङ्गुता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणत् गतं, अथवा
अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विस्मृतं । मध्यप्राप्तं ।

इति हेमचन्द्रः ॥ “अन्तर्गतशवे ग्रामे” । इति मनुः ।
“सागरान्तर्गताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः” ।

इति रामायणम् । अभ्यन्तरः । हृदयमध्यस्थितः ।
अन्तःकरणस्थः । “अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं” ।

इति शाकुन्तले ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति मनुः ।)

अन्तर्गृहं, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अव्ययीभावः ।) गृह-
मध्यं । इति नानार्थकोष्ठशब्दार्थे अमरः ॥ घरेर
भितर इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति ।
वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ॥
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गृहे विनश्यति” ।
इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गृहं, स्त्री, (जठरस्य उदरस्य मध्ये अव्ययी-
भावः ।) कुक्षिमध्यं । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्दधनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियते-
ऽनेन, अन्तर् + दध् + करणे ल्युट् ।) सुरावीजं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दाहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्तापः ।) कोष्ठसन्ता-
पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्ज्ञा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर् + धा + भावे
अङ् स्त्रियां टाप् ।) अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञानं, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर् + धा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दरत्नावली ॥

तत्पर्यायः । अन्तर्ज्ञा २ व्यवधा ३ अन्तर्ज्ञिः ४
अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८
कृदनं ९ । इत्यमरः ॥

“अन्तर्ज्ञानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतव्यता तथा”
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अन्तर्ज्ञिः, पुं, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर् + धा + भावे कि ।)
अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वारं, स्त्री, (अन्तर्गृहमध्यस्थं द्वारं ।) प्रकोष्ठ-
द्वारं । इति भरतः ॥ गृहमभ्यन्तरद्वारं । गृहा-
भ्यन्तरप्रकोष्ठद्वारं जालद्वारं वा । इति स्वामी ॥
तत्पर्यायः । प्रच्छन्नं २ । इत्यमरः ॥ पक्षद्वारं

अन्त

खड्गिकाद्वारं । यथा,—

“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारञ्च पक्षद्वारं तदुच्यते” ।

इति श्रवरस्वामी ॥

अन्तर्भूतः, त्रि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर् +
भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुणीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-
रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—

“स एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” ।

इति पद्मपुराणे माघमाहात्म्यं ॥

अन्तर्म्मनाः, [स्] त्रि, (वाह्यव्यापारशून्यतया अन्त-
र्गमनः चेतो यस्य सः ।) दुर्म्मनाः । विमनाः ।
व्याकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्यामी, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति स्वस्व-
कार्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर् +
यम् + णिच् + उपपदसमासः ।) अन्तःकरण-
नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४
पुद्गलः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विशु-
द्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचेतनं । इति वेदान्त-
सारः ॥ मनोगतश्चे त्रि ॥

“अन्तराविश्य भूतानि योऽबिमर्त्यात्मकेतुभिः ।

अन्तर्यामीश्वरः साक्षात् पातु नो यद्वशे स्फुटम्” ।

अन्तर्वंशिकः, पुं, (वंशः सावलम्बनयष्टिर्विद्यतेऽस्य,
वंश + ठक् तस्य इकः, अन्तः नृपान्तःपुरे वंशिकः
यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिपतिः ।
अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्वन्दी, स्त्री, (अन्तर्गर्भमध्यस्थमपत्यं विद्यते-
ऽस्याः, अन्तर् + मतुप्, अन्तर्व्वत्पतिवतोरुक्तं
इति डीप्पुगागमौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥

“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्व्वन्दी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कौषादण्डाविव क्षितिः” ॥
इति रघुवंशे ।)

अन्तर्व्वमिः, पुं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उद्गार-
यति अन्तर् + वम् + णिच् + इक् कृष्यादिभ्य
इति बाङ्ल्यात् इक् ।) अपाकः । अजीर्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्व्याणिः, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणे वाणी शास्त्र-
विहिता वाक् यस्य सः, ऋक्सः ।) शास्त्रवित् ।
शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्विगाहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विगाहनं प्रवेश,
अन्तर् + वि + गाह् + ल्युट् ।) प्रवेशनं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः पृथ्वीमध्यस्थतया वेदीव ।
अन्तर्व्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदिर्यत्र देशे सः ।)
ब्रह्मावर्तदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-
प्रयागहरिद्वारपर्यन्तदेशः । दोयाव इति पश्चिम-
देशे ख्याता । तत्पर्यायः । शशस्थली २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्ह्रासः, पुं, (अन्तरव्यक्तो ह्रासः ह्रासः ।) व्यक्त-
ह्रासः । गूढह्रासः । तत्पर्यायः । उद्वर्जनं २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति त्रि ॥ “ततोऽन्तर्ह्रासविका-
समुखः स तदुचितमाचचार” । इति पञ्चतन्त्रं ।
“सान्तर्ह्रासं कथितमसकृत् पृच्छतश्च त्वया मे” ।
इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तर्हितं, चि, (अन्तर् + धा + क्तः ।) लुकायितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ रुद्धं ३ आहतं ४ संवृतं ५ पिहितं ६ क्लृप्तं ७ स्थगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्हिते शशिनौ सैव कुसुदतीमे दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा” । इति शाकुन्तले ।)

अन्तवासी, [न्] पुं, (अन्तेऽध्येतुमध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।)

अन्तेवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं शी + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । भ्रमशानं । इति मेदिनी ॥

(“अन्तशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने” । इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] पुं, (अन्ते नीचजातितया ग्रामसीमायामवशेते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । सुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बध्यतेऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेति-पाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे च । यथा । “सुगन्धप्रभोतवदुपेयतुरन्तिमात्रोः” । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, चि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धरणी ॥ (“अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थ” । “स्नानसि मृदुकर्णात्तिकचरः” । इति शाकुन्तले । “ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, चि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तमः ।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेदितः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तितमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अभिनेतृसामीप्यमस्याः अन्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । चुल्ली । शातलानामौषधं । इति मेदिनी ॥ चामारकषा इति ख्याता ।

(“अन्तिकं निकटे वाचलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्याश्च नाद्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका” । इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, पुं, (अन्तिकस्य आश्रयः अवलम्बनं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थावलम्बनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, चि, (अन्त + हिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

(“अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः । सद्यत् दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे” । इति हितोपदेशः ।)

अतिनिकटः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] पुं, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापकसमीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति शयवासेत्यलक, अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।

(“कुशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः” । इति महाकौरचरिते ।

“तात ! प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते” ।

इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्तस्थायिनि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागरसंख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ दादशलग्नं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यः, चि, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शेषोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । चरमः । शेषः ।

“असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, पुं, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) मुस्ता । इति मेदिनी ॥ मुता घास इति भाषा । स्नेहः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, पुं, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + ङः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्तजातयः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥

इति यमवचनं ॥ जघन्यजे चि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] पुं, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियविशां जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णाः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥

(“प्रतियहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः” ।

इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, पुं, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापस्तम्बः ।

“अन्तजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि ।

स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनं ॥

चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनं ।

प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥

यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छं तेषां विनिर्दिशेत् ।

तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्जं विधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यमं, स्त्री (अन्त्यं शेषस्थितं मं नक्षत्रं कर्मधारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, पुं, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] पुं, (अन्त्यः सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।)

चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

“चाण्डालः श्वपचः क्षत्रा सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः” ॥

इति अङ्गिराः । (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुद्गफरास इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं । भ्रमशानगोचरं सूते वाह्यानामपि गर्हितम्” ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्मधारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहादिरूपः । यथा,—

“सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः” ।

इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञायां स्मार्त्तभट्टाचार्यः ॥ तत्प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-

प्रमाणं पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तण्डुल-

प्रवृत्तिद्वयं द्विः प्रक्षाल्य ऐशान्यां दिशि सुस्त्रिं पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-

वामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गलो-

क्षायां दक्षिणपक्षां पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्थं तिलान् प्रक्षिप्य ।

ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्नेवनेनिह्य इत्या-

स्तीर्थकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । तत-

स्तिलमधुघृतादिमिश्रं तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्या-

मुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मन्नेवनेः एतत् प्रथम-

पिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुक-

गोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्नेवनेः ऊर्णातन्तुमयं वासः । ततः आममृगमयपात्रे जलाञ्जलिं पिण्डसमीपे

स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । वाष्पपर्यन्तं पिण्डं पश्यंस्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-

दिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्युद्धतचूडोपनयनानां अनुपकन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनिति शेषः । एवं

क्षतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-

दानं । उपनयनकाले आगते त्वक्कतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले

आगते ऊर्णस्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । राजा-

वाचम्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवाम-

जानुः त्रिकाण्डिकोपरि मृगमयपात्रे उदकं तथा पाचान्तरे क्षीरं निधाय प्रेताञ्च खाद्वि पिब

चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु

द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-

पिण्डे मृगमयपात्रद्वये जलाञ्जलिद्वयं । तृतीयादि-

पिण्डे पात्रादिविहितः । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-

चाण्डालयस्य तावन्ति । यथाशौचप्रथमदिने पिण्डानां चयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये चयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्तयस्तयः । पञ्चाहाशौचे तु प्र-

आद्यद्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिण्डाः । द्वादशा-
ह्याद्यशौचेनवदिनेषु नवपिण्डाः । शेषदिने दशमः ।
सद्यः शौचैकाहयोरेकाह एव दशपिण्डाः । अशौ-
चान्तमध्ये पिण्डो देयः रात्रावपि ॥ * ॥

गङ्गाम्भस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वा-
चम्य उदङ्मुखः कुशत्रयजलान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-
च्चार्य अद्यामुकेत्यादि अमुकस्य एतदस्थिसम-
संख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नसर्गाधिकरणकमहीय-
मानत्वकामोऽमुकस्यैतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्र-
क्षिपामीति सङ्ख्यापस्यं कृत्वास्थीनि पञ्चगव्येन
सिक्ता हिरण्यमध्याज्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे
स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां
दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्मराजायेति वदन्
जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्तास्थि प्रक्षि-
पेत् । ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षि-
णामुत्सृजेत् । इति शुद्धितत्त्वं ॥ * ॥ किञ्च शातातपः ।
“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृगमये” ।
प्रारक्षारः । मृगमये तां रात्रिं क्षीरोदके विहा-
यसि निदध्युः । प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं पिब चेदं
क्षीरं । इदं रात्राविति गौडाः । गारुडे तु ।
“अपक्वे मृगमये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं ।
“तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनं” ॥
देवजानीये कारिकायां ।
“तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितं ।
कुर्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रञ्च मार्त्तिकं ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिञ्च निर्व्वपेत् ।
नामगोत्रेण सम्बध्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

अन्तः, स्त्री, (अन्त्यते कायः सम्बध्यतेऽनेन अति बन्धने
करणे ण् ।) एरीतत् । इत्यमरः ॥ आँत् डी
(आँत् इति भाषा । आँत् इति ख्यातः देहबन्धको
नाडीभेदः ।

उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्वाणि सूरिभिः ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्वाणि निर्दिशेत् ॥
इति वैद्यकम् ॥

अन्तः, स्त्री, पुं, (अन्तजन्ता दृष्टिः, शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) रोग-
विशेषः । तन्निदानादि यथा,—

“वातकोपिभिराहारैः शीतलोधावगाहनैः ।

धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥

क्षोभैः क्षोभितान्यैश्च क्षुद्रान्तावयवं यदा ।

पवनो दिगुणीकृत्य खनिवेशादधो नयेत् ॥

कुर्याद्वृत्तसन्धिस्थो ग्रन्थगं श्रयथुं तदा” ।

धारणं उपस्थितस्य वेगस्तु । ईरणं अनुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरणं ।

“विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनं” ।

अन्यानि क्षोभणानि च बलवद्विग्रहकठोरधनुरा-
कर्षणादीनि । तैः क्षोभितः संदूष्य सञ्चालितः
पवनः यदा क्षुद्रान्तावयवं दिगुणीकृत्य खनिवेशा-
दधो नयेत् । तदा वृत्तसन्धिस्थः सन् वृत्तस-

सन्धौ ग्रन्थिरूपं श्रयथुं कुर्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥
उपेक्षिताया अन्तःद्वेरवस्थामाह ।

“उपेक्षमाणस्य मरुद्वि-
माध्वानरुक् स्तम्भवतीश्च कुर्यात् ।

स पीडितोऽन्तः खनवान् प्रयाति
प्रध्वापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

उपेक्षमाणस्य दृष्टिमित्यर्थः । मरुद्विं मुष्क-
द्विं । आध्वानरुक् स्तम्भवती कुर्यात् । तत्रा-
ध्वानमुदरे रुक् दृष्टयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद-
युक्ता कुर्यात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।

“अन्तं दिगुणमादाय वातो नयति वृत्तं ।

वृत्तं गच्छन्नुजा युक्तं फलकोष्ठां प्रपद्यते” ॥

स मुष्कद्विः । अन्तः उदरे प्रध्वापयन् आग-
मनमार्गमुच्छून् कुर्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यश्चान्तावयवस्त्रिष्टान्मुष्कयोर्व्वातसञ्चयात् ।

स्यादन्तद्विः सोऽसाध्यो वातद्विसमाकृतिः” ॥

स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातद्वि-
समाकृतिः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रह्माह ।

“अत्यभिधन्दिगुर्वन्नुष्कपूत्यामिषाशनात् ।

करोति ग्रन्थिवच्छोयं दोषो वृत्तसन्धिषु ॥

ज्वरशूलाङ्गसादाद्यं तं ब्रह्ममिति निर्दिशेत्” ॥ * ॥

अथ दृष्टेस्त्रिकिता ।

“दृष्टावत्यासनं मार्गमुपवासं गुरुणि च ।

वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥

वातद्वौ पिबेत् खिग्धं यथाप्राप्तं विरेचनं ।

सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरुदसम्भवं ॥

गुग्गुल्वेरुदजं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातद्विं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥

पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तद्विमुपाचरेत् ।

जलौकाभिर्हरेद्रक्तं द्रौ पित्तसमुद्भवे ॥

चन्दनं मधुकं पद्मशूरीरं नीलमुत्पलं ॥

क्षीरपिष्टप्रलेपेन दाहशोथरूपापहं ॥

त्रिकटुः त्रिफलाक्वाथं सत्तारं लवणं पिबेत् ।

विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफद्विनिनाशनं ॥

लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं स्वेदनं रूक्षमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥

मुज्जुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ।

पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥

शीतमालेपनं सर्वं सर्वं पित्तहरं तथा ।

पित्तद्विक्रमं कुर्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥

स्वेदोभेदः समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिरो विरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥

संशोद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेशयेत् ।

सीवन्याः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्वीहिमुखेन वै ॥

मुष्कशोथमगच्छन्त्यामन्तद्वौ विचक्षणः” ।

व्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अस्त्र-
वत्यां ॥

“तैलमेरुदजं पीत्वा बलामिदं पयोन्वितं ।

आध्वानशूलोपचितामन्तद्विं जयेन्नरः ॥

रास्त्रायकृत्तैरुद्वलारगवधगोक्षुरैः ।

पटोलेन दृष्टेणापि विधिना विहितं हृतं ॥

रुतैलेन संयुक्तमन्तद्विं व्यपोहति” ।

रास्त्रादिक्वाथः ॥ * ॥

“गन्धर्व्वहस्तैलेन दृष्टेणापि युतं पिबेत् ।

विशालामूलजं चूर्णं दृष्टिं हन्यान्न संशयः” ॥

विशाला इन्द्रवारुणी ॥ * ॥

“वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वकसर्षपैः पिष्टैः शोथस्त्रिभानिलापहः ॥

शुद्धसूतं द्विधागन्धं मृत्तान्येतानि योजयेत् ।

लोहं रङ्गं तथा ताम्रं कांस्यञ्चाथ विशोधितं ॥

तालकं तुल्यकं वापि तथा शङ्खं वराटकं ॥

त्रिकटु त्रिफला चयं विडङ्गं दृष्टदारकं ॥

कर्चूरं मागधीमूलं पाठां सहवुषां वचां ।

एलावीजं देवकाष्ठं तथा लवणपञ्चकं ॥

एलादिसमभागानि चूर्णयेदथ कारयेत् ।

कषायेण हरीतक्या वटिकां टङ्कसम्भितां ॥

एकां तां वटिकां यस्तु निगिलेदारिणा सह ।

अण्डद्विद्विरसाध्योऽपि तस्य नश्यति सत्वरं” ॥

द्विवाधिका वटी ॥ * ॥ अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।

“भृष्टश्चैरुदतैलेन सम्यक् कल्कोऽभयाभवः ।

कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥

अजाजीह्वुषाकुष्ठं गोमेदवदरान्वितं ।

काञ्जिकेन संपिष्टं तलेपो ब्रह्मजित् परः” ॥

गोमेदं पत्रं । तथा च निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ।

“पत्रं हलाङ्गयं रामं गोमेदं वसनाङ्गयं” ।

इतिद्विब्रह्मधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्दिका, स्त्री, (अन्दति नाद्याय ज्येष्ठभगिनीत्वं
सम्बध्नाति, अदि + ण्वल् स्त्रियां टाप् । नाद्योक्तौ
ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां ।) अन्तिका ।
चुली । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ चुला
इति भाषा ।

अन्दुः, स्त्री, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्बाजल्यात् ।) हस्तिनिगडः । आँदुया इति
भाषा । स्त्रीपादभूषणं । इति हेमचन्द्रो भूरिप्रयो-
गश्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुकः, पुं, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्, ततः स्वार्थे कन् ।) हस्तिपादबन्धनप्रदङ्गलः ॥
तत्पर्यायः । निगडः २ । इत्यमरः ॥ पादालङ्कार-
विशेषः । तत्पर्यायः । पादकटकः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्दुः, स्त्री, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + उण् ततः
ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्तिपादबन्धन-
लौहनिगडः । आन्दुया इति भाषा । स्त्रीपाद-
भूषणं । मल गुजरी इत्यादि भाषा । इति
मेदिनी ॥ (निगडः । प्रदङ्गला । बन्धनरज्जुः ।
अन्दः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च । इति
मेदिनी ।)

अन्दूकः, पुं, (अन्दु + स्वार्थे कन्, एषोदरादित्वात्
पक्षे केहण इति ऋसाभावः । स्वार्थिकप्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति इति पुंस्व
मन्यथा अन्दूका इति स्यात् ।) अन्दुः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ अन्धत् क दृक्क्षये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्धदृष्टि

अन्ध

विघाते चुरादि सेट् ।) दृक्क्षयो दृष्टिरहिती-
भावः । तेनाकर्मकोऽयं । सत्ताजीवनदर्पभीति-
शयनक्रोडानिवासक्षयात्तन्ध्याननभोगतिस्थिति-
जरालज्जाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहन-
ख्यातिक्षरोन्मादके शुद्धिखेदपलायनभ्रमणके
शान्तौ भुवौ मज्जने ॥ दृप्तौ जागरणोषवक्रगम-
नोत्साहे मृतौ संशये स्नानौ मन्दगतौ च नृत्य-
पतने चेष्टाक्रुधौ रोदने । वृद्धौ हावकृतौ च
सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्गनिमेषभङ्ग-
यतनाद्ये धातवोऽकर्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य
यतस्तस्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातवः । तदङ्गावेककर्मकाः स्युस्तद्वत्-
कृत्यां सकर्मकाः ॥ इति । अन्धयति अन्धापयति
वृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

अन्धं, स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकारः ।
("सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा") ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।

अन्धः, त्रि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्दयहीनः । आन्धा
आंधला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
दृक् २ । इत्यमरः । ("वृद्धोऽन्धः पतिरेष मच्चक-
गतः" । इति साहित्यदर्पणे ।

"अन्धो मत्स्यानिवाप्नाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं समाङ्गतः" ।
इति मनुः ।)

अन्धः, [स्] स्त्री, (अन्ध + असुन् ।) अन्नं । इत्य-
मरः ॥

अन्धकः, पुं, (अन्ध + ण्वल् ।) देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।

("सुदंष्ट्रं च सुचारं च कृष्णमित्यन्धकास्त्रयः") ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेदः । इति महाभारतं ।

("स व्रजत्यन्धवद्यस्मादनन्योऽपि हि भारत ।
तमन्धकोऽयं नास्तेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः" ।
इति हरिवंशे ।) मुनिविशेषः । इति याज्ञ-
वल्क्यः ॥ (दृष्टिहीनः । चक्षुर्दयहीनः ।

"अन्धकः कुञ्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशक-
तया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
श्लेषकाद्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्याग्नि-
चन्द्रेषु च वर्त्तते ॥

अन्धकारः, पुं, स्त्री, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध
+ कृ + अण् ।) तेजःसामान्याभावः । आंधार
इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्वान्तं २ तमिस्रं ३
तिमिरं ४ तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अथान्धकारं
गिरिगङ्गाणां" । इति रघुवंशे ।) भ्रूक्षायं ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महान्धकारे अन्धतमसं ।
७ सर्वव्यापकान्धकारे सन्तमसं । ८ अल्पान्धकारे
अवतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । भयदृष्टि-
तेजोऽवरोधकारित्वं । तित्कत्वं । सर्वव्याधिकार-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अन्न

अन्धकासुहृद्, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्,
नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करो-
त्यर्थे णिच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः ।) सान्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आंध्रया पालुया
इति भाषा ।

("मज्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।
अन्धकूपे निरालम्बश्चिन्नरज्जुर्यथा घटः" ॥
इति सद्भावे ।)

अन्धतमसं, स्त्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तमः कर्मधारयः, समासान्त अच् ।) निविडान्ध-
न्यकारं । इत्यमरः ॥

("प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः" ।
इति शिशुपालवधे ।)

अन्धतामसं, स्त्री, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्धकारं । महान्धकारं ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अन्धतामिस्रं, स्त्री, (तमिस्त्रैव तामिस्रं, स्वार्थे अण्,
अन्धं निविडं तामिस्रं कर्मधारयः ।) निविडान्ध-
न्यकारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—

("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमयः । "तस्यां धर्म-
पत्रागमन्यतामिस्रमभ्यध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविघाते, अन्ध + भावे
घञ्, अन्धं दृष्टिविघातं मुष्णाति तत्सेवनेन नाश-
यति, मुष् + ण्वल् एषोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रियां
टाप् ।) देवताडवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धाहिः, पुं, स्त्री, (अन्धः अहिः सर्पइव ।) मत्स्य-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुञ्चिया इति ख्यातः ।
अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + ण्वल् स्त्रियां टाप् ।) द्यूत-
विशेषः । रात्रिः । इति मेदिनी ॥ सर्वपी । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्त्रीविशेषः । चक्षुरोगविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धुः, पुं, (अन्ध + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥

अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उलच् ।) शिरीषवृक्षः इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धुः, पुं, (अन्धयति गीतेन मृगान् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तरि रः ।) व्याधः । मृगया-
जीवी । इति कश्चित् संग्रहकारः । (वैदिहिकात्
कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेषः, स तु सततं
ग्रामवहिर्वासी मृगयाजीवी च ।

"कारावरनिषादात् तु चर्मकारः प्रसूयते ।
वैदिहिकादन्येदौ वह्निर्यामप्रतिश्रयौ" ॥
इति मनुः ।)

अन्नं, स्त्री, (अद् + कर्मणि क्तः ।) खिन्नतण्डुलं ।
यथा,—

"शस्यं क्षेत्रगतं प्राङ्गः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतं" ॥

अन्न

इति आदितत्वधृतवशिष्ठवचनं ॥ तत्पर्यायः ।
भक्तं २ अन्धः ३ भिक्षा ४ ओदनं ५ दीदिविः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ क्रूरं ८ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अट्टं ९ कसिपुः १० जीवातुः
११ । इति जटाधरः ॥ क्रूरं १२ आपूपिकं १३
जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ अस्य गुणाः । बुद्धिशुक्रप्रीतिपुष्टि-

धात्विन्द्रियबलकारित्वं । गुरुत्वं । क्षुधाक्षयरोग-
श्रमकार्यनाशित्वञ्च ॥ * ॥ नवान्नगुणाः । श्लेष्म-
कारित्वं । सादुत्वं । सुखिगधत्वं । वृंहणत्वं । गुरु-
त्वञ्च ॥ * ॥ पुराणान्नगुणाः । विरसत्वं । रूक्षत्वं ।

पथ्यत्वं । अग्निकारित्वञ्च ॥ * ॥ उष्णान्नगुणाः ।
प्रशंसनीयत्वं । हृद्यत्वं । अग्निकारित्वं । वायुश्लेष्म-
नाशित्वं । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च ॥ * ॥ अत्यु-

ष्णान्नगुणः । बलनाशित्वं ॥ * ॥ शीतशुष्कान्नयो-
गुणः । दुर्ज्वरत्वं ॥ * ॥ अतिक्षिन्नान्नगुणः । ग्लानि-
कारित्वं ॥ * ॥ तण्डुलान्नान्नगुणः । दुर्जरत्वं ॥ * ॥

जलधौतसद्योऽन्नगुणाः । शीघ्रपाकित्वं । हिमत्वं ।
लघुत्वञ्च ॥ * ॥ रात्रिस्थितजलयुक्तान्नगुणौ । त्रि-
दोषकोपकारित्वं । रूक्षत्वञ्च ॥ * ॥ मृष्टतण्डुलान्न-
गुणौ । लघुत्वं । अग्निप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥ * ॥ धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं । अदनीयद्रव्य-
मात्रं ॥ अन्नसाधनं यथा,—

"सुधौतांस्तण्डुलान् स्तोतांस्तोये पक्षगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रसृतं घोषां विषदं गुणवन्मतं" ॥
तद्गुणाः ।

"भक्तं वज्रिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमसुतं शीतं गुर्वैरुच्यं कफप्रदं" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—

"वारिदन्तृमिमायाति सुखमन्त्रयमन्नदः" ॥
अन्नस्य प्रजापतिर्देवता । अक्षयसुखप्राप्तिः फलं ।
प्रतिग्रहे सुखिग्रहणं । इति शुद्धितत्त्वं ॥ अपि, च,

"ब्रह्महत्याद्वतं पापं अन्नदानात् प्रणश्यति ।
अन्नदः पापकर्मापि पूतः स्वर्गे महीयते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ अथ प्रजापतिर्देवतान्न-

दानावर्त्तः । तत्र अन्नदानस्तुतिः । ब्रह्मपुराणे ।
"अन्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्वद्यं परं ।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पितृमानवाः ॥

अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गतिं ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेद्वाधिकं शुभं" ॥
तथा,—

"अन्नमूर्जस्त्रलं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पश्यान्माश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥
महाभारते ।

"अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप" ॥
तथा,—

"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशसि च ।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्तिषु लोकेषु पाण्डव" ॥
आर्षेयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।

"तस्मादन्नं सदा देहि अन्नया नृपसत्तम ।
इति आदितत्वधृतवशिष्ठवचनं ॥ तत्पर्यायः ।

ब्रह्महत्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति” ॥

तथा,—

“अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं बलपुष्टिविवर्द्धनं ॥
सर्वमन्नस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।
महाकाश्चनचित्राणि सेवितान्यभूतगणैः ॥
अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुरालये ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला दिव्यरूपाद्यलङ्कृताः ॥
हृष्टपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चाग्रतः ।
हृष्ट्यश्वरथयानैश्च क्रीडमानाश्च ते नराः” ॥
पद्मपुराणे ।
“आपर्वतनदी वापी पृथिवी सर्वकामदा ।
विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्वदा ।
क्षुधिते यः प्रयच्छेत् अन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह भोदते ॥
चान्द्रवारुणलोकश्च यान्माः कौबेरकास्तथा ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च सर्वे चान्ने प्रतिष्ठिताः ॥
ददत् कन्यामलङ्कृत्य हृष्ट्यश्वश्च महाधनं ।
अन्नदानस्य चैतानि कलां नार्हन्ति षोडशी” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“यावतो ग्रसते ग्रासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।
अन्नप्रदस्य तावन्तः क्रतवः परिकीर्त्तिताः” ॥ * ॥
अथान्नदानधर्माः । यमः ।
“आदरेण च भक्ष्या च यदन्नमुपदीयते ।
तत् प्रीणयति पात्राणि मामृतं मानवर्जितं ॥
दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
मुदा दाता च भोक्ता च तावभौ स्वर्गगामिनौ ॥
योऽन्नं बद्धमतं भुङ्क्ते यश्चान्नं नावमन्यते ।
यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
प्रीतितोऽन्नञ्च यो दद्यात् गृहीयात् योऽभिपूज्य च ।
प्रीतितोऽन्त्यमम्राति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
यो दद्याद्विप्रियेणान्नं यश्चान्नं नाभिनन्दति ।
तावभौ नरके मम्रौ वसेतां शरदां शतं” ॥ * ॥
अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
कूर्मपुराणे ।

“गृहस्थायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
आममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिं” ॥
अन्नदानेन पक्वान्नदानेन फलं नाप्नोति ।
इति गृहस्थायामात्रदानेन यादृशं फलं तादृशं
पक्वान्नदानेन नाप्नोतीत्यर्थः । गृहस्थस्यामात्रदाने
सति तस्य पञ्चयज्ञनिष्पत्तेः ॥ * ॥

अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।

“अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।
न तस्य पात्रादिविधिर्विना श्राद्धं प्रकीर्त्तितः” ॥
तथा,—

“अपि कीटपतङ्गानां शुनां चाण्डालयोनिनां ।
दत्त्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
बान्धवैभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं पुत्रैर्भ्योऽन्नं प्रयच्छतः ।
दीनान्धकृपणानाञ्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
ग्रासमात्रं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नमध्वे ।
स्वर्गं वसेत् समानान्तु शतं भोगैर्मनोरमैः ॥
ग्रासे ग्रासे फलं ह्येतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।

एतदेवायने प्रोक्तं द्विगुणं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना कृशाङ्गस्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वितं” ॥
सर्वभावसमन्वित इति सम्बोधनं । अत्र यज-
मानः प्राणिमात्रेभ्यो गृहीतोदपूर्णतामपाचः
उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् ।
तद्यथा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रान्नदान-
फलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि
यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वगृहे अन्यत्र वा
भक्तशालां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देयं । अतएव
धार्मिकास्तामपट्टविलिखितां भूमिं समुपकल्प्य
आचन्द्रार्कस्थाविनीं भक्तशालां ददाति ॥ * ॥
वायुपुराणे ।

“क्षिप्रमत्युष्णमक्लिष्टं दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।
सद्यन्नं सदा स्निग्धं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः” ॥
क्षिप्रमतिथिप्राप्त्यनन्तरमेव । अक्लिष्टमनुपहृतं ।
भक्ष्यमप्रतिषिद्धं ।

“तृणादित्यसङ्काशं विमानं हंसवाहनं ।
अन्नदो लभते तिस्रः कल्पकोटीस्तथैव च ॥
अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
अन्नाज्जीवति त्रैलोक्यं त्रैलोक्यस्येह तत्फलं” ॥
बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्ववत् संकल्प्य दद्यात् ।
ॐ वायुपुराणोक्तान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं बुभु-
क्षितेभ्यः सद्यन्नं स्निग्धमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य
बुभुक्षितानन्विष्य तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥
महाभारते ।

“आन्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायम्भवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥
आन्ताय क्षुधितायान्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् ।
ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं आन्ताय क्षुधि-
तायान्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले आन्तं
क्षुधितमनुसन्धायान्नं तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“सङ्ग्रो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः” ॥

अभीष्टसमये सद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं
पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तस-
ङ्गोचरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सङ्ग्रोऽन्नं दास्ये ।
ततः प्रभृति अभिमतकाले सङ्ग्रो ब्राह्मणादि-
भ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—

“यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत्” ॥
अपरिक्लिष्टमनुपहृतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व-
वत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं
आन्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्वायान्नं दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्विष्य यथोक्तमन्नं तस्मै
दद्यात् । अत्राध्वनि वर्त्तते इति श्रद्धनिर्देशात्
पथि गच्छते पथिकाय वर्त्मनि कुटो कृत्वा तरु-
तले चान्नं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“गृहान्नं मानवो दत्त्वा गृहान्नार्थिनि काङ्क्षितं ।
अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति” ॥

गृहं संस्कृतं । सद्यन्नमन्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य तद-
र्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तगृहान्नार्थिनि-
गोचरगृहान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति
गृहान्नार्थिभ्यो गृहमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य
गृहान्नार्थिनोऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति गृहान्नं
दद्यात् ॥ * ॥ तथाऽन्नदानप्रकरणे ।

“सहस्रपरिवेशस्तु नरकन्तु न गच्छति ।
विमानेनार्कवर्णेन स्वर्गलोके महीयते” ॥
सहस्रपरिवेशः सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः ॥ यथा-
सम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्ववत्
सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसहस्र-
परिवेशफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय
मनुष्येभ्यो व्यञ्जनाद्विहितमन्नं दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान्
भोजयेत् । देवलः ।

“कृत्वापि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीप्सितं ।
ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्त्यात्मनस्तमः” ॥
विशेषेण इत्यभिधानात् अब्राह्मणेऽपि फलमेतद्-
भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईप्सित-
मित्यर्थिनं स्पृष्ट्वा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य
तेभ्यः पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुख-
नानावर्णेभ्य आत्मीयतमः क्षत्रियकामोऽहं यथासम्भवं
ईप्सितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुप-
स्थितेभ्य ईप्सितमन्नं दद्यात् । इत्यादि वल्लालसेन-
कृतदानसागरे अन्नदानावर्तः ॥

अन्नः, पुं, (अनित्यनेन अन्न + नन्, अद्यते इति
अद् + क्तः वा ।) सूर्यः । इति सिद्धान्तकौ-
मुदी ॥

अन्नः, चि, (अनित्यनेन अन्न + नन् ।) भुक्तः ।
खादितः । इति मेदिनी ॥

अन्नकोष्ठकः, पुं, (कोष्ठमिव, कोष्ठ + कन् अन्नस्य
तण्डुलादेः कोष्ठकः रक्षणस्थानं ।) तण्डुलादि-
रक्षणस्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ गोला करइ
इत्यादि भाषा ।

अन्नगन्धिः, पुं, (अन्नस्येव अपक्वतया गन्धोयस्य
सः । उपमानाच्च इति पाणिनिस्त्वैरेण इच्
समासान्तः ।) उदरामयरोगः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्णं यस्याः सा राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) खनामख्यातदेवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—

“माया हृद्भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।

अन्नपूर्णे ठयुगलं मनुः सप्तदशाक्षरः” ॥

कल्पे च ।

“प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।

अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदायिनी ॥

मायाद्या च यदा देवी तदा सा सकलेष्टदा ।

श्रीवीजाद्यायदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥

वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।

कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥

तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।

माया श्रीयुग्मबीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

अन्न

श्रीमाया युग्मवीजाद्या सर्वसम्पत्तिपूरणी” ॥ * ॥

एषां पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय
हृत्पद्मस्य केशरेषु मध्येषु च भुवनेश्वरीपीठ-
मन्वन्तं पीठशक्तीन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्ति-
च्छन्दसे नमः । हृदि अन्नपूर्णाये देवतायै नमः ।
तत्रैव ।

“एतेषां मन्तराग्नीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।

पङ्क्तिः छन्दः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णिका” ॥

ततः कराङ्गन्यासौ । क्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । क्रीं
हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायावीजेन
कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।

अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
कल्पे च ।

“यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना” ॥ * ॥

ततो ध्यानं ।

“रक्तां विचित्रवसनां नवचन्द्रचूडा-

मन्नप्रदाननिरतां स्तनभारनम्रां ।

नृत्यन्तमिन्दुसकलाभरणं विलोक्य

हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्त्रीं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।

ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरी-
मन्तोक्तजयादिपीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुन-
र्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं वि-
धाय आवरणपूजामारभेत । यथा केशरेष्वग्नि-
कोणे क्रीं हृदयाय नमः । नैऋते क्रीं शिरसे
स्वाहा । वायवे क्रीं शिखायै वषट् । ऐशान्यां
क्रीं कवचाय ह्रूं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । चतु-
र्दिक्षु क्रीं अस्त्राय फट् । अष्टदलेषु पूर्वदिक्षु
ब्राह्मणे माहेश्वर्ये कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये इन्द्रायै
चामुण्डायै महालक्ष्म्यै प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
येत् । तत्रैव ।

“दलेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमशः सुधीः” ।

शृङ्गस्य प्रणवश्चतुर्दशसरो विन्दुयुक्तः ॥ कालिका-
पुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्तत्वात् । तत इन्द्रा-
दीन् वज्रादींश्च पूजयित्वा धूपानि विसर्जनान्तं
कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणजपः षोड-
शसहस्रसङ्ख्यः । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुयुग्मसहस्रकं ।

साव्येनाग्नेन जुहुयात्तदंशं शमनन्तरं” ॥

अयं मन्त्रः प्रणवादिष्टादशाक्षरः । मायादिः
श्रीवीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः
कामादिः श्रीवीजादिः वाग्मवादिश्च सप्तदशा-
क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु
यद्यदीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ * ॥

अथान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवत्सभे ।

नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

नमो मायायद्दीप्ताङ्गि नमः शङ्करवत्सभे ।

माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

महामाये शिवधर्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।

वाञ्छादात्रि सुरेश्याणि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

अन्न

उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।

चन्द्रचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽनघे ।

शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

साधकामीष्टदे देवि भवदुःखविनाशिनि ।

कुचभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयुवतीमये ।

ब्रह्माण्यादिसवरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

देवि चन्द्रकृतापीडे सर्वसाम्राज्यदायिनि ।

सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

इन्द्राद्यक्षितपादाब्जे रुद्रादिरूपधारिणि ।

सर्वसम्पत्प्रदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।

तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥

प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं ।

तस्य चान्नसमृद्धिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥

यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।

प्रकाशात् कार्यहानिः स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत्” ॥

इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथिताश्चान्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्लभाः ।

कृपया कथिताः सर्वा श्रुताश्चाधिगता मया ॥

साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।

त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं” ॥

ईश्वर उवाच ।

“शृणु पार्ष्वति वक्ष्यामि सावधानावधारय ।

त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥

ब्रह्मविद्यास्वरूपश्च महदैश्वर्यदायकं ।

पाठनाद्वारणामन्त्रस्त्रैलोक्यैश्वर्यभारभवेत् ॥

त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।

कन्दो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।

क्रौं नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।

अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥

पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये ।

विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥

पातन्नपूर्णा सर्वाङ्गं रत्नकुम्भाप्राचरा ।

श्रीवीजाद्या तथा चैषा द्विरन्यासां तथा मुखं ॥

प्रणवाद्या भवौ पातु कण्ठं वाग्बीजपूर्विका ।

कामवीजादिका चैषा हृदयन्तु महेश्वरी ॥

तारं श्रीं क्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।

माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥

नाभिमेकोनविंशत्यां पायान्माहेश्वरी सदा ।

तारं माया रमा कामः षोडशार्णास्ततः परं ॥

शिरःस्था सर्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।

करो पादौ सदा पातु रमा कामोभ्रुवस्तथा ॥

ध्वजश्च सर्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।

अन्नपूर्णा महाविद्या क्रीं पातु भुवनेश्वरी ॥

शिरः श्रीं क्रीं तथा क्लीं चिपुटा पातु मे गुदं ।

षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि पुनन्तु मां ॥

इन्द्रो मां पातु पूर्वे च वक्रिकोणेऽनलोऽवतु ।

यमो मां दक्षिणे पातु नेत्रद्वयां निर्वर्तितश्च मां ॥

अन्न

पश्चिमे वरुणः पातु वायव्यां पवनोऽवतु ।

कुबेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥

ऊर्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाक्रमात् ॥

वज्राद्याश्चायुधाः पान्तु दशदिक्षु यथाक्रमात् ॥

इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।

यद्भुत्वा पठनाद्देवाः सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणादयतः ।

रुज्यत्वति हन्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥

पुष्पाञ्जल्यष्टकं देवै मूलैर्नैव पठेत्ततः ।

युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥

प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा कमला निखला गृहे ।

वाणी वक्तुं वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥

अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ।

भूर्जं विलिख्य गुलिकां खर्गस्यां धारयेद्यदि ॥

कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ सोऽपि सर्वतपोमयः ।

ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्वाचं प्राप्य पार्ष्वति ।

माल्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः ” ॥

इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं

समाप्तं । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ तस्याः स्तुत्यन्तरं

यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी

निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।

प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥१॥

नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराडम्बरी

मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्भोजकुम्भान्तरी ।

काशीरागुरुवासिताङ्गसुचरी काशीपुराधीश्वरी ।

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥२॥

योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्म्मकनिष्ठाकरी

चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।

सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥३॥

कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करी

कौमारी निगमार्थगोचरकरी ॐ कारवीजाक्षरी ।

मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥४॥

दृष्ट्यादृष्ट्याविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डभाण्डोदरी

लीलानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपाङ्कुरी ।

विश्वाधीशमनःप्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥५॥

गुर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी

नारीनीलसमानकुन्तलधरी नित्यानन्दानेश्वरी ।

सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥६॥

आदिदान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करी

काशीरात्रिपुरेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्कुरी शर्वरी ।

कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥७॥

चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णावदना बालार्कवर्णेश्वरी

चन्द्रार्कभिसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।

मालापुस्तकपाशकाङ्क्षुधरी काशीपुराधीश्वरी

भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥८॥

अन्न

दर्वीपाकसुवर्णरत्नघटिका दत्ते करे संस्थिता
वामे चारुपयोधरो रसभरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥६॥
सर्वत्राणकरी महाभयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विश्वेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१०॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्धये भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्रं स-
माप्तं ॥ कश्चित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, स्त्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन्
तत् । अन्न + प्र + अश् + भावे ल्युट् ।) षष्ठे
मासि अष्टमे वा बालकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे
वा बालिकायाः प्रथमान्नभक्षणरूपसंस्कारः । इति
स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृत-
वृद्धिश्चाद्रः पिता शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य
विरूपाक्षजपान्तां कुशखिकां समाप्य प्रकृत-
कर्मभारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णी-
मग्नौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः
आध्वेन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतीर्ज्जयात् । ततः
पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं
कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ
ऊत्वा प्रकृतं कर्म समाप्य उदीच्यं शाच्यायन-
होमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म निर्व्वर्त्य मन्त्रेण
कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्मकार-
यित्वाक्षणाया दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-
भट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले” ॥
षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्य-
चिन्तामणौ ।
“अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्व्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणं” ॥
भुजबलभीमे ।
“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रित्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
राग्नेयापतिपित्र्यमैश्वरं नितरामन्नादिभक्षं शुभं” ॥
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-
चापि तिथ्यादिविद्वद्भक्षं विवर्ज्जयेत् ।
“वृषद्वन्द्वधनुर्म्मनिकन्यालभेऽन्नभक्षणं ।
त्रिकोणाष्टकयूकान्ययद्वा यद्वत्तथाफलं ॥
दुष्टः शशधरो लभ्यात् षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे” ।
मार्कण्डेयः ।
“देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाव्यकनकोपेतं प्राशयेत् प्रायसं ततः ।

अन्य

कृतप्राशनमुत्सृजे मातुर्बालन्तु तं न्यसेत् ॥
देवायतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्व्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत् लक्षणं ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्दालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विका-
रार्थे मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” शारी-
रकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति
वेदान्तसारः ॥
अन्नमलं, स्त्री, (अन्नस्य मलं षष्ठोत्पत्तयः ।) मद्यं ।
यथा,—
“सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्” ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठोत्पत्तयः ।)
शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणित-
मांसादिपरिणामजश्चरमधातुः । रेतः ।)
अन्नादः, पुं, (अन्नमत्ति भुङ्क्ते अन्न + अद् + अण् ।
विष्णुरन्नमन्नखादकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि
श्रुतौ “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय-
मित्युपक्रम्य तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेय इत्यादि
शङ्करभाष्ये । “यज्ञान्तकृत् यज्ञगृह्यमन्नमन्नाद
एव च” ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तारि त्रि ॥ (परान्नभोजनकारी ।)
अन्यः, त्रि, (अन् + बाङ्ल्यात् यः ।) असदृशः ।
इति मेदिनी ॥ परः ।
((“चातकतापशृणो जलधरभिन्नो भवे भवेत्को-
ऽन्यः” । इति नीतिमाला ।
“सोऽयमन्वेन वेगादुद्दामेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य-
तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः ॥
विलक्षणः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः । ८ ।
नोमः । ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अन्यत्, व्य, (अन् + बाङ्ल्यात् यत्) इतरं । भिन्नं ।
यथा देवदत्त आयातोऽन्यद्यद्वदत्तः ।
“अन्यदेवास्य गाभीर्यमन्यद्वैर्यं महीयते” ।
इत्यादौ तु स्त्रीवलिङ्गप्रथमैकवचनान्तान्यशब्द-
स्त्रीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।
अन्यतः, [स्] व्य, (अन्य + “सर्व्वविभक्तिभ्यस्तसि-
लिति” तसिल् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—
“एकतो हि धिगमूमगुणज्ञा-
मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः” । इति नैषधं ॥
अन्यतमः, त्रि, (अन्य + डतमच् ।) भिन्नतमः ।
बहूनां मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥
अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।
((“एवामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्यतं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा न्यतमया तनुम्” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + डतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥
भिन्नतरः । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याक-
रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
((“अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण एच्छति ।
तयोऽन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते द्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदः ॥
अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-
तनात् एद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनद्ययथो-
रेकतरदिने । इत्यमरः ॥
अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + त्रल्) वर्जनं ।
विना । यथा,—
“अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेद्” ।
इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिमरणं
विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।
“अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः” ।
इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
“मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंसा नान्यचेत्यब्रवीन्मनुः” ॥
इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं ।
स जीवन्नेव श्रूतत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
थाल् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-
रणं ॥
((“स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा” ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अय-
थायथम् ।
“अमात्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रं दण्डयेत्” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।)
कार्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वे सति कार्यानुत्पादकत्वं ।
सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणस्य
पूर्व्ववर्त्तित्वा येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
तद्रूपमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥
यस्य स्वातन्त्र्येण अन्ययत्यतिरेकौ न स्तः किन्तु
कारणमादायान्वयत्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धं । यथा
घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वां
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते
तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति
पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा
कुलालपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यकृतनियत-
पूर्व्ववर्त्तिनएव कारणात्वसम्भवे तद्भिन्नमन्यथा-
सिद्धं । यथा घटं प्रति शस्त्रादिः ॥ ५ ॥ इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्या

अन्यदा, य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) कालान्तरे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैजात्यं सुरतेष्विव” ॥

इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमातृभिन्नया पुष्टः ।)

कोकिलः । यथा,—

“अप्यन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः

श्रोतुर्वितन्तीरिव ताद्यमानाः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्वा यस्याः सा ।) पौनर्भवा कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवाहिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः” ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” ।

इत्युद्वाहृतत्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् बिभर्त्ति पालयति अन्य + भृ + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

(कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमातृभिन्नया भृतः पालितः तृतीयातत्पुरुषः ।) कोकिलः । इति हलायुधः ॥

(“कलमन्यभृतासु भाषितं

कलहंसीषु मदालसं गतं” । इति रघुः ।)

अन्यमनस्कः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्यस्मिन् मनो यस्य स इति बज्रग्रीवौ कप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थितकार्येऽनवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यया योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।)

अन्यपुष्टः । परैषितः । अन्येन प्रतिपालितः ।

इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्वस्वीकृतवाक्यात् भिन्नं वदति, अन्य + वद् + णिनि उपपदसमासः ।)

इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—

“अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाखकः, पुं, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः, समासान्तः कः ।) स्ववेदशाखामुत्पन्न्यापरशाखाश्रयकर्म कुर्वाणः । तत्पर्यायः । शाखारण्डः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [ण्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य + दृश् + कञ् आत्वञ् ।) अन्यप्रकारः । इति सुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यादृशः, त्रि, (अन्यइव पश्यति अन्य + दृश् + कञ् आत्वञ् ।) अन्यप्रकारः । इति सुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं, तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अनौचित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

अन्य

“अन्यायेनापि यदुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्तिपुरुषागतं” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यायः, त्रि, (न्यायान्नपेतः, न्याय + अनपेतार्थे

यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः ।

यथा,—दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय-

त्वादित्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ॥ (अस-

ङ्गतः । गर्हितः । धर्मविरुद्धः । यक्तिविरोधी ।

“न्यायं सन्नेच्छते कर्तुमन्नायं वा करोति यः” ।

इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, त्रि, (नन्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतरहितः । सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥

अन्येद्यु, [स्] य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात् सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्य-

दिने । इत्यमरः ॥

(“अन्येदुरात्मानुचरस्य भावं

जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्यः, पुं स्त्री, (अन्यस्याः स्वमातृभिन्नविमातु-रदरे जातः अन्योदर + यत् एकपितृकः भिन्नमातृको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—

“अन्योदर्यस्तु संहृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्” ।

इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमातृजः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः पूर्वपदात्परः सुञ्च ।) उभयतः । तत्पर्यायः । इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्क्लोलकोलाहलैः”

इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य + आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ सग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । सापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वं । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्वटजानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्वटभिन्नः स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्वटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्वटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्वटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति जगदीशः ॥

अन्यक् [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अक्षति गच्छति अनु + अक्ष + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु पदं । पश्चात् । “तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्यक् ययौ मध्यमलोकपालः” । इति रघुवंशे ।)

अन्ययः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं ।

इत्यमरः ॥

(“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः” ।

इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।

“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्निभवोऽपि सन्” ।

इति रघुवंशे ।

“काव्यदेवभिधा श्रूयधूः शुद्धान्वया” ॥

इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुत्रपौत्रादयः ।

अन्या

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” ।

इति नारदः ।

“स जीवन्नेव शृङ्खलमाशु गच्छति सान्वयः” ।

इति मनुः ।) पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति

रामतर्कवागीशः ॥

अन्यवायः, पुं, (अनु + अव + इण् + भावे अच् ।)

वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्ववायोऽय-

मस्माकं” । इति शाकुन्तले ।)

अन्यवृत्ता, स्त्री, (अद्यौ परिमाणान्यस्याः, अद्यन् +

कन्, इत्वाभावः, अद्यकामनुगता प्रादिसमासः ।)

अद्यकापश्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-

फागुनाश्विनमासानां दृष्टानवमी । तत्र सा-

ग्रोनां मातृकश्राद्धं । इति श्राद्धविवेकः ॥ तत्र

सांभिककर्त्तव्यमातृपक्षश्राद्धं । यथा शङ्खः ।

“पित्रादितृकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रतिद्विजाः ।

स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते” ॥

एतच्चान्ववृत्ताश्राद्धं सांभिमार्गेण कर्त्तव्यं ।

तथा च विष्णुः । अन्यवृत्तास्ववृत्तावदभौ ज्ञत्वा

मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान्

भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाभिप्राप्तेरभि-

ग्रहणं तन्नियमार्थं । न चाभौ करणहोमे विप्र-

पाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रकृती-

भूतश्राद्धविध्युक्तस्याधरान्तरस्य विद्यतीभूतश्राद्धे

विशेषविहिताधारेण बाधात् । श्रमयवर्हिषा

कुशमयवर्हिषाधवत् । न वा लौकिकाभौ होमः ।

“न पैत्रयज्ञियो होमो लौकिकाभौ विधीयते” ।

इति मनुवचनेन निषेधात् । श्राद्धचिन्तामणा-

वप्येवं । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अन्यन्नः, त्रि, (अनु + अन्न + पचाद्यच् ।) अन्नमि-

न्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रत्यक्षे, अनुगते

अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्याधिः, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु

+ आ + धा + कि ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु

तेन पुरुषान्तरे अमुष्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति

निर्दिष्टं तत् । इति विवादार्थवसेतुः ॥ कार्येषु

वाचनेन अमुष्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाषा

यत् समर्पितं तत् । इति हलायुधः ॥ यथा,—

“अर्थमार्गकार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।

दद्यास्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते” ॥

इति कात्यायनः ॥ पुनर्वन्धकः । पश्चान्मानसी

यथा । अनुपूर्वकस्य आधिपत्यस्य इत्यर्थद्वयमपि

सम्भवति ॥

अन्याधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-

णीयं, अनु + आ + धा + कर्मणि यत् ।) विवा-

हानन्तरपितृमातृभर्तृकुललब्धस्त्रीधनं । यथा,—

“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।

अन्याधेयं तदुक्तं लब्धं बन्धुकुलात्तथा” ॥

इति कात्यायनः,—

अन्यासनं, स्त्री, (अनु + आस् + ल्युट्) खेहवस्तिः ।

अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।

श्रित्यादिर्यहं । इति हलायुधः ॥ (अनुवासनं ॥

पश्चात् तापः ।)

अन्वाहार्यं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अनु + आ + ह + ण्यत् ।) मासिकश्राद्धं । इत्यमरः ॥ तत्तु प्रथमावास्याविहितं पार्वणश्राद्धं अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सरान्ते प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति केचित् । इति भरतः ॥ गोभिलगृह्योक्तकर्मणा-माद्यश्राद्धं । तदन्ताङ्गदक्षिणा च । यथा,— “यत् श्राद्धं कर्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ॥ इति गोभिलगृह्यं ॥

अन्वाहार्यकं स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अनु + आ + ह + ण्यत्, ततः स्वार्थे कन् ।) अन्वाहार्यं । यथा,— “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं” । इति मनुः ॥

अन्वाहितं, त्रि, (अनु + आ + धा + कर्मणि क्त ।) यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहोति निहितं तत् । इति मिताक्षरा ॥ (“याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः” । इति याज्ञवल्क्यः,— “एष एष विधिर्देहो याचितान्वाहितादिषु” ॥ इति नारदः ।) गच्छित द्रव्यं ताहार स्वामिके दिते अन्यहस्ते अर्पणकरा इति भाषा ॥

अन्वितः, त्रि, (अनु + इष् + क्त ।) युक्तः । मिलितः । इति जटाधरः ॥ कृतान्वयपदादिः । यथा,— “पदार्थान्तरैरन्वितानां सङ्केतो गृह्यते” । इति काव्यप्रकाशः ॥ (पदानां योग्यताकाङ्क्षादिरूपान्वयसहितः । परस्परं सम्बद्धः । “वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः” ॥ इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्विष्टः, त्रि, (अनु + इष् + क्त ।) अन्वेषितः । कृतान्वेषणः । इत्यमरः ॥ (“यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेयते भिन्नशिखण्डिवर्हः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्वीजः, त्रि, (अनु + ईड् गतौ + कर्त्तरि क्तः ।) अन्वितः । युक्तः । इति जटाधरः ॥

अन्वेषणं, स्त्री, (अनु + इष् + ल्युट्) अन्वेषणा । अनुसन्धानं । यथा । “सुग्रीवो राममित्रं क जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं” । इति महानाटकम् । (“दोषान्वेषणमेव मत्सरयुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः” । इत्युद्भटः ।)

अन्वेषणा, स्त्री, (अनु + इष् + णिच् + भावे युच् तस्य अनः, ततः टाप् ।) तर्कादिना यथाबोधितधर्माद्यन्वेषणं । अन्वेषणमात्रं । तत्पर्यायः परीक्षः २ । पर्येषणा ३ । गवेषणा ४ । इत्यमरः ॥

अन्वेषितः, त्रि, (अनु + इष् + णिच् + कर्मणि क्त ।) कृतान्वेषणः । तत्पर्यायः ॥ गवेषितः । २ अन्विष्टः । ३ मार्गितः । ४ मृगतः । ५ इत्यमरः ॥ ६ परीक्षः । ७ पर्येषितः । इति अन्वेषणापर्याये परीक्षि-पर्येषणापददर्शनात् ॥

अन्वेष्टा, (ऋ) त्रि, (अनु + इष् + ळच् ।) अन्वेषणकर्त्ता । तत्पर्यायः ॥ आनुपद्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्वेष्टारौ ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशोमहो” । इति नलोपाख्यानं ।)

अप, व्य, (न पाति, न + पा + ड “चादयोऽसत्त्वे” इति निपातसंज्ञया खरादिनिपातमव्ययमिति अव्ययम् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । अनादरः । भ्रंशः । असाकल्यं । वैरूप्यं । त्यागः । नजर्यः । इति दुर्गादासः ॥ अपकृत्यार्थः । वर्जनार्थः । वियोगः । विपर्ययः । विवृतिः । चौथ्यं । निर्देशः । हर्षः । इति मेदिनी ॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप् + असुन्, षष्ठोदरादित्वात् ऋसः ।) यज्ञकर्म । इत्यणादिकोषः ।

अपकर्म, स्त्री, (अपकृत्यं कर्म ।) दुष्क्रिया । मन्दकर्म । अपकृत्यार्थापोपसर्गेण कर्मशब्दस्य कर्मधारयसमासः ।

अपकारः, पुं, (अप + कृ + भावे घञ् ।) द्रोहः । अनुपकारः । मन्दकरणं । इति हलायुधः । (अनियुसाधनं । असङ्गवहारः । अत्याचारः । द्वेषः । “उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लब्धं लक्षणमेतयोः” । इति माघः ।)

अपकारगीः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गीः वाक्यं ।) अपकारवाक्यं । भर्त्सनं । इत्यमरः ।

अपकारी, [न्] त्रि, (अपकरोति, अप + कृ + णिनि ।) अपकारकः । द्रोहकः । यथा,— “अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि” ॥ इत्युद्भटः । (अहितकारी । अनियुसाधकः । पीडकः । दुर्हन्तः । कुकर्म्मकारी । “किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा” । इति पद्मवत्सलम् ।)

अपकृत्यं, त्रि, (अप + कृ + क्तः ।) जघन्यं । तत्पर्यायः । अधमं । २ निहृष्टं । ३ अणकं । ४ गह्वं । ५ अवयं । ६ काण्डं । ७ कुत्सितं । ८ प्रतिहृष्टं । ९ याप्यं । १० वेफः । ११ अवमं । १२ ब्रवं । १३ खेटं । १४ पापं । १५ अपशब्दं । १६ कुपूयं । १७ चेलं । १८ अर्बुचं । १९ इति हेमचन्द्रः ।

अपक्रमः, पुं, (अप + क्रम + भावे घञ्, “नोदात्तोपदेशे सान्तस्थेयादिना षड्निषेधः” ।) पलायनं । इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप् + कृ + भावे ण् ।) द्रोहः । अपकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विपरीतप्रयोगः । “चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया” । इति माघः ।)

अपक्रोशः, पुं, (अप् + क्रुश् + भावे घञ् ।) निन्दनं । जुगुप्सनं । भर्त्सनं । इति शब्दरत्नावली ।

अपक्वः, त्रि, (न पचते, पच् + कर्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) पक्वभिन्नः । काँचा इति भाषा । यथा,— “तैले विपर्ययं विद्यात् पक्वो चापक्व एव च” । इति वैद्यकपरिभाषा । तत्पर्यायः । २ असिद्धं ।

३ आमं । ४ अस्तुतं । इति रत्नमाला । (“अपक्वे लवणं दद्यात् पक्वे दद्यात् मरीचकम्” ॥ इति आप्तवाक्ये ।)

अपगतः, त्रि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्तः, अपयाते पलायिते च ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः । दूरीभूतः । यथा,— “तापोनापगतस्तृषा न च कृशा धूली न धौता तनोः” इत्यादि वल्लालसेनः । अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् + कर्त्तरि ङः, स्त्रियां टाप् ।) आपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । (स्रोतस्वती दीपवती खवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपहृत्य मिलित्वा वियुज्यते, अप + हन् + “अपघनोऽङ्ग”-मिति पाणिनिस्त्वनेन अपहृत्याने घ ।) अवयवः । अङ्गं । इत्यमरः । (“वृक्षि-भिरपघनैर्घघरव्यक्तघोषान्” । इति सूर्यशतके ।)

अपघातः, पुं, अपहननं । अपकृत्यार्थापोपसर्गात् हनधातोर्भावे घञ् हस्य घः नस्य तः । अपकृत्य-मृत्युफलकव्यापारः । अपहन्यते इति व्युत्पत्त्या अपपूर्वकं हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ अपचयः, पुं, (अप + चि + भावे अच् । अपहरणं ।) क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः २ । इत्यमरः ॥ (पूजा सम्मानना । क्षयः । “देहस्यापचयो-मतौ निविशते गाढो गृहेषु गृहः” । इति शान्ति-शतके ।) [पूजितः । इत्यमरः ।]

अपचायितः, त्रि, (अप + चाय + कर्मणि क्तः ।) अपचारः, पुं, (अप + चर् + भावे घञ्, अपथ्य-सेवनं ।) अहिताचरणं । यथा, “योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पक्षोपदंशा विविधापचारैः” । इति माधवकरः ।

(“कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुस्ते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” ॥ इति माघः ।)

अपचितः, त्रि, (अप + चाय + पूजार्थे कर्मणि क्तः ।) अपचितश्चेति पाणिनिस्त्वनेन पक्षे चायस्थाने चिभावः । अप + चि + क्तः ।) हीनः । व्यथितः । अवयवाद्यपचययुक्तः । क्षीणः । कृशः । “अपचित-मपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं” । इति शाकुन्तले । अपचितिः, स्त्री, (अप + चि + भावे क्तिन् ।) हानिः । व्ययः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (क्षयः । ध्वंसः । सम्मानना । “अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां” । इति रामायणे ।)

अपच्छायः, त्रि, (अपगता छाया यस्मात् सः ।) देवः । उपदेवः । निष्प्रभः । अपगता छाया यस्मात् इति बज्रग्रीहौ ऋषः । (अपकृत्यच्छाया-विशिष्टः । पिशाचादिः । “अजाखुरं खुरोत्सर्गमार्जनीरेणुवज्जनैः । दीपखट्वापच्छायेव त्यज्यते निर्धनोजनः” ।)

अपक्षीकृतं, स्त्री, (अपञ्चात्मकं पञ्चात्मकं कृतं, पञ्च + अभूततद्भावे चि क्तः, ततो नञ्समासः ।) सूक्ष्मभूतं । पक्षीकृतभिन्नाकाशादिपञ्चभूतं । इति वेदान्तसारः ।

अप

(“पञ्चप्राणमनोबुद्धिद्वैतयसमन्वितं ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” ॥
इति पञ्चदश्यां ।)

अपटान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्कारिण्या इति
यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-
समासः ।) आसन्नं । संसक्तं । अपदान्तरं । अव्य-
वहितं । इत्यमरटीकायां सामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः,
गौरादित्वात् डीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेम-
चन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा ।
इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः ।
रोगी । इत्यमरः । पटुतारहितः । कार्यक्षमः ।
यथा,—

“सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्युक्तं” ।
इत्यमरकविः ॥

अपतर्पणं, स्त्री, (अप + तर्प् + भावे ल्युट् । लङ्घनं ।
रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-
गतं तर्पणं तद्व्यभावो यस्य तत् । गतलोभः ।
तन्निश्चयः ।)

अपथं, स्त्री, (न पतति वंशो यस्मात्, पत + बाङ्-
ल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या ।
तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ लोकं । ४ सन्ततिः ।
५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।

(“अस्मिन्सु निर्गुणं गोत्रे नापत्यसुपजायते” ।
इति हितोपदेशे ।

“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम तस्मिन्” ।

इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवनेन ददाति,
अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।)
गर्भदात्रीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भान्निसारणस्य पथ्या
मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं ।
योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । काँकड़ा । इति
भाषा ।

अपत्रपः, त्रि, (अप + त्रप् + भावे अङ्, ।) त्रपा-
रहितः । निर्लज्जः । अपगता त्रपा यस्येति
बहुव्रीहौ आकारस्य ऋसः ॥ (“सापत्रपः कुल-
गुरुर्विहितस्त्वया नः” । इति धनञ्जयविजय
व्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जा-
शून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्य-
मरः । लज्जामात्रं । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिण्डः, त्रि, (अप + त्रप् + शीलार्थे कर्त्तरि
इष्णुच् ।) स्वभावसत्रपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः ।
लाजुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, व्य, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् ।
प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपथ्याः । मार्ग
एव यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति
शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपथः । असम्मार्गः ।
साधुविगर्हितः पथ्याः । “अपथे पदमर्पयन्ति
हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः” । इति
रघुवंशे ।

“न कश्चित् वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, त्रि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्यु-
क्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।)
पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—
“यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां” ।
इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + दैपशोधने भावे ल्युट्, विद्य-
मानार्थे अर्श आद्यच् । अथवा अपदायति परि-
शुध्यत्वेन कर्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे
ल्युट् ।) अवदानं । दत्तं कर्म । दत्तिः प्रवर्त्तनं
सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि
दत्तिः सर्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-
टीकायां सामी ॥

(“गायत्र्यपदानसम्मितां

भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमां” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरं, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र
सः ।) अव्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्न-
पदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यं । सामीप्यं ।
नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, व्य, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समा-
सान्त अच् ।) दिक्कोणः । दिशोर्मध्यं । तत्-
पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।
“क्षीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां” ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिष् + घञ् । स्थानं ।) निमित्तं ।
शरथं । स्वरूपाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ व्याजः ।
३ लब्धं । इत्यमरः । परानिष्कारिभिन्नशठता ।
इति महाभारतटीका । (ख्यातिः । कीर्तिः ।
क्लं ।)

“रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो-
र्वन्यान् विनेत्यन्निव दुष्टसत्त्वान्” ।

इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वस्यतेऽनेन, अपध्वन्स +
करणे घञ्, अपध्वंसो जातीनां भिन्नतासम्पा-
दकः सङ्करस्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) वर्णसङ्करः । यथा,—

“शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ।

इति मनुः । (प्रतिलोभजातः । भिन्नवर्णसङ्गम-
जातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, त्रि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परित्यक्तः ।
निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अति-
दुराचारः ।) परित्यक्तः । “अपध्वस्तः परित्यक्ते
निन्दितेऽप्यवचूर्णिते” । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,—“इति श्रीशाम्बपुराणे रो-
गापनयने श्रीसूर्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः”
इति ।

(“नातिश्रमापनयनाद्ययथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तघृतदण्डमिवातपत्रं” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,—“मानापनोदनविनोदनते
गिरीशे” । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-
करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ल्यात् ल्युटि ।)
खण्डकः । दूरीकारकः ।

“यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाधमर्षणं जप्यं सर्वपापापनोदनं” ।

इति मनुः ।)

अपथ्या, [थिन्] पुं, (न पथ्याः, नञ्समासः,
समासान्तविधेरनित्यत्वात् अच् अजभावः ।) अ-
पथं । इत्यमरः ।

अपपात्रितः, त्रि, (अपकृतं पात्रं भोजनपात्रं यस्य
सः, येन जनेन भुक्ते भोजनपात्रमस्पृष्टं भवतीति
यावत् चण्डालादिः, अपपात्रः कृतः, अपपात्र +
करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उलकटदोषैर्ज्ञातिभि-
र्मित्रोदकीकृतः । यथा,—अपपात्रितस्य रिक्थ-
पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते” । इति शुद्धितत्त्वे
शङ्खापस्तम्बौ ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राम्यभाषा ।
अपभाषा । तत्पर्यायः । अपशब्दः २ । इत्यमरः ॥
पतनं । यथा,—

“अथारुर्ध्रिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तले । (अधः पतनं । ध्वंसः ।
अधोगतिः ।)

अपमः, पुं, (अपकृततया मीयते, अप + मा +
घञर्थे कः ।) क्रान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ
गोलाध्यायः ॥

अपमानं, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः ।
अमर्यादा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः ।

“स्यादवज्ञा परीहारः परिहारः पराभवः ।

अपमानं परिभवस्तिरस्कारस्तिरम्बिया ।

अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।

क्षोपो निकारधिकारौ पर्यायः स्यादनादरे” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अप्रकाशयत्वं
यथा,—

“अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुःखरितानि च ।

वचनञ्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्” ॥

इति चाणक्यः ॥

(“अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

सकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसं हि मूढता” ॥

अपमित्यक्तं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्त्रीकृत्य मृच्छते,
अप + मेङ् प्रणिमाने + क्त्वा तस्य ल्यप्, “मय-
तेरिदम्यतरस्यामिति आस्थाने इतक्, ततः
कन् ।) ऋणं । इति हलायुधः ॥

अपमृत्युः, पुं, (अपकृतः रोगेण विना मृत्युः स त्वं

अप

कर्मधारयः।) अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपमृत्युमयं नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्”। इति देवीमाहात्म्यकीलकं॥ यत् शुद्धितत्त्वे प्रोक्तं पक्षिमत्स्यमृगदंष्ट्रशृङ्गिनखिपतनानश्नवज्राग्नि-विषबन्धजलप्रवेशास्त्रक्षतादिजन्यमरणं तदेवाप-मृत्युरिति सुधीभिर्विभाष्यं॥

अपयानं, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायनं। इत्यमरः॥ प्रमाणं। प्रस्थानं। “मानस्य द्रुत-मपयानमास्थितस्य”। इति माघः।)

“अपयानेऽपि च भवान् समर्थोऽलघुविक्रमः”।

इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पूर्यते, ए + अप् ततो नञ्-समासः।) हस्तिपञ्चाङ्गागः। गजान्त्यजङ्गादि-भागः। इति मेदिनी॥

अपरः, त्रि, (न पृणाति प्रीणयति, ए + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्वाचीनः। इति मेदिनी॥

अपरत्वं, स्त्री, (अपरस्य भावः भावे त्व।) न्यायमते तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा। अल्पसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-कारणं दिक्संयोगः॥ कालिकं यथा॥ अल्प-सूर्यपरिस्पन्दज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-कारणं कालपिण्डसंयोगः। तदुभयं अपेक्षाबुद्धि-जन्यं। अपेक्षाबुद्धिनाशादेव तदुभयोर्नाशः। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

अपरतिः, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्।) निवृत्तिः। विरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (अपगता रति प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रातिरहितः। अप्रकृष्टा रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्तः।)

अपरपक्षः, पुं, (अपरः शेषः पक्षः अथवा अपरः शुक्लादितरः पक्षः, कर्मधारयः।) कृष्णपक्षः। स तु पितृपक्षः। यथा। पूर्वः पक्षो देवानाम-परः पक्षः पितृणामिति श्रुतिः॥ पक्षौ पूर्वा-परौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ। इत्यमरः॥ मनुः। जय आद्रममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यदहर्त्वा सन्पद्यते इति आद्रतत्त्वम् *॥

अपररात्रः, पुं, (रात्रेः अपरः शेषावयवः एकदेश-समासः, अच् समासान्तः “रात्राज्जाहाः प्रंसि” इति ऐंस्त्वं।) रात्रिशेषः। तत्पर्यायः। उच्चन्द्रः२। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अपरस्पर्शं, त्रि, (अपरे च परे च द्वन्द्वः, अपर-स्पर्शः क्रियासातत्ये” इति मुद्रागमः, क्रिया-वतां साहित्ये।) क्रियासातत्यं। कर्मनिगन्तरता। इत्यमरः॥

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, ए + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः।) जरायुः। इति मेदिनी॥ पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः॥

अपराङ्गं, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, षष्ठीतत्पुरुषः।) गुणीभूतवज्रप्रभेदः। यथा अगूढमपरस्याङ्गमिति भरतमुनिः॥ अस्यार्थः। अपरस्य रसादेर्वाक्या-

अप

र्थभूतस्य वा वाक्यस्याङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा। इति काव्यप्रकाशः॥ तत्रैवोदाहरणं। “अयं स रसनेत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूर-जघनस्पर्शो नीवीविखंसनः करः”॥ अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गमिति॥

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अञ्च + क्तिन्, पराक् मुखं यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविमुखः। सं-मुखीभूतः। यथा,—

“आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शक्त्या खर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः”॥ इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः॥

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्-समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अनि-र्जिते त्रि। इति मेदिनी॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयन्तीवृद्धः। अश्न-पर्णी। इति मेदिनी॥ स्वल्पफला। विष्णुकान्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ श्रेफाली। शमीभेदः। शङ्खिनी। हृष्टामभेदः। इति वैद्यकं॥ खनाम-ख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा। तस्याः पर्यायः। आस्फोटा २ गिरिकर्णी। ३ विष्णुकान्ता ४। इत्यमरः॥ आस्फोटा ५। इति तट्टीका॥ गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता ८ श्वेतभण्डा ९ गवादनी १०। इति रत्नमाला॥ अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका १३ गर्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६ भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्ती १९ नग-पर्यायकर्णी २० अश्वाङ्गादिखुरी २१। अस्या गुणाः। हिमत्वं। तिक्तत्वं। पित्तोपद्रवविष-दोषनाशित्वं। चक्षुर्हितत्वं। त्रिदोषशमताका-मित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ श्लोथकासनाशित्वं। कण्ठहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

(“दृष्ट्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता। मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नरैः। नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता। ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी”॥ इति स्कान्दे।)

अपराद्रष्टव्यः, त्रि, (अपराद्रः लक्ष्यात् द्युतः पृष्ठ-कोवागो यस्य सः।) लक्ष्यद्युतशायकः। यस्य बागो लक्ष्यात् द्युतः सः। इत्यमरः॥ (“कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपङ्कजवत्। अपराद्रष्टव्योऽसौ लक्ष्यात् द्युतसायकः”॥ इत्यमरः।)

अपराधः, पुं, (अप + राध + भावे घञ्।) अका-र्यादिदोषः। तत्पर्यायः॥ आगः २ मन्तुः ३। इत्यमरः॥ स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे। “यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे। देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदयतः॥ उच्छिष्टे वायवाण्यौ च भगवद्दर्शनादिकं। एकहस्तप्रणामश्च तत्परास्तात् प्रदक्षिणं॥ पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कवन्धनम्। शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च॥ उच्चैर्भाषामिथोजल्यो रोदनानि च विग्रहः।

अप

निग्रहानुग्रहे चैव नृषु च क्रूरभाषणम् कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः। अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम्॥ शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं। तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणं॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके। पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनं॥ गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः” *॥ वाराहे। “द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्यन्ते वसुधे मया। वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः॥ ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मयोदितान्। सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पचन्ते नरके चिरं॥ राजान्नभक्षणञ्चैकमापद्यपि भयावहं। ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुकृतनाशनः॥ तथैव विधिमुल्लङ्घ्य सहसा स्पर्शनं हरेः। द्वारोद्घाटो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं॥ पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्मन्दिरायोपसर्पणं। कुक्कुरोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽप्युतार्चने॥ तथा पूजनकाले च विडुत्सर्गाय सर्पणं। आद्रादिकमकृत्वा च नवान्नस्य च भक्षणं॥ अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः। अकर्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा॥ अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा। स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च॥ रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं। परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्यापानमासतं॥ क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भूत्वाप्यजीर्णभुक्। भक्षयित्वा क्रोडमांसं पिण्डाकं जालपादकं॥ तथा कुसुमशकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च। हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणं पातकावहं *॥ किञ्च तत्रैव। मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते। मुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते॥ मद्यपस्तु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम। यो मे कुसुमशकेन प्रापणं कुरुते नरः॥ अपि च। “मम दृष्टेर्भिसुखं ताम्बूलं चर्वयेत्तु यः। कुरुवकपलाशस्यैः पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनं॥ ममास्त्रामासुरे काले यः करोति विमूर्छधीः। पाठाशुनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरासनः॥ वामहस्तेन मां धृत्वा खापयेद्वा विमूर्छधीः। पूजापर्युषितैः पुष्पैः स्वीवनं गर्वकल्पनं॥ तिर्यक् पुण्ड्रधरो भुत्वा यः करोति ममार्चनं। याचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनं॥ अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं। अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मद्यं विनिवेदयेत्॥ अवैष्णवेषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः। अपूजयित्वा विघ्नेशं सम्भाष्य च कपालिनं॥ नरः पूजान्तु यः कुर्यात् स्नपनञ्च नखाम्भसा। अमौनो धर्मलिप्ताङ्गो मम पूजां करोति यः॥

अप

ज्ञेयाः परेऽपि बहवोऽपराधाः सदसंभूतैः ।
आचारैः शास्त्रविहितनिषिद्धातिक्रमादिभिः” ॥२॥
अथापराधशमनं ।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरङ्के यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनितानपराधान् जहाति सः” ।
स्नाने ।

“अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् ।
द्वाविंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते” ॥

अत्र कार्तिकमाहात्म्ये ।

“तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनं ।
द्वाविंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥
तत्रैवान्यत्र ।

“द्वादश्यां जागरे विष्णोर्यः पठेत्तुलसीस्त्वं ।
द्वाविंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः” ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अपराहः, पुं, (अहः अपरः एकदेशिसमासः,
समासान्तः टच्, अहःस्थाने अहोदेशः ।) शेषं
अहः । दिनशेषभागः । इत्यमरः ।

(“रामाणां रमणीयतां विदधति ग्रीष्मापराह्णागमे”
इति अमरशतके ।

“तथा आद्रस्य पूर्वाह्णादपराहो विशिष्यते” ।
इति मनुः ।) विकाल इति भाषा । तस्य भेदाः ।
द्विधा विभक्तदिनस्य शेषभागः ॥ त्रिधा विभ-
क्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशदण्डदिन-
माने विंशतिदण्डात् परं दण्डदण्डं यावत् । पञ्चधा
विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादण्ड-
दण्डात् परं षड्दण्डं यावत् । इति श्रुतिस्मृती ॥

अपराहृतनं, त्रि, (अपराहो भवम् सप्तमेकवच-
नान्त अपराह् + च्यु तुट्च, “स्वकालतनेषु काल-
नाम्न इति” पक्षे अलुक् ।) अपराह्भववन्तु ।
अपराह्जातं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराहृतनं, त्रि, (अहोऽपरः एकदेशिसमासः,
तत्र भवम् अपराहो + च्यु तुट्च, “स्वकालतनेषु
कालनाम्न” इति पक्षे अलुक् ।) अपराहृतनं ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकलितः, त्रि, (परि + कल् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातः । अदृष्टः । यथा,—
“अपरिकलितपूर्वः कश्चमत्कारकारी
स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्यपूरः ।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः
सरभसमुपभोक्तुं कामये राधिकेव” ॥
इति ललितमाधवः ॥

अपरिच्छिन्नं, त्रि, परिच्छेदशून्यं । परिपूर्वकदधातोः
कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिच्छिन्नं, त्रि, (परि + छिद् + क्त ततो नञ्-
समासः ।) परिच्छेदरहितं । असीम । वहिरन्तर-
शून्यं । यथा,—“किञ्च परिच्छिन्नस्य नीडे पक्ष्यादे-

ईप

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तव त्वनावृतत्वात् अपरि-
च्छिन्नत्वेन वहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः” ।
इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिपक्वं, त्रि, परिपाकरहितं । किञ्चित्पक्वं ।
परिपूर्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्वे चस्य च
कत्वे परिपक्वं ततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, त्रि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्-
समासः ।) परिमाणरहितं । मानतुलासंख्याशून्यं ।
यथा,—“अपरिमिता ध्रुवान्तनुभूतो यदि सर्व-
गतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुवनेतरथा” ।
इति श्रुत्यध्यायः ।

अपरिस्नानः, पुं, (परि + स्ना + क्त तस्य नत्वं,
ततो नञ्समासः ।) रक्तास्नानरहितः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्नानिरहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (नूतनः ।
अपरिशुष्कः । निर्मलः ।)

अपरिष्कारः, पुं, (“संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे
इति” सुङागमः ।) परिष्काराभावः । अनि-
र्मलत्वं । तद्वति त्रि । परिपूर्वकधातोर्भावे घञि
नञ्समासः ।

अपरिष्कृतं, त्रि, अमार्जितं । अनिर्मलं । अभूषितं ।
अनलङ्कृतं । परिपूर्वकधातोः कर्मणि क्ते नञ्-
समासः । यथा,—

“मलपूतिसमायुक्तश्लेष्मविगमूत्रपिच्छिलं ।

रेतोनिष्ठीवमानाभिः खवद्भिर्परिष्कृतं” ॥

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्यं, त्रि, (परि + ह + कर्मणि ण्यत्, ततो
नञ्समासः ।) अपरिहरणीयं । अत्याज्यं । यथा,
“जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपं, त्रि, (अपकृतं रूपं कर्मधारयसमासः ।)
अपकृष्टरूपं । विद्वतरूपं । अपोपसर्गेण रूप-
शब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्मधारयसमासे
स्त्री ॥ लोके तु आश्चर्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] य, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य
एद्युशदेशः) । अपरेऽङ्गि । अपरदिने । इत्य-
मरः ॥ (“पूर्वद्यरपरेद्युर्व्याप्रादकर्मण्युपस्थिते निम-
न्त्येत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्णं तपस्यायां पर्णभक्षण-
वृत्तिर्वा यस्याः सा, टाप् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥

(“स्वयं विशीर्षद्रुमपर्णवृत्तिता

परा हि काष्ठा तपस्तपसा पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदा

वदन्यपर्णेति च तां पुराविदः” । इति कुमारस-
म्भवे ।)

पत्रशून्ये त्रि ॥

अपर्याप्तं, त्रि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः ।)
पर्याप्तिशून्यं । असीम । असमर्थं । यथा,—
“अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपर्युषितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।)
अयुक्तं । सद्योभवं । यथा नारसिंहे,—

“अपर्युषितनिष्ठैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ।

स्त्रीयारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्भरि” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्वदण्डः, पुं, (अपर्वः पर्वरहितः ग्रन्थिशून्य
इति यावत् दण्डः कर्मधारयः ।) रामशरदण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपलं, स्त्री, (अपलाति अपराक्रमणं गृह्णाति येन,
अप + ला + करणे क । नास्ति पलं मांसं यस्य
सः, मांसशून्यं ।) कीलकं । इति शब्दमाला ॥
पलशून्ये त्रि ॥

अपलपनं, स्त्री, अपलापः । अपोपसर्गात् लपधातो-
र्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप + लप् +
भावे ल्युट् ।)

अपलापः, पुं, (अप + लप् + भावे घञ् ।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्यायः ।
२ निज्जुतिः । ३ अपज्जुतिः । ४ अपज्जवः । ५ निज्जवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति मेदिनी ॥

अपलाषिका, स्त्री, (अप + लष् + भावे ल्युट् ।)
दृष्ट्या । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवनं, स्त्री, (अपकृतं कृत्रिमत्वात् अल्पत्वाच्च वनं
कर्मधारयः ।) उपवनं । कृत्रिमवनं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपत्रियन्ते लोकाः सम्भज्यन्तेऽत्र,
अप + वृ + “ग्रहवृत्तिनिश्चिगमश्च” इति अप्,
ततः स्वार्थे कन्, अथवा अप + वृ + क्रादिभ्यः
संज्ञायां वृन् तस्य अकः ।) अन्तर्गृहं । तत्पर्यायः ।
२ गर्भागारं ३ वासौकः ४ शयनास्पदं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्गतं तत्प्रभा
वहिः” ।)

अपवर्गः, पुं, (अपवृज्यते संसारः सुच्यतेऽनेन, अप
+ वृज् + घञ् कुलं ।) मोक्षः । त्यागः । क्रिया-
वसानसाफल्यं । कर्मफलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
क्रियान्तः । कार्यसमाप्तिः । इति जटाधरो रत्ना-
वली च ॥ पूर्णता । इति धरणी ॥ (निर्व्याणं ।
सुप्तिः । “अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्म-
योगतौ” इति रघुवंशे । समाप्तिः । शेषः ।
अवसानं । “क्रियापवर्गेऽनुजीवितात्कृताः कृत-
ज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः” । इति भागविः ।)

अपवर्जनं, पुं, (अप + वृज् + भावे ल्युट् ।) दानं ।
मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप + वद् + भावे घञ् ।) आज्ञा ।
निन्दा । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्व्यादः ४ परीवादः ५ उपकोशः ६ जुगुप्सा ७
कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं । “लोका-
पवादाद्भयं” इति नीतिशतके । “देव्यामपि
हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः” । “हा कथं
सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य
कथयिष्यामि” । इति उत्तरचरिते । आज्ञा ।
अनुमतिः । आदेशः । “ततोऽपवादेन पताकिनी-
पतेश्चाल निर्वाहवती महाचमूः” । इति भार-

अप

अप

अप

विः ।) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेषः । बाधकः । यथा,—

“क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविष्टते” । इति कलापपरिशिष्टं ॥ रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।

“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः । अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदाहृतः” ॥ अस्य फलं । आभ्यां अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वम्पदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्तसारः ॥

अपवारणं, स्त्री, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।) व्यवधानं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥

अपवारितं, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्मणि क्तः ।) अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, त्रि, (पू + इवच्, ततो नञ्समासः ।) पवित्रतारहितं । अशुद्धं । यथा,—

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्ववस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥ इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः । अनिर्मलः । दूषितः । मलिनः ।

“अपवित्रमिदं कर्म कृतं मोहान्धया तथा” । इति रामायणे । “यदेव सारमेयोऽपवित्रः स्तन्या-रुद्धो नीयते” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अपविद्धः, त्रि, (अप + व्यध् + क्तः ।) प्रत्याख्यातः । निराकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्यक्तः । प्रतिक्रियः ।

“कुवेरस्य मनःशून्यं शंसतीव पराभवं । अपविद्धगदो बाहुर्भ्रमशाख इव द्रुमः” ॥ इति कुमारसम्भवे । चूर्णकृतः । दलितः ।

“मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलखजः” । इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्रः, पुं, (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः,) द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु पोषणाय समर्थमातापितृभ्यां त्यक्तः तयोरन्यतरमरणे अन्यतरेण वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते” ॥ इति मनुः ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगतं विषं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) निर्विषीकृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपशदः, पुं, (अप + शद + कर्तरि अच् । अपसद इति पाठे अप + सद् + अच् ।) अपसदः । नीचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप असंस्कृतः शब्दः, कर्मधारयः ।) असंस्कृतशब्दः । अशास्त्रीयशब्दः । लौकिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । तत्पर्यायः । अप-अंशः २ । इत्यमरः ॥

(“तयव शक्तिवैकल्यात् प्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः” ॥ इति हरिवंशे ।)

“आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृतः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितं” ॥

इति दण्डी ॥

अपशुक् [च्] पुं, (शुच् + भावे क्तिप्, अपगता शुक् शोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा । “क उत्तम-श्लोकगुणानुवादात् एमान् विरज्येत विनापशु-गन्नात्” । इति श्रीभागवतं ॥

अपशोकः, पुं, (अपगतः शोको यस्मात् सः ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“शोकरहितः । दुःखहीनः ।

“हरप्रोतिकरो वृक्षो ह्यशोकः शोकनाशनः । दुर्गाप्रोतिकरोऽसित्वं मामशोकं सदा कुरु” ॥ देवीपूजापद्धतिः ।)

अपशुं, स्त्री, (अप + श्या + कः, अम्बाम्बागोसत्याप-इत्यादिना षत्वं ।) अङ्गुश्यायं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, य, (अप + श्या + “अपदुःसुभ्यः स्यः कुः, इति कु, सुषमादित्वात् षत्वम् ।) निरवद्यं । विपरीतं । शोभनं । इति शब्दमाला ॥

अपशुः, पुं, (अप + श्या + कु, सुषमादित्वात् षत्वं ।) कालः । वामे त्रि । इति मेदिनी ॥ (समयः । असत्यः । विरुद्धार्थः । प्रतिकूलः । विपरीतः । “तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपशु पश्यते । भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ।” इति माघः । वामः । दक्षिणेतः ।)

अपशुरं, त्रि, (अप + श्या + कुरच्, सुषमादित्वात् षत्वं ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशुलं, त्रि, (अप + श्या + कुरच्, रस्य लत्वं ।) प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपकृत्यत्वं प्राप्नोति, अप + सद् + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकाः । इत्यमरः ॥

(“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः” ॥ इति मनुक्ते अनुलोमवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्करभेदे मूर्द्धावसिक्तादौ पुं स्त्री ।)

अपसरः, पुं, (अप + सृ + भावे अच् ।) अपसरणं । स्थानात् स्थानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थ-रुधातोर्भावे अलप्रत्ययः ॥

(“निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकित्त्वर्थं” । इति मनुः ।)

अपसर्जनं, स्त्री (अप + सृज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः । परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः ॥ (बधः । हत्या । परिवर्जनं ।)

अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्तरि अच् ।) चरः । हरकरा इति प्रसिद्धः । इत्यमरः ॥ (गूढचरः । स्पशः ।

“यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” ॥ इत्यमरः ।

“सर्पाधिराजोऽभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः” । इति रघुवंशे ।)

अपसलवि, य, (अप + सल् + बाहुल्यात् अवि ।) प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा । पितृतीर्थं । यथा । “प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसल्यं वा तेन पितृभ्यो निदधाति” । इति आद्धतत्वे भट्ट-भाष्यदृष्टगृह्यं ॥

अपसल्यं, स्त्री, (सत्यादपक्रान्तं, “निरादयो गता-द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) अपसलवि । पितृ-तीर्थं । इति आद्धतत्वे भट्टभाष्यदृष्टगृह्यं ॥

अपसल्यः, त्रि, (सत्यादपक्रान्तः, “निरादयो गता-द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण-भागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः । “वाता मण्डलिनश्चैनमपसल्यं प्रचक्रमुः” । इति रामायणे ।)

अपस्कारः, पुं, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्, “अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्र्येण सङ्-गमः ।) रथाङ्गं । तच्च अक्षयुगचक्रादि । इत्यमरः ॥ गुह्यद्वारं । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्नातः, त्रि, (अपकृत्यत्वेन स्नातः अमङ्गलार्थत्वात्, अप + स्ना + कर्तरि क्तः ।) मृतमुद्दिश्यकृतस्नानो जनः । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातश्चानिष्पीडित-मौलिरेव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते ।) संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति सामी ॥

अपस्नानं, स्त्री, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृत-स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-वित्रस्नानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं । स्नानावशिष्टं जलं ।

“उद्धर्तनमपस्नानं विष्णुर्वै रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठुतवान्तां नि नाधितिष्ठेत् कामतः” । इति मनुः ।)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मर्यते पूर्ववृत्तं विस्मर्यतेऽनेन, अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविकृतिः २ स्ना-लाघः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य सामान्यरूपं ।

“तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्तृतेः । अपस्मार इति ज्ञेयोऽगदो घोरश्चतुर्विधः” ॥ तस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिः ।

“चिन्ताशोकादिभिः क्रुद्धादोषा हृत्स्रोतसि स्थिताः कृत्वा स्मृतेरपभ्रंशमपस्मारं प्रकुर्वते” ॥ * ॥ तस्य पूर्वरूपं । यथा,—

“हृत्कम्पः शून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता । निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ” ॥ * ॥ वातिकस्य रूपं ।

“कम्पते प्रदशेत् दन्तान् फेनोदामी श्वसित्यपि । परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात्” ॥ * ॥ पैत्तिकस्य रूपं ।

“पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीताम्बुपददर्शनः । सट्कण्ठोष्णानलयात्रलोकर्दर्शं च पैत्तिकः” ॥ * ॥ श्लेष्मिकरूपं ।

“शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृत्पाङ्गजो गुहः । पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात्” ॥ चिदोषजरूपं ।

अपा

“सर्वैरेभिः समस्तेषु लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः” * ॥
 असाध्यलक्षणं ॥
 अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवस्थ यः * ॥
 अरिचलक्षणं ॥
 “प्रस्फुरन्तं सुवज्रशः क्षीणं प्रचलितभुवं ।
 नेत्राभ्याश्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत्” * ॥
 तस्य वेगकालः ।
 “पक्षाद्वा द्वादशाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदयान्तरं ॥
 देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
 शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चयाः” ॥
 इति माधवकरः * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
 “तैलेन लशुनः सेव्यः पथसा च शलावरी ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजः * ॥
 चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवापि तैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गलेपैः शान्त्यप्यस्मृतिः” ॥
 सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः * ॥
 “शियुकद्वङ्गकिण्विहीनम्बत्वयसपाचितं ।
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं” ॥
 कद्वङ्गः शोनापाठा । किण्विही चिरिचिरा * ॥
 “निर्गुणोभववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
 उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः * ॥
 मनोक्ता तार्क्ष्यविष्टा वा शङ्कत् पारावतस्य च ।
 अङ्गनाड्यपस्मारमुन्मादश्च विशेषतः” ॥
 मनोक्ता मनःशिला । तार्क्ष्यो गरुडः । शङ्कत्
 विष्टा * ॥
 “यः खादेत् क्षीरभक्ताग्नी मादिकेण वचारजः ।
 अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद्भुवः” ॥
 वचा घुरवच् * ॥
 “कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
 अपस्मारविनाशाय यथाज्ञं च पिबेत् अहं” ॥
 अहमिति एतस्य पानाद्विसत्रयेणैवापस्मारोप-
 शमो भवतीत्यभिप्रायः * ॥
 “ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीष्टतं घृतं ।
 पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परं” ॥
 एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृतं प्रस्थमितं वचा-
 कुष्ठशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुड्वमितानां क-
 ल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मी-
 घृतं * ॥
 “कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
 यथाज्ञकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनं” ॥
 कुष्माण्डकघृतं * ॥
 “द्वौ कीटमेधौ विधिवदानोय रविवासरे ।
 कण्ठे भुजे वा संधार्य जयेदुग्रामपस्मृतिं” ॥
 अयन्तु कीटौ नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति * ॥
 “शियुकुष्ठजलाजाजीलशुनयोषहिङ्गुभिः ।
 वस्तमूत्रे घृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ” ॥
 अलं बालकं । अजाजी जीरकः । वस्तः कृगः ।
 नावनं नस्य * ॥ इत्यपस्माराधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥

अपां

धनस्वाम्यनुपयोगिव्ययः । इति दायभागः ॥ (वि
 नाशः ।
 “कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता” ।
 इति रामायणे । स्तेयं । यद्वा न्यापहारादिकं कर्म
 त्रयस्वामिसमन्तं बलात्कृतं तत्साहसं स्यात् ।
 इति कल्लुकभट्टः । निहवः । “कथं वा आत्मनः
 अपहारं करोमि” । इति शाकुन्तले ।
 अपहारकः, चि, (अप + हृ + ण्वल् ।) अपहारी ।
 अपहरणकर्ता । यथा,—
 “परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” ।
 इति पुराणं ॥
 (“द्विविधान् तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” ॥
 “अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वैत्रं पशुतामश्चहारकः” ॥
 इति मनुः । चौरः ।
 “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
 स पापघ्नतमोलोके स्वेन आत्मापहारकः” ।
 इति मनुः ।)
 अपहासः, पुं, (अप + हृस् + भावे घञ् ।) अका-
 रणहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपहवः, पुं, (अप + हृ + भावे अप् ।) अपलापः ।
 खेहः । इति मेदिनी ॥
 (“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
 अपहवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्” ॥
 इति मनुः ।)
 अपहृतिः, स्त्री, (अप + हृ + भावे क्तिन् ।) अप-
 लापः । अपहवः । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
 मेयासत्यकरणपूर्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिका-
 लङ्कृतिः । तस्या लक्षणं ।
 “प्रकृतं यन्निविधान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः” ।
 उदाहरणं ।
 “अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये ।
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
 अमुध्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिशिरे ।
 रतिश्रान्ता श्रेते रजनिरमणी गाढमुरसि” ॥
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 (“प्रकृतं प्रतिविधान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
 गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
 यदि स्नेहेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपहृतिः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।)
 अपांनाथः, पुं, (अपां नाथः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपांनिधिः, पुं, (निधीयतेऽत्र, नि + धा + अधि-
 करणे किं, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
 वारांनिधिः इति दर्शनात् ॥
 अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरिच्यमरेणोक्तत्वात् ॥
 अपांपित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
 पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) अग्निः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ चित्रकदम्बः । बहिसंज्ञक इत्यमरे-
 णोक्तत्वात् ॥

अपा

अपाक्, [च्] चि, (अप + अच् + क्तिन्, नलोपः ।)
 दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्यायः । अपाचीनं २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाकः, पुं, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
 पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
 “अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।
 अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणं” ॥
 इति माधवकरः ॥ पाकाभावविशिष्टे चि । यथा,—
 “गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
 संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
 दृढं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
 मनल्पमूलं चिरवृद्धपाकं” ॥
 इति माधवकरः ॥
 अपाकशकं, स्त्री, (न पचते, पच् + घञ्, नञ्-
 समासः, अपाकः शाको यस्य तत् ।) आर्द्रकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपाङ्गः, पुं, (अपाञ्चति वक्रं गच्छति चक्षुर्धन, अप
 + अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षुः-
 कोणः ।
 (“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बज्रशो वेपथ्यमती” ।
 इति शाकुन्तले । “कुवलयदृशां लोललोलैरपाङ्गैः” ।
 इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः ॥ अङ्ग-
 हीने चि । इति मेदिनी ॥
 अपाङ्गकः, पुं, (अपकृष्टमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।)
 अपामार्गवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ आपां
 इति भाषा । अङ्गहीने चि ॥
 अपाङ्गदर्शनं, स्त्री, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
 तृतीयातत्पर्यम् ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
 दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ॥
 अपाचीनं, चि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
 अपाच् खः तस्य ईन ।) अपागर्थं । दक्षिणदिग्-
 भववस्तु । विपर्यस्तं । विपरीतं । इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥
 अपाच्यं, चि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
 दिक् ततो भवार्थे ण्यप्रत्ययः ॥ पचनायोग्यं । पच-
 धातोः कर्मणि घञि पाच्यं पश्चान्नञ्समासः ॥
 अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावः पटु + भावे अण्, नास्ति
 पाटवं पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपटुता । जड़ता । पटोर्भावः पाटवं ततो नञ्-
 समासः ॥
 अपात्रं, स्त्री, (कुत्सितं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।)
 कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पातयेद्दत्तं
 सुवर्णं नरकार्णवे” । इति मलमासतत्त्वं ॥ (योग्य-
 ताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादि-
 योग्यताहीनं ।
 “वियेव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
 यशसे न न धर्माय जायेतानुशयाय तु” ॥
 इति कथासरित्सागरे ।)
 अपात्रीकरणं, स्त्री, (अनपात्रं अपात्रं कुत्सितपात्रं
 क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + कृ + करणे ल्यट् ।)
 नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तच्चतुर्विधं ।

अपा

निन्दितधनादानं १ बाणिज्यं २ शूद्रसेवनं ३ असत्य-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विशिष्यतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्युट् ।) यस्मादनुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं
भवति तत् । षट्कारकमध्ये पञ्चमकारकं । तत्रै-
कादशार्थे पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
वृक्षात् पर्णं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात्
बिभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते धीरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्मात्
प्रमादयति नोचः ५ । यत आदानं । यथा भूपात्
धनमादत्ते विप्रः ६ । यतो भूः । यथा पितुः
पुत्रो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गां
रुद्धति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपाद्विर-
मति विप्रः ९ । यतोऽन्तर्द्धिः । यथा गुरोरन्तर्द्धते
शिष्यः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गां
वारयति ११ । इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

प्रपानं, स्त्री, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप
+ अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलद्वारं । तत्प-
र्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुह्यं ४ ।
गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुर्द्धदः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥
अवागमनवान् पाय्वादस्थानवर्त्ती वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥
("अधोनयत्यपानस्तु आहारश्च नृणामधः ।
मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्यते" ॥
इत्युक्तलक्षणोऽवागमनवान् कृकाटिकापृष्ठपार्श्व-
पायूपस्थवृत्तिवायुः । गुदस्थवायुः ।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः ।
पापशून्यः । यथा,—
"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्यक्त्वा ममाश्रमसमीपतः" ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपामृज्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) वृद्धविशेषः ।
आपां इति भाषा । तत्पर्यायः । शैखरिकः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्पर्णी ५ कीशपर्णी
६ किण्विही ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमरः ॥ शैख-
रेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति
तट्टीका ॥ स्थलमञ्जरी १२ प्रत्यक्पुष्पी १३ क्षार-
मध्यः १४ अधोघण्टा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाला ॥ दुर्गहः १७ अधशूलः १८ काण्डीरकः
१९ मर्कटी २० दुरभियहः २१ वाशिरः २२
यशक्पुष्पी २३ कण्ठी २४ मर्कटपिप्पली २५

अपा

कटुमञ्जरिका २६ अघाटः २७ क्षरकः २८ पाण्डु-
कण्टकः २९ नालाकण्टः ३० कुजः ३१ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्डू-
दरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अश्विक्तीक्ष्णत्वं ।
क्षेदकारित्वं । संसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तत्फलगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्जरत्वं ।
विद्युम्भित्वं । वायुकारित्वं । रुक्षत्वं । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्ग
ओषधोनां सर्वांसामेक इहशीति अथर्ववेदः ।)

अपाम्पतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरिच्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपाम्पित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदु-
त्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
वृक्षः । वज्रसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।
अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विस्फेभः ।
इति रामतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—
"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्ज-
गत्" । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवारं ।
नद्यादेरर्वाक्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपावृतं, त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । आवृतं । स्तवन् । साधीनं । इति
मेदिनी ॥ (उद्घाटितं । अनावृतं । अपसारिता-
वरणं ।
"यदृच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं" ।
इति गीता ।)

अपावृत्तं, त्रि, (अप + आ + वृत् + क्तः ।) लुठितं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गङ्गागङ्गि इति भाषा ।
(अन्तरितं । परावृत्तं । निवृत्तं ।
"प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्" ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं ।
सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्तालम्बः २ प्रग्रीवः ३ मत्तवारणः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातपः ।
निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।
"ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टं जातिमश्रुते" ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + सन्ज + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । तृणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासनं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं ।
इत्यमरः ॥

अपास्तं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा ।
एतेन नातिसन्ध्यासमोपत इत्यनेन राक्षसीवेला-
मात्रं निषिध्यते इति मैथिलमतमपास्तं । इति
तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपातं, त्रि, (अतमिन्द्रियमपगतमनुगतमिति
यावत्, प्रादिसमासः । अपकृतमस्ति चक्षुः कर्म-

अपु

धारयः, अच् समासान्तः । अपगतमस्ति चक्षुः
कर्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रत्यक्षं । इति
त्रिकाण्डशेषः । कुत्सितचक्षुः । लोचनशून्यं ।
एतावर्थौ व्युत्पत्तिलभ्यौ ॥

अपि व्य, (न पिबति पिगतौ क्षिप्, आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः ।
आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । शङ्का । युक्त-
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिन्यौ ।
("अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु"
इति पाणिनिस्त्वन् ॥)

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) स्तुतं ।
वर्णितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।)
पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलं" ।
इति माधवकरः ॥ (परिष्कृतः । असलिनः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु व्य, (अपि + तु ।) यद्यर्थं । यद्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "द्वारे
पुरस्योद्घाटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।
"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नृ + कर्मणि क्तः, अस्य
वालोपे पिनद्धञ् ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ पिनद्धः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अक्षतपाने
च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, स्त्री, (अपीनाय अस्थूलत्वाय सीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरि कः । पीनसात् रोग-
विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रभसः ॥ तद्विहिते त्रि ॥

अपीयं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—
"अपीयदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं" ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमग्रभागो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, लाङ्गूलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयर्थसंस्कारादि-
त्वात् समासः ।) मुक्तिः । कैवल्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—
"हेतौ लिङ्गे प्रथमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हा भिषक्तमः" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि अचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्त-
इति यावत् ।)

अपुष्पफलदः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति,
अपुष्पफलदः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति,

अपे

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ॥
पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेक-
जातफलवृक्षमात्रं ॥ (अहेतुकफलदातरि चिं)

अपूपः, पुं, (न पूयते विशीर्यति, न + पूय + पः,
यलोपः ॥) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“वृथाकसरसं यावं पायसापूपमेव च” ।

इति मनुः ॥)

अपूप्यः, पुं, (अपूपाय हितः “विभाषा हविर-
पूपादिभ्यः” इति पाणिनिसूत्रेण यत् ॥) गोधूम-
चूर्णं । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीतिं
पूरां करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः ॥) शाल्मलि-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व, स्त्री, (नास्ति पूर्वं पूर्वकालभवं दृष्टं यस्य
तत् ॥) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुशयः २
नियोगः ३ अतिशयः ४ कार्यं ५ प्रयोगः ६ ।
इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्वं १
समुदायापूर्वं २ उत्पत्त्यपूर्वं ३ अङ्गापूर्वं ४ । येन
स्वर्गं आरभ्यते तत् फलापूर्वं । अमावास्यायां
त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः
तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्यफलापूर्वार्म्भायो-
गान्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प-
नीयं । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्त्तिनां
त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तिनेन संघातापत्त्य-
भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि क-
ल्पनीयानि । तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्ते-
रङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवात् अ-
ङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्वयं विभागः ।
इत्यधिकरणमाला ॥

अपूर्व, त्रि, (नास्ति पूर्वं यस्य, न पूर्वं नञ्समासः ॥)
आश्चर्यं । यथा,—

“अपूर्वैर्हं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरूपिणी ।

यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति” ॥

इति उद्भटः ॥ पूर्वदिग्देशकालभिन्नं ॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं
यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीप् ॥) तुलसीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेयं, त्रि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् ॥) पाना-
योग्यं । अपानीयं । यथा,—“मद्यमपेयमदेय-
मनिग्राह्यं” । इति तिथ्यादितत्त्वे उश्नःसूत्रं ॥
(“जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं” ॥)

(“यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरेपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न श्येत्प्रकोप्य तान्” ॥

इति मनुः ॥)

अपेक्षणीयं, त्रि, (अप + ईक्ष + कर्मणि अनीयर् ॥)
अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षितव्यं । यथा,—
“आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
नापेक्षणीयः” । इति नवरत्नमध्ये शङ्खः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईक्ष + भावे अ, स्त्रियां
टाप् ॥) कार्यनिमित्तधोरन्योन्याभिसम्बन्धः । इति

अनु

सुपद्मटीकायां विष्णुमिश्रः ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—
“सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा” । इति वेदा-
न्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा । अभि-
लाषः । आशा ।

“अपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेतः स्तपयति” ।
इति शान्तिशतके । प्रयतः । अनुरागः । सम्मा-
नना ।

“अलम्बं चैव लिप्तेत लम्बं रक्षेदपेक्षया ।

रक्षितं वर्जयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
न्तनं ।

“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” ।

इति रघुवंशे ।

“न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय” ।

इति मेघदूते ॥)

अपेक्षाबुद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः । ना-
नैकत्वावगाहिबुद्धिः । अयमेकः अयमेक इत्या-
कारबुद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

(“अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते” इति

“अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः”

इति च भाषापरिच्छेदे ॥)

अपोगणः, त्रि, (अपगृह्यकर्मणि वेदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गणः उद्यतः, गडि उद्यमे + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपगृह्यस्याकारस्य उकारः;
अपसि कर्मणि गणः अतिभीरुत्वात् त्याज्यः ॥)
स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
पोगणः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिशुः । वलिभः । त्रिवलियुक्तः ।
इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः । इति विश्वो हेम-
चन्द्रश्च ॥ हे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्य-
ङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादौ जने वर्त्तते इत्यर्थः ।
विकलं स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
गृह्यं गच्छति अपोगणः । नास्तीति गमेर्ङः नि-
पातनात् पस्य पोभावः ।

“अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके” ।

इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिलोपे पोगणो-

ऽपि । पोगणो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुधः ॥

पोगणो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति
तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्, एधोदरादित्वात् दिक्त्वं ॥) उपोदिका ।
पूतिकाशाकं । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे घञ् ॥) अपगत-
ऊहः । वितर्काभावः । शुश्रूषाद्यद्यधीगुणान्त-
र्गतषष्ठगुणः ।

(“शुश्रूषा अवशं चैव यद्वह्यं धारणं तथा ।

ऊहेऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥ अतद्वाहन्तिः । इति काव्य-
प्रकाशटीकायां महेन्द्रः ॥

अप्तः, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप +
करणे तस् ङ्रस् ॥) यज्ञकर्म । इत्युणादिकोषः ॥

अप्तुः, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

अप्र

कर्मणि तुः ङ्रस् ॥) शरीरं । अङ्गं । इत्युणादि-
कोषः ॥ (“अथाप्तवे द्वितीये यामाज्जतिं जुहो-
ति” । इति शतपथब्राह्मणः ॥)

अप्रः, [स्] स्त्री, (आप् + असुन् नुट् ङ्रस् ॥)
जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अप्रतिः, पुं, (अपां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ॥) वरुणः ।
इत्यमरः ॥ समुद्रः । अपाम्पतिरिति दर्शनात् ॥

अप्रित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव ॥) अग्निः । इत्य-
मरः ॥ चित्रकवृक्षः । वङ्गिसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकटः, त्रि, (न प्रकटः व्यक्तः नञ्समासः ॥)
अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—

“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते” ।

इति भागवतामृतते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं
लीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाशः, पुं, (नास्ति प्रकटः काशः स्वभावो यस्य
सः ॥) काण्डरहितवृक्षः । स तु भिरिष्टकादिः ।
तत्पर्यायः । स्तम्भः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः ॥) प्रकाशा-
भावः । तत्पर्यायः । जनान्तिकं २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।

“द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” ॥

इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-
द्यच् । अव्यकारावृतः । अदृश्यः ।

“प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः” ।

इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोद्यतः ।

“यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्” ॥

इति मनुः । रहसि । परोक्षं ।

“नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनः ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युश्छति” ।

इति मनुः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अप्रकटः, पुं, (न प्रकटः नञ्समासः ॥) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे त्रि ॥

अप्रखरः, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः ॥)
प्राखर्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्वर्मे स्त्री । खं
रातीति कः खरः प्रकटः खरः प्रखरस्ततो नञ्-
समासः ॥ (मृदुः । शान्तः ॥)

अप्रगुणः, त्रि, (न प्रकटो गुणो धैर्यरूपो यस्य
सः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः ॥)
व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकरः, त्रि, (प्रति करोति विश्वासं नोत्पा-
दयति प्रति + कृ + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकरः
ततो नञ्समासः ॥) विश्वस्तः । विश्वासपार्ज ।
इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्षः, त्रि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्यः ।
नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति बङ्गव्रीहिसमास-
निष्पन्नः ॥

अप्रतिभः, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति
प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा यस्य सः ।
इति प्रतिभान्वितशब्दार्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जा-
शीलः । हतज्ञानः ॥) (स्त्रियां उत्तरस्याप्रतिप्रति-

अप्र

रूपो नियहस्यानविशेषः, उत्तरार्धे परोक्तं बुद्धा-
पि यत्रोत्तरार्धे उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
तिभानियहस्यानम् ।)

अप्रतिरथः, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थ-
त्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेदः । मङ्गलं ।
इति भूरिप्रयोगत्रिकाख्यशेषौ ॥ (युद्धार्थयानं ।
युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं ।
“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः” ॥
इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य
सः ।) योद्धा इति भूरिप्रयोगः ॥ तुल्ययोद्ध-
रहितः । इति पुराणं ॥
“दौर्घन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय” ।
इति शाकुन्तले ।
“एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अतुल्या
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका २ । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥

अप्रतिष्ठः, त्रि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठा रहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति बज्रव्रीहौ ऋषः । यथा ।
हयग्रीवपञ्चरात्रीयसङ्घर्षणकाण्डे ।
“सर्वसूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते” ॥
इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वं ॥
“अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, स्त्री, (प्रकृत्यतुलाया अभावः, अव्ययीभावः ।)
प्रकृत्यपरिमाणाभावः । अनिर्दिष्टिरिति लोक-
प्रसिद्धिः । प्रकृत्यतुलारहिते त्रि । नास्ति प्रकर्षा
तुला यस्य धनादेः धनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः । नास्ति प्रत्ययः विश्वासो यस्य वा) (स-
न्दहः । संशयः ।
“बलवदपि शिञ्चितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” ॥
इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभावः । अविश्वासः ।
यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेम-
प्रत्ययानां” । इति श्रीशङ्खनः ।

अप्रत्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्यक्षः नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः । इन्द्रिया-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
“किन्तु तस्य बलञ्चोऽहं भ्रातरूपस्य वैरिणः ।
अप्रत्यक्षं च मे वीर्यं समये तव राघव” ॥
प्रत्यक्षाभावे स्त्री ॥

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहितं । तत्पर्यायः । अप्राग्यं २ उपसर्जनं ३ ।
इत्यमरः ॥ वाक्यलिङ्गोऽप्ययं । इति भरतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अवधानविश्रिष्टः । सावधानः । यथा,—
“पापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः” ।
इति वीषदेवः ॥

अप्र

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + वञ्, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अनुल्लेखादिः । यथा । “उक्तार्था-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।)
अविलम्बं । शीघ्रं । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ।
(सत्वरः । विलम्बरहितः । भटिति ।)

अप्रशस्तं, त्रि, (प्र + शन् + क्तः, नञ्समासः ।)
असत् । अश्रेष्ठं । अविहितं । यथा,—
“अप्रशस्तं निशि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः ॥ (मूत्रपुरीषादिकं ।
“अप्रशस्तन्तु कृत्वापु मासमादीत भक्षभुक्” ।
इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, त्रि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविलं ।
अनर्च्छं । इति शब्दरत्नावली ॥ अतुलं । यथा,—
“त्वयि प्रसन्ने परशर्मेभिः किं
त्वयि प्रसन्ने परशर्मेभिः किं” ।

इति प्राचीनाः ॥ (अतुलः । अप्रफुल्लः । विषसुः ।
विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं नु सदा
मां प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, त्रि, (प्र + सिद् + क्तः, नञ्समासः ।)
प्रसिद्धतरहितं । अविरुद्धात् । यथा,—
“लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (“अप्यप्रसिद्धं यशसे हि
पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे ।)

अप्रस्तुतं, त्रि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः ।) अप्रकान्तं ।
प्रकरणाप्राप्तं । यथा,—“अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥ अप्रशंसितं । प्रपूर्वस्तुत्यर्थ-
स्तुधातोः कर्मणि क्ते नञ्समासः ॥

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
अप्राकरणीकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरणीक-
स्याक्षेपः । तस्या लक्षणं । “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया । सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुते सति” ।

“तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” ॥
आद्याया उदाहरणं यथा,—

“याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया
मत्कृते नो कार्यतितरां कृशासि कथयत्वेवं
सवाप्ये मयि । लज्जामश्रुतरकेण निपतद्वा-
राश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणो-
त्साहस्त्वया सूचितः” ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥ इतरासां उदाहरणानि
वाङ्मयान्नोक्तानि ॥

अप्रहृतं, त्रि, (न प्रहृत्यते स्म, प्र + हृन् + क्तः,
नञ्समासः ।) अक्षयभूमिः । खिला भूमिः ।
इत्यमरः ॥ (वस्तुभेदः । तत्त्वद्वयं तथा,—

“ईषद्भौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्मधारितं ।
निर्नैजकाक्षासितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ॥
इति ।)

अप्रि

अप्राग्यं, त्रि, (प्राग्यः प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, त्रि, अपुरातनं । नव्यं । प्राचीतरदिग्-
जातं । प्राग्भवं प्राचीनं ततो नञ्समासः ॥

अप्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अलब्धः । यथा । “अप्राप्तप्राप्तको-
विधिः” । इति सङ्कल्पकौमुदी दुर्गादासश्च ॥
(अनधिगतः ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः” ।
इति भाषापरिकेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।
न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।

“उक्तृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” ॥
इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा
अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)
व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावालम्ब इति
आरवी भाषा । यथा,—

“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितं ।
न्यसेयुर्बन्धुभिश्चैष प्रोषितानां तथैव च” ॥
इति दायतत्त्वधृतकाव्यायनवचनं ॥ किञ्च ।

“गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ।
बाल आषोडशादवर्षात् पोगण्डोऽपि निगद्यते ॥
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते” ॥
इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्-
समासः ।) अप्रापणं । अलाभः । तद्वति त्रि ।
यथा,—
“तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका” ।
इति काव्यप्रकाशकारः ॥

अप्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्त्यं । प्रपूर्वादाप-
धातोः कर्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्रामाणिकः, त्रि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाण + ठक्
तस्य इकः, नञ्समासः) प्रमाणानभिज्ञः । प्रमाणा-
सिद्धः । प्रामाण्यरहितः । यथा । “अतोऽवि-
भक्तार्जितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधान-
मप्रामाणिकं” । इति दायभागः ॥

अप्रामाण्यं, स्त्री, (प्रमाणस्य भावः, प्रमाण + भावे
घञ्, नञ्समासः ।) प्रामाण्याभावः । यथा,—
“अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः” ।
इति पदाङ्कदूतं ॥

अप्रियं, त्रि, (प्री + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।)
अनभ्योक्तं । अनोप्सितं । अप्रीतिकरं । अहृद्यं ।
यथा,— [इति पुराणं ॥

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं” ।
अप्रियवचः, स्त्री, (अप्रियं अप्रीतिकरं वचः वाक्यं
कर्मधारयः ।) निष्ठुरवाक्यं । इति पारुष्यशब्दार्थे
भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां,
नञ्समासः ।) शृङ्गीरमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अप्रीतिकरी नारी ।)

अब

अब

अब

अप्रीतं, त्रि, प्रीतिरहितं । असन्तुष्टं । प्रीत्यर्थ-
प्रीधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥
अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौरादित्वात् डीप् ।) अ-
प्रेतराक्षसी । तुलसी । इति रत्नमाला ॥
अप्सरसः, स्त्री, (अञ्जः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्-
यान्ति, अप् + ह + असुन् ।) सर्वश्याः । उर्वशी-
मेनकाद्याः । बज्रवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः ॥
“(अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मनुजश्चेत् तस्मादप्सरसोऽभवन्” ॥)
अप्सरा, स्त्री, सर्वश्या । इति शब्दरत्नावली ।
“(स्त्रियां बज्रवप्सरसः स्यादैकत्वेऽप्सरा अपि” ।
इति शब्दार्णवे ।)
अफलः, त्रि, (नास्ति फलं वृत्तोत्पन्नं धर्मेत्यन्नं वा
यस्य सः ।) विफलः । निष्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥
फलकाले अनुत्पन्नफलकवृत्तः । तत्पर्यायः । बन्धः २
अवकेशी ३ । इत्यमरः ॥ भावुकवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्या सा ।) भूस्थामलकी ।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्यासो यस्य तत् ।)
वृत्तनिर्यासविशेषः । आफिं इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खसखसरसं २ निफेनं ३ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः । सन्निपातनाशित्वं । शुक्रबलमोह-
कारित्वञ्च ॥ तत्तु चतुर्विधं । एकं श्वेतवर्णं ।
अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम जारणं । द्वितीयं कृष्ण-
वर्णं । मृत्युकारकत्वान्नाम मारणं । तृतीयं पीतवर्णं ।
वयःस्तम्भनकारकत्वान्नाम धारणं । चतुर्थं कर्वूर-
वर्णं । मलसारकत्वान्नाम सारणं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (त्रि, फेनरहितः । “अनुष्णाभिरफेना-
भिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्” । इति मनुः ।)
अब इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अम्ब्राते ।
उ अम्ब्रते अम्बां पुत्तः । इति चतुर्भुजः दुर्गादासञ्च ॥
अबद्धं, त्रि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः ।) प्रकृतानु-
पयोगिवचनं । समुदायार्थशून्यवाक्यं । अनर्थक-
कथा । इत्यमरः ॥
“(जरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां ।
द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ॥
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्तकामा ।
राजन् रुमायां लभ्युनस्य कोऽर्थः” ॥
इत्याद्यस्य विषयः । अनियन्तितः । स्वाधीनः ।
मुक्तः ।) बन्धनशून्यं ॥
अबद्धकं, त्रि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः, स्वार्थे कन् ।)
समुदायार्थशून्यवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
अबद्धमुखः, त्रि, (न बद्धं नञ्समासः, अबद्धं यथा-
मिलाषकथनेन अप्रतिबद्धं मुखं यस्य सः ।) अ-
प्रियवादी । दुर्भुखः । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां वा
डीप् अबद्धमुखी अबद्धमुखा) ।
अबध्यं, त्रि, (हन्तुमयोग्यं हन् + अर्हाद्यर्थे कर्मणि
शत्, “हनोवा बध्ध” इति बधादेशे । बध्धम-
र्हति इति बध्यः, न बध्यः, नञ्समासः ।) अन-
र्थकवाक्यं । बधायोग्यं । इति मेदिनी ॥
“(अबद्धाश्च स्त्रियं प्राहुस्तथैवयोग्योनिगतामपि” ।

इति स्मृतिः । बध्ददण्डायोग्ये ब्राह्मणे च,
“बधः सर्वस्वहरणं पुरात्रिवासानाङ्गने” ।
“तदङ्गच्छेदइत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ।
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ॥
बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति” ॥
इति मिताक्षरायां ।)

अबन्धः, त्रि, (बन्ध + ण्यत्, न बन्धः अफलः नञ-
समासः ।) सफलः । फलकाले फलयुक्तवृत्तः ।
तत्पर्यायः । फलेग्रहिः २ । इत्यमरः ॥ फल-
ग्रहिः ३ । इति तट्टीका ॥ अमोघफलोदयः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (“इयेष सा कर्तुमबन्ध-
रूपता” । इति कुमारसम्भवे । “धान्यमाशं-
सिताबन्धप्रार्थन” । “कर्मभिरप्यबन्धैः” । इति
रघुवंशे ।)

अबलं, त्रि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत् ।) बल-
रहितं । दुर्बलं । यथा । “अबलस्कुलाग्निनो
भसान्” । इति नैषधं ॥

अबलः, पुं, (नास्ति बलं यस्य सः, क्षणभङ्गुरत्वात्
तस्य तथात्वं ।) वरुणवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा ।) नारी ।
इत्यमरः ॥ (“तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स
कामी” । इति मेघदूते ।)

अबाधं, त्रि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधशून्यं ।
अनिवारितं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ।
अनर्गलं ३ उच्छृङ्खलं ४ उदाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्कुशं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ बाधा पीडा तथा
हीनञ्च ॥ (अङ्गशास्त्रे त्रिसुजांशविशेषः । अस्तु-
टत्वं । अविष्यटता । जटिलीभावः ।)

अबिन्धनः, पुं, (आपएव इन्धनमुद्दीपनसाधनं
यस्य सः ।) वाङ्वाग्भिः । इति सन्देहभञ्जिका ॥
“(अबिन्धनं वक्त्रिमसौ बिभर्त्ति” । इति रघुवंशे ।)

अबोधः, पुं, (बुध + भावे घञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं । यथा । “निसर्गदुर्बोधमबोधविक्षवाः” ।
इति भारविः ॥ बज्रव्रीहौ त्रि ॥ (अज्ञानः ।
मूढः ॥ अनभिज्ञः । हतबुद्धिः । किङ्कर्तव्यविमूढः ।)

अज, स्त्री, (अप्सु जायते, अप् + जन + कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) पद्मं । इति मेदिनी ॥ दशा-
वृन्दसंख्या । शतकोटिः । इति लीलावती ॥

अजः, पुं, (अञ्जः जायते, अप् + जन् + ङः ।)
चन्द्रः । धन्वन्तरिः । निचुलवृत्तः । इति मेदिनी ॥

अजः, पुं, स्त्री, (अञ्जः जायते, अप् + जन + ङः ।)
शङ्खः । इति मेदिनी ॥ (जलभवशुक्तिमुक्तादिकं ।)
“अजमश्ममयश्चैव राजतश्चानुपस्कृतं” ।
“अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च” ।
इति मनुः ।)

अजजः, पुं, (अजात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते,
अज + जन् + कर्त्तरि ङः ।) ब्रह्मा । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अजभोगः, पुं, (अजस्य शङ्खस्य भोग इव शरीर-
मिव भोगो यस्य सः ।) पद्मकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अजयोनिः, पुं, (अजं विष्णुनाभिपद्ममेव योनि-

रुत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) विधाता । ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥

अजवाहनः, पुं, (अजमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
वृषो यस्य सः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजहस्तः, पुं, (अजं पदं हस्ते यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अजिनी, स्त्री, (अजानां समूहः, अज + पुष्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रियां डीप् ।) पद्मिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पद्मसमूहः । पद्मलता । पद्मयुक्त-
देशः । इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः ॥

अजिनीपतिः, पुं, (अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अब्दः, पुं, (अबति सीमानं रक्षति अब + “अजा-
दय” इति दन् मेघपर्वतविशेषपक्षे तु अपो
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि कः ।) बत्सरः ।
मेघः । मुस्ता । इति मेदिनी ॥ पर्वतविशेषः ।
इति विश्वः ॥

अब्दसारः, पुं, (अब्दस्य मुस्तायाः सारः मूल-
निर्यासः ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अब्धिः, पुं, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप् + धा
+ अधिकरणे किं, उपपदसमासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥

अब्धिकपः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य कप इव कफाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रफेनः । तत्पर्यायः ।
हिमहीरः २ । फेनः ३ । इत्यमरः ॥

अब्धिजौ, पुं, (अब्धौ जायेते अब्धि + जन + कर्त्तरि
ङः, उपपदसमासः ।) अश्विनीकुमारौ । दिवचना-
न्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

अब्धिदीपा, स्त्री, (अब्धिसंख्याता लवणादिसप्त-
संख्याता दीपा यस्याः सा ।) पृथिवी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहिता
नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अब्धिनवनीतकः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

अब्धिफेनः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य फेनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मण्डयति, अब्धि
+ मण्ड + ऊक, स्त्रियां डीप् ।) मुक्तास्कोटः ।
शुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ भिनुक इति भाषा ॥

अब्धिशनः, पुं, (अब्धौ प्रलये समुद्रे शेते, शी +
बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (नारायणो हि प्रलये अब्धौ
शेते, यदुक्तं,—

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः” ।
इति मनुः ।)

अब्ध्यभिः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य अभिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वड़वानलः । इति हेमचन्द्रः ॥

अब्धच्छः, पुं, (अपोमज्जयति, अप् + मज्जि +
श्लिकामिभक्ष्याचरिभ्यो ञ् इति कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभि

“अथायं चर्म मे सद्भिः करिष्यसि किमस्थिभिः ।

अभिग्रस्तः, त्रि, (अभि + ग्रस्त + कर्मणि क्तः ।)

इति कुल्लुकभट्टः ॥ यथा, ^{॥१॥}

अभि

“हिंसौषधीनां स्वाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
 इति मनौ ११ अध्यायः ॥ * ॥ अथाभिचारः ।
 “ॐ विरुद्धे रूपिणि चण्डिके वैरिणममुकं देहि
 देहि स्वाहा” । इति खड्गमभिमन्त्रा खड्गमन्त्रांश्च
 पठित्वा खड्गं संपूज्य कागादिकममुकोऽसि इति
 वैरिनाम्नाभिमन्त्रा रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्धा
 वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।
 “ॐ अयं स वैरी यो देष्टि तमिमं पशुरुपिणं ।
 विनाशय मन्त्रादेवि स्तौ स्तौ खादय खादय” ॥
 इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्पं दत्त्वा बलिमन्त्रं
 पठित्वा बलिं संपूज्य अद्याश्विने मासि महान-
 वस्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अमुकशत्रु-
 नाशाय इमं कागं महिषं वा अमुकदेवतं भग-
 वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं समर्पदे । इत्युत्सृज्य आं
 क्रूं फट् इति हित्वा मूलं पठित्वा एतद्रुधिरं दुर्गायै
 नमः । इति रक्तं शिरश्च दत्त्वा अष्टाङ्गमांसे-
 र्हीमं मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्त्रसारः ॥
 अभिचारी, [न्] चि, (अभिचरति शत्रुबधार्थं
 कर्म करोति, अभि + चर + णिनि ।) अभि-
 चारकर्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी । अभि-
 पूर्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥
 अभिजनः, पुं, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् +
 आधारे घञ्, वृद्धभावः ।) ख्यातिः । जन्मभूमिः ।
 कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्वयः ।
 “अभिजनतपोविद्यावैर्यक्रियातिशयैर्निजैः” ।
 इति महावीरचरिते ।
 “कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः” ।
 इति रामायणे ।)
 अभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिमतं
 प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः ।) सुन्दरः । न्यायः ।
 इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । पण्डितः ।
 इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः ।
 “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
 अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिनां वशी” ॥
 इति रघुवंशे ।
 “न स्नेह्यतव्यं यच्चादौ स्त्रीषु नापकृतं वदेत् ।
 सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतं” ॥
 इति मनुः । उचितः । उपयुक्तः । योग्यः । सूरूपः ।
 मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । श्लाघ्यः ।
 भगवान् । समृद्धः ।)
 भिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्तिप् ।) दिवसस्या-
 ष्टममुहूर्त्तः । कुतपकाल इति प्रसिद्धं ॥ यथा,—
 “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणीदये ।
 यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥
 इति मत्स्यपुराणं ॥ नक्षत्रविशेषः । तत्तु तार-
 कात्रयात्मकशृङ्गाटकाकृतिः । उत्तराषाढायाः
 शेषपञ्चदशदण्डाः अवगाथाः प्रथमदण्डचतुष्टयं
 एतद्वनविंशतिदण्डात्मकमभिजिद्रवति ॥ इति
 ज्योतिषं ॥ तत्र जातफलं ।
 “अतिमुललितकान्तिः सम्मतः रुज्जनानां
 ननु भवति विनीतश्चरुकीर्तिः सुवेशः ।
 द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ्मानवः स्याद-

अभि

भिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे” ॥
 इति कोट्योप्रदीपः ॥
 अभिज्ञः, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
 ज्ञा + कर्त्तरि कः ।) प्रवीणः । निपुणः । विज्ञः ।
 इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दत्ताः । कुशलः ।
 “अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः” ।
 “अनभिज्ञास्तमिखाणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” ।
 इति कुमारसम्भवे ।)
 अभिज्ञानं, स्त्री, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
 करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (अङ्गः ।
 लक्षणं ।
 “एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
 मा कौलीनाञ्चितनयने मय्यविश्वासिनी भूः” ।
 इति मेघदूते । स्मृतिः । ज्ञानभेदः ।
 “एवमुक्तस्तु रामेण हनूमान् वानरधर्मः ।
 पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः संप्रत्यभाषत” ॥
 इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं ।
 स्मरणार्थमङ्गुरीयादिकं चिह्नं । “अयं मैथिल्य-
 भिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः” । इति भट्टि-
 काव्ये ।)
 अभितः, [स्] व्य, (अभि + तसिल् ।) शीघ्रं । साकल्यं ।
 आभिमुख्यं । उभयतः । “अङ्गान्ययात्नीदमितः
 प्रधानं” । इति भट्टिकाव्ये । समीपं । इति
 मेदिनी ॥
 अभिधर्षणं, स्त्री, (अभि + धृष् + भावे ल्युट् ।)
 रक्तः पिशाचभूतादेरभिषङ्गः । इति महाभारतं ॥
 सर्वतोभावेन धर्षणञ्च ॥
 अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्,
 स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय-
 मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेत-
 विधिव्यापारीभूतपदार्थः । तस्या लक्षणं । “स
 मुख्योऽर्धस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते” ।
 इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र “सङ्केतितार्थस्य
 बोधनादग्रिमाभिधा” । इति साहित्यदर्पणं ॥ (आ-
 ख्या । आज्ञा । अभिधानं । नामधेयं ।)
 अभिधानं, स्त्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा +
 करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
 यथा । “तवाभिधानाद्युधते नताननः” । इति
 भारविः ॥ शब्दकोषः । यथा । “कृतद्वितसमा-
 सानामभिधानं नियामकं” । इति वोपदेवः ॥
 (आख्या । नामधेयं ।
 “आख्याङ्ग अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च” ।
 इत्यमरः । “शिवरिणि क्लृप्तं नाम कियच्चिरं
 किमभिधानमसावकरोत्तपः” । इति साहित्य-
 दर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ।)
 अभिधेयं, स्त्री, अभिधानं । नाम । (“इति प्रयो-
 जनाभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ।) अभिधीयते
 अनेनेति करणे यः ॥
 अभिधेयं, चि, (अभि + धा + कर्मणि यत् ।) अभि-
 धागम्यं । वाच्यं । प्रतिपाद्यं । यथा । “इति प्रयो-
 जनाभिधेयसम्बन्धाः” । इति वोपदेवः ॥
 अभिध्या, स्त्री, (अभि + ध्ये + अङ् + टाप् ।) परस्मै

अभि

विषयस्युहा । इत्यमरः ॥ परद्रव्ये जिहृक्षा ।
 दोषचिन्तापूर्वकं परस्मै लिप्ता इत्येके । विषय-
 प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लाभस्य स्पृहा
 विषयस्पृहा विषयेन चौर्यादिना स्पृहा इति
 ढतीयासमासः इत्यन्ये । विषयस्पृहेतिपाठे पर-
 स्वविषये विषयितया स्पृहा जिहृक्षामात्रं । इति
 कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अभिलाषः । इति रायमुकुटः ॥
 अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
 णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः । चतुर्थस्तीर्थकरजिनो-
 ऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनानन्दजनके
 चि ॥
 अभिनयः, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः
 प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ।) हृद्गत-
 क्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती-
 कृतमनःकार्यं । तत्पर्यायः । व्यञ्जकः २ । इत्य-
 मरः ॥ दृश्यकाव्यं । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
 दीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्विधः । आङ्गिकः १ ।
 वाचिकः २ । आहार्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति
 साहित्यदर्पणं ॥ (“तामेतां परिभावयन्त्वभिनेयै-
 र्विन्यस्तरूपा बुधाः शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणत-
 प्रज्ञस्य वाणीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ।)
 अभिनवः, चि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतनः ।
 इत्यमरः ॥
 (“अभिनवमधुलोपुस्वं
 तथा परिचुम्ब्य घृतमञ्जरीम्” ।
 इति शाकुन्तले ।)
 अभिनवोद्भित् [द्] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भि-
 नन्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उत् + भिद् +
 कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्कुरः । इत्यमरः ॥
 अभिनिर्मुक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण
 निर्मुक्तः ।) सूर्यास्तकालप्रायी । यस्मिन् सुप्ते
 सूर्योऽस्तं याति सः । इत्यमरः ॥
 (“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
 प्रायश्चित्तमकुर्वानो युक्तः स्यान्महत्तनसा” ॥
 इति मनुः ।)
 अभिनिर्गम्यं, स्त्री, (शत्रुमभिलक्ष्णीकृत्य निर्व्याणं
 निर्गमः ।) विजिगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्य-
 मरः ॥ (जिगीषया गमनं ।
 “यत्सेनयाभिनिर्गम्यं स्मृतं तदभिषेकनम्” ।
 इति हलायुधः ।)
 अभिनिवेशः, पुं, (अभि + नि + विष् + भावे घञ् ।)
 मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेशः ।
 शास्त्रादौ प्रवेशः । तत्पर्यायः । निबन्धः २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यभयजनका-
 विद्याविशेषः ॥ (आयहः । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-
 मित्यादिरूपोऽध्यवसायः । दृढसङ्कल्पः ।
 “इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
 नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीश” ।
 इति रघुवंशे ।
 “अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
 कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा” ॥

अभि

इति कुमारसम्भवे । आसक्तिः । अनुरागः ।
अभिलाषः । “बलीयान् खलु मेऽभिविशेषः” ।
इति शाकुन्तले ।)

अभिनिकान्तः, पुं, (अभि + नि + क्तन् + घञ्, अभि-
निसः क्तनः शब्दसंज्ञायां इति घञ् ।) विसर्गः ।
अक्षरं । इति मेदिनी ।

अभिनीतः, चि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः ।
न्यायः । अतिसंस्कृतः । प्रशस्तो भूषितो वा ।
अमर्षी । क्रोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥

(“अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयसुदारधीः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” ।
इति महाभारते । विज्ञः । धीरः ।

“स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये ।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
इति रामायणे ।)

अभिनेता, [ट] चि, (अभि + नी + कर्त्तरि टच् ।)
अभिनयकर्त्ता । केचो संश्रयोला इत्यादि भाषा ।
इति नाटकप्रसिद्धं ॥

अभिपन्नः, चि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
राद्धः । अपराधवान् । व्यापद्रुतः । प्राप्तविपत्तिः ।
अभिग्रस्तः । शत्रुणाक्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्त्री-
कृतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।

“दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दाः ।
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ।
“दृष्टिर्दोषाभिपन्ना” । इति सुश्रुते ।)

अभिप्रायः, पुं, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।)
इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ कृन्दः ३ ।
इत्यमरः ॥ आकृतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
(अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।

“दुर्योधन ममाप्येतत् हृदि संपरिवर्त्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विदुषोऽन्यहं” ।
इति महाभारते । [इति मनुः ।)

“तेषां खं संमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” ।
अभिप्रेतं, चि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि-
प्रायविषयीभूतं । अभीष्टं । यथा,—

“कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्ष्णेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप” ॥
इति भविष्यपुराणं ॥ (वाञ्छितः । सम्मतः ।)

अभिभवः, पुं, (अभि + भू + भावे अप् ।) गर्व-
नाशः । परिभवः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
वली हेमचन्द्रश्च ॥ (पराजयः । तिरस्कारः ।

“रघोरभिभवाशङ्किं चुत्तुमे दिषतां मनः” ।
इति रघुवंशे ।
“बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पद” ।
इति हितोपदेशे ।)

अभिभूतः, चि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः ।
तत्पर्यायः । इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विह्वलः ३ ।
व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विह्वलः ६ विह्वलः ७ ।
इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भग्नदर्पः । तत्प-
र्यायः । आतङ्गर्षः २ । इति जटाधरः ॥ आत-
ङ्गर्षः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहतः ४ । इति

तट्टीका ॥

अभि

(“दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं
ममस्य दोर्भिरुवनस्य भारम्” ।

इति भट्टिः ।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा-
भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।

“अभिभूतिभयादसूततः

सुखमुद्यन्ति न धाम मानिनः” ।

इति भारविः ।)

अभिमत्तं, चि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टं ।
सम्मतं । यथा,—

“अभिमत्तफलशंसी चारु पुस्तोर बाज-
स्तरुषु चुकुवुस्त्रैः पक्षिणश्चानुकूलाः” ।

इति भट्टिः ॥ (हृद्यः । प्रियः । हृदयङ्गमः ।

“स माधवेनाभिमतं सख्या

रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो-
रुजमावहन्नभिमतो मे” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अभिमन्त्रणं, स्त्री, (अभि + मन्त्र + करणे ल्युट् ।)
आज्ञानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं ।

यथा,—

“दत्त्वात्रं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अभिमन्त्रः, पुं, (अभि मन्त्रते चक्षुः पीडयतेऽनेन,
अभि + मन्त्र + करणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अधिमन्त्र इति वैद्यके पाठः ।

तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।

“दृष्टैरैतैरभिचन्दैर्नाराणामक्रियावतां ।

तावन्तस्त्वधिमन्त्राः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥”

उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।

शिरसोऽर्द्धं च तं विद्यादधिमन्त्रं खलक्षणे” ॥

स तु चतुर्विधः । यथा । “हन्त्यादृष्टिं श्लेष्मिकः

समराजादधिमन्त्रो रक्तजः पञ्चरात्रात् । घट्टात्रा-
दै वातिकः संनिहन्त्यान्मिथ्याचारात् पैक्तिकः

सद्य एव” ॥ इति माधवकरः ॥

अभिमन्त्र्यः, पुं, (अभिमन्त्र्यते युद्धार्थं, अभि + मन् +
युच्, निपातनात् अनादेशाभावः ।) अर्जुनपुत्रः ।
स तु सुभद्रागर्भजातः । इति महाभारतं ॥

अभिमर्ः, पुं, (अभिमन्त्र्यतेऽस्मात्, अभि + म् +
अप्) युद्धं । बधः । खसैन्यभय । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ बन्धनं । इति जटाधरः ॥ (संहारः ।

समरः । अवरोधः । खपक्षाद्भयं । सङ्केतस्थल-
निर्गमः । प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्य हेतोः आङ्

हस्तिनं वा योधयति सः अभिमर्ः इत्येके ।)

अभिमर्द्दः, पुं, (अभि + म् + भावे घञ् ।) अव-
मर्द्दः । पीडनं । सम्परायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥
(शत्रुकृतपीडनं । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं ।
“कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः प्रसह्य” । इति महा-
भारते ।)

अभि

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्थ-
दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३ ।
ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्रार्थना ७

हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्मयः १० ।

अवलेपः ११ दर्पः १२ अवश्यायः १३ टङ्कः १४ ।

इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“गर्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्चहङ्कृतिः ।

स्यादुद्धतमनस्कावे मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानितं, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि-
मानः + इतच् । अभिमान्यतेऽच, अभि + मन् +
णिच् + आधारे क्तः ।) सुरतं । मैथुनं । इति चि-
काण्डशेषः ॥ अभिमानयुक्ते चि ॥ (गर्वः । मदः ।

दर्पः ।)

अभिमानिनी, [न्] चि, (अभिमन्त्र्यते, अभि + मन् +
णिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानयस्तः ।
यथा,—

“कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणीदीपितः सो-
ऽभिमानी” । इति वेणीसंहारः ॥

अभिमायः, चि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादि-
समासः ।) इतिकर्त्तव्यतामूढः । अभिभूतः । इति
जटाधरः ॥

अभिसुखं, चि, (अभिगतो सुखं । अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखं । इति
जटाधरः ॥

अभियातिः, पुं, (युद्धार्थमभिसुखं यातिः गमनं,
अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभियाती, [न्] पुं, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि
+ या + भावे क्तः ; इनि ।) शत्रुः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

अभियुक्तः, चि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
कर्त्तृकरुद्धः । इति मेदिनी ॥
(“उद्दामेन द्विरदपतिना सन्निप्रत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते ।

“अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्विमतमात्मनः ।

युध्यमानस्तदा प्राप्नोति वियते रिपुणा सह” ।

इति हितोपदेशे ।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोग-
विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

प्रत्यर्थो २ प्रतिवादी ३ । यथा,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवं ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोक्ता, [क्त] चि, (अभि + युज् + कर्त्तरि टच् ।)
अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परियादी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थो ३ । यथा,—

“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नेत्सहते यदि ।

तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगः, पुं, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादियोजनं। अन्येन विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आदास नालिश् इति ख्यातः। यथा,—

“अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्”।

इति याज्ञवल्क्यः॥ युद्धार्थाङ्गानं। इति राय-मुकुटः॥ अपकारकरणेच्छापूर्वकाक्रमणं। तत्पर्यायः। अभियुद्धः २। इत्यमरः॥ उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥

“स प्रापदप्राप्तपराभियोगं
नरेन्द्रगुप्तं नगरं मङ्गलार्त्तम्”।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिरामः, त्रि, (अभिरामते मनोऽत्र, अभि + रम् + आधारे घञ्।) रुचिरः। सुन्दरः। इति हेमचन्द्रः॥ (मनोहरः। मनोज्ञः। रमणीयः। आनन्दकरः।

“मनोऽभिरामाः शृङ्खलन्तौ रथनेमिसनोन्मुखैः”।
इति रघुवंशे।)

अभिरूप, पुं, (अभिलक्ष्य रूपमस्य।) परिहृतः। इति हेमचन्द्रः॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

अभिरूपः, त्रि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप + णिच् + अच्।) मनोहरः। परिहृतः। इति मेदिनी॥ (“इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्”। इति शाकुन्तले।)

अभिलापः, पुं, (अभिलप्यते मानसं कर्म कथ्यते-नेन, अभि + लप् + करणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सङ्कल्पाङ्गवाक्यं। यथा, “काम्याभिलापसहितः कुशतिलजलत्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थः”। इति प्रक्रमाधिकरणं॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।

“तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च।
सविकल्पकसंवेद्यः”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभिलावः, पुं, (अभि + लू + भावे घञ्।) क्लृप्तः। इत्यमरः॥

अभिलाषः, पुं, (अभि + लष + भावे घञ्।) लोभः। तत्पर्यायः। इच्छा ९ आकाङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ ढट् ६ वाञ्छा ७ लिप्सा ८ कामः ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः॥ काङ्क्षा १२ कान्तिः १३ रुक् १४ रुचिः १५ दोहदः १६ अभिलासः १७। इति शब्दरत्नावली॥ अङ्का १८ ढणा १९ मतिः २० क्रन्दः २१। इति जटाधरः॥ (“भव हृदय साभिलाषं सम्पति सन्देहनिर्णयो जातः”। इति शाकुन्तले। “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे”। इति रघुवंशे।) सङ्गमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥

अभिलाषी, [न्] त्रि, (अभि + लष् + णिनि।) अभिलाषयुक्तः। यथा,—

“जलाभिलाषी जलमाददानां
कृष्येव तां भूपतिरन्वगच्छत्”।

इति रघुवंशे॥

अभिलाषुकः, त्रि, (अभि + लष् + शीलार्थे उक्ञ्।) अभिलाषयुक्तः। तत्पर्यायः। लुब्धः २ गृध्रः ३

अभि

गर्जनः ४ ढष्णक् ५। इत्यमरः॥ लोभी ६ विलासविभवानसः ७। इति जटाधरः॥
“जयमत्रभवान् नूनमरातिस्वभिलाषुकः”।
इति भारविः।)

अभिलासः, पुं, (अभि + लस् + भावे घञ्।) अभिलाषः। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

अभिवादः, पुं, (अभि + वद + भावे घञ्।) अप्रियवाक्यं। तत्पर्यायः। पारुष्यं २। इत्यमरः॥ (वन्दना। प्रणतिः। प्रणामः।

“अभिवादात्परं विप्रो ज्यार्थासमभिवादयन्।
असौनामाहमस्मीति खं नाम परिकीर्त्तयेत्”॥
इति मनुः।)

अभिवादकः, त्रि, (अभि + वदु + णिच् + ण्वल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्दारः २। इत्यमरः॥ अप्रियवक्ता। पारुष्यार्थाभिपूर्ववदेः कर्त्तरि णकः॥ (प्रणामकारी। अभिवादनकारी।
“आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः”।
इति नलोपाख्यानं।)

अभिवादनं, स्त्री, (अभिमुखीकरणाय वादनं नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः, अभि + वदु + णिच् + भावे ल्युट्।) नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः। अभिवाद्ये भो अमुकशर्माहमित्येवंरूपः। तत्तु पादस्पर्शपूर्वकनमस्कारः। तत्पर्यायः। पादग्रहणं २। इत्यमरः॥

“अभिवादनशीलस्य नित्यं दृष्टोपसेविनः।
चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलं”॥
इति मनुः।)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे क्तिन्।) सर्वत्रावस्थानं। सर्वतोवृत्तिः। तत्पर्यायः। समूर्च्छनं २। इत्यमरः॥

अभिप्रेषणं, स्त्री, (अभि + प्रप् + भावे ल्युट्।) मिथ्याभिप्रेषणं। अभिप्रेषणः। अभिपूर्वप्रपञ्चातो-भावेऽनट्॥

अभिप्रेषः, त्रि, (अभि + प्रप् + क्तः।) प्राप्तमि-प्रेषणः। प्रपणस्तः। यथा,—

“न नामग्रहणं कुर्यात् कृपणस्य गुरोस्तथा।
भार्थ्याया अभिप्रेषस्तस्य जनकस्य विशेषतः”॥
इति मेघदूतटीका॥

“न कुप्यत्यभिप्रेषोऽपि क्रोधनोयानि वर्ज्यम्”।
इति रामायणे॥ “अथ तेन निगृह्य विक्रिया-मभिप्रेषः फलमेतदन्वभूत्”। इति कुमारसम्भवे।)

अभिप्रेक्षः, त्रि, (अभि + प्रन्स् + क्तः।) परस्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः। मैथुनं प्रति आह्वयः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्रं। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्यायः। आक्षारितः २ क्षारितः ३। इत्यमरः॥ (प्राप्तापवादः। अभिप्रेक्षः।
“वत्सस्य ह्यभिप्रेक्षस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा।
नाभिर्ददाह रोमाणि सत्येन जगतः स्पृशः”॥
इति मनुः। विनिन्दितः। विगर्हितः। पातककर्त्ता। [इति मनुः।)

“पापयोग्यमभिप्रेक्षस्तस्य दाम्भिको रसविक्रयीः”।

अभि

अभिप्रेक्षः, स्त्री, (अभि + प्रन्स् + भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः॥ (“स्यमन्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिप्रेक्षितविशुद्धम् अवाप”। इति विष्णुपुराणे।) याचना। इत्यमरः॥

अभिप्रेषः, पुं, (अभि + प्रप् + घञ् ढङिः।) स्वर्णस्तेयं त्वया कृतमित्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं। मिथ्यापवादः। तत्पर्यायः। मिथ्याभिप्रेषणं २। इत्यमरः॥ क्रोधात् द्विजदिभिर्दुःखाभिधारणं। इति पुराणं॥ ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानां अनिष्टाभिप्रेषणं। इति विजयरत्नितः॥

“यस्याभिप्रेषापात् दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः”।
इति नलोपाख्याने।)

अभिप्रेक्षः, पुं, (अभि + सन्ज + घञ् उपसर्गादिति षः।) पराजयः। आक्रोशः। प्रपथः। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवादः। इति मधुरानाथः॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ सर्वतोभावेन सङ्गः। इति हलायुधः॥ भूताद्यावेशः। यथा,—
“अभिघाताभिचाराभ्यामभिप्रेक्षामभिप्रेषतः”।
इति माधवकरः॥ (पराभवः। परिभूतिः।

“जाताभिप्रेक्षो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतादिः”।
इति रघुवंशे।

“तीव्राभिप्रेक्षप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणां”।
इति कुमारसम्भवे। श्लोकः। दुःखं। “अभि-
प्रेक्षजडं विजिज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोध-
यत्”। इति रघुः।)

अभिषवः, पुं, (अभि + सु + अप्, गुणः षत्वञ्।
यज्ञः। स्नानं। मद्यसन्धानं। तत्तु चिरस्थापितमदोत्पादकद्रव्यं। इति मेदिनी॥ यज्ञस्नानं सोमलतापानञ्च। तत्पर्यायः। सूत्या २ सवनं ३। इत्यमरः॥

“भवदेभिषवः स्नाने मद्ये सन्धानयज्ञयोः”।
इति मेदिनी)

अभिषवः, स्त्री, काञ्चिकं। इति हलायुधः॥ काञ्जि इति भाषा।

अभिषुतं, स्त्री, (अभि + सु + क्तः षत्वञ्।) काञ्चिकं। इत्यमरः॥

अभिषेकः, पुं, (अभि + सिच् + भावे घञ्।) स्नानं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

“एकदा सोऽभिषेकार्थमाजगाम महानदी”।
इति विष्णुपुराणे।

“निवृत्तपर्यन्त्यजलाभिषेकां।
वासोवसानामभिषेकयोग्यं”।

इति कुमारसम्भवे।)

अथ ७ दोलयात्राभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। शी-
तलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५
घृतं ६ कुशोदकं ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९
कुङ्कुमोदकं १० फलोदकं ११ पुष्पोदकं १२ चन्दन-
पिष्टामलक्युद्धर्त्तनं १३ सुगन्धिजलं १४ तेनास-
वारस्नानं तत्र द्वितीयसप्तमाष्टमवारेषु दुग्धघृत-

अभि

मधुयोजनं । गन्धोदकं १५ । तेन पञ्चधा स्नानं । तीर्थजलं १६ गङ्गोदकं १७ वल्मीकतोयं १८ सर्वौषधिजलं १९ सहस्रधाराजलं २० घटोदकं २१ केषाञ्चिन्मते अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तानि ७ दुर्गापूजाभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते । पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिविम्बे देवीसुदृढं यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा स्थापयेत् । शुद्धजलं २ शुक्लजलं ३ गङ्गाजलं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमूत्रं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ पुष्पोदकं १५ इक्षुरससागरोदके १६ सर्वौषधिमहौषधिजलं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ सहस्रधाराजलं २२ अष्टकलसोदकं यथा । व्योम-गङ्गाम्बुपूर्णाद्यकलसः २३ मेघतोयपूर्णद्वितीयकलसः २४ सारस्वतोयपूर्णतृतीयकलसः २५ सागरोदकपूर्णचतुर्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूर्णपञ्चमकलसः २७ निर्भरोदकपूर्णषष्ठकलसः २८ सर्वतोर्ध्वाम्बुपूर्णसप्तमकलसः २९ शुद्धजलपूर्णाष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणां व्युत्क्रमपुनरुक्त्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ वृष्टि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अगुरु ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्य १९ तिल २० ऋद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटचतुष्टय २६—जलानि । शीतलजलञ्च २७ ॥ तिलतैलं १ गन्धतैले २ ॥ नदीकूल १ वराहदन्त २ वेश्याद्वार ३ राजद्वार ४ वृषशृङ्ग ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवद्वार ९ गङ्गा १०—मृत्तिकाः ॥ गजदन्त ११ नद १२ उभयकूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ त्रिपथ १६—मृत्तिका इति केचित् ॥ पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्वौषधिमहौषधी एवम् ॥ पञ्चकषायाः प्रत्येकं ॥ पञ्चामृतातिरिक्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उद्धर्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित् ॥ तैलहरिद्रा इति केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यचूर्णमिति केचित् ॥ कालीपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिष्वपि तथा । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा । प्रबाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ माणिक्य ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्कार ८ कुमुद ९ खण्ड १० अलक्त ११ वापी १२ रक्तचन्दन १३ नानातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितण्डुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि ॥ पञ्चतीर्थ-मृत् १ ॥ विष्णुतैलं १ ॥ उद्धर्तनद्रव्यं तैलहरिद्रा-युक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरदेवी-कालीपुराणपद्धत्युक्ताष्टकलसस्नानकालीनरागिणी रागवाद्यानि ॥

पुं । रागरागिण्यौ । वाद्यं ।

७६

अभि

वृं । मालसी १ मङ्गलोत्सवः	१
दे । वाराङ्गी १ इन्द्रविजयः	१
कां । मालवः १ विजयः	१
वृं । देवकीरी २ भुवनविजयः	२
दे । मालवगौड़ः २ मङ्गलविजयः	२
कां । ललिता २ दुन्दुभिः	२
वृं । वाराङ्गी ३ विजयः	३
दे । मालवः ३ देवोत्सवः	३
कां । विभाषा ३ दुन्दुभिः	३
वृं । देशालः ४ राजाभिषेकः	४
दे । देशालः ४ घनतालः	४
कां । भैरवी ४ वंशी	४
वृं । धानुषी ५ मधुरी	५
दे । भालवी ५ मधुकरः	५
कां । कोड़ा ५ इन्द्राभिषेकः	५
वृं । भैरवी ६ करतालः	६
दे । भैरवी ६ ढक्का	६
कां । वाराङ्गी ६ शङ्खः	६
वृं । गुज्जरी ७ वंशी	७
दे । वसन्तः ७ शङ्खः	७
कां । वसन्तः ७ पञ्चशब्दः	७
वृं । वसन्तः ८ पञ्चशब्दः	८
दे । कोड़ा ८ मृदङ्गः	८
कां । धानुषी ८ विजयः	८

अथ देवप्रतिष्ठाभिषेकद्रव्याणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भर ४ मेघजलानि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वत्थुर ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं १३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ आम्र १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिलकल्कशालितण्डुलविल्वपत्रामलकचूर्णान्यतममार्जनद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टोत्तरशतकुम्भाः तदङ्गं वा विंशतिर्वर्ण एको वा २७ । वैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ट्यधिकशतत्रयतोलकमितेन जलेन एवम् एवम् घटेन द्रव्यमालोष्य कार्यं ॥ अशक्तौ तु । वल्मीकमृत्तिका । गोमयं । शुष्कगोमयं । भस्मयुक्तपरिमितजलं । गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातत्त्वं ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकद्रव्याणि । मृगचर्मस्त्रीर्णालकृतस्वर्णभद्रासनं १ गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्पुण्यनदीजलं ३ पूर्वमुखनदीजलं ४ पश्चान्मुखनदीजलं ५ तिर्यङ्गनदीजलं ६ सर्वसमुद्रजलं ७ क्षीरिच्छप्रबालयुक्तपद्मोत्पलविमिश्रितालकृतकाञ्चनपूर्णकुम्भाः ८ रुचकः ९ रोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५ पुण्यतीर्थजलं १६ मङ्गलद्रव्यं १७ मणिदण्डश्चेतचामरव्यजनं १८ माल्यभूषितश्चेतच्छत्रं १९ श्वेतवृषः २० श्वेताश्वः २१ महागजवरः २२ वराभ-

अभि

रणभूषिताष्टकन्याः २३ सर्ववादिचाणि २४ अलङ्कृतवन्दी २५ । इति वाल्मीकरामायणे अथो-ध्याकाण्डं ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकविधिः । पुरोहितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्ध्यर्थं परदिने-भिषेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गणेशमाष्टकापूजन-पुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । परदिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गल-स्नानौ राज्ञीराजनौ मणिकाञ्चनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डप-मध्ये व्याघ्रचर्मोच्छादितासने उपवेशयेत् । ततः पूर्वोत्तरनीचां वेदीं कृत्वा तत्र स्वर्णोक्तविधिनाभिं संस्थाप्य घृताक्ताः पलाशाश्वत्थशमीसमिधो वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । तत औदुम्बरस्रवेण वैदिकमन्त्रैर्घृताज्जुहुयात् । ततः सर्वतोभद्रमण्डपे स्थापितस्वर्णरजतताम्रमृण्मयकलसस्थसर्वौषधिपल्लवैलालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासितपुण्यनदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भिः सह गृहीत्वा तूर्यघोषैर्मङ्गलपाठैः राजसूयवाजपेयमहाभिषेकोक्तसूक्तमन्त्रैः सखीकं राजानं प्राङ्मुखं मूर्द्ध्नि कन्याभिः सहाभिषिञ्चेत् । ततोऽमात्यादयः सर्वे अभिषिञ्चेयुः । ततः पुरोहितमन्त्रिसामन्तप्रकृतिपुरुषा अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराज्ञोर्ललाटे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्यादिद्रव्यैस्तिलकं दधुः । ततो राज्ञो मूर्द्ध्नि किरीटं दत्त्वा कृत्रचामरादिराजचिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्वस्तिपुण्याहचतुर्वेदघोषैः सकुलक्रमागतनाम्ना अमुकत्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुमलज्ज्वालादि विकीरेयुः । ततो वन्दिनो मागधाश्च स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आशिर्वा कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥

अभिषेकानं, स्त्री, (सेनया अभियानम् । सेना-शब्दात् णिच्, ल्युट् । उपसर्गात् सुनोतीति षत्वम् ।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमनं । सेनया सह करणभूतया वा विजिगीषोः शत्रोराभिमुख्येन गमनं । इत्यमरभरतौ ॥ (“यत् सेनयाभिगमनमसौ तदभिषेकानम्” । इत्यमरः ।)

अभियुतं, त्रि, (अभि + स्तु + कर्मणि क्तः ।) वर्णितं । स्तुतं । इत्यमरः ॥ (“अभियुतो विश्वरूपा प्रसूनैः” । इति भागवतपुराणे ।)

अभिष्यन्दः, पुं, (अभि + स्यन्द + घञ् । “अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु” इति षत्वं ।) अतिवृद्धिः । आस्वावः ।

“अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् । स्वर्गाभिष्यन्दवमनं ह्रस्वोपनिवेशितम्” ॥ इति कुमारसम्भवे । चक्षुरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ तस्य निदानं सम्भातिष्ठ । यथा,—

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्रविपर्ययाच्च ॥ खेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च

अभि

अभि

अभि

कृदेर्विधातादमनातियोगात् ॥
द्रवात्तथान्नाग्निशि सेविताच्च
विष्मूत्रवातक्रमनियहाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाच्च विपर्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वाय्वग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः” ॥

स च चतुर्विधः । यथा,—

“वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिध्यन्दश्चतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिर्रोऽभिघाताः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाय्वसमुच्चयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोयः
कण्डूप्रदेहावतिश्रीतता च ।
खावो बज्रः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ॥

इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—

“द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिर्रो गते द्वे बज्रधा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्ष्योत्सादनलेपनादीन्
पादप्रयुक्ताम्रयनं नयन्ति” ॥

प्रोक्ष्यं सेचनं । उत्सादनं उद्धर्तनं ।

“मलोद्गसंघट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेन्महादृष्टिहृतानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि” ॥

मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरानय-
नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥

“चक्षुष्याः शालयो मुद्गा यवा मांसन्तु जाङ्गलं ।

पक्षिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं ॥

पटोलककोटककारवेक्ष-
फलानि सर्पिःपरिपाचिताति ।

तथैव वार्त्ताकुप्लवं नवीनं

दृष्टोर्हितः खादु तथापि पित्तः ॥

कद्रुसुगुतीक्ष्णोष्णमाषनिष्पावमैथुनं

मद्यवस्त्रपिण्याकमत्स्यशकविरूढं ।

विदाह्नीन्मृगपानानि न हितान्यद्विरोगिणः ॥

शेक आस्रोतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा ।

पुटपाकोऽङ्गनं चैभिः कल्केनैवमुपाचरेत्” ॥ * ॥

कल्कविधिः । तत्र शेकविधिः ।

“सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ।

मीलिताक्षस्य मर्यास्य प्रदेशश्चतुरङ्गुलः ॥

स चापि स्नेहो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।

लेखनस्तु कफे कार्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥

घडभिर्वाचां शतैः स्नेहे चतुर्भिस्तु रोपणे ।

तैस्त्रिभिर्लेखने कार्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥

निमेषोन्मेषणे पुंसामङ्गल्याच्छोटिका तथा ।

गुर्वचरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेण स्मृता बुधैः” ॥

छोटिका टुटकी इति लोके ।

“सेकस्तु दिवसे कार्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे” ।

स यथा,—

“एरगुदलमूलत्वक् शूटतमाजं पयो हितं ।

सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिध्यन्दनाशनं ॥

पथ्याक्षामलखसुखसवल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।

कृत्वा पोटलिकां तामहिफेनोत्थद्रवेणात्तां ॥

निदधीत लोचने स्यात् सर्वाभिध्यन्दसंचयः शीघ्रं ।

योगोऽयमभिभिस्तौ जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥

मुक्ता पाणितलं पृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥

खानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिनापहं ।

आमलैः सततं खानं परं दृष्टिबलावहं ॥

त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।

कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः” ॥ * ॥

अथास्रोतनविधिः ।

“क्वाथक्षीरद्रवस्नेहविन्दूनां यत् पातनं ।

द्यङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तामास्रोतनञ्च तत् ॥

विन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दशविन्दवः ॥

स्नेहने दादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।

उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥

वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं ।

कफे तिक्तोष्णरूढं स्यात् क्रमादास्रोतनं हितं ॥

आस्रोतनानां सर्वेषां मात्रा स्यादाक्षतोन्मिता ।

ततः परं लोचनार्था भेषजाय नथो मतः ॥

अस्रोतनं न कर्त्तव्यं निशायां केनचित् क्वचित्” ।

तद्वयथा,—

“विल्वदिपञ्चमूलेन दह्वेरहशिशुभिः ।

क्वाथ आस्रोतने कोष्णो वाताभिध्यन्दनाशनः ॥

त्रिफलास्रोतनं नेत्रे सर्वाभिध्यन्दनाशनं” ॥ * ॥

अथ पिण्डीविधिः ।

“उक्तभेषजकल्कास्य पिण्डी च कोलमाचया ।

वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिध्यन्दनशानाशिनी ॥

स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।

रूक्षोष्णा स्नेग्नि प्रोक्ता विधिरक्तो बुधैरयं” ॥

सा यथा,—

“एरगुदपञ्चमूलवडिनिर्मिता वातनाशिनी ।

धात्री विरचिता पित्ते शिशुपत्रकृता कफे ॥

निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तस्नेहहरी भवेत् ।

शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥

धात्र्या नेत्रेऽनिलस्नेहशोथकण्डूयथाहरी ।

त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहः” ॥

“पथ्याक्षामलखसुखसवल्कलकल्कोऽहिफेनजलयुक्तः ।

तेन विरचिता पिण्डी श्रमयति सकलानभिध्यन्दान्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अभिध्यन्दिरमणं, स्त्री, (अभिध्यन्दः प्रधाननगर-
स्यातिवृद्ध्या तत्तन्निधाने स्थापनं स एव विद्यते
ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, ततः
कर्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
र्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सम् + तप् + णिच् + आधारे अच् ।) युजं । इति
हलायुधः ॥

(“जन्यं स्यादभिसन्तापः संमदोवियहस्तथा” ।

इति हलायुधः ।)

अभिसन्धानं, स्त्री, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।)
वचनं । प्रतारणं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितं ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्ममेव बभूव तत्” ॥

इति रघुवंशे ।)

अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि + सम् + धा +
भावे क्तिः ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—

“पितृन्मस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,

स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।

प्रदानशक्ताः सकलेभित्तानां,

विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु” ॥

इति रुचिस्तवः ॥

(“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।

खर्गाभिसन्धिसुहृत् वचनमिव मेनिरे” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पाद्यते योद्धा यत्र, अभि
+ सम् + पत् + आधारे घञ् ।) युजं । इत्यमरः ॥

अभिसरः, पुं, (अभिमुख्येन सरति, अभि + ह +
पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥

(“राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा साभि-
सरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्” । इति हर्ष-
चरिते ।)

अभिसर्जनं, स्त्री, (अभि + हञ् + भावे ल्युट् ।)
दानं । बन्धः । इति धरणी ॥

अभिसारः, पुं, (अभि + ह + आधारे घञ् ।) बन्धः ।
युजं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्री-

पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्थलगमनं । इत्य-
लङ्कारशास्त्रं ॥ (“रतिसुखसारे गतमभिसारे

मदनमनोहरवेशं” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
कृताभिसाराणां पुंस्त्वलीनां विनोदने” । इति
साहित्यदर्पणे ।)

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्दिष्ट-
संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + ह + ण्यल्,

स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयादिबोद्धृशनायिकामध्ये अष्टा-
वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या

लक्षणं । सङ्केतस्थले स्वयं गमनकर्त्री एवं प्रिय-
गमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-

भूषणं । शृङ्गा । बुद्धिर्नैपुण्यं । कपटसाहस्यः ।
सा त्रिविधा । दिवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभि-

सारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रस-
मञ्जरी ॥

अभी

(“कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका” इत्युक्तलक्षणा कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थान-
गामिनी स्वस्थाने वा कान्तान्वयनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्पणकारैः।

“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका” ॥

अभिहारः, पुं, (अभि + ह + घञ्।) चौर्थे। सम्मुखे
हरणं। तत्पर्यायः। अभिग्रहणं २। इत्यमरः ॥
सन्नहनं। कवचधारणं। अभियोगः। अपचिकीर्ष-
याभिगम्याक्रमणं। इति मेदिनी ॥ (साहसं।
अपहरणं।

“यस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः”।
इति महाभारते।)

अभिहितं, त्रि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।)
उक्तं। कथितं। इत्यमरः ॥
((“अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
सम्भोजिनी साभिहिता पेशाची दक्षिणा द्विजैः” ॥
इति मनुः।)

अभीकः, पुं, (अभि + कन्, “अनुकाभिकाभीकाः
कामयिता” इति पाणिनिस्त्वम्।) कविः। इति
मेदिनी ॥ स्वामी ॥ इति हलायुधः ॥ (पतिः।
कामुकः। कामी।

“ददृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाय सः”।
इति भट्टिकाव्ये।

उत्सुकः। क्रूरः। निष्ठुरः। निर्भयः। निःशङ्कः।
((“अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ”।
इति मेदिनी।)

अभीकः, त्रि, (अभि + कन्।) कामुकः। क्रूरः।
उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीक्षितं, त्रि, (अभ्याप्तं प्राप्तुमिच्छं, अभि + आप्
+ सन् कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं।
इत्यमरः ॥

((“मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीक्षितं”।
इति कुमारसम्भवे।)

अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिसुखीकृत्य गोखं
नयति, अभि + ईर + णिच् + अच्।) आभीरः।
गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अभीरुः, पुं, (भी + कर्त्तरि शीलार्थे क्तुः ततो नञ्-
समासः।) भैरवः। यथा,—
“अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपतिः”।
इति वटुकभैरवस्तवः ॥ निर्भये त्रि ॥ (निर्भीकः।
भयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः”। इति मनुः।)

अभीरुः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्तु शीलार्थे, नञ्-
समासः।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीरुपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्तु शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असंकुचितपत्रत्वात्
तस्यास्तथात्वं, न भीरुणि पत्राणि यस्याः सा,
स्त्रियां डीप्।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीशुः, पुं, (अभितः श्यति मुखं तनूकरोति, अभि
+ शो + क्तु, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रग्रहः।
वाग्दोर इति भाषा। (“स्थिरा वसन्तु नेयोरथो

अभे

अभ्या स एषां सुसंस्कृता अभीश्वः”। इति ऋक्।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ किरणं। इति हलायुधः ॥
अभीशुः, स्त्री, (अभितः अश्रुते व्याप्नोति, अभि +
अश् + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् अलोपो
दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥

अभीषङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः।) आ-
क्रोशः। इत्यमरः ॥

अभीषुः, पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः ॥
कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीष्टं, त्रि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।)
वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीक्षितं २ हृद्यं ३
दयितं ॥ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः ॥

((“प्राणायथ्यात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा”।
इति हितोपदेशः।

“अभीष्टायामभूद्वज्रान् पितुरत्यन्तवल्लभः”।
इति विष्णुपुराणं।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका ॥
((“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयथ द्विजा।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनो ॥
ताम्बूल्यां कटुकाभीष्टा देवाभीष्टा गृहाशया”।
इति शब्दचन्द्रिका।)

अभीक्ष्णं, स्त्री, (क्षणमभिगतं, प्रादिसमासः एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भ्रष्टं। नित्यं।
तद्व्युत्क्रिययोऽस्ति। इति मेदिनी ॥ (पुनः पुनः।
शश्वत्। अविरतं। निरन्तरं। “उदीर्णरागप्रति-
रोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षतयतिदुर्गमः”। इति
माघः ॥

“इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनोऽपि
न क्षातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीं”।
इति भट्टिकाव्ये।)

अभीक्ष्णं, व्य, (अभि + क्ष्ण तेजने डसु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति
अथयं।) पुनः पुनः। अनारतं। इत्यमरः ॥

अभुक्तः, त्रि, (भुज् + भावे क्तः अश् आद्यच् विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज् + कर्मणि क्तः,
नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—

“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
इति वैद्यकं ॥ अकृतभोजनं वस्तु ॥ (सुक्ता ब्राह्मणाः
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। “नाभुक्तं क्षीयते
कर्म कल्पकोटिशतैरपि”। इति पुराणम्।)

अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा। “अभूद-
भूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियाम्” इति माघः ॥
“नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्” इति नैषधं ॥

अभेदः, त्रि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—“अभेदः शिवरामयोः” इति
पुराणं ॥ (तादात्म्यम्।

“काकः कृष्णः पिकः कृष्णः स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायते काकः काकः पिकः पिकः” ॥
इति नीतिरत्ने। “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्ययौ”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभ्य

अभेद्यं, स्त्री, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे ण्यत्,
नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः ॥
अभेदनीयवस्तुनि त्रि। यथा,—

“अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यच्च दंशनं”।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अभोजनं, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः।)
भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—

“अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं।
रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” ॥

इति वैद्यकं ॥ (अनशनं।
“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्वातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं” ॥
इति मलमासतत्त्वं।)

अभ्यग्रं, त्रि, (अभिमुखमग्रं यस्य तत्।) समीपं।
निकटं। इत्यमरः ॥

सम्यङ्गः, पुं, (अभि + अन्ज घञ् कुलं।) तैलमर्दनं।
तत्पर्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः ॥

यथा,—
“तैलमल्पं यदङ्गेषु न च स्याद्वाङ्गतर्पणं।
सा मार्ष्टिः एधगम्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्” ॥

इत्यायुर्वेदः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं।
कफवातनाशित्वं। धातुपुष्टिजनकत्वं। त्वग्वाग्बल-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं।
पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि
सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर-
णीयः ॥ कफग्रस्तकृतभेदवमनाजीर्णिभिर्नाभ्यङ्गः
करणीयः। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च।

“मूर्द्धि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतं।
सोतोभिस्तर्पयेद्बाहू स चाभ्यङ्ग उदाहृतः” ॥
तत्पर्यायः। अभ्यङ्गनं २। इति शुद्धितत्त्वधृता-
युर्वेदः ॥ आभां इति भाषा।

अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अक्ष + अच्, एषोदरादित्वात्
साध।) तिलकल्कः। इति ऋग्वेदिश्राद्धप्रयोगः ॥

अभ्यङ्गनं, स्त्री, (अभि + अन्ज + कर्मणि ल्युट्।)
तैलं। इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनम्।
“भोजनाभ्यङ्गनादानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः ॥
क्षमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति” ॥
इति मनुः।)

अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभिगतं प्रादिसमासः।)
मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तरालं २। इत्यमरः ॥
अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राज-
निर्घण्टः ॥

((“प्राणापाणौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ”।
इति भगवद्गीता।)

अभ्यमितः, त्रि, (अभि + अम् + क्तः।) रोगी।
इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रिणः, पुं, (अभि + मित्राभिमुखं अयथीभाव-
समासः, अलङ्कामीत्यधिकारे अभ्यमित्र + क्त
तस्य ईनः।) अभ्यमित्रः। इत्यमरः ॥

अभ्य

“हरामि रामसौमित्रि मृगी भूत्वा मृगद्युवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रिणी यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु” ॥
इति भट्टिः ।)

अभ्यमित्रिणी, पुं, (अभि + त्रस्य शत्रोराभिमुखं अय-
योभावः, अभ्यमित्रमलङ्कामीत्यधिकारे अभ्यमित्र
+ क् तस्य ईयः ।) अभ्यमित्रः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्ता । युद्धस्थले
शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रिणीः २
अभ्यमित्रिणीः ३ । इत्यमरः ॥

“तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।
मारीचोऽनुनयं स्वासादभ्यमित्र्योभवामि ते” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्णः, चि, (अभि + अर् + क्तः, आविर्दृश्ये इङ-
भावः णत्वञ्च ।) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः ।
निकटवर्ती । “तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बा-
धते यथासन्ने । तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्ण-
जलागमो दिवसः” । इति रत्नावली । “उच्यन्तां
सैनिकाः न कैश्चिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः परिक्रा-
म्यन्तां” । इति महावीरचरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । “अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमान्धया राधया” । इति गीतगीविन्दे ।)

अभ्यवकर्षणं, स्त्री, (अभि + अव + कृष् + भावे ल्युट् ।)
शल्यादेरुत्पाटनं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवस्कन्दः, पुं, (अभि + अव + स्कन्द + घञ् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । अभ्यासादनं २ प्रपातः ३ धाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्कन्दनं, स्त्री, (अभि + अव + स्कन्द + भावे
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहारः, पुं, (अभि + अव + ह + भावे घञ् ।)
भक्षणं । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृतं, चि, (अभि + अव + ह + क्तः ।) भुक्तं ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसनं, स्त्री, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यास-
करणं । पौनःपुन्येन करणं चिन्तनञ्च । यथा,—
“स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके” । इति मेदिनी ॥
(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । पुनःपुनः
व्यावर्त्तनम् ।

“विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि” ।
इति रघुः ।

“स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते” ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असू उपतापे हिंसायाञ्च, कण्ठा-
दित्वात् यक् + भावे च स्त्रियामाप् ।) असूया ।
गुणेषु दोषारोपणं । यथा । “चैत्रस्य दानं ता-
मसं” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (“अनिर्हतं
भूतिषु गृह्वैरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम्” ।
इति भट्टिकाव्ये” । ईर्ष्या । विद्वेषः । औद्धत्या-
दन्यगुणार्जनामसहिष्णुता ।

अभ्या

“केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

“प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, स्त्री, (अभि + आ + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वाङ् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मिथ्यादायोया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । शतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ “स च ज्ञातपूर्व-
गृहागतः” इति श्रीधरस्वामी ॥

“बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + आ + गम् + अच् ।) समीपं ।
मारणं । युद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥
(घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

“अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके” ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।

“का त्वं शुभे कस्य परिग्रहे वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते” ।
इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिकः, चि, (अभ्यागारे तद्गतकर्मणि व्या-
एतः, ठन् तस्य इकः ।) कुटुम्बव्यापृतः । पुत्र-
दारादिपोषणव्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, स्त्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।)
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
सुकुटः ॥

अभ्यान्तः, चि, (अभि + आ + अन् + कर्त्तरि क्तः
इङ्भावः, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥
अभ्यामर्दः, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽञ्च, अभि + आ + मृद
+ आधारे घञ् ।) संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, चि, (आभिमुख्येनाश्रयते व्याप्यतेऽनेन,
अशू व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपं । इत्यमरटी-
कायां रायसुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते, असुक्ष्मे
कर्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आवृत्तिः । इति मे-
दिनी ॥ श्रारभ्यासः । तत्पर्यायः । खुरली २ योग्या
३ । इति चिकित्साशेषः ॥ समीपे चि । इत्यमरः ।
चित्तस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे बाह्ये वा प्रतिमादावालम्बने
सर्वतः समावृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं धनञ्जय” ।

इति भगवद्गीताटीकायां नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादनं, स्त्री, (अभि + आ + सद् + शिच् +
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, पुं, (अभि + आ + ह + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । चौर्यं । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
ग्रहणं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, स्त्री, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट् ।)
गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेरुत्थानं ।
यथा,—

“यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥ (ख्यातिः । कीर्तिः । यशः ।
गौरवेणोत्थानादिना प्रबुद्धगमनं । “अलमलम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरु इति भवाने-
वास्माकं पूज्यः” । इति नागानन्दः ।

“नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालपा मधराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्ये न गम्यते” ॥

इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।

“नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः” ॥
इति रघुवंशे । सूर्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्ट-
लाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
श्राद्धतत्त्वं । सर्वतोभावेनोदयः । अर्थाद्जननादि-
वृद्धिः । यथा,—

“राजन्नभ्युदयोऽस्तु वल्लनकवे हस्ते किमास्ते तव
श्लोकः कस्य कवेरसुख्य कृतिनस्तत् पथ्यतां पथ्यते ।
किन्वासाभरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्चामरान्दोलना-
दुद्वेक्षद्भजवल्तिकङ्कणभण्डाकारः क्षणं वार्य्यतां” ॥

इत्यस्य पूर्वार्द्धे वल्लनकविकर्णोटराजयोर्वीक्ष्य
शेषार्द्धे कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।

“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
युधि विक्रमः” । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यं । प्रभावः । “यद्वाङ्मदङ्गाभ्युदयानुजीविनो
यदुप्रवीराः” । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, चि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
सुप्ते सूर्यो उदेति सः । सूर्योदयकालप्राप्तौ ।
इत्यमरः ॥ उदयप्राप्तः । यथा,—

“माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मभ्रमपि चाख्ण्डालं कं पतन्तं पुनीमहे” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्वतः उदति-
शयेन इतं गतं प्रातर्विहितं कर्मोक्तादिति व्युत्-
पत्त्या सूर्योदयकाले निद्रया अननुष्ठिततत्कालो-
चितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, चि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्वी-
कृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

“प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।

जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं” ॥

इति महाभारते । समीपागतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । सिद्धान्त-
तया निरूपितः । सदृशीभूतः । सन्निकृष्टः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे अच् ।)
स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिष्ठा । “प्रसीदेति
ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो
पुनरिति भवेदभ्युपगमः” । इति रत्नावली । अ-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ

“सर्वदोषानभिखण्डादान्मायसमतां गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाणं पुण्यपापयोः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पठ् + क्तिन् ।)
अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अनिष्टनिवारणपूर्वका-
भीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदर्ह-
स्याभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
शाकुन्तले । रक्षा । परिचायं ।
“कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्यने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनुः ।)

अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।)
अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः ।
यथा । “तत्स्वीकृतव्यतिकरे क इहाभ्युपायः” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ (कौश्लं ।
“अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतं” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु” ॥
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
यनं । उपगच्छेन्नद्रव्यं । यथा,—
“तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तः ।)
स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः” ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
“मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।) अभ्युषः ।
पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्युषः, पुं, (अभि + उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।)
पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्धपाकयवसर्व-
पादिः । वङ्गिना ईषदग्धः चुट चुट शब्दवान् इति
केचित् । दरदग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्यायः ।
आपक्वं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥ * ॥ पौलिका । रोटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं ।
रोचकत्वं । बलकारित्वं । श्लेष्मट्टिजनकत्वं । पित्त-
रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ * ॥ अङ्गारकृतायास्तस्या गुणाः ।
अग्निदीपनत्वं । वायुवृद्धिकारित्वं । लघुत्वं ।
बलकारित्वञ्च ।

“सा खेहयुक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्वं । यथा,—
“आपक्कमवपक्कं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
अभ्युषोऽभ्युष इत्येते ईषत्पक्क्यवादिषु” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ, अभि
+ उष् + कर्मणि घञ् ।) अभ्युषः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥

अभ्युष गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ओष्ठवर्गचतु-

अभ

र्थोपधः । अभति । इति दुर्गादासः ।
अभं, स्त्री, (अपोविभर्त्ति इति अप + भृ + क ।)
मेघः । आकाशं । स्वर्गं । अभकधातुः । इति
मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।
“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धतं ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्धनव्यानाच्छिखरेषु महीभृताः ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकं ॥
तद्वच्चं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवात् ।
गगनाद्वलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षलित्यवित्शृङ्गभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधं ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णान्तु गदेषु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधं ।
मुच्यत्यग्नौ विनिःक्षिप्तं पिनाकं दलसर्पयं ॥
अज्ञानाद्भ्रष्टाणात्तस्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
दर्दुरं खमिनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिं ॥
गोलकान् बज्रशः कृत्वा स स्यान्मृगप्रदायकः ।
नागान्तु नागवदङ्गौ फुत्कारं परिसृजति ॥
तद्भ्रक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वज्रन्तु वज्रवत्क्षितेत्तन्नामौ विद्वतिं व्रजेत् ॥
सर्वाभेषु वरं वच्चं व्याधिवाङ्मयमृगहृत् ।
अभ्रमुत्तरशैलेत्यं बज्रसत्त्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाद्रिभवं खल्यसत्त्वमल्पगुणप्रदं” ॥ * ॥
मारिताभ्रगुणाः ।

“अभं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हृन्त्याल्लिदोषं व्रणमेहकुष्ठं
श्लिहोदरग्रन्थिविषहर्मीञ्च ॥

“रोगान् हन्ति द्रव्यति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याच्च रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं रेव्यमानं मृताभ्रं” ॥ * ॥
अशोधिताभ्रदोषाः ।

“पीडां विधत्ते विविधां नराणां
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदञ्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं ह्यसिद्धं गुरुतापदं स्यात्” ॥ * ॥

अस्य शोधनविधिर्यथा ।
“कृष्णाभ्रकं धमेदङ्गौ ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तद्गुलीयास्तजैर्द्रवैः ॥
भावयेद्वयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति” ॥ * ॥
तस्य मारणं यथा ॥

“कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरेर्दिनं खले चक्राकारञ्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्जपुटे पचेत् ।
पुनर्मर्दयेत् पुनः पाच्यं समवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकायैस्तद्धयेत् पुटत्रयं ।
म्रियते नात्र सन्देहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लौहपात्रे विपाचयेत् ।

अभ

घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” ॥ * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
“पादांशसलिलं युक्तमभ्रं बद्धाय कम्बले ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभ्रलिहः, पुं, (अभ्रं लेटि स्पृशति, अभ्र + लिह
कर्त्तरि खण्, सुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनिः ॥
(मेघस्पृशी । अत्युच्चः ।
“अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिह्याग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैलैर्विशेषैः” ॥
इति मेघदूते ।)

अभ्रकं, स्त्री, (अभ्र गतो + खलु, तस्य अक ।)
खनामख्यातधातुः । आभ इति भाषा । तत्प-
र्यायः । गिरिजं २ अभ्रमं ३ । इत्यमरः ॥
गिरिजामलं ४ गौर्यामलं ५ । इति खामी ॥
गिरिजावीजं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः ॥
शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १०
अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रं १२ भ्रङ्गं १३
अम्बरं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ बज्र-
पत्रं १७ खं १८ अनन्तं १९ गौरीजं २० गौरी-
जयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
रसायनत्वं । स्निग्धत्वं । बलवर्णाभिवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं ।
बल्यत्वं । कुष्ठमेहत्रिदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तच्चतु-
र्विधं यथा,—

“श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्विध्यं चातिभिन्नजिघाहं ।
श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते
नीलं व्याधिव्यग्रमग्नं गुणाच्छु” ॥

इति मदनविनोदः ॥

(“अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।
अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनं” ॥
इति चक्रदत्तः ।)

अभ्रङ्गः, पुं, (अभ्रमाकाशं कषति गच्छति धातूना-
मनेकार्थत्वात् अभ्र + कष् + खच् + सुम् ।) वायुः ।
इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पृशी । अत्युन्नतः । अभ्रं-
लिहः ।

“सर्वङ्गधयशःशालं रामकल्पतरुं कपिः ।
आदायाभ्रङ्गधं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनं” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । तस्य
कायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।)
राजग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव इवार्थे कन् ।)
राजग्रहः । इति हारावली ॥

अभ्रपुष्पं, स्त्री, (अभ्रं मेघ एव पुष्पं जलरूपफलस्य
निदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।)
जलं । यथा,—
“अभ्रपुष्पमपि दिव्यति शीतं
सार्थिना विमुखता यदभाजि” । इति नैषधं ॥

अभो

अभपुष्पः, पुं, (अभमिव शुभं पुष्पं यस्य सः) ।
 वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अभ्रमः, त्रि, (न भ्रमः भ्रान्तिः, नञ्समासः) ।
 (भ्रमाभावः) । भ्रमरहितः । अभ्रान्तः । नास्ति
 भ्रमो यस्येति वज्रग्रीहिः ॥
 अभ्रमांसी, स्त्री, (अभमिव जटायां मांसमस्याः
 सा गौरादीत्वात् डीष्) । आकाशमांसीलता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जटामांसी) ।
 अभ्रमातङ्गः, पुं, (अभ्रस्य मेघस्य अधिष्ठाता
 मातङ्गः, शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपद-
 लोपश्च) । ऐरावतः । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ॥
 (स च समुद्रजातः पूर्वदिङ्नागः) ।
 अभ्रमाला, स्त्री, (अभ्राणां माला श्रेणी, षष्ठीतत्-
 पुरुषः) । मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हला-
 युधः ॥ (घनघटा । कादम्बिनी) ।
 अभ्रमुः, स्त्री, (न भ्राम्यति, भ्रम + उञ्, नञ्-
 समासः, मान्तत्वात् वृद्धभावः) । ऐरावतस्त्री ।
 सा पूर्वदिङ्हस्तिनी । इत्यमरः ॥
 अभ्रमुप्रियः, पुं, (अभ्रमोः पूर्वदिङ्हस्तिन्याः प्रियः) ।
 ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (अभ्रमातङ्गः) ।
 अभ्रमुवल्लभः, पुं, (अभ्रमोः वल्लभः प्रियः) । ऐरा-
 वतहस्ती । इत्यमरः ॥
 अभ्ररोहं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् रोहः जन्म यस्य
 तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नत्वात् तथात्वं) । वैदूर्य-
 मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभ्रवाटिकाः, पुं, (अभ्रस्येव वाटी वक्रता यस्याः सा,
 समासान्तः कः, ङ्रस्) । आभ्रातकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अभ्रान्तः, त्रि, (भ्रम् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः) ।
 भ्रान्तिशून्यः । यथा ।
 “आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्”
 इत्यत्र “यतोऽभ्रान्तबुद्धयः” । इति चरकटीका-
 कारः ॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः । भ्रमणशून्यः ।
 स्थिरश्च) ।
 अभ्रिः, स्त्री, (अपो विभर्ति, नौकामार्जनार्थं धार-
 यति, अप् + भृ + कर्त्तरि क्तिः) । काष्ठकुहालः ।
 नौकामार्जनार्थकुहालाकृतिकाष्ठं । इत्यमरः ॥
 (तीक्ष्णायो लोहदण्डः) ।
 “अभिं कार्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः” ।
 इति मनुः ॥
 अभ्रियः, त्रि, (अभ्रे भवः, अभ्र + घ तस्य इय) ।
 अभ्रोद्भववस्तु । तत्पर्यायः । मेघभवः २ । इत्य-
 मरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वज्रं ।
 कुलिशं) ।
 अभ्री, स्त्री, (अभ्रति मलं गच्छति अभ्र + इन्,
 कृदिकारादिति पक्षे डीष्) । काष्ठकुहालः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अभ्रेषः, पुं, (अभ्रे चलने + घञ्, नञ्समासः) ।
 उचितः । न्यायः । इत्यमरः ॥
 अभ्रोत्थं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति,
 अभ्र + उत् + स्था + क्) । वज्रं । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

अम

अम क् रोगे । क आमयति व्याधिलोकं । इति
 दुर्गादासः ॥
 अम गतौ । भजने । शब्दे । अमति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अम्, य, (अम् + क्तिप्, स्वरादित्वादय्यत्वमस्य) ।
 शीघ्रता । अल्पं । इति व्याडिः ॥
 अमं, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तत्वात् वृद्धिः,
 अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्शआद्यच्,
 प्रायेण अपक्वफलभक्षणेन रोगोत्पत्तेस्तस्य तथात्वं) ।
 अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगे पुं ।
 इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
 अमङ्गलं, स्त्री, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्) ।
 अशुभसूचकं । तद्यथा,—
 “सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभाण्डैरसङ्गैः ।
 ददर्शमङ्गलं राजा पुरो वर्त्तन्नि वर्त्तन्नि ।
 ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ।
 मुक्तकेशीं क्षिप्रनासां रुदन्तींश्च दिगम्बरां ।
 दृष्ट्वास्वपरीधानामपरां विधवामपि ।
 मुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताश्च कुट्टिनीं ।
 पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ।
 कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पौपजीविनं ।
 कुचेलमतिरुद्धाङ्गं नम्रं काषायवासिनं ।
 अङ्गविक्रियिणश्चैव कन्याविक्रियिणं तथा ॥
 चित्तां दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ।
 सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाक्षं शृङ्गकं विषं ॥
 आड्रपात्रश्च पिण्डश्च मोटकं वानरं तथा ।
 देवलं वृषवाहश्च शूद्रश्राद्धाभोजिनं ॥
 शूद्राभ्यापचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकं ।
 कुशपुत्तलिकाश्चैव शूद्रदाह्नकारिणं ॥
 शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ।
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणं ॥
 दक्षिणे च शृङ्गालश्च कुर्वन्तं भैरवं रवं ।
 कपर्दकश्च क्षौरश्च क्षिप्रकेशं नखं मलं ॥
 कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनं ।
 अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं श्लोककारिणं ॥
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरश्च नरघातिनं ।
 पुंश्चलीपतिपुत्रश्च पुंश्चल्योदनभोजिनं ॥
 देवतागुरुविप्राणां वस्तुविचापहारिणं ।
 दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलं ॥
 पिटमाटविरक्तश्च द्विजाश्वत्थविघातिनं ।
 सत्यघ्नश्च क्षतघ्नश्च स्थाप्यापहारिणं जनं ॥
 विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकं ।
 गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकं ॥
 जीवानां घातकश्चैव स्वाङ्गहीनश्च निर्दयं ।
 व्रतोपवासहीनश्च दीक्षाहीनं नपुंसकं ॥
 गलितव्याधिगात्रश्च काणं वधिरमेव च ।
 एकसं क्षिन्नलिङ्गश्च सुरामत्तं सुरां तथा ॥
 क्षिप्तं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्हभं तथा ।
 मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कान्तिनं नृकपालिनं ॥
 भक्षणावातं रक्तवृष्टिं वात्याश्च वृक्षपातनं ।
 वृक्षश्च शूकरं गन्धं श्येनं कङ्कश्च भल्लुकं ॥
 पाशश्च शुष्ककाष्ठश्च बायसं गन्धकं तथा ॥

अम

अयदानिब्राह्मणश्च तन्मन्त्रोपजीविनं ॥
 वैद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधं तुषमेव च ।
 कुवात्तां मृतवार्त्ताश्च विप्रशपापश्च दारुणं ॥
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्तन्नि ।
 मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरं ॥
 वामाङ्गस्पन्दनं देहजाद्यं राक्षो बभूव ह ।
 तथापि राजा निःशङ्को दर्शं दर्शमङ्गलं ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 अमङ्गलः, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) । एरण्डवृक्षः ॥
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अमङ्गलः, त्रि, (न मङ्गलः, नञ्समासः) । मङ्गल-
 शून्यः । अकुशलः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं
 दधत् कथं” । इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ॥ मङ्गला-
 भावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलाभासरतिं विचिन्त्य
 तं” । इति कुमारसम्भवः ॥
 अमङ्गल्यः, त्रि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत् ततो-
 नञ्समासः) । अमङ्गलजनकः । यथा,—
 “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं” ।
 इति पुष्पदन्तः ॥ (अशुभकरः । अशिवसूचकः ।
 “देवि! मैवममङ्गल्यवादिनी भव” । इति नागा-
 नन्दः) ।
 अमण्डः, पुं, (नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा
 यस्य सः) । एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ (मण्डहीन-
 भक्तादि । भूषणहीनश्च) ।
 अमतः, पुं, (अम् रोगे + अतच्, अथवा मन् +
 भावे क्तः, नास्ति मतमभिप्रायो यत्र सः । अथवा
 मन् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः) । रोगः । मृत्युः ।
 कालः । इत्युणादिकोषः ॥
 अमतिः, पुं, (अम् + अति) । कालः । चन्द्रः । इति
 मेदिनी ॥ दुष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च” ।
 इति शब्दरत्नावली । अबुद्धिः । अज्ञानं । अन-
 भिसन्धिः ।
 “भुक्तालोऽतमस्यान्नममत्या क्षपणं व्यहं ।
 मत्या भुक्ता चरेत् क्षुब्धं रेतोविष्मूत्रमेव च” ॥
 इति मनुः ॥
 अमत्रं, स्त्री, (अमति भुङ्क्तेऽन्नमत्र, अम् भोजने
 आधारे अचन्) । पात्रं । अस्य भाषा अमिर्त्ति ।
 इत्यमरः ॥ (भाजनं । स्थानं । भोजनपात्रं) ।
 अमत्सरः, पुं, अन्यशुभदेषाभावः । अत्र नञ्समासः ॥
 मात्सर्यरहिते त्रि । अत्र वज्रग्रीहिसमासः ॥
 अमनिः, स्त्री, (अमति यात्यत्र, अम + आधारे
 अनि) । वर्त्म । पश्याः । इत्युणादिकोषः ॥
 अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः) । वृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्दभिन्ने त्रि । यथा ।
 “एलुभाम्यदमन्दमन्दरगिरियावाग्रकण्डूयना-
 न्निद्रालोः कमठाक्षतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु
 वः” । इति श्रीभागवतं ॥ (भीषणः । घोरः ।
 अतिगभीरः) ।
 “आगुञ्जद्विरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरम्
 ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराघ्नातमुज्जृम्भयन्” ।
 इति उत्तरचरिते । प्रचुरः । बज्रलः । अनल्पः ।

अम

“कण्ठकनककिङ्किणीभङ्गाभङ्गायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिगदिरदवारिदैरावतः” ॥

इति उत्तरचरिते । “आनन्दममन्दमिमं कुवलय-
दलनोचने ददासि त्वं” । इति काव्यप्रकाशः ।
अजङ्ग । कुशलः । उद्योगी ।)

अमरः, पुं, (नास्ति ममेवमिमानो गृहादिषु यस्य)
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताशून्ये
त्रि । (संसारमायारहितः । विषयासक्तिशून्यः ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृत्तमूलनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (मृ + कर्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः ।
इत्यमरः ॥
“विवभौ देवशङ्काशो वज्रपाणिरिवामरैः” ।
इति महाभारते ।
“फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।
इति शान्तिशतके ।)

कुलिशवृत्तः । अस्थिसंहारवृत्तः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृदुरहि-
ते त्रि । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिशा-
ब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विक्र-
मादित्यराजसमीपनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषश्च ।
यथा,—

“इन्द्रशङ्खः काशकृष्ण पिषली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजेनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥

“धन्वन्तरिस्तपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ॥

इति नवरत्नं ॥ स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङः ।) दुष्वदिरवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कालस्तन्यः । पत्रतरुः ।)

अमरदारुः, पुं, (अमराणां दारुः, घृहीतपुरुषः ।)
देवदारुवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरद्विजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवलब्राह्मणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य समा-
सान्तः कः ।) काशटण्ड । इति रत्नमाला । केश्या ।
इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्णं पुष्पं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, स्वार्थे कन् ।) अध-
पुष्पीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्लरी, स्त्री, (अमरा द्वेदनेऽपि न भ्रियमाणा
वल्लरी वल्ली ।) आकाशवल्लरी । इति वैद्यकं ॥

अमरा, स्त्री, (न भ्रियते मृ + कर्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दूर्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । स्थूणा ।
जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवाख्यीवृत्तः ॥ वटी-
वृत्तः । महानीलीवृत्तः । मृहकन्या । घृतकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाला ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्वतः,
देवालयत्वात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +
मतुप् मस्थाने व दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥
अमराः सन्ति अस्यामिति मोक्षभूपादिति वतुः
नाम्नास्थर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । पूषभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥
महेन्द्रनगरी ॥ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तदर्थं यथा । शिवशर्म्मेवाच ।
“रमयन्ती मनोऽतीव केयं कस्येयमीशितुः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा” ॥

गणावृत्तः ।

“शिवशर्म्मेन् महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम ।
लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षपुरी त्वयं ॥
तपोबलेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
दिवापि कौसुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियं अयेत् ॥
यदा कलानिधिः कापि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत् ।
तदा स्वप्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेष्वेषु निगूहयेत् ॥
यदच्छभितौ वीक्ष्य समन्ययोषिद्विशङ्किता ।

सुग्धानाशु विशेषचित्रमपि सां चित्रशालिकां ॥
हर्षेषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वत्र निर्भयं ।
खनीलिमानमाधाय तमोऽहःसपि तिष्ठति ॥

चन्द्रकान्तशिलाजालसुतमन्त्रामलं जलं ।
तत्र चादाय कलसैर्नैच्छन्त्यन्यजलं जनाः ॥
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न च ते पश्यतो हराः ।
चेलान्यलङ्कृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽर्पयेत् ॥

गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।
यतो जानाति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामणिर्द्रुतं ॥
सूषकारा न सन्त्यत्र रसकर्मविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्वैरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं ॥

कीर्त्तिरुसैःश्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजिषु ।
रत्नमुच्चैःश्रवाश्चात्र हयानां पौरुषाधिकः ॥
शेरावतो दन्तिराजश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते ।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोज्ज्वलः ॥

तरुत्वं पारिजातः स्त्रीरत्नं सौर्वशी त्विह ।
नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपां ॥
त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमोरिता ।
प्रतीक्षते सावसरं सेवयै प्रयत्नं त्विह ॥

स्वर्गेऽप्यिन्द्रपदादप्यत्रविशिष्येत किञ्चन ।
यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥
अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् ।
किन्नेन तुल्यमन्यत् स्यात् प्रवित्रमथवा महत् ॥

अर्चिष्मती संयमनो पुण्यवत्यमलावती ।
गन्धवत्यलकेशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥
अथमेव सहस्राक्षस्त्वमेव दिवस्पतिः ।
शतमन्युर्यदेवो नामान्येतानि नामतः ॥

अम

सप्तापि लोकपाला ये त एनं समुपासते ।
नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशीर्भरीयते ॥
एतत्स्यैश्वर्यं सर्वेषां लोकानां स्यैश्वर्यमिष्यते ।
पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितं ॥
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युग्रसंयमाः ।
गन्धर्व्यक्षरक्षांसि महेन्द्रपदलिप्तवः ॥

सगराद्या महोपाला वाजिमेधविधायकाः ।
कृतवन्तो महायत्नं शक्यैश्वर्यं जिघृक्षवः ॥
निष्पृथुहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजां ॥

असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महोमुजः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजन्यपि ते द्विजाः ॥
तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोडश ।
ये यच्छन्त्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं ॥

अस्त्रीववादिनो धीराः संग्रामेष्वपराङ्मुखाः ।
विक्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।
यायजूका वसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः ॥

एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्यते पूः शुभा ।
इमामर्चिष्मतीं वीक्ष्य वीतिहोत्रपुरीं शुभां ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्त्यः, पुं, (न मर्त्यः, इति नञ्समासः ।) देवता,
इत्यमरः ॥ (मरणधर्म्मरहितः । अक्षयः । अवि-
नश्वरः ।)

अमर्त्यभुवनं, स्त्री, (अमर्त्यानां देवानां भुवनं वास-
स्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

अमर्षः, पुं, (मृष + भावे घञ्, नञ्समासः । नास्ति
मर्षः क्रोधो यस्य, त्रि, क्रोधशून्यः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पिबन्धामर्षात् पुनर्नोत्सादयिष्यति” ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इष्ट-
घाते असहिष्णुत्वं ।

“यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्देशैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥
इति भगवद्गीता ।)

अमर्षणः, त्रि, (मृष + बाङ्ल्यात् कर्तरि ल्युट्
नञ्समासः ।) क्रोधो । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।
कापनस्वभावः । अतिसंक्रुद्धः । प्रक्रोपितः ।

“रघोवरश्चममयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रमिदमर्षणः” ।
इति रघुवंशे । असहनः । असहिष्णुः ॥ पर-
कृतापमानादेरसहनशीलः ।

“गत्वा ऋदे वासुदेवेन साङ्गं
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे” । इति महाभारते ।
“अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्तं ददति द्विजिह्वः” । इति रघुवंशे ।)

अमर्लं, स्त्री, (नास्ति मर्लं यस्य तत् ।) अधधातुः ।
निर्मले त्रि । इति मेदिनी ॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मर्लं यस्याः सा, अथवा अम्
+ कलच् स्त्रियां टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥
सातलावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूम्यामलकी ।
इत्यमरः ॥ नाभिनाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमसः, ऐ, (अम गतिरोगादौ असच् ।) कालः । निर्बोधः । रोगः । इत्युणादिकोषः ॥
 (“अमसो वालिशे काले रोगभेदे पुमानयं” ।
 इति अमरः ।)

अमा, व्य,, (न मा + का स्वरादित्वादव्ययं) सहाय्यं । निकटं । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिन्नन्ति, मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा च स्कन्दपुराणीयप्रभासखण्डे ।

“अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी” ॥

अस्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या खक्स्त्रवत् सर्वानुस्यूता अमा नाम्नी महाकला प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । साङ्गं । समीपं । निकटं । अन्तिकं ।)

अमांसः, त्रि, (नास्ति मांसं यस्य सः ।) दुर्बलः । इत्यमरः ॥ अल्पमांसयुक्तः । मांसरहितश्च ॥ (कृशः । क्षीणकायः । निरामिषभक्ष्यवस्तु ।)

अमात्यः, ऐ, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप् ।) मन्त्री । इत्यमरः ॥ तत्परीक्षा । यथा,—

“शान्तो विनीतः कुशलः सत्कुलीनः शुभान्वितः । शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजामिह” ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(“भृता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं भृतं । मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान्” ॥ इति महाभारते ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + णिच् + भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) अनारः । न्यक्कारः । इति शब्द-रत्नावली ॥

(“अतुष्टिदानं कृतपूर्वनाशन-ममाननं दुश्चरितानुकीर्तनं । कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृति-विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणं” ॥ इति हितोपदेशे ।)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्, नञ्समासः ।) दुःखं । पीडा । व्यथा । तदयुक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ अमानस्यं अमानस्यमपि पाठः ॥

अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।) अमाननीयः । अनारुह्यः । मान्यशब्दस्य नञा समासः ॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् ऋस्वः ।) अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥

अमाधिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इत् ।) मायारहितः । माया विद्यते यस्य स माधिकः ततो नञा समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ

अमा

यस्यां, अमा + वस + अधिकरणे गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + आधारे ण्यत् स्त्रियां टाप् ।)

कृष्णपक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्च-दशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिलः ॥ परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन एकराश्यवच्छेदेन सहावस्थानरूपः । इति रघु-नन्दनः ॥ तत्पर्यायः । अमावस्या २ । दर्शः ३ । सूर्येन्दुसङ्गमः ४ । इत्यमरः ॥ पञ्चदशी ५ । इति स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावसी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ सा दृष्टेन्दुकला सिनीवाली १० । नष्टेन्दुकला च कुहूः ११ । इत्यमरः ॥ तद्यवस्थादि यथा । अथामावस्या । सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात् । वराहपुराणे चाण्डालप्रपथे ।

“षष्ठ्यष्टम्यमावस्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अस्मातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥

अतोऽत्र खानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पिण्डके-णापि स्वातन्त्र्यम् ।

“अमाखानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं ।

न जीवत्पिण्डकः कुर्यात् कृते च पिण्डहा भवेत्” ॥

इति वचनं रागप्राप्तखाननिषेधकं ।

“भोगाय क्रियते यत्तु खानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दृश्यमादौ नित्यनैमित्तिके न तु” ॥

इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ * ॥

पैठिनसिः । “न पर्वसु तैलं क्षौरं मांसमभ्युपे-यात् नामावास्यायां हरितमपि किञ्चात्” ।

इति ॥ * ॥

“पृथे तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैद्यतौ ।

अमायाञ्च नदीखानं पुनात्यासप्तमं कुलं” ॥

अत्र दहत्याजन्मदुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठः ॥ * ॥

यासः । “अमावास्यां भवेदारो यदि भूमिसुतस्य च ।

गोसहस्रफलं दद्यात् खानमात्रेण जाङ्गवी” ॥

“सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् खानं यन्मौनिना कृतम्” ॥

सिनीवाली चतुर्दशीयुक्तामावस्या यस्तापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविश्वविधौ न युग्मा-दरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौन-मरुणोदयकालमारभ्य खानपर्यन्तं । न तु खान-कालमात्रे ।

तत्र,

“उच्चारं मैथुने चैव प्रसावे दन्तधावने ।

खाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्” ॥

इति खानेन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् । उच्चारं पुरीषोत्सर्गं ॥ * ॥ स्मृतिः ।

“करतोयोजनं प्राप्य यदि सोमयुता कुहूः ।

अरुणोदयवेलायां सूर्यग्रहणतैः समा” ॥

अमा

खानमन्तः ।

“करतोये सदानीरे सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते । पौण्ड्रान् ज्ञावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे” ॥

पौण्ड्रान् देशविशेषान् ॥ * ॥ मरीचिः ।

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

अत्र ।

“दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरभयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः” ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ श्रावणा-मावास्याया उपादानं ।

“वार्षिकांश्चतुरो मासानाहरेत् कुशमृत्तिकाः । आददीत त्वभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं” ॥

इति संवत्सरप्रदीपधृतशिवरहस्योपस्थापवादक-मिति । विद्याकरवृत्तं ।

“सङ्गृह्णादत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादध्वर्वर्हिषां । ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्मणि” ॥ * ॥ संवत्सरप्रदीपे ।

“अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप । कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं” ॥

तत्प्रमाणप्रयोगौ षोडशीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥

अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह कौयुमिः ।

“संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्क्षयोदशः ।

तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये” ॥

संवत्सरप्रदीपे ।

“एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परत्र मलिम्लुचे” ॥

यत्तु ।

“जातकर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।

मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” ॥

इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरं ॥ * ॥

अमावास्याश्राद्धकालमाह कन्दोगपरिशिष्टं ।

“पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः” ॥

पिण्डानां पिण्डाणां अन्वाहार्थं श्राद्धं मासैकद्वि-जनकं यत्तत्तथा । तथा च मनुः ।

“पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्थं विदुर्बुधाः” ।

राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चक्षया-

भावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतादृग्-

व्युत्पत्तेः साधिनिरभिसाधारणत्वात् वक्ष्यमाण-

काव्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्तम्भितावर्द्धमानाभेदः

साधारणः ॥ * ॥ यत्तु,—

“पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्यं विप्रश्चन्द्रक्षयेऽभिमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं” ॥

इति मनुवचनं तत्साधिः पिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्यं

मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्वीते-

तिक्कमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं ।

तथा च ।

“लक्ष्मणवीप्सेत्यभूतेष्वभिर्भागे परिप्रती ।

अनुरेषु सहाय्यं च ह्रीने उपपन्नं कथ्यते” ॥

चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु काव्यायनोक्तक्षये

अमा

तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव
आडविवेकः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्त-
कृष्णपक्षविहितपार्वण्यश्राद्धे यथास्तमिति वच-
नात् व्यवस्थेयुक्तं । तत्र साम्प्रिकर्तव्यत्वाविशेषिता-
मावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्य-
वस्था साम्प्रिनिरभिसाधारणीत्यवगम्यते । एवञ्चा-
मावास्यायां मृताहनिमित्तक औरसक्षेत्रजपुत्र-
कर्तव्यपार्वणे क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु
यथास्तमित्यनेन । एतद्विदत्तं मलमासतत्त्वे ॥ * ॥
यत्तु दशममुहूर्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि
श्राद्धे तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थ एवेति
वासरहतीयांशभिधानं साम्प्रिपरमेवेति परि-
शिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं । पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यं
दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितॄणां इति श्रुत्या
तन्मुहूर्तस्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधनादेव श्राद्धे
परित्यागः । एतच्छ्रुतिमूलकमेव वासरस्य हती-
यांश इत्युक्तं । वासरस्य हतीयांशे त्रिधा विभक्तस्य
दिनस्य हतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति
सन्ध्यासमीपैकमुहूर्तं आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः ।
तेन ।

“प्रातःकालो मुहूर्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परं ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् आहुं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥
इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुहूर्तत्रये आपदि मुहूर्त-
द्वयमभ्यनुज्ञातं अतिशब्दस्वरसात् । “त्रिमुहूर्तापि
कर्तव्या पूर्वा दर्शा च बह्वचैः” । इति हारीत-
वचनाच्च । तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे पर-
दिने वासरस्य हतीयांशलाभे पूर्वदिने एव
आहुं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-
वेलाभात्रं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं ।
सर्वकर्मसु खानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः ।
इति आडविवेकः ॥ तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्क-
रणं । अतएव पराशरः ।

“दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ॥
इति ॥ * ॥ दर्शद्वैधे कुत्र आडमित्याह कन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आडमिष्यते” ॥
चतुर्दशीयामं चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति त-
द्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशो-
ऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिद्भूतं वा अनुपूरयेत् अत्रानुपूरये-
दित्यभिधानात् तुरीययामस्य पादेनदण्डद्वया-
न्यूनप्रथममुहूर्तस्य बद्धकालत्वं प्रतीयते । एतेन
प्रहरत्रयान्तरे किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतु-
र्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरयहतीयांश-
सम्बन्धिपञ्चधाविभक्तापराह्णमुहूर्तयोर्मुहूर्तान्यून-
दर्शलाभे द्वैधं न त्वेकदिनमात्रे तज्ज्ञाभे । तत्र
पूर्वाह्णेन वासरस्य हतीयांश इत्यनेनैव द्वैधा-

अमा

मुदयात् । अतो यदिने वासरहतीयांशे तादृश-
दर्शलाभस्तत्रैव आहुं । मुहूर्तोनितयेस्तु कर्मा-
नर्हत्वाद् द्वैधावसरः । तथा च भविष्ये ।
“व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्णिकी” ॥
इति । अत्र च प्रागुक्तजावालिवचनोक्ता मुहूर्त-
मिका घटिका ग्राह्या योग्यत्वात् न त्वेकदण्डा-
मिका वक्ष्यमाणरौहिण्यादिग्रहणे तथा दृष्ट-
त्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वैधे तद्विवर्तीयचतुर्दश्य-
पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-
लव्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीययावच्चतुर्दश्य-
पेक्षया अनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितावर्द्धमानयो-
रपि । तदैव पूर्वदर्श एव आहुं । स्तोत्रचन्द्र-
क्षयानुरोधात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतु-
र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णिकीचि-
द्भूतमुहूर्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आहुं न तु मुख्यापराह्णिक-
मुहूर्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्य-
मयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवगन्तव्यद्वैधे खण्ड-
विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय ।
एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासरहतीयांशीयमु-
ख्यापराह्णे मुहूर्तोनदर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव
आहुं वासरहतीयांशचन्द्रक्षयतिशब्दस्वरसात् ।
त्रिमुहूर्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रि-
मुहूर्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने हतीयांश-
मुहूर्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् आहुम् ।
अन्यथा,—
“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” ।
इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥
अथ “यत्र पूर्वाह्णे आहुं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति गोभिल-
विरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः
सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव ।
“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि” ॥
“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
कुर्वीत” इति यद्गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-
यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण
सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं
तच्च वर्द्धमानापक्षे नियतं । क्षीणास्तम्भितयोस्तु
यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति
श्रुतिरेतत्समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्ध-
मानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र क्षयलक्षणा
कल्पतरुप्रभृतिभिस्त्यायुक्ता ।
“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ।
इति विरोधात् । क्षीण इति कात्यायनेन मया
यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायिकम् ।
अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा इति यद्गोभिलसूत्रं सूत्रा-
न्तरं तद्वर्धम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अमा

सूत्रप्राप्ततिथेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते-
रित्यत आह स एव ।
“यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षते तदन्ते वापि निर्व्वपेत्” ॥
दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां आजाय
पूर्व्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यम-
मावास्याविषयं । इदं पुनरित्यभ्यतचतुर्दशीविष-
यमिति आडविवेकः । तत् किममावास्यावच्चतु-
र्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षते उभयतिथि-
प्राप्तौ आजायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
पूर्व्वदिने दिवा सार्द्धमुहूर्तमात्रे अमावास्या पर-
दिने च सार्द्धदशममुहूर्तमात्रे तत्र चोभयदिने
आज्योग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त
चतुर्दश्यन्ते निर्व्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये
साम्प्रिनिरग्योर्व्विशेषमाह कालमाधवीये जा-
बालिः ।
“अपराह्णद्वयायापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नादेः कुहमेता” ॥
आदिशब्दादनुपनीतश्रुत्योर्ग्रहणं ॥ * ॥ क्षयमाह
कात्यायनः ।
“अथमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणः” ॥
चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षीण चतुर्थभागोन-
कलावशिष्टो भवति । “अत्रेन्द्राद्यप्रहरेऽवति-
ष्ठते” इत्यादिस्वरसात् । अमावास्याष्टमे यामे
चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्तायां तेन
अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्स्नक्षय इत्यव-
गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः
सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति” आडविवेकः ॥
उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः । तेन विनाशस्यानन्त-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
स एव ।
“आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठ्यस्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥
आभ्यामिति ज्येष्ठलोपे पञ्चमी इमे प्राप्येत्यर्थः ।
चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्या-
न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र बीजं
ब्रह्मपुराणीयतिथिद्वयं । तथा च आडमधिकृत्य
ब्रह्मपुराणं ।
“पथोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ।
अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्या-
चित् तिथौ आडविधानादमावास्यापि लभ्यत
इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह स एव ।
“अत्रेन्द्राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-
मेवं ज्योतिस्त्रविदो वदन्ति” ॥
अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्थभागोनकला-
वशिष्टः चतुर्थभागोना या कला तथावशिष्टः
कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अर्थात्
चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव
अमावास्यान्तयाम एव क्षयं कृत्स्नमेति । अन्य-

ऊलमले ।) एवंप्रकारः । एतद्रूपः । इति सुग्ध-
बोधं ॥ यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्णितैः” । इति नैषधं ॥

अमूलकं, त्रि, मूलरहितं । प्रमाणशून्यं । नास्ति मूलं
यस्येति बज्रवीह्वर्ये कप्रत्ययः ॥

अमूला, स्त्री, (नास्ति मूलं शिफा यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) अभिशिखारुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूलरहिते त्रि । इति सुग्धबोधं ॥

अमृणालं, स्त्री, (मृणालतुल्यं सादृश्ये नञ्समासः,
तस्य मृणालसदृशकोमलत्वात् तथात्वं ।) वीरण-
मूलं । इत्यमरः ॥

अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्तः, नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्पायिनां मरणाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेवमह्यमरत्वजनकद्रव्यवि-
शेषः । यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्रं वत्सं कृत्वा हिरण्यपात्रे अमृतरूप-
मयोऽद्भुतं तत्तु दुर्वाससः शापात् समुद्रमध्यं
गतं पश्चात् समुद्रमथने अमृतपूर्णकलसं गृहीत्वा
धन्वन्तरिरुत्थितः । इति भारतभागवते ॥ तत्-
पर्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा ३ । इत्यमरः ॥
प्रेयूषं ४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ * ॥
निर्जरं ५ । समुद्रनवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं ॥ यक्षशेषद्रव्यं ॥ अयाचित-
वस्तु ॥ मुक्तिः । इति मेदिनी ॥ दुग्धं । औषधं ।
विषसामान्यं । वत्सनाभः । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्नं । धनं । स्वर्णं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्यं । स्वादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृतः, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) धन्व-
न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः ।
वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति-
हृद्यः । इति भरतद्वय्यादिः ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महत् परमव्यक्तमव्यक्तादमृतः परः ।

अमृतान्नपरं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
सूर्यः ॥ सुरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये
परिगणितो नामभेदः ॥) मरणरहिते त्रि ।
यथा । “अमृते जारजः कुण्डः” । इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादुर्जटा यस्याः
सा ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिण्यः
दीधितयो यस्य सः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
((“अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजति तापम-
सुख्य” । इति नैषधे ।)

अमृतफलं, स्त्री, पुं, (अमृतमिव स्वादु फलं ।) पारा-
वतवृक्षः । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्यभाषा । यथा । अथामृतफलं
यदहकसातकाविलप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्धं ।

“अमृतफलं लघु वृक्षं सुखादु चीन् हरेदोषान् ।
देशेषु मुद्गलानां बज्जलं तल्लभ्यते लोकैः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् स्वादु फलं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) द्राक्षा । आमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (लघुवृक्षर्जरीवृक्षः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पारस्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडूची । इति रत्नमाला ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् स्वादुः रसो यस्याः
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पक्वान्नविशेषः ॥ सा च
“द्वितीयभागखण्डेन मिश्रितं षट्पिष्टकं ।

शुभ्रमीषदधियुतं मर्दयेदृष्टपाणिना ॥

एवं समुद्रतं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितं ।

ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निस्त्वचैकिलैः ॥

विधायपूपकं तेन तम्बिकायां घृते पचेत् ।

ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धनी” ॥

इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारजः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + डः, उपपदसमासः ।) गुडः ।
तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, पुं, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्विप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्विप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां
देवानां सूः प्रसूतिः ॥

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्यः
तस्य एकस्थानादुत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) घोटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैःखवा अश्वः ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” ।
इति भारते ।)

अमृतखवा, स्त्री, (खवति इति ख + अप्, स्त्रियां
टाप् । अमृतस्य खवा षष्ठीतत्पुरुषः ।) रुदन्ती-
वृक्षः । लताविशेषः । तत्पर्यायः । वृक्षारुहा
२ उपवल्किता ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।
अस्या गुणाः । पथ्यत्वं । ईषत्तिक्तत्वं । रसायनत्वं ।
व्रणनाशित्वं । विषकुष्ठामकामलाश्वयथुजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

((“उक्तामृतखवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी ।

व्रणघ्नी विषकुष्ठामं कामलां श्वयथुं जयेत्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।)
गुडूची । मदिरा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती ।
गोरक्षदुग्धा । अतिविषा । रक्तत्रिवृत् । दूर्वा ।
आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति शब्दमाला । पिप्पली । इति
मेदिनी ॥ चम्पादेशजसूक्ष्ममांसा हरीतकी । सा

विरेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सूर्य-
दीधितिविशेषाः ।

(“सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरभ्यः” ।
इति रघुवंशे ।)

अमृतान्यः, [स्] पुं, (अमृतमन्यः अन्नमिव दत्ति-
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा
अन्यो भक्ष्यं यस्य सः ।)

अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, एषोदरादि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोलः । इति त्रयाभिधानं ॥

अमृताशनः, पुं, (अमृतं अश्नाति भुङ्क्ते, अश् +
बाङ्ल्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवता । इति हलायुधः ॥

अमृताष्टकं, स्त्री, (अमृताप्रभृति अष्टकं यस्य तत् ।)
हरितक्याद्यष्टकं । यथा,—

“अमृता कटुकारिष्टपटोलघनचन्द्रनं ।

नागरेन्द्रयवचैतदमृताष्टकमीरितं ॥

क्वथितं सकणाचूर्णं पित्तक्षेपघ्नरापहं ।

हृत्तासारोचकच्छर्दिहृत्तादाहनिवारणं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गं, स्त्री, (अमृतस्येव आसङ्गो यस्य तत् ।)
तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कर्पूरिकातुल्यं २
अञ्जनं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृताहरणः, पुं, (अमृतमाहरति, माहदास्याप-
नयनार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति, आ + ह +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गरुडः ।
इति हारावली ॥ (“पुरा किल गरुडो मातु-
र्विनतायाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान्
विनिर्जित्य सोमरक्षकच्छेदनयन्त्रादिकञ्चातिक्रम्य
स्वर्गदमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति
पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वणि ।
“श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचरः” ॥
इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुं ॥

... ..

स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।

परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्त्रयं ॥

ज्वलनार्कप्रभं घोरं क्खेदनं सोमहारिणाम् ।

... ..

अच्छिन्नतरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥

समुत्पाद्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली ।

उत्पपात जवेनैव यन्तमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥

... ..

एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।

द्विजिज्ञाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना” ॥)

अमृताङ्गं, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते स्पृजते, आ
+ ङे + क्तः, तस्य तुल्यस्वादत्वात् तथात्वं ।)
लघुविल्वफलाकृतिखोरासानदेशजनासपातीना-
मफलं । तत्पर्यायः । रुचिफलं २ । अस्य गुणाः ।
गुरुत्वं । वातनाशित्वं । स्वादुत्वं । अस्त्वत्वं ।
रुचिशुक्रकारित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणाः । वृथ्यत्वं ।
सुखादुत्वं । त्रिदोषनाशित्वञ्च । तत् सुद्गणदेशे

अम्ब

वज्रं लभ्यते । इति भावप्रकाशः ॥
 अम्बतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-
 त्वात् ।) खर्परीतुल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा,
 “जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
 निष्ठायाः परनिपातः” ।) मल्लिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अम्बतोद्भवं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उद्भवति कृष्ण-
 वर्णत्वात्, उद् + भू + अप् ।) तुल्यं । खर्परीतुल्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अमेधाः, [स्] पुं, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा-
 सान्तः असिच् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधघाम् ।
 सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भवे” ।
 इति वोपदेवः ।)
 अमेध्यं, स्त्री, (न मेध्यं पवित्रं विरोधे नञ्समासः ।)
 पुरीषं । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रं चि ॥
 (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं वस्तु ।
 “नाग्निं मुखेनोपधमेत् नग्नां त्रेक्षेत च स्त्रियं ।
 नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च प्रादौ प्रतापयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
 अमोघः, चि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।)
 सफलः । अयर्थः । इति मेदिनी ॥ नदविशेषे
 पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (इष्टफलप्रदः । अवन्ध्यः ।
 अविफलः ।
 “यदमोघमपामन्तरं वीजमज त्वया” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाश्लिषः” ।
 इति रघुवंशे ।
 अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
 पाटलिपत्तः । विडङ्गः । इत्यमरः ॥ हरीतकी ।
 इति मेदिनी ॥
 अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) ओष्ठवर्गशेषो-
 पधः । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 अम्बकं, स्त्री, (अम्बति नञ्चपर्थन्तं गच्छति, अम्ब +
 क्त्वाल् । वा अम्बाते भूगर्भे प्राप्यते, अम्ब + कर्म-
 णि घञ् स्वार्थे कन् ।) नेत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 “आसीनमासन्नशरीरपात-
 स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श” ।
 इति कुमारसम्भवे ।) ताम्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरं, स्त्री, (अबि शब्दे + भावे घञ्, अम्बः
 शब्दस्तं राति आदत्ते अम्ब + रा + कः ।) वस्त्रं ।
 (“एवमुक्ता सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा” ।
 इति रामायणे ।)
 आकाशं । (“दावाग्निः कथमम्बरे” इति साहि-
 त्यदर्पणे ।) कार्पासः । खनामख्यातसुगन्धिद्रव्यं ।
 इति विश्वः ॥ अम्बधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरिषं, स्त्री, (अम्बाते पच्यतेऽञ्, अबि + अरिष
 वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्जनपात्रं । भाजना
 खोषा । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः ॥
 अम्बरीषं, स्त्री, (अबि + गतौ + कर्मणि घञ्, अम्बा

अम्ब

लम्बा इर्था यस्मात् तत्, सिंहवत् एषोदरादि-
 त्वात् रवर्णविपर्ययेण साधु ।) आङ्गः । भर्जन-
 पात्रं । इत्यमरः ॥ युजं । इति मेदिनी ॥
 अम्बरीषः, पुं, (अम्बाते पच्यते अञ्, निपातनात्
 साधुः ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 किशोरः । भास्करः । नृपभेदः । स तु सूर्य-
 वंशीयनाभागराजपुत्रः ।
 (“भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ।
 नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताम्भवत्” ॥
 इति हरिवंशे ।) नरकभेदः ॥ आम्नातकवृक्षः ।
 अनुतापः । इति मेदिनी ॥
 अम्बलः, पुं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा +
 स्था + कः, आम्बाम्बेति घत्वं, जगोः संज्ञाच्छन्द-
 सोर्बज्जलमिति ऋक्सः, असवर्णाजातत्वात् तस्य
 तथात्वं ।) देशविशेषः । विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नः ।
 इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिपकः ।
 यथा,—
 “अम्बलाम्बल मायं नौ देहपक्राम मा चिरं” ।
 इति श्रीभागवतं ॥ कायस्थजातिविशेषः । इति
 पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
 अम्बलकी, स्त्री, (अम्बलं कायति स्वग्रहणार्थं
 माङ्गयति, अम्बल + कै + कः, गौरादित्वात्
 डीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बला ३
 कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाक्षीला ६ वरा ७
 तित्ता ८ प्राचीना ९ एकोशिका १० वृका ११ ।
 इति रत्नमाला ॥ विडकणी १२ स्थापनी १३
 श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्तिका
 १७ । इत्यमरः ॥ अविडकणी १८ अविडकणी
 १९ । इति तट्टीका ॥ अम्बलिका २० यूथिका २१
 विडकणीका २२ दीपनी २३ तित्तापुष्पा २४ वृह-
 त्तित्ता २५ शिशिरा २६ वृकी २७ मालती २८
 देवी २९ वृत्तपणी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । अतीसारशमनत्वं । लघुत्वं । त्रिदोष-
 नाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वं । गुरुत्वं ।
 उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं ।
 भयसन्धानकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बला, स्त्री, (अम्बायां मातरि स्रोत्यन्तिस्थाने इति
 यावत्, तिष्ठति, अम्बा + स्था + कः, अम्बेत्वादिना
 घत्वम् पूर्ववत् ऋक्सः, स्त्रियां टाप् ।) क्षुप-
 विशेषः । अम्बाडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
 बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५
 अम्बिका ६ अम्बा ७ माचिका ८ वृषवल्का ९
 मयूरिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
 श्रेयसी १३ मुखवाचिका १४ क्षिपपत्री १५ भूरि-
 मल्ली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अस्त्रत्वं ।
 कफकण्ठरोगवातरोगवशाशनाशित्वं । तृणिका-
 रित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ * पाठा । चाङ्गेरी ।
 यूथिका । इत्यमरमेदिनीकौ ॥
 अम्बलिका, स्त्री, (अम्बला + संज्ञायां कन्, स्त्रियां

अम्ब

टाप् ।) अम्बला । आकनादि इति भाषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणी । वामनहाटी इति
 प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥
 अम्बा, स्त्री, (अम्बाते स्नेहेनोपगम्यते, अबि गतौ +
 घञ्, स्त्रियां टाप् ।) जननी । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अम्ब ! यत्त्वमिदं प्राप्य प्रशमाय वचो मम” ।
 “नान्यदत्तमभीष्मामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा” ।
 इति विष्णुपुराणे ।
 नाथोक्तौ सैव । इत्यमरः ॥ पाण्डुराजमातुः स्वसा ।
 इति महाभारतं ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । इति केचित् ॥
 अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं लाति गृह्णाति,
 अम्बा + ला + कः, उपपदसमासः, ऋस्वे अतइत्वं
 स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) माता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डु-
 राजमाता । इति भारतं ॥ (काशीराजस्य कनि-
 ष्ठा दुहिता सा च विचित्रवीर्यपत्नी ।
 “अम्बालिका च राजेन्द्र ! राजकन्या यवीयसी ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ॥
 “भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
 दुर्गा ।
 “ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
 आशीर्भिर्रेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्” ॥
 इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ॥
 जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कटुकीवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काशीराजस्य मध्यमादुहिता । विचित्रवीर्यस्य
 पत्नी । धृतराष्ट्रस्य माता ।
 “अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मध्यमा ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ॥
 भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिकेयः, पुं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
 पुमान्, अम्बिका + ठक् तस्य इयः, वृद्धभावः ।)
 गणेशः । कार्तिकेयः । धृतराष्ट्रराजः ॥ अम्बि-
 काया अपत्यमित्यर्थे ज्येष्ठः ॥
 अम्बिकेयकः, पुं, (अम्बिकेय + स्वार्थे कन् ।) गणेशः ।
 इति जटाधरः ॥
 अम्बु, स्त्री, (अबि शब्दे उण् ।) बालागामौलिकः ।
 इत्यमरः ॥ बाला इति भाषा । जलं (“सुक्ता अ-
 ग्नालपटली भवता निपीतान्यम्बुनि यञ् नलिगानि
 निषेवितानि” । इति भागिनीविषाखे । “अम्बुज-
 मम्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु” ।
 इत्युद्भटः । “गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं” । इति
 काव्यप्रकाशे ।)
 अम्बुकण्टकः, पुं, (अम्बुनि जले कण्टक इव, साधु-
 श्यार्थे कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकिरातः, पुं, (अम्बुनि जले किरातः आद्य इव ।)
 कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकीशः, पुं, (अम्बुनि कीशः वापद इव ।) त्रिभु-

अम्बु

मारजन्तुः। इति हेमचन्द्रः॥ शुश्रुक इति भाषा।
 अम्बुकूर्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म इव)। शिशुमारः।
 इति हेमचन्द्रः॥
 अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य)। कोलङ्ग-
 वृक्षः। इति रत्नमाला॥
 अम्बुचामरं, स्त्री, (अम्बुनः चामरमिव)। शैवालं।
 इति जटाधरः॥ शैवाला इति भाषा।
 अम्बुजं, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + डः)।
 पद्मं। इति मेदिनी॥ “इन्दीवरेण नयनं मुख-
 मम्बुजेन”। इति प्रह्लादचरितम्। “अम्बुजमम्बुनि
 जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु”। इत्यङ्गटः।
 वधं। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जातः)। हिज्जलवृक्षः।
 इत्यमरः॥ (निचुलवृक्षः॥
 “अम्बुजं कमले स्त्रीवं हिज्जले तु पुमानयं”।
 इति शब्दरत्नावली।
 “अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकं”।
 इति मेदिनी।
 अम्बुजन्म, [न्] स्त्री, (अम्बुनो जन्मास्य)। पद्मं।
 इति राजनिर्घण्टः॥ (सारसविहङ्गः॥ शङ्खः।
 त्रि, जलजातः। सलिलोद्भवः)।
 अम्बुतालाः, पुं, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठां
 गच्छति अम्बु + तल + अच्)। शैवालं। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥
 अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने + कः)।
 मेघः। इति रत्नमाला॥ (“सदा मनोज्ञाम्बुदना-
 दसोत्सुकम्”। इति ऋतुसंहारे। “शशाक
 निर्व्यापयितुं न वासवः स्वतश्चुतं वक्रिमिवाद्भिर-
 म्बुदः”। इति रघुवंशे)। मुस्तकं। यथा। “कली-
 सविश्वानलदं सहाम्बुदं”। इति वैद्यकं॥
 अम्बुधिः, पुं, (अम्बूनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु + धा +
 कर्मण्यधिकरणे किः)। समुद्रः। इति शब्द-
 रत्नावली॥ (“रे चाञ्चल्ययुधो मृगाः श्रितनगाः
 कल्लोलमालाकुलामेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः
 सङ्गाहितुं वा कथम्”। इति भामिनीविलासे।
 “सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षोभयामासुरम्बुधिम्”।
 इति रामायणे)।
 अम्बुधिस्रवा, स्त्री, (अम्बुधि + स्रु + अप्, स्त्रियां
 टाप्)। गृहकन्या। द्रुतकुमारी इति ख्याता।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 अम्बुपः, पुं, (अम्बूनि जलानि प्राति पिबति वा,
 अम्बु + पा + कः)। चक्रमर्दकवृक्षः। इति शब्द-
 चन्द्रिका॥ (जलेश्वरः। वरुणः)। शतभिषाखं
 नक्षत्रं। त्रि, जलपानकारी)।
 अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बूनि पत्रे यस्याः सा)। उच्चटा-
 वृक्षः। इति रत्नमाला॥
 अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बूनि प्रसादयति स्वच्छतां नयति
 अम्बु + प्र + सद + णिच् + अच्, उपपदसमासः)।
 कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निर्मली इति
 ख्यातः।
 अम्बुप्रसादनं, स्त्री, (अम्बूनि प्रसादयति, प्र + सद
 णिच् + ल्युट्)। कतकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बु

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु विमर्त्ति, अम्बु + भृ + क्तिप्)।
 मेघः। मुस्तकं। इत्यमरः॥ समुद्रः। इति केचित्॥
 अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अल्पजले जायते, जन
 + डः)। शम्बूकः। शामुक इति हेमचन्द्रः॥ इति
 भाषा।
 अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरन्)। दाराधःकाष्ठं। इति
 हेमचन्द्रः॥ गोवराट् इति भाषा।
 अम्बुरुहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु + रुह +
 कः, ततश्चाप्)। स्थलपद्मिनी। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति,
 वच् + णिच् + अण्, उपपदसमासः, डीप्)। ऋतु-
 मती पृथ्वी। यथा,—
 “यद्वारे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूतं तद्वाराभ्यन्तरे
 तावत्कालावधि विंशत्यादिदश्याधिकदिनत्रयमम्बु-
 वाची। तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्यं। सर्प-
 भयोपशमनाय दुग्धं पेयं”। इति कृत्यतत्त्वं *॥
 अपिच। ज्योतिषे।
 “रजोयुक् क्षाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
 तस्यां पाठो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपानतः॥
 मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
 ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्ज्येत्येत्तौल्यहानि।
 यदि वपति क्षयाः क्षेत्रमासाद्य वीजं
 न भवति फलभागी शस्यचाण्डालपाकः”॥
 रजोयुक् क्षाम्बु ऋतुमती पृथ्वी। मत्स्यसूक्ते।
 “धरण्यामृतुमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च।
 अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः”॥
 ज्योतिषे।
 “यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत्।
 अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः”॥
 इदन्तु प्रायिकं। इति तित्यादितत्त्वं *॥ अन्यच्च।
 “यदार्द्रर्क्षे समादाय भानोर्मन्मथगामिता।
 पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत्॥
 काम्यनैमित्तिकञ्चैव यात्रां मन्त्रक्रियान्तथा।
 ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पितादृते॥
 न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्यग्रेणापि शङ्करि।
 वीजानां वपनञ्चैव चतुर्विंशतियामकं॥
 प्रमादादपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
 कृच्छं कुर्यात् तत्क्षणाच्च खननात्तिलकाञ्चनं”॥
 इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटलः *॥ अपरञ्च।
 “रवौ रुद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः।
 तस्माद्दिनत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत्॥
 चत्वारिंशत्क्षिप्तिकषड्भागयुतो रविर्यदा भवति।
 तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवर्क्षपादस्थितो यावत्॥
 दिग्भागशून्यलिप्तो गणितेन भवति रविर्यदा साधः॥
 स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्भौरे”॥
 “न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणं।
 हलानां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा”॥
 इति राजमार्तण्डः *॥ अत्र पाकनिषेधो
 यथा,—
 “यतिनो व्रतितश्चैव विधवा च द्विजस्तथा।
 तन्मूवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत्॥

अम्बः

सपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
 भक्षयं नैव कर्त्तव्यं चाण्डालान्नसमं स्मृतं”॥
 इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं॥
 अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्
 + णिनि डीप्)। पाटलावृक्षः। इति जटाधरः॥
 अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा,
 गौरादित्वात्, डीप्)। पाटलावृक्षः। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 अम्बुवाहः, पुं, (अम्बूनि वहति, अम्बु + वह् + अण्,
 उपपदसमासः)। मेघः। इति रत्नमाला॥
 (“विश्वार्त्तिवारणसमाचितजीवितोऽयं नाकर्णितः
 किमु सखे भवताम्बुवाहः”॥ इति भामिनी-
 विलासे। “विभाणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तङ्गि-
 त्वन्तमिवाम्बुवाहं”। इति भारविः)। मुस्तकं।
 मेघनामा इत्यमरेणोक्तत्वात्॥
 अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनि वहति स्थानान्तरं
 नयति, अम्बु + वह् + णिनि, उपपदसमासः,
 डीप्)। काष्ठाम्बुवाहिनी। काष्ठादिक्षतच्छिन्ना-
 ग्रनौकाक्षतजलसेचनो। इत्यमरटीकायां मथु-
 रानाथः॥
 अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधारयः,
 मध्यपदलोपश्च)। जलवेतसः। तत्पर्यायः। परि-
 व्याधः २ विदुलः ३ नादेयो ४। इत्यमरः॥
 अम्बुशिरौषिका, स्त्री, (अम्बुनि अल्पः शिरौषः,
 अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्)। जलशिरौषवृक्षः।
 तत्पर्यायः। शिरौषिका २ टिगिटिका ३
 दुर्बला ४ वारिशिरौषिका ५। अस्या गुणाः।
 त्रिदोषविषकुष्ठार्शोनाशित्वं। इति भावप्रकाशः॥
 अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + रूप +
 णिनि, उपपदसमासः)। जलौकाः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ जाँक् इति भाषा।
 अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बूनि सिच्यन्ते अनया, अम्बु +
 सिच् + करणे ल्युट्, डीप्)। अम्बुवाहिनी।
 नौकाजलसेचनपात्रं। इत्यमरटीकायां मथुरा-
 नाथः॥
 अम्बूकृतं, त्रि, (अनम्बु अम्बु सम्पद्यमानं कृतं, अम्बु +
 कृ + क्त, अभूततद्भावे चिः)। श्लेष्मकणनिर्गम-
 सहितवाक्यं। तत्पर्यायः। सनिष्ठीवं २। इत्य-
 मरः॥ सधूत्कारं ३। इति हेमचन्द्रः॥ (सनि-
 स्ठीवमुखरावः। “दधति कुहकभाजामत्र भल्लक-
 यूनामनुरसितगुरूणि स्थानमम्बूकृतानि”। इति
 उत्तरचरिते)।
 अम्बूः, पुं, (अबि शब्दे क्लः)। अम्बरसः। इत्यु-
 णादिकोषः॥ अम्बल। टक इति च भाषा।
 अम्भः, [स्] स्त्री, (आप्यते, आप् + अस्नु)। जलं।
 बालनामौषधं। इत्यमरः॥ लग्नादितश्चतुर्थराशिः।
 इति ज्योतिषं॥ (अङ्गशस्त्रे चतुर्थसंख्या।
 वैदिकचक्रदोषेदः)।
 अम्भस्तारं, स्त्री, (अम्भसां सारं)। मुक्ता। इति
 राजनिर्घण्टः॥ अम्भस्तारमपि पाठः॥
 अम्भस्तः, पुं, (अम्भांसि सूते, सू + क्तिप्)। धूमः।
 इति हेमचन्द्रः॥ अम्भस्तूरिति च पाठः॥

अम्भ

अम्भोजं, स्त्री, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड ।) पद्मं । इति शब्दरत्नावली ॥ सारसपक्षी । पुष्कराङ्ग इत्यमरेणोक्तत्वात् । चन्द्रे पुं । यथा । “पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतं” । इति श्रीभागवतं ॥ जलजाते चि ॥

अम्भोजन्मजनिः, पुं, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनिः जन्म यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—

“अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्” । इति श्रीभागवतं ॥

अम्भोजयोनिः, पुं, (अम्भोजं नारायणनाभिपद्मं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—

“सदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेः” ॥

इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इति ततः डीप् ।) पद्मलता । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । नलिनी । “अम्भोजिनीवननिवासविलासहेतुं हंसस्य हन्तुमपरामपि तां विधाता” । इति नीतिशतके ।)

अम्भोदः, पुं, (अम्भो जलं ददाति, अम्भस् + दा + कः ।) मेघः । मुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ॥ (जलदानकर्त्तरि, चि ।)

अम्भोधरः, पुं, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच् ।) मेघः । (“सश्रीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरः” । इति ऋतुसंहारे ।) मुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ॥

अम्भोधिः, पुं, (अम्भांसि धीयन्ते अत्र, धा + आधारे किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अयं रत्नाकरोऽम्भोधिश्चैव धनाशया ।

धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः” ॥

इति साहित्यदर्पणे ।

“सम्भूयाम्भोधिर्मध्येति महानद्यो नगापगाः” ।

इति माघः ।)

अम्भोधिबल्लभः, पुं, (अम्भोधेः बल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) प्रबालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोनिधिः, पुं, (अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अस्मत् सा नागवधूपभोगं

मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यं” ।

इति कुमारसम्भवे । विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अम्भांसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्वाश्रयत्वात् । “अम्भोनिधिरनन्तात्मा” । इति महाभारते ।)

अम्भोराशिः, पुं, (अम्भसां राशिरिव एकचोपचितत्वात् ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोरुहं, स्त्री, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + रुह + कः ।) पद्मं । (“आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहं” । इति भामिनीविलासे ।) सारसपक्षी । इत्यमरः ॥

अम्भयं, चि, (अपां विकारादि, अप् + मयट् ।) जलविकारः । फेनादि । इत्यमरः ॥ जलमये चि । यथा,—

“न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिन्नामयाः ।

अम्भ

ते पुनन्युरकालेन दर्शनादेव साधवः” ॥

इति श्रीभागवतं ॥

(“सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः” ।

इति रघुवंशे ।)

अम्भः, पुं, (अमति सौरभेण दूरं गच्छति, अम + रन् ।) आमरवृक्षः । फले स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

अम्भातः, पुं, (अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति, अम्भ + अत + अण् वा लस्य रत्वं, पक्षे अम्भातः ।) आम्भातकवृक्षः ॥ इति शब्दमाला ॥

अम्भातकः, पुं, (अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अण् + स्वार्थे कन् ।) आम्भातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आम्भात्मातकजम्बूत्वक् कषाये विपचेद्बुधः ।

यवागूं शालिभिर्युक्तां तां मुक्ता ग्रहणं जयेत्” ॥

इति शार्ङ्गधरः ॥)

अम्भं, स्त्री, (अम + क्त ।) तक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भः, पुं, (अम + क्त ।) षड्रसमध्ये रसविशेषः ।

टक् इति भाषा । तोयाभिगुणबाहुल्यादम्भः ।

इति सुश्रुतः । अस्य गुणाः । शाकवदोषकारित्वं ।

हृद्यत्वं । रुच्यभिरक्तमांसकारित्वं । शीतलत्वं ।

वायुनाशित्वं । स्निग्धोष्णत्वं । कटुरसतोऽधिकोष्ण-

वीर्यत्वं । जिह्वोद्वेगकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च ।

प्रीत्यभिपदुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ तदतिशयभक्षणगुणाः । पाचकत्वं ।

पित्तक्षेपवाप्तिलोदकारित्वं । लघुत्वं । उष्णत्वं ।

वह्निःशीतत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भ्रान्तिवृष्टिकफपाण्डुदोषकार्यकासकारित्वं । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तद्वति चि । इत्यमरः ॥ * ॥

अम्भवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदाह वा-

भटः ॥ “अम्भः क्षालयते मुखम् ।

हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभुवनिकोचनः ।

अम्भोऽग्निदीप्तिवत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ॥

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्षेदनो लघुः ।

करोति कफपित्तासं मूत्रवातानुलोमगम् ॥

सोऽत्यभ्यस्तनोः कुर्याच्चैधिल्यं तिमिरं भ्रमं ।

कण्डुपाण्डुत्ववीर्यशोफविस्फोटद्वज्वरान्” ॥

हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—

“जिह्वाक्षेदं जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी,

बीमत्वं वा जनयति तथा वातरोगापहारी ।

कण्डुकुष्ठक्षतस्त्रजकरै लोलितः शोफिने स्या-

दम्भः प्रोक्तः पवनशमनोऽसृक्प्रकोपं तनोति” ॥

सुश्रुतश्चाह ॥ “अम्भो जरणः पाचनः पवननिग्रहणो-

ऽनुलोमनः कोष्ठ-विदाही वह्निःशीतः क्षेदनः प्रा-

यशोहृद्यश्चेति । सर्वगुणोप्येक एवात्यर्थमुपसेय-

मानो दन्तहर्ष-नयन-सम्भोजन-रोमसंवेजनकफ-

विलयन-शरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षता-

भिहत-दग्ध-दष्ट-भस्म-शून-प्रच्युतावमूत्रित-वि-

सर्पित-क्लिन्न-भिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्या-

ग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरोहदयश्चेति” ॥ ॥

“अम्भोरसो भक्तं रोचयति, अभिं दीपयति, देहं

अम्भ

वृंहयति, जर्जरयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संस्वावयति, भुक्तमपकर्ष-

यति, क्षेदं जनयति, प्रीणयति । लघुरूपः स्नि-

ग्धश्च ॥ सर्वगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो

दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमीलयति अक्षिणी,

संवीजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्त-

मभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति,

कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-क्षण्डुर्बलानां

श्वयथुमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दष्ट-

दग्ध-भस्म-शून-च्युतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्दित-

क्लिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात्

परिदहति कण्ठमुरोहदयश्च” ॥ इति चरकः ॥)

अम्भकः, पुं, (अम्भोऽम्भः अल्पार्थे कन् ।) लकुच-

वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (लकुचशब्देऽस्य

गुणादयो ज्ञातयाः ॥)

अम्भकाण्डं, स्त्री, (अम्भं काण्डं यस्य ।) लवणवर्णं ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भकेशरः, पुं, (अम्भः केशरो यस्य ।) मातुलुङ्गः ।

वीजपूरः । इति रत्नमाला ॥ (टावालेवु इति भाषा ।)

अम्भचूडः, पुं, (अम्भो चूडा शिखा यस्य ।) अम्भ-

शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भजम्बीरः, पुं, (अम्भो जम्बीरः ।) अम्भनिम्बूकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भनायकः, पुं, (अम्भं रसं नयति, नी + ण्वल् ।)

अम्भवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भनिशा, स्त्री, (अम्भरसे निःशेषेण श्रेते, अम्भ +

नि + शी + ड + स्त्रियां टाप् ।) शटी । इति रा-

जनिर्घण्टः ॥

अम्भपञ्चफलं, स्त्री । अम्भरसयुक्तपञ्चप्रकारफलं ।

तद्यथा । कोलं १ दाडिमं २ वृक्षाक्षं ३

चुक्रिका ४ अम्भवेतसं ५ ॥ मतान्तरे । जम्बीरं १

नारङ्गं २ अम्भवेतसं ३ तिलिन्दीकं ४ वीजपूरं ५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कोलञ्च दाडिमञ्चैव वृक्षाक्षं चुक्रिका तथा ।

अम्भवेतसमित्येतदम्भपञ्चफलं स्मृतम्” ॥

“जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथा अम्भवेतसं पुनः ।

तिलिन्दीकं वीजपूरमम्भपञ्चफलं स्मृतम्” ॥)

अम्भपत्रः, पुं, (अम्भं पत्रं यस्य ।) अश्वत्थकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भपत्री, स्त्री, (अम्भं पत्रं यस्याः सा, डीप् ।)

पलाशीलता । क्षुद्राक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भपूरं, स्त्री, (अम्भेन अम्भरसेन पूर्यते, पूर +

कर्मणि घञ् ।) वृक्षाक्षं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भफलं, स्त्री, (अम्भं फलं यस्य ।) वृक्षाक्षं । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तिरीय इति भाषा ।

अम्भफलः, पुं, (अम्भं फलं यस्य सः ।) आमरवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भभेदनः, पुं, (अम्भायं भिद्यतेऽसौ, अम्भ + भिद्

+ कर्मणि ल्युट् ।) अम्भवेतसः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अम्भरुहा, स्त्री, (अम्भाय रोहति, अम्भ + रुह +

अस्त्र

क १) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेकहरत्वं । अग्निबलसुखामोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मदकारित्वं । गुल्माध्मानविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नाम्ना याऽस्त्ररुहा सुतीक्ष्णमधुरा रुचा हिमा दाहनुत् पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखा मोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा गुल्माध्मानविबन्धजित् च कथिता सा मालवे तु स्मृता” १) ।

अस्त्रलोणिका, स्त्री, (अस्त्रं रसं लाति गृह्णाति अस्त्रलः तम् ऊनयति हीनयति, अस्त्रल + ऊन + ण्वल्, णत्वम् ॥) क्षुद्रवृक्षविशेषः । आमरुल । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्बुष्ठा ५ । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं । ग्रहणीरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वस्त्रादिलघ्नलौहचिक्रकषायरागनाशकगुणोऽप्यस्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ क्षुद्रास्त्रिकाशब्दे द्रव्यौ । तत्पर्यायगुणाः ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बुष्ठास्त्रलोणिका । अश्वन्तकस्तु शफरी कुशली चास्त्रपत्रकः” ॥ क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली इति च पाठः ।

“चाङ्गेरी दीपनी रुचा लघूणा कफवातनुत् । पित्तलास्त्रा ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी” ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते । प्रशस्यतेऽस्त्रचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शाहिता च सा” ॥ इति चरकः ॥

“चाङ्गेरी कफवातघ्नी वज्रिहृद् ग्रहणी हिता” ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“चाङ्गेर्यस्त्राग्निदीपनी” ।

“ग्रहण्यर्शोऽग्निलक्ष्मिहितोष्णा ग्राहिणी लघुः” ॥ इति च वाभटः ॥

“ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी सास्त्रा वातकफे हिता ।

उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी” ॥

इति सुश्रुतश्च ॥

अस्त्रलोणी, स्त्री, अस्त्रलोणिका । चाङ्गेरी । इत्यमरटीका ॥

अस्त्रवती, स्त्री, (अस्त्रो रसो विद्यतेऽस्याः, अस्त्र + मतुप् मस्य वत्वम् ॥) क्षुद्रास्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमरुल । इति भाषा ।

अस्त्रवर्गः, पुं, (अस्त्रानां अस्त्ररसप्रधानानां वर्गः ॥) अस्त्रगणः । यथा । चाङ्गेरी । लकुचं । अस्त्रवेतसं । जम्बीरकं । बीजपूरकं । नागरङ्गं । दाडिमं । कपित्थं । अस्त्रं । बीजास्त्रकं । अम्बुष्ठा । करमर्दकं । निम्बूकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्तान्तरे यथा,—

“आम्र आम्नातको धात्री लकुचं च कपित्थकं ।

नागरङ्गं द्विविधा जम्बूः करमर्दं प्रियारकं ॥

दाडिमं प्रार्बती द्राक्षा द्विधा वदरवृद्धकं ।

अस्त्र

बीजपूरं च जम्बीरं निम्बुल्लीकास्त्रवेतसं ॥

वृद्धास्त्रं हरिमथश्च चाङ्गेरीत्यस्त्रवर्गकः” ॥)

“अस्त्रवेतसजम्बीरलङ्गुलश्चणकास्त्रकाः ।

नागरङ्गं तित्तिडी च चिञ्चापत्रञ्च निम्बूकं ॥

चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्दन्तयैव च ।

एष चास्त्रगणः प्रोक्तो वेतसास्त्रं सदेतमम्” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥

“दाडिमामलकमातुङ्गुलामातककपित्थकरमर्दवरकोलप्राचीनामलकतित्तिडीककोशाम्भयपारावतवेचफललकुचास्त्रवेतसदन्तशठदधितकसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्यास्त्रप्रभृतीनि समासेनास्त्रोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतश्च ॥

अस्त्रवल्ली, स्त्री, (अस्त्ररसवती वल्ली ॥) त्रिपर्णिका-नामकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रवाटिका, स्त्री, (अस्त्रस्य वाटिका स्थानमिव ॥) नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अस्त्रत्वं । तिक्तत्वं । रूक्षत्वं । उष्णत्वं । मुखपाककारित्वं । विदाहपित्तरक्तप्रकोपकारित्वं । विष्टम्भदाहत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—

“स्यादस्त्रवाटी कटुकास्त्रतित्ता

रूक्षा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।

विदाहपित्तामविकोपिनी च

विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च” ॥)

अस्त्रवास्तूकं, स्त्री, (अस्त्ररसान्वितं वास्तूकं शाकभेदः ॥) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रवीजं, स्त्री, (अस्त्रस्य बीजं कारणं ॥) वृद्धास्त्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रवृक्षं, स्त्री, (अस्त्ररसो वृक्षे यस्य ॥) वृद्धास्त्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तल इति भाषा ।

अस्त्रवेतसः, पुं, खनामप्रसिद्धः अस्त्ररसवृक्षविशेषः । चुकाशक इति ख्यात इति केचित् । अस्त्रकुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अस्त्रः २ बेधी ३ रसास्त्रः ४ आस्त्रवेतसः ५ वेतसास्त्रः ६ अस्त्रसारः ७ शतबेधी ८ बेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११ भेदी १२ राजास्त्रः १३ अस्त्रभेदनः १४ अस्त्राङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलास्त्रः १७ अस्त्रनायकः १८ सहस्रबेधी १९ वीरास्त्रः २० गुल्मकेतुः २१ वराभिधा २२ शङ्खद्रावी २३ मांसद्रावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ ।

इति रत्नमाला ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फलगुणाः । अत्यस्त्रत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायुकफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कागमांसलौहसूचीद्रवकारित्वं । चणकास्त्रवत् गुणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ आनाहरोगनाशित्वं । तत्फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“स्यादस्त्रवेतसश्चक्रः शतबेधी सहस्रजित् ।

अस्त्रवेतसमत्यस्त्रं भेदनं लघु दीपनं ॥

हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तलोहितदूषणं ।

रूक्षं विष्टम्भदोषघ्नं शीहोदावर्चनाशनं ॥

अस्त्रि

हिक्कानाहारचिश्वासकासाजीर्णविमिश्रितम् ।

कफवातामसध्वंसि कागमांसद्रवत्वकृत् ॥

चणकास्त्रगुणं ज्ञेयं लौहसूचीद्रवत्वकृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“अस्त्रिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।

गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनन्वस्त्रवेतसम्” ॥

इति च चरकः ॥)

अस्त्रशाकं, स्त्री, (अस्त्रः शाको यस्य तत् ॥) वृद्धास्त्रं । चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृद्धास्त्रशब्देऽस्य विशेषो द्रव्यः ॥)

अस्त्रशाकः, पुं, (अस्त्रः शाको यस्य सः ॥) अस्त्रद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । शाकास्त्रं २ शुक्तास्त्रं ३ अस्त्रचुक्रिका ४ चिञ्चास्त्रं ५ अस्त्रचूडः ६ चिञ्चासारः ७ । अस्य गुणाः । अतिशयास्त्रत्वं । वातनाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करामिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्तिनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

“अस्त्रशाकस्त्रतीवास्त्रो वातघ्नः कफदाहनुत् ।

साम्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्तिनुत्” ॥)

अस्त्रसारं, स्त्री, (अस्त्ररस एव सारः यस्य तत् ॥) काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रसारः, पुं, (अस्त्ररस एव सारः यस्य सः ॥) अस्त्रवेतसः । निम्बूकः । हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रहरिद्रा, स्त्री, (अस्त्ररसयुक्ता हरिद्रा ॥) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्राङ्गुशः, पुं, (अस्त्रं अङ्गुशाकारं अयं यस्य ॥) अस्त्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रातकः, पुं, (न स्नायति, स्त्रै + तन् स्वार्थे कन्, नञ्समासः ॥) अस्त्रानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणपर्यायौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ॥

अस्त्रानः, पुं, (स्त्रै + त्तः ततो नञ्समासः ॥) महासहावृक्षः । इत्यमरभरतौ ॥ आंयला इति ख्यातः ।

अस्त्रानः, त्रि, (स्त्रै + त्तः, न स्त्रानः नञ्समासः ॥) स्त्रानिरहितः । यथा,—

“अस्त्रानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापरां” ।

इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । परिष्कृतः ।

निर्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । विशुद्धः । प्रत्ययः ।

अपर्युषितः । अशुक्लः ॥)

अस्त्रानिनी, स्त्री, (अस्त्रानानां पद्मानां समूहः । इति ॥) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्रिका, स्त्री, (अस्त्रैव, स्वार्थे कन् ॥) तित्तिडी ॥ इत्यमरः ॥ पलाशीलता । श्वेतास्त्रिका । क्षुद्रास्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रोद्धारः । इति मेदिनी ॥ [इति वाभटः ।

(“दीपनं भेदनं शुष्कमस्त्रिकाकोलयोः फलं” ।

“अस्त्रिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥

इति चरकः ।

“अस्त्रिकायाः फलं पक्वं तद्वद्भेदि तु केवलं” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अथ

अश्लिकावटकः, पुं, (अश्लिकाया वटकः ।) अश्लिकां खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले मभवटकः । अश्लवड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । रुच्यभिकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

(“अश्लिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः । अश्लिकावटकास्ते तु रुच्या वज्रिप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः” ॥) अश्लीका, स्त्री, अश्लिका । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ॥

अश्लोटकः, पुं, (अश्लं उटं पत्रं यस्य सः ।) अश्ल-न्तकवृक्षः । अश्लकुचाइ इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अथ ङ गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ॥) ङ अयते । इति दुर्गादासः ॥

अयः, पुं, (एति सुखमनेन, इण् + करणे अच् ।) शुभावहविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥ (कल्याणदायकं दैवं ।

“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्विरयान्वितः” । इति रघुवंशे । नरकभेदः । अयःपानमप्यत्र । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयः, [स्] स्त्री, (इणगतौ, असुन् ।) लौहं । इत्यमरः ॥ (गुडूयादिलौहं ॥

“आयःप्रदाता बलवीर्यधाता,
रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता ।
अयःसमानं न हि किञ्चिदस्ति,
रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां” ॥ * ॥

“गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रयसमन्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याश्च सर्ववातहरं परं” ॥)

अयनं, स्त्री, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,—
“ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओत्रमुच्यते” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ पश्याः । सूर्यस्य उत्तर-दक्षिणदिग्गमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः उत्तरायणं । आषाढादिषण्मासाः दक्षिणायनं । इत्यमरः ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावेऽणट् ॥ रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्यज्यो-तिषेषु ।

“मृगकर्कटसंक्रान्ती दे वृद्धदक्षिणायने ।
विषुवती तुला मेषे गोलमध्ये तथापराः” ॥
मृगो मकरः । गोलो राशिचक्रं । देवीपुराणे,
“यावद्विशकला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने” ॥
तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा मात्स्ये ।

“अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।”

इत्यादि ।

“अयने विषुवे चैव अयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्यगतिविशेषः ।

यथा,—

“मृगसंक्रान्तिः पूर्वैः पञ्चाक्षरादिनान्तरे ।

अथ

एकवर्षं चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥

षट्पञ्चदशवारानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥

व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवं ।

कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनं” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांशः, पुं, (अयनस्य अंशः भागः ।) सूर्यगतिवि-
शेषस्य भागः । अथायनांशलग्नसाधनं ।

“लग्नं लग्नान्तरं कृत्वा अयनांशैः प्रपूरयेत् ।

खानलैर्हरते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने” ॥

अस्यार्थः । लग्नं रामोगवेदैरित्याद्युक्तं लग्नान्तरं कृत्वा यथा मेषलग्नं ३ । ४७ लग्नान्तरं वृषलग्नं ४ । १७ अत्रान्तरेण द्वयोराधिक्येन ३० त्रिंशत्पलं तच्चायनांशैः पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्यवोक्तः । यथा,—

“शाकमेकाक्षिवेदो न दिः कृत्वा दशभिर्हरेत् ।

लब्धं हीनञ्च तत्रैव षष्ठ्याप्ताश्चायनांशकाः” ॥

इति । लब्धस्थाने लब्धेन इति पाठः सिद्धान्त-
रहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहै सम्भवात्

ऊनविंशतिसंख्यकाः । ते च पुनः खानलैः ३० त्रिं-
शता हरेत् । भागलब्धस्तु ऊनविंशतिः १६ ।

तच्च मेषलग्ने मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिक-
दण्डचतुष्टयात्मकं मेषलग्नं भवति । एवं वृषादिक-

मूलां । किन्तु लग्नान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्रा-
धिकं लग्नं भवति । एवं यत्र लग्नान्तरेण हानि-

स्तत्र लभेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं

स्पष्टज्ञानार्थं पद्येन लिख्यते । बाणवेदो ४ । ५-

ऽष्टवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिभनयनैरिन्द्रियं ५ । २८-

-खाम्बुनेषु ५ । ४०-बाणो वेदानलैः ५ । ३४-

-खाम्बिभिरिषु ५ । ३०-रिषुरङ्गाग्निने ५ । ३६-

-भुःकुवेदैः ५ । ४१-बाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८-

श्रुतिरपि रसरामैः ४ । ३६-गुणाः सप्तबाणैः ३।५७

रामोऽश्वाङ्गिस्तु ३।४७-सिद्धान्तजमतमयनांशा-

दिदं लग्नमानं ॥ एतच्च तमोलिप्तादिदेशीयं

प्रागुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्गेन वेदो ४ । ६

मेषः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४।४८ वृषः । मुनिग्रमैः

शरो ५।२७ इन्द्रः योमाञ्जिबाण ५ । ४०-कर्कटः ॥

वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याङ्गयुग्मपञ्चकः

५ । २६ । तुला ऋषिरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिकः

खाञ्जिपञ्चकः ५ । ४० ॥ नवचन्द्रबाण ५ । १६—

धनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपञ्च-

त्रयः ३ । ५८ कुम्भः ऋषिवेदत्रयो ३ । ४७ भयः

॥ * ॥ शत्रुर्वेदश्च ४ । ६ मेषो नवसुखसुख

४-४६ । गौर्मैयुग्मैः शिवाख्यो ५ । २८ इन्द्रो-

ऽङ्गाप्यिच्छाणो ५।३६ हिमकरभवानो राम-

रामैः कलम्बः ५ । ३३ । सिंहः कन्याञ्जरामैरिषु

५ । ३१-रिषुजसुखाग्निषु ५ । ३४-यूकोऽलिपृथ्वी

५ । ४१ वेदेशाख्योऽष्टपृथ्वीस्मरहरमुख ५ । १८-

-कोदण्डमाजर्वराहाः ॥ बन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४

रविसुतभवानः पर्वतः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो

मीनश्च भुङ्क्ते गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रवहं

प्रक्रमेण । अस्तं यामित्रराशावनुदिनमवसाद्यच्च

अथ

राजीवनाथो यदयातिस्व द्रुतं स्यादुदयमनुदिवा-

रात्रमाजर्वराहाः ॥ * ॥ लग्नं लग्नान्तरं कृत्वेति

प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा ।

वेदोऽङ्गे ४ । ६-रिभवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिषुरिभ-

पक्षैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो

रामानलैः ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षैः ५ । २६

रिषुः सप्तारामैः ५ । ३७ बाणः शून्याञ्जिने ५।४०-

-भुर्धृतिभिः ५ । १८-रिषुगुणैरञ्जि ४ । ३५-रुद्रे-

णाग्नी ३।५८ रामोऽश्वाङ्गिस्तु ३ । ४७ सिद्धान्त-

जमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥

“चैत्रस्यैकादशाहै तु विषुवारम्भणं यदा ।

तदैतल्लग्नमानं हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्” ॥

इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः ।

“अगस्त्यचिन्नादयनात् समीपं

दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते” ।

इति रघुवंशे । स्थानं । भूमिः । समरसमार-

म्भकाले योधानां यथाप्रधानं यूद्धभूमौ पूर्वोप-

रादिदिग्भिर्भागेनावस्थितिस्थानं । सेनासन्निवेश-

विशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गः ।

“अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि” ॥

इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं ।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः” ॥

इति मनुः । गृहं । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं ।

भावसाधनो ग्रन्थः ।

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसां चयः ।

ज्योतिषामयनञ्चैव वेदज्ञानि षडेव तु ॥

कृन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कथ्यते ।

ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओत्रमुच्यते” ॥

इति कूर्मपुराणे ।)

अयानधीनः, पुं, शरः । यथा । अनुपदसर्वान्नायानयं

बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानयः स्थलविशेषः ।

तन्नेयः । अयानधीनः शरः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

अयन्वितः, त्रि, (न यन्वितः, नञ्समासः ।) अबाधः ।

अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्वितः ।

अनियमितः । स्वाधीनः ।

“सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्वितः ।

नायन्वितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वाग्नी सर्व्वविक्रयी” ॥

इति मनुः ।)

अयस्कान्तः, पुं, (अयस् कान्तः रमणीयः ।) लौह-

विशेषः । कान्तलौह इति ख्यातः । तत्प-

र्यायः । कान्तलौहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं

४ कान्तायसं ५ कृष्णलौहं ६ महालौहं ७ ।

अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रुक्षत्वं ।

पाण्डुश्लेष्मकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनु-

त्तमत्वञ्च । स चतुर्विधः । भ्रामकः १ चुम्बकः

२ रोमकः ३ खेदकः ४ । एते रसायने उत्त-

रोत्तरगुणिनः ।

“क्रमेण दाह्याङ्गकान्तिकात्स्नीनीरोगदायिनः” ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चुम्बकप्रस्तरोऽप्ययं । (चुम्बक

अयु

इति ख्यातः प्रस्तरभेदः । चुम्बकपाथर इति भाषा ।

“उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

(“ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणं” ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयस्कार, पुं, (अयोविकारं करोति, कृ + अण् उपपदसमासः ।) प्रजङ्गायः । जङ्गायभागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्कारोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अयाः, [स्] पुं, (इन् + असुन् ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

अयाचकाः, त्रि, (याच् + ण्वल्, ततो नञ्समासः ।) याच्चारहितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु” । इत्युद्भूतः ॥ (भिच्चापराङ्मुखः । प्रार्थनाविमुखः ।)

अयाचितं, त्रि, (याच् + क्तः, नञ्समासः ।) याच्-जां विना लब्धवस्तु । अप्रार्थितं । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थितं । “अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्यादयाचितं” । इति मनुः । “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अयाचितः, पुं, (याच् + क्तः, ततो नञ्समासः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ हलभृतिः ३ कृतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, स्त्री, स्वभावः । इति हारावली ॥ अगमनं । गत्यर्थयाधातोर्भावेऽनट् ततो नञ्समासः ॥

अयि, व्य, प्रश्नः । (इण् + इन् ।) अनुनयः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥ अनुरागे । (“अधिकठोर ! यशः किल ते प्रियं” । इति उत्तरचरिते । “अयि धनोरु ! पदानि शनैः शनैः” । इति वेणीसंहारे । “अयि जीवितनाथ ! जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अयुक्कदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य ।) सप्तपर्णवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तं, त्रि, (युज् + क्तः, नञ्समासः ।) अमिश्रितं । अनुचितं । यथा,—

“अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः । अनियोजितः । यथा,

“अयुक्तचारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।

इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया कर्तव्येष्वनवहितः ।

“परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,

न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,

विपन्नराज्यो न चिरात् विपत्त्यसे” ॥

इति रामायणे ।)

अयुग्मच्छदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य ।) विषमच्छदः । सप्तपर्णवृक्षः । इत्यमरटीकायां

अयो

भरतः ॥ (कातिम इति ख्यातः सप्तच्छदवृक्षः ।

“अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां

भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः” ॥

इति किरातार्जुनीये ।)

अयुतं, स्त्री, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति

भाषा । (“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं २०००० रथानां शतं” । इति रामायणे ।)

अयुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः ।) अमिश्रितः ।

अयुक्तः । यथा । अष्टयगभावोऽयुतासिद्धिः ।

इति चरकटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः ।

संयोगरहितः । पुंसि स्वनामख्यातः राधिकस्य पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण् + एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः ।

स्मरणं । इति मेदिनी ॥ सम्बोधनं । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । “अये कान्ते सुग्धे-

चटुलनयने चन्द्रवदने” । इत्युद्भूतः । “अये कथं

तातसारथिरश्वसेनः” । इति वेणीसंहारे ।)

अयोगः, पुं, (युज् + घञ्, नञ्समासः ।) विस्लेषः ।

विभुरः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी ॥

वमनविरेचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरत्यप्रवृ-

त्तिर्वा । यथा,—

“योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्यं वा प्रवर्त्तनं” ॥

इति वैद्यकं । (“तत्रासात्त्येन्द्रियार्थसंयोगो-

ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः” ॥

इति माधवकरकृततरोगविनिश्चयग्रन्थे विजय-

रक्षितः ॥

“त्रीण्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य

चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां

दृष्टवानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्वशो-

ऽदर्शनमयोगः अतिसूक्ष्मातिस्निह्यातिविप्रकृत-

रौद्रभैरवादभुतद्विषयीभक्तविह्वलतादिरूपदर्शनं ।

मिथ्यायोगः” ॥ इति चरकः ॥) योगो ध्यानं

तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः ।

मिथः संरूपग्राहानुरागयोर्नायकनायिकयोर्गुरु-

जनपराधीनतया दैवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्याद-

र्शनरूपदशाविशेषः, यदुक्तं दशरूपदर्शने ।

“तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥

अयश्च पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।

“अवगाहर्षनादापि मिथः संरूपरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते” ॥)

अयोगवः, त्रि, (अयश्च कटिना गौर्वाणी यस्य

सः, अच् । अयोगं दृष्टयोगं वाति वा + कः ।)

वैश्यकन्यायां शूद्रादुत्पन्नसन्तानः । इति जटाधरः ॥

(“शूद्रादयोगवः क्षत्ता चाखालस्त्राधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविप्रोऽसु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥

इति मनुः ।

शूद्रात् वैश्यायां जातः प्रतिलोमजः सङ्कीर्णवर्णः ।

अयो

“प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनं ।

सैरिन्द्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे” ॥

इति मनुः ।)

अयोगुडः, पुं, (अयसा निर्मिता गुडः पिण्डः ।) लौह-गुजिका । यथा,—

“वरमाश्रीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।

पीतमव्यभिचरन्तता भक्षिता वाप्ययोगुडाः” ॥

इति चरकः ॥

अयोगं, स्त्री, (अयोऽये सुखे यस्य तत् ।) सुषलं ।

इत्यमरः ॥

अयोधनः, पुं, (अयांसि हन्यन्ते ताद्यन्तेऽनेन, हन +

अप् + घनादेशश्च ।) एकीभूतलौहपुञ्जः । हातुडी

इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूटं २ । इति

हेमचन्द्रः ॥

(“अयोधनेनाय इवाभितप्तं

वैदेहिवन्धोर्हृदयं विदग्धे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुरु करे गुरुमेकमयोधनं

वहिरितो मुकुरुच्च कुरुव मे” ।

इति नैषधं ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धमशक्या, युध् + ण्युत्, नञ्-

समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अयोध्या

इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकेतं २ कोशला

३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—

“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।

श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्रं * ॥ तदर्थानं यथा,—

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।

निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।

मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तसहापथा ॥

राजमार्गेण सहता सुविभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥

तान्तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवप्रतिर्यथा ॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणां ।

सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥

सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभां ।

उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलां ॥

बधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।

उद्यानाम्बवणोपेतां महतीं शालमेखलां ॥

दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां ।

वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरसूतैः खरेस्तया ॥

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिगर्भिरुपशोभितां ॥

प्रासादैः रत्नविह्वलैः पर्वतैश्च शोभितां ।

कूटागारैश्च सम्पूर्णाभिन्नस्वामरावतीं ॥

अथ

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युतां ।
 सर्व्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभितां ॥
 गृहगाढमविच्छिन्नां समभूमौ निवेशितां ।
 प्रालितखलसम्पूर्णामिन्दुकाखरसोदकां ॥
 दुन्दुभीभिर्मन्दैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
 नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमां ॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
 सुनिवेशितवेष्मान्तां नरोत्तमसमावृतां ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं ।
 शब्दवेध्यञ्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
 हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्वलाङ्काज्वलैरपि ॥
 तादृशानां सहस्रेस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
 पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥
 तामग्रिमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां
 द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः ।
 सहस्रदैः सत्यरतेर्महात्मभि-
 र्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः” ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ * ॥

“तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः ।
 दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
 इत्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
 महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
 बलवान्निहतामित्रो भिन्नवान् विजितेन्द्रियः ।
 धनैश्च सच्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
 यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
 तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
 तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुविष्टता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥
 तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बज्रश्रुताः
 नरास्तुष्टा धनैः स्त्रैः खैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
 नाल्पसन्निचयः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्चधनधान्यवान् ॥
 कामी वा न कदर्थो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥
 सर्व्वं नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
 सुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥
 नाकुण्डली नासुकुटी नाखग्वी नाल्पभोगवान् ।
 नामृष्टो न न लिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कष्टक ।
 नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
 नानाहितार्थिर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
 कश्चिदासीदयोध्यायां न चाढ्यतो न सङ्गरः ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
 नास्तिको नाढ्यतो वापि न कश्चिदबज्रश्रुतः ।
 नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते कश्चित् ॥
 नाषडङ्गविद्वान्ति नात्रतो नासहस्रदः ।
 न दीनः क्षिप्रचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥

अथ

वर्णेव्याचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
 कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्व्वे धर्म्म सत्यश्च संश्रिताः
 सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
 क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
 शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥
 सा तेनेत्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तात्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥
 योधानामधिकल्पानां पेषलानाममर्षिणां ।
 सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केशरिणामिव ॥
 काम्बोजविषये जातैर्व्वाङ्गीकैश्च हयोत्तमैः ।
 वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
 विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
 मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः ॥
 ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
 अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥
 भद्रैर्मन्त्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्त्रमृगैस्तथा ।
 भद्रमन्त्रैर्मन्त्रमृगैर्मृगमन्त्रैश्च सा पुरा ॥
 नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ।
 सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
 तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
 शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥
 तां सत्यनामां दृढतोऽरणागलां
 गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां ।
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
 शशास वै शक्रसमो महीपतिः” ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ युद्धायोग्ये चि ॥

अयोमलं, स्त्री, (अयसो मलमिव ।) लौहमलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । मखूरं २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणाः ।
 “शतोर्द्धसुत्तमं किट्टं मध्यश्चाशीतिवर्षकं ।
 अधमं षष्टिवर्षयं ततो हीनं विषोपमं ॥
 यत्तौहं यदुगुणं प्रोक्तं तत्किट्टञ्चापि तदुगुणं” ।
 इति वैद्यकं ॥

(अस्य शोधनमारणं यथा,—
 “दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु,
 गोमूत्रनिर्व्वापितमथवारान् ।
 विचूर्ण्य लोढं मधुना चिरेण,
 कुम्भाङ्गयं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अरं, स्त्री, (इयर्त्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्रं ।
 चक्राङ्गं । चाकार पाकि इति भाषा । शीघ्रगे
 त्रि । इति मेदिनी ॥

अरः, पुं, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालचक्रस्य दाद-
 शांशः । स तु अवसर्पिण्याः षष्ठभागः ॥ जिना-
 नामष्टादशतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरकः, पुं, (अ + ऋक् ।) शैवालं । इति हारा-
 वली ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरग्वधः, पुं, आरग्वधश्च । सौदाक्षि इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादयः
 आरग्वधश्च ज्ञेयाः ।)

अथ

अरघट्टः, पुं, (अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ, अर +
 घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपात्
 जलनिःसारणार्थं घटीयन्तभेदः । कूपोपरिनिबद्ध-
 जलोत्तोलककाष्ठभेदः । “स कदाचिदायादैरुदे-
 जितोऽरघट्टघाटिकामारुह्य कूपात् क्रमेण नि-
 ष्क्रान्तः” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अरघट्टकः, पुं, (अरघट्ट + स्वार्थे कन् ।) महाकूपः ।
 तत्पर्यायः । पादावर्त्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अरजाः, [स्] स्त्री, (रन्ज + असन्, नलोपः नञ्-
 समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः ॥
 रजोगुणरहिते त्रि ॥ (निर्मलः । धौतः । परि-
 ष्कृतः ।)

अरट्टः, पुं, (अरं शीघ्रं अटति, अट् + उन् ।) अर-
 लुहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अरणिः, पुं, (ऋ + अणि ।) गणिकारिकावृक्षः ।
 इति मेदिनी । सूर्यः । इति काशीखण्डं ॥

अरणिः, पुं, स्त्री, (ऋ + अणि ।) निर्ममश्रद्धाश्च ।
 अग्निसाधनीभूतकाष्ठं । घर्षणद्वाराग्निजनककाष्ठं ।
 इत्यमरः ॥ (अग्निमश्रनकाष्ठं । अग्न्यात्पादनाय
 यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण घृष्यते तदरणिनामकं काष्ठं ।
 “विपक्षवद्धोऽरणिमश्रनोत्यः
 प्रतापवज्रेणैव धूमलेखा” ।
 इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)

अरणी, स्त्री, अरणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (“विधिना मन्त्रयुक्तेन रुद्धाऽपि मथिताऽपि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिररणीव ऊताशनम्” ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरणीकेतुः, पुं, (अरणी केतुरस्य सः ।) अग्निमश्र-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यं, स्त्री, (अर्थ्यते मृगैः, ऋ गतौ, अर्त्तेर्निश्चेति
 अन्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्ड-
 कादिकं नवारण्यं । यदुक्तं,—
 “दण्डकं सैन्यवारण्यं जम्बुमार्गश्च पुष्करं ।
 उत्पलावर्त्तकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलं ॥
 हिमवानर्बुदक्षैव नवारण्यं विमुक्तिदं” ॥)

अरण्यः, पुं, कटफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (स्वनामख्यातो रैवतस्य मनोः पुत्रः । यदुक्तं
 हरिवंशे,—
 “अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
 रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमच्चैतदन्तरं” ॥)

अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)

अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमी-
 तत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्यायः । वनजा २
 भारद्वाजी ३ वनोद्भवा ॥ । अस्या गुणाः ।
 हिमत्वं । रुक्षत्वं । व्रणशूलक्षतनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यकुलत्थिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलत्थिका, षष्ठी-
 तत्पुरुषः ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
 कुलथी इति भाषा ।

अरण्यकुसुम्भः, पुं, (अरण्यस्य कुसुम्भः, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।)

अर

पुरुषः ।) वनकुसुम्भः । तत्पर्यायः । कौसुम्भः २
अग्निस्मभवः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्वं । स्नेह-
नाशित्वं । अग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अरण्यघोली, स्त्री, (अरण्यजा घोली, कर्मधारयः ।)
वनघोली । पत्रशकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरण्यचटकः, पुं, (अरण्यस्य चटकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनचटकः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिशयः ३ ।
अस्य गुणाः । शीतत्वं । लघुत्वं । शुक्रवृद्धि-
कारित्वं । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
“चटकाखजं तु शीतं लघु दृढं बलप्रदं ।
तद्विचारण्यचटकं तत्तूष्णं लघुपथ्यदम्” ॥)

अरण्यजार्द्रका, स्त्री, (अरण्य जायते या, अरण्य +
जन् + ड, अरण्यजा जार्द्रका, कर्मधारयः ।)
वनार्द्रका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन आदा इति
भाषा । अस्य गुणपर्यायौ ऐन्द्रशब्दे द्रव्यौ ॥
अरण्यजीरः, पुं, (अरण्यस्य जीरः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनजीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनजीरा इति
भाषा ।

अरण्यधान्यं, स्त्री, (अरण्यस्य धान्यं, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उड़ी धान इति
भाषा ।

अरण्यमल्लिका, स्त्री, (अरण्यस्य मल्लिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डांश
इति भाषा ।

अरण्यमुद्गः, पुं, (अरण्यस्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
मकुष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनमुग इति
भाषा । (अस्य गुणाः मुकुष्टकशब्दे द्रव्याः ।)

अरण्यवायसः, पुं, (अरण्यस्य वायसः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ टांड
काक इति भाषा ।

अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या, अरण्य +
वस् + णिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अत्यस्तुपर्णी लता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यवास्तूकः, पुं, (अरण्यस्य वास्तूकः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वनवास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन
वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ कुण्डलर-
शब्दे द्रव्यौ ॥

अरण्यशालिः, पुं, (अरण्यभवः शालिः, कर्मधारयः
मध्यपदलोपश्च ।) नीवागः । वनधान्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यशूरणः, पुं, (अरण्यजातः शूरणः, कर्म-
धारयः ।) वनशूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
ओल इति भाषा ।

अरण्यश्वा, [न्] पुं, (अरण्ये श्वेव हिंसः ।) वृकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नेकुडे वाघ इति भाषा ।

अरण्यषष्ठी, स्त्री, (अरण्याय गन्तुं षष्ठी, चतुर्थीतत्-
पुरुषः ।) ज्येष्ठशुक्लषष्ठी । वाँटाषष्ठी इति भाषा ।
यथा राजमार्तण्डे,—

“ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता ।
व्यजनैककशास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्धमस्तीमारोधयन्ति च ।
कन्दमूलफलहारा लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शूरणादि । मूलं तदितरत् । इति तिथ्या-
दितत्त्वं ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।
महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणेति
सूत्रस्थेन हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वार्तिकेन अर-
ण्यशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं ।
इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामा-
रण्यानी” । इति हितोपदेशे ।)

अरतत्रपः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रपा यस्य ।)
कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रत्यलज्जे त्रि ॥
(नास्ति रते शृङ्गारे त्रपा लज्जा यस्य सः ।)

अरतिः, पुं, (ऋ + अति ।) क्रोधः । इत्युणादिकोषः ॥
अरतिः, स्त्री, (रम् + क्तिन्, नञ्समासः ।) अनव-
स्थितचित्तत्वं । इति रत्नितः ॥ क्रीडाभावः । इति
कार्तिकः ॥ रतिविरहः । रतिशून्ये त्रि ॥

(विरक्तिः । प्रीतिविरहः । अनुरागराहित्यं ।
उत्साहहीनता । उद्यमाभावः । उद्योगराहित्यं ।
निश्चेष्टता । सुखाभावः । दुःखं । लेशः । औत्-
सुक्यं । उद्देशः । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः ।
यदुक्तं,—

“स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थितिः ।
अरतिः सा तु विज्ञेया” । सुलुताभावः । अस्वास्थः ।
“अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्रवः” ।
इति सुश्रुते ।)

अरतिः, पुं, (ऋ + कति, रतिः बद्धमुष्टिकरः, स
नास्ति यस्य ।) विस्तृतकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः ।
कुर्परः । इति मेदिनी ॥

(“एकविंशतियूपान्ते एकविंशत्यरतयः” ।
इति रामायणे । कफोणिः । हस्तः । करतल-
पार्श्वः । बद्धमुष्टिहस्तः । कील, घुसी इत्यादि
भाषा ।

“पदा मूर्ध्नि महावाजः प्राहरत् विलपिष्यतः ।
तस्य जानु ददौ भीमो जज्ञे चैनमरत्निना” ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धनं, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पक्का-
भावः । तत्तु कन्यासंक्रान्त्यां कृतश्चेत् वृद्धारन्धनं
कथ्यते । सौरमाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृत-
श्चेत् इच्छारन्धनमित्युच्यते । इति लोकप्रसिद्धं ।
तत्र प्रमाणं ।

“कर्कान्नमयात् सिंहाहे सिंहान्नं सिंहकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेभ्यो दत्त्वा सर्वं निशोदितं” ॥
इत्याचारमार्तण्डधृतवचनं ॥

अरमः, त्रि, (न रन्धतेऽत्र, आधारे घञ् ।) अवमः ।
अधमः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (नोचः ।
निकृष्टः । हीनः ।)

अररं, त्रि, (ऋ + अरच् ।) कवाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (प्रेसि
चर्मकर्तनच्छुरिकाभेदः । यज्जाङ्गं । युज्जं । रणः ।)

अररिः, पुं, स्त्री, (ऋच्छति ऋ + विच्, अरमिषति
ऋ इनि ।) कपाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरा

अररुः, पुं, (ऋ + अर ।) शत्रुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अस्त्रभेदः । स्वनाम-
ख्यातोऽसुरभेदः ।)

अररे, व्य, (अरं शीघ्रं राति, रा + के ।) त्वरान्वित-
सम्बद्धिः । शीघ्रसम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥
(शीघ्रं प्रत्युत्तरलाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया
सम्बोधने ।

“अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते” ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अरलुः, पुं, (अरं लाति, ला + कु, ऋ + अर +
रस्य ल ।) श्योनाकवृद्धः । इत्यमरः ॥ श्योनागाक्
इति भाषा ।

अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दलानि तत्सा-
दृशात् अराः, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद्
+ श् ।) पद्मं । सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ ताम्रं ।
रक्तकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्न-
मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेत्तुं खल्लनमञ्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिकः, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरसज्ञः । अविदग्धः । यथा, “अर-
सिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्धटः ॥

अराजकः, त्रि, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“चौरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं । (नियन्तृहीनः । शासनकर्तृ-
रहितः ।

“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्धृतं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमखजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥

(“अरातिविक्रमलोकाविकसरविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।

“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याश्च वशं गच्छन्त्यरातयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालं, त्रि, (ऋ + विच्, अरमालाति, आ + ला
+ क ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥

(“अरालैः स्वाभाव्यादलिकरमकश्रीभिरलकैः” ।
इति आनन्दलहरी ।)

अरु

अरु

अरु

भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
नात्रे रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति” ॥

इति सुश्रुतः । अलङ्कारशास्त्रोक्तदशविधस्मर-
दशमर्थे परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्मरदशा-
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—

“अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिता वृत्तिः” ॥

अरुजः, पुं, (रुजति, रुज् + क, नञ्समासः ।) आर-
ग्वधवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौंदर्य इति
भाषा । (खनामख्यातदानवविशेषः ।

“प्रज्ञादोऽश्वशिराः कुम्भः संज्ञादो गगनप्रियः ।
अनुज्ञादो हरिहरो वराहः संहरोऽरुजः” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुणः, स्त्री, (ऋ + उजन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरुणः, पुं, (ऋ + उजन् ।) सूर्यसारथिः । स तु
विनतापुत्रः गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्यायः ।
सूरसूतः २ अनूरुः ३ काश्यपिः ४ गरुडायजः ५
सूर्यः । अर्कवृत्तः । अव्यक्तरागः । ईषद्रक्तवर्णः ।
इत्यमरः । सन्धारारगः । शुब्दरहितः । कपिल-
वर्णः । कुलभेदः । अरुणगुणविशिष्टे तु वाच्य-
लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ पुनरागवृत्तः । गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्णयुक्तः । कृष्ण-
मिश्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।

“कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।

इति रामायणे ।)

अरुणकमलं, स्त्री, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् नित्यकर्म-
धारयः ।) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणलोचनः, पुं, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः ।)
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणसारथिः, पुं, (अरुणः गरुडायजः सारथिर्यस्य
सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रियां टाप् ।) अतिविषा ।
श्यामा । मङ्गिष्ठा । त्रिवृता । इति मेदिनी ॥

इन्द्रवारुणी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

अरुणात्मजः, पुं, (अरुणस्य आत्मजः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
जटायुपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अरुणावरजः, पुं, (अरुणस्य अवरजः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

“अरुणावरजं श्रीमानारुरोह रणे हरिः ।

सुवर्णं खेन वपुषा सुपर्णं खेचरोत्तमम्” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुणोदयः, पुं, (अरुणस्य बालादित्यस्य उदयो यत्र
सः ।) सूर्योदयात् पूर्वं सूर्योत्पन्नदिव्यकालः । यथा,—

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे ॥ (यदुक्तं,—

“रुजनीषेधयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः” । इति ।

“नृन् प्रशंसत्यजसं यो घण्टाताडोऽरुणोदये” ।

इति मनुः ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पुण्य-
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।

“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात् खानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥

कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
फलं खानजं सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति
न्यायात् । तेन ब्रह्मशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गा-

खानजन्यफलसमफलप्राप्तः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
ब्रह्मशतसूर्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणातासंसर्गे-

णान्वयात् कालानां खानानां तत्फलानामपि ब्रह्म-
शतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-

सप्तम्यां पूर्वापरयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी तत्र
पूर्वदिने तत्काले खानं ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राज्ञस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयं ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥

इति कालमाधवीयधृतब्रह्मवैवर्तयिनैः पूर्वस्य तत्-
कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्तव्यकर्मभाङ्गत्वेन

इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण
तत्कालमारभ्याङ्गिककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-

रुणोदयकाले मुहूर्तान्यूनतिथिलाभ एव खानं ।

“व्रतोपवासखानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या आद्यादावस्तुगामिनी” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्तं
आद्ययोग्यकालानुरोधेदिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त-
वचने घटिका दण्डरूपा । परवचने नाडीनामा-

द्यन्तचतुष्टयमित्येकावक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्यो-
दयात् प्रागपि प्रातःखानविधानात् तत्रैव माघ-

सप्तम्याख्यगुणफलविधिर्लाघवादिवाङ्मस्तत्त्वित्यं ।
प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वं इति जैमिनिसूत्रेण

प्रकरणभेदे गुणविधिसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रुक्ताकरयोः ।

“य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःखायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥

इति । विष्णुस्मृतौ । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
खायादनातुरः” । इति नित्यखानप्रकरणात् प्रक-

रणान्तराखानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यखानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।

किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति ॥ * ॥
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-

काम्यखानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सद्यदनुष्ठानं । “प्रधानस्याक्रिया यत्र

साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” इति कात्यायनवचनात् ।

“न खानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिषि ।

न वासोभिः सहजसं नाविज्ञाते जनाग्रये” ॥

इति मनुवचनेनैकदाजखाननिषेधात् ।

“धर्मेविज्ञाचरेत् खानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः” ॥

इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-
शेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देशकाल-

विहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आङ्गचिन्ता-
मणिः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सद्य-

दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति
न्यायेन फलं बोध्यं । तत्तु इत्युच्चीरगुडादिमाधुर्य-

भेदवन्निर्देष्टुमशक्यं ।

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आङ्गं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
प्रागर्द्धं कार्त्तिकमलमासाब्दविषयं ।

“देशकालाश्रमक्षेत्रव्यदाढमनोगुणाः ।

सुदृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकदामि
नानाखानं ।

“विधुवद्विषे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः” ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्त्र-
प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाक्वावली-

तीर्थचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे अह्नखाने क्रोडी-
कृतेऽपि माघसप्तमीखानादावसाधारणसङ्कल्पेन

पुनस्तथैव प्रातःखानाचरणं तदुक्तं तदा सद्य-
खानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्तद्व्यहफल-

कामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ खाने
परिपाटीमाह द्रव्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्त-

वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय ।

“यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी” ॥

इत्युच्चार्य खायादितिशेषः । रोकं क्लिप्तं । तिथि-
कृतस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गकत्वात् माकरीपदं

मकरार्कारश्चान्द्रमासीयतिथिपरं ।

“तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिमासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥

इति ब्रह्मपुराणमन्वन्तरादित्वेन तथा युक्त-
त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्द्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं” ।

अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं । यथा,—

“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।

तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत्” ।

द्वादश्यां श्रयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां प्रकृष्वज-
प्रातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्यादि-

साहचर्याच्चान्द्रत्वं प्रतीयते । अतएव चतुर्दश-
मन्वन्तरादिगणने क्वापि न राशुल्लेखः । यथा ।

भविष्यमत्स्ययोः ।

“अश्वयुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अरु

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥
अत्र अमावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-
पुनस्तथापदोपाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहा-
रयोः शुक्लत्वकीर्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमास-
स्येति लिखितं । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमा-
लायां । “अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वादशपूर्जं मधौ
तृतीया च” । इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव ग्राह्या ।
श्रीदत्तोऽप्येवं माघसप्तम्याश्चान्द्रवं सौरागमेऽपि ।
“अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदत्तिदर्शनात्” ॥
अष्टाङ्गविधिना ।
“योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्मूर्ध्नि निवेदेत् ।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं” ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋक्षराशिर्विशेषेण यत्कर्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यत्रापि दृश्यते” ॥ * ॥
अर्घ्यमन्वत्सु ।
“जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तम्याहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले” ॥
प्रणाममन्वत्सु ।
“सप्तसप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेद्यसे” ॥
सप्तिरश्वः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अरुणोपलः, पुं, (अरुणः उपलः, कर्मधारयः ।)
रक्तवर्णमणिविशेषः । चुनी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीपुष्पः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अरुन्तदः, त्रि, (अरुंषि मर्माणि तुदति, तुद् +
खण् + मुम् च ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः ।
मर्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कठोरः ।
अवणकटुः । “माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमसुं गा-
ह्रस्व काकः स्वयं कर्णारुन्दमन्तरेण रुणितं
त्वं मन्महे कोकिलं” । इति भामिनीविलासे ।
मर्मपीडाकरः । हृदयग्रन्थिरूपमर्मस्थानस्पर्श-
कारी । यथा,
“नारुन्तुदः स्यादात्ताऽपि न परद्रोहकर्मधीः” ।
इति मनुः ।
“तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्” ।
इति माघः ।
“अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
इति रघुवंशे ॥
अरुन्धती, स्त्री, (न रुन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
र्यायः । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा
कर्दमसुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥
आकाशे सप्तर्षिमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदयः ।
गतायुषस्तां न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
“दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृदाक्यमरुन्धतीं ।

अरो

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः” ॥
यथा च सुश्रुते,—
“न पश्यति स नक्षत्रां यच्च देवीमरुन्धतीं ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषः” ॥
सप्तपदीगमनानन्तरं जामाता मन्त्रं पाठयन् बधू-
तां दर्शयति च ॥
अरुन्धतीजानिः, पुं, (अरुन्धती जाया यस्य सः,
निङ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अरुन्धतीनाथः, पुं, (अरुन्धत्या नाथः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अरुष्कः, पुं, (अरुर्मर्मस्थानं कायति पीडयति,
कौ + क ।) भङ्गातकटुक्षतः । इति शब्दरत्नावली ॥
अरुष्करं, स्त्री, (अरुः करोति अरुः + कृ + ट, उप-
पदसमासः षत्व ।) भङ्गातकफलं । इति हेम-
चन्द्रः ॥
अरुष्करः, पुं, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट, षत्व
उपपदसमासः ।) भङ्गातकटुक्षतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
अरुष्करः, त्रि, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट,
षत्व, उपपदसमासः ।) त्रयस्करः । क्षतकारकः ।
इति मेदिनी ॥
अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह् + क, नञ्समासः ।)
भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला
इति ख्याता ।
अरूपः, त्रि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यः ।
यथा । “अरूपवातातीसारादाविवारुण्य” । इति
रत्नितः ॥ कुत्स्नितरूपः ।
“इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्” ।
इति रामायणे ॥
अरूषः, पुं, (ऋ + ऊषन् ।) सर्पविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥
अरे, व्य, (ऋ + ए ।) नीचसम्बोधनं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ओरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया ।
इति मेदिनी ॥ (रोषाङ्गाने । अपकृतौ । “अरे
चेतोमीन ! अमणमधुना यौवनजले त्यज त्वं
स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
शान्तिशतके । “अरे अनुवृन् ! निरपराधराज-
कुलकदन महापातकिन् अश्लिष्टविक्रतचेष्ट !”
इति महावीरचरिते ॥
अरेरे, व्य, (अरे + वीष्वायां द्विरुक्तिः ।) अधम-
सम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सक्रोधाङ्गानं । इति
शब्दमाला ॥
अरोकः, त्रि, (रुच् + घञ्, नञ्समासः ।) निष्प्रभः ।
दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्चिद्रन्तद्रहितश्च ॥
अरोचकः, पुं, (न रोचयति प्रीणयति, रुच् +
णिच् + क्त्वा, नञ्समासः ।) रोगविशेषः ।
अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
“वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धः ।
अरोचकाः स्युः परिश्लिष्टदन्तः
कषायवक्त्रोऽस्य मतोऽनिलेन ॥

अरो

कङ्कलमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
विवद्धसम्बन्धयुतं कफेन” ॥ इति माधवकरः ॥
अरोचकाः न भोजने रुचिमुत्पादयन्तीत्यरोचका
व्याधयः पञ्च वातजादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य ल-
क्षणमाह । परिहृष्टदन्तः अस्त्रभक्षणेनैव परि-
हृष्टो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवक्त्रः । कषाय-
रसं वक्त्रं यत्र सः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
“कङ्कलमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं” ।
कङ्कलमिथादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य ल-
क्षणं ॥ * ॥ श्लेष्मिकमाह । लवणञ्च वक्त्रं कफज-
लक्षणेन पठनीयः । यतो विदग्धः श्लेष्मा लवण-
भावमुपैति ।
“माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
स्निग्धत्वदौर्गन्धयुतं कफेन” ।
पैच्छिल्यं मुखस्याभ्यन्तरे । स्निग्धत्वं वह्निः ॥ * ॥
आगन्तुजमाह ।
“अरोचके शोकभयातिलोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमधाराचिञ्च
त्रिदोषजे नैकरसमभवेच्च” ॥
क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरशनरूपयोर्ग्रहणं ।
स्वाभाविकं । अविकृततरसं ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।
नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन
मुखे विकृतिमभिधायान्यद्रेषे विकृतिमाह ।
“हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
तड्दाहचोषबज्जलं सकफप्रसेकं ।
श्लेष्मात्मकं बज्जरजं बज्जभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च” ॥
हृच्छूलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतं ।
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । बज्जभिस्त्रिभि-
र्देवैः । बज्जरजं उक्तवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं
मनसो व्याकुलत्वं । जडता शून्याङ्गता । अपरं
आगन्तुजं । भक्तदेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्या-
मरोचकत्वेनैव संयद्हीतौ ॥ * ॥ दृढभोजस्वेषां
लक्षणानि पृथगाह ।
“प्रक्षिपन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तदेषमतः शृणु” ॥
आस्वादते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं
मिष्टं न लगति इति यावत् ।
“चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
देषमायाति श्लेजान्तुर्भक्तदेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
यत्र नान्ने भवेच्छुद्धः सोऽभक्तच्छन्द उच्यते” ॥ * ॥
अथारोचकस्य चिकित्सा ।
“भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणाद्रकभक्षणां ।
रोचनं दीपनं वज्जेज्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ २ ॥
शृङ्गवेररसञ्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्चासकासन्नं प्रतिश्लायकफापहं ॥ २ ॥
पक्वास्त्रिका सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।

अरो

एलालवङ्ककर्पूरमरिचैरवधूलिता ॥
 पानकस्यास्य गण्डुषं धारयित्वा मुखे मुहुः ।
 अरुचिं नाशयत्येव पित्तं प्रशमयेत्तथा ॥
 अस्त्रिकापानं ॥ ३ ॥
 “राजिका जीरको भट्टो भट्टं हिङ्गु सनागरं ।
 सैन्यं दधि गोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्यादुचिस्तथा ।
 तत्रमेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वज्रवर्जनं” ॥
 तत्र ॥ ४ ॥
 “गव्यमावर्तितं दुग्धं निबद्धं दधि माहिषं ।
 एकीकृत्य पटे दृष्टं शुभ्रशर्करया समं ॥
 एलालवङ्ककर्पूरमरिचैश्च समन्वितं ।
 नाम्ना शिखरिणी कुर्यात् रुचिं सकलवल्गुभा ॥
 शिखरिणी ॥ ५ ॥
 द्वे पले दाडिमादयौ खण्डाद्योषपलत्रयं ।
 त्रिसुगन्धिपलैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 तच्चूर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परं ।
 दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” ॥
 दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥

“लवङ्गककोलमुशीरचन्दनं
 नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकं ।
 जलं सङ्गृह्णागुरुभङ्गकेसरं
 कणा सविश्रानलदं सहैलया ॥
 तुषारजातीफलवङ्गरोचना-
 सिताम्बभागाः सकलं विचूर्णितं ।
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं
 बलप्रदं दृष्टतमन्विदोषजित् ॥
 उगोविबन्धं तमकं गलग्रहं
 सकासहिक्कारुचियक्ष्मापीनसं ।
 ग्रहण्यतीसारसुरक्षतं तृषां
 तथा प्रमेहान्निखिलान्निहन्ति हि” ॥
 ककोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं
 बालकं । भङ्गं त्वक् । नलदमुशीरं । तुषारः कर्पूरः ।
 लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥

(“यवागूः पञ्चकोलस्य कुलत्थाः कृष्णयूषकं ।
 मुद्गयूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
 सहिङ्गयूषणाञ्च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
 अगस्तिष्ठतवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
 कारवेक्षं पटोलञ्च पलाण्डुः शुरणं शठी ।
 लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रलेहञ्च कटुत्रिकं ॥
 शठीसर्षपवान्तकं शतपुष्पा यमानिका ।
 तुण्डीरकस्य मूलानां शाकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥
 गोधूमपुलिका श्रेष्ठा भट्टाङ्गीरैररोचके ।
 जाङ्गलानि च मांसानि भोजयेद्भिषगूत्तमः” ॥
 इति हारीतोक्तपण्यादिनिधमः ॥ * ॥
 “अरुचौ कवलो ग्राह्यो धूमाः समुखधावनाः ।
 मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाश्वासनानि च ॥
 कुष्ठसौवर्चलाजजी शर्करामरिचं विडं ।
 धात्रेनापद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनं ॥
 लोभ्रं तेजोवती पण्या न्यूषणं सयवाग्रजं ।
 आर्द्रा दाडिमन्त्रिणासाश्चाजजी शर्करायुतः ॥

अरो

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
 चतुरोऽरोचकान् हन्युर्व्याताद्येकजसर्वज्ञान् ॥
 कारवी मरिचाजजी द्राक्षाटक्षास्तदाडिमं ।
 सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनं ॥
 वस्तिः समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
 कुर्याद्दृष्ट्यानुकूलानि हर्षणाञ्च मनोज्ञे” ॥
 इति चरकोक्तास्यचिकित्सा । सनिदानलक्षणं चि-
 कित्साञ्चाह ॥ * ॥ सुश्रुतः ।

“दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च,
 भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
 नात्रेऽरुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं,
 वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
 हृद्दाहचोषवज्रता मुखतिक्तता च,
 मूर्च्छा सटङ् भवति पित्तकृते तथैव ॥
 कण्डूगुरुत्वकफसंस्वसादतन्द्राः,
 श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
 सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि,
 रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
 संरागशोकभयविभ्रान्ते चेतसस्तु,
 चिन्ताकृतो भवति सोऽसुचिदर्शनाच्च” ॥*

चिकित्सा यथा,—

“वाते वचाम्ब वमनं कृतवान् पिबेच्च,
 स्नेहैः सुराभिरथवोष्णजलेन चूर्णं ।
 कृष्णाविडङ्गयवमसहरेणुभार्गी,
 राखेलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणां ॥
 पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
 स्नेहः ससैन्यवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
 निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
 राजद्रुमाम्बुमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
 चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव,
 सर्वैश्च सर्वैकतमेवमुपक्रमेत् ॥
 द्राक्षापटोलविडवेचकरीरनिम्ब-
 मूर्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रवृक्षैः ।
 बीजैः करञ्जवृक्षभैश्च पिष्टै-
 र्लेहं पचेत् सुरभिभूत्रयुतं यथावत् ॥
 मुस्तां वचां त्रिकदुकं रजनीद्वयञ्च,
 भार्गवञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽविजे दिरदमूत्रयुते पचेद्वा,
 पाठान्तगामतिविषां रजनीञ्च मुख्यां ॥
 मण्डूकमर्मममृताञ्च सलाङ्गलाख्यां,
 मूत्रे पचेत्तु महिषस्य विधानविद्धा ।
 एतान्न सन्ति चतुरो लिहन्तस्तु लेहान्,
 गुल्मारुचिश्चसनकण्टहृदामयाञ्च ॥
 सात्व्यान् स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्,
 पानानि मूलफलषाड्वरागयोगान् ।
 अथाद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
 र्भुञ्जीत वापि लघुरुक्षमनःसुखानि ॥
 आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनञ्च,
 कुर्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
 त्रीण्युषणानि रजनीचिफलायुतानि,

अर्क

चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥
 क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
 मन्यानि तित्तकटुकानि च भेषजानि ।
 मुस्तादिराजतखर्गदशाङ्गसिद्धैः,
 काथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥
 मूत्रासवैर्गुडकृतैश्च तथात्वरिष्टैः,
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेष एव कफवातहृते विविधश्च,
 शान्तिं गते ज्ञतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
 इच्छाभिघातभयशोकहृतेऽन्तरग्रौ,
 भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय,
 पौराणिकैः श्रुतिपर्यैरनुमानयेत्तं ॥
 दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
 यद्यत् प्रियं तदुपसेयमरोचके तु ॥*॥
 रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीकाथेन भावयेत् ।
 जम्बीरस्य रसेर्वापि आर्द्रकस्य रसेन वा ॥
 मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मज्जरसैर्बुधः ।
 पञ्चादिशोष्य सर्वास्तान् टङ्गणञ्चावचारयेत् ॥
 देवपुष्पं बाणमितं रसपादं मृतामृतं ।
 मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
 सर्वारोचकश्रुलान्तिमामवातं सुदारुणं ।
 सोऽयं निवारयत्याशु केशरी करिणं यथा” ॥
 सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहः ॥)

अर्क, क, तापे। (चुरादि उभयपदी सेट् ।) क्तुतौ ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ एकककारः प्रकृतिः पञ्चा-
 द्रेफनिमित्तकद्वित्वं विभाषया वक्तव्यं । तेन क
 अर्कयति अर्कयति एवं सर्वत्र । इति दुर्गादासः ॥
 अर्कः, पुं, (अर्च + कर्मणि घञ्, कुत्वम् ।) सूर्यः ।
 इन्द्रः । ताम्रं । स्फटिकः । इति मेदिनी ॥ पण्डितः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठभाता । इति दण्डा-
 दिनाथः ॥ लक्षणाया रविवारः । इति ज्योतिषं ॥
 दत्तविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः
 ५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खर्जुन्नः ८ शीतपुष्पकः
 ९ जम्भनः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरणः १२
 सदापुष्पः १३ सूर्याङ्गः १४ आस्फोटकः १५ तूळ-
 फलः १६ शुकफलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः १८ आस्फोटः १९ गणरूपः २० मन्दारः
 २१ अर्कपर्णः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
 र्कपर्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३
 गणरूपी ४ ॥ * ॥ अथ रक्तार्कपर्यायः । विश्वोरः
 १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४
 दिव्यपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाला ॥
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । अग्निकारित्वं ।
 वातशोथव्रणार्शःकुष्ठकिमिनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । तीक्ष्णत्वञ्च । अस्य
 क्षीरगुणाः । किमिदोषव्रणनाशित्वं । कुष्ठार्श-
 उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तस्य पर्यायगुणाः ।
 “श्वेतार्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः स बालार्कः प्रतापसः ॥
 रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपुष्पी विकीर्णः ॥
 रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोटः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डविषव्रणान्
 निहन्ति शीघ्रगुल्मार्शः श्लेष्मोदरयक्ष्मकीम्नः ॥
 शुक्लार्ककुसुमं दृढं लघु दीपनपाचनं ॥
 अरोचकप्रसेकार्शः कासश्वासनिवारणं ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं
 कुष्ठकुमिध्नं कफनाशनञ्च ॥
 अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं
 संग्राहि गुल्मे श्वयथौ हितं तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्णं क्षिप्रं सलवणं लघु ॥
 कुष्ठगुल्मोदरहरं श्लेष्मेतद्विरेचनं ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्यासविशेषः । आरक
 इति आरवीभाषा । तस्य विधियथा,—
 “द्रव्यकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥
 पृथक् दध्ने सन्निपाते सङ्गरेऽसाध्यरोगिणि ।
 क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा नु विनाशकाः ॥
 आद्ये गुणा गुणाः सर्वे द्वितीयश्च ततो लघु ।
 तृतीयं शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषकृत् ॥
 पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यः प्रकाशकं ।
 पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
 वर्धमानान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निशं मया ।
 सम्पूर्णो नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
 एवारे पुरुषर्क्षे च दिवार्को यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीय प्रदातव्यो विलोमात् एंसु योजयेत् ॥
 लोहचूर्णं गैरिकञ्च खटिका भृष्टमृत्तिका ।
 मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काचं कीकसजं रजः ॥
 एतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका
 भ्रंशनीया पञ्चमूर्चैः खराश्वमहिषोद्भवैः ॥
 गजाजसम्भवाभ्याञ्च शटितं तद्विशेषयेत् ।
 यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
 लघुहस्तः कुलालोऽस्य कुर्याद्यन्तं सुनिर्मलं ।
 यथेष्टां स्थालिकां कुर्यात् अङ्गुलप्रान्तसारिकां ॥
 पृथुबुधोदराकारां ह्यङ्गुलान्धेधवेयनीं ।
 सारिकान्ते तु परिधिं त्र्यङ्गुलान्धेधोभितां ॥
 विनिर्मायथ सार्थन्ते यथा शिल्पविनिर्भितां ।
 किञ्च कृत्वा नलं दद्याद्गजशुण्डसमं बुधः ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानकं ।
 अर्द्धनिम्बफलसमं परिधिं तस्य चान्ततः ॥
 वेदाङ्गुलं मस्तकोर्द्धं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्थां तत्र नलिकां कुर्यात्तोयविमोचनीं ॥
 तस्यैवान्तरतो लेप्या जीर्णाश्च मृत्तिकाम्बुना
 अथवा श्वेतकाचं तु सर्वदोषापनुत्तये ॥ * ॥
 अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।
 शिलाजतुस्थले कुर्यात् दीर्घगर्तं मनोहरं ॥
 निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसङ्घं द्विचतुष्पदां ।
 सर्जिद्वारं महाद्वारं मृत्तुद्वारं लवणानि च ॥
 गन्धकोष्णजलं क्षेप्यं नानामूर्चाणि तत्र वै ।
 एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकां ॥
 कङ्गास्थूर्द्धं तदूर्द्धन्तु कुर्याद्वह्नीयिकां शुभां ।

त्रिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृशत्तमं ॥
 ततो निष्काशय तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्मेमेत्
 प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नदूषणं ॥
 महाविषस्य संयोगात्तस्य भङ्गं प्रजायते ।
 सूचोविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
 तत्र क्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्र कृष्णं प्रजायते ।
 एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकं ॥
 विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्यात् पात्रन्तु लोहजं ।
 सर्जनं रौप्यजं वापि कुर्यात् पात्रमकल्पमं ॥
 अथवा ताम्रजं कुर्यादन्तर्वह्नीयविलेपितं ।
 पात्रन्तु बुद्धा कुर्वीत कथायो न भवेद्रसः ॥
 द्रव्यान्तरस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
 सर्वेषां निःसरत्येव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
 अन्नमर्कस्तथा तैलं गन्धतालादिसम्भवं ।
 वेधकं सर्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यत्तैलकरणे दत्तश्चार्कनिःसारणे क्षमः ।
 तत्तत्सेवाकरो नित्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
 कुत्सितार्कस्तु यामेन द्वियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
 त्रिभिर्यामैर्भवेच्छ्रेष्ठः स एवार्कस्तु सिद्धिदः ॥
 द्रव्यादधिकसौगन्ध्यं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते ।
 जीर्णास्थिपात्रसङ्क्षिप्तो द्रव्यवर्णः प्रदृश्यते ॥
 शङ्खकुन्देन्दुधवलोज्ज्वला पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिह्वोपरिगतः स्यादं दद्याद्द्रव्यमवन्तु यः ॥
 तमेवार्कं विजानीयादन्यज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
 कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं पुष्पादिभिः सुधीः ॥
 गुणार्थं पश्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत् ।
 दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्वान्तिगालस्यकं दृष्या ।
 तद्दोषस्य विनाशाय कुर्याद्धान्तिमतन्द्रितः ॥
 दीपोद्गमप्रसूनानां पिबेदर्कपलं जनः ।
 चम्बेल्यर्कपलं वापि शीतात्तो मालतीभवं ॥ * ॥
 अर्कनिष्काशनार्थाय क्रमाज्ज्ञेयाः षड्प्रयः
 धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
 खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 विज्वालो यो धूमश्छिलो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥
 ससारमतिसूक्ष्मं यत् सुष्टिमध्ये समेष्ट्यति ।
 तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवं ॥
 दाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽग्निर्दीपाग्निरुच्यते
 चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्तितः ॥
 अर्द्धीकृताभ्यां दाभ्यान्तु मध्यमाग्निरुदाहृतः ।
 अर्द्धैस्तैः पञ्चभिः प्रोक्ताः खराग्निः सर्वकर्मसु ॥
 मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
 प्रसरन्ति यदा ज्वालाः स भडाग्निरुदीरितः ॥
 सार्द्धयामञ्च यामञ्च याममेकं मुहूर्तकं ।
 मुहूर्तमात्रमित्येवमर्कार्थं वक्ष्येः स्मृताः ॥ * ॥
 जीर्णास्थिपात्रे मृह्नीयादर्कं वा काचसम्भवे ।
 पाषाणसम्भवे पात्रे कांस्यजेऽथ हिमस्थले ॥
 पिबेदर्कमनिर्व्यापं पीत्वा ताम्बूलभक्षणं ।
 कुर्यादनुक्तताम्बूले लवङ्गं भक्षयेत्ततः ॥
 मर्दनादिषु सर्वत्र द्रव्यतैलं प्रयोजयेत् ।
 अर्कं एव प्रयोक्तव्यो भक्षणे न तु मर्दने ॥
 ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाश्रिताः ।

सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्राजा परमधार्मिकः ॥
 स्वस्थोऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।
 ज्ञात्वा तत्तत्क्षणं दद्यादन्यथा ब्रह्महा भवेत् ॥ * ॥
 वर्णस्वराणां प्रमितिं द्रवोक्तस्य तु कारयेत् ।
 शकैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भागं समाहरेत् ॥
 एकशेषे गुणाः शीघ्रं द्विशेषे वर्द्धते गदः ।
 त्रिशेषे मरणं वाच्यं सार्धं वाचयते यदि ॥
 अर्कं तदैतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।
 गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नपुंसकान्त्यैरुणास्तु खरा एकादश प्रिये ।
 वर्णास्तिस्र्यङ्गुला लेख्याः कठवाद्याश्च तत्तले ॥
 एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गान् प्रविन्यसेत् ।
 रसास्त्रयो द्वयं वेदाः पर्वता ऋतवः कृताः ।
 वङ्गयः पृथिवी शून्यं चन्द्रमा इति च क्रमात्
 विहाय जीवं दूतस्य नामाङ्गाक्षरयोजनं ॥
 एवमेवातुरे कृत्वा द्वयोरष्टावशेषितं ।
 कृत्वाङ्गयोगं गदिनोऽधिके शेषे शुभं भवेत् ॥
 समशेषे दीर्घरोगः न्यूनशेषे च तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्य दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
 चक्रद्वयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहितः ।
 जायते त्वयश्शूलस्य यथा मम मृते सति ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि
 शतकं प्रथमं ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि
 पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्यान्निष्काशनं भिषक् ॥
 अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं वृन्तुलं भवेत् ॥
 पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥
 रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ।
 द्विगुणे निःक्षिपेत्तोये द्वायायां स्थापयेच्च तत्
 यावच्छूर्णं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
 ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्वद्रव्यसमं भिषक् ।
 कृत्वाष्टप्रहरं तत् सूर्यचन्द्रकरैरल ॥
 संपूज्य गणपतिं सूर्यं भैरवं कुलदेवतां ।
 निःक्षिपेदर्कयन्त्रे तत् क्षिप्वास्यार्कं समाहरेत् ॥
 वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
 चन्दनादीनि सर्वाणि अत्यन्तकठिनानि च ॥
 कीटैर्भुक्तां घृणैर्युक्तं यच्च गन्धविवर्जितं ।
 रहितं खरसेनापि नार्ककर्मणि योजयेत् ॥
 यथाकैसंस्थितं द्रव्यं कुर्याद्द्रोक्तस्तथा वपुः ।
 अर्के तरुणमैषज्यं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ॥
 यवान्यजाजीविकतुभूनिम्बादिकमौषधं ।
 ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं पश्य ॥
 द्विगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
 अष्टप्रहरिकं तच्च कुर्यात् पर्यायमेककं ॥
 रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं दृष्ट्वा देशे तु कौतुकं ।
 पश्चात् दत्तार्कयन्त्रे तत् अर्कनिष्काशयेच्छनैः ॥ * ॥
 आर्द्रद्रव्यं द्विधाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तुकं सार्धपं शाकं निर्गुणैरगुणमार्धकं ।
 धत्तूराद्यभिदं सर्वमाद्रं सरसमुच्यते ॥
 एषां नालान् चूर्णयित्वा विंशतिं निःक्षिपेज्जलं

अर्क

मुहूर्तमुष्णे संस्थाप्य ग्राह्योऽर्कं विबुधोत्तमैः ॥
 पत्राणान्तु श्रुतांशेन तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
 दद्यात् घटीमर्ककरां ततोऽर्कं कलयेच्छनैः ॥
 वटाश्वत्थकरीराद्यमाद्रद्रव्यन्तु नीरसं ।
 विंशंशं निःक्षिपेत्तोयं जलं घर्मे च धारयेत् ॥
 ततो निष्काशयेदर्कं क्रमद्वयाग्निनोक्तवत् ।
 सदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
 सातलावचसेज्जलसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
 खण्डानि तेषां कृत्वाथ निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
 दिनत्रयञ्च निष्काशय तोयादीष्वच कृदयेत् ।
 तदा न दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं रदांशकं ॥
 निष्काशयेच्छनैरर्कं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
 दुग्धिकार्कक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् घर्मे विनिवेशयेत् ।
 यावज्जलस्थायता स्यात् ततो यन्त्रे विनिःक्षिपेत् ॥
 आदावीषचूर्णयित्वा षष्ठांशजलसंयुतं ।
 एवं द्रव्यं लक्षयित्वा खयुक्तार्कं विनिर्हरेत् ॥
 खण्डीकृत्य च आमामां फलानां मृदुकायिनां ।
 सरसानाञ्च गृहीयादर्कं तोयेन वर्जितं ॥ * ॥
 काष्ठोडम्बरिकादीनां आमामां दार्यभागिनां ।
 कृत्वा खल्पानि खण्डानि अशीत्यंशं प्रदापयेत् ॥
 एथक् एथक् च तुवरीं सर्जित्दारञ्च सैन्धवं ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशंशकं जलं ॥
 क्षिप्वा तत्कलसं घर्मे यामाज्जेनोष्णता भवेत् ।
 ततो यन्त्रे तु तदत्त्वा गृहीयादर्कमुत्तमं ॥
 अतिपक्वफलान्तु वीर्यतश्चार्कमाहरेत् ।
 पुष्पाकार्यं षोडशंशं जलं पुष्पेषु दापयेत् ॥
 बज्जवारफलानी चिह्निकादीनि यानि च ।
 क्षेप्याण्युक्तोदके तानि वृत्तुलत्वस्य शान्तये ॥
 ततश्चत्वारिंशदंशं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ द्रावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
 द्रवद्रव्यातक्षेपशान्त्यै प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
 पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
 श्रुतपत्रप्रसूनेर्वा जात्युत्थैर्मालतीभवैः ।
 गुलावपारिजातैश्च केतकीजैः समाचरेत् ॥
 दुग्धे दधि रसे तजे क्षौद्रे तैले च सर्पिषि ।
 मूत्रादौ देहतोये च चम्बेल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
 कान्तपाषाणसत्वस्य कृतं यन्त्रमनुत्तमं ।
 निष्काशयेत् सर्व्वार्कं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
 अथवा स्तम्भकं द्रव्यं दध्नुस्तु नवनीतकं ।
 वर्षदल्लीजलस्योक्ता मधुच्छिद्यन्तु सर्पिषः ॥
 गोकण्ठकन्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किण्वकं ।
 तैलस्य तस्य पिण्याकं सर्व्वं द्रुतसमन्वितं ॥
 यन्त्रे दत्त्वा द्रवद्रव्यं यथोस्थालीनिवेशनं ।
 तथा स्थलं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्त्रं प्रपूरयेत् ॥
 आच्छाद्यं सारकैः पूर्णं स्थालीं दद्यादधोमुखीं ।
 तथा चाकर्षितः सर्व्वो द्रवः फेनं परित्यजेत् ॥ * ॥
 दुर्गन्धिर्यो भवेदर्कस्तं कुर्यात् शुचिगन्धकं ।
 सर्व्वेषामेव मांसानां दुर्गन्धानाञ्च सर्व्वशः ॥
 दृताभ्यक्ता हिङ्गुजोरमेयिका राजिका कृता ।
 नवीनायां हृदिक्कायां दद्यात् द्रव्यं पुनः पुनः ॥
 तत्र दद्यात्तदर्कस्तु यथा दुर्गन्धतां व्रजेत् ।

अर्क

तथा पुनः पुनः कार्यं जायते गन्धवारणं ॥
 आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्वह्निदीपनं ॥ * ॥
 सर्व्वेष्वर्कप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ॥
 अर्काणान्तु प्रदातव्या ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
 सर्व्वत्र वातरोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
 महिषाक्षस्तथा रालं निर्यासः सर्ज्जकस्य च ।
 कृष्णागुरुः कदम्बश्च महिषाक्षादिपञ्चकं ॥
 सर्व्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
 सर्व्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
 चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 एलाकर्चूरगोहृलाः सप्तैते चन्दनादयः ॥
 जटामांसी नखं पत्री लवङ्गं तगरं रसः ।
 शिलाया गन्धपाषाणः सप्त मांस्यादिका अमी ॥
 वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषाग्नेन चार्ककं ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचकाः ॥
 पञ्चाशद्गन्धपाषाणात् तावन्महिषगुग्गुलुः ।
 चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती ॥
 त्रिभागः सर्ज्जकः सारस्तावदेव हि रालकं ।
 उशीरं तु द्विभागं स्यात् द्रुतमृष्टं नखं समं ॥
 कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
 एष दशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
 पलाण्डुलशुनादीनां निर्गन्धीकरणं शृणु ।
 उत्पाद्यान्तर्विषं सम्यक् तक्रमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
 पर्यायमेकमत्यस्त्रमध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
 दद्यान्निष्काश्यान्त्यतः कुर्यात्तच्चाष्टमांशकं ॥
 द्रोणपुष्पीरसेऽप्येवं मूर्च्छापत्ररसेऽपि वा ।
 त्रिपर्यायोत्तरं तत्तु रसोनं क्षालयेत् सुधीः ॥
 हरिद्राराजिकातोये स्थाप्य पर्यायमेककं ।
 उष्णोदकेन संक्षाल्य पर्यायं वासयेत्ततः ॥
 सहस्रपत्रीपुष्पैर्वा अभावे पल्लवैरपि ।
 आलोडयेद्दशांशेन पञ्चांशेन च मस्तुना ॥
 युक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
 ततो निष्काशयेदक जात्यादिकपिधानितं ॥
 अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
 को जानाति रसोनस्य ह्यर्कोऽयमिति भूतले ॥
 एकतः सर्व्व एवार्का म. सार्कस्तु तथैकतः ।
 मया स्वर्गे गृहीतस्तु प्राप्तं तत्र च नामृतं ॥
 तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिग जीवितं प्रभो ।
 नीता वाथ प्रसूक्ता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
 न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्चेदं करोम्यहं ।
 ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मां प्रति सोऽब्रवीत् ॥
 दत्तं मया समस्तं ते देवाबध्यत्वमेव च ।
 किन्ते कार्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकरोचनं ॥ * ॥
 संप्रवक्ष्यामि मांसार्कं मद्यस्यार्कं तथैव च ।
 द्रव्याणां विजयादीनां लभ्यते यैः सुखं महत् ॥
 मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं मृदुलं कठिनं घनं ।
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्त्रान्निष्काशयेच्छनैः ॥
 मृदुलं यद्भवेन्मांसं चत्वारिंशंशकं पटुः ।
 स्थूलखण्डीकृते तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
 षष्ठांशेनायुगन्धेन तद्विलोच्य च निःक्षिपेत् ।
 रसमिक्षोरयमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
 जातीपत्रं लवङ्गञ्च त्वगीला नागकेशरं ।

अर्क

मरिचं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धाष्टकं त्विदं ॥
 कार्यं पुष्पपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ महासादुः सुधासमरसः प्रिये ॥
 षड्मांसस्य खण्डानि लघून्नेव प्रकल्पयेत् ।
 दद्याच्च तुवरीं तत्र लवङ्गं प्रोक्तया दिशा ॥
 क्षालयेदारनालेन त्रिवारं कोष्णवारिणा ।
 क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदकर्णं पूर्व्ववत् ॥
 दृढमांसस्य खण्डानि कुर्यादतिलघूनि च ।
 आलोड्य शङ्खद्रावेण क्षालयेत् पयसा पुनः ॥
 सप्तवाराणि लवणं चयेत् पूर्व्ववदेव हि ।
 तदत्त्वा यन्त्रमध्ये तु हरेत् पूर्व्ववदर्ककं ॥
 सर्ज्जित्दारं यवत्तारं श्वेतत्तारञ्च टङ्गणं ।
 सौभाग्यत्तारकं सौरत्तारं शङ्खभवं तथा ॥
 अर्कसेज्जलपाषाणक्षारञ्च तुवरी तथा ।
 अपामार्गभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
 लवणाष्टकमेतच्च सैन्धवञ्च सुवर्चलं ।
 विडं समुद्रसंजातं उद्भिदं रोमकं गडं ॥
 कृत्वा सर्वाणि चैकत्र निम्बुनीरेण भावयेत् ।
 एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
 नखांशनिम्बुरसकैः सर्व्वमाद्रोक्तञ्च तत् ।
 अधःसच्छिद्रपीठरीं मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ॥
 मृत्कपटसमायुक्तां सहैदमिं यथाविधि ।
 तस्याग्रे कूपिका योज्या दीर्घकण्ठा मनोहरा ॥
 सा कूपिका तले स्थाप्या मेलयेच्च द्वयोर्मुखं ।
 जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ॥
 अग्रयः क्रमतो देया यामं यामञ्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां समुद्रभवः ॥
 दद्यादस्थीनि मांसानि शङ्खसुत्थादिकान्यपि ।
 सर्वाण्यपि विलीयन्ते शङ्खद्रावे न संशयः ॥ * ॥
 पारावताजचटकशशशूकरटिड्ढिभाः ।
 क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्व्वे मांसेषु मृदुलाः स्मृताः ॥
 मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शल्लकिसम्भराः ।
 एते कठिनमांसाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
 गजकुम्भीरघटाद्याः सुगन्धा वर्कारादयः ।
 गोधा गोऽश्वा लुलापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुतितं तत् समुद्धरेत् ॥
 तद्वासनानि वृत्त्यर्थमयुगन्धं प्रयोजयेत् ।
 पूर्व्वोक्तैर्धूपयेद्भूपैर्जायते गन्धपर्व्वितं ॥
 अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽयुगन्धकः ।
 तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ॥
 सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
 गोधूमैरपि सौवीरं जायते खल्पमादकं ॥
 आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तवीकृतैः ।
 धान्यास्त्रं शालिचूर्णादिकोद्रवादिहृतं भवेत् ॥
 शृङ्गाकीराजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
 सर्व्वपक्षरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥
 कन्दमूलफलार्दींश्च सस्नेहलवणानि च ।
 एकीकृत्य कृतोऽर्को यस्तत्सुक्तमभिधीयते ॥
 पक्षौषधाम्बुसंसिद्धो योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टकं ।
 अरिष्टलघुपाकेन सर्व्वतश्च गुणाधिकं ॥
 शालिपिष्टकपिष्टादिहृतौ योऽर्कः सुरा तु सा ।

अर्क

अर्क

अर्क

पुनर्नवाग्निवापिष्टैर्विहिता वाहनी स्मृता ॥
इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वसस्य च ।
अमैस्त्रैरेव यः सिद्धः स च शीतरसः स्मृतः ॥
पर्यायावाग्भवेन्मद्यं तामस्यं राक्षसप्रियं ।
मण्डलावायाजसन्तु तदूर्ध्वं सात्विकं भवेत् ॥
सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकं ।
तामसे निन्द्यकर्मणि निद्राच्च मदिरा चरेत् ॥
भङ्गादिमत्तद्रव्याणां यवानीपादयोगतः ।
अर्कं निष्काशयेद्भीमान् बोधकः स्यान्मदस्य सः ॥
धुस्तूरादिकवीजानि तत्रं पयसि निःक्षिपेत् ।
कण्ठशोषविबन्धादिरहितोऽर्को भवेत् सहि ॥
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं
द्वितीयं ॥ * ॥
“अथातः संप्रवक्ष्यामि केवलार्कगुणान् प्रिये ।
हरीतक्याः शूलकृच्छ्रकामलानाहनाशनः ॥
विभीतकस्य टट्कर्दिकफकासविनाशनः ।
आमलस्य त्रिदोषासपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
पिप्पल्याः आसकासामवातार्शोऽज्वरशूलहृत् ।
मरीचस्य कृमीन् आसं हरेत् सर्वान् गदानपि ॥
यन्त्रिकस्य स्त्रीहृगुल्मकफवातोदरापहः ।
चयार्कोऽत्यन्तरुचिहृत् विशेषाद्गुदजापहः ॥
अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माग्निमान्द्यनुत् ।
चित्रकस्याभिहृत् कासग्रहणीकृमिशोथहा ॥
यवान्याः पाचनो रच्यो दीपनः शुक्रशूलहृत् ।
अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्तिशोधनः ॥
पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
जीरकस्य तु संग्राही गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥
क्षणाजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्द्यतिसारजित् ।
कारव्या बलकृत् हृर्को ज्वरघ्नः पाचनः सरः ॥
धान्यार्कस्य दृषादाहवमिश्रासत्रिदोषहृत् ।
शोथज्वरानिलश्लेष्मप्रणशूलाक्षिरोगहृत् ॥
मिश्रेयाया वज्रिमान्द्ययोनिशूलकृमीन् हरेत् ।
ज्वालामरीचकस्यापस्मारभूतत्रिदोषहृत् ॥
मेथिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
वनमेष्ट्याः सर्वरोगान् हरेत् कुञ्जरवाजिनां ॥
चन्द्रशूरस्य हिक्काखण्डवातहृत् पुष्टिवर्धनः ।
हिङ्गुनः पाचनो रच्यः कृमिशूलोदरापहः ॥
वचाया वज्रिवमिहृत् विबन्धाघ्नानशूलहृत् ।
पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादबलं हरेत् ॥
कुलिङ्गनस्य खरकृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः ।
स्थूलग्रन्थिभवश्चार्को विशेषात् कफकासनुत् ॥
हीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूलं फिरङ्गकं ।
हृषाया हरेत् स्त्रीहं विषं मोहश्च दाहणं ॥
हृषायाः समीराशोयग्रणीगुल्मशूलहृत् ।
विडङ्गस्योदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥
तुम्बुरोर्गुस्ताश्वासकासजीहृकृमीन् हरेत् ।
वंशरोचनजस्तृष्णाक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥
समुद्रमेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ।
जीरकोत्थः शुक्रकफबलकृच्छीतलः समः ॥
आर्यभः पित्तदाहसकासवातक्षयापहः ।
महामेदोद्भवोऽर्कस्तु दृष्यस्तन्यः कफावहः ॥
महामेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणुत् ।

काकोल्याः शुक्लः शीतः पित्तशोषज्वरापहः ॥
क्षीरकाकोलिकाजातो दृंहणो दाहवातहा ।
ऋद्धा बल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
दृष्टा गर्भप्रदः शीतः क्षतकासक्षयापहः ॥
मधुयष्ट्याः केशकरः स्वर्ग्यः पित्तानिलासजित् ।
जलयष्ट्या विषच्छर्दिदृष्ट्याग्लानिहृत् ॥
कम्पिलस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
आरम्बधस्य पित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् ॥
कट्फा मेहश्वासकासकृमिकुष्ठज्वरापहः ।
भृनिम्बस्य दृषाकुष्ठज्वरप्रणकृमिप्रणुत् ॥
भद्राया वस्तुपित्तास्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ।
मदनोत्थः कर्द्वेनेन चातुर्थज्वरकादिहृत् ॥
राखोद्भवः समीरास्रवातशूलोदरापहः ।
नागभिन्नोद्भवो भोगिलुताद्याखुविकारहृत् ॥
माचिकाजस्तु पित्तास्रपक्षातीसारहा लघुः ।
तेजस्विन्याः आसकासकफहृद्दृष्टिदीपनः ॥
ज्योतिष्मत्या वान्तिकरो वज्रिबुद्धिस्तृतिप्रदः ।
कुष्ठस्य हन्ति वातास्रकासकुष्ठमहत्कफान् ॥
पौष्करस्यारुचिश्चासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
हेमाङ्गाया रेकवान्तिकरः कण्डूविनाशनः ॥
शृङ्गा हरेदूर्ध्ववातहिक्कादृष्ट्याक्षयखरान् ।
कट्फलोत्थः आसकासप्रमेहार्शोऽरुचीन् हरेत् ॥
भाग्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमाह्वानम् ।
पाषाणमेदजो योनिरोगक्ष्मास्त्रिगुल्महा ॥
धातकीजस्तु पासारविषक्रिमिविसर्पजित् ।
मज्जिष्ठाजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुष्ठहा ॥
कुसुमजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापहः ।
लाक्षाजः कृमिवीसर्पप्रणोरक्षतकुष्ठहा ॥
हरिद्राया मेहशोथत्वग्दोषप्रणपाण्डुनुत् ।
आरण्यकहरिद्रायाः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥
कर्पूरकहरिद्रायाः सर्वकण्डूविनाशनः ।
दारुणो विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥
रसाङ्गनोद्भवो नेत्रविकारप्रणदोषहृत् ।
वाकुच्याः कृमिविषमपाण्डुशोथकफापहः ॥
प्रुष्टादस्य हन्त्येव कण्डूदन्तुविषानिलान् ।
विषाजो दीपिकृत् पाके कफपित्तातिसारहा ॥
लोभ्रजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
दृढतज्जोद्भवो नेत्रोदरातीसारशोथहृत् ॥
भस्मातकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरकृमिप्रणान् ।
गुड्या दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
ताम्बूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहः ॥
वैलः श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ॥
गम्भारीजो भ्रमदृष्ट्याशूलार्शोविषदाहहृत् ।
पाटल्याश्चर्दिशोथाखट्वाश्लेष्मारुचिदाहहा ॥
अमिमज्जोद्भवः शोथकृमिपाण्डुबलासनुत् ।
श्रेणाकजस्तु गुल्मार्शः कृमिहृद्दुषिदीपिकृत् ॥
शालिपर्ण्याः क्षतकृमिज्वरच्छर्द्यतिसारहा ।
एन्निपर्ण्या ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ॥
वात्ताक्या ज्वरवैरस्यमलारोचकशूलहा ।
कण्टकार्या गर्भकरः पाचनः कफकासहा ॥
गोक्षुरस्याशरीमेहक्ष्माश्लेष्मोगवातहा ।
जीवन्त्याः सारहृन्नेत्रदोषान्तयनाशनः ॥

सुद्रपर्ण्याः शोथदाहग्रहणार्शोऽतिसारहृत् ।
माघपर्ण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरास्रजित् ॥
पञ्चाङ्गुलोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
खुकोत्थो ब्रध्मश्वासकासकुष्ठाममाह्वानम् ॥
मन्दारजो वातकुष्ठकण्डूप्रणविषापहः ।
अर्काकः स्त्रीहृगुल्मार्शः श्लेष्मोदरकृमीन् हरेत् ॥
वज्रीजो लेपतो हन्याद्ब्रध्मशोथोदरप्रणान् ।
सातलोत्थः कफानाहपित्तोदावर्त्तशोथहा ॥
लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफास्रप्रणरुग्जितः ।
करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठप्रणापहः ॥
चण्डालोत्थस्तु विषवत् भक्ष्ये लेपने सुहृत् ।
धत्तुरजो हरेत् क्षेशयूकाकृमिविषादिकं ॥
वासोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
पार्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमदृष्ट्याकफज्वरान् ॥
निम्बजो भ्रमदृष्ट्यास्रज्वरास्रविषमिप्रणुत् ।
महानिम्बोद्भवो गुल्ममूषिकाविषनाशनः ॥
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदकृमिप्रणुत् ।
काश्चनारो गण्डमालागुदभ्रंशप्रणापहः ॥
कोविदारस्तु पित्तास्रप्रदरक्षयकासहा ।
शौभाङ्गनाको रचिहृत् शुक्लो ग्राहिदीपनः ॥
मधुशिर्योद्भवो हन्यात् विद्रधिश्चययुक्तीमीन् ।
शिर्युजो विषहृन्नेत्रो गन्धेनान्त्रिरोगहृत् ॥
गिरिकर्णाः कुष्ठशूलशोथप्रणविषापहः ।
सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोथाममाह्वानम् ॥
निर्गुण्यर्को हरेज्जन्तुप्रणकुष्ठारुचीन् लघुः ।
कौटजो दीपनः शीतः कफदृष्ट्यामकुष्ठजित् ॥
कारङ्गः कफगुल्मार्शोऽनिलमिविषापहः ।
दृढकारङ्गको मेदी वातार्शः कृमिकुष्ठजित् ॥
करङ्गा वमिवातार्शः कृमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
उच्चटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
गुञ्जाया हरते आसमुखशोषभ्रमज्वरान् ।
कपिकच्छोद्भवो दृष्टो दृंहणो वाजिकर्महृत् ॥
मांसरोहिण्योद्भवस्तु दृष्टो दोषत्रयापहः ।
चिङ्गः कुर्याद्वातुपुष्टिं तत्फलान्मारयेज्जनान् ॥
पुस्तकान्तरे चेक्षुरिति च पाठः ॥
कण्टकार्या दीपनः श्लेष्मशोथोदररुजं हरेत् ।
वैतसो हरते दाहं शोथार्शोयोनिरुग्नप्रणान् ॥
जलवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
इज्जलार्कस्तु हरते चराचरविषं स्फुटं ॥
अङ्गोठकस्य शूलामशोथग्रहविषापहः ।
बलार्को ग्राही वातास्रपित्तास्रक्षतनाशनः ॥
अतिपूर्वबलार्कस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
महाबलार्को हरते कृच्छं वातानुकोमनः ॥
नागपूर्वबलार्कस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
लक्ष्म्यार्कस्तु सेवेत बन्ध्यापि जभते स्तनं ॥
खर्गवल्ग्याः शिरःपीडानिदोषान् हन्ति दुग्धदः ।
कार्पासार्कः कर्णसंस्थः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
वंशजः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रप्रणशोथजित् ।
नलार्को वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविषपहृत् ॥
पाश्या जयेत् ज्वरच्छर्दिकुष्ठातीसारहृत् ॥
श्वेतदृष्टोद्भवो रेकी पित्तज्वरार्शोदरापहः ॥
शरपुष्कोद्भवः स्त्रीहान् गुल्मप्रणविषापहः ।

जवासजो मदमान्तिपित्तकुकुलकासजित् ॥
 मखिजोऽत्यन्तबलकृत् श्रीहमीहानिलार्तिजित् ॥
 अपामार्गभवश्चर्दिकममेदोऽनिलापहः ॥
 अरक्तापामार्गभवो धातुस्तम्भनकारकः ।
 कोकिलाक्षभवः शीघ्रं सेकाच्छोफान्नवारयेत् ॥
 अस्थिसंहारिकायास्तु भग्नसन्धानकृच्छ्वे ।
 कुमारिकाया उत्थोऽभिदग्धविस्फोटकान् जयेत् ॥
 पुनर्नवायाः श्वेतायाः सर्वनेत्रामयापहः ।
 पुनर्नवाया रक्ताया ग्राही पित्तसनाशनः ॥
 प्रसारिण्या वातहरो वृष्यः सन्धानकृत् सरः ।
 सारिवाया वज्रिमान्यकासामविघनाशनः ॥
 भृङ्गराजस्य दत्तोऽर्कः केश्यस्त्वयः शिरोऽर्तिहृत् ।
 शृणुष्वीलतायास्तु अर्कः पित्तकफान्तकः ॥
 त्रायन्त्यर्कः शूलविषविलेपीज्वरनाशनः ।
 मूर्वाया मोहहृद्भोगकण्डुकुलज्वरापहः ॥
 काकमाया नेत्रहितश्चर्दिहृद्भोगनाशनः ।
 काकनासाभवो वामी शोथार्शश्चिकुलहृत् ॥
 काकजङ्घोद्भवो हन्यात् ज्वरकण्डूविषक्रिमीन् ।
 नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषवमिक्रिमीन् ॥
 मेघशृङ्गाः श्वासकासव्रणक्षेपान्तिशूलहा ।
 हंसपाद्या हन्ति शूलभूतरक्तविषव्रणान् ॥
 सोमवल्ग्रास्त्रिदोषघ्नः क्षीरहृच्च रसायनः ।
 आकाशवल्ग्राः शीतोऽर्कः पित्तक्षेपामनाशनः ॥
 पातालगरुडीजातोऽर्को वृष्यः पवनापहः ।
 रुन्दावृत्तोद्भवोऽर्कस्तु विषरक्तोत्रणापहः ॥
 वटपत्रीभवश्चोष्णो योनिमूत्रगदापहः ।
 हिङ्गुपत्र्या विबन्धार्शःक्षेपगुल्मानिलापहः ॥
 वंशपत्र्याः पाचनोष्णो हृदस्तिगदसंघहृत् ।
 मत्स्याक्षर्को ग्राहिशीतकुलपित्तकफासजित् ॥
 सर्पाक्ष्या रोपणः सर्पवृश्चिकोन्दुरदंशहृत् ।
 शङ्खपुष्पा विषहरो स्मृतिकान्तिबलाभिदः ॥
 अर्कपुष्पाः कृमिक्षेपमेहपित्तविकारजित् ।
 लज्जालुकाया भगरुगुरुपित्तातिसारहृत् ॥
 अलम्बुषासम्भवोऽर्कः कृमिपित्तकफापहः ।
 दुग्धिकायाः कफहरो वृष्यस्तम्भी क्रिमिप्रणुत् ॥
 भूम्यामल्याः कासटष्णाकफपाण्डुत्वनापहः ।
 ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कः षण्मासाभ्यासतः कविः ॥
 ब्रह्ममण्डुकिपाण्डुविषशोथज्वरान् हरेत् ।
 द्रोणपुष्पा ज्वरश्वासकामलाशोथजन्तुजित् ॥
 सूर्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः ।
 बन्ध्याकर्कोटिकाजातः सर्पदर्पव्रणापहः ॥
 मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगल्मोदरापहः ।
 देवदाल्याः शूलगुल्मक्षेपार्शोवातजित् परः ॥
 धत्तूरजो ग्राहिहिमो वज्रिहृद्भ्रणदाहहा ।
 गोजिह्वाया नेत्रकासव्रणसारज्वरापहः ॥
 नागपुष्पाः सर्पविषसर्वग्रहनिवारणः ।
 वेङ्कन्तरो मूत्रघातासरीयोन्यनिलार्तिजित् ॥
 क्रिक्कना वज्रिचिह्नदर्शःकुलकृमिप्रणुत् ।
 कौकुन्दरो ज्वरं रक्तं मुखशौभं कफं हरेत् ॥
 सुदर्शनार्कश्चात्युषाः कफशोथस्रवातजित् ॥
 इति श्रोलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायामौषध्यर्क-
 विधानं तृतीयशतकं ॥ * ॥ अतःपरं नानौषध-

विधानं चतुर्थशतकं । नानारोगनिवारणार्थं
 पञ्चमशतकं । विस्फोटकनिवारणार्थं षष्ठशतकं ।
 क्षुद्ररोगादेर्निवारणं सप्तमशतकं । कार्मणं ना-
 माष्टमशतकं । गणसंख्या नवमशतकं । धातु-
 शुद्धिर्दशमशतकं । एतत् सर्वं अर्कप्रकाशे
 रावणमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाहुल्यमिमांसा न
 लिखितं ॥
 (“अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्बाश्च पल्लवाः ।
 करञ्जो वल्लभूचक्षु लेपनं श्रेष्ठमर्शसां” ॥
 इति चक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥ * ॥
 “अर्कानर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्त्रे-
 न्द्रपुष्पोद्भूतश्चेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणा स्ता
 पसवृक्षश्चेति” ॥ इति अर्कादिगणः ॥
 “अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदेदोषापहः ।
 क्रिमिकुलप्रशमनो विशेषाद्ब्रणशोधनः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो
 यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ।) आदित्त-
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङिया इति
 ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
 आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 अर्कचन्दनं, स्त्री, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
 चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)
 अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेत यौ, अर्क + जन् + ड,
 पञ्चमीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यदिव-
 चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 कार्यराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः ।
 सावर्णिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याञ्च
 स्त्री । इति महाभारतं ।
 अर्कनन्दनः, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपत्रः, पुं, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 सः ।) आदित्यपत्रवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः
 सा ।) वृक्षविशेषः । इशेर मूल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहः ॥
 इति रत्नमाला ॥
 अर्कपर्णः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्णमस्य सः ।) अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य
 विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः
 पादपः ।) निम्बवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् कप् ।) वृक्षभेदः ।
 अर्कजली ऊलीपुष्पश्चेति ख्याता । तत्पर्यायः ।
 पयस्या २ सूर्यवल्ली ३ सितपर्णी ४ । इति रत्न-
 माला ॥
 अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः ।
 तत्पर्यायगुणाः ।

“अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकासुका ।
 अर्कपुष्पी कृमिक्षेपमेहचित्तविकारजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणाः
 कुटुम्बिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीणाति, प्री + क, अर्कस्य
 प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ।) गौतमः । स च
 इत्साकुकुलोद्भवश्चाक्यवंशीयबुद्धः । इत्यमरः ॥
 अर्कबान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + स्वार्थे अण्,
 अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कबन्धुः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 आदित्यभक्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्-
 ऊङिया इति ख्याता ।
 अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःसहं मूलं
 यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला ॥ इशेर
 मूल इति भाषा ।
 अर्करेतोजः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस्
 + जन् + ड, उपपदसमासः ।) सूर्यपुत्रविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रेवन्तः २ जगगः ३ हयवाहनः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कवल्लभः, पुं, (अर्कस्य वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 बन्धुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धुवृक्ष-
 शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अर्कवेधः, स्त्री, (अर्केण विध्यते, अर्क + वेध +
 पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ॥)
 अर्कव्रतं, स्त्री, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आ-
 रोग्यसप्तन्यादि सूर्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्यस्य
 जलशोषणवत्प्रजाकरग्रहणं । यथा,—
 “अद्यै मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करान्नाष्टान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्” ॥
 इति मनुः ।
 अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्रः ।) यमः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।)
 ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अनुकूला, चतुर्थी-
 तत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तावृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङिया इति ख्याता । (अस्याः
 विशेष आदित्यभक्ताशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
 अर्काश्मा, [न्] पुं, (अर्कस्य अनुगतः अश्मा, मध्य-
 पदलोपी कर्मधारयः ।) अरुणोपलः । (सुखि
 इति ख्यातः प्रस्तरभेदः ।) सूर्यकान्तमणिरिति
 यावत् । इति हलायुधः ॥
 अर्काङ्गः, पुं, (अर्केण आह्वयते यः, अर्क + आ +
 ङे + अण् ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति
 भाषा ।
 अर्कोपलः, पुं, (अर्कस्यानुगत उपलः, कर्मधारयः ।)
 सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुखि
 इति ख्यातो रत्नभेदः । स्फटिकमणिः । “अका-

पलोल्लसितवज्रिभिरङ्गि तप्तास्तीर्णं महाव्रतमिवात्र
चरन्ति वप्राः” । इति माघः ।
अर्गलं, स्त्री, (अर्ज + कलच्, कुत्वम् ।) कपाट-
बन्धककाष्ठविशेषः । इत्यमरः ॥ ऊङ्का तसला
इत्यादि भाषा ।

(“ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमलितार्क्षीव भियामरावती” ।
इति काव्यप्रकाशे ।

“तां सत्यनाम्नीं दृढतोरणार्गलां
रुहेर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां” ।

इति रामायणे ।

“अथानयोद्गार्गलमप्यगार” । इति रघुः । प्रति-
बन्धः । प्रत्यवायः । अन्तरायः ।

“ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्विसार्गलमात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

कल्लोले चि । इति मेदिनी ॥ देवीमाहात्म्यपाठ-
स्यादौ पाठ्यस्तोत्रविशेषः ॥ यथा
मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गमाहात्म्यमुत्तमं ।
श्रीं सिद्धयति तत्सर्वं कथयस्व महाप्रभो ॥
ब्रह्मोवाच ।

अर्गलं कीलकश्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः ॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षते नित्यं चण्डिका त्रितयं दिशेत् ॥
अर्गलं हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।
कीलकं हृदये यस्य वशकीलितमानसः ॥
कवचं हृदये यस्य स वचहृदयः खलु ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चित्यापि चेतसा” ॥
इत्यादि । तदाद्यल्लोको यथा,—

“जय त्वं देवि चामुखे जय भूतापहारिणि ! ।
जय सर्वगतं देवि ! कालरात्रि नमोऽस्तु ते” ॥
तस्य शेषल्लोको यथा,—

“इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नरः ।
सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सम्पदं” ॥
इत्यर्गलास्तोत्रं ॥

अर्गलिका, स्त्री, (क्षुद्रार्गला, अर्गला गौरादित्वात्
ङीष् स्वार्थे कन् ।) अल्पार्गला । इति हेमचन्द्रः ॥
खिल इति भाषा ।

अर्घ, मूल्ये, (आदि—परं—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गा-
दासः । (“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति
रत्नानि समुद्रजानि” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अर्घः, पुं, (अर्घ + घञ् ।) मूल्यं ।
“कुर्युर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत्” ।
“भणिमुक्ताप्रबालानां लौहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानाश्च रसानाश्च विद्यादर्घवलाबलम्” ॥

इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः ॥ अयं शब्दः
सामगावां सर्वत्राभिलाषे सयकारो नपुंसकलिङ्गे-
नैव प्रयोक्तव्यः अन्यवेदिनां निर्यकारः पुंलिङ्गेन
प्रयोक्तव्यः । इति आहृतत्वं । (दूर्वाक्षतसर्षप-
पुष्पादिविरचितो देवनाक्षणादिसम्मानार्थः पूजो-

पचारभेदः । “अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवा-
र्घ्येण मासुपतिष्ठते” । इति उत्तरचरिते ।
“स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै” ।
इति मेघदूते ।

“दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्वाघं पूर्यमग्निलिम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अर्घोऽंशः, पुं, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घो, तेषु ईंशः ।)
शिवः । इति शुन्दरत्नावली ॥

अर्घ्यं, त्रि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ + ण्यत्, न्यङ्कादी-
नाञ्चेति कुत्वं, अर्घ्यमर्हति इति पादार्घ्याञ्चेति
यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ॥
अर्घ्यार्थं । तत्तु पूजार्थदूर्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रित-
वारि । इत्यमरः ॥

(“अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः,
सर्गोक्तसामर्चितमर्घ्ययित्वा” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं,
सोऽनवेक्ष्य भरतायजो यतः” ।

इति रघुवंशे ।) अर्घार्थजलम् इति अमरटीकायां
भरतः ॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं ।
तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणवत्तभूविम्बं
विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं
प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्वाङ्गमुद्रया मन्त्रेण
सूर्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां
संपूज्य धेनुमुद्रां प्रदर्शय प्रणवममृधा दशधा वा
जपेत् ॥ अन्त्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमण्डलं
कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्खं
प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षत-
दूर्वादि तत्र निःक्षिप्य विमलजलेन विलोम-
मातृकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकायां
वज्रिमण्डलपूजा शङ्खे सूर्यमण्डलपूजा जले
सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्गमुद्रया सूर्यम-
ण्डलात्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण सहृदयादेवतां तत्रा-
वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्ठास्त्रमन्त्रेण गालिनीमुद्रां
प्रदर्शय मन्त्रेण तज्जलं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य
गन्धपुष्पाभ्यां देवतां संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रया-
च्छाद्य मूलमन्त्रममृधा जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्शय-
स्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे
निःक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्घ्यं, स्त्री, (अर्घ + यत् ।) जरत्कारमुनितपोवनतरु-
द्रुतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।
आमवातकफप्रित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्घ, क, पूजे । (चुरादि—सक—सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्घयति । गोवर्द्धनस्त्रिम-
मात्मनेपदिनं भत्वा विभाजसे मकरकेतनमर्घ-
यन्तीत्यादि स्त्रुतमित्याह । इति दुर्गादासः ॥

अर्घ, ज, पूजे । (आदि—सक—सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ज अर्घति अर्घते । इति दुर्गादासः ॥
अर्घकः, त्रि, (अर्घति, अर्घ + ण्यत् ।) पूजकः ।
अर्घनाकारकः । यथा,—

“अर्घकस्य तपोयोगात् अर्घनस्यातिशयनात् ।
आभिरुष्याच्च विमानां देवः सामिधर्म्यमिति” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

(“ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवदिजार्घकः” ।
इति मनुः ।)

अर्चनं, स्त्री, (अर्च + भावे ल्यट् ।) पूजनं । यथा,—
“धनधान्यकरं नित्यं गुरुदेवदिजार्चनं” ।

इति राजवल्लभः ॥ पूजाद्रये चि । यथा,—

“अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशयनात्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्चना, स्त्री, (अर्च + युच्, टाप् ।) पूजा । इति
जटाधरः ॥ गुरुदेवदिजानां नित्यार्चनागुणाः ।
स्वर्गयज्ञ-आयुर्धनधान्यकारित्वं । अलक्ष्मीपाप-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्चा, स्त्री, (अर्च + आधारे अङ् ।) पूजा । प्रतिमा ।
इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । “अर्चा चेत्
विधितश्च ते वद तदा किं मोक्षलाभकम्” ॥
इति शिवशतके ।)

अर्चिः, स्त्री, (अर्च + इन् ।) अभिशिखा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

(“आसीदासन्ननिर्व्याणप्रदीपार्चिरिवोषसि” ।
इति रघुवंशे ।)

अर्चिः, [स्] स्त्री, स्त्री, (अर्च + इत्ति ।) अभिशिखा ।
किरणाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥
अयं शब्दः सान्त इदन्तश्च ॥ (“हर्म्याणां हेमशृङ्ग-
श्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः” । “विरम
विरम वक्त्रे मुञ्च धूमानुबन्धं प्रकटयसि किमुच्चै-
रर्चिषां चक्रवालम्” । इति रत्नावली ।)

अर्चितः, त्रि, (अर्च + कर्मणि क्तः ।) पूजितः ।
इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानितः ।

“वेष्टमन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमार्चितान्” ।
“अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ” ।

इति महाभारते ।)

अर्चिष्मन्, [त्] पुं, (अर्चिर्विद्यतेऽस्त्य, अर्चिस् +
मनुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्यः । अर्चिः-
शब्दात् अतिशये मतुप्रत्ययः ॥ (त्रि, दीप्तिः । तेजो-
विशिष्टः । प्रभावान् ।) (स्वनामख्यातो देवर्षिभेदः ।

यदुक्तं, हरिवंशे,

“अर्चिष्मास्तम्बरश्चैव भारिश्च वदतां वरः ।

नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” ।)

अर्चा, त्रि, (ऋच् + क्तुतौ ण्यत्, अर्च + यत् वा ।)
अर्चनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्प्रखामं,
तमर्चमासादभिवर्त्तमानम्” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्जनं, अर्जने । (आदि—परं—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्जनमलम्बस्य लाभः । यज्ञ-
आर्जति यः स्थिरमिति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

अर्ज, क संस्कारे (चुरादि—उभं—सकं—सेट् ।)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्जयति किमपि
लोकः संस्कारोतीत्यर्थः । प्रतियत्ने प्राक् । अर्ज-
यति धर्मं परिजनः । इति शमानाथः । इति
दुर्गादासः ॥

अथ

०) देया वाड़ी देया इत्यादि भाषा ।

अर्थवादः, पुं, (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद् + करणे घञ् ।) स्तुतिः । प्रशंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु त्रिविधः । गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३ । यथा,— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति भट्टः ॥ तत्त्वसम्बन्धिनीमते सप्तविधः । स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परद्रुतिः ५ पुराकल्पः ६ मन्त्रः ७ । यथा मुदाहरणानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि ॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं । यथा । “अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः” सोऽपि त्रिविधः । गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् । यथा— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति ॥ अयमर्थः । विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् । यथा “यजमान सस्तरः” इति । अत्र सस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः । यथा नान्तरीक्षेऽभिषेकतयः अग्निर्हिमस्य भेषजं इत्यादि च । अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारनयोरभावे भूतार्थवादः । यथा इन्द्रो वृत्रहन्नित्यादि । सोऽपि द्विविधः । स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,— “सन्ध्यामुपासते ये च” इत्यादि स्तुत्यर्थवादः । “स्त्रीतैलमांससंभोगी पञ्चस्तेषु वै पुमान् ॥ विष्णुञ्जभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” । इत्यादि निन्दार्थवादः । इति आह्वयविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥ “प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं” । इति वेदान्तसारः ॥ तद्विवरणं यथा । अथार्थवादधिकरणं । तत्रार्थवादश्च ब्रह्म श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रं । आम्नायस्य प्रवर्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारादिति । अस्त्यार्थः । आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्तकत्वं विधेये इति शेषः । तदर्थं वेदाभिधानात् । तच्च प्रवर्तकत्वं कार्यताज्ञानद्वारैव तद्धिना प्रवृत्त्यभावात् । अतः सिद्धार्थकानां स्तुत्यर्थवादानां कार्यतावाचकपदाभावात् न कार्यताधीजनकत्वं । अतोऽप्रामाण्यमेव । अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं कृत्तविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं । विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । अस्त्यार्थः । अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः । तथा च विधेयप्रवृत्तावेव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रमाणं यत्परशब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थस्त्यादौ तत्र तात्पर्यभावात् । तर्हि यन्न दुःखेन

सम्भिन्नमित्यादेः स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्यत्राह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः । अस्त्यार्थः । भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन विधिना इति यावत् । समाम्नायः पाठः कार्य-इति शेषः । ततश्च विधिवान्वाकाङ्क्षापूर्वकत्वेन कार्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं । यथा । लिखित्यमात्रयूपाह्वनीयवाक्यानां यूपाह्वनीयपरिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन । “यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदं” ॥ इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा यूपादिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिवान्वाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थं प्रामाण्यं । यथा “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादौ । “सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संश्रितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” ॥ इत्याद्यर्थवादानां । अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुतिरर्थवादएव सोऽपि रूच्यत्वादनपरः । अतोऽत्र कार्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्मदीपिका ॥ अर्थवान्, [त्] पुं, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ + मतुप् + मस्य वः ।) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थविशिष्टे चि । (रेश्वर्यशाली । “तेनार्थवान् लोभभराङ्मुखेन” । इति रघुवंशे । अभिधेययुक्तः । सार्थकः । “करोति यः सर्वजनातिरिक्तां सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः” । इति किराताजुनीये । “अर्थवान् खलु मे राजशब्दः” । इति शाकुन्तले ।) अर्थविज्ञानं, स्त्री, (अर्थस्य विज्ञानं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शुश्रूषाद्यद्यधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः । शब्दार्थज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (“शुश्रूषा अवयवं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहोऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः” ॥) अर्थव्ययञ्च, चि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा + क ।) धनव्ययप्रकारवित् । (किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः ।) तत्पर्यायः । सुकुलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थशास्त्रं, स्त्री, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं । तत्पर्यायः । दण्डनीतिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,— “वृहस्पतिप्रभृतिभिः प्रणीतश्चार्थशास्त्रकं । तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र ज्ञेयौ नयनयौ” ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । यथा विष्णुपुराणं । “अङ्गानि वेदास्त्वारा मीमांसा न्यायवित्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येतास्तुर्दश ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ धर्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा ॥ “स्तुत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनं । परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य । यदाह,— “अनागमन्तु यो मुञ्जे बह्वन्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । तत्तत्तार्थशास्त्रस्य त्रिपुरवीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः” । इति मलमासतत्त्वं ॥ अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थात् सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः ।) सिन्दुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थागमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) धनागमः । तत्पर्यायः । आयः २ । इति हलानुधः ॥ (“अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्” ॥ इति हितोपदेशे ।) अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थकन् ।) वैतालिकः । निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थी, [न्] चि, याचकः । सहायः । सेवकः । विवादी । इति विश्वः ॥ धनी । अर्थो विद्यते-ऽस्येति इन् ॥ अर्थी, स्त्री, (अर्थ + यत् ।) शिलाजतु । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ अर्थहिते चि ॥ अर्थः, चि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थादनपेतः, धर्मपथार्थन्यायादनपेत इति यत्पर्यायः ।) पण्डितः । धनवान् । न्यायः । इत्यमरभरतौ । याच्यः । याचनार्थकार्यधातोः कर्मणि यः ॥ (अर्थयुक्तः । उदरार्थयुक्तः । “अर्थार्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” । इति रघुवंशे । “वागीशं वाग्विरण्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” । इति कुमारसम्भवे ।) अर्थं यातनागतियाचनेषु । (गतौ, सकं पीडायां अकं भ्वादि परं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना ताडनं । अर्थेति पुत्रं पिता । “शरद्वनं नार्हति चातकोऽग्निः” । न याचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं ज बधे । (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ज अर्थेति अर्थेति । “रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्हन्ति” । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं क बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्थेति । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ अर्थनं, स्त्री, (अर्थ + ल्युट् ।) याचनं । पीडनं । हननं । गमनं । अर्थधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (“रुजस्तेति तदेवाच बलं परबलादनम्” । इति रामायणे ।)

अर्दि

अर्दना, स्त्री, (अर्द + युच्, टाप् ।) याच्ञा । भिक्षा ।
 इत्यमरः । (यातना । बधः । हिंसा । गतिः ।)
 अर्दनिः, पुं, (अर्द + अणि ।) अग्निः । याच्ञा ।
 रोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अर्दितं, स्त्री, (अर्द + क्तः ।) वायुव्याधिविशेषः । तस्य
 (निदानपूर्वकं रूपसम्प्राप्तिपूर्वकं) लक्षणमाह (सुश्रुतः) ।
 “उच्चैर्वाहरतोऽथ यं खादतः कठिनानि च ।
 हसतो जृम्भतो भारादिषमाच्छयनादपि ॥
 शिरोनासौष्ठुचिवुकललाटेक्ष्णसन्धिजः ।
 अर्दयित्वानिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥
 वक्त्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 शिरश्चलति वाक्सङ्को नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥
 ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
 (यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलं ।
 वायुरूद्धं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)
 तमर्दितमिति प्राज्वर्याधिं व्याधिविशारदाः” ॥
 तस्यासाध्यलक्षणञ्चाह ॥
 “क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।
 न सिध्यत्यर्दितं वाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येयं व्याख्या ॥ व्याहरतः वदतः ।
 कठिनानि पूगफलादीनि । विषमाच्छयनासना-
 दिति पाठान्तरे । विषमाच्छयनासनात् ग्रीवादि-
 वैपरीत्येन श्रयनादासनाच्च । अर्दयति पीडयति ।
 जनयेत्तत इति पाठान्तरे । ततस्तदनन्तरं अर्दितं
 जनयेत् । अर्दिते जाते किं स्यात्तदाह । वक्त्री-
 भवतीत्यादि । अपवर्त्तते वक्त्रीभवति । चलति
 कम्पते । वाक्सङ्कः वाङ्निरोधः । नेत्रादीना-
 मित्यादिशब्देन भ्रूगण्डनासिकादीनां ग्रहणं ।
 वैकृतं वेदनास्फुरणवक्रत्वादि । ग्रीवेत्यादि यस्मिन्
 पार्श्वे अर्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥
 अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
 प्रकर्षणं लभं अव्यक्तञ्च भाषितुं शीलं यस्य । तस्य
 अर्दितं न सिध्यति त्रिवर्षं अतीतवर्षत्रयं । अथवा
 त्रयाणां चक्षुर्नासामुखानां वर्षः खावो यत्र तत् ।
 वेपनस्य कम्पनशीलस्य च । वाढमतिशयेन न
 सिध्यति इत्यन्वयः । गाढमित्यर्थे च स एवार्थः ॥ * ॥
 (चरकश्चाह ।
 “अतिरुद्धः शरीरार्द्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
 यदा तदोपशोथ्यास्तु वाङ् पादञ्च जातु च ॥
 तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्द्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
 वक्त्रीकरोति नासाभ्रुललाटाक्षिहनुन्तथा ॥
 ततो वक्त्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकं ।
 स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षरयुश्च निरुह्यते ॥
 दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सज्जति चास्यवाक् ।
 दन्ताश्चलन्ति बाध्यते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥
 पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्कुश्रवणगण्डरुक् ।
 अर्द्धं तस्मिन् मुखार्द्धं वा केवले स्यात्तदर्दितं” ॥ * ॥
 वाभट्टश्चाह ।
 “शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
 उन्नासवक्त्रक्षरयुस्वरकार्मुककर्षणात् ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानाञ्च चर्चणात् ।
 वायुर्विरुद्धस्त्वैस्त्वै वातस्त्वैरुद्धमास्थितः ॥

अर्दि

वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमूर्द्धं हसितमीक्षितं ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सङ्कस्तब्धनेत्रता ॥
 दन्तचालः स्वरभंगः श्रुतिहानिः क्षरग्रहः ।
 गन्धाक्षानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतोयायादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ।
 जत्रोरुद्धं रुजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेपि वा ॥
 तमाङ्गरदितं केचिदेकायामथ चापरे” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायामप्युक्तं ।
 “सन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्वितोमरुत् ।
 शैथं शोथोऽरुचिर्जाड्यं वातश्लेष्मसमन्वितं ॥
 यो दन्तजाश्रितो धीरास्तं साध्यं मारुतं विदुः ।
 केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥
 वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 वैकृत्यं नयनानाञ्च विसंक्षो वेदनातुरः ॥
 ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
 तमर्दितमिति प्राज्वर्याधिव्याधिविचक्षणाः ॥
 लालाखावोऽथ शोषश्च हनुग्राहो विरस्यता ।
 दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्दितमेव च ॥
 पीतार्द्धं सज्वरं दृष्ट्वा पित्तजे मोह एवच ।
 शोफस्तम्भोऽस्य भवति कफोद्धतेऽथवाहिते” ॥ * ॥
 “वातात्पित्तात्कफाच्च स्यात् त्रिविधं तत्समासतः ।
 लालाखावो यथा कम्पः स्फुरणं हनुवागग्रहः ॥
 ओष्ठयोः श्रवणयोः शूलश्चादिते वातजे भवेत् ।
 पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
 गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके” ॥ * ॥
 (अथ तस्य चिकित्सामाह सुश्रुतः ॥ अर्दितातुरं
 बलवन्तमुपकरणवन्तञ्च वातव्याधिविधानेनोपच-
 रेद्देशेषिकैश्च मस्तिष्काशिरोवस्तिनस्यधूपोपनाह-
 खेहनाडीखेदादिभिः । ततः सट्णं महापञ्चमूलं
 काकोल्यादिं विदारिगन्धादि सौदकानूपमांसं त-
 थैवौदकन्दाश्च संहृत्य द्विगुणोदके क्षीरक्षीणे नि-
 क्ताय पादावशिष्टमवतार्य परिखाय तैलप्रक्षे-
 नेनमिश्र्य पुनरभावधिश्रयेत् ततस्तैलं क्षीरानु-
 गतमवतार्य शीतीभूतमभिमन्थीयात्तत्र यः खेहः
 उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधसहाक्षीरयुक्तं वि-
 पचेदेतत् क्षीरतैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादि-
 धूपयोज्यं । तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितपण्य-
 मिति ॥ * ॥ चरकस्तु ॥
 “अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं तर्पणमेव च ॥
 नाडीखेदोपनाहश्च आनूपपिशितैर्हिताः” ॥ * ॥
 वाभट्टश्च ॥
 “अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं ओषाक्षितर्पणं ।
 सशोषे वमनं दाहारागयुक्ते शिरावधः” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायां ।
 “अर्द्धं पलं रसेनञ्च हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।
 सौवर्चलेन संयुक्तं तथैव कटुकत्रिकं ॥
 घृतेन संयुतं मत्तैन्मासमेकं दिने दिने ।
 निहन्ति वातरोगञ्च अर्दितञ्च प्रतानकं” ॥ * ॥
 चक्रपाणिंसंग्रहे ॥
 “रसेन नवनीतेन प्राश्य हन्यदितं द्रुतं ।
 अर्दिते नवनीतेन खादेन्माषण्डरीं नरः ॥
 क्षीरमांसरसैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिबेत् ।

अथ

खैहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः ।
 अर्दितं स जयेत् सार्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकं” ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संगृहीतं तच्चैतत् ॥)
 “खेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलहन्ति च ।
 उपनाहञ्च शस्यन्ते खेदनं वस्तयोऽर्दिते” ॥
 वस्तिरत्रशिरोवस्तिरेव ।
 “दशमूलकीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ।
 बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं ॥
 पिष्टं माषकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्दिती ।
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिबेत् ॥
 अर्दिते पित्तजे शीतान् खेहांश्चैव विनिर्दिशेत् ।
 घृतवस्तिप्रसेकञ्च क्षीरसेकं तथैव च ॥
 जिह्वाभूताननो मूको दाहवान् योऽर्दिती भवेत् ।
 कुर्यात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीं ॥
 श्लेष्मभागे क्षयं नीते दृङ्गणैः समुपाचरेत् ।
 अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनञ्च प्रशस्यते ॥
 रसेनकल्कं तिलतैलमिश्रं
 खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।
 तस्यार्दितं नाशसुपैति शीघ्रं
 रुद्धं घनानामिव वायुवेगात्” ॥ इति ।
 अर्दितः, त्रि, (अर्द + क्तः ।) याचितः । इत्यमरः ॥
 हिंसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पीडितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 अर्द्धं, स्त्री, (ऋध् + घञ् ।) समानांशः । समभागः ।
 इत्यमरः ॥ आधा इति भाषा । समभागेऽर्द्धशब्दः
 पुमान् स्त्रीवच्च । अर्द्धशब्दः पुलिङ्गः खण्डपर्याय-
 एव विभागीकृत्य वशिष्टस्य तुल्यवशिष्टे अर्द्ध
 स्त्रीवमेवेति केचित् । अर्द्धं रूपभेदात् भागे
 पुंसि । तथा वस्त्रार्द्धं नगरार्द्धः उपचारात्तु भाग-
 वति वाच्यलिङ्गः । यथा अर्द्धां शाटी अर्द्धः कम्बलः
 अर्द्धं वस्त्रं । इति माधवी ॥ असमपरिभागदृ-
 त्तिस्त्रिलिङ्गोऽर्द्धइत्यनुशासः । समग्रविभागेऽर्द्ध-
 शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः । इति भागवत्तिः ।
 इति भरतः ॥
 अर्द्धः, पुं, (ऋध् + घञ् ।) एकदेशः । तत्पर्यायः ।
 भित्तं २ शकलं ३ खण्डं ॥ । इत्यमरः ॥ (“पञ्चा-
 र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्” ॥
 इति शाकुन्तले ।
 “सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।
 अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः” ॥
 इति पञ्चतन्त्रं ।)
 अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्धं गङ्गायाः, एकदेशतत्पुरुषः ।)
 कावेरी नदी । इति चिकाण्डशेषः ॥
 अर्द्धगुच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः ।) चतुर्वि-
 ण्णतिगच्छकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ चव्विशनरि
 दाना इति भाषा ।
 अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य ।) नखद्वयं । बाह्य-
 विशेषः ।
 (“चतुर्भिर्जर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो हयान्” ।
 इति रामायणे ।) गलहस्तः । (“ष्टगालाः सर्वे-
 र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 गलाटिपी यस्य प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रकः ।

अड

अड

अडो

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूरपुच्छे च चंद्र इति भाषा ।

अडचन्द्रा, स्त्री, (अडं चन्द्रस्य, अडचन्द्र + टाप् ।)

कृष्णत्रिवृत् । इत्यमरः ॥ काल ते उड्डी इति भाषा ।

अडचन्द्रिका, स्त्री, (अडचन्द्र + स्वार्थे कन्, ऋस्वे अत इत्वे टाप् ।) कर्णस्फोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अडचालकः, पुं, क्षुद्रचालकः । इति हारावली ॥ कांचली इति भाषा ।

अडजाङ्गवी, स्त्री, (अडं जाङ्गयाः ।) कावेरी नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

अडतिक्तः, पुं, (अडः असम्पूर्णतिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

अडनारीशः, पुं, (अडाङ्गे या नारी पार्वतीरूपा तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य ध्यानं यथा,—

“नीलप्रबालरुचिरं विलसन्तिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तं ।
अडाङ्गिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अडनारीश्वरः, पुं, (अडाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः ।) उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।

अडनारीश्वरप्राया उमामहेश्वरी तिथिः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

“अजेशः सर्वसौमेशस्तथा लाङ्गुलिदारकौ ।

अडनारीश्वरश्चोमाकान्तस्त्राष्टादिदण्डिनौ” ॥

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥*

अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

“अभिसंवर्तकादित्यरानिलौ षष्ठविन्दुमत् ।

चिन्तामणिरिति ख्यातं बीजं सर्वसमृद्धिदं” ॥

अभीरेफः । संवर्तकः क्षकारः । आदित्यो मकारः । र रेफः । अनिलो यकारः । औ स्वरूपं ।

षष्ठस्य ऊकारः ॥ प्रपञ्चसारे । “अनलकयमरेफ-

प्राणसत्यान्तवामश्रुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो म-

न्तराजः” । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः ।

रं५ ङं५ मं५ रं५ यं५ औ५ उं५ । इति

मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं

विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा शिरसि

कश्यपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्कन्दसे नमः ।

हृदि अडनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः

कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । रं अङ्गुल्यां नमः । कं

तर्जनीभ्यां स्वाहा । मं मध्यमाभ्यां वषट् । मं

अनामिकाभ्यां ऊं । रं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । यं

करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयदिषु । तथा च

निबन्धे । “रेफादिव्यञ्जनैः षड्भिः कुर्यादङ्गानि

षट् क्रमात्” । ततो ध्यानं ।

“नीलप्रबालरुचिरं विलसन्तिनेत्रं

पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तं ।

अडाङ्गिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं

बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्थस्थापनं कृत्वा

शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्च-

पुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामार-

भेत । यथा । केशरेखग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु

च रं इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु

पूर्ववत् वृषभादीन् पूजयेत् । पत्राग्रेषु पूर्वादिभिः

ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराह्यीं

इन्द्राणीं चामुण्डां महालक्ष्मीं पूजयेत् । तद्वहि-

रिन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं

कर्म समापयेत् ॥ अस्य पुरस्कारं लक्षजपः ।

तथा च ।

“लक्षमेकं जपेन्मन्त्रमित्यं मन्त्रो विचिन्तयन् ।

अयुतं मधुरासितैर्जुह्यात्तिलतण्डुलैः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अडपारावतः, पुं, (अडं पारावत इव ।)

चित्रकण्ठकपोतः । तित्तिरिपक्षी । इति मेदिनी ॥

अडमाणवः, पुं, द्वादशयष्टिकहारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ वारोनरि हार इति भाषा ।

अडरात्रः, पुं, (अडं रात्रेः, अडं नपुंसकमित्येक-

देशी समासः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च

रात्रेरिति समासान्तोऽचप्रत्ययः, रात्र्यङ्गाच्चा पुंसि

इति नियमात् पुंस्त्वम् ।) रात्र्यङ्गभागः । दुइप्रहर

रात्रि इति भाषा । तत्पर्यायः । निशीथः २ ।

इत्यमरः ॥ निसम्पातः ३ अवसरालयः ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजनः ५ । इति जटाधरः ॥

रात्र्यष्टममुहूर्तः । स तु रात्रिमध्यदण्डद्वयात्मकः ।

सम्पूर्णार्द्धरात्रोऽप्ययं । महानिशा । सा तु सा-

र्द्धप्रहरानन्तरं सार्द्धतृतीयप्रहरपर्यन्तं । इति

स्मृतिः ॥

(“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं मुक्ता च सामिषम्” ।

“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेज्जर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा” ॥

इति मनुः ॥)

अडर्चः, पुं, स्त्री, (अडं ऋचः समासान्तः अच्-

प्रत्ययः ।) अडर्चकः । ऋङ्नामकवैदिकमन्त्रार्द्ध-

भागः । इत्यमरः ॥

अडलक्ष्मीहरिः, पुं, (अडं लक्ष्म्या आकारे, अडं

च हरेः, तादृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा ।

गौतमीये,—

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अडलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकं” ॥

अस्य मन्त्रादि यथा,—

“तारं नमः पदं ब्रूयाद्भरौ दीर्घसमन्वितौ ।

पवनो गायमन्तोऽयं प्रोक्तो वल्लभः परः” ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिखानान्तं कर्म

कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् ।

तद्यथा गौतमीये,—

“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा दाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।

दाभ्यामोष्ठौ हिरन्मुज्य दाभ्यां मृज्यान्मुखं ततः ॥

एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।

संप्रोक्ष्यैकेन मूर्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥

आस्यनासादिकर्णैश्च नाभ्युक्तं भुजौ क्रमात् ।

स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्तये ॥

एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्” ॥

केशवादयस्तु केशव-नारायण-माधव-गोविन्द-

विष्णु-मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषी-

केश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्कर्षण-वासुदेव-प्रद्युम्ना-

निरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्षज-वसिष्ठाक्षुत-जनाईने-

पेन्द्र-हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु ओम् केशवाय नमः ।

इत्यादि । तथा च ।

“सचतुर्थिनमोऽनैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः”

ततः सामान्यार्थादिमातृकान्यासान्तं कर्म वि-

धाय केशवकौत्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-

न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे

गायत्रीचन्द्रसे नमः । हृदि अडलक्ष्मीहरये

देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गु-

ल्याभ्यां नमः । इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः ।

इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अडलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकं” ॥

ततो ध्यानं ।

“उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं

पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधाया च जुष्टं ।

नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,

विष्णुं वन्दे द्रकमलकौमोदकौचक्रपाणिं” ॥

इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥

अडवीक्षणं, स्त्री, (अडमसम्पूर्णं वीक्षणम् ॥) अपा-

ङ्गदर्शनं ॥ कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अडश्रवणं, स्त्री, (अडमसम्पूर्णमश्रवणं भोजनं, अडं +

अश् + ल्युट् ।) अडाश्रवणं । अडभोजनं । इति

शब्दरत्नावली ॥

अडसफरः, पुं, (अडः सफरः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः ।

दांडिका माछ इति भाषा । तत्पर्यायः । दण्ड-

पालः २ । इति हारावली ॥

अडहारः, पुं, (ऋध-वृद्धौ + अच्, अडः सम्पन्नः

हारः ।) चतुःषष्टियष्टिकहारः । इत्यमरः ॥ चौ-

षष्टिनरि हार इति भाषा ।

अडाश्रवणं, स्त्री, (अडमसम्पूर्णमश्रवणं भोजनं, अडं +

अश् + ल्युट् ।) अडभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अडासनं, स्त्री, (अडमासनस्य ।) खेहदानं । अकुत्-

सनं । इति धरणिः ॥ (उपवेशनार्थमासेनार्द्धदान-

रूपः खेहव्यञ्जकः सम्मानभेदः । यथा,—

“अडासनं गोत्रभिदोऽधितयौ” । इति रघु-

वंशे ॥ “मम हि दिवौकसां समक्षम् अडा-

सनापवेशितस्य” । इति शाकुन्तले ॥)

अडेन्दुः, पुं, (अडमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गल-

हस्तः । नखचिह्नं । अतिप्रौढस्त्रीयोन्यङ्गुलियो-

जनं । इति मेदिनी ॥ अडचन्द्रबाणः । इति

हेमचन्द्रः ॥

अडादयः, पुं, (अडस्य समष्टस्य पुण्यस्य उदयो यत्रा)

योगविशेषः । स च रविवारयतीपातश्रवणा-

नक्षत्रैर्युक्ता चेत् पौषमाघयोरभावास्या स्यात्तदा

भवति । यथा । प्राश्नात्प्रतिश्रवणमते ।

“अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिहृत्पृष्ठग्रहैः समः ॥
अत्र सूर्यपर्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ
पाठः । तथा ।
“दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन ।”
स्कन्दपुराणे ।
“अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलं ।
शुद्धात्मानो दिवाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः ॥
यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतुसन्निभं” ॥
शिवविष्णुस्नानप्रशस्तकालोऽपि । बृहन्नारदीयं ।
“अर्द्धोदये च पूषार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अर्द्धोदयः, स्त्री, (अर्द्धमूरोः अर्द्धोः, तत्र काशते,
काश + ड ।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोरुपर्यन्तं चेल-
नाकारं धरिष्येयवस्त्रं । तत्पर्यायः । चण्डातकं ९ ।
इत्यमरः ॥

अर्पणं, स्त्री, (ऋ + णिच् + ल्युट् ।) प्रापणं । सम-
र्पणं । यथा,—

“यत्करोषि यदन्नासि यजुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्यायः । (स्थापनं ।
न्यासः ।

“कैलासगौरं दृष्यमाणरुद्रोः

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्” ।

इति रघुवंशे । स्वत्वत्यागः । परित्यागः ।

“अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अर्पितः, पुं, (ऋ + णिच् + इत् + इत् ।) हृदयं । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (अग्रमांसः ।)

अर्बु, हिंसे । (भादि-परं-सकं-सेट् ।) गतौ । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्बुति । इति दुर्गादासः ॥

अर्बुदः, पुं, स्त्री, (अर्बु + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
इण् + ड ।) दण्डकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।
मांसकीलः । मांसपुरुषः । आव् इति भाषा ।
इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरो मेदिनी च ॥ तस्य
निदानलक्षणम् ।

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः

संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदृश्य ।

वृत्तं स्थिरं मन्दरजं महान्त-

मनल्पमूलं चिरदृष्टपाकं ॥

कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमवगाधं

तमर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति” ।

महान्तं ग्रन्थपेक्षया चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य
तत् चिरदृष्टपाकं । अपाकमिति ग्रन्थे सका-
शादस्य भेदज्ञापकं । अवगाधं दूरानुप्रविष्टं ॥*॥
निदानपर्वकाणि विशिष्टानि लक्षणान्याह ।

“वातेन पित्तेन कफेन वापि

रक्तेन मांसेन च भेदसा च ।

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति” ॥

ग्रन्थेः समानानि वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकभेदोदानां
ग्रन्थीनां लक्षणैर्वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकभेदोदाना-

मर्बुदानां लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति ॥*॥ रक्ता-
र्बुदमाह ।

“दोषप्रदुष्टे रुधिरं शिराश्च

सङ्कोच्य संपीड्य तत्स्वपाकं ।

सखावमुन्नहति मांसपिण्डं

मांसाङ्गुरैरावृतमास्य वृद्धिं ॥

स्वव्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-

मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।

रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्

पाण्डुर्भवेद्वर्बुदपीडितस्तु” ॥

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
संहृतीकृत्य मांसाङ्गुरैः सर्वेभ्योऽपि दूष्यत्वं रक्तजे
तु विशेषतो रक्तदुष्टिः । एवं मांसाङ्गुरैः विशेषतो
मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नहति
उद्धृतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषणं ईषत्पाकश्च एकदेशपाकेन ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तक्षयोपद्रवाः
सुश्रुतेनोक्ताः । तैः पीडितत्वात् । अर्बुदपीडितः
रक्तार्बुदपीडितः ॥*॥ मांसाङ्गुरैः संप्राप्तिमाह

“मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे

मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं ।

अवेदनं खिग्धमनन्यवर्ण-

मपाकमश्लोपमप्रचाल्यं” ॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन । अवेदनं वेदनारहितं
ईषद्वेदनं वा । अपाकं पाकरहितं ईषत्पाकं
वा । अश्लोपमं पाषाणवत् कठिनं । अप्रचाल्यं
स्थिरं । यद्यपि रक्तमांसाङ्गुरैः रक्तमांसयो-
र्हेतुत्वेनोक्तिः तथापि रक्तजे पित्तं मांसजे वायु-
रारम्भकः ॥*॥ निदानमाह ।

“प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ-

मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य” ।

मांसाशनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति
इत्यर्थः ॥*॥ असाध्यमाह ।

“मांसाङ्गुरैः त्वेदसाध्यमाहुः

साध्येष्वपीमानि विवर्जयेच्च ।

संप्रसृतं मर्मेसु यच्च जातं

खोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं” ॥

साध्येष्वपि वातजादिव्यपि । इमानि वक्ष्यमाणानि
संप्रसृतादीनि ॥*॥ अपरासाध्यमाह ।

“यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते

ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ॥

यद्वृद्धजातं युगपत् क्रमाद्वा

द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यं” ॥*॥

अर्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह ।

“न पाकमायाति कफाधिकत्वा-

न्मेदोबद्धत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां

सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु” ।

ग्रथनात् ग्रन्थिरूपत्वात् । नन्वपथां कफभेद-
सोदाधिक्येऽपि पाको दृश्यते तथाच कथं न पाक
इत्याह निसर्गात् स्वभावात् ॥*॥

अथार्बुदस्य चिकित्सा ।

“ग्रन्थार्बुदानां न यतो विशेषः

प्रदोषहेत्वाकृतिदोषदुष्टेः ।

अतश्चिकित्सेद्विषगर्बुदानि

विधानविद्युश्चिकित्स्वितेन ॥

हरिद्रा-लोध्र-पत्तङ्ग-गृध्रधूम-मनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥१॥

मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥२॥

वटदुग्धकुष्ठरोमकालिप्तं बद्धं वटस्य पत्रेण । अथ-

स्थिसप्तरात्रात् महादण्डपुष्पशान्तिमर्बुदंगच्छेत् ॥३॥

शियुमूलकयोर्वीजं रक्तोष्णं सुरसां यवं ।

तक्रोणाश्चरिणं पिष्ट्वा लिप्तेद्वर्बुदशान्तये ॥ ४ ॥

रक्तोष्णं सर्षपं । सुरसां तुलसीं । यवं रन्ध्रयवं ।

अश्चरिणं करवीरं । इत्यर्बुदाधिकारः । इति

भावप्रकाशः ॥

अर्बुद, पुं, (अर्बु + उदच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥

अर्भः, पुं, (ऋ + भ ।) बालकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(प्रभाहीनः । मलिनः । शिथ्यः । क्षात्रः । शिशिरः ।
श्राकशस्यादिकं ।)

अर्भकः, पुं, (अर्भ एव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य-
मरः ॥

“अभूच्च नमः प्रणिपातशिक्षया

पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः” ।

इति रघुवंशे ।) मूर्खः । कृशः । इति मेदिनी ॥

खल्पः । सदृशः । इत्युणादिकोषः ॥

अर्म, स्त्री, पुं, (ऋ + मन् ।) चक्षुरोगविशेषः ।

इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ तच्च पञ्चविधं ।

प्रस्तार्थ्यर्म्म १ शुक्लार्म्म २ रक्तार्म्म ३ मांसार्म्म ४

स्नाय्वर्म्म ५ । एषां लक्षणानि तत्तत्प्रश्न्ये द्रष्ट-

व्यानि । वैद्यके नान्तलीवल्लिङ्गोऽयं शब्दः ॥

अर्मणः, पुं, (ऋ + बाङ्लकात् मन् ।) द्रोणपरि-

माणं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अर्थः, पुं, (ऋ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ॥

अर्थे चि । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (चि, उत्कृष्टः ।

न्यायः । प्रभुः ।

अर्थमा, [न्] पुं, (अर्थं अर्थं मिमीते, मा +
कनिन् ।) सूर्यः ।

(“प्रोषितार्थमणं मेरोरन्यकारस्तटीमिव” ।

इति भाष्यम् ।

“सूर्योऽर्थमाभगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।

गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः” ॥

इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्यया दित्या

जातो द्वादशादित्यमध्ये परिगणितः स्यात् आ-

दित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—

“मारीचात् कश्यपाज्जातास्ते दित्या दक्षकन्यया ।

तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह ॥

अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ! ॥

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशोभगश्चातितेजा आदित्या द्वादश सृताः” ॥)

अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ पितृदेवविशेषः । इति

मेदिनी ॥

अर्थ्या, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप्) वैश्यस्त्रीजातिः ।

इत्यमरः ॥

अर्थ्याणी, स्त्री, (अर्थ + आनुक् + डीप्) वैश्यस्त्री-
जातिः । इत्यमरः ॥

अर्थ्या, स्त्री, (अर्थ + डीप्) वैश्यपत्नी । इत्यमरः ॥
वैश्यस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥

अर्व्वं वधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (आदि-पर-
सकं-सेट्) अर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तः-
स्थवकारान्तोऽयं ॥

अर्व्वती, स्त्री, (अर्व्व + बाङलकात् वनिप् + डीप्) ।
घोटकी । इति हलायधुः ॥ कुट्टनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्व्वी, [न्] पुं, (ऋ + वनिप्) घोटकः । इत्य-
मरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥
कुत्सिते चि । इत्यमरः ॥

अर्व्वीक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अक्षति, अन्च +
क्विन्, एधोदरादित्वात् अर्व्वीदेशः ।) पूर्व-
कालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्य-
मरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्व्वीच् इति
केचित् ॥

अर्व्वीचीनः, चि, (अर्व्वीम्भवः, खः ।) पश्चाज्जातः ।
विपर्य्यस्तं । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधो-
भागस्थितः । अवरदेशगतः ।

(“यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्व्वीचीनमन्तरोक्षात्” ।
इति शतपथब्राह्मणे) ।

अर्शं, स्त्री, (ऋश् + अच्) । अर्शरोगः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (बलिकाकारः गुह्यस्वरोगभेदः) ।

अर्शः, [स्] स्त्री, (ऋ + असुन्, श्वाट्) खनाम-
ख्यातपायुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्नामकं २ । इत्य-
मरः ॥ दुर्नाम ३ गुदकीलः ॥ गुदाङ्गरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामकं ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ यथा । अथार्शोऽधिकारः । तत्रार्शसः
सन्निवृत्तिनिदानान्याह ।

“पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलिचये” ॥

केचिद्गुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-
त्याह । शोणितादिति । सहजानि शरीरेण सह
जातानि । सङ्ग्राह्याह । षट्प्रकाराणीति । गुद-
वलिचये सार्द्धं चतुरङ्गुलं गुदस्य मानं तस्यावयव-
भूतास्तिष्ठो वलयः शृङ्गावर्त्तिनिभा उपर्युपरि
सन्ति । तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी संव-
रणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्ध्वं
मङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धं काङ्गुलमाना
द्वितीया । ततोया च तावती । उक्तञ्च ।

“अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥
सार्द्धं काङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिताः” ॥ * ॥

अथ वातार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
“कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथूनसेवनं ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकम्भे च ।
शोको वाततपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः” ॥

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं ।
पैश्यादिमृदुमद्यस्य वातसमकत्वात् । आतप-
स्तूष्णवीर्य्योऽप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपे हेतुः वाता-
र्शसां । नन्वर्शांसि सर्वाणि त्रिदोषजानि । यत-
आह ।

“पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलिचये ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः” ॥ इति ।
तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्त-
दाधिक्याद्यपदेशभेद इति न दोषः । अतएव

अग्रे वक्ष्यते । पित्तोत्पन्नानामिति तथाच चरकः ।
“अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसां” ॥

इति * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृष्टनिदान-
माह ।

“कटुस्त्वलवणेष्वानि व्यायामाग्रातपप्रभाः ।
देशकालावशिरो कोधोमद्यमसूयनं
विदाहि तोद्वामुष्णं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।
पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां” ॥

उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-
स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अग्रातपप्रभा अग्न्या-
तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-
स्त्रिद्वयस्य दीप्तिः प्रभा । अग्निशिरो देशो मरुः ।
असूयनं परसम्पत्तिदोषः । पानभोजनं पीयत इति
पानं । सूच्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ * ॥

अथ कफार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
“मधुरस्निग्धशीतानि लवणान्मृगुरूणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नश्रय्यासनसुखे रतिः ॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं ।
स्नेहिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां” ॥

अचिन्तनं निश्चिन्तता * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो
विप्रकृष्टं निदानमाह ।

“सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं” ।
जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
अर्शांसि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-
कफार्शहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः
सहजार्शैर्भिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति
विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः
उक्तञ्च ।

“द्रव्यभेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकत्वं कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्” ॥
इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादङ्गो वायुः शै-
त्याच्छीतलं स्नेहाणं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्ध-
यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं
वर्द्धयते । स्नेहा च शैत्याद्वायुं द्रवत्वात् पित्तं
वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणान्नयो
दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषज्यपदेश इति न
दोषः * ॥ अथार्शसां पूर्वरूपमाह ।

“विद्युन्मोऽस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गरबाङ्गल्यं सक्थिसादोऽविवट्कता ॥
ग्रहणी दोषपाण्डुर्तेः प्रशङ्का चेदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये” ॥

दौर्बल्यमावलयं । आटोपः गुडगुडाशब्दः । अभि-
प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं ।
पैश्यादिमृदुमद्यस्य वातसमकत्वात् । आतप-
स्तूष्णवीर्य्योऽप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपे हेतुः वाता-
र्शसां । नन्वर्शांसि सर्वाणि त्रिदोषजानि । यत-
आह ।

“पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलिचये ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः” ॥ इति ।
तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्त-
दाधिक्याद्यपदेशभेद इति न दोषः । अतएव

अग्रे वक्ष्यते । पित्तोत्पन्नानामिति तथाच चरकः ।
“अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसां” ॥

इति * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृष्टनिदान-
माह ।

“कटुस्त्वलवणेष्वानि व्यायामाग्रातपप्रभाः ।
देशकालावशिरो कोधोमद्यमसूयनं
विदाहि तोद्वामुष्णं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।
पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां” ॥

वृद्धये उत्पत्तये * ॥ अथार्शसां संप्राप्तिपूर्वकं
सामान्यं लक्षणमाह ।

“दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः” ॥

त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते ।
चिकित्सायां रक्तसावणोपदेशात् । अपानं गुदं ।
आदिशब्दान्नासानेत्रनाभिमेढ्रादिष्वपि कुर्वन्ति * ॥
अथ वातार्शोऽलक्षणमाह ।

“गुदाङ्गुरा बङ्गुनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
स्नानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥
मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
विम्बीकर्कन्धुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरःपार्श्वसकलशूखवङ्गान्मधिकव्यथाः ॥
क्षवधूद्गारविष्टमहद्ग्रहरोचकप्रदाः ।
कासश्वासाभिवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥

तैरात्तौ ग्रथितं स्तोत्रं सशब्दं सप्रवाहिकं ।
रक्तेनपिच्छानुगतं विड्बद्धमुपवेश्यते ॥
कृष्णत्वङ्मुखविस्मृजनेनैव वक्त्रञ्च जायते ।
गुल्मजीहोदरास्तीलासम्भवस्तत एव च” ॥

बङ्गुनिलाः वातोत्पन्नाः । गुदाङ्गुराः अर्शांसि ।
चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा यथाविशेषः
चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्यावारुणाः
श्यावा धूसवर्णाः । अरुणा ईषद्रक्ताः । स्तब्धाः
कठिनाः । विशदाः अपिच्छिलाः । परुषाः गो-
जिह्वावत् स्पर्शं कर्कशाः । खराः कर्कोटकफल-
वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । विम्बादिफल-
सन्निभाः आकृत्याः । अत्र विकल्पोक्तं वक्ष्यमाणं
केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धीयं ।

“कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः ।
सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिड्काचिताः” ॥
तैरात्तौ इति अर्शैर्भिः पीडितः । तैरात्तौ विडुप-
वेश्यत इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मतार्थत्वात् ।
ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविडुवर्त्तिरूपं । पिच्छा
पिच्छिलो द्रवभागः । बद्धं संवृतं । विषुब्धो
नपुंसकेऽप्यस्ति । उपवेश्यते त्यज्यते । अतएव
वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अस्तीला
नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावदातयाधिविशेषः
॥ * ॥ अथ पित्तार्शोऽलक्षणमाह ॥

“पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्त्राविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः स्रग्धाः ॥
शुष्कजिह्वायुक्तखण्डजभौ कौवक्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्तेददणामूर्च्छारतिप्रदाः ॥

सोष्णाणो द्रवनीलोष्णापीतरक्तामवर्चसः ।
यवमथ्या हरितीतहारिद्रत्वङ्मखादयः” ॥
पित्तोत्तराः पित्तोत्पन्नाः । तनु अघनं । स्रग्धाः
लम्बिनः । सन्निभाः आकृत्या । पाको गुदस्य ।
सोष्णाणः उष्णस्पर्शाः । हरिच्छाकवर्णः । पीतं
हरितालवर्णं । हारिद्रं हरिद्रावर्णं । आदि-
शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं * ॥ अथ केचि-
द्गुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-
र्शोऽलक्षणमाह ।

“कटुस्त्वलवणेष्वानि व्यायामाग्रातपप्रभाः ।
देशकालावशिरो कोधोमद्यमसूयनं
विदाहि तोद्वामुष्णं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।
पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां” ॥

उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-
स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अग्रातपप्रभा अग्न्या-
तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-
स्त्रिद्वयस्य दीप्तिः प्रभा । अग्निशिरो देशो मरुः ।
असूयनं परसम्पत्तिदोषः । पानभोजनं पीयत इति
पानं । सूच्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ * ॥

अथ कफार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
“मधुरस्निग्धशीतानि लवणान्मृगुरूणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नश्रय्यासनसुखे रतिः ॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं ।
स्नेहिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां” ॥

अचिन्तनं निश्चिन्तता * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो
विप्रकृष्टं निदानमाह ।

“सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं” ।
जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
अर्शांसि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-
कफार्शहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः
सहजार्शैर्भिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति
विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः
उक्तञ्च ।

“द्रव्यभेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकत्वं कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्” ॥
इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादङ्गो वायुः शै-
त्याच्छीतलं स्नेहाणं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्ध-
यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं
वर्द्धयते । स्नेहा च शैत्याद्वायुं द्रवत्वात् पित्तं
वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणान्नयो
दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषज्यपदेश इति न
दोषः * ॥ अथार्शसां पूर्वरूपमाह ।

“विद्युन्मोऽस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गरबाङ्गल्यं सक्थिसादोऽविवट्कता ॥
ग्रहणी दोषपाण्डुर्तेः प्रशङ्का चेदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये” ॥

दौर्बल्यमावलयं । आटोपः गुडगुडाशब्दः । अभि-

“रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुग्गाविद्रुमसन्निभाः ।
तेऽप्यथ दुष्टमुष्णश्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।
खवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।
मेकामः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहे हतौजाः कलुषेन्द्रियः ।
विट् श्वावंकठिनं रुद्धमधोवायुर्न वर्तते ।
तनु चासखवर्णश्च पेनिलश्चाष्टगर्शसां ।
कचूतगुदमूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकं ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुद्धाणं ।
शिशिलं श्वेतपीतश्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलं ।
यद्यर्शसां घनश्चाष्टक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलं ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धश्च कारणं ।
स्नेधानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः” ॥
गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्तार्शोऽलक्षणाः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखै रोगैः । त्वक्पादध्याम्ब-
शीतप्रार्थनादिभिः । कलुषेन्द्रियः याकुलसर्वेन्द्रियः
॥ ० ॥ रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षणमाह ।
तत्र रक्तार्शसि । अनुबन्धः उत्पन्नत्वं । रुद्धाणं
रुद्धयतीति रुद्धाणं रुद्धं त्रयं । पित्ताकृतिस्य तु
लक्षणं ।
“रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः” ।
इत्यादिनैवाहं । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥
॥ १ ॥ कफोत्पन्नस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छि-
लादि । स्तिमितमार्द्रचर्मावगुण्ठितमिव ॥ ॥ अथ
स्नेधानुबन्धोऽलक्षणाः ।
“स्नेधानुबन्धो महामूला घना मन्दरजः सिताः ।
उत्पन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तम्बवृत्तगुणस्थिराः ।
पिच्छिलास्तिमिताः स्रग्दन्ताः कण्डूवाद्याः स्पर्शनप्रियाः
करीरपनसास्थिगमास्तथा गोस्तनसन्निभाः ।
वङ्गुणानाहिनः प्रायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
सकासन्वासहसासप्रसेकारुचिपीनसाः ।
मेहकृच्छ्रिशिरोजाशिशिरश्चरकारिणः ।
लौघाभिमाह्वच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।
वसामसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न खवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः” ॥
उत्पन्नाः उन्नताः । उपचिताः स्थूलाः । स्निग्धाः
सखेहाः । स्थिरा निश्चलाः । पिच्छिलाः कफा-
रुद्धत्वात् । स्तिमिताः आर्द्रवस्त्रगुण्ठिता इव ।
स्रग्दन्ता मणिवन्मृदुलाः । करीरो वंशाङ्कुरः ।
पनसास्थिगोस्तनाः तदाकृतयः । वङ्गुणानाहिनः
वङ्गुणयोरानाहकारिणः । पास्वादिव्याकर्षणवत्
पीडाकारिणः । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं । शिरोजाशं
शिरसो माराक्रान्तत्वमिव । लौघं स्त्रीध्वनिष्का ।
अत्र कर्द्विशब्दः सान्त आर्षत्वात् । आमप्राय-
विकारदाः आमवज्जला व्याधयोऽतीसारयदृष्ट्या-
दयः तान् ददाति ॥ ॥ अथ दन्तजार्शोऽलक्षणा-
माह ।
“हेतुलक्षणासंसर्गादिद्यात् दन्तोत्पन्नानि च” ॥ ॥
अथ त्रिदोषार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणमाह ।
“सर्वैः सर्वात्मकान्नाङ्गैर्लक्ष्यैः सहजानि च” ॥

सर्वैर्लक्ष्यैर्वातपित्तश्लेष्मार्शोऽलक्ष्यैः प्रागुक्तैः । स-
र्वात्मकानि सान्निपातिकान्यार्शस्याहुः । तथा
तरेव लक्ष्यैः सहजानि चार्श्याहुः ॥ ॥ तन्ना-
न्तरे सहजार्शोऽलक्षणां पृथगाह ।
“अर्शांसि सहजातानि दाहणानि भवन्ति हि ।
दुर्दर्शनानि पाण्डूनि परुषाण्युत्पन्नानि च ।
अन्तर्मुखानि तैराक्तः क्षीणः क्षीणखरो भवेत् ।
क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्तवग्रहः ।
अल्पप्रजः क्रोधशीलः सन्ततान्त्रस्रनान्वितः ।
शिरोटक्कान्नासासु रोगी हृस्तेपसेकवान्” ॥ ॥
अथ मुखसाध्यार्शोऽलक्षणांमाह ।
“वाद्यायान्तु बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
अर्शांसि मुखसाध्यानि न चिरोत्पत्तितानि च” ॥
वाद्यायां बलौ संवरणां । न चिरोत्पत्तितानि
अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्षणानि
भिलितानि मुखसाध्याल्लक्षणानि ॥ ॥ अथ
कृत्साध्यार्शोऽलक्षणांमाह ।
“दन्तजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ।
कृत्साध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च” ॥
द्वितीयायां बलौ विसर्ज्यां । परिसंवत्सराणि
परिगतः संवत्सरो येषां तानि । अतिक्रान्त-
संवत्सराणि इति यावत् । एतानि प्रत्येकं कृत्-
साध्याल्लक्षणानि ॥ ॥ अथासाध्यार्शोऽलक्षणांमाह ।
“सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिं ।
जायन्तेऽर्शांसि संयुज्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्” ॥
अभ्यन्तरां वलिं प्रवाहिणी । एतान्यपि प्रत्येक-
मसाध्याल्लक्षणानि ।
“शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्रेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा” ॥
यद्यायुषः शेषो वर्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पा-
दास्ते यथा । वयवचनकारी धनवानुदारो जिते-
न्द्रियो रोगी । १ । शास्त्रे कर्मणि च कुशलो
वैद्यः । २ । अनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । ३ ।
नवं रसवीर्यादियुक्तमौषधं । ४ । यथा समन्वये
संयोगे सति दीप्तकायाग्रेः पुरुषस्य । तानि अ-
र्शांसि । याप्यन्ते चिकित्साया । अतोऽन्यथा प्रत्या-
ख्येयानि न चिकित्सायान्यर्थः ॥ ॥ अथार्शो-
ऽलक्षणांमाह ।
“हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे दृष्ययेस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वमूलश्च यस्यासाध्याऽर्शसो हि सः ॥
असाध्यः सन्निहितमरणो बाह्व्यः । अर्शसः
अर्शोरोगयुक्तः । एतन्भिलितमरिष्टलक्षणं ।
“हृत्पार्श्वमूलं संमोहच्छर्दिरङ्गस्य रुग्ण्वरः ।
दृष्ट्वा गुदास्यपाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुरं ॥
गुदस्य यदास्यमोहदृष्टस्तस्य पाकः । हृत्पार्श्व-
मूलादिसमस्तं व्यस्तं चारिष्टलक्षणं ॥
“दृष्ट्वा रोचकमूलार्तमतिप्रसृतशोणितं ।
शोधातिसारसंयुक्तमर्शसि क्षपयन्ति हि” ॥ ॥
अथ मेढ्रादिजार्शोऽलक्षणांमाह ।
“मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च” ॥
यथास्वं यथात्मीयलक्षणं । न चात्रोक्तनिदान-

पूर्वपक्षसंप्रामाण्यलक्षणयुक्तं । तत्र तत्रार्शःपदं तु
मांसाङ्कुरसाम्यात् । गण्डूपदः किञ्चुलकः ॥ * ॥
अत्र मांसाङ्कुरसाम्यादत्राधिकारे चर्मकीलस्य
संप्रामाण्यपूर्वकं लक्षणमाह ।
“थानो गृहीत्वा स्नेह्याणं करोत्यग्रेस्त्वचो वह्निः ।
कीलोपमं स्थिरखरश्चर्मकीलन्तु तद्विदुः” ॥
चर्मा इति लोके । खरं कर्कशं ॥ * ॥ तस्यैव
वातादिभेदेन लक्षणमाह ।
“वातेन तोदपाख्यं पित्तादसितरक्तता ।
स्नेह्या स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सर्वयता” ॥
सर्वयता शरीरसमानवर्णता ॥ * ॥ अथ सामा-
न्यतः अर्शसंज्ञिकित्सा ।
“यदायोरानुलोम्याय यदभिवल्लङ्घये ।
अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः” ॥
अर्शसैः अर्शोरोगयुक्तैः ।
“शालियष्टिकगोधूमयवान्नानि घृतैः सह ।
अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
कन्दैर्वर्तान्कुमूलैस्तै रसैर्मांसरसेन वा ।
जीवन्युपेदिकाश्राकैस्तण्डुलीयकवास्तुकैः” ॥ १ ॥
कन्दोऽत्र शूरणः । अत्र मूलं मूलकं ।
“अन्यैश्च स्निग्धविन्मूत्रमसृजिर्विदिदीपनैः ।
अर्शांसि भिन्नवर्चांसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥
सततं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनं ।
न प्ररोहन्ति गदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥
तक्राभ्यासेऽर्शसैः कार्यो बलवर्णाभिरुद्धये ।
खेतःसु, तक्रशृङ्गेभ्यः सम्यक् चलति यद्रसः ॥
तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्णश्च जायते ।
वातश्लेष्मविकाराणां शतश्च विनिवर्तयेत् ॥
मृत्क्षिप्तं शौर्यं कन्दं पक्काभौ पुटपाकवत् ।
अद्यात् सतेललवणं दुर्गमविनिवृत्तये ॥ २ ॥
चिरिविल्वामिसिन्धुत्यनागरेन्द्र्यवारलून् ।
तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह” ॥
चिरिविल्वः करञ्जः तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या ।
अरलुः श्योनकः । करञ्जादिचूर्णं ॥ ३ ॥
“लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तच्चिकित्सकः ॥ ४ ॥
पिप्पलीसैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
रुग्दुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान् हरेत् ॥ ५ ॥
हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितं ।
एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः” ॥
जालिनी कटुतुरङ्ग इति लोके ॥ ६ ॥
“असितानां तिलानान्तु पलं शीतजलेन तु ।
खादतोऽर्शांसि शान्थन्ति दृढा दन्ता भवन्ति हि” ॥ ७ ॥
शस्त्रैर्व्याधं जलौकोभिः प्रोक्चूनकठिनार्शसः ।
शोणितं सञ्चितं दृढा हरेत् प्राञ्चः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
कासीसं सैन्धवं दृष्ट्वा शुण्ठी कुष्ठश्च लाङ्गली ।
शिलाभिदन्तमारुख दन्तीजन्तुप्रचित्रकं ॥
तालकं कुण्ठी खरक्षीरी चैतैः पचेद्भिषक् ।
तैलं सुहृत्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणं ॥
एतदभ्यङ्गतोऽर्शांसि क्षारेणैव पतन्ति हि ।
क्षारकर्मकरं क्षेतत्र च संदूषयेदलि” ॥
कासीसं कौसीस इति लोके । लाङ्गली करहारी

अर्थ

इति लोके । शिलाभिव् पाषाणभेदः । अश्वमारः कनैल इति लोके । स्वर्णक्षीरी चोक्त इति लोके । वृहत्कासीसाद्यं तैलं ॥ ६ ॥

“शुगठीकणामरिचनागदलत्वगेलं
चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्रिमान्द्यं
गुल्मरुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु” ॥

तद्यथा । एलाच सूक्ष्मा ग्राह्या । यत आह मदन-
पालः ।

“एला सूक्ष्मा कफश्वासकासारोमूत्रकृच्छ्रहृत्” ।
इत्यादि । तस्या वीजभागः १ तजभागः २ दलं
पत्रं । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“तमालपत्रकं पत्रं स्यात् पलाशं दलाङ्गयम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत
आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्” ॥
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरि-
भागः ६ शुगठीभागः ७ चिनिभागः ८ । सम-
शर्करचूर्णं ॥ १० ॥

“त्रिपलं वृद्धवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।
पिप्पल्याः कुड्वाजं च च्यायाः पलमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पलं पलाजं केशरस्य च ।
द्विपलं पिप्पलीमूलमर्द्धकषश्च पत्रकात् ॥
सूक्ष्मलाकषमेकान्तु कर्षश्च त्वड्मृगालयोः ।
गुडात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अङ्गप्रमाणगुटिका प्राणदा चेति सा स्मृता ।
पूर्वं भक्ष्यं पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलं ॥
मद्यं मांसरसं यूषं क्षारतोयं पिबेदनु ।
हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्त्रजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पानाद्ये मूत्रकृच्छ्रे उरोगे गलग्रहे ॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।
कृमिहृद्रोगिणश्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ॥
कृद्यंतीसाररोगाणां कामलाहिकिनां तथा ।
शुगठीस्थानेऽभया देया हृदग्रहे पित्तजे गदे ॥
प्राणदेयं सितां दत्त्वा गुडमानाच्चतुर्गुणां ।
अस्त्रपित्ताग्रिमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ स्नेहभवे पलं ।
पलद्वयं त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयं ॥

फलास्त्रधान्यास्तरसास्यशस्ता
मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानं ।
इक्षो रसक्षारहिमाम्बु पित्ते
उष्णाम्बुयूषौ कफजे विदध्यात् ॥

गण्डूषमात्रमादेयं मृदौ क्रूरे च पञ्च वा ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य वा” ॥
इति प्राणदा गुटिका ॥ ११ ॥

“त्रिकत्रयं वचा हिक्नु पाठाक्षारौ निशाहयं ।
चयतिक्ता कलिङ्गानि शताङ्गा लवणानि च ॥
ग्रन्थिविज्जाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
चूर्णं विडालपदकं पिबेदुष्णं वारिणा ।
एरुहतेलयुक्तं वा लिङ्गाच्चूर्णमिदं नरः ॥

अर्थ

हन्यादर्शांसि सर्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् ।
हृक्कूलं पार्श्वशूलश्च वातगुल्मं तथोदरं ॥
हिक्कां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामलं ।
आमवातमुदावर्तमन्त्रवृद्धिं गुदकिमीन् ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषग्भिर्ये प्रकीर्तिताः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वानाशु नाशयेत् ॥
महाज्वरोपस्थानां भूतोपहतचेतसां ।
अप्रजानाञ्च नारीणां हितमेतद्धि भेषजं ॥
त्रिकत्रयं त्रिफलात्रिकदुत्रिसुगन्धीनि ।
क्षारौ खर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च ।
ग्रन्थिः पिप्पलीमूलं । विडालपदकं कर्षं । विजय-
चूर्णं ॥ १२ ॥

“मरिचमहौषधचित्रकशूरण-

भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।

सर्वसमो गुडभागः

सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥

ज्वलनं ज्वलयति जाठर-

मुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।

निःशेषयति स्त्रीपद-

मर्शांसि विनाशयत्याशु” ॥

तद्यथा । मरिचभागः १ शुगठीभागः २ चिता-
भागः ४ शूरणभागः ८ गुडभागः १५ । लघु-
शूरणमोदकः ॥ १३ ॥

“बोडशशूरणतोऽंशा वज्रेरक्षौ महौषधस्याथ ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥

त्रिफला कणा समूला तालीशारुस्तरुमिम्बानां ।
भागा महौषधसमा दहनान्शतालमूली च ॥

भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।

भृङ्गैले मरिचांश्च सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥

द्विगुणेन गडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनेः ।

गुरुव्यभोज्यनिरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥

भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।

भीमस्य मारुतेरपि महाशूनौ येन तौ जातौ ॥

अग्निबलमात्रहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।

हन्ता शस्त्रक्षारानलैर्विनाशयार्शसाभेधः ॥

अयथुस्त्रीपदगदहृदग्रहणीश्च कफानिलोद्भूतां ।

नाशयति वलीपलितं मेघां कुरुते जरां हरते ॥

हिक्कां कासं श्वासं सराजरोगान् प्रमेहांश्च ।

जीहानश्च तथोयं हन्यादाशु रसायनं पुंसां” ॥

एषां भागो यथा । शूरणभागः १६ चिताभागः ८

सोढिभागः ४ मरिचभागः २ । हररे वज्रेरा

अवरा । पीपर पिपरामूल । तालीशं तालीश-

पत्रं । अरुस्तरं भस्मातकं । तदसह्यत्वे रक्तचन्दनं ।

विडङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूली मूषली तस्याः

भागः ८ विधाराभागः १६ तजभागः २ एलाइच-

कोटीवीजभागः २ गुडभागः ४ । ७२ । वृहत्कू-

रणो मोदकः ॥ १४ ॥

“त्रिचत्तेजोवती दन्ती अदंष्ट्रा किचकं शटी ।

गवाक्षीमुस्तविश्राङ्गविडङ्गानि हरीतकी ॥

पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावस्करात् ।

वृद्धदारात् पलान्यष्टौ शूरणस्य तु बोडश ॥

जलद्रोणद्वये क्वात्पत्रं चतुर्भागावशेषितं ।

अर्थ

पूतं तु तं रसं भूयः क्वाथेभ्यः त्रिगुणं गुडं ॥

लेहं पचेत् पुनस्तावदावर्द्ध्विप्रलेपनं ।

अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ॥

त्रिचत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।

एलावज्जरिचं चापि नागाङ्गं चापि षट्पलं ॥

दात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निः” ॥

तेजोवती तेजवती तेजवल्कल इति च ।

कन्दः शूरणः ।

“हन्यादर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्यपि ।

गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकं ॥

दीपयेदनलं मन्दं यक्ष्मायां चापकर्षति ।

आद्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽयं हितो मतः ॥

भवन्त्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।

दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः ॥

गुडः श्रीबाङ्गशालोऽयं रसायनवरो मतः ।

दुर्गामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः ॥

यावद्वर्द्धिप्रलेपः स्यादयावदा तण्डुली भवेत् ।

तायपूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न भवते गुडः ॥

क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यति ।

एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः ॥

सार्द्धं पलं पलञ्चार्द्धं भक्षयेद्गुडखण्डयोः ।

श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ॥

बाङ्गशालो गुडः ॥ १५ ॥

“तिला भस्मातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकं ।

दुर्गामश्वासकासघ्नं जीहपाण्डूज्वरापहं ॥

पित्तस्नेहप्रशमनी कच्छुद्रुक्ष्मापहा ।

गुदजान्नाशयत्याशु भक्षिता सगुडाभया” ॥ १६ ॥

“प्रणम्य शङ्करं रजं दण्डपाणिं महेश्वरं ।

जीवितारोगमन्विच्छद्भारदोऽष्टपद्मीश्वरं ॥

मुखोपायेन हे नाथ शस्त्रक्षारामिभिर्विना ।

चिकित्साभर्षसां नृणां कारुण्यादक्तमर्हसि ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।

अर्षसां नाशने अष्टं भैषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥

पाण्डववच्चादिलोहानामादायान्यतमं शुभं ।

कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनद्या मात्तिकेण च ॥

पत्तूरमूलकल्केन लिम्बेद्रसयुतेन च” ॥

कुनटी मनःशिला । मात्तिकं सुवर्णमात्तिकं ।

पत्तूरं वकम इति लोके । शालिङ्गा इति रसेन्द्र-

चिन्तामणौ । रसः पारदः ।

“वज्रौ निःक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ।

ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन वा” ॥

सारः काष्ठसारः । शालाङ्गारेण इति रसेन्द्र-

चिन्तामणौ पाठः ।

“ततो विज्ञाय गलितं शङ्कुनेर्द्धं समुत्क्षिपेत् ।

त्रिफलाया रसे पूते तदाकृत्य तु निर्व्वपेत् ॥

न सम्यगालितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ।

ध्मातं निर्व्वपयेत्तस्मिन् लोहं तत् त्रिफलारसे ॥

यस्त्रोहं न मृतं तत्र पात्रं भूयोऽपि पूर्व्ववत् ।

मारणाद्भ मृतं यच्च तस्यक्तथमलोहवत् ॥

ततः संशोष्य विधिवत् चूर्णयेत्क्षोहभाजने ।

लोहेनैव तथा वत्स दृढदा सूक्ष्मचूर्णितं ॥

कृत्वा लोहमये पात्रे माद्वै वा लिपिरन्धुके ।
रसेः पञ्चोपमं कृत्वा तं पचेद्भोमयाभिना ॥
पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।
त्रिफलाद्रव्यं भृङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
मायकन्दकमल्लतावल्लीनां शूरणस्य च ।
हस्तिकण्ठपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥
भृङ्ग मङ्गरिया । केशराजः भृङ्गराज इति द्विः ।
कुलिशं खुद्दीक्षीरं ।
“पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् घोड़शिकं पलं ।
तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
अष्टमागावशिष्टे तु रसे तस्याः पचेद्बुधः ।
अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥
तामे वा लोहद्वयां तु चालयेद्विधिपूर्वकं ।
ततः पाकविधानञ्च स्वच्छे चोर्द्धे च सर्पिषि ॥
मृदुमध्यादिभेदेन मृद्नीयात् पाकमाज्यतः ।
आरभेत विधानञ्चः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
आमरं घृतसंयुक्तं विलिङ्गाद्रक्तिक्रमात् ।
वर्द्धमानानुपानञ्च गन्धक्षीरेण संयतं ॥
गन्धाभावे त्वजायाश्च खिग्धहृष्टादिभोजनं ।
सद्योवृत्तिकरश्चैव भस्मकश्च नियच्छति ॥
हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
गुल्माक्षिपाण्डुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमवबाजकं ।
अथयुं रुधिरसावं दुर्न्नामानं विशेषतः ॥
बलक्षद्वृंहणञ्चैव कान्तिदं खरवर्द्धनं ।
शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्द्धनं ॥
आयुष्यं श्रीकरश्चैव वयस्तेजस्करं शुभं ।
सश्रीकपुत्रजननं वलीपलितनाशनं ॥
दुर्न्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
अनेनाश्रीसि दह्यन्ते यथा तूलञ्च वज्रिना ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात् मद्यसेवी यथा नरः ।
जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत् ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थाने यदा तृतीयचरण-
स्थाने जीर्णे मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
“लावति तिरवर्त्तीरमयूरशृङ्गादयः ।
चटकः कलविङ्गश्च वर्त्तका हरितालकः ॥
श्येनकश्च वृहत्सो वनविष्करकादयः ।
पारावतभृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभं ॥
वर्त्तारिः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
कलविङ्गो गृहचटकः । वर्त्तका वटई इति लोके ।
हरितालकः हरिताल इति लोके । विष्करा-
वर्त्तकादयः ।
“मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥
वृन्ताकस्य फलं शूलं पटोर्जं वृहतीफलं ।
प्रलम्बाभीरुवेजायं तालकस्तण्डुलीयकं ॥
प्रलम्बा लम्बालावुः । अभीरुः शतावरीयाः पत्रशृङ्गाः ।
तालकः देवदाली । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
“जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरा गरी ।
प्रोक्ताखुविषहृद्वेखी देवदाली च ताडकः ॥
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः शोधपाण्डुताः”
नञ्जयेदित्यादि ॥

“वास्तुकं धान्यशकश्च केमुकं चक्रवर्त्तनं” ।
चक्रवर्त्तनं चक्रवत्शकं ।
“नारिकेलश्च खर्जूरं दाडिमं खलीफलं ।
भृङ्गाटकश्च पक्वान्मं द्राक्षा तालफलानि च ।
जातीकोशं खड्गश्च पूगं ताम्बूलपत्रकं ॥
हितान्येतानि वस्तूनि लोहेमेतत् समग्रतां ।
नान्नीयान्कुचं कोलं कर्कान्युवदराणि च ।
जम्बीरं बीजपूरश्च तिलिङ्गं करमर्दकं ॥
कोलं क्षुद्रवदरं । कर्कान्युवदराणि महान्ति ।
“आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुष्पकानपि ।
हंससारसदायूहशङ्कुक्कवलाकिताः ॥
मायकन्दकरीराणि कतकश्च कलिङ्गकं ।
कुष्माण्डकश्च कर्कोटं केमुकश्च विशेषतः ॥
कटुकं कालशकश्च कशेरुं कर्कोटीं तथा ।
ककारादीनि सर्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥
शङ्करेण समाख्यातश्चरारजोऽनुकम्पया ।
जगतामुपकाराय दुर्न्माारिरयं ध्रुवं ॥
स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पथ्येति वायुना ।
पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमब्रुवं ॥
ब्रह्मप्लाश्च कृताप्लाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
वर्जनीयाः स्वधर्मेण भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
मुनिरसपिष्टविङ्गं मुनिरसलोढं चिरस्थितं घर्मे ।
द्रावयति लोहदोषान् वर्जितवनीतपिष्टमिव” ॥
मुनिरचागस्तिः ।
“काले मलप्रवृत्तिर्बाधवमुदरे विमुद्दिहद्गारे ।
अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
हमिरिपुचूर्णं लोढं सहितं खरसेन वज्रसेनस्य ।
क्षपयत्यचिरात्तितयं लोहाजीर्णोद्भवं शूलं” ॥
वज्रसेनस्य अगस्तोः ।
“जीर्णं लोहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसाराख्यं ।
लोहव्यापन्नश्चति विवर्द्धते जाठरो वज्रिः” ॥
तद्यथा,—
“पञ्चासैवयस्युष्णीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
त्रिदतो भागौ निम्बु भागं तत् सिद्धसाराख्यं” ॥
“मवेद्ययतिसारस्तु दुग्धं पीत्वा रुजं जयेत् ।
गुञ्जाद्वादशकादूर्द्ध्वं वज्रिरस्य भयप्रदा” ॥
शङ्करप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥*॥
अथ रक्तार्शसां चिकित्सा ।
“रक्तार्शसासुपेक्षेत रक्तमादौ खवद्विषकं ।
दुष्टाखे निगृहीते म्युः शूलानाहाह्वगमयाः ॥
चन्दनकिराततिलकधन्यवासाः सनागराः क-
थिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दाव्वीत्वगुशीरनिम्बा
वा” ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिक्वाथः ॥१॥
नवनीततिलाभ्यासात् २ । केशरनवनीतशर्करा-
भ्यासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
शाम्यन्ति रक्तावहाः ॥
“दध्नस्तूपरि यो भागो घनः खेहयुतः सरः” ।
मथितं सररहितं निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपत्रकेशरं क्षौद्रं नवनीतं त्वचं लिहन् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शसः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
पयसा प्रतेन यूषैः सतीनमुद्राङ्गीमसराणां ।
ओदनमद्यादस्मैभुरेरीभत्सुगन्धैः ॥ ६ ॥

समङ्कोत्पलमोचाङ्गतिरीटतिलचन्दनैः ।
सिद्धं कागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितात्मके” ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गो मोचरसः । तिरीटो
लोभः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
“भावितं रजनीचूर्णं खुद्दीक्षीरैः पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिन्त्यर्शोभगन्दरं” ॥
क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
“नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेज्यपि ।
क्रियामर्शसु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितां ॥
चर्मकोलन्तु संक्षिद्य दहेत् क्षारेण चाभिना ।
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटकाशनं ॥
यथास्वं दोषलक्ष्णमर्शसः परिवर्जयेत्” ॥
इत्यर्शोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
अर्शसः, त्रि, (अर्शस् + अस्त्यर्थे अच् ।) अर्शरोग-
युक्तः । इत्यमरः ॥
“हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्शसम्” ।
इति मनुः ।
“अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेयं नित्यमर्शसाम् ।
हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः” ॥
इति भावप्रकाशः ।)
अर्शसानः, पुं, (ऋ + असानच्, श्चट् ।) अग्निः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (“अर्श-
सानाय श्चूर्णां हिंसिजे” । इति वेदभाष्यम् ।)
अर्शी, [न्] त्रि, (अर्शमस्त्यस्य, अर्श + इनि ।)
अर्शरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
अर्शाङ्गः, पुं, (अर्शो हन्ति, अर्श + हन् + ट ।)
ओल्लः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ । इत्य-
मरः ॥ खरणः ४ । इति तट्टीका ॥ ओल इति
भाषा । (अर्शरोगविनाशकः ।
“अर्शाङ्गं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्” ।
इति सुश्रुते ।)
अर्शाङ्गी, स्त्री, (अर्शस् + हन् + ट + डीप् ।) ताल-
मूली । इति मेदिनी ॥
अर्शाहितः, पुं, (अर्शसि हितः, सेवनेन तन्नाशक-
त्वात् ।) भक्ष्यातकः । इति चिकाण्डशेषः । भेला
इति भाषा ।
अर्ह योग्यत्वे । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) पूजने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति विप्रो वेदं पठितुं ।
सकर्मवेऽपि ।
“यज्ञदानतपांस्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशी” ।
इति दुर्गादासः ॥
“अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति” ।
इति मनुः ।
“द्विचाण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्” ।
इति रघुवंशे ।
“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति” ।
इति मनुः ।)
अर्ह क पूजने । (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
“राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः” । इति मट्टि-
काव्ये ।)

अल

अल

अल

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच् ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हः, त्रि, (अर्ह + अच् ।) योग्यः । उपयुक्तः । यथा,—

“तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान्” । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप् ।) पूजा । इत्यमरः ॥ “अर्हणामर्हते चक्रमुनयो नयचक्षुषे” ।

इति रघुवंशे ।

अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसायां शब्दः ।) क्षपणकः । बुद्धः । इति मेदिनी ॥ शेषस्य पर्यायः । जिनः २ पारगतः ३ त्रिकालवित् ४ क्षीणाष्टकर्म्या ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ शम्भुः ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्पुत्रः ११ तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४ वादी १५ अभयदः १६ सार्वः १७ सर्वज्ञः १८ सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ बोधदः २२ पुरुषोत्तमः २३ वीतरागाप्तः २४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्हन्, (त्) त्रि, (अर्ह + शब्दः ।) पूज्यः । मान्यः । इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ “यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते” । इति कुमारसम्भवे ।

“त्वमर्हतामयसरः स्तुतोऽसि नः” ।

इति शाकुन्तले ।

अर्हन्तः, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् भच् ।) बुद्धः । क्षपणकः । मान्ये त्रि । इति जटाधरः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हितः, त्रि, (अर्ह + क्तः ।) पूजितः । इत्यमरः ॥ अल ज वारणपर्याप्तभूषासु (आदि-उभ-सकं ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ज अलति अलते पापं गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तिः सामर्थ्यं । “पर्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् तप्ते शक्ते निवारणे” । इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जनं भूषयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अलं, स्त्री, (अल + अच् ।) वृक्षकपुष्पकण्टकः । इति हेमचन्द्रः । विकारजल इति भाषा । हरितालं । इति रत्नमाला अमरटीका च ॥ अलं, व्य, भूषणं । पर्याप्तिः । वारणं । निरर्थकं । शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं । यथा,— “सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि चेत्” । इति लीलावती ॥

अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल + कृन् ।) भङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः क्षोदस्वरूपं तस्य कुन्तलास्वरूपकुन्तलाः तद्धि तत्र न्यस्यते इत्यन्ये । अलति भूषयति मुखं इत्यलकं । इति भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति सारसन्दरी ॥ तत्पर्यायः । चूर्णकुन्तलः २ । इत्यमरः ।

“कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं स्नेपेण हारा अलकेष्वशोकः” ।

इति ऋतुसंहारे ।

“हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं” ।

इति मेघदूते ।

अलकः, पुं, (अल + कृन् ।) अलकः । क्षिप्तकुकरः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + कृन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः ।) कुमारी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षीयगङ्गा । इति शब्दमाला ॥ “तथैवालकन्दा दक्षिणेन तु ब्रह्म-

सदनाद्भङ्गनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-हिमकूटान्यतिरभसतरङ्गसा लुठन्ती भारत-मपि वषं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभि-प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥

(हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गैव देवलोके अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,— “देवेषु गङ्गा गन्धर्व ! प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।

तथैवालकनन्दपि दक्षिणेनैति भारतं ।

प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महासुने” ॥ इति भागवतपुराणे ।)

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा।)

कुवेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री + क ।) वृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल + कृन् + टाप् ।) कुवेरनगरी ।

इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्ता

कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठी-तत्पुरुषः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलक्तः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं ।) वृक्षनि-

र्यासविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५

दुमामयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः ।

अरक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९

यावकः १० अलक्तकः ११ रक्तः १२ । इति

शब्दरत्नावली ॥ पलङ्का १३ कृमिः १४ वर-

वर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।

“लाक्षा पलङ्कालक्ती यावो वृक्षामयो जतु ।

लाक्षा वर्णा हिमा बल्या स्निग्धा च तुवराक्षुः ॥

अनुष्णा कफपित्तासृद्धिकाकासज्वरप्रणुत् ।

ब्रणोरक्षतवीसर्पक्षमिकुष्ठगदापहा ॥

अलक्तको गुणैस्तद्विशेषाद्यङ्गनाशनः” ।

इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षारसः । आलता इति

भाषा । तत्पर्यायः । अलक्तकः २ जतुरसः ३

रागः ४ निर्भर्त्सनः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पदा

८ चक्रवर्त्तिनी ९ अस्य गणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।

कफवातरोगव्रणदोषनाशित्वं । कण्ठरोगशम-

नत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलक्तकः, पुं, (अलक्त एव, अलक्ता सार्थं कृन् ।)

निर्भर्त्सनं । अलक्तः । इति हलायुधो हारावली च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अलक्त-काङ्गानि पदानि पादयोः” । इति कुमारसम्भवे । “पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलःसिद्धाङ्गानाङ्गतेः” इति नागानन्दे ।)

अलगर्दः, पुं, (लगति स्पृशति, क्षिप्, लग्, अर्हयति, अर्ह + अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्दश्चेति इति लगर्दः, लग् सन् पीडक इत्यर्थः, निर्विषत्वात् तद्धिन्ः ।) जलसर्पः । जलवेडा इति केचित् ।

अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सविधो जलव्यालभेदः । विलकेउटिया इति

भाषा, “तत्र सविधाः कृष्णाः कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधाः सासुद्रिका गोचनन्दाः चेति” । सुश्रुते ।)

अलगर्दः, पुं, (अलं गृह्णति इति गृह् + अच्, एषो-

दरादित्वात् साधुः ।) जलव्यालः । इत्यमरः ॥

केउटिया इति ख्यातः । जलवेडा इति केचित् ।

अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥

अलङ्करणं, स्त्री, (अलम् + क्त + भावे ल्युट् ।) भूषणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलङ्कारिणः, त्रि, (अलम् + क्त + इष्णुच् ।) अलङ्कार-

कर्त्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्ती-

दयः ॥ तत्पर्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * अलङ्कार-

युक्तव्यक्तिः । इति सारसुन्दर्यादयः । तत्पर्यायः ।

अलंकर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५

भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्त्ता, [च्] त्रि, (अलम् + क्त + ङच् ।) अल-

ङ्कारिणः । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्म्मिणः, त्रि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः ।) कार्य-

कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + क्त + भावे घञ् ।) भूषणं ।

तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं

४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७

अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९

इति जटाधरः ॥ * अथालङ्कारयुक्तिः । तद्वा-

रणदिनमुच्यते ।

“देवत्वनिष्ठानिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।

गुरुशुक्रबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥

अनिलेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।

उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥

शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तथा ।

कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानं निश्चयः ।

पद्मरागञ्च वक्ष्ये विजये गोविदास्तथा ॥

मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् ।

आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥

सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते ।

प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।

तस्य प्रधानभूषणादित्याह भृगुनन्दनः ॥

सुखदा मणयः मुद्रा दुःखदा दोषशालिनः ।

अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमं” ॥

अल

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ मणिविशेषाणां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ काव्यालङ्कारः । स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ । तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्यादर्शः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अक्रमातिशयोक्तिः	१
अतद्गुणः	२
अत्यन्तातिशयोक्तिः	३
अत्युक्तिः	४
अधिकः	५
अनन्वयः	६
अनुकूलः	७
अनुगुणः	८
अनुज्ञा	९
अनुप्रासः	१०
अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणे उक्ते ।	
अपरे यथा, उच्यनुप्रासः	
अत्यनुप्रासः—	
अन्यानुप्रासः—	
लाटानुप्रासः—	
अनुमानं	११
अन्योन्यं	१२
अपङ्गवातिशयोक्तिः	१३
अप्रस्तुतप्रशंसा	१४
अभिधाहेतुः	१५
अर्थान्तरन्यासः	१६
अर्थपत्तिः	१७

अल

वैचित्र्यञ्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत् शब्दार्थशोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थिरधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं दण्डि-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तल्लक्षणानि

“अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्ययोः”	१
“सङ्गतानुगुणासङ्गीकारमाह्वरतद्गुणं” । २	२
“अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रशक्तिजे” । ३	३
“अत्युक्तिरदुभुतातथ्यशैथिल्यार्थादिवर्णनं” । ४	४
“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं” । ५	५
“उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः” । ६	६
“अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् । ७	७
“प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” । ८	८
“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” । ९	९
“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैधर्म्येऽपि स्वरस्य यत्” । १०	१०
“अनेकस्यैकधा साम्यसकृदाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव उच्यनुप्रास इत्यते” ॥	
“उच्चार्यत्वादयदेकत्र स्थाने तालुरदादिके” । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैतत् अत्यनुप्रास उच्यते ॥ व्यञ्जनश्चेदयथावस्थं सहायेन स्वरेण तु । आवर्च्यतेऽन्ययोन्यत्वादनूप्रासः स एव तत्” ॥	
“शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥	
“अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साधनात्” । ११	११
“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” । १२	१२
“रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्थाध्यवसानतः । यदापङ्क्तिगर्भत्वं सैव सापङ्गवा मता” । १३	१३
“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया” । १४	१४
“अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह” । १५	१५
“उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” । १६	१६
“दण्डापूपिकथान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते । क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापतनं । क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ” । १७	१७

अल

चन्द्रालोकोज्ज्वल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका-कुवलयानन्द-सरस्वतीकण्ठाभरण्यादिग्रन्थेषु ज्ञेयं । अलङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदाहरणानि चन्द्रालोककृतानि तदतिरिक्तानि साहित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च परांश्चते” ॥ १	
“चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि” ॥ २	
“यास्यामीत्युदिते तन्वा बलयोऽभवदूर्म्मिका” ॥ ३	
“त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ ४	
“ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५	
“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः” ॥ ६	
“कुपितासि यदा तन्नि निधाय करजक्षतं । बभान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ ७	
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां” ॥ ८	
“मध्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव कृतं हरे । नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९	
“आदाय वकुलगन्धानन्वीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ १०	
“उन्मीलन्मधुगन्धलूवन्मधुपय्याधूतचूताङ्कुरकीडत्-कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णवराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षय-प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः” ॥	
“दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥	
“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरम-विलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनलं” ॥	
“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियं” ॥	
“जानीमहेऽस्याः किल सारसाक्ष्या विराजतेऽन्तः-प्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्त्वदङ्गेष्व-पाण्डुता कुम्भलताक्षिपद्मे” ॥ ११	
“त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया” ॥ १२	
“त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ॥ १३	
“युक्तः कृती स कृत्येषु योऽन्यं शकान्न याचते” ॥ १४	
“तारुण्यविलासः । इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका-वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्यवसाय-मूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १५	
“हनुमान्भिमतरत् दुस्तरं किं महात्मनां ॥ गुणवदस्तुसंसर्गात् याति सख्योऽपि गौरवं । पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते” ॥ १६	
“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डलं । मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः” ॥	
“विललाप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धी-रतां । अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां” ॥ १७	

अल्पं	१८
अवञ्चालङ्कृतिः	१९
असङ्कृतिः	२०
तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	
असदर्थनिदर्शना	२१
असम्भवः	२२
आवृत्तिदीपकं	२३
तत् त्रिविधं । पदावृत्तिः । अर्थावृत्तिः । उभयावृत्तिः ।	
आक्षेपः	२४
अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	
उत्प्रेक्षा	२५
सा वस्तुहेतुफलतात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तुत्प्रेक्षा । हेतुत्प्रेक्षा । फलत्प्रेक्षा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे । एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा ।	
उत्तरं	२६
उदात्तं	२७
उपमा	२८
उपमेयोपमा	२९
उल्लासः	३०
उल्लेखः	३१
लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	
एकावली	३२
कारकदीपकं	३३
कारणमाला	३४
सा पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	
काव्यलिङ्गं	३५
काव्यार्थापत्तिः	३६
कैतवापङ्कृतिः	३७
गूढोक्तिः	३८
अपलातिशयोक्तिः	३९
चित्रं	४०

“अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता” । १८	
“ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवञ्चालङ्कृतिस्तु सा” । १९	
“विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसङ्कृतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा । अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा” । २०	
“अपरां बोधनं प्राज्ञः क्रिययासत्सदर्थयोः” । अस्यार्थः । कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविशिष्टस्य सक्रिययापरां प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनवर्णनं । २१	
“असम्भवोऽप्यनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनं” । २२	
“त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं” । २३	
“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्यते । आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते” । २४	
“सम्भावनाः स्युस्त्वेक्षा वस्तुहेतुफलतात्मता । उक्तानुक्तास्यदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्यदे परे” । २५	
“किञ्चिदाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं” । २६	
“उदात्तमृद्धिरचितं स्नाध्यमाल्योपलक्ष्यं” । २७	
“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः” । २८	
“पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता” । २९	
“एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०	
“बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख ईष्यते । एकोनबहुधोल्लेखोऽप्यसौ विषयभेदतः” । ३१	
“यद्गीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणीरेकावली मता” । ३२	
“क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकं” । ३३	
“गुम्फः कारणमाला स्यादयथा प्रक्रान्तकारणैः” । ३४	
“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं” । ३५	
“कैमुत्थेनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” । ३६	
“कैतवापङ्कृतिर्यत्ते व्याजाद्यैर्निर्गते पदैः” । ३७	
“गूढोक्तिरन्योद्देश्यागोर्धन्यं प्रति कथ्यते” । ३८	
“अपलातिशयोक्तिस्तत्पौर्वापर्यव्यतिक्रमः” । ३९	
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०	

“मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे अपवटायते” । १८	
“स्वल्पमेवाम्बु लभते पाश्र्वाः प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः” । १९	
“विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाकृथाः । गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्धारं पुराकरोः” । २०	
“नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये पुनः” । २१	
“को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति” । २२	
“वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शुर्व्वरी । उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति घातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः” । २३	
“चन्द्र सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियासुखं । नायं दूति तनेस्तापस्तस्याः कालानलोपमः । गच्छ गच्छसि चैत्नान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम” । २४	
“धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहलक्षणं । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्भुवं । तन्मुखामेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी । मथ्यः किं कुचयोर्दृष्ट्यै बद्धः कनकदामभिः । प्रायोऽङ्गं त्वत्पदेनैकं प्राप्तुं तोये तपस्यति” । २५	
“यत्रासौ वेतसी पाश्र्वा तत्रेयं सुतरां सरित्” । २६	
“सासौ यत्राभवद्युद्धं तव धूर्जटिनाऽर्जुनः” । २७	
“हंसीव भूपतेः क्रीर्त्तिः स्वर्णदीमवगाहते” । २८	
“धर्म्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म्म इव त्वयि” । २९	
“अपि मां पावयेत् साध्वी स्वात्वेतीच्छति जाह्नवी । काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाष्कन्यः पादपद्मयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वडाटीष्वरियोषितः । तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं । लामोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेदबधः” । ३०	
“स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः खड्गः कालः शत्रुभिरैक्षि सः । गुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने” । ३१	
“नेत्रे कर्णान्तिविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशसनौ । दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः” । ३२	
“गच्छत्या गच्छति पुनः पाश्र्वाः पश्यति पृच्छति” । ३३	
“नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्थ्यागेन विपुलं यशः । भवन्ति नरकाः प्रापाः पापं दारिद्र्यसम्भवं । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव” । ३४	
“जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः” । ३५	
“स जितन्वन्मुखेनेन्दुः का वाक्तां सरसीरुहा” । ३६	
“निर्यान्ति स्मरनाराचा बासादृक्पातकैतवात्” । ३७	
“वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः” । ३८	
“अग्रे मानो गतः पश्चादनुवीता प्रियेण सा” । ३९	
“मारमासुषमा चारुखा मारबधूतमा । मातधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्त मारमा” । ४०	

चित्रक'यमनेकविधं यथा। पद्म-च्छत्र-धनुः-खड्ग- नागपा ३-नौका-बन्धाः। अश्वगति-त्रिपदी- गोमूत्राः ।	
हेकापङ्कति	४१
तद्गुणः	४२
तुल्ययोगिता	४३
सा त्रिधा ।	
प्रथमा यथा	
द्वितीया यथा	
तृतीया यथा	
दीपकं	४४
दृष्टान्तः	४५
निदर्शना	४६
सा त्रिधा ।	
निरुक्तिः	४७
परिकरः	४८
परिकराङ्कुरः	४९
परिणामः	५०
परिवृत्तिः	५१
परिसंख्या	५२
पर्यस्तापङ्कतिः	५३
पर्यायः	५४
स द्विविधः ।	
पर्यायोक्तं	५५
तत् द्विविधं ।	
पिहितं	५६
पुनरुक्तवदाभासः	५७
पूर्वरूपः	५८
स द्विविधः ।	
प्रतिवस्तूपमा	५९
प्रतिषेधः	६०
प्रतीपं	६१
तल्लक्षणभेदेन पञ्चविधं । न तु नामभेदेन ।	
प्रत्यनीकं	६२
प्रस्तुताङ्कुरः	६३
प्रहर्षणं	६४
तत् त्रिविधं ।	
प्रौढोक्तिः	६५
भाविकं	६६
भाषासमावेशः	६७

“हेकापङ्कतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निरुक्ते” । ४१

“तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः” । ४२

“वर्णानामितरेषां वा धर्मेक्यं तुल्ययोगिता” ।

“हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

गुणोत्कृष्टे समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता” । ४३

“वदन्ति वर्णवर्णानां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः” । ४४

“चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः” । ४५

“वाक्यार्थयोः सदृशयोरेकारोपो निदर्शना ।

पदार्थगर्भामप्यन्ये वदन्यन्यां निदर्शनां ।

अपरां बोधनं प्राजः क्रिययासत्सदर्थयोः” । ४६

“निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं” । ४७

“अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणे” । ४८

“साभिप्रायविशेष्यश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः” । ४९

“परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना” । ५०

“परिवृत्तिर्बिनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः” । ५१

“परिसंख्या निमित्थैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रणं” । ५२

“अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापङ्कतिस्तु सा” । ५३

“पर्यायो यदि पर्यायेकस्यानेकसंश्रयः ।

“एकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः” । ५४

“पर्यायोक्तं तु गम्यश्चेदचोभयान्तराश्रयः ।

पर्यायोक्तं तदप्याऊर्ज्यद्वयजेनेष्टसाधनं” । ५५

“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितं” । ५६

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तावभाषणं ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” । ५७

“पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं ।

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विद्यते सति वस्तुनि” । ५८

“वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता” । ५९

“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनं” । ६०

“प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं ।

अन्योपमेयलाभेन वर्णस्यानादरश्च तत् ।

वर्णोपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

वर्णनान्यस्योपमाया अनिष्यत्तिर्वचश्च तत् ।

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थमपि मन्यते” । ६१

“प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” । ६२

“प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” । ६३

“उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्बिना यत्नं प्रहर्षणं ।

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं ।

यन्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्लाभः फलस्य तत्” । ६४

“प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्वेतुचप्रकल्पनं” । ६५

“भाविकं भूतभाष्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनं” । ६६

“शब्दैरेकविधैव भाषासु विविधास्त्रिधा ।

वाक्यं यच्च भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते” । ६७

“प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं न हि नूपुरः” । ४१

“पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा” । ४२

“सङ्कुचन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च ।

त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशृङ्गभस्मेखा कदलीनां कठोरता ॥

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥

लोकपालो यमः पाश्री श्रीदः शक्रो भवानपि” । ४३

“मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः” । ४४

“त्वमेव कीर्त्तिमान्नाजन् विधुरेव हि कन्तिमान्” । ४५

“या दातुः सौम्यता सेयं पूर्येन्दोरकलङ्कता ॥

त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥

नश्यद्वाजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः” । ४६

“इदृशैस्वरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान्” । ४७

“सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः” । ४८

“चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवस्तुर्भुजः” । ४९

“प्रसन्नेन दृग्गणेन वीक्षते मदिरैर्क्षणा” । ५०

“यथावेकं शरं मुक्ता कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः” । ५१

“खट्वक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु न तन्भुवां” । ५२

“नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं” । ५३

“पद्मं मुक्ता गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा ॥

अधुना पुलिनं तत्र यत्र खोतः पुराजनि” । ५४

नमस्तस्मै हतो येन मुधा राजबध्नुकुचौ ॥

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह” । ५५

“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” । ५६

“भुजङ्गकुण्डलीव्यक्तशशिशुभ्रांशुश्रीतगुः ।

जगन्त्यपि सदा पायादव्याचेतोहरः शिवः” । ५७

हरकण्ठांशुलिताऽपि शेषस्त्वक्षशशासितः ॥

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काक्षीरत्नैर्मुहूर्तजः” । ५८

“तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते” । ५९

“न द्यूतमेतत् कितवाक्रीडनं निश्चितैः शरैः” । ६०

“तल्लोचनसमं पद्मं तदङ्गसदृशो विधुः ।

अलं गर्व्येण ते वस्तुकान्त्या चन्द्रो भवादृशः ।

कः क्रौर्यदर्पस्ते भृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ।

मिथ्यावादो हि मुग्धाति त्वन्मुखाभं किलाम्बुजं ।

दृष्टं चेददं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना” । ६१

“जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ” । ६२

“किं भङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्थया” । ६३

“तामेव ध्यायते तस्मै विरुष्टा सैव दृष्टिका ॥

दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥

निधुञ्जनौषधीभूलं खनतासां तौ निधिः” । ६४

“कचाः कलिन्दातीरतमालस्तोभमेचकाः” । ६५

“अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः” । ६६

“गुञ्जन्मणिमञ्जोरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसार-
समीरे” । ६७

अल

अथालङ्कारनामानि

भेदकातिशयोक्तिः	६८
भान्तापङ्कतिः	६९
भान्तिमान्	७०
मालादीपकं	७१
मिथ्याध्यवसितिः	७२
मीलितं	७३
मुद्रा	७४
यथासंख्यं	७५
यमकं	७६

युक्तिः	७७
रत्नावली	७८
रूपकं	७९
तत् द्विविधं । अभेदरूपकं । ताद्रूप्यरूपकञ्च ।	
तच्च समन्यूनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं ।	
समाभेदरूपकं । न्यूनाभेदरूपकं । अधिकाभेद-	
रूपकं । समताद्रूप्यरूपकं । न्यूनताद्रूप्यरूपकं ।	
अधिकताद्रूप्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	
रूपकातिशयोक्तिः	८०

ललितं	८१
लुप्तोपमा	८२
सा चाष्टधा । वाचकलुप्ता । धर्मलुप्ता । उपमान-	
लुप्ता । धर्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता ।	
वाचकोपमानलुप्ता । धर्मोपमानलुप्ता । धर्मो-	
पमानवाचकलुप्ता ।	
लेशः	८३

लोकोक्तिः	८४
वक्रोक्तिः	८५
विकल्पः	८६
विकस्वरः	८७
विचित्रं	८८
विधिः	८९
विनोक्तिः	९०
लक्षणाभेदेन सा द्विविधा ।	
विभावना	९१
अस्या लक्षणाख्युदाहरणानि च षट् ।	

विरोधः	९२
स दशधा ।	

अल

तल्लक्षणाणि

“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनं” । ६८
“भान्तापङ्कतिरन्यस्य शङ्कायां भान्तिवारणे” । ६९
“स्यात् स्मृतिर्भान्तिसन्देहैस्तदङ्गालङ्कृतित्रयं” । ७०
“दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते” । ७१
“किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं” । ७२
“मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” । ७३
“सूत्रार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” । ७४
“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” । ७५
“सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” । ७६

“युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये” । ७७
“क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं तिदुः” । ७८
“विषयभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयश्च यत्” ।
“रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” । ७९

“रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्थाध्यवसानतः” ।
अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयि-
वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिर्गणं तत्पूर्वकं
विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसानं तस्मिन्
सति रूपकातिशयोक्तिः” । ८०
“प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनं” । ८१
“वर्णोपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च ।
एकद्वित्यनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा” । ८२

“लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं” । ८३
“लोकप्रवादानुकृतिं लोकोक्तिरिति कथ्यते” । ८४
“वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपूर्वार्थप्रकल्पनं” । ८५
“विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालङ्कृतिर्भेदा” । ८६
“यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” । ८७
“विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया” । ८८
“सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाज्जिह्वलङ्कृतिः” । ८९
“विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।
तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” । ९०
“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।
हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥
कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ।
अकारणात् कार्यजन्म चतुर्था स्याद्विभावना ॥
विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।
कार्यात् कारणजन्मपि दृष्टा काचिद्विभावना” । ९१
“जातिस्तुतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।
क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यत् त्रयं त्रयेण वा मिथः ।
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” । ९२

अल

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यश्च भूपतेः” । ६८
“तापं करोति सोलम्पं ज्वरः किन्नु सखे स्मरः” । ६९
“अयं प्रमत्तो मधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजं” । ७०
“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” । ७१
“मिथ्याध्यवसितिर्विषयां वश्येत् खञ्जं वहन्” । ७२
“रसो नालक्षि लाल्तायाश्चरणे सहशरणे” । ७३
“नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्गुम्भविपुला च सा” । ७४
“शत्रुं मित्रं विपत्तिश्च जय रञ्जय भञ्जय” । ७५
“नवपलाशपलाशवनं पुरःस्फुटपरागधरागतपङ्कजं ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं स-
मनोभरैः” । ७६
“त्वामालिखन्ति दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करेऽलिखत्” । ७७
“चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते” । ७८
“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।
अयमास्ते विना शम्भुस्तात्तीयैकं विलोचनं ॥
शम्भुर्विश्वमवत्यद्य स्त्रीकृत्य समदृष्टितां ।
अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥
साध्वीयमपरा लक्ष्मीरमुधासागरोत्थिता ।
अयं कलङ्गिनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” । ७९
पश्य नीलोत्पलवद्भान्निःसरन्ति सिताः शराः” । ८०

“ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति” । ८१
“तडिद्रौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्भेम ।
कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥
यत् त्वया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तत्रतेः ।
तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवं” । ८२

“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त सच्छन्दचारिषु ।
“शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलं” । ८३
“सहस्र कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने” । ८४
“सुख मानं दिनं प्राप्तं नेह नान्दी हरान्तिके” । ८५
“सद्यः शिरसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः” । ८६
“स न जिग्ये महान्तो हि दुर्दृशाः सागरा इव” । ८७
“नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नति” । ८८
“पञ्चमोदक्षणे काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” । ८९
“विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पदं ।
विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र भवतः सभा” । ९०
“अपलाक्षारसासिक्तं रक्तं ते चरणद्वयं ।
अस्त्रैरतीक्षाकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥
नरेन्द्रानेव ते राजन् दृश्यसिमुजङ्गमः ।
शङ्खादीणानिनादोऽयमुदेति महद्द्रुतः ॥
शीताङ्गकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति तां ।
यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरुस्तव” । ९१
“तव विरहे मलयमरुदावानलः शशिरुचोऽपि
शोषमणिः । हृदयमनिरुतमपि भिन्ने नलिनी-
दलमपि निदाघरविरस्याः ॥ सन्ततमुपलासका-
द्वजतरुदृक्कर्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमाराः ॥
अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतदिषः । स्व-
पतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ वल्लभोत्-
सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरी-
जानिर्विषज्वालाकुलो भवेत् ॥ नयनयुगामेचनकं
मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं । रूपमिदं मदिराव्या-
मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥ ६२

“विनापि तन्वि हारेण वक्तो जौ तव हारिणौ” ॥ ६३
“वृषापेहि परत्वेचादिति वक्ति स सूचनं” ॥ ६४

“गते सूर्येऽपि द्वीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कराः ।
अन्तर्वहिः पुरः पश्चात् सर्वदिश्यापि सैव मे ॥
त्वं पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं” ॥ ६५

“हृदि खेहक्षयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्पि” ॥ ६६
“क्षेयं शिरीषमृद्वङ्गी क्व तादृङ्मदनञ्जरः ।
कीर्त्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाशिका ॥
भक्षाश्या हि मङ्गलां दृष्ट्याखुस्तेन भक्षितः” ॥ ६७

“दीपमुद्दीपयेद्युवावत्तावन्निर्व्याण एव सः” ॥ ६८
“यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः ।
दया चेद्बाल इति मय्यपरित्यज्य एव ते” ॥ ६९

“विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः” ॥ ७०
“कः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं ॥
साधु दूति पुनः साधु कर्त्तव्यं किमतः परं ।
यन्मदर्थे विलुनासि दन्तैरपि नखैरपि” ॥ ७१

“सखि पश्य गृह्णामपरागैरस्मि धूसरा” ॥ ७२
“शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः” ॥ ७३
“नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहः” ॥ ७४

“सर्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत् ॥
अज्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हतशक्तिना ।
उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः” ॥ ७५

“उदयमेव सविता पद्मेऽप्ययति त्विषं” ॥ ७६
“पङ्कजं वा सुधांशुर्वैत्यस्माकन्तु न निर्णयः” ॥ ७७
“स्वानुरूपं कृतं पद्महारेण कुचमण्डलं ॥
नीचप्रमता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता ॥
युक्तो वारणलामोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ॥ ७८

“उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तच्च भानुमान्” ॥ ७९
“अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तसुखवति चन्द्रमाः” ॥ ८०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव द्विषः ॥
लं शीलं वयो विद्या धनञ्च मदयत्यमुं” ॥ ८१

“सौधाय्याणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलं ।
त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्गुमान्नाद्रियामहे” ॥ ८२
“यदि श्रेष्ठोऽभवद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव” ॥ ८३
“दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह” ॥ ८४

“मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः ।
अविभावाः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः” ॥ ८५

“मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” ॥ ८६
“मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत्” ॥ ८७

“भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ॥ ८८
“कुरङ्गैरन्तराङ्गाक्षैः स्वव्यकर्णैः समीक्ष्यते” ॥ ८९

“स्तोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता” ॥ ९०
“स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं” ॥ ९१

“विरोधाभासः— ६३
विद्यतोक्तिः— ६४
विशेषः— ६५
स त्रिविधः ।

विशेषोक्तिः— ६६
विषमं— ६७
तत् त्रिविधं ।

विषादनं— ६८
व्याघातः— ६९
स द्विविधः ।

व्याजनिन्दा— १००
व्याजस्तुतिः— १०१
स द्विविधः ।

व्याजोक्तिः— १०२
व्यतिरेकः— १०३
शुद्धापङ्कतिः— १०४
श्लेषः— १०५

स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविषयः १ अप्रकृता-
नेकविषयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविषयः ३ ।

सदर्थनिदर्शना— १०६
सन्देहः— १०७
समं— १०८
तत् त्रिविधं ।

समाधिः— १०९
समासोक्तिः— ११०
समुच्चयः— १११
स द्विविधः ।

सम्बन्धातिशयोक्तिः— ११२
लक्षणाभेदेन सा द्विधा ।

सम्भावनं— ११३
सहोक्तिः— ११४
सामान्यं— ११५

सारः— ११६
सूक्ष्मं— ११७

स्तोकोक्तिः— ११८
स्वभावोक्तिः— ११९

स्मृतिमान् —	१२०
हेतुः —	१२१
स द्विविधः ।	
हेत्वपङ्कतिः —	१२२

अलङ्क्रिया, स्त्री, (अलम् + कृ + भावे श् ।) भू-
षितकरणं । तत्पर्यायः । भूषा २ । इत्यमरः ॥
अलङ्कृतः, त्रि, (अलम् + कृ + कर्मणि क्तः ।) अल-
ङ्कारभूतः । तत्पर्यायः । भूषितः २ प्रसाधितः ३
परिष्कृतः ४ मण्डितः ५ । इत्यमरः ॥
“अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविश्वरारणावतम्” ।
इति महाभारते ।)
अलङ्गारः, पुं, (अलम् + ङृ + अच् ।) मृण्मयवज्र-
जलधरपात्रं । जाला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
अलिङ्गारः २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अलतिः, पुं, (अल + बाङलकात् अतिच् ।) गीत-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
अलन्धूमः, पुं, (अलमन्धूर्यो धूमः ।) धूमसमूहः ।
इति जटाधरः ॥
अलम्, व्य, भूषणं । पूर्यता । सामर्थ्यं । निषेधः ।
इत्यमरः ॥ निरर्थकं । इति भरतः ॥
अलम्बुधः, पुं, (अलं पुष्पाति, पुष + क, एषोदरा-
दित्वात् पस्य बः ।) प्रहस्तः । वमनं । राक्षस-
विशेषः ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां
सहायः खनामख्यातो राक्षसः ।
“सात्यकिश्चापि संक्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
अलम्बुधं शरैर्घोरैर्विधाध बलिनां बली” ॥
इति महाभारते ।)
अलम्बुधा, स्त्री, (अलं पुष्पाति, पुष + क, पस्य बः,
ततः स्त्रियां टाप् ।) मुण्डीरी । खगवेशाभेदः ।
इति मेदिनी ॥
“अलम्बुधा मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरुपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा” ॥
इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
खादिः ॥ लज्जालुभेदः । तत्पर्यायः । खरत्वक् २
भेदः ३ गला ४ । अस्या गुणाः । लघुत्वं । खादुत्वं ।
क्षमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भावप्राकाशश्च ॥
“अलम्बुधा गोक्षुरकं त्रिफला नागरा मृताः ।
यथोत्तरं भागवद्वा श्यामाचूर्णन्तु तत्समं ॥
पिवेन्मस्तुसुरातक्रकाङ्गिकोष्णोदकेन वा ।
प्रीतं जयत्नामवातं सशोथं वातशोणितं ॥
त्रिकजानूरुसन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनं ।
पथ्याक्ष्ण्वास्त्रिफला भागवद्वावयं क्रमः” ॥ ॥
अलम्बुधाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहः ॥
“अलम्बुधा गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥

“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गालङ्कृतित्रयं” ॥ १२० ॥
“हेतोर्हेतुमता सार्द्धवर्णनं हेतुरुच्यते ।
हेतुर्हेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते” ॥ १२१ ॥
“शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थी धर्म्मनिष्ठवः ।
स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपङ्कतिः” ॥ १२२ ॥

काङ्क्षिकेन तु तत्प्रेयं विङ्गालपदमात्रकं ।
आमवाते प्रवृद्धे च योगोऽयममृतोपमः ॥ * ॥
अपरालम्बुधाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥ इति च भावप्रकाशे ॥
अलर्कः, पुं, (अलमर्कतेऽर्थते वा, अर्क + अच्, अर्च
+ घञ् वा ।) क्षिप्तकुक्षुरः । (“अलर्कं विष-
मिव सर्वतः प्रसुप्तम्” । इति उत्तरचरिते ।)
श्वेतार्कवृक्षः । शादा आकन्द इति भाषा ।
(अस्य पर्थ्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—
“अलर्को गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबालार्कः प्रतापसः ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपण्यो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लपलस्तथास्फोटः प्रकीर्तितः ॥
अर्कद्वयं सरं वातकुक्षुक्कण्डविषप्रणान् ।
निहन्ति जीह्वगुल्मार्शःश्लेष्मोदरशक्तक्लिमीन् ॥
अलर्ककुसुमं दृश्यं लघुदौपनपाचनं ।
अरोचकप्रसेकार्शःकासश्वासनिवारणम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“दुष्टकर्मसंस्पर्शाः कण्डूक्लेदान्वितान्तराः” ।
अङ्गुल्योऽलस मित्याङ्गः ॥ इति वामटः ॥)
तत्पर्यायः । प्रतापसः २ राजार्कः ३ गणरूपी ४ ।
इति रत्नमालामरौ ॥ शूकराकाराष्टपादतीक्ष्ण-
दन्तसूत्राकृतिलोमजन्तुविशेषः । दंशनामासुरो
भृगुशापात् अयं जन्तुर्भूत्वा कर्णस्थोरं भित्त्वा
परशुरामदृष्टिपातात् शापमुक्तः पूर्व्वरूपो बभूव ।
इति महाभारते राजधर्मे ॥
“ददर्श रामस्तं चापि क्षमिं शूकरसन्निभं ।
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतं ॥
रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ।
सोऽब्रवीदहमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात ! भृगोस्तुल्यवया इव ।
सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ॥
महर्षेरभिशापेन क्षमिभूतोऽपतं भुवि” ।
खनामख्यातो नृपतिः ।
“शैव्यः श्वेतकपोतीये खमांसं पक्षिणे ददौ ।
अलर्कश्चतुषी दत्ता जगाम गतिमुत्तमाम्” ॥
इति रामायणे । खनामख्यातः काशिराजः, स हि
वत्सराजस्य पुत्रः सन्नतेश्च पिता, यथा हरिवंशे,—
“वत्सपुत्रस्त्वलर्कस्तु सन्नतित्सस्य चात्मजः ।
अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्करः ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
तस्यासीत् सुमहद्भ्राज्यं रूपयौवनशालिनः” ।)
अलले, व्य, पिशाचभाषायां सम्बोधनं । तत्पर्यायः ।
अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

“पङ्कजं पश्यतः कान्ता मुखं मे गाहते मनः” ॥ १२० ॥
“असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रवां ॥
लक्ष्मीविलासो विदुषां कटाक्षावेष्टप्रभोः” ॥ १२१ ॥
“नेन्दुस्तीव्रो न निश्चर्कः सिन्धोरोर्वीज्यमुत्थितः” ॥
१२२

अलवालं, स्त्री, (लवमालाति, ला + क, ततो नञ्-
समासः ।) आलवालं । दृढमूले जलधारणार्थ-
कृतालिः । चारमादा इति ख्यातः । इत्यमर-
टीकायां भरतादयः ॥
अलवालकं, स्त्री, (अलवाल एव, अलवाल + स्वार्थे
कन् ।) अलवालं । इति शब्दरत्नावली ॥
अलसः, त्रि, (न लसति व्याप्रियते, लस + अच् ।)
आलस्ययुक्तः । आलस्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३ आलस्यः ४ शीतकः ५
अनुष्णः ६ । इत्यमरः ॥ शीतलः ७ कुण्ठः ८ मुख-
निरीक्षकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रिया-
मन्दः । क्रियाजडः । अवश्यकर्तव्येषु अप्रवृत्ति-
शीलः । “अव्यवसायिनमलसं देवपरं साहसाच्च
परिहीनं । प्रमदेव दृढपतिं नेच्छत्युपमृहीतुं
लक्ष्मीः” । इति हितोपदेशे ।)
अलसः, पुं, (लस + अच्, ततो नञ्समासः ।) दृढ-
विशेषः । पादरोगभेदः । इति मेदिनी ॥ पाङ्कुइ
इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
“क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरो पादौ कण्डूदाहजनान्वितौ ।
दुष्टकर्मसंस्पर्शदलसं तं विभावयेत्” ॥
अलसं कादई इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।
“पादौ सित्कारनालेन लेपनं त्वलसे हितं ।
पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः ॥
क्षुद्रास्त्रससिद्धेन कटुतेलेन लेपयेत् ।
ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत्” ॥
अवधूलयेत् ।
“करङ्गवीजं रजनी कासीसं पद्मकं मधु ।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (“दुष्टकर्मसंस्पर्शाः कण्डू-
क्लेदान्वितान्तराः । अङ्गुल्योऽलसमित्याङ्गः” ॥
इति वामटः ॥)
अलसकः, पुं, (न लसति अनेन, लस + करणे वुन् ।)
उदररोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ तस्य रूपं ।
“कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रतामेत् परिकूजति ।
निरुद्धो मासतश्चैव कुक्ष्यावुपरि धावति ॥
वातवर्च्चानिरोधाच्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्धारौ तु यस्य चे” ॥
तन्त्रान्तरे ।
“प्रयाति नोर्द्धं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः” ॥
अस्य लक्षणं चिकित्सा च अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
(अलसकमुपदेच्यामः । दुर्बलस्याल्पाभोर्बुद्धौश्लेष्मणो
वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुणवज्ररुद्ध-

शीतशुष्काग्रसेविनस्तद्वपानमनिलप्रपीडितं स्ने-
शभा च विवद्वमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न
वहिसुखी भवति । ततश्चर्चतीसारवर्ज्यान्ध्याम-
प्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामवद्वमार्गास्तिर्यगा-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्थ शरीरं दण्डवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसंकमसाध्यं ब्रुवते ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेव दोष-
मामविषमिवाचक्षते मिषजो विषसदृशलिङ्ग-
त्वात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्चेति । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सलवणमुष्णवारि । ततः
स्वेदनवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसदृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
अलक्षणां, स्त्री, (लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं, विरोध
नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्षणां । मन्दचिह्नं ।

(“आचारात् धनमक्षयमाचारो हन्यलक्षणम्”)
इति मनुः ।) तद्विशिष्टे चि ।

अलक्ष्मीः, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञच विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निर्ऋतिः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५
इति पाद्मोत्तरखण्डं । तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
द्रष्टव्यं ॥ दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

“अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां दिभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां
लौहभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्मार्जनीहस्तां गर्दभारूपां कलहप्रियां” । इति
ध्यात्वा विमुखेन “ॐ अलक्ष्मै नमः” इत्यनेन
निर्माल्येन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

“(ॐ)अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपसि कुत्सितस्थानवासिनी ।
मुखरात्रौ मया दत्तां गृहं पूजाञ्च शाश्वतीं ॥
दारिद्र्यकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।
याहि श्चोर्गृहे नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि खर्वदा ।
एतन्ममकलत्रेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं श्चोर्गृहीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि” ॥
ततः श्रुपवाद्येन सीमान्तं तां विस्त्रजेत् ।

इति कृत्यचन्द्रिका ॥ * ॥ किञ्च,—
“एवं गते निशीथे तु नारी च खट्वाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीश्च वहिष्कार्या अमन्त्रश्च यथाविधि” ॥
इति कृत्यतत्त्वार्थवृत्तब्रह्मपुराणं ॥ * ॥
“एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने ।

तावन्नगरनारीभिः श्रुपडिङ्गिमवादनैः ॥
निष्काशयेत् प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः खट्वाङ्गनात्” ॥
इति निर्यायसिन्धौ मदनरत्नवृत्तमविष्णुपुराणं ॥
अलातं, स्त्री, (ला + त्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।
“कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्याजालातलाघवम्” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलावुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्णित् नलो-
पश्च वृद्धिः ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आलावुः ८
एलावुः ९ लावुः १० लावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च । तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
वृथं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपृष्टिविवर्द्धनं” ।

इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-
पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-
श्लेष्मकारित्वं । रुक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“वर्चोभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुरुणि च” ।
इति चरकश्च ।

“अलावुर्भिन्नविट्का तु रुक्षागुर्वतिशीतला” ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अलारं, स्त्री, (अरार्चते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंशे समर्थो भवति यः, सः,
अल + इन् ।) भ्रमरः ।

(“अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्रया,
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता” ।

इति कुमारसम्भवे ।
“अनुगतमलितन्दैर्गण्डमिसीर्विहाय” ।

इति रघुवंशे ।) वृश्चिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी ॥ (वृश्चिकराशिः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भुध्यते, अल + कर्मणि
इकान् ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्कुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः,
तृतीयातत्पुरुषः ।) कुलकवृद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलिगर्जः, पुं, (अलिरिव वृश्चिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति ख्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्वा, स्त्री, (अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा, ।) जिह्वो-
परि क्षुद्रजिह्वा । आलजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्विका, स्त्री, (अलिजिह्वा एव सार्थं कन्;
टाप् ।) अलिजिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इङ्, अलिं सामर्थ्यं जरयति
जृणाति वा, अलि + जृ + अच्, एषोदरादित्वात्

साधुः ।) गृदादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जाला-
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥

(“उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्” ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भुध्यते, अल + कर्मणि
बाङलकात् किन्दच् ।) वहिर्द्वारसंलग्नचतुरस्र-
क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३
वह्निर्द्वारप्रकोष्ठः ४ आलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
द्वारपिण्डकः । अलिन्दः नाम्नोति अलञ् इन्द-
ङ्खादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः ।
सार्थं षो आलिन्दो दीर्घादिरपि ।

“गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा” ।
इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक आलिन्द इति ह्रदुः ।

इह तूभयमेव श्लेषादिति साङ्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥*॥ अन्यच्च ।

“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।
गृहाभ्यन्तरस्थार्थपिण्डकायामपि त्रयं ॥
आलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि” ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलोनां ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”

इति माघः ।)
अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप +
बाङलकात् कर्मणि वुन् ।) भ्रमरः । कोकिलः ।
कुक्कुरः । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्दृश्चिक इव पत्रमस्याः,
कपि अत इत्त्वम् ।) वृश्चिकाख्यक्षुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णी, स्त्री, (अलिरिव पर्णमस्याः, डीप् ।)
वृश्चिकालीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं षष्ठीतत्पुरुषः ।)
रक्तोत्पलं । रक्तपद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
पाटलावृद्धः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिरिव मक्कते, मक्क + अच्,
एषोदरादित्वात्लोपः ।) भेकः । कोकिलः ।
भ्रमरः । पद्मकेशरः । मधूकवृद्धः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + शिच्
+ अच् ।) गणिकारीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, पुं, (न + लिपि + वुन्) पद्मकेशरः ।
भेकः । भ्रमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुक्कुरः । मधूकवृद्धः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह्
+ शिच् + शिनि + डीप् ।) केविकापुष्पं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलं वृश्चिकपुच्छस्थकण्टकं विद्य-
तेऽस्य इति ।) भ्रमरः ।

अलो

(“मलिनमालिनि माधवयोषिताम्”।
इति माघः ।) वृश्चिकः । इति मेदिनी ।
अलीकं, स्त्री, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । (“तद्यथा
स महाराजो नालीकमधिगच्छति” । इति
रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः ॥ (“ज्ञातेऽलीकनि-
मीलिते नयनयोः” । इति अमरप्रतके ।) स्वर्गः ।
इति मेदिनी ॥ ललाटं । इति हेमचन्द्रः ॥
अलीकं, त्रि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं ।
अल्पं । इति शब्दरत्नावली ॥
अलीकमत्यः, पुं, अङ्गारस्त्रितिलैलभृष्टमाषपिष्टं ।
तत्र प्रमाणं राजनिर्घण्टे यथा ।
“माषपिष्टिकया लिङ्गनागवल्लीदलैर्महत् ।
तत्तु संखेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामङ्गारकोपरि ॥
ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् ।
अलीकमस्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ॥
तं दन्ताकभट्टिजेण वास्तुकेन च भक्षयेत्” ॥
अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) आलुः । क्षुद्रकलसी ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अलुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः, नञ्समासः ।) लोभ-
रहितः । यथा मनुः ।
“एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः श्रुत्योऽपि न
स्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये
वृताः” ॥
“एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टवृत्त-
पाठः” । इति व्यवहारतत्त्वं ॥
“अलुब्धैः स्त्रियैः प्रबुद्धैश्चामात्रैः परिरुतः” ।
इति कादम्बरी ।)
अले, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥
अलेले, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥
अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ् ।) लोभाभावः ।
यथा,—
“इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मेष्वावृद्धिः स्मृतः” ॥
इति महाभारतं ॥
अलोभी, [न्] त्रि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न
लोभी इति नञ्समासः ।) लोभशून्यव्यक्तिः ।
नास्ति लोभो यस्य इति बह्व्रीहिसमासादिन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
अलोहितं, स्त्री, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात्
इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ॥
अलौकिकः, त्रि, (लोके विदितः, लोक + ठक्
ततो नञ्समासः ।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । अमा,
बुधकः । लोकातीतः । यथा,—
“अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे
न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।
विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-
मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य” ॥
इति त्रिकाण्डशेषद्वितीयश्लोकः ॥
“उपसंहर विश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम्” ।
इति भागवतपुराणम् ।)

अल्पा

अल्पं, त्रि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईषत्
२ मनाक् ३ स्तोत्रं ४ ।
“अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” ।
इति मनुः ।) खल्लकं ५ खल्लं ६ दध्मं ७ कृशं ८
तनुः ९ तनूः १० त्रुटिः ११ त्रुटी १२ मात्रा १३
लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कणी १७ कणिका
१८ अणुः १९ सूक्ष्मं २० । इत्यमरः ॥ क्षुल्लं २१
क्षुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।
(अतिसामान्यः ।
“अल्पस्य हेतोर्बहुं हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्” ।
इति रघुवंशे । संहतिम् । अदीर्घं ।
“अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं,
खल्यं तथायुर्वह्वश्च विद्मः” ।
इति पञ्चतन्त्रम् ।)
अल्पकः, पुं, (अल्प एव, अल्प + साथ कन् ।)
यवासद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ॥
“यासः खादुः सरस्तिक्षुत्तुवरः शीतलो लघुः ।
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्ताक्षुक्कुक्षकासजित् ॥
दृष्ट्याविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः ।
यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा” ॥
इति भावप्रकाशः ।) (खल्पपरिमितः । किञ्चित् ।
“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥
इति मनुः ।)
अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केशश्च पञ्चमस्याः सा ।)
भूतकेशीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
अल्पगन्धः, स्त्री (अल्पो गन्धो यस्य तत्) । रक्तकैरवं ।
इति रत्नमाला ॥
अल्पतनुः, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य ।)
खर्वः । दुर्बलः । अल्पास्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान्
तत्पर्यायः । पृश्निः २ । इत्यमरः ॥
अल्पपत्रः, पुं, (अल्पं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ।
इति रत्नमाला ॥
अल्पपद्मं, स्त्री, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति
रत्नमाला ॥
अल्पप्रमाणकः, पुं, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कन् ।)
चेलानं । इति रत्नमाला ॥ चेलो चेलो तरमूज
इति ख्यातः । खरमूज इति केचित् ।
अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति
ख्यातः शाकः, कर्मधारयः ।) शाकविशेषः ।
क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।
इत्यमरः ॥ (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)
अल्पसरः, [स्] स्त्री, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।)
क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेड्डे इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वेश्मन्तः २ पल्लवं ३ । इत्यमरः ॥
अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संहतिम् आयुर्जीवनकालो
यस्य सः ।) कागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अचि-
रजीविते त्रि । (अदीर्घजीवी ।
“दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च” ।
इति मनुः ।)

अव

अव्ययः, त्रि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इच्छन् ।
अव्ययं । इत्यमरः ॥ [अव्ययं । इत्यमरः ॥
अव्ययः, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयसुन् ।)
अव्ययः, पुं, (अल् + क ।) } परमेश्वरः ।
अव्या, स्त्री, (अल् + क, स्त्रियां टाप् ।) }
एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते । यथा । “ॐ असंख्यं
इह मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इल्ले वरुणो
राजा पुनर्ददुः । हयामि मित्रो इल्लं इल्लेति
इल्लाणां वरुणो मित्रो तेजकामाः । होवारमिन्द्रो
होवारमिन्द्रो माहासुरिन्नाः । अव्यो व्येष्ठं अष्टं
परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्लं अव्योरसुर महमदरकं
वरस्य अव्यो अल्लं आदल्लावुकमेककं । अल्लं
वुकं । निखातकं । अव्यो यज्ञेन ऊतऊतः
अल्ला सूर्यचन्द्रसर्वनक्षत्राः अव्यो ऋषीणां स-
दिव्या इन्द्राय पूर्वं मायापरमन्त अन्तरिक्षाः ।
अव्यो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते
इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः । इल्लाकवर इल्ला-
कवर इल्लेति इल्लाणां इल्ला इल्लेता अनादि-
स्वरूपा अथर्वणी शाखां ऋं ऋीं जनान् पश्यन्
सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट् । असुर-
संहारिणीं ऊं अव्यो रसुरमहमदरकं वरस्य
अव्यो अल्लं इल्लेति इल्लेताः” । इत्याथर्वणसूक्तं ।
अव्या, स्त्री, (अव्यते इत्यल्, क्षिप्, अले भूषायै
लाति गृह्णाति, ला + क ।) नाथ्योक्तौ माता ।
इति वोपदेवः ॥ (अथर्ववेदे अव्याल्लेत्यादि-
ख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः ।)
अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, भादि-
परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृहायामिति
यावत् । प्रीतौ । तप्तौ । द्युतौ । शोभायामिति
यावत् । श्रुतौ । आकर्णने इति यावत् । प्राप्तौ ।
श्लेषे । आलिङ्गने इति यावत् । अर्थने । याचना-
यामिति यावत् । वेश्मे । प्रवेशे इति यावत् ।
भावे । सत्तायामिति यावत् । वृद्धौ । ग्रहे ।
आदाने इति यावत् । बधे । सामर्थ्ये । अवगमे ।
कृतौ । करणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने
इति यावत् । (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः
तट्टीका च ॥) “अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ तप्तौ
द्युतौ स्तुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेश्मे भागे वृद्धौ
ग्रहे बधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतौ” । ऊन-
विंशतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा ।
काम इति जन्तादुत्पत्तेरिच्छोत्पादाना इति
भेदः । श्लेष आलिङ्गनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे
प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । “न मामवति सद्योपा
रत्नसूरपि मेदिनी” । इति रघुः ॥ अन्यत्र विरल-
प्रयोगः । केचित्तु स्तुति-भाग-ग्रह-काम-धृतीर्न
पठित्वा क्रिया-श्रवण-दहन-भावानाहुः । अवति ।
इति दुर्गादासः ॥
अव, व्य, (अव + अवच् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः ।
निश्चयः । असाकल्यं । अनादरः । इति दुर्गादासः ॥
आलम्बनं । विज्ञापनं । व्यापनं । शुद्धिः । अल्पं ।
परिमवः । नियोगः । पालनं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अव

अवकटं, स्त्री, (अव + स्वार्थे कटच्।) वैरूप्यं।
अवात् कुटारश्च वैरूप्ये चकारात् कटश्च। इति
गोथीचन्द्रकृतलक्षणं ॥

अवकरः, पुं, (अव + कृ + अच्।) सम्मार्जन्यादि-
निःक्षिप्तधूत्यादिः। जङ्गल इति ख्यातः। तत्-
पर्यायः। सङ्कारः २। इत्यमरः ॥ अवस्तरः ३।
इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥ सङ्कारः ४। इति
शब्दरत्नावली ॥ (“अवकरनिकरं विकिरति तत्
किं कृत्वाकुरिव हंसः”। इति नीतिशतके।)
अवकलितः, त्रि, (अव + कल + क्त।) दृष्टः। इति
धरणी ॥

अवकाशः, पुं, (अव + काश + घञ्।) अवस्थान-
देशः। फाँक इति यावत्। अवसरः। व्याप्ति-
रहितस्थानं। इत्यन्तरशब्दटीकायां भरतः ॥
“न सुख्यतन्तोरेपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्”।

इति रत्नावलीनाटिकायाम्।
अपि च।
“एवञ्च षडशीत्यादिष्वप्यवकाशमलभमानं”।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अन्यच्च।
“अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा” ॥
इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः ॥ (प्रशस्त-
प्रदेशः।

“अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे”।
इति रामायणे। द्रव्यादिसञ्चयस्थानं। अवस्थानं।
स्थितिः।

“अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ”।
इति रघुवंशे।

अवकीर्णः, त्रि, (अव + कृ + क्त।) अवचूर्णितः।
तत्पर्यायः। अवध्वस्तः २। इति हेमचन्द्रः ॥
(विस्तृतः। प्रसृतः। विक्षिप्तः।

“भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णे
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि”।
इति नागानन्दे। उल्लङ्घितः। अतिक्रान्तः।)

अवकीर्णः, [न्] त्रि, (अवकीर्णमनेन अव + क
+ क्त + इनि, अवकीर्णं ध्वस्तं व्रतमिति शेषः,
अस्यास्तीति।) क्षतव्रतः। स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्त-
नियमव्यक्तिः। इत्यमरजटाधरौ।

“कुशीलवोऽवकीर्णो च दृषलीपतिरेव च।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्यहे” ॥
इति मनुः।)

अवकुटारं, स्त्री, (अव + स्वार्थे अतिप्रये वा कुटा-
रच्।) वैरूप्यं। इति संक्षिप्तसारव्याकरणस्य
परिशिष्टं ॥ (अवाचीनत्वं। वैपरीत्यं।)

अवकृष्टः, त्रि, (अव + कृष्ट + क्त।) वहिष्कृतः।
दूरीकृतः। तत्पर्यायः। निष्काशितः २। इत्य-
मरः ॥ निःसारितः ३। इति जटाधरः ॥ निर्ग-
मितः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (वहिष्कारितः।
निर्गलितः। आकृष्टः।

“एकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
निर्लिङ्गदीधितिसटामरभासुरेण”।

अव

इति नागानन्दे। नीचः। निक्षुब्धः।
“प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते”।
इति रामायणे। हीनजातीयः ॥ नीचजातीयः।
अपकृष्टवर्णः।

“चान्द्रायणं चरेत् सर्वानवकृष्टान् निहन्य तु”।
इति याज्ञवल्क्यः। गृहादिसम्मार्जनकोदकवा-
हादिः कर्मकरः।

“पाणौ देयोऽवकृष्टस्य बहुलकृष्टस्य वेतनम्।
घाण्टासिकस्तथाच्छादो घान्यद्रोणस्तु मासिकः” ॥
इति मनुः।)

अवकेशी, [न्] त्रि, (अवच्युतं कं मुखं यस्मात्,
अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक +
ईश् + शिनि।) फलकालेऽप्यनुत्पन्नफलकृद्वादिः।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः। बन्धः २ अफलः ३ ॥

अवक्तव्यं, त्रि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः।) वचना-
योग्यं। अवकथनीयं। न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति
नञ्समासनिष्पन्नं। यथा,—

“असम्भावं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते”।
इति चाणक्यः ॥

अवक्रयः, पुं, (अवक्रियते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं
क्रियतेऽनेन, अव + क्री + अच्।) क्रयसाधनद्रव्यं।
मूल्यं। इत्यमरः ॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं। बणिग्मिः
शुक्लस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं।

“विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु यणान् दण्”।

इति याज्ञवल्क्यः। एतावत्कालमुपयोगार्थं भा-
ण्डवस्त्राश्चादिर्भया दीयते मह्यं च युष्माभिरैता-
वज्जनं देयमित्येवंविधं भाटकं। भाड़ा इति भाषा।)

अवगणितं, त्रि, (अव + गण + कर्मणि क्त।) अव-
ज्ञातं। अवमानितं। इत्यमरः ॥ (तिरस्कृतं।

“आयासेनालसाङ्गोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्द-
नानां, अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्ति-
मेतां तवैव”। इति नागानन्दः।)

अवगण्डः, पुं, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम्।)
गण्डस्थव्रणः। वयस्फोडा इति यावत्। तत्-
पर्यायः। वरण्डः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवगतं, त्रि, (अव + गम + क्त।) ज्ञातं। तत्-
पर्यायः। बुद्धं २ बुधितं ३ मनितं ४ विदितं ५
प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७। इत्यमरः ॥ प्रमितं ८
मतं ९ प्रतीतं १०। इति जटाधरः ॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन्।) ज्ञान-
सामान्यं। इति जटाधरः ॥ (बोधमात्रं। अप
गमः। अपसरणम्।)

अवगत्य, त्रि, (अव + गा + कर्त्तरि य, निपातनात्
ङ्खः।) प्रातःस्नातः। प्रातःस्नायो। इति सि-
द्धान्तकौमुदी ॥

अवगादः, पुं, (अव + गद + घञ्।) जलद्रोणी।
नौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं। इति हलधुधः ॥

अवगाहः, पुं, (अव + गाह + घञ्।) स्नानं। स्नान-
गृहं। इति वोपदेवः ॥

“प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षमवारिसञ्चयः”।

इति ऋतुसंहारः।)

अव

अवगाहनं, स्त्री, (अव + गाह + भावे ल्युट्।) स्नान-
करणं। तत्पर्यायः। अवगाहः २ वगाहः ३
मज्जनं ४ (“कन्दर्पवायानलैर्दग्धानामवगाहनाय
विधिना रम्यं सरो निर्मितम्”। इति शृङ्गार-
तिलके।) निमज्जनं ५। डुव दिया नाखोया
इति भाषा। शिरःस्नानं। अम्भसि मज्जनं। यथा।
अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामङ्गुलीभिरा-
च्छाद्य कुर्यात्।

“अङ्गुलीभिः पिधायैवं ओजदृङ्नासिमासुखं।
निमज्जेत प्रतिखेतस्त्रिः पठेदधमवर्णं” ॥
इति समुद्रकरधृतात्। अत्रानुद्धृते वारचय-
मेवावगाहनं।

“नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् दिधा द्विजः।
निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिःकालो मज्जनं ततः” ॥
इति वामनपुराणात्। इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

अन्यत् स्नानशब्दे द्रष्टव्यं ॥*॥ आङ्गीयब्राह्मणस्य
आह्निकर्तुरपि अवगाहनस्नानकर्त्तव्यत्वं। यथा गो-
भिलः। “स्नातान् शुचीन् आचान्तान्” इत्यादि।

स्नातान् अवगाहितान् न तु मन्त्रादिस्नातान्।
स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः। इति आह्न-
तत्त्वं ॥

अवगीतं, स्त्री, (अव + गै + क्त।) निर्व्यादः।
लोकाप्रवादः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (गीतादिना
निन्दाख्यापनम्। असाधुगीतं। अशोभनगानं।)

अवगीतः, त्रि, (अव + गै + क्त।) ख्यातगर्हणः।
निन्दितः। इत्यमरः ॥ (“विधुरं किमतः परं
परैरवगीतां गमिते दशामिमाम्”। इति
भारविः।) दृष्टः। इति मेदिनी ॥ मुजुर्दृष्टः।

इति विश्वः ॥

अवगुण्ठनं, स्त्री, (अव + गुण्ठ + ल्युट्।) योषानना-
वरकसरन्ध्रवस्त्रं। स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं। घोम्टा
इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली ॥ मुद्राविशेषः।
“अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि”।

इति साहित्यदर्पणे। “जादे। मुजुत्तयं मा लज्ज,
अवगुण्ठसं दाव दे अवगुण्ठणम्”। इति शाकु-
न्तले।) मुद्राविशेषः।

तथा च तन्त्रसारे।

“सव्यहस्तकृता मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्जनी।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता” ॥
धूत्यादिस्त्रिलक्षणं ॥

अवगुण्ठिका, स्त्री, (अवगुण्ठयति आहणोति, अव
+ गुण्ठ + ण्वल्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम्।)
अवगुण्ठनं। स्त्रीमुखावरकवस्त्रं। इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अवगुण्ठितं, त्रि, (अव + गुण्ठ + क्त।) चूर्णितं।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुंड़ा करा इति भाषा।

अवगोरणं, स्त्री, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्।)
ताडनार्थदण्डादीनामुद्यम इति ब्राह्मणं ॥ मा-
रिवार निमित्ते ठेक्का उठान इति भाषा। यथा
प्रायश्चित्तविवेके। “दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गु-
रणा तन्मन्तरीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्प-
द्यत इत्युक्तं। ननु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदन्तः-

अव

अव

अव

पातिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य कथं सिद्धिः ।
तथाहि मनुः ।

अवगूर्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । अव-
गूर्यं ब्राह्मणताडनार्थं दण्डमुच्यते शतयातना-
जनकं यत् पापमुत्पादितं तत्क्षयकामः कृच्छ्र-
प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं संयुधिकरणे । श्रुयोः
प्रजापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन
शतयातनाभिहिता । तथा च श्रुतिः । श्रुयोः
प्रजापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवानां
हविर्वहन् आशिषोऽयाचत । देवास्त्ववगोरणे
शतयातनास्त्वियाशिषोऽददेत । शास्त्रदीपि-
कादौ दर्शयोर्यमासप्रकरणे । देवा वै श्रुयं वार्ह-
स्पत्यमब्रुवन् हव्यं नो बहेति किं मे प्रजाया इति
तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्
यो निहन्त्यात् तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत्
थावतः पांशून् व्यनक्ति तावतः परिवत्सरान् स
स्वर्गात्प्रच्यवेत् । तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न
हन्त्यात् न लोहितं कुर्यात् इति । इतिहासा-
त्मकं ब्राह्मणञ्च । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

अवग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) दृष्टिरोधः ।
(अनादृष्टिः ।

“दृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशेषिणाम्” ।

“नभोनभस्ययोर्दृष्टिमवग्रह इवान्तरे” ।

इति रघुवंशे ।) प्रतिबन्धकः । हस्तिजलाटं । इति
मेदिनी । गजसमूहः । इति हारावली । सभावः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (यदुक्तं,—

“तौ स्थास्यतस्ते नृपतेर्निदेशे
परस्यरावग्रहनिर्विकारौ” ।

इति मालविकाग्निमित्रनाटकम् ।) ज्ञानविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः । शापः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः । (ग्रहणं । स्वीकारः । हरणं । अपसारणं ।
निरोधः । अवरोधः ।

“स रोचयामास परैश्च बन्धं
प्रसह्य रक्षोभिवरग्रहञ्च” ।

इति रामायणे । अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं
पदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् । अनादरः ।
निन्दासूचकवाक्यप्रयोगः ।)

अवग्रहणं, स्त्री, (अव + ग्रह + भावे ल्युट् ।) प्रति-
रोधः । अनादरः । इति मेदिनी ।

अवग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) ग्रहदोषादि-
जन्यदृष्टिव्याघातः । शुको इति भाषा । तत्प-
र्यायः । दृष्टिविघातः २ अवग्रहः ३ । इत्यमरः ।
हस्तिजलाटं । शापः । इति तट्टीका । (यथा,—
“अवग्रहस्ते भूयात्” ।)

अवघट्टः, पुं, (अव + घट्ट + आधारे घञ् ।) भूरन्ध्रं ।
गर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवघातः, पुं, (अव + हन् + घञ् ।) आघात-
विशेषः । तण्डुलादिकण्डनं । इति हेमचन्द्रः ।
कांडान यस्य प्रसिद्धिः । यथा । चरुविधौ विद्या-
करवाजपेथौ । शास्त्रावधारणवेलायां हि यत्र
प्रयोजनाभावादिनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः
शास्त्रार्थः । यथा कृष्णलेऽवघातादिभिः । यत्र

तदनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो
ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रापितः पदार्थो
नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव । अतएव प्रकृता-
वपि आलस्यादिना ग्रीह्यादिस्थाने तण्डुलादिषु
गृहीतेष्वघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूने तथा किन्ने साम्राज्ये मान्तिके तथा ।
यच्चे मन्ताः प्रयोक्तव्या मन्ता यच्चार्यसाधकाः” ॥
साम्राज्ये हविषि मान्तिके मन्तसाध्ये अवघातादौ
तत्काले मन्तपाठाभावेऽपि मन्ताः प्रयोक्तव्याः ।
इति शुद्धितत्त्वं । (अपमृत्युः) ॥

अवचस्कारः, चि, अवचनस्थः । कथार अवाध इति
भाषा । न वचः करोतीत्यर्थे वचःशब्दपूर्वक-
कथातोः टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

अवचूर्णितं, चि, (अव + चूर्ण + कर्मणि क्त ।)

चूर्णीकृतद्रव्यं । गुंडा करा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अवध्वस्तः २ अपध्वस्तः ३ । इत्यमरः तट्टीका च ॥

अवचूलः, पुं, (अवनता चूला यस्य, वा डस्य लः ।)

धजायबद्धाधोमुखवस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ।

अवचूलकं, स्त्री, (अवचूलमिव इवार्थे कन्, संज्ञायां
वा कन् ।) चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवच्छिन्नं, चि, (अव + छिद् + क्त ।) अवच्छेदकता-

निरूपकं । विशिष्टं । इति न्यायभाषा । अवच्छे-

दाश्रयः । यथा । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-

सामानाधिकरण्यात्तन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-

कावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समंतस्य सामानाधि-

करण्यव्याप्तिः । इति सिद्धान्तलक्षणचिन्तामणिः ॥

(“जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि ।

बुद्ध्यवच्छिन्नैतन्ममेकं पूर्णमथापरम्” ॥

साभासबुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ।

इति अध्यात्मरामायणे ।)

अवच्युरितं, स्त्री, (अव + च्युर + भावे क्त ।) महा-

हास्यं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवच्युरितकं, स्त्री, (अवच्युरितमेव, स्वार्थे कन् ।)

महाहास्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

अवच्छेदः, पुं, (अव + छिद् + भावे घञ् ।) परि-

च्छेदः । एकदेशः । विशेषणत्वं ॥

(“शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तद्वतिहेतवः” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

अवच्छेदकं, चि, (अवच्छिन्नन्ति, अव + छिद् +

ण्वल् ।) न्यायमते अव्याप्यव्यधिकरणसम्बन्धैक-

देशः । इतरथावर्तकः । विशेषणं । अवच्छिद्यते-

ऽनेनेति यथा । अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः । इति-

न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदकत्वं, स्त्री, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थे त्व ।)

स्वरूपसम्बन्धविशेषः । यथा । घटकज्ञावच्छेदकत्वं

स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शि-

रोमणिः ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वं । यथा । अव-

च्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्ट-

स्यासत्वेपि भस्मात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । इति

सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणिः ॥ अन्यनानतिरिक्त-

वृत्तित्वं । यथा । ननु तादृशप्रतियोगित्वान्यना-

नतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं । वज्रित्वं न घटवृत्ति
तादृशप्रतियोगित्वान्यनानतिरिक्तवृत्ति अतश्चाह
तार्क्यार्थेति । इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशः ॥

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं पारिभाषिकं ।

यथा । तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धविशिष्टसामा-

न्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगिता-

नवच्छेदकत्वत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं ।

इति अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणिः ॥ अव्याप्य-

वृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा-

श्रयावच्छेदकः । तच्चावच्छेदकत्वं इह शिखरिणि

नितम्बे ऊताशनो न शिखरे इत्यादिप्रतीति-

बलात् कुत्रचिदव्याप्यवृत्त्यधिकरणदेशविशेषादि-

दानीं गोष्ठे गौर्नतु गृहे इत्यादिप्रतीतिबलात्

कुत्रचित् देशवृत्तित्तायाः काले कुत्रचित् काल-

वृत्तित्ताया देशे अयस्ति । इति न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदावच्छेदः, पुं, व्यापकत्वं । इति न्यायभाषा ॥

अवज्ञा, स्त्री, (अव + ज्ञा + अङ् ।) अनादरः ।

अवहेला । इत्यमरः ॥ (“आत्मन्यवज्ञां शिथिली-

चकार” । इति रघुवंशे ।)

अवज्ञातं, चि, (अव + ज्ञा + क्त ।) अवमानितं । अना-

दृतं । तिरस्कृतं । इत्यमरः ॥

“अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते” ।

इति महाभारते ।)

अवज्ञानं, स्त्री, (अव + ज्ञा + भावे ल्युट् ।) अवज्ञा ।

यथा अवज्ञानं अवज्ञा आतो अन्तःशब्देरिति

उः । सम्पादित्वात् क्तिबिति मधुः । तन्मते

गोपावद्रूपं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अवमानः ।

तिरस्कारः । अनादरः ।

“ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः” ।

इति रघुवंशे ।)

अवटः, पुं, (अव + अट् ।) खिलं । गतः । कूपः ।

(“रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ।

अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः” ॥

इति रामायणे ।) कुहकजीवी । इति विश्व-

मेदिन्यौ ॥

अवटिः, पुं, (अव + अटि ।) गर्तः । इति हलायुधः ॥

अवटीटः, चि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,

नतार्थे नासायाः टीटादेशः कर्शश्चादित्वादच् ।)

नतनासिकः । खंदा क्पेडानेको यस्य प्रसिद्धिः ।

तत्पर्यायः । अवनाटः २ अवमटः ३ । इत्यमरः ॥

अवटुः, पुं, स्त्री, (अव + टीक + मितद्रादित्वात् डुः ।)

ग्रीवापश्चाद्भागः । इत्यमरः ॥ घाड इति ख्यातः ।

कूपः । गर्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृढभेदः । इत्यु-

णादिकोषः ॥

अवडङ्गः, पुं, (अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् ।) हट्टः

इति जटाधरः । कस्यचिन्मते अवडङ्ग इति पाठः ॥

अवडीनं, स्त्री, (अव + डी + भावे क्त ।) पक्षिणाम-

धोगमनं । पक्षिणामवरोहणं । इति जटाधरः ॥

अवतंसः, पुं, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कर्णपूरः ।

कर्णभूषणं ।

(“तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः

स्ववाहनोभयवचलातंसाः” ।

अव

अव

अव

इति कुमारसम्भवे ।) शेखरः । शिरोभूषणं ।
तत्पर्यायः । वतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥
सुकुटं ४ मकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ शेखरं
८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कोटीरं ११
किरीटं १२ चूडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-
मणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २
कर्णपुरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उत्तंसः ६
दन्तपत्रं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अवतमसं, स्त्री, (अवततं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः,
अच् ।) अल्पान्धकारः । इत्यमरः ॥

(“अवतमसभिदायै भासताभ्युद्गमेन
प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः” ।

इति माघः ।)

अवतारः, पुं, (अव + ट् + करणे घञ् ।) अवतरणं ।

पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-
पद्धतिः । प्रस्तावना । आभासः । उपक्रमणिका ।

यथा । “दूरे गुरुप्रथितवस्तुकथावतारः” । इति

शान्तिशतके ।) देवानां विशेषतो विष्णोर्मूर्त्यन्तरेण

पूर्णांशवेशरूपेण पृथिव्यामवतरणं । अवतारास्त-
संख्येयाः तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः

३ नरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७

ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११

धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ नसिंहः १४ वामनः

१५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८

बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥

इति श्रीभागवते ॥ यथा,—

“स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितं ॥

द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतां महीं ।

उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः शौकरं वपुः ॥

तृतीयमधिपसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।

तन्वं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥

तुर्थे धर्मकला सर्गे नरनारायणावधी ।

भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोदुश्चरं तपः ॥

पञ्चमः कपिलोनाम सिद्धेशः कालविज्ञतं ।

प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥

षष्ठमत्रैरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।

आन्वीक्षिकीमलकार्यं प्रकृतादिभ्य ऊचिवान् ॥

ततः सप्तम आकृत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।

स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरं ॥

अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरक्रमः ।

दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्याश्रमनमस्कृतं ॥

ऋषिभिर्व्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।

दुग्धेमाभोषधीर्विप्रास्तेनायं स उश्नतमः ॥

रूपं स जगद्दे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंज्ञवे ।

नायारोप्य महीमथ्यामपाद्वैवस्वतं मनुं ॥

सुरासुराणामुदधिं मग्नतां मन्दराचलं ।

दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥

धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।

अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ।

चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रदैवैर्नमूर्जितं ।

ददार करजैरुवावेरकां कटकचथा ॥

पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।

पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपं ॥

अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मर्षो नृपान् ।

त्रिःसप्तकालः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीं ॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।

चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥

नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।

समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परं ॥

एकोनविंशे विंशतिमे दृष्ट्वा प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥

ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिषां ।

बुद्धोनाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥

अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।

जनिता विष्णुयज्ञसो नाभ्रा कल्किर्जगत्पतिः ॥

अवतारा ह्यसंख्येया हरैः सत्त्वनिधेर्दिजाः ।

यथा विदासिनः कुल्याः सरसःस्युः सहस्रशः ॥

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।

कलाः सर्वे हरैरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वर्यं ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दश-

अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—

“मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” ॥)

(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—

“अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” ।

इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—

“भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणाप्रार्थितः पुरा ।

स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानघ” ॥

इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारणं, स्त्री, (अव + ट् + णिच् + ल्युट्) भूतादि-

ग्रहः । वस्त्राञ्चलं । अचर्नं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

(ग्रन्थप्रस्तावना । उद्देश्यं । आनयनं । यथा,—

“क्रियतां यदि शक्नोषि गङ्गाया अवतारणं” ।

इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, चि, (अव + ट् + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरण-

विशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जन्मादौ कृतावरोहः ।

यथा । ज्योतिषे ।

“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खड्गरीट नमोऽस्तु ते” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अवतोका, स्त्री, (अवपतितं तोकमस्याः सा ।) पत-

द्भमा गौः । तत्पर्यायः । खवद्भमा २ । इत्यमरः ॥

गावडागाइ । गावफेला गाइ । इति भाषा ॥

अवदंश, पुं, (अव + दन्श् + घञ् ।) सुरापानरुचि-

जनकचर्वणग्रन्थं । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

भक्षणं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४

गोघ्नकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवदंशः, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीत-

वर्णः । इत्यमरः ॥

अवदातं, चि, (अव + दै + क्तः ।) शुकगुणविशिष्टं ।

(“कुन्दैः सविभ्रमबधूहसितावदातैः” ॥ इति ऋतु-
संहारे । पीतवर्णयुक्तं । निर्मलं ।

“तत्त्वं क्रमेण विदुषां कख्यावदाते

अद्वावतां हृदि पदं स्वयमादधाति” ।

इति शान्तिशतके ।) मनोह्रं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥

अवदानं, स्त्री, (अव + दा + ल्युट्) दत्तं कर्म ।

प्रशस्तमयच निर्वृत्तं कर्म । ये कर्म प्रवृत्तिते

सकले प्रशंसा करे सेइ समाप्तकर्म इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः तट्टीका च ।

खण्डनं । इति मेदिनी ॥

(“विश्रावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः

सङ्कीयमानत्रिपुरावदानः” ।

इति कुमारसम्भवे ।) वीरगमूलमिति स्वामी ॥

(पराक्रमः । वीर्यं । यथा,—

“नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः

प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्” ।

इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + ट् + णिच्

करणे ल्युट्) खनित्रं । खन्ता इति ख्यातं ।

इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—

“अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते” ।

इति रामायणे । अव + घृ + भावे ल्युट् ।)

अवदाहं, स्त्री, (अवदामितोदाहो येन तत्) वीर-

गमूलं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो

ज्ञेयः ।)

अवदाहेष्टं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् ।)

वीरगमूलं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अवदाहेष्टकापथं, स्त्री, उशीरं । खस् इति भाषा ।)

इति भरतः ॥

अवदीर्णः, चि, (अव + ट् + क्तः ।) द्रवीभूतवृत्तादि ।

तत्पर्यायः । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ्) दुग्धं । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

अवद्यं, चि, (न वदति परं गुणं, अवद्यावमाधमाव-

रेफाः कुत्सिते इति वदेर्नञि कर्त्तरि यत्) अधमं ।

कुत्सितं । गर्हितं । निक्षुब्धं । इत्यमरः ॥

अवद्यं, स्त्री, अमिष्टं । इति वैश्वदेवः ॥ पाप । इति

पाणिनिः ॥ (“उद्वहद्वहवद्यां तामवद्यादपेतः” ।

इति रघुवंशे ।)

अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट्) मनोयोगः ।

तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रणिधानं ३ समाधिः

४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + ध + णिच् + ल्युट्) निश्च-

यः । यथा । “हि हेतावधारणे” । इत्यमरः ॥

अवधारितः, चि, (अव + ध + णिच् + क्तः) कृता-

वधारणः । यथा ।

“त्वया समुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं ।

विवेचय महाभागे सङ्केतो वर्त्तते खलु” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥

अवधार्यः, चि, (अव + ध + ल्युट्) अवधारणीयः ।

अवपूर्वकवृत्तातोर्व्यं प्रत्ययेन निष्पन्नः । नि-

र्धार्यः ॥

अव

अवधिः, ऐं, (अव + धा + कि।) अवधानं। सीमा।
कालः। (“अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते” इति भा-
रविः।) विलं। इति विश्वमेदिन्यौ॥

अवधीर, त्, क, अवज्ञायां। (अदन्त + चुरा०-
उभय०-सक०-सेट्।) अवधीरयति। आवधीरयत्
साधुमसाधुः। इति दुर्गादासः॥

अवधूतः, ऐं, (अव + धू + क्तः।) सद्गतासाम्नी।
तद्विधानं सद्गतासि शब्दे द्रष्टव्यं। तद्देदा यथा।
देव्युवाच।

“द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा।
किमिदं श्रूयते चित्रमवधूताश्चतुर्विधाः॥
एतद्देदितुमिच्छामि तत्ततः कथय प्रभो।
चतुर्विधावधूतानां लक्षणानि विशेषतः॥
सदाशिव उवाच।

ब्रह्ममन्तोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः।
गृह्याश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये॥
पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः।
शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्चिते॥
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च साग्रिमाचारवर्तिनः।
विदधुः सर्वकर्मणि शश्वदीरितवर्त्मना॥
विना ब्रह्मार्पितश्चैते तथा चक्रार्पितं विना।
निषिद्धमन्नं तोयश्च न गृह्णीयुः कदाचन॥
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणां।
प्रागेव कथितो धर्म आचारश्च वरानने॥
स्नानं संन्यासनं पानं दानञ्च दाररक्षणं।
सर्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः॥
इति महानिर्वाणतन्त्रे १४ उल्लासः॥*॥ अन्यच्च।
शङ्कर उवाच।

“शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत्।
वीरस्य भूतिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः॥
यद्रूपं कथितं सर्वं सद्गतासधारणं परं।
तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्याद्वीरवत्तमं॥
दण्डिना मुण्डनं चामावास्यायामाचरेद्यथा।
तथा नैव प्रकुर्यात्तु वीरस्य मुण्डनं प्रिये॥
असंस्कृतं केशजालमुक्तालम्बिकचोचयं।
अस्थिमाला विभूषा वा खट्वाक्षानपि धारयेत्॥
दिग्म्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथ वा कौपिनी भवेत्।
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्भस्माङ्गभूषणं॥
इति निर्वाणतन्त्रे १४ षटलः॥*॥ अपि च।
“नृकरोटिं विधायैश्च काष्ठदण्डं तथा प्रिये।
परमुखाजिनश्चैव योगीव धारयेत् सदा॥
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी।
कपाले धारयेच्चङ्गं चन्दनाद्यैर्विशेषतः॥
ईषत् पिङ्गलकं वस्त्रं धारयेत् सर्वदा सुत॥
सुत इति शिवस्य सम्बोधनं।
सुदर्शनार्थं यच्चक्रं तत्तु संधारः दुधः॥
विपश्चीं कपिलश्चैव मण्डुडिण्डिमभर्भरान्।
वादन्यं डमरं योगी यच्च कुचाश्रमे स्थितः॥
इति योगसारे २ परिच्छेदः॥*॥ अपरश्च।
“क्षमा दानं तपो ध्यानं बालभावेन शैलजे।
शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलनायकः॥
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः।

अव

संविदासेवनं कुर्यात् सदा कारणसेवनं॥
भवेत् साक्षात् स पुरुषः शुम्भरूपो न संशयः”।
इति निर्वाणतन्त्रं॥*॥ किञ्च।
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च।
कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता”॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥*॥ अन्यच्च।
“निर्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः॥
स्वरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सहलोकवान्।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्वाणतां व्रजेत्॥
त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः।
पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादक”॥*॥
दर्शनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-
मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं संज्ञाकथनगर्भं
लक्षणविशेषमाह।
“अवधूतस्य चाख्यानं शृणुष्व पर्वतात्मजे।
वनारण्ये भारती च गिरिश्च पुरिरेव च॥
एकस्थाने तु संस्थित्य इष्टध्यानादिकञ्चरेत्।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्तितः॥
सस्तकेशो जटाजूटः सदा वातुलवद्भवेत्।
अन्तर्योगी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलजे॥
नानाशास्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्मविशारदः।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावलां॥
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः।
सदोर्द्धबाहुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिग्म्बरः॥
सर्वत्र समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्तितः॥
नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु।
भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनं॥
देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा।
अन्तर्योगेषु यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च॥
अवधूताश्रमे देवि। यस्य भक्तिः सुनिश्चला।
तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्धति भूतले॥
अवधूतं समालोक्य शुम्भवत् पूजनं चरेत्।
शक्तितः पञ्चतन्त्रानि यत्निनैव निवेदयेत्।
अशक्तः परमेशानि भक्तितः परितोषयेत्”॥
इति निर्वाणतन्त्रं॥*॥ अपि च।
“भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णविभेदतः।
पूर्णः परमहंसाख्यः परिब्राह्मणः स्मृतः॥
कृतावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्बलः।
तदा लोकाण्ये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत्॥
रक्षन् स्वजातिचिह्नञ्च कुर्वन् कर्मणि केवलं।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं”॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥*॥ अपि च।
“अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः।
अवधूतो शिवादेवी अवधूताश्रमं शृणु॥
चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान्।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चित्तानुगः॥
सचेलश्चापि दिग्वासा विधियोनिविहारावाह।
सदारः सर्वद्वारस्थश्चाट्टहासो दिग्म्बरः॥
गृह्यावधूतो देवेशि हितयस्तु सदाशिवः”।
इति मुण्डमालातन्त्रे २ षटलः॥*॥ अवधूतस्य

अव

ओम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तव्यतामाह।
“ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन्।
कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः॥
कुर्वन् कर्मण्यनासक्तो नलिनीदलनीरवत्।
यतेतात्मानमुद्धतुं तत्त्वज्ञानविवेकतः”॥*॥
सर्वेषामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह।
“ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत्।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्”॥*॥
तन्मन्त्रक्रियमाणकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि।
“जपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः।
ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः॥
किमन्यैर्बज्जभिर्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः।
ब्राह्मेणानेन मन्त्रेण सर्वकर्मणि साधयेत्॥
सुखसाध्यमवाजल्यं संपूर्णफलदायकं।
नाख्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमम्बिके॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिमं।
गेहे तस्य महातीर्थं देहः पुण्यमयो भवेत्॥
निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरितं॥
चतुर्विधानां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां॥
मन्त्रान्यैः शोधनेनानां स्याच्चेदेतेन शोधितं॥
पश्यन् सर्वत्र सद्रूपं जपन्तु सन्महामनु॥
खेच्छाचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट्॥
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात्।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्थमेनं जपेन्मनु॥
त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणं।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं॥
गुग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा।
जपेत्तस्य महेशानि साधकः सिद्धिभागभवेत्”।
इति मन्त्रप्रशंसा॥*॥ शैवावधूतस्य सर्वकर्म-
नधिकारमाह।
“शैवावधूतसंस्कारविधिताखिलकर्मणः।
नापि देवे नवा पित्र्ये नार्धे कृत्येऽधिकारिता”॥*॥
अथ परमहंसः।
“चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते।
त्रयोऽन्ये योगभोगाद्या मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः॥
हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परियहं।
प्रारब्धमश्रन् विहरेत् निषेधविधिवर्जितः॥
त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्मणि गृहमेधिनां।
तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्गलो निरुद्यमः॥
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः।
निर्निकेतस्तिष्ठतुः स्यान्निःसङ्गो निरुपद्रवः॥
नार्पणं भक्ष्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः॥
इति ते कथितं देवि। चतुर्णां कुलयोगिनां।
लक्षणं सविशेषेण साधूनां मत्स्वरूपिणां॥
एतेषां दर्शनात् स्पृष्टादालापात् परितोषणात्।
सर्वतीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजजन्मना”॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥
अवधूतः, त्रि, (बधमर्हति, यत्, ततो नञ्समासः।)
मारणानर्हं। बधायोग्यं। अनर्थकवाक्यं। इति
विश्वमेदिन्यौ। यथा,—

अव

अव

अव

“अवध्याच्च स्त्रियं प्राजस्त्रियं ग्योनिगतास्तपि ।”

शत्रुस्त्रीणामवधत्वमाह मत्स्यपुराणम् ।

“किं त्वया न अतं लोके अवध्याः शत्रुयोधितः” ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आत्मन अवधत्वयथा,—

“देही नित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात् सर्वस्य भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥*॥ तद्बधे पापं यथा,—

“यावानवधस्य बधे तावान् बधस्य मोक्षणे ।

अधर्मान् पतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः” ॥

इति मानवे ६ अध्याये २४६ श्लोकः ॥

अवध्वंसः, ए, (अव + ध्वन् + घञ् ।) परित्यागः ।

निन्दनं । अवचूर्णनं । इति मेदिनी ॥

अवध्वस्तः, चि, (अव + ध्वन् + क्त ।) परित्यक्तः ।

निन्दितः । अवचूर्णितः । इति मेदिनी ॥

अवनं, स्त्री, (अव + ल्युट् ।) प्रीणनं । इत्यमरः ॥

रक्षणं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पृहा ।

तर्पणं । शोभनं । अवनं । प्राप्तिः । आलिङ्गनं ।

याचनं । प्रवेशनं । सत्ता । वृद्धिः । ग्रहणं । बधः ।

शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । एते अव-

धात्वर्थाः ॥

अवनतं, चि, (अव + नम् + क्त ।) नम्रं । नतभागः ।

नोया इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाग्रं २ आ-

नतं ३ नतं ४ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ (अधो-

भूतः । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवनतः प्राण-

दयितः” । इति अमरशतके ।)

अवनङ्गं, स्त्री, (अव + नङ् + क्त ।) आनङ्गं । नृद-

ङ्गादिवाद्यं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आवङ्गः ।

आच्छादितः । यथाह मनुः,—

“चर्मावनङ्गं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपूरीषयोः”

लिप्तः यथा, “स्तानावनङ्गघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः” इति

वेणीसंहारनाटकम् ।)

अवनयः, ए, (अव + नी + भावे अच् ।) अवनयः ।

निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥

अवनाटः, चि, (अवनता नासिका, प्र दिसमासः,

नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्श आद्यच् ।)

नतनासिकः । खाँदा क्लेपडानाक्यक्ति इति

भाषा । तत्पर्यायः । अवटीटः २ अवभटः ३ ।

इत्यमरः ॥

अवनयः, ए, (अव + नी + घञ् ।) अवनयः । अधो-

नयनं । इत्यमरः ॥ नीचे फेलान इति भाषा ।

अवनिः, स्त्री, (अव + अनि ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥

(“तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्यः” ।

इति मेघदूते ।)

अवनी, स्त्री, (अव + अनि + डीप् ।) पृथ्वी । इति

भरतः ॥ त्रायभागा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवनीपतिः, ए, (अवन्याः पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)

राजा । इति जटाधरः ॥

(“स अवा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ” ।

इति मत्स्यपुराणे ।)

अवनेजनं, स्त्री, (अव + निज् + ल्युट् ।) पिण्ड-

दानार्थमास्तृतकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्म-

पुराणम्,—

“सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अप्रदक्षिणं नेनिज्यात् गोत्रनामानुमन्त्रितं ॥

पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु

अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहादीना-

मप्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा

ब्रह्मपुराणम्,—

“ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ।

“तेभ्यः संखवपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।

दत्त्वात्र पितरस्वेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः” ॥

इति च आद्रतत्त्वं । (प्रक्षालनं ।

“न कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।

इति मनुः ।)

अवन्तिः, ए, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति

हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,

“प्राग्ज्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः” ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“अनूपास्तुष्टिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।

एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृच्छनिवासिनः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, बाङ्गल-
कात् भिच् ततः स्वार्थे कन्, टाप् ।) उज्जयिनी-
नगरी ।

“अथोद्धा मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव समैता मोक्षदायिकाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे ॥

अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तिषु अभिषुतं सोमं,
शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्जिकं । इत्य-

मरसिंहः ॥ काँजि इति भाषा । (काञ्जिकशब्दे-

ऽस्य गुणा व्याख्येयाः ।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उज्जैन इति

ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३

पुष्ककरखिनी ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“ताम्रपर्णी समासाद्य शैलार्द्धशिखरोर्द्धतः ।

अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।

“उत्पन्नोर्कः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।

अवन्त्याश्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥

इति संस्कारतत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥ अन्यत् पूर्व-

लिखितं ॥ (“प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्राम-

वृद्धान्” इति मेघदूते ।)

अवन्थः, चि, (बन्धे साधुरिति बन्धः, बन्ध + यत्,
ततो नज्-समासः ।) फलवान् । फलकाले फल-

युक्तवृक्षः । तत्पर्यायः । फलेग्रहिः २ फलग्रहिः ३ ।

इत्यमरः ॥

(“कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छ्लीग्ध्रामवन्थाम्” ।

इति मेघदूते ।)

अवपातः, ए, (अव + पत् + घञ् ।) रन्ध्रं । गर्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपातनं ॥ (गजादीनां ग्रह-
णार्थं द्रुतस्तृणादिना प्रच्छन्नो गर्तः । यथा,—

“अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्चन्द्रस्तृणादिना” ।

इति यादवः ।

“रोधांसि निघ्नवपातमग्नः

करीव वन्यः परुषं ररास” ।

इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजनितपलायन-

सम्भ्रमादिवर्णनेन प्रस्तुतस्य परिवर्तः । यथा,—

“अवपातस्तु निष्काम-प्रवेश-त्रास-विद्रवैः” ।

इति दशरूपे ।)

अवभ्यः, ए, (अवभ्रियते अनेन, अव + भ्र +

कथन् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमापका-

परयज्ञः । यज्ञादेर्यूनाधिक-दोष-शान्ति-निमि-

त्तक-शेष-कर्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः

तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषखानं । इति भरतः

त्रिकाण्डशेषश्च ॥

(“ततश्चकारावभ्यं विधिदृष्टेन कर्मणा”

इति भारते ।

“भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभ्यधादपि” ।

इति रघुवंशे ।)

अवभटः, चि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-
कायाः संज्ञायामिति भटच् । अवभट्टा नासिका

अस्ति अस्य इति अर्श आद्यच् ।) नतनासिक-

व्यक्तिः । इत्यमरः ॥ खाँदा इति भाषा ।

अवमः, चि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्ष-
णादौ, अवद्येति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्ययो

निपातितः । अवो भवो वा, अवोधसोर्लोप-

स्वेति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥

(“अनलकानलकानवमां पुरीम्” । इति रघुवंशे ।)

अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्पृष्टैकदिनवारः । एकदिने

एकतिथिर शेष अपरतिथिर आद्यन्तस्पर्श

इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं ॥

यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र

तद्भवत्यवमदिनं । त्रिदिनस्पृकृतिथित्रयस्य स्पर्श-

नादङ्गः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥

अवमतं, चि, (अव + मन् + क्त ।) अवज्ञातं । अव-

मानितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥

(“सुखं ह्यवमतः श्रेते सुखञ्च प्रतिबुध्यते” ।

इति मनुः ।)

अवमतिः, ए, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कार्येषु
मतिर्यस्य ।) स्वामी । ईश्वरः । पतिः । प्रभुः ।

नेता । इति जटाधरः ॥

अवमर्दः, ए, (अव + मृद् + घञ् ।) पीडनं । व्यथनं ।

इत्यमरः ॥ अस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पी-

डनं । इति भरतः ॥

(“बलावमर्दस्त्वयि सन्निविष्टो

यथा न गर्ह्ययुद्धारसत्त्वाः” ।

इति रामायणे ।) शत्रुकृतगाढप्रहार इति केचित् ॥

पदाक्रमणमिति केचित् ॥

अवमानः, ए, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपमानः ।

अमर्यादा । यथा,—

“सम्मानाद्ब्रह्मणो नित्यमुद्दिजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा” ॥

इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

अव

“मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते” ।

इति कल्लुकभट्टः ॥

अवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + णिच् + ल्युट्) अपमानः । यथा । अवमाननं अवमानना । मान कि चार्च्ये अवपूर्वः जीधि अन्धीति अनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवमानना, स्त्री, (अव + मन + णिच् + युच्) अववृत्ता । अनादरः । इत्यमरसिंहः ॥

(“अतोऽवमाननाऽस्माकं मानिना भवता कृता” । इति विष्णुपुराणे ।)

अवमानितः, त्रि, (अव + मान + क्त) कृतापमानः । अवज्ञातः । अनादृतः । इत्यमरः ॥

(“विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता” । इति सहित्यदर्पणे ।)

अवमान्यः, त्रि, (अव + मन + ण्यत्) अवमाननीयः । यथा,—

“या रोगिणी स्यात् हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ॥ सानुज्ञाप्याधिवेत्तया नावमान्या च कर्हिचित्” ॥

इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥

अवमूर्द्धशयः, त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्) अधोमुखशायी । अवगतो मूर्द्धा अस्त्येवमूर्द्धः । तथाविधः शेते इत्यवमूर्द्धशयः ॥ (“उत्तानशया देवा अवमूर्द्धशया मनुष्याः” इत्युक्तं ।)

अवमूर्द्धशायी, [न्] त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + णिनि) अधोमुखशायी । अवमूर्द्धं यथा स्यात् तथा शयितुं शीलमस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवयवः, पुं, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पचाद्यच्) अङ्गं । इत्यमरः ॥

(“स्त्रैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्वरा कृतं मङ्गलं” ।

इति अमरुशतके । उपकरणं । अंशः । एकदेशः ।

“तेषामवयवान् सूक्ष्मान् षष्णामप्यमितौजसां” ।

इति मनुसंहितायां । न्यायमते आरम्भकद्रव्यञ्च,

तत् उपादानकारणतया च व्यवह्रियते यदुक्तं,—

“अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी” ।

इति भाषापरिच्छेदे । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप-

नयनिगमानुमानावयवाश्च ।)

अवरः, त्रि, (न त्रियते इति वृज्वरणे + यङ् वृद्धिर्नास्ति अप्) चरमः । इति मेदिनी । कनिष्ठः ।

अश्रेष्ठः । यथा,—

“अनिर्णयेन विना शम्भुः पृथग्विश्वेन तत्पुनः ।

न नाना शम्भुना रामादर्षणाधोक्षजोऽवरः” ॥

इति मुग्धबोधयाकरणे वोपदेवः ॥ निष्ठः ।

यथा,—

“दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ४६ श्लोकः ॥

अवरं, स्त्री, (वृ + अप् ततो नञ्समासः) गजान्तजङ्घादिदेशः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

अवरजः, पुं, (अवर + जन् + ड) कनिष्ठभाता ।

इत्यमरसिंहः ॥

(“अस्य आवरणं विद्धि भातरं मां तु कृष्णम्” ।

इति रामायणे । होनर्षज्जातः ।

अव

“द्वौ शूरावरजौ धीरविज्रपाख्यौ निजार्खया” ।

इति राजतरङ्गिण्यां । शूद्रः ।

“यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् । तत्सर्वमाचरेत् युक्तो यच्च वास्य रमेन्ननः” ॥

इति मानवे ।)

अवरतः, [स्] व्य, (अवर + तस्ति) अवरस्तात् । चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) विरामः । निवृत्तिः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णः, पुं, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्मधारयः) शूद्रः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णकः, पुं, स्त्री, (अवरवर्ण + कन् स्वार्थे) चतुर्थवर्णः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥

अवरव्रतः, पुं, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतं यस्य) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरस्तात्, व्य, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्कन्दोभ्य-इति अस्तातिः) अवरतः । पश्चात् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः) अवर + टाप् । दुर्गा । इति विश्वः ॥

अवरार्जः, त्रि, (अवरार्जं भवः इति अवरार्जं यत्) ।

अवरार्जभवः । श्रेष्ठार्जजातः । इति केचित् ॥

अवरोणः, त्रि, (अवरोयते स्म इति अव + रोङ् खवणे क्त) धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ॥

अवरोधः, पुं, (अव + रुध् + भावे घञ्) तिरोधानं । (आधारे घञ्) राजस्त्रीग्रहं । राजग्रहं । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

(“आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्” ।

इति रामायणे ।) राजदाराः । इति मेदिनी ॥

(“यस्यावरोधस्तनचन्दमानां

प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मथुराङ्गतापि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥

इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः ।

आच्छादनं । केदारादिवेदनं ।)

अवरोधकः, त्रि, (अव + रुध् + खलु) अवरोधकारकः । अवरोधकर्त्ता । अवपूर्वकरुधधातोः णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” । इति रामायणे ।)

अवरोधनं, स्त्री, (अवरुध्यते अत्र रुध आवरणे कर्मणि ल्युट्) राज्ञामन्तःपुरं । इत्यमरसिंहः ॥

(अव + रुध् + ल्युट् भावे) रोधकरणं । यथा,—

“कृष्ण त्वदीय-पद-यङ्गज-पद्मरान्ते

अद्यैव मे विश्वतु मानस-राजहंसः ।

प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः

कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” ॥

इति पाण्डवगीता ॥

अवरोधिकः, पुं, (अवरोध + तच् नियुक्त इति ठक्) संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धाभावः । अवरोधः निवासत्वेन अस्ति अस्य वा ठन् ।) राजान्तःपुराध्यक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अव

अवरोहः, पुं, (अव + रुह् + भावे घञ्) अवतरणं । आरोहणं । (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्) लतोद्गमः ।

इति मेदिनी ॥ वृक्षमूलादग्रपर्यन्तं गता लता ।

प्राखाशिका । इत्यमरः । वोधा नामना इति भाषा ॥

(“सुदूरमथ गत्वा तौ भातरौ रामलक्ष्मणौ ।

अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थुः” ॥

इति रामायणे ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरोहशाली, [न्] पुं, (अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी या शाखा सा विद्यते अस्य मत्वर्थीय इति) ।) जलवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (जलशब्देऽस्य गुणाज्ञेयाः) ।)

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव + रुह् + खलु + टाप् अत इत्वं) ।) अश्वगन्धालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवरोही, [न्] पुं, (अव + रुह् + णिनि) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटशब्देऽस्य गुणा-

दयो ज्ञातव्याः) ।)

अवर्णः, पुं, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो विरोधे नञ्समासः) निन्दा । परीवादः । इत्यमरसिंहः ॥

(“सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे

आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः” ।

इति रघुवंशे ।)

अवलग्नः, पुं, स्त्री, (अवलग्न्यते इति अव + लग् + क्त) । इङ्भावः । लसज् + क्त, वा ।) मध्यदेशः । इत्यमरः ॥

माजा इति भाषा । (“विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम्” । इति माघः ।)

अवलग्नः, त्रि, (अव + लग् + क्त) संलग्नः । संयुक्तः । इति मेदिनी ॥

अवलम्बः, पुं, (अव + लवि + अच्) अवलम्बनं । अवपूर्वबलवधातोरलप्रत्ययेन निष्पन्नः । (आश्रयः) ।)

अवलम्बनं, स्त्री, (अव + लवि + आधारे ल्युट्) आश्रयः । यथा,—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बद्धसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-

न्नपतिव्यतः करसहस्रमपि” ॥

इति माघे ६ सर्गः ॥

अवलम्बितं, त्रि, (अव + लवि + क्त) अविलम्बितं । शीघ्रं । इति जटाधरः ॥ अधोलम्बायमानं ।

कृतावलम्बनं । आश्रितं ॥

अवलक्षः, पुं, (अवलक्ष्यते इति अव + लक्ष् + घञ्) वलक्षः । श्वेतवर्णः । (अर्श आदित्वात् अच्) ।)

तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अवलिप्तः, त्रि, (अव + लिप् + क्त) धनादिगर्भितः । यथा,—

“न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्ताशैः ।

न मूर्खैर्नवल्लिप्तैश्च नान्यैर्गन्त्यावशायिभिः” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ७६ श्लोकः । अवलिप्ता

धनादिगर्भिता इति कुल्लुकभट्टः ॥

“अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः” ।

श्रव

अव

अवष्टब्धं, त्रि, (अवष्टब्धते स्म, कृभि स्तम्भे स्तम्भ-

अव

रोधने वा क्तः । स्तम्भेः अवाचेति षः । अवा-
चालम्बन इति सूत्रेण आविदूर्ये स्तम्भेः षत्व-
विधानादवष्टब्धश्च आसन्नपर इति अद्यश्चीना-
वष्टब्धे इत्यत्र मनोरमायां स्थितं ।) अविदूरः ।
समीपं । अवलम्बितं । आश्रितं । इत्यमरः ॥ वडः ।
रुद्धः । इति भरतः ॥ आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥
अवष्टम्भः, ए, (अव + ष्टम्भ् रोधे इति + घञ् ।
षत्वञ्च ।) स्वर्णं ।

(“रघोरवष्टम्भमयेन पञ्चिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः” ।

इति रघुवंशे ।) स्तम्भः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौख्यं । इति हलायुधः ॥ (अवलम्बनं । बोधनम् ।
निष्पन्दता ।)

अवध्वाणं, स्त्री, (अव + खन्श्च + घञ् । षत्वञ्च ।)
भक्ष्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवस्, अ, (अवर + पूर्वाधरावराणांमित्यसि-
प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
अतिरेकः । इति केचित् ॥

अवसः, ए, (अव रक्षणादौ अवति इति अत्यवि-
चमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ।) राजा । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवसं, स्त्री, (अव + असिच् भावे ।) रक्ष्यं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

अवसक्थिका, स्त्री, (अवबद्धे सक्थिनी यया बन्ध-
प्रणाल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्यास्तिका २ परिकरः ३ पर्यङ्कः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कबन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
जानु-जङ्घा-द्वयदृढबन्धनपूर्वकोपवेशनं । यथा,—
“आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
इति कात्यायनः ।

“श्रयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च” ॥
इति मनुः ।)

अवसथः, ए, (अव + सो + कथ् ।) क्वात्रनिलयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसथः, ए, (अवसथ + यत् ।) क्वात्रवेष्ट ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति भाषा ॥

अवसन्नः, चि, (अव + सद + क्त ।) अवसादप्राप्तः ।
विषयः । यथा,—

“महिम्नः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
क्षुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिरः ।
अथावाच्यः सर्वस्वमतिपरिणामावधि गृह्यन्
ममाप्येष स्तोत्रे हरिर्निरपवादः परिकरः” ॥
इति पुष्पदन्तकृतशिवस्तोत्रं । अपि च ।
“आचारेणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि” ।
इति व्यवहारतत्त्वं ॥

अवसरः, ए, (अव + सृ + अच् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेषः । वर्षणं । इति मेदिनी ॥ वत्सरः । क्षणं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा । “गो-

अव

बधे एका चेद्भृङ्गभिरित्युपदेशेन दण्डवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं स्यात्” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ (योग्यकालः । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कामस्तु बाणावसरं समीक्ष्य” । इति कुमारः ।
शिष्यजिज्ञासानिवृत्तावश्यकत्वरूपः सङ्कति-
विशेषः । अनन्तरवक्तव्यत्वम् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसङ्कतिः” । इति जगदीशः ।)

अवसर्गः, ए, (अव + सृज् + घञ् ।) स्वेच्छाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकान्थं २ स्वाच्छन्दं ३ अनुमननं ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवसर्पः, ए, (अव + सृप् + अच् ।) अपसयः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + णिन् डीप् ।)
जिनानां कालविशेषः । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसथं, चि, अपसथं । दक्षिणं । इति रायमुकुटः ॥
अवसादः, ए, (अव + सद + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः २ सादः ३ विषस्तता ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (शेषः । क्षयः । यथा,—
“धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः” ।

इति किरातार्जुनीये ।)
अवसानं, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।

शेषः । तत्पर्यायः । सातिः २ । इत्यमरः ॥ विरामः
३ । इति जटाधरः ॥ मृत्युः ।

(“पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निष्ठुरे-
रिष्टैर्धनैः पञ्चपदीनमुच्यते” ।
इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसायः, ए, (अव + सो + घञ् ।) शेषः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्वमर्दित-
धान्यं । तत्पर्यायः । ऋद्धं २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥

क्षातं । अवसानगतं । समाप्तं । तत्पर्यायः । सितः
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” । इति शाकुन्तले ।)

अवसेकिमः, ए, (अवसेकेन + निर्धत्तः । अवसेक +
इमन्च् ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वडा इति-
भाषा ॥

अवस्कन्दः, ए, (अव + स्कन्द + अच् ।) विजिगीषूणां
निवेशस्थानं । शिविरं । इति हलायुधः ॥ अव-
गाहनं । यथा,—

“लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्
स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।
कुतूहलाच्चारुणिलोपवेशं
काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्तु” ॥

इति भट्टौ २ सर्गे ११ श्लोकः ॥ नद्यामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र स्नानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (आक्रमणं । यथा,—

“अवस्कन्दमयात् राजा प्रजागरकृतश्रमम् ।
दिवासुप्तं समाह्वयन्निद्रायाकुलसन्निकम्” ॥

अव

इति हितोपदेशः ।)

अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहनं । इति भट्टः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्कन्दधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवस्कारः, ए, (अव कीर्यते क्षिप्यते इति । अव +
क्षृ + अप् + सुट् ।) विष्ठा । गुह्यं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संमार्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः सारसुन्दरी च ॥

अवस्तात्, य, (अवरस्मिन्, अवरस्मात्, अवरमि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरे । पश्चात् । शेषे । अन्ते ।
इति पाणिनिः ॥ (“अवस्तात्सर्गलोकं प्रापयन्तः” ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तारः, ए, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादिः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतेऽनेनेति स्तृज्
आच्छादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । नञ्त्तत्पुरुषः ।) असद्वस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः” ।

इति कुमारः ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अङ् ।) दशा । कालि-
कविशेषः । इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कौशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परं ॥

आधोऽष्टाद्वेद्वाल्मस्तुस्तत उच्यते ।
वृद्धस्तु सप्ततेरुर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परं” ॥
इति स्मृतिः ॥

अवस्थाचतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं । तत्पुरुषः ।)
कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । “आपञ्चदशवर्षं
बाल्यं । आत्रिंशद्वर्षं कौमारं । आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वनं । पञ्चाशत ऊर्द्ध्वं वृद्धत्वं” । इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वासः । यथा । “परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकराश्वच्छेदेन सहाव-
स्थानरूपः” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा, “कीदृक् ते व्यसनावस्थानम्” ।
इति पञ्चतन्त्रं ।

“पद्भ्यां दृढमवस्थानं स कृत्वा कपिकुञ्जरः” ।
इति रामायणं ॥

अवस्थितः, चि, (अव + स्था + क्त ।) कृतावस्थानः ।
अवस्थितिविशिष्टः । स्थितः । यथा ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः” ।

इति श्रीभगद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोकः ॥
अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + णिन् ।) अवस्थानं ।
थाका । इति भाषा । अवपूर्वकस्याधातोः णि-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यासः ।)

अवहस्तः, ए, (अवरं हस्तस्य । एकदेशी तत्पुरुषः ।)
हस्तपृष्ठं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवहारः, ए, (अव + हृ + घञ् ।) चौरः । द्यूत-
युद्धदिविभ्रमः । निमन्त्रणं । उपनेतव्यव्यं ।

अव

ग्राहनामजलजन्तुः । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्मान्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आज्ञानम् । स्वधर्मपरित्यागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्ययणम् ।) अवहारकः, ए, (अवहार + स्वार्थे कः) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति ख्यातः । जलहस्तीति केचित् । तत्पर्यायः । अवग्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादिनिवर्तके चि ।

अवहार्यः, चि, (अव + हृ + ण्यत् ।) समर्पणीयः । यथा,—

“आधिसोपनिधिसोभौ न कालात्ययमर्हतः ।

अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” ॥

इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः ॥ (अर्थदण्डयोग्यः । यथा,—

“अवहार्यो भवेच्चैव सान्त्वयः षट्शतं दमम् ।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिष” ॥

इति मनुः ।

अवहालिका, स्त्री, (अव + हल् + ण्वल् + टाप् ।) प्राचीरं । इति हारावली ॥

अवहितं, चि, (अव + धा + क्त ।) विज्ञातं । अवधानं गतं । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमादरहितः । यथा,—

“शृणुष्ववहितो भूत्वा यद्वृत्तं नन्दने पुरा” ।

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

अवहित्या, स्त्री, स्त्री, (न वहिस्तिष्ठतीति अवहिः + स्या + क + टाप् ।) एषोदरादित्वात् साधुः ।) आकारगुप्तिः । रत्यादिस्त्रचकोमुखरागादिराकारः । अङ्गवैकृतमिति वीपालितः ॥ भयलज्जादिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तल्लक्षणं, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।

आपारान्तरसक्त्यान्यथाभाषण-विलोकनादिकरी” ॥ उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,—

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लोलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” ॥

लज्जावशात् कमलदलगणनाव्याजेन हर्षं जुगोप इत्यर्थः । अनेन अवहित्याख्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं,—

“अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनं” ।

इति मल्लिनाथः ।)

अवहेलं, स्त्री, स्त्री, (अव + हेङ् + घञ् ङस्य लः, ङल्योरेकत्वस्मरणात् ।) अनादरः अवज्ञा । इत्यमरः ॥

अवहेलनं, स्त्री, (अव + हेङ् + ल्युट् ।) अवहेला अवमानना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेलितं, स्त्री, (अव + हेङ् + क्त ।) अनादरः । अवहेला । तद्विशिष्टे चि ॥ कृतावहेलनवस्तु । अवहेलं जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवहृतं, स्त्री, (अव + हृ + क्त ।) उपरिहृतवस्तु । यथा मनुः,—

“द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवहृतं” ।

इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवा

अवाक्, [च्] चि, (नास्ति वाक् यस्य सः ।) वाक्यरहितः । इत्यमरः ॥ वेवा इति भाषा । क्विन्तवृद्धातोर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधोमुखं । एतदर्थयोः अवपूर्वान्वृद्धातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) शतपुष्पा । शलुफा इति ख्याता । मिश्रेया । इत्यमररत्नमाले, ॥ मौरी इति भाषा । वृक्षविशेषः । हेठाज्जलो चोरज्जलो चोरखड्की इति भाषा । तत्पर्यायः । अधःपुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिराः, [स्] ए, (अवाक् अवनतं शिरो यस्य ।) अधोमुखः । यथा,—

“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते कित्तिषी नरकं व्रजेत् ।

यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्म्मनिश्चये” ॥

इति मानवे ८ अध्याये ६४ श्लोकः ॥

(“इति ब्रुवति रामेतु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा” इति रामायणम् ॥)

अवाग्रं, चि, (अवनतमग्रमस्य ।) नम्रं । अवनतं । इत्यमरः ॥

अवाङ्, [नृ] चि, (अव + अन् + क्तिप् ।) नीचवदनः । तत्पर्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरौ ॥

(“साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् विब्रवन्नार्थसंसदि ।

अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च ह्रीयते” ॥

इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, चि, (अवाङ्मुखमस्य ।) अधोवदनं । यथा,

“तत् श्रुत्वा स बलः खेह-हर्ष-दुःख-त्रपाकुलः ।

अवाङ्मुखः प्राप्तकालां तामुवाचाश्रुगद्गदं” ॥

इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३ रङ्गः ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन् + क्तिप् + डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति वेपदेवादयः ॥ अधोदिक् । इति व्याङ्गिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीनं, चि, (अवाच्यां भवं । अवाची + ख ।) दक्षिणदिग्भववस्तु । अधोमुखः । इति स्वामि-जटाधरौ ॥

अवाच्यं, स्त्री, (न + वच् + ण्यत् ।) दुर्व्याक्यं । तत्पर्यायः । अनन्तरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हं । अनन्तरं गालि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्यक्षराणि अत्र अनन्तरं अयथानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां । एवमवाच्यं वक्तुमयोग्यं वचनौ वाचि हृष्टस्वासेरिति घ्यञ् भुजवच्चेति कनिषेधः ॥ इति भरतः ॥

(“वाच्यावाचे हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” ।

इति भारते ।

“अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव” ।

इति रामायणे ।)

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनन्तरमवाच्यन्तु वचनार्हं न यद्वेत् ।

एष बन्धासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ॥

मृगदृष्ट्याम्भसि स्वातः प्रशृष्टधनुर्द्धरः” ।

अवा

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकासादौ भवः ।)

अवाच्यदेशः, ए, (अवाच्यो देशः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + णिन् । न वादी । नञ्-तत्पुरुषः ।) अविरोधी । अविवादी । अवक्ता । अवदनशीलः । वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ्-समासनिष्पन्नः ॥

अवाधं, चि, (नास्ति वाधा यस्मिन् ।) वाधाशून्यं । अनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ॥

अवाध्यः, चि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितव्यः । न वाध्यः अवाध्य इति नञ्-समासनिष्पन्नः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच् ।) शुष्कफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अवानमशुकादष्टमेकमासफलं किल” ।

इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् । प्रादिस-मासः ।) प्रधानान्तःपाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः-परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वहि-मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनं । यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलडुकान् ।

पित्रैवमुक्तः पिबति तित्तमप्यतिबालकः” ॥

“अत्र तित्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ-एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तर-फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते” इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्यं, चि, (अवापितं अकृतवपनं धान्यम् ।) अकृतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोपाधान इति भाषा । तत् वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्दीनगुणं । इति राजवल्गुभः ॥

अवारं, स्त्री, (अव + ऋ + घञ् ।) अर्वाकृतं । नद्यादेः । पूर्वतीरं । इत्यमरः ॥ एपार इति भाषा ।

अवारपारः, ए, (अवारं अर्वाकृतीरं पारं उत्तर-तीरञ्च यस्य ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीणः, चि, (अवारपारे गच्छतीति । अवा-रपार + ख ।) पारगः । नद्यादिपारगतव्यक्तिः । इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्थे कन् + टाप् ।) धन्याकं । धनिया इति भाषा । अवारिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारितं, चि, (न वारितं । नञ्समासः ।) अकृत-वारणं । अनिवारितं । यथा,—

“अवारितद्वारतया तिरश्चा-

मन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।

गतेषु रण्येष्वधिकं विशेष-

मध्यापयामः परमाणुमध्याः” ॥

इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीणः, चि, (अवारं गच्छतीत्याद्यर्थे खः ।) पा-रगः । नदीपारगतः । इति पाणिनिः ॥

अवार्यं, चि, (न वार्यं । नञ्समासः) अनिवार्यं ।

अवि

अवारणीयं । अवारित्यं । वारणायोगं । यथा,—
“नमस्ते नित्यविलसद्दृष्टवस्त्रनिकेतन ।
अवार्यवीर्यवद्रूपं विष्णोर्यत् प्रणमाम्यहं” ॥
इत्युल्लखण्डे २७ अध्यायः ॥

अवासाः, [स्] चि, (नास्ति वासो यस्य ।) वस्त्र-
रहितः । नमः । इत्यमरः ॥

अवास्तवं, चि, अयथार्थं । मिथ्या । न वास्तवं अवास्त-
वमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अवाक्षः, चि, परिरक्षकः । अवपूर्वकाक्षधातोरल्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविः, पुं, (अव + इन् ।) सूर्यः । पर्वतः । मेघः ।
इत्यमरः ॥ [इति मनुः]

(“अशूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणां” ।

“मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां ।

गोजावीनां स्त्रियां पुंसां मूत्रवर्ग उदाहृतः” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)

नाथः । मूषिककम्बलः । इति मेदिनी ॥ प्राचीरं
वायुः । इति दण्डी ॥

अविः, स्त्री, ऋतुमती । इत्यमरः ॥

अविकटः, पुं, (अवीनां मेघाणाम् संघातः । अवि +
कटच् ।) मेघसमूहः । इति संहितसारपरि-
शिष्टं ॥ मेडारपाल इति भाषा ।

अविकटः, चि, अविशालः । अकरालः । अविस्तारः ।
न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अविकं, स्त्री, (अवि + क ।) हीरकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

अविकारी, [न्] चि, (न विकारी + नञ्त्त्पुरुषः ।)
विकाराजनकः । यथा बृहस्पतिः ।

“कन्दमूलफलैः पुष्पैः शक्तैः शुक्तरसन्तु यत् ।

अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

अविगन्धिका, स्त्री, (अवेष्माणस्य गन्ध इव गन्धा-
ऽस्याः । ततः स्वार्थे कन् ।) अजगन्धावृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अविगीतं, चि, (न विगीतम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
अनिन्दितं । यथा । “नापि मङ्गलं सफलमविगीत-
शिष्टाचारविषयलादर्शवत्” ॥ इति मङ्गलवाद-
चिन्तामणिः ॥

अविग्रः, पुं, (न विग्रः । तञ्त्त्पुरुषः ।) करमर्दक-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ पानिआमला इति ख्यातः ।
इति सारसुन्दरी ॥

अविचारः, पुं, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्यायः ।
अव्याचारः । विचाररहिते चि । (विचाराभावः)

यथा,—

“अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।

संसारोत्तारणाथालमेतद्देदविदो विदुः” ॥

इति मत्स्यपुराणं ॥

अविचारितः, चि, (न विचारितः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
अकृतविचारः । अविवेचितः । अविचारशब्दादि-
तत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“अतः सर्वथाऽविचारितं
कर्म न कर्तव्यम्” । इति पञ्चतन्त्रम् । अवि-
वेचितं सम्यग्विवेचनं विना । यथा,—

अवि

“स किं भव्यः स किं मन्त्री य आदावेव भूपतिम् ।
युद्धोद्योगं स्वभूत्यागं निर्दिश्यविचारितम्” ॥
इति हितोपदेशः ।)

अविच्छिन्नं, स्त्री, (न विच्छिन्नं, नञ्त्त्पुरुषः ।) विच्छेदा-
भाववत् । अनिष्पत्तिमत् । यथा,—

“अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पथ्यते ।

अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अविज्ञः, चि, (न विज्ञः । नञ्त्त्पुरुषः ।) अप्रवीणः ।
अनिपुणः । अनभिज्ञः । अशिक्षितः । अक्षती ।
यथा,—

एते सर्वे गुणाः कान्त सन्ति कान्ते त्वयि ध्रुवं ।

त्वं न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञाश्च वक्षिताः”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥

अविज्ञेयं, चि, (न विज्ञेयं । नञ्त्त्पुरुषः ।) दुर्ज्ञेयं ।
यथा,—

“आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” ॥

इति मानवे १ अध्यायः ॥

अविडीनं, स्त्री, (न विडीनम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)

पक्षिणां आभिसुख्याभिगमनं । इति महाभारतं ॥

अवितं, चि, (अव + क्त ।) वातं । रक्षितं । इत्यमरः ॥

अवितथं, स्त्री, (न वितथम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)

सत्यं । (“अवितथमाह प्रियंवदा” । इति शाकु-
न्तले ।) तद्विशिष्टे चि । इति रत्नावली ॥

(सार्थकं । यथा,—“वत्स ! अवितथैषा तव

भारती भवतु” । इति नागानन्दे ।)

अवित्यजः, पुं, स्त्री, (न विशेषेण त्यज्यते रसायना-
दिषु इति । न + वि + त्यज + क्त ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अविदूसं, स्त्री, (अवेर्मेघस्य दुग्धम् । अवेः दुग्धे
सोऽदूसमरीसचः, इति दूस्प्रत्ययः ।) मेघदुग्धं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो
ज्ञेयः ॥)

अविद्वक्या, स्त्री, अम्बुष्ठा । आकनादि इति
ख्याता । इति भट्टराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अविद्वकर्णी, स्त्री, (न विद्वः पर्यङ्गः कर्णो यस्याः ।)
विद्वकर्णीलता । इति भरतः ॥ (माचिकाशब्दे-
ऽम्बुष्ठाकीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अविद्याः, चि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः ।

अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—

“अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” ।

अपि च । कात्यायनः ।

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्” ॥

इति दायतत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपिच इति धारणा” ॥

इति मानवे ६ अध्याये २०५ श्लोकः ॥

अविद्यमानः, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्त्पुरुषः ।)

अवर्तमानः । सत्तारहितः । अभावः । यथा

नारदः,—

“अविद्यमाने मित्रार्थे स्वांशानुद्वृज्य वा पुनः ।

अविद्यमानः, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्त्पुरुषः ।)

अवर्तमानः । सत्तारहितः । अभावः । यथा

नारदः,—

“अविद्यमाने मित्रार्थे स्वांशानुद्वृज्य वा पुनः ।

अवि

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्तुतैः” ॥
इति दायतत्त्वं ॥

अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्त्त्पुरुषः ।) अ-
ज्ञानं । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते ॥ (अह-
ङ्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी,
अयथार्थबुद्धिः ।) यदुक्तम्,—

“अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम् ।

यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्” ॥

अन्यच्च,

“संयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारं सा तमो यद्वद्वािकरम्” ।

अथक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेणनात्मस्वात्मबुद्धिः ।

यथा,—“शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि” । इयञ्च

सर्वज्ञेशमूलभूता तम इत्युच्यते ।

“अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विनिवर्तयेत् ।

विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत्” ॥

इति आत्मबोधः ।)

अविधिः, पुं, (न विधिः । नञ्त्त्पुरुषः ।) अवि-
धानं । शास्त्राविहितं । यथा,—

“येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते अद्रयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकं” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्याये २३ श्लोकः ॥

अपि च याज्ञवल्क्यः ।

“वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

अभितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून्” ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अविनः, पुं, (अव + इन्च् ।) यष्टा । यागकर्त्ता ।
इत्युणादिकोषः ॥

अविनयः, पुं, (न विनयः । नञ्त्त्पुरुषः ।) विनया-
भावः । यथा,—

“बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥

वेणो विनष्टोऽविनयान्नष्टश्चैव पार्थिवः ।

सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च” ॥

इति मानवे ७ अध्याये ४०११ श्लोकौ ॥ (अग्नि-
ष्टाचारः । यथा,—

“अयमाचारविनयं मुग्धास्तु तपस्विकन्यकासु” ।

इति शाकुन्तले ।) अविनीते चि ॥

अविनाभावः, पुं, (विना व्यापकं विना न भावः
स्थितिः ।) व्याप्तिः । व्याप्यनिष्ठव्यापकरूपित-
धर्मः । यथा,—“वज्रिमान् धूमात्” इत्यादौ

धूमनिष्ठा वज्रिनिरूपिता व्याप्तिः ॥ इति न्याय-

मीमांसयोर्मतं ॥ तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद्वृत्ति-

त्वाभावः । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविना-

भावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विमलं

जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र जलान्वितनद्या

अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेश्च । इत्या-

काङ्क्षाचिन्तामणिः । अविनाभाव इति । तत्पदा-

र्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः ।

तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावस्तत्पदार्थं

तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका

माधुरी ॥

अवि

अवि

अवि

अवि

निविडं ४ निरन्तरं ५ सान्द्रं ६ नीरसं ७ बहलं ८ दृढं ९ गाढं १० । इति हेमचन्द्रः ॥
 अविरोधः, पुं, (न विरोधः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) वि-
 रोधाभावः । यथा,—
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
 अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं ऐदिकवत् सता” ॥
 इति श्राद्धतत्त्ववृत्तजावावर्त्तनं ॥ अपि च ।
 “अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहम्” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अविलम्बनं, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 शीघ्रं । अविलम्बितं । इति रायमुकुटः ॥
 अविलम्बितं, स्त्री, (वि + लब् + क्त । ततो नञ्त्त-
 त्पुरुषः ।) विलम्बाभावः । तत्पर्यायः । शीघ्रं २
 त्वरितं ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अरं ६ द्रुतं ७ सत्वरं ८
 चपलं ९ तूर्णं १० आशु ११ । इत्यमरः ॥
 अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बितः । नञ्समासः ।)
 त्वरायुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चण्डः २ । इत्यमरः ॥
 अविलम्बितं ३ । यथा,—
 “अविलम्बितमुच्चण्डं केऽप्याङ्गरविलम्बितं” ।
 इति जटाधरः ॥
 अविला, स्त्री, (अव + इलच् ।) मेघी । भेडी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विलं यत्रेत्यर्थे, त्रि ॥)
 अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवादाभावः । यथा,—
 “यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरुन् गमः” ॥
 इति मानवे ८ अध्याये ६२ श्लोकः ॥
 अविवादी, [न] त्रि, (न विवादी । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवादरहितः । निर्विवादी । नञ्पूर्वविवाद-
 शब्दादिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्त्त-
 त्पुरुषः ।) अनूढः । अकृतोद्वाहः । अकृतोपयमः ।
 अपरिणीतः । अकृतपाणिग्रहः । आइवड इति
 भाषा । नञ्पूर्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवाहानर्हा । यथा । समन्तुः । “मातृपितृ-
 सम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।
 आपञ्चमादन्येषां मतं । नारदोऽपि ।
 “आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
 अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
 सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
 ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः श्रूत्रां गताः” ॥*॥
 सर्वाः पितृपत्नी मातरस्तद्भ्रातरौ मातुलास्तद्-
 दुहितरौ भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता-
 खाविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाध्याप-
 यितुरेतदेवेति । ताश्च यथा । पितृपितामहा-
 दीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोद्वाह्या ।
 एवं पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्तानां स-
 न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोद्वाह्या । एवं मातामह-
 प्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
 र्यन्ता नोद्वाह्या । एवं मातृबन्धुप्रभृतिसम्बन्ध-

घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नो-
 द्वाह्या । बन्धुतन्मात्रोरसत्वेऽपि पितृमातामह-
 मातृमातामहप्रभृत्युपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां
 सप्तमीपर्यन्ता नोद्वाह्येति । एवञ्च पितु-
 र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्त-
 मीपर्यन्तापर्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्धन्तरे-
 ऽप्युद्वाह्यं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र ।
 पूर्वतस्तु पितृर्मातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि
 स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया
 त्रिगोत्रगणनं सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा
 पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगि-
 नीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः
 प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं पितुः प्रमातामहदौ-
 हित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
 त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायु-
 यक्तः । पितामहभ्रातृपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रपिता-
 महदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपे-
 क्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स
 चायुक्तः । वरस्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्री-
 कन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रि-
 गोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः ।
 मातामहभ्रातृपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं मातृसपत्नीभ्रातृ-
 सन्ततिः पितृमातृसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥*॥
 असवर्णाया अविवाह्यात्वं यथा । कलौ त्वस-
 वर्णाया अविवाह्यात्वमाह ऋहन्नारदीयं ।
 “समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणं ।
 दिजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा” ॥
 इत्यादि । इत्युद्वाह्यतत्त्वं ॥
 अविवेकः, पुं, (न विवेकः । नञ्त्तत्पुरुषः । नास्ति
 विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सद-
 सद्दिवेचनारहित्यं । यथा । “देहात्मनोरविवेका-
 दस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री-
 भगवानुवाच अशोचानित्यादि” । इति श्रीभग-
 वद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका ॥ तद्वति
 त्रि ॥ अविमृश्यकारी । यथा,—(“सहसा विदधीत
 न क्रियामविवेकः परमापदाम्भदम्” ॥ इति
 किराताजुनीये ॥ सदसद्दिवेकरहितः । यथा,—
 “उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि” । इति
 विष्णुपुराणं ।)
 अविवेकी, [न] त्रि, (न विवेकी । नञ्त्तत्पुरुषः ।
 विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । “तस्माद-
 विवेकिनः सुखमाचलिष्ववो नात्राधिकारिणः”)
 इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
 “अस्मिन् प्रसङ्गे देवेन्द्रे परमं धाम लभ्यते ।
 मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥
 सर्वपापहरो विष्णुः ॥ मया यथितः कृतः” ।
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)

विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अवि-
 वेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषाभावे,
 पुं ॥ विशेषाभावः । यथा,—
 “पितरौ यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवं ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्” ॥
 इति श्राद्धतत्त्वं ॥ (“सांख्यादिमतसिद्धानि
 तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तानि च इदमेतदेवं-
 गुणकमिति व्यावृत्ततया नानुभूयन्ते इत्यविशेषाः
 सूक्ष्माश्चोच्यन्ते” । तथा च विष्णुपुराणे,—
 “तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
 न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” ॥
 इति ।)
 अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।
 अनवरते, स्त्री । विपूर्वश्चमधातोः क्तप्रत्ययानन्तरं
 नञ्समासनिष्पन्नः ॥ (“अविश्रान्तं पत्युर्गुणगण-
 कथामेङ्गजडा” ॥ इति आनन्दलहरीम् ॥)
 अविश्रामं, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)
 विश्रामरहित्यं । यथा,—
 “अविश्रामं वहेत् भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत गर्हभात्” ॥
 इति चाणक्यं ॥
 अविश्वस्तः, त्रि, (न विश्वस्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विश्वासानर्हः । अकृतविश्वासः । प्रत्ययायोगः ।
 यथा,—
 “न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासात् भयमुत्पन्नं मूषान्यपि निहन्तति” ॥
 इति चाणक्यं ॥
 (“विश्वस्तवदविश्वस्ता वक्ष्यन्तः पुरोचनम्” ।
 इति भारते ॥)
 अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।)
 चिरप्रसूता गौः । जेलेनगाइ इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 अविषः, पुं, (अव + षिच् ।) समुद्रः । इति कात-
 न्नीयोगादित्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः ।
 रत्नकमात्रे चि ।) विषशून्ये त्रि ॥ (यथा,—
 “इत्येता अविषा व्याख्याताः” ॥ इति सुश्रुते ॥)
 अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्विषाढ्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविषी, स्त्री, (अविष + ङीप् ।) नदी । इत्युणादि-
 ष्टत्तावुज्जलदत्तः ॥
 अविसोढं, स्त्री, (अवेर्दुग्धम् । अवि + सोढच् ।)
 मेघदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अविस्पष्टं, स्त्री, (वि + स्पृश् + क्त । ततो नञ्-
 समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्यायः । स्थिष्टं २ ।
 इत्यमरः ॥
 (“नाविस्पष्टमधिधीत न श्रूजजनसन्निधौ” ॥
 इति मनुः ॥ अस्कटः । यथा,—
 “विट्किं कम्पस्य प्रथयति तिरासाध्वसवशा-
 दविस्पष्टं दृष्टिं तिरयति पुनर्वाप्यसलिकैः” ॥
 इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी

अवी, स्त्री, (अवत्यात्मानं लज्जया । अव + ई ।)
 ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अत्र ।)
 नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अवीचिमन्वतामिखं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैव विशकम्” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥) वाचलिङ्गस्तु तरङ्गशून्ये ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
 अवीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मतुप् ।) } शेषः । यथा । “वैतरणी पृथोदः प्राणरोधो विश-
 सनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपान-
 मिति । य स्विह वा अन्तं वदति साध्ये द्रव्य-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके
 अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतो-
 ष्ठायात् गिरिर्मूर्धः संपात्यते । यत्र जलमिव
 स्थलमश्मष्टमभासते तदवीचिमत् तिलशो वि-
 शीर्यमाणशरीरो न नियमागः पुनरारोपितो
 निपतति” । इति श्रीभागवतेषु स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।
 “यः साक्षादौ अन्तं वदति स निरवलम्बो वीचि-
 मये अधःशिरा निपात्यते यत्र” । इति श्रीभाग-
 वते ॥
 अवीरः, चि, (नास्ति वीरो यस्य ।) सत्वरहितः ।
 निर्बीर्यः । इति मेदिनी ॥
 अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिर्यस्याः ।) अजा-
 तापत्यविधवा । इति स्मृतिः । निष्पत्तिमुता ।
 इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते
 यथा,—
 “यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुखातान्नभोजकः ।
 भगजीवी वाङ्मूषिको विषहीनो यथोरगः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अवीरान्नश्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्त्रिसन्धाविहीनश्च स गोहृत्वा लभेत् ध्रुवं” ॥
 इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 गणिकास्तेनगायनकान्नानि भुक्ता सप्तरात्रं पयसा
 वर्त्तत । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च ।
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्न-
 भोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
 “नाश्रोत्रियज्जते यज्ञे ग्रामयाजिज्जते तथा” ।
 “अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः”
 इत्यादिकञ्चोपक्रम्य ।
 “भुक्ता चान्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं यज्ञं” ।
 “मत्या भुक्ता चरेत् कृच्छ्रं रेतो विष्णुचमेव” ॥
 इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसम्बन्धिनी ।
 स्वसम्बन्धिन्यास्तु आद्यादिनाभ्यनुज्ञानात् व्यव-
 हारात् धनाधिकाराच्च । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञ-
 वल्क्यः,—
 “पत्नी दुहितश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्याः सन्नद्धचारिणः ॥
 एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

अवी

स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः” ॥
 तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पर्थन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा
 कात्यायनः ।
 “भर्तृदायं मृते पत्नौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
 विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
 अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 भुङ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः” ॥
 यथेष्टत इति धर्माथं । तथा च व्यासः ।
 “लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानञ्च वरानने ।
 तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा” ॥
 मदनपारिजातकृता स्मृतिः ।
 “यद्ययदित्तमं लोके यद्ययत् पत्युः समीहितं ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीत्यनकाम्यया” ॥
 भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव
 हरिवंशीयपुण्यकत्रतोपाख्यानम् ॥
 “दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यनुति ।
 निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” ॥
 तथा बृहन्मनुः,—
 “अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्नैव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् च” ॥
 तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुषज्य । तच्छब्देन भर्तुः
 परामर्शात् भर्तुः कृत्स्नमंशं यावदंशं हरेत् न तु
 वर्त्तनोचितमात्रं । इति दायतत्त्वं ॥ * ॥ अस्याः
 पतिआद्याधिकारो यथा । पुत्रपौत्रपौत्राभावे
 पत्नी । तथा च शङ्खः ।
 “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहोदरः ॥
 भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ।
 श्वश्रुदेष्टु सुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः” ॥
 इत्यादि ॥
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।
 पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी” ॥
 इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्र-
 सद्भावविषयमिति आद्याविवेकप्रभृतयः । इति
 ॥ * ॥ अस्या भर्त्रादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकं” ॥
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ मृतायास्तस्या आद्य-
 आद्यादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं ।
 यथा । अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्स-
 त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न ।
 “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोकरणं स्त्रियाः ।
 पुरुषस्य पुनस्त्वये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये” ॥
 इति लघुहारीतवचने एवकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निषेधात् । पुत्रेणैति तत्सत्त्वमात्रविवक्षितं ।
 “सपिण्डोकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च ।
 एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥

अवे

इति कन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेत-
 त्वपरीहारोक्तत्वाच्च । एतत्पत्युरभावे द्रव्यं ।
 ततश्च शिष्टौ पुत्रे अन्येनापि सपिण्डगते । एवं
 पतिसत्वेऽपि अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं
 नास्तीत्युक्तं । इति च शुद्धितत्त्वं ॥
 अवेद्यः, पुं, (विद + ण्यत् । ततो, न वेद्यः नञ्स-
 मासः ।) गोवत्सकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाकुर
 इतिभाषा । अज्ञेये चि ॥ (अविवाहः । यथा,—
 “यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥
 इति मनुः ।)
 अवेलाः, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपलापः । अप-
 ङ्गवः । इति मेदिनी ॥
 अवेला, स्त्री, पूगचर्वितं । इति मेदिनी ॥ चिवान
 गुया इति भाषा । अपराहः । इति लोकप्रसिद्धं ।
 वेलाशून्ये चि ॥
 अवेक्ष्यं, स्त्री, (अव + ईक्ष् + ल्युट् ।) अवेक्षा
 दर्शनं । यथा । “कृताकृतावेक्षणवत् स्वयं तत्कुशो-
 पवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं ।
 (तथाच ।
 “दूरादवेक्ष्यं हासः संप्रश्ने सादरो भ्रमम् ।
 परोक्षेऽपि गुणस्त्राघा स्मरणं प्रियवस्तुषु” ॥
 इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः ।
 अनुसन्धानम् । यथा,—
 “निरुद्धा शोकं स्वयमेव धीमान्
 वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।”
 इति रघुवंशे ॥)
 अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष् + अ + ततृष्ठाप् ।) प्रत्य-
 वेक्षणं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—
 “अलम्बमिच्छेद्दृष्टेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
 रक्षितं वर्द्धयेत् वृद्धा वृद्धं दानेन निक्षिपेत्” ॥
 इति मनुः ।
 (“यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्थान्मादवत्सदा” ।
 इति रामायणे ।)
 अवेक्षितं, चि, (अव + ईक्ष् + क्त ।) दृष्टं । यथा
 मनुः ।
 “केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ।
 भ्रूणघ्नावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदक्यथा” ॥
 इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतावधानः । यथा,
 रघुवंशे । “स कदाचिदवेक्षितप्रजः” ।)
 अवैधं, चि, (न वैधं विधित आगतं । नञ्त्पुरुषः ।)
 विध्यविषयः । विधिविवर्जितं । विधिप्राप्तभिन्नं ॥
 (“अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राक्षो दण्डेन शुध्यति” ।
 इति स्मृतिः ॥)
 अवोदः, चि, (अव + उन्द + घञ् ।) आर्द्रः । इति
 जटाधरः ॥
 अवोधः, चि, (नास्ति वोधो ज्ञानं यस्य ।) निर्बोधः ।
 अज्ञानः ।
 अवोक्ष्यं, स्त्री, (अव + उक्ष् + ल्युट् ।) प्रोक्ष-
 विशेषः । नुजहस्तेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

अथ

अथ

अथ

“तस्मादद्भिर्वोच्यैतदद्यादालभ्य एव च” ।
 अवोच्य प्रोच्य इति रत्नाकरः ॥ नव्यवर्द्धमान-
 धृतम् ।
 “उत्तानेन तु हस्तेन प्रोच्यं समुदाहृतम् ।
 न्युज्जताभ्युक्ष्यं प्रोक्तं तिरस्त्रावोक्ष्यं रूतम्” ॥
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अव्यः, पुं, (अव + दन् ॥ औणादिकोऽयं) वत्सरः ।
 मेघः । मुस्ता । इति रायमुकुटः सारसन्दरी च ॥
 (मुस्तार्थे प्रयोगो यथा,—
 “किराताब्दाभ्युक्ष्यं विप्रोक्ष्यं चन्दनोदीचवत्स्रैः ।
 शोधातिसारश्मनं विप्रोक्ष्यं चन्दनोदीचवत्स्रैः ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिजङ्गहः ॥)
 अव्यक्तः, पुं, (वि + अन्ज + क्त । ततो नञ्समासः)
 विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
 हेमचन्द्रः । अस्फुटे चि ॥
 अव्यक्तः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
 महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
 (“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
 सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवः” ॥
 इति मानवे ॥
 गणितादौ अज्ञातराश्यादिः । अट्टशः । साङ्ख्यमते
 सर्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
 प्रधानं महदादि ।
 “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” ।
 इति कठोपनिषद् ॥
 वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्थापयित्वायां शब्द-
 प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
 र्विकारं निराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायोपा-
 धिकं ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म ।
 यदुक्तम्,—
 “अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ।
 रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
 सावसेयो भावः ।
 “ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो
 बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥
 प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
 बीजभूतमव्यक्तमनामरूपमतत्त्वं सर्वकार्यकार-
 णशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्यक्ताकाशादिना-
 मवाचं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
 कणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
 निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्” ।
 यदुक्तम् । “हेतुमदनित्यमव्यपि सक्रियमनेक-
 माश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विप-
 रीतमव्यक्तम्” ॥ ० ॥ सर्वभूतानां कारणमकारणं
 सत्त्वरजस्तमोलक्षणमरूपमखिलस्य जगतः स-
 म्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्मं क्षेत्रज्ञाना-
 मधिष्ठानं समुद्र इवेदकानां भावानां” ॥ इति
 सुश्रुतः ॥
 “अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
 सदकारणवन्निव्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥
 तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वात् कुतश्चन ।
 भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा” ॥ इति ॥

“अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शान्तो विभुरव्ययः” ।
 इति च ॥
 “अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं” ॥
 इति च ॥
 “अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमव्ययो विदुः” ॥
 इति च चरकः ॥
 अव्यक्तरागः, पुं, (न व्यक्तोऽव्यक्तो रागोऽरुणिमा)
 ईषलोहितवर्णः । तत्पर्यायः । अरुणः २ । इत्य-
 मरः ॥ ताम्रः ३ गौरः ॥ इति जटाधरः ॥
 अव्यङ्गः, त्रि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य) व्यङ्ग-
 रहितः । अविकलाङ्गः । यथा,—
 “तत् आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारंगं ।
 अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः” ॥
 इति मत्स्यपुराणे ईई अध्यायः ॥
 अव्यङ्गा, स्त्री, (अव्येम्भस्य अङ्गं शृङ्गमिव अङ्गं
 यस्याः) शूकशिखी । इति केचित् ॥ अमर-
 कोषे अथगुडा इति तट्टीकायां अथगुडा इति
 च पाठः ॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च त्रि ॥
 अव्यङ्गः, स्त्री, (नास्ति व्यङ्गालङ्कारो यस्मिन्) व्यङ्गा-
 लङ्काररहितकाव्यं ॥ यथा,—
 “सत्यश्रुमुत्तमं काव्यमव्यङ्गमधमं स्मृतं ।
 किञ्चिद्व्यङ्गसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ॥
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 अव्यङ्गनः, पुं, (नास्ति व्यङ्गनं शुभलक्षणं शृङ्गं, यस्य)
 शृङ्गहीनपशुः । इति हलायुधः ॥ अस्फुटे चि ॥
 (अनुद्भिन्नरजस्वाचिह्ना कन्या । यथा,—
 “असंप्राप्तं राजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अव्यङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नमिका” ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ॥)
 अथगुडा, स्त्री, (न विगतमण्डं बीजमस्याः) अथगुडा
 इति कुचचिदमरकोषे पाठः ॥ आलकुशीति
 भाषा ।
 अव्ययः, त्रि, (नास्ति व्यथा यस्य सः) पीडारहितः ।
 यथाशून्यः । सर्पे पुं । इति मेदिनी ॥
 अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्त्तत्पुरुषः) हरी-
 तकी ॥ पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥
 अव्यथिः, पुं, अश्वः । सङ्गामे न विभ्यतीति अव्यथिः ।
 यथ भयसञ्चलनयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
 ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयं ॥
 अव्यथिषः, पुं, (न + व्यथ + टिषच्) समुद्रः । सूर्यः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिवृत्तिः ॥
 अव्यथिषी, स्त्री, (अव्यथिष + डीप्) पृथिवी ।
 अर्द्धरात्रं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 अव्यथ्यः, त्रि, (न + व्यथ + क्यप्) व्यथाशून्यः ।
 इति पाणिनिः ॥
 अव्ययं, स्त्री, पुं, (न + वि + इन् + अच्) शब्द-
 विशेषः । तत्परे विभक्तिर्न तिसृति अतएव लि-
 ङ्गत्रयाविकृतं । तथाच कातन्त्रे,—
 “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्” ॥
 (स्त्री, अनाद्यन्तं विकारशून्यं परब्रह्म । यथा,—
 “अनन्यव्ययमनङ्गसमदीर्घमजमव्ययम् ।

अरूपगुणवर्णाख्यं तद्वन्नक्षेत्रवधारयेत्” ॥
 इति आत्मबोधे ॥)
 अव्ययः, पुं, (नास्ति व्ययो यस्य) विष्णुः ।
 (“नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभवविष्णवे ।
 पुरुषायाप्रमेयाय शान्ततायाव्याय च” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे ॥) व्ययरहिते, त्रि । इति
 मेदिनी ॥ (अविनाशी । नित्यपुरुषः । यथा,—
 “तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना
 रघुः” ॥ इति रघुवंशे ।
 “सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ।
 इति मानवे ॥)
 अव्ययः, त्रि, (न व्ययः । नञ्त्तत्पुरुषः) अमोघः ।
 सफलः । यथा,—
 “दुर्निवार्यं च दुर्द्धर्मव्ययं वैरिघातकम् ।
 तेजसा चक्रतुल्यं च सर्वशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥
 अव्यवसायवान्, [त्] त्रि, (अव्यवसाय + मतुप् ।
 मस्य वः) व्यवसायरहितः । अव्यवसायी ।
 तत्पर्यायः । शिक्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (अनुशीलनरहितः)
 अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + अङ् । ततो
 नञ्समासः) अवसिद्धान्तः । अविधिः । शास्त्र-
 विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥
 (चञ्चले । यथा, कुमारः,
 “स्थलारविन्दश्चियमव्यवस्था” ॥)
 अव्यवस्थितः, त्रि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः)
 नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिन्नाः । सिद्धान्तरहितः ।
 यथा,—
 “क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
 अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः” ॥
 इति हितोपदेशः ॥
 अव्यवहार्यः, त्रि, (वि + अव + ह + ण्यत् । ततो नञ्-
 समासः) व्यवहारायोग्यं । अव्यवहरणीयं ।
 यथा । ज्ञानतस्त्राण्डालान्धस्त्रीगमने तत्तुल्यतया
 द्विगुणव्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्यः । यथा
 याज्ञवल्क्यः ।
 “प्रायश्चित्तैरपैत्येने यदज्ञानकृतं भवेत् ।
 कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते” ॥
 प्रापान्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।
 “श्रृणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
 चोर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्” ॥
 “अत्र च कामतो महापातकादिदृष्ट्यापकर्तु-
 रव्यवहार्यत्वदर्शनात् कामतो बद्धतरुणयुक्त-
 श्रृणागतादिहन्तृणामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतर-
 हन्तृणां अन्यथा विषमश्लेषतापत्तिः स्यात्” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अव्यवहितः, त्रि, (वि + अव + धा + क्त । ततो नञ्-
 तत्पुरुषः) व्यवधानशून्यः । तत्पर्यायः । संसक्तं २
 अपटान्तरं ३ अपदान्तरं ॥ इत्यमरः ॥ तट्टीका
 च ॥ लभं ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“सिंहा-
 धयिषाविरहविशिष्टक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्प-
 त्तिकानुमितिकभिन्नेति” ॥ इति दीधितिः ॥)

अश

अव्यवहृतः, चि, (न व्यवहृतः। नञ्त्तत्पुरुषः।)
अकृतव्यवहारः। इति नञ्समासनिष्पन्नः॥
अव्याजः, ए, (न व्याजः। नञ्त्तत्पुरुषः।) कलाभावः।
यथा।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःकर्म साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां क्रेतुमर्षिर्व्यवस्यति”॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः।
श्रीघ्नं। यथा। “सेतुवो यदि मारवस्तस्मै
पाथोदपाथोलवैरव्याजं परिषिञ्च किं चिरयसे
कालः परिक्रामति। मूले सित्तरसे दले विग-
लिते शीर्णे तथा वल्कले न स्यादस्य परिस्थितेः
प्रसुरहो धारापि वारां तव” इत्युद्भटः॥

अव्याप्यं, चि, (न व्याप्यं। नञ्त्तत्पुरुषः।) अव्याप-
नीयं। व्याप्तिरहितं। अनधीनं। यथा। “नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहेन्नायकतया
साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्व-
साधनात्। तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति”।
इत्युपाधिवादचिन्तामणिः। अपि च,
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते”।
इति भाषापरिच्छेदः॥

अव्याप्यवृत्तिः, चि, (अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्यस्य।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः।
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते”।
इति भाषापरिच्छेदः।)
खसमानाधिकरणाभावप्रतियोगीति यावत्। दै-
शिककालिकभेदेन स द्विविधः। तत्पर्यायः।
प्रादेशिकः २। आत्मनो विशेषगुणः। बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा-४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७
अधर्मः ८ भावनाख्यसंस्कारः ९ आकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १०। सामान्यगुणौ संयोग ११
विभागश्च १२। एते सर्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः। इति
न्यायभाषा॥

अव्याहृतं, चि, (न व्याहृतम्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
व्याघातशून्यं। यथा।
“यस्य त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानिति”॥
इति शब्दमाला॥ किञ्च। विष्णुपुराणम्।
“अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च।
भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वव्याहृतं सुखम्॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा।
अन्नं तुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहृतं सुखम्”॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ (अकुण्ठितं। यथा,—
“वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहृता मतिः”।
इति मार्कण्डेयपुराणे)।

अव्याहृतः, चि, अकथितः। न व्याहृतः अव्याहृतः
नञ्समासनिष्पन्नः॥

अश उ ङ न (खादि-आत्म-सकं-वेट्।) व्याप्ति-
संहृत्योः। उ ङ अशिव्यते अक्षयते। न अश्रो-
ति। संहतिः समूहः। इति दुर्गादासः॥
“यद्वाति गयास्थश्च सर्वमानन्यमश्रुते”।

अश

इति याज्ञवल्क्यसंहिता।)
अश ग (क्रादि-परं-सकं-वेट्।) भोजने। अश्राव्यं
बुभुक्षितः। इति दुर्गादासः।
अशकुम्भी, स्त्री, (अश सलिलं कुम्भाति व्याप्नोति
इति। अश + कुम्भ + ट + एधोदरादिरयं।)
पानीयप्लवजः। इति रत्नमाला॥ पाना इति
भाषा।

अशकं, चि, (न शक्यम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अशक-
नीयं। असाध्यं। यथा। “अशक्ये अध्यवसायः
समर्थना”। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

अशक्तं, चि, (न शक्तः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शक्तिरहितं।
असमर्थं यथा। मनुः।

“विभ्रवाद्देह्यतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शत्रुपेक्षा कुले स्थितिः”॥
इति दायतत्त्वम्॥

“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते”।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अशत्रुः, ए, (न + शत्रु + क्तुन्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शत्रुरहिते मित्रे
च चि॥

अशूनं, स्त्री, (अश + ल्युट्।) भक्षणं। अन्नं। इति
हेमचन्द्रः॥ (“श्रीतं निर्भरवारि पानमशनं कन्दाः
सहाया मृगाः” इति नागानन्दे॥

“विशिश्रुमिष्टसंस्कारैः पथैरिष्टैरसादिभिः।
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितं”॥
इति सुश्रुतः॥)

अशनः, ए, असनवृत्तः। पीतशालवृत्तः। इति
रायमुकुटः॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

अशनपर्णी, स्त्री, (अशनस्य शालवृत्तविशेषस्य पर्ण-
मिव पर्णमस्याः।) वृत्तविशेषः। तत्पर्यायः।
वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ असन-
पर्णी ५ शनपर्णी ६ सनपर्णी ७ शीतः ८ शीतकः
९ अपराजिता १०। माराटी इति ख्याता।
इति शब्दरत्नावली॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्यच्।) भोजनेच्छा।
क्षुधा। इत्यमरः॥

“अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते पानात्पिपासा”।
इति शतपथब्राह्मणे। “क्षुताशनायः फलवद्धि-
भूया” इति भट्टौ॥

अशनायितं, चि, (अशनाय + क्त।) अशनाया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा।) क्षुधितं।
इत्यमरः॥

अशनिः, ए, स्त्री, (अश्राति सङ्घातं करोति।
अश + अनिः।) वधं। इत्यमरः। विद्युत्॥
“अथवा मम भाग्यविज्ञवादशनिः कल्पित एष
वेधसा” इति रघुवंशे॥

अशर्म [नृ,] स्त्री, (न शर्म। नञ्समासः। नास्ति
शर्म यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः।) कष्टं।
दुःखं।

“एकौघभूतं तदशर्मं कृष्णं
विभावरौ ध्वान्तमिव प्रपेदे”॥

इति भारविः॥ तद्विशिष्टं चि। इति जटाधरः॥

अशु

अशुखा, स्त्री, (नास्ति शुखा यस्याः।) श्रुलीढ्यं।
इति राजनिर्घण्टः॥

अशितं, चि, (अश + क्त।) भुक्तं। खादितं। तप्तं।
इति हेमचन्द्रः॥

“आप एव तदशितं नयन्ते”।

“तेजोऽशितं चेधा विधीयते”।

इति च कान्दोग्ये उपनिषदि॥

“अशितं मात्रया काले पथं याति जरां सुखं”॥
इति वाभटः॥ “यावद् यस्याशनमशितमनुप-
हृत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य
मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति”॥ इति चरकश्च॥

अशितङ्गवीनं, चि, (अशिता भोजिता गावो यत्र।
अशितगो + ख + निपातनात् सुमागमः।) आ-
शितङ्गवीनं। पूर्वगवादिचरितक्षेत्रादि। इत्यम-
रटीकासारसुन्दरी॥

अशित्रः, चि, (अश + इच्।) चौरः। इत्युणादि-
कोषः॥ (चरुः।)

अशिरं, स्त्री, (अश + इर।) हीरकं। इति राज-
निर्घण्टः॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

अशिरः, ए, (अश भोजने + इर।) अग्निः। राक्षसः।
सूर्यः। इति मेदिनी॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री। इत्युणादिकोषः॥
अशिश्रिका, स्त्री, (अशिश्री + सार्थे कन्।) अन-
पत्या। कन्यापुत्रविहीना स्त्री। इति शब्दरत्ना-
वली॥ आटकुडी इति भाषा॥

अशिश्री, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्याः इति। निपा-
तनात् डीप्।) अशिश्रिका। इत्यमरः॥

अशिक्षितं, चि, (न शिक्षितं। नञ्समासः।) शि-
क्षारहितः। अनिपुणः। अनभिज्ञः। यथा। “यत्र
सारथेरकौशल्यत् यानमन्यथा गच्छति तत्र
हिंसायां अशिक्षितसारथिनिर्योगात् स्वामी हि-
शतं दण्डं दाप्यः स्यात्”। इति कुल्लूकभट्टव्याख्या-
नात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशीतः, चि, (न शीतः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शीता-
भावयुक्तः। यथा,—

“अशीतास्तरवो माघे फाल्गुने पशुपक्षिणौ।
चैत्रे जलचराः सर्वे वैशाखे नरवानरौ”॥

इति पुराणम्॥

अशीतिः, चि, (अष्टदशतः परिमाणमस्य। पङ्क्ति-
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावस्ति-
प्रत्ययश्च।) संख्याविशेषः। ८० आशी इति
भाषा। यथा मनुः,—

“अशीतिभागं गृह्णीयात्

मासात् वार्जुषिकः शतात्।

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्

सतां धर्ममनुस्मरन्”॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ अपि च।

“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वायूनघोऽङ्गः।
प्रायश्चित्ताङ्गमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशुद्धं, चि, (न शुद्धम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अपवित्रं।
अकृतशोधनं। अशौचयुक्तं। यथा। शब्दः,—

अश्व

“ततः आद्रमशुद्धौ तु कुर्यादिकारशे तथा ।
कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” ॥
इति ।

“शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
देवे कर्मणि पत्रे च पञ्चमेऽङ्गिनि शुद्धति” ॥
इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाशुद्धियुक्तः ।)

अशुभं, स्त्री, (न शुभम् । नञ्त्त्पुरुषः । नास्ति-
शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गलं ।

“न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्” ।
मा च वोऽस्वशुभं किञ्चित्सर्वथा पशुनन्दनाः” ॥
इति च भारते ॥ तदुक्ते चि । यथा,—

“सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि
सम्पूजनं देववरस्य विष्णोः” ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
घृतं ।

“अशुभं खल्वनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वौषधीजलैः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अशून्यशयनव्रतं, स्त्री, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत्
व्रतम् ।) आवणकृष्णद्वितीयाकर्त्तव्यव्रतविशेषः ।
यथा,—

“ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेदयेन तद्वद ॥

भगवानुवाच ।

आवणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीराण्ये सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्नुते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं ॥
अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्त्तिता ।
तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विधानतः ॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥
अग्रयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥
लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्रीयात्तैलवर्जितं ।
नक्तमक्षारलवणं यावत्तत्स्याच्चतुष्टयं ॥
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां ।
दीपात्रभाजनैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणां ॥
पादुकोपानहञ्चचामरासनसंयुतां ।
अभीष्टोपस्करैर्युक्तां शुक्लाप्याम्बरावृतां ॥
सोपधानकविश्रामां फलेनानाविधैर्युतां ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्वितां ॥
अव्यङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्त्रतिने क्वचित् ॥

अशो

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलंकृत्य विधानतः ।
पद्मरास्तु भाजनं दद्यात् मन्त्रभोज्यसमन्वितं ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्णीमुपस्कारसमन्वितां ।
प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ॥
एवं यस्तु पुमान् कुर्यादशून्यशयनं हरेः ।
वित्तशब्देन रहितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पद्मरा विरहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
न विरूपं न शोकात्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
न पुनपशुरनानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्वन्मशून्यशयनं विष्णुलोके महीयते” ॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥
अश्रुतं, चि, (न श्रुतम् । नञ्त्त्पुरुषः ।) अपक्वं ।
इति रत्नमाला ॥
“तण्डुलात् षोडशगुणे श्रुते वाप्यश्रुते तथा ।
तोये पेयां पचेत्तावदयावत् सिक्थकनिर्गमः” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अश्रेष्ठं, चि, (नास्ति श्रेष्ठो यस्येति ।) श्रेष्ठरहितं ।
निःश्रेष्ठं ॥ सर्वं । इत्यमरः ॥
“स्थानं प्राप्यान्मश्रेष्ठाणां जगतामपि पूजितम्” ॥
“अहिंसादिश्रेष्ठेषु गुणेषु गुणिनां वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अश्रेष्ठेण । यथा,—
“अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः” ॥

इति कुमारः ।
“वक्तुमर्हस्यश्रेष्ठेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहिते
चि ॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । शोकनाशः २
विशोकः ३ वज्रलज्जुमः ४ वज्रलः ५ मधुपुष्पः ६
अपशोकः ७ कङ्कलिः ८ केलिकः ९ रक्तपल्लवः
१० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
१४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २०
पिण्डपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवदुः २३ । अस्य-
गुणाः शीतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदाहश्रमापहृत्वं ।
गुल्मशूलोदराधाननाशित्वं । कृमिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोकः शीतलस्तित्तो ग्राही वर्त्यः कषायकः ।
दोषापचीटपादाहकृमिशोषविषाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कलिकामक्षणाविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्र-
ष्टव्यः ॥ (योषितां सनूपुरचरणप्रहारेण अशो-
कानां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।
“पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषिता-
मास्यमद्यैः” । इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

अशो

“पादाघातः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहाति वकुलो मुखशीधुसिक्तः” ।
अपरञ्च ।

“सनूपुरचरणे स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” ॥
कुमारसम्भवे ५५ ।

“असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः” । इति ॥

“कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति” ।
इति रघुवंशे ।

“अशोकवल्कलक्ष्माणं श्रुतं दुग्धं सुशीतलं ।

यथाबलं पिबेत्पातस्त्रीब्राह्मणदरनाशनं” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥

“अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाङ्गे विपाचितं ।

तेन पादावश्लेषेण जीरकेण तथैव च ॥

घृतप्रस्थं पचेदेतत्पक्षिप्य च तथापरं ।

तण्डुलाम्बुजाक्षीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ॥

केशराजरसस्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः ।

जीवनीयैः पियालैश्च परुषसरलाञ्जनैः ॥

यष्ट्याङ्गाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी ।

तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेतैः पलाङ्कैः ॥

शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भदन्ताश्च चूर्णितं ।

पृथ्वायोगेन तत्पीतं निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥

श्वेतं कृष्णं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुस्तरं ।

कुक्षिशूलं योनिशूलं पृष्ठशूलञ्च दारुणं ॥

मन्दाग्निमरुचिं पाण्डुं कृशतां श्वासकासिनां ।

अशोकघृतमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेष्ु च” ॥ * ॥

अशोकघृतं ॥ * ॥

इति वैद्यकखेहमालिकायां ॥)

अशोकः, चि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः ।)
शोकरहितः । यथा,
“त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (खनामख्यातो दशरथस्य
मन्त्री । उक्तं रामायणे ।

“वृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्तश्चाष्टमोऽभवत्” ॥

खनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते ।

“अशोको नाम राजाभून्महावीर्योऽपराजितः ।
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः” ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोकश्च रोहतीति ।
अशोक + रुह + णिन् + डीप्) कटुरोहिणी ।

इत्यमरः ॥ कटुकीति भाषा । (“अशोकरोहिणी-
वैजयन्ती-सुवर्चला-पुनर्नवा-वृश्चिकाली-ज्योतिष्मा-
ती-प्रभृतीनि समासेन तित्तो वर्गः” ।

इति सुश्रुते ॥)

अशोकघष्ठी, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या
घष्ठी ।) चैत्रस्य शुक्ला घष्ठी । तस्यां घष्ठीपूजा यथा,
“चैत्रे मास्यसिते पक्षे षष्ठां घष्ठीं समर्चयेत् ।
सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च” ॥

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥०॥

“प्रसूत्या दादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।

अशो

सुते जाते तथा यथा घटी दादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी घटी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ॥
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा आश्विने लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाश्विने तथा ॥
नाद्याख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यग्ररूपा च शीतला तपसि स्मृता ॥
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्तिता ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।)
कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां शासनदेवताभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अशोकारिः, पुं, (आशोकस्य अरिः । कदम्बवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशोकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा ।
एवम्भूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । त-
त्राष्टम्यशोकाशोककलिकायुक्तजलपानं कर्तव्यम् ।
यथा, अथाशोकाष्टमी स्कान्दे ।

“मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकास्यां तथाष्टमी ।
पिवेदशोककलिकाः स्नायात्तौहिण्यवारिणि” ॥

अशोकाख्येयुपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्पानं ।
फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकराहित्यमवगन्तव्यं ।
लौहिण्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसु-
योगे तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गगुरुद्वयपुराणयोः ।

“अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः” ॥
पानमन्त्रस्तु ।

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥

स्त्रीशूद्रकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः
पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विरुतमेका-
दशीतत्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्जप्रहरयापि-
न्यामष्टम्यां भाटद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र सोतेजले बुधवारे
पुनर्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामः स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व-
पापक्षयपूर्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्ना-
यात् । स्नानेति कर्तव्यतां विधाय ।

“ॐ, ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर” ॥
इति पठित्वा स्नायात् ।

केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्ज-
प्रहरयापिन्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्ला-
ष्टम्यां शोकरहितत्वकामः अष्टावशोककलिका
अहं पिबामि इति सङ्कल्प्य,—

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥

इति पठित्वा विष्णुपदजलमिश्रिता अशोक-
कलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशूद्रानुपनीतैरपि
मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोहो
नास्ति प्रकृतेः समवेतार्थत्वात् । इति कृत्यतत्त्वं ॥

अशोचः, पुं, (न शोचः । नञ्समासः ।) शोकाभावः ।
तत्पर्यायः । अनहङ्कृतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अशौ

अशोचं, त्रि, (शुच् + कर्मणि श्यत् । ततो नञ्त्त्वं-
रुधः ।) शोकायोग्यं । अशोचनीयं । यथा,—
“अशोचानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गताहूतगताहूतं नानुशोचन्ति पण्डिताः” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ॥
(तथा च चाणक्ये,—

“अशोचो निर्धनः प्राञ्चोऽशोचः पण्डितवान्धवः ।
अशोच्या विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता”)

अशौचं, स्त्री, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो तञ्-
त्त्वरुधः) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्मा-
नर्हत्वप्रयोजकीभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
ककर्मानर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं ।
वैदिककर्मानर्हत्वप्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न
चाशौचाभाव एव शुद्धिसंस्कारविशेष इति
वाच्यं । अघानां यौगपद्येति न वर्जयेदघानि
इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाघपदप्रदर्शनात्
अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठञ्च सर्वदा” ॥

इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात्
शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
तत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रदगुरुमरणे अशौचं यथा,—

“गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीग्रहणं कृतं ।
दस्मात्तस्य त्रिरात्रन्तु ब्रह्मविद्याग्रहो यतः ॥
उपनीयाध्यापको यस्तस्मिन्नपि त्रिरात्रकं ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं श्रित्तं यतः ॥

ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।
तस्मिन्मृते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥”
इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।

“गुरावुपरते चैव अहाणि शिष्यसन्ततौ” ।
इति विज्ञानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।
विहितकर्मविरोधदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र
शुद्धितत्त्वोक्ताशौचानि संगृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥
जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं सम्पूर्णाशौचं ।
तच्च विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः ।
वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः ॥ (यथाह
मनुः ।

“शुधेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति” ॥)
जनने मरणे च दशमपुरुषपर्यन्तं सर्वेषां वर्णानां
अहः । चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ॥

जनने मरणे च जन्मनामस्मृतिपर्यन्तं सर्ववर्णाना-
मेकाहः ॥ जन्मनामस्मृतेरभावे स्नानमात्रं ॥
अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्डं ॥ माता-
महमरणे सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥

मातृवस्वीय-पितृवस्वीय-मातुलपुत्र-भागिनेय-
मरणे सर्ववर्णानां पक्षिणी ॥
पितामहभगिनीपुत्र-पितामहीभगिनीपुत्र-पि-
तामहीभ्रातृपुत्ररूप-पितृवान्धवत्रयमरणे सर्वव-
र्णानां पक्षिणी ॥

मातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभगिनीपुत्र-मा-
तामहीभ्रातृपुत्ररूप-मातृवान्धवत्रयमरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥
एकग्रामवासिखगोत्रजमरणे सर्ववर्णानामहो-
रात्रं ॥

औरस्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥
आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां त्रिरात्रं ॥
समानजातीयोक्तृजातीयपुरुषान्तर-संगृहीत-
स्वभार्यामरणे सर्वेषां त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णेषुक्ता-
मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रगृहे मातृवसुभ्रातृपुत्रगृहे पितृ-
वसुः पितृवस्वीयगृहे मातुलपुत्रस्य जामातृगृहे
अश्वश्वश्वरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां त्रि-
रात्रं ॥
अश्वश्वश्वरयोः सन्निधिमरणे सर्ववर्णानां त्रि-
रात्रं ॥ अश्वश्वश्वरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥
अश्वश्वश्वरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्वेषामहोरात्रं ॥
भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृवस्व-मातृवस्व-
गुर्वङ्गना-मातामही-मरणे सर्वेषां पक्षिणी ॥
आचार्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य
श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥ मातृवस्वपुत्र-पितृवस्वपुत्र-
मातुलपुत्ररूपात्मवान्धवत्रयमरणे सर्ववर्णानां
पक्षिणी ॥
(तथा च मनुः—

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च” ।
प्रथममन्येनोपा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितै-
वान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः
पुत्रयोर्दयासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-
स्त्रिरात्रं । तत्सपिण्डानामेकरात्रं । तद्वितीय-
पितुर्मरणे तथाविधपुत्रयोरपि त्रिरात्रं । तथा-
विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्यु-
क्ताशौचं ॥
दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥
पितृमातृमरणे ऊपानां कन्यानां त्रिरात्रं ॥ यदि
मातुलमातृवस्वपितृवस्वप्रभृतीनां दहनवहनं
करोति तदा सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥
मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरं मरणश्रवणे
तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं ।
किन्वाचारात् स्नानमात्रं ॥

अथ बालाद्यशौचं २ ॥
नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे मर-
णे मातापित्रोरस्पृश्यत्वं युक्तं तदेव स्वजात्युक्त-
जननाशौचं ॥ ज्ञातीनान्वशौचं नास्ति ॥
नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-
दिसपिण्डानां मातुश्च जननाशौचं ॥ तच्च ब्राह्म-
णानां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितुः
सचेलं स्नानं । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेल-
स्नानं ॥
(तथाच संवर्त्तः,—
“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

अशौ

तामहीभ्रातृपुत्ररूप-मातृवान्धवत्रयमरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥

एकग्रामवासिखगोत्रजमरणे सर्ववर्णानामहो-
रात्रं ॥

औरस्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां त्रिरात्रं ॥
समानजातीयोक्तृजातीयपुरुषान्तर-संगृहीत-
स्वभार्यामरणे सर्वेषां त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णेषुक्ता-
मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रगृहे मातृवसुभ्रातृपुत्रगृहे पितृ-
वसुः पितृवस्वीयगृहे मातुलपुत्रस्य जामातृगृहे
अश्वश्वश्वरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां त्रि-
रात्रं ॥

अश्वश्वश्वरयोः सन्निधिमरणे सर्ववर्णानां त्रि-
रात्रं ॥ अश्वश्वश्वरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वश्वश्वरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्वेषामहोरात्रं ॥
भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृवस्व-मातृवस्व-
गुर्वङ्गना-मातामही-मरणे सर्वेषां पक्षिणी ॥

आचार्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य
श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥ मातृवस्वपुत्र-पितृवस्वपुत्र-
मातुलपुत्ररूपात्मवान्धवत्रयमरणे सर्ववर्णानां
पक्षिणी ॥

(तथा च मनुः—
“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च” ।
प्रथममन्येनोपा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितै-
वान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः
पुत्रयोर्दयासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-
स्त्रिरात्रं । तत्सपिण्डानामेकरात्रं । तद्वितीय-
पितुर्मरणे तथाविधपुत्रयोरपि त्रिरात्रं । तथा-
विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्यु-
क्ताशौचं ॥

दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥
पितृमातृमरणे ऊपानां कन्यानां त्रिरात्रं ॥ यदि
मातुलमातृवस्वपितृवस्वप्रभृतीनां दहनवहनं
करोति तदा सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥

मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरं मरणश्रवणे
तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं ।
किन्वाचारात् स्नानमात्रं ॥

अथ बालाद्यशौचं २ ॥
नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे मर-
णे मातापित्रोरस्पृश्यत्वं युक्तं तदेव स्वजात्युक्त-
जननाशौचं ॥ ज्ञातीनान्वशौचं नास्ति ॥
नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-
दिसपिण्डानां मातुश्च जननाशौचं ॥ तच्च ब्राह्म-
णानां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितुः
सचेलं स्नानं । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेल-
स्नानं ॥
(तथाच संवर्त्तः,—
“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

अशौ

माता शुधेदशाहेन खानात् स्पर्शनं पितुः” ॥)
पुत्रकन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः ।

पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरखानात्
वैदिककर्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरखानात् वैदिक-
कर्माधिकारः ॥

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः । वैदिककर्माणि तु मासोत्तर-
खानात् शुद्धिः ॥

एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ॥
षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
पित्रोस्त्राहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षण्मासो-
परि दिवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राहः ।
सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः । कृतचूडे त्र्यहः ॥

(अत्र मनुः,—

“नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैश्चिकी सृता ।
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥
ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्राहमेव वा ॥”)
दिवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-
बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ॥
तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मास-
त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाहः ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे
त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि
दिवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि
कृतचूडमरणे द्वादशाहः ॥ दिवर्षोपरि षड्वर्षा-
भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि दैवात् कृतो-
द्वाहे मासो व्यवह्रियते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्राशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
वर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । दिव-
र्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ॥

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले
पितृकुले च त्रिरात्रं

(“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहः शुद्धयन्ति बान्धवाः” ।
इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलएव सम्पूर्णाशौचं ॥

दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः
शौचं ॥

चूडापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
पर्यन्तं त्रिरात्रं ॥

दत्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः
शयनासनादिसंसर्गशून्ययोस्त्रिरात्रं । तथाविधब-
न्धवर्गाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिणान्तु
सर्वेषां पूर्णाशौचं ॥ एतत्सर्वं सर्ववर्णसाधारणं ॥

१३८

अशौ

अथ गर्भसावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भसावे सर्ववर्णस्त्रीणामेवा-
शौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्माणोर्गर्भमाससम-
सङ्गदिनव्यापकं ॥ [इति मनुः ।)

(“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भसावे विशुध्यति” ॥

द्वितीयमासावधिगर्भसावे माससमसङ्गदिनाधि-
कादेकदिनात्परं ब्राह्मण्या वैदिककर्माधिकारः ॥
क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्गदिनाधिकात् दिन-
द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-
दिनात् ॥

सप्तमाष्टममात्रयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं ।
सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादि-
सपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाचरणश्रीलानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिनएव मरणे
एवं क्षेयं । सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मदि-
तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-
मरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्रानुमतबुद्धिपूर्वकात्मघातिनो नाशौचदा-
हश्चाद्धादि ॥

शास्त्रानुमत्या अनशनादिमृतस्य प्रमादादनशना-
शनि-वह्नि-जलोच्छेदप्रपतन-संग्राम-भृङ्गि-दंष्ट्रि-
नखि-व्याल-विष-चण्डाल-चौर-हृतस्य च त्रिरात्रं ॥
भृङ्गादिभिः स्त्रिया च क्रीडां कुर्वतः प्रमदा-
प्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन
तद्वतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्वतस्य चौर्यदो-
षेण राज्ञा हृतस्य कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यै-
रसमानवर्णैर्हृतस्य विप्रादेव्याधिजनकौषधस्य
विषस्य वज्रेण वा दातुर्मरणे पाषण्डाश्रितस्य नित्य
परापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवज्रादि-
शस्त्रोद्भूत-जल-गिरि-वृक्षप्रपात-मृतस्य चर्मो-
स्थ्यादिमयपात्रनिर्मातृविप्रादेर्मनुष्यबधस्यानाधि-
कारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंकर्माशक्त-
नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणाभिहतस्य
बुद्धिपूर्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनो गलत्-
कुष्ठिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहा-
शौचादिकं कार्यं ॥ तत्कृत्वा तप्तकृद्द्वयं कुर्यात् ॥
(अत्र मनुः,—

“यथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्ततेदकक्रिया ॥
पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।
गर्भभर्तृद्रुहाञ्चैव सुरापीनाञ्च योषितां ॥
इति ।) स्नेहवत्स्कारादिभिर्युद्धे सामर्थ्यहृतवि-
प्रादेर्दाहाशौचादिकमस्येव ॥

कृतप्रायश्चित्तगलत्कुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्यं ॥
शस्त्रेणाभिमुखहतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ॥
गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा दण्डेन युद्धे हतस्याहोरात्र-
मशौचं ॥

नृपतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुख-
हतस्य च त्रिरात्राशौचं ॥

गोविप्रपालनेऽभिमुखयुद्धहतस्य सद्यः शौचं
पराङ्मुखहतस्य तु त्रिरात्रं ॥

अशौ

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरक्षतमरणे
सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहादूर्ध्वं सम्पूर्णा-
शौचं ॥

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे त्र्यहमध्ये
त्र्यहं त्र्यहः प्रकृताशौचं ॥

लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारि-
भाषिकशस्त्रघातस्तु ।

“पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिभृङ्गिजैर्हताः ।

पतनानशूनप्रायैर्वाभिविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ॥

इति देवीपुराणोक्तः ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौच-
श्रवणे शेषाहोभिः शुद्धिः ॥

(“विगतं तु विदेशस्थं शृणुयात् यो ह्यनिर्दशं ।
यच्छ्रेष्ठं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ॥

इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्थजातिजननश्रवणे-
ऽशौचं नास्येव । पुत्रजननश्रवणे तु सचेलखानात्
शुद्धिः ॥ (अत्र मनुराह ।

“निर्दशं जातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाहृत्य शुद्धो भवति मानवः” ॥)

सम्पूर्णाशौचमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां
त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचेलखानादङ्गास्पृश्यत्व-
निवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां खानेन
शुद्धिः ॥ (अत्र मनुः ।

“अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति” ॥)

मातृ-पितृ-भर्तृ-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्रपत्न्यो-
रेकाहेन शुद्धिः ॥ दिवर्षोत्तरश्रवणे खानमात्रं ॥
पूर्णाशौचातिक्रमएव विदेशस्थमरणाशौचश्रवणे
त्र्यहःशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे ॥ यत्र मरण-
मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवण-
दिनावधिसंज्ञायुक्तमशौचं । खण्डाशौचेऽपि
महागुरुनिपाते एकरात्रं ॥

अथाशौचसङ्करः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा-
शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्णाशौच-
कालेन सर्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—

“अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनो ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशं” ॥)

पूर्णजननाशौचान्तदिने पूर्णजननाशौचान्तरपाते
पूर्णमरणाशौचान्तदिने पूर्णमरणाशौचान्तरपाते
च पूर्णाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥

पूर्णजननाशौचान्तिमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्यो-
दयात् पूर्वं तत्पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण
शुद्धिः ॥

एवं मरणाशौचेऽपि ॥

पूर्णाशौचवर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते
पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः ॥

अशौचचितयान्तदिनकृत्यं क्षौरादिकमेकदैव
तद्वितीयदिनकृत्यं आह्लादिकं तत्परदिने ॥

अशौ

अत्र च अशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः सपुत्तजनने पितृमातृभर्तृमरणे च न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। किन्तु सपुत्तजननावधि पितृमातृभर्तृमरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजननाशौचपूर्वार्द्धे - सपुत्तजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन शुद्धिः ॥ परार्द्धे चेत् सपुत्तजननाशौचकालेन शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पितृमातृभर्तृमरणे पूर्वार्द्धे पूर्णाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन शुद्धिः ॥

सपुत्तजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिजनने पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। किन्तु पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः ॥

सपुत्तजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः सपुत्तजनने एवं मातृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः पितृमरणे पितृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्मातृमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयवृद्धिः ॥ जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचकालाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन पूर्णाशौचनाशः ॥ तन्नाशदेव परार्द्धजातबालस्य मातृपितृयतिरिक्तसपिण्डानां पूर्णार्द्धजातबालस्य मातापितादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः ॥ पूर्वजातबालस्य मातापित्रोस्त्वसृश्यत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौचद्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्वार्द्धजातबालमरणे तन्मातापित्रोः पूर्णाशौचकालपर्यन्तं अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं ॥ परार्द्धजातबालमरणे तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोरङ्गास्पृश्यत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचं। विशेषातिरिक्तसमसंख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः। असमसंख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥ श्रद्धेतरायाः पुत्तजननप्रयुक्तविंशतिरात्राशौचाभ्यन्तरे प्रत्युम्भरणेऽपि पुत्तजननाशौचकालेन शुद्धिः ॥

पूर्वोक्तसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्ये पितृमातृभर्तृमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन शुद्धिः। एकाहे पूर्णाशौचिसपिण्डद्वयमरणे यावदशौचं तावत् सर्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वं ॥ सकुल्यपर्यायसमानोदकमरणे विद्युदादिमरणेऽपि अशौचं त्रिरात्रं। अङ्गास्पृश्यत्वमेकरात्रं। तेनैतत् त्रिरात्रद्वयं गुरु ॥ विदेशस्थमरणे अर्थात् अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे त्रिरात्राशौचं अङ्गान्स्पृश्यत्वज्ञानापनेयं। अतस्तत्तु। एषां सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातित्रिरात्राशौचस्य लघुनः विदेशमृतपितृमातृभर्तृत्रिरात्राशौचेन शुद्धिः ॥ तुल्यत्रिरात्राशौचसन्निपाते पूर्वणैव शुद्धिः ॥ कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ सर्ववर्णाया मातुर्भासेन शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचं ॥ तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे श्रद्धाभिन्नमातुः

अशौ

कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः। न तु पुत्रमरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः। न तु परजातमरणात् ॥ श्रद्धाया यमजोत्पत्तौ प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः। न तु परजातमरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्यद्भार्य्य सुधीभिः ॥

अथ श्वानुगमनाद्यशौचं ॥ ८

ब्राह्मणश्वानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलखानामिस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

क्षत्रियश्वानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥ वैश्यश्वानुगमने ब्राह्मणस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥ शूद्रश्वानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामश्रुतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रमादात् शूद्रश्वानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाहनामिस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचं ॥

लोभेन सजातीयदाहे स्वस्वजात्युक्ताशौचं ॥

असजातीयशवदहनवहनस्पर्शैः श्वजात्युक्ताशौचं ॥

स्नेहादसम्बन्धिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासे त्रिरात्रं। अशौचिकुलान्नभोजने तत्तुल्याशौचं ॥ अशौचान्नभोजनं विना तद्गृहवासेऽहोरात्रं ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरस्नेहेनापि दाहे त्रिरात्रं ॥

चिताधूमसेवने स्नानात् शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः।

“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यदन्नमस्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति।

अनदन्नमन्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाभिं घृतं प्राश्य विशुध्यति” ॥)

श्रद्धे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वा-

श्रुतिपातेन विप्रस्य त्रिरात्रं ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपा-

तनेऽहोरात्रं ॥

श्रद्धे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादूर्ध्वं मासाभ्यन्तरे तद्गृहेऽश्रुपातेन विप्रस्याहोरात्रं सचेलखानञ्च ॥

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं विप्रगृहे रोदने विप्रस्य

एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्द्वे रोदने विप्रस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥

शूद्रस्तु सर्वत्र रोदने नक्षेन शुद्धः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे

ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालस्तु पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-

र्थाहः। क्षत्रियस्य षष्ठाहः। वैश्यस्य अष्टमाहः।

शूद्रस्य दशमाहः ॥ अष्टाशौचे सर्वेषां द्विती-

याहः ॥

पूर्णाशौचिमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यता-

निवृत्तिः ॥ क्षत्रियस्य षष्ठदिने। वैश्यस्य अष्टम-

दिने। शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥

सर्वस्य खण्डाशौचे त्रिभागकालेनास्पृश्यतानि-

वृत्तिः।

अशम

अतीतेऽशौचे सचेलखानेनास्पृश्यतानिवृत्तिः ॥ जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति ॥ पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पूर्वं पितुर्विमातृणाञ्चास्पृश्यत्वं ॥

सूतिकासपर्शे पितुर्विमातृणाञ्च सूतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वं। अन्येषां स्नानमात्रं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने श्रद्धायास्त्रयोदशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरूर्ध्वमधोवा रुधिरखवे सन्ध्यावन्दनाद्यतिरिक्तकर्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तखवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वलाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि त्रिरात्रमशौचं ॥ त्रिरात्रात् परं सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचाभावः ॥

अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥

ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्वाहाशौचं ॥

ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं ॥

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि भर्तृसेवनादिलौकिककर्मणि

शुद्धा। पञ्चमेऽहनि दैवपैत्रकर्मणोः शुद्धा ॥

(“शुद्धाभर्तृस्वतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा दैवपैत्रयोः।

दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति” ॥

इति शुद्धितत्त्वे।)

रजस्वलाया अशौचमध्ये सूतिकासपर्शे अन्यज-जातिस्पर्शे च त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ उप-वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्तृपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वला भवति तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात्

किन्तु शुद्धुत्तराशौचदिनासत्त्वएवायं विधिः। तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयं ॥

आब्दिकश्राद्धकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्वला भवति तदा पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं कुर्यात् ॥*

(अभिषिक्तक्षत्रियाणां चान्द्रायणादिप्रवृत्तकारिणां गवामयनादिश्राद्धप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-शौचाभावएव। उक्तञ्च मनुना।

“न राज्ञामधदोषोऽस्ति प्रतिनां न च सत्रिणाम्। ऐन्द्र स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ॥

विष्णुणाप्युक्तम्। “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि, न प्रतिनां व्रते, न सत्रिणां सत्रे”। इति ॥)

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अशमः, पुं, पर्वतः। मेघः। वैदिकशब्दोऽयं ॥

अशमकदली, स्त्री, (अशमा इव कदलीफलं यस्याः।)

कदलीविशेषः। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः

गुणपर्यायौ काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अशमकेतुः, स्त्री, (अशमेव केतुरस्याः।) क्षुद्रपाषाण-

भेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अशमगर्भः, पुं, (अशमेव गर्भो यस्य।) हरिन्मणिः।

मरकतं। इत्यमरः ॥

अशमगर्भजं, स्त्री, (अशमनो गर्भाज्जायते इति। अशम-

गर्भ + जन् + ड।) मरकतं। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाप्मा इति भाषा ॥ (पुं, पाषाणजो वज्रिः।)

अशमज्ञः, पुं, (अशमानं पाषाणं हन्ति भिनत्तीति।) अशम-

अश्व

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदनवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हायाजुडी इति भाषा ॥ अश्वभेदशब्दे-
ऽस्य पर्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्वजं, स्त्री, (अश्वनः प्रस्तराज्जायते इति । अश्वन्
+ जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वोऽभिर्वधतः क्षत्रमश्वनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः खासु योनिषु शाम्यति ॥”
इति मनुः ॥ शिलाजतुर्वैद्यकचक्रपाणिसंय-
हस्याश्वरीरोगचिकित्सायां वरुणघृते यथा ॥
‘अमृता चाश्वजं देयं’ ॥)

अश्वजतुकं, स्त्री, (अश्वजतु + स्वार्थे कन् ।) शिला-
जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य
विशेषविवरणं ज्ञेयं ॥)

अश्वदाराः, पुं, (अश्वानं दारयतीति । अश्व +
दृ + णिच् + ल्यट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्त्रं ।
इति जटाधरः ॥ टांकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वनः प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र ।
प्रकन्धादिरयं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अन-
वधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्मात्
मरुत्वत्वां जातः खनामख्यातो मरुद्भेदः । तथा च
हरिवंशे ।

“मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुतान् ।”

“अश्वन्तं चित्ररश्मिश्च तथा निष्कृषितं नृपं ॥”)

अश्वन्तकं, स्त्री, (अश्वन्त + स्वार्थे कन् ।) चुल्ली ।
मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मे-
दिनी ॥ सेज आधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्वन्तकः, पुं, अश्वन्त + कन् ।) टणविशेषः । अश्व-
कुचाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्वोटकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ वृद्धविशेषः । आवुटा इति
पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्दुकः २ कुराली
३ अश्वपत्रः ॥ स्रक्षत्वक् ५ नीलपत्रः ६ यमलप-
त्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशी-
तलत्वं । पित्तप्रमेहविदाहटण्णाविषमज्वरविषा-
र्त्तिच्छर्द्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वपुष्पं, स्त्री, (अश्वनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-
जनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्वभालं, स्त्री, (अश्वेव भाजयति चूर्णितं करोति ।
भजचूर्णने । भज + णिच् + अण् ।) पृषोदरादि-
त्वात् जस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थलौहादिपात्रं ।
तत्पर्यायः । लौहभाणं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्वभित्, [ङ्] पुं, (अश्वानं भिनत्तीति । अश्व +
भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदी वृद्धः । इति रत्न-
माला ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्वभेदः, पुं, (अश्वनो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाण-
भेदी वृद्धः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
“अश्वभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृक्काश्च हृजः ॥
योनिरोगान् प्रमेहांश्च स्त्रीहृत्पूजगानि च” ।
इति भावप्रकाशः ॥

“एरुडो विजपूरश्च गोक्षुरं वृद्धतीदयं ।

अश्व

अश्वभेदस्तथावित्त्व एतन्मूलः कृतः वृद्धः ॥
एरुडोतैलहिङ्गाद्यो यवक्षारः ससैन्धवः ।
स्तनकण्ठकटीमेदुहृदयोत्थवधां जयेत्” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्वयोनिः, पुं, (अश्वो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
मरुक्तमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्वरः, त्रि, (अश्वनोऽयमिति । अश्व + र ।) प्रस्तर-
सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति
भाषा ।

अश्वरी, स्त्री, (अश्वानं राति ददाति या । अश्वन् +
रा + क + गौरादित्वात् ङीप् । मूत्रक्षक्षरोगो
हि मूत्रदारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।)
मूत्रक्षक्षरोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्वर्यधिकारः । अथाश्वर्याः सन्निवृत्तिदानं
सङ्ग्राह्याह ।

“वातपित्तकफैस्त्रिष्वनुत्थं शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्वर्याः सूर्यमोपमाः” ॥

श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवाधिकारणाः । शुक्रजां
विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवाधिकारण-
त्वात् । अन्ये तु शुक्राश्वर्यामपि कफकारणत्व-
मिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-
पमाश्चिकित्सां विना ॥ ॥ सम्प्राप्तिमाह ।

“विशेषयेदस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वर्यपजायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥

पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा
शोषमुपनयेत् यदा तदा अश्वरी क्रमेण क्रमशो
वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ * ॥
पूर्वपमाह ।

“नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्ववृत्तान् ।

वस्त्याभ्यान् तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रक्षक्षं ज्वरोऽरुचिः” ।

वस्तः कृगलकः ॥ * ॥ सामान्यलक्षणमाह ।

“सामान्यलिङ्गं रुड्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥

तद्यथायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं ।

तत्संदोभात् क्षते साखमायासाक्षातिरुग्भवेत्” ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सवि-
च्छेदधारं । तथा अश्वर्या । मार्गः मूत्रवाहि

स्रोतः । तद्यथायात् कदाचिदायुना अश्वर्या

मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् ।

गोमेदकोपमं गोमेदको मणिः किञ्चिन्नोहित-

स्तदर्थं । तत्संदोभात् तस्या अश्वर्याः सञ्चारात् ।

वर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते साखं सरक्तं

मेहेत् । आयासात् प्रवाहनादिजनितात् ॥ * ॥

वातोल्लङ्घनामाह ।

“तत्र वाताद्गुणं त्वार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।

मृद्राति मेहनं नाभिं पीडयत्यपि सङ्कणन् ॥

सानिलं मुञ्चति शक्नुमुज्ज्वलति विन्दुशः ।

श्यावारुणाश्वरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव” ॥

सङ्कणन् आर्तनादं कुर्वन् नाभिदेशं पीडयति ।

अश्व

शक्नुवत् पुरीषं सानिलं मुञ्चति । मुज्ज्वलं वारं ।
विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-
त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अरुणा किञ्चि-
द्रक्ता । एवं चाश्वर्या वर्णाकारकथनं आ-
कृत्याणां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रामाण्यस्यापनार्थ-
माहुः । चिताकण्टकैरिव वदरीवीजवत् क्षुद्रा-
पुरैर्वर्णिता ॥ * ॥ पित्तोल्लङ्घनामाह ।

“पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ।

भस्मातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्वरी” ॥

दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।

पच्यमान इव क्षारेणैव । उष्णवान् उष्णस्पर्शः ॥ * ॥

कफोल्लङ्घनामाह ।

“वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।

अश्वरी महती श्लेष्मा मधुवर्णाथवा सिता” ॥

महती कुक्कुटाखलुत्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-
मुक्ता ॥

“एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।

आश्रयोपचयाज्ञत्वात् ग्रहणाहरणे सुखाः” ॥

एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा

एवाश्वर्या विशेषतः श्लेष्मसमवाधिकारणाः । बाला-

स्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च

सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्वर्या दिवास्प्रसमश-

नाध्यश्नस्त्रिधश्रीतगुरुमधुराहारप्रियत्वात् विशे-

षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्

महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव

बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्का-

सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्वकं

निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह ।

आश्रयोपचयाज्ञत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्यो-

पचयः स्थाूल्यं तस्याज्ञत्वात् ॥ * ॥ शुक्राश्वरीमाह ।

“शुक्राश्वरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्” ।

अव्ययानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः ।

तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-

सम्प्राप्तेरसम्भवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः ।

शुक्रधारणात् वेगात् अव्ययमानस्य शुक्रस्य धार

णात् ॥ * ॥ शुक्राश्वर्याः सम्प्राप्तिमाह ।

“स्थानाद्युत्तममुक्तं हि मूष्कयोरन्तरेऽनिलः ।

शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्वरी” ॥

अनिलः मैथुनवेगेन स्थानाद्युत्तं । अमुक्तं मैथुन-

वेगधारणेन दृतं शुक्रं । मूष्कयोः मेदुसहितयोः ।

मेदुवषणयोरन्तर इति सुश्रुतवचनात् । तेन

मेदुवषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य

शोषयति । तच्छुक्रमश्वरी तथाभूतं शुक्रमेवा-

श्वरी ॥ * ॥ अस्या लक्षणमाह ।

“वस्तिरुज्ज्वलत्वमुष्कमव्यययुक्तारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥

पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्वर्ये च शर्करा” ।

तस्यां शुक्राश्वर्या । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथ-

मपि विलीयते विलयं याति तदा शुक्रं इति

मूत्रमार्गात् प्रवर्तते । पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्

तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे

स्थाने मेदुवषणयोरन्तरे पीडिते सति सा

अश्व

विनीयते अन्तर्हीना भवति ॥ अवस्थाभेदादशरी
शर्करा सिकता भवतीत्याह । अश्वस्यैव च शर्करा
चकरात् सिकता च भवति । शर्करासिकतयोश्च
भेदो महत्वात्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः ॥ कथं अश्वरी
शर्करा भवतीत्याह । सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्क-
रेत्यभिधीयते । सा अश्वरी ॥ * ॥ शर्करायाः पात-
मवरोधश्च सहेतुकमाह ।

“अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।
निरिति सहमूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्” ॥
सा अश्वरी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्र-
स्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा
निरिति पतति । प्रतिलोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ
विबध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता लघ्ना
स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्यात् । तानेवोपद्रवानाह ।
“दौर्बल्यं सदनं काशं कुक्षिशूलमथारुचिं ।
दाह्युत्प्लवङ्गवातश्च दृष्टां हृत्पीडनं वमिं” ॥
दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अवसन्नत्वं । का-
शमङ्गाणां । उदरैकदेशे शूलं । उष्णवातं मूत्रा-
घातविशेषं ॥ * ॥ अश्वरी शर्करा सिकताना-
मरिहमाह ।

“प्रसूननाभिवृष्यं बद्धमूत्रं रजान्वितं ।
अश्वरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥
शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥ * ॥
अथाश्वर्याधिकित्वा ।
“शुण्डाग्रिममपाषाणमिदुम्वरुणगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलैः कायं कृत्वा विचक्षणः ॥
रामठत्तारलवणचूर्णं क्षिप्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्वरी मूत्रहृच्छ्वं नाशमायाति निश्चितं ॥
कायः शुण्डादिनामायं दीपनः पाचनः परं ।
हन्ति कोष्ठान्धितं वातं कण्ठरुग्गदमेद्रजं” ॥
रक्तुलं ।

शुण्डादिक्वाथः ॥ * ॥

“एलोपकुल्यामधकाशमभेद-

कौन्तीश्वदद्वावकोरवूकैः ।

अश्वतं पिबेदश्वजतुप्रगाढं

सशर्करं मूत्रगदेऽश्वरीषु” ॥

उरवूक एरुहस्तस्यात्र मूलं । मूत्रगदे मूत्रहृच्छ्वे ।
एलादिक्वाथः ॥ * ॥

“कुष्माण्डकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत् ।
वस्तौ मेद्रे शूलयुक्ते अश्वरीशर्कराज्ञयेत्” ॥ * ॥
“वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्डीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायक्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्यधः” ॥
क्षारो यवक्षारः ॥ * ॥

“त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं ।
अवीक्षीरेण सप्ताह्वादशरीनाशनं पिबेत्” ॥
अवीक्षीरे ॥ * ॥

“वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुडसमन्वितः ।
अश्वरी पातयत्याशु वस्तिशूलश्च नाशयेत्” ॥ * ॥
“कायो वरुणमूलस्य तस्य कक्केन संयुतः ।
शिशुमूलस्य च कायः कटूणाश्चाश्वरीं हरेत्” ॥ * ॥
“शृङ्गवेरयवक्षारपथ्याकालीयकाश्वितः ।

अश्व

दधिमण्डो भिनक्षुग्रामशरीमाशु पानतः” ॥

शृङ्गवेरं नागरं ॥ * ॥

“नो जग्धं क्षमिभिर्घनं सुतरुणं स्निग्धं शुचिस्थानजं
घस्ते पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं क्षित्वा तुलां ग्राहयेत् ।
संगृह्याशु चतुर्गुणाभ्वपि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥
क्षान्वेवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेघां पलं
शुण्डीवर्वाकवीजगोक्षुरकणापाषाणभिच्छीतला ।
कुष्माण्डत्रपूषाक्षवीजकुण्टीवास्तूकशोभाञ्जनं
द्राक्षेलागिरिजाभयाक्षमिहतां चूर्णीकृतानाङ्गिपेत् ॥
पथ्याशी प्रतिवासरं गुडमसुं योऽक्षप्रमाणं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनितश्लेष्मः पतन्ति द्रुतं” ॥
एवर्वाकवीजं कर्कटीबीजं । पाषाणभित् हाथा-
कोडीति लोके । शीतला नीलदूर्वा । तथाच ।
“नीलदूर्वा स्मृता शस्यं शादलं हरितं तथा ।
शतपर्वा शीतकूम्भी शीतला वामनी तथा” ॥
इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुण्टी धान्यकं ।
गिरिजं शिलाजतु । क्षमिहत् विडङ्गं । वरुणा-
दिगुडः ॥ * ॥

“मञ्जिष्ठा चापुषं बीजं जीरकः शतपुष्पिका ।

धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥

एतेषां समभागानां चूर्णं टङ्कमितं नरः ।

भक्षयेन्मधुना सार्द्धं पतेत्तस्याश्वरी ध्रुवं” ॥ * ॥

“पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्थस्य शृते तु यः ।

लवणं शरपुष्कस्य सार्द्धमाषद्वयोन्मितं ॥

क्षिप्त्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्वरी ।

शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥

इत्यश्वर्यधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।

“तुल्यतामश्वना याति तस्मात्तामश्वरीं विदुः” ।

इति माधववृत्तवर्गविनिश्चयस्यान्यतमटीकाकृतोक्तं ॥

“पितृमातृकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ।

अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाश्वरीगदः ॥

मूत्राविद्यौ च पितरौ सुरतं कुरुतो यदि ।

मूत्रेण सहितं युक्तं चवते गर्भसम्भवं ॥

पञ्चजस्य खदेहस्य स च तत्र प्रजायते ।

मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिषु ॥

सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदश्चाल्पाद्भवति मानुषे ।

तारुणे चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥

विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ।

शुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीशुक्रं विचिनोति च ॥

पुनश्च मेहने वासः वातेन शोषितश्च तत् ।

इयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रदारं रणजि च ॥

तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना ।

अण्डसन्धिस्थिता याति शर्करा शूलसाध्यका ॥

अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुन ! महामते” ।

अस्याधिकित्वा यथा ॥

“शुण्डीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा ।

कायो गुडयवक्षारयुतश्चाश्वरिनाशनः ॥ १ ॥

गोक्षुरकस्य बीजानां धातुमाक्षिकसंयुतं ।

चूर्णं माक्षिकदुग्धेन पानश्चाश्वरिपातनं” ॥ २ ॥

अस्यां पथ्यानि यथा ॥

अश्व

“पुराणवर्धिकाशालिरुक्तगुलकास्तथा ।
श्यामाकः कोद्रवोदालो मर्कटीदण्डधान्यकं ॥
कुलत्थयवगोधूमास्तथाचैवाङ्गकी भिषक् ।
वातघ्नाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणां ॥
क्रौञ्चाद्यानि च मांसानि पथ्यान्श्वरिनाशने” ॥
इति हारीतः ॥

“विशेषयेदस्तिगतन्तु शुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्वर्यपजायते तु
क्रमेण पित्तैस्त्रिव रोचना गोः ॥
कदम्बपुष्पाक्षतिरश्वतुल्या
स्त्रिपुष्पाक्षतिरप्यथवापि मृद्वी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा
मूत्रं रजां तस्य करोति वस्तौ ॥
ससीवनीमेहनवस्तिशूलं
विशीर्णधारश्च करोति मूत्रं ।
गृह्णाति मेद्रं स तु वेदनात्तो
मुहुः शृङ्गमुक्षति मेहते च ॥
क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह साष्टक्
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।
एषाश्वरी मारुतभिन्नमूर्तिः
स्याच्छर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती” ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“क्रिया हिता त्वश्वरिशर्कराभ्यां
हृच्छे तथैवेह कफानिलाभ्यां ।
कार्याश्वरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं शृणु कर्मसिद्धं ॥
पाषाणभेदं लघुकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाव्योषशठीनिकुम्भाः ।
हिंखीखराश्रासितिमारकाभ्या-
मेवर्वाकाणां त्रपुषस्य बीजं ॥
उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसाक्षं
स्याद्दे दृढतौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्वरिभेदि पक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणतैः ॥ १ ॥
शिशोस्तु यूषो मृदुमूलकल्का-
दित्यप्रमाणादुद्धततैलमृष्टात् ।
शीतोऽश्वमित्यादधिमण्डयुक्तं
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ २ ॥
जलेन शोभाञ्जनमूलकल्काः
शृतो हितश्चाश्वरिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शोषजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रचवतेऽश्वरी तु
शान्धेनैवैच्छेत्तुल्यविदुद्धरेत्तां” ॥ ४ ॥

अस्यां वर्जनीयान्याह ।

आयामसन्धारणशुष्कभक्ष्य-
पिष्टान्नवातार्ककरववायान् ।
खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु
विषं कषायश्च रसं भजेन्न” ॥

इति च चरकः ॥)

अतस्त्रोऽश्वर्या भवन्ति । स्त्रिपुष्पा वातेन पित्तेन

शुक्रेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथका-
रिणः प्रकुपितः स्नेहामूत्रसम्पुत्तोऽनुप्रविश्य
वस्तिमश्वरीं जनयति । तासां पूर्वरूपाणि
वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छं वस्तिशिरोमुष्कशे-
फसां वेदना कृच्छा ज्वरावसादौ वस्तिगन्धित्वं
मूत्रस्येति ॥

“यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमयाविनं ।

पूर्वरूपेऽश्विनः कृच्छ्रामूत्रं वृजति मानवः” ॥

अथ जातासु नाभि-वस्ति-खेवनी-मेहनेष्वन्यतम-
स्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरधिर-
मूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविर्णं
ससिकतं विरुजति धावन-लङ्घन-ज्वन-एक-याना-
ध्वगमनेश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र स्नेहामश्वरी स्नेहजलममभवहरतोऽत्यर्थमुप-
लिप्याधः परिवर्द्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खो-
तो विरुजति तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते म्रियते
निलुद्यत इव च वस्तिगुरुः शीतश्च भवति । अश्वरी
चात्र श्वेता खिग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा
मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां स्नेहिकीमिति
विद्यात् ॥

पित्तगुह्यस्तु स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-
वर्द्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खोतो निरुजति
तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूयते दह्यते पच्यते
इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्वरी चात्र सरक्ता
पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा मधु-
वर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातगुह्यस्तु स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-
वर्द्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खोतो निरुजति
तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीवा वेदना भवति तथात्यर्थं
पीडमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं
मृदाति वायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वात-
मूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति ।
अश्वरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्ब-
पुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति
विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्तिष्ठोऽश्वर्यो दिवास्वप्न-समश्रनाध्यशन-
शीत-खिग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण वा-
लानां भवन्ति तेषामेवात्यवस्तिकायत्वादनुपचित-
मांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ मह-
तान्तु शुक्राश्वरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभि-
घातादतिमैथुनादा शुक्रश्च तिलमनिर्गच्छदिमार्ग-
गमनादनिर्लोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे
संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमा-
वृणोति मूत्रकृच्छं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथु-
मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-
लयमापद्यते तां शुक्राश्वरीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

“अश्वरीदारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

औषधैस्तृणः साध्यः प्रवृद्धज्जेदमर्हति ॥

तस्य पूर्वेषु रूपेषु खेदादिक्रम इध्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्भूतान्यशेषतः ॥

दृतेः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः ।

यदि नोपशमं गच्छेत् केदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाश्रुवा ।

उपक्रमो जद्यन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।

तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा” ॥

अथ रोगान्वितमुपखिग्धमपकृष्टदोषमीषत् क-
शितमभ्यक्तस्निग्धशरीरं भुक्तवन्तं कृतवलिमङ्गल-
स्तिवाचनमयोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपक-
ल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बलवन्तमविकृष्टव-
माजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्प्ले-
निधनपूर्वकायमुत्तनमुन्नतकटीकं वस्त्रधारकोप-
विष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं
सूत्रेण श्राटकैर्वा ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य
वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनावपीडयेदधोनाभेर्याव-
दंशमर्थधः प्रपन्नेति । ततः स्नेहाभ्यक्ते क्षतनखे
वातहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसे-
वनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय
निर्धलीकमनायतमविषमश्च वस्ति सन्निवेश्य मृश-
सुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथाग्रश्चिरिवोन्नतं शल्यं
भवति ॥

“सचेदुद्गृहीतशल्ये तु विरुताक्षो विचेतनः ।

हृतवल्लम्बशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।

विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत्” ॥

इति सुश्रुतः ॥

“अयोरजः अक्षपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्वरीं विनिहन्त्याशु मूत्रकृच्छश्च दारुणं” ॥

॥ * ॥ लौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥

अश्वरीर्णः, पुं, (अश्वरीं मूत्रकृच्छं हन्ति । अश्वरी +

हन् + टक् ।) वरुणवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्वरीहरः, पुं, (अश्वरीं हरति । अश्वरी + ह +

अच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला ॥ २६ धान

इति ख्यातः ।

“वरुणः कफवातघ्ना भेदी चोष्णोऽश्वरीहरः” ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

अश्वसारः, पुं, स्त्री, (अश्विनः सारः ।) लौहः ।

इत्यमरः ॥ (“प्राणाः सत्वरमश्वसारकठिना

गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्वरीः, पुं, स्त्री, (अश्वन् + ईरः ।) अश्वरीरोगः ॥

इत्यादिशेषः ॥

अश्वोत्थं, स्त्री, (अश्विनः उत्तिष्ठति यत् । उत् + स्था

+ क ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वं, स्त्री, (अश्रुते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश्रु +

रक् ।) नेत्रजलं । इत्यादिशेषः ॥

(“तामप्यश्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्ववश्यं” ।

इति मेघदूते ॥

“सखीभिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्” । इति कु-

मारे ॥ रत्नं । इत्यमरटीका ॥

अश्वदधानः, त्रि, (न अदधानः । नञ्त्वरुषः ।)

अज्ञाहीनः । यथा देवलः ।

“प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अज्ञेयदाहता ।

नास्ति ह्यश्वदधानस्य धर्मद्वये प्रयोजनं” ॥

इति आदृतत्वं ॥

अश्वज्ञा, स्त्री, (न अज्ञा । नञ्त्वरुषः ।) शास्त्रार्थे

अदृष्टप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्वज्ञया च यत् ।

तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” ॥

इति आदृतत्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा
श्रुतौ,—

“कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा

दृतिर्धीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव” ॥

“अश्वज्ञया च यद्वत्तं तत्तामसमुदाहृतम्” ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्वज्ञेयं, त्रि, अज्ञानहं । आदरायोग्यं । शास्त्रार्था-
दृष्टप्रत्यययोग्यं । अतः शब्दपूर्वकं धावातोर्यप्रत्यये
पञ्चान्नञ्समासेन निष्पन्नं ॥ (“किमनेनाश्वज्ञेय-
व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिहृतीनाहजेन” । इति
पञ्चतन्त्रे ।)

अश्वपः, पुं, स्त्री, (अश्वं रक्तं पिबति यः । अश्व +
पा + ड ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्वदभोजी, [न] त्रि, (न आदभोजी । नञ्त्-
पुरुषः ।) आद्वानाभक्षकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि
अश्वदभोजीत्यस्य सति भोजने अश्वदमेव
भुङ्क्ते न आदभिति न नियमः । तथात्वे व्रतलोपः
स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्वद्वी, [न] पुं, (अश्वदमस्यस्य । अश्वद +
इन् ।) आद्वपश्चयश्चशून्यः । यथा मनुः ।

“नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वान्नाद्विद्वानो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकं” ॥

अश्वद्विनः आद्वपश्चयश्चशून्यस्य । इत्याह्निका-
चारतत्त्वं ॥

अश्वद्वेयः, पुं, (न आद्वेयः । नञ्समासः ।) आद्व-
नर्हः । आद्वयोग्यब्राह्मणः । यथा । अत्रिका-
श्वपौ,—

“पितुर्गेहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भूयद्व्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली सृता ॥

यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्वद्वेयमपाङ्क्यं तं विद्याद्वृषलीपति” ॥

इत्युदाहृतत्वं ॥

अश्वान्तं, स्त्री, (अविद्यमानं आन्तमत्र । नञ्स-
मासः) अनवरतं । गित्यं । इत्यमरः ॥ अमर-
हिते च ।

अश्वान्तः, त्रि, अमरहितः । यथा । “अश्वान्तश्रुति-
पाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिह्वान्नसुखौघ-
विघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना । पूर्वं गाधिसुतेन
साभिघटिता मुक्तानु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-
कूलवस्तिरनिलान्दोलैरखिलदिवि” । इति नेषधे
१ खर्गः ॥

अश्विः, स्त्री, (अश्रुति अश्रुते वा । अश्रु भोजने अश्रु
व्याप्तौ वा । आश्रीयते प्राहारार्थम् । आदि-
श्रिहनिभ्यां ऋषवेति इण् स च डित् डित्वात्
टिलोप आडो ऋषस्य ।) मृहादेः कोणः । इति
नेमचन्द्रः ॥ अस्त्रादेश्यभागः । इत्यमरः ॥

अश्व

अश्व

अश्व

("इतस्य हन्तः कुलिशं कुण्डिताश्वो व लक्ष्यते" ।
इति कुमारे ।

"वचो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाश्विः कर्त्तव्योऽष्टाश्विः
वै वचः" । इति ऐतरेयब्राह्मणे ।

अश्वी, स्त्री, अश्विः । अस्त्रादेर्यमागः । इत्यमर-
टीका ।

अश्व, स्त्री, (अश्वते नेत्रमिति । अश्व् + इक् । अथ
वा न अयति इति । न + अि + डुन् ।) चतुर्जलं ।
तत्पर्यायः । नेत्राश्व २ रोदनं ३ अश्वं ४ अश्वं ५
अश्व इ वाप्यं ७ । इत्यमरकोषशब्दरत्नावली ।
("श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्वि विमुच्य
राघवः" । इति रघुवंशे ।) लोचं = । इति जटा-
धरः ।

अश्वतं, चि, (न श्रुतं । नश्रुतपुरुषः ।) अश्वतश्रवणं ।
अनाकर्तितं । अश्वना इति भाषा । यथा,—
"श्रुतार्थस्य परिभागात् अश्वतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्ख्या त्रिदोषिका" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

अश्वेबा, स्त्री, (भास्ति स्त्रेयो यस्याम् ।) अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनवमनक्षत्रं । अस्य
रूपं । चक्राकृतिषड्भुजचक्रात्मकं । इति दीपिका ।
तस्याधिदेवता सूर्यः । यथा । अश्वि-यम दहन-
कमलज-शशि-शूलभृददिति-जीव-फणि-पितरः ।
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वं । सा केतुग्रहस्य जन्मनक्षत्रं ।
यथा,—

"विशाखानलतोयानि वैश्वं भगदैवतं ।
पुण्या पौष्णं यमः सूर्यो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्" ।
इति दीपिका । सा च अधोमुखगणः । यथा,—

"अश्वेषवक्रियमपित्यविशाखयुक्तं
पूर्वोत्तरं शतभिषा च नवाप्युडुनि ।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि" ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं । * । तस्या मस्तुकोपरि उदये
रात्रिलग्निरूपं यथा,—

"मौलिगे भुजगभे श्वपुच्छके
भङ्गुराकृतिनि सप्ततारके ।
मारकेलिरसिके तुलाटयात्
निर्दयुर्जलधिराक्षिलिमिकाः" । ३ । २४ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपं । तत्र
जातफलं ।

"वृथाटनः स्यादतिदुष्टचेताः
कष्टप्रदश्चापि वृथा जनानां ।
सूर्यं सदर्पो हि शठार्पितार्थः
कन्दर्पसन्तप्तमना मनुष्यः" ।

इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अश्वेबाभवः, पुं, (अश्वेबायां भवः ।) केतुग्रहः । इति
हारावली ।

अश्वः, पुं, (अश्वते मार्गं व्याप्नोति । अश्व् व्याप्तौ
अश्वपुषिलटोति कन् ।) घोटकः । तत्पर्यायः ।
पीतिः २ पीती ३ वीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६
तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः
११ अर्वा १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्धवः १५

सभिः १६ । इत्यमरः तट्टीकाच ।

("जितसिंहमया नागा यन्त्राश्वा विलयोनयः" ।
इति कुमारे ।

"गच्छन्तमुच्चलितचामरचारमश्वम्" ।

इति शिशुपालवधे ।) अश्वेन अमरागुणाः ।
वातकोपनाङ्गुलैर्यनलाभिकारित्वं । इति राज-
वल्लभः । पुंजातिविशेषः । तस्य लक्षणं ।

"काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथाचारश्च निर्भयः ।

हादश्राकुलमेद्रश्च दरिद्रस्तु हयो मतः" ।

इति रतिमञ्जरी । (खनामख्यातो वृष्णिवंशी-
यो वृषतिचित्रकस्य पुत्रः । यथा,—

"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।

अश्वग्रीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषणौ ।

अरिहनेमिरश्वश्च" । इति हरिवंशे । खनाम

ख्यातो दानवश्च यथा महाभारते ।

"क्षत्रारिंश्चदनेः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।

सर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वेषणो जकस्तथा" ।)

अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धावृक्षः । इति रत्नमाला ।

अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णमिवपत्रमस्य ।) शाल-

वृक्षविशेषः । लताशाल इति केचित् । तत्-

पर्यायः । जरण्ड्रुमः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसम्-

रणः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्वः ६ कुशिकः ७ कौ-

शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।

खिग्नत्वं । "उरोविस्कोटपित्तलक्षककुशिरादोषा-

त्तिनाशित्वम्" । इति राजनिर्घण्टः ।

("सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्वैजकिरावृताम्" ।

इति रामायणे ।

"अश्वकर्णः कषायः स्याद्भ्रूणखेदककफमीन् ।

ब्रध्नविद्रधिवाधिर्यथोनिर्कर्मगदान् हरेत्" ।

इति भावप्रकाशः ।

"विम्बीफलं सान्धकर्म स्तन्यदात् कफपित्तजित् ।

हृद्दाहज्वरपित्तलक्षककासश्वासक्षयापह्" ।

इति सुश्रुतः ।)

अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्ण + स्वार्थे कन् ।) पाल-

वृक्षः । इत्यमरः ।

अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक + इन् + डीप् ।) अश्विनी-

नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ।

अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाकृतिर्दस्य ।) नखी-

नामगन्धद्रव्यं । इति रत्नमाला ।

अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता । इति राजनिर्घण्टः ।

अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता । इति शब्द-

माला ।

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेदुनिव मूल-

मस्याः ।) खनामख्यातचन्द्रवृक्षविशेषः । अश्वगन्ध

इतिख्याता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-

गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्या ५ तुरगगन्धा ६

कम्बुका ७ अश्वारोहिका ८ कम्बुकाळा ९ अव-

रोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा

१३ वाजिनी १४ हया १५ एष्टिदा १६ बलदा १७

एष्टिः १८ पीवरा १९ पलाशपर्णी २० वातघ्नी २१

श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रिय-

करी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।
मदगन्धित्वं । बलशुक्रकारित्वं । वायुकाशश्वास-
क्षयव्रणजराव्याधिनाशित्वम् । इति रत्नमाला-
राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ।

"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।
वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनो" ।

क्वचित्पुस्तके अश्ववरदाख्याने वदरीति पाठः ।

"अश्वगन्धानिलस्येष्टाश्विप्रशोधयामहा ।

बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्ला" ।

इति भावप्रकाशः ।

("यवाश्वगन्धा यष्ट्याङ्गैस्तिक्तैश्चोदसनं हितम् ।

श्रुतावर्थश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरङ्गजीवनैः" ।

इति सुश्रुते ।

"अश्वगन्धासु वातघ्नी बल्या वृथा रसायनी" ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।

"पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमार्याणां पुष्टिस्तदनवर्द्धनम्" ।

॥ * ॥ अश्वगन्धाघृतं ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।)

अश्वगोयुगं, स्त्री, (दावश्वौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगच् ।)

अश्वद्वयं । इति पाणिनिः । एक योडाघोडा

इति भाषा ।

अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं । गोष्ठजादयः स्थाना-

दिषु पशुनामभ्य इति, अश्व + गोष्ठच् ।) अश्व-

स्थानं । आस्तबल् इति आरवीभाषा । यथा,—

"पशुभ्यः स्थानदिषट्के गोष्ठगोयुगवङ्गवं" ।

इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं ।

इति मुग्धबोधव्याकरणं ।

अश्वग्रीवः, पुं, (अश्वस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।)

विष्णुदेष्टासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । (यथाह

भारते ।

"अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुङ्गश्च महाबलः" ।

तत्रैव च ।

"अश्वग्रीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्रूपः" ।

खनामख्यातो वृष्णिवंशीयो वृषतिः सहि चित्र-

कस्य पुत्रो वृष्णिनरपतेः पौत्रः । यथा हरि-

वंशे,—

"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।

अश्वग्रीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषणौ" ।)

अश्वघ्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टक् ।)

करवीरपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ।

अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च

तनुत्वं इति रुचः । अश्वेनाश्वायामुत्कृष्टोऽश्वः ।

अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्योत्कृष्टभेदस्य

तनुत्वं अन्यपिठकत्वात् ।) अश्वार्था गर्दभेन

जातः पशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति

भाषा ।

("हयानश्वतरानुष्टान्तयैव सुरभेः सुतान्" ।

इति रामायणे ।

"सहदुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा" ।

इति पञ्चतन्त्रे ।)

अथ

अथ

अथ

अश्वतरः, ऐं, वेगसरः । नागराजविशेषः । इति मेदिनी ।

(“कम्बलाश्वतरौ चापि नागकालीयकस्तथा” ।

“ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावभौ” ।

इति च महाभारते ॥) गन्धर्वविशेषः । पुंवत्सः ।

इति धरणिः ॥

अश्वत्यः, ऐं, (अश्वत्यं जलमस्यास्ति । मूले सिक्तात् । अर्श-आद्यच् । अश्वत्यवत् कामकर्मवाते-रितनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन शोऽपि स्यास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयः संसारवृत्तः । शास्त्रनिवृत्ताद्यपेक्षया न शश्विरं तिष्ठति अश्वइव तिष्ठति वा । स्या गतिनिवृत्तौ । पृथोदरादित्वात् पूर्वोक्तगपदान्ताद्योः सकारयो-क्तकारौ सुपिथ्य इति कः ।) खनामख्यातवृत्त-विशेषः । पिपर इति पश्चिमदेशीयभाषा । तत्-पर्यायः । बोधिद्रुमः २ चलदलः ३ पिप्पलः ॥ कुञ्जराशनः ५ । इत्यमरः ॥ अश्वतावासः ६ चल-पत्रः ७ पवित्रकः ८ शुभदः ९ बोधिवृत्तः १० याज्ञिकः ११ गजमन्दकः १२ श्रीमान् १३ क्षीर-द्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्य-पुष्पः १८ चैव्यः १९ सद्यः २० शुचिद्रुमः २१ धनु-वृत्तः २२ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वं । कषायत्वं । शीतलत्वं । कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमन-कारित्वञ्च । तत्पक्षपलस्य गुणाः । सद्यो योनि-दोषहारित्वं । शीतलत्वं । अतिहृद्यत्वं । पित्त-रक्तविषासिदाहच्छर्दिशोषारुचिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वत्योऽम्बरज्जलन्ययोधानां फलानि च ।

कषायमधुरास्त्वानि वातलानि गुरुणि च” ॥

इति चरकः ॥

अश्वत्यदेवायतनश्मशान-

बलीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ने सपिन्ने परिवर्जनीया

ऋक्षे गरा मर्मसु ये च दृष्टाः” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अश्वान्श्वत्यवन्दनकालमन्त्राः ।

“अश्वत्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्ने प्रहरद्वये ।

अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्यन्तु कदाचन ॥

(ॐ) चक्षुस्पन्दं भुजस्पन्दं तथा दुःखप्रदर्शनं ।

शृङ्गाश्च समुत्थानमश्वत्यं श्रमयाशु मे ॥

अश्वत्यरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।

त्वां वृष्टा नश्यते पापं वृष्टा लक्ष्मीः प्रवर्तते ।

प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्यं नमोऽस्तु ते” ॥

इति स्तुत्यर्थसारे हलायुधधृतवचनं ॥ गद्भाङ्क-

वृत्तः । इति विश्वः ॥

“बोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्यश्चलपत्रो गजाशनः ।

पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तक्षेत्रप्रणाशजित् ॥

गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्णो योनिविशोधनः” ॥*

अथ पिप्पलभेदः । गजहृद्गु इति हिन्दिभाषा ।

“पारिशोऽन्यः फलीशश्च कपिचूतः कमण्डलुः ।

गद्भाङ्कः कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

फलीशो दुर्जरः श्लिग्धः क्षिमिशुककफप्रदः ।

फलेऽस्त्रमधुरो मूले कषायः स्वादुमज्जकः” ॥*

अथ वेलियापिप्पलः ।

“नन्दीवृत्तोऽश्वत्यभेदः प्ररोही गजपादपः ।

स्थालीवृत्तः क्षयतरः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥

नन्दीवृत्तो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः ।

कटुपाकस्वो ग्राही विषपित्तकफासनुत्” ॥

इति भावक्रकाशः ॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्यवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।

सर्वेभ्योऽपि तदश्वत्यौ कथं पूज्यतमौ कृतौ” ॥

सूत उवाच ॥

“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।

रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥

दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।

दुःखापह्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवः” ॥

ऋषय ऊचुः ।

“कथं वृत्तत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

एतत् कथय सर्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः” ॥

सूत उवाच ।

“पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल ।

अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विष्णुः कृतः पुरा ॥

ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।

रेतःसेकसुखभंशकम्पमाना तदा हवा” ॥

पार्वत्युवाच ।

“कृमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं ।

तस्मान्मम सुखभंशात् यूयं वृत्तत्वमाप्स्यथ” ॥

सूत उवाच ।

“एवं सा पार्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।

तस्माद्वृत्तत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावभौ

बभूवतुर्वोधिपटौ मुनीश्वराः ।

बोधिस्त्वयं चाकिंदिनं विनैव

न संस्पृशेदकंजवारयोगात्” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥*

ऋषय ऊचुः ।

“अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरः स्वयं ।

स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे” ॥

सूत उवाच ।

“समुद्रमथनादयानि रत्नान्वापुः सुरोत्तमाः ।

श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः ।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

“असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिशीयते ।

तस्मान्ममायजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥

विवाहोदाहमां पश्चात् एव धर्मैः सनातनः ।

तस्मात् धर्मव्यतिक्रामं न कुर्यां मधुसूदन ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।

उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥

आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।

स्थूलोर्ध्वं शुक्लवदनां विरूपां विभतीं तनुं ॥

खवदागन्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहां ।

स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य समाश्रमं ॥

वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मेवित् ।

होमधूपसुगन्धाङ्गं वेदधोभेन नादितं ॥

आश्रमं तं विलोकाद्य व्यथिता साब्रवीदिदं” ॥

ज्येष्ठोवाच ।

“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥

नात्रागमिभ्यो भो ब्रह्मन् नयस्वान्यत्र मां ब्रवं” ॥

उद्दालक उवाच ।

“कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।

तव योग्या च वसतिः का भवेत्तददस् मां” ॥

ज्येष्ठोवाच ।

“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाञ्च पूजनं ।

यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहं ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।

पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहं ॥

दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥

वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं ।

निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यगवसाम्यहं” ॥

सूत उवाच ।

“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनेऽभवत् ।

उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह” ॥

उद्दालक उवाच ।

“अश्वत्यवृत्तमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः अन्यतां क्षणं ।

आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं एनः” ॥

सूत उवाच ।

“इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥

तदा हरोद करुणं भर्तुंस्थानेन दुःखिता ।

तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्विकुण्ठभवनेऽपृच्छोत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिष्टमानसा” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

“स्वामिन् मद्गुणि ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता ।

तामाश्रययितुं याहि कृपालो लघुहं प्रिया” ॥

सूत उवाच ।

“लक्ष्मी सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।

आश्रयासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्” ॥

विष्णुरुवाच ।

“अश्वत्यवृत्तमासाद्य सदा लक्ष्मीः स्थिरा भव ।

ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।

अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥*

वैशाखमासे तस्य सेचनपत्रं यथा,—

“वैशाखे सिद्धयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्यरूपिणं ।

चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ॥

गण्डूषमात्रतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्यसेचनं ।

सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ॥

अश्वत्यमूलं विप्रर्षे यो बध्नाति शिलादिभिः ।

अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥

अश्वत्यद्रुममालोक्य प्रक्षामं कुर्वते तु यः ।

आयुर्द्विर्भवेत्तस्य वर्जन्ते सर्वसम्पदः ॥

अश्व

यथाश्वत्थतले विप्र धर्मकर्म विधीयते ।
 न्यूनातिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वाणि त्रिषोतादीनि जैमिने ।
 यत्राश्वत्थतलस्तिष्ठेत् एकोऽपि प्राणिनां वरः ॥
 अश्वत्थपूजको यस्तु स एव हरिपूजकः ।
 अश्वत्थमूर्त्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो हिज ॥
 तद्विज्ञानाद्विजश्रेष्ठ योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः ।
 संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति ॥
 अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्थहन्तां ज्ञाता कोऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्थं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरतस्तथा ।
 देहस्य पातकं तस्य हरेत् प्रणमतो हरिः ॥
 विलोक्याश्वत्थहन्तारं यः शक्नो न निवारयेत् ।
 तत्रैत्रयुग्मं वडिशैर्यमेनोत्पाद्यते स्वयं ॥
 अश्वत्थच्छेदनं मूढ मा कुर्वति वदेन्न यः ।
 तस्य जिज्ञां कुरिकया स्वयं कृन्तति भास्करिः ॥
 अश्वत्थशाखामेकां यः खल्वपि निहन्ति यः ।
 स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
 सुगपाने तथास्ते ये न्यासापहरणे तथा ॥
 यत्पापं भ्रूणहत्यायां गोहत्यायां हिजोत्तम ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
 शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
 विश्वासवाक्याकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्थच्छेदनादुधोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विष्णुमूर्त्तर्ज्जुनो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
 तत्तुल्यः पातको कोऽपि न श्रुतः क्षितिमण्डले ॥
 वदाम्यश्वत्थमाहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ।
 अश्वत्थं खेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदं ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थसेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अस्थिरूपः संसारवृक्षः । यथा, गीतायाम् ।
 “ऊर्द्धमुलमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जलययम् ।
 कृन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” ॥
 विस्तरस्तु गीतायाः प्रसङ्गोऽध्याये द्रष्टव्यः ॥)
 अश्वत्थभेदः, पुं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
 स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्था, स्त्री, पूर्वार्थमातिथिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्थामा, [नृ.] पुं, (अश्वत्थेव स्थाम नगं यस्य ।
 एषोदरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिष्ठति युद्धे । अश्व + स्था + मनिन् ।) द्रौणा-
 चार्यपुत्रः । स तु चिरजीवी महारथी च ।
 तत्पर्यायः । कृपीसुतः २ द्रौणायनः ३ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रौणिः ४ । इति स्मार्त्ताः ॥ वृद्धा-
 भावे द्रौणिः ५ ॥ (अयं खलु जात एव अश्व इव
 ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च
 भारते ।
 “अश्वमत् गतैतमीपुत्रमश्वत्थामानमेव च ।

अश्व

स ज्ञातमात्रो व्यनदत् यथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥
 तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् ।
 अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ॥
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” ॥)
 अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः । अश्वत्थ + अल्पार्थे
 डीप् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । लघुपत्री २ पवित्रा ३ ऋक्षपत्रिका
 ४ पिप्पलीका ५ वनस्था ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । अस्त्रपित्तनाशित्वं ।
 विषदाहप्रशमनकारित्वं । गुर्विण्या हितकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृत्या ।) गो-
 क्षुरवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अश्वन्तं, स्त्री, (अश्व- (सू)-नामन्तो यस्मिन् ।) अश्वभं ।
 क्षेत्रं । चुल्ली । अगवधि । मृतं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपालः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्मणि उपपदे अण् प्रत्ययः ।) घोटक-
 रक्षकः । इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ सइस् इति आरवीभाषा । (“दत्ता-
 तङ्गोऽङ्गनानामनुवृत्तसरणिः संभ्रमादश्वपालैः प्र-
 भृतोऽयं जवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दु-
 रायाः” इति रत्नावल्याम् ।)
 अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः ।)
 माघपर्णीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वबालः, पुं, (अश्वस्य बाल इव । काशस्य पुष्पं
 अश्वबालवत् विभाति ।) काशः । केश्या इति
 भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । इन्द्रा-
 हुन् वैरमैयुनिकयोरिति अश्वमहिष + वृन् ।)
 अश्वमहिषयोर्निवृत्तवैरं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमारः, पुं, (अश्वं मारयति । अश्व + मृ +
 अश्वमारकः ।) शिञ्च + अण् ।) करवीरवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“लाक्षारेवतकुटजाऽश्वमार-
 कटफलहरिद्रादयनिम्बसप्तच्छदमालवस्त्रायमाणा
 चेति” । इति सुश्रुते ॥
 “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र स्तौतकाश्वमारगुञ्जेत्यादि ।
 सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं” ॥)
 अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य । किन्नरः ।
 इति हलायुधः ॥ (स्त्री, किन्नरी । किम्पुलवस्त्री ।
 यथा कुमारे ।
 “न दुर्बलं श्रोत्रोनिपयोधरात्
 गिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुखः” ॥)
 अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेध्यते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसने + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥
 यत्र लक्षणविशेषाकान्तमश्वं संप्रोक्ष्य कपाले
 जयपत्रं बद्धा त्यजेत् तद्रथार्थं पुरुषविशेषं नियो-
 जयेत् संवत्सरान्ते अश्वे आगते सति अथवा
 केनापि संबद्धे युद्धं कृत्वा तमानोय यथाविधि
 बध्ना कृत्वा तदपया होमः कर्त्तव्यः । कामनानु-
 सारेण तत्फलं । मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

अश्व

यथा । आपस्तम्बः ।
 “राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व-
 भौमः” । इति ॥ प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा ।
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा” ॥
 अपि च ।
 “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे” ।
 इति विष्णुस्मृत्याश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय-
 स्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निवेधो
 यथा वृहन्नारदीये ।
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखं ॥
 इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जन्मनीषिणः” ।
 इत्युद्वाहृतत्वम् ॥ अन्यच्च । ब्रह्मपुराणम् ।
 “नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्या दिजातिभिः” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्माणि
 यथा,—
 “वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अपि च ब्रह्माण्डे ॥
 “खानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुकामस्य गच्छतः ।
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः ॥ (स्त्रीवलिङ्गे खनामख्यातं महा-
 भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वं । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापप्रणाशनम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ।)
 अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 छ ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययुः २ ।
 इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
 “कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखो बली ।
 यस्य पार्श्वोऽभावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ ॥
 पुच्छं विद्युत्प्रतोकाशमुदरं कुन्दसन्निभं ।
 पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भास्वरौपमे ।
 विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया ॥
 विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः ।
 यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैर्ह्रस्वैःश्रवा यथा ॥
 यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्वमपि मोहयेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुरुच्यते ॥
 अश्वस्य पालकश्चातिबलवान् पुत्र उच्यते ।
 पुत्रतुल्यः सुहृदापि बहुविघ्नः क्रतूत्तमः” ॥
 इति वाशिष्ठरामायणम् ॥
 अश्वयुक्, [ज्] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति
 अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रं । इत्यमरः ॥
 अश्वयुक्, [ज्] पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
 मासी अस्यस्मिन् ।) आश्विनमासः ।

अश्व

इति शब्दरत्नावली ॥ (“अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु
श्राद्धं कुर्यादिति स्मृतिः” ॥ भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः ।
इति सुश्रुतः ।)
अश्वरक्षः, पुं, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष +
अण् ।) घोटकरक्षकः । अश्वपालः । इति जटा-
धरः ॥
अश्वरोधकः, पुं, (अश्वान् रणद्वि । अश्व + रुध् +
शुल् ।) करवीररक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्वलाला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण ।) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ ब्रह्मसर्पः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अश्ववक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववड-
वयोदन्ते अश्ववडवौ । अश्ववडवानां दन्ते अश्व-
वडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसन्दरी च ।
घोड़ा घुड़ीर समाहारद्वन्द्वसमासे स्त्रीवलिङ्गेर
एकवचन ह्य इतरेतरद्वन्द्वे पुलिङ्गेर द्विवचन बज्ज-
वचन ह्य इति भाषा ॥
अश्ववहः, पुं, (अश्वेन उद्यते यः सः । अश्व + वह +
अच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड़-
सञ्चोयार इति भाषा ॥
अश्ववारः, पुं, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ +
अण् ।) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोड़सञ्चोयार
इति भाषा ॥
“परस्पररोत्पीडितजानुभागा
दुःखेन निष्क्रामुरश्ववाराः” ।
इति माघे ।)
अश्ववारणः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + शिच्
+ ल्यु ।) गलकम्बलरहितगोसदृशपशुविशेषः ।
तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अश्ववित्, [वृ] पुं, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति ।
अश्व + विद् + क्तिप् ।) नलराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः । (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता
भारते । यथा ।
“बाजकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
मत्तोऽपि चाश्वद्वयं गृह्णाण पुरुषर्षभ ॥
ऋतुपर्यं ततो राजा बाजकं कार्यगौरवात् ।
ह्यज्ञानस्य लोभाच्च तं तथैवब्रवीदचः ॥
यद्योक्तं त्वं गृह्णाणदमक्षाणां हृदयं परं ।
निक्षेपो मेऽश्वद्वयं त्वयि तिष्ठतु बाजक” ॥
बाजको बाजकवेशधारी नलः ।)
अश्ववद्यः, पुं, घोटकचिकित्सकः । सालोतरी इति
हिन्दिभाषा । अश्वस्य वेद्यः इति षष्ठीतत्परुष-
समासनिष्पन्नः ॥
अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहं । घोड़ार पाइशाल ।
आस्तवल् इति भाषा । यथा वाजिशाला तु
मन्दूरा । इत्यमरः ॥ हे अश्ववस्थानगृहे । वाजिनो
ऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (“कौषागारमायुधा-
गारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च” । इति भारते ।)

अश्वि

अश्वष्टगालिका स्त्री, (अश्वष्टगालयोर्वैरम् । इन्द्रा
दुन् वैरमैथुनिकयोरिति पुन् ।) अश्वष्टगालयो-
र्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
अश्वषड्गवं, स्त्री, (अश्व + षड्गवच् ।) अश्वषट्कं ।
षड्गवाः । इति पाणिनिः ॥
अश्वसेननृपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः ।)
सगत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥
अश्वी, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घुड़ी इति
भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥
अश्वारिः, पुं, (अश्वानामरिः ।) महिषः । इति
जटाधरः ॥
अश्वारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ।) अश्वारोहः ।
घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । “अश्वारोहास्तु
सादिनः” । इत्यमरः ॥ हे अश्वारूढे । अश्वमारो-
हन्ति अश्वारोहाः । टात् षण् । सादयन्ति श्रम-
यन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् णिन् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥
अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ +
रुह + अण् ।) अश्वारूढस्थितयोद्धा । घोड़सोयार
इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः ॥
अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४
तुरगी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धारुहः । अश्ववाहके त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धारुहोऽस्याः गुणा
व्याख्याताः ।)
अश्वारोही, [नृ] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः । अश्व-
रूढः । अश्वारोहणकर्ता । अश्वारोहणशीलः ॥
घोड़सोयार इति भाषा । अश्वमारोढुं शील-
मस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धारुहः । इति रत्नमाला ।
अश्वारुहः, (अश्वस्याक्षीव ।) देवसर्षपद्वयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व
+ इन् + डीप् ।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथम-
नक्षत्रं । अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशति-
तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-
र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥
सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेघराशेरादि-
चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकमुखा-
कृतिताराप्रयात्मकं । अस्या अधिष्ठात्री देवता
अश्वारूढपुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्यां
जातफलं । “सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वा-
न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मज-
भूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य” । इति
कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मस्तकोपरि उदये कर्कट-
लग्नस्य १।३० त्रिंशत्पलाधिकदण्डैको गतो भ-
वति । यथा । “तन्मि घोटकमुखाकृतौ त्रिमे
मस्तकोर्ध्वपथभाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि
कर्कटोदयात् निर्गता गगनरञ्जलिप्तिका” ॥ इति
श्रीकालिदासकृततरात्रिलग्ननिर्णयः ॥
अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-
सूर्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वी

अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ
देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,
“विवस्वान् कश्यापाञ्चजे दाक्षायण्यामरिन्दम ! ।
तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः” ॥
“देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ” ।)
नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।
अश्विनोपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ।) सर्वेद्यौ । इति
हेमचन्द्रः ॥
अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपुत्रौ ।
तयोः पर्यायः । सर्वेद्यौ २ अश्विनौ ३ दक्षौ ४
नासत्यौ ५ आश्विन्यौ ६ । इत्यमरः । नासिक्यौ ७
गदागदौ ८ । इति जटाधरः ॥ पुष्करस्रजौ ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
अश्विनौ, पुं, (प्रशस्ता अश्वीः सन्ति ययोः । इति ।
यदा, अश्विन्याम् जातौ । सन्निवेलेत्यणो नक्ष-
त्रेभ्यो बज्जलमिति लुकि लुक्त्तदितलुकीति डीपो
लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥
“त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ” ॥
इति महाभारते ।
“किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” ।
इति भट्टौ ।)
“अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
दक्षस्य हि शिरश्चिह्नं पुनस्ताभ्यां समाहितं ॥
प्रशोर्णा दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वज्रिणश्च मुजस्तभस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
चिकित्सितस्तु शीतांशुर्गृहीतो राजयज्ञया ।
सोमन्निपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥
भार्गवश्चावनः कामी रुद्रः सन् विद्वति गतः ।
वीतवर्णस्वरूपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्ध्रुवा ॥
एतैस्त्रान्यैश्च बज्जभिः कम्भभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनां ॥
ग्रहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।
धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ॥
प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहस्राश्रिते ।
सौत्रामण्याश्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥
इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥
अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्बुधैः ।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥”
इति चरकः ॥
“श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्चिह्नमिति
ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः
श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवज्ञां यज्ञस्य शिरः
सन्धातव्यं । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे
देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य
शिरः संहितमिति” ॥ इति सुश्रुतः ॥
अश्वीनः, त्रि, एकाग्रकण्ठकदिनैकगम्यस्थानादिः ।
आश्विन इत्यमरः ॥ रुद्रभावपक्षे अश्विनः ॥
अश्वीयं, स्त्री, (अश्वीनां समूहः । अश्व + क् ।) अश्व-
रुहं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । आश्वं २ । इत्य-
मरः ॥

अष्ट

अश्वीयः, चि, (अश्वाय हितः । अश्व + क् ।) अश्व-
हितकारी ॥ इति मेदिनी ॥ अश्वसम्बन्धीयः ॥
अश्व न् (भादि-उभं-सकं-सेट् ।) दीप्तौ । ग्रहणे ।
गतौ ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ् अशति अशते ।
इति दुर्गादासः ॥

अश्वङ्क्षीयः, चि, (अविद्यमानानि षडङ्क्षीयि यत्र ।
अश्वङ्क्षीयतङ्गवल्गुर्मेति स्वार्थे खः । अक्षि-
शब्दोऽत्र ओत्रेन्द्रिये वर्तते । षडङ्क्षीयौ सक्-
ष्यङ्क्षोरिति षच् ।) यो मन्त्रादिर्द्विधायां क्रियते न
तृतीयादीनां गोचरः । इत्यमरः । दुइजने करा
मन्त्राणा इति भाषा ॥

अषाढः, ऐ, (अषाढया युक्ता पौर्णमासी अषाढी,
सा यत्र मासे अश्व वा ऋतुः । अषाढी पूर्णिमा
प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अश्व् ।) अषाढ-
मासः । व्रते षाळाश्रदण्डः । इत्यमरटीकाधृत-
द्विरूपकोषः ॥

अषाढकः, ऐ, (अषाढ + स्वार्थ कन् ।) अषाढमासः ।
इति शब्दमाला ॥

अष्ट, [न] चि, (अष्टुते अष्टु यातौ कन् ।) सप्तश्रृङ्गां
तुट् चेति कनिन् ।) संख्याविशेषः । अष्ट इति
भाषा । नित्यवचनान्तशब्दोऽयं । इति व्याक-
रणं ॥ अष्टाष्टवाचकशब्दाः । योगाङ्गं १ वसुः २
शिवमूर्तिः ३ दिग्गजः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मश्रुतिः ६
व्याकरणं ७ दिक्पालः ८ अहिः ९ कुलादिः १०
रेव्यथ्यं ११ । इति कविकल्पलता ॥

अष्टकः, चि, (अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य । अष्टन्
+ कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट एवाष्टकः स्वार्थे क-
प्रत्ययः । अष्टसंख्याविशिष्टं यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति यः प्रयतः प्रभाते बाल्मीकिना विरचितं
सुखदं मनुष्यः” । इति बाल्मीकीयगङ्गाष्टकं ॥
अपि च ।

“अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्त्वं जनार्दनं ।
हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभं” ॥
इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं ॥

अष्टकर्णः, ऐ, (अष्टौ कर्णा यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥

अष्टका, स्त्री, (अष्टान्ति पितरोऽस्याम् । अष्ट् +
तकन् ।) आडविशेषः । तिथिभेदः । तद्वया ।
गौणचान्द्रपौषमाघफाल्गुनमासीयकृष्णाष्टमी ।
आश्विनकृष्णाष्टमी च । एतासु आडमावश्यकं ।
यथा । आग्रहायणा ऊर्द्धं तिष्ठषु कृष्णाष्ट-
मीषु आडानि नित्यानि । यथा गोभिलः ।
“अष्टका योर्द्धमाग्रहायणास्तमिखाष्टमी” ।
इति । ब्रह्मपुराणे ।

“पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
शक्रैः कार्या तृतीया स्यादेव त्रयगतो विधिः” ।
मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आडस्य प्रधानकालरुद्धदिति यावत् । ऐन्द्री
साधेरिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च गोभिलः ।
“यद्युवाच्यतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कु-
र्यात्” इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे
पशुरपि ह्यग एव । ह्यगोऽनादेशे पशुः । इति
गौतमात् । न च तैष्या ऊर्द्धमष्टम्यां गौः । इति
गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्व-
मिति वाच्यं । तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशु-
रुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । तैषी
पौषी । वस्तुतस्तु हरिवंशे मृगोऽपि विहितः ।
यथा,—

“इत्थाकुत्तु विकुत्तिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमानय आडाय मृगं हत्वा महाबलः” ॥

इति । स्त्रिया बध्मावमाह सख्य ।

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राज्जस्त्रियग्योनिगतामपि” ।
एतदङ्गं ब्रह्मपुराणेऽपि । आरण्यानामगस्य-
प्रोक्षितत्वं वक्ष्यते । पशुभावे स्थालीपाकेन । यथा
गोभिलः । “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत” ।
इति । तद्विधानन्तु ।

“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकं ।
अपयेत्तं सवत्सायास्तद्व्या गोः पयस्यनु” ॥

इति कुन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यं । अन्विति ओ-
दनचरोः पश्चात् । अतएव सातातपः ।

“नवोदके नवाग्ने च मृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

तस्मादद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्यु च” ।

तस्मादन्नं प्रधानं । पूषादिकन्तूपकरणत्वेन शक्ताना-
मावश्यकं उभयत्र सदेति अवगात् । तथा च ।

“नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥

फलाश्रुतेर्वीषया च तद्विषयमिति कीर्तितं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रपौषस्य कृष्णाष्टमी पूषाष्टका । गौण-
चान्द्रमाघस्य कृष्णाष्टमी मांसाष्टका । गौण-
चान्द्रफाल्गुनस्य कृष्णाष्टमी शाकाष्टका । केषाञ्चि-
न्मते गौणचान्द्राश्विनस्य कृष्णाष्टमी अष्टकापद-

वाद्या । तासु क्रमात् पूषमांसशक्रैः षाट्पौरु-
षिकं आडं कर्त्तव्यं । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-

पुराणानि ॥
अष्टकाङ्गं, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य ।) नयपीठी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पाशार कृक् इति भाषा ।

अष्टपात्, [द], ऐ, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूता ।
भाकडसा । इति भाषा । शरभः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टपादः, ऐ, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्ध्वनाभविशेषः ।
तत्पर्यायः । किन्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः ।
अन्त्यलोपः । डीपि पङ्कावे संज्ञायां कन् ऋतुः ।)

लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ ह्यापरमाली इति
भाषा ॥

अष्टमः, चि, अष्टानां पूरणः । इति व्याकरणं ॥ (तस्य
पूरणे ङट् । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ।) यथा ।

कात्यायनः ।

“अष्टमेऽंशे अतुर्दृष्ट्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च गोभिलः ।

अष्ट

अमावास्यायामांशे च ततः किल भवेदशुः” ॥

इति आडतत्त्वं ॥ अपि च ।

“सावर्णिः सूर्यतनये यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ।
निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम” ॥

इति देवीमाहात्म्यं ॥

अष्टमङ्गलं, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रकार-
मङ्गलद्रव्यं । तद्वया,—

“मृगराजो वृषो नागः कलसो यजनन्तथा ।
वैजयन्ती तथा मेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्” ॥

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गात्मवपङ्क्तौ ॥

“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्धताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ष्टमः” ॥

इति सुद्वितत्त्वं ॥

अष्टमङ्गलः, ऐ, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि
यस्मिन् ।) श्वेतवर्णमुखवत्तः खुरकेशपुच्छयुक्तघो-
टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमङ्गलघृतं, स्त्री, (अष्टाभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः घृतं
यद्घृतं ।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं । यथा,—

“वचा कूळं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमं ॥

सिद्धं घृतमिदं मेघं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ।

दृष्टमृतिः कुमारार्णो पिबतामष्टमङ्गलम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अष्टमानं, स्त्री, (अष्टौ सुखयः परिमाणमस्य ।) कुडव-
परिमाणं । शरावाजं । इति वैद्यकपरिभाषायां ॥

(“प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः”, इति शार्ङ्गधरः ॥) ।

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप् ।)
शुक्तिपरिमाणं । चतुस्तोलकं । इति वैद्यकपरि-
भाषायां ॥

(“स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥) ।

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी । अष्टम + डीप् ।)
क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथि-
विशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियारूपा । तदु-
पलक्षितकालरूपा च । सा च शुक्ला नवमी-
युता ग्राह्या युग्मात् । कृष्णा च सप्तमीयुता ।
यथा निगमः ।

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैवं कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या परविज्ञा न कुत्रचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः” ॥ * ॥
भविष्यपुराणे ।

“चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनां ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥

ततश्च सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिव-
लोकगतिश्च फलं । फाल्गुनशुक्लाष्टमीचतुर्दश्यो-
रारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्दश्युपवास-
व्रतं ॥ * ॥ कालिकापुराणे ।

“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च दिभुजा गौरदेहिका ॥

वैजयन्ती तथा मेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्” ॥

“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्धताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ष्टमः” ॥

इति सुद्वितत्त्वं ॥

अष्टमङ्गलः, ऐ, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि

रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौमोदवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्वं त्वेकमचरं ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥
एकमक्षरं शक्तिवीजरूपं ।
“तथाष्टम्यां नवम्याञ्च पूजा कार्या विष्टये ।
पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलजङ्घिकां ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दत्तैः श्रेवां ।
सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥
ज्योतिषे । शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
“कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते” ॥
तथा—
“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी ।
चतुर्थङ्गारवारे च अष्टमी च दृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः ।
यष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमोव्रतं
अष्टकाष्टाङ्गं भीष्माष्टमीकृत्य च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यं ॥
महाष्टमीकृतं महाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तत्र
जातफलं ।

“भूपालतः प्राप्तधनः कृशाङ्गः
सुखी कृपालुर्युवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाष्टौ धनधान्ययुक्तः
स्यादष्टमीजो मनुजः सुधीरः” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अष्टमूर्तिः, पुं, (अष्टौ मूर्तयो यस्य ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तत्प्रत्येकमूर्तिनामानि । क्षिति-
मूर्तिः सर्वः १ जलमूर्तिर्भवः २ अग्निमूर्तिः रुद्रः
३ वायुमूर्तिरग्नयः ४ आकाशमूर्तिर्भीमः ५
यजमानमूर्तिः पशुपतिः ६ चन्द्रमूर्तिर्महादेवः
७ सूर्यमूर्तिरीशानः ८ । इति तन्त्रशास्त्रं ॥
एताः शरभरूपिणिवस्याष्टपादाः इति कालि-
कापुराणं ॥ यथा ।
“अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोभयः” ।
इति बटुकभैरवस्तोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्तयो यथा ।
“अथाग्निः रविरिन्दुश्च भूमिरापः प्रभञ्जनः ।
यजमानः खमष्टौ च महादेवस्य मूर्तयः” ॥
इति शब्दमाला ॥

(“अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्” ॥

इति रघुवंशे ॥ तथा कुमारं च ।

“तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं
स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः” ॥

अष्टलोहकं, स्त्री, अष्टधातुविशेषः । तद्वयथा ।
सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रङ्गं ४ सीसं ५ कान्त-
लोहं ६ सुहृल्लोहं ७ तीक्ष्णलोहं ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अष्टवर्गः, पुं, (अष्टानां औषधविशेषानां रविप्रभ-
तीनां वा वर्गः ।) औषधविशेषाष्टकं । तद्वयथा ।
अष्टमः १ जीवकः २ मेदः ३ महामेदः ४ अष्टिः
५ अष्टिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ । इति

वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणाः । रक्त-
पित्तव्रणवायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
“जीवकर्षभकौ मेदे काकोली च द्विष्टिष्टिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितस्वरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुरहणो शुक्लो गुरुः ।
भयसन्धानकृत् कामबलासबलवर्द्धनः ॥
वातपित्ताखट्टदाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेषः । तद्वयथा । आदौ
ख्यादिसप्तग्रहाणां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा
प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधितराश्य-
वधिसादिनक्षत्रभेद इत्यादि दीपिकोक्तवच-
नाङ्गसंख्यकगृहे रेखां विन्यसेत् तत्र रवेर्द्वादश-
कोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४८ कुजस्य ३६ बुधस्य ५५
गुरोः ५६ भृगोः ५२ शनेः ३६ राहोः ३६
एतत्संख्यका रेखा देयाः । ततः प्रत्येकगृहस्यरेखाः
द्विगुणीकृत्य अष्टाधिकाश्चेत् अष्टभिः शोध-
येत् । शेषा रेखाः शुभाः ख्याताः । अष्टोना-
श्चेत्तदा विन्दुभिरष्टानां पूरणं कार्यं । तत्र विन्दु-
वोऽशुभाः ख्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दुरे-
खयोरभावस्तत्र समं परिकीर्तितं ॥ तस्य
नामगुणाः ।

“जीवकर्षभकौ मेदे काकोली च द्विष्टिष्टिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितस्वरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुरहणः शुक्लो गुरुः ।
भयसन्धानकृत् बल्यः शरीरबलवर्द्धनः ॥
वातपित्ताखट्टदाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तगणनया
रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्ट-
ग्रहसमुदायः । यथा । अष्टाष्टवर्गः ।
“जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभं” ।

खादिनक्षत्र शुभदः क्षितिपित्तसमुद्रनगादिक-
पञ्चगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।
२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ।
४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ।
५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ।
६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ।
७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ।
८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ।
९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
१०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० ।
१११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० ।
१२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।
१३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० ।
१४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।
१५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० ।
१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।
१७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।
१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।
२०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० ।
२११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० ।
२२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० ।
२३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० ।
२४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० ।
२५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० ।
२६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० ।
२७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० ।
२८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० ।
२९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० ।
३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० ।
३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० ।
३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० ।
३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० ।
३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० ।
३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० ।
३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० ।
३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० ।
३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० ।
३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० ।
४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० ।
४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० ।
४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० ।
४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० ।
४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० ।
४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० ।
४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० ।
४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० ।
४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० ।
४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० ।
५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० ।
५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० ।
५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० ।
५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० ।
५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० ।
५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० ।
५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० ।
५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० ।
५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० ।
५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० ।
६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० ।
६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० ।
६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० ।
६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० ।
६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० ।
६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० ।
६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० ।
६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० ।
६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० ।
६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० ।
७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० ।
७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० ।
७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० ।
७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० ।
७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० ।
७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० ।
७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० ।
७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० ।
७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० ।
७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० ।
८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० ।
८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० ।
८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० ।
८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० ।
८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० ।
८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० ।
८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० ।
८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० ।
८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० ।
८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० ।
९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० ।
९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० ।
९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० ।
९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० ।
९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० ।
९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० ।
९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० ।
९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० ।
९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० ।
९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० ।

शैल्यहाशाशिवस्यः ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
तीक्ष्णशुद्धेहोद्भवाद्रामबाणार्तुशमुत्थितो ३ । ५ ।
६ । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।
२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ।
४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ।
५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ।
६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ।
७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ।
८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ।
९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
१०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० ।
१११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० ।
१२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।
१३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० ।
१४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।
१५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० ।
१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।
१७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।
१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।
२०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० ।
२११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २

अष्ट

११। स्तः स्तः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिकृष्टिवोपगः
१।५।८।९।१०।११। शनेर्गुणास्त्रिपञ्चना-
गगोदशेशगो। ३।४।५।८।९।१०।११। ५थ
लभतः कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थितः। १।२।३।
४।५।८।९।११। शुक्ररेखाः। ५२। अनङ्ग-
शेखराभिधानमालादण्डकेन भार्गवाष्टवर्गः॥*॥
शुभः पङ्कुरकात् क्षायमान्भोधिशैलाष्टदिकृष्ट-
म्भुग। १।२।४।७।८।१०।११। इन्दुतो
रामकालेशगतः। ३।६।११। क्षासुतादङ्गि-
बाणर्तुकाष्टाशिवार्कोपगो। ३।५।६।१०।
११।१२। ५थ ज्ञतः कालदन्तावलादिस्थितो। ६।
८।९।१०।११।१२। जीवतो बाणकालेश-
मार्त्तण्डयात। ५।६।११।१२। स्ततो दैत्य-
पूज्यादनेहःशिवार्कोपयातः। ६।११।१२। स्ततो
वीतिहोत्रेषु कालेशयात। ३।५।६।११।
स्ततो लभतः क्षागुणाम्भोधिषड्दिङ्महेष्टस्थितः।
१।३।४।६।१०।११। शनरेखाः ३६।
मत्तमातङ्गलीलाभिधानदण्डकेन शनेश्चराष्टवर्गः।
इति दीपिका॥*॥ राज्ञः शुभोऽर्काङ्गजवङ्गि-
वेदन्तुरन्ध्रगो। २।३।४।६।९। अथ चन्द्रात्
कुरामवेदाङ्गग। १।३।४।६। स्ततः कुजा-
दङ्गिबाणङ्गरन्ध्रगतो। ३।५।६।९। ५थ
बुधाच्छिपिपक्षवङ्गिबाणरन्ध्रग। १।२।३।५।
९। स्ततो जीवाङ्गयवाहवेदाङ्गरन्ध्रग। ३।४।
६।९। स्ततः शुक्रात् पक्षवङ्गिबाणरन्ध्रगत।
२।३।५।९। स्ततः सौरात् पक्षवाणर्तुग। २।
५।६। स्ततः स्ततः शशिवेदवाणरिपुरन्ध्रगो।
१।४।५।६।९। ५थ लम्बादेदरन्ध्र-
दिग्रुद्रसूर्यगतः। ४।९।१०।११।१२।
राज्ञरेखाः। ३६। मृगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकेन
राहोराष्टवर्गः॥*॥ सूर्यादेकद्विचतुःसप्ताष्ट-
दशैकादशेषु। १।२।४।७।८।१०।११।
सोमात्त्रिषड्दशैकादशेषु। ३।६।१०।११।
भौमात्त्रिषड्दशैकादशेषु। ३।५।६।११।
बुधात् षड्दशैकादशेषु। ६।८।९।१०।
११। गुरोः पञ्चषड्दशैकादशेषु। ५।६।
११।१२। शुक्रात् षड्दशैकादशेषु। ६।११।
१२। शनेस्त्रिषड्दशैकादशेषु। ३।५।८।
१०।११। लम्बादेकत्रिचतुःषड्दशैकादशेषु। १।
३।४।६।११। एवं लम्बरेखाः ३७॥*॥
“इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विशेषा-
दधिकफलविपाकं जन्मभात्तत्र दद्युः।
उपचययष्टमित्रस्वोच्चगाः पुष्टिमिष्टं
त्वपचययष्टनीचारातिभे नेष्टसम्पत्॥
यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके।
तावती द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत्॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः।
अष्टाभिस्तु समो यत्र तत् समं परिकीर्तितम्॥
रेखा ग्रहाण्युभे देया विन्दवश्चेतरत्र तु।
रेखाविन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते॥
रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं तद्विन्दोरथाशुभम्।
ओरानन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्यं भवेत्तथा॥

अष्टा

मलिनोऽथ विपचैव हानिर्भूतुर्भवेत्तथा।
द्यादिरेखा द्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात्॥
रेखायां वत्सरो ज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे।
अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु विन्दुषु॥
इत्याद्युर्द्वयः। इत्यष्टवर्गः॥*॥ नन्दी।
“अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नभश्चरैः।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः॥
व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकर्मणि।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः॥
“सततं दिशति नराणां
राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं।
भावफलं प्रथमार्द्धे
दृष्टिफलान्यर्द्धमुत्तमेषु”॥
इत्यष्टवर्गार्थकथनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
अष्टाश्रवाः, [स्] पुं, (अष्टौ श्रवांसि यस्य। चतु-
र्मुखस्य ब्रह्मणः प्रतिमुखं द्विकर्णतया तथात्वम्।)
ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अष्टाकपालः, पुं, (अष्टसु कपालेषु संस्कृतः। संस्कृतं
भक्ष्य इत्यणोद्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। अष्टनः
कपाले हविषीत्यात्वम्।) यज्ञविशेषः। यत्र
अष्टसु कपालेषु पुरोडाशः पक्ता ह्यते। इति
श्रुतिः॥
अष्टाङ्गार्थः, पुं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
तादृशोऽर्थः।) अष्टद्रव्यघटितपूजापकरणवि-
शेषः। यथा,—
“आपः क्षीरं कुशायाणि दधि सर्पिः सतण्डुलाः।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्थः प्रकीर्तितः”॥
इति तन्त्रम्॥
“आपः क्षीरं कुशायाणि घृतं मधु तथा दधि।
रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च नन्दनम्॥
अष्टाङ्ग एव अर्घ्यो व भानवे परिकीर्तितः”॥
इति काशीखण्डम्॥
अष्टादश [न] त्रि, (अष्टाधिका दश।) अष्टाधिक-
दशसंख्या। १८ आठार इति भाषा। नित्यवज्ज-
वचनान्तशब्दोऽयं। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
(यथा मनुः।
“अष्टादशसु मागषु निबद्धानि पृथक् पृथक्”।)
अथाष्टादशवाचकशब्दाः यथा। द्वीपः १ विद्या २
पुराणं ३ स्मृतिः ४ धान्यं ५। इति कविकल्पलता॥
(“अगाहताष्टादशतां जिगीषया
नवद्वयद्वीपपृथक्कजयश्रियाम्”।)
इति नैषधे।
“अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः”।
इति भारते॥
अष्टादशाङ्गः, पुं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन्।)
अष्टादशद्रव्यात्मकपाचनं। स चतुर्विधः। दश-
मूल्यादिः १। भूनिम्बादिः २। द्राक्षादिः ३।
सुस्तादिः ४। तद्वयथा।
“दशमूली शठी षड्ङ्गी पौष्करं सदुरालभा।
भार्गी कुटजवीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः।
कासहृद्गृहपाश्चात्तिहिकाश्वासवमीहरः”॥१॥

अष्टी

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः।
तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोह
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति”॥२॥
“द्राक्षाष्टता शठी षड्ङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभं॥
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका।
पुष्करं पिचुमर्दश्च काथं जीर्णज्वरापहः॥
कासं श्वासञ्च विषमं श्वयथूदरनाशनं।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातनुत्”॥३॥
मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधं।
त्रिफला धन्वयासञ्च नीली काम्पिल्लकं त्रिष्टु॥
किराततिक्तकं पाठा बलाकदुकरोहिणी।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत्।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः॥
मन्यास्तम्भउरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे”॥४॥
इति सुखबोधः॥
अष्टापदं, पुं, स्त्री, (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य।
पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्येति वा। अष्टनः
संज्ञायामिति दीर्घः।) स्वर्णं। धुत्तूरः। शरीणां
फलकः। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ पाशार कृक्
इति भाषा। यथा “धुत्तूरः कनकाङ्गयः”। इत्य-
मरदर्शनात्। अष्टापदशब्दस्य कनकवाचकत्वाच्च॥
“आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः”॥
इति कुमारसम्भवे॥
“स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले।
अष्टापदेन बलवान् राजा वज्रधरोपमः”॥
इति हरिवंशे॥
अष्टापदः, पुं, (अष्टौ पदानि यस्य।) शूरभः
मर्कटः। इति मेदिनी॥ लूता। चन्द्रमल्ली।
क्रिमिः। कैलासपर्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ की-
लकः। इति धरणिः॥
अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः। संख्यासु पूर्ब-
स्येति पादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामिति डीपि
पादः पत्॥) चन्द्रमल्ली। इति मेदिनी॥
अष्टारचक्रवान् [त्] पुं, (अष्टारमष्टकोणं चक्रं
विद्यते यस्य। अष्टारचक्र + मतुप्। मस्य वः।)
जिनविशेषः। तत्पर्यायः। मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६
स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट्
१० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३
शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्वजिनः १६
खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः
२० पञ्चवीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः
२३ वागीश्वरः २४। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अष्टिः, स्त्री, (अस्यते पृथिव्यां क्षिप्यते इति + अस्
+ क्तिन्। पृषोदरादित्वात् वत्वम्।) वीजं।
इत्युणादिकोषः॥ आँठि इति भाषा।
अष्टीवान् [त्] पुं, स्त्री, (अतिश्रयितमस्थि यस्मिन्।
अस्थि + मतुप्। मस्य वः। आसन्दीवदष्टीवदिति
निपातनादस्थिशब्दस्याष्टीभावः।) जानु। इत्य-

अस

मरः ॥ आँटु इति भाषा ।
अस ल भावे । (अदां-परं-अकं-सेट् ।) भावः
सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । ल सति विष्णुः ।
इति दुर्गादासः ॥ (वि + अति) । अतिक्रमे ।
पराभवे । “अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः”
इति भट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । “यदत्र
ममाभिस्त्यत् दीयताम्” । इति पाणिनिः ।
(आविस्) आविर्भावे ।
“तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिस्त्रानमुखस्त्रियाम्”
इति कुमारे । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे ।
“महाभूतादित्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः” ।
इति मनुः ।)

अस इ र् य उ क्षेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अस्त्वा ।
इर् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं महागदा
इति भट्टौ ताच्छील्ये शतुः शानः । इति दुर्गा-
दासः ॥
(“तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः”)
इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभवे ।
“वज्रभिश्चैकमत्यस्यनेकेन च बहून् जनान्” ।
इति रामायणे । (वि + अति) उत्ताने ।
“व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः” ।
इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।

चीरानपास्यजनकस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा” ।
इति रामायणे । (अभि) अभ्यासे ।
“अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः” ।
इति कुमारे । (नि) निक्षेपे । “न मद्विधो न्यस्यति
भारमुग्रम्” । इति भट्टौ । (उप + नि) प्रस्तावे ।
“स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृतवर्त्म
यः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रमा-
णादिना दृढीकरणे ।
“त्वया च मया समुपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्ववज्ञानं
वाक्यारूप्यञ्च कृतम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति
+ नि) स्थापने ।
“तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत्” ॥
इति रामायणे । (निर्) दृढीकरणे । पराभवे ।
“यथांसि सर्वेषुभूतां निरास्यत्” ।
“तानर्हिददखादीच्च निरास्यच्च तलाहृतान्” ॥
इति च भट्टौ । (परि) विस्तृतौ । “पर्यस्यन्निह
निचयः सहस्रसंख्या” । किराते ॥ “ताम्रोष्ठ-
पर्यस्तरुचः स्मितस्य” । इति कुमारे । पातने च ।
“दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा” ।
इति मानवे ॥ (सम्) संयोगे । एकत्र संक्षेपे ।
यथा,—

“सर्वोऽप्यवयवोऽङ्गा समस्यते ।”

“अवयवं समर्थेन सह समस्यते ॥”

इति च पाणिनिः ॥ इत्यादिः ॥

अस न् अघार्थे । (भादिं-उभं-सकं-सेट् ।) अघार्थो
दीप्तिग्रहणगतयः ॥ “वासुदेवं परित्यज्य योऽन्य-
देवमुपासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उपास-

अस

इवास यत्न इत्यादिसिद्धौ अनेकाथत्वात् सत्ता-
र्थोऽयमपीति रमानाथः । अनुप्रयोगादन्यत्रापि
परोक्षाधामस्तेर्भावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रदी-
पः । इति दुर्गादासः ॥

असंख्यः, चि, असंख्यनीयः । संख्यारहितः । अपरि-
मितः । न विद्यते संख्या यस्येति बज्रगीहिः ।
अगणनीयः । यथा,—

“असंख्यं द्विपराद्धादि पुद्गलात्मात्यन्तकम्” ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“शतयोजनविस्तीर्णैः शतस्त्रान्धसमन्वितैः ।

असंख्यशाखानिकरैरसंख्यफलसंयुतैः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

असंख्यातं, चि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।

“अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितं ।

असंख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

असंस्कृतः, चि, (न संस्कृतः । नञ्समासः ।) संस्कार-
रहितः । यथा । आपस्तम्बः ।

“असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेत्तारगः” ।

इति शुद्धितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न आद्रमाचरेत् ।

यदि स्नेहाचरेच्छाद्रं सपिण्डीकरणं विना” ॥

इति ।

“असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति धर्मा व्यवस्थितः” ॥

इति च आद्रतत्त्वं ॥

असंस्कृतवाक्यं, स्त्री, (असंस्कृतं संस्कृतेतरं वाक्यम्) ।

संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ अप-
शब्दः ३ । इत्यमरटीका ॥

असंस्थानं, स्त्री, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न सं-
स्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

असंहतः, पुं, (न संहन्यते येन । न + सम् + हन्
+ करणे क्त ।) ब्रूहविशेषः । स तु सेनानां

पृथग्वृत्तिः । इति रायसुकुटादयः ॥ (दण्डः ।

भोगः । मण्डलः ।) असमूहिते अहते च चि ॥

असंहतः, चि, असंलग्नः । संहतो लग्नः न संहतः

असंहतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

असङ्कृत्, व्य, (न सङ्कृत् । नञ्समासः ।) पुनः

पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ॥

(“अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्कदाप्यनेकधा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अग्राधेनासङ्कचेतान् गुणैश्च परिचोदयेत्” ।

इति मानवे ।)

असङ्कल्पितः, चि, (न सङ्कल्पितः । नञ्समासः ।)

सङ्कल्पाविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।

“कर्मण्यसङ्कल्पिततत्फलानि

सन्त्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्मसङ्गीमनन्ते

वक्त्रिन् लभ्यं ते त्वमन्ताः प्रयान्ति” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥

असङ्कुलः, पुं, (न सङ्कुलः ।) विस्तृतः पश्याः । इति

हेमचन्द्रः ॥

अस

असङ्गः, चि, सङ्गारहितः । अगणनीयः । स तु
द्विपराद्धादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्गतः, चि, (न सङ्गतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)

सङ्गतिरहितः । नासङ्गतं प्रयुज्यीतेति प्रसिद्धिः ॥

यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुरुषं प्रति सङ्गत-

मपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रति-

पादयितुमानन्तर्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयो-

जकतत्पुरुषोयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं

प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्तितं सङ्गति-

त्वं वाच्यं । इत्यनुमितिग्रन्थीयगदाधरी ॥ अयुक्तः ।

यथा देवीपुराणं ।

“घस्रद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्

पूज्या तदा जन्मभसंयुता च ।

असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि

पूज्या परा या भवतीह यत्नात्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असम्भ्यः । अशिक्षितः ।

यथा हितोपदेशे ।

“आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ॥)

असती, स्त्री, (न सती श्री । नञ्समासः ॥)

अष्टा । व्यभिचारिणी तत्पर्यायः । पुंस्त्री २

धर्मिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इत्यरी ६ स्त्रीरिणी

७ पांशुला ८ । इत्यमरः ॥ छष्टा ९ दुष्टा १०

धर्मिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गा १२

निशाचरी १३ त्रपारण्डा १४ । इति जटाधरः ॥

(“आबाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समा-

रोहयत्” । इति धर्मविवेके ।)

असतीसुतः, पुं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) व्यभि-

चारिणीपुत्रः । तत्पर्यायः । बान्धकिनेयः २ बन्धुलः

३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ॥

“बन्धुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः ।

तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौलकेय इत्यपि ॥

अथ सत्यान्तु भिक्षुकां पुत्रो भवति यः पुनः ।

तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्मृतः” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसूनुः कौ-

लटेरश्च बन्धुलः ।

“अपि बान्धकिनेयः स्यात्कौलटेयोऽतिभिक्षुकी ।

कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥

अपि कौलटिनेयः स्यात्” । इति जटाधरः ॥

असतीसूनुः, पुं, (असत्याः सूनुः ।) कुलटापुत्रः ।

इति जटाधरः ॥

असत्, चि, (अस् + श्ठ ततो नञ्समासः ।)

अविद्यमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मभिन्नवस्तु ।

इति वेदान्तः ॥ जडवर्गः । यथा,—

“यच्च किञ्चित् कचिदस्तु सदसद्वाखिलात्मिके ।

तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे तदा” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चेतनचक्रः ।

असत् जडवर्गः ।

“तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं”

स्त्येत्यर्थः । इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥

निष्फलं । यथा,—

“अश्रद्धया ज्ञतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह” ॥
इति श्रीभवद्गीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥
निन्दितः । यथा,—

“असत्कुलप्रसूता या कान्तं विज्ञातुमरुमा” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डं ॥ अनित्यं । यथा ।
“अज्ञानन्तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं” । इत्यादि
वेदान्तसारः ॥

असत्ययः, पुं, (न सन् पश्याः ।) मन्दपथः । तत्प-
र्यायः । कुपथः २ कापथः ३ व्यध्वः ॥ दुरध्वः ५
अपथः ६ कदम्बा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्त्म ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

असदध्येता, (ऋ) चि, (असत् निषिद्धशास्त्रमधीते
इति । असत् + अधि + इङ् + ङच् ।) असदध्य-
यनशाली । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

असदृशः, चि, (न सदृशः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अ-
तुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी कृतिरिति पुष्प-
दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“वित्तशाक्यमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
कुर्वाणो वित्तशाक्यन्तु लभते ऽसदृशं फलम्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असद्गृहः, पुं, (असति अप्राप्येवन्तुनि ग्रहः आग्रहः ।)
अखड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खो-
इट आवदार इत्यादिभाषा ।

असनं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्युट् ।) क्षेपणं ।
इति मेदिनी ॥ (“दृग्निरसने विनियोगः” ।
इति भवदेवः ।)

असनः, पुं, वृत्तविशेषः । पिशाचाल इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । महासर्जः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्पः
४ प्रियकः ५ वीजवृत्तः ६ नोलकः प्रियसालकः ८ ।
(“प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरसनैरसनैरव्यथार्थता” ।

इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
तिक्तत्वं । वातार्तिदोषगलदोषरक्तमण्डलनाशित्वं ।
सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तभेदः ।
आसन इयि ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकर्णः २
वनेसर्जः ३ महासर्जः ४ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वं । इति राज-
वल्लभः ।

(“वीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥
वीजकः कुष्ठवीसर्पश्चित्रमेहगुदक्रिमीन् ।
हस्तिश्लेष्माखपित्तञ्च त्वयः केश्यो रसायनः” ॥
इति भावप्रकाशे ऽस्य पथ्यायगुणौ कथितौ ॥)

असनपर्णी, स्त्री, (असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।)
वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । वातकः २ शीतलः ३
शीतलवातः ४ अपराजिता ५ शणपर्णी ६ ।
इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीतकः ८ सनपर्णी ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
ओसान इति सारसुन्दरी ॥

असनः, [त्] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असन्तुष्टः, चि, (न सन्तुष्टः । नञ्समासः ।)

सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषशून्यः । यथा,—
“असन्तुष्टाः द्विजा नद्याः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः” ।
इति चाणक्यं ॥

असन्नद्धः, चि, (न सम्यक् नद्धः स्वकार्यक्षमः ।)
समुद्धूतः । पण्डिताभिमानी । दर्पितः । इति
जटाधरः ॥ अकृतसन्नाहः ॥

असन्मानं, स्त्री, मानहानिः । अमर्यादा । अनादरः ।
असाधुमानं । असच्च तत् मानश्चेति कर्मधारय-
समासनिष्पन्नं ॥

असभ्यः, चि, असमासत् । समानुपयुक्तः । असा-
माजिकः ॥ न सभ्यः असभ्य इति नञ्समास-
निष्पन्नः । खलः । यथा,—

“अयन्वसभ्यस्तव जन्म नो गृहे
श्रुत्वाग्रजान्ते न्यवधीत् सुरेश्वर ।
स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं
श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः” ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
श्लोकः ॥ असभ्यः खलः । समर्पितं कथितं । इति
श्रीधरस्वामी ॥

असमः, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥

असमः, चि, विषमः । अतुल्यः । यथा । “इत्येषा
सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूल-
त्वात् प्रकृतिः प्रबोधमयतोऽविद्येति वस्योदिता” ।
इति कुसुमाञ्जलौ १ स्तवकः ॥

असमञ्जसः, स्त्री, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं ।
अनुपयुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जातं २ दुःससञ्जं ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“अतिप्रणयादेतन्मयोक्त-
मसमञ्जसम्” । इति कथासरित्सागरे । (पुं)
सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।

“केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्” ।)

असमयः, पुं, (अपकृतः समयः । नञ्समासः ।)
अकालः । दुःसमयः । यथा,—
“एतान् जनान् सेवेत व्याधिसङ्घञ्च दुर्जयः ।
सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं ग्रसिष्यति” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

असमर्थः, चि, (न ससर्थः । नञ्समासः ।) अशक्तः ।
दुर्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
“उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्जनानि वा दद्याद् यद्भुक्तद्विगुणं भवेत्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमवायिकारणं, स्त्री, (न समवायि कार्येण
कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं कारणम् ।)
समवायिकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे
प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कपालद्वय-
संयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म च । समवायि-
कारणे प्रत्यासन्न हृदया ये कारणं ह्य । इति
न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणान्तु सर्वत्र द्रव्ये गुणः
गुणे गुणः कर्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
“गुणकर्ममात्रद्वयं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतु-
त्वम्” ।)

असमानं, चि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यं ।

विजातीयं । सजातीयमिदं । यथा शङ्खः ।
“समानाण्ये च प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा” ॥
इति शुद्धितत्त्वं ॥

असमाप्तं, चि, (न समाप्तं । नञ्त्तत्पुरुषः ।) समा-
प्तिरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । स्मृतिः ।
“असमाप्ते व्रते पूर्वैर्नैव कुर्याद्ब्रतान्तरं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमीक्ष्यकारी, [न्] चि, (समीक्ष्य विचिन्त्य न
करोतीति । असमीक्ष्य + कृ + णिनि ।) अवि-
वेचनापूर्वककर्मकर्ता । तत्पर्यायः । जाल्मः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उचितमेवैतत् ममासमीक्ष्य-
कारिणः” । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्धं, चि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । नञ्-
समासः ।) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अवज्ञं २ ।
इति जटाधरः ॥

(“असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति” ।

इति मनुः । विप्रदङ्गलः । अनियमः । यथा भारते ।
“असम्बद्धा महाराज ! तान् निगृह्णन्ति ते गजाः”
इति ॥)

असम्मतः, चि, (न सम्मतः । नञ्समासः ।) अन-
भिमतः । तत्पर्यायः । प्रणायः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“असम्मतः कस्तव मुक्तिसार्गं
पुनर्भवलोभभयात् प्रपन्नः” ।

इति कुमारः ।)

असम्मानं, स्त्री, अमर्यादा । अपमानं । सम्यङ्ज्ञाना-
भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समास-
निष्पन्नं ॥

असरः, पुं, (अस + अरु ।) वृत्तविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरसेका इति ख्यातः ।

असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । नञ्समासः ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
“कस्मात् प्राप्य तिरस्क्रियामसहनोऽप्यस्यादिति
प्रकृते” । इति महावीरचरिते ।

“प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ” ।

इति रत्नावल्यां । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे ।

“अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणाव्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” ॥
इति ॥)

असह्यः, चि, (न सह्यः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) असह-
नीयः । असोढ्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
“वरं रामशराः सह्या न च वैभीषणं वचः ।
असह्यं ज्ञातिदुर्व्याकं मेघान्तरितरात्रवत्” ॥
इति महानाटकं ॥ ज्ञातिदुर्व्याकमित्यत्र दुर्व्योचो
ज्ञातेरिति च पाठः ॥

असाधारणं, चि, (न साधारणं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
नञ्समासः ।) साधारणमिदं । असामान्यं ।
विशेषः । न्यायमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिहेतुः । यथा वज्रिमान् जलत्वादित्यादिः ।
यथा । “यत्तु प्रयागे ब्रह्मक्षाने क्रीडीकृते
माधसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्कल्पेन पुनस्तथैव

प्रातःस्नानाचरणं" इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ किञ्च
"असाधारणशरीरव्यापारार्जितं अविद्वद्भ्यो दातु-
मनिच्छन्न दद्यात्" ॥ इति दायभागः ॥ अतुल्यं ।
इति शूद्रवर्गसाधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाध्यं, त्रि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम्) असा-
धनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितव्यं ।
यथा,—

"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वलिं ।
जायन्तेऽर्शासि संयुक्तान्यसाध्यानि निर्दिष्टेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामश्लात्मकं ।
नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्वति" ॥
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रं ॥
("साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" ।
"अमर्मापहिते देशे शिरासस्थिस्थिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपप्येति तदसाध्यस्य लक्षणं" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

असाध्यो, स्त्री, (न साध्यो । नञ्समासः) अपति-
व्रता । यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—

"कन्यातुलाभन्मिथुने च साध्वी
शेषेष्वासाध्वी धनवर्जिता च ।
निन्देऽपि लभे द्विपदांश्च इष्टः
कन्यादिलभेष्वापि नान्यभागः" ॥ इति ।

असान्द्रं, त्रि, (न सान्द्रं निविडं । नञ्त्वत्पुरुषः)
अनिविडं । विरलं । इति जटाधरः ॥

असाम्प्रतं, व्य, (न साम्प्रतम् युक्तम् । नञ्त्वत्पुरुषः)
अयुक्तं । अनुचितं । तथा च कालिदासः ।
"विषदृष्टोऽपि संवर्द्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रतम्" ।
इति । कुमारे २ । ५५ ॥

("सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुषलपाणिना" ।

इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
योगम्यत इत्यसाम्प्रतम्" । इति रघौ ८ । ६० ।)

असारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य) अरण्यवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

असारं, त्रि, (नास्ति सारो यस्य) साररहितवस्तु ।
स्थिरांशशून्यं । तत्पर्यायः । फल्गु २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारं ३ निष्फलं ॥ इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वाचं ५ । इति जटाधरः ॥

(यथा—मनुसंहितायां ८ । २०३ ।

"नान्यदन्त्येन संवृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।

"असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत्" ।
इति हितोपदेशे ॥

"निदर्शनमसाराणां लघुर्बज्जटणं नरः ।"

इति माघे ॥

"बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः ।"

इति पञ्चतन्त्रे ॥

"धिगिमां देहभ्रतामसारताम्" । इति रघुवंशे ॥

"अतो विपरीतास्वसाराः" ॥ इति चरकः ॥)

असारं, स्त्री, नास्ति सारो यस्य । अगुह । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥ (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

असाक्षात्, व्य, (न साक्षात् । नञ्त्वत्पुरुषः) ।
अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं । अतुल्यं । इति
साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असिः, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरी-
करोति सा । अस + इन्) नदीविशेषः । सा
च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।

"तस्मात् विश्वेश्वराज्ञैव काशीवासेऽत्र कारणं ।

असिश्च वरणा यत्र क्षेचरक्षाकृतौ कृते ॥

वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महासुने ।

असेष वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥

वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्ते-

स्तृज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।

विश्वेश्वरद्वयसि यत् सहसा प्रविश्य

रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥

जातो मृतो बज्रघ्नी तीर्थवरेषु ये त्वं

जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभून्निमज्ज ।

वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं

प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥

इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥

असिः, पुं, (असतीति । अस दीप्तौ इति) अस्त्र-
भेदः । खोंडा तरवाल इत्यादि भाषा । तत्प-
र्यायः । खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४
रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलायः ७ करपालः
८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० भद्रात्मजः
११ रिष्टः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौक्षेयः
१५ तरवारिः १६ तरवारजः १७ कृपाणकः १८
करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषसनः २२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

("पर्णशालास्य क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयोजयत्" ॥

इति रघुवंशे १२ । ४० ॥

"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनुपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचम्भायुधैः स्थले ॥"

इति मनौ ७ । १६२ ॥) तस्य स्तुतिर्यथा ।

"असिर्विषसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ॥

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।

नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥

हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।

पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥

नीलजीमूतसङ्गाशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।

भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥

इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।

तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गात्मवपदतिष्ठत-

वाराहैतन्त्रं ॥

असिकं, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस +
इकन् ।) अधरचिबुकयोर्मध्यभागः । इति
हेमचन्द्रः ॥

असिकिका, स्त्री, असिकी । दासी । इति जटाधरः ॥
("गतोगगस्तूर्णमसिकिकानां" । इति पाणिनिः ।

असिकी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा । कन्दसिक्क-
मेक इति तस्य कः नान्तत्वात् डीप् च ।) अट-
द्धान्तःपुरचारिणी प्रेय्या ॥ इत्यमरः ॥ नदी वि-
शेषः । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरगुप्ता ।
यथा हरिवंशे । "असिकीमावहृत्पत्नी वीरगुप्ता
प्रजापतेः । सुतां सुतपसा युक्ताम्" इति ॥)

असिगण्डः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप्त-
इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधानं ।
इति जटाधरः ॥ कौटवालिश इति भाषा ॥

असितः, पुं, (न सितः शुक्लः । नञ्समासः) कृष्ण-
वर्णः । तद्विशिष्टे त्रि । (यथा पुष्पदन्ते ॥

"असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" ।

"चक्राग्ने विनिविष्टेन स सन्धेय निशाऽसिता" ।

इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनियहः । कृष्ण-
पक्षः । इति हलायुधः ॥ (स्वनामख्यातः सूर्य-
वंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा । यथा, रामायणे—

"भरतात् तु महातेजा असितो समजायत" ।

स्वनामख्यातः कश्चित् व्यासशिष्यो मुनिः । यथा

हरिवंशे ।

"असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः" ।

पर्वतभेदः । यथा भारते,—

"तत्र पुण्यहृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।

बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः" ॥

असिता, स्त्री, (न सिता । असित पलितयोः प्रति-
षेधात् वर्णादनुदात्तादिति डीप् तकारस्य कृत्वा-
रादेशश्च न ।) नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

या अटद्वा महादेवीभिः प्रेष्यते अन्तःपुरे च पुनः
पुनश्चरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या

अटद्वा युवती कृष्णकेशा प्रेय्या दासी अन्तःपुरे-
चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्याता

स्वर्वेश्या । यथा हरिवंशे ।

"असिता च सुबाजश्च सुवृत्ता सुमुखी तथा" ॥

असिताभ्रशेखरः, पुं, (असितः कृष्णवर्णः अम्भो मेघ-
इव शेखरो यस्य) वृद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

असितार्चिः, [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्चिः शिखा
यस्य) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितालुः, पुं, (असितः आलुः) नीलालुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पलं, स्त्री, (असितमुत्पलम्) नीलोत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।

"उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च" ॥)

असिदंष्ट्रः, पुं, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य) जल-
जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + स्वार्थे कन्) असि-
दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिदं, त्रि, (न सिद्धम् । नञ्समासः) अपक्वं
अखिन्नं । इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहितं ॥

("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टो हेतुः ।

यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

“अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालावयोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा” ॥
असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः) अनि-
ष्पत्तिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १
यथा काश्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादिः १ ।
स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतः काश्चनमय-
वज्रिमान् इत्यादिः २ । आप्यत्वासिद्धिः ३ यथा,
पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादित्यादिः ३ । (यथा
भाषापरिच्छेदे ।
“आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
आप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः स्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मनियो गिरिः ।
इदो द्रव्यं घुसवत्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
आप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्” ॥)
असिधावः, पुं, (असिं धावति निर्मलं करोतीति ।
असि + धाव + अण् ।) शुक्लमार्जकः । इति
जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।
असिधावकः, पुं, (असिधाव + स्वार्थे कन्) असि-
धारकर्त्ता । अस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥
असिधेनुः, स्त्री, (असिधेनुरिव यस्याः । असेधेनु-
सादृश्येन कुरिकाया स्तद्वत्सादृश्यम् ।) कुरि-
का । इति हलायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
असिधेनुका, स्त्री, (असिधेनुका इव यस्याः ।)
कुरिका । इत्यमरः ॥
असिपत्रः, पुं, (इक्षुपत्ते, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ गुण्डनाम टणं । इति राजनि-
र्घण्टः ॥
असिपत्रकः, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
असिपत्रवनं, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
तादृशं वनं ।) नरकविशेषः । “पत्रैर्यत्र विदा-
र्यते” । इति मनुः ॥ (“यस्त्विह वै निजपथादना-
पद्यपगतः पाषण्ड्योपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य
कथया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः
उभयतोधारै स्तालवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वाङ्गो
हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे
पदे निपतति स्वधर्महा पाषण्डानुगमनफलं
भुङ्क्ते” । इति श्रीभागवते ॥
“असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्रास्ततावनिः ॥
तप्ता सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदाहणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाष्यते ।
पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
असिपुच्छकः, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशु-
मारः । इति हारावली ॥
असिपुत्रिका, स्त्री, (असेः पुत्रीव ।) कुरिका ।
इति हलायुधः ॥
असिपुत्री, स्त्री, (असेः पुत्रीव ।) इत्यमरः ॥ कुरिका ।
कुरी इति भाषा ।

असु

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्यासो यस्य ।)
विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इरिमेद-
शब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)
असिहेतिः, पुं, (असिर्हेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।)
खड्गधारी योद्धा । तत्पर्यायः । नैस्त्रिंशिकः २ ।
इत्यमरः ॥
असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चित्तं ।
उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥
असुः, पुं, (अस्यन्ते इति । अस् + उ ।) प्राणः
पञ्चप्राणेषु बद्धवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥
“तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति” ।
इति नीतिशतके । ६६ श्लोकः ।)
असुखं, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा मनुसंहितायां १२ । १६ ।
“तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपत्तः प्रेयेह च सुखासुखम्” ॥
तत्रैव ४ । ७० ।
“न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्नामसुखोदयम्”)
असुधारणं, स्त्री, (असुनां धारणं ।) जीवनं । इत्य-
मरः ॥
असुभृत्, त्रि, (असुन् विभर्तीति । असु + भृ +
क्तिप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । “दृतय इव
श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयो
ऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः” । इति श्रीभागवते
दशमस्कन्धे ८७ अध्याये १४ श्लोकः ॥
असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
अस् + उरन् । यदा न सुरः विरोधे नञतत्-
पुरुषः । यदा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्यपक्षे
असति दीप्यते इति उरन् ।) सुर विरोधी ।
स तु कश्यपात् दितिगर्भजातः । तत्पर्यायः ।
दैत्यः २ दैत्येयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६
शुक्रशिशुः ७ दितिसुतः ८ पूर्वदेवः ९ सुरद्विष्ट
१० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
“सुराः प्रतियुद्धाद्देवाः सुरा इत्यभिहित्युताः ।
अप्रतियुद्धात्तस्य दैतेयाश्चासुराः स्मृताः” ॥
इति रामायणे ।) सूर्यः । इति मेदिनी । राज्ञः
इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
असुररिपुः, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
असुरसा, स्त्री, (न विद्यते सु शोभनो रसो यस्याः ।)
वर्वरी । इति रत्नमाला । वावुइ तुलसी इति
भाषा । (वर्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
असुरा, स्त्री, रात्रिः । रासिः । इति मेदिनी ॥
असुरार्ज, स्त्री, (असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य ।) कांस्यं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + डीप् ।) राजिका ।
इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्पा इति
भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।
असुर्दणं, स्त्री, (न + सुर्त्त + ल्युट् ।) अवज्ञा । अना-
असुस्यः, त्रि, (न सुस्यः । नञ्समासः ।) सुख-
स्थितिरहितः । रोगी ॥

असृ

असृक्ष्णं, स्त्री, (न + सूर्त्त + ल्युट्) अवज्ञा । अना-
दरः । इत्यमरः ॥
असृया, स्त्री, (असृ न असृयायाम् । असृ + यक् +
अ ।) गुणेषु दोषाविव्करणं । परगुणे दोषारोपणं
इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“असृयान्यगुणार्थानामौद्धत्यादसहिष्णुता ।
दोषोद्धोषभूविभेदावज्ञाक्रोधेऽङ्गितादिहृत्” ॥
इयञ्च “हर्षासूया विषादाः” । इत्यादिना व्यभि-
चारिभावमध्येऽपि परिगणिता ॥)
असूर्यम्पश्या, स्त्री, (सूर्यमपि न पश्यति या । न +
सूर्य + दृश् + खश् । सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
भवति । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य-
तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न
भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कलापप्राणिनी ॥
“असूर्यमपश्यत्वा त्वं किमभीरुरार्यसे” ।
इति भट्टिः ॥
असूर्त्तणम्, { स्त्री, (सूर्त्त आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
असूर्त्तणं, { स्त्री, (नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।
असृक्, [ज्] स्त्री (न + सृज् + क्तिप् ।) रक्तम् ।
इत्यमरः ॥ (“पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपोऽयै
जलौकसाम्” । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुङ्कुमं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्कुम्भादि सप्तविंशति
योगान्तर्गतषोडशयोगः ॥ तत्र जातफलं ।
“धनी कुरुपः कुमतिदूरात्मा
विदेशगामी रुधिरप्रकोपः ।
महाप्रलोभी पुरुषो बलीया-
नसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः” ।
इति कोष्ठीप्रदीपः । रक्तार्थे यथा, वैद्यकं ॥
“रसासृक्मांसमेदोऽस्थि मज्जशुक्राणि धातवः” ।
“तस्य पित्तमसृज्ज्ञांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ।
“वातासृक् पूर्वलक्षणं” इति माधवकरः ॥
“विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक् प्रदूषणं ।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनं ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्मणशीलिनां ।
अभिघातादसृजेन न्यामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वाशुर्द्वजः कुजो विमार्गकः ।
तादृशनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्” ॥
इति वाभटः ॥
“असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः” ।
“तद्वर्धादादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां यातिपञ्चाशतः क्षयं ॥
मदमूर्च्छां श्रमार्त्तानां वातविष्मज्जसङ्गिनां ।
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते” ॥
इति सुश्रुतः ॥
असृक्करः, पुं, (असृक् शोणितं करोतीति । असृज्
+ क्त् + ट ।) शरीरस्थधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(भुक्तस्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
परिपाकतो रक्तरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदः प्रजायते” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
असृक्पः, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृज् +
पा + ड ।) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अस्ता

अस्त्वधरा, स्त्री, (अस्त्वं शानतिं धरतीति । अस्त्वं + धृ + अच् ।) चर्म । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥

अस्त्वपाटी, स्त्री, पुं, (न + स्त्वं + काट् ।) रक्तधारा
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

अस्त्वेचनकं, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न + सिच्
+ ल्यट् । संज्ञायां कन् ।) यस्य दर्शनात् तस्मै
रन्तो नास्ति तत् । अत्यन्तप्रियदर्शनं । इत्यमरः ।
याहाके देखिया तस्मिन् शेष ना ह्ययमन वस्तु ।
("नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं" ।
इति साहित्यदर्पणे ॥)

असौम्यस्वरः, त्रि, (असौम्यः कठोरः स्वरो यस्य ।)
काकवत् मन्दस्वरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्वरः २ ।
इत्यमरसिंहः ॥

असौम्यं, स्त्री, (न सौम्यं । नञ्समासः) अप्रशंस-
नीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशयं । नञ्पूर्वात्
सुष्ठुशब्दात् भावे णप्रत्ययः ॥ ("गमनमलसं शून्या
दृष्टिः शरीरमसौम्यं" । इति मालतीमाधवे ।
अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । "असौम्यं मलापत्तिस्तपस्तु विरह-
ज्वरः" ॥)

अस्तः, पुं, (अस्त्यन्त रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।)
अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
क्याभत् २ । इत्यमरभेदिन्यौ ॥

("विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यम्" । इति रघुः ।
"सहस्रशिखरैश्चैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्वतम्" ॥
इति हरिवंशे ।)

लमात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्तं, त्रि, (अस् + त्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति
भेदिनी ॥ ("पतिरपास्तसंज्ञा मतिः" । इति
मालतीमाधवे ॥ "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" ।
इति माघे ॥ सूर्यास्तगमनं । "करजाल मस्त-
समयेऽपि सताम्" । इति माघे ॥

तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।

"यमोपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुर्वतेस्त्रिभुवोर्धेपि निर्वाणालातलाधवम्" ॥)

अस्तं, स्त्री, भट्टयः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तकः, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्वाणं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, व्य, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ॥
("राज्यमस्तमितेश्वरम्" इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् +
अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी वृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्तावः, त्रि, (अस्तं गतं अवं मालिन्यं यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पुं, (अस्ताय अचलः । यदा अस्तः पश्चि-
मोऽचलः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । ("अस्ताचलचूडावलम्बिनि
भगवति कुमुदिनीगायके चन्द्रमसि" । इति
हितोपदेशः ॥)

अस्त

अस्ताद्रिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽद्रिः पर्वतः ।) अस्ता-
चलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, व्य, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
सत्त्वं २ । इत्यमरः ॥ अस्धातोस्तिपि कृते-
ऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चानके ।

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मतुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, व्य, (अस् + तुन् ।) अङ्गीकारः । अस्तूया ।
पीडा । इति विश्वमेदिनौ । अस्धातोः तुपि-
कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्त्यानं, स्त्री, (न स्त्यानं । नञ्समासः ।) भर्त्सनं ।
निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्यं, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + ङ्ङ् ।)
प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातियार इति भाषा ।

तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४ । इत्य-
मरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेप-
योग्यवाणादि । इति रायमुकुटः ॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त-
मितो वृथा स्यात्" । "प्रत्याहतास्त्रो गिरीश-
प्रभावात्" । इति च रघुः ॥) तन्निरूपनं यथा,—

"दण्डसाध्यं यतो राज्यं स दण्डः शास्त्रसंश्रितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ॥

अथ गणना ।
"खड्गचर्म धनुर्बाणौ शस्त्रभक्तौ तथापरौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तिगच्छी तथा परे ॥
परशुश्चक्रशूले च परिघश्चैवमादयः ।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीभुजा" ॥

वात्स्यन्तु ।
"अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं मायिकं तथा ।
खड्गादिकन्तु निर्मायं मायिकं दहनादिकं ॥
दहनाऽप्य जलं काष्ठं लोहं शब्दादयस्तथा ।
तप्तैलादिकश्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ॥
खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निर्दिष्टा ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिरपीष्यते" ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

खड्गचर्मैर्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्यम् ॥
अस्त्रकण्टकः, पुं, (अस्तं कण्टक इव । वाणास्त्रस्य
कण्टकाकृतित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्रकारकः, पुं, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्माता ।
शस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारी ॥

अस्त्रचिकित्सकः, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त्र
+ कित् + स्वार्थे सन् + क्वल् ।) शस्त्रवैद्यः ॥

("हेद्यादिस्त्रनिभिन्नो यः खेहादिषु च कर्मषु" ।
इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्त्यं अस्त्रघातजं ब्रह्मादिकं जयति
निवारयति । अस्त + जि + क्तिप् ।) वृक्षविशेषः ।

कवाटवेदु इति ख्यातं । कवाडवगुण्या इति
केचित् । अस्य पर्यायः । कवाटवकशब्दे द्रव्यः ।

अस्त्रजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ॥

अस्त्रमार्जः, पुं, (अस्त्यं मार्जः । अस्त + मृज् + अण् ।)
अस्त्रमार्जकः । शानकरः । तत्पर्यायः । शस्त्र-

अस्थि

मार्जः २ । अस्थिधावः ३ । अस्थिधावकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अस्त्रसायकः, पुं, नाराचास्त्रं । समुदयलौहमय-
वाणः । इति शब्दमाला ॥

अस्त्रागारं, स्त्री, (अस्त्राणामागारं ।) अस्त्ररक्षण-
गृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।

आयुधागारं २ । यथा,—
"स्थापना जातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रता ।
राज्ञः स्यादायुधागारे दत्तः कर्मसु चोद्यतः" ॥

इति मातृ १८६ अध्यायः ॥

अस्त्रागारः, पुं, अस्त्ररक्षणगृहं । सेलाखाना इति
भाषा ॥

अस्थ्यागं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।
अस्थ्या + गम + ड ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थ्याघं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं हन्तीति । अस्थ्या +
हन + अप् ।) अतलस्पर्शः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थ्यानं, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्यां यत्र) अतल-
स्पर्शः । इति जटाधरः ॥ मन्दस्थले स्त्री ॥ ("अस्थ्याने
पतितामतीवमहतामेतादृशी स्याद्गतिः" । इति
नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्थ्यायं, त्रि, अगाधं । स्थीयते यत्रेत्यधिकरणवाचे
घञि कृते पश्चादादन्तादयन्प्रत्यये स्थायं ततो
न स्थायमस्थायमिति नञ्समासनिष्पन्नं । न सम्भ-
वति स्थायः स्थितिर्यत्र इति केचित् ॥

अस्थ्यायी, [न] त्रि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्यातुं
शीलमस्येति शीलार्थे णिनि स्थायी, न स्थायी अस्था-
यीति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्थ्यारं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं राति । अस्थ्या + रा
+ ड ।) अतलस्पर्शः । अगाधं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अस्थ्यावरं, स्त्री, स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्था-
वरं अस्थ्यावरं इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अस्थ्यावरं, त्रि, (न स्थावरम् । नञ्समासः ।) स्था-
वरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्थि, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्थिन् ।)
शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति
भाषा । तत्सङ्ख्यादि शरीरशब्दे द्रव्यं ॥ तत्-
पर्यायः । कीकसं २ कुल्यं ३ मेदोजं ४ । इत्य-
मरादयः ॥ (अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रकाशे ।
"मेदो यत् स्वाभिना पक्वं वायुना चातिशोषितं ।
तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्ववियहे ॥
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां भ्रवं ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा" ॥
"मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जतः शुक्रसम्भवः" ॥
इति सुश्रुतः ॥

अस्थि सप्तस्थान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते ।
शल्यतन्त्रेषु त्रीण्येव शतानि । तेषां सर्वैश्चमस्थि-
शतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं खोणि पार्श्व-
पृष्ठोदरोरसु । ग्रीवां प्रवृद्धं त्रिषष्टिः । एव-

मस्त्रां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्च-
दश । तलकूटगुल्फसंश्रितानि दश । पाष्णांमेकं ।
जङ्घायां द्वे । जानुयेकं । एकमूराविति । त्रिंशदेव-
मेकस्मिन् सक्थीनि भवन्ति । एतेनेतर सक्थि-
वाह्यं च व्याख्यातौ ॥ श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभग-
नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्व-
षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिं-
शत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां
नवकं । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता-
दात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
कर्णशृङ्खलैकैकं । षट् शिरसि ॥ एतानि पञ्च-
विधानि भवन्ति । तद्वयथा ।

कपाल-रुचक-तरुण-बलय-नलकसंज्ञानि । तेषां
जानुनितम्बांसगण्डतालुशृङ्खलशिरसु कपालानि ।
दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु
तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसु बल-
यानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥

“मांसान्यत्रनिबन्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा नशीर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
इति च सुश्रुतः ॥ वीजं । इति रायमुकुटः वैद्य-
कश्च ॥ आटी इति भाषा ।

अस्थिकुण्डं, स्त्री, (अस्त्रां कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णनरक-
कुण्डविशेषः । यथा,—

“पितृणां यो विष्णुपदे पिण्डं नैव ददाति च ।
स च तिष्ठत्यस्थिकुण्डे खलोमादं महेश्वरि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अस्थिकृत्, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + कृ +
क्विप् ।) शरीरस्थमेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(मेदसोऽस्थि । इति सुश्रुतः ।)

अस्थिजः, पुं, (अस्त्रो जायते इति । अस्थि + जन +
ङ ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मज्जशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः ।)

अस्थितुण्डः, पुं, स्त्री, (अस्थीव दारुणं तुण्डं यस्य ।)
पक्षी । शब्दमाला ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिधन्वा, [न] पुं, (अस्थिमयं धनुर्यस्य ।) शिवः ।
अस्थिपञ्जरः, पुं, (अस्थि पञ्जर इव ।) शरीरास्थि-
समूहः । तत्पर्यायः । करङ्कः २ कङ्कालं ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थिभक्तः, पुं, स्त्री, (अस्थि भक्तयति । अस्थि +
भक्त + अच् ।) कुक्कुरः । इति हारावली । (पक्षि-
विशेषः । हाङ्गिला इति भाषा ।)

अस्थिभुक् [ज] पुं, स्त्री, (अस्थि भुङ्क्ते इति । अस्थि +
भुज् + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाली, [न], पुं, (अस्थिमाला विद्यते यस्य
अस्थिमाला + इन्) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
“शूलहस्तोऽस्थिमाली” इति शिवशतके ।)

अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) चञ्चल-
प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्कशुकः २ । इत्यमरः ।
अनिश्चितः । इति खामी ॥

“लुब्धः कूराऽवशोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरा मतिर्यस्य ।) चञ्चल-
बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं
वित्तेश्वरं साङ्गिराः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे द्विग्रह-
योगफलं ॥

अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चलै-
श्वर्यं । यथा । “अस्थिरविभूतिमैत्रं चलमटनं
स्थितनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
राशिफलं ॥

अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य ।)
भट्टिनामकशिवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिप्रङ्खला, स्त्री, (अस्त्रां प्रङ्खला योजनकारणम् ।)
ग्रन्थिमान् वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हाङ्-
योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥

“काण्डं त्वग्विरहितं मस्थिप्रङ्खलाया
माषाद्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् ।
संपिष्टं सुतनु ! ततस्तिलस्य तैले
संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥)

अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि संहरति योजयति ।
अस्थि + सं + हृ + अण् ।) वृद्धविशेषः । हाङ्ग-
हाङ्गजोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
२ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
रत्नमाला ॥ हस्तिशुण्डो ६ वनालिका ७ । इति
हारावली । अस्य गुणाः । वलास्थिभग्नहित-
कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
यथा,—

“ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिप्रङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ॥
उष्णः सरः कृमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित् ।
रूक्षः स्वादुर्लघुर्दृध्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥

काण्डं त्वग्विरहितं मस्थिप्रङ्खलाया
माषाद्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् ।
संपिष्टं सुतनु ततस्तिलस्य तैले
संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“अस्थिभग्नेऽस्थिसंहारो हितोवल्योऽनिनापहः”
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि
+ सम् + हृ + अण् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान्
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)

अस्थिसारः, पुं, (अस्त्रः सारः पाकपरिणामः)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिखेहसञ्चकः, पुं, (अस्त्रः खेहस्तस्य सञ्चकः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैर्यं, स्त्री, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
ष्ठाप्रत्यये स्थैर्यं न स्थैर्यमस्थैर्यमिति नञ्-
समासेन निष्पन्नं ॥ (“अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युप-
हता ग्रन्थं न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
कम् ॥ २६ श्लोकः ।)

अस्तिगंधदार, स्त्री, (अस्तिगंधं कठोरं दारु) । देव-
काण्डं । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्पृष्टं, त्रि, (न स्पृष्टम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अच्युतं

अस्पृष्टं । यथा । स्निग्धं । अस्पृष्टं । इति मुग्ध-
वाधव्याकरणं ॥

अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्समासः ।) इच्छा-
भावः । यथा,—

“यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्तव्योऽत्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तयित्वायं सास्पृहा परिकीर्त्तिता” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्ये
त्रि, स्पृहा रहितः । उदासीनः ।)

अस्पृष्टं, त्रि, (न स्पृष्टम् । नञ्समासः ।) अस्पृष्टं ।
अच्युतं । स्निग्धवाक्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्पृष्टवाक्, [च्] त्रि, (अस्पृष्टा वाक् यस्य ।) अस्पृष्ट-
वक्ता । तत्पर्यायः । लोहलः २ । इत्यमरसिंहः ॥

अस्मद्, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूपं
यथा । अहं, आमि । आवां, आमरा दुइ । वयं,
आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति-
विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २
वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ ।
मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । महां १०
आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवा-
भ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवयोः १७
अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवयोः २० अस्मासु
२१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-वज्रव-
चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीयै-
कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठ्योरेकवचने मे । आसां-
द्विवचने नौ । आसां वज्रवचने नः । श्लोकपाद-
वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह
एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृश्यार्थधातुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणं ॥

अस्मन्तं, स्त्री, अस्मन्तं । चुल्ली । इति रायमुकुटः ॥
उनान आखा इति भाषा ॥

अस्त्रं, पुं, (अस् + रक् ।) कोणः । केशः । इत्यमरः ॥
अस्त्रं, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + र ।) रक्तं ।

असु । इत्यमरः ॥ (रक्तार्ते यथा,—

“पिपासादाहपित्तासद्युक्तं पित्तज्वरं जयेत्” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥

“क्षीणेऽस्त्रे मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रक्षता ।
शैथिल्यञ्च सिराणां स्यादातादुन्मार्गगामिता” ।
इति भावप्रकाशः ॥ “अस्त्राविणो विस्त्रा” इति ।
‘असुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात् स्वायेत्पर” ।
इति वाभटः ॥ * ॥ नेचजलार्थे यथा,—

“कुर्यात्सास्त्रं शिराहर्षं तेनाप्युदीक्षणाक्षमं” ।
इति वाभटः ॥ * ॥ आलस्यनयने साम्ने, इति
चरकः ॥)

अस्रकण्ठः, पुं, (अस्रं कण्ठे यस्य ।) वाणः । इति
हारावली ॥

अस्रखदिरः, पुं, (अस्रवर्णः खदिरः ।) रक्तखदिर-
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ॥)

अस्रजं, स्त्री (अस्त्रात् रक्तात् परिपाकेण जायते यत् ।
अस्र + जन् + ङ ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अस्वा

अस्वपः, पुं, स्त्री, (अस्वं पिवतीति । अस् + पा + ड ।) राजसः । इत्यमरः ॥

(“द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्वपे मृदुदुनि” ।

इति मुहूर्तचिन्तामाणिः । जलौका ।)

अस्वपत्रकः, पुं, (अस्वमिव रक्तं पत्रं यस्य । संज्ञायां कन् ।) भिण्डावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वपा, स्त्री, (अस्वं रक्तं पिवति या । अस् + पा + ड + टाप् ।) जलौकाः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्वफला, स्त्री, (अस्वमिव रक्तं फलं यस्याः ।) सल्ल-
कीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वमाटका, स्त्री, (अस्वस्य रक्तस्य मातेव पोषिका ।
संज्ञायां कन् । एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा ।)

शरीररसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वरोधिनी, स्त्री, (अस्वं क्षतजरक्तं रुणद्धि या ।
अस् + रुध + णिन् + स्त्रियां ङीप् ।) लज्जालु-
लता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

अस्वविन्दुच्छदा, स्त्री, (अस्वविन्दुरिव विन्दुः च्छदे
पत्रे यस्याः ।) लक्ष्मणा नाम कन्दः ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥

अस्वार्जकः, पुं, (अस्वानामर्जकः ।) श्वेततुलसी ।
इति रत्नमाला ॥

अस्व, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते । अस् + रु ।) चतु-
र्जलं । तत्पर्यायः । नेत्राभ्यु र रोदनं ३ अस्वं ४

अश्रु ५ । इत्यमरः ॥ वास्यं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लोचं ७ । इति जटाधरः ॥ (“श्रुत्वा

श्रुत्वाश्रुधारां त्यजति” । इति कीचकबधः ।

“रागाश्रुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनं” ।
इति वामटः ॥)

अस्वच्छन्दः, त्रि, (न स्वच्छन्दः । नञ्समासः ।)
अधीनः । आयत्तः । इत्यमरः ॥

अस्वतन्त्रः, त्रि, (न स्वतन्त्रः । नञ्समासः ।) पर-
तन्त्रः । पराधीनः । इति जटाधरः ॥

अस्वप्रः, पुं, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः ॥ (निद्राया अभावार्थे यथा, —

“अस्वप्रः सन्ततारुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले” ॥
इति माधवकरः ॥

“मज्जस्थोऽस्थिषु सौमिथ्यमस्वप्रं स्तब्धतां रुजं” ॥
इति वामटः ॥)

अस्वरः, त्रि, (अप्रशस्तः स्वरो यस्य ।) मन्दस्वरयुक्तः ।
तत्पर्यायः । असौम्यस्वरः २ । इत्यमरः ॥

(“अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।
उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्” ॥

इति रामायणे ॥)

अस्वाध्यायः, पुं, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
यस्य ।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीनः । तत्पर्यायः ।

निराकृतिः २ । इत्यमरः ॥ अनध्यायः । अध-
यने निषिद्धदिनं । तद्यथा । चन्द्रसूर्यग्रहण-

दिनानि । तानि तु । यस्तास्ते ३ दिनानि ।
अन्यत्र १ दिनं । सन्ध्यागर्जने १ दिनं । माघादि-

मासचतुष्टये गर्जनमात्रे तद्दिनं । निर्घातशब्दे
१ दिनं । भूकम्पे १ दिनं । उल्कापाते १ दिनं ।

महोल्कापाते आकालिकः । एकवेदसमापना-

अस्वा

नन्तरं १ दिनं । आरण्यकनामकवेदभागसमाप-
नानन्तरं १ दिनं । पञ्चपर्व्याणि ५ दिनानि ।

चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । श्रावणशुक्लप्रतिपत् १
दिनं । मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । एताः प्रति-

पदो नित्याः । अन्याः कान्याः । वज्रपाते आका-
लिकः । विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकालिकः ।

चतुर्दशमन्वन्तराः १४ तिथयः । युगाद्याः ४
तिथयः । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने ।

आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने । चैत्र-
कृष्णपक्षद्वितीया १ दिनं । कार्तिकस्योभयपक्षीय-

द्वितीया २ दिने । आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-
तीया २ दिने । मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया

२ दिने । फाल्गुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
दिने । उत्सवदिनानि अनेकानि । अक्षय्यद्वितीया

१ दिनं । इति स्मृतिः ॥
 (“कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे

कृष्णतरेऽप्येवमहर्दिसन्ध्या ।
अकालविद्युत् स्तनयितुघोषे

स्वतन्त्रराष्ट्रचित्तिपथ्यासु ॥
भ्रमशानयानाद्यतनाहवेव

महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा

नाधीयते नाशुचिना च नित्यं” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अस्वामिकं, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
यस्मिन् ।) स्वामिरहितवस्तु । अकर्तृकं । वेयो-

रिस् इति पारस्य भाषा । यथा । एतच्च अग्र-
दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात् । अस्वा-

मिकान्याह यमः ।
 “अटथः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।

सर्वार्ण्यस्वामिकान्याङ्गर्णं हि तेषु परिग्रहः” ॥
पुण्या इति विशेषणात् अटथो नैमिषाद्याः

पर्वता हिमालयाद्याः । नद्यो गङ्गाद्याः ।
तीर्थाणि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि । वाराणस्या-

द्यायतनानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि
तेष्विति । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अस्वामिविक्रयः, पुं, (अस्वामिना अनधिकारिणा
कृतो विक्रयः ।) अस्वामिकर्तृकविक्रयः । यथा

सम्पत्त्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते ।
तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं ।

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्सञ्ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः” ॥

इति तत्र किमित्याह ।
 “स्वयं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः” ॥
स्वं आत्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं

यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामि-
विक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ता-

हितयोरुपलक्षणार्थं । अस्वामिकृतत्वेन तुल्य-
त्वात् । अतएवोक्तं । अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिश्च

विनिवर्त्तयेदिति । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते
क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्द्रव्यागमो-

अस्वा

हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये । वेलाहीने
वेलाहीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ कृतः तत्र

च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवत् दण्डभाक्
भवतीत्यर्थः । यथोक्तं ।

“द्रव्यं मस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रयात् ।
प्रकाशकयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयात्” इति ॥

स्वाम्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरं ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्” ॥
नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं

ग्राहयेत् चौरोद्धरणकादिभिः । आत्मविशुद्ध्य
राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं गतः

कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्ते-
र्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्वनं नाथिकस्य

समर्पयेत् । तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकरा-
चार्येण व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रेतु-

र्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो
ऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाथिकं

प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-
मासाद्य क्रोटहस्तस्यं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं

स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्वि-

ज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव
गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥

ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमं ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” ।
यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेद मपहृतं अन्य-

सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतु
विक्रेतदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसा-

वभियोज्यः । किन्तु तत्पदार्थितेन विक्रेता सह
नाथिकस्य विवादः । यथाह वृहस्पतिः ।

“मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।
मूलेन सह वादस्त नाथिकस्य विधीयते” ॥ इति

तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयो

विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाथिकः स्वीयं ।
द्रव्यमवाप्नोति चौरश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता

च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतः
तदा योजनसङ्ख्यायानयनाथ कालो देयः ।

“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।
मूलानयनकालेन देयं स्तत्राध्वसङ्ख्यायति स्मरणात्

॥ * ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न
शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।

असमाहृत्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति मनु-
वचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिः दिव्येन वा

क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स
एव दण्डभागभवतीति ।

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च सः” ॥

इति स्मरणात् । स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं ॥ * ॥
तस्मिन्पुना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

अस्वा

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते” ॥
आगमेन रिक्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीय-
मिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साध-
नीयं तत्स्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेता
चौर्यपरिहाराय मूल्यलाभाय च विक्रेतारमान-
येत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
राय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदि-
ति ॥ * ॥

तस्कारस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।

“हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षष्ठवर्तिं पणान्” ॥

हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं
द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो
गृह्णात्यसौ षडुत्तरान् नवतिपणान् दण्डनीयः ।

तस्कारप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह ।

“शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ।

अर्वाक् सम्बत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नृपः” ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपाश्वं प्रत्यानीतं तदा संव-
त्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ।

ऊर्ध्वं पुनः संवत्सरादजा गृह्णीयात् । सपुरुषा-
नीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष यावत् संवत्सरं
राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्वा-
मिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य सम्बत्सरं
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विध्यन्तर-
मुक्तं—

“प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्धं निधापयेत् ।
अर्वाक् व्यब्धात् हरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्” ॥
इति । तच्छतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयं । रक्षणी-
मित्तं षड्भागादिग्रहणञ्च तेनोक्तं ।

“आददीताय षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥ इति ।

तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्चैतत् पुरस्तात् ॥ * ॥

मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवाद-
माह ।

“प्रणानेकशफे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोद्भवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके” ॥

एकशफे अश्वादौ प्रणष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे
रक्षानिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे
मनुजजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोद्भवां
रक्षानिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके
पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्वजानुष-
व्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं
पादमिति वीष्णवलात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥
इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां
व्यवहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न] त्रि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-
समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । वृहस्पतिः ।
“अस्वामिना तु यदुक्तं गृहक्षेत्रापाणादिकं ।
सुहृद्वन्मुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते” ॥
इति दायतत्त्वं ॥

अस्वाभ्यं, स्त्री, (न स्वाम्यम् । नञ्समासः ।) स्वामि-
त्वाभावः । यथा देवलः ।

“अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।
इति दायतत्त्वं ॥

अस्वास्थ्यं, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं ।
स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्यव्ययीभावसमास-
निष्पन्नं ॥ (यथा शिशुपालवधे ।

“विगृह्य चक्रे नमुचिदिषा बली

य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवन्दिषः” ॥

भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च, इति ग्रहणीरोगेऽभिहितं
माधवकरेण संयद्हीतञ्च । अत्र हि अभुक्तेऽस्वास्थ्य-
मिति तात्पर्यं ॥)

अह इ क भासे । (उभं-चुरां-अकं-सेट् ।) दीप्ति-
रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अंह-
यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

अह इ उ गतौ । (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ अंह्यते । उ अंहते । इति
दुर्गादासः ॥

अह, अ, प्रशंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनिग्रहः ।
इति मेदिनी ॥

अहं, त्रि, अस्मदशब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आमि
इति भाषा । यथा आङ्गिकतत्त्वं,—

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्” ॥
(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।

“सोऽहमिज्या विशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)
अहंयुः, त्रि, (अहंमस्यास्तीति अहंशब्दात् “अहं-
शुभयोर्युस्” इति युस् ।) अहङ्कारयुक्तः ।
गर्वान्वितः । तत्पर्यायः । अहङ्कारवान् २ ।
इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः” ।
इति भट्टिः ।)

अहः [न], स्त्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥

अहःपतिः, पुं, (अहः पतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-
अहङ्कारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं

+ क्त + घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः
२ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रि-

विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।
सात्विकाहङ्कारात् इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च

जातं । राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि ।
तामसाहङ्कारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-

न्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अह-
मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-

ज्ञानमुच्यते । इति गोतमसूत्रवृत्तिः । “अह-
मित्यवयवं तस्य करणं । अहमिति किरति अत्रेति

वा अहङ्कारः । करोतेः किरतेर्वा घञ् । कार-
प्रत्यय इत्यन्ये” । इत्यमरटीकायां भरतः । मदः ॥

स्मयः ५ अपल्लेपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्कृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मानः १० चित्त-
समुन्नतिः ११ । यथा ।

“गर्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः ।

स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानचित्तसमुन्नतिः ॥

अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्कारस्याश्रय आत्मा ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः” ।

अहङ्कारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।

“मनसस्वाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” ।

गर्वोन्नत्यम् । यदुक्तं ।

“अहङ्कारश्च सर्वेषां पःपवीजममङ्गलम् ।

ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः” ॥

स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति ।
तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्य-

मानो विशेषरूपो व्यष्ट्याहङ्कारः । अस्मीत्येता-
वन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्या-

हङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च
सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-

ऽहङ्कारः स सर्वसाधारणः । आरोपितगुणै-
रात्मनो महत्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति

दुरभिमानः । महाकूलप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो
नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानः । आत्मस्वा-

घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वोत्कृष्ट-
इति गर्वः ॥)

अहङ्कारवान्, त्रि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अह-
ङ्कार + मतुप् । मस्य वः ।) गर्वान्वितः । इत्य-

मरः ॥ तत्पर्यायः ॥ अहंयुः २ । इत्यमरः ॥
अहङ्कारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वितः

४ । इति जटाधरः ॥

अहङ्कारी, [न] त्रि, गर्वयुक्तः । अहङ्कारो विद्यते-
यत्येति अस्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभि-

मानो । गर्वान्वितः ॥ (दशदशरूपके ॥

“धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चलच्छण्डो विकल्पनः” ॥)

अहङ्कृतिः, स्त्री, (अहम् + क्त + क्तिन् ।) अहङ्कारः ।

गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥

“युध्यतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।)

अहतं, स्त्री, (हन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)

नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्ना-

वली ॥ (अहतलक्षणं यथा महाभारते,—

“ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदशं यन्नधारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु” ॥

“अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुवाचैरपि” । इति ॥

“अहतानि च वासांसि रथश्च शुभलक्षणम्” ।

इति रामायणे । अनाहते, त्रि, ॥

अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्यत्र, वीष्णायां

द्वित्वम् । व्रीह्यादित्वात् ठन् । ततश्चाप् ।) पर-

स्परहङ्कारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्ष्या-

परस्यापरमपेक्ष्य परस्य योऽहङ्कारोऽहमेव

श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः

आमि वड़ आमि वड़ वलिया परस्पर अहङ्कार

इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

अह

अहि

अहि

“इत्यश्वाहमहमहमिकया तयोर्विवदतोः” ।)
अहम्पूर्विका, स्त्री, (अहं पूर्वं अहं पूर्वमिति कथनं
यत्र । अहम्पूर्वं + ठन् + स्वार्थे कन् + ततष्टाप् ।)
अहम्पूर्वं अग्रे भवामि अहं पूर्वं अग्रे भवामि
इत्यन्योऽन्यं योधानां धावन्क्रिया । इत्यमरः ।
आमि अग्रे याव वलिया योडा दिगेर परस्पर
आगे धावोया इति भाषा । (यथा क्रिराते,—
“सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमे-
जवादहम्पूर्विकया यियासुभिः” ।)

अहम्मतिः, स्त्री, (अहंप्रधाना मतिर्ज्ञानं ।)
अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ॥

अहर्गणः, पुं, (अह्रां गणः) मासः इति हारावली ।
ग्रहाणां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-
सृष्ट्यावधिब्रह्मसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्पावध्या-
वधि वा इष्टकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः ।
तत्पर्यायः । द्युन्दं २ । दिनौघः ३ । दुग्णः ४ ।
दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥

अहर्ज्वरः, पुं, (अहोभिर्लोकान् जरयति । अहन्
+ ज + णिच् + अच् । यद्वा अहानि जीर्यन्त्य-
न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अहन् + जु + अच् ।) संवत्सरः ।
यथा । “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-
र्ज्वरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरागन्तु सर्वतः
स्वाहा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिन्धावल्ली ॥
यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता
देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्ज्वरं
संवत्सरोऽहर्ज्वरोऽहोभिः परिवर्तमानो लोकान्
जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति अन्त-
र्भवन्ति इत्यहर्ज्वरः । तच्च यथा मासा यन्ति
एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः
मामागन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-
चार्यकृतभाष्यम् ॥

अहर्पतिः, पुं, (अहः पतिः । पक्षे अहःपतिः ।)
सूर्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।
“द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम्” ।)

अहर्वाग्वः, पुं, (अहो वाग्वः । अहो मणिरिव
अहर्म्मणिः ।) च ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-
वृक्षः ।

अहर्मुखं, स्त्री, (अहो मुखं ।) प्रत्युषः । इत्यमरः ॥
अहर्ज्यः, त्रि, (हलेन कथ्यं । ततो नञ्समासः ।)
हजानाकृष्टलोहादिः । अकृष्टभूमिः ॥

अहल्या, स्त्री, अप्सरोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।
“दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ।
शरद्वत्सल दायदमहल्या समसूयत” ॥
गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी ॥ सा च महा-
साध्वी । प्रातः काले तस्यानामस्मरणे महापातक-
नाशो भवति । यथा पुराणं,—
“अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पद्म कन्याः स्मरन्निव महापातकनाशनं” ॥
सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः
सतीत्यं नाशितवान् । ततो गौतमशापेन सा
पाषाणदेहा बभूव । ततस्तेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य
प्रादस्पर्शात् शापात् विमुक्ता सती पुनः पूर्वरूपा

मानवी भूता । इति रामायणम् ॥

अहस्कारः, पुं, (अहः करोति । अहन् + कृ + ट ।
कक्षादित्वात् सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अर्कवृक्षः ॥

अहस्पतिः, पुं, (अहः पतिरिव ।) सूर्यः । इत्यमरः ।
अर्कवृक्षः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
दर्शनात् ॥

अहह, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड ।
एषोदरादित्वात्सलोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-
क्लेशः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥
(आश्चर्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।
“अहह ! महापङ्के पतितोऽसि” ।
“अहह ! तात ! पणस्तव दारुण” ।
इति महानाटके ॥)

अहहा, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
किप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदं ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-
शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥

अहार्यः, पुं, (हृ + ण्यत् । ततो नञ्समासः ।)
पर्वतः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

अहार्यं, त्रि, (न हार्यं । नञ्समासः ।) हर्तुमशक्यं ।
अहर्तव्यं । अहरणीयं । इति मेदिनी ॥

(“अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः”
“तत्रात्मभूतैः कालजैरहार्यैः परिचारकैः” ॥
इति च मनुः ६ । १८६ ।)

अहिः, पुं, (आहन्तीति । आ + हन् + इण् । हन
हिंसागत्योः । आडि अहनिभ्यां ऋसञ्चेति इण् ।
स च डित् । डित्वात् टिलोपः । आडो ऋसञ्च ।)
वृत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्यः । पथिकः ।
राजः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥ (सीसकं ।
राजः । वपः । अस्त्रेधानक्षत्रं । खलः । “विष-
धरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृधा वदन्ति
विदांसः । यदहिर्नकुलदेवी सकुलदेवी पुनः
पिशुनः” । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाश्लोकः ॥)

अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । तञ्समासः ।) कुलिक-
वृक्षः । कुलेखाडा इति ख्याता । अस्या गुणाः ।
विषरोगशोथनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
(कोकिलाक्षशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा
रहिते, त्रि ॥)

अहिका, स्त्री, (न + हा + डिक् + टाप् ।) शास्त्र-
लीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भक्ष्य-
त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः च्छत्रः फणा इव कृदकः ।)
देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रत्यग्रथः २ । मेघ-
प्रदङ्गीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
चिनि इति भाषा । पुरीविशेषः । इति ज्योतिष-
तत्त्वं ॥ तथा वृद्धगार्ग्यः । “केशवमानन्तपुरं
पाटलीपुत्रं पुरीमहिच्छत्रं । दितिमदितिश्च
स्मरतां तौरविधौ भवति कल्याणम्” । इति
ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान्
अहि + जि + किप् ।) विष्णुः । कालीयनाग-
दमनात् ॥ इन्द्रः । वृत्रासुरनाशात् ॥

अहितः, त्रि, (न हितः । नञ्समासः ।) शुत्रुः ।
इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ॥

“स यथौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
अहिताननिलोद्भूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः” ।)

अपथं इति शब्दचन्द्रिका ॥

(“एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-
त्तान्यभिचारविषादीनि” इति सुश्रुते ।
प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वैराग्यशतकं ।

“लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्” । ३५ ॥
“परोऽपि हितवान् शत्रुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिरहितमारण्यमौषधं” ॥ इति
हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कार-
णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि
सर्वाण्यपथानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-
स्तुल्यवन्ताः । नच सर्वाणि शरीराणि व्याधि-
क्षमत्वे समर्थानि । तदेव ह्यपथं देशकालसंयोग-
वीर्यप्रमाणातियोगात् भूयस्तरमपथं सम्पद्यते ॥
स एव दोषः संख्ययोर्निर्विरुद्धोपक्रमो गम्भी-
रानुगतः प्राणागतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा
भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते
इति चरकः ।

“इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्वभावतः संयोगत-
श्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि
भवन्ति” । “एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा-
दिषु प्रवृत्तान्यभिचारविषादीनि” ॥

“दुग्धस्यैकान्तहिततां विषस्यैकान्ततोऽहि तं
एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु ॥
एकान्तहिततां विद्धि वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा” ॥

“विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव श्रेष्ठं विद्याद्विज्ञाहितं” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अहितुण्डिकः, पुं, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीव्यति
यः सः । अहितुण्ड + ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धभावः ।) भिक्षार्थं सर्पखेलकः । तत्पर्यायः ।
ब्यालयाही २ । इत्यमरः । साण्डे इति भाषा ॥

अहिदिट्, [घ] पुं, (अहिं वृत्रासुरं सर्पं वा देष्टि
यः । अहि + दिष्ट् + किप् ।) इन्द्रः । गण्डः ।
मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ॥

(“अहिदिवस्तदभवता निशम्यतां” । इति माघे ।
“एकाहिरक्षार्थमहिदिवेऽद्य
दत्तो मयात्मेति यथा ब्रवीति” ।
इति नागानन्दे ॥

अहिनकुलता, स्त्री, अहिनकुलयोर्वैरं । निम्न-
अहिनकुलिका, विरोधितेति यावत् । अहिश्च
नकुलश्च अहिनकुलौ तयोर्भाव इति भावार्थे
त-ष्णिकप्रत्यययोः स्त्रियामापा निष्पन्ना ॥

अहिपुलकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुलक इव । सर्पा-
कारत्वात् ।) नौकाविशेषः । तत्पर्यायः । पोतः २
तरालुः ३ । इति हारावली ॥

अहि

अहिपूतनः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “शृङ्गान्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 स्निग्धे वा स्वाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्वावश्च जायते ।
 एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं” ॥ * ॥
 तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
 “तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ।
 त्रिफलाखदिरकाथैर्रगानां क्षालनं हितं ॥
 शङ्खसौवीरयथाङ्गैर्लेपः कार्योऽहिपूतने” । इति
 (रुग्विनिश्चयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
 भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
 “दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च ।
 कण्डूदाहरजावद्विः पिङ्गकैश्च समाचितः ॥
 अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दारुणः” ॥
 इति सनिदानलक्षणसम्प्राप्तिकं चिकित्सितं वाम-
 टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
 “मलोपलेपात् खेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्रोव्रणोऽन्तःकण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥
 केचित्तं माटकादोषं वदन्यन्तेऽहिपूतनं ।
 प्रष्टारगुदकुन्दश्च केचित् तमनामिकं” ॥ * ॥
 चिकित्सा ।
 “तत्र धात्र्याः पयःशोधं पित्तश्लेष्महरौषधैः । १
 षट्प्रतीतश्च शीताम्बु-युक्तमन्तरपानकं ॥ २
 सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ३
 त्रिफलावदरीक्षत्त्वक्-काथ-परिषेचितं ॥ ४
 कासीश-रोचना-तुल्य-मनोज्ञालरसाञ्जनैः । ५
 लेपयेदस्तपिष्ठैर्वा चूर्णितैर्वाचूर्णयेत् ॥ ६
 सुश्लक्ष्णैरथवा यथोशङ्खसौवीरकाञ्जनैः । ७
 सारिवाण्डूनाभिभ्यामशनस्य त्वचोऽथवा” ॥ ८ ॥
 चक्रपाणिसंग्रहे तु ॥
 “पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितं ।
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनां” ॥
 पटोलाद्यघृतं * ॥)
 अहिफेनं, स्त्री, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
 अत्युग्रत्वात् ।) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ आपिं
 इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-
 कारः ।
 “उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकं” ।
 अस्य कार्यञ्चाह शार्ङ्गधरः ।
 “पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकश्च गच्छति ।
 व्यवयि तद्यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम्” ॥
 अपरञ्चाफेनशब्दे आफूकशब्दे च ज्ञातव्यं ॥)
 अहिब्रध्नः, पुं, (अहिः ब्रध्ने यस्य ।) शिवः ।
 (“अजैकपादहिब्रध्नः पिनाकी चापराजितः” ।
 इति हरिवंशे ।) रुद्रविशेषः ॥ इति जटाधरः ॥
 (यथा हरिवंशे ।
 “सुरभी कस्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्भमे ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥
 अजैकपादहिब्रध्नस्त्वष्टा रुद्राश्च भारत” । इति ।)
 अहिब्रध्नदेवता, स्त्री, (अहिब्रध्नो रुद्रोऽधिष्ठात्री
 देवता यस्याः ।) उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं । इति ज्यो-
 तिःशास्त्रं ॥

अज्ञा

अहिभयं, स्त्री, (अहेः सर्पतुल्यस्वपक्षात् सर्पाद्वा
 भयं ।) राज्ञां स्वपक्षोद्भवभयं । इत्यमरः ॥ सर्प-
 भयं ॥
 अहिभयदा, स्त्री, (अहेर्भयं द्यति खण्डयतीति । अहि-
 भय + दा + क) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भूम्यालकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)
 अहिमुक्, [ज] पुं, (अहिं मुक्ते । अहि + मुञ् +
 क्तिप् ।) गरुडः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
 गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमर्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
 नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमारः, पुं, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
 मृ + णिच् + अण् ।) अरिमेदकवृद्धः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमेदकः, पुं, (अहिं मेदयति स्पर्शमात्रेण गल-
 यति यः सः ।) अरिमेदकवृद्धः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अरिमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अहिलता, स्त्री, (अहिरिव लता । दीर्घाकारत्वात् ।)
 गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहीरणिः, पुं, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति ।
 अहि + ईर + अणि ।) द्विमुखसर्पः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 अहे, व्य, क्षेपः । विथोगः । इति शब्दलाला ॥
 अहेरुः, स्त्री, (न हिनेति । हि गतौ बाजलकाद्रुः ।
 ततो नञ्समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥
 अहो, व्य, (न + हा + डो ।) धिगर्थः । शोकः ।
 करुणार्थः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।
 विस्मयः । पदपूरणं । असूया । वितर्कः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥
 “अहो धिगिति सामर्थ्या वाचमुक्ता नराधिपः” ।
 “अहो मधुरमासां दर्शनं” । इति शाकुन्तले
 प्रथमाङ्के ।)
 अहोरात्रः, पुं, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
 रात्राह्नाहाः पुंसि । अहः सर्वैकदेशे टच् इति
 टच् ।) दिवानिशं । स तु सूर्योदयद्वयपरिच्छिन्न-
 त्रिंशन्मुहूर्तात्मिककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
 मासेन पैंत्रोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
 वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । द्विसहस्रगुणित-
 मानुष्यचतुर्युगमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।
 तत्र मनुष्यमानेन ८६४०००००० वर्षा भवन्ति ॥
 अहोवत, व्य (अहो च वत च ।) अनूकम्पा । खेदः ।
 सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनी ॥
 (“अहोवतासिस्सुहृनीयवीर्यः” । इति कुमारे ।
 “अहोवत ! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽस्मि” ।
 इति शाकुन्तले । [इति गीता ॥
 “अहोवत ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्” ।
 अज्ञाय, व्य, (ज्ञ ड अपनयने । वाजलकाद्वावे घञ् ।
 वृद्धिः । एधोदरादित्वात् वस्य यः । ततो नञ्-
 समासः ।) भटिति । भुतं । इत्यमरः ॥
 (अज्ञाय सा नियमजं क्षमसुप्तसर्ज” । इति कुमारे ।
 “अज्ञाय तावदरणेन तमो निरन्तम्” । इति रघौ ।
 “खच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बच्छटा

आक

मूर्च्छन् मोसमहर्षिर्हर्षविहितस्नानाङ्गिकाऽङ्गा-
 यवः” । इति काव्यप्रकाशे ।)
 अङ्गीकः, पुं, (नास्ति ङ्गीर्लज्जा यस्य ।) वौद्धः । क्षप-
 णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अङ्गला, स्त्री, (न + ङे + डल् ।) भस्मातकवृद्धः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेला इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
 कण्ठः । स च दीर्घः भुतश्च भवति ।
 “आकारं परमाश्चर्यं शृङ्खल्योतिर्मयं प्रिये ।
 ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
 पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
 “अकाररूपमासद्य दत्तकोडायता त्वधः ।
 ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—
 “आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
 क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तकौ ॥
 प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।
 प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥
 पितामहो द्विष्ठान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।
 द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत् ॥
 खरान्तकश्च हृदयमङ्गुलो भगमालिनी” ॥
 इति वर्णाभिधानं ॥
 आ, व्य, स्मृतिः । यथा । “आज्ञातं सजटायुरेषः” ।
 वाक्यं । यथा । “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ॥
 (पूर्वं भैवं मंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ।)
 अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)
 समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-
 भ्यश्च आ ।) क्वचित् निषिद्धसन्धिवर्णः । आशब्दो
 योऽचा न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भरतः ॥
 (“आ एवं तत्त्वमर्थ्यादा आ एवं तत्कृतं मया” ।
 इति मुग्धबोधम् ।)
 आं, व्य, एवं । स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥
 आः, पुं, महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥ पितामहः ।
 वाक्यं । यथा अग्निपुराणे एकाक्षराभिधानं ॥
 “अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः ।
 सीमायामथावयं आ भवेत् संक्रोधपीडयोः” ॥
 आः, [स] व्य, कोपः । यथा । आः पापदुर्मुखः ।
 (“आः किमेतदिति क्रोधादाभाय महिषासुरः” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “आः पापे दुर्विनीते महाश्वेते” । इति काद-
 म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरभरतौ ।
 स्मृतिः । स्पर्द्धा । तर्ज्जतं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आकम्पितं, त्रि, (आकम्पयते स्म । आङ् + कपि +
 क्त ।) कम्पविशिष्टं । तत्पर्यायः । वेक्षितं २
 प्रेक्षितं ३ आधृतं ४ आधृतं ५ चलितं ६ इत्यमरः ॥
 कम्पितं ७ धृतं ८ व्याधृतं ९ विधृतं १० धृतं ११
 प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अनौकहाकम्पितपृष्ठमग्नी” । इति रघौ ।

आक

“आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वातैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः” ।

इति ऋतुसंहारे ॥

आकरः, पुं, (आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । आङ् + कृ +
अप् । यद्वा आकुर्वन्ति संघीभूय कुर्वन्ति । अव-
हारमत्रेति वा । आ + कृ + घञ् ।) धातुरन्तादे-
रुत्पत्तिस्थानं । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणः कुतः” ।
इति हितोपदेशः ।

“शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान्”
इति रामायणम् ।) समूहः ।

“शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्” ।

इति कविकल्पद्रुमः ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

आकर्णनं, स्त्री, (आ + कर्ण + ल्युट् ।) श्रवणं ॥

“मुदा तदाकर्णनतत्परोऽभूत्” । इति नैषधे ।)

आकर्षः, पुं, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।)

पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा ।

पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ॥

कृक इति भाषा । (यथा महाभारते ।

“आकर्षस्ते वाक्फलः सुप्रणीतो

हृदि प्रोढो मन्त्रपदः समाधिः” ।

इन्द्रियं । धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-

दिनी ॥ आकृष्यते अनेन । आकुषी इति भाषा ।

यथा । “आकर्ष इव आ आकर्षश्च” । इति

मुग्धबोधव्याकरणं ॥ आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थ-

इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः ।

निकषोपलः ।)

आकर्षणं, स्त्री, (आ + कृष + ल्युट् ।) आकर्षः ।

बलादानयनं । टानन् इति भाषा । यथा,—

“सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।

केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

तन्त्रोक्तकर्मविशेषद्वारा योषादानयनं । यथा ।

अथाकर्षणं ।

“आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।

यद्दृष्टं त्रैपुरे तन्ने यद्दृष्टं भूतडामरे ॥

श्रीवीजं मान्मथं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।

प्रथमं प्रणवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥

अमुकीति पदं दत्त्वा आकर्षय द्विधा पदं ।

साहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दृष्टसहस्रकं ॥

षट्कोणचक्रमालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः ।

षडङ्गं कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितं ॥

षड्दीर्घभाक्खरेणैव नादविन्दुविभूषितं ॥

रक्तपुष्पाक्षतधूपदिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां ।

भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां ।

बालार्ककिरणप्रख्या सिन्दूरारणवियद्वां ॥

पद्मश्च दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके ।

मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्वशीं ॥

आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥

भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ॥

काशीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन च ।

अनामारक्तमिश्रेण कमलाक्षीमनुं लिखेत् ॥

आक

ॐ क्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षय ॐ फट् ॥

इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः ।

तद्भूर्जपत्रमादाय गुलिकां कारयेत् सुधीः ॥

तेनैवं साध्यपादोत्पत्तिकामपङ्कवेष्टितां ।

शोषितां तेजसा भानोर्वेष्टयेत् त्रिकदुक्तैः पुनः ॥

प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तदोदरे ।

गुलिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥

तादृशमिमुखो भूत्वा निर्जने निशि साधकः ।

ततस्तद्गतचित्तश्च तावत् कालं जपेन्मनुं ।

यवदायाति सन्तस्ता मदनालसविग्रहा ॥*

अथान्यत् कथयाम्यत्र नृपाकर्षणहेतवे ।

देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥

अथ मन्त्रं महेशान्यास्तारमादौ ततस्तथा ।

पञ्चशायकवीजञ्च दत्त्वाय भुवनेश्वरीं ॥

मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं पुनरालिखेत् ।

साहान्तमन्त्रमुक्त्वा मध्यवीजेन कारयेत् ॥

षडङ्गान् दीर्घयुक्ताद्यैश्चक्रेऽष्टदलके यजेत् ।

प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कजोदरे ॥

महाराजनरत्नेन पूर्वमन्त्रपदं युतं ।

मोहिनीं पद्मकिञ्जल्के षट्मिणीं स्तम्भिनीं तथा ॥

वशङ्करीं कुलेशीञ्च ततो वै विश्ववासिनीं ।

आकर्षिणीं ततः क्षिप्रामर्चयेदष्टपत्रके ॥

गन्धपुष्पादिधूपाद्यैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।

लक्षजप्तेन सर्वेषां श्रीप्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥

क्रीं कालिकायै धीमहि

तमः कालि प्रचोदयात् ।

ॐ आकर्षिणी वज्रधारिणी

ॐ फट् साहा अमुकीमाकर्षय ॥

प्रणवं पूर्वमुद्धृत्य उग्रसेनी ततः परं ।

नितम्बिनी वज्रजाया विद्या परमदुर्लभा ॥

सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य

पद्ममूलेन ताम्बूलं समानीय आमश्रावदये

नैवेद्यं कृत्वा कृष्णाष्टोत्तरशततुलस्या मूलमन्त्र-

पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति

सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-

कृतषट्कर्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥

आकर्षणी, स्त्री, (आकृष्यते अनया । आ + कृष +

ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षककृष्टि-

काविशेषः । आकुषी इति भाषा ॥

आकलनं, स्त्री, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।

परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ (“सेव्यापि

सानुनयमाकलनाय यन्ता” । इति माघः ॥)

आकल्पः, पुं, (आ + कल्प + घञ् ।) वेशः । इत्य-

मरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ वेशार्थे यथा रघौ,—

“अकृतकविधिसर्वाङ्गीरमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं सा प्रपेदे” ।

“स्तोकाप्याकल्परचना विच्छिन्तिः कान्तिपोष-

कृत्” । इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

कल्पपर्यन्ते च, यथा—“आकल्पं नरकं भुङ्क्ते” ।

इति स्मृतिः ।)

आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।

आका

ग्रन्थिः । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥

आकषः, पुं, (आकृष्यते यत्र, आ + कृष + अच् ।)

प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कष्टिपातर-

इति भाषा ।

आकस्मिकं, त्रि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + ठ-

ञ् ।) अकस्मादुद्भवं । हठाज्जातं ॥ (“आकस्मिक-

प्रत्यवभासां च देवीं वाचमनुयुभेन कन्दसा परि-

ण्यतामभ्युदिरयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥)

आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)

इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-

स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा” ।

अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-

ङ्कूते,—

“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु” ।)

न्यायमते । यत्पदमृते यत्पदान्वयबोधो न भवति

तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-

लङ्कारिकाः ॥

आकायः, पुं, (आञ् + चि + घञ् ।) निवासः ।

इति वोपदेवः ॥

आकारः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितं । अभि-

प्रायानुरूपचेष्टाविष्करणं । संकेत ठार इत्यादि

भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च” ।

इति रघौ १ । २० ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च” ।

इति हितोपदेशे सुहृद्देवः । मूर्तिः । “आकार-

सदृशप्रज्ञः” । इति रघौ १ । १५ ।)

आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्या-

दिसूचको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-

वैकृतमिति वोपलितः ॥ गुप्तिर्गोपनं । आकारस्य

भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवहित्या २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाच्चादेराच्चादनात्

अवहिःस्थितिरवहित्या । इति सारसुन्दरी ॥

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

आकारगोपनं, स्त्री, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-

गुप्तिः । रत्यादिसूचकमुखरागादिगोपनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आकारणं, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)

आङ्गानं । इत्यमरः ॥ डाकन इति भाषा ।

“तैश्च मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

आकालिकं, त्रि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य ।

“आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समानकालस्या-

कालादेशः । इकट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यद्वा

अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणध्वंसि ।

इति धरणिः ॥ समानकालीनजन्मविनाशशाली ।

इति सन्तिप्रसारः ॥ अकालसम्भवं । आरम्भ-

कालात् तत्सजातीयकालस्थायि । निमित्तं काल-

मारभ्य परेद्युर्वावकालः स एव कालस्तावदकाल-

आका

स्तत्र भवः। इति तिथितत्त्वं ॥ (यथा मनो ४।१०५
 “एतानाकरलिकान् विद्यादनध्यायान्तावपि” ।

“तपस्विनः स्थानुवनौकसस्ता-

माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” ॥

इति कुमारसम्भवे ३। ३३ ॥)

आकालिकप्रलयः, पुं, (आकालिकः प्रलयः ।) प्रलय-
 विशेषः। स्वायम्भुवमन्वन्तरे कपिलश्रापेन अकाले
 जगत्प्रावर्णं। तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
 तत् प्रवृण्वन्तु महाभागा वाराहं लोकसंक्षयं ॥
 यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्ताताश्च शार्ङ्गिणा ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं” ॥

श्रीकपिल उवाच ।

“स्वायम्भुव मनुश्चेष्ट ब्रह्मरूप महामते ।
 ममैकमोक्षितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
 जगत् सर्वं तवैवेदं त्वया च परिपालितं ।
 त्वया सर्वं जगत् सृष्टं त्वमेव जगतां पतिः ॥
 तन्मे देहि रहःस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
 पुण्यं पापहरं रम्यं ज्ञानप्रभवसुत्तमं ॥
 अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
 अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत् ।
 ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्प्लवं” ॥

श्रीमनुस्वाच ।

“यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिकां ।
 चिकीर्षुणा तपः कार्यं किं स्थानार्थनया तव ॥
 देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा ।
 बह्विनि पुण्यभाजान्त्र तिलान्ति कपिल ! क्षितौ ॥
 तेषामेकतमं त्वत्वेदासाद्य कुरुष्वे तपः ।
 स्थानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं” ॥

कपिल उवाच ।

“त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात् ।
 स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि हेतुभिः ॥
 अक्षान्मन्ते वचो मेऽद्य प्रार्थनायां विकल्पनं ।
 यत्त्वं वदसि तस्मात्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ॥
 इदं त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तमचिरेण भविष्यति ॥
 न चिरात् द्रक्ष्यसि मनो ! जलपूर्णं जगत्त्रयं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तं तव गर्वविश्रान्तं ॥
 एवमुक्त्वा सुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः ।
 अन्तर्दधे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
 कपिलस्य वचः श्रुत्वा विषमवदनो मनुः ।
 भावीति प्रतिपद्याशु मनुर्नैवाच किञ्चन ॥
 विशालां वदरीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः ।
 प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः ।
 आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणं ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ।
 इति जप्यं प्रजपतो मनोः स्वायम्भुवस्य तु ॥
 प्रससाद जगन्नाथः केशवो न चिरादथ ।
 ततः क्षुद्रभक्तो भूत्वा दूर्वादलसमप्रभः ॥
 कर्पूरकलिकादुग्धतुल्यनेत्रयुगोज्ज्वलः ।

आका

तपस्यन्तं महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं मुनिं ॥
 आससाद तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 उवाच च महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं तदा ॥
 तपोनिधे महाभाग भीतं मां ज्ञातुमर्हसि ।
 नित्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विशालैर्भक्षितुं प्रति ॥
 अथ प्रभूतैर्विपुलैर्जावितः पृथुरोमभिः ।
 प्राणाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणं मुनिं ॥
 प्राप्तोऽहं यद्यनुक्रोशो मयि मां परिपालय ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्वायम्भुवस्ततः ॥
 अलिङ्गरे तोयपूर्णं न्यधाद्विपुलभोगिनि ।
 स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्द्धमानो दिने दिने ॥
 सामान्यरोहितप्रायदेहोऽभुवन्नचिरादथ ।
 दशघटजलपूर्णं प्रत्यहं स महात्मा
 मलिकमसति कुर्वन् वर्द्धयामास मत्स्यं ।
 स च सुविषदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण
 मलिकसलिलमध्ये लोमशः पीनदेहः” ॥
 इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ॥ *

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तथा पीनतनुं दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः स्वयं ।
 गृहीत्वा पाणिना फल्लनलिनीं सरसीं ययौ ॥
 तत्सरस्तत्र विपुलं पुण्ये नारायणाश्रमे ।
 एकयोजनविस्तीर्णं सार्द्धयोजनमायतं ॥
 नानामीनगणोपेतं शीतामलजलोत्करं ।
 तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
 पालयामास सुतवत् क्षपया परया युतः ।
 सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैसारिणोऽभवत् ॥
 न समस्तत्र सरसि दृष्ट्वाकाये द्विजोत्तमाः ।
 स एकदा महामत्स्यः पूर्वापरतटद्वये ॥
 शिरःपुच्छे निधायान्शु तृङ्गदेहः समुच्छितः ।
 स्वायम्भुवं महात्मानं चुक्रोश चाहि मामिति ॥
 तं तथा स मनुर्ज्ञात्वा क्रोशन्तं मीनपुङ्गवं ।
 आससाद तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
 न शक्नोम्यहमुद्धर्तुं पृथुरोमाणमद्भुतं ।
 इति सञ्चिन्तयन्नेवं प्रोद्धार करेण तं ॥
 भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 स्वायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
 ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्तन्ये घृत्वाज्जं मनुः ।
 निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
 यथेच्छमत्र वर्द्धस्व न कोऽपि त्वां हर्निष्यति ।
 अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
 इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभृतांवरः ।
 लघुत्वं चिन्तयन्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
 मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान् ।
 सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
 तं पूर्णकायमालोक्य व्यतीत्याम्भः समुच्छितः ।
 शल्लैः शिराभीरचितं मानसाचलसन्निभं ॥
 रुच्यन्तं सागरं सर्वं देहाभोगाचलीकृतं ।
 स्वायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
 ततः पप्रच्छ तं साम्ना मत्स्यं स्वायम्भुवो मनुः ।
 विचिन्त्य लघिमानश्च पश्यन्मूर्तिं तदाद्भुतां” ॥

श्रीमनुस्वाच ।

“न त्वां मत्स्यमहं मन्ये कस्त्वं मे वद सत्तम ! ।

आका

महत्त्वं लघिमानन्ते चिन्तयन् सुमहत्तम ॥
 त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शुम्भुर्वी मीनरूपपृक् ।
 न चेद्गुह्यं महाभाग तन्मे वद महामते” ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

“आराध्योऽहं त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः ।
 तवेष्टकामसिद्ध्यर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
 यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः शान्तेन मूर्त्तिना ।
 तत्कारिष्येऽद्य तां मूर्त्तिमिमां विद्धि मनो मम” ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरभिततेजसः ।
 ज्ञात्वा प्रत्यक्षतो विष्णुं मनुस्तुष्टाव केशवं” ॥

श्रीमनुस्वाच ।

“नमस्ते जगदव्यक्तपरावरपते हरे ।
 पावकादित्यशीतांशुनेत्रत्रयधराव्यय ॥
 जगत्कारण सर्वज्ञ जगद्धाम हरे पर ।
 सुरौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर” ॥
 इत्यादिस्तोत्रं ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“स्वायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपपृक् ।
 वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुहुः ॥
 सपर्यया तथानेन वरं वरय सुव्रत ।
 इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारणा ॥
 वरयाभीक्षितान्कामान् लोकानां वा हितञ्च यत्”

मनुस्वाच ।

“यदि देवो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत् ।
 तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि प्रदण्व मे ॥
 प्रशाप कपिलः पूर्वं मदर्थे भुवनत्रयं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तं सकलं ते भविष्यति ॥
 येनेयमुद्धृता पृथ्वी येनेयं परिपालिता ।
 संह्रियति यस्त्वेनां तेऽधुना ज्ञावयन्निवामां ॥
 ततोऽहं दीनहृदयस्वामेव शरणं गतः ।
 न यथेदं त्रिभुवनं जलज्जुतं भविष्यति ॥
 हतप्रहृतविध्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं ।
 यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
 तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत् ।
 करिष्ये तत्र साहाय्यं स्वायम्भुव निबोध तत् ॥
 हतप्रहृतविध्वस्ते तोयमग्ने जगत्त्रये ।
 न चिरादेव ततोयं शोषयिष्यामि वै मनो ॥
 यावज्जलज्जुतं यथा कार्यं त्वया मनो ।
 तन्मे निगदितं तथ्यं प्रदण्व्यावहितोऽधुना ॥
 सर्वयज्ञियकाष्ठौघैरेका नौका विधीयतां ।
 तामहं द्रष्टुमिच्छामि यथा नो भिद्यते जलैः ॥
 दशयोजनविस्तीर्णां त्रिंशद्योजनमायतां ।
 धारिणीं सर्वबीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
 सर्वयाज्ञिकवृक्षाणां भूरिवल्कलतन्तुभिः ।
 नवयोजनदीर्घान्तु व्यामत्रयसुविस्तृतां ॥
 कुरु स्वयं मनो तूयं दृष्टुमीरिकां वटीं ।
 जगद्धात्री जगन्मया लोकमाता जगन्मयी ॥

आका

द्रव्यस्थिति तां रज्जुं न वृद्धति यथा तथा ।
सर्वाणि बीजान्यादाय सर्वेदान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निसन्नस्त्वं वर्तमाने जलस्रवे ।
दत्तेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
सुतोऽहं तूष्णमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ षट्क्षेण त्वं मां ज्ञास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रवृत्तविध्वस्तं हतं स्याद्भुवनत्रयं ।
तावत् पृष्ठेन तां नावं वोढाहं नात्र संशयः ॥
जलस्रवे तु संपूर्णे षट्क्षे मम च तां हरिं ।
त्वं तथा वटिकया तूष्णे सदा नेष्यसि वै दृढं ॥
बद्धायां नावि मे षट्क्षे देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
ततः शुष्केषु तोयेषु प्रोन्मये शिखरे गिरेः ।
हिमाचलस्य बद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत्तु शोषये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
षट्क्षेण श्यामलेनैव त्वं मां ज्ञास्यसि पुष्करे ।
पुनः स्मृष्टं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभामृद्धिमवाप्नुसि सनातनीं ।
अहमाराधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मां ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्स्यस्तेन नमस्कृतः ।
अन्तर्दधे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्जानं गते हरौ ।
यथोक्तं हरिणा पूर्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्वथाज्ञियद्विदौघान् कृत्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्वेन कारयामास नावं दृढतरां ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूत्रसंघैर्वटीरिकां ।
पूर्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन महता वृत्तं युद्धं महाद्भुतं ।
विष्णोर्यज्ञवराहस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलस्रवे भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तथा रज्ज्वा तरिं बद्धा बीजान्यादाय सर्वेशः ॥
वेदान्दधीन् तथा सप्त दत्तं चादाय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्रे चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सषट्क्ष इव पर्वतः ॥
उद्दीप्तचैकषट्क्षेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिराद्यत्राले स मनुर्हरिः ॥
तरिमारुह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्चलाचलं तोयं तावत् पृष्ठे तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापन्ने षट्क्षे बद्धा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सरान् ॥
खयं नावमवष्टभ्य दधार परमेश्वरः ।
योगनिद्रा जगद्धात्री समासीदद्वटीरिकां ॥
ततः शूनैः शूनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं हिमवत् षट्क्षमुन्मथं तोयमथ्यतः ॥
दिसाहस्रैर्योजनानामुच्छितस्य हिमप्रभोः ।
पञ्चाशत्तु सहस्राणि षट्क्षं तत्तस्य चोच्छ्रितं ॥
तस्मिन् षट्क्षे ततो नावं बद्धा मत्स्यात्मधृक् हरिः ।
जगाम शोषणायाशु जनानां जगतां पतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शापेन कृतोऽथाकालिको लयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
इति वः कथितं सर्वं यथावत् द्विजसत्तमाः ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥
आकालिकी, स्त्री, (आकाल + ठञ् + डीप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आकाशः, पुं, स्त्री, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते
सूर्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्च-
भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु शून्यः । तत्पर्यायः ।
द्योः २ द्यौः ३ अम्भः ४ अम्भं ५ व्योम ६ पुष्करं ७
अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्षं ११
गगनं १२ अनन्तं १३ सुरवर्त्म १४ खं १५ वियत्
१६ विष्णुपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥
नाकः १९ अनङ्गः २० नभसं २१ मेघवैश्व २२
महाविलं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुद्वर्त्म २४
मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टपं २६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः सङ्ख्यादि-
पञ्च । विशेषगुणः शब्दः । स तु नित्यः अश-
रीरी च । अस्तेन्द्रियं कर्णः । सत्वेकः किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।
("शब्दः श्रोत्रेन्द्रियश्चापि किञ्चापि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविचारिभिः" ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
“आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नयुपाधितः” ॥
वेदान्तमते स जन्यः ॥
आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।)
सर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रिप्रवक्तव्यायां,—
“आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणनादिते ।
त्रैगुण्यललितैश्चारुमरुद्भिर्गुणपवीजिते” ॥
("नदयाकाशगङ्गायाः खोतस्युद्गमदिग्गजे” ।
इति रघौ १ । ७८ ।
“उभौ यदि व्योम्नि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” । इति माघः ।)
आकाशजननी [न] पुं, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां वाङ्मार्गदर्शनार्थानिन्दु-
च्छिद्राणि । यद्वा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानो दीपः ।)
कार्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीपः ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयाम्यते
पुष्करपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” । इति
तदुविधिसिद्धि हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
“दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
यूपाकृतिं यज्ञियद्वन्द्वदा-
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्द्धि ॥

आका

यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये
विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृत्यस्तु
यामिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कार्णिकायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ ।
निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
दामोदरायाप्यथ धर्मराज्ञे ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पृष्ठभ्यः
प्रतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः” । इति ।
अपरार्कं त्वन्यो मन्त्रो यथा,—
“दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।)
तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्पदानाकाश-
दीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
आकाशप्रदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् सुवि जायते ॥
दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवैष्णवि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अग्निहोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजाता मांसी ।) सूक्ष्मा-
जटामांसी । केदारे उत्पत्तिरस्याः । तत्पर्यायः ।
निरालम्भा २ खसम्भवा ३ श्वेताली ४ सूक्ष्मपत्री
५ गौरी ६ पर्वतवासिनी ७ अम्भमांसी ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । शोधव्रणनाडीरोग-
नाशित्वं । लूतागर्भभक्ष्यालाहारित्वं । वर्णकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
मूलमस्याः । डीप् ।) कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः
गुणा द्रष्टव्याः ।)
आकाशरक्षी [न] पुं, (आकाशे उच्चस्थाने स्थितः
सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष् + णिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रणिधिः । दुर्गवहिःप्राचीरोपरिस्थित-
चरः । इति राजधर्मः ॥
आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्च-
शिखत्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेल अमर-
वेल इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ दु-
स्पर्शा ३ व्योमवल्किता ४ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्वं । कटुत्वं । पित्तनाशित्वं । शुक्रवर्द्धकत्वं ।
रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लीरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिलाद्यामयापहा ॥
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तक्षेपामनाग्निनी” ।
इति भावप्रकाशः ॥

आक्र

आकाशवाणी, स्त्री, (आकाशादुद्गवा वाणी।) अश-
रीरिणी वाक् । देववाणी । इति पुराणं ॥
आकाशसलिलं, स्त्री, (आकाशात्पतितं सलिलं जलं।)
दिव्योदकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकिञ्चनं, स्त्री, (अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य भावः।
अकिञ्चन + अण्।) अकिञ्चनता ॥
आकीर्णं, त्रि, (आङ् + कृष् + विक्षेपे + क्तः।) व्याप्तं।
तत्पर्यायः। संकीर्णं २ सङ्कुलं ३। इत्यमरः।
समाकीर्णं ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा।
रघुवंशे। प्रथमसर्गे ५० श्लोकः।
“आकीर्णमधिपतीनामुत्तजदारोधिभिः” ॥)
जलादिभिर्निरवकाशं । इति भरतः ॥
आकुञ्चनं, त्रि, (आङ् + कुञ्च + ल्युट्।) न्यायमते
पञ्चप्रकारकर्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। सङ्कोचः ॥
(प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं। नमनं। वक्रता-
सम्पादनं। यथा। भाषापरिच्छेदे।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मण्येतानि पञ्च च” ॥)
आकुलं, त्रि, (आङ् + कुल + कः।) व्याकुलं। तत्प-
र्यायः। व्यस्तं २ अप्रगुणं ३। इत्यमरः ॥ (यथा
शकुन्तले। “विभवगुरुभिः कथैस्तस्य प्रतिक्षण-
माकुला” ॥)
आकूलं, स्त्री, (आङ् + कूल + क्तः।) अभिप्रायः।
आशयः। इति हेमचन्द्रः ॥ (तात्पर्यं। इच्छा। यथा
साहित्यदर्पणे। २५ परिच्छेदे।
“हसन्नेत्रार्पिताकूलं लीलापद्मं निमीलितं” इति
“हृदयनिहितं भावाकूलं वमद्भिर्विचेक्षणैः” ॥
इति शकुन्तले।)
आकृतिः, स्त्री, (आकृत्यते इयं गौरयं अश्वः इति
व्यज्यतेऽनया। आङ् + कृ + क्तिन्।) रूपं।
शरीरं। जातिः। इति मेदिनी ॥ (यथा शकु-
न्तले प्रथमाङ्के।
“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां” ॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः। “आकृतिर्जाति-
लिङ्गाख्या”। इति न्यायसूत्रम्। जातिलिङ्ग-
मित्याख्या यस्याः जातेर्गोत्वादेर्हि साक्षादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम्। तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्ति-
त्वम्। जातिद्रव्यासमवाधिकारणतावच्छेदिकालिङ्गं
धर्म्मो यस्याः सा इत्यर्थः इति कश्चित् ॥)
आकृतिच्छा, स्त्री, (आकृत्या कृत्रमिव या।) घोषा-
तकीवृत्तः। श्वेतघोषा इति भाषा। इति रत्न-
माला ॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः।)
आकृत्यं, त्रि, (आङ् + कृष् + कर्म्मणि + क्तः।)
कृताकर्षणं। आकर्षितं ॥ (प्रलोभितः, मुग्धः।
यथा हितोपदेशे। “ततो लोभाकृत्येन केनचित्
पात्रेनालोचित” ॥ इति।)
आकोकिरः, पुं, मकरराशिः। इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
आक्रन्दः, पुं, (आङ् + क्रन्द + घञ् + अच् वा।)
रोदनं। यथा रामायणे।
“वासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्भ्रान्तलोचनः” ॥)
आक्रान्तं। मित्रं। दारुणयुद्धं। भ्राता। इति
मेदिनी ॥ ध्वनिः (यथारामायणे।

आक्षि

“तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्” ॥
नाथः। पार्श्विग्राहात् परो राजा। इति धरणिः।
(यथा मानवे ७। २०७।
“पार्श्विग्राहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले” ॥)
आक्रमः, पुं, (आङ् + क्रम् + अच्।) आक्रमणं।
तत्पर्यायः। अधिक्रमः २ क्रान्तिः ३। इति
हेमचन्द्रः ॥ (अधिरोहः। व्याप्तिः। विक्षेपः।
अधिगमः। प्राप्तिः। अधिकारः ॥)
आक्रमणं, स्त्री, (आङ् + क्रम् + ल्युट्।) आक्रमकरणं।
(“यः पृष्ठवर्त्ती नृपतिः देशाक्रमणाद्याचरति” ॥
इति कुल्लुकभट्टः।) व्यापनं ॥ (अतिवर्त्तनं। यथा।
रामायणे।
“कण्टकाक्रमणलान्ता वनमद्य गमिष्यति” ॥
आरोहणम्। यथा रामायणे।
“न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वणे” ॥)
आक्रान्तः, त्रि, (आङ् + क्रम + क्तः।) कृताक्रमणः।
अधिक्रान्तः। आक्रमविशिष्टः। इति हलायुधः ॥
(अभिभूतः। पराभूतः। वशीभूतः। यथा मनुः—
“न पाषाण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्दभिः” ॥)
आक्रोडः, पुं, (आङ् + क्रोड + घञ्।) राजोपवनं।
राजः साधारणं वनं। इत्यमरः ॥ (केलीकाननं,
लीलास्थानं। यथा, रामायणे।
“आक्रोडालङ्कृतं स्त्रीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं” ॥
तथा च कुमारः २। ६७।
“अक्रोडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेषु वेश्मसु” ॥
कुरुत्यामन्तपुत्रः खनामख्यातः पौरवः” ॥
यथा हरिवंशे।
“दुष्मन्तस्य तु दायादः कुरुत्यामः प्रजेश्वरः।
कुरुत्यामादयाक्रोडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः” ॥)
आक्रोशः, पुं, (आङ् + क्रुश् + घञ्।) क्रोधाकर्तव्य-
निश्चयः। तत्पर्यायः। आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३
शपः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे।
“आक्रोशं मम मातुश्च प्रमार्ज्या पुरुषधर्म” इति।)
आक्रोशनं, स्त्री, (आङ् + क्रुश् + ल्युट्।) अभिशपः।
तत्पर्यायः। अभिषङ्गः २ अभीषङ्गः ३। इत्यमरः ॥
आक्षेपाटिकः, पुं, (अक्षेपटे नियुक्तः। अक्षेपट +
ठक्।) अक्षेपदर्शकः। धर्म्मार्थक्षेपः। इति जटाधरः ॥
आक्षेपादः, पुं, (अक्षेपाद + अण्।) नैयायिकः।
इति भूरिप्रयोगः ॥
आक्षारणा, स्त्री, स्त्री, (आङ् + क्षर + णिच् +
युच्।) मैथुनं प्रति आक्रोशः। इत्यमरः ॥ परस्त्री-
निमित्तं ऐसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं।
यथा “कृतागम्यागमनत्वं स्थानान्तरं गच्छ” ॥
इति भरतः ॥ केनालि अपवाद इति भाषा ॥
आक्षारितं, त्रि, (आङ् + क्षर + णिच् + क्तः।) पर-
स्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं।
अपवादग्रस्तं। इत्यमरः ॥
आक्षिकः, पुं, आक्षुकवृत्तः। इति रत्नमाला ॥
आक्षेप गात्र इति भाषा। (दूतनिमित्तः। पाश-
क्रोडाविषयकः। अत्र अक्षेदीत्यति जितो वा
इति अक्ष + ठक्। यथा मानवे ८। १५६॥
“प्रातिभायं दद्यादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत्।

आखु

दण्डशुक्लावशेषश्च न एतौ दातुमर्हति” ॥
“पितृस्यैषममस्तश्च वातिकश्चाक्षिकीफलं।
मधुरास्त्रविपाकश्च वातपित्तहरश्च तत्” ॥
इति चरकः ॥
“आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो वण्यः संग्राहको लघुः” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आक्षीवः, पुं, (आङ् + क्षीव + अच्।) अक्षीवः।
शोभाञ्जनवृत्तः। इति रायमुकुटः ॥
आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षिप् + घञ्।) अपवादः।
इत्यमरः ॥ भर्त्सनं। (यथा—नीतिशतके ४२॥
“क्षान्तेवाक्षेपरुक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः सास्वर्थ्यचर्या जगति वज्रमता कस्यनाभ्यर्थनीयाः
आकर्षणं।
“नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरौ।
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः” ॥
इति कुमारः ७। ६५। विन्यासः। स्थापनं।
“कर्णार्पितो लोभकषायरूक्षे
गोरोचनाक्षेपनिनान्तगौरे।
तस्याः कपोले परभागलाभात्” ॥
इति कुमारः ७। १७ अपहरणं। यथा—
“यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां” ॥ १। १४ कुमारः।
उपस्थितिः। यथा साहित्यदर्पणम्।
“मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थोऽन्यसिद्धये” ॥
इति १। काव्यालङ्कारः। इति मेदिनी ॥ (अल-
ङ्कारप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः।)
आक्षेपकः, पुं, (आङ् + क्षिप् + ण्वल्।) निन्दाकरः।
व्याधः। इति मेदिनी ॥ वातरोगविशेषः। तस्य
कारणलक्षणं। निदाने यथा—
“यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मासतः।
तदा क्षिपत्याशु मुज्जमुज्जदेहं मुज्जश्चरः ॥
मुज्जमुज्जस्तदाक्षेपाक्षेपक इति स्मृतः” ॥
आक्षोटः, पुं, (अक्षोट एव स्वार्थे अण्।) अक्षोट-
वृत्तः। पर्वतजपीलुवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥
“वतामाभिषुकाक्षोटमकूलकनिकोचकाः।
गुरुष्णखिग्धमधुरा सोरुमाणा वनप्रदाः।
वातघ्ना वृंहणा दध्याः कफपित्ताभिवर्जनाः” ॥
इति चरकः ॥)
आक्षोटः, पुं, आक्षोटवृत्तः। इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
आक्षोदनं, स्त्री, (आङ् + क्षुद् + ल्युट्।) मृगया।
इत्यमरः ॥
आखण्डलः, पुं, (आङ् + खण्ड + कलच्।) इन्द्रः।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे। तृतीयसर्गे ११॥
“आखण्डलः काममिदं वभाषे” ॥)
आखनिकः, पुं, (आङ् + खन + इकन्।) क्षौरः।
उन्दुरः। शूकरः इति मेदिनी ॥ (खनिष्वादिनां
खननसाधनद्रव्यं। खननकर्त्ता।)
आखातं, पुं, स्त्री, (आङ् + खन् + क्तः।) अखातं।
देवखातं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
आखुः, पुं, (आङ् + खन + कुः।) मूषिकः। इत्यमरः ॥
(यथा नीतिशतके। “कृत्वाखुविर्वरं स्वयं निप-
तितो नक्तं मुखे भोगिनः” ॥) शूकरः। क्षौरः।

आखे

इति हेमचन्द्रः ॥ देवताङ्गुलिः ॥ इति रत्नमाला ॥
 (आखुमांसगुणा यथा,—
 “आखोर्मांसं सपदि बज्जधा खण्डखण्डोक्तं यत्तैले
 पाच्यं द्रवति निरतं यावदेतन्न सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना,
 हन्ति ब्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थः ॥)

आखुकर्णी, स्त्री (आखेः कर्णमिव पञ्चमस्याः । आ-
 खुकर्ण + डीप्) लताविशेषः । मूषाकाणी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कृशिका २ द्रवन्ती ३ चित्रा ४
 सुवर्णा ५ उन्दुरकर्णी ६ न्यग्रोधी ७ मूषक-
 कर्णी ८ खलिकर्णी ९ बज्जकर्णिका १० माता
 ११ भूमिचरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ बज्ज-
 पादिका १५ प्रत्यक्षेत्री १६ वषा १७ पुत्रश्रेणी
 १८ अद्रिभूः १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
 कफपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहज्वरशूल-
 नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “आकुपर्णी आकुकर्णी कर्णिका भूदरीभवा ।
 आखुकर्णी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघुः ॥
 विपाके कटुका मूत्रकफामयकृमिप्रणुत्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥

आखुगः, पुं, (आखुना गच्छति यः । गणेशस्य मूषिक-
 वाहनत्वात् तथात्वं ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आखुपर्णिका, स्त्री, (आखेः कर्णमिव पर्णमस्याः ।)
 लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति
 भाषा । (आखुपर्णीशब्दे आखुकर्णीशब्दे चास्या
 गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

आखुपर्णी, स्त्री, (आखेः कर्णमिव पर्णमस्याः ।)
 आखुपर्णिका । इति रत्नमाला ॥

“मुत्ताखुपर्णीफलदारुशिशु-
 कायः सङ्गणा क्रिमिशककल्कः ।
 मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
 क्रिमीन्निहन्त्यात् क्रिमिजान्श रोगान्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थः ।

“आखुपर्णीकिशलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्ता पूषणिकां खादेद्धान्यान्मूष पिवेदनु” ॥
 इति वाभटः ॥ गुणादयोऽन्येऽस्या आखुकर्णीशब्दे
 ज्ञातव्याः ॥

आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामो-
 ऽयं लोहसंकरकारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुभुक् [ज्] पुं, (आखुन् भुङ्क्ते यः । आखु +
 भुज् + क्तिप्) विडालः । इत्यमरः ॥

आखुरथः, पुं, (आखुः रथो वाहनं यस्य ।) गणेशः ।
 इति हलायुधः ॥

आखुविषहा, स्त्री, (आखेर्विषं हन्ति या ।) देव-
 ताङ्गुलिः । इति ऋटाधरः ॥ देवदानीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पुं, (आङ् + खिट् + घञ्) मृगया ।
 इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुभगाखेट-
 भूमित्वं” । कथासरित्सागरे १५।१२० ।

आखेटकः, पुं, (आङ् + खिट् + क्तुल्) मृगया ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पञ्चतन्त्रे ।

आग

“आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।
 नृपजाः प्रेरयत्येको हन्यन्त्योऽत्र मृगानिव” ॥
 आखेटशीर्षकं, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
 शुङ्ग इति भाषा । (यदुक्तं ।
 “कपिशोर्ध्वं द्रुमशीर्षं तथाचाखेटशीर्षकं ।
 इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” ॥)
 आखेटिकः, पुं, (आखेटे मृगयायां कुशलः । आ-
 खेट + ठक् ।) मृगयाकुशलकुक्कुरः । तत्पर्यायः ।
 आखेटिकः २ विश्वकम्पः ३ । इति हारावली ॥
 (मृगयाकर्त्ता । त्रासजनकः । भयङ्करः । मृगयुः ।
 व्याधः ।)

आखोटः, पुं, (आख + उट् ।) फलवृक्षविशेषः ।
 आखोट इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्वतीयः २
 फलखेहः ३ गुडाशयः ४ कीरेष्टः ५ कन्दरासः ६
 मधुमज्जा ७ दहच्छदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वं ।
 बलकारित्वं । स्निग्धत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
 शित्वं । रक्तदोषप्रशमनत्वं । शीतलत्वं । कफ-
 कोपनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आलोडशब्दे
 आलोडशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेयं ॥)

आख्या, स्त्री, (आङ् + ख्या + अङ् + टाप्) नाम ।
 संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।
 “उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
 पञ्चादुमाख्यां समुखी जगाम” ॥

आख्यातं, त्रि, (आङ् + ख्या + क्तः) कथितं । उक्तं ।
 इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः ।)
 व्याकरणोक्तधातुत्तरविहिततिङ्प्रत्ययादि ॥
 आख्यानं, स्त्री, (आङ् + ख्या + ल्युट्) कथनं । यथा
 “कथितं बहुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमं ।
 देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

आख्यायिका, स्त्री, (आङ् + ख्या + क्तुल् । टाप् ।)
 उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास
 इति ख्याता ॥ (आख्यायिकालक्षणं । यथा,—
 “प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
 परस्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्”
 इति च साहित्यदर्पणे ।

“आख्यायिका कथावत्यात् कवेर्वशादिकीर्त्तनं”
 आगः, [स्] स्त्री, पापं । अपराधः । इत्यमरः ॥
 (यथा शिशुपालवधे ३५ सर्गे १०८ श्लोकः ।

“सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्ते इति यत्त्वया” ॥)
 आगतं, त्रि, (आङ् + गम् + क्तः ।) आयातं । उप-
 स्थितं ॥ (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितोपदेशे ।

“आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्यात् यथोचितम्” ॥)
 आगन्तुः, त्रि, (आङ् + गम् + तुन् ।) अतिथिः ।
 इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनियतः ॥

(“आकस्मादागन्तुना सह विश्वासो न युक्तः” ।
 इति हितोपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,
 “आमन्त्र्यपि शरीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तोभावा
 दुःखमुत्पादयन्ति” । इति श्रुतः ।
 निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणद्विविध्यादागन्तु-
 शब्दोऽयमामयस्यान्यतरकारणवाची ।
 तदुपधा,—

आग

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजदिना-
 गात्” । “मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतना-
 भिचारामिश्रापाभिषङ्गबन्धन-पीडन-रज्जु-दहन-
 मन्त्राग्नि-भूतोपसर्गादीनि” ।

“आगन्तुर्हि यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं
 वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति” ।
 उदाहरणं । “तत्रागन्तवश्चेदनभेदनक्षयनभङ्गन-
 पिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहार-बन्ध-बन्धन-वधन-पीड-
 नादिभिर्वा । भक्षतात-पुष्पफलरसात्मगुप्ताश्रक-
 क्रिमिश्रकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदन-
 परिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषणाम् ॥ सविधाविष-
 प्राणिदन्तविषाणनखनिपातनैर्वा ।
 सागरविषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनैर्वा शोथाः
 समुपजायन्ते” ॥ इति चरकोक्तं ॥

आगन्तुकं, त्रि, (आगन्तु + स्वार्थे क्त्) आहार्यं ।
 अनित्यस्थायि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (अज्ञातकुलश्रीलादिर्नवागतः पुरुषः । यथाः
 “त्वदा च मूलभूतानपास्यायमागन्तुकः पुर-
 स्कृतः” । इति हितोपदेशे । अतिथिः । अज्ञात-
 स्वामिकः पञ्चादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

“महेच्छोत् खलुपशवः स्तुतिकागन्तुकादयः ।
 पालो येषां तु ते मेत्वा देवराजपरिभुताः” ॥
 आकस्मिकक्षतादिरोगः । यथा, श्रुते ।
 “शलश्वल आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमिति रूपं
 तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” । इति ॥

आगमं, स्त्री, (आङ् + गम् + अच् ।) तन्त्रशास्त्रं ।
 अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥

“आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतञ्च गिरिजानने ।
 मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति
 (एतल्लक्षणं यथा,—

“हृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथाचर्चनं ।
 साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
 घट्कर्म्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
 सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तदिदुर्बुधाः” ॥ इति
 यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥

“बज्जधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानाः सिद्धिहेतवः”)
 आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमात्रं ।)

(“आगमादिव तमोपहृदितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः” ।

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ । (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्या प्रचुरनित्य-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्त्तते” ।
 इति मनुः ॥)

सात्तिपत्रादिः । इति व्यवहारमाटका ॥ प्रकृति-
 प्रत्ययानुपधाति कार्यं । इति व्याकरणं ॥ (शास्त्र-
 ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,
 “आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः” ।
 इति रघुवंशे १५ सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।
 “तामर्पयामास च शोकदीनां
 तदागमप्रीतिषु तापसीष” ॥)

आम

अघा

आच

आगमनं, स्त्री, आङ्पूर्वगमधातोर्नटप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं । आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे । “रामस्त्वासन्नदे श्वात् भरतागमनं पुनः” । स्त्रीसङ्गमः । यथा,—

“अन्यागमनपापस्य पापः पृच्छन् स निष्कृतिः” । इति राजतरङ्गिणी ।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, वृत्तिकालीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आगमितं, त्रि, (आ + गम + णिच् + क्त) अधीतं । पठितं । इति जटाधरः ॥ (यापितं प्रापितं ।)

आगाधं, स्त्री, (अगाध एव । स्वार्थे अण् ।) अगाधं । अतिगभीरं इत्यमरटीकायां मधुरानाथः ॥

आगान्तुः, त्रि, आगन्तुकः । अतिथिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागतः । आगन्तुः ।)

आगामी, [न्] त्रि, (आङ् + गम् + णिन् । भविष्यत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे । “भो यजमान ! आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम्” ।)

आगारं, स्त्री, (आग + ऋ + अण्) गृहं । इत्यमरटीका ॥ (यथा मनुः ।

“आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंभ्रजेत्” ।)

आगुः, [र्] स्त्री, आगूः । प्रतिज्ञा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

आगूः, स्त्री, (आ-गमेः क्विपि गमः क्वावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामित्यकारादेशः ।) प्रतिज्ञा । इत्यमरः ॥

आग्नीध्रं, स्त्री, (अग्निमित्ये, इन्धोदिप्तौ, क्विप्, नलोपः । अग्नीधः स्थानं; अग्नीधः शरणे रन् । तच्चस्थितत्वात् ऋत्विगप्याग्नीय उच्यते) अग्नीध्रं । होतृगृहं । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आग्नेया अग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्यत्र आग्नीध्रं मण्डपमित्याख्यानदर्शनात् । धनद्वारा वरगीयऋत्विजि एं ॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्वाद्दशपुत्रमध्ये परिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यथा हरिवंशे । “आग्निध्रश्चाग्निवाङ्मथ मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यसवलः पुत्र एव च ॥ मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्राः महौजसः” । प्रियव्रतनृपपुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो नृपतिः । यदुक्तं,—

“अग्नीध्रो नाम नृपतिर्जम्बुनाथो मनोः कुले । तज्जातो नृपसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः” ॥ प्रियव्रतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यदुक्तम् विष्णुपुराणे २ । १ ॥ “प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मथ वपुष्मान् द्युतिमान् तथा । मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्” ॥

आग्नेयं, स्त्री, (अग्निदेवता यस्य ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥ देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

रक्तं । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतं । इति पाणिनिः ॥

आग्नेयः, पुं, (अग्निदेवतास्य अण् । अग्निनोक्तं पुराणं यदाग्नेयं वेदसम्मतमित्युक्तलक्षणं महापरा-

भेदे वज्रपुराणे च । अग्निदेवताको द्रव्यमात्रे च त्रिं । अग्नियोषिति स्वाहायाम् अग्निदेवताकायामृचि च । आग्नेयव्रतं । यथा मनौ ६।३१० । “दुष्टसामन्तहिंसस्य तदाग्नेयव्रतं स्मृतम्” ।) अगस्त्यमुनिः । इति पाणिनिः ॥ अग्निसम्बन्धीये त्रि आग्नेयी, स्त्री, (आग्नेय + डीप् ।) अग्निकोणं । स्वाहा । इति जटाधरः ॥

आग्रयणं, स्त्री, नवग्रस्येष्टिः । यथा,—

“शरद्वसन्तयोः केचिन्नवग्रजं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥

इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवग्रस्येष्टेः ।

“श्यामाकैर्वीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।

प्रगृह्यन् युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्रयणात्ययः” ॥

इति कालान्तरदर्शनात् आर्जेऽपि तथा इति ।

आग्रयणं नवग्रस्येष्टिः । इति मलमासतत्त्वं ॥

आग्रहः, पुं, (आङ् + ग्रह + अण्) अनुग्रहः । आसक्तिः । आक्रमः । ग्रहणं । इति मेदिनी ॥

(प्रसादः, अभिनिवेशः, आसङ्गः, यथा,

“इत्याग्रहात् वदन्तं तं स पिता तत्र नीतवान्” ॥

इति कथासरित्सागरे २५ । ६६ ।)

आग्रहायणः, पुं, मार्गशीर्षमासः । इति रायमुकुटः ॥

आग्रहायणिकः, पुं, (आग्रहायण्या मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । आग्रहायण + ठक्)

अग्रहायणमासः । मतभेदे वत्सरायमासोऽयं ।

अस्मिन् मासे वृत्तिकराशिस्थो रविः । तत्पर्यायः ।

मार्गशीर्षः २ सहाः ४ मार्गः ४ । इत्यमरः ॥ आग्र-

हायी ५ अलकः ६ सहः ७ मार्गशिरः ८ । इति

शब्दरत्नावली ॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि त्रि ।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे हायनमस्याः । मतभेदे

मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् । पूर्व-

पदादिति णत्वं । गौरादित्वात् डीष्) मृगशिरो-

नक्षत्रं । इत्यमरः ॥ अग्रहायणमासस्य पौर्णमासी ॥

आघट्टकः, पुं, (आङ् + घट्ट + वृन् । ततः स्वार्थे कः)

रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाटः, पुं, (आङ् + घट् + घञ्) सीमा । इति

हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघातः, पुं, (आङ् + हन् + घञ्) बधस्थानं । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ हननं । क्लेदनं । चोट कोप

इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “पादा-

घातादश्लोकं विकसति वकुलं योषितामास्य-

मयैः” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आङ् + हन् + स्वार्थे णिच् + ल्युट्)

बधस्थानं । इति हारावली ॥ हननं ॥

आघारः, पुं, (आङ् + घ + घञ्) घृतं । इति हेम-

चन्द्रः । ऋग्वेदिनां सुवेण चतुराज्यं सुचि दत्त्वा

प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नेर्वायव्यकोणा-

दारभ्याग्नेयीं दावदविच्छिन्नघृतधारादानं । पुन-

स्ववेण चतुराज्यं सुचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाग्नेर्नैऋत-

कोणादारभ्य ऐशानीं यावदविच्छिन्नघृतधारा-

दानं । इति कालेसिः ॥ यजुर्वेदिनान्तु सुवेण

मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण घृतधारादानं ।

इति पशुपतिः ॥

आघूर्णितं, त्रि, (आङ् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेत्रादिः । घूर्णाण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्यं ॥

“आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे” ॥

आघ्राणं, स्त्री, (आङ् + घ्रा + ल्युट्) दक्षिः । इति

हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहणं । सौका इति भाषा ॥

“भेदघ्रां गन्धाघ्राणतः ।” इति कथासरित्सारे

१३ । १६ ।)

आघ्रातः, त्रि, (आङ् + घ्रा + क्त) शिङ्कितः । आ-

क्रान्तः । इति मेदिनी ॥ दक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

(घ्राणविषयीकृतः । यथा, नागानन्दे । “नीताः

किं न निशा शशाङ्कधवला नाघ्रातमिन्द्रीवरः” ॥)

आर्घ्यं, स्त्री, पीतवर्णदीर्घतुण्डषट्पदसन्निभमाक्षि-

कोत्पन्नमधु । अस्य गुणाः । अतिशयचक्षुर्हित-

कारित्वं । कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥

“मधूकवृक्षा निर्यासं जरत्कार्यशाश्वमोद्भवाः ।

स्ववन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥

तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः ।

आर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः” ॥

(“आर्घ्यं मध्वतिचक्षुर्थं कफपित्तहरं परं ।

कषायं कटुपाके च बल्यं तिक्तमवातकृत्” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

आङ्, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । ईषत् ।

यथा आपिङ्गलः । अभिव्याप्तिः । यथा आजन्म-

ब्रह्मचारी । सीमा । यथा आसमुद्रक्षितोऽश्वनां ।

इति रघौ १ म सर्गे । धातुयोगजः । यथा आगो-

हति । इत्यमरभरतौ ॥ समन्तात् । ग्रहणं ।

प्रत्यारुत्तिः । इति दुर्गादासः ॥

आङ्गं, स्त्री, (अङ्गस्य इदं । अङ्ग + अण्) कोमलाङ्गं ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गारं, स्त्री, (अङ्गार + अण्) अङ्गारसमूहः ।

इति रायमुकुटः ॥

आङ्गिकः, त्रि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावव्यञ्ज-

कभूत्तेपादिः । इत्यमरः ॥ मार्दङ्गिकः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।

“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्थः सात्त्विकस्तथा” ॥)

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस् + अण्) वृहस्पतिः ।

इत्यमरः । (यथा मनुः । २ । १५१ ।

“अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्” ॥)

आचमनं, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैधकस्मा-

रम्भात् पूर्वं वारत्रयजलपानानन्तरं यथाक्रमा-

ष्टाङ्गस्यशरूपशुद्धिजनकक्रिया । तत्पर्यायः । उ-

पस्पृशः २ । इत्यमरः ॥ आचमः ३ शुचिप्रणीः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विधानं यथा ॥

“त्रिराचामेदयः पूर्वं दिः प्रमृज्यात्ततो मुखं ।

संमृज्याङ्गुलमूलेन त्रिभिरास्यमुपस्पृशेत् ॥

अङ्गुलेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

कनिष्ठाङ्गुल्योर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै ।

वर्षाभस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥

आच

आच

आच

कृचो यजुषि सामानि त्रिः पिबन् प्रीणयेत् क्रमात् ।
 अथर्वीङ्गिरसौ पूर्वं द्विः प्रमाद्यां नयेन्मुखं ॥
 सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमं ।
 खं मुखं नासिके वायुं नेत्रे सूर्यं श्रुती दिशः ॥
 प्राणग्रन्थिमथो नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशेत् ।
 रुद्रं मूर्धानमालभ्य प्रीणात्यथ शिखां मूलीन् ॥
 बाह्व यमेन्द्रवरुणकुबेरवसुधाननान् ।
 अभ्युक्ष्य चरणौ विष्णुमिन्द्रविष्णुकरद्वयं ॥
 वासुकिप्रमुखान् नागान् जलं क्षिपति यत् क्षितौ ।
 येऽन्तरा विन्दवो यान्ति भूतग्रामश्च तैर्दिजः ॥
 अभिवायुसूर्येन्द्रा गिरयोऽङ्गुलिपर्वसु ।
 गङ्गाद्याः सरितस्तासु या रेखाः करमध्यगाः ॥
 तले सोमः सतीर्थश्च स्मृतोऽतः पावनः करः ।
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 अन्यच्च । अथाचमनं । पराशरः । यथा,—
 “कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मज्जलैः ।
 निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्” ॥
 आपस्तम्बः । यथा,—
 “शुद्धेवमद्भिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
 हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः” ॥
 आजान्विति अश्वश्रमादिना तत्पर्यन्तमशौचे
 काजङ्घात इति हारीतोक्तं सामान्यतः ।
 “कृत्वोपवीतं सव्यांशे वाङ्मनःकायसंयतः” ॥ * ॥
 शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
 जुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत्” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मणेन तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” ।
 अन्तर्जानु जानुनेर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः ॥
 भविष्यपुराणे । यथा,—
 “समौ तु चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखोऽन्यः ।
 आचामेदित्यनुवृत्तौ देवतः । यथा,—
 “शिखां बद्धा वसित्वा तु निर्निक्ते वाससी शुभे ।
 तूष्णीं भूत्वा समादाय नोदुच्छन्न विलोकयन्” ॥ * ॥
 ब्राह्मणवरोधे तु मनुः । यथा,—
 “कायत्रैदशिकाभ्यान्तु न पित्रेण कदाचन” ।
 मार्कण्डेयः । यथा,—
 “सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।
 नेच्छिद्यं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिद्यन्तु वर्जयेत्” ॥
 उदकग्रहणे परिमाणमाह भरद्वाजः । यथा,—
 “आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 माधमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अद्भिरु प्रकृतिस्थामिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदः ।
 हृत्कण्ठतालुगामिष्य यथासङ्गं द्विजातयः ॥
 शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः” ।
 अन्ततः ओष्ठप्रान्ते । प्रचेताः ॥
 “अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
 बद्धताभिरण्डाभिस्त्रिस्तुर्वीन्द्रिराचमेत्” ॥

चतुर्वेति भावशुद्धपेक्षया ॥ * ॥
 आचमनप्रकारमाह दत्तः ।
 “प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम् वीक्षितं ।
 संहताङ्गुलमूलेन द्विः प्रमज्ज्यात्ततो मुखं ॥
 संहत्य तिष्ठभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुलेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
 सर्वाभिस्तु शिरोदेशं बाह्व चाप्येण संस्पृशेत्” ।
 पुनः पुनरिति घ्राणादीनां गोलकद्वयाभिप्रायेण ।
 इति श्रीदत्तः ॥ * ॥
 वीक्ष्यानुष्णयोरुपवादमाह यमः ।
 “राचावनीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
 उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनाप्यायिनां” ॥ * ॥
 मुखमार्जनानन्तरं व्यासः । “वामहस्तं पादौ
 शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत्” इति
 सामवेदिक्रमः । यजुर्वेदिनान्तु गोतमः । “पादौ
 चाभ्युक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्धि
 दद्यात् उदकविन्दून्” ॥ * ॥
 इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः । “खानि चैव
 स्पृशेदङ्गुलिः” इति । नाभिस्पर्शं व्यासः । यथा,—
 “ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापञ्च संस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये । यथा,—
 “यद्गूमावुदकं वीर समुत्सृजति दानव ।
 वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ * ॥
 जलस्थलोभयकर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणे-
 नाचमनं कर्तव्यमाह पैठीनसिः ॥ “अन्तरुदके
 आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आ-
 चान्तो वहिरेव शुद्धः स्यात् तस्मादनन्तरेकं वहि-
 रेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र पूतो भवति”
 इति ॥ * ॥ जलमात्रे जानोरुर्द्धमुत्तिष्ठन्नाचमन-
 माह विष्णुः । यथा,—
 “जानोरुर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
 अधस्ताच्छतकृत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति” ॥
 हारीतः । यथा,—
 “आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।
 शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं” ॥ * ॥
 आचमननिषेधे देवलः । यथा,—
 “सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ॥
 उष्णीषी वापि नाचामेदस्त्रेणोद्देष्टु वा शिरः ॥
 न गच्छन्न शयनश्च न चलन्न परान् स्पृशन् ।
 न हसन नैव संजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्ष्यन् ॥
 केशाग्नीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करं” ॥
 आत्मानं हृदयं । तथा व्यासः ।
 “शिरः प्रादत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखाऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ॥
 मरीचिः । यथा,
 “न वहिर्जानु त्वरया नासनस्थो न चात्थितः ।
 न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 भुक्तासनस्थोऽप्याचामेद्वान्यकाले कदाचन ।
 जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन्न दुध्यति” ॥

शाश्वतयनः । यथा,
 “स्नानमाचमनं हेमं भोजनं देवतार्चनं ।
 प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृवर्षणम्” ॥ * ॥
 द्विराचमननिमित्तानि ॥
 “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुङ्क्ता रथोपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च” ॥
 ब्रह्मपुराणं । यथा,
 “हेमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि ।
 आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत् सकृत्” ॥ * ॥
 अथाचमननिमित्तानि ॥
 “निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
 उच्छिद्यस्य च सम्भाषादशुच्यपहतस्य च ॥
 सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां बद्धा तथैव च ।
 विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥
 उद्युवायससंस्पर्शे दर्शने चान्यवासिनां” ॥
 हारीतः । यथा,
 स्त्रीशूद्रोच्छिद्यसम्भाषणे सूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
 देवमभिगन्तुकाम आचामेत् ॥ * ॥
 अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । यथा,
 “क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽनुपातने ।
 कर्मस्थे यद्यु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 वृद्धशतातपः ।
 “वातकर्मणि निष्ठीवे दन्तस्त्रिष्टे तथावृते ।
 क्षुते पतितसंलापे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणम् । यथा,
 “कुर्यादालम्भनं स्पर्शं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् ।
 कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
 यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वभावे ततः परम्” ॥ * ॥
 आचमने जलाधारनिषेधमाह । उशनाः ॥ यथा,
 “कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसोसकपित्तलैः ।
 आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्” ॥
 इति गोपालप्रधाननक्षत्राचारनिर्णयः ॥
 “आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 मासमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः” ॥
 इति भारद्वाजः ॥
 “अद्भिरु प्रकृतिस्थामिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।
 हृत्कण्ठतालुगामिष्य रथासंख्यं द्विजातयः ॥
 शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रः सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥
 “हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगामिष्य भूमिपः ।
 वश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति मनुः ॥
 “स्तियास्त्रैदशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।
 सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः” ॥
 इति मिताक्षरा ॥
 आचमनकः, पुं, (आचमन + वृन् ।) निष्ठीवनपात्रं ।
 पिकृदान डावर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रोष्ठः २ कटकोलः ३ पतद्वयहः ४ । इति
 हारावली ॥ (“कोणस्थिताङ्गानवैकित्वाचमनक-
 वाहनि” । इति र्भर्गचरिते ॥)

आचा

आचमनीयं, स्त्री, (आचम्यतेऽनेन । आङ् + चम् + अनीयर् ।) मुखप्रक्षालनार्थजलं । तदानविधिर्यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥
 “दद्यादाचमनीयन्तु सुगन्धिसलिलैः शुभैः ।
 कर्पूरवासितैर्व्यापि कृष्णागुरुसुधूपितैः ॥
 यथा तथा सुगन्धैर्व्या प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ।
 तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥
 उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितं ।
 आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥
 केवलं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नमिषितं ।
 वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्त्तव्यं यदि लभ्यते ॥
 आयुर्बलं यशोवृद्धिं प्रदायाचमनीयकं ।
 लभते साधको नित्यं कामांश्चैव यथेष्टितान्” ॥
 आचरणं, स्त्री, (आङ् + चर् + ल्युट्) आचारः ।
 व्यवहारः ॥ (“अधीति बोधाचरणप्रचारणैः” ।
 इति नैषधे ।)
 आचरितं, त्रि, (आङ् + चर् + क्तः) कृताचरणं ।
 (“जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता द्विजैः” ।
 इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतं ॥ (यदुक्तं ।
 “दारपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा दारोपवेशनं ।
 यत्रार्थो दाप्यतेऽर्थं खं तदाचरितमुच्यते” ॥
 एतत्तु पारिभाषिकं ॥)
 आचान्तः, त्रि, (आङ् + चम् + क्तः) कृताचमनः ।
 यथा । बोधायनः ।
 “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्त भुक्ता रथोपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च” ॥
 इत्याङ्गिकतत्त्वं ।
 आचामः, पुं, (आङ् + चम् + घञ्) आचमनं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥
 (भक्त्यं । पानं । यथा, काव्यप्रकाशे ।
 “चक्रोर्थ एव निपुणाश्चन्द्रिकाचामकर्म्मणि” ॥)
 आचारः, पुं, (आङ् + चर् + घञ्) व्यवहारः ।
 तत्पर्यायः । चरित्रं २ चरितं ३ चारित्रं ४ चरणं
 ५ वृत्तं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्नानाच-
 मनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोक-
 टीकायां कुल्लूकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः ।
 यथा बृहस्पतिः ।
 “आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
 सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्मयास्तु स उच्यते” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वं । चरित्रं । एतद्विवरणं सदा-
 चारशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (रघुः । २ । १० । “आचार-
 लाजैरिव पौरकन्याः” ।)
 आचारवर्जितः, त्रि, (आचारेण वर्जितः ।) आ-
 चारवर्हिर्भूतः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः ।
 नियमरहितः ।)
 आचारी, स्त्री, (आङ् + चार + डीप्) हिलमो-
 चिका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेलञ्चा इति
 ख्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिलमोचिका-
 शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आचार्यः, पुं, (आङ् + चर् + ण्यत् ।) वेदाध्या-
 यकः । वैदिकमन्त्रव्याख्याकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
 मन्त्रव्याख्याकृत् २ । इत्यमरः ॥ श्रोत्राचार्यः ।

आच्छु

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
 “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।
 सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥
 इति मानवे २ । १४० ॥
 (ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत । तदुपस्था,—
 “पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्मणं दत्तं दक्षिणं शुचिं
 जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिञ्च
 प्रतिपत्तिञ्चमनुपस्कृतविद्यमनसूयकमकोपनं क्लो-
 षक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमि-
 त्येवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमात्तवो मेघ इव
 शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति ।
 तमुपस्थत्यारिरुधियिषुरपचरेदभिवच्च देववच्च
 राजवच्च पित्रवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तस्तत्तत्प्रसादात्
 कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभि-
 धानसौख्यस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः
 प्रयतेत सम्यक्” । इति चरकः ॥)
 आचार्या, स्त्री, (आचार्य + टाप् ।) मन्त्रव्याख्या-
 कर्त्ता । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापन-
 कर्त्ता ।)
 आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्यत् + डीप् +
 आनुक् ॥) आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा
 महावीरचरिते ॥
 “अम्बकं देवमाचार्यमाचार्याणीञ्च पार्वती” ॥)
 आचितं, स्त्री, (आङ् + चि + क्तः ।) दण्डभारपरि-
 माणं । इत्यमरः । २५ मोन इति भाषा ॥
 आचितः, पुं, (आङ् + चि + क्तः ।) शाकटो भारः ।
 इत्यमरः । एक गाडिर वोजा इति भाषा ॥ द्यु-
 तपलं । इति मेदिनी ॥
 आचितः, त्रि, (आङ् + चि + क्तः) संगृहीतः । कन्नः ।
 इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशितः, आकीर्णः,
 व्याप्तः, ग्रथितः, गुम्फितः । यथा भारविः ।
 “कचाचितौ विखगिवागजौ गजौ” ॥ यथा रघुवंशे ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
 पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती” ॥)
 आच्छकः, पुं, वृक्षविशेषः । आच इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । रज्ज्वन्तुः २ पक्षीकः ३ पक्षिकः ४
 आक्षिकः ५ । इति रत्नमाला ॥
 आच्छन्नं, त्रि, (आङ् + कृद् + क्तः ।) आच्छादितं ।
 आहतं । यथा । “मेघाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनं” ।
 इत्यमरः ॥
 (“पङ्कपांशुजलाच्छन्नं सुखस्तं दस्युविद्रुतं” ।
 इति हितोपदेशः ॥)
 आच्छादः, पुं, (आङ् + कृद् + घञ् ।) वस्त्रं । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आच्छादनं, स्त्री, (आङ् + कृद् + ल्युट् ।) वस्त्रं ।
 इत्यमरः ॥ संपिधानं । अपवृत्तिमात्रं । इति
 मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५६ ॥
 “तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाश्चनैः” ॥)
 आच्छादितं, त्रि, (आङ् + कृद् + णिच् + क्तः) कृता-
 च्छादनं । आहतं । ढाका इति भाषा ।
 आच्छुरितं, स्त्री, (आङ् + कुर + क्तः) सशब्दहास्यं ।
 नखाद्यं । इति धरणिः ॥ आहतं । (यथा

आजि

कथासरित्सागरे ।

“न सेहे कच्छुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः” ।)
 आच्छुरितकं, स्त्री, (आङ् + कुर + भावे क्तः । ततः
 स्वार्थे कन्) सोत्प्रासहासः । इत्यमरः ॥ हास्यं ।
 नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 आच्छोदनं, स्त्री, (आङ् + कृद् + ल्युट् । ततः कृषो-
 दरादित्वात् इत ओत् ।) मृगया । इत्यमरः ॥
 आच्छ, इ, आयामे । (भादि-परं-सकं-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ इत्यादौ द्वित्वाभावः प्रकृति-
 भ्रमनिरासार्थः । इ आच्छाते । आयामो दीर्घ-
 करणं । आच्छति कटं शिल्पी । इति । दुर्गादासः ॥
 आजं, स्त्री, (अज + अण् । अजसम्बन्धी क्रागस्य घृत-
 मांसादिः) घृतं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके ।
 “गव्यमाजं तथा चौष्टमाविकं माहिषञ्च यत् ।
 अतो धातुविद्वद्भ्यर्माजं मांसं प्रशस्यते” ॥)
 (तथाच रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।
 “आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः” ।
 घृतार्थं—गव्यादिघृतभेदेन यदुक्तं तत्सर्वं घृत-
 शब्दे ज्ञातव्यं किन्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुग्धादिकं
 यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्श्यते ॥
 “आजं दधि भवेच्छोष्णं क्षयवातविनाशनं ।
 दुर्गामश्र्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनं ॥
 विपाके मधुरं दृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं ।
 शस्तं काश्यापहं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्हणं” ॥
 इति हारीतसुश्रुतौ ॥
 “नातिशीतं गुरुखिगंधं मांसमाजमदोषलं ।
 शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणं” ॥
 इति चरको वाभट्टश्च ॥
 “गव्यतुल्यगुणन्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितं ।
 दीपनं लघु संत्राहि श्वासकासाखपित्तनुत् ।
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवनात् ॥
 नात्यम्बुपानाद्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः” ।
 “दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहं ।
 दुर्गामश्र्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ॥
 विपाके मधुरं दृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं” ॥
 “आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।
 कासे श्वासे क्षये चापि पथं पाके च तल्लघु” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 आजकं, स्त्री, (अज + वञ्) अजसमूहः । क्रागलेर
 पाल इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आजकारः, पुं, (आज + क् + अण्) शिवरुषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आजगवं, स्त्री, (अजगव + प्रजाद्यण्) शिवधनुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आजन्मसुरभिपत्रः, पुं, (आ जन्मनः सुरभीणि
 पत्राणि यस्य सः) भस्वकवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 आजानेयः, पुं, स्त्री, (अज् + घञ् + आज + आनेयः)
 कुलीनाम्बः । श्रेष्ठघोटकः । इत्यमरः ॥ “शक्तिभि-
 र्भिन्नहृदयाः स्वलन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति
 यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः” ॥ इत्यश्वतथं ॥
 आजिः, स्त्री, (अज् + इन्) । यजं । समानभूमिः ।

आज्य

इत्यमरः कोषमेदिन्यौ । ज्ञां । इति हेमचन्द्रः ।
 (युद्धार्थे यथा,—“आज्यवती लोचनमार्गमाजौ
 रजान्कारस्य विजृम्भितस्य” । इति रघुः ७।४३)
 आज्येपः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आजीवः, पुं, (आङ् + जीव + घञ् ।) जीविका ।
 इत्यमरः ॥
 (“बद्धमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे” ॥
 इति रामायणे ।)
 आजुः, [र] स्त्री, (आङ् + जुर् + क्तिप् ।) आजूः ।
 विष्टिः । इति स्वामी ॥
 आजूः, स्त्री, (आ + जुगतौ + क्तिप् दीर्घश्च ।) वेतनं
 विना कर्मकारः । वेगार इति भाषा । इत्यमरः ॥
 (यदुक्तम्,
 “हठादभ्यतिकः क्लेशोविष्टिराजुश्च कीर्त्तये” ।)
 आज्ञप्तः, त्रि, (आ + ज्ञा + णिच् + क्त ।) आज्ञा-
 प्राप्तः । यथा, देवीमाहात्म्यम् ।
 “आज्ञप्तान् ततो दैत्याञ्चण्डमुखपुङ्गवगमाः ।
 चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः” ॥
 आज्ञा, स्त्री, (आङ् + ज्ञा + अङ् + टाप् ।) आ-
 देशः । तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ नि-
 देशः ४ शासनं ५ शिष्टिः ६ । इत्यमरः ॥
 (“तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा” । इति कुमारः ।
 ३ । २२ ।
 “पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहोत्”
 इति रघुः १२ । ७ ।)
 आज्ञाकारी, [न्] त्रि, (आज्ञा + क्त + णिन् ।) आ-
 ज्ञया कर्मकारी । आज्ञावहः । आज्ञानुवर्ती ॥
 आज्ञाचक्रं, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठचक्रम् । तथा च
 तन्त्रे,—“आज्ञानाम्बुजं तद्धिमकरसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृत्ताभ्यां वैकुण्ठप्रविलसितवपु-
 र्नेत्रपत्रं सुशुभ्रं । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसम-
 धवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं
 हमरुजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता ॥ एतत् पद्मान-
 न्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” ॥
 इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
 आज्ञापकः, त्रि, (आङ् + ज्ञा + णिच् + क्तुल् ।) आ-
 ज्ञाकर्ता ।
 आज्ञापत्रं, (आज्ञायै पत्रं ।) स्त्री आदेशलिपिः ।
 निदेशलिखनं । ऊकुमनामा इति पारस्यभाषा ॥
 आज्ञापनं, स्त्री, (आङ् + ज्ञापि + ल्युट् ।) विज्ञा-
 पनं । जानान इति भाषा ॥
 आज्ञाप्तः, त्रि, (आङ् + ज्ञापि + क्त ।) आज्ञाप्ति-
 विशिष्टः । लब्धः । आज्ञाप्राप्तः ॥
 आज्यं, स्त्री, (आङ् पूर्वात् अज्येः संज्ञायामिति
 क्त्वा ।) घृतं । इत्यमरः ॥ श्रीवासः । इत्यजय-
 पालः ॥ (यागक्रियासाधनं तैलदुग्धादिकमपि
 आज्यशब्देनोच्यते । यदुक्तं गृह्यसङ्ग्रहे ।
 “घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकं ।
 आज्यस्थाने नियुक्तानां आज्यशब्दो विधीयते” ॥
 यथा रघुवंशे । ७।२० । “तत्रार्चितो भोजपतेः
 पुरोधाः ऊत्वाभिमाज्यादिभिरभ्यक्ष्यः” ॥)
 आज्यभागः, पुं, (आज्यस्य भागः) ऋग्वेदिनां

आडू

अधेरुत्तरभागे सुवेगाग्रिसम्भदानकाज्जतिः
 तद्विज्ञाभागे सोमसम्भदानकाज्जतिश्च । इति
 कालेसिः ।
 यजुर्वेदिनान्तु अधेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादि-
 प्राच्यन्तद्वतधारा । इति पशुपतिः ॥
 आज्ञनेयः, पुं, (अज्ञनाया अपत्यं, अज्ञना + ङक् ।)
 अज्ञनानामवानरीपुत्रः । स तु हनूमान् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महानाटके ।
 “उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं
 यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः ।
 आदाय तेनैव ददाह लङ्कां
 नमामि तं प्राञ्जलिराज्ञनेयं” ॥)
 आज्ञनेयः, पुं, (आज्ञन + ङक् + इट् ।) जन्तुविशेषः ।
 आजनाइ इति ख्यातः । इति शब्दमाला ॥
 आटिः, पुं, (आङ् + अट + इन् ।) पक्षिविशेषः ।
 शरालि इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
 आटीकनं, स्त्री, (आङ् + टीक् + ल्युट् ।) वस्त्रानां
 गमनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आटीकरः, पुं, (आटीक + र ।) वृषः । इति भूरि-
 प्रयोगः ॥
 आटोपः, पुं, (आङ् + टुप् + घञ् ।) दर्पः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ वायुजन्म-उदरगुडगुडाशब्दः । इति
 वैद्यकं ॥ (गर्वः, सम्भ्रमः, संरम्भः । यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विषं भवतु मावाभूत् फटाटोपो भयङ्करः” ।
 यथा शिशुपालवधे । “साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तः” ।
 “आटोपहृत्तासवमीगुरुव-
 स्त्रैर्मित्यमावाहकप्रसेकैः” ।
 इति माधवकरः ॥)
 आडम्बरः, पुं, (आङ् + दम् + वरच् । ततः द स्थाने
 ङ । आडम्बते ङवि क्षेपे घञ् भावे वा । आडम्बं
 राति रमयति वा आतोनुपेति कः । मूलविभुजेति
 वा कः । आडम्बयति वा बाङ्गलकादरन् ।) पटहः ।
 तूर्यरवः । गजेन्द्रगर्जनं । इत्यमरः ॥ आरम्भः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पद्मः । दर्पः । इति मेदिनी ॥
 क्रोधः । इति स्वामी ॥ हर्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (आयोजनं । एकत्र सन्निवेशः, यथा,
 भामिनीविलासे । “धातः किं नु विधौ विधातु-
 मुचितो धाराधराडम्बरः” ॥ युद्धं । रवार्थे यथा,
 “असारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान् ।
 नहि तादृक्ध्वनिः खर्णे यथा कांस्ये प्रजायते” ॥)
 आडिः, स्त्री, (आङ् + अड + इन् ।) शरालिपत्नी ।
 इत्यमरः ॥ खनामख्यातमत्यविशेषः । अस्याः
 गुणाः । गुरुत्वं । स्निग्धत्वं । वातक्षेपप्रकोपनत्वं ।
 अतिबलशुक्रमेधाभिरुद्धिकारित्वञ्च ॥ इति राज-
 वल्लभः ॥ (विश्वामित्रशापेन वशिष्ठो महर्षिरा-
 डिपक्षिरूपतां गतः इति पौराणिकी कथा ॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आडिवकयुद्धे,—
 “श्रुत्वा शापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः ।
 त्वमप्याडिर्भवसेति प्रतिशापमयच्छत् ॥
 आडिं सोऽप्युन्नतग्रीवो वकः पञ्चामताडयत्” ॥)
 आडू, पुं, (अण् शब्दे । अणोऽङ्क्षेत्तुः ।) उडुपः ।
 भेला माड इत्यादि भाषा । इत्यादिकोषः ।

आढ

आढकं, स्त्री, (आ समन्तात् ङौकते ङौकते वा
 ङौक गतौ अच् घञ् वा एषोदरादिः । परि-
 माणविशेषः । आढा इति भाषा । यथा,—
 “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्वयोजनमायतं ।
 आढकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्त्तितं” ॥
 अपि च ॥
 “त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ।
 विंशयोजनगम्भीरमाढकं परिकीर्त्तितं” ॥
 इति गणपतिभट्टः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
 आढकः, पुं, स्त्री, चतुःप्रस्थपरिमाणं । आडी इति
 भाषा । इत्यमरः ॥ द्रोणचतुर्थभागः । इति
 लीलावती ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिरित्यादिवचनात्
 षट्पञ्चाशदधिकद्विशतमुष्टिर्भवति । व्यवहारे षो-
 ङशसेरो विंशतिसेरो वा । वैद्यकमते अष्टश-
 रावपरिमाणं । तत्पर्यायः । पात्रं २ कंसं ३
 भाजनं ४ । इति परिभाषा ॥
 (“चतुःप्रस्थैस्तथाढकं ।
 भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत्” ॥
 इति शार्ङ्गधरः ।
 “चतुःप्रस्थमथाढकं ।
 “पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसप्रस्थाकन्तथा” ॥
 इति चरकः ।)
 अपचयविवक्षायां आढकिकेत्यपि स्यात् । इत्य-
 मरटीकासारसुन्दरी ॥ आढिका । इति भरतः ॥
 आढकिकः, त्रि, (आढक + ठञ् ।) आढकपरिमित-
 वीजवपनादियोग्यक्षेत्रादिः । इत्यमरः ॥
 आढकी, स्त्री, शमीधान्यविशेषः । अरहर इति
 भाषा । तत्पर्यायः । तुवरी २ वर्ष्मा ३ कर
 वीरभुजा ४ उत्तवीजा ५ पीतपुष्पा ६ । अस्याः
 गुणाः । कषायत्वं । मधुरत्वं । कफपित्तनाशि-
 त्वञ्च । तद्दिदलगुणाः । ईषद्वातरुचिकारित्वं ।
 गुरुत्वं । ग्राहित्वञ्च । पीता रक्ता सिता त्रिविधेयं ।
 श्वेता दोषदा । लोहिता ख्या बल्या पित्तता-
 पादिहन्ती च । पीता दीपनी पित्तदाहृत्सिनी
 च ॥ तदुष्णं बल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमर-
 मते तत्पर्यायः । काक्षी २ मृत्खा ३ तुवरिका ४
 मृतालकं ५ सुराङ्ग ६ । भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं अरहरस्य । सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्य-
 गन्धद्रव्यस्य । केषाञ्चिन्मते सुगन्धिभृत्तिकायाः ॥
 (अस्याः पर्यायगुणावाह ।
 “आढकी तुवरी चापि सा प्रोक्ता शण्णप्यिका ॥
 आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः ।
 ग्राहिणी वातजननी वर्ष्णा पित्तकफासजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “मृदुः कषाया च सरत्तापित्तं
 निहन्ति कासानतिवातला स्यात् ।
 गुल्मज्वरारोचककासहृदि-
 हृद्रोगदुर्गमहराढकी स्यात्” ॥
 इति हारीतः ॥
 “आढकी कफपित्तघ्नी वातला,” । इति चरकः ॥
 “आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी” ।
 इति सुश्रुतः ॥)

आत

आतु

आत्म

आफकीनः, त्रि, (आफ् + ख ।) आफकीकः ।
 इत्यमरटीका ॥
 आणः, त्रि, (आणैकते णैक गतौ बाङ्गलकात् णः ।)
 धनवान् । इत्यमरः ॥ युक्तः । विशिष्टः । अन्वितः ।
 यथा, धनाणः गुणाण्य इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८।१६६।
 “चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आणो वणिङ् नृपः” ।
 यथा भगवद्गीतायां,—
 “आणोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो
 मया” ॥)
 आणकः, त्रि, (अणक एव स्वार्थे अण् ।) अणकः ।
 अधमः । इति रायमुकुटः ॥
 आणवीनं, त्रि, (अण् + खञ् ।) अण्वयं । अणुधा-
 न्योद्भवोचितक्षेत्रं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 आणिकः, पुं, स्त्री, (अण् + इन् ।) अक्षायाकीलकः ॥
 अश्विः । सीमा । इति मेदिनी ॥
 आतङ्कः, पुं, (आङ् + तङ्क + घञ् ।) रोगः ।
 (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः” ॥)
 सन्तापः । शङ्का । (यथा, महावीरचरिते,—
 “आतङ्कममसाहसव्यतिकरोत्कम्पः क्षणं स ह्यतां” ॥)
 मुरजध्वनिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“नानातन्त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसां ।
 सुखं विज्ञातुमातङ्कमयमेव भविष्यति” ॥
 इति माधवकरः ॥
 रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते ।
 “प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिं साम्भ्य-
 मातङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमित्यादि” ॥
 ज्वरार्थे पर्यायानाह ।
 “ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।
 एकार्थनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते” ॥
 इति चरकः ॥)
 आतञ्जनं, स्त्री, (आङ् + तञ्ज + ल्युट् ।) प्रतिवापः ।
 गलितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्जनं । इति
 स्वामी ॥ निक्षेपणं । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः ।
 इति रायमुकुटः ॥ द्रवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्णं ।
 इति सारसुन्दरी ॥ जवनं । वेगः । आप्यायनं ।
 तर्पणं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
 आततायी, [न्] त्रि, (आतत + अय + णिन् ।)
 बधोद्यतः । इत्यमरः ॥
 “अग्निदेा गरदधैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
 नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन” ॥
 इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 आततः, पुं, (आङ् + तप + अच् ।)
 रौद्रः । तत्पर्यायः । प्रकाशः २ द्योतः ३ । इत्य-
 मरः ॥ दिनज्योतिः ४ सूर्यलोकाः ५ दिनप्रभा ६
 रविप्रकाशः ७ प्रद्योतः ८ तमारिः ९ तापनः १०
 द्युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । रुक्षत्वं
 खेदमूर्च्छादृष्ट्यादाहवैवर्ण्यजनकत्वं । नेत्ररोगप्रको-
 षनत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

(“आतपः कटुको रुक्षः खेदमूर्च्छादृष्ट्यावहः ।
 दाहवैवर्ण्यजनको नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥
 “आतपः पित्तदृष्ट्याद्विखेदमूर्च्छाभ्रमासकृत् ।
 दाहवैवर्ण्यकारी च” इति सुश्रुतः ॥
 यथा शाकुन्तले,—
 “कथमातपे गमिष्यसि परिवाधाकोमलैरङ्गैः” ॥
 यथा ऋतुसंहारे, ११ ।—
 “ऋगाः प्रचण्डातपतापिता भृशम्” ॥)
 आतपत्रं, स्त्री, (आतप + त्रै + कः ।) कृत्रं । इत्यमरः ॥
 (यथा शाकुन्तले,—
 “रान्यं स्वहस्तदृष्टदण्डमिवातपत्रं” ।
 यथा रामायणे,—
 “पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्ध्नि” ॥
 “कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः” ।)
 आतपत्रकं, स्त्री, कृत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कृत्रं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३ । ७० ।
 “नृपतिकुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणं” ।
 “अनुदितान्यसितातपवारणः” ॥)
 आतपाभावः, पुं, (आतपस्य अभावः । षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 क्वाया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आतरः, पुं, (आङ् + तृ + अप् । आतरत्यनेन, पुंसि
 संज्ञायामिति घः) नद्यादितरेणाय देयकपर्द-
 कादिः । तत्पर्यायः । तरपण्यं २ । इत्यमरः ॥
 पाराणिकडि नौकाभाड़ा इति भाषा ॥
 आतर्पणं, स्त्री, (आङ् + तर्प् + ल्युट् ।) प्रीणनं ।
 तृप्तिः । मङ्गलालेपनं । आलिपना इति भाषा ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।
 “आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च” ॥)
 आतापी, [न्] पुं, (आङ् + तापि + णिन् ।) आ-
 तापी । चिल्लः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (असुर-
 भेदः । चिल्ल इति ख्यातः पक्षिभेदः ॥)
 आतायी, [न्] पुं, (आङ् + ताय + णिन् ।) चिल्लः ।
 चिल्ल इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आतारः, पुं, (आङ् + तृ + घञ् ।) आतरः । तर-
 पण्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आतिः, पुं, (अत + इण् ।) पक्षी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुखादित्तिः ॥
 आतिथेयः, त्रि, (अतिथि + ङ् । अतिथौ साधुः ॥)
 अतिथिसेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे, ५ । २
 “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ५ । ३१ ।
 “तमातिथेयो वज्रमानपूर्व्या सपर्याया” ।
 यथा मनुः, ३ । १८ ।
 “दैवपितृयातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” ।
 आतिथ्यं, त्रि, (अतिथि + ङ् ।)
 अतिथ्यर्थवस्तु । अतिथिभक्षणादिद्रव्यं इत्य-
 मरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे ।
 “अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते” ॥)
 आतिथ्यः, पुं, अतिथिः । इति मेदिनी ॥
 आतुः, पुं, (आङ् + तृ + हुः ।) भेजकः । भेला माडु
 इत्यादि भाषा । इति शब्दमाला ॥

आतुरः, त्रि, (आङ् + तुर + क) रोगी । तत्पर्यायः ।
 आमयावी २ विहृतः ३ व्याधितः ४ अपदुः ५
 अभ्यमितः ६ अभ्यन्तः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितो-
 पदेशे । विद्यानामातुरः अथान् । यथा मनुः, ४ । २६ ।
 “न खानमाचरेदसुक्ता नातुरो न महानिधिः” ॥
 आतुरावस्थास्यपि कार्याकार्यं प्रति कालाकाल-
 संज्ञा । तदुपस्था—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य
 कालोऽकालः पुनरस्येति । एतदपि भवत्ववस्था-
 विशेषेण तस्मादातुरावस्थास्यपि हि कालाकाल-
 संज्ञा । तस्य परीक्षा मुञ्जर्मुञ्जरातुरस्य सर्वा-
 वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्वेषजप्रयोगार्थं । न
 ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्य-
 मानं यौगिकं भवति । कालो हि भेषज्ययोग-
 पर्याप्तमभिनिर्वर्त्यति ॥ इति चरकः ॥
 आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्येत ।
 इति सुश्रुतः ॥)
 आटप्यं, स्त्री, (आङ् + टप् + क्यप् ।) फलविशेषः ।
 आता इति भाषा । अस्य गुणाः । तृप्तिजनकत्वं ।
 रक्तवर्द्धकत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं । बलमांस-
 कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहरक्तपित्तवायुनाशित्वञ्च ।
 इति द्रव्यगुणः ॥
 आतोद्यं, स्त्री, (आङ् + तुद् + ण्यत् ।) वाद्यं । तच्च-
 तुर्विधं । वीणादिवाद्यं ततं १ सुरजादिवाद्यं आनन्दं
 २ वंश्यादिवाद्यं शुभिरं ३ कांस्यतालादिवाद्यं घनं
 ४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । “खजमातोद्यशि-
 रोनिवेशितां ।
 “आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधं” ॥)
 आत्तगन्धः, त्रि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गन्धो गर्वो
 यस्य सः बज्रघ्नीहिः ।) दूरीभूताहङ्कारः । तत्प-
 र्यायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहीत-
 गन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३ । १७ ।
 “पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
 शरण्यमेनं शतशो महीधराः” ॥)
 आत्तगर्वः, त्रि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गर्वो यस्य
 सः बज्रघ्नीहिः ।) अरिणा गृहीतगर्वः । दूरी-
 भूताहङ्कारः । भयदर्पः । इत्यमरः ॥
 आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता । तृतीया तत्पुरुषः ।)
 लताविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मर्कटी २ कण्डूरा ३ अथ्यगडा ४ कच्छुरा ५
 जटा ६ जडा ७ शुकशिन्वा ८ आमगुप्ता ९
 ऋषभी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमाला ।
 (“माषैः समानं फलमात्मगुप्तं” । इति सुश्रुतः ।
 विशेषोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे द्रव्यः ।)
 आत्मयाही, [न्] त्रि, (आत्मन् + ग्रह + णिन् ।)
 आत्मभरिः । स्वार्थी ॥
 आत्मघाती, [न्] त्रि, (आत्मन् + हन् + णिन् ।)
 आत्महन्ता । यथा कूर्मपुराणे ॥
 “व्यापादयेद्दृष्ट्यात्मानं स्वयं योऽन्यदकादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाभिर्नाप्युदकादिकं” ॥
 आत्महननकर्त्ता । अवैधबुद्धिपूर्वकात्महननस्य
 प्रायश्चित्तं यथा,—
 “इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूर्खा विषादिनः ।

आत्म

आत्म

आत्म

घातयन्ति स्वमात्मानं चण्डालादिहताश्च ये ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिभुताः ।
 यथा आर्जुनं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितं ॥
 तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्तुभ्य स्वयम्भवे ॥
 इति हेमाद्रौ वृद्धशतातपेनोक्तम् ॥
 “आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयं ।
 तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
 अर्वाक् संवत्सरात् कुर्याद्दृष्ट्वादि यथोदितं ।
 कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः” ॥
 इदञ्चात्मबधनिमित्तं तज्जातिबधप्रायश्चित्तेन समु-
 च्छितं कार्यम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
 अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ आत्मत्यागिषु
 विशेषमाह गौतमः । “प्रायोऽनाशकशस्त्राग्नि-
 विषोदकोदबन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्” इति । प्रायो
 महाप्रस्थानं । अनाशकमनश्नं । प्रपतनं शैल-
 शिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तैः शास्त्रावि-
 हितमार्गेण इच्छापूर्वकमृतानामशौचादिकं न
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
 “चाण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्यतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥
 उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतभ्यो यत् प्रदीयते ।
 नापतिष्ठति तत्सर्वं अन्तरीक्षे विनश्यति” ॥
 यथा मनुः ।
 “वृथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां ।
 आत्मनस्यागिनां चैव निवर्त्ततेदकक्रिया” ॥
 वृथासङ्गरजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहा-
 यज्ञादिरहिताः । सङ्गरजाताः प्रतिलोमजाः ॥ * ॥
 प्रमादात् पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणे विद्यते एवा-
 शौचादिकं । अतएवाङ्गिराः ।
 “अथ कश्चित् प्रमादेन न्नियेतामुदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया” ॥
 चाण्डालादिमृताहिताग्नेरग्रादीनां प्रतिपत्तिकर्म
 च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
 “वैतानं प्रक्षिपेदपु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
 पात्राणि तु दहेदभौ यजमाने वृथामृतम्” ॥
 वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः । तथा,—
 “आत्मनस्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतम्” ॥
 गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणं ॥ * ॥ एवं पूर्वोक्त-
 निन्दितमरणे मृतानां स्नेहादिनामार्ग्यौर्द्धदेहिक-
 करणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाप्नोति ।
 “कृत्वाभिमुदकं स्नानं स्पर्शनं हवनं तथा ।
 “रज्जुच्छेदाश्रयातश्च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति” ॥ इति ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकमग्न्यादिकरणे ॥
 अबुद्धिपूर्वके तु संवर्त्तः ।
 “एवामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
 कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्” ॥
 यच्च सुमन्वादिर्मांसं भैक्षहारस्त्रिसवनञ्च ।
 तथा एकरात्राभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्त-
 विषये देशकालाद्यपेक्षानुसारेण योजनीयं ॥ * ॥
 यस्तु वृद्धादिलुप्तमिषक्क्रियस्तस्यात्महननमप्यनु-
 ज्ञातमादिपुराणे ।

“वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भृगव्यनश्नान्मुनिः ॥
 तस्य निरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
 तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे आर्द्धमारभेत्” ॥
 तथा,—
 “गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
 प्रयागे वटशाखायां देहत्यागं करोति यः ॥
 स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
 उत्तमान् प्राप्नुयात्सोकात्मात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥
 एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामथ नारीणां सर्ववर्गेषु सर्वदा ॥
 अशौचं स्यात् अहं तेषां वज्रानलहतेषु च ।
 वाराणस्यां न्नियेद्यस्तु प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ॥
 प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् क्वचित्” ।
 विवस्वान् ।
 “सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वयापाराक्षमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुज्ञातमभिपातो महापथः” ॥
 धर्माज्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिरूपप्राय-
 श्चित्तासमर्थस्य । एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृता-
 नां चाण्डालादिमृतानां संवत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेहिकं
 कार्यं । षट्त्रिंशन्मते ।
 “गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिकम्” ॥ * ॥
 अत्रापरे विशेषमाह पराशरः ।
 “चाण्डालेन श्रपाकेन गोभिर्विप्रेर्हतो यदि ।
 आहिताभिर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
 दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाम्नौ मन्त्रवर्जितं ।
 दग्ध्वास्थीनि पुनर्दद्यात् क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
 स्नेहाग्निना समन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत्” ॥ * ॥
 संवत्सरादूर्द्धमपि तत्तत्प्राप्तानुसारेण द्विगुणादि-
 प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिञ्च कृत्वा और्द्ध-
 देहिकं कार्यं । आयुषोऽनित्यत्वेन संवत्सरानन्तर-
 मौर्द्धदेहिकादिलोपप्रसङ्गात् । तच्च नारायण-
 वलिं कृत्वा । तथा च वृद्धयाञ्चवल्काः ।
 “नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
 तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथेत्यब्रवीद्भगवन्” ॥
 नारायणवलो कृते और्द्धदेहिककरणे भवती-
 त्यर्थः ॥ * ॥ सर्पहते तु विशेषः । संवत्सरं यावत्
 पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायण-
 वलिं कृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षां गाञ्च व्यासोद्दे-
 शेन ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥ * ॥
 नारायणवलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितं ।
 “एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ।
 विष्णुं समर्चयेदेवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
 दशपिण्डान् पृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
 तिलमिश्रान् प्रदद्याद्वा संयतो दक्षिणामुखः ॥
 विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ।
 नामगोत्रग्रहं कृत्वा पुण्यैरभ्यर्चनं ततः ॥
 धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरं ।
 विद्यातपःसमृद्धान् वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 अपरेऽहनि सम्भाप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥

विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रान्स्तानुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्मृतः ।
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्वकं तदाचरेत् ॥
 तप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रस्त्रुतिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यवज्रनेनैव तिलादिसहितेन च ॥
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् ।
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
 यमाय सानुसाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
 मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परं ॥
 विष्णोर्नाम गृहीत्व पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
 विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
 एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
 ततस्त्रिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्दर्मसमन्वितैः ।
 क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दद्युः समाहिताः ।
 मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्बुद्धीत वाग्यतः” ॥
 भविष्यपुराणे ।
 “सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां ।
 व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरावृण्यमाप्तवान्” ॥
 इति मदनपारिजाते ५ स्तवकः ॥
 आत्मघोषः, पुं, (आत्मानं घोषयतीति । आत्मन् +
 घुष् + अण् ।) काकः । इत्यमरः ॥ कुक्कुटः । इति
 शुब्दचन्द्रिका ॥
 आत्मजः, पुं, (आत्मन् + जन् + डः । आत्मा वै जायते
 पुत्र इति श्रुतेः ।) पुत्रः । इत्यमरः ॥ मनुः, १७।१४।
 “तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्मेमात्मजम्” ।
 यथा रामायणे,—
 “दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजां” ॥
 आत्मजन्मा [न्] पुं, (आत्मनः जन्म यस्य सः बड्-
 व्रीहिः ।) पुत्रः । इति शुब्दरत्नावली ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ६।२८।
 “अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने” ।
 यथा रघुवंशे, १।३३।
 “तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्पन्नः” ॥
 आत्मजा, स्त्री, (आत्मन् + जन् + ड + आप् ।) कन्या ।
 इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इति शुब्दरत्नावली ॥
 आत्मतत्त्वं, स्त्री, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम् ।) तत्तद्भा-
 सकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक्चैतन्यमे-
 वात्मतत्त्वं । पुत्रादिभासकं नित्यशुद्धत्वादिसवरूप-
 मेवात्मवस्त्विति यावत् । एतद्विवरणं यथा ।
 “इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयमारोपय-
 तीति विशेष उच्यते । तथाच । अतिप्राकृतस्तु
 आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्निव
 स्वपुत्रेऽपि प्रेमदर्शनात् पुत्रे पुत्रे नष्टेऽहमेव
 पुष्टो नष्टश्चेत्याद्यनुभावाच्च एतत् आत्मेति वदति ॥
 १ ॥ चार्वाकस्तु स वा एव पुरुषोऽन्नरसमय
 इत्यादि श्रुतेः प्रदीपमहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि
 स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कण्ठोऽहं इत्याद्य-
 अनुभावाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति ॥ २ ॥ अप-
 रश्चार्वाकः तेऽप्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयु

आत्म

रित्यादिश्रुतेः इन्द्रियाणामभावे शरीरचलना-
भावात् काणोऽहं वधिराऽहं इत्याद्यनुभवाच्च
इन्द्रियाण्यात्मेति वदति ॥ ३ ॥ अन्यस्तु चार्वाकः
अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणा-
भावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमशनायावानहं
पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति
॥ ४ ॥ इतरस्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेर-
भावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनु-
भवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धस्तु अन्यो
ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्तुरभावे
करणस्य शक्त्यभावात् अहं कर्त्ताहं भोक्ता इत्या-
द्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकर-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय
इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्श-
नात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-
मात्मेति वदतः ॥ ७ ॥ भट्टस्तु प्रज्ञानघन एवानन्द-
मय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसद-
भावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञा-
नोपहितं चैतन्यमात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरबौद्धः
असदेवेदमय आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वा-
भावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभाव-
परामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥
एतेषां पुत्रादीनां शून्यपर्यन्तानामनात्मत्व-
मुच्यते। एतैरतिप्राकृतादिवादिभिरुक्तेषु श्रुति-
युक्त्यनुभवाभासेषु पूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासा-
नामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यानुभवाभासैरात्मबाधदर्श-
नात् पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेवेति ॥ * ॥ किञ्च
प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमना अकर्त्ता चैतन्यं
चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य
पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यभास्यत्वेन
घटादिवदनित्यत्वात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभव
प्राबल्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्त्यनुभवाभासानां बाधित-
त्वादपि पुत्रादिशून्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव। अत-
स्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक्-
चैतन्यनेवात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभवः ॥ इति
वेदान्तसारः (५०—५८) ।

आत्मदर्शः, पुं, (आत्मन् + दृश् + घः ।) दर्पणं। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे । “निश्वासवाष्पापगमा-
त्यपन्नः । प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।)

आत्मनीनं, त्रि, (आत्मन् + खः ।) आत्मने हितं ।
इति व्याकरणं ॥ पथं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“भजनिर्हृतिमात्मनीनाम्” । इति प्रबोधचन्द्रो-
दयः ।)

आत्मनीनः, पुं, (आत्मन् + खः ।) सुतः । श्यालः ॥
प्राणाधारः । विदूषकः । इत्यजयः ॥

आत्मबन्धुः, पुं, (आत्मनः बन्धुः ।) षष्ठीतत्पुरुषः ।
यदुक्तं “आत्ममातृव्यसुः पुत्रा आत्मापितृव्यसुः
सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्म-
बान्धवाः” ।) पितृव्यसुपुत्रः । मातुलपुत्रः । मातृ-
व्यसुपुत्रः । इति स्मृतिः ॥

आत्मवीरः, पुं, (आत्मा वीर इव यस्य ।) प्राणवान् ।

आत्मा

श्यालकः । विदूषकः । इति मेदिनी ॥
आत्मभूः, पुं, (आत्मन् + भू + क्तिप् ।) ब्रह्मा । काम-
देवः । इत्यमरः ॥ विष्णुः । शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

(यथा रघुवंशे १० । २० ।

“सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः” ।)
आत्ममूली, स्त्री, (आत्मन् + मूल + डीप् ।) दुरा-
लभाश्छः । इति शब्दमाला ॥ (दुरालभाशब्दे
ऽस्याविशेषोच्चेयः ।)

आत्मम्भरिः, त्रि, (आत्मानं विभर्त्तति, आत्मन्
+ भृ + इन् + मुम् ।) आत्मोदरमात्रभरणकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । कुत्तिम्भरि २ खोदरपूरकः ३ ।
इत्यमरः ॥ (आद्युनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थ-
साधनपरः । यथा भट्टिकार्ये । “आत्मम्भरिस्त्वं
पिशितैर्नराणां” ॥ यथा हितोपदेशे ।

“शिशैरप्यविशेषञ्च उग्रञ्च कृतनाशकः ।

त्यज्यते किं पुनर्नान्यैः पत्न्याप्यात्मम्भरिर्नरः” ॥)

आत्मयोनिः, पुं, (आत्मैव योनिरुपादानकारणमस्य
वज्रब्रोहिः ॥) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ (यथा कुमारे ३ । ७० ।

“ददर्श चक्रीकृतचारुपापं

प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं” ॥)

आत्मरक्षा, स्त्री, महेन्द्रवारुणीरुक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (आत्मशरीररक्षणं ।)

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आत्मश्लाघा, स्त्री, (आत्मनः श्लाघा ।) आत्मगर्वः ।
स्त्रीयप्रशंसा ॥

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या ।) आत्मघातः ।
स्वबधः ॥

आत्महा, [न्] पुं, (आत्मन् + हन् + क्तिप् ।) देवलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आत्मघाती । “उदेहमाद्यं
सुलभं सुदुर्लभं ज्वं सुकल्पं गुरुकर्णधारं । मया-
नुकूलेन नभस्तेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स
आत्महा” ॥ इति श्रीभागवतं ॥ (अपरञ्च यथा,
“लब्धा कथञ्चित् नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं
श्रुतिपारदर्शनं । यस्त्वात्मसुप्ते न यतेत मूढधीः
स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्गृहात्” ॥)

आत्मा, [न्] पुं, (अतति सन्ततभावेन जाग्रदादि-
सर्वावस्थासु अनुवर्त्तते, अत सातत्यगमने +
मनिण् ।) यत्नः । धृतिः । बुद्धिः । स्वभावः ।
ब्रह्म । देहः । इत्यमरः ॥ मनः । इति मेदिनी ॥
परव्यावर्त्तनं । इति धरणी ॥ पुत्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ जीवः । अर्कः । ऊताशनः ।
वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“आत्मज्ञः करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते” ।

“अयत्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” ।

“चैतवान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते” ।

“देही सर्वगतो ह्यात्मा खेखे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः” ॥

“विभुत्वमतएवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतं” ॥

“आदिनास्यात्मनः क्षेत्रपारम्पर्यमनादिकं” ।

आत्रे

“स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च,
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
स चैतनाधातुरतीन्द्रियश्च,
स नित्ययुक् सानुग्रहः स एव ॥

रसात्ममातापितृसम्भवानि,
भूतानि विद्याद्दृष्ट च देहे ।

चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि,
स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥

भूतानि मातापितृसम्भवानि,
रजश्च शुक्रञ्च वदन्ति गर्भे ।

आप्यायते शुक्रमहृक्सुभूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि,
यान्यात्मजीनानि विशन्ति गर्भं ।

सवीजधर्माह्वयपरापराणि,
देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥

रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः,
कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।

भवन्ति येषां कृतिबुद्धिभेदाः
रजस्तमस्तत्र च कर्महेतुः ॥

अतीन्द्रियैस्तेरतिस्वरूपै-
रात्मा कदाचिन्न विद्युक्तरूपः ।

न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” ॥

इति चरकः ॥

“यदा यदात्माकृतिमानयं भवे-
त्तदा मनस्तत्त्वधितिसृतीन्द्रियं ।
ततो मनोऽधिष्ठितमिन्द्रियं घटे-
प्रवर्त्तते संशयबुद्धिसम्भवे” ॥

इति वैद्यकवादार्थदर्पणं ॥)

आत्माधीनः, पुं, (आत्मनोऽधीनः ।) पुत्रः । प्राणा-
धारः । श्यालकः । विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥

आत्माशी, [न्] पुं, (आत्मन् + अश् + शिन् ।)
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आत्माश्रयः, पुं, (आत्मा आश्रये यस्य सः ।) तर्क-
विशेषः । तस्य लक्षणं । स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं ।
अपेक्षा च ज्ञातो उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तत्राद्या यथा । एतद्वृत्तज्ञानं यद्येतद्वृत्तज्ञानजन्यं
स्यात् एतद्वृत्तज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया तु घटो-
ऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यात् ।
तृतीया च अयं घटो यद्येतद्वृत्तवृत्तिः स्यात्
तथात्वेनोपलभ्येत इति ॥

आत्मीयः, त्रि, (आत्मन् + क् ।) स्वकीयः । अन्त-
रङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे ।

“प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।
कुमारसम्भवे । २ । १६ ॥

“किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा” ।)

आत्मीद्भवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा ।)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्या । पुत्रे, पुं ॥

(माषपर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)
आत्रेयः, पुं, (अत्रेयपथं पुमान् । अत्रि + ङक् ।)
अत्रिसुनिपुणः । स च दत्तः । दुर्वीसाः । चन्द्रश्च ।

इति मेदिनी ॥ शरीरस्थरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आत्रेयिका, स्त्री, (अत्रि + ङ्क् + कन् + टाप् ।) ऋतुमती । इति हलायुधः ॥
 आत्रेयी, स्त्री, (अत्रि + ङ्क् + डीप् ।) पुष्पवती स्त्री । (यथाह अङ्गिराः,—
 “आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याघातं कुर्यात् आत्रेयीपुत्रस्तथैव च” ॥)
 नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अत्रिसुनिपत्नी) । यथा भारते,—
 “सरयूवारावत्या च लाङ्गली च सरिद्धरा । करतोया तथात्रेयी लौहीत्यस्य महानदः” ॥
 आथर्वण्यं, स्त्री, (अथर्वन् + अण् ।) अथर्वणां समूहः । अथर्वनाम्ना मुनिना प्रोक्तो वेदः अथर्व्वा तेषां सङ्गः । इत्यमरः ॥ शान्तिवृहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महावीरचरिते ।
 “आथर्वण्यस्तीव्र इवाभिचारः” ॥)
 आथर्वण्यः, पुं, (अथर्वन् वेत्तीति । अथर्वन् + अण् ।) पुरोहितः । अथर्ववेदज्ञब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आदरः, पुं, (आङ् + दृ + अण् ।) आरम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समादरः । सम्मानः ॥ (यथा किरातार्जुनीये ५ । १६ ।
 “स जगदे वचनं प्रियमादरात् मुखरतावसरे हि विराजते” ।
 कुमारसम्भवे ६ । १३ ।
 “तद्दर्शनाद्भूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः” । हितोद्देशे ।
 “सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः” ॥)
 आदर्शः, त्रि, (आङ् + दृ + ण्यत् ।) आदर्शणीयः । आदर्तव्यः ॥ आदरोपयुक्तः ॥
 आदर्शः, पुं, (आङ् + दृश् + घञ् ।) दर्पणं । टीका । प्रतिपुस्तकं । इति मेदिनी ॥ (यथा भगवद्गीतायां ।
 “धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च । यथोत्पन्नेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं” ॥)
 आदानं, स्त्री, (आङ् + दा + ल्युट् ।) ग्रहणं । अन्वा-
 भरणं । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ रोगलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्रीकारः प्रतियहः । यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ॥
 “कुशाङ्कुरादानपरिच्छिताङ्गुलिः” ॥ मनुः, ७ । २०४ ।
 “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकं । अभीक्ष्णितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते” ॥)
 आदानी, स्त्री, (आ + दा + ल्युट् + डीप् ।) हस्त-
 घोषावृद्धः । इति रत्नमाला ॥
 आदिः, पुं, (आङ् + दा + कि ।) पूर्वः । प्रथमः । इत्यमरः ॥ पदान्तं गणसूचकः । यथा इत्यादिः ॥ (प्रारम्भः । प्राक्सत्ता । नियतपूर्ववर्तिकारणं । उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवस्थायां । प्रकारे, अवयवार्थे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति । यदुक्तं,—
 “सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्वर्थेषु लब्धयेत्” ॥
 यथा मानवे १ । ८ ।

“अपश्य ससर्ज्जादौ तासु वीजमवाहजत्” । कुमारः १ । ६ । “जगदादिरनादिस्त्वं” ॥
 आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथमः कविः ।) ब्रह्मा-
 इति श्रीभागवतं ॥ वाल्मीकिमुनिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (“तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः” । इति भागवते १ । ४ ।)
 आदिकारणं, स्त्री, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व-
 निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानं २ । इत्यमरः ॥
 आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्यः आदौ पूजितो वा गदाधरः ।) गयास्यदेवताविशेषः । यथा,—
 “गयाशिरश्चादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला । कालान्तरेण यत्तच्च स्थित आदिगदाधरः ॥
 तथा यत्तोऽयत्तत्तत्तुपी आसीदादौ गदाधरः । आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्वृतः ॥
 पाद्याद्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधरः” ॥
 इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ॥ अपिच
 “गदयादाववष्टभ्य गयासुरशिरःशिलां । निञ्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ॥
 इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ॥
 आदितालः, पुं, (आदिराद्यस्तालः ।) तालविशेषः । यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।
 “एकएव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते । गुरुत्वात् पुरतो वाच्यः प्रायेणैतन्निदर्शनं” ॥ इति ।
 आदितेयः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् । अदिति + ङ्क् ।) अदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ॥
 आदित्यः, पुं, (अदितेरादित्यस्य वा अपत्यं + ण्यः ।) देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ द्वादशादित्य-
 गणे वज्रवचनान्तः । इत्यमरः । तत्प्रत्येकनामानि । विवस्वान् १ अर्थमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता ५ भगः ६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः ९ मित्रः १० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ । एते कश्यपात् अदितिभार्यायां जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टृकन्या संज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोऽपुमस-
 मर्था अतस्तस्याः पितृकृतादित्यद्वादशखण्डा द्वा-
 दशादित्याः । तेषां द्वादशमसिष्वेकैकस्योदयः । इति पुराणं ॥ अर्कवृद्धः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति भाषा । (“आदित्यमण्डलस्थितो हिरण्य-
 योविष्णुः” । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।
 “आदित्यस्य गतागतैरहरहः सञ्जीयते जीवितं” । भारते ।
 “आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च” । हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा ।
 “मरीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्याया । तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेवह ॥
 अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत । विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
 अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः” ॥
 तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेष-
 णाक्षिणिभेदकाष्ठाकलासुहृत्ताहोरात्रपक्षमास-

त्वंयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ इति सुश्रुतः)
 आदित्यपत्रः, पुं, (आदित्यवृक्षस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपत्रः २ अर्कदलः ३ सूर्यपत्रः ४ तपनच्छदः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७ सुपत्रः ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० रुद्रः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्यत्वं । कफवात-
 रोगजाठरगुल्मारोचकनाशित्वं । अग्निसन्दी-
 पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लीहितं पुष्प-
 मस्याः ।) लीहितार्कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 राज्ञा आकन्द इति भाषा ।
 आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) ओषधी-
 विशेषः । ऊडूडडिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्चला ४ सूर्यलता ५ सूर्यावर्त्ता ६ अर्ककान्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुर-
 सम्भवा ९ सौरी १० सुतेजाः ११ अर्कहिता ११
 वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ सप्तनामा १५ देवी १६
 मार्तण्डवल्गुभा १७ विक्रान्ता १८ भास्करेष्टा १९ ।
 अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।
 उग्रत्वं । कफत्वग्दोषकण्डूवृणकुष्ठभूतग्रहोद्यशीत-
 ज्वरनाशित्वञ्च । अन्यञ्च । खादुपाकरसत्वं ।
 गुरुत्वं । अघ्नित्ववर्द्धकत्वं । क्षाररसत्वं । विष्टभ-
 वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आदित्यसूनुः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः
 सूर्यः तस्य सूनुः षष्ठीतत्पुरुषः ।) सुग्रीववानरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । शनैश्चरः । सावर्णिमनुः ।
 वैवस्वतमनुः । इति पुराणं ॥ (कर्णः) ॥
 आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवश्चेति कर्म-
 धारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जग-
 दुपादानादिगुणवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः,
 ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।
 “परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
 पुरुषं शान्तं दिव्यमादिदेवमजं विशुम् ॥
 त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
 स्वमस्य विश्वस्य परं निधानं” ॥
 यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामाष्टशतमथो
 परिगणितो नामभेदः ।
 “धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सूतः” ॥
 आदिमं, त्रि, (आदौ भवं अयादिपश्चात् डिमञ् ।
 यद्वा मध्यान्म इत्यत्रादेवेति वचनात् मः ।) आद्यं ।
 प्रथमभववस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ॥
 (यथाह भाषापरिच्छेदे,—
 “एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्” ।
 “आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः” ॥)
 आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाङ्-
 सखिभ्यष्टच् ।) पृथुराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महो-
 क्षितामाद्यो वैवस्वतो मनुः । अवित्तित्युक्तः खना-
 मख्यातः पौरवो राजा । यथा, रामायणे ।
 “आदिराजो मनुर्विव प्रजानां परिरक्षिता” ॥
 महाभारते ।
 “अवित्तितः परिक्षित्तु श्वलाश्वश्च वीर्यवान् ।
 आदिराजो विशागश्च शास्त्रलिख महाबलः” ॥)

आद्य

आदिवराहः, पुं, (आदिः कारणं स च वराहश्चेति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आदिमूकरः । आद्यकोलः ॥
 आदिष्टं, स्त्री, (आङ् + दिष् + क्तः ।) उच्छिष्टं । इति मेदिनी ॥
 आदिष्टः, त्रि, (आङ् + दिष् + क्तः ।) आदेशितः । आज्ञातः इति मेदिनी । (नियोजितः, उपदिष्टः, अनुशासितः, अभिहितः ।)
 आदीनवः, पुं, (दीङ् + नवे क्तः । स्वादय ओदितः, ओदितश्चेति नत्वं । आदीनस्य वा नम् । घञर्थे क इति बाङ्गलकात् वातेः कः ।) क्लेशः । इत्यमरः ॥ दोषः । दुरन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशु-पालवधे २ । २२ ।
 “यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितं” ।)
 आदीपनं, स्त्री, (आदीप्यते आङ् + दीप् + भावे ल्युट्) आलिम्पना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आ-
 लिपना इति भाषा ।
 आदृतः, त्रि, (आङ् + दृञ् + आद्रियते यः कर्मणि क्तः ।) कृतादरः । सादरः । अर्चितः । पूजितः । इत्यमरः ॥ (सावधानः, अवहितः, अप्रमत्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे,
 “आत्मानमादृतो रक्षेत्यमादाद्भि विनश्यति” ।)
 आदृत्यः, त्रि, (आङ् + दृ + क्यप् ।) आदरणीयः । आदरयोग्यः ॥
 आदेशः, पुं, (आङ् + दिष् + भावे घञ् ।) आज्ञा । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योतिःशास्त्रफलं । इति सि-
 द्धान्तशिरोमणिः ॥ वर्णस्य वर्णान्तरोत्पत्तिः । प्र-
 कृतिप्रत्ययोपधातिकार्यं । इति व्याकरणं ॥ (अनु-
 मतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्योपदेश-
 गम्यो वार्त्तासञ्चारः, कार्यभेदः, यथा मुग्धवोधे
 “स्थानिवदादेशः” । यथा, मनुः, ६ । २५८ ।
 “मङ्गलादेशस्तत्ताश्च भद्राश्चैच्छिणैः सह” ।)
 आदेशी, [न्] पुं, (आङ् + दिष् + णिनि ।) दैवज्ञः । गणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आदेशकर्त्ता, उपदेष्टा, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
 “कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितं” ।)
 आदेष्टा, [क्त] पुं, (आदिशति ऋत्विजादीन् यागा-
 दिवेष्टसम्पादनाय प्रेरयति । आङ् + दिष् अति-
 सर्जने + क्तच् ।) यागविषये समेष्टसम्पादनाय य-
 थार्थं कर्म कुर्वति ऋत्विजामादेशकः । तत्प-
 र्यायः व्रती २ यष्टा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः ॥
 अन्वादेष्टा ५ याजकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ आ-
 देशकर्त्ता ॥
 आद्यं, स्त्री, (अद्यते यत् अद् कर्मणि ण्यत् ।) धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अदनीयद्रव्ये चि ॥ (यथा—
 मनुः, ५ । २४ ।
 “तत्पथ्युषितमप्याद्यं हविः शेषश्च यद्भवेत् ।
 चिरस्थितमपित्वाद्यं”—इत्यादि ।)
 आद्यः, त्रि, (आदौ भवः दिगादिभ्यो यत् यद्वा अद्यते यः अद् कर्मणि ण्यत् ।) प्रथमः । इत्यमरः ॥
 (यथा महाभारते,—
 “तेष्वितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेहाद्येन कर्मणा” ।

आधा

रघुवंशे, १ । ११ ।
 “आसीत् महीक्षितामाद्यः प्रणवश्चन्दसामिव” ।)
 मध्यः । यथा मनुः, ५ । २६ ।
 “पाठीनोद्धितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यव्यययोः” ।
 आद्यकविः, पुं, (आद्यश्च कविश्चेति कर्मधारयः ।) बाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (पुराण-
 कविः ब्रह्मा) ।
 आद्यमाषकः, पुं, (आद्य + मष् + क्तश्चेति घञ् + कः ।) माषकपरिमाणं । पञ्चरत्निकाः । इत्यमरः ॥
 यथाह भास्कराचार्यः,—
 “दशार्द्धगुणं प्रवदन्ति माषं” ।)
 आद्यवीजं, स्त्री, (आद्यं मुख्यं वीजं कारणं ।) आदि-
 कारणं । इति जटाधरः ॥
 आद्या, स्त्री, (आदौ भवा दिगादित्वात् यत् टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काली । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारनील-
 तन्त्रयोगिनीतन्त्राणि । प्रधाना शक्तिः । महा-
 विद्या । यथा, मुण्डमालातन्त्रे १० पटलः ॥
 “सत्ये तु सुन्दरी आद्या चैतायां भुवनेश्वरी ।
 द्वापरे तारिणी आद्या कलौ काली प्रकीर्तिता ॥
 नामभेदं प्रवक्ष्यामि रूपभेदं वरानने ।
 न भेदः कालिकायाश्च ताराया जगदम्बिके ॥
 षोडश्या भुवनायाश्च भैरव्यास्त्रिपुरेश्वरि ।
 क्षिप्रयाश्चैव धूमाया भीमायाः परमेश्वरि ॥
 ततश्च वगलामुस्या मातङ्गाश्च सुरेश्वरि ।
 न च भेदो महेशानि विद्याया वरवर्णिनि” ॥
 आदिभूते चि ॥
 आद्यूनः, त्रि, (आङ् पूर्वात् दीव्यतेरकर्मकत्वात् क्तः । दिवोविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं यस्य विभाषेति नेट्, चोत्थित्युट् ।) औदरिकः । इत्यमरः ॥ पेटुक इति भाषा । (यदुक्तं, अमरे ।
 “आद्यूनः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जिते” ।
 “आद्यूनः सदगृहिण्येव प्रायेयष्ट्यावलम्बितः” ॥
 इति किराते ११ । ५ ।) आदिहीनः ॥
 आद्योपान्तं, स्त्री, (आद्यश्च उपान्तश्च द्वन्द्वः ।) पूर्वा-
 परं । इत्युक्तनागादि इति भाषा ॥
 आधमनं, स्त्री, (आधीयते आङ् + धा + कर्मणन् ।) बन्धकं । इति स्मृतिः । (आधिः । यथा मनुः,—
 “योगाधमनविज्जीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
 यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ॥
 आधानं, स्त्री, (आधीयते आङ् + धा + भावे ल्यट् यद्वा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्मणि ल्युट् ।) गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितद्रव्यं । इति स्मृतिः ॥ (ग्रहणं, धारणं । अधिगमः, करणं । सम्पादनं । औताम्रेः स्मार्त्ताभिर्वा ग्रहणं, ब्राह्मणानां प्रतिदिनकर्त्तव्या विहितवज्रिस्थापनपूर्वकहोमा-
 दिक्रिया, यजनं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
 “प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः” ॥
 यथा मनुः, ५ । १६८ ।
 “भाष्यार्थे पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।
 पुनर्दिक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” ॥

आधि

यथा महाभारते,—
 “सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ३ ।
 “तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः” ॥
 आधानिकं, स्त्री, (आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य । प्रयोजनमिति ठक् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आधारः, पुं, (आध्रियन्ते अस्मिन् इति आधारः अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यान-
 नादधिकरणे घञ् । व्याकरणशास्त्रे अधिकरण-
 कारकं, तल्लक्षणं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधा-
 रोऽधिकरणं कर्त्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आ-
 धारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । तच्च सामी-
 प्याश्लेषविषयव्याप्तिभेदाच्चतुर्विधं । तथा सिद्धान्त-
 कौमुद्यां, औपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्या-
 धारस्तिधा यथा—कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे सर्वस्मिन्नात्मास्ति ।) अधिकरणं । आल-
 वालं । अम्बुधारणं । इति मेदिनी ॥ क्षेत्रादि-
 सेकार्थं सेतुना बज्जनालं जलं निरुध्य यत्र स्थाप्यते स आधारः बज्जकन्दरादिः । बाँध इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शस्याद्यर्थं जलबन्धन-
 माधारः । इति वैकुण्ठः ॥ क्षेत्रादिसेकार्थं जला-
 धारस्थानमाधार इति मधुः ॥ (यथा रघुवंशे ५ । ६ ।
 “आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
 संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषं ।
 क्वचिन्न वाप्यादिरुपपन्नवो वः
 अमच्छिदामाश्रमपादपानाम्” ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 “तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेखिवांशुमान्” ॥)
 आधार्मिकः, त्रि, (अधर्म + ठञ् ।) अधार्मिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः ।
 “नाधार्मिके वसेद्ग्रामे” ॥)
 आधिः, पुं, (आङ् + धा + किः ।) मनःपीडा । प्र-
 त्याशा । बन्धकं । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति मेदिनी ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
 कोऽहि नाम शरीराय धर्म्मापेतं समाचरेत्” ॥
 तथा च वैराग्यशतके ।
 “आधिव्याधिपतैर्जनस्य
 विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते” ॥)
 आधिक्यं, स्त्री, (अधिक + य्यञ् ।) अधिकस्य भावः । अधिकत्वं । अतिशयता । यथा ।
 “युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तथा ।
 कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (अल्लता । उत्कर्षः । प्राब-
 ल्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पः ।
 “आधिक्यमुपमेयस्योपमानात् न्यूनतायवा” ।
 यथा, मनुः, ७ । १६६ ।
 “यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः” ॥
 आधिक्यं नाम यदायुर्वेदे भाष्यमाणे वार्हस्पत्य-
 मौशनसम् अन्यद्वा प्रतिसम्भार्यमुच्यते यदा

आन

आनतिकरः, त्रि, (आनति + कृ + णच्) प्राकृतो-

आन

यथा । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
ब्राह्मणलोषणीयः । यथा मिताक्षरायां पराशरः ।
“पापं प्रख्यापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा वृषं” ।
एतच्चोपलक्षणं ।
“प्रख्याप्य पापं वक्तुः किञ्चिद्वत्ता व्रतं चरेत्” ।
इति स्मृतेः ।
देवत्ववचने “तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति” ।
अत्र तोषयित्वा इति अवगात् आनतिकरत्वेन
तद्व्यवहारादेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
आनन्दं, स्त्री, (आनन्द्यते चर्मणा बध्यते इति । आङ्-
+ नह् + क्तः ।) चर्मवद्धमुखवाद्यमात्रं । तत्तु सुर-
जादि । इत्यमरः ॥ कल्पमात्रं । तत्तु वेशभूषादि ।
इत्यजयपालः ॥
आनन्दः, त्रि, (आङ् + नह् + कर्मणि + क्तः ।)
सन्धितः । बद्धः । इति मेदिनी ॥ (यथा सुश्रुते ।
“च्छिन्नस्यारैः सविता हिमान्जडा जलाश्रयाः”)
आननं, स्त्री, (आनिति अनेन । आङ् + अन् + ल्युट्)
मुखं । इत्यमरः ॥ (“तदाननं मृतसुरभि द्वितीश्वरः”
इति रघुः । ३ । ३ ।)
आनन्दः, पुं, (आङ् + नन्द + घञ्) आकाशः । तत्-
पर्यायः । आनन्दयुः २ शर्म ३ शतं ॥ सुखं ५
मृतं ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
आमोदः ११ संमदः १२ । इत्यमरः ॥
(यथा, उत्तरचरिते ।
“यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र स्निग्धाश्च सम्पदः” ।
मनुः ।
“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन”)
वासुदेवस्य बलविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
आनन्दः, त्रि, (आनन्द + अर्ण आदित्वात् अच् ।)
आनन्दविशिष्टः । हर्षयुक्तः । सुखी । इत्यमरटीका ॥
“गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ।
इत्यमरोक्तेः अत्र गुणिलिङ्गः ।)
आनन्दयुः, पुं, (आङ् + नन्द + अयुच् ।) आनन्दः ।
हर्षः । इत्यमरः ॥ तद्व्युक्ते त्रि ॥
आनन्दनं, स्त्री, (आङ् + नदि + ल्युट्) गमनागमन-
समये सुहृदादेरातिङ्गनारोग्यस्वागतादिप्रश्नादि-
द्वारा आनन्दोत्पादनं । तत्पर्यायः । सभाजनः २
सभाजनः ३ सुभाजनः ४ आप्रश्नः ५ आमन्त्रणं ६ ॥
इत्यमरः तट्टीका च ॥ (आनन्दजननं, हर्षोत्-
पादनं । प्रमोदकरः, सुखजनकः । यदुक्तं ।
“मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः” ।
इति हितोपदेशे ।)
आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय पटम् ।) नवोद्भावस्तं ।
इति हारावली ॥
आनन्दप्रभवं, स्त्री, (आनन्दः प्रभवो यस्य तत् ।) रेतः ।
वीर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
“वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौमित्र्यं जायतेऽस्थिषु ।
तेन स्रवन्ति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकं ॥
ओतोमिः स्यन्दते देहात् समन्तात् शुक्रवाहिभिः ।
हर्षणोदीरितं रागात् सङ्कल्पाच्च मनोभवात् ॥
वस्तौ संभ्रत्य निर्याति स्थलाग्निश्चादिवोदकं” ।
इति चरकः ॥

आना

“कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् संप्रवर्तते ॥”
इति सुश्रुतः ॥
आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
कोष इवावरकः ।) सत्त्वप्रधानाज्ञानं । तत्पर्यायः ।
कारणशरीरं २ सुषुप्तिः ३ । इति वेदान्तः ॥
आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन्द +
णिच् + अच् + टाप्) विजया । आरामशीलता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ [इति शब्दमाला ॥
आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन्द + किः ।) आनन्दः । हर्षः ।
आनन्दितः, त्रि, (आङ् + नन्द + क्तः ।) यदा आनन्दः
सञ्जातोऽस्य । आनन्द + इतच् ।) आनन्दयुक्तः ।
हृष्टः । आकाशितः ॥ (यथा महाभारते ॥
“पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे”)
आनन्दी, [न] त्रि, (आनन्द + इनि ।) आनन्द-
विशिष्टः ॥
आनन्दी, स्त्री, वृत्तविशेषः । आनन्दपाता इति
ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायात्र । आङ् +
नीड + अच्) उपनयनं । इति हेमचन्द्रः ॥
आनयनं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्) स्थानान्तरनयनं ।
आना इति भाषा ॥ (यथा रामायणे ।
“यादिश्रुतुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने बह्वन्”)
आनर्त्तः, पुं, (आङ् + नृत् + घञ्) देशविशेषः ।
द्वारका इति ख्याता । नृत्यस्थानं । युद्धं । इत्य-
मरः ॥ जलं । इति मेदिनी ॥ आनर्त्तदेशवासी
लोकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा हरिवंशे । “आन-
र्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः” ॥
सनामख्यातो राजा ।
“शर्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तो नाम विश्रुतः ।
“आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युतिः” ॥
“आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली” ।
“आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्”)
आनायः, पुं, (आङ् + नीज् + घञ्) जालं । इत्यमरः ॥
आनायः, पुं, (आनायते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते
ऽसौ आङ् + नी + ण्यत्) दक्षिणाग्निः । इत्यमरः ॥
गार्हपत्यादग्रेरानीय यो दक्षिणाग्निरारोप्यते ।
तत्र । इति भरतः ॥ होम करिवार निमित्ते घर
हृते आनया दक्षिणदिक्के राखा आगुन् इति
भाषा ॥
आनाहः, पुं, (आङ् + नह् + घञ्) मूत्रपुरीष-
रोधकरोगः । तत्पर्यायः । विबन्धः २ । इत्यमरः ॥
विशुम्भः ३ मलरोधनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
“आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्त्वैर्यमसुखार्हितम्” ।
इति महाभारते ।) तस्य सम्प्राप्तिरूपे । यथा,
“आमं शक्रदा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं न यथास्मिन्
विकारमानाहमुदाहरन्ति” ॥ इति निदानं ॥
“यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं आनाहस्तस्य जायते” ॥
इति चरकः ॥

आनु

अस्य चिकित्सामाह । भावप्रकाशे यथा,—
“तुल्यकारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरिं क्रियां ।
आनाहेषु च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥ * ॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुल्लयं ॥ * ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव
सर्षपगृहधूमकूळमदनफलैः ।
मधुनि गुडे वा पक्वै-
र्विहिता साङ्गुष्ठसम्मिता विज्ञैः ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला
शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ।
आनाहमुदरजातिं
शमयति जठरं तथा गुल्मम्” ॥ * ॥
इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ॥ * ॥
चक्रपाणिसङ्ग्रहे तु चिकित्सा यथा,—
“उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम्” ॥
“द्विस्तत्रा द्विज्वचा सकुष्ठा
सुवर्चिका चेति विडङ्गचूर्णं ।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणम् ॥ * ॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदासु हितौदनाशी ॥ * ॥
त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः सुहीक्षीरेण भावयेत् ।
वटिका मूत्रपीतास्ता ज्येष्ठा आनाहभेदिकाः ॥ * ॥
राठ-धूम-विडयोष-गुड-मूत्रैर्विपाचिता ।
गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहशूलनुत् ॥ * ॥
मूलकं शुष्कमात्रञ्च वर्षाभूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलञ्चापि पक्वा तेन पचेद्दृष्टम् ।
तत् पीतमात्रं शमयेदुदावर्त्तमसंश्रयम्” ॥ * ॥
शुष्कमूलकाद्यं घृतम् ॥ * ॥) दैर्घ्यं । इति रामानाथः ॥
आनिलिः, पुं, (अनिलस्य वायोरेपत्वं अनिल +
इज्) हनूमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भीमः ।)
आनिली, स्त्री, (अनिल + अण् + डीप्) स्वाति-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(असितः । ईषनीलः । यथा किरातार्जनीये,
“आनीलामैर्विरचितपरभागा रत्नैः” ।)
आनुकूल्यं, स्त्री, (अनुकूल + घञ्) अनुकूलता ॥
(साम्मुख्यं) प्रसादः । सहायता । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” ।
यथा,—रामायणे ।
“रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश” ॥)
आनुगत्यं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म वा । अनु-
गत + घञ्) अनुगतत्वं । अनुगतस्य भाव इत्यर्थे
आप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
आनुपूर्व्यं, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अण्) परिपाटी ।
अनुक्रमः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ३ । २३ ।
“षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्” ॥
यथा रामायणे ।
“आनुपूर्व्या स धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले” ॥)

आन्दो

आप

आप

आनुमानिकः, त्रि, (अनुमानाय हितः । अनुमान + ठक् । युक्तिसिद्धः । सांख्यमते प्रधानं प्रकृतिः ।) अनुमानसम्बन्धीयः । अनुमानविषयीभूतः ॥

आनुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन् + क्ति ।) अनु-रागः । (आसक्तिः । अनुरक्तिः ॥)

आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अङ् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्युपकारेच्छा । इति पुराणम् ॥

आनूपः, पुं, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्थजन्तु-मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराहादि । एषां मांस-गुणाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । खिगधत्वं । शुक्रकारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अनूपदेशजलगुणाः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छि-लत्वं । मधुरत्वं । स्नेहजनकत्वं । खिगधत्वं । अग्नि-नाशित्वं । प्रमेहस्त्रीपदच्छर्दिगलगण्डादिरोग-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनूपदेशस्थ-जन्तोर्लक्षणं तन्मांसस्य गुणाश्च ।

“कुलेचराः श्वाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा । मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥ अनूपा मधुराः खिगधा गुरवो वज्रिर्मर्दनाः । स्नेहलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ॥ तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽप्यथतमाः स्मृताः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“रुमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः । न्यङ्कुर्वराश्चानूपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा” ॥ “गुरुष्णो मधुरो नातिधानानूपनिषेवणात्” ॥ इति चरकः ॥ तथाच हारीतः ॥

“आनूपास्तेषु विज्ञेयाः स्नेहना वातकोपनाः” । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः श्वाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ॥ बह्वजलयुक्ते, त्रि ।)

आन्तर्ग्रन्थं, स्त्री, (अन्तर्ग्रन्थस्य भावः । अन्तर्ग्रन्थ + अण् ।) अनिष्टरता ॥ (अक्रौर्त्यं । अहिंसत्वं । का-रण्यं । यथा मनुः १ । १०९, ३ । ५४, ३ । ११२ । “आन्तर्ग्रन्थात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः” । “अर्ह्यं तत्कुमारीणामान्तर्ग्रन्थं च केवलम्” ॥ “भोजयेत् सह भृत्यैस्तान्तर्ग्रन्थं प्रयोजनम्” ॥)

आन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तरीक्ष + अण् ।) अन्तरीक्षं । गगनं । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते । “उत्पातांस्त्रिविधान् प्राप्नुनादो भगवान्दधिः । दिव्याश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह” ॥) अन्तरीक्षभववस्तुनि त्रि ॥ (यथा रामायणे । “स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः” ॥)

आन्तिका, स्त्री, (अन्तिक + अण् + टाप् ।) अन्तिका । ज्येष्ठा भगिनी ॥ इति द्विरूपकोषः ॥

आन्तिकः, त्रि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते भवः । अन्त-सम्बन्धीयः ॥

आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तचुरा०-उभ०-अक० सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दोलत् । इति दुर्गादासः ॥

आन्दोलनं, स्त्री, (आन्दोल + ल्युट् ।) चलनं । कम्पनं ॥ (“किन्वासाभरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्-

चामरान्दोलनादुल्लेखदुभुजवस्तिकङ्कणभनत्कारः क्षणं वार्यताम्” ॥ इति कालिदासः । पुनः पुन-रभ्यासः । मुञ्जरालोचनम् ॥)

आन्दोलितं, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलनं । तत्पर्यायः । चलितं २ कम्पितं ३ धृतं ४ वेक्षितं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

आन्धसिकः, त्रि, (आन्धस् + ठक् ।) पाचकः । सूप-कारः । इत्यमरः ॥

आन्धधिकः, त्रि, (आन्धय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः । सत्कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौलः २ । इति त्रि-काण्डशेषः । आन्धयसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्य-भावरतः । कुलाचारी । साधकः । “और्द्धखोत-सिकः शैवः कौल आन्धधिकः स्मृतः” ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अवणादनु ईक्षा पर्यालोचना प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठक् + डीप् ।) तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः ॥ दुर्गा । यथा, “आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणापराधवा ।

अन्वीक्षां कुरुते यस्मात्तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता” ॥ इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैश्विकविद्या-दिका । इयं हि त्रयीवार्तादिविद्याचतुष्टयान्त-र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्मार्थसंसाधिका रा-जभिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥

यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस एवैता लोकसंस्थितिहेतवः” ॥ “आन्वीक्षिक्यात्म विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयोस्थितौ । अधीनार्थौ च वार्तायां दण्डनीतौ नयानयौ” ॥ इति ।)

आप ल न औ कि आपने । (चुरा० पक्षे भादि०-खादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ ल आपत् । न आप्रोति कीर्त्ति-ब्रह्माण्डं । औ आप्ता । कि आपयति आपति । स्वराज्यं प्राप्नुते भवान् । इति गणकृतानित्य-त्वात् । इति दुर्गादासः ॥ (पालने । “खे खेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुञ्जराचरम्” ॥ इति मनुः । (अभि) अभिलाषे ।

“नान्यदन्तमभीष्मामि स्थानमम्ब ! सकर्मणा । इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम” ॥ इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अव) प्रतियहणे । “तां प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो

धौताङ्गलघनवनीलपयोजपत्रैः” ॥ इति । शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।

“ते च प्राप्नुदन्तन्तं बुबुधे चादिपूरुषः” ॥ इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + घञ् ।) अष्टवसुमध्ये वसुविशेषः । इति जटाधरः ॥

आपः [स्] स्त्री, (आप् + असुन् ।) जलं । पापं । इत्यादिकोषः ॥

आपकां, त्रि, (आङ् + पच् + क्त ।) ईषत्यक्तला-यादि । तत्पर्यायः । पौलिः २ अभूषः ३ । इत्य-मरः ॥ स्टी इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे ।।

“आपकशालिललितानतगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नवबधूरिव रम्यरूपा” ॥ १ ॥)

आपगा, स्त्री, (अपां समूहः आपं । तस्य समूहे इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-तीति । आप् + गम् + ड + टाप् ।) नदी । इत्यमरः । (यथा रामायणे ।

“आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च” ॥

“आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः” ॥

तथाच माघे २ । १०० ।

“सम्भूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापमा” ॥)

आपणः, पुं, (आङ् + पण् + अच् ।) पण्यविक्रय-शाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । निषद्या २ विपणिः ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमरः ॥ चतुष्कां हट्टे इत्यन्ये । आपणादिद्वयं हट्टे विपण्यादिद्वयं हट्टगृहे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा रामायणे ।

“माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा” ।

तथा महाभारते ।

“भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमां” ॥)

आपणिकः, पुं, (आङ् + पण् + इकन् ।) अथवा आ-पण + ठक् ।) बणिकः । इत्यादिकोषः ॥ दोकानि मुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयवि-क्रयादिविषयके, त्रि ॥)

आपतिकः, पुं, (आङ् + पत् + इकन् ।) श्येनपक्षी । वाज इति भाषा । दैवायत्ते त्रि । इत्यादिकोषः ॥

आपत्, [ङ्] स्त्री, (आङ् + पङ् + क्तिप् ।) विपत् । विपत्तिः । इत्यमरः ॥ यथा ।

“आपत्सु मूढो द्युतिमान्यः सम्यक् प्रतिपद्यते । कर्माण्यवश्यकार्याणि तमाहुः पुरुषं बुधाः” ॥

इति वज्रपुराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।

“आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरणयुगलम-म्बायाः । तच्छरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किङ्क-रान् कुरुते” ॥ इत्युद्भटः ॥ ० ॥ मनुः ११ । २६-३० ।

“विश्वैश्च देवैः सार्धैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपत्सु मरणाद्वीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः” ॥

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्म्भतेर्विद्यते फलम्” ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धेत्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥

“आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” ॥ इति ।

“जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।

मित्रश्चापदि काले च भार्याश्च विभक्तये” ॥

इति च चाणक्यम् ॥ २६ ॥ २१ ॥

आपत्तिः, स्त्री, (आङ् + पङ् + क्तिन् ।) दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापणं । आपत् । इति मेदिनी ॥

आपत्प्राप्तः, त्रि, (आपदं प्राप्तः । यथा तत्पुरुषः ।)

आपा

विपद्यस्तः । तत्पर्यायः । आपन्नः २ । इत्यमरः ॥
 आपद्, स्त्री, (आङ् + पद् + क्तिप् ।) विपत्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
 “आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यावाति हेतुतां” ।)
 आपदा, स्त्री, (आ + पद् + अङ् + टाप् ।) विपत्तिः ।
 इति रायमुकुटः ॥
 आपनं, स्त्री, (आप् + ल्युट् ।) प्रापणम् ॥ मरीचं । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आपनिकः, पुं, (आङ् + पन् + इकन् ।) इन्द्रनील-
 मणिः । किरातः । इत्युणादिकोषः ॥
 आपन्नः, चि, (आङ् + पद् + क्तः ।) आपद्यस्तः ।
 तत्पर्यायः । आपत्प्राप्तः २ । इत्यमरः ॥ प्राप्तः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते,—
 “आपन्नः संवृतिं घोरं यन्नाम विवशो गृह्णन् ।
 ततः सद्यो विमुच्येत यद्विभेति स्वयं भयं” ॥
 यथा हितोपदेशे,—
 “बलीयसाभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनं” ॥)
 आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण
 जन्तुरनया ।) गर्भवती । इत्यमरः ॥
 (“सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाणुरतिवधः” ।
 इति रघुः १० । ५० ।
 “नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्रुतः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 आपमित्यक्, स्त्री, (मेङ् प्रणिधाने उदीचां माडो
 व्यतीहारे इति क्ता । कुगतीति समासः । समासे-
 ऽनजिति ल्यबादेशः । मयतेरिदन्त्यतरस्यामितीत्वं
 अपमित्य निर्वृत्तं । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कना-
 विति कक् ।) विनिमयात् प्राप्तं । इत्यमरः ॥
 वदल करिया लओया द्रव्य इति भाषा ।
 आपवः, पुं, (आपोर्वरुणस्यापत्वं पुमान् । आपु + अप-
 त्पार्थे अण् ।) वशिष्ठमुनिः । इति महाभारतं ॥
 (“तत्ते शापात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः” ।
 इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—
 “यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तम् ।
 वशिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत” ॥)
 आपस्तम्बः, पुं, धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
 “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥
 पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
 शाततपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचनं ॥
 आपस्तम्भिनी, स्त्री, (आपः स्तम्भातीति । आपस् +
 स्तम्भ + णिनि ।) लिङ्गिनीलता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 आपाकः, पुं, (आङ् + पच् + घञ् ।) कुम्भकारमृत्-
 पात्रदहनस्थानं । इति जटाधरः ॥ पोयान् इति
 भाषा ।
 आपातः, पुं, (आङ् + पत् + घञ् ।) पतनं । तत्कालः ।
 इति मेदिनी ॥ पतनं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथा हितोपदेशे ।
 “आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह” ।

आपृ

“आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः” ।
 तथा च मनुः ११ । ६ ।
 “मध्वापातो विषाखादः स्वधर्मप्रतिरूपकः” ।)
 आपानं, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आङ् + पा +
 अधि + ल्युट् ।) मद्यपानार्थसभा । तत्पर्यायः ।
 पानगोष्ठिका २ । इत्यमरः ॥ मद खावार चक्र
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्वणि २८०
 अध्याये ।
 “गन्धर्व्वाभिरसो भद्रे ! मामापानगतं सदा” ।
 १३ । तत्रैव २ अध्याये ।
 “आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रणोदिताः” ।
 “ददर्श यदुवीराणामापाने वैशंसं महत्” ।)
 आपालिः, पुं, (आङ् + पल् + इन् ।) केशकीटः ।
 इति जटाधरः ॥ उकुन इति भाषा ।
 आपिञ्जरं, स्त्री, (ईषत् पिञ्जरम् ।) खर्यं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 (“आपिञ्जरा वद्धरजःकण्ठा-
 न्मञ्जुर्युदारा शुश्रुभेऽर्जुनस्य” ॥
 इति रघुः १६ । ५१ । स्वर्गशब्देऽस्य गुणादयो
 वक्तव्याः ॥)
 आपीडः, पुं, (आङ् + पीड् + पचाद्यच् ।) शिखा-
 स्थितमाल्यं । तत्पर्यायः । शेररः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा रघुवंशे १८ । २८ ।
 “तस्मिन् कुलापीडनिभे निपीडं
 सम्यक् महीं शासति शासनाङ्गां” ॥)
 आपीतं, स्त्री, (आङ् + पा + क्त ।) मात्तिकधातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामायणे ।
 “आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं” ।)
 आपीनं, स्त्री, (ओ प्याथी वृद्धौ । आङ् + प्याथ +
 क्त । प्याथः पी निष्ठायां सोपसर्गस्य नः ।) ऊधः ।
 गरुर पालान् । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुवंशे २ । १८ ।
 “आपीनमारोदहनप्रयत्नात्
 गृध्रिर्गुल्मादपुधो नरेन्द्रः” ॥)
 आपीनः, चि, (आङ् + प्याथ + क्त ।) ईषत्स्थूलः ।
 सम्यक्स्थूलः ॥
 आपीनः, पुं, कूपः । इति वोपदेवः ॥
 आपूपिकं, स्त्री, (अपूपानां समूहः । अपूप + ठक् ।)
 अपूपसमूहः । वज्रपिष्टकं । इत्यमरः ॥
 आपूपिकः, चि, (अपूपाः पण्यमस्य । अपूप +
 ठक् ।) पिष्टकजीवी । पिष्टकविक्रयकर्त्ता । तत्-
 पर्यायः । कान्दविकः २ भक्ष्यकारः ३ । इत्यमरः ॥
 मयरा ह्वालुइकर रटिओयाला । इत्यादि भाषा ॥
 आपूप्यः, पुं, (अपूप + यञ् ।) शक्तुः । चूर्णकः ।
 इति त्रिकण्डशेषः ॥ क्रातु मयदा वेसन इत्यादि
 भाषा ।
 आपूर्तिः, स्त्री, (आङ् + पू + क्तिः ।) ईषत्पूरणं ।
 सम्यक्पूरणं ॥
 आपूर्णं, स्त्री, (आ + पूष् वृद्धौ + करणे घञ् ।) रङ्गं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रां इति भाषा ॥ (रङ्गशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आपृच्छा, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ + अङ् + ततः टाप् ।)

आप्या

आभाषणं । आलापः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आपोक्लिमं, स्त्री, लभाम् । तृतीयषष्ठनवमद्वादशलभं ।
 इति ज्योतिःशास्त्रं ॥
 आप्तः, चि, (आप + क्तः ।) प्रत्ययितः । विश्वस्तः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा मानवे ७ । ८० ।
 “सांवत्सरिकमाप्तैश्च राद्रादाहारयेत् वलिं” ।)
 प्राप्तः । लब्धः । (तेभ्यः किमाप्तं मया । इति कालि-
 दासः ।) सत्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः । कुशलः ।
 “कुमारभृत्याकुशलेरनुष्ठिते
 भिषगिरात्रैरथ गर्भमर्म्मणि” ।
 इति रघुवंशे ३ । १२ । सन्निकृष्टः । आत्मीयः ।
 “असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति चिराच्चेण मातुराप्तांश्च बान्धवान्” ॥
 इति मनुः ३ । १२ । “आप्तान् सन्निकृष्टान् सहो-
 दरभाटभगिन्यादीन्” इति तट्टीका । वज्रः ।
 अधिकः । यथा मनुः ।
 “यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः” ।
 “राजा नानाप्रकारान् वज्रदक्षिणान् अश्वमेधा-
 दियज्ञान् कुर्यात्” । इति तट्टीका ।
 आप्तः, पुं, (आप् + क्त ।) भ्रमप्रमादविप्रलिप्ताकरणा-
 पाटवरूपदोषचतुष्टयरहितः । स च ऋष्यादिः ।
 इति स्मृतिः । आप्तास्तावत् ॥
 “रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपो ज्ञानबलेन ये ।
 येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥
 आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयं ।
 सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः” ॥
 इति चरकः ॥)
 आप्तगर्वः, चि, (आप्तः प्राप्तः गर्वो येन सः ।
 प्राप्ताहङ्कारः ॥
 आप्ता, स्त्री, जटा । इति हारावली ॥
 आप्तिः, स्त्री, (आप् + क्ति ।) सम्बन्धः । योगः ।
 लाभः । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्तोक्तिः, स्त्री, (आप्तस्य भ्रमप्रमादादिशून्यजनस्य
 उक्तिः ।) सिद्धान्तवाक्यं । तत्पर्यायः । राज्ञं २
 सिद्धकतं ३ अभ्युतः ४ समयः ५ आगमः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्यं, चि, (अपां विकारः तस्य विकारइत्यणत्वात्
 स्थाथे यञ् ।) जलविकारजं । फेनादि । तत्पर्यायः ।
 अम्मयं २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
 “आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः ।
 लेखा नाम महाराज पञ्च देवगणाः स्मृताः” ॥
 “तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानु-
 ग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सा-
 न्निध्यमस्यत्कषीपकर्षात्तु ग्रहणं” । इति सुश्रुतः ॥)
 आप्यं, स्त्री, वाप्यवृत्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 कुड इति भाषा ॥
 आप्यायनं, स्त्री, (आङ् + प्याय् + ल्युट् ।) तपणं ।
 प्रीणनं । तप्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
 महाभारते,—
 “पितृप्रसादमिच्छेयं तव चाप्यायनं पुनः” ।
 यथा मनुः, ३ । २१३, ३ । २०३ ।
 “लोकस्याप्यायने युक्तान् आर्द्धदेवान् द्विजोत्तमान्” ।

आव

“देवकार्यादिजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतं” ॥
आप्यायितः, त्रि, (आङ् + प्याय् + शिच् + क्तः) ।
तप्तः । प्रीतः । वर्द्धितः । यथा,—
“यथा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णो दिवसक्रमात्” ॥
इति कौर्म ४० अध्यायः ॥ आनन्दितः । इति
लोकप्रसिद्धं । (यथा हितोपदेशे ।
“आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन” ॥)
आप्रच्छन्, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ् + ल्युट्) । गमनागम-
नादिसमये सुहृदादेरातिङ्गनारोग्यप्रशस्वागता-
दिनानन्दनं । इत्यमरः ॥
आप्रच्छन्, स्त्री, (आङ् + प्र + क्ङ + क्तः) । आप्र-
च्छन् । तत्पर्यायः । आनन्दनं २ सभाजनं ३ ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ [ग्रपर्थन्तं] ॥
आप्रपदं, स्त्री, (प्रपदं पादाग्रं । तत्पर्यन्तं) । पादा-
आप्रपदीनं, त्रि, (आप्रपदं पदाग्रान्तं आप्रोतीति ।
आङ् + प्र + पद + ख) । पादाग्रपर्यन्तपतित-
वस्त्रादि । इत्यमरः ॥ (“आप्रपदीनां कण्ठे यम-
दोलामिव गुणकुसुममालामारुहाम्” । इति
हर्षचरिते ५ म उच्छ्वासः) ।
आप्तवः, पुं, (आङ् + जु + अप्) । खानं । इत्यमरः ॥
आप्तवव्रती, [न्] पुं, (आप्तवते भुङ् + अच्, आप्तव-
श्चासौ व्रती च । आप्तवः खानं तत्र व्रती नित्यखा-
यीति मुकुटः) । आप्तवव्रती । खातकब्राह्मणः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
आप्तावः, पुं, (आङ् + भुङ् + घञ्) । जलप्रक्षेपः, जल-
क्षेपनं, जलमध्ये सम्यगवगाहनं, जलस्त्रावनं, ज-
लानां सर्वतः समुच्चलनं) । खानं । इत्यमरः ॥
आप्तुतः, पुं, (आङ् + भुङ् + क्तः) । आप्तुतव्रती । खा-
तकः । इति मेदिनी ॥
आप्तुतः, त्रि, (आङ् + भु + क्तः) । खातः । कृतखानः ।
इति मेदिनी ॥ (आप्तुतः सर्वपापेभ्यः स गङ्गायां
व्यमुच्यत । इति भारते) । खाने स्त्री इति हेम-
चन्द्रः ॥ (आर्द्रोक्तः । सित्तः । पञ्चतन्त्रे,—
“अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिराप्तुताः” । इति)
आप्तुतव्रती, [न्] पुं, (आप्तुतस्य खातकस्य व्रत-
मस्यास्तीति । आप्तुतव्रत + इनि) । समाप्तवेदा-
ध्ययनखानशीलः । ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो गृह्याश्रमं
गतः सः । समाप्तवेदाध्ययनो यः खानशील आ-
श्रमान्तरं न गतः सोऽपि । आप्तुतं खानं तत्र
व्रती नित्यखायी इति व्युत्पत्तिः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
आप्ता, [न्] पुं, (आप् + वृन्) । वायुः । इति सिद्धा-
न्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
आफूकं, स्त्री, अप्फेनं । इति वैद्यकं । आफिं इति
भाषा । (अस्य गुणानाह । भावप्रकाशे ॥
“आफूकं शोषणं ग्राहि स्नेहघ्नं वातपित्तलं” ।)
आवडः, पुं, (आङ् + बन्ध + क्तः) । दृढबन्धनं । प्रेम ।
अलङ्कारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा मेघदूते ६ ।
“गर्भाधानक्षणापरिचयान्नमावडमाला” ॥)
योत्नं । इति मेदिनी ॥

आभा

आबन्धः, पुं, (आबन्धतेऽनेन आङ् + बन्ध + घञ्) ।
योत्नं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ योत्तुदडी इति भाषा ।
भूषणं । प्रेम । बन्धनं । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा अमरशतके । ३८ ॥
“गते प्रेमाबन्धे प्रणयवज्जमाने विगलिते” ।)
आबलिः, स्त्री, आलिः । अ्रेणी । इत्यमरः ॥ (समूहः,
आबली) ।
आबिडः, त्रि, (आङ् + बन्ध + क्तः) । वक्रः । क्षिप्तः ।
इत्यमरः । पराहतः । इति मेदिनी ॥ मूर्खः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आविधः, पुं, वेधनास्त्रं । इत्यमरः ॥ भोमर तुरपन
इत्यादि भाषा ।
आबिलः, त्रि, (आ + बिल + क) । अनच्छः । अनि-
र्मलः । इत्यमरः ॥
आबिलकन्दः, पुं, मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आबुत्तः, पुं, (आप् + क्षिप् + आपमुत्तनोति । अन्ये-
भ्योपीति ड) । नाद्योक्तौ भगिनीपतिः । इत्यमरः ॥
आभरणं, स्त्री, (आभियतेऽनेन । भृज भरणे । ल्युट्) ।
भूषणं । अलङ्कारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्विधं, आ-
वेधं बन्धनीयं, क्षेप्यं, आरोप्यं चेति । तत्र
आवेधं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिकं, क्षेप्यं
नूपुरादिकं, आरोप्यं हारादि । यदुक्तं,—
“स्याद्रूपणं त्वभरणं चतुर्धा परिकीर्तितं ।
आवेधं बन्धनीयञ्च क्षेप्यमारोप्यमेव तत्” ॥
(यथा मनुः, ७।२२२ ।
“वाहनानि च सर्वान्नि शास्त्राण्याभरणानि च” ।
यथा कुमारसम्भवे । ५ । ४४ ॥
“किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धक्येभि वल्कलं” ॥)
आभा, स्त्री, (आङ् + भा + अङ् + टाप्) । शोभा
कान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥
(वातरोगभेदः । ववुले । यथा भावप्रकाशे वात-
व्याधौ त्रिकशूलचिकित्सा,—
“आभा ववुलपर्यायः कथितः कोविदैरिह” ।)
आभातिः, स्त्री, (आङ् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्यो-
तिः) । क्राया । इति राजनिर्घण्टः ॥
आभाषणं, स्त्री, (आङ् + भाष् + ल्युट्) । आलापः ।
कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । २ । ५८ ॥
“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाङ्गः” ।)
आभासः, पुं, (आङ् + भास् + पचाद्यच्) । सदृशः ।
प्रतिविम्बं । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्रायः ॥
(प्रतिविम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्यं, मृ-
षाबुद्धिः । यथा अध्यात्मरामायणे,—
“आभासस्तु मृषाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नं तु तदब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥
आभासत्वपरं विम्बभूतमेवं त्रिधा चितिः ।
साभासबुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ॥
तथा च पञ्चदशी ६—७ ।
“चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ।
पृथक् पृथक् चिदाभासश्चैतन्याध्यस्तदेहिनां ॥
कल्पन्ते जीवनामानो बद्धा संसरन्त्यमी ।
वस्त्राभासे स्थितान् वर्णान् यद्विधाधारवस्त्रागन्” ॥)

आभो

आभासरः, पुं, (आङ् + भास् + वरच्) । चतुःषष्टि-
सङ्ख्यकगणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आ-
भासराश्वतुःषष्टि । यदा,—
“आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः ।
कामः क्रोधो मदो मोहो दादशाभासरा इमे” ॥)
आभिजनः, पुं, (अभिजनादागतः । अभिजन + अण्) ।
अभिजनस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । गाँइ पदवी
इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १।२६ ।
“तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजने जुहाव” ॥)
आभिजातः, स्त्री, (अभिजात + यञ्) । अभिजातस्य
भावः । कौलिन्यं । पाण्डित्यं ॥ (महावंशजनन-
जनितमर्यादा । यथा रामायणे,—
“आभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च” ॥)
आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अङ् + टाप्) । शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आभिधातकः, स्त्री, (अभिधा + तक् + अच्) । शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आभिरूप्यं, स्त्री, (अभिरूप + यञ्) । अभिरूपस्य
भावः । यथा,—
“अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयनात् ।
आभिरूप्याच्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वष्टतद्वयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनं ॥
आभीरः, पुं, (आ समन्तात् भियं राति । रा दाने
आत इति कः) । गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इति
भाषा । स च ब्राह्मणादम्बलायां जातः । इति
मनुः ॥
आभीरपक्षिः, स्त्री, (आभीराणां पक्षिः) । गोप-
पक्षी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ गोयाला-
पाडा इति भाषा ॥
आभीरपक्षी, स्त्री, (आभीराणां पक्षी) । गोपगृह-
समूहः । गोपग्रामः । गोपगृहं । गोपस्थानं ।
तत्पर्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥
आभीरी, स्त्री, (आभीरपुंयोगादितिजातेरिति च
डीष्) । गोपस्त्रीजातिः । गोपपत्नी । तत्पर्यायः ।
महाशूरी २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति
भाषा ॥
आभीलं, स्त्री, (आ समन्तात् भियं लाति जनयति ।
आङ् + भी + ला + क) । कष्टं । कृच्छ्रं । इत्यमरः ॥
(भयावहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
“आभीलं न द्वयोः कृच्छ्रे वाचलिङ्गं भयानके” ॥
यथा महाभारते,—
“रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम्” ॥)
आभीलः, त्रि, (आङ् + भी + ला + क) । कष्टयुक्तः ।
इत्यमरः ॥ भयानकः । इति मेदिनी ॥
आभीक्ष्णं, स्त्री, (अभीक्ष्ण + यञ्) । अत्यर्थं । नित्यं ।
तद्युक्तक्रियायां त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
आभीरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
आभोगः, पुं, (आङ् + भुज् + घञ्) । परिपूर्णता ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।
“गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेर्णो करेण” ।

आभ्यु

यथा शाकुन्तले । “अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्य” ॥)

वरुणस्य कृत् । यत्नः । इति मेदिनी ॥ कविनाम-
युक्तगानसमापककविता । भणिता इति भाषा ।
यथा,—

“यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः” ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिकं, चि, (अभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । अभ्यु-
दय + ठक् ॥) अभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा ।
अथाभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके
श्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजुवो
दर्भाः यवैस्तिलार्थः । सम्पन्नमिति तन्निप्रश्नः ।
दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः
प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-
टभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न
स्वधाश्च प्रयुञ्जीत इति । अभ्युदयो विवाहादित्त-
दर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके अभ्युदय-
निमित्तके । अभ्युदयः इष्टलाभः । स च भूत-
भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूतं पुत्रजन्मादि
भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च श्राद्धविवेकादौ
श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च
यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनापपन्नं
तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यं । अत्र
यवैस्तिलार्थ इत्यनेन पार्वणश्राद्धप्राप्तिलक्ष्याने
यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्वणप्रकृतित्वं
प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थ इत्युपादानं व्यर्थं
स्यात् । ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पित्र अयुग्म-
ब्राह्मणप्राप्तौ तन्निराशाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्म-
त्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्वणप्राप्तत्वात्तदर्थो-
पदेशः ।

“अपसत्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं” ।
इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मानन्तरं पितृ-
कर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिराशाय प्रदक्षिण-
मुपचारः तेन देवपितृकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तने
गन्तव्यं । द्विगुणमुभयत्वनिराशाय ऋजुवो दर्भा
इति ऋजुत्वोपदेशः । तप्ताः स्थ इत्यनेन तन्निप्रश्ने
सम्पन्नमिति प्रकृत्यं । योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति
प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणकुन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सु-
सम्पन्नमित्युत्तरं । एतद्दर्भमयब्राह्मणपक्षेयबाधि-
तत्वाद्वाच्यं । दधिवदराक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्या-
दिमिश्रणमावश्यकं । अक्षतो यवः ।

“अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।
इति भट्टनारायणवृत्तात् । अतएव वक्ष्यमाणकुन्दो-
गपरिशिष्टवचने अक्षतमनुक्ता संयोज्य यवकर्मा-
न्मुदधिमिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । स्वधावाचनप्रश्न-
निवृत्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युप-
देशः । तत्र स्वधां वाचयित्वे इति पितृपक्षे एव
प्रश्नः अतएव तन्निवृत्तये दैव इति आदौ देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरश्च
प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानी-
यत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आम

च स्वधोच्यतामिति वत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति
पृच्छेत् प्रत्युत्तरश्च अस्तु स्वधा इति वत् तन्त्रेणैव
प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-
मुखं पितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-
भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्यु-
दयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामिति वन्ना-
न्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-
मुखविशेषणश्रुत्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति
पितृदधितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य
प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य
पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागुक्तयुक्त्या
प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्या-
दावपि प्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्त्रता-
विधानमपि निरस्तं । पार्वणवत् स्वधाः
प्राप्तेः तन्निराशाय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र
विशेषादभिलापे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः ।
अभिलापे नम इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रै-
तत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” । इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे
स्वधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन विकल्पाद-
त्राभ्युदयिके स्वधानिषेधान्नम एवान्वेति । पितृ-
नप्यत्र देवदत्त्यनेनापि पार्वणोक्तविश्वदेव-
पक्षीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति ।
श्राद्धे तथा प्रयोगे प्रमाणाभावात् । एवमाश्वला-
यनगृह्ये यवोसीति मन्त्रे तु पुष्ट्या इति श्रुतेर्मन्त्र-
मात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति श्राद्ध-
तत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे द्रष्टव्यं ॥

आमं, चि, (आम्यते ईष्यत्यते । आ + अम +
कर्मणि घञ् ।) पाकरहितं । काँचा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपक्वं २ असिद्धं ३ अक्षतं ४ ।
इति रत्नमाला ॥

(“आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥

“मञ्जव्यामागुरुत्वादिट्ट पक्तातूत्प्लवते जले ।
विनातिव्रवसङ्गातश्चैत्यस्त्रेष्वप्रदूषणात् ॥
परौर्ध्वं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणां ।
विधिनोपाचरेत्सम्यक् पाचनेनेतरेण वा” ॥
चिकित्सा यथा,—

“चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्गुजमोदाश्च चयश्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयन्त्यामन्दीपयन्त्याशु चाननं” ॥
इति चित्रकाद्यगुडिका : । इति चरकः ॥)

आमं, स्त्री, षट्प्रकाराजीर्णरोगमध्ये रोगविशेषः ।
तस्य कारणरूपे ।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिजेस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥
अजीर्णं पक्वमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥
तत्रामे गुरुतोत्कृष्टः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्धारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

आम

इति निदानं ॥ अन्यच्च ।

भुक्तमन्नावशेषं यत् रसं भूयस्वपाचितं ।
गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं तदुच्यते ॥
अन्नमन्नरसं केचित् केचित् मलसञ्चयं ।
प्रथमां दोषदुष्टिञ्च आममित्यभिधीयते” ॥
अपक्वं । यथा,—

“शस्यं क्षेत्रगतं प्राङ्गः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतं” ॥
इति श्राद्धतत्त्ववृत्तवशिष्टवचनं ॥ रोगविशेषः
तत्तत्क्षणादि अजीर्णशब्दे द्रष्टव्यं ॥

(“उष्णयोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितं ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
आमेन तेन संयुक्तां दोषादूषाश्च दृषिताः ।
सामादृत्यपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्धवाः ॥
खोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ।
आलस्यापक्तिनिष्ठीवमगोभेदाश्चिकित्साः ॥
लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः” ॥
इति चरकः ॥

“आमेऽजीर्णे तु बन्धस्वेत् क्षारास्त्रं लघु शस्यते ।
पुष्पकासीशमिश्रं वा क्षीरेण लवणेन च ।
सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति” ॥
इति च चरकः ॥)

आमः, पुं, (अम + घञ् ।) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति
मेदिनी ॥ मलवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पिबेत् स परिकर्त्तामे मले वा दाडिमाम्बुना ।
विडेन लवणं पिष्टं विल्वं पिचकनागरं” ॥
इति चरकः ।)

आमगन्धि, स्त्री, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो
यत्र ।) चिताधूमादिगन्धयुक्तं । अपक्वमांसादि-
गन्धविशिष्टं । तत्पर्यायः । विष्टं २ विश्रं ३ ।
इत्यमरः ॥

आमण्डः, पुं, (आमण्डयतीति । आ + मडि + प्रचा-
द्यच् ।) एरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टशब्दरत्ना-
वल्लौ ॥ (एरण्डशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)
आमनस्यं, स्त्री, (अमनसो भावः । ब्राह्मणादित्वात्
घञ् ।) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ॥

आमन्त्रणं, स्त्री, (आ + मन्त्र + भावे ल्युट् ।) सम्बो-
धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ आप्रच्छनं । इति जटा-
धरः ॥ निमन्त्रणं । इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रण-
विशेषः । यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा “इह
शयीत भवान्” । इति सुगन्धबोधयाकरणं ॥

आमयं, स्त्री, (आमं रोगं यात्यनेन । आम + या +
ड ।) कुष्ठनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुड्
इति भाषा ।

आमयः, पुं, (अम रोगे + भावे + घञ् ।) मीज्
हिंसायां करणे अच् वा ।) रोगः । इत्यमरः ॥
“तद्व्युक्तं विविधैर्योगैर्निश्चयादामयान् बहून्” ।
इति सुश्रुतः ॥

“तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्गो यस्याश्चरौ
विकारो रोग इत्यनर्थान्तरं” । इति चरकः ॥)
आमयावी, [न] चि, (आमयोऽस्यस्य आमयस्योप-
संस्थानं इति दीर्घस्वेति विनिः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

आम

आमर्षः, पुं, (मृष + घञ् + नञ्समासः । अन्येषामपीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (“निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिनन्दनं” ।
 इति रामायणे ।)

आमलकं, स्त्री, (आ + मल + कृन् शिल्पिसंज्ञयोः ।
 आमलक्याः फलं । फलेलुगिति विवारावयवप्रत्ययस्य लुक् ॥) आमलकीविशेषः । काठ आमला-
 इति भाषा । तत्पर्यायः । काष्ठधात्रीफलं २. क्षुद्रा-
 मलकं ३. क्षुद्रजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषा-
 यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्ताखरोषनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

“तद्वदामलकं शीतमसं पित्तकफापहं” ।

इति वाभटः ॥

“विद्यादामलके सर्वान् रसान् लक्षणवर्जितान् ।
 खेदेभेदः कफोत्क्षेदपित्तरोगविनाशनं” ॥

इति चरकः ॥

आमलकः, पुं, (आङ् + मल + कृन् ।) वासकवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

“भस्मातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान्” ।)

आमलकी, स्त्री, (आङ् + मल + कृन् + जातेरिति ङीष् ।) खनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आमला
 इति भाषा । तत्पर्यायः । तिथ्यफला २. अमृता ३.
 वयस्या ४. वयःस्था ५. कायस्था ६ । इत्यमरस्त-
 ट्टीका च ॥ श्रीफला ७. धात्रिका ८. शिवा ९.
 शान्ता १०. धात्री ११. अमृतफला १२. वृथा १३.
 वृत्तफला १४. रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्षफला १६. तिथ्या १७. इति रत्नमाला ॥
 अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशे-
 षेण शुक्रकारित्वं । शीतवीर्यत्वं । अस्त्वत्वात् वायु-
 नाशित्वं । शैत्यमाधुर्यात् पित्तनाशित्वं । कषाय-
 रूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्वफलाधिकगुणत्वं ।
 भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्यं । निरत्ययत्वं । दोष-
 हरत्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणाः । ढष्णाच्छर्दिकफ-
 वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । बलकारित्वञ्च ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च । लघुत्वं । दाहवमि-
 मेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचि-
 करत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमबिबन्धाभ्दान-
 त्रिष्टम्भदोषप्रशमनकारित्वञ्च । अस्य मज्जनो
 विभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्या नामानि गुणाश्च ।

“त्रिव्यामलकमाख्यातं धात्री तिथ्यफलामृता ।

हरीतकीसमप्लाचीफलं किन्तु विशेषतः ॥

रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृथं रसायनम् ।

हन्ति वातं तदस्त्वत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ॥

कर्षं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ।

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति शार्दूलं ॥

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्” ।

इति भावप्रकाशः ॥

“तान् गुणान्स्तानि कर्माणि विद्यादामलकोऽपि ।

यान्युक्तानि हरीतक्यां वीर्यस्य तु विपर्ययः” ॥

इति चरकः ॥

तत्कुम्भकगुणाः । कफपित्तनाशित्वं । अस्त्वत्वं ।

आम

खादुद्रव्यद्वारा पाके पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-
 वल्लभः ॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा । सख्यावृक्षतुः ।
 “उक्तस्त्वया महेशानि तुलसीविल्वसम्भवः ।
 अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्ततः ॥
 तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां” ।

देव्युवाच ।

“अस्ति विल्वतुलसीतस्तुल्यः

पुण्य एक उत विष्णुशिवाहं ।

नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ

रोपितः कमलयाथ मयापि ॥

कदाचित् देवयात्रायां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।

सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित् ॥

तत्राहञ्च स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।

तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ॥

अहं श्रियमवोचञ्च सासुद्रि शृणु मे मतिं ।

सकल्पितेन त्रयेण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ॥

मासुवाच ततो लक्ष्मीर्गङ्गादाक्षरभाषिणी ॥

ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।

सकल्पितेन त्रयेण पूजयेऽहं त्रिलोचनं” ॥

देव्युवाच ।

“सजये विजये देवि ! नावेवम्भूतयोस्तदा ।

नयनेषु सुजातानि अमलाञ्जलानि च ॥

तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।

ततो जाता शुभाः पृथ्वा चत्वारो विमलप्रभाः ॥

ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादमलादयतः ।

श्यामलच्छदवन्दास्ते कर्वूरक्तान्धमूलकाः ॥

शिरायथितपत्राली पत्रमालाकपत्रका ।

विल्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥

ते ते गुणाः सर्वेयव आमलक्यां समाहिताः ।

पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ ॥

सर्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नास्त्यत्र संशयः ।

माघे मासि सितायां तामेकादश्यां समुद्रवां ॥

शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्वदेवताः ।

ऋषयस्ते सशिव्याश्च हर्षमापुः परं तदा ॥

शिवायुबलरूपाश्च ददृशुस्तुवुस्तदा” ॥ * ॥

अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।

“नमायामलकीं देवीं पत्रमालाद्यलङ्कृतां ।

शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥

एतेन खलु मन्त्रेण सर्वा अस्याः क्रिया मताः ।

एतामुद्दिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि मनीषिभिः ॥

विल्ववृक्षवदेवैह पृथिव्यां कर्मणां स्थले ।

सिधिसुखाप्तमलकीं सर्वतीर्थजनैर्दिजाः ॥

अथ सर्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदायतः ।

मया संपूजितः कृष्णः श्रीश्च शुभमपूजयत् ॥

तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमखले ।

आकाशे पुष्पवटिश्च शङ्खशब्दश्च पुष्कलाः ॥

दृष्ट्वा ह्यामलकीं देवीं दधारानन्दमुत्तमं ।

तेन धात्रीति नाम्नापि राजयामलकी शुभा ॥

नमस्कृत्य ह्यामलकीं गता देवा द्विजास्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवाश्चापि तत्राधिष्ठानमास्थिताः ॥

जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।

मान्या स्नाय्या च पूज्या च प्रयत्नतया सखीत्वञ्च” ॥

आम

इति बृहद्दर्भपुराणे आमलकीप्रादुर्भावः १२
 अध्यायः ॥ * ॥ एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा ।
 “तुल्यतामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।
 श्रीकामः सर्वदा खानं कुर्वीतामलकैर्नरः” ॥
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

आमवातः, पुं, (आमोऽपाकहेतुः वातः ।) खनामख्यात-
 रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः स्नेहस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽग्नौ रसः ।

खोतांस्यभिध्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥

जनयत्यभिदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ।

व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥

विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्यादि ।

विरुद्धा चेष्टा भुक्ता व्यायामादि । तदुक्तस्य ।

निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । “स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं

व्यायामं कुर्वतः” इति मिलितो हेतुः । स्नेह-
 स्थानं आमोऽप्यसन्धादि । तेन स्नेहस्थानगतेन

अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽभ-
 विध्यदित्यभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः

प्रपद्यते धमनीमार्गेऽश्नति । भूयो दूषितः अति-
 शयेन दूषितः । सोऽग्नौ रसः । आमः खो-

तांसि अभिध्यन्दयति संस्तभ्य रसवदग्निराव-
 रोधं कृत्वा खोतांसि गुरुणि करोति । नानावर्णः

वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः ॥ * ॥ आमस्य

लक्षणमाह ।

“अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण वै ।

आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः” ॥

अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ * ॥ आमवातस्य सा-

मान्यलक्षणमाह ।

“युगपत् कुपितावेतौ चिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धश्च कुरुते गात्रमामवातः न उच्यते” ॥

एतौ वातकफौ । चिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति

बोद्धव्यौ ॥ * ॥ तन्वान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।

“अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णास्थालस्य गौरवं ज्वरः ।

अपाकः शूलताङ्गानां आमवातस्य लक्षणम्” ॥ * ॥

अस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह ।

“स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेद् ।

हस्तपादशिरोगुल्फचिकजानूरसन्धिषु ॥

करोति सरुजं श्रोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।

न देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव रुचिकैः ॥

जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकादधिभौरवम् ।

उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बद्धमूत्रतां ॥

कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययं ।

टट्कदिंश्रममूर्च्छाश्च हृदयहं विड्विबद्धतां ॥

जाद्यान्मकूजमानाहं कष्टांस्थान्यानुपद्रवान्” ॥

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः म्नात्तदा

वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । तानाह हस्तेत्यादि ।

यत्र दोषः दुष्ट आमः प्रपद्यते गच्छति । जायां

चकर्मण्यम् । अन्यानुपद्रवान् कषाभसंज्ञादीन्

आम

॥ * ॥ तस्यैव विशिष्टानि लक्षणान्याह ।
 “पित्तादाहं सरागश्च सशूलं पवनान्मकं ।
 स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्” ॥
 गुरुकण्डूकं बज्जकण्डूकम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
 “एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरः शोथः सकष्टः सान्निपातिकः” ॥ * ॥
 अथ आमवातस्य चिकित्सा ।
 “लङ्घनं खेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
 रेचनं स्नेहनमपि वस्त्यश्चाममारुते ॥
 रुक्षखेदो विधातयो वालुकापुटकैरिह ।
 उपनाहाश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिता ॥ * ॥
 वास्तूकमच दन्ताकं पटोः कारवेक्षकं ।
 कोरदूषा यवाः पथ्याः घृष्टिकाः शालयोऽनवाः” ॥
 अनवाः पुराणाः ।
 “लावकानां तथा मांसं हितं तत्रेण संस्कृतं ।
 हितश्च यूषः कौलथः कलायश्चणकस्य च” ॥ * ॥
 “चित्रकं कटुका पथ्या नागरातिविषामृताः ।
 चूर्णिताः कोष्णतोयेन पिबेदामानिलापहाः । १ ।
 श्टी शुण्ठी शिवासेया देवाङ्गातिविषामृताः ।
 कथिताः प्रपिबेदामवाती रुक्षश्च भोजयेत् ॥
 देवाङ्गा देवदारुः २ ।
 आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
 एकएव निहन्तायमेरुखेहकेशरोः ३ ।
 एरुखेहयुक्तां हरीतकीं भक्षयेद्विधिवत् ।
 आमानिलार्त्तियुक्तो युक्तो वृद्धा च यत्रस्याः ॥ ४ ॥
 श्वेतं पुनर्नवामूलं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
 आमवातरुजं हन्ति पादाभ्यङ्गनमर्द्दनात् ॥ ५ ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
 आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेद्भृष्टावृतानि च ॥ ६ ॥
 शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
 आमवाते कटीशूले पाचनं रुक्प्रणाशनं ॥ ७ ॥
 कटीशूले पिबेत्तैलं एरुखफलसम्भवं ।
 महौषधगुडयोश्च क्वाथं मागधिकायुतं ॥
 विशोथैरुखवीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
 तत्पायसं कटीशूले यत्रस्यां परमौषधं ॥ ८ ॥
 राखा वातारिमूलश्च वासकः सदुरालभः ।
 श्टीदारुबलासुस्तनागरातिविषामृताः ॥
 श्वदंष्ट्राद्याधिघातश्च मिषिधान्यं पुनर्नवा ।
 अश्वगन्धामृता कृष्णा वृद्धदारः शतावरी ॥
 वचा सहचरश्चैव चविका वृद्धीदयं ।
 समभागानि सर्वाणि राखात्र त्रिगुणा मता ॥
 पिबेत् कषायमेतेषाममृतावावशेषितं ।
 क्षिप्त्वा नागरचूर्णञ्च प्रक्षेपेऽत्र यथामलं ॥
 सर्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
 पक्षाघातेऽर्दिते कम्पे कुब्जे सन्धिगतेऽनिले ॥
 जानुजङ्घास्थिपीडासु यत्रस्याश्च हनुग्रहे ।
 उरुस्तम्भे वातरक्ते विस्त्रयां क्रोशुशीर्षके ॥
 हृदामये च दुर्नाम्नि योनिशुक्रामयेषु च ।
 ऐसां मेढ्रगते वाते स्त्रीणां बन्ध्यामये तथा ॥
 योषितां गर्भदं मुखं नास्थिसत् परमौषधं ।
 महाराखादिकः क्वाथो वैद्यसायं विनिर्मितः” ॥

आम

महाराखादिकथः । ६ । “अजमोदामरिच-
 पिप्यलीविडङ्गसुरदारचित्रकशताङ्गाः । सैन्यव-
 मागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शुण्ठी
 दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
 अभया पलानि पञ्च स्रुण्णं चूर्णं विधापयेदेषां ॥
 समगुडवटकानदतश्चूर्णं वा कोष्णवारिणा पिबेत् ।
 नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रं ॥
 आनाहशूलतूनी प्रतितूनी यत्रसी गुल्मः । कटि-
 पृष्ठपरिष्फुटनं स्फुटनं चैवास्थिजङ्घयोस्तीव्रं ॥
 श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातजा रोगाः
 सर्वे प्रयान्ति शान्तिं तमइव सूर्याशुविध्वस्तं ॥
 अजमोदादिचूर्णमोदकः । १० ।
 “आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिर्गुगुलुर्मतः” ।
 तथैव योगराजाख्यश्चरकादिचिकित्सकैः । ११ ।
 नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य कुडवं तथा ।
 क्षीरादकसमायुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पलं ॥
 व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलं ।
 निःक्षिपेच्चूर्णितं तत्र खादेदभिवलं यथा ॥
 आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
 बल्यमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनं” ॥
 शुण्ठीखण्डः । १२ ।
 “मेथिकायाः पलान्यष्टौ शुण्ठा अष्ट पलानि च ।
 तयोश्चूर्णं पटे पूतं दुग्धे मृद्वभिना पचेत् ॥
 दुग्धादकयुगे गव्यं घृतमष्टपलं क्षिपेत् ।
 तत्तावत्सुपचेत् यावत् भवेदतिघ्नं पयः ॥
 पुनः पचेत् शूनैश्च दत्त्वादकमितां सितां ।
 ततः पाके सुविज्ञाते ज्वलनादवतारयेत् ॥
 मरिचं पिप्यली शुण्ठी कणामूलं सचित्रकं ।
 यवानी जीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
 जातीफलं शटीत्वक् च पत्रकं भद्रमुस्तकं ।
 गृहीयात् पलमेतेषां सर्वेषाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 षडङ्गं नागरं तत्र मरिचं च षडङ्गकं ।
 एषां चूर्णं परिक्षिप्य सर्वं संमिश्र्य रक्षयेत् ॥
 एतत्तु भेषजं प्रोक्तं मेथिकापाकसंज्ञकं ।
 भक्षयेत् पलमात्रं तत् यथा चाभिवलं तथा ॥
 आमवातं निहन्त्येत् सर्वैश्च पवनामयान् ।
 ज्वराश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
 हन्त्युन्मादमपस्मारं प्रमेहान् वातशोणितं ।
 अस्त्रपित्तं शीतपित्तं शिरःपीडां दृगामयं ॥
 प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादेतन्न संशयः ।
 वपुषः पुष्टिद्वल्यं वीर्यवृद्धिकरं परं” ॥
 मेथिकापाकः । १३ ।
 “रसो रसोनस्य पिचुप्रमाणः
 क्षिपेच्च तत्राक्षमितं घृतं गोः ।
 पिबेदुभे तेन दह्यत्वयशं
 शिखीव तूष्णं हि महामवातं” ॥
 सामान्यवातव्याधिचिकित्सायां हि लिखितं रसो-
 नाष्टकमामवाते अतिगुणदं । १४ ।
 “सैन्यवं श्रेयसी राखा शतपुष्पा यवानिका ।
 खर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विडं ॥
 वचाजमोदा जरणः पौष्करं मधुरं कणा ।
 एतान्यर्द्धपलांशानि सूक्ष्मकल्पाणि कारयेत् ॥

आमा

प्रस्थमेरुखतेनस्य प्रस्थोऽम्बु शतपुष्पजं ।
 काञ्चिकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥
 एतत् संभृत्य संभारं शूनैर्मृद्वभिना पचेत् ।
 सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परं ॥
 पाने चाम्भज्जने वस्तौ कुरुतेऽग्निबलं भृष्टं ।
 वातार्त्तं वक्ष्ये शूले कटीजानूरुसन्धिजे ॥
 तथा हृत्पार्श्वे शूले शस्तं स्नेहणि पीडिते ।
 अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाशयत्याशु देहिनां”
 वृद्धसैन्यवाद्यं तैलं । १५ ।
 “दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकं ।
 वर्जयेदामवातार्त्तं गुडमांसमनूपजं” ॥
 इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (आत्रेयउवाच ।
 “लक्षणं घृणु प्लव ! त्वं समासेन वदाम्यहं ।
 गुर्वन्नाहारपुष्टेन मन्दाग्नेश्च व्यवायिनः ॥
 तर्पितैः कन्दशाकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
 स्नेहस्थाने प्रपचैव जायते बज्जवेदनः ॥
 आमोवासारो वर्त्तेत सन्धौ शोफः प्रजायते ।
 जडत्वञ्चैव गात्राणां बलासपतनं मुखे ॥
 पृष्ठमन्याचिकेजातवेदनार्त्तोऽपि सीदति ।
 अङ्गं वैकल्यमायाति आमवाते भिषग्वर” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “तस्य नो स्नेहनं कार्यं पाचनञ्च विधीयते ।
 आमं संक्षयते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदलक्षणैः” ॥
 विष्टम्भामलक्षणं यथा ॥ * ॥
 “विष्टम्भो गुल्मकृन्मेही आमः पक्काम एव च ।
 सर्वाङ्गो भवेच्चान्यो वक्ष्ये तस्यापि लक्षणं ॥
 विष्टम्भो गुरु चाध्मानं वल्लिशूलञ्च जायते ।
 तस्यापि पाचनं कार्यं स्नेहनञ्चैव कारयेत्” ॥
 गुल्मशङ्खामलक्षणं यथा ॥ * ॥
 “जठरं गर्जते यस्य गुल्मवत् परिपीड्यते ।
 कटीदेशे जडत्वञ्च आमगुल्माभिश्चक्षितः ॥
 तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्जात्वा देहबलाबलं ।
 पाचनं नैव कर्त्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ॥
 पाचिते चापि गुल्मास्ते तदाशु मरणं ध्रुवम्” ।
 स्नेहामलक्षणं यथा ॥ * ॥
 “यस्य च खिगधता गात्रे जाड्यं मन्दाग्निको बली ।
 स्नेहामो विजलो यस्य स्नेहीवामः प्रकीर्तितः ॥
 तस्य नो स्नेहनं कार्यं श्लोपवासञ्च कारयेत् ।
 पाचनञ्चैव कर्त्तव्यमामश्चैवातिसारयेत्” ।
 आमस्य लक्षणं यथा ॥ * ॥
 “यस्य शोफाननं जाड्यं तथा चैव घनोदरं ।
 अरुच्यामातिसारश्च सचासाध्यो विजानता ॥
 प्रत्याख्येया क्रिया कार्या जीवितस्यापि संशये ।
 पाचनं पाचितं ज्ञात्वा तस्माच्चूर्णानि दापयेत्” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।
 गुडूची नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुडान्वितं ॥
 धान्यनागरराजाक्षदेवदारुवचाभयाः ।
 पाचनञ्चामवाते च श्लेष्मेतत्सुखावहं” ॥
 आमोतीसारः, एं, (आमरोगेण कृतः अतीसारः ।)
 षट्प्रकारातीसारमध्ये रोगविशेषः । तस्य

आमा

संप्राप्तिरूपे ।

अन्नाजीर्णात् प्रवृत्ताः क्षोभयन्तः

कोष्ठं दोषा धातुसंधान् मलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

श्रूलोपेतं घृष्टमेनं वदन्ति ॥

संख्यमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमपस्ववसोदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंज्ञितं ॥

इति निदानं ॥

(चिकित्सा यथा,—

“न तु संयद्गुणं दद्यात् पूर्वमामातीसारिणे ।

दोषाह्यादौ हृद्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥

शोथपाण्ड्यामयस्त्रीहृकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

दण्डकालसकाधानग्रहणशोभदांस्तथा ॥

क्षीणधातुबलार्तस्य बज्जदोषोऽति निवृत्तः ।

आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥*

“अभया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।

आमातीसारं शमयेद् गुडामलकमेव च ॥

वत्सकं जीरके द्वे च दध्ना पिष्टन्तु दापयेत् ।

आमातिसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति” ॥

इति हारीतः ॥* ॥ “तस्य रूपाणि विज्जल-

मामविभुतमवसादितं । रुद्धं द्रवं सशब्दमशब्दं

वा विबज्जमूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं वायुश्चान्तः-

कोष्ठस्य सशब्दशूलः तिर्यक् चरति विबज्ज इत्या-

मातिसारः” ।

“आमे परिणते यस्तु विबज्जमतिसार्यते ।

सशूलपिच्छमल्पात्वं बज्जशः सप्रवाहिकं ॥

तं मूलकानां यूषेण वदराणामथपि वा ।

उपोदकायाः क्षीरिण्या यवाण्या वास्तुकस्य वा ॥

सुवर्णलायाश्चक्षोर्वा शक्वेनावस्यगुजस्य वा ।

शुभ्याः कर्काशकाणां वा जीवन्त्यास्त्रिभटस्य वा ॥

लोणीकायाः सपाठाया शुष्कशक्वेन वा पुनः ।

दधिदाडिमसिद्धेन बज्जस्त्रेण भोजयेत्” ॥

इति चरकः ॥)

आमात्यः, चि, (आमात्य एव स्वार्थे अण्) आमात्यः ।

मन्त्री । इति द्रिष्टव्यकोषः । बलाध्यक्षः ।

आमानस्यं, स्त्री, (न प्रशस्तं मानसं यस्य सः अमा-

नसस्तस्य भावः । आमानस + अण्) आमानस्यं ।

पीडा । दुःखं । इति शब्दरत्नावली ॥

आमानं, स्त्री, (आमश्च तत् अन्नश्चेति कर्मधारयः) ।

अपक्वान्नं । काँचाचाउल इति भाषा । तद्दानमन्त्रो

यथा,—

“आमानं ते प्रयच्छामि फलताम्बूलसंयुतं ।

सद्यतं परमं दिव्यं मया भक्त्या निवेदितं” ॥

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥*

बलात् चाण्डालादिसामिकापक्वान्नभोजनप्राय-

श्चित्तं यथा । चाण्डालान्नं सुक्ता चिराजमुपवसेत्

सिद्धं सुक्ता पराकः । इति बलाद्भोजनविषयः ।

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ चिराजमामान्नविषयं ।

परञ्च सिद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनुः ।

“यतात्मनीऽपमत्तस्य दादशाहमभोजनं ।

पराको नामं क्षुद्रोऽयं सर्वपापापनोदनः” ॥

आमु

“तेनात्रामान्ने सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरीयभागविधा-
नादज्ञानादावपि तत्तुरीयकल्पना इति” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आमान्नद्वारा कर्त्तव्यश्राद्धानि ।
यथा,—

“आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं श्रद्धेण तु सदैव हि” ॥

इति श्राद्धतत्त्ववृत्तप्रचेतोवचनं ॥ अपि च ।

योगिनीतन्त्रे ।

“निरमेरामश्राद्धे तु अन्नं न क्षालयेत् क्वचित् ।

वृद्धौ च क्षालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

आमाशयः, पुं, (आमस्य आशयः घटोत्तयुक्तः) ।

अपक्वस्थानं । तत्तु नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा महाभारते,—

“पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्द्धमामाशयः स्थितः” ।

यथा च सुश्रुते,—

“पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम” ॥*

“नाभिस्तनान्तरं जन्तोराज्जरामाशयं बुधाः” ।

“आमाशयस्तु तदधः” इति भावप्रकाशः ॥

“तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्त्वयनी-

कत्वादूर्द्धगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतु-

र्विधस्याहारस्याधारः” । “आमाशयः स्नेहणः” ।

इति सुश्रुतः ॥)

आमिच्छा, स्त्री, (आमिष्यते मिषु सेचने बाज्जलकात्

सक्) । प्रतोष्णादुग्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा

इति ख्याता । काना इति केचित् । इत्यमरः ॥

तत्पर्यायः । दधिकूर्चिका २ पयस्या ३ क्षीर-

सन्तालिका ४ । इति राजवल्लभादयः ॥

(“ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका” ।

इति सुश्रुतः अत्र हि तक्रकूर्चिका शब्देनामि-

क्षोच्यते इति पर्यायान्तरदृष्टत्वात्) ।

आमिषं, स्त्री, पुं, (आमिष्यते मुन्यते मिषु स्नेहणे

घञ् संज्ञापूज्यत्वात् गुणः) । मांसं । इत्यमरः ॥

भोग्यवस्तु । संभोगः । उत्कोचः । इति मेदिनी ॥

सुन्दराकाररूपादि । लोभसञ्चयः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ लाभः । कामगुणः । रूपं । भोजनं ।

इति हारावली ॥

आमिषप्रियः, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सः) ।

कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाभि-

लाधिणि चि ॥

आमिषाशी, न्, चि, (आमिषं अश्नाति आमिष +

अण् + शिनि) । मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्प-

र्यायः । शौक्लः २ । इत्यमरः ॥

आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽस्यस्या जटाया-

मिति अर्शश्चादित्वादच् गौरादीत्वात् ङीष् च) ।

मिषी । जटामांसी । इति केचित् । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

आमीक्षा, स्त्री, (आमिष्यते, मिषु सेचने बाज्ज-

लकात् सक्) । आमिच्छा । आवर्त्तिते तप्ते क्षीरे

दधियोगात् या वटिकाकारा विह्वतिर्जायते सा ।

इति पुरुषोत्तमः ॥

आमुक्तः, चि, (आङ् + मुच् + क्तः) । पिनङ्गः । पार-

आम

हितवस्त्रादिः । इत्यमरः ॥ परिहितकवचयक्तिः ॥

आमुपः, पुं, (आम + वप् + क्त) । कण्टकयुक्तवृक्ष-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैउड्वांश ।

इति ख्यातः ।

आमुध्यायणः, चि, (अमुध् अयत्यम् + फक् । अलुक्) ।

ख्यातवंशोद्भवः । संकुलजातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आमूलं, स्त्री, (मूलपर्यन्तं आमूलं । अव्ययीभावः) ।

मूलपर्यन्तं ॥ (प्रारम्भावधि । यथा, शाकुन्तले) ।

“आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजाबन्धे” ।)

आमोदः, पुं, (आङ् + मुद् + घञ्) । अतिदूरगामि-

गन्धः । इत्यमरः ॥ गन्धः । हर्षः । इति मेदिनी ॥

सुमहद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा रघुवंशे । १।४३ ।

“आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्निग्धः श्वासानुकारिणम्” ।)

आमोदनं, स्त्री, (आङ् + मुद् + ल्युट्) । आमोद-

करणं । हर्षणं ॥ प्रीणनं । आनन्दनं ।

आमोदितः, चि, (आ + मुद् + शिच् + क्त । यद्वा

आमोदः सङ्घातोऽस्य तारकादित्वादितच्) । आ-

नन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—

“पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिङ्मुखे” ।

इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ आनन्दितः । आमोद-

शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आमोदी, [न] चि, (आमोद + णिनि) । मुखवासनः ।

इत्यमरः ॥ कर्पूरादिवटिकाकृतमुखगन्धः । इति

सारसुन्दरी ॥ मुखवासनवटिकादिः । आमोद-

युक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः ॥ नानाद्रव्य-

रचित एकैकश एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्य-

मुखवासनवटिकादिः । इति सर्वस्वः । गन्धयुक्तः ।

हर्षविशिष्टः ॥ (यथा भट्टहरिः ।

“नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः” ।)

आम्नायः, पुं, (आङ् + म्ना + घञ् + युक्) । श्रुतिः ।

वेदः । (यथा महावीरचरिते ।

“तृतीयो ह्येष मेथ्योऽभिरामायः पञ्चमोऽथवा” ।

उत्तरचरिते ।

“समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बज्जमन्यमानाः” ।)

संप्रदायः । गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ॥

इत्यमरः ॥ त्रिगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ॥

कुलं । आगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलक्रमः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (उपदेशः, शिष्टादानं, तन्त्र-

शास्त्रं, अभ्यासः, आभेदनं, आलोचनं) ।

आम्बिकेयः, पुं, (आम्बिकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ङ्क्) ।

छतराष्ट्रो राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा

महाभारते ।

“परं अथः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः” ।)

कार्तिकेयः ।

आम्बः, पुं, (अम्ब्यते अम्ब गत्यादौ अम्बितभ्यो दीर्घश्चेति

रक् दीर्घश्च) । फलवृक्षविशेषः । आम आम्ब इति

भाषा । तत्पर्यायः । द्यूतः २ रसालः ३ । अति-

सौरभश्चेत् सहकारः ॥ । इत्यमरः ॥ कामशूरः ।

कामवल्लभः ॥ कामाङ्गः ॥ कीरेणः ॥ भाष्यवृत्तः

६ भङ्गासीदः १० सीधुरसः ११ मधुली १२

आम्र

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदूतः १४ अस्त्रफलः १५
मोदाख्यः १६ मन्मथालयः १७ मन्वावासः १८
सुमदनः १९ पिकरागः २० नृपप्रियः २१ प्रि-
याम्बुः २२ कोकिलावासः २३ । इति राजनिर्घण्टः ।
माकन्दः २४ षट्पदातिथिः २५ मधुव्रतः २६
वसन्तः २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्ध-
बन्धुः ३० अलिप्रियः ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥
मदिरासखः ३२ । इति जटाधरः ॥ दालाम्बफल-
गुणाः । वायुरक्तपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभः ॥
अपिच । कषायत्वं । अस्त्ररसत्वं । सुगन्धित्वं ॥
कफामयनाशित्वं । अस्त्रकरत्वं । पित्तप्रकोपवायु-
रक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च । तच्च बद्धास्थिता-
दृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मध्याम्रगुणाः ।
पित्तकारित्वं ॥ * ॥ पक्काम्रगुणाः । वर्णरुचि-
मांसशुक्रबलकारित्वं । पित्ताविरोधित्वं । वायु-
नाशित्वं । हृद्यत्वं । गुरुत्वं । अनुलोमनत्वं । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच । त्रिदोषशमताकारित्वं ।
खादुत्वं । पुष्टिजनकत्वं । अधिकधातुप्रचयकारित्वं ।
दृप्तिकान्तिकारित्वं । दृष्ट्याश्रमशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मधुयुक्ताम्रगुणाः । क्षयरोग-
क्षीहवातश्लेष्मरोगनाशित्वं ॥ * ॥ दृत्तयुक्ताम्रगुणाः ।
वातपित्तनाशित्वं । अभिबलवर्णकारित्वञ्च ॥ * ॥
दुग्धयुक्ताम्रगुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । गुरुत्वं ।
स्निग्धत्वं । भेदकत्वं । वातपित्तहारित्वं । शुक्ररक्तब-
लवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलास्थिगुणाः । दृष्ट्याच्छ-
र्दिमेहातीसारनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तत्त्वगुणाः । कषायत्वं ॥ * ॥ तन्मूलगुणाः ।
सुगन्धित्वं । कषायत्वं । रुचिकारित्वं । संग्राहित्वं ।
शीतलत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पुष्पगुणौ । रुचिकारित्वं ।
अभिदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आम्रपेष्ठीगुणाः । कषा-
यत्वं । अस्त्रत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥
क्षत्रिमपक्काम्रगुणाः ॥ अस्त्ररसहानेर्मधुरत्वाच्च
पित्तनाशित्वं ॥ * ॥ क्षुधिताम्रगुणाः ॥ परमरुचि-
बलवीर्यकारित्वं । लघुत्वं । शीतलत्वं । शीघ्र-
पाकित्वं । वातपित्तहारित्वं । सारकत्वञ्च ॥ * ॥
तद्गालितरसगुणाः । बलकारित्वं । गुरुत्वं । वात-
हरत्वं । सारकत्वं । हृद्यत्वं । दृप्तिजनकत्वं । अति-
शयवृंहणत्वं । कफवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्खण्ड-
गुणाः ॥ गुरुत्वं । रोचकत्वं । गुरुपाकित्वं । मधु-
रत्वं । वृंहणत्वं । बलकारित्वं । शीतलत्वं । वातना-
शित्वञ्च ॥ * ॥ अतिशयाश्रमक्षयगुणाः ॥ मन्दाग्नि-
विषमन्वररक्तामयबद्धगुदोदरनयनामयकारित्वं ।
“एतदस्त्राम्रविषयं न तु मधुराम्रपरं । मधुरस्य
परं नेत्रहितत्वादियुगलात् ॥ यद्यतिशयभक्षणं
करोति तदा शुण्ठीजलमुपानं । अथवा सौवर्चलेन
सह क्षीरं प्रयोक्तव्यं” ॥ * ॥
तत्पल्लवगुणाः । रुचिकारित्वं । कफपित्तनाशित्व-
त्वञ्च ॥ * ॥ तथा च राजनिर्घण्टः ।
“आम्रमामं जलं स्निग्धं मर्दितं कृद्रपाणिना ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं ॥
प्रपाककमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्” ॥

आम्र

(तत्रादावाम्रस्य नामानि गुणाश्च ।
“आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥ * ॥
आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् ।
अष्टगुदुष्टिहरं शीतं रुचिकृद्ग्राहि वातलम् ॥
आम्रं बालं कषायान्नं रुच्यं मारुतपित्तहृत् ।
तरुणान्तु तदत्यन्तं रुच्यं दोषत्रयाखण्डत् ॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशेषितम् ॥
अन्नं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥ * ॥
पक्कान्तु मधुरं वृथं स्निग्धं बलसुखप्रदम् ॥
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ।
कषायानुरसं वह्नि-श्लेष्म-शुक्र-विवर्द्धनम् ॥ * ॥
तदेव वृक्षसम्पत्कं गुरुवातहरं परम् ।
मधुरास्त्ररसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् ॥ * ॥
अन्नं क्षत्रिमपक्कञ्च तद्भवेत् पित्तनाशनम् ॥ * ॥
रसस्यास्त्रस्य हीनस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ॥
उचितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीतपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् ॥ * ॥
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुवातहरः सरः ।
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव वृंहणः कफवर्द्धनः ॥ * ॥
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं चिरपाकि च ।
मधुरं वृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं वृंहणं बलवर्द्धनम् ॥ * ॥
वृथं वर्णकरं खादु दुग्धाम्नं गुरु शीतलम् ॥ * ॥
मन्दानलत्वं विषमन्वरञ्च
रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च ।
आम्रातियोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥
एतदस्त्राम्रविषयं मधुरास्त्रपरं न तु ।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥
शुण्ठीगाम्रसोऽनुपानं स्यादास्त्राणामतिभक्षणे ।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च” ॥ * ॥
आम्रबीजस्य गुणाः ।
“आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्दितीसारनाशनम् ।
ईषदस्त्रञ्च मधुरं तथा हृद्यदाहनुत्” ॥ * ॥
आम्रनवपल्लवस्य गुणाः ॥
“आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्” ॥ * ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“अपक्वमाम्नं फलमेव शूलं
संग्राहि पित्ताह्नि कोपनञ्च ।
तथा विपक्वं मधुरन्तु चाल्यं,
भेद्यं सपित्तामयनाशनञ्च” ॥
इति हारीतः ॥
“वातपित्ताखण्डद्वालं बद्धास्थिकफपित्तहृत् ॥
गुर्वाम्नं वातजित् खादुस्त्रं कफशुक्रहृत्” ॥
इति वाभटः ॥
“रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्द्धनम् ।
पक्वमाम्नं जयेदायुं मांसशुक्रबलप्रदम्” ॥ * ॥
“आम्रामलकलेह्याश्च वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात्” ॥
इति चरकः ॥
“पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेशरम् ॥

आम्रा

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
कषायानुरसं खादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ॥
पित्ताविरोधि सम्पक्वमाम्नं शुक्रविवर्द्धनम् ।
वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टम्भी जीर्यति” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन् ।) समल्लिख-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आम्रपेष्ठी, स्त्री, (आम्रस्य पेष्ठी ।) शुष्काम्रखण्डं ।
आम्रपेष्ठी इति भाषा । अस्या गुणाः । अस्त्रत्वं ।
कषायत्वं । उष्णत्वं । भेदकत्वं कफवातनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
आम्रातः, पुं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातकः ।
इति शब्दमाला ॥ (अस्य गुणाः । यदुक्तं ।
“आम्रातमस्त्रं वातघ्नं गुरुणां रुचिकृत् परम् ।
पक्कान्तु तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्मृतम् ।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृथं विष्टम्भी वृंहणम् ।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयाखजित्” ॥
“राजाम्रलङ्का आम्रातः कामाङ्गो राजपुत्रकः ।
राजाम्रन्तुवरं खादु विशदं शीतलं गुरु ॥
ग्राहि रुच्यं विबन्धाध्वातकृत् कफपित्तनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ तथा च चरके ।
“मधुरं वृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सखेहं श्लेष्मलं शीतं वृथं विष्टम्भी जीर्यति” ॥
आम्रातकः, पुं, (आम्रं तद्रसम् आ ईषत् अतति
माति । अत सातत्यगमने कृत्वादिवात् वुन् ।)
वृक्षविशेषः । आम्राडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पीतनः २ कपीतनः ३ । इत्यमरः ॥ वर्धपाकी ४ ।
इति रत्नमाला ॥ पीतनकः ५ कपिचूडा ६ अम्ब-
वाटिकः ७ भट्ठीफलः ८ रसाक्षः ९ तनुक्षीरः १०
कपिप्रियः ११ अम्बरातकः १२ अम्बरीयः १३
कपिचूडः १४ । इति जटाधरः ॥ तद्रसफलगुणाः ।
कषायत्वं । अस्त्रत्वं । हृत्कण्ठहर्षणत्वञ्च । तत्पक्व-
फलगुणाः । मधुरास्त्रत्वं । स्निग्धत्वं । पित्तकफ-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । दृप्ति-
बलविष्टम्भाजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ आम्रावर्त्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
मार्कण्डेयपुराणे ।
“आम्रानाम्रातकान् भयान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्” । इति ।
अस्य पर्यायो गुणाश्च ।
“आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाम्रः कपीतनः ॥
आम्रातमस्त्रं वातघ्नं गुरुणां रुचिकृत्सरम् ।
पक्कान्तु तुवरं खादु रसे पाके हिमं स्मृतं ॥
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृथं विष्टम्भी वृंहणं ।
गुरु बल्यमरुत्पित्तक्षतदाहक्षयाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“आम्रातकफलं वृथं सखेहं श्लेष्मवर्द्धनं” ।
इति सुश्रुतः ॥
आम्रावर्त्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्त्तः ।) आम्र-
शुष्करसः । तत्पर्यायः । आम्रातकः २ । आम्रसत्व
इति भाषा । अस्य गुणाः । दृष्ट्याच्छर्दिवातपित्त-
हरत्वम् । सारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । सुख्यो-

आय

आय

आयुः

-शुभिः पाकात् लघुत्वञ्च । “पक्षस्य सहकारस्य-
कटे विस्तारितो रसः । घर्मेऽशुको मुज्जदन्त
आम्नातक इति स्मृतः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(यदुक्तम् ।
“आम्नावर्त्तसृषाच्छर्दिवातपित्तहरः सरः ।
रुच्यः सूर्याशुभिः पाकाक्षुब्धश्च हि कीर्तितः” ॥)
आम्नेडितं, स्त्री, (आङ् + मेडि + क्तः ।) द्विस्त्रि-
रुक्तम् । इत्यमरः ॥ दुश्च तन् वार वला इति
भाषा । (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं
क्रियते एवं कथितस्य द्विस्त्रिवारकथनम् ।)
आम्नेवेतसः, पुं, (आम्नेोऽस्त्ररसयुक्तो वेतसः ।)
अम्नेवेतसद्वत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अम्नेवेतसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
आम्ना, त्रि, (आ सन्त्यक् अम्ना अम्नरसयुक्ता ।)
तिन्तिङीद्वत् । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
आम्निका, स्त्री, (आम्ना + कन् ।) तिन्तिङीद्वत् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अम्नोद्गारः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा चरके ।
“आम्निकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पात्तरं गुणैः” ॥)
आम्नीका, स्त्री, (अम्न + ठक् ।) तिन्तिङीद्वत् ।
इत्यमरटीका ॥
आयः, पुं, (आङ् + या + ड ।) धनागमः । प्राप्तिः ।
लाभः । (यथा मनुः । ८ । ४१६ ।
“अह्न्यह्न्यवेक्षते कर्मान्तान् वाहनाणि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च” ॥)
स्त्रागाररक्षकः । इति हलायुधः ॥ (ज्योतिष-
प्रसिद्धमेकादशभवनम् ।)
आयःशूलिकः, त्रि, (अयःशूलेन अर्थानन्विच्छति ;
अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठकठजाविति ठक् ।)
तोद्गणकर्मा । क्षिप्रकारी । इति भूरिप्रयोगः ॥
(यदुक्तम् ।
“तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः” ॥)
आयतः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) दीर्घः । इत्यमरः ॥
लम्बा इति भाषा । (विस्तृतः । विशालः । आ-
कृष्टः । यथा पञ्चतन्त्रे ।
“तन्त्रोऽप्यायता नित्यं तन्त्रो बडलाः समाः” ॥)
आयतच्छदा, स्त्री, (आयताः च्छदा यस्याः सा ।)
कदलीद्वत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आयतनं, स्त्री, (आङ् + यत् + ल्युट् ।) यज्ञस्थानं । देव-
स्थानं । तत्पर्यायः । चैत्रं २ । इत्यमरः ॥
यथा रामायणे,—
“येभ्यः प्रथमसे पुत्र ! चैत्रेऽयतनेषु च” ।
“समित्कुशपवित्राणि वेद्यस्यायतनानि च ।
स्यष्टिस्तानि च विप्राणां शैला वृक्षा ऋदाः क्षुपाः” ॥
आश्रयः, विश्रामस्थानं । यथा चाणक्यः ।
“नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्” ॥
कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।
“क्षेप्तुदेकायतनं जगाम” ।
भद्रासन भिटा इत्यादिस्थातो वास्तुदेशः ।
याचवक्ता,— [याधिनिदानम् ।]
“आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेषसु” ॥

आयतिः, स्त्री, (आङ् + यम् + क्तिन् ।) उत्तरकालः ।
भविष्यत्कालः ।
(यथा मनुः, ७ । १६६, ७ । १७८ ।
“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ।
“आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्” ॥)
प्रभावः । कोषदण्डजं तेजः । इत्यमरः ॥ दैर्घ्यं ।
सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ प्रापणं । इति
धरणी ॥ (राजतरङ्गिणी ।
“प्रतापमायतिं शोभां हेमन्तादस्य वारिदः ।
स्मृतिशेषां करोत्येव लोभश्च पृथिवीमुजां” ॥)
आयत्तः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) अधीनः । वशी-
भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“तत् भद्र ! सयन्तायतो ह्यात्मा सर्वस्य” ॥)
आयत्तिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन् ।) दिनं । खेदः ।
वशित्वं । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥ शयनं । दैर्घ्यं । प्रभावः । भविष्यत्कालः ।
इति धरणी ॥ (न्यायपथावलम्बिता । अधीनता ।)
आयल्लकं, स्त्री, उल्लङ्घा । इति हेमचन्द्रः ॥
आयसं, स्त्री, (अयस् + अण् ।) लौहं । इति
भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्मितादौ, त्रि ॥
(यथा महाभारते,—
“आयसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्मणः” ।
यथा मनुः, ८ । ३१५ ।
“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” ।
रघुवंशे, १७ । ६३ ।
“स चकषे परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्” ।
(अयोजनितार्थे यथा,—
“विपाके कटु शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ॥)
आयसी, स्त्री, (अयसा निर्मिता । अयस् + अण् +
डोप् ।) लौहमयकवचः । तत्पर्यायः । अङ्गरक्षिणी
२ जालिका ३ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
आयस्तः, त्रि, (आङ् + यस् + कर्त्तरि क्तः ।) तेजितः ।
क्षिप्तः । क्षोभितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ॥
(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः ।)
आयातं, त्रि, (आङ् + या + क्तः ।) आगतं । यथा,
“हंसयुक्तविमानाये साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते” ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
आयानं, स्त्री, (आङ् + या + ल्युट् ।) स्वभावः । इति
जटाधरः ॥ आगमनं ॥ (यथा महाभारते,—
“आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः” ।
आयामः, पुं, (आङ् + यम् + घञ् ।) दैर्घ्यं । इत्यमरः ॥
(यथा रामायणे,—
“योजनायमवित्सारमेकैको धरणीतलम्” ।
मेघदूते, पूर्वमेवे । ५८ ।
“तेनोदीचीं दिशमनुसरेत्स्तिर्यगायामशोभी” ॥)
आयासः, पुं, (आङ् + यस् + घञ् ।) आन्तिः । तत्-
पर्यायः । अमः २ क्षमः ३ क्षोभः ४ परिश्रमः ५
प्रयासः ६ व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अति-
यत्नः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

“रथायासमनस्तापक्षुत्विपासादिसम्भवा” ।
महाभारते,—
“शोकहर्षौ तथायासः सर्वं खेदात् प्रवर्तते” ।
रामायणे,—
“नैवायासं क्वचित् भद्रे प्राप्नुसे न च विप्रियं” ॥)
आयुः, पुं, स्त्री, (यति इण् गतौ कृन्दसीण इत्युण् ।)
जीवितव्याप्यकालः । इति जटाधरः ॥ (जीवनं,
प्राणाः । यथा महाभारते,—
“अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राक्षो हनुमान्नाम वानरः” ।
खनामख्यातस्त्रन्वन्शीयो राजा, स च नडवस्य
पिता । यथा महाभारते,—
“नडवो नाम राजर्षिर्यत्नं ते ओजमागतः ।
तत्रैव पूर्वपूर्वेषामायेर्विश्वधरः सुतः” ।
पुरुवरसः पुत्रः खनामख्यातो राजा ।
यथा हरिवंशे,—
“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरुवरः” ।
“तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धर्मानमावसुः” ।
हृदस्य पुत्रः खनामख्यातोऽसुरः ।
यथा हरिवंशे,—
“हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिविः कालस्तथैव च” ॥)
आयुः, [स्] स्त्री, (यति गच्छतीति इण् + उडि +
णिच् ।) जीवितकालः । परमायुः । इत्यमरः ॥ तत्-
पर्यायः । विजीवितं २ नित्यगः ३ अनुबन्धः ॥ ।
“पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते चैतादिकेऽप्येवं पादशो ऋसति क्रमात्” ॥
इति वैद्यकं ॥
“अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते चैतादिषु ह्येषामायुर्ऋसति पादशः” ॥
इति मनुः १ । १८३ । छतं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्टा हृत्कमलान्तरं ।
कण्ठादह्विर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतं ॥
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायति वेगतः ।
प्रीणयन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम् ॥
शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुश्च्यते” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥
“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुश्च्यते” ॥ इति ।
“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति
पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां
विक्रितिवज्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्ष-
णतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत” ।
“तन्त्रेण तत्रायुश्च स्वनक्षत्रतो यथावदिहैव
तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिज्ञतस्य
विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबलवीर्यपौरुष-
पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये
वर्त्तमानस्य परमर्द्धिखचिरविविधोपभोगस्य स-
मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायु-
श्च्यते” ॥ इति च ।
“असुखमतो विपर्ययेण हितैषिणः पुनर्भूताना-
मपरसादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परी-

आयु

व्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परैरानुपहत-
मुपसेवमानस्य पूजार्हं सम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोप-
शमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरेगेर्ध्या-
मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमि-
मन्नामुच्चापेक्षमाणस्य स्मृतिमतो हितमायु-
रुच्यते” । इति च ॥

“अहितमतो विपर्ययेण प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रिय-
मनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते अ-
निमित्तैरिदमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसान्निपद्य-
दश-सप्तदश-द्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मा-
सात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्यते इति । तत्र-
स्वभावः प्रवृत्तेरपरमो मरणमनित्यतानिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतम-
प्रमाणम्” । इति च ॥

“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्वोपसेवनचेति” ।
इति च चरकः ॥

आयुक्तः, चि, (आङ् + युज् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोगी २ कर्मसचिवः ३ व्यापृतः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, पुं, (आयुध्यते अनेनेति । आङ् + युध् + क ।)
अस्त्रं । इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः । प्रहर-
णानि, पाणिमुक्तानि, यन्त्रमुक्तानि चेति । तत्र
प्रहरणानि खड्गादीनि, पाणिमुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । “धृतायुधो यावदहं
तावदन्यैः किमायधैः” । “किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य
विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे” । इति च उत्तरचरिते ।)

आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधस्येव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इन् + डीप् ।) जयन्ती-
वृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधगारं, स्त्री, (आयुधानां आगारं । षष्ठीतत् ।)
अस्त्रगृहं । सेलाखाना इति ख्यातं । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा,
“स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृत्य ।

राज्ञः स्यादायुधगारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः” ॥
इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६।२०० ।

“कोष्ठागारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहस्तैश्च हन्यादेवाविचारयन्” ॥)

आयुधिकाः, पुं, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
अस्त्रजीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काण्ड-
पृष्ठः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६।७।३६ ।

“न प्रादरक्षैः संयुक्ताः नान्तरायुधिका ययुः” ।

आयुधीयः, पुं, (आयुध + क् ।) आयुधिकः । इत्य-
मरः ॥ (योद्धा । यथा मनुः ७।२२२ ।

“अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनं” ।

उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेणयः” ।) [रत्नमांसा ॥

आयुर्द्वयं, स्त्री, (आयसो द्वयम् ।) औषधं । इति
आयुर्वेदः, पुं, (आयुरनेन विन्दति वेत्ति वेत्यायुर्वेदः ।

आयस् + विद् + करणे घञ् ।) अष्टादशविद्या-

आयु

न्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत्तु अथर्ववेदान्तर्गतं । यथा,
“विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
खनाम्ना संहितां चक्रे लक्षस्योक्तमयीमृजु” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अथर्ववेदस्य ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥*॥ अथायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“ऋगयजुःसामाथर्वान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥

कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥

भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहितां ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥

तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥

धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्चावनो जनको बुधः ॥

जावालो जाजलिः पैलः करधोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रश्च भ्रमरं चान्धिनीसुतौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनं ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

अवनो जीवदानश्च चकार भगवान्धविः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनं ॥

सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकं ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥

पैलो निदानं करधस्तन्त्रं सर्वधरं परं ।
द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ।
व्याधिप्रणाशवीजानि बलाघानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमश्रानैरायुर्वेदप्रयोनधिं ।
ततस्तन्त्राण्युज्ज्वलं वनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहितां ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥

आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सु यथार्थवित् ।
धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥

तस्य लक्षणम् यथा,—

“आयुर्विदाहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा ।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” ॥

तस्य निरुक्तिर्यथा,—

“अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च ।
तस्मान्मुनिवरैरेव आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥*॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

(“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं ।
मानश्च तच्च यचोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः” ॥

“किमायुः कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः शाश्वतो
ऽशाश्वत इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमभ्ये-

तव्यः किमर्थचेति” ।

“तत्र भिषजा एष्टेनैव चतुर्णां मृकसामयजुरथर्व-
वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदोच्चा-

यर्वणः स्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरियहाचिकित्सां प्राह चि-

कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदस्योपदि-
श्यायुर्वाचं तत्रायुश्चेतनाप्रवृत्तिजीवितमनुबन्धो-

धारि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदयत्यायुर्वेदः कथ-
मुच्यते खलक्षयतः सुखासुखतो हिताहिततः

प्रमाणाप्रमाणतश्च दत्तस्यायुष्यानायुष्याणि त्रय-
गुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याणि

अनायुष्याणि च त्रयगुणकर्माणि केबलेनोप-
देक्षन्ते” ।

“तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुरुवरोऽब्रवीत् स्वागतं
ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्मि भुवो-

ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्ग्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृत-
मसुखमसुखानुबन्धं च । ग्राम्यो हि वासो मूल-

मशस्तानां तत्कृतं पुण्यद्विहरनुग्रहः प्रजानां
स्वशरीरमरत्तिभिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य

ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्वेद-
मन्विनौ मह्यं प्रयच्छतां प्रजापतिरन्विभ्यां ।

प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्वर्जराधाधि-
वञ्जलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदम-

नियमदानाध्ययनसच्चयं मत्वा पुण्यतममायुः-
प्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनं उर्ज्ज्वलममृतं

शिवं शरणमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्त्युप-
धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजानुग्रहार्थमर्थं ब्रह्म

च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं
ब्राह्ममद्ययं कर्मेति” । इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्वत्र वा
मीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः ! इह

खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यव
प्रजाः स्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं कृतवान् स्व-

यम्भुः । ततोऽल्पायुष्मल्पमेधस्त्वच्चावलोक्य गराबां
भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ तद्यथा । शल्यं शालाकं

कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारवृत्तमगदतन्त्रं
रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥

“वत्स ! सुश्रुत ! इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं आ-
ध्युपदेष्टव्यानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्त्यस्य रक्षणञ्च ।

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायु-
र्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानै-

रविरुद्भुस्यमानमुपधारय । एतद्व्याङ्गं प्रथमं
प्रागभिधातव्यमसंरोहदयश्चशिरःसन्धानाच्च” ।

“तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यश्चक्षमायुष्यं वृत्ति-
करचेति” ॥

आयु

“ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः” ॥ इति सुश्रुतः ॥)
आयुर्वेदी, [न] त्रि, (आयुर्वेदो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इति ।) आयुर्वेदज्ञः । चिकित्-
सकः । वैद्यः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टः ॥
आयुर्वेगः, पुं, (आयुर्वेगो जीवितकालस्य योगो
भवत्यस्मात् ।) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।
आयुष्मान्, [त्] त्रि, (आयुस् + मत्पु ।) चिरजीवी ।
दीर्घायुः । तत्पर्यायः । जैवाटकः २ । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः, २ । १२५, ३ । २६३ ।
“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने” ।
“आयुष्मान् सुतं सूते यशोमेधासमन्वितं” इति च ॥)
आयुष्मान्, पुं, विष्णुमहादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-
तृतीययोगः । तत्र जातफलं । “यस्यायुष्मान् जन्म-
काले धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं ।
कुर्थाद्भूतं जीडनं पुष्पवाद्यां दासैर्वीसैरन्वितो
गर्वितश्च” ॥ इति दीपिका ॥
“आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि”
इति सुश्रुतः ॥)
आयुष्यं, त्रि, (आयुष् + यत् ।) पथं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आयुर्हितकारकं ॥ (मनुः । ४।१०६ ।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५१ ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखम्” ।
“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनं” ॥
इति सुश्रुतः ॥
“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मशोधिनी” ।
इति हारीतः ।)
आयुष्यसूक्तं, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्सूक्तश्चेति । कर्म-
धारयः ।) नान्दीआज्ञादौ वसुधारासम्पातगान-
न्तरपाठ्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।
सामगानां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमायुरसिमहि । प्रजा-
न्वष्टरधिनिधेयस्मै शतं जीवेम श्रद्धो वयन्ते ।
आयुषे मे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या
दिवो जनित्या ष्टण्वन्वापोधःक्षरन्ती सोमो
होहाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमान-
स्यर्द्धा अमुष्य राज्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं वृद्धि-
स्तस्य षष्ठ्यन्तनाम प्रयोज्यं । इति रघुनन्दनभट्टा-
चार्यकृतआज्ञप्रयोगतत्त्वं ॥ * ॥
यजुर्विदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्चस्यं रायप्पोषमौद्धिदं इदं हिरण्यं
वर्चसं जेत्रायाविशतादुमां । न तद्रक्षाँसि न
पिशाचास्तस्मिन् वेदानामोजः प्रथमजँ ह्रीतत् ।
यो विभर्त्ति दाक्षायणँ हिरण्यँ सहदेवेषु
क्षण्ते दीर्घमायुः समनुष्येषु क्षण्ते दीर्घमायुः ।
यदा बभ्रान्दाक्षायणाँ हिरण्यँ शतानीकाय
सुमनस्यमानाः । तन्न आवभ्रामि शतसारदया
युष्माङ्गरदष्टिर्यथासं” ॥ इति तत्कृतयजुर्वेदीय-
आज्ञप्रयोगतत्त्वं ॥

आर

आयुस्करः, त्रि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुर्ज-
नकः ॥ (आयुर्वृद्धिजनकः ।
“सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यवशक्तभिर्वा सह ।
तिलेन सहमाक्षिकेण पलनेन सूपेन वा
वपुस्करमरुस्करं परममेध्यमायुस्करं” ॥
इति वाभटः ॥)
आयोगः, पुं, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमात्यो-
पहारः । व्यापारः । रोधः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रामायणे,—
“सरलैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशो भ्रमरायोगः प्रदीप्त इव लज्जते” ॥)
आयोगवः, पुं, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) शूद्रा-
द्वैश्यायां जातो जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य कर्म काष्ठतत्त्वं । (यथा मनुः १०।१२,
१० । १६ ।
“शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणां ।
वैश्यराजान्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥
“आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणां ।
प्रातिलोभेन जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः” ॥)
आयोजनं, स्त्री, (आङ् + युज् + ल्यट् ।) उद्योगः ।
आहरणं । द्रव्यासादनं । यथा,—
“कुत्रचित् तण्डुलाः सन्ति क्व च स्थाली क्व चेन्मनं ।
तेषामायोजनं कुर्वन् मुख्यः कर्त्ताभिधीयते” ॥
इति गोयीचन्द्रधृतकारिका ॥
आयोधनं, स्त्री, (आङ् + युध् + ल्यट् ।) युद्धं । बधः ।
इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६।४२ ।
“आयोधने कृष्णगतिं सहाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिं” ।
भट्टिः, “आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्” ।
रघुः, ५ । ७१ । “आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर !
याते ।)
आरं, स्त्री, (आङ् + ऋ + भावे घञ् ।) मुखायसं ।
मुखलोहं । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तलं । इत्य-
मरटीका ॥ कोणः । प्रान्तभागः । इत्यानन्दलह-
रीटीका ॥ (चक्राङ्गकाष्ठभेदः । यथा महाभारते,
“आरान्तरैनावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह” ।
“यस्त्रिषष्टिशतारण्यं वेदार्थं स परः कविः” ॥)
आरः, पुं, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञायां घञ् ।)
मङ्गलग्रहः । शनिः । पित्तलं । इति हेमचन्द्रः ॥
रुद्रभेदः । तत्पर्यायः । मधुरास्त्रफलः २ । इति
रत्नमाला ॥ रेफल इति ख्यातः ॥
आरकूटः, पुं स्त्री, (आरं कूटयति स्तूपीकरोति
पचायच् ।) पित्तलं । इत्यमरः ॥ (यथा नैषधे ।
“अकाक्षने काञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभर-
णेन न श्रियः” ॥)
आरक्षं, त्रि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष् + अच् ।)
रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीयं । इति
विश्वः ॥
आरक्षः, पुं, (आङ् + रक्ष् + अच् ।) गजकुम्भसन्निः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आरगवधः, पुं, (आ + रगे शङ्गायां क्तिप् । आरगं

आर

रोगशङ्कामपि हन्ति अच् बधादेशश्च ।) रुद्र-
विशेषः । सोनालु सौदालि इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । राजरुद्रः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४
आरेवतः ५ व्याधिघातः ६ कृतमालः ७ सुव-
र्णकः ८ । इत्यमरः ॥ मन्थानः ९ रोचनः १० दीर्घ-
फलः ११ नृपद्रुमः १२ हिमपुष्पः १३ राजतरुः १४
कण्डुप्लवः १५ ज्वरान्तकः १६ अरुजः १७ स्वर्ण-
पुष्पः १८ स्वर्णदुः १९ कुष्ठसूदनः २० कर्णा-
भरणकः २१ महाराजद्रुमः २२ कर्णिकारः २३
स्वर्णाङ्गः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रग्रहः २५ ।
इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं ।
शीतलत्वं । शूलज्वरकण्डुकुष्ठमेहकफविष्टमना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । ज्वर-
हृद्रोगवातरक्तोदावर्त्तरोगे अतिशयपथ्यत्वं । गृध्र-
त्वञ्च । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं ।
वातपित्तहारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ आमल-
तास इति हिन्दीभाषा ।
“आरगवधो राजरुद्रः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ।
आरगवधो गुरुः खादुः शीतलः संसर्गोत्तमः ॥
ज्वरहृद्रोगपित्ताखवातोदावर्त्तशूलनुत् ।
तत्फलं संसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहं ॥
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठसुद्धिकारं परं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(व्यवहारो यथा,—
“बाले रुद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्योऽमृदलपायित्वादिशेषाच्चतुरङ्गुलः” ॥ * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा ॥ * ॥
“फलकाले फलन्तस्य ग्राह्यं परिणतञ्च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् ससुद्धयं शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत्” ॥ * ॥
संयोगविशेषे गणा यथा ॥ * ॥
“द्राक्षारसयुतो देवो दाहोदावर्त्तपीडिते ।
चतुर्वर्षसुखं बाले यावद्दादृशवर्षिके ॥ * ॥
चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रहृतं वायवाञ्जलिं ।
सुरामण्डलेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥
दधिमण्डलेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
क्षत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा” ॥
इति चरकः ॥)
आरट्टः, पुं, (आङ् + रुट् + टच् ।) देशविशेषः ।
त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टजशब्ददर्शनात् ॥
तत्र आरट्टजोऽपि पाठः ॥ (यथा भारते,—
“पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र पीलवनान्युत ।
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा वह्निर्गिरेः ।
आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत्” ॥
“पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ।
आरट्टा नाम वाहीका न तेवार्थ्यो ह्यङ्गं वसेत्” ॥)
आरट्टजः, पुं, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन +
ङ् ।) आरट्टदेशोद्भवघोटकः । इति जटाधरः

आर

त्रिकाख्यशेषभूरिप्रयोगौ च ॥ (आरदृष्टोत्पन्ने,
त्रि। यथा महाभारते,—

“सीधोः पानं गुप्तत्वावमर्दो
भूयहत्या मरवितापहारः।
येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म-
आरदृजान् पञ्चनदान् धिगस्तु” ॥)

आरणिः, पुं, (आङ् + ऋ + अणिच्।) आवर्तः।
तत्पर्यायः। कुलहृङ्कः २। इति हारावली॥
पाकमारा जल इत्यादि भाषा॥

आरण्यपशुः, पुं, (आरण्ये भवः। आरण्य + घञ् + स
आसौ पशुश्चेति कर्मधारयः।) आरण्यजातपशुः।
स च सप्तधा यथा। महिषः १ वानरः २ ऋक्षः
३ सरीसृपः ४ रुरुः ५ एषतः ६ मृगः ७। इति
तिथ्यादितत्त्वे पैठीनसिः॥

आरण्यमुद्रा, स्त्री, (आरण्यमुद्रस्येवाकारः पर्णे यस्याः।
ततः स्वार्थे अण्।) मुद्रपर्णी। मुगानो इति
भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

आरण्यराशिः, पुं, (आरण्ये भवः आरण्यः अत्र सिंह
एव स एव राशिः।) सिंहराशिः। मकरप्रथ-
मार्द्धः। मीनमेघवृषराश्यः। इति दीपिका॥

आरतिः, स्त्री, (आङ् + रम् + क्तिन्।) विरतिः। नि-
वृत्तिः। इत्यमरः॥ (उपरमः, नीराजनम्।)

आरनालं, स्त्री, (आर्च्छति आङ् + ऋ + अच् आरः।
नल गन्धे ज्वलतीति णः नालः। आरः नालो
गन्धो यस्य।) काञ्जिकं। इति हेमचन्द्रः॥

“आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निरुषीकृतैः।
पक्षैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः”॥

इति राजनिर्घण्टः॥

(“जात्वा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्कैस्तैलं विपाचयेत्।
बडगुणेनारनलेन दाह्यशीतज्वरापहं” ॥ *॥

जात्वादितैले ॥ *॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥)

आरनालकं, स्त्री, (आरनालम् एव स्वार्थे कः।)
काञ्जिकं। इत्यमरः॥ कांजि इति भाषा।

आरब्धं, त्रि, (आङ् + रम् + क्तः।) कृतारम्भं। आरम्भे
स्त्री। यथा,—

“आरब्धं मज्जमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं।

आगते मज्जमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः”॥

इति मज्जमासतत्त्वं ॥ *॥ आरब्धकर्मण्यशौचा-
भावो यथा,—

“व्रतयज्ञविवाहेषु आर्द्धे होमेऽर्चने जपे।

आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं”॥

इति तिथ्यादितत्त्वं॥

आरम्भः, पुं, (आङ् + रभि + घञ्।) प्रथमकृतिः।
तत्पर्यायः। प्रक्रमः १ उपक्रमः २ अभ्यादानं ३

उद्घातः ॥ आरम्भः ५। इत्यमरः॥ अभ्यादानादि-
प्रथमारम्भमात्रे। प्रक्रमादिपञ्च आरम्भमात्रे

इत्येके॥ केचित्तु प्रक्रमादिद्वयं प्रथमारम्भे॥
अभ्यादानादित्रयं आरम्भमात्रे। इति बज्जिभिरुक्त-

मपि न साधु यतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व-
द्वयं आरम्भे शेषत्रयं आरब्धे इत्याहुः। इति

मरतः॥ त्वरा। उद्यमः। बधः। दर्पः। इति मेदिनी॥
पक्षावना। इति त्रिकाख्यशेषः॥ आद्यकृतिः।

आरा

यथा,—

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे।

भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः”॥

आरम्भप्रथमक्षणे आद्यकृत्याद्यसमये। इति मज्ज-
सामतत्त्वम्॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—

“आरम्भो वरणं यत्ने सङ्गत्यो व्रतजापयोः।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कृत्या”॥

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथा मेघदूते। ३७।—

“नृत्यारम्भे हर पशुपतेराद्रनागाजिनेच्छाम्”।

साहित्यदर्पणे। प्रमथपरिच्छेदे।

“ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्ति-

कामः”॥ रघुवंशे। १। १५।

“आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः”॥)

आरवः, पुं, (आङ् + र + अच्।) शब्दः। इत्यमरः॥

(यथा रामायणे। “वानराश्चक्रारव”॥)

आरवी, स्त्री, आरवनामकस्त्रेच्छदेशीयभाषा। यथा,

“ज्येष्ठाश्लेषा मघा पूर्वा रेवती भरणीद्वये”।

विशाखाद्रोत्तराषाढशतमे पापवासरे॥

लघे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत्”॥

इति गणपतिमूर्तः॥

आरा, स्त्री, (आङ् + ऋ + अच् + टाप्।) चर्म-

भेदकास्त्रं। तत्पर्यायः। चर्मप्रभेदिका २। इत्य-

मरः॥

“उद्यम्यारामयकायोत्थितस्य”॥ इति माघः।)

आरायं, स्त्री, (आरायाः अयं षष्ठीतत्।) अर्द्धचन्द्रा-

द्यस्त्रमुखं।

“अर्द्धचन्द्रखुरप्रादिधारायं मुखमुच्यते”॥

“आरायन्तु मुखन्तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः”॥ इति

हलायुधः॥

आरात्, य, (आ राति। रा दाने बाहुलकादाति-

प्रत्ययः।) दूरं। निकटः। इत्यमरः॥

(यथा, उत्तरचरिते।

“मेघमालेव यस्यायमारादपि विभाव्यते”॥ इति

“तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्”॥ इति रघौ २। १०।

आरातिः, पुं, (आङ् + रा + क्तिन्।) अरातिः।

शत्रुः। इति भरतः हिरूपकोषश्च॥

आरात्रिकं, स्त्री, (आङ् + रात्रि + कन्।) नीराजन-

निमित्तदीपः। नीराजना। नीराजनपात्रश्च।

आरति इति भाषा। तथाच हरिभक्तिविलासे।

“ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयं।

महानीराजनं कुर्यात् महावाद्यजयस्त्रनेः॥

प्रज्वालयेत्तदर्थश्च कर्पूरेण हृतेन वा।

आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकं”॥

अन्यच्च।

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-

र्दौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकं।

सर्वेषु चाङ्गेषुपि सप्तवारा-

नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्”॥

आराधनं, स्त्री, (आङ् + राध् + ल्युट्।) साधनं।

प्राप्तिः। तोषणं। इत्यमरः॥ पचनं। इति मे-

दिनी॥ (यथा वैराग्यशतके तृष्णादृषणे ५।

‘मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः’।

आरू

उत्तरचरिते। प्रथमाङ्के।

“खेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा”॥

कुमारसम्भवे १। ५६।

“आराधनायास्य सखीसमेतां

समादिदेश प्रयतां तनूजाम्”॥)

आराधना, स्त्री, (आङ् + राध् + णिच् + युच् +

स्त्रीत्वात् टाप्।) साधना। तत्पर्यायः। सेवा २

भक्तिः ३ परिचर्या ४ प्रसादना ५ शुश्रूषा ६

उपास्तिः ७ वरिवस्याः ८ परिधिः ९ उपचारः

१०। इति हेमचन्द्रः॥

आरामः, पुं, (आरम्यतेऽत्र, आङ् + रम् + आधारे

घञ्।) उपवनं। इत्यमरः॥ वागान् इति भाषा।

(यथा, मनुः,— ८। २६२। ८। २६४।

“क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च”॥

“गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्”॥)

आरामशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला स्त्रिधा।)

सुगन्धिपत्रिविशेषः। वज्र्यादिवर्गे लिखिता।

तत्पर्यायः। आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४

रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाद्या ७ रामशीतला

८। अस्या गुणाः। तिक्तत्वं। शीतलत्वं। पित्त-

हारित्वं। दाहशोथप्रशमनत्वं। विस्कोटव्रणरोप-

णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा वैद्यके।

“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी”॥)

आरालिका, त्रि, (आरालं कुटिलं चरति इति ठक्।)

सूपकारः। पाचकः। इत्यमरः॥

आरावः, पुं, (आङ् + र + घञ्।) शब्दः। इत्यमरः॥

(यथा महाभारते।

“आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्बध्ने”॥

“आरावः समहंश्चासीत्”॥)

आरुः, पुं, (ऋ + उण्।) वृक्षभेदः। कर्कटः। शूकरः।

इति मेदिनी॥

आरूः, पुं, (ऋच्छति अर्थेते वा। ऋ + ऊ + णिच्।)

पिङ्गलवर्णः। तदुयुक्ते त्रि। इत्युणादिकोषः॥

आरूकं, स्त्री, (आरू + कन्।) हिमाचले प्रसिद्धौ-

घघीविशेषः। आङ् इति भाषा। तत्पर्यायः।

वीरसेनं २ वीरं ३ वीरारूकं ४। तत्पञ्चपुष्पादि-

भेदतः चतुर्जातिः। तेषां गुणाः। मधुरत्वं। हि-

मत्वं। अर्शःप्रमेहगुल्माद्यदोषनाशित्वञ्च। इति

राजनिर्घण्टः॥ (यथा चरके॥

“अस्त्रं परुषकं द्राक्षा वदर्याण्यारूकाणि च”॥)

आरूढः, त्रि, (आङ् + रूह् + कर्त्तरि क्तः।) कृता-

रोहणः। वृक्षादिर उपर चडा अस्ति इति

भाषा। यथा,—

“राम रामेति रामेति कूजन्तं मधुराक्षरं।

आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलं”॥

इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठश्लोकः॥

(यथा स्मृतिः।

“आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन युध्येत् स आत्महा”॥

गीता।

“योगारूढस्य तस्यैव शमः कारयमुच्यते”॥)

आरो

आर्त्तः

आर्त्तिः

आरेवतं, स्त्री, (आरेवयति निस्तारयति मलं सार-
कत्वात् । रेव ज्वगतौ । णिच् + विच् ॥ अतति ।
अत + अच् । तत आरेव चासौ अतश्चेति ।)
पारावतवृक्षफलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
("मूलकं शुष्कमात्रश्च वर्षाभूः पञ्चमूलकं ।
आरेवतफलं पक्ता तेन दृतं पचेत्" ॥
इति सुश्रुतः वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहश्च ॥)
आरेवतः, पुं, (आरेवयति रेचयति मलं सारकत्वात्
आङ् + रेव् + णिच् + विच् + क्तच् ॥) आरग्वध-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

आरोग्यं, स्त्री, (आरोगस्य भावः । अण् ।) व्याध्यभावः ।
तत्पर्यायः । अनामयं २ । इत्यमरः ॥ पाटवं ३
लाघवं ४ वाचं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("आ-
रोग्यं तत् सुखावहं" । इति शार्ङ्गधरः ॥
"धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्" ।
"सुखसंज्ञकमारोग्यम्,"
"वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखे वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेष्टप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्" ॥
इति चरकः ॥
"सुखमात्रं समासेन सदृष्टस्यैतदीरितं ।
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

आरोग्यशाला, स्त्री, (आरोग्यार्था शाला । मध्यपद-
लोपिकर्मधारयः ।) आरोग्यदानगृहं । चिकित्-
शालयः । यथा,—
"धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः ॥
आरोग्यशालां कुर्वीत महौषधपरिच्छदां ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां बह्वन्नरसंयुतां ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
ओषधीर्मूलतत्त्वज्ञः समुद्धरणकालवित् ॥
बलवीर्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणैः ।
त्यागिवद्देहिनां तद्वदनुकूलः प्रियंवदः" ॥
इति वैद्यकं ॥

आरोपः, पुं, (आङ् + रुह् + णिच् + घञ् ।) मिथ्या-
ज्ञानं । यथा । "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत्
बलान्यवस्वारोपः अध्यारोपः" । इति वेदान्त-
सारः ॥ मिथ्याविष्करणं । यथा । "असूया तु
दोषारोपो गुणेष्वपि" । इत्यमरः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपञ्चवे" ॥
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ।)

आरोपणं, स्त्री, (आङ् + रुह् + णिच् + ल्युट् ।)
न्यासः । संस्थापनं ॥ (शस्यादीनां रोपणं । शरा-
समादौ ज्यादीनां संयोजनं, उन्नमनं, समुत्थापनं,
यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ।
रामायणे । आदिकाण्डे ।

"यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने" ॥
आरोपितं, त्रि, (आङ् + रुह् + णिच् + क्तः ।) कृता-
रोपणं । निहितं । न्यस्तं । इति इलायुधः ॥

कल्पितं ॥ (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।

"तं देशमारोपितपुष्पचापे" । काव्यप्रकाशे ।

"समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा" ॥)

आरोहः, पुं, (आङ् + रुह् + घञ् ।) दैर्घ्यं । वरस्त्रि-
याः श्रोणिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे "आरोहै-
र्निविडहृन्नितम्बविम्बैः" ॥) अवरोहः । आरो-
हणं । गजारोहः । समुच्चयः । इति मेदिनी ॥
("आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव श्रियः" ।
इति रामायणे ।) परिमाणविशेषः । नितम्बः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आरोहति यः । आङ् + रुह्
+ अच् । निषादी । यथा, हरिवंशे,—

"अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश" ॥)

आरोहकः, त्रि, (आङ् + रुह् + क्तः ।) आरोहण-
कर्त्ता ॥

आरोहणं, स्त्री, (आरुह्यतेऽनेन । आङ् + रुह् +
ल्युट् ।) सोपानं । सिङ्घि इति भाषा । (भावे
ल्युट् ।) समारोहः । नोचादूर्द्धगमनमिति यावत् ।
(यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।

"आरोहणार्थं नवयौवनेन

कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" ॥)

प्ररोहणं । अङ्गुरादिजननमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥

आर्किः, पुं, (अर्कस्यापत्यं । अर्क + इञ् ।) अर्कपुत्रः ।
शनेश्वरः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (वैवस्वतमनुः,
सुर्यावः, कर्णश्च ।)

आर्गलः, पुं स्त्री, (अर्गल एव स्वार्थे अण् ।) अर्गलः ।
इति द्विरूपकोषः ॥ खिल इति भाषा ।

आर्गवधः, पुं, आरग्वधवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः" ॥)

आर्घा, स्त्री, (आङ् + अर्घ् + अच् ।) पीता दीर्घतुण्डा
घटपदसन्निभा मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

आर्घ्यं, स्त्री, (आर्घया मल्लिकया विहितम् । आर्घा
+ यत् ।) आर्घानाममल्लिकोत्पन्नमधु । तस्य

गुणाः । अतिशयचक्षुर्हितकारित्वं । कफपित्ताश-
दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

"मधूकवृक्षानिर्यासं जरत्काव्याश्रमेद्भवाः ।
खवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥

तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मल्लिकाः घटपदोपमाः ।
आर्घास्तास्तत्तत्तत्तं यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगुः" ॥

यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं ।
कषायं कटु पाके च बल्यं तित्कमवातहृत्" ॥

इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम् ।
"पौत्तिकं आमरं क्षौद्रं मल्लिकं क्वाचमेव च ।
आर्घ्यमौदालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः" ॥)

आर्त्तः, त्रि, (आङ् + ऋ + क्तः ।) पीडितः । असुखः ।
यथा,—

"आर्त्तानां मार्गमागानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
ज्ञानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषु तद्दोषभागिनः" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ (दुःखितः, कातरः, शोका-
भिभूतः, उद्वेजितः, विरक्तः, अपहृतः, उत्पी-
डितः । यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

"आर्त्तचाणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागमि" ।

"द्विष्टोऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" ।

इति रघौ । १ । २८ । (तथा च चरके ॥

"नाश्विनावात्तं भेषजेनोपपादयेत्" । इति ॥

आर्त्तगलः, पुं, (आर्त्त इव गलति पचाद्यच् ।) नील-
भिण्टी । तत्पर्यायः । बाणः २ बाणा ३ दासी ४

अर्त्तगलः ५ । इत्यमरस्तटीका च ॥

("दासे आर्त्तगलश्च सः" । इति भावप्रकाशः ॥)

आर्त्तवं, स्त्री, (ऋतुरस्य प्राप्तः, अण् यद्वा ऋतुरेव ।
प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् ।) स्त्रीरजः । इत्यमरः ॥ पुष्यं ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः, ३ । ४८ ।

"तस्मात् युग्मास एतार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं" ।

"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने" ॥

अथार्त्तवस्य स्वरूपमाह ।

स्त्रीणां रस एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्त्वा पुन-

राह्यमुश्रुत एव ।

"मासेनोपचितं काले धमनीभ्यस्तदार्त्तवं ।

ईषद्विवर्ण्यक्षणाच्च वायुर्योनिमुखं नयेत्" ॥

गर्भग्रहणयोग्यस्यार्त्तवस्य लक्षणमाह ।

"शशाङ्कप्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमं ।

तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरज्येत्" ॥

आर्त्तवस्य वर्णद्वयाभिधानं । वातादिप्रकृतिभेदेन

वर्णभेदात् । यद्वासो न विरज्येत् । यद्वासो लज्जं

प्रक्षालितं तदासस्यजति न तु विहतरक्तं कुर्यात्" ।

इति भावप्रकाशः ॥

"मासान्निभ्यिच्छेदाहार्त्तिं पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नैवातिबलजात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥

गुणामलसवर्णञ्च पद्मालक्तकसन्निभं ।

इन्द्रयोपकसङ्गाशमार्त्तवं शुद्धमेव तत्" ॥

इति चरकः,—

"शशाङ्कप्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमं ।

तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरज्येत् ॥

विधिसुत्तरवस्थानं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥

स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतस्र्यार्त्तवादिषु ।

कुर्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याधमनानि च ॥

ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां भूषणं दृष्टकाणि च ।

दुर्गन्धे पूयसङ्गाशे मज्जतुल्ये तथाऽर्त्तवे ॥

पिबेद्भद्रश्रियः कायश्चन्दनकायमेव च" ।

"आर्त्तवं शोणितन्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्भस्मस्य

पाश्चात्तैतिकश्चापरजीवरक्तमाजराचार्याः" ॥

"एवं मासेन रसः शुक्रोभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तव-

मिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

आर्त्तवः, त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽस्य । अण् ।) ऋतुः ।

इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । यथा रामायणे,—

"आर्त्तवान्युपसृज्याना पुष्पाणि च प्रक्षालि च" ॥

रघौ ८ । ३६ ।

"अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं

मधुगन्धातिशयेन वीरधाम्" ॥)

आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । घोटकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

आर्त्तिः, स्त्री, (आङ् + ऋ + क्तः ।) पीडा । अनु-

ष्कोटिः । इत्यमरस्तटीका भरतः । दीर्घः । इति

आर्द्र

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।

“आपन्नार्द्रप्रश्नमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्” ।
सुश्रुते,—

“दाहातिसारपित्ताहृष्टमूर्च्छामद्यविषार्द्रिषु” ।)

आर्द्रं, त्रि, (अर्द्र + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । भिजा इति भाषा । तत्पर्यायः । सार्द्रं २ क्लिप्तं ३ क्लि-
मितं ॥ तिमितं ५ समुद्रं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥
(तच्च द्विविधं यदुक्तं,—

“आर्द्रं त्रयं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।

सदुग्धं गुग्गुरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥

वास्तुकं सार्धपं शाकं निर्गुण्डोरण्डमार्धकम् ।

धुस्तूराद्यमिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥

वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रं त्रयं तु नीरसं ।

सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।

शतला वज्रसीङ्गण्डसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।

दुग्धिकाकंदीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः” ॥

यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूता” ।

मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।

“तन्वीमात्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्” ॥

आर्द्रकं, स्त्री, (अर्द्रयति कफं आर्द्रं । ततः कन् । यद्वा

आर्द्रयति जिह्वायां । कन् ।) कटुमूलविशेषः । आदा

इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गवेरं २ इत्यमरः ॥

कटुभद्रं ३ कटुकटं ॥ इति केचित् ॥ गुल्ममूलं ५

मूलजं ६ कन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ सैकतेष्टं १०

अनूपजं ११ अपाकशाकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-

ञ्चक्रं १४ सुशाकं १५ शाङ्गं १६ आर्द्रशाकं १७

सञ्ज्ञाकं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।

कफवातविबन्धानाहमूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।

रुचिशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।

उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं ।

अग्निदीपनत्वं । श्लेष्मकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लवणार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे

पथ्यत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अग्निसन्दी-

पनत्वं । हृद्यत्वं,—

“वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणां ।

एक एव निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी” ॥

इति त्र्यगुणः,—

“आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका ।

आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।

कटुका मधुरा पाके रुक्षवातकफापहा ।

ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणं ।

अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥

कुष्ठे पाण्ड्यामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते त्रयो ज्वरे ।

दाहे निदाघशरदेर्नैव पूजितमार्द्रकं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तद्दार्द्रकमेतच्च, इति वामटः ॥

“रोचनं दीपनं दृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजं ।

वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते” ॥

इति चरकः ॥

“कफानिलहरं स्वयं विबन्धानाहमूलनुत् ।

कटूणां रोचनं हृद्यं दृष्यैवार्द्रकं स्मृतम्” ॥

आर्यः

इति सुश्रुतः ॥)

आर्द्रपटी, [न्] पुं, (आर्द्रपट + इनि ।) आर्द्ररक्तवस्त्रा-

दतकर्तृकशत्रुनाशफलकाभिचारकर्मविशेषः ।

यथा । “अथार्द्रपटी । प्रणवे हृदयं भगवति चा-

मुण्डे रक्तवाससे अप्रतिहत्यरूपपराक्रमे अमुक-

बधाय विचेतसे वज्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनाहतः

समुद्रगामिनीनदीतटे ऊषरभूमौ वा दक्षिणा-

मुख ऊर्ध्वार्धार्ज्येत् यावत् पटः शुष्यति तावत्

प्राणाः शुष्यन्ति शत्रोः” । इति तन्त्रसारः ॥

आर्द्रपटविश्लेषे, त्रि ॥

आर्द्रभाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माषाणी इति भाषा ।

आर्द्रशाकं, स्त्री, (आर्द्रं शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-

नक्षत्रान्तर्गतषष्ठनक्षत्रं । अस्य रूपं । यद्वाक्ष्य-

ज्वलैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता

शिवः । इति कालिदासः ॥ मणितुल्यैकतारात्मकं ।

इति केचित् ॥ तत्र जातफलं ।

“क्षुधाधिको रक्तशरीरकान्तिः

कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।

प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा

नचाद्रिचेताः शरणागतेऽपि” ।

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आर्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे

लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायुधः ॥

आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति

भावप्रकाशः ॥

(“आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तहृत्” ॥

इति वामटः ॥)

आर्यः, त्रि, (अर्त्तुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते

वा ॥ ऋ + णत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ।

पूज्यः । श्रेष्ठः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शा-

न्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।

“योऽहमर्थ्येण परवान् भ्रात्रा ज्येष्ठेन भाविनि” ।

न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-

कर्मानुष्ठाता । यदुक्तं,

“कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः” ॥

धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।

“आर्यरूपमिवानार्थं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत्” ।

उचितः । यथा, रामायणे,—

“मार्गमाथं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्” ॥

नाथ्योक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-

जनाङ्गणे व्यवह्रियते । यथा, सातित्यदर्पणे, षष्ठ-

परिच्छेदे ।

“स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतरेः” ।

“वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्थनाम्ना परस्परं” ॥)

आर्यः, पुं, (अर्त्तुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + णत् ।)

स्वामी । बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इत्यजयः ।

(श्रेष्ठवर्णः । स्वेच्छेतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्या

“स्वेच्छास्वान्ये वज्रविधाः पूर्वं ये निहता रणे ।

आर्याश्च पृथिवीपालाः” । इति । खनामख्यातः

सार्वर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।

“वरीयांश्चावरीयांश्च संमतेो धृतिमान् वसुः ।

चरिष्णुरार्यो घृष्णश्च राजः सुमतिरेव च ।

सार्वर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारत !” ॥)

आर्यकं, स्त्री, पिण्डपात्रादिपिटकार्यं । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

आर्यकः, पुं, (आर्य + स्वार्थे कन् ।) पितामहः । मा-

तामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—

“अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवैश्वमनः” ।

“आर्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुलस्तव” ॥

महाभारते,—

“आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च ।

तदा दौहित्रदौहित्रः परिखल्लः सुप्रीडितम्” ॥

पूज्यव्यक्तिमात्रम् । खनामख्यातो नागश्रेष्ठः,

यथा महाभारते,—

“आर्यकस्योयकस्यैव नागः कलशपोतकः” ।)

आर्यका, स्त्री, (आर्यक + टाप् ।) उदीचामात इति

पक्षे इत्वाभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥

आर्यपुत्रः, पुं, (आर्यस्य पुत्रः । षष्ठीतत्पुरुषः ।) भर्ता ।

स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—

“आर्यपुत्र ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्वभा ।

स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते” ॥)

गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।

आर्यमिश्रः, त्रि, (आर्यः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवितः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा

रामायणे, २ काण्डे ।

“समस्तमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्” ।

उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।

“अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राया-

मार्यमिश्रान् विज्ञापयामि” ।)

आर्या, स्त्री, (ऋ + णत् + स्त्रियां टाप् ।) प्रार्वती ।

इति त्रिकाण्डशेषः । कन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।

“यस्याः पादे प्रथमे दादशमात्राः स्थितास्तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्थाः” ॥

इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।

“लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात्परिकेले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो जः” ॥

सा नवधा ।

“पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।

गीतुपगीतुद्गीतय आर्यागीतिश्च नवधार्या” ॥

इति कन्दोमञ्जरी ॥ श्रेष्ठा स्त्री ॥

आर्यावर्त्तः, पुं, (आर्या आवर्त्तन्तेऽञ् । आर्य +

आ + वृत् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमाचल-

योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्यभूमिः २ । इत्य-

मरः ॥ यथा,—

“आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तं विदुर्बुधाः” ॥

इति मानवे २ । २२ ॥ अपि च, अमरे ।—

आल

“आर्यावर्तः एण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः” ।
 आर्यिका, स्त्री, (आर्य + स्वार्थे कन् + अत इत्वं) ।
 अ्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्यः, पुं, (ऋषे रिदं । ऋषि + अर् + लृट्) विवाह-
 विशेषः । यत्र वरात् गोदयं गृहीत्वा तेनैव सह
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यज्ञस्थायत्विजे दैव आर्य आदाय गोयुगं ।
 चतुर्दश प्रथमजः पुनानुत्तरजश्च षट्” ॥
 (यथा मनुः, ३ । २६ ।
 “एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्थं धर्मः स उच्यते” ॥)
 ऋषिप्रणीते चि ॥ (यथा मनुः १२ । १०६ ।
 “आर्यं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 यस्तर्कानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥
 आर्यभिः, पुं, (ऋषभस्यापत्यम् । ऋषभ + अर् + लृट्) ।
 ऋषभपुत्रः । स तु भरतराजचक्रवर्ती । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आर्यभी, स्त्री, (ऋषभस्य वृषस्य प्रिया । ऋषभ +
 अर् + डीप्) कपिकच्छवृत्तः । इति राजनि-
 र्घण्टः ।
 (मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषः यथा,
 “तथा द्वे चापि फलगुणौ मघा चैवार्थभी मता” ।
 कपिकच्छवृत्तस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आर्यभः, पुं, (ऋषभस्य प्रकृतिः । ऋषभ + अर् + लृट्) ।
 षण्डोपयुक्तवृषः । तत्पर्यायः । षण्डतायोग्यः २ ।
 इत्यमरः ॥ षण्डेर उपयुक्त एङे इति भाषा ॥
 आर्हतः, पुं, (अर्हन् जिन एव । अर्हत् + अर् + लृट्) ।
 जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलं, स्त्री, (आलयति भूषयतीति । आ + अल् +
 अच्) । हरितालं । इत्यमरः ॥ अनल्पे चि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 (“हरितालं तालमालमालं शैलधूम्रभूषणम् ।
 पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पीतमित्यपि” ॥)
 आलगईः, पुं, (अलगई एव । स्वार्थे अण्) अलगईः ।
 जलसर्पः ।
 आलम्बः, पुं, (आल् + लवि + घञ्) । अवलम्बः ।
 आश्रयः ॥ (शरणं । गतिः । “इह हि पततां
 नास्त्यालम्बो न चापि निवर्तनम्” । इति शान्ति-
 श्रुते ३ । २१) अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “शोभते किञ्चिदालम्बैः शालयः कनकप्रभाः” ॥)
 आलम्बनं, स्त्री, (आल् + लम्ब + ल्युट्) । अवलम्बनं ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आलम्बनोदीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।
 आलम्बनं नायकादित्तमालम्बा रसोद्भवात्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदः ।
 आलम्भः, पुं, (आल् + लम्भि + घञ्) । मारणं ।
 बधः । इत्यमरः ॥ (यथा स्मृतिः, “अश्वालम्भं
 गजालम्भं” । मेघदूते पूर्वभेदे । ४६ ।
 “आलम्बेयाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्” ।
 छेदनम् । कर्तनम् । मनुः ११ । १४४ ।
 “छलजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

आला

वृथालम्भेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पथोव्रतः” ॥
 स्पर्शः । आलिङ्गनम् । यथा मनुः २ । १७६ ।
 “द्युतश्च जनवादश्च परिवादं तथाऽन्तं ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च” ॥)
 आलम्भः, स्त्री, (आल् + लम्भि + घञ्) । बधार्हा ।
 हननीया । इति वोपदेवः ॥
 आलयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 अच्) । गृहं । इत्यमरः ॥ (यथा कुमार १ । १ ।)
 “हिमालयो नाम गगाधिराजः” नैषधे, “तत्रा-
 मरालयमरालमरालकेशी” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टात्मनामार्था निवसन्त्यालये चिर” ।
 लयपर्यन्ते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 भागवतं रसमालयम्” ॥
 आलवालं, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + ला + क ।) तरुमूलसेचनार्थस्त्वल्प-
 जलाधारः । चारमादा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आवालं २ आवापः ३ । इत्यमरः ॥ (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विश्रान्ताय विहङ्गानामालवालाम्बुपाधिनाम्” ।
 माघे । “विपुलाजवालभृतवारिदपणः” ॥)
 आलसः, चि, (अलस + स्वार्थे अण्) । अलसः ।
 आलस्ययुक्तः । इति द्विरूपकोषः ॥
 आलस्यं, स्त्री, (अलस + अच्) । अलसस्य भावः ।
 अलसता । तत्पर्यायः । तन्त्रा २ कौसीद्यं ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ मन्दता ४ मान्यं ५ कार्यप्रवेष्टः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं । “आलस्यं अमग-
 भाद्यैर्जातं षट्मासितादिहृत” इत्युक्तलक्षणो
 व्यभिचारिभावभेदः । सुश्रुते ।
 “मुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखदेषणलोभता ।
 शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते” ॥)
 आलस्यः, चि, (अलस एव । अलस + स्वार्थे अण्) ।
 अलसयुक्तः । तत्पर्यायः । मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३
 शीतकः ४ अलसः ५ अनुषाः ६ । इत्यमरः ॥
 आलातं, स्त्री, (अलातमेव । अलात + स्वार्थे अण्) ।
 अलातं । अङ्गारः ॥
 आलानं, स्त्री, (आलीयतेऽत्र । आल् + ली + ल्युट् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्वम्) । गजबन्धनस्तम्भः ।
 इत्यमरः ॥ गजबन्धनरज्जुः । इति नीलकण्ठः ॥
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अरन्तुदमिवालागमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इभमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुप-
 हसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८२ ।
 “गजालानपरिस्त्रिष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः” ।
 “तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुदुमैः” ॥)
 बन्धनं । इति रायमुकुटः ॥ रज्जुः । इति मेदिनी ॥
 आलापः, पुं, (आल् + लप् + घञ्) । कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आभाषणं १ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” ॥)
 आलाप्यः, चि, (आल् + लप् + कर्मणि ण्यत्) ।
 आलापयोग्यः । आलापनीयः ॥

आलि

आलावर्तं, स्त्री, (आलमत्यर्थमावर्तते इति आल +
 आ + वृत् + अच्) । वस्त्रनिर्मितव्यजनं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कापडेर पाखा इति भाषा ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाउ
 इति भाषा । (अलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥
 आलावूः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आलास्यः, पुं, (आलं पर्याप्तं आस्यं मुखं यस्य सः) ।
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूषयति । आ + अल् भूषणे ।
 अच्) । वयस्या । (यथा कुमारसम्भवे । ५ । ८३ ।
 (“निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः,
 पुनर्विवक्षुः स्मरितोत्तराधरः” ॥)
 (आलति निर्वपयति जलं । अल वारणे । सर्वधा-
 तुभ्य इन्) । सेतुः । (अल्यतेऽनया । अल् + इच्) ।
 पंक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 आलिः, पुं, (आलति दंशने समर्थो भवति । आ +
 अल् + बाहुलकात् इण्) । वृश्चिकः । अमरः ।
 इति हारावली अमरटीका च ॥
 आलिः, चि, (आल् + अल् + इण्) । विशदाशयः ।
 निर्मलान्तःकरणः । इति मेदिनी ॥ अनर्थः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलिङ्गनं, स्त्री, (आल् + लिङ् + ल्युट्) । प्रीतिपूर्वक-
 परस्परालेखः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गपालिः २ स्निग्धः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ परिरम्भः ४ परीरम्भः ५ परिस्वङ्गः ६
 संस्नेहः ७ उपगूहणं ८ । इत्यमरः ॥ तत्समधा
 यथा । आमोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमा-
 लिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ ख्यालिङ्गनं ५ मदना-
 लिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७ । इति कामशास्त्रम् ॥
 (“आलिङ्गनान्यधिकृताः स्कुटमापुरेव” ।
 इति माघः ॥ यथा मेघदूते उत्तरमघे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतममुजालिङ्गनोच्चासितानां” ॥)
 आलिङ्गी, [न्] पुं, (आ + लिङ् + इनि) । आलिङ्गः ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां स्वामी शब्द-
 रत्नावली च ॥
 आलिङ्गः, पुं, (आ + लिङ् + ण्यत्) । यवाकृतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः ॥ मादोल इति भाषा । यथा शब्दार्थेने ॥
 “यतुरङ्गलहीनोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः ।
 यवाकृतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग त हि वाद्यते” ॥
 आलिङ्गरः, पुं, (अलिङ्गर + अण्) । अलिङ्गरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ जाला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + अण्) । अलिन्दः । वहि-
 द्वारप्रकोष्ठः । मृहान्तरशय्याथवेदिका । इति
 रायमुकुटः शब्दरत्नावली च ॥ मृहैकदेशः । इत्य-
 मरमाला ॥
 आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव स्वार्थे कः) । आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आलिम्पनं, स्त्री, (आल् + लिम्प + ल्युट्) । मङ्गला-
 लेपनं । आलिपना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 पणं २ आदीपनं ३ मण्डोदकं ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

आलु

आलो, स्त्री, (आलि + लीप् ।) सखी । पङ्क्तिः ।
रुचिकः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ सेतुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अणर्थे यथा कुमारे ६।४८ ।
“तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा” ।)

आलीङ्, स्त्री, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) धन्विनां दक्षिण-
जङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थान् । इत्यमरः ।
(यथा, रघौ ३ । ५२ ।

“अतिष्ठदालीङ्गविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः” ।

(तल्लक्षणं यथा, चिन्तामणिधृतम् ।

“नमिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।

असमो मध्यकायश्च स्यादालीङ्गस्य लक्षणम्” ॥)

आलीङ्, चि, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) अश्रितं । भुक्तं ।

इति मेदिनी ॥ (ततः, रघुवंशे, २।३७ ।

“सेनान्यमालीङ्गमिवासुरास्त्रैः” ।)

आलीङ्कं, स्त्री, (आलीङ् एव स्वार्थे कः ।) तर्ककानां
स्थलीषु क्रीडनं । इति हारावली ॥ वाक्चुरेखेला
इति भाषा । आटीलकमिति क्वचित् पाठः ॥

आलीनकं, स्त्री, (आलीन + कन् ।) रङ्गं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ रां इति भाषा ।

आलु, स्त्री, (आङ् + लु + डु ।) भेलकः । खनामख्यात-
मूलविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य गुणाः । रक्त-
पित्तनाशित्वं । गुरुत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं ।
स्तनदुग्धशुक्रकारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥

आलुः, स्त्री, (आलाति । आङ् + ला + डु ।) खल्य-
वारिधानिका । घटी भारी इत्यादि भाषा । तत्प-
र्यायः । कर्करौ २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः ॥

आलुः, पुं, पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कासालुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

आलुकं, स्त्री, (आलु + स्वार्थे कन् ।) मूलविशेषः
आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः ॥ एलवालुकं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्विवरणं यथा,—

“आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनञ्च ।

काष्ठालुकशङ्खालुकहस्त्यालुकानि कथ्यन्ते ॥

पिण्डालुकमध्वालुककरत्तालुकानि व्यक्तानि” ।

काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तकटारु । शङ्खालुकं श्वेतता-
युक्तशङ्खालु । हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तमहाशरीरं ।

पिण्डालुकं वर्तुलसुयनी । मध्वालुकं मधुरतायुक्त-
रोमान्वितदीर्घसुयनी । रत्तालुकं रताख तरण्डा
इति च । एषां गुणाः ।

“आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ।

रुष्टमूत्रमलं रुक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् ॥

कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्” ।

इति भावप्रकाशः ॥

(“आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लाघ्याण्यं
खिन्नं निष्पीडितरसं खेहाण्यं नातिदोषणम्” ॥

इति वामटः ॥

“विदारिकान्दशतावरीविसम्भालप्रटङ्गाटककशेरु-
कपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खा-
लुकरत्तालुकेन्द्रीवरोत्यलकन्दप्रभृतीनि” ॥

“रक्तपित्तहराण्याङ्गः शीतानि मधुराणि च ।

गुरुणि बद्धशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च” ॥

आव

इति सञ्चतः ॥)

आलुकः, पुं, (आलाति पृथ्वीं कामरोगं वा आङ् +
ला + डु + संज्ञायां कन् ।) कासालुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ श्लेघनागः । इति हेमचन्द्रः ॥

आलुकी, स्त्री, दीर्घाकारसूक्ष्मरत्तालुः । अरुइ इति
नाम । यथा, भावप्रकाशे ॥

“रत्तालुभेदो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।

आलुकी बलकृत् खिग्धा गुर्वी हल्फनाशिनी ।

विष्टम्भकारिणी तैले तल्लितातिरुचिप्रदा” ॥

आलेख्यं, स्त्री, (आङ् + लिख् + ण्यत् ।) चित्रं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे, २।६७ ।

“इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः” ।

“निशीथदीपाः सहसा हतविधो

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव” । रघुवंशे ३।१५ ।)

आलेख्यश्लेषः, चि, (आलेख्यं चित्रमेव श्लेषो यस्य सः ।)
मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, १४।१५ ।

“वाप्यायमाणो बलिमन्त्रिकेत-

मालेख्यश्लेषस्य पितुर्विवेश” ।)

आलोकाः, पुं, (आङ् + लुक् + घञ् ।) दर्शनं । देखा
इति भाषा । द्योतः । आलो इति भाषा । शान्ति-
श्रुतके, ४ । ६ ।

“आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः
सह” । मेघदूते पूर्वमेघे ३८ ।

“रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः” ।

यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

“यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां” ।

(यथा, रामायणे ४ काण्डे । ५० । २४ ।

“आलोकं ददृशुर्धरा नीराशा जीविते यदा” ।

वन्दिभाषणं । स्तुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥
(रघुवंशे । २ । ६ ।

“उदीरयामासुरिवोन्मदाना-

मालोकशब्दं वयसां विरावैः” ॥)

आलोकनं, स्त्री, (आङ् + लोक् + ल्युट् ।) दर्शनं ।
इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । “ततस्तदालोकन-

तत्पराणां,” कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते” ।

माघे, ११ । ३३ ।

“व्रजति हि सफलत्वं बल्लभालोकनेन” ।)

आलोचनं, स्त्री, (आङ् + लुच् + ल्युट् ।) दर्शनं ।
विवेचनं ॥ (यथा हेमचन्द्रः, “रुद्रस्यालोचनं

मन्त्रः” । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्द्वैतमकं

शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।

“अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्यादिभिर्यथा” ।

“बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता” ।

“शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृ-
त्तिः” ॥ सांख्यकारिका ।)

आवनेयः, पुं, (आवन्त्या अपत्यं अवनी + ङक् ।) मङ्ग-
लयज्ञः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (यथा काशी-
खण्डे । १७ अध्याये ।

“उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूस्ततोऽयं यथाभवत् ।

आव

पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाक्षायणा वियोगतः ॥

भालस्थलात्प्राप्तैकः खेदविन्दुर्महीतले ।

ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात् ॥

खेदसम्बर्द्धितः सोऽयं धात्र्या धात्रीस्वरूपया ।

माहेय इत्यतः ख्यातिं पराभयं गतस्ततः” ॥)

आवपनं, स्त्री, (आप्यते स्थाप्यतेऽच् । आङ् + वप् +
आधारे ल्युट् ।) द्रव्यस्थापनपात्रं । भाण्डं । इत्य-
मरः ॥ सम्यक्चुरिकर्म । सम्यग्वीजतन्तुवपनं ॥

(यथा महाभारते, आदिपर्वाणि ।

“प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।

प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः” ॥

“अग्निर्हिमश्च भैषव्यं भूमिरावपनं महत्” ॥)

आवरणं, स्त्री, (आङ् + वृ + ल्युट् ।) फलकं । इति
हेमचन्द्रः ॥ ढाल इति भाषा । आच्छादनं । ढाका

इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, आदिपर्वाणि ।

“विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च” ।

“सूर्ये तपत्पावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिच्छा” । इति रघुः ।

५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।

“खीतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरण रतः” ॥)

आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः ।) माया-
शक्तिः । यथा । “खल्योऽपि मेघो बज्रयोजन-

विस्तीर्णमादित्यमण्डलं अवलोकयित्वा जननयनप-

थपिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परि-

च्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणं अव-

लोकयित्वा बुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं

सामर्थ्यं” ॥ इति वेदान्तः ॥

आवर्त्तं, स्त्री, (आङ् + वृत् + घञ् ।) माद्विकधातुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आवर्त्तनं । चक्राकारेण-

भ्रमणं ।)

आवर्त्तः, पुं, (आङ् + वृत् + घञ् ।) जलभ्रमः । इत्य-
मरः ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।

“वृषं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः” ।)

चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी ॥ मेघनायक-
चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः । इति पुराणं

ज्योतिषञ्च । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।

“जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्” ।)

राजावर्त्तनामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रकाशते ।
आवर्त्त + कै + क + डीप् ।) लताविशेषः । भग-

तवल्ली इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । तिन्दु-
किनी २ विभाण्डी ३ विषाणिका ॥ रङ्गलता ५

मनोज्ञा ६ रक्तपुष्पी ७ मरुत्ताली ८ पीतकीला ९

चर्मरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
अस्त्वम् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वञ्च ।

भद्रदन्तिकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आवर्त्तनं, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् ।) दुग्धादेरा-
जोडनं । आषोटान इति भाषा । धातुद्रव्यस्य

द्रवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ गलान इति भाषा ।
सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्भ्रम-

आव

आविः

आव

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् + डीप् ।) धातुव्यवहारार्थम् । सुक्ती इति भाषा । तत्पर्यायः । तैजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूषः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

आवर्त्तनमणिः, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणिः ।) राजा-वर्त्तनामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तिनी, स्त्री, (आवर्त्त + इनि + डीप् ।) अज-शृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

आवर्हितः, त्रि, (आङ् + वृह् + क्तः ।) उन्मूलितः । उत्पाटितः । इति हेमचन्द्रः ।

आवलिः, स्त्री, (आङ् + बल + इन् ।) श्रेणी । पंक्तिः । इत्यमरः ॥

आवली, स्त्री, (आङ् + बल् + इन् + डीप् ।) आ-बलिः । इत्यमरः ॥ (यथा अमरुशतके ३ ॥ “आ-लोलात्मलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं” । “दिजावलीव्याजनिष्कारांशुभिः” । इति माघे १ । २५ ।)

आवल्यं, स्त्री, (अवल + ल्यञ् ।) अवलस्य भावः दौर्बल्यं ॥

आवश्यकं, त्रि, (आवश्य + मनोच्चादित्वाद्वाङ् । अव-यानां भमाच इति टिलोपः ।) आवश्यकर्तव्यं । नैश्चयिकं । उचितं । यथा । “अथगौरावश्यके । उवर्गान्तादावश्यकैर्ष्ये अण् स्यात्” । इति मुग्ध-बोधव्याकरणं ॥ किञ्च । आवश्यकपञ्चादिक्रियमा-णस्य नित्यनैमित्तिकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकानां कार्याणां अविरोधोद्दिनिर्मितः” ।)

आवसथं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् । आङ् + वस + अथच् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसतिस्थानं । विश्रामस्थानं । अमिगृहं । अमि-होचस्थानं । रघुवंशे, ८ । १४ “निवसन्नावसथे पुरादहिः” । मनुः । ३ । १०५ ।)

“आसनावसथो शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्” ।)

आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस + अधि-करणे अथच् ।) गृहं । (यथा, हितोपदेशे मित्र-लाभे “अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्यां परि-व्राजकावसथः” ।) आर्याकोषः । आर्याच्छन्दसो ग्रन्थभेदः । व्रतविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

आवसितं, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस् आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्यं । इति भरतः ॥ बज्जितधान्यं । इति सुभूतिः ॥ सम्पन्न-धान्यं । इत्यन्ये ॥ तत्पर्यायः ऋजं २ । इत्यमरः ॥

आवहः, पुं, (आभिमुख्येन वहतीति । आङ् + वह् + अथच् ।) समवायवन्तर्गतवायुविशेषः । स च भूवायुः । इति पुराणज्योतिषे ॥ (यथा, मनुः, ८ । ३७७ ।

“हौ शुक्लज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिस्तपस्तथा । चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्तन्य आ-वहः” ॥ इति प्रायकः । जनकः । यथा मनुः,—

“समुत्पद्येत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” । रघुवंशे । १४ । ५, “लोशावहा भर्तुरलक्षणाहं” ।)

आवहमानं, त्रि, (आङ् + वह् + शानच् ।) क्रमा-गतं ॥ (परम्परागतं, धारावाहि ।)

आवाधा, स्त्री, (आ सम्भक् वाधा ।) दुःखं । पीडा । इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणक्षेत्रमध्य-रज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति लीलावती ॥

आवापः, पुं, (आ वपन्ति सलिलमत्र । आङ् + वप् + घञ् ।) आलवालं । इत्यमरः ॥ वलयः । (यथा महाभारते १४ पर्वाणि । “मोहात् प्रपात गाण्डीवमावापं च करादपि” ।) शत्रुचिन्तनं । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, माघे । २८८ ।

“तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिलता” ।)

पानभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ भागवतपत्रं । परिच्छेपः । इति मेदिनी ॥ निम्नोन्नतभूमिः । इत्यजयः ॥ पानं । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानहोमः । इति स्मृतिः ॥

आवापकः, पुं, (आ उप्यते इति । आङ् + वप् + कर्मणि घञ् + संज्ञायां कन् वा ।) वलयः । इत्यमरः ॥

आवापनं, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ् + वप् + णिच् + करणे ल्युट् ।) सूत्रयन्त्रं । इति शब्दमाला ॥ तात् इति भाषा ।

आवारि, स्त्री, (आङ् + वृ + इ ।) हृष्टवेषः । इत्यु-णादिकोषः ॥ दोकान् हाट्चालि इत्यादि भाषा ।

आवालं, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) आलवालं । इत्यमरः ॥ (वालकमभिव्याप्य इत्यर्थे ।) वालक-पर्यन्तम् ॥

आवालयं, स्त्री, (वाल्यात् आ आवालयं पर्यन्तार्थे-ऽयथीभाषः ।) वाल्यावस्थापर्यन्तं ॥ (यथा धर्म-विवेके,—“आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्” ।)

आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् + अधिकरणे घञ् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । ४ । १० ।

“आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जा-लायते” ।)

आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-ह्वानं । निमन्त्रणं । यथा,—

“प्रतिमास्थानेष्वपस्वमौ नावाहनविसर्जने” । इति । विनायकादीनां आह्वतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणं ।

“विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्वाहतिभिस्तथैवाश्विभुमारकौ” ॥ इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥ आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे द्रष्टव्या ॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया । आङ् + वह् + णिच् + करणे ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा, “हस्ताभ्यामज्जलिं बद्धानामिकामूलपर्वणोः । अङ्गुष्ठौ निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता” ॥ इति तन्त्रशास्त्रं ॥

आविः, [स्] अ, (अवते । उङ्शब्दे + इर् ।) प्राका-श्यम् । प्रकटत्वं । तत्पर्यायः । प्रादुः २ । इत्यमरः ॥

आविकः, पुं, (अविना मेघलोम्ना कृतम् इति अवि + ठक् ।) कम्बलं । इति हलायुधः ॥ (त्रि, मेघ-लोम्ना निर्मितं, । २ । ४१

“वसोरन्नानुपूर्व्येण शाण्डौमाविकानि च” । मेढीदुग्धं । यथा वैद्यके,—

“आविकं लवणं खादु स्निग्धोष्णं चाभ्ररीप्रणुत् । अह्वयं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥ गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम्” । इति ।)

आविमः, पुं, (आङ् + विज् + क्तः ।) अविमः । कर-मर्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि आमला इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (उद्दिमः उत्कृष्टतः ।)

आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः । देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—

“तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्दनः । भक्तानामनुकम्पार्थं यथाविर्भावमिच्छति” ॥ इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ अध्यायः ॥

आविर्भूतः, त्रि, (आविस् + भू + क्त ।) प्रकाशितः । अधिष्ठितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्णः । प्रादुर्भूतः । आविर्भावविशिष्टः । यथा,—

“उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ । लभे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि । निर्दग्धं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयो धारणे-राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥ “तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी । आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह” ॥ इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥

आविष्कारः, पुं, (आविस् + कृ + घञ् ।) प्रकाशः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।

“आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते” ।)

आविष्कृतः, त्रि, (आविस् + कृ + क्तः ।) प्रका-शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, षष्ठाङ्के । “आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन” ।)

आविष्टः, त्रि, (आ + विश् + क्तः ।) प्रेतवाहितः । भूतादिग्रस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आवेशयुक्तः । निविष्टः ॥ (उपहृतः । यथा कामन्दकः, “आविष्टश्च दुःखेन हृद्भतेन गरीयसा” ।)

आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) पद्मम् । प्रागु इति वङ्गभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा । यथा,—

“चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमद्रवसंयुतं । आवीरचूर्णं सचिरं गृह्यतां परमेश्वर” ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

आवुकः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + बाहुलका-दुण् + कन् ।) नाथोक्तौ पिता । इत्यमरः ॥

आवृत्, स्त्री, (आङ् + वृत् + क्तिप् ।) अनुक्रमः । परिपाटी । इत्यमरः ॥ (प्रकारः । जातकर्मादि-क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३ । २४८ । २ । ६६ ।

“अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः” ।

आशं

“अमन्त्रिका तु कार्ययं स्त्रीणामावदशेषतः” ॥
 आवृतः, चि, (आङ् + वृ + क्तः ।) कृतावरणः ।
 तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वलयितम् ३ संवीतम् ४
 रुद्धम् ५ । इत्यमरः ॥ (आच्छादितं, प्रावृतं,
 आकीर्णं । वर्णभेदः, स च ब्राह्मणादुग्रजातीयायां
 जातः ।)
 आवृत्तः, चि, (आङ् + वृत् + क्तः ।) कृतावरणः ।
 आवृतः । इत्यमरटीका ॥ (अभ्यस्तः, क्रमवैप-
 रीत्येन स्थापितः, प्रतिनिवृत्तः, पलायितः, उद्व-
 र्जितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरचरिते,
 “स कृत्स्न एव सन्दर्भोऽस्माकमावृत्तः” ।)
 आवेगः, पुं, (आङ् + विज् + घञ् ।) त्वरा । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
 “आवेगः सम्भमोऽस्मिन्नभिसरजनिने शस्त्रना-
 गादियोगो वातात् पांशूपदिग्धस्वरितपदगति-
 वर्षजे पिष्टिताङ्गः” । यथा अमरुशतके ८, ३ ।
 “आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णींस्थितस्तत्-
 क्षणात्” ।)
 आवेगी, स्त्री, (आङ् + विज् + घञ् + डीप् ।) वृद्ध-
 दारकवृद्धः । इत्यमरः राजनिर्घण्टश्च ।
 (अस्या गुणादयो वृद्धदारकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)
 आवेदनं, स्त्री, (आङ् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं ।
 (विज्ञापनम् ।)
 आवेशः, पुं, (आङ् + विष् + घञ् ।) अहङ्कार-
 विशेषः । तत्पर्यायः । संरम्भः २ आटोपः ३ ।
 अपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना
 रोगः । तत्पर्यायः । भूतसञ्चारः २ भूतक्रान्तिः ३
 ग्रहामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ।
 अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
 “तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय” ।)
 आवेशनं, स्त्री, (आविश्यतेऽस्मिन् । आङ् + विष् +
 ल्युट् ।) शिल्पशाला । इत्यमरः ॥ (मनुः, ६।२६५ ।
 “जीर्णाद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च” ।
 (भावे ल्युट् ।) भूतावेशः । (यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ परिच्छेदे ।
 “मनःक्षेपस्त्वपसारो ग्रहाद्यावेशनादिजः” ।)
 प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति धरणी ॥
 परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आवेशिकः, चि, (आवेशं संरम्भं प्राप्तः । आवेश +
 ठञ् ।) आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयं ।
 असाधारणं । तत्पर्यायः । अन्यासाधारणं २
 प्रातिष्ठितं ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आवेष्टकः, पुं, (आङ् + वेष्ट + क्तुल् ।) प्राचीरादिः ।
 इति हलायुधः ॥ पाँचिल वेडा इत्यादि भाषा ॥
 आवोधनं, स्त्री, (आङ् + वध् + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
 बुद्धिः ॥
 आशंसा, स्त्री, (आङ् + शन्स + अङ् + टाप् ।)
 इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (रघुवंशे, १२।४४ ।
 “निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्षणे” ।)
 आशंसिता, [क्त] चि, (आङ् + शन्स + लृच् ।)
 आशंसाकर्त्ता ॥ आकाङ्क्षशीलः । इत्यमरः ॥

आशि

आशंसुः, चि, (आङ् + शन्स + उ ।) आशंसिता ।
 इच्छुः ॥ इत्यमरः ॥
 आशक्तः, चि, (आङ् + शक् + क्तः ।) सम्यक्शक्ति-
 विशिष्टः ॥
 आशङ्गा, स्त्री, (आङ् + शङ्कि + अ + टाप् ।) भयं ।
 चासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संशयः, वितर्कः ।)
 शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
 “नद्याशङ्गा हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
 कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।
 “तत् श्रुत्वा विगताशङ्गस्तामकारणदूषिताम्” ।)
 आशनः, पुं, (अशन + स्वार्थे अण् ।) अशनवृद्धः ।
 इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥
 आशयः, पुं, (आङ् + शीङ् + अच् ।) अभिप्रायः ।
 पनसवृद्धः । आधारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 विभवः । किम्पचानः । चेतः । अजीर्णं । कोष्ठा-
 गारं । इत्यजयपालः । धर्माधर्मौ । अदृष्टं । इति
 कुसुमाञ्जलिः ॥ (अभिप्रायार्थं यथा, कथासरित्-
 सागरे, १२ तरङ्गे ।
 “तच्चालोक्याशयं बुद्ध्या तस्य सोऽपि वसन्तकः” ।
 चित्तार्थं यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।
 “अहमात्मा गुडकेश सर्वभूताशये स्थितः” ।
 “आशयाः सप्त” । “आशयास्तु वाताशयः पित्ता-
 शयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो
 मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽयम्” इति । सुश्रुतः ॥)
 आशयाशः, पुं, (आशयेतेऽनेत्याशयः । एरच् ।
 आधारः । तमश्नाति । कर्मण्यण् ॥) आश्रयाशः ।
 अग्निः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 आशरः, पुं, (आश्रयति श्रु हिंसायां + पचाद्यच् ॥)
 अग्निः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥
 आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्रुते व्याप्नोतीति ।
 आङ् + अश्रू + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा ।
 आयता दृष्ट्या । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
 “आशा नाम नदी मनोरथजला दृष्टातरङ्गाकुला” ।
 दिक् । इत्यमरः ।
 वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । खनामख्याता
 दक्षप्रजापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
 “श्रीर्क्रीर्धतिस्तथा कीर्त्तिराशा मेधा च सुव्रता” ।)
 आशाङ्गः, पुं, आशाङ्गमासः । व्रतिनां पलाशदण्डः ।
 इत्यमरटीका द्विरूपकोषश्च ॥
 आशाङ्गा, स्त्री, पूर्वाषाढानह्वरं । उत्तराषाढा च ॥
 आशापुरसम्भवः, पुं, (आशापुरात् सम्भवो यस्य ।)
 भूमिजगुगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आशाबन्धः, पुं, (आशाया बन्धः । षष्ठीतत् ॥) समा-
 श्वासः । (मेघदूते,—
 “आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशीत्यङ्गनानां ।
 सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि” ॥)
 प्रत्याशा । मर्कटजालकं । माकड़सार जाल इति
 भाषा । इति मेदिनी ॥
 आशितं, चि, (आङ् + अश् + क्तः ।) अशितं । भुक्तं
 इति जटाधरः ॥
 आशितङ्गवीनं, चि, (आशिता भोजिता गावो यत्र

आशु

अवड्छाशितङ्गवलमिति खः । निपातनात्
 पूर्वस्य सुम् ।) अशिताङ्गवीनं । गावो यत्राशिताः
 पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे ।
 “हित्वाशीतङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्” ।)
 पूर्वे ये स्थाने गरु चरियाक्ते इति भाषा ।
 आशितम्भवं, स्त्री, (आशित + भू + खच् + सुमा-
 गमः ।) अनादि । तप्तौ पुं । इति मेदिनी ॥ (यावता
 अग्नेन अतिश्यादिः भोजितः तप्तोभवति तावत्
 अनादिकम् । यथा, भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे,—
 “हित्वाशिताङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्” ।)
 आशिता [क्त] चि, (आ अश्नातीति । आ + अश् +
 लृच् ।) बज्जभोजनशीलः । अतिशयभोक्ता । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आशिरः, पुं, (आ + अश् + किरच् ।) राक्षसः ।
 अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 (सूर्यः ।)
 आशीः, [स्] स्त्री, (आङ् + शास् + क्तिप् + उप-
 धाया इत्वम्) आशीर्वादः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ॥
 वृद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित-
 प्रार्थनं, अभीष्टवृद्धिप्रार्थनं । यदुक्तं,—
 “वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
 इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्त्तिता” ॥
 यथा, कुमारे ७।४७ ।
 “तस्मै जयाशीः सखजे पुरस्तात्” ।)
 आशी, स्त्री, (आङ् + अश् + अच् + डीप् ।) हिता-
 शंसनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ [इति विषविद्या ॥
 “आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा दष्टो न जीवति” ।
 आशीर्वादः, पुं, (आशिशो वादः षष्ठीतत् ।) आशीर्व-
 चनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।
 “मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्” ।)
 आशीविषः, पुं, (आशिशि दंष्ट्रायां विषमस्य सः
 एषोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥
 रघुवंशे,—३।५७ ।
 “गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः” ।
 आशुः, पुं, स्त्री, (अश्रू + उण् ।) पाटुकालसमुद्भव-
 धान्यं । आउश इति भाषा । तत्पर्यायः । ब्रीहिः
 २ पाटलः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
 अम्लत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 आशु, स्त्री, (अश्रुते इति । अश्रूश्च व्याप्तौ उण् ।)
 शीघ्रम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
 (“तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्” ।)
 सत्त्वगामि चेत् चि । इत्यमरः ॥
 आशुगः, पुं, (आशु शीघ्रं गच्छतीति । आशु + गम्
 + ड ।) वायुः । बाणः । (रघुवंशे, १२।६१ ।
 “रावणस्यापि रामास्ते भित्वा हृदयमाशुगः” ।)
 शीघ्रगामिनि, चि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
 (“विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणांनितैः” ।)
 आशुपत्री, स्त्री, शूलकीलता । इति रत्नमाला ॥
 आशुब्रीहिः, पुं, (आशुः ब्रीहिः ।) आशुधान्यं । इत्य-
 मरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आश्र

आश्रयुक्तः, पुं, (आ समन्तात् शोभति ।
आङ् + श्र + सन् + अनि ।) अग्निः । इत्यमरः ॥
(यथा कादम्बर्यं, —“मन्त्रपूतानि हवींषि प्रति-
गृह्णाति एतत्प्रीत्या आश्रयुक्तः” ।) वायुः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

आश्रुकटी, [न] पुं, पर्वतः । इति शब्दमाला ॥
आश्रयं, स्त्री, (आङ् + चर् + णत् + सुट् निपा-
तनात् ।) अपूर्वम् । तत्पर्यायः । विस्मयः २ अद्भुतं
३ चित्रं ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ १६।८७ ।
“गन्धोदयं तदनु वटधुः पुष्पमाश्रयमेघाः” ।)

आश्रमः, पुं, (आश्रमन् + अच् ।) अरण्यः । सूर्य-
सारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्रमि प्रस्तरे
भवमित्यर्थं आश्रमन् + अण् । शिलाभववस्तुनि
त्रि । यथा मट्टौ ४ । २६ ।

“यस्यापमाश्रमप्रख्यं सेधुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्” ।)

आश्रमः, पुं, स्त्री, (आङ् + श्रम + घञ् ।) शास्त्रोक्त-
धर्मविशेषः । आश्रम्यन्ति स्वं स्वं तपश्चरन्त्यत्र ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं
३ सन्नासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही ।
वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ सुनीनां वास-
स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे
तु ब्रह्मचर्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुका-
श्रमावेव, यदुक्तं । महानिर्व्याणतन्त्रे ।

“गार्हस्थ्यो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे” ।
रघुवंशे, १।४८ ।

“स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः” ।)

आश्रमिका, त्रि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्ताः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आश्रयः, पुं, (आङ् + श्रि + अच् ।) राज्ञां सन्धा-
दिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यप-
देशः । (यथा, मनुः २।११ ।

“योवमन्येते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः” ।

सामीप्यः । आधारः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
शान्तिशतके ४।६ । “वासो वल्कलमाश्रयो गिरि-
गुहा शय्या लतावल्ली” ।)

गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ संश्रयणं । अवलम्बनं ।
(यथा, मनुः ७।७२ ।

“जीर्णायान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयापराः” ।)

राज्ञां तन्निर्णयो यथा,—

“अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥

उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं ।

विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्भुवा ॥

ददत् बलं वा कोषं वा भूमिं वा भूतिसम्भवां ।

आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वितं ॥

वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।

प्रविशन्ति महाराजमपांपतिमिवापराः ॥

अव्यवसायिनमलसं द्वैपरं साहसाच्च परिहीनं ।

प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छन्तुः प्रगूहितुं कमला ॥

उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्दयशः ।

तस्मात् सर्वोपधाशुद्धमुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥

अमर्षश्चैव शौर्यश्च शीघ्रकारित्वमेव च ।

आश्र

तत्कर्मणि प्रवीणत्वमित्युत्साहगुणमताः ॥

व्यसनस्यागमद्वारमनुत्साहो महीपतेः ।

सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।

सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥

स्वन्निवामन्तं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।

लुब्धं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।

भेदं कुर्वीत यत्नेन मल्लामात्यपरोधसां ॥

यथाबलं प्रकुर्वीत दुष्टदण्डनिपातनं” ॥

इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥

आश्रयाशः, पुं, (आश्रयमाधारमपि आश्रति यः ।

आश्रय + अश् + कर्मणि उपपदे अण् ।) अग्निः ।

(यथा, हितोपदेशे । २ ।

“दुर्लभः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविद्वज्जये ।

किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशयत्” ।)

चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥

आश्रयाशः, त्रि, (आश्रयं खालम्बनस्थानमपि आश्रति

यः । आश्रय + अश् + अण् ।) आश्रयनाशकः ।

आश्रयध्वंसी । इति मेदिनी ॥

आश्रयं, त्रि, (आ सम्यक् प्रदणोति वाक्यं यः । आङ्

+ श्रु + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥

कथार बाध्य इति भाषा ।

(“दृष्टदोषमपि तत्र सोऽप्यजत्

सङ्गवस्तु मिषजामनाश्रवः” ।)

इति रघुवंशम् । १६।४६ ।)

आश्रवः, पुं, (आङ् । श्रु + अच् ।) अङ्गीकारः ।

क्षेपः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आश्रिः, स्त्री, (अश्रिरेव । अश्रि + इच् ।) अश्रिः ।

कोणः ॥

आश्रितः, त्रि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रयप्राप्तः ।

शरणागतः । न्यायमते परमाण्वाकाशादिनिव-
द्रव्यभिन्नसर्वद्रव्याणां आश्रितत्वं साधर्म्यं ॥ (अव-

लम्बितः, अनुसृतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्ती ।)

आश्रुतः, त्रि, (आङ् + श्रु + क्तः ।) अङ्गीकृतः । स्त्री-

कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥

आश्लेषः, पुं, (आङ् + श्लिप् + घञ् ।) आलिङ्गनं ।

इति हलायुधः ॥ (मेघदूते, पूर्वमधे ३ ।

“कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंख्ये” ।)

एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याक-

रणं ॥ (अश्लेषा एव । अश्लेषा + अण् । स्त्रियां

टाप् ।) अश्लेषा । अश्लेषानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ।

(यथा, तैत्तिरीयसंहितायां । ४।४।१०।१ ।

“अश्लेषानक्षत्रं सर्पा देवताः” ।)

आश्रं, स्त्री, (अश्रानां समूहः । अश्र + अण् ।) अश्र-

वृन्दं । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्रस्य भावः

कर्म वा ।)

आश्रत्यं, स्त्री, (अश्रत्यस्य इदम् । अश्रत्य + अण् ।)

अश्रत्यवृत्तफलं । इत्यमरः ॥

आश्रपालिका, पुं, (अश्रपालस्यापत्यम् । अश्रपाल +

ठक् ।) अश्रपालस्य पुत्रः । इति व्याकरणं ॥

आश्रयुजः, पुं, (आश्रयुजी पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्र-

युजी + अण् ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ आ-

श्विनसम्बन्धिनि त्रि ॥ (मनुः, ६।१५ ।

आषा

“त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शकमूलफलानि च” ॥)

आश्वयुजी, स्त्री, (अश्वयुजा युक्ता पौर्णमासी । अश्व-
युज् + अण् + डीप् ।) आश्विनी पूर्णिमा । इति
शब्दरत्नावली ॥

आश्रासः, पुं, (आङ् + श्रस् + घञ् ।) निर्दतिः ।

आख्यायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आश्रा-

प्रदानं ॥ (आश्रयदानं, भोतस्य भयनिवारणार्थं

सान्त्वनं । उत्तरचरिते, घण्टाङ्के ।

“आश्रासखेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्” ।)

आश्विनः, पुं, (अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र

मासे सः । अश्विनी + अण् ।) वैशाखादिद्वादश-

मासान्तर्गतषष्ठमासः । रवेः कन्याराशिस्थिति-

कालः । तत्पर्यायः । इषः २ आश्वयुजः ३ । इत्य-

मरः ॥ शारदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र

जातफलं ।

“राज्ञां प्रियः काव्यकलाविदग्धः

स्याद्भर्गभायसुतीक्ष्णबुद्धिः ।

सुखी वदान्यो बद्धमानशाली

भक्तो भवेदाश्विनमासजन्मा” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आश्विनेयौ, पुं, (अश्विन्या अपत्ये । अश्विनी + ठक् ।)

अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्रौ नकुल-

सहदेवनामानौ, अश्विनीकुमारजातत्वात् तयो-

स्तथात्वम् ।)

आश्वीनं, त्रि, (अश्विनेकाहेनातिक्लम्यते । अश्वस्यैका-

ह्वगम इति खञ् ।) यद्वर्त्म एकेनाश्वेन एकेन

दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाय एक

दिने यावार पथ इति भाषा ।

आषाढः, पुं, (आषाढ्या नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा

यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्तः कालः इति

अण् । पलाशदण्डपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य

इति विशाखाषाढादण मश्यादण्डयोरित्यण् ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवेः

मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्वोत्तराषाढान्यतर-

नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः ।

शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।

“अनल्पजल्पी प्रमदाभिलाषी

प्रमादशीलो गुरुवत्सलश्च ।

बहुव्ययो मन्दहृताशनः स्या-

दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ व्रतिनां पलाशदण्डः ।

(“अथाजिनाषाढधरः प्रमत्तमवाक्

ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा” ।

इति कुमारः । ५।३० ।)

मलयपर्वतः । इति मेदिनी ॥

आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + स्वार्थे

क् ।) आषाढमासः ॥

आषाढभवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गल-

ग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते त्रि ॥

आषाढा, स्त्री, पूर्वाषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढा-

नक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आषाढाभूः, णं, (आषाढा + भू + क्तिप् ।) मङ्गलग्रहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आषाढी, स्त्री, (आषाढस्य इयं । आषाढ + अण् +
डोप् ।) आषाढमासस्य पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥
आङ्गः, स्त्री, (अङ्गुते व्याप्नोतीति अङ्ग + ङन् टडिच्च ।)
आकाशं । इत्युणादिकोषः ॥

आस, जि ड ल उपवेशने । (अदा०-आत्म० अक०-
सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ विद्यमानतायां ।
इति तट्टीका ॥

(“आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः” ।

इति रामायणे १ काण्डे) जि आसितोऽस्ति । ल ड
आस्ते सिंहासने नृपः । विद्यमानतायामप्ययं ।
आकाशमास्ते । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि)
सम्यगुपवेशने । व्याप्तौ । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।

“वीरासनैर्ध्यानजुषाम्घोषा-
ममी समध्यासितवेदिमध्याः” ।

(अनु) पञ्चादुपवेशने । यथा रघौ, २।२४ ।

“तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा-

मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः” । इति ।

उपासनायां । यथा रामायणे,—

“ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्” ।
इति ।

(अभि) अभ्यासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा माघे ।
२।४२ ।

“विधाय वैरं सामर्षं नरोऽरौ य उदासते” ।
इति ।

(उप) समीपोपवेशने । यथा मनुः, ४।१५४ ।

“कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विधात्” ।
इति ।

बद्धाञ्जलिश्च गुरुसमीपमासीत इति तट्टीका ॥
उपासनायां । यथा,—

“मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते” ।

इति गीतायां १२।२ । सेवने । यथा,—

“उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः” ।

इति मनुः ३।१०४ । परपाकमुपासते सेवन्ते इति
तट्टीका । (निर्) निरासे । अपसारणे । (प्रति
+ सम्) प्रतिद्वन्द्वितयावस्थाने । “कोऽन्यः प्रति-
समासेत कालान्तकयमादृते” । इति भारतम् ।
इत्यादि ।)

आसः, णं, (अस्यन्ते शरा अनेनेति । अस् + करणे
घञ् ।) धनुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आसक्तिः, त्रि, (आङ् + सञ्ज + क्तः ।) आसक्तिवि-
शिष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रसितः ३ । इत्य-
मरः ॥ (विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टः ।
यथा, किराते ११।३४ ।

“असक्तास्तासमी मूढा वामशीला हि जन्तवः” ।)

आसक्तां, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तः ।) नित्यं । सततं ।
अविरतं । इति जटाधरः ॥

आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तिन् ।) आनुरक्तिः ।
आसङ्गः ॥

आसङ्गः, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + अच् ।) अनवरतं ।
नित्यं । सततं । तद्युक्ते त्रि । इति जटाधरः ॥

आस

(यथा, कुमारः १।५।

“न घटपदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते” ।)

तुवरी । सौराष्ट्रमृत्तिका इति यावत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आसक्तिः ॥ (यथा, गीतायां ४।२० ।
“त्यक्ता कर्मफलसङ्गमिदं तपो निराश्रयः” ।)

आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + डोप् ।) चक्र-
वातः । वातधमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घू-
रण्या वातास इति भाषा ।

आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ् + क्तिन् ।) सङ्गमः ।
लाभः । इति मेदिनी ॥ (अविच्छेदः । निरन्तरं ।
यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।

“वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तिरुक्तः पदोच्चयः” ।
आसत्तिर्बुद्धविच्छेदः” इति तट्टीका ।)

न्यायमते पदसन्निधानकारणं । यत्पदार्थस्य यत्प-
दार्थनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरवधानेनोपस्थिति-
कारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +
अधिकरणे + ल्युट् ।) पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि
भाषा । हस्तिस्तम्भदेशः । यत्र महामात्रो निव-
सति । विजिगोषोर्दुर्गादोनवर्द्धयतः स्थितिः । इत्य-
मरः ॥ यात्रानिवर्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्ग-
योगस्य ततोययोगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचर-
णादिसंस्थानविशेषः । यथा,—

“पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रं वच्चासनं तथा ।

वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्” ॥
तेषां क्रमः ।

“उर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।

अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्तथा ॥
पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ १ ॥

जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।

ऋजुकायो विशेषमन्त्री स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥ २ ॥
सीमन्त्याः पार्श्वयोर्न्यसेद्गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् ।

तृषणाधःपादपार्थिवं पार्थिव्यां परिवन्धयेत् ॥

भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम् ॥ ३ ॥

उर्वोः पादौ क्रमान्नायेत् कृत्वा प्रत्यङ्मुखाङ्गुली ।

करौ निदध्यादाख्यातं वच्चासनमनुत्तमम् ॥ ४ ॥

एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् ।

ऋजुकायो विशेषमन्त्री वीरासनमितीरितम्” ॥ ५ ॥

इति तन्त्रसारः ॥ अन्यच्च ।

“आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।

चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम् ॥

आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं हयमुच्यते ।

एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्” ॥

इति निरुक्ततन्त्रम् ॥

शृङ्गारासनानि बन्धशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।

अभिगवानुवाच ।

“उपचारान् प्रवक्ष्यामि शृणु शोडश भैरव ।

यैः सम्यक् तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तितः ॥

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दासजमेव वा ।

वास्त्रं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे हजेत् ॥

आस

पौष्पासनं यदिहितं यस्य तद्यदि गर्भकम् ॥
निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं द्वारि चोत्सृजेत् ।

पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशसूत्रादिसंयुतं ॥

अतिप्रोतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव ।

यच्चदारुसमुद्भूतमासनं मण्डलं शुभम् ॥

नोच्छ्रायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् ॥

अन्यदारुद्रवश्चापि दद्यादासनमुत्तमम् ॥

सकण्टकं क्षीरयुक्तं दाससारविवर्जितम् ।

चैत्यमशानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥

वाक्कलं कोषजं फालं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम् ।

रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् ॥

अनेन रचितं दद्यादासनं चैष्टभूतये ।

सिंहव्याघ्रतरङ्गाणां क्रागस्य महिषस्य च ॥

गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्मणः ।

हमरस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम् ॥

चर्मभिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् ।

वास्त्रेषु कम्बलं शस्तमासनं देवतुष्टये ॥

राङ्गवं चार्मणं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् ।

यच्चासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् ॥

सर्वेषामपि देवानाम्घोषाञ्च यतात्मनाम् ।

योगपीठस्य सदृशमासनं स्थानमुच्यते ॥

आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं सुक्तिमाप्नुयात् ।

हमरो रोहितो न्यङ्कुः सन्वरो वम्भुर्गो रुद्रः ॥

शृणैर्हरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः ।

हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ॥

ऋधः खड्गो रुद्रश्चैव एषतश्च मृगस्तथा ।

एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च कीर्त्तिताः ॥

सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते ।

आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा ॥

शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् ।

आसनं देवताभ्यस्तु मुक्त्यै मुक्त्यै समुत्सृजेत् * ॥

अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव ।

यच्चासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

ऐशञ्च चार्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।

आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम् ॥

पूर्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम् ।

तत्सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके ॥

न यथेष्टासने भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः ।

काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेव सदा बुधः * ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् ।

षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्प्रेक्ष्यचतुरङ्गुलम् ॥

षडङ्गुलं वा कुर्यात् नोच्छ्रितं चात्र कारयेत् ।

पूर्वोक्तं वर्जयेद्द्वयमासनं पूजनेष्वपि ॥

वास्त्रं द्विहस्तान्नो दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम् ।

न त्र्यङ्गुलास्तथोच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत् ॥

यथेष्टं चार्मणं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् ॥

षडङ्गुलाधिकं कुर्यान्नोच्छ्रितन्तु कदाचन ।

काम्बलं चार्मणं चैलं महामायाप्रपूजने ॥

प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च ।

त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् ॥

बड्दीर्घं बड्धकुर्यात् तथैव बड्धविस्तृतम् ।

दारुभूमिसमं प्रोक्तमस्मापि सर्वकर्म्मणि ॥

एथक् एथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् ।
न यत्रमासनं कुर्थात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यङ्गसमुद्भूतमस्मिन् द्विरदादते ।
मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् ॥
चर्मपूर्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धमगस्य च ॥*॥
सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् ॥
तत्राप्यासनमासीनो नात्यन्तस्तु समाचरेत् ।
तोये शिलाभयं कुर्थादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
आसनं पादमधुना षट्शु वेताममैरव" ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आसु क्षेपने + ल्युः + प्रजायञ्) जीव-
कटक्षः । इति मेदिनी ॥ (जीवकक्षश्चेत्यस्य
विशेषो ज्ञेयः) ।

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + णासञ्चो
युच्) । स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप्) । विपणिः । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) । स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्ः, पुं, (आसं ददातोति । आस + ड) । वासु-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + आन्दादय-
श्चेति साधुः) । क्षुद्रखट्वा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे ५।४।४।१। "तस्मादस्मा आसन्दी-
माह्वरन्ति सैषा खादिरौ विट्पणा भवति येयं
वपुश्च्युता भरतानाम्") ।

आसन्नः, त्रि, (आङ् + सङ् + क्तः) । निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४। "आ-
सीनमासनशरीरपातः" । अस्ताभिमुखः सूर्यः) ।

आसवः, पुं, (आङ् + सञ् + अप्) । मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैरेयं २ शोधुः ३ । इत्यमरः ॥
"श्रीधुरिचरुसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकौष्णिकगुडधानास्त्रसंहितम्" ॥
इति माधवेन भेदः कृतस्तथापि सूक्ष्मनादृष्टे-
दमुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भनुः ११।६५ ।
"यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवं ।
तदुब्राह्मणेन नात्तयं देवानामश्रुता हरिः") ।
("यदपक्षौषधाम्भ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।
"आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः") ।
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥
"क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्" ।
"प्राकरः सुरभिः सादुर्हृद्यो नातिमदो जघुः" ।
इति न वामटः ॥
"मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धर्वस्तिरोगमुत् ।
जरबीयः परिशतो हृद्यो वर्णश्च प्राकरः" ॥

"रोचनो दीपनो हृद्यः शोभशोफार्शसंहितः ।
खेहक्षेत्रविकारघ्नो वर्णः पक्षरसो मतः" ॥
"मृष्टो भिन्नशृङ्गातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥
मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
लघुर्मध्वासवस्क्षेदी मेहकुलविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोफप्लीक्ष्णः सादुरवातघ्नत् ॥
तीक्ष्णः कषायो मदघ्नोर्नामकफगुल्मघ्नत् ॥
क्षमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
बल्यः पित्तहरो वर्णो मृष्टोक्षेदुरासवः" ॥)

आसवदुः, पुं, (आसवस्य दुः) । तालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आङ् + सङ् + णिच् + क्तः) ।
प्राप्तः । लब्धः । इत्यमरः ॥ (सन्निधापितः, आ-
योजितः, सम्पादितः) ।

आसारः, पुं, (आङ् + स + घञ्) । धारासंपातः ।
वेगवृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रश्नमितवनोप-
ज्ञवं साधु मूर्द्धा" । प्रसरणम् । सैन्यानां सर्वतो
व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६।
"तस्मात् दुर्गं दृष्टं कृत्वा सुभटासारसंयुतः") ।
सुहृद्बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२६।
"अज्ञातवीवधासारतोयशस्यो व्रजेत्तु यः") ।

आसीनः, त्रि, (आस् + शानच्) । उपविष्टः । इति
जटाधरः ॥ वसा लोक इत्यादि भाषा ।
आसीनप्रचलायितं, स्त्री, (आसोनेन उपविष्टेन प्र-
चलवदाचरितम्) । उपविश्य निद्रावशेन दोलनम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ङोला इति भाषा ।

आसुतिः, पुं, (आसूयते + आङ् + सञ् + क्तिन्) ।
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान
इति भाषा ।

आसुतीवलः, पुं, (आसुतिरस्यास्ति रजःकृत्वासुति-
परिषदौ वलच् । वलेति दीर्घः) । यज्वा । शौ-
ण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्यापालः, शूद्रजाति-
विशेषः) ।

आसुरः, पुं, (आसुर + प्रजायञ्) । असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
"ब्राह्मणायुधधाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरो द्रविणादानात्" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।
"जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते" ॥
इति मनुः ३।३१ ।

आसुरं, स्त्री, विडम्बनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
असुरस्य भावः । (यथा गीतायां ७।१५।
"न मां दुष्कृतिर्न मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः") ।
असुरसम्बन्धीये त्रि । इति आकरणम् ॥
आसुरं, त्रि, (असुरस्येदम् । असुर + अच्) । असुर-
सम्बन्धि । यथा —
"यस्मिन् नवे पुराणे च विभे देवा न जेमिरे ।
आसुरं तद्वेत् आङ्गं वृज्जं मन्त्रवर्जितम्" ॥

इति आङ्गत्वे ऋग्वेदीयमृष्टपरिशिष्टम् ।
अपि च ।
"स्नानं दानं तपः आङ्गमनन्तं राजदंष्ट्रिने ।
आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥
इति आङ्गत्वेतत्तयमवचनम् ॥*॥ आसुरसर्गो
यथा ।
"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।
न श्रौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्तु प्रकर्मणिः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहात् मृहीत्वा सद्गुहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिचरताः ॥
चिन्तामपरिमेयाश्च प्रलयान्तामपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥
आशापाशशतैर्वन्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्नो मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हृतः शत्रुर्हृनिष्ठो चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
आद्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्मि सृष्टशो मया ।
यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽसुखौ ॥
आत्मसम्भावितास्तन्वा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
अहङ्कारं बलं दयं कामं क्रोधश्च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रदिषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजहम्यशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्धधर्मा गतिम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं । असुर + तस्येदमित्यञ्
ततः ङीप्) । राजिका । राह सर्पा इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गत-
चिकित्साविशेषः । सा च क्षेदभेदाद्यात्मिका ।
इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचनः, त्रि, (न सिच्यते मनोऽच । नञ् + सिच्
+ अधिकरणे ल्युट् । ततः सार्धं अच्) । यस्य
दर्शने हृत्प्रेरन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।
अटमिक्तत् २ । इति हारावली ॥ (आ + सिच् +
करणे + ल्युट् । आसेचनपात्रम् । यथा, ऋग्वेदे
१।६५।१३ । "या यात्र पूज्य आसेचनानि") ।

आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् अच्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० म परिच्छेदे ।
"नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्पापम्") ।

आस्था

आखन्दनं, चि, (आङ् + खन्द + भावे ल्युट् ।)
तिरस्कारः । रणः । शोषणं । इति मेदिनी ।
(यथा, किराते ६।२५ । “चरणाखन्दननामिता-
चलेन्द्रः” ।)

आखन्दितं, स्त्री, (आङ् + खन्द + भावे + क्त ।) अश्व-
गतिविशेषः । स च सम्यगतिः । इत्यमरः ।

आखन्दितकं, स्त्री, (आखन्दितमेव स्वार्थे कन् ।)
आखन्दितं । अश्वानां पञ्चमगतिः । तत्पर्यायः ।
उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः ।
“उत्तेरितमुपकण्ठमाखन्दितकमित्यपि ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः” ।
हेमचन्द्रः ॥

आखरः, पुं, (आस्तीर्यतेऽसौ । आङ् + लृ + अप् ।)
करिकम्बलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वस्त्राद्यास्तरणं ॥
(यथा शान्तिशतके, २।१६ । “वासो वस्त्रल-
मास्तरः किशलयान्योक्तस्तरुणां तलम्” ॥)

आखरणं, स्त्री, (आस्तीर्यते यत् येन वा आङ् +
लृ + कर्मणि करणे वा ल्युट् ।) हस्तिपृष्ठस्थित-
चित्रकम्बलं । भुज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रवेणी २ वर्णः ३ परिस्त्रोमः ४ कुया ५ कुयः ६ ।
इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिस्त्रोमः ८ कुयं ९ ।
इत्यमरटीका ॥ (शय्या, कुशासनं । यथा रामा-
यणे, ३ काण्डे ।

“राष्ट्रवास्तरणे पूर्वमयोध्यामिवासने” ।

महाभारते, आदिपर्वणि ।

“दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयात् दृतराष्ट्रजः” ॥)

आस्तिकः, पुं, (अस्तीत्यस्य । अस्ति + ठक् ।) मुनि-
विशेषः । स तु जरत्कारमुनिपुत्रः । तत्पिता
गर्भस्थं तं ज्ञात्वास्तीत्युक्ता गत इत्यस्मादास्तिकः ।
(यथा,—

“अस्तीत्युक्ता गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तिकेति विश्रुतम्” ॥
इति महाभारतम् ॥

“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वामुकेस्तथा” ।
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ।)

आस्तिकः, चि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य ।
अस्ति + ठक् ।) नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीति-
वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानः २
आज्ञः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

“सत्यधर्मच्युतात् पुंसः क्रुद्धादाश्रयविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

आस्तिकार्थदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्पसत्रात्
निवृत्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा
आस्तिकमुनिवचनात् सर्पयज्ञात् विरराम इति
पौराणिकी कथा ।) जनमेजयो राजा । इति
शब्दरत्नावली ॥

आस्तीकः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आस्तीकजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता,
बह्वीतत्पुरुषः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आस्था, स्त्री, (आङ् + स्था + अङ् + टाप् ।) यत्नः ।

आस्फो

आलम्बनं । आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनी-
कारहेमचन्द्रौ ॥ (अज्ञा । आदरः । प्रतिष्ठा ।
यथा, रघौ १०।४३ ।

“दैवात् स्वर्गादबध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः” ।

“विनश्यरे विहायास्थां यशः पालय मित्र मे” ।

इति हितोपदेशः ॥)

आस्थानं, स्त्री, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आङ् +
स्था + ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किराते
१ । १६ । “अनेकराजन्यरथाश्वसंकुजं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्” ।)

यत्नः । इत्यजयः ॥ (आश्रयः । स्थानम् ।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + डीप् ।) सभा । इत्य-
मरः ॥ (“आस्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने
सम्पतन्” । इति रत्नावली ।)

आस्पदं, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पदं प्रति-
ष्ठायामिति निपातनात् सुट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म ।
इत्यमरः ॥ प्रभुत्वं । इति धरणी । स्थानं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे
ध्वंसीति न प्रत्ययः” । इति नागानन्दे । तथा च
रघौ ३।३६ ।

“नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं

तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम्” ।)

आस्पन्दनं, स्त्री, (आङ् + स्पन्द + ल्युट् ।) स्पन्दनं ।
कम्पनम् ॥

आस्कालः, पुं, (आङ् + स्कुल् + घञ् ।) हस्ति-
कर्णास्कालनं । हातिर काण नाडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भलज्जला । इति हारावली-त्रि-
काण्डशेषौ ॥ (आस्कालनं । सञ्चालनं ।)

आस्कालनं, स्त्री, (आङ् + स्कुल् + णिच् + ल्युट् ।)
आटोपः । प्रागल्भ्यम् ॥ (यथा रघौ ६।७३ ।

“येरावतास्कालनविस्मयः

सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन” ॥)

आस्फुजित्, पुं, (आस्फु + जि + क्तिप् ।) युक्ताचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आस्फोटः, पुं, (आङ् + स्फुट् + अच् ।) आस्फोट-
वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ आकन्द इति भाषा ।
शूरादेर्बाङ्गादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् ॥
“कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः” ।
इति महाभारते सभापर्वणि ॥)

आस्फोटकः, पुं, (आङ् + स्फुट् + क्तुल् ।) पर्वत-
जपीलुवृत्तः । इति शब्दमाला ॥ आकरोट इति
भाषा ।

आस्फोटनं, स्त्री, (आङ् + स्फुट् + ल्युट् ।) विकाशः ।
मुद्रणं । इति धरणी ॥ बाङ्गादिशब्दः । ताल
ठोका इत्यादि भाषा ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“आस्फोटननिनादांश्च बालानां तत्र खिलताम्” ॥
धान्यादेस्तुषविश्लेषकरणम् ।)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुजतेऽनया । स्फुट् + करणे-
ल्युट् + डीप् ।) वेधनिका । इत्यमरः ॥ तुरपन
भ्रमर इत्यादि भाषा ।

आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट्
+ अच् + टाप् ।) नवमस्त्री । नवमस्त्री । इति शब्द-

आह

रत्नावली ॥ (नवमस्त्रीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)
आस्फोटः, पुं, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट् +
अच् + एषोदरादित्वात् साधुः ।) अर्कवृत्तः ।
कोविदारकवृत्तः । इति मेदिनी ॥ भूपलाशवृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वाभटे ।

“मूलं सप्ताङ्गात्त्वक्शिरीषाश्वमारा-
दकान्मालयाश्चित्रकास्फोटनिम्बात् ।

वीजं कारुज्जं सार्धपं प्राप्नुनाटं
अष्टा जन्तुघ्नं क्रूषणं दे हरिद्रे” ॥)

अस्फोटकः, पुं, (आस्फोट एव स्वार्थे कन् ।) अक्-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आस्फोता, स्त्री, (आस्फोट + टाप् ।) अपराजिता ।
वनमल्लिका । इति मेदिनी ॥ सारिवावृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः । वृत्तविशेषः । ह्यापरमाजीति
ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविषरोगनाशित्वं ।
इति राजवल्लभः ॥

आस्यं, स्त्री, (अस्यते ग्रासोऽस्मिन् इति असु क्षेपणे
कृत्यल्युट् इति ण्यत् । यदा आस्यन्दते अस्त्रादिना
प्रखवति इति स्यन्द प्रखवणे + ड ।) मुखं । मुख-
मध्यम् । (यथा, मनुः १।६५ ।)

“यस्यास्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः” ॥

(आस्ये भवमास्यं ।) मुखभवे चि । इति मेदिनी ॥

आस्यपत्रं, स्त्री, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत् ।) पत्रं ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गलः, पुं, (आस्यं लाङ्गलं भूविदारकयन्त्र-
मिव यस्य ।) शूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

आस्यलोम, [न्] स्त्री, (आस्यस्य लोमः ।) श्मश्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आस्या, स्त्री, (आस् + ण्यत् ।) स्थितिः । इत्यमरो
मेदिनी च ॥ (आसनं, इति वैद्यमाधवकररोग-
विनिश्चयसंग्रहे । यथा,—

“आस्यामुखं स्वप्नसुखं दधीनि”

सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,

“आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरो मुखा” ॥)

आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य मुखस्य आसव इव ।)
जाला । इति हेमचन्द्रः ॥ युतु लाल इत्यादि भाषा ।

आखपः, पुं, (आखं पिबतीति । आख + पा + क ।)
मूलानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (राक्षसः ।)

आखवः, पुं, (आङ् + खु + अच् ।) क्षोभः । कष्टं ।
इत्यमरः ॥

आह, व्य, (उवाच इत्यर्थे कालमात्रे निपातोऽयं ।)
क्षेपः । नियोगः । इति मेदिनी ॥ दृढसम्भावनं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः ।)
नासारोगविशेषः । नासाज्वर इति ख्यातः ।
तस्य लक्षणम् ।

“तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे ।

गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकः स्मृतः” ॥

इति वैद्यकम् ॥ (आहव इति कचिद्वैद्यके पाठः ।
तद्यथा, आहवज्वरस्य लक्षणम् ।

“शोथः सरक्तो नासायां यथास्त्रावौ ज्वरस्तथा ।
वातश्लेष्माद्युत्पद्य आहवाख्यं विनिर्दिशेत्” ॥

आहा

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सारत्ने ॥
 “दूर्वाचयं फलं माषकुलस्यौ वंशप्रचिका ।
 जलस्थलभवौ कर्णमोरटाखरमञ्जरी ॥
 दण्डोत्पलस्य मूलानि काथादष्टगुणैः ॥
 तत्पादशेषिते तैलं तुलां कृत्वा विपाचयेत् ।
 तत्तैलं प्रतिमर्षणं आह्वार्यं ज्वरं जयेत्” ॥
 *॥ दूर्वाचं तैलं *॥)

आहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्त ।) पुरातनवस्त्रं । नूतन-
 वस्त्रं । इति मेदिनी ॥ अर्थाय कवाक्यं । इत्यमरः ॥
 आहतः, चि, (आ + हन् + क्तः ।) गुणितः । ता-
 दितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवसं याति जयं
 वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः” । इति पञ्चतन्त्रम् ।
 ज्ञातः । मिथोक्तः । इत्यजयः ॥ निहतः । “द्युना विं-
 शतिराहताक्षौहिणीनाम्” । इति महाभारतम् ।)
 आहतः, पुं, (आहन्ते यः + आङ् + हन् + कर्मणि
 + क्तः ।) आनकः । उक्ता । इति मेदिनी ॥
 आहतलक्षणः, चि, (आहतं अभ्यस्तं लक्षणं यस्य ।)
 गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यातः । तत्पर्यायः । कृत-
 लक्षणः २ । इत्यमरः ॥
 आहारः, पुं, (आङ् + ह + अच् ।) उच्छ्वासः ।
 अन्तर्मुखश्वासः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहरण-
 शीले वाच्यलिङ्ग एव । यथा, रघौ १।४६ ।
 “वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः” ।)
 आहरणं, स्त्री, (आङ् + ह + भावे ल्यट् ।) द्रव्या-
 द्यानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणं ।
 “मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाङ्गानमेव च ।
 क्षपनं पूजनञ्चैव विसर्जनगतः परः” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 आहवः, पुं, (आह्वयते अरिर्वस्मिन् । आङ् + क् +
 अप् ।) युद्धं ।
 (“यदाश्वौषं भोग्यमव्यन्तशूरम्
 हतं पार्थनाहवेष्टप्रपृथग्” ॥
 इति महाभारते आदिपर्वणि १।१८२ ।
 आह्वयते आह्वयदिकं यत्र । आङ् + ऊ + अप् ।)
 यच्चः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आहवनीयः, पुं, (आह्वयते आह्वयदिरस्मिन् । आङ्
 + ऊ + अनीयर् ।) यज्ञाभिविशेषः । इत्यमरः ।
 गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थं यः संस्क्रियते सः । इति
 भरतः ॥ (यथा, मनौ २।२३१ ।
 “गृहाराहवनीयस्तु सामिचेता गरीयसी” ।)
 आहारः, पुं, (आङ् + ह + घञ् ।) द्रव्यगन्नाभः-
 करणं । तत्पर्यायः । जग्धिः २ भोजनं ३ जेसनं ४
 क्षेपः ५ विषयः ६ न्यायः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८
 विषयः ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० भक्षणं
 ११ अग्रणं १२ । इति रत्नमाला ॥ अव्यवहारः
 १३ खदनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्य गुणाः । सद्यस्तृप्तिजनकत्वं । वनकारित्वं ।
 देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (“तमुवाच भगवानाच्येयः । हिताहारोपयोग एक-
 एव पुरुषस्याभिष्टुतिकरो भवति । अहिताहारो-
 पयोगः पुनर्थाधिनिमित्तमिति” ।
 “तमुवाच भगवानाच्येयः । यदाहारजातमभि-

आहा

वेश ! समाश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति,
 विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्वितं विद्धि त्वहितं
 विपरीतं इत्येतद्विताहितलक्षणमनपवादम्भवति
 एवं वादिनश्च भगवन्तमाच्येयमभिवेश उवाच ।
 भगवन्नन्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो
 विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानाच्येयः । येषां
 विदितमाहारतत्त्वमभिवेश ! गुणतो द्रव्यतः
 कर्मतः सर्वविषयतो मात्रादयो भावास्तत्र तदेव-
 मुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुप-
 दिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति
 तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त-
 स्तेषां हि बह्विधविकल्पा भवन्ति । आहारविधि-
 विशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्या-
 स्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था-
 भेदात् । स पुनर्द्वयोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् ।
 द्विविधः प्रभावो हिताहितोदकविशेषात् । चतु-
 र्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात् । षडा-
 खादो रसभेदतः षड्विधत्वात्” । इति चरकः ॥
 “यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिच्छते ।
 अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च” ॥
 इति च चरकः ॥
 “प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णजसाश्च षट्सु
 रसेवायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः” ॥
 “स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रकृतिर्भोग्यः
 सुखकरश्च भवति” ॥
 “आहारः प्रीयानः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
 आयुस्तेजःसमुत्साहस्यत्युजोऽभिविवर्द्धनः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥ स चिद्विधः । सात्विकः १ राज-
 सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—
 ८ श्लोकः ।
 “आयुः-सत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्द्धनः ।
 रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
 प्रियाः” । राजसिकारो यथा, ६ श्लोकः ।
 “कङ्कालव्यात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
 आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः” ॥
 तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
 “थातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम्” ॥
 इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहरणं ।
 इति मेदिनी ॥
 (“स पुनर्देवान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छ्या” ।
 इति महाभारतम् । आदिपर्वणि ७६ । सम्भव-
 पर्वणि ७६।३५ ।)
 आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।)
 शरीरस्थरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आहार्यं, चि, (आङ् + ह + ण्यत् ।) आगन्तुकं ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (“आहार्यैर्नयिमानं हि क्षयं दुःखेन हृद्यताम्”
 इति कामन्दकः ।) आहरणीयं । (यथा, मनुः
 ८.२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशजयशो-
 धितः” ।) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तच्च
 शस्त्रकर्मोद्विधं, तद्यथा ;—ह्येयं भेद्यं, रेख्यं

आहु

वेद्यं यध्यम्, आहार्यं, विश्रायं, जीव्यमिति” ।
 “आहार्यार्थं शर्करास्त्रिखो दण्डकर्ममलासरी” ।)
 आहार्यः पुं, नाथ्योक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषा
 दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
 हित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।
 “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।
 आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा” ॥)
 आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
 क्षत्रिमशोभा । चित्रभूषादिना कृतद्युतिः । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये रथ सर्गः,—
 “आहार्यशोभारहितैरमायैः
 ऐन्द्रिह्यं पुंभिः प्रचितान् स गोक्षान्” ।)
 आहावः, पुं, (आङ् + क् + अप् ।) निपातनात् षड्विः ।)
 कूपसमीपे पश्चाद्विजलपानार्थं कृतस्वल्पजलाशयः ।
 इत्यमरः ॥ चौवाचा इति भाषा । (आह्वयते ऽरि-
 रञ्च इति व्युत्पत्त्या ।) युद्धं । आह्वानं । इति धरणिः ॥
 (आह्वयते ऽव इति आ + ऊ + अधिकरणे घञ् ।)
 अग्निः ।)
 आहिकः, पुं, (अहिरिव आकृतिर्यस्य । अहि +
 ठक् ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतु-
 ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आहितः, चि, (आङ् + धा + क्तः ।) न्यस्तः ।
 अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥
 (यथा, किराते ।
 “व्यावर्त्तनैरहितैर्यमाहिताङ्गः” ।)
 आहितलक्षणः, चि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आह-
 तलक्षणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गुणादि-
 द्वारा ख्यातः ।
 आहिताग्निः, पुं, (आहितः स्थापितोऽग्निर्येन ।)
 साधिकः । अभिहोत्री इति स्मृतिः ॥
 (“न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः” ।
 इति मनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २ ४४ ॥
 “गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः” ।)
 आहितुण्डिकः, पुं, (अहितुण्डेन दीव्यति । अहितुण्ड
 + ठक् ।) व्यालयाही । साण्डिया इति भाषा ।
 इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
 “वैद्यसांवत्सराचार्याः स्वपक्षेऽधिकृताश्चराः ।
 यथाहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुषु” ।)
 आहुतं, स्त्री, (आङ् + ऊ + क्तः ।) मृहस्थानां पञ्च-
 महायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु न्ययः । इति
 जटाधरः ॥
 आहुतिः, स्त्री, (आ + ऊ + क्तिन् ।) देवोद्देशे मन्त्रो-
 चारणपूर्वकोऽभौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।
 देवयज्ञः २ होमः ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।
 “पुनानं पवनेऽर्द्धतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः” ।
 धर्मात् मरुद्व्यां जातः खनामख्यातो मरुद्देवः ।
 यथा हरिवंशे,—
 “मरुद्वती मरुतन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
 नऊषं चाहुतिं चैव चारिचं ब्रह्मपन्नगम्” ।)
 आहुत्यं, स्त्री, (आङ् + क् + अप् ।) कूपविशेषः
 तरवट इति काष्मीरादौ स्थातं । तत्पर्यायः ।

आह्नि

इलराख्यं २ तगरं ३ तरवटं ४ शिम्बीफलं ५
सुपुष्पं ६ पीतपुष्पं ७ काञ्चनपुष्पकं ८ नटपमा-
ङ्गल्यकं ९ शरत्पुष्पं १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं ।
श्रोतलत्वं । चतुर्हृतत्वम् । पित्तदाहमुखरोग-
कुष्ठकण्डूतिजन्तुशूलव्रणनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आहृतं, स्त्री, (आ + क्रे + क्त) प्रलयपर्यन्तं । यथा,—
“कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी” ॥
“आहृतानि आभूतानि प्रलयपर्यन्तानीति या-
वत्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहृतः, वि. (आङ् + क्रे + क्त) कृताहृतः ।
यथा,—

“प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।

आहृत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

आहृतिः, स्त्री, (आङ् + क्रे + क्तिन्) आहृतानं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आह्वयं, वि. (अहौ भवं । अहि + ङञ्) अहि-
सम्बन्धि । तद्विषयमादि । इत्यमरः ॥

आहो, य, (आ हन्तीति । आङ् + हन् + डो) ।
विकल्पः । इत्यमरः ॥ प्रश्नः । (यथा शाकुन्तले
पञ्चमाङ्के ।

“हारत्यागी भवान्याहो परस्त्रीस्पर्शपाशुलः” ।)

विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

“आहो निवर्त्यति समं हरिणाङ्गनाभिः” ।

इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।)

आहोपुरुषिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुरुषः । मयूर-
व्यंसकादित्वात् समासः । अहोपुरुषस्य भावः ।
अहोपुरुष + वुञ् + स्त्रीत्वात् टाप् ।) दर्पात्
यात्मनि सम्भावना सा । इत्यमरः ॥ अधिकार्य-
वचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं । आत्मविषय-
कार्यसिद्धिजननशक्त्याविष्करणं । इति भरतः ॥
(यथा, भट्टौ ५।२७ ।

“आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः” ।)

आहोस्ति, य, (आहो च स्तिञ्) आहो । वि-
कल्पः । इत्यमटीका ॥

आहः, पुं, (अहः समूहः) दिनसमूहः । इति
व्याकरणम् ॥

आहिकं, वि. (अहः निर्दत्तं । अहन् + ठञ्) ।
दिननिर्वर्त्यं । दिनसाध्यं । इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

आहिकं, स्त्री, (अहः निर्दत्तं । अहन् + ठञ्) ।
भोजनं । प्रकरणसमूहः । ग्रन्थभागः ।

नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ ७ रघुनन्दनभट्टाचार्यकृताहिकाचारतत्त्वोक्त-
कर्मणि संक्षेपेण लिख्यन्ते ॥

तत्र प्रथमयामार्जकृत्यम् ।

“ब्राह्मेमुहूर्त्तं जागरित्वा ब्रह्मविष्णुशिवनवग्रहान्
स्मृत्वा गुरुप्रणामं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाव्य
तद्विवेककर्तव्यधर्मकर्मार्थं चिन्तयेत् ॥

ततः शयनादुत्थाय रात्रिवासस्यक्ता पृथिवीं

आह्नि

नमस्कृत्य दक्षिणचरणं भूमौ विन्यस्य कर्कोट-
कनागदमयन्तीनलश्रुतपुर्णराजकार्तवीर्यार्जुनान्
स्मृत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचामेत् ॥

ततः नैऋत्यां दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
सर्गं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा हिराचम्य हरिं
स्मृत्वा दिवा सूर्यं रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे
अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे निषिद्धदिने
च द्वादशगण्डूषजलैः पत्रैर्वा मुखं शोधयित्वा
हिराचामेत् ।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातर्पणञ्च कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ स्नानाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्जनं मन्त्रस्नानञ्च कृत्वा
सन्धोपासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शादिदर्शनं दधिदूर्वादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-
नञ्च कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामार्जकृत्यम् ॥

वेदविद्याध्यासः । समित्पुष्पाद्याहरणञ्च ॥ * ॥

अथ तृतीययामार्जकृत्यम् ।

गुरुदेवधार्मिकोपासनं । कुटुम्बभरणार्थमीश्वरो-
पासनादि च ॥ *

अथ चतुर्थयामार्जकृत्यम् ।

मध्याह्नस्नानं । तत्र परखातोदके चेत् तदा सप्त
पञ्च चीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्त्वा नाभि-
मात्रोदके कुशहस्तः सशिरस्कामज्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्कल्य यथाविधि त्रिनिमज्जेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रपाण्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

ततः अष्टममुहूर्त्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
काले उपयुज्येत ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामार्जकृत्यम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्मणी काम्यबलिकर्म वामदेवगानं
गानाशक्तौ तस्य त्रिः पाठः पार्वणश्राद्धानन्तरं
बलिवैश्वदेवकर्मणी कर्तव्ये ॥

बलिकर्मानन्तरमतिथिलाभार्थं मुहूर्त्तं गोदोहन-
कालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत । तन्नाशे भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथिलाभे नि-
त्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये
भिक्षां दद्यात् । अतिथिलाभे ब्राह्मणाय दानं
तदसम्भवे अग्नौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं । वामदेवगानं तदशक्तौ ऋक्-
त्रयं पठेत् । नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये वज्रितर्प-
णाभ्यां पिण्डयज्ञसिद्धिः ॥ ततो गोयासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं ।
विष्णुपादोदकादिकं पूर्वमगृहीतञ्चेत् इदानीं
गृहीयात् ॥ ततः स्थानान्तरं न गत्वा मृद्धिर्घर्षणै-
र्मुखहस्तौ शोधयित्वा दद्यादिना दन्तलग्नसद्व्य-
मपनीय जलगण्डूषैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणिपादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्य एव भूमौ पादौ संस्थाप्य हिरा-
चम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादा-

आह्नि

ङ्गुष्ठे दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥

ततो महतीमार्जनाभावेऽशुचित्वादविलम्बमेव भो-
जनपात्रमुद्धृत्य उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं गोमयो-
दकाभ्यां सिञ्चेत् ॥

ततः सुस्थ आसने उपविश्य इष्टदेवतानाम् स्मृत्वा
अन्नजीर्णार्थं मन्त्रपाठपूर्वकवामहस्तेनोदरं परि-
मृज्य पादशतव्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्
कालं शयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम्
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामार्जकृत्यम् ।

इति हासपुराणादिश्रवणम् ॥

अथाष्टमयामार्जकृत्यम् ॥

लौकिकचिन्ताकरणम् । सायंसन्धोपासनम् ।
इष्टदेवतास्मरणदिकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिकृत्यम् ।

सन्धानन्तरमिष्टदेवतामन्त्रजपत्रिकालपाठ्यस्तव-
नारायणस्मरणानि कुर्यात् ॥

ततोऽन्नादिपाके जाते पूर्ववद्वलिवैश्वदेवकर्मणी
कृत्वा अतिथिलाभेऽन्नादिकं तस्मै दत्त्वा अवश्य-
भरणीयैः सह सार्द्धप्रहराभ्यन्तरेऽनतिष्ठतं भु-
ञ्जीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकं भोक्तव्यम् ॥
प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याध्यासं कुर्यात् ॥ ततः
शयनं । शुचिदेशे खट्वोपरि शय्यां कृत्वा शिरो-
देशे पूर्णकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षा-
लितपाणिपादौ हिराचान्तः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिरा वा पद्मनाभं स्मृत्वा यामहयभ्यन्तरे
शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां
दक्षिणपार्श्वेन स्थापयेत् ॥

ततः अविलम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जलाभ्यां
लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्नायात् ॥
ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमात्रञ्च
कुर्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि लेपादिक्षा-
लनानन्तरमाचमनमात्रं न स्नानं ॥ क्षालनादेः
पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गौ न कुर्यात् । सम्भोगानन्तरं
तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयातां । अन्ता-
वपि गर्भवत्सेऽपि कामुकौमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गसूत्रस्नानं कु-
र्यात् ॥

ऋतुगमनं पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्या-
हिकाचारतत्त्वोक्तकर्म समाप्तं ॥ * ॥

आह्लादः, पुं, (आङ् + ऋद् + घञ्) । आनन्दः ।
हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

“नन्दस्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ।

आह्लय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलङ्कृतान्” ॥

आह्लादितः, वि. आनन्दितः । हृष्टः । जाताह्लादः ।
इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्लादशब्दात् इतप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

आह्लयः, पुं, (आङ् + क्रे + अच् । यद्वा आह्लेयायते
प्राप्यते इति । आह्ल + या + घञ्र्थकः) । नाम ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, बालकाण्डे ४ । ७ ॥

इ

“कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः काव्यं रामायणाङ्गयम्” ।
अष्टादशव्यवहारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः ।
यथाह मनुः अष्टमे । ४।५।६।७। “तेषामाद्यमृणा-
दानं” इत्युपक्रम्य । “स्त्रीपुंभर्मा विभागश्च द्यूत-
माङ्गय एव च” ।)

आज्ञा, स्त्री, (आज्ञानमिति । आङ् + ज्ञे + अङ् ।)
नाम । संज्ञा । इत्यमरः ॥

आज्ञानं, स्त्री, (आङ् + ज्ञे + भावे ल्युट् ।) आवा-
हनं । डाका इति भाषा । तत्पर्यायः । ह्रतिः २
आकारणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६।१२६ ।
“जन्मज्येष्ठेन चाज्ञानं स्वप्नाच्छास्त्रमपि स्मृतम्” ।)
(आह्वयतेऽनेन । करणे ल्युट् ।) नाम । इति शब्द-
रत्नावली ॥

इ

इ, इकारः । तृतीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
तालु । स च ऋसो दीर्घः स्तुतश्च भवति ।
(अथ च उदात्तानुदात्तसरिदुभेदात् त्रिविधः ।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
एतेन षड्विध एव ।)

“इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम् ।
हरिब्रह्ममयं वर्णं सदा रुद्रयुतं प्रिये ॥
सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममयं तथा ।
सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां ।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्द्धाधः कुजिता मध्ये रेखा तत्सङ्गता भवेत् ।
लक्ष्मीर्वाणी तथेन्द्राणी क्रमात्तास्त्रेव संवसेत् ॥
श्रीर्धामःकुक्षिता रेखा दक्षोर्द्धा कामरूपिणी ।
मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् * ॥ (यद्यपि सिद्धान्त-
कौमुद्यां “इच्युशानाम् तालु” इति सामान्यतः
उक्तं तथापि शब्देन्दुशेखरादिष्वस्य विस्तरतो
विवृतिरुक्ता । यथा,— “तुल्यास्य प्रयत्नमिति
सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्प्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेर्त्वेव पाठः ।
एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावितात् ।
तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो
नाम वायुः ऊर्द्धमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
नान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा-
त्पत्तिस्तत्रोत्पत्तेः । प्राक्जिह्वागोपाग्रमध्यमूलानि
वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति
तदा स्पृष्टता ईषत्स्पर्श ईषत्स्पर्शता समी-
पावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता अतएव
इच्युशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चा-
रयितव्ये जिह्वायादीनां तालुस्थानेन सम्यक् स्पर्शः
यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोः समीपदू-
रावस्थानं । स्पृष्टं प्रयत्नमिति यतेर्नपुंसके भावे
ल्युट् । प्रयत्नमित्यपपाठः नङन्तस्य पुंस्त्वत्वात् ।

इल

“शेषाः स्पृष्टा हलप्रोक्ताः” इत्यादि । यथा,
शिञ्जायां शब्देन्दुसारः । तथाहि “अचोऽस्पृष्टाः
यणस्वीषत् नेमस्पृष्टाः शृलः स्मृताः । “शेषाः
स्पृष्टाः हलप्रोक्ताः” इत्यादि । अत्र अचः
अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्वीषत्
अस्पृष्टा इत्यनुष्यन्ते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता
इत्यर्थः । नेम इत्येज् तेन शृलः ईषत् विवृताः
यणमपेक्ष्याधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः । अपि च—
“अभिमीले एरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । हो-
तारं रत्नधातमम्” । ईले इत्येतत् समस्तमपि-
पदमनुदात्तम् “तिङ्ङितिङ्” इति सूत्रेण अति-
ङन्तादभिप्रोक्तात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य
निघातविधानात् अभिमील इति पदयोः सं-
हिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्
“उदात्तानुदात्तस्वरितः” इति सूत्रेण उदात्तात्
परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थेनानु-
दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य
ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्
संहितायाम् पूर्वस्येकारस्य नितरां उदात्तत्वम् ।
अपरश्च तात्त्वादित्यान्माभ्यन्तरप्रयत्न इति सूच्य-
ते । अत्र मूलम् पाणिनीयशिञ्जाग्रथे । यथा,—
“काण्ठावह्वा विच्युशस्तालव्या ओष्ठजावुपू” ।
“सराणासुष्णाश्चैव विवृतं करणं मतम्” ।)

तस्य नामानि यथा,—
“इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः ॥
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्ता च पावका” ।
इति वर्णाभिधानतन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यास-
धृतमन्त्रः “इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो
वामचक्षुषि” । इति ।)

इ, १ गतौ । (आदि-इलपक्षे अदां-परं-सकं-अनिट् ।)
इल, २ अयति । ल एति । पृथक्पाठसामर्थ्यात् पूर्वो
न लिट् । शेषस्तु इल गताविति प्रसिद्धः । यिनो-
ऽज्याविद्यादिषु ग्रहणमस्यैव । इति दुर्गादासः ॥
(उत् ।) उदये । समुन्नतौ । यथा,—
“उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्दिभागे” इति ।
(अभि + उत् ।) अभ्युदये । समुन्नतौ । सर्वोऽगत्यर्था
ज्ञानार्थाः प्रात्यर्थाश्च इत्यनेन प्रात्यर्थेऽप्यस्य बङ्गलः
प्रयोगः । यथा,—मनुः ।
“ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन श्रूयताम्” ।
“अथमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ।
इति साहित्यदर्पणम् । (अति) अतिक्रमे । परा-
भवे । यथा, हितोपदेशे । १ ।
“अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्द्धि वर्तते” ।
“ततः परं जनस्थानं क्रोशत्रयमतीत्य वै” ।
इति रामायणे । (अनु) अनुकरणम् ।
“धातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्पणः ।
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कश्चन” ॥
इति महाभारते । (अप) अपगमने । पलायने ।

इष्टु

“प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते” । इति शाकुन्तले ।
(सम् + आ) सम्मिलने । “देवास्वैतान् सभत्यो-
चूर्न्यायं वः शिशुरक्तवान्” । इति मनुः । २ ।
१५२ । इत्यादयो ज्ञेयाः ।)

इ, ल, स्मृत्यां । (अदां-परं-सकं-अनिट् ।) अधि-
पूर्वोऽयं । अधिग्रहणं अन्यपूर्वस्य किवलस्य च
प्रयोगनिरासार्थं । एवं सर्वत्र । ल अध्येति तव
लक्षणाः । इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं । इन्व-
दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

इ ड ल अथयने । (अदां-आ-सकं-अनिट् ।) अधिपूर्वोऽयं ।
अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
ग्रहणं । ड ल वेदमधीते विप्रः । इति दुर्गादासः ॥
“यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः”
इति मनुः । २।१३७ ।)

इ, व्य, भेदः । क्रोधीक्तिः । अपाकरणं । अनुकम्पा ।
इति मेदिनी ॥ खेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

इरेजः, पुं, लङ्प्रदेशजातस्तेज्जातिविशेषः । यथा,—
“अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः ।
इरेजा नव षट् पञ्च लङ्प्रजाश्चापि भाविनः” ॥
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इ, [स] व्य, कोपः । सन्तापः । दुःखभावना । इति
शब्दरत्नावली ॥

इ, पुं, (अस्य विष्णोः श्रीलक्ष्मण्यापत्यम् पुमान् ।
अ + इच् ।) कामदेवः । इति पुरुषोत्तमहला-
युधौ ॥ यथा, आभेये एकाक्षराभिधानम् ।

“इः कामे रतिलक्ष्मणोरी उः शिवे ब्रह्माकाश उः” ॥

इकाटः, पुं, लङ्प्रदेशः । तत्पर्यायः । बज्रमूलः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कोशाङ्गः ३ इकाटः ४ । इति
हारावली । (इकाटशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

इक्षुः, पुं, (इक्षतेऽभिलक्ष्यतेऽसौ इति । इष् + क्स् ।) खनामख्यातदण्डं । आक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रसालः २ । इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपचः ७ मधुदण्डः ८
वृक्षः ९ गुडदण्डः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृत्पुष्पः ११ महारसः १२ असिपचः १३ को-
शकारः १४ इक्षुवः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
पयोधरः १६ । इति जटाधरः ॥ * तस्य भेदाः ।
वंशकः १ कान्तारः २ भोरुः ३ पौण्ड्रः ४ । इति
रत्नमाला ॥ सामान्येक्षुगुणाः । रक्तपित्तनाशित्वं ।
बलशुक्रकफकारित्वं । प्रागे मधुरत्वं । क्षिग्धत्वं ।
गुरुत्वं । शीतलत्वं । मूत्रसृजिकारित्वञ्च । तस्य
मूले अतिमधुरत्वं । मध्ये मधुरत्वं । यत्थित्वञ्च-
यभागेषु लवणरसत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
मूलादूर्द्ध्वं मधुरत्वं । मध्ये अतिमधुरत्वं । अग्र
क्रमाक्षुवणत्वं नीरसत्वञ्च । अशुक्ते इक्षुमक्षुगुणः ।
पित्तदाहत्वं । शुक्ते वातप्रकोपणत्वं । शुक्तिमध्ये
गुरुतरत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-
डितेक्षुरसगुणाः । हिमत्वं । शुक्रकारित्वं । दन्ति-
जनकत्वम् । जीवनहितकारित्वम् । वायुरक्तपित्त
नाशित्वं । खादुत्वं । क्षिग्धत्वं । प्रीतिदाहत्वं । रक्त-
वर्द्धकत्वं । मुखप्रज्ञादकारित्वं । धातुवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । रक्तदोषभ्रमशमन-

इष्टु

कारित्वं। अल्पश्लेष्मदाढत्वं। हृद्यत्वं। रुचिजनकत्वं।
मूत्रशुद्धिकारित्वं। देहस्य कान्तिदाढत्वं। बल-
कारित्वं। पीयूषोपमत्वं। त्रिदोषशमनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः।
रक्तशुक्लकारित्वं। शीतलत्वं। सारकत्वं। रुचि-
करत्वं। दाहजनकत्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ अ-
पि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणवद्गुणत्वं। किञ्चित्
पित्तवायुनाशित्वं। अकोमलत्वं। अस्वादुत्वं।
क्षीरविद्युम्भदाहकारित्वञ्च। पर्युषिततद्रसगुणाः।
वान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। जाद्यप्रतिशयायरोग-
दाढत्वं। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तत्पक्वरसगुणाः। गुरुत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवात-
नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ खिग्धत्वं। अति-
शयगुरुत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकाराः॥

“लसीकापाणितगडखण्डमत्युष्टिकासिताः।
निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम्”॥
इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तत्रेक्षोर्नामानि
गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गडमूलोऽसिपत्रञ्च तथा मधुदण्डः स्मृतः॥
इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृथाः कफप्रदाः।
स्वादुपाकरसाः खिग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः”॥*॥
अथेक्षुभेदाः।

“पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि”॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः।

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः।
सुशीतो वृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा”॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः”॥*॥

अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुर्गुरुवृध्यः श्लेष्मलो वृंहणः सरः”॥*॥

अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः।

“दीर्घपोरः सुकठिनः सत्तारो वंशकः स्मृतः”॥*॥

अथ शतपोरकगुणाः।

“शतपर्णा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विशेषात् किञ्चिदुष्णञ्च सत्तारः पवनापहः”॥*॥

अथ मनोगुप्तागुणाः।

“मनोगुप्ता वातहरी दृष्णामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी”॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

“तापसेक्षुर्भवेत् मृद्वी मधुरा श्लेष्मकौपना।
तर्पणा रुचिकृत्वापि वृथा च बलकारिणी”॥*॥

अथ बालयववृद्धेक्षुगुणाः।

“बाल इक्षुः कफं कुर्यान्भेदोभेदकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च पित्तनुत्॥
रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृत् बलवीर्यकृत्”॥*॥

अथाक्षुभेदेन भेदः।

इष्टु

“मूले तु मधुरोऽयं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे ग्रन्थिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो जनैः”॥*॥

अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः॥

“दन्तनिष्पीडितस्येक्षोः रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः”॥*॥

अथ यन्त्रपीडितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“मूलाग्रजन्तु ग्रन्थादिपीडनान्मलसंकरात्।
किञ्चित् कालं विष्टया च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥
तस्माद्विदाही विद्युम्भी गुरुः स्यादयान्त्रिको रसः”॥

अथ पर्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यन्तो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः”॥*॥

अथ पक्वसेक्षुरसस्य गुणाः।

“पक्वो रसो गुरुः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्॥
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः”॥*॥

अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।

“इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
गुरवो मधुरा बल्याः खिग्धा वातहराः सराः॥
वृथा मोहहराः शीता वृंहणा विषहारिणः”॥
इति भावप्रकाशः॥

(अथ श्वेतेक्षुगुणाः।

“रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारणमुत्तमः।
खिग्धश्च तर्पणो वृथो वृंहणश्च सजीवनः॥
स्वादुगुणाभिबलत्वाद्वातपित्तप्रशान्तिकृत्।
वृथोऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफक्षन्मतः”॥

अथ कृष्णेक्षुगुणाः।

“तद्वत् सुकृष्णो भवनं गुणानां
वृथो भवेत्तर्पणवृंहणश्च।
सजीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषापहर्त्ता व्रणशोककारी”॥*॥

अथ यन्त्रेक्षुरसगुणाः।

“यन्त्रेण पीडितरसः कथितो गुरुश्च
वृध्यः कफश्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च।
पाके विदाहिवलक्षश्च सुशोभनश्च
संसेवितो रुधिरपित्तश्च निहन्ति”॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तेन पीडितरसो रुचिकृद्गुरुश्च
सन्तर्पणो बलकरः कफक्षन्मम्रः।
विद्युम्भकोऽपि रुधिरश्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च”॥*॥

अथ पक्वरसगुणाः॥

“पक्वो गुरतरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहृत्।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकासनुत्”॥*॥
इति हारीतः। तथा च वाभटः शार्ङ्गधरश्च।

“इक्षोः रसो गुरुः खिग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत्।
वृध्यः शीतोऽक्षपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः।
सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः॥
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात्।
किञ्चित्कालं विष्टया च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥
विदाही गुरुविद्युम्भी तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः॥
श्रातपर्णककान्तारगैपाणाद्यास्ततः क्रमात्।

इष्टु

सत्ताराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः”॥
“वृध्यः शीतः स्थिरः खिग्धो वृंहणो मधुरो रसः।
श्लेष्मणो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकादंशको वरः”॥
इति चरकः॥ तथा च सुश्रुते॥

“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरवः शीताः खिग्ध-
बल्या वृथा मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकप-
कराश्चेति ते चानेकविधाः। तदुपधा,—
“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्यौल्यादुगुणान् वक्ष्याम्यतः परम्॥
सुशीतो मधुरः खिग्धो वृंहणः श्लेष्मणः सरः।
अविदाही गुरुवृध्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सत्तारो वंशको मतः।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा॥
कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ।
एवंगुणस्तु काण्डेक्षुः स तु वातप्रकोपणः॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः॥
वक्त्रप्रकादगो वृथो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विद्युम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः॥
पक्वो गुरुः सरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्”॥
कोकिलाक्षदृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य काण्ड इव काण्डो यस्य।)
सुज्जकः। शरमुज्ज इति ख्यातः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।
“अपराश्वेदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्”।)
काण्डदण्डम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य गन्ध इव गन्धो यस्य।)
काण्डदण्डम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रगोक्षुरक-
दृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्।) गोक्षुरकदृक्षः।
गोखुरी इति भाषा। शुक्लभूमिकुष्माण्डः। को-
किलाक्षदृक्षः। कुणिया खारा इति भाषा।
काण्डदण्डम्। इत्यमरो भेदिनी च॥ काशिया
इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्।) भूमि-
कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (भूमिकुष्माण्ड-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः)।
इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षुस्तुल्या।) दण्डविशेषः। आ-
नाख इति ख्याता। तत्पर्यायः। इक्षुगन्धिका २
अनिक्षुः ३ इक्षुगन्धिका ४। इति रत्नमाळा॥
इक्षुर्भा, स्त्री, (इक्षुवृक्षस्य दूर्भो बन्ध इव दूर्भो-
यस्याः)। दण्डविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्भा २
पत्रालुः ३ दण्डपत्रिका ४। अस्या गुणाः। सुमधु-
रत्वं। खिग्धत्वं। ईषत्वाभायत्वं। कफपित्तहरत्वं।
रुचिजनकत्वं। कषुत्वं। परमदृष्टिकारित्वञ्च।

इक्षु

इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुनेत्रं, स्त्री, (इक्षुनेत्रं ।) इक्षुमूलं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

इक्षुपत्रः, पुं, (इक्षुः पत्रमिव तोक्ष्यं पत्रं यस्य ।)
यावनालनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जोयार इति भाषा ।

इक्षुप्रः, पुं, (इक्षुरिव पूर्यते । इक्षु + पु + क ।)
शरदणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरदणशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इक्षुबालिका, स्त्री, (इक्षुर्बालिकेव तदाकृतित्वात् ।)
इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ अनाखु इति
ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया
इति भाषा ।

इक्षुमूलं, स्त्री, (इक्षुः मूलमिव मूलं यस्य ।) वृक्षवि-
शेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंश-
नेत्रं ॥ वंशमूलं ५ मोरटकं ६ वंशपूरकं ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (“अतीव मधुरो मूलः” इति सुश्रुतः) ॥

इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षुर्योनिरुत्पत्तिकारणं ।) पुण्ड्रक-
इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्ड्रकः । शैत्य-
प्रसादमाधुर्यैर्वरः, इति वामटः + पौण्ड्रकशब्दे
चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति ।
इक्षु + रा + क ।) कोकिलाक्षरवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ कुलिया खारा इति भाषा । इक्षुः ।
गोक्षुरकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर + स्वार्थे + क्त ।) कोकिलाक्ष-
रवृक्षः । स्थूलशरः । काशदणं । इति राजनिर्घण्टः ।
“स्वयङ्गुमेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णं नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्” ॥
इति सुश्रुतः ॥

इक्षुरसः, पुं, (इक्षुरिव रसो यस्य ।) काशदणं ।
इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुरक्षस्य रसः । अस्य गुणाः
क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवन-
हितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्वं, तृप्तिजनकत्वं,
वायुरक्तपित्तनाशित्वं, स्वादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातु-
वर्द्धकत्वं च यथा भावप्रकाशः ।

“दन्तनिष्पीडितस्येक्षुरसः पित्तासनाशनः ।
शर्करासमवीर्यः स्याद्विवादी कफप्रदः” ॥
यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तशुक्रकारित्वम्, शी-
तलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, किञ्चित् पित्त-
वायुनाशित्वं, क्षीरविश्लम्भदाहकारित्वञ्च यथा,
भावप्रकाशे,—

“मूलाग्रजन्तुग्रन्थादिपीडनात् मलसंकरात् ।
किञ्चित्कालं विष्टयाय विवृतिं याति यान्त्रिकः ॥
तस्मात् विदाही विष्टम्भी गुरुः स्यात् यान्त्रिको
रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वं, वातज-
नकत्वं, जाड्यप्रतिश्यायरोगदाहत्वं, कफवायुकारि-
त्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

“रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यस्त्रो वातापहो गुरुः ।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः” ॥ * ॥
पक्षेक्षुरसगुणाः । गुह्यत्वं । सुतीक्ष्णत्वं । कफ-

इक्ष्वा

वातनाशित्वं । स्निग्धत्वं । अतिपाके विदाहत्वं ।
पित्तासदोषशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
“पक्षो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः” ॥ *

इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

“इक्षुर्विकारास्तृडाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः ।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धाः वातहराः सराः ।
वृथा मोहहराः शीता वृंहणा विषहारिणः” ॥

इक्षुरसक्वाथः, पुं, (इक्षुरसस्य क्वाथः ।) गुडः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याः ।)

इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य
उदभावः ।) इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली ।) क्षीर-
विदारी । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली लता ।)
क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।
पुण्ड्रिक्वाक् इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षुर्वाटीव ।) पुण्ड्रकः । इति
राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षुरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रमुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुशकटं, स्त्री, (इक्षुः क्षेपं । इक्षुशब्दात् क्षेपे
शकटशक्तिनौ इति शकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेपम् ।
इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।

इक्षुशक्तिनं, स्त्री, (इक्षुर्भवनं क्षेपं वा । इक्षु +
शक्तिन ।) इक्षुक्षेपं । इति व्याकरणम् ॥

इक्षुसारः, पुं, (इक्षुः सारः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्ष्वाकुः, पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + आङ् + क्त
+ भित्तद्धादित्वात् डः । यद्वा इक्षु इति शब्दं
अकतीति अक गतौ बाङलकादुण् ।) वैवस्वतमनु-
पुत्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्यवंशीयादि-
राजः । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् । ४ । १ ।

“विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्दित्वाकवेऽब्रवीत्” ।
इक्ष्वाकोर्गोत्रे जाताः इति व्युत्पत्त्या वाचलिङ्गाः ।

इक्ष्वाकुवंशोद्भवाः । यथा रघुः । १ । ७२ ।

“इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” ।)

इक्ष्वाकुः, स्त्री, (इक्षु + आङ् + क्त + डः ।) कडु-
कुम्भी । इत्यमरो मेदिनो च ॥ तितलाड इति
भाषा । (“इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण
काशश्वासच्छर्दिकफरोगेषूपयोगः” । इति सुश्रुते ।

“सिद्धं वक्ष्याम्येक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते” ।
अस्याः पर्यायो यथा ।

“लम्बाऽथ कटुकालावुत्तुम्भी पिण्डफला तथा ।
इक्ष्वाकौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना” ॥

अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।
“कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्त्ते कफकर्षिते ।
प्रतान्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते” ॥

अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।
“अपुष्पस्य प्रबालानां सुष्टिं प्रादेशसम्मिताम् ।
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे ॥
पुष्पादिषु च क्षत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।

इक्षि

योगाहरितपाण्डूनां सुरामखेन पञ्चमः ॥

फलस्य रसभागश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।

उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरमेदे सपीनसे ॥

हृतमध्येफलेजीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

जातं स्यात् कफजे कासे आसे वक्ष्याच्च तत्पिबेत् ॥

मस्तुना वा फलान्मथ्य पाण्डुकुष्ठविषाद्वितः ।

तेन तक्रं विषकं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥

अजाक्षीरेण वीजानि भावयेत् पाययेत् च ।

विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु क्षीपदेधु च ॥

तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।

कृदयेन्माल्यमात्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥

मक्षयेत्फलमथ्यं वा गुडैः पल्लेन च ।

इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्वृतम् ॥

पञ्चाशद्वृक्षजानि फणादीनां यथोत्तरम् ।

पिबेद्विष्टं वीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् ।

यच्छाङ्गकोविदाराद्यैर्मृष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥

कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः ।

गुल्ममेहे प्रसेके च कल्पां मांसरसैः पिबेत् ॥

नरः साधु वमयेवं न च दौर्बल्यमश्नुते” ॥

“इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचां ।

कुष्ठं किण्वामिकौ चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्” ॥

इति चरकः ॥

इक्ष्वारिः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य अरिः ।) काशदणं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-
तव्याः ।)

इक्ष्वालिका, पुं, (इक्षुरिव अलति व्याप्नोतीति ।)
काशदणं । इति भावप्रकाशः ॥

इक्ष्वालिका, स्त्री, (इक्ष्वालिका + टाप् ।) इक्षुतुल्या ।
इति रत्नमाला ॥ अनाखु इति भाषा । खागडा
इति केचित् ॥

इक्ष, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । एखति । इति
दुर्गादासः ॥

इख, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षते । इति
दुर्गादासः ॥

इग, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षति
इक्षितं । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।

“त्वया वृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेक्षति” ।
इक्षं, चि, (इगि + क ।) अक्षुतं । अक्षुतं । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।

“त्वया वृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेक्षति” ॥)

इक्ष्, पुं, (इक्ष् + घञ् ।) इक्षितं । ज्ञानं । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इक्षितं, स्त्री, (इगि + क्त ।) अभिप्रायानुरूपचेष्टा-
विष्करणं । ठार सङ्केत इत्यादि भाषा । तत्प-
र्यायः । आकारः २ इक्ष् ३ । इत्यमरः ॥ गमनं ।

चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥
“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्राविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इतोपदेशे सहृद्देः । (तथाच रघुः १ । २० ।)

इच्छुः

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च” ।
इच्छुः, पुं (इच्छं द्यति अवखण्डयतीति । इच्छ + दो + क । अस्य उक् ।) इच्छुदीदृक्षः । इत्यमर-भरती ।

(“इच्छुदन्तिक्तमधुरं खिग्धोष्णं कफवातजित्” ।
इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्यश्चेद्भुदीदृक्षे ज्ञेयः ॥)
इच्छुदी, स्त्री, (इच्छु + डीष् ।) दृक्षविशेषः । इच्छुदीदृक्ष इति भाषा । जीयापुता इति तु वज्रदेशीयाः प्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्यायः । तापसतरुः २ । इत्यमरः ॥ इच्छुपत्रः ३ विषकरुटः ॥ अनिलान्तकः ५ गौरत्वक् ६ तनुपत्रः ७ शूलारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकरुटः १० तैलफलः ११ पूतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ क्रोष्टुफलः १४ ।
(यथा रघुः १४।८२ ।

“ता इच्छुदीस्त्रेहृत्ततप्रदीप-
मास्तीर्यमेध्याजिनतल्पमन्तः” ॥)

अस्या गुणाः । मदगन्धित्वं । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । फेनिलत्वम् । लघुत्वम् । रसायनत्वम् । जन्तु-वातामयकफप्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्यायपूर्वकं गुणानाह ।
“इच्छुदोऽङ्गारवृक्षश्च तित्ताकलापसद्रुमः ।
इच्छुदः कुष्ठभूतादियह्रणविषकिमीन् ॥
हन्त्युष्णश्चित्रशूलघ्नस्तित्ताकः कटुपाकवान्” ।
इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्मतीदृक्षः । इति रत्नमाला ॥ नयाफट्की इति भाषा ।

इच्छुलः, पुं, स्त्री, इच्छुदीदृक्षः । इति भरती द्विरूप-कोषश्च ॥

इच्छा, स्त्री, (एषणं इच्छा । इष् + श + टाप् ।) मनोधर्मेविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २ वाक्का ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ दृष्ट ७ लिप्सा ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११ तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ रुक् १३ इषा १४ अद्वा १५ दृष्ट्या १६ दक्षिः १७ मतिः १८ दोहलं १९ कन्दः २० इट् २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ ५।४५ “योऽहिंसकानि भूतानि हिनन्त्यात्मसुखेच्छया” ॥) न्यायमते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरिच्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादित्युपायत्वधीर्यदि ॥
चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्” ॥
अस्याः प्रतिबन्धः । “बलवद्विद्यहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा + मतुप् । मस्य वः ।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । कामुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावसः, पुं, (इच्छयाभिलाषमात्रेणैव वसु धनं यस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छुः, त्रि, (इच्छतीति । इच्छातोनिपातनात् सिद्धम् ।) इच्छाविशिष्टः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति आकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ४।४।८ ।

इडा

(“शरण्यः शरण्येच्छूनां पितुरादेशपालकः” ॥)
इच्छुकः, पुं, (इच्छु + कन् ।) दृक्षविशेषः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ टावालेवु इति ख्यातः ।

इच्छुलः, पुं, (एतीति । इ + क्तिप् + तुक् ; इत् जल-मस्य ।) हिच्छुलदृक्षः । हिजल गाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । निचुलः २ अम्बुजः ३ । इत्यमरः ॥ (सपर्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“इच्छुलो हिच्छुलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।
ज्जलवेतसवद्देशो हिच्छुलोऽयं विषापहः” ॥)

इज्यः, पुं, (इज्या विद्यते यस्य । इज्या अर्घ्यं आद्यच् ।)
दृक्षस्पतिः । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ॥

(“जीवाकिंभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ॥)
इज्यः, त्रि, (इज्या पूजास्त्यस्य । अर्घ्यं आद्यच् ।)
गुरुः । पूजनीयः । इति मेदिनी ॥

इज्या, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे क्यप् + टाप् ।)
दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)

(“सोहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)
पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्मणि क्यप् ।)

गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति त्रि-काण्डशेषः ॥

इज्याशीलः, पुं, (इज्यां यज्ञं शीलयति पुनःपुनरा-चरतीति । इज्या + शील + ण ।) पुनःपुनर्यज्ञ-कर्त्ता । तत्पर्यायः । यायजूकः २ । इत्यमरः ॥

इच्छाकः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इच्छला मोचाचिड्डि इति भाषा । (चिड्डटशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्यां । (स्मादि-पर-सकं-सेट् ।) इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ इटति । इति दुर्गादासः ॥

इट्[स्त्री], (इष् + क्तिप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥
इट्चरः, पुं, (एषणमिति इट् । इष् + क्तिप् । तेन चरति इति । इष् + चर् + अच् ।) घण्टः । इत्य-मरः ॥ षाँड इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप् ।) बुधग्रहभार्या । सा इत्वाकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—

“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्यसंघनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः” ॥)

गौः । (यथा, भारते,—
“इडाज्यहोमाज्जतिभिर्मन्त्रशिन्धाविशारदैः” ॥)
वचनं । (देवीभेदः । यथा, हरिवंशे,—

“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा” ।)
पृथ्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते,

घोषयाचापर्वणि २३।१० ।
“पतत्रिसङ्घैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः” ॥) स्वर्गः ।

शरीरस्य वामभागस्था नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
(तथा च घटचक्रभेदेर श्लोके ।
“मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सयदत्ते
निघसे, मध्ये नाडी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्र-
सूर्याभिरूपा” ।

“मेरोर्मरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे वह्निर्भागे सयदत्ते
वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्या-
त्मिके नाडौ इडापिङ्गलानाडीद्वयमिति फलि-

इत

तार्थः । निघसे वर्त्तते” । ज्ञानसङ्कलनीतन्त्रे । ८ ।
“इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्मृता ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती ॥
एतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्तिता ।
तत्र खातः सदा योगी सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इयन्तु सकामकर्मानुष्ठायिजीवानां पुनरावर्त्ति-
कारिणी धूममार्गा पिठयानरूपिणी ।
अनयोरिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नैव ब्रह्म-
नाडी यस्यां नाड्यां इदं सर्वं विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।

“इडा च वामनिःश्वासः सोममण्डलगोचरा ।
पिठयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥१२॥
गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभट् ।
दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते ॥१३॥
तस्यान्ते सुषिरं स्तब्धं ब्रह्मनाडीति स्मरिभिः ॥१४॥
इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी ॥
सर्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वगं सर्वतोमुखम्” ॥१५॥
परं आसामिडादीनां नाडीनां शोधनमकुर्वन्
योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा च
भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ।

“ईमितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।
प्राणायामं ततो गार्गि जितासनगतोऽभ्यसेत् ॥
मृदासने कुशान् सम्यक् आस्तीर्यामृतमेव च ।
लम्बोदरश्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणे ॥
तदासने सुखासीनः सत्ये न्यस्येतरं करम् ।
समग्रीवशिराः सम्यक् संवतास्यः सुनिश्चलः ।
प्राड्मुखोदङ्मुखोवापि नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥
अतिभुक्तमभुक्तश्च वर्जयित्वा प्रयत्नतः ।
नाडीसंशोधनं कुर्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ॥
तथा क्लेशो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्वतः ।
नासाग्रे शशभट्ठवीजं चन्द्रातपवितानितम् ॥
सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।
विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चक्षुषी उभे ॥
इडया पूरयेद्वायुं बाह्यां दादशमाचकैः ।
ततोऽभिर्पूर्ववद्वायुं स्फुरज्ज्वालावलीयुतम् ।
रुषलं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम् ॥
ध्यायेद्द्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः ।
पुनः पिङ्गलयापूर्य्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥
तद्वद्विरेचयेद् वायुमिडया तु शनैः शनैः ।
त्रिचतुर्वत्सरश्चापि त्रिचतुर्मासमेव च ।
गुरुणोक्तप्रकारेण रहस्येवं समभ्यसेत्” ॥)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।
स्वल् । टाप् + अत इत्वम् ।) वरटा । वोक्ता इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + स्वार्थे क, इत्वम् ।) पृथ्वी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

इडिकः, पुं, (इडिक् + कै + ड ।) वनच्छगलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

इट्टरः, पुं, (इट् + ट् + अच् ।) इट्चरः । रुषः ।
इत्यमरटीकायां खामी ॥

इत, इ वन्ने । (इदित्-दिवां-आत्म-सकं-सेट् ।)
इ इत्यते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इड

इन्दुः

इतः, चि, (इ + क्त ।) गतः । स्मृतः । इति मेदिनी ।
(प्राप्तः । ज्ञाने, स्त्री ।)

इतः, [स्] व्य, (अस्मादिति निपातनात् सिद्धम् ।)

नियमः । पञ्चमर्थः । (यथा कुमारे २ । २८ ।

“तद्ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः” ।)
विभागः । इति विश्वः ॥

इतरः, चि, (इना कामेन तरतीति । इ + तु + अच्
यदा इतेन ज्ञानेन क्षीयते इति बाहुलकात् अरः ।)

अन्यः (“वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुः” । इति

रघुः । २ । ३१ ।) नीचः । इत्यमरः ॥

इतरविशेषः, ए, (इतरस्मात् विशेषः ।) अन्यप्रभेदः ॥

इतरेतरं, चि, अन्योऽयं । परस्परं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ यथा, रघुः । ७ । ५४ ।)

(“बृहद्वामौ तावितरेतरस्मात्
भङ्गं जयञ्चापतुरव्यवस्थम्” ।)

इतरेद्युः, [स्] व्य, (इतर + एद्युस् ।) इतरस्मिन्-
हनि । अन्यदिने । इत्यमरः ॥

इतस्ततः, व्य, अत्र तत्र । एखाने सेखाने इति भाषा ।
यथा,—

“हे सहस्रे रथानां स गजानामयुतं रणे ।

इतस्ततो धावमानः सुरयो रथिनां वरः” ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २०
अध्यायः ॥ अपि च ।

“ताडितास्तेन वीरेण फणोन्नास्तासमागताः ।

इतस्ततस्ते तन्मुक्ता गताः पातालमुज्जवाः” ॥

इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः ॥

इति, व्य, (इण + क्तिच् ।) हेतुः । (यथा, रघुः । २ । २२ ।

“वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां,

प्रत्यग्रहीत्वेति ननन्दतुल्यौ” ।)

प्रकरणम् । (यथा, मनुः । २ । १५ ॥

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुसिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुतिः” ॥)

प्रकाशः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।

“दिलीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव” ॥)

आदिः । समाप्तिः । इत्यमरः ॥ निदर्शनम् ।

(“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः” ।

इति मनुः । १ । १० ।) प्रकारः । अनुकर्षः । पर-

कृतिः । इति मेदिनी ॥ (विवक्षानियमः । प्रत्यक्षं ।

अवधारणं । परामर्शः । मानम् । इत्यमरः ।

एवार्थः । “गुणानिखेव तान् विद्धि” । इति

रामायणे । १ म काण्डे ।)

इतिकथं, चि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य ।)

अश्रद्धेयं । नष्टं । इति मेदिनी ॥

इतिकथा, स्त्री, अर्थशून्यवाक्यं । इति मेदिनी ॥

इतिह, व्य, (इति एवं च ह किल च ।) पारम्पर्यो-

पदेशः । तत्पर्यायः । ऐतिह्यं २ । इत्यमरः ॥

इतिहासः, ए, (इतिह आस्तेऽस्मिन् । इतिह +

आस + घञ् ।) पूर्ववृत्तान्तः । प्राचीनकथा ।

तत्पर्यायः । पुरावृत्तः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ३ । २३२ ।

“आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च” ।)

आसादिप्रणीतभारतादिग्रन्थः । इति भरतः ॥

इत्कटः, ए, (इतं समीपस्थं जनं कटति आच्छादयति
फलान् इति । इत् + कट् + अच् ।) उत्तविशेषः ।

ओकडा इति भाषा । तत्पर्यायः । बज्रमूलः २

वाटीदीर्घः ३ खरच्छदः ४ । इति रत्नमाला ॥

(“वीरणशालिषष्टिकेक्षुबालिकादर्भकुशकाशगुन्ने-

कटकटणमूलानीति दशेभानि स्तन्यजननानि

भवन्ति” । इति चरकः ॥)

इत्किला, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

इत्थं, व्य, (इदम् + थम् । एतेतौरथोरिति इदा-

देशः ।) इदं प्रकारं । इति वोपदेवः ॥ इह प्रकार

इतिभाषा । (यथा रघौ । २ । २५ ।

“इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं

समं महिष्या महनीयकीर्तः” ।)

इत्थं, चि, (इ + क्यप् ।) गम्यः । इति व्याकरणम् ॥

इत्वरः, चि, (एतीति + इ + क्तरप् ।) क्रूरकर्मा ।

पथिकः । दुर्विधः । नीचः । इति हेमचन्द्रः ॥

इत्वरी, स्त्री, (एति परपुरुषं प्राप्नोतीति । इ +

क्तरप् + डीष् ।) असती । इत्यमरो मेदिनी च ॥

अभिसारिका । इति हेमचन्द्रः ॥

इद, इ, परमैश्वर्ये । (इदित् आदि-परं-सकं-सेट् ।)

इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्रः ।

इति दुर्गादासः ॥

इदं, [म्] चि, (एति, इण् गतौ, इणो दसुगिदि दश-

पादीवृत्तिः । यदा इन्दति, इदि परमैश्वर्ये, इन्देः

कमिर्नलोपश्चेति दीक्षितः ।) पुरोवर्तिवाचकसर्व-

नाम । इति व्याकरणम् ॥ इह इति भाषा ।

इदंकार्या, स्त्री, (इदम् कार्यं यस्याः ।) दुरालभा-

वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततीयवत्सरः ।

इति मलमासतत्त्वं ॥ अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

इदानीं, [न्] व्य, (इदम् + दानीं, इदम् इण् ।) अस्मिन्

काले । सम्प्रति । इत्यमरः ॥

(“इविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः” ।

इति रघुः । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थे क्युः ।) इदानी-

म्भवं । सम्प्रतिजातं । आधुनिकं । इति व्याकरणम् ॥

“वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः” ।

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । २६ ।)

इदावत्सरः, ए, (इदा इति वत्सरः ।) संवत्सरादि-

पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वत्सरे अन्न-

वस्त्रदानं महाफलम् । इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

(“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीदत्-

सरोऽसि” । इति वाजसनेयीसंहिता । २७ । ४५ ॥)

इजं, स्त्री, (इन्द + क्तः ।) आतपः । दीप्तिः । इति

मेदिनी ॥ आश्वर्यं । इति जटाधरः ॥

इजः, चि, निम्बलः । इति शब्दरत्नावली ॥

इदत्सरः, ए, इदावत्सरः । यथा,—

“संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्त्वनुवत्सरः ॥

पञ्चमो वत्सरस्तेषां तदेभिः पञ्चभिर्युगं ।

तेषु संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः ॥

सोम इदत्सरस्तेषां वायुश्चैवानुवत्सरः ।

रुद्रस्तु वत्सरो ज्येष्ठः पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः” ॥

इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्यायः ॥

इध्मं, स्त्री, (इन्ध + मक् ।) अग्निसन्दीपनकाष्ठम् ।

इत्यमरः ॥ जालानि काठ इति भाषा ।

(“तत्रेध्मानयने शुक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह” ।

इति भारते ।)

इनः, ए, (एतीति । इ + नक् ।) सूर्यः । प्रभुः । (“वसु

न इनस्पतिः” । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) नृपभेदः ।

इत्युणादिकोषः ॥

इनानी, स्त्री, वटपञ्जीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दम्बरं, स्त्री, (इन्दं महाहर्मम् अम्बरं नीलवस्त्रमिव ।)

इन्दीवरं । नीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥

इन्दिन्दिरः, ए, भ्रमरः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरच् + टाप् ।) लक्ष्मीः ।

इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषश्च ॥ (“मन्दं मन्दं

मन्दिरादिन्दिरैव” इति भामिनीविलासे ।)

शोभा । कान्तिः । यथा, “निशि निःसरदिन्दिरं

कथं तुलयामः कलयापि पङ्कजम्” । इति भामि-

नीविलासे ।)

इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिरायाः मन्दिरं वासस्थान-

मिव ।) विष्णुः । इति राजवल्गुः ॥

इन्दिरालयं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आलयः ।)

पद्मं । इति शब्दरत्नावली । स्त्रीत्वमभिधानात् ॥

इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः वरं प्रियं ।)

नीलोत्पलं । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्दिवरं, स्त्री, (इन्दीतीति । इदि परमैश्वर्ये, इगुप-

धात् किदिति इन् । इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं ।)

नीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥

इन्दीवरं, स्त्री, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं ।) नील-

पद्मं । तत्पर्यायः । नीलाम्बुजम् २ । इत्यमरः ।

कुवलयं ३ नीलाब्जं ४ नीलोत्पलं ५ । इति रत्न-

माला ॥ (“इन्दीवरेण नयनं सुखमम्बुजेन” । इति

कालिदासः । “इन्दीवरश्यामतनुर्वपोऽसौ” । इति

रघुः । ६ । ६५ ।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इन्दीवरिणी, स्त्री, (इन्दीवर + इनि डीष् ।) उत्प-

लिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलोत्पलसमूहः ।)

इन्दीवरी, स्त्री, (इन्दीवरमस्तस्याः । अर्श आद्यच्

गौरादित्वात् डीष् ।) शतमूलो । इति मेदिनी-

राजनिर्घण्टौ ॥

(“वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुशाण्डकेन्दीवरी”

इति परिभाषायां ।)

इन्दीवारं, स्त्री, (इन्द्या लक्ष्म्या वारो वरणं यस्मिन् ।)

इन्दीवरं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इन्दुः, ए, (उनक्ति अमृतधारया भुवं क्षिप्तां करोति

इति । उन्द + उ + आदेरिच् ।) चन्द्रः ।

(“दिलीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव” ।

इति रघुः । १ । १२ ।) कर्पूरः । इत्यमरः ॥

(चन्द्रसमसंख्याः एकसंख्यायुक्तः । मृगशिराश्चन्द्रम् ॥

“दिवाककिरणैर्जुष्टं स्पृष्टमिन्दुकैर्निशि” ।

इन्दु

इन्द्र

इन्द्र

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
 इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात् । इन्दु + कन् ।)
 अश्वत्थकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकमलं, स्त्री, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभं कमलं ।) सितो-
 त्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः ।)
 केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदये-
 ऽयं निश्चन्दतोतिभावः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुजनकः, पुं, (इन्दोर्जनकः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि-
 पर्वणि अष्टादशाध्याये द्रव्या । यथा, —
 “ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् ।
 प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुश्चञ्चलः” ॥ ३४ ॥)
 इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या । इन्दु + जन् + ड ।)
 नर्मदा नदी । इति हेमचन्द्रः । नर्मदा इति
 ख्याता । (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्
 खोतेवहा च । यथा, —
 “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कौर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥
 प्रियङ्गवास्रवणोपेता वानीरफलशालिनी ।
 प्रत्यक्सोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत” ॥
 इति भारते आदिपर्वणि ८६ अध्यायः ॥)
 इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः ।) बुधग्रहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभं पुष्पं यस्याः ।)
 कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषला-
 ङ्गला इति भाषा ।
 इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं विभर्त्तीति । इन्दु + भृ + क्तिप् ।)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पूर्णेन्दुर्विद्यते यस्याः । इन्दु +
 मतुप् ।) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती
 पूर्णिमेव आनन्ददायिका स्वनामख्याता विदर्भ-
 राजभगिनी, अजरारजपत्नी । यथा, — रघुः ।
 “अथेश्वरेण क्रथकौशिकानां
 स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः” ॥ ५।३६ ।
 “वसुधामपि हस्तगामिनी-
 मकरोदिन्दुमतीमिवापरां” ॥ ८।१ ।)
 इन्दुरत्नं, स्त्री, (इन्दुरिव शुभं रत्नम् ।) मुक्ता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखिव ।) अमृता ।
 सोमलता । शशिकला । इति मेदिनी । यमा-
 निका इति शब्दमाला ॥
 इन्दुलोहकं, स्त्री, (इन्दुलोह + कन् ।) रौप्यं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली लता ।) सोमलता । इति
 जटाधरः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो व्या-
 ख्येयाः ॥)

इन्दुरत्नं, स्त्री, (इन्दवे इन्दुलोकार्थे वा व्रतं ।) चान्द्राय-
 णव्रतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥)
 (“इन्दुरत्नसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
 पिबेत् यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ”)
 इन्दूरः, पुं, मूषिकः । इति जटाधरः । इन्दुर इति
 भाषा ॥ (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)
 इन्द्रः, पुं, (इन्दोति । इदि परमैश्वर्यं तस्मात् रन्
 प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्व-
 दिक्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्राः जयन्तः १
 ऋषभः २ मीढांश्च ३ । अश्वं वचं । वाहनं ऐरा-
 वतः । पुरो अमरावती । वनं नन्दनं । तत्पर्यायः ।
 मरुत्वान् २ मघवा ३ विडोजाः ४ पाकशासनः ५
 वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुररुहः ८ पुरन्दरः ९
 जिष्णुः १० लेखर्षभः ११ शक्रः १२ शतमनुः १३
 दिवस्पतिः १४ सुत्रामा १५ गोत्रभिर्त् १६ वज्री १७
 वासवः १८ वज्रहा १९ वृषा २० वास्तोस्पतिः २१
 सुरपतिः २२ बलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भ-
 मेदी २५ हरिश्चयः २६ स्वारट् २७ नमुचि-
 सूदनः २८ संक्रन्दनः २९ दुश्प्रवर्णः ३० तुराषाट्
 ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४
 ऋषुक्षा ३५ । इत्यमरः । महेंद्रः ३६ कौशिकः ३७
 पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदंष्ट्रा
 ४१ शतघृतिः ४२ एतनाषाड् ४३ अहिहिषः
 ४४ । इति जटाधरः ॥ वज्रपाणिः ४५ देवराजः
 ४६ पर्वतारिः ४७ पर्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९
 नाकनाथः ५० पूर्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२
 अर्हः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५ । इति
 शब्दरत्नावली । तस्य चतुर्दश नाम भेदा यथा ।
 “इन्द्रश्च विश्वभृगु ज्ञेयो विपश्चित्तदन्तरम् ।
 विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः ।
 तेजस्वी साम्प्रतस्त्विन्द्रो बलिर्भाव्यस्त्वनन्तरम् ॥
 अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते ।
 सुशान्तिश्च सुकौर्त्तश्च ऋतधाता दिवस्पतिः ।
 इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्दश” ॥
 इति देवीपुराणे कालव्यवस्थाध्यायः ।
 विष्णुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतषड्विंशयोगः ।
 तत्र जातफलम् ।
 “प्रतापशीलो बलवान् गुणक्षः
 श्रेष्ठाधिकः श्रीकमलाभ्यपेतः ।
 किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
 महेंद्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः” ।
 इति कौष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-
 विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे ।
 “तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह” ॥)
 कुटजवृक्षः । रात्रिः । इति धरणी ॥ उपद्वीप-
 विशेषः । इति शब्दमाला ॥ परमेश्वरः । इति
 वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
 इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा,
 नरेन्द्रो राजा । पक्षीन्द्रो गरुडः । इत्यादिः ।)
 इन्द्रकं, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं यस्मिन् ।)
 सभागृहम् । तत्पर्यायः । अस्थानगृहं २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रकोलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव ।) मन्दरपर्वतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८०।१८ ।
 “तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलिवरशोभिताः ।)
 इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती ।
 इति जटाधरः ॥
 इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः ।)
 मञ्चः । खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तमङ्गकः ।
 इति हेमचन्द्रः । घोभला गौजला इत्यादिख्यातः ।
 निर्गृहोऽपि । यथा, महेश्वरः ।
 “निर्यूहः श्रेखरे द्वारे निर्यूहसे नागदन्तके” ।
 इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य ।) रक्तवर्ण-
 कीटविशेषः । मखमली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अग्निरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अद्रिकः ५ इति
 हेमचन्द्रः । शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्तवर्णः ८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अविरलवितरेवहीन्द्र-
 गोपैः” । इति किराते । १६।३ ।)
 इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेषः ।)
 हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रचिर्मिटी, स्त्री, लताविशेषः । तत्पर्यायः । इन्दी-
 वरा २ युग्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी ५
 पुष्पमञ्जरिका ६ द्रोणी ७ करम्मा ८ नलिका ९ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तश्लेष्मकास-
 दोषघ्नण्णमिनाशित्वं । चक्षुर्हितकारित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्केन कायते
 इति । इन्द्र + क्छ + असुन् । निपातनात् सिद्धौ)
 सहस्रगुच्छहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं आव-
 रकम् । यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं माया
 इव ।) मायाकर्म । भोजवाजि, भेलक् इत्यादि
 भाषा । तत्पर्यायः । कुहकं २ जालं ३ कुहतिः ४ ।
 तद्विवरणग्रन्थो यथा, —
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् ।
 व्याधिरात्रिहरणं जरामृत्युविनाशनम् ॥
 इन्द्रस्य यो न जानाति जालेशं रुद्रमाधितम् ।
 नियहानुग्रहे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ॥
 न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे क्षेत्रे गृहेऽपि वा ।
 इन्द्रजालं न जानाति स क्रुद्धः किं करिष्यति ॥
 न जीवति वरारोहे संसारे दुःखसागरे ।
 इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः ॥
 कौतूहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने ! ।
 संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः ।
 रुद्रकर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ॥
 यथा नदीनदाः सर्वे सागरे समुपागताः ।
 तथा सर्वाणि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च ॥
 तप्तानाश्च यथा भानुः शीतलानां यथा शशी ।
 गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जालेन्द्रश्च तथा प्रिये ! ॥
 तथा किं बह्वनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः ।
 जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति” ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि औषधीनां विधिं वरे ।
 येन विज्ञानमात्रेण सर्वसिद्धिर्भविष्यति ॥
 महाकालस्य बीजानि प्रस्यमेकं समाहरेत् ।

धात्रीरसेन देवेशि ! सप्त वारान् विभावयेत्” ॥
गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
पारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथातः संप्रवक्ष्यामि
षट्ण त्वं मम वल्लभे । कागस्य शीर्षं संगृह्य कृष्ण-
मृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुस्तरवीजानि वापयेत् काले
तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-
पेत् स कागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय
कृष्णचतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शृण्वीजानि वाप-
येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शृण-
वीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
कृष्णचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां
पूरयेत् कार्पासवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संयुक्तं समस्तं पेषयित्वा
अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ कृष्ण-काक-शीर्षमादाय
काकमाक्षीवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
पुष्पिता भवन्ति तत्फलं संयुक्तं मुखे प्रक्षिप्य
काको भवति काक इव गच्छति मद्या उद्गीर्णे
मोक्षः ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां
पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्च-
नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य
अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्वस्वं
ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संगृह्य नेत्राञ्जनेन
सह पिष्ट्वा कपिलादुधेन गुटिकां कारयेत् ।
सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
का कथा । उद्गीर्णेन पुरुषो भवति । जीवेद्वर्षं शतं
स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्रशिरः
समादाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकां निक्षिपेत्
लशुनवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
पुष्पनक्षत्रे पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिला-
दुधेन कज्जलं पातयेत् चक्षुरञ्जनीयं तावत् योजन-
शतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति
लाभस्तस्य । किञ्चित् कर्तुमिच्छति तत् करोति
न संशयः ॥ ९ ॥ अन्ये च सर्वे जीवाः एवं उद्ग्र-
गर्द्भमहिष्यादिजघुवृहज्जीवाः । यत् यत् बीजं
यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो
भवति तदा यस्य बीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ * ॥ अथ
सर्वेषां धारणमन्त्रः । ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं लं लं ॐ
भौ स्वाहा । एकादशाक्षरं मयूरस्य पुरश्चरणं
लक्षजपः । दशांशहोमः दृतेन तर्पणं मार्जनं
ब्राह्मणभोजनादिकं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ * ॥
अथ वश्याधिकारः ।
“मातुलुङ्गस्य मूलन्तु धुस्तरवीजकेन च ।
पलायुपुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
योऽस्य गन्धं समाप्राप्ति स च खेहेन पश्यति ।
दुन्दुभिं पटङ्गांश्चैव शृङ्गांश्चैव तु लेपयेत् ॥
एष भूतोपलक्षणां कुमारीणां गृहेषु च ।
भूपतेः सेव्यमानानां तथापत्यापजीविनां ॥
न चाभिर्दृष्टते वेश्म यच्चैव सोऽगदो भवेत्” ॥

अत्र मन्त्रः ।
ॐ “रक्तचासुखे अमुकं मे वशमानय ह्रीं ह्रीं
ह्रीं षट् । अयुतं जपयम् । ॐ नमोऽस्तु आदित्याय
किलि किलि चिलि चिलि धूमं लिहि यक्षिणि
मोदते हि शाकिनि अनिदुश्रूलपाणि स्वाहा ॥
वर्णाः ४० शिलाकृतिके मन्त्रे । ॐ नमो गुहा-
वासिन्यै गुहपति गुहिले मनोजवो ॐ रं ॐ
विज्जे नमः । शिलायाः कृतिः करलिखिता खदि-
रानलसन्तप्रलिङ्गा यतो नवयोधितोऽपि आक-
र्षणं । वर्णाः २६ । ॐ नमः कपालरुद्राय सर्व-
लोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिहतबलवीर्यपरा-
क्रमप्रभाय हा हा हे हे पच पच मारय मारय
कपट कपट काट सर्प कर्मकारि अमुकं मे वश-
मानय स्वाहा । ७७ । वर्णाः अयुतजपादशी-
करोति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अञ्जनं रोचनयुतं वनितावशक्तं परम्” ॥
तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै
स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-
र्भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“कपालं मानुषं गृह्यं कनकस्य फलानि च ।
कर्पूरं मधुसंयुक्तं निष्टुष्य तिलकेन च ॥
नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः ।
एष कपालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । पुरुषार्थी ।
“कर्पूरं बालुकं लाक्षा रजसा सप्तरात्रं ।
रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“नरजिह्वां मसुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
जलेन च सुश्रुतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोक्ष्ये च दापयेत् ।
प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरुन्धती ॥
सामिसक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“कनकचाप्यपामार्गं सुरसा गौरसर्षपाः ।
तिलतैलेन पिष्ट्वापि योनिलेपः प्रशस्यते” ॥
अत्र मन्त्रः । ॐ नम श्रय्यायै दरि विदरि या-
मिनि अमुकं मे वशमानय स्वाहा ॥ * ॥ अन्य-
प्रकारः । हरितालं श्मशाने कृष्णचतुर्दश्यां क्षिप्त्वा
कुष्ठविमिश्रं ग्राह्यं अवश्यं वशी भवेत् स नरः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । ऋतुनवलोचनतालाललाटास्थि-
बाणसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रललनावशङ्करं
मकरालये पुष्टे । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
मात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कवृक्षस्थाने कज्जलं कृत्वा
चक्षुषी अभ्यञ्जयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“कर्णदन्तमूलं लाला खदेष्टाक्षिमलत्रयम् ।
नासिकोद्भवस्तक्ष चूर्णमेतद्वालायुतम् ॥
एतत् सर्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुधः ।
पानभोजनके देया वशीकरणसुप्तम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो रुधिरं स्त्रियः ।

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः ॥
शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
भोक्ष्ये पानेऽथवा देयाः स्त्रीणान्तु वशकारकाः ॥
नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । कृष्णसर्पमप्यङ्गुलप्रमाणं शिर-
श्चिह्वास्यास्यं सर्वपादिभिः पूरयित्वा कायाशुष्कं
शोधयेत् । परतः सर्षपान् ग्राहयित्वा तानि
यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ॥
पूगीफलं निर्गलित्वा पानमार्गे निर्गतं गृह्य धुस्तर-
रसान्तरितं कृत्वा सप्तरात्रं पूजयेत् ॥ पुनः
कुङ्कुमचन्दनैरधिभाव्य यस्मै दीयते स वश्यो
भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“ददुर्युग्मं गृहीत्वा तद्भूमेन दाहयेत् ।
तद्भस्म सह पानेन वश्यं कृतं परमो मतः” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“अजगन्धस्य पत्राणि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
श्मशानभस्मसंयुक्तं चूर्णञ्चेत्त्रिषु दुर्लभम् ॥
अनेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् त्रिषु पादपम् ।
पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं वृक्षादिलभयेत् ।
तत्क्षणात् फलते वृक्षो नरनारीषु का कथा ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“गोपित्तं सैन्धवश्चैव वृहतीफलमेव च ।
लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“बालामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतःसमन्वितः ।
दद्यात् पानेन प्रमदां क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
पुष्पादिश्च धनं त्यक्त्वा दासोवत् भवति तु सा ।
यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विह्वला” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । वल्मीकमृत्तिकायाः प्रतिकृतिं कृत्वा
क्षीरेण स्थाप्य आज्येन वा अभ्यज्य तस्य लवणाज्जति-
मेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति
सप्तरात्रेणायवा । देवीश्च गान्धारीं यक्षिणीं शक्र-
स्यापि पत्नीं वशमानयति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“उद्गातुः पक्षिणो मलमात्मनो रुधिरान्वितम् ।
स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणसुप्तम्” ॥
अत्र मन्त्रः । त्रिशूलिने त्रिनेत्राय हिलि हिलि
स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजपेन सिद्धिः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“कृष्णपक्षचतुर्दश्यां मृतभस्म तु ग्राहयेत् ।
स्त्रीणाश्च मूर्द्धि दातव्यं विद्यया परिजपया ॥
दह्यते मुह्यते नारी पथ्यते मुह्यतेऽपि च ।
अङ्गानि चैव भक्ष्यन्ते यदि तं न समाविशेत्” ॥
अत्र मन्त्रः । ॐ नमस्त्रासुखे श्मशानवासिनि
स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेरकः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“श्वेतार्कं रोचनायुक्तं आत्मसूत्रेण पेषयेत् ।
ललाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् ।
दृष्टमात्रेण तेनैव सर्वो भवति किङ्करः” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।

इन्द्र

“श्वेताकै चन्दनेनैव रमयेत् सह लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिदपि पञ्चादासी भविष्यति ॥”

अथ पतिवशीकरणम् ।

“मधुकं सह तैलेन सार्धपेण तु पेययेत् ।
एतेन पाणिमभ्यज्य भर्ता सा सहिता स्वपेत् ॥
संयुते मैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“मनःशिलाकुङ्कुमसर्पपाञ्च
तथा च कुङ्कुं सहदेवदारु ।
रक्तञ्च रक्तं पलितेन सार्द्धम्
प्रपेययेत् सूक्ष्मतरं महान्तम् ॥
प्रस्नातपूर्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संस्तृत्य लङ्गीश्वरकेण पूज्य ।
ततः प्रकुर्यात् तिलकं ललाटे
वामाच्च हस्ताच्चतुरङ्गुलीभिः ॥
पुष्टमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्” ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

“वृहतीफलमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
निःशेषस्त्रीजगत्कर्षं नाम्ना स्त्रीहृदयाङ्गुशम् ।
मोहनं शस्त्रमेतद्धि मदनस्य स्मृतं बुधैः” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“कुक्ष्य धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिप्य कृत्वां श्यामां वशं नयेत् ॥
तासाञ्चित्तहरोऽप्येष मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“पञ्चरक्तानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्वाणि समभागानि प्रियङ्गुञ्चापि तत्समम् ॥
नागरं दण्डभागेन लेपः कान्तावशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“देवदारु वचा कुङ्कुं चतुर्थं वैश्वभेषजं ।
आम्बुवीजरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“हरिद्रा वृहतीमूलं भद्रमुस्तं तथोत्पलम् ।
विडङ्गं कृष्णं वैरञ्च समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष रक्तवल्लीवशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“हरिद्रा पिप्पलीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेययेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष गौरीप्रीताय शङ्करः” ॥ * ॥
“कौशिकशोणितलेपात् सेचनाद्वा पुष्टं भवेत्लिङ्गं ।
तद्वशन्तेजस्तम्भमयं कीलकसदृशं भवेच्च ॥
कौशिकं रुधिरं गृह्य गोमूत्रेण च पेययेत् ।
वीर्यं हि स्तम्भयेन्नित्यं प्रहरार्द्धं न संशयः” ॥ * ॥
सर्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ रं क्रौं क्रौं श्रीं
फट् स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानभिमन्त्र्य
सिद्धिः” । इति श्रीपार्वतीपुत्रश्रीनिधनाथविर-
चिते सिद्धखण्डे तन्त्रसारे कौतूहलविद्यानाम
इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकत्रयमालोच्य यथासाध्यं
शोधितमेतत् ॥ * ॥ * अपिच । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम्” ॥
“अयं नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा”
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
“अयं नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि
पाहि कुरु कुरु” ॥

“उल्लुकस्य कपालेन घृतेनाहतकज्जलं ।
तेन नेत्राङ्गनं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्गोलवीजनिक्षिप्ते गुरुवारे मुखे गजे ।
मन्त्रेण सिद्ध्येत्रित्यं यावद्बीजफलं ह वै ॥
त्रिलोहवेष्टितं कृत्वा एकबीजं मुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥
दण्डहेमदिषट्तामं षोडशं रूप्यभागकम् ।
एवं संख्या त्रिलोही च ज्ञातव्या सर्वकर्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च बीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।
अङ्गोलवीजनिक्षिप्ते मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तद्बीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च बीजानि अङ्गोलतैलमेननात् ।
सफलं जायते वृद्धः सिद्धियोगसुदाहृतम् ॥ ४ ॥
श्वमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥
शिग्रुबीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्गेश्वरो नृपः ॥ ६ ॥
उल्लुकिनां गृहीत्वा तु एरण्डतैलपेषणात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
ककलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेत्सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥
सिन्दुरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तल्लिप्तवस्त्रं शिरसि अभिवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुग्धरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पात्रके लिप्ते जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्गोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः ।
पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजाह्वयाः ॥ ११ ॥
अङ्गोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा कृकलां परिगृह्य च ।
शुचिर्भूत्रयते यत्र कृकलां तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेद्भूमिमध्येषु उद्धृते च पुनः सुखी ।
नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा क्षिद्वद्विं विनिःक्षिपेत् ॥
विघ्नः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्र-
जालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“वश्याकर्षणकर्मणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।

इन्द्र

ग्रीष्मे विद्वेषणं कुर्यात् प्रादधि स्तम्भनं तथा ॥
शिशिरे मारणञ्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौर्णमास्याञ्च ऋतुकर्मविशारदः ।
वसन्तञ्चैव पूर्वाङ्गे ग्रीष्मो मध्याह्न उच्यते ॥
वर्षा ज्ञेयापराङ्गे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्” ॥ * ॥
अथ पञ्चादिनिर्णयः ।
“कृष्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्जनम् ॥
द्वादश्यां मारणं कर्म एकादश्यां तथैव च ।
तृतीयां नवमीञ्चैव वश्याकर्षणं कारयेत् ।
स्तम्भनञ्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
अश्विनीमृगशूलाञ्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥
वश्याकर्षणं कर्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढा अनुराधा च रोहिणी ॥
कारयेन्मारणं शान्तिं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ * ॥
अथ वशीकरणम् ।
“सिन्दूरमाक्षिककपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं विलिप्य रमते तरुणीं नवोदगां ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्तिः ॥
पुष्ये रुद्रजटामूलं सुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु वश्यकृत् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च तगरं पद्मेकेश्वरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
सार्द्धं धूपयते तेन भजते कामवत् स्त्रियः” ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्वं संक्षोभयेभ्यः
उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥
“पानीयस्याङ्गुलीन् सप्त दत्त्वा विद्यामिमां जपेत् ।
सालङ्कारां नवां कन्यां लभते मासमात्रतः ॥
ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सुरूपां
सालङ्कारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।
“कन्याग्रहे शालकाखं क्षिपेदेकादशाङ्गुलम् ।
ऋक्षे च पूर्वफल्गुन्यां यस्तां कन्यां प्रयच्छति ॥ * ॥
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।
“शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दण्डमात्रे वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
खर्गेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्” ॥
ॐ क्रौं क्षौं ऐं क्षौं भोगप्रदा भैरवी मातङ्गी
त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औषधोपरि सहस्रजपं
कुर्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्
शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति कालनाथविर-
चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥
अथाकर्षणं । ॐ क्रौं चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल
प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण स्त्रियं दृष्ट्वा जपं
कुर्यात् तत्क्षणात् एततः समागच्छति । पूर्वं
मेवायतजपेन सिद्धिः ॥
“अस्त्रेणायां समादाय अर्जुनस्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूत्रेण संपिथ्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

पुरुषस्य पशूनां वा क्षिपेदाकर्षणं भवेत्” ॥ * ॥
अथ जयः ।
“गोजिह्वां शिखिमूलं वा मुखे शिरसि संस्थिता ।
कुरुते सर्ववादिषु जयं पुष्टे समुद्धरेत् ॥
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां शिखिमूलं समुद्धरेत् ।
वाह्यौ शिरसि वा धार्यं विवादे विजयो भवेत् ॥
गिरिकर्णौ शर्मो गुह्यां श्वेतवर्णा समाहरेत् ।
चन्द्रेणान्वितश्चैव तिलकेन जयी नरः ॥
कण्ठाकारवटावर्जिर्विद्रुमः पञ्चमस्तथा ।
तिलकं कुरुते यस्तु पश्येत् पञ्चधा रिपुः ॥
आर्द्रायां वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
संग्रामे जयमाप्नोति जयां स्मृत्वा जयी भवेत्” ॥
अस्य मन्त्रः । ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
विद्याविशारद अमुकस्य भूजबलं बन्धय बन्धय
दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूनय धूनय पातय
पातय महीतले क्री ॥ * ॥ अथ सौभाग्यम् ।
“पुष्टोद्धृतं सितार्कस्य मूलं वामे तरे भुजे ।
बद्धा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भगापि न संशयः ॥
रक्तचितार्कमूलन्तु सोमग्रस्ते समुद्धृतं ।
क्षीत्रेऽपिष्टा वटीं कुर्यात् तिलकं शुभमङ्गना” ॥ * ॥
अथ ईश्वरादिक्रोधोपशमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
सर्वक्रोधोपशमनि स्वाहा ।
अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा जपेन मुखं मार्जयेत् ।
ततः क्रोधोपशमनं भवति” ॥ * ॥ गजनिवारणम् ।
“श्वेतापराजितामूलं हस्तस्य वारयेत् गजम् ।
मूलं त्रिशूल्या वक्त्रस्य गजवश्यकरं भवेत्” ॥ * ॥
व्याघ्रनिवारणं ।
“मुखस्य बृहतीमूलं हस्तस्य व्याघ्रभीतिजित्” ।
क्रीं क्रीं क्रीं श्रीं श्रीं श्रीं स्वाहा ।
इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण लोष्ट्रं पठित्वा क्षिपेत् ।
तदा मुखं न चालयति गन्तुमशक्यः ॥
“मूलं कृष्णचतुर्दश्यां ग्राहयेत्क्षालीभवम् ।
हस्तस्य व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्तितम्” ॥
इति इन्द्रजालतन्त्रे ३ उपदेशः ॥ * ॥ अथ स्तम्भनम् ।
“श्वेतगुह्योत्थितं मूलं मुखस्य दृष्टुं हृत्” ।
ॐ क्रीं रक्त रक्त चामुखे तुर तुर अमुकं मे
वशमानय वशमानय स्वाहा । अयं चण्डामन्त्रः ।
उक्तयोगसिद्धिः ॥
“पुष्टार्के मधुवन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्बुधः ।
सभामध्ये च सर्वेषां मूलस्तम्भः प्रजायते” ॥ * ॥
मेघस्तम्भनम् । इष्टकद्वयसंपुटमध्ये मेघसंख्यक-
चतुरस्रं विलिख्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
स्तम्भयति । मन्त्रः । “मेघान् स्तम्भय स्तम्भय” ॥ * ॥
नौकास्तम्भनम् ।
“भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कीलं पञ्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भनं जायते ध्रुवम्” ॥ * ॥
निद्रास्तम्भनम् ।
“मूलं बृहत्या मधुकं पिष्ट्वा नस्यं समाचरेत् ।
निद्रास्तम्भनमेतद्भि मूलदेवेन भाषितम्” ॥ * ॥
शस्त्रस्तम्भनम् ।
“कपित्थस्य च वन्दाकं कृत्तिकायां समाहरेत् ।
वक्त्रसंस्थन्तु देवस्य शस्त्रस्तम्भनं परम्” ॥

इन्द्र

करे सुदर्शनामूलबन्धनात् स्तम्भनं तथा” ।
ॐ अहो कुम्भकर्णं महाराक्षस निकषागर्भ-
सम्मत परसेन्यस्तम्भनं महाभयं रणरुद्र आक्षापय
स्वाहा । अष्टोत्तरसहस्रजपात् सिद्धिः ॥
“गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् ।
लेपमात्रे शरीराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥
पुष्टार्के श्वेतगुह्याया मूलमुद्धृत्य धारयेत् ।
हस्ते काण्डभयं नास्ति संग्रामे च कदाचन” ॥ * ॥
गोमहिष्यादिस्तम्भनम् ।
“उग्रस्यास्थि चतुर्दिक्षु निखनेत् भूतले ध्रुवम् ।
गां मेघौ महिषौ वाजौ स्तम्भयेत् करिणीमपि” ॥ * ॥
बुद्धिस्तम्भनम् ।
“भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकाम् ।
ओलं वचाञ्च श्वेतार्कं ध्रुवमेघां समाहरेत् ॥
लौहपात्रे विनिक्षिप्य द्विदिनान्ते समुद्धरेत् ।
तिलकैः सर्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकरं परम्” ॥
ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व-
मुखीभ्यां विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ स्वाहा ।
उक्तयोगस्यायं मन्त्रः ॥ * ॥ चौरगतिस्तम्भनम् ।
ॐ ब्रह्मवैशिनि शिवे रक्त रक्त स्वाहा । अनेन
मन्त्रेण सप्तपाशान् गृहीत्वा त्रीणि कथां बद्धा
अपरान् सुविभ्यां धारयेत् । इति चौराणां गति-
स्तम्भनम् । * ॥ गर्भस्तम्भनम् ।
“ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धूस्तूरस्य तु मूलकम् ।
कथां बद्धा रमेत् कान्तां न गर्भं धारयेत् क्वचित् ॥
मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् ।
तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भं सम्भवेत् क्वचित् ॥
सिद्धार्थमूलं शिरसि बद्धा कान्तां रमेत्तु यां ।
न गर्भं धारयेत् सा स्त्री मुक्तेन लभते पुनः” ॥ * ॥
शुक्रस्तम्भनम् ।
“नीलीमूलं प्रशानस्यं कथां बद्धा तु वीर्यधृक् ।
रक्तापामार्गमूलन्तु सोमवारे निमन्त्रयेत् ॥
भौमे प्रातः समुद्धृत्य कथां बद्धा तु वीर्यधृक्” ॥
इति कामरत्ने ३ उपदेशः ॥ * ॥ मोहनम् ।
“गृहीत्वचानलदसर्जरसं समानं
कृत्वा चुटिं मलयजञ्च षडेकमिश्रम् ।
यो धूपयेन्नजगृहं वसनं शरीरं
तस्यापि दास इव मोहमुपैति लोकः” ॥
भृङ्गराजः केशराजो लज्जा च सहदेविका ।
रभित्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः” ॥
ॐ अं अं ईं ईं उं उं ऋं ऋं हं हं फट् ।
“अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् ।
साध्यस्य सुखनिक्षिप्ते मोहमायाति तत्क्षणात्” ॥
ॐ भीं क्षीं भीं मोहय । इमं मन्त्रं वारत्रयं
जपेत् । मोहमाप्नोति मानवः ॥ * ॥ देहरञ्जनम् ।
“कदम्बपत्रं लोष्ट्रञ्च अर्जुनस्य च पुष्पकम् ।
पिष्ट्वा गात्रोदत्तनाच्च कायदुर्गन्धनाशनम् ॥
एला-शटी-पत्रक-चन्दनानि
तोयाभयाशिशुघनाभयानि ।
ससौरभोऽयं सुरराजयोगः
ख्यातः सुगन्धो नरमोहयोगः” ॥ * ॥
मुखरञ्जनम् ।

इन्द्र

“रसालजम्बूफलगर्भसारः
सकर्कटो माक्षिकसंयुतश्च ।
स्थितो मुखान्ते पुरुषस्य रात्रौ
करोति पुंसां मुखवासमिष्टम् ॥
चूर्णं सुराकेशरकुलकानां
प्रातर्दिनान्ते परिलेपि या स्त्री ।
अप्यर्द्धमासेन मुखस्य वासः
कर्पूरतुल्यो भवति प्रकाशः” ॥ * ॥
केशक्षणीकरणदि ।
“लोहकिट्टं जवापुष्पं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् ।
त्रिदिनं लेपयेत् शीर्षं त्रिमासं केशरञ्जनम्” ॥
इति कृष्णीकरणम् ॥ * ॥ केशशुक्लीकरणम् ।
“वज्राक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् ।
तत्तैललिप्ताः केशाः स्युः शुक्लाश्च नात्र संशयः ॥
इति कामरत्ने ४ उपदेशः ॥ * ॥ अथ वाजीकरणं
“अश्विन्यां वटवन्दाकं क्षीरैः पिष्ट्वा महाबलः ।
पुष्टोद्धृतं पिबेन्मूलं श्वेतार्कस्य प्रयततः ॥
सप्तरात्रन्तु गोक्षीरैर्वटोऽपि तरुणायते” ॥
“चूर्णं विदार्याः खरसेन तस्याः
विभावितं भास्कररश्मिजाले ।
मध्वान्यसंमिश्रितमेव लीष्टे-
दृष्टस्त्रियो गच्छति निर्विशङ्कः” ॥ * ॥
जन्मबन्धाचिकित्सा ।
“समूलपत्रां सर्पाक्षीं रविवारे समुद्धरेत् ।
एकवर्णगवां क्षीरैः कन्याहस्तेन पेययेत् ॥
ऋतुकाले पिबेत् बन्धा पलाङ्गं तद्दिने दिने ।
क्षीरशाल्यन्नमुद्रञ्च लज्जाहारं प्रदापयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात् बन्धा भवति गर्भिणी ।
उद्वेगं भयशोकञ्च दिवानिद्रां विवर्जयेत् ॥
न कर्म कारयेत् किञ्चित् वर्जयेत् सावगाहनम् ।
पतिसङ्गं चरेत् सा च नात्र कार्या विचारणा ॥
कृष्णापराजितामूलं क्षागीक्षीरेण संपिबेत् ।
ऋतुकाले समायाते भुक्त्वा गर्भधरा भवेत् ॥
गोक्षीरस्य तु वीजन्तु पिबेन्निर्गुणिकारसैः ।
त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा बन्धा भवति गर्भिणी” ॥
इतीन्द्रजाले जन्मबन्धाचिकित्सा ॥ * ॥
अथ काकबन्धाचिकित्सा ।
“अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्टभास्करे ।
पेययेन्महिषीक्षीरैः पलाङ्गं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहान्तमेव गर्भं काकबन्धा चिरायुषम्” ॥
इतीन्द्रजाले काकबन्धाचिकित्सा ॥ * ॥
अथ मृतवत्साचिकित्सा ।
“प्राङ्मुखः कृत्तिकाश्लक्ष्णे बन्धा कर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कान्दं पेययेत्तोयैः कर्ममात्रं सदा पिबेत् ॥
या वीजपूरद्रुममूलमेकं
क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे वे हिङ्गुः कटुकारोहिणी ।
उत्पलं कुसुमं द्राक्षा काकल्यौ तन्मूलद्वयम् ॥

इन्द्र

एतेषां कर्षकैर्भागीर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसं क्षीरं घृतस्येदं चतुर्गुणम् ॥
 संपिबेन्नियतं नारी नित्यं स्त्रीषु च शस्यते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेधाद्यान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
 अल्पायुश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
 नान्मा फलघृतं ह्येतदायुष्यं परिकीर्तितम् ।
 नोक्तं लक्ष्मणामूलं वदन्यत्र चिकित्सकाः ॥
 जीववत्सा शुक्लवर्णा घृतमत्र तु दीयते ॥
 अरण्यगोमयेनात्र वज्रैर्वाला प्रदीयते ॥
 अत्र पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुशाण्डम् । उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भस्त्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मेकेश्वरचन्दनम् ।
 पतने तं पिबेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दारु शरवृक्षस्य बीजकम् ।
 संपिष्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरैश्च गोभवैः ॥१॥
 नीलोत्पलं मृणालञ्च षष्ठी कर्कटशृङ्गिका ।
 गोक्षीरञ्च द्वितीये च पीत्वा शान्तिं वेदना ॥२॥
 श्रीखण्डं तगरं कुष्ठं मृणालं पद्मेकेश्वरम् ।
 पिबेत् शीतोदकैः पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीबलानन्तापयः पिबेत् ॥३॥
 शीतोत्पलं मृणालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
 तुर्यमासे गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं रास्ना श्यामा ब्राह्मणयष्टिका ।
 अनन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥४॥
 पुनर्गवा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भलोभश्चरं भवेत् ॥
 अथवा वृहतीयुग्मं यक्षाङ्गं कटफलं त्वचः ।
 गोघृतं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥५॥
 सिता काशाखुमज्जा च शीततोयेन पेषयेत् ।
 षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् क्लेशं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीरं शिग्रुं मधुकं एभिर्प्रणिकाम् ।
 बलायुक्तां पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः षष्ठमाशके ॥६॥
 काष्ठकं पौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशान्तिं ॥
 अथवा मकरद्राक्षां शृङ्गाटञ्च सकेश्वरम् ।
 मृणालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेषन्तु सप्तमे ॥७॥
 यष्टी पद्माक्षार्कमुस्तं केशरं गजपिप्पली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममासके ॥
 अथवा विष्वमूलञ्च कपित्थं वृहती शमी ।
 इक्षुपाटलयोर्मूलं यभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भं शान्तिं वेदना ॥८॥
 विशालावीजकक्कोलं मधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा ह्यनन्ता क्षीरकाकोली ।
 यभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोस्तनी द्राक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
 पाययेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा शुद्धसंसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुकं दारु शुद्धक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥
 क्षीरं वधं चन्दनसिन्धुजातं
 महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
 गर्भं क्षरन्तं प्रतिहन्ति शीघ्रं
 योगो विभुज्जन् किल मूलदैवैः ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भस्त्रावचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भशुष्कम् ।
 “गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुष्कप्रशान्तये ।
 पिबेद्वा मधुकं चूर्णं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
 समांसं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥*॥
 अथ सुखप्रसवयोगः ।
 “श्वेतं पुनर्गवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
 तत्क्षणात् प्रसूते नारी गर्भं सति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्थं समुद्धरेत् ।
 कन्यां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
 सहदेव्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
 दारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥*॥
 अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।
 “तैलं वचादाडिमकल्कसिद्धं
 सिद्धार्थं लेपनतो नितान्तम् ।
 नारीकुक्षौ चारुतरौ सुपीनौ
 कुर्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
 श्रीपर्णिकाया रसवल्कसिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
 तुलेन वक्षोजयुगे प्रदेयं
 प्रयाति वृद्धिं पतितोऽपि नार्थाः ॥
 प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
 सनियमममरास्यं तण्डुलाम्भो युवत्याः ।
 कुचयुगलसुपीनं क्वापि नो याति पातं
 कथित इति पुरैव चक्रदत्तेन योगः” ॥*॥
 अथ योनिस्कारः ।
 “प्रक्षालयेन्निम्बकषायनीरैः
 स्निग्धान्यकृष्णागुरुगुग्गुलानां ।
 धूपेन योनिं निश्चि धूपयित्वा
 नारी प्रमोदं विदधातु भर्तुः” ॥*॥
 अथ लोमश्रातनम् ।
 “पलाशभस्मान्विततालचूर्णै-
 रम्बाम्बुमिश्रैः परिलिप्य भूयः ।
 कन्दर्पगेहे मृगलोचनां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥
 इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः ॥ युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालिका, त्रि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन
 दीयतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी ।
 इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।
 इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +
 क्तिप् ।) रावणपुत्रः । तत्पर्यायः । मेघनादः २
 मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे,
 “एवमुक्तस्तदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः ।
 महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मया दानवपुङ्गवः ॥

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥
 इयं ममात्मजा राजन् हेमयाभरसा घृता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥
 वाङ्मयिष्येव तं राम ! दृश्यीवोऽभ्यभाषत ।
 प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम् ॥ १९ ॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एव इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ २१ ॥
 जङ्गीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
 पिता तस्याकरोत् नाम मेघनाद इति स्वयम्” ॥ २२ ॥
 अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥
 तत्र रावणमासाद्य पुत्रभाटभिरावृतम् ।
 अत्रवीडु गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
 अहोऽस्य विक्रमोदायं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥
 जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ४ ॥
 अयञ्च एतौऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
 बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदश वशे” ॥ ६ ॥
 महावीरो लक्ष्मणस्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सह निकुम्भिलां गत्वा तत्रस्थमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्ग-
 मारभ्य ७ सर्गेषु उक्तम् ॥
 खनामख्यातो दानवः । यथा हरिवंशे । ३ । पृ. ३ ।
 “इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वचनामस्तथैव च ।
 महानामश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” ॥
 इन्द्रजिद्विजयी, [न्] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + णिनि ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणान्तु
 रामायणे । ६ । ६१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्ता बाणमाकर्ण्य विक्रान्तमजिह्वगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
 ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
 प्रमथेन्द्रजितः काथात् पातयामास भूतले” ॥ ७३ ॥
 इन्द्रतूलं, स्त्री, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमान-
 त्वात् ।) आकाशपतितसूत्रम् । आकाशवुड्गिर
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । वृद्धसूत्रकम् २
 ग्रीष्महासम् ३ वंशकफम् ४ वाततूलम् ५ मरु-
 द्जम् ६ । इति हारावली ॥
 इन्द्रतूलकं, स्त्री, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + स्वार्थे कन् ।)
 इन्द्रतूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रदारुः, पुं, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुवृक्षः । इति
 भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्यायः ।

इन्द्र

“देवदारु स्मृतं दारुभद्रं दार्वान्द्रदारु च ।
मस्तदारुद्रुक्लिमं कृत्रिमं सुरभूरुहः” ॥
इन्द्रद्रुः, ऐ, (इन्द्रस्य द्रुवृक्षः ।) अर्जुनवृक्षः । इत्य-
मरः ॥ कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रद्रुमः, ऐ, (इन्द्रस्य द्रुमो वृक्षः ।) अर्जुनवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रनीलः, ऐ, (इन्द्रवत् नीलः ।) मरकतमणिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पात्रा इति भाषा । (अस्य
पर्यक्षा यथा, चिन्तामणिपुत्रवचनम् ।
“क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीरं क्षीरक्षेत् नीलतां व्रजेत् ।
इन्द्रनीलमिति ख्यातं तदाहि रत्नकोविदैः” ॥
“क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविज्ञा” ॥
इति रघुवंशे । १३।५४ । यथा, भावप्रकाशः ॥
अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
“नीलन्तयेन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ।)
इन्द्रनीलकः, ऐ, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकत-
मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्पं यस्याः ।) लाङ्ग-
लिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ विषलाङ्गला इति
ख्याता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ।)
इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पैव । कन् ।) कलिकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।
इन्द्रप्रस्थं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रस्थम् इव ।)
राजयुधिष्ठिरनिर्मितनगरम् । अधुना दिल्ली
इति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।
“ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं यापयामासुर्दैपायनपुरोगमाः ॥
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतं” ॥
“तत्त्रिपिटपसङ्काशं इन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्” ॥)
इन्द्रप्रहरणं, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम् ।) इन्द्रस्यास्त्रम् ।
वज्रम् । इति हलायुधः ॥
इन्द्रभेषजं, स्त्री, (इन्द्रं महत् भेषजम् ।) शुण्ठी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रमहकासुकः, ऐ, (इन्द्रमहं कामयते इति ।
इन्द्रमह + काम + उकच् ।) कुकुरः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
इन्द्रयवः, ऐ, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यवः यवाकार-
वीजत्वात् तथात्वम्) खनामख्याततिलवीजविशेषः ।
तत्पर्यायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥
शक्राङ्गः ४ शक्रवीजम् ५ वत्सकः ६ वत्सकवीजम् ७
भद्रजः ८ कुटजः ९ कुटजवीजम् १० कलिङ्गवीजम्
११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
कफघातारक्तपित्तहरत्वम् । दाहातिसारशमनत्वम् ।
ज्वरदोषशूलमूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुडचिर विचि इति भाषा । यथा,—
“उक्तं कुटजवीजन्तु यवभिन्द्रयवं तथा ।
कलिङ्गश्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम्” ॥
इति स्त्रीवे अमरः प्राह ।
“क्वचिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।
फलानिन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्र

इति धन्वन्तरिः प्राह ।
“रेन्द्रं यवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरातीसाररक्ताशः कृमिविसर्पकुष्ठनुत् ।
दीपनं गुदकीलासवातास्रश्लेष्मलजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणः ।
“तद्बीजं ज्वरजित्तिक्तं रक्तपित्तातिसारजित्” ।)
इन्द्रलुप्तं, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्तं
लोपो यस्मात् ।) केशरोगविशेषः । टाक इति
भाषा । तस्य लक्षणम् ।
“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रत्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रुण्डि रोमकूपास्तु ततोऽप्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालयं रुज्येति च विभाव्यते” ॥
इति निदानम् ॥ खालयं रुज्येति च तस्य पर्याय-
कथनम् । तथाच भोजः ।
“तदिन्द्रलुप्तमित्याजः खलीं रुज्याञ्च केचन” ।
कार्तिकेखाह । “इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति खालयं
शिरोरुहेष्वेव रुज्या सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति” ॥
इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।
“तिक्तपटोलीपत्रसरसैर्वृक्षा शमं याति ।
चिरकालजापि रुज्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥
गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्यञ्च मधुसर्पिषः ।
शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥
हस्तिदन्तमसीं कृत्वा कागीदुग्धरसाञ्जनः ।
लोमान्यनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥
यष्टीन्दीवरमृद्वीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं शमं याति केशा सुखं घना दृढाः ॥
जातीकरञ्जवरुणकरवीराग्निपाचितम् ।
तैलमभ्यञ्जनादज्जितं इन्द्रलुप्तं न संशयः ॥
सुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
सिद्धार्थकस्तैलागन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् ।
तैलं भवति नियमात् खालितव्याधिनाशनम् ॥
सुहीदुग्धादितैलम्” । इति भावप्रकाशः ॥
“केशघ्नस्य चिकित्सान्तु षट्ण हारीत ! साम्प्रतम् ।
रुक्चं सपाण्डुरं वातात् पित्ताज्जितं सदाहकम् ॥
कफान्वितं भवेत् खिग्धं रक्तात्पाकं व्रजन्ति तत् ।
सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वलक्षणम्” ॥
अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥
“गुडेन सुरसा शुण्ठी मातुलुङ्गरसेन तु ।
केशघ्ने वातसम्भूते धावनञ्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
त्रिफलाञ्च वचां शुण्ठीं गुडेनापि प्रपेषितम् ।
धावनं कफसम्भूते चेन्द्रलुप्ते प्रशस्यते ॥ २ ॥
पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्वितन्तथा ।
सिताश्विनाफलं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥ ३ ॥
भङ्गराजरसं ग्राह्यं षट्कवेररसन्तथा ।
सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
पश्चात् कार्थ्यं पूरुषेण खानमुष्णेन वारिणा ।
धवाज्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥
क्वाथमेवां शिरोदहून् शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।
कुरुवकस्य पुष्पेण जपायाः कुसुमेन च ॥
घृष्टस्य चेन्द्रलुप्तस्य कृतमेव निवारणम् ।

इन्द्र

पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ॥
शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥
“धुस्तूरपत्राणि च मागधीनां
निशा विशालागृहधूमकुष्ठम् ।
घृतेन युक्तञ्च जलेन पिष्टं
शिरःप्रलेपे क्षतवारुणं स्यात् ॥
पित्ते कृते दोषयुते च रोगे
पटोलपत्रं पिचुमर्दकं वा ।
तथामलक्या फलमेव पिष्ट्वा
घृतेन खण्डेन प्रलेपनञ्च ॥
निवार्यते मस्तकजं क्षतञ्च
शिरोर्त्तिसङ्घान् विनिहन्ति चैतत् ।
गजेन्द्रदन्तस्य मसीं गृहीत्वा
प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥
तिलार्कभस्मातकदग्धमाष-
क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।
सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोगः
खल्लाटके केशचयं करोति” ॥
इति हारीतः ॥
“तेजोऽनिलाद्यैः सहकेशभूमिम्
दग्ध्वाशु कुर्यात् खलतिन्नरस्य” ॥ * ॥
चिकित्सा यथा चरके ।
“खालये पलिते वल्यां हरिल्लोमि च शोधितम् ।
नस्यैस्तेभैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥
सिद्धं विदारीगन्धार्थीवर्णोयैरथापि च ।
नस्यं स्यादणुतैलं वा खालयपलितोपहम्” ॥)
इन्द्रलुप्तः, ऐ, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं
नाशो यस्मात् ।) केशनाशकरोगः । तत्पर्यायः ।
इन्द्रलुप्तकः २ केशघ्नः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रलुप्तकं, स्त्री, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रलुप्त-
रोगः । इति भूरिप्रयोगो जटाधरहेमचन्द्रौ च ॥
इन्द्रवारुणिका, स्त्री, (इन्द्रवारुणी + कन् + टाप् ।)
इन्द्रवारुणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इन्द्रवारुणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + वृ +
णिच् + उन् ।) लताविशेषः । राखाल ससा
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विशाला २ । इत्यमरः ॥
रेन्त्री ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचिर्भटा ६
मृगैर्वार ७ पिटङ्गीकी ८ मृगादनी ९ । इति
रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवादनी १२
क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचिर्भटी १४ सूर्या १५ विषघ्नी
१६ गणकर्णिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्णी
२० सुफला २१ तारका २२ वृषभाक्षी २३ पोत-
पुष्पा २४ इन्द्रवल्ली २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला
२७ वारुणी २८ बालकप्रिया २९ रत्नैर्वारः ३०
विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषापहा ३३ अमृता
३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटा-
धरः ॥ अपि च ।
“रेन्त्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च परापुष्पा सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वारमृगादनी ।
गवादनीद्वयं तिक्तं पाके कटुरसं लघु ॥
वीर्यघ्णं कामलापित्तकफक्षीहोदरापहम् ।

इन्द्रा

श्रासकाशापहं कुलमुल्लग्नश्चित्रगणप्रणत् ॥
प्रमेहमूलागर्भमगण्डामयविषापहम्” ।

इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तित्तत्वम् । कटु-
त्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्मपित्तीदरश्लेष्म-
कमिकुलज्वरापहत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रवज्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वज्रा ।
यद्वा इन्द्रः श्लेष्मोऽपि वज्रः कृशो भवति यस्याः ।)
व्रणरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“पद्मकर्णिकवन्मथे पिङ्काभिः समाचिताम् ।
इन्द्रवज्रान्तु तां विद्यादातपित्तोत्थितां भिषक्” ॥
इति निदानम् ॥ तस्याश्चिकित्सा ।

वित्ताम्बुवज्राञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।

पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।

पाके तु शोषयेदाज्यपक्वैर्मधुरभेषजैः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
साविद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी” ॥)

इन्द्रवज्रः, पुं, (इन्द्रस्य वज्रः ।) देवदारु । इति
जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥

इन्द्रसावर्णिः, पुं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
वृहद्भानुरवतारः । शुचिरिन्द्रः । पवित्रचातुष्पा-
दयो देवाः । अग्निबाहुश्चिशुद्धमागधाद्याः सप्त-
र्षयः । उरुगम्भीरव्रध्नाद्या मनुपुत्रा भविष्यन्ति ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौत्यनाम्ना च-
आख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।

“भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च षष्ठ्युख तान् । ४० ।

चातुष्पाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिरस्तथा ।
वयोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे षष्ठ्यु । ४१ ।

अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः षष्ठ्यु । ४२ ।

उरुगम्भीरव्रध्नाद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः” ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण
वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशति-
तमं यगं ।)

इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) बालिनामवानरराजः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अर्जुनवज्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्जुनः ॥

इन्द्रसुरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवज्र इव सुरसः सुपथ-
रसः ।) सिन्दुवारवज्रः । इत्यमरः ॥ निसिन्दा
इति ख्यातः । (सिन्दुवारशब्दे निगुण्डीशब्दे च
अस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

इन्द्रसुरिसः, पुं, वज्रविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ ।
इति रत्नमाला ॥ इन्द्रसुरसः ५ सिन्दुवारः ६
इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विसुन्धकः ८ सिन्धकं
९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्रालिका १२
सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणी-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन् ।) फणिज्भक्तवज्रः । इति
मेदिनी ॥ काँटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
शची । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रि

इन्द्राभिधूमः, पुं, (इन्द्राभेर्मेघवज्रेधूम इव ।) हिमं ।
इति हारावली ॥

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसुरिस-
वज्रः । इत्यमरः ॥

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सुरराजस्य
वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवरुणेति डीष् आनुक् च ।)
दुर्गा । यथा,—

“ऐश्वर्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
इदि परमैश्वर्ये च इन्द्राणी तेन सा शिवा” ॥

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥ इन्द्राभार्या ।
तत्पर्यायः । पुलोमजा २ शची ३ । इत्यमरः ॥

पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतक्रतायो ५ ।
इति जटाधरः ॥ माहेन्दी ६ जयवाहिनी ७ ऐन्दी
८ श्रुतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा” ॥
इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र-
शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्राणी
सुपङ्गये वरुणानां” । “इन्द्राणीं इन्द्रस्य सूर्यस्य
वायोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दस्वरस्वतीकृत-
भाष्यम् ।) इन्द्रसुरिसवज्रः । स्त्रीणां करणं ।
इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवज्रः । स्यूलेला ।
सूक्ष्मेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमाढकान्त-
र्गतमाढकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥

इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः क-
निष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपत् अदितौ
वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (विततिर्वामनशब्दे द्रष्टव्या ।)

इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतितात् ।)
इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गण्डी इत्यादि
भाषा ।

(“स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्” ।
इति रघुवंशे १ । २ । ७९ । तथा, मनुः । ४ । ५९ ।
“न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिदर्शयेद्बुधः” ॥)

इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः ।
इत्यमरः ॥

इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण
अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥

इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यद्रव्यम् ।) संविदा-
वज्रः । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा ।
गुज्जा । इति हारावली ॥ कुच इति भाषा ।

(“इन्द्राणिकेन्द्राशनकञ्च” ।
“तथाचेन्द्राशनोक्तैः” ।

“ग्रीष्मसुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम् । इन्द्रेण
ईश्वरेण सृष्टं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
मित्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु
इन्द्रशब्दात् निपातनात् घञ् ।) ज्ञानकर्म्म-
साधनम् । तत्पर्यायः । हृषोकम् २ विषयि ३ ।
इत्यमरः ॥ अक्षम् ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा ।
कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५

इभः

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः
३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि ।
मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ ॥ मनस्तावदि-
न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दशे-
न्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् ।
त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः प्रचेताः
घ्राणस्याश्विनौ । वाचो वज्रिः । हस्तस्य इन्द्रः ।
पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः ।
मनसश्चन्द्रः । बुद्धेस्तुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः ।
चित्तस्याच्युतः । इति वेदान्तः ॥ न्याय्यमते ।
पृथिव्या इन्द्रियं घ्राणं । जलस्य जिह्वा । तेजस-
श्चक्षुः । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः ।
(अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः ।
दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः ।
हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रं ।
प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः ॥) (यथा,
मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरतां विषये-
ष्वप्रहारिषु” ।

विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । १११ । २ ।
“यथा क्षयाम सर्व्ववीरया विशतन्तः शृङ्गाय
धासथास्त्रिन्द्रियम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति
दयानन्दभाष्यम् ।) शुक्रम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥

इन्द्रियस्वापः, पुं, (इन्द्रियस्य स्वापः सन्धक् निरोधः ।)
प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रय-
स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यज्ञान-
विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः ।
स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।

“इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्जेत कामता” ।
“अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
यशोधनानां हि यशो गरीयः” ।

इति रघुः १ । ४ । ३५ ।)

इन्द्रेण्यः, पुं, (इन्द्रस्य इण्यः ।) वृहस्पतिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

इन्ध ई ध उ जि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रधां-आत्वं-अकं-सेट् ।) ऋखादिः । ई जि इन्धो-
ऽस्ति । उ ध इन्धे । इति दुर्गादासः ॥

इन्धनं, स्त्री, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन । इन्ध + करणं
+ ल्युट् ।) अभिसन्दीपनदण्डकाष्ठादि । जालानी
काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इधम् २ एधः ३
समित् ४ एधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।

“अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्” ।)

इन्धकाः, स्त्री, इन्धलाः । मृगशिरोनक्षत्रोपरि-
स्थितपञ्चताराः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

इभः, पुं, स्त्री, (एति गच्छतीति । इभ भन् । औ-
णादिकोऽयं प्रत्ययः ।) हस्ती ।

(“खराश्वोऽङ्गमग्नेभानामजाविकवधन्तथा” ।
इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

“इभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्पन्दगन्धः” ।)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । इत्यमरः ॥

इभकणा, स्त्री, (इभो हस्तीव कणा ।) गजपिप्पली ।
इति रत्नमाला ॥ (“कर्पूरं जातिकोषं सजल-
मिभकणा तेजपत्रं लवङ्गम्” । इति वैद्यकरसे-
नसारसंग्रहः ।)

इभदन्ता, स्त्री (इभस्य दन्त इव । इभदन्त + टाप् ।)
नागदन्तोदत्तः । इति रत्नमाला ॥ (नागदन्ती-
शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इभनिमीलिका, स्त्री, (इभस्य हस्तिन इव निमी-
लिका ।) वैदग्धी । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इभपालकः, पुं, (इभानां पालकः ।) हस्तिपकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ माङ्गत् इति भाषा ।

इभमाचलः, पुं, (इभमाचाचयति । इभ + आङ् +
चल + णिच् + बाङ्गलकात् ख ।) सिंहः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

इभषा, स्त्री, (इभ + घा + क + टाप्) खर्णक्षीरीदत्तः ।
इति रत्नमाला ॥

इभस्थः, पुं, (इभस्य आस्था यस्मिन् ।) नागकेशर-
दत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इभोषणा, स्त्री, इभकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)

इभ्यः, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत् ।) धन-
वान् । इत्यमरः ॥ (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा
क्रान्दग्योपनिषदि ॥ ११० ॥ “उषस्तिर्ह चाक्रायण
इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास । सहेभ्यम् कुल्ला-
घाग्रादन्तं बिभित्ते” ।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । शल्लकी । इति मेदिनी ॥

इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपं ।
एइ स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप्
वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ॥
एतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे ॥ १३६७ ॥

“इयन्ति वर्षाणि तथा सहोय-
मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्” ।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । सीमा ।
परिमाणम् । सङ्ख्या । इत्यादि ॥

(“अमेण तदश्रुता वा न गुणानामियत्तया” ।

इति रघुवंशे ॥ १० । ३२ ।)

इरयं, त्रि, ईरयं । शून्यं । ऊषरभूमिः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥

इरम्मदः, पुं, (इरया उदकेन माद्यति दीप्यते अवि-
न्धत्वात् इति उद्यम्पश्येरम्मदेत्यादिना खण्डप्रत्ययो
सुमागमश्च निष्पातितः ।) वध्याग्निः । तत्पर्यायः ।
मेघव्योतिः २ । इत्यमरः ॥ मेघाग्निः ३ । इति
जटाधरः ॥ अग्न्योऽसङ्गद्वेनेन मेघाग्निः सत्ययज्यो-
तिर्दत्तादौ पतति सः । मेघेऽप्युपलक्षणं वात-
जागिरपि । इति भरतः ॥

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति । इ + रा
+ क । यदा एतीति इ + रन् + टाप् निपातनात्
गुणाभावः ।) भूमिः । वाक्पम् । मयम् । जलम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आन्ध्रवायवमहासूत्रे ॥ २ । ६ ।

“इरां वहन्तो दृत्तमुत्तमाणा

मित्रेण साकं सह संविशन्तु” ।)

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् ।)
कश्यपपत्नीविशेषः ।

यथा, गारुडे ई अर्थायः ॥

“धर्मेपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अमायुः सिंहिका मुनिः ।
कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा” ।
तस्याः स्मृतिर्यथा ।

“इरा दत्तलता वल्ली दण्डजातिश्च सर्वशः ।
खशा च यत्तरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा” ।

(दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ ३ । ८२ ।

“मरीचिर्मघवांश्चैव इरा शङ्कुशिरा दृकः” ।)

इराचरं, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् +
ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दृष्टि-
शील इति भाषा । जलचरे भूचरे च त्रि ॥

इराजः, पुं, (इरया मद्येन जायते इति । इरा + जन्
+ ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा +
मतुप् ।) वटपत्रोदत्तः । पाषाणभेदीविशेषः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

“विपासा च शतद्रक्ष चन्द्रभागा सरस्वती ।

इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवन्दी तथा” ॥

इरियं, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापणयोः,
किद्विधेति इन्नन् ।) शून्यम् । ऊषरभूमिः । इत्य-
जयः ॥ (यथा, मनुः ॥ ३ । १४२ ।)

“यथेरिणे वीजमुखा न वस्त्रा लभते फलम्” ।)

इरिमेदः, पुं, (इरियो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)

अरिमेदः । विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली

राजनिर्घण्टश्च ॥

(“इरिमेदो विट्खदिरः कालस्त्रान्धो ऽरिमेदकः” ।

इति पर्यायः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।

“अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदाखजित् ।

हन्ति कण्डूविषक्षेत्रकमिकुष्ठविषप्रणान्” ॥)

इरिवेष्टिका, स्त्री, मस्तकोद्भवव्रणजन्यपीडाविशेषः ।

तस्य लक्षणम् ।

“पिङ्कामुत्तमाङ्गुल्यां दत्तामुग्रराज्ज्वराम् ।

सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेष्टिकाम्” ॥

इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।

“पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता ।

तथैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेष्टिकाम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वाभटः ।

“त्रिलिङ्गा पिटिका दत्ता जङ्गमिरिवेष्टिका” ।

“इरिवेष्टिकां गन्धनामां जयेत्येत्तविसर्पवत्” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।)

इरेशः, पुं, (इरायाः ईशः ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरुणः ॥

इर्वारः, पुं, स्त्री, (उर्व + आर ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः ॥ काङ्कुड इति

भाषा । अस्य गुणाः । खादुत्वम् । गुरुत्वं । अजीर्ण-
कारित्वम् । शीतलत्वम् । तत्पक्वफलगुणाः । दाह-

वर्दिष्टव्याक्तान्तिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

इर्वारशुक्तिका, स्त्री, (इर्वारः शुक्तिकेव स्वयं स्तो-
टनात् ।) इर्वारविशेषः । इति हारावली ॥
फुटी इति भाषा ।

इर्वारुः, पुं, (इर्व + आर ।) रलयोरैकात् ।) इर्वारः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इल, श शये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-शयने, अकं-सेट् ।) श इति ।

शयः शयनं । इति दुर्गादासः ॥

इल, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । क एलयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

इलविला, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विश्ववपत्नी ।
इति पुराणम् ॥

इला, स्त्री, (इलति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति ।
इल + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च

विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सद्युसनाम्ना ख्याता । पश्चात्

शङ्करशप्तकुमारवनं प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता ।

बुधस्तां भार्यात्वेन स्त्रीकृत्य पुरुषवत्सं जनयामास ।

ततस्तस्याः पुरोहितो वशिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै

मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान् इति श्रीभाग-
वतं ॥ कर्दमप्रजापतिपुत्र इलः कार्तिकेयजन्मदेशं

प्रविश्य स्त्री भूत्वा इलानाम्ना ख्यातः ततः पार्वती-
माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं प्राप्तवान् ।

इति रामायणं ॥ पृथिवी । गौः । वाक्त्वं । इति
मेदिनी ॥

इलादतं, स्त्री, (इरया आदतं ।) जम्बुद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तच्च सुमेरुपर्वतं संवेष्ट्यास्ते । तस्य सीमा उत्तरे
नीलपर्वतः । दक्षिणे निषधः । पश्चिमे माल्य-
वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥

अधीशस्य खनामख्यातः पुत्रः स तु पितुः
सकाशात् इलादतं नाम वर्षमलभत । यदुक्तं

विष्णुपुराणे ॥ २ । १ । १६, १७, १८ ।

“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु अधीशो मुनिसत्तम ।।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥

नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलादतः ।
रम्यो हिरण्यान् बलश्च कुरुर्भद्राश्च एव च ॥

केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो दृपोऽभवत्” ॥)

इलिका, स्त्री, (इला एव । इला + स्वार्थे कन् +
टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपणे च इति, क्षदिकारा-
दिति वा छीष् ।) ईली । करपालिका । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥ हातकुलि इति भाषा ।

इलीशः, पुं, (इलन्ति अशुद्रुतं गच्छन्ति इति इला
भुतमामिनो मत्स्याः । इल + क । तेषां ईशः ।)

खनामख्यातमत्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(“इलीशो जितपीयूषो वाचा वाचामगीचरा ।
रोहितो गो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोऽप्ययः” ॥
इत्युद्भटः ।

“इलीशो मधुरः खिग्धः पित्तक्षेपामिमांश्चनुत्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिः ॥)

इल्व

इल्ललः, पुं, पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इल्लिशः, पुं, इलीशमत्स्यः । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ शफराधिपः ४ जलतालः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इलीशः ६ राजशफरः ७
इलीशः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । पित्तक्षेप्राग्निद्विजकारित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥
“इल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वज्रवर्द्धनः ।
पित्तकृत् कफकृत् किञ्चित् लघुर्दृष्टोऽनिलापहः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

इल्लकाः, स्त्री, इल्ललाः । नित्यवज्रवचनान्तशब्दो-
ऽयम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

इल्ललः, पुं, (इल्ल + वलच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
दैत्यविशेषः । स च वातापेर्भाता । (स च सिंह-
कासुतः । यथा, हरिवंशे । इय अध्याये ।
“सैहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥ ६८ ॥
रेशः बल्यश्च बलिनौ नभश्चैव तथाबलः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्ललः खल्लमस्तथा” ॥ ६९ ॥
तस्य विवृतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि
अगस्त्योपाख्याने ६६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।

“इल्ललो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दनः ।

मणिमत्वां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥

स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।

पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

तस्मिन् न ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितम् ।

चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६ ॥

तदा प्रभृति राजेन्द्र इल्ललो ब्रह्महंसुरः ।

मन्यमान् भ्रातरं क्रागं मायावो ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥

मेषरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।

संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥

स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।

स पुनर्दहमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥

ततो वातापिमसुरं क्रागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।

तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥

तामिल्ललेन महता स्त्रेण वाचमोरिताम् ।

श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११ ॥

तस्य पार्श्वं विनिर्भद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।

वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चक्राम विशास्यते ॥ १२ ॥

एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।

हिंसयामास दैतेय इल्ललो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥

अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काले एव तु ।

पितृन् ददर्श गर्ते वै लब्धमानानधोमुखान् ॥ १४ ॥

ततः ६६ अध्याये इल्ललेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ॥

यथा,— लोमश उवाच ।

“इल्ललस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान् ।

उपस्थितान् सहामातो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥

तेषां ततोऽसुरश्छेत्वातिथ्यमकरोत् तदा ।

सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥

ततो राजर्षयः सर्वे विषसा गतचेतसः ।

वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥

अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन्धिसत्तमः ।

इषः

विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्षे महासुरं ॥ ४ ॥
धुर्यासनमथासाद्य निषघाद महादृषिः ।
तं पर्यवेशयदैत्येन्द्रः इल्ललः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥
अगस्त्य एव कृत्वा वातापिं बुभुजे ततः ।
मुक्तवत्यसुराङ्गानमकरोत्तस्य चैल्ललः ॥ ६ ॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अथस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ॥ ८ ॥
तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥ ९ ॥
इल्ललस्तु विषसोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
प्राञ्जलिञ्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इल्ललाः, स्त्री, (इल्ल + वलच् ।) मृगशिरोनक्षत्र-
शिरो देशस्थिताः पञ्चताराः । इत्यमरः ॥ (नित्य-
वज्रवचनान्तोऽयम् ।)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भादि-परं-सकं-सेट् ।)

प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । इ

इन्वते । दन्त्यवकारपरत्वान्नानुस्वारः । प्रीणनं

कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इव, व्य, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघौ । १ । १ ।

“वागर्थ्याविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ” ॥)

(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

“मुखमेणोदृष्टो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।)

ईषत् । वाक्यालङ्कारः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्” ।

एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । “अत्रिये

पुषन्निषुक्ततेव देवाः” “इवशब्द एवार्थः” इति

भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे

अहोव तु ईश्वरा” “इवशब्दोऽवधारणार्थः इति

भाष्यम् ।)

इशीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-

परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । य इध्यति । सर्पणं

गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ ष वाच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-

परं-अकं-सेट् । उ एषित्वा इष्टा । वेमसह-

लुभेत्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे इ

वगाभीक्ष्णे इष्य सर्पणे इत्येतयोरेवप्राप्तये विशेष-

घणार्थः । न च पिबादिग्रहणवत्तत्र इच्छ इति

ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-

मतस्यैव न्यायत्वात् । ष इच्छती इच्छन्ती । अस्यैव

इच्छादेशः । इच्छति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

इष ग आभीक्ष्णे । पौनःपुन्येन करणे । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (क्रादि-परं-अकं-सेट् ।) ग इष्णाति

पण्डितः । पुण्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः । इति

दुर्गादासः ॥

इषः, पुं, (इध्यते गन्धतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति ।

इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

इष्टि

शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । “यच्छरदूर्गस ओषधयः
पचन्ते ते ने हैताविषश्चोर्गश्च” । इषर्गो शरत्” ।
इति सुश्रुतः ॥)

इषिका, स्त्री, (इष् + कृजादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोलकः । तुलिका । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (गमनशीले, चि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । “शं न इषिरो अभिया-
रातः” । “इषिरः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । ईषेः कित् ऋस्-
श्चेतीकन् ऋस्श्च ।) गजादिकूटकः । हस्थिचक्षु-
र्गोलकः । इत्यमरः ॥ तुलिका । इति रायमुकुटः ॥
काशटणं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता” ।

“इषीकाश्च यथामुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत् ।

योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।

इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्वं रामो रामावबोधितः” ।

इति रघुः १२ । २३ । इषीकास्त्वं काशास्त्वं “इषीका

काशमुच्यते” इति हलायुधः । इति तट्टीका ।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)

वाणः । इत्यमरः ॥ (“उत्कर्षः स च धन्विनां

यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” । इति शाकुन्तले

२ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन् । इष् + धा

कि ।) तूष्णीः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गाण्डीवमादाय

तथाक्षये महेषुधी” । इति महाभारते ३ । ३६ ।)

इषुपुङ्खा, स्त्री, शरपुङ्खावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इष्टं, स्त्री, (इष्यते इष्यते वा यज इष वा + भावे

क्त ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्यदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥)

यथेष्टितं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति

मेदिनी ॥

इष्टं, चि, (इष्यते इष्यते वा यत् तत् । इष यज वा

+ कर्मणि क्त ।) आशंसितम् । वाञ्छितम् ।

पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-

भारते ।

“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः” ।

मनुः । ४ । २२६ ।

“तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदस्त्रक्षुत्तमम्” ॥)

इष्टः, पुं, (इष्यते यः । यज् + क्त ।) यज्ञः । इति

मेदिनी ॥ एरण्डवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(शमीशब्दे ऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + तक् + टाप् ।) मृदादि-

इष्टिका, निर्माणाद्यर्धदग्धमृत्तिकाखण्डः । इति

चित्तिव्यवहारे लीलावती । इट इति भाषा ।

तद्गृहगुणः ।

“कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।

शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम्” ॥

इति चाणक्यम् ॥ * तत्रचित्तस्थाने पितृकर्मणि-

इषा

वेधो यथा । शङ्खलिखितौ । नेष्टकारचिते पितृन्
सन्तर्पयेत् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ देवोद्देश्यकेष्ट-
कामयष्टदानफलं यथा । मठादिप्रतिष्ठातत्वे ॥
“मृगमयात् कोटिगुणितं फलं स्यात् दारुभिः कृते ।
कोटिकोटिगुणं पुण्यफलं स्यादियत्कामये ॥
द्विपरार्द्धगुणं पुण्यं शैलजे तु विदुर्बुधाः ।
मृच्छिलयोः समं ज्ञेयं फलमाद्यदरिद्रयोः” ॥
इष्टकापयं, स्त्री, (इष्टं कापयं यस्य अधोवायुकर-
त्वात् ।) वीरणमूलम् । इत्यमरः ॥ (इष्टकाभि-
निर्मितः पश्याः ।) इष्टकानिर्मितपथे, पुं ॥
इष्टगन्धं, स्त्री, (इष्टो गन्धो यस्येति ।) बालुका । इति
मेदिनी ॥
इष्टगन्धः, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥ (इष्टश्चासौ गन्धश्चेति वाक्ये । सौरभम् ।)
इष्टा, स्त्री, (इष्ट्यतेऽनया । यज + क्त टाप् ।) शमी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इष्टापूतं, स्त्री, (इष्टं पूतं द्वयोः समाहारः ।)
यज्ञखातादिकर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूतमित्यभिधीयते” ॥
इति मलमासतत्त्वचतुर्जातूक्तम् ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे १८ । ६ ।
“इष्टापूतं विनाशाय तद्वाञ्छाश्चौरधर्मिणः” ॥
तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।
“इष्टापूतं फलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ।)
इष्टार्थोद्भूतः, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्भूतः ।)
उत्सुकः । उत्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
इष्टिः, स्त्री, (इष्ट्, यज् वा + क्तिन् ।) अभिलाषः ।
(इति भाष्यकारेण्य गतार्थत्वात् । इति
पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १२ । ० । ४ ।
“आरेभिरे जितात्मानः एल्लियामिष्टिस्तृप्तिजः” ।
“प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदक्षिणां” ।
इति मनुः । ६ । ३८ ।) श्लोकसंग्रहः । इति मेदिनी ॥
इष्टिकापयिकं, स्त्री, लामञ्जकवृक्षम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
इष्टिपचः, पुं, (इष्टिं यज् पचतीति । यद्वा, इष्टये
स्वेच्छार्थं पचति यः । इष्टि + पच + अच् ।)
दनुजः । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
इष्टिसुट्, [ष्] पुं, (इष्टिं यागं मुष्णाति । इष्टि +
मुष् + क्तिप् ।) दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इष्टुः, स्त्री, (इष्ट + तु ।) इच्छा । इष्ट्यादिकोषः ॥
इष्टा, पुं, (इच्छतीति इष्टियुधीति मक् ।) कामदेवः ।
वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादि-
वृत्तिः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥
इष्ट्यः, पुं, (इष्ट्यतेऽनेन इति । इष्ट् + क्यप् ।) वसन्त-
इष्ट्यः, पुं, (इष्ट्यतेऽसौ । इष्ट् + वन् । निपातनात्
गुणभावः ।) उपदेष्टा । इष्ट्यादिकोषः ॥
इष्ट्यासं, त्रि, (इष्टून् बाणान् अस्यतीति । इष्ट् + अस्
+ घञ् ।) इष्ट्युत्पेकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
इति स्यात् ॥

ई

इष्ट्यासः, पुं, (इष्टवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन
इष्ट् + अस् + करणे घञ् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
“महोरस्त्रो महेश्वासो गूढज्वरिन्दमः” ।
इति रामायणे । १ । १ । १० । गीतायां १ । ४ ।
“अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि” ।)
इष्ट, य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम् ।) अस्मिन् ।
एष्ट देशे एष्ट काले इत्यादि भाषा । इति व्या-
करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८२ ।
“यत्तु वागिजके दत्तं नेह नामुच तद्भवेत्” ।
“षड् दोषाः पुरुषेण ह हातया भूतिमिच्छता” ।
इति हितोपदेशे ।)
इष्टानुत्रफलभोगविरागः, पुं, (इष्ट अस्मिन् लोके
सकृच्चन्दनादिजनितोऽनुचासुस्मिन् लोके अमृता-
दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् वि-
रागो नितरां विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय-
भोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकारः । चतुर्थस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
तालु । (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रय-
त्वात् सुतश्च भवति ।) (विसृतिस्तु ऋस् ईकारे
द्रष्टव्या ।)
“ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं प्रीतविद्युल्लताकृतम् ।
चतुर्जगमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वज्जीयभाषायां ।) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।
“ऊर्द्धाधःकुक्षिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः ।
अधोगता कोणशीर्षा कुक्षिता दक्षतः शुभा ॥
शीर्षाद्वक्षो कोणयुता कुक्षितोर्द्धगता पुनः ।
चन्द्रसूर्याभिरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता” ॥
इति वर्णोच्चारणतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
“ई स्त्रीमूर्तिर्मेहामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
गोविन्दः श्रेष्ठः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिस्तुर्थी विन्दुमालिनी ।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्तिर्माहनी कालकारिका ।
कुचदन्तं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासवृत्त-
मन्त्रे । “ईं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वाम-
चक्षुषि ।)
ई, ल, कान्तौ । गतौ । व्याप्तौ । क्षेपे । प्रजने ।
खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-
अकं च-अनिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजनो गर्भं
ग्रहणं इत्यर्थः । ल एति गौः गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।
“न हि तरणिरदीते दिक् पराधीनवृत्तिः” ।

ईडि

इति गणकृता नित्यत्वादात्मनेपदं । धातुरयं कै-
श्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ई, उ य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-
सकं-अनिट् ।) उ य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
ई, य विषादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
दुःखभावनं । प्रत्यक्षं । समिधिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
ईः, पुं, कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ईः, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी ।) डोप् ।) लक्ष्मीः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥
ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादिं-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति
दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ । ईखति इति केचित् ।)
ईक्ष उ दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-
सकं-सेट् ।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रविधानञ्च ।
उ ईक्षते चन्द्रं लोकः । “न कामवृत्तिर्वचनीय-
मीक्षते” । इति कालिदासः ॥ “निरीक्षिष्यामि
यान्मुनीन् इति गणकृतानित्यत्वात्” इति रमानाथः ॥
“वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पचादित्वाद् न ततो
निरीक्ष इवाचरतीति कौ साध्यं” इति दुर्गादासः ॥
ईक्ष्णं, स्त्री, (ईक्ष् + भावे, ल्युट् ।) दर्शनम् ।
“कृतान्धा धनलोभान्धाः नोपकारेक्ष्णक्षमाः” ।
इति कथासरित्सागरे ॥ (ईक्ष्यतेऽनेनति करणे
ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिमुखे मयि
संवृतमीक्षाम्” । इति शाकुन्तले । २ अङ्के ।
“आसन्नामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत्” ।
इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १५ । निरूपणम् । पर्य-
वेक्षाम् । यथा, मनुः ७ । १४१ ।
“स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम्” ।)
ईक्ष्णिका, स्त्री, (ईक्ष्णेन हस्तरोगाद्यवलोकनेन
शुभाशुभं जानाति या । ईक्ष्ण + ठन् + टाप् ।)
दैवज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । इत्य-
मरः ॥ (पुं, दैवज्ञः । यथा, मनुः । ६ । २५८ ।
“मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्ष्णिकैः सह” ।)
ईज, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते ।
कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ईज, उ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । उ
ईङ्गते इजते । कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥
ईड, क, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूरां-परं-
सकं-सेट् ।) क ईडयति । इति दुर्गादासः ॥
ईड, उ ल, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ल उ ईड्ते । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । ३५ काण्डे ।
“गन्धर्वाः सुरसंघाश्च बहवश्च महर्षयः ।
अन्तरीक्षगतं देवं गीर्भिरग्राभिरीडिरे” ॥)
ईडा, स्त्री, (ईड् + क + टाप् ।) स्तुतिः । इति हला-
युधः ॥ (प्रशंसा ।)
ईडितः, त्रि, (ईड्यते सं । ईड् + क्त ।) स्तुतः । कृत-
स्त्वः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

इत, इ बन्धे । इ इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥ (भ्वादि-
परं-सकं-सेट् । तेन इन्ततीति केचित् ।)
इतिः, स्त्री, (ईयतेऽनया । ई + क्तिन् ।) डिम्बः ।
प्रवासः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ कृषेः षट्प्रका-
रोपद्रवविशेषः । यथा,—
“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता इतयः स्मृताः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (कण्वभेदः । नृपतिरहितयुद्धम् ।
“इतयो व्याधयस्तन्ना दोषा क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाश्च वर्तन्ते व्याधयः क्षुद्रमयं तथा” ॥
इति महाभारते हनूमद्गीमसंवादे ॥ ३।१४६।३४।
ईदृक्, [श्] चि, (इदम् + दृश् + क्तिप् ।) अयमिव
दृश्यते । इति व्याकरणम् ॥ इहार न्याय एह-
प्रकार इत्यादि भाषा ।
“रत्नानीदृशि भूयांसि न भवन्त्येव भुतले” ।
इति कथासरित्सागरे ॥ २५।१७६ ॥ तथा च
किराते । २ । २८ ॥
“इदमोदगनीदगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः” ।
ईदृच्, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसावित्याद्यर्थे । इदम्
+ दृश् + क्स ट्त्वे चेति ईश् ।) ईदृश्ः । इति
व्याकरणम् ॥
“ईदृच्छराजकर्मणि भवेयुस्तदिदं वयम्” ।
इति कथासरित्सागरे ।
ईदृश्, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृश् +
कञ् ।) ईदृक् । एतत्तदृश्ः । इति व्याकरणम् ॥
“ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः” ।
इति उत्तररामचरिते ।
ईर, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा,
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) नुदि । कि ईरयति ईरति ।
नुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
ईर, ड ल, कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-आत्म-सकं कम्पार्थे, अकं-सेट् ।) दीर्घादिः ।
ड ल ईर्त्ते लता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
ईरिका, स्त्री, वृक्षविशेषः । यथा । ईरिकावणम् ।
इति खल्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥
ईरिणं, चि, (ऋ + इरन् ।) श्रूयं । ऊषरभूमिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३।१४२ ॥
“यथेरिणे वीजमुष्मा न वप्ता लभते फलम् ॥
तथान्ते हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्” ॥
“तत्तत्तदीरिणं जातं समुद्रश्चावसर्पितः” ।
इति महाभारते अनुशासनपर्वणि । चलनं ।)
ईरितं, चि, (ईर + क्त ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ प्रेरि-
तम् । कम्पितम् । गतम् । कथितम् ॥ (“इतीरिते
वचसि वचस्विनामुना” । इति भाषे ॥ १७।१।
“तस्य वर्म विमिद्याश्च स बाणो मत्सुतेरितः” ।
इति, महाभारते ।)
ईर्ष्य, ईर्ष्ये । (भ्वादि-परं-अकं-सेट् ।) पराभ्युदयासहि-
ष्णुतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्ष्या परादोषासहि-
ष्णुत्वमिति केचित् । ईर्ष्यति खलः साधवे ।
यदयान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
ईर्म, स्त्री, (ईर + बाङ्लकात् मक् ।) व्रणः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।
“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्भा” ।)
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर + ण्यत् ।) भिक्षुव्रतम् । इति जटा-
धरः ॥
ईर्ष्या, पुं, स्त्री, (ईरं वृणोतीति । ईर + व-बाङ्
लकात् उण् ।) स्फुटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
फटी इति भाषा ।
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यणं । ईर्ष्य + घञ् ।) हसाल्लोप इति
यकारलोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥
“कथमीर्ष्या न कुरुषे सुयीवस्य समीपतः” ।)
इति रामायणे ॥ ४।२४।३७।)
ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्ष्या + आलुच् ।) ईर्ष्याविशिष्टः ।
इति हलायुधः ॥
ईर्ष्य, ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-अकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्ष्य इति ईर्ष्यस्य
घञि हसाल्लोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्ष्या परा-
भ्युदयासहिष्णुत्वम् । परादोषासहिष्णुत्वमिति के-
चित् । ईर्ष्यति खलः साधवे । यदयान्तः इत्येके ।
इति दुर्गादासः ॥
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यणं । ईर्ष्य + अच् + टाप् ।) परोत्-
कर्षासहिष्णुता । रोष इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४८ ॥
“पैशुन्यं साहसं क्रोह ईर्ष्यास्तुयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजश्च पातुष्यं क्रोधजोऽपि गुणशुक्लः” ।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मान-
भेदः । यथा, षट्कारशतके ॥
“वचोभिर्यार्थकलहेन लीलया
समस्तभातैः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)
ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्ष्यां लाति । ईर्ष्या + ला + डु ।)
ईर्ष्याविशिष्टः । अक्षान्तियुक्तः । तत्पर्यायः ।
कुहनः २ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि ।
ईर्ष्यालुना खैरिणीव रक्षितुं यदि पार्थिते” ॥)
ईलिः, स्त्री, (ईर्यते इति । ईर + इन् रस्य लः ।)
ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति
ख्याते यवनास्त्रे वा । इति सारसुन्दरी ॥
ईलिका, स्त्री, (ईलिरेव । ईलि + सार्थे कन् टाप् ।)
ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । एकधारेलीति स्वामी । तत्पर्यायः ।
ईलिः २ ईली ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ कर-
पालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
ईलितः, चि, (ईड् + क्त । डस्य लः ।) स्तुतः । इत्य-
मरः ॥
ईली, स्त्री, (ईर + क ।) कृदिकारादिति पाक्षिको
डीष् ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।
करपालिका २ । इत्यमरः ॥
ईश, ड, ल, ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्म-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐश्वर्यमीश्वरीभावो-
ऽधीनीकरणश्च । ड ल ईशे धनी । मायानामी-
शिवेण च । अत्र कर्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥
ईशं, चि, (ईशे इति । ईश् + क ।) ईश्वरं । (यथा

कुमारे २।६ “जगदीशो निरीश्वरः” ।) प्रभुः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, कुमारे ।
३।३४ “कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः” ।)
ईशः, पुं, (ईशे इति । ईश + क ।) महादेवः ।
“शूनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्कबन्धं निविडं बिभेद” ।
इति कुमारे ३।५६ ।) ईशानकोणाधिपतिः ।
इत्यमरः ॥
ईशसखः, पुं, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यः
टच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
ईशा, स्त्री, (ईश + अ + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्य-
मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २४० । ३० ।
“ईशामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा ॥ ईशस्य प्रभोः
पत्नी इति व्युत्पत्त्या स्वामिपत्नी । प्रभुस्त्री यथा,
अथर्ववेदे १।१।१७ “ईशा वशस्य या जाया” ।)
ईशादण्डः, पुं, (ईशायाः लाङ्गलस्य दण्डः ।) अक्ष-
युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईशादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम” ॥
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ । २ ॥
ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य ।) दृढदन्तहस्ती ।
तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति चिकावशेषः ॥
हस्तिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
ईशानं, स्त्री, (ईश + आनश्) ज्योतिः । इति मेदिनी ॥
(तद्विशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे १।१७।५।
“मुषाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान ओजसा” ।)
ईशानः, पुं, (ईशे । ईश् + ताच्छित्यवधोवचनशक्तिषु
चानश्) । महादेवः । इत्यमरः ॥
“तस्मिन् मुञ्जते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसंदर्शनलालसानाम्” ॥
इति कुमारे ७।५६ ।
“तत्रेशानं समभ्यर्च्य चिराजोपोषितो नरः” ।,
इति भारते ।) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः ।
इति पुराणं ॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे । ४।६ ।
“हराय ऋदाय श्रव्याय शिवाय भवाय महादेवाय
उग्राय भीमाय प्रभुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय
खाहा” इति । दूतमूर्तिधरः शिवः । स च धूम-
जटिलः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥
“सा चाह धूमजटिलमीशानमपराजिता ।
दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः” ।)
शिवाष्टमूर्त्यन्तर्गतसूर्य्यमूर्तिः । इति स्मृतिराम-
मञ्च । (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।
“सर्व्वेन्द्रियगुणावासं सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं वृहत्” ।
तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
“आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुषुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्” ॥
साध्यापुत्रो-देवताभेदः । यथा,—
“धर्मास्तुष्टुवः कामः साध्या साध्यान् व्यजायत ।
प्रसवं चयनश्चैव ईशानं सुरभिं तथा” ॥

इति भारते ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ॥
शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन + तल् ।) ईशित्वं ।
अणिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ईशिता, [कृ] चि, (ईष्टे इति । ईश् + कृच् ।)
ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा
माघे । २ । ६५ ।

“तदीशितारं चेदीनां भवान्ममवसंत मा” ।)
ईशित्वं, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन + तल् ।) ईशिता ।
देवानामष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यदुक्तं ।

“अणिमालक्षिमा व्याप्तिः प्राकान्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता” ॥)
प्रभुत्वम् । येन स्थावरादिसर्वभूतानि आच्चा-
कारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

ईश्वरं, चि, (ईश् + वरच् ।) आछं ।
“दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्स्वरे धनम्” ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामि । इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (यथा महाभारते ।

“अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन ।
तत्सर्वं तव विस्वम् कुरु प्रणयमीश्वर” ॥
नियन्ता । प्रभुः ।

“ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये” ।
इति मनुः । १ । ६६ ॥)

ईश्वरः, पुं, (ईष्टे इति । ईश् + वरच् । यद्वा, अश्रुते
व्याप्नोतीति अश्रुतातोर्वरट् उपधाया ईत्वं च ।)
शिवः । (यथा, कुमारः । ७ । ३१ ।

“तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण” ।

“अष्टेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिभिर्विभुम्” ॥

“वाग्मिः स्थितः स्तुवन् यावच्छिवे भावे शिवः स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ॥
क्रोधाभिस्तप्तवान् देवमहं किं करवाणि ते” ।

“तमुवाचेऽश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयाध्यायः ॥

“ततः दृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च” ॥

इति सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयाध्यायः ॥)

कन्दर्पः । इति मेदिनी ॥

“विशुद्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यम्” ।

इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ईश्वरगुणाः । संख्यादि-
पञ्च बुद्धिः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ ऐश्वर्यशाली । तत्पर्यायः । राष्ट्री १
अर्थः २ नियुक्तान् ३ इनइनः ४ । इति वेदनि-

र्घण्टौ २ अध्यायः ॥ श्रीहरिः । यथा ।

रुद्रउवाच ।

“हृदे कथय देवेश देवदेवक ईश्वर ।

को ध्येयः कश्च नै पूज्यः कैवर्तैस्तुल्यते परः” ॥

इत्यादि । श्रीहरिरुवाच ।

“इदं रुद्र प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
अहं हिं देवो देवानां सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥
अहं ध्येयश्च पूज्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
अहं प्रपूजितो रुद्र ददामि परमां गतिम्” ॥
इत्यादि च गारुडे २ अध्यायः ॥

(खनामख्यातो नृपतिभेदः । यथा, महाभारते ।

“मतिमांश्च मनुष्येन्द्रः ईश्वरश्चेति विश्रुतः” ।)

ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् ।) पुंयोगविवक्षाभावात्
न डीष् ।) दुर्गा ।

(“विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः

खस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः” ।

इति किराते । “ईश्वराया गौर्याः, स्थेषभासे-
त्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न डीष्”
इति तट्टीका ॥) लक्ष्मीः । सरस्वत्यादिशक्तिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईश् + वनिप् । वनोर-
चेति डीव्री ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥
“त्वमीश्वरी देवि ! चराचरायाम्” । इति मार्क-
ण्डेयपुराणं ॥ ६१ । २ ।) लिङ्गिनीवृक्षः । बन्धा-

कर्कोटकीवृक्षः । रुद्रजटालता । नाकुलीकन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

ईष उ उक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-
सेट् ।) उक्ते उद्धृतशस्यशेषापहरणं । ईषति

धाम्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥

ईष उ दाने । (आदिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) ईक्ष ।

हिंसने । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः ।

उ ईषते । ईक्षो दर्शनं । इति दुर्गादासः ॥

ईषः, पुं, (ईष् + क ।) ईषः । आश्विनमासः । इत्य-
मरटीकायां मधुरानाथः ॥ (खनामख्यातः उत्तम-

मनोर्दशपुत्रमध्ये एकः पुत्रः । यथा,—

“औत्तमेयान् महाराज ! दशपुत्रान् मनोरमान्” ॥ १८

“ईष ऊर्द्धतनूर्जश्च मधुमाधव एव च ।

शुचिः शुक्रः सहस्रैव नभस्यो नभ एव च” ॥ १९

इति हरिवंशे ७ अध्यायः ॥)

ईषत् व्य, (ईषणमिति । ईष् + अत् ।) अल्पम् ।

किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥

(“तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्स्फुरिताधर” ।

इति विष्णुपुराणे ॥ १११११२ ।

“ईषत् सहासममलं परिपूर्णचन्द्र-

विम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तं” ।

इति मार्कण्डेयपुराणे, शक्रादिमाहात्म्यम् ॥

“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्” ।

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ॥)

ईषत्कारः, पुं, (ईषत् + कृ + खल् ।) अल्पः । तत्प-
र्यायः । लेशः २ उपपदं ३ गन्धः ४ अनुबन्धः ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । ईषत्क्रियमाणं वस्तु । इति

व्याकरणं ॥

ईषत्याहुः, पुं, (ईषत् पाण्डुः ।) धूसरवर्णः । इत्यमरः ॥

ईषदुष्णं, चि, (ईषच्च तदुष्णश्चेति ।) अल्पतप्तं । तत्प-
र्यायः । कोष्णं २ कवोष्णं ३ कदुष्णं ४ मन्दोष्णं ५ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

ईषदत्ताः, पुं, (ईषत् रक्ताः ।) अल्पलोहितवर्णः ।

तत्पर्यायः । अथत्तरागः २ अरुणः ३ । इत्यमरः ॥

ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्य-

मरः ॥ लाङ्गलेर ईष इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।

“हिरण्यो वां रभिरौषा अक्षो” ।

रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ ।

३ । “रथः एकैषः” ।

“ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।

इति महाभारते । वनपर्वणि २४० । ३० । ईषेति

क्वचित् पाठः ॥)

ईषादन्तः, पुं, (ईषेव दन्तो यस्य ।) दीर्घदन्तहस्ती ।

तत्पर्यायः । उदग्रदन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुधावतान्”

ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाक्षकरेणवः” ॥

इति च भारते ॥)

ईषिका, स्त्री, (ईष + किकन् ।) हस्तिचक्षुर्गोलकः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तूलिका । इत्य-

मरः ॥ अस्त्रविशेषः । यथा,—

“सोऽभिमन्त्रा शरेषीकामीषिकास्त्रेण वीर्यवान् ।

काकं तमभिसन्धाय ससर्ज पुरुषधर्म” ॥

इति रामायणं ॥

ईषिरः, पुं, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् ।) औष्णादिकप्रत्ययो-

ऽयम् । पर्फरीकादित्वात् साधुः ।) तूलिका ।

वीरणादिशलाका इत्यन्ये । आवर्तितमनावर्तितं वा

सुवर्णं ज्ञातुं यन्निःक्षिप्यते तत्रेत्यन्ये । आवर्तित-

सुवर्णं द्रवाकारं यत्र निःक्षिप्यते तत्रेति केचित् ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ईषाः, पुं, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ईष्ट उ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदिं-आत्मं-

अकं-सेट् ।) दीर्घादिरकर्मकः । उ ।

“हेहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा

क्रतुं नृपः पुत्रफलं सुनीन्द्रम्” ।

इति भट्टिः । १ । ११ ॥

सकर्मकोऽपि । “आमं अमादपि नेहते” । इति

जयदेवः ॥ “सर्वः स्वार्थं समीहते” इति माघः ।

२ । ६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥

ईहा, स्त्री, (ईह + अ + टाप् ।) चेष्टा । उद्यमः ।

(“इच्छया जायते काम ईहयार्थो विवर्द्धते ।

अद्वया वर्द्धते धर्मस्तेषां फलमिदं त्रिधा” ॥

इति रामायणे ॥ ३ काण्डे । तथा च मनुः २ । ३७ ।

“राक्षो बन्धार्थिनः षष्ठे वैश्यस्तेहार्थिनोऽष्टमे” ।

“वैश्यस्य बज्रकृष्यादिचेष्टार्थिनः” इति तट्टीकायां

कुल्लुकभट्टः ।) वाक्छा । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

प्रक्षालनादि पञ्चस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम्” ॥

इति महाभारते । १ । २ । ४८ ॥)

ईहामृगः, पुं, (ईहाप्रधानो मृगो रुकः ।) कुक्कुर-

प्रमाणहरिणपुनःपिलवर्णजन्तुविशेषः । इति

भरतः ॥ घौघ इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कोकः २
रुकः ३ । इत्यमरः ॥

उ

“एतद्वस्य सुता राजन् शलभाश्च प्रकीर्त्तिताः ।
सिंहाः किम्बुरुषा व्याघ्रा यक्षा ईहामृगास्तथा” ॥
इति महाभारते । आदिपर्वाणि ॥ (नायको मृग-
वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छत्यत्र इति ।)
नाटकरूपकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
“ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहन् तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्या अपि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरब्धं परं व्याजान्निवर्त्तयेत् ॥
महात्मानो बध्नाप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्गो देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः घडितीतरे” ॥
“मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता
दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा—कसुमशेखर-
विजयादि” ॥)
ईहाटकः, पुं, (ईहाप्रधानो टकः ।) ईहामृगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणं ओष्ठः ।
(यथा, शिच्चाग्रये ।
“कण्ठ्या वहाविच्युयशालाया ओष्ठजावुपू” ।
तथा च सुग्धबोधे ।
“उचयं पप्रबभमवा ओ औष्ठाः” ।)
स च ङ्खो दीर्घः झुतश्च भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवमसङ्ख्याकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
“उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्गाणं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारोयथा,—
“ऊर्द्धाधो मध्यतः कुला रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायुवङ्गीन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्मृता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
“उः शृङ्गरो वर्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दत्तकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नशटिका एष्टिः पञ्चमी वज्रवासिनी ॥
कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्मही ।
उद्धतः कुटिला ओत्रं पारदोपो दधो हरः” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं माटकान्यासमन्त्रे

उक्था

“उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वामकर्णे” ।)
उ, छ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-आत्मं
अकं-अनिट् ।) छ अवते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, थ, (उ शब्दे + क्षिप् + तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
रीषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदप्रणयः ।
पादप्रणयः । इति मेदिनी ॥ प्रश्नः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उड् इति ख्यातं ॥
(“उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पञ्चादुमाख्यां सुमुखो जगाम” ॥
इति कुमारः । १ । २६ ॥)
उ, पुं, (अतति विश्वमयत्वात् सर्वं व्याप्नोतीति ।
अत् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाङ्करकोषः ॥
उकनाहः, पुं, पोतरक्तवर्णाश्वः । स एव कश्चित्
क्षणात्तच्छविः । इति हेमचन्द्रः ॥
उक्तं, स्त्री, (वच् + क्त ।) एकाक्षरकन्दः । इति
मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥
उक्तः, चि, (उच्यते यः । वच् + कर्मणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ अभिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
भणितः १२ लङितः १३ रपितः १४ रठितः १५
भटितः १६ रठितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
“इत्युक्तः सोम्यधावत्तमसुरो धूमलोचनः” ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
“इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ” ॥)
उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं
५ वचः ६ । इत्यमरः ॥ (“अतिसंक्षिप्तचिरन्तनो-
क्तिभिः” । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
“एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ” ॥)
उक्थं, स्त्री, (वच् + थक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
“विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति” ॥
स्तोत्रम् । यथा,
“अथ योसावन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क
तत्साम तद्वयजुः तत् उक्थं तद्वज्रह्य” । इति
कान्दोग्ये उपनिषदि ॥)
उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवह्नौक्थशस्पुरोडासोऽग्निरुक्थश्च श्वेत-
वह्नादीनां ङस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं
भावि तत्र ङस् । अन्यत्र शिवः ॥) यजमानः ।
इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
“नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था” ।)
उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप् ।) कन्दोविशेषः ।
एकाक्षरवृत्तमुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व-
गुरुः । यथा श्रीले सास्तां । इति कन्दोमञ्जरी ।
उः २ सर्वलघुः । यथा । उरवतु । इति कन्दो-
र्णवः ॥

उग्र

उक्त वधि । (भ्वादि-परं- सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उक्षति वृत्तं मेघः । वट् सेकः । इति
दुर्गादासः ॥ (“उक्षाम्पचक्रनगरस्य मार्गान्” ।
इति भट्टिकाव्ये । ३ । ५ ॥)
उक्षः, चि, (उक्ष + अच् ।) सिक्तः । धौतः ॥
उक्षतरः, पुं, (उक्षन् + तरप् ।) महावधः । इति
हेमचन्द्रः ॥
उक्षा, [न्] पुं, (उक्ष + कनिन् ।) वधः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । “उक्षा मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः” । तथा च कुमारः ७ । ७० ।
“तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः
शरङ्गनादीधितिमानिवोद्ग्राहः” ॥)
ऋषभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी ॥ ओखति । इति दुर्गादासः ॥
उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उक्कुति । इति
दुर्गादासः ॥
उखल्लेखः, पुं, लणविशेषः । तत्पर्यायः । उखलः २
भूरिपत्रः ३ सुटणः ४ लणोत्तमः ५ । अस्य गुणाः ।
बलदाढ्यं । रुचिकारित्वं । पशूनां सर्वदा हित-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
उखा, स्त्री, (उख + क + टाप् ।) ख्याती । इत्य-
मरः ॥ हाँड़ि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
“इद्धः खतेजसा वज्रिखगागतमिवोदकम्” ॥)
उख्यं, चि, (उखायां संस्कृतं । उखा + यत् ।) ख्याती-
पक्षमांसादि । तत्पर्यायः । पैठरं ३ । इत्यमरः ॥
(“शूल्यमुखश्च होमवान्” । इति भट्टिः ४ । ६ ।
उखायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ४ । ११ । ४ ।
“उख्यान् (अग्नीन्) हस्तेषु विभक्तः” ॥)
उग्रं, चि, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते । उच समवाये
+ ऋच्चेत्यादिना रक्, गञ्जान्तादेशः ।) रौद्रं ।
उक्कटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
(“लोकेषु प्रथितं चोयं तपस्तस्य भविष्यति” ॥)
इति रामायणे ॥
“तामिखादिषु चोयेषु नरकेषु विवर्त्तनम्” ॥
इति मनुः । १२ । ७५ । यज्यादिधारी । दारुणकर्मा ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।
“उग्रान्नं सूतिकाग्रश्च पर्यायान्तमनिर्द्दशम्” ॥)
उग्रं, स्त्री, वत्सनाभनामविषं । इति राजनिर्घण्टः ॥
उग्रः, पुं, (उच + रक् । गञ्जान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ६ ।
“उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः” ॥
नृपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।
क्षत्रियात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ॥
आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ६ ।
“क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरग्रो नाम प्रजायते” ॥)
अस्य कर्म विलवासिगोधादिबध्बन्धनम् ॥
तथाच मनुः । १० । ४६ ।
“क्षत्रोयपुक्कसानान्तु विलौकोबध्बन्धनम्” ॥

उग्र

नक्षत्रगणविशेषः । स च पूर्वपक्षगुणीपूर्वभाषा-
पूर्वभाषपदमघाभरण्यात्मकः । इति ज्योतिषं
श्रीभाष्यनटत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रुद्रः । उग्रोदेवः ।
खनामख्यातो दानवविशेषः । यथा हरिवंशे ।
“वेगवान् केतुमानुगः सोयय्यो महासुरः” ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, धृतराष्ट्रपुत्र-
नामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाह्वरजोलुपः” ॥
नरेन्द्रादित्याख्यस्य काष्मीरराजस्य खनामख्यातो
गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिव्यानुग्रहभाग्याभिधो यस्य गुरुर्धधात्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४६ । ५६ ॥
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकायां । ६० अध्यायः ।
“महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च” ॥)
उग्रकाण्डः, पुं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ करेला इति भाषा । कापवेक्ष-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।
उग्रगन्धः, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
उग्रगन्धः, पुं, (उग्रस्त्रीवः गन्धो यस्मिन् ।) लशुनः ।
कटफलः । अर्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्ते
त्रि ॥ (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्वर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा” ॥)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा ।
वचा । क्लिकिकौषधी । इति मेदिनी ॥ अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“वचा,
यमानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ॥)
उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यया मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एतासु मूर्तिषु सदा पादलभो नृणां भवान् ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिहृद्यौ उग्रचण्डामूर्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयहृद्यौ तु भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहानुगम्” ।
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्तिरष्टादशभुजाऽभवत् ।
सा नवभ्यां पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह” ॥ * ॥
अनया मूर्त्या दत्तयज्ञभङ्गः कृतः । यथा,—
“आषाढस्य तु पूर्णायां सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
दत्तः कर्त्तुं समारम्भे वृताः सर्वे दिवौकसः ॥
ततोऽहं न वृत्तस्तेन दत्तेण सुमहात्मना ।
कपालीति सती चापि तज्जायेत च नो वृता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्राणांस्तत्याज सा सती ।
त्यक्तदेहा सती चापि चण्डमूर्तिस्तदाभवत् ॥

उग्र

ततः प्रवृत्ते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवभ्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्तिर्धृक् ॥
योगनिद्रा महाभागा योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं बभञ्ज सा देवी महासत्रं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकसः ।
पूजयाञ्चकुरुतुलां देवीं पूर्वोदितेन वै ॥
पूर्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवौकसः ।
कृत्वा परमामार्गनिर्णयं दुःखहानये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ।
विभूतिमतुलां प्राप्तुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादथवालस्यादेवीं दुर्गं महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥
कुडा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ।
परत्र च महामायावलिभूत्वा स जायते ॥
अष्टभ्यां रुधिरैर्मसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्भुजजातीर्यैर्वलिभिर्भोजनैः शिवान् ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“भद्रकालीमुग्रचण्डां महाभायां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वासां पूजने परिकीर्तितम् ।
तन्त्रं यथोग्रचण्डायाः पृथक् त्वं प्रहणु भैरव ॥
आद्यद्वयं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपान्तमन्तरे ।
वज्रिनान्तस्त्रेण्डुविन्दभ्यां तन्त्रमौयकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ॥
उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् त्राति
तारयति वा या ॥ उग्र + तृ + णिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरुक्तौ ।
“उग्रादपि भयात् त्राति यस्मात् भक्तान् सदा-
म्बिका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वेषामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुम्भो नियुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणाः सेन्द्रालतो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्तरः ।
मातङ्गवनितामूर्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र कृत्यते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोषतः ।
समुद्रूताब्रवीदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो नियुम्भो ह्यसुरो बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्बधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःश्रुताया देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
भिन्नाङ्गनगिभा कृष्णा साभूदौरी क्षणादपि ॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलक्षताश्रया ।
तामुग्रताराम्बयो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भयात्त्राति यस्माद् भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्त्रमेव च” ॥ * ॥
“एधेवैकजटाख्यातिर्यस्मात्तस्या जटाधिका ।
प्रहणु त्वं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेताजभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

उग्र

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुखमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतन्दीवरं त्वधः ।
कर्चोच्च खर्परश्चैव क्रमाद्वामेन विभ्रतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां विभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुखमालां धरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु विभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कन्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेभुभिः” ॥ * ॥
“एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भामरी चैव महाराजिष्व सप्तमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ।
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
“ब्रह्मशैलस्य पूर्वस्थां भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
“चारुनिम्बं शुभावर्त्तं कामाख्यानाभिमण्डलम् ॥
यत्रोग्रतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितया शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं प्रहणु नरश्रेष्ठ येन ध्येया सदाश्रिता ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दत्ते कर्त्तृकखर्परौ ॥
खड्गं चेन्दोवरं वामे शीर्षे त्रैलोक्यजटां पुनः ।
वामपादं श्वस्योर्वोर्निधायोत्थाय दक्षिणम् ॥
श्वस्य हृदये न्यस्य साट्टहासं प्रकुर्वती ।
नागहारशिरोमालाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ऊकारमध्यवीजकम् ।
द्वारे नानायोगिनोनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्दूल तत्प्रोक्तं वान्यगोचरे” ।
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१
अध्यायः ॥ * ॥ स च वशिष्ठशपात् वामा
भूता । यथा,—
और्व उवाच ।
“एतद्विष्णोर्वचः श्रुत्वा विधिना सहितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वचः साध्यसाधने ॥
विष्टव्यं तान् ब्रह्मविष्णुमान् वषभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गणांश्च प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणांस्तुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वच्चाप्युत्सारय त्रुतम् ॥
ततो गणाः कामरूपादेवीचाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्थमाने लोके तु चतुर्वर्णैर्दिजातिभिः ।
सन्ध्याचलो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीशया ।
गणैः सह वृतः प्राह शपां कुर्वन् सदाखणम् ॥
यस्मादहं वृतं वामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं वान्यभावेन पूज्या भव समन्विका ।
भर्त्यन्ति स्नेहवत् यस्माद्गुणान्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्नेहस्तस्माद् भवत्या कामरूपके ॥

उचि

महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोबलं मुनिं दान्तं स्नेहवद्वेदपारगम् ॥
तस्मात् स्नेहप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्थिमस्मष्टक् ।
एतत्तु कामरूपाख्यं स्नेहैर्गुणं भवद्वलं ॥
स्वं विष्णुर्न चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
विरलाश्चागमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः ॥
विरलं यस्तु जानाति कामरूपागमं बुधः ।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्वं फलमवाप्स्यति ॥
एवमुक्त्वा वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गणाः स्नेहतां याताः कामरूपे सुरालये ॥
वामाऽभूदुद्यतारापि शम्भुर्स्नेहरोऽभवत् ॥
इति च कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥

उग्रत्वं, स्त्री, (उग्रस्य भावः । उग्र + त्व ।) उग्रता ।
उत्कटता । तत्पर्ययः । चण्डता २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उग्रधन्वा, [न] पुं, (उग्रं धनुर्यस्य । धनुषश्चेत्यनङ् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“स इषुहस्तैः स निष-
ङ्गिभिर्वशी संख्यसायुध इन्द्रो गणेन । संख्यजित्
सोमया बाहुशङ्खुग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता” ।
इति ऋग्वेदे । १०।१०।३।३ ॥ शिवः । उग्रधनु-
र्विशिष्टे, चि ॥)

उग्रनासिका, चि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य ।)
दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं
वासस्थानत्वेन यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उग्रसेनः, पुं, (उग्रा सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राज-
विशेषः । स च आङ्गकपुत्रः । कंसराजपिता च ।
परीक्षितपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
महाभारतेऽपि “जनमेजयः पारिक्षितः सह-
भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातर-
स्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च” इति । तथा
च तत्रैव १।६५।४२ ।
“भीमसेनोऽग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा” ॥)

उग्रसेनजः, पुं, (उग्रसेनात् जायते इति । उग्रसेन
+ जन + ड ।) कंसनामासुरराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

उग्रा, स्त्री, (उग्रति क्रुधा सम्बध्यते या । उग्र सम-
वाये + ऋषेयादिना रक् गङ्गान्तादेशः । तत-
स्याप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
“दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोयाचर्वणं सदा” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहे मुखरोगाधिकारे ।
क्विक्रिकौषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ उग्रजातिस्त्री ।
(यथा मनुः १० । १६ ।
“क्षत्रजान्तस्तथोयायां श्वपाक इति कीर्त्यते” ॥)
धन्याकम् । इति रत्नमाला ॥ प्रखरा नारी ॥

उङ्गुणः, पुं, उत्कण्ठः । इति शब्दमाला ॥ उकुन् इति
भाषा ।

उच्च, इ र य सम्वायने । मिश्रणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) ऋखादिः । इ र
चौचत् औचित् । अस्मात् पुरुषादित्वात् विव्यं उ
इत्यन्ये । य उच्यते केशः ज्ञानात् । इति दुर्गादासः ॥

उचितं, चि, (वच + “वचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्”

उच्च

इति कितच् प्रत्ययः ।) विदितम् । न्यस्तम् । परि-
मितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्राह्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उच्चं, चि, (उच्चिनोतीति । चिञ् चित्वां अन्येभ्योऽपि
इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अत्र वा ! अर्श आद्यच्,
अव्ययानामिति टिलोपः ।) उपरि । उच्चु इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रांशु २ उन्नतम् ३ उदग्रम् ४
उच्चितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्गं ७ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ३।१३ ।
“ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैः,
असूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्” ।)
(ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,
“अजयमभ्यगाङ्गनाकुलीराः
भगवण्यजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिधीन्त्रियांशै-
स्त्रिणवकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः” ॥
सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृषभादयो राशयः
सोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्तुङ्गा-
पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि
दशमादयो राशिचिंशाशाः यथाक्रमं उच्चेषु पर-
मोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)

उच्चकैः, [स्] व्य, (उच्चैस् + अव्ययसर्वनाम्नां इति
प्राग्विवेकेषु अर्थेषु टेः प्रागकच् ।) उच्चैः । अति-
शयोचम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा विष्णु-
पुराणम् ।
“वशिष्टाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः” ।
उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।
“गिरेस्तद्विजानिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः” ॥)

उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुग्गा ।
भूम्यामलकी ।
“उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
शतावर्ष्युच्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना” ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ ।)
नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भः । चर्या ।
लशुनप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ दण्डविशेषः ।
निर्विषी इति ख्याता । चैचुया इति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । चूडाला २
चक्रला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५
शुक्रला ६ उत्तानकाः ७ । इति रत्नमाला ॥

उच्चण्डः, चि, (उत् चण्डतीति । चङि कोपे + अच् ।)
त्वरान्वितः । अविलम्बितः । इत्यमरः ॥

उच्चतरः, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरः ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

उच्चतालं, स्त्री, (उच्चः मन्तया प्रचण्डस्तालो यत्र ।)
पानगोष्ठां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्वदेवमथत्वात् श्रेष्ठः देवः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चन्द्रः, पुं, (उत् स्वल्पं अवशिष्टश्चन्द्रो यस्मिन् ।)
रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्चयः, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रप्रतिः ।

उच्चै

तत्पर्यायः । नौवी २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्पा-
दीनामुत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४ ।
“करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्” ।
“पुष्पोच्चयं नाटयति” इति शाकुन्तले १भाङ्गे ॥
राशिः । समष्टिः । यथा,—
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” । रघुः २।५१ ।
“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्तः प्रदोच्चयः” ।
इति साहित्यदर्पणे । २ । १॥)

उच्चलं, स्त्री, (उच्चलतीति । उत् + चल + अच् ।)
मनः । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नत-
ललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + णिच् + ल्यट् ।) उत्-
खातम् । उच्चाटन इति भाषा । घट्कर्मन्तर्गता-
भिचारकर्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथिः
कृष्णा चतुर्दशी अष्टमी च । वारः शुक्रः । अप-
माला साध्यस्य केशसूत्रयथिततुरङ्गदशमोद्धवा ।
फलम् । उच्चाटनं खदेशादेर्भक्षणं परकीर्तितम् ॥
इति शारदातन्त्रम् ॥

उच्चारः, पुं, (उच्चार्यते परित्यज्यते इति । उत् + चर
+ णिच् + घञ् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥
“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः” ।
इति मनुः १४।५० ।
“यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताभेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)
उच्चारणम् ॥

उच्चारणं, स्त्री, (उत् + चर + णिच् + ल्यट् ।) कथ-
नम् । वाङ्निष्पत्तिकरणम् ॥ यथा । “ह्रस्वे अकार-
उच्चारणार्थः” । इति मुग्धबोधव्याकरणे, सन्धि-
संज्ञा २ । अपिच ।
“कर्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमाचानुबन्धतः” ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥

उच्चावचः, चि, (उदक् च अवाक् च । मयूरव्यंसका-
दित्वात् साधुः ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्यायः ।
नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।३८ ।
“उष्णानिर्घातकेतुंश्च ज्योतींश्चुच्चावचानि च” ।
“उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः” ।
इति च मनुः ६ । ७३ ॥)

उच्चिङ्कटः, पुं, दण्डगडमत्स्यः । कोपनपुरुषः । इति
मेदिनी ॥

उच्चूलः, पुं, (उद्धता चूडा यस्य । इत्युक्त्वम् ।)
अत्रोर्द्धमुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः ॥ निशानेर पाग
इति भाषा । अस्य पटुका अवचूलः ॥

उच्चैः, [स्] व्य, (उच्चैयते इति । उत् + चि + ह्रस्वः ।)
उच्चम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमार २।४७ ।
“उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च” ।
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” ।
इति रघुः २।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।
“अतृता हेलया पादमूचैर्भूर्जसं विद्धिषाम्” ॥)

उच्चैःश्रवाः, [स्] पुं, (उच्चैः श्रवो यशो यस्य । यदा
उच्चैः श्रवसो यस्य । यदा उच्चैः श्रवोतीति उच्चैः

उच्छि

+ शु + असुन् ।) इन्द्रघोटकः । इत्यमरः ॥ स तु श्वेतवर्णः समुद्रमश्रुनोत्थितः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (“उच्चैःरुचैःश्रवास्तेन ह्यरत्नमहारि च” ॥

इति कुमारे । २ । ४७ ॥)

उच्चैर्धुं, स्त्री, (उच्चैर्धुंयते स्म । धु + ह्रा ।) घोषणा । इत्यमरः ॥

उच्छ, इ श उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-इदित्-परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । इ उच्छति । श उच्छती उच्छन्ती । उच्छ उद्धृतशस्य शेषापहरणम् । (यथा, हलायुधः ।

“सुलभं शस्यमुच्छन्ति यद्देशे व्रतिनो दिजाः” ।

उच्छः स्फोटनमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

उच्छ, ई श बन्धे । समापने अतिक्रमे । वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ई उच्छः । श उच्छती उच्छन्ती । चत्वारोऽर्थाः । समापने । (अक०) उच्छति रात्रिः । “भरणां व्युष्टायामुषसि जनयासास तनयम्” । व्युष्टायां समाप्तायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

उच्छन्नं, त्रि, (उत् + कृ + क्त ।) नष्टम् । इति श्रीभगवद्गीता ॥

उच्छादनं, स्त्री, (उत् + कृ + णिच् + ल्युट् ।) उत्सादनम् । उद्धर्तनम् । गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्मूलोत्तरणम् ॥ इत्यमरटीका ॥

(“यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च” ।

इति रामायणे । २ । १११ । १० ॥)

उच्छिलीन्ध, स्त्री, (उत्थितं शिलीन्धम् ।) कृत्रिका । इति श्रीभागवतम् ॥ कोडक कृता इति भाषा । (“उद्धतशिलीन्धे, त्रि, “कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्धमवन्धाम्” ॥ इति मेघदूते । पूर्वमेघे । १८ ॥)

उच्छिद्यं, त्रि, (उत् शिष्यते यत् । उत् + शिष + क्त ॥) भुक्तावशिष्टम् । इति पुराणम् ॥ रंटो इति भाषा । तद्भोजनप्रायश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे चागृह्णाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णुः । “आमश्चाद्वाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तत ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने च वसनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्” इति । एवं उच्छिष्टे यः पराक उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तसकृदापदादिविषये बोध्यः । विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथाचाङ्गिराः । “चागृह्णापतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति” ॥ यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्बः ।

“अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छं तदर्थन्तु ब्रह्म विशां विधिः” ॥

चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छं तप्तकृच्छम् । एतच्च

ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषयं बलात्कारानुत्तरेऽप्यज्ञेतरताम्बुलाद्युत्प्लवङ्गपरश्च । तत्राज्ञाने आपस्तम्बेन उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् । अङ्गिरसा अन्त्यावसायिनामित्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यतस्तप्तकृच्छविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव सर्वज्ञानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यं बोध्यम् । प्रायश्चित्तविवेके संसर्गप्रकरणेऽप्येवम् । क्षत्रियवि-

उच्छृ

श्रीश्चापदि ज्ञेयम्” ॥*॥ “सर्वत्रोच्छिष्टे तु व्रत-द्वैगुण्यं आपदज्ञानमुक्तोत्तारिते मासयावकव्रतं तदशक्तौ धेनुद्वयं षट्कार्पापणा वा देयाः । तत्रोच्छिष्टान्ने पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्तिरूहणीया” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥ अथोच्छिष्टस्य चागृह्णादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । (तत्रैव उच्छिष्टस्य चागृह्णादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे द्रष्टव्यम्) आपस्तम्बः ।

“भुक्तोच्छिष्टस्नानाचान्ताश्चागृह्णाः श्वपचेन वा ।

प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥

गायत्र्यसहस्रान्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा” ॥

प्राजापत्यं ज्ञाने अर्द्धोच्छिष्टो येनाद्ययास आस्ये निक्षिप्तः न तु निगीर्णः । दत्तः ।

“पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।

संस्पर्शं यदि गच्छेत् शवोदकान्त्यजैः सह ॥

दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।”

दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥

काश्यपः ।

श्वश्रुकरान्त्यचागृह्णाद्यन्नभक्षणसंज्ञाः ।

यद्युच्छिष्टः स्पृष्टेत्तत्र कृच्छं सान्तपनं चरेत् ॥

एतदज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयं ॥ ब्रह्मपुराणे ।

“उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥

उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतं सद्य एव समाहितौ” ॥

अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्यक्तं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

शतपथब्राह्मणे २।३।११ । “ऊतोच्छिष्टमिदम्” ।

इति । अनाचान्तो भक्षकः । यथा मनुः २ । ५६ ।

“नचैवात्यशनं कुर्यात् नचोच्छिष्टः क्वचित् व्रजेत्” ।

उच्छिष्टभोजनः, पुं, (उच्छिष्टं देवनैवेद्यावशिष्टं भो-

जनं यस्य ।) देवनैवेद्यवलिभोजनकर्त्ता । इति

हेमचन्द्रः ॥

उच्छिष्टमोदनं, स्त्री, सिक्थम् । इति राजनिर्घण्टः ।

मोम इति भाषा ॥

उच्छीर्षकं, स्त्री, (उत् ऊर्ध्वस्थापितं शीर्षं मलकं

येन । बज्रवीक्ष्यर्थे कन् ।) उपधानम् । इति

हलायुधः । वालिश इति भाषा ॥

उच्छूनं, त्रि, (उत् + श्वि + क्त ।) ओदितश्चेति तस्य नः ।

यजादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च हल इति

दीर्घः ।) स्मीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च

प्राचीनाः ।

“कामिन्याः कियदुच्छूनमुरः प्रेयान् समीक्षते ।

नयं शालिमिवोत्पन्नमतिदीनः कृषीवलः” ॥

(सर्गयामटिकाविलुण्ठनदृष्टोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।

इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)

उच्छृङ्खलं, त्रि, (उच्छृतं शृङ्खलं निगडं यस्य ।) शृङ्ख-

लारहितं । तत्पर्यायः । अवाधं उद्दामं अनि-

यन्वितं ॥ अनर्गलं ५ निरङ्कुशं ६ । इति हेम-

उक्क

चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशः ३ । ६७ ।

(“अन्यदुक्कङ्कलं सत्त्वमन्यत् शास्त्रनियन्वितम्” ॥

“सम्मूर्च्छदुक्कङ्कलशृङ्खलिनः” ।

इति माघः । १२ । १३ ॥)

उक्कयः, पुं, (उत् + अ + अच् ।) पर्वतवृक्षादेरु-

च्चता । तत्पर्यायः । उक्कायः २ उत्सेधः ३ । इत्य-

मरः ॥ (“प्राप्ते यूपोक्कये तस्मिन् षड्बैल्याः

खादिराश्च षट्” । इति रामायणे ॥)

उक्कायः, पुं, (उत् + अ + घञ् ।) उक्कयः । उच्चता ।

इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुक्कायाः पतनानि च” ।

“शृङ्गोक्कायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं” ॥

इति मेघदूते । ६० ॥)

उक्कितं, त्रि, (उत् + अ + क्त ।) संजातं । समुद्रजं ।

उच्चं । प्रवृद्धं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभा-

रते १३ । दानधर्मकथने । ८१ । २६ । “सर्व-

मयैर्भान्ति शृङ्गैश्चासुरभिस्त्रितैः” ।) त्यक्तं । इति

हेमचन्द्रः ॥

उक्कसितं, त्रि, (उत् + अ + क्त ।) प्रफुल्लं । विक-

सितं । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावे + क्त ।) जीवितम् ।

स्फुरितम् । प्राणनम् । यथा, मेघदूते । १०१ ।

“त्वामुल्लगढोक्कसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव” ।

“सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुक्कसितम्” ।

इति शाकुन्तले ३ अङ्के ॥)

उक्कासः, पुं, (उत् + अ + घञ् ।) अन्तर्मुखश्वासः ।

(“प्रियामुखोक्कासविकम्पितं मधु” । इति ऋतु-

संहारे ग्रीष्मवर्णनायां ३ ।) तत्पर्यायः । आह्वरः २

आनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आख्यायिकापरि-

च्छेदः । आश्वासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कात्या-

दर्शे आख्यायिकालक्षणकथने,—

“वक्त्रं चापरवक्त्रं च सोक्कासत्वश्च भेदकम्” ॥)

उज्जयनी, स्त्री, विशालानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उजैन इति पश्चिमदेशे ख्याता । वज्रदेशे तु

उजनी । इयं मालवदेशस्य नगरी । मोक्षदसप्त-

पुर्यन्तर्गतपुरी । पुरा विक्रमादित्यराजधानी च

अधुना महाराष्ट्रेणाधिकृता ॥ (यथा, मेघदूते

पूर्वमेघे । २६ ॥

“सौधोत्सृजप्रणयविमुखो मा च भूरुज्ययिन्याः” ॥)

उज्जयन्तः, पुं, रैवतपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

उज्जयिनी, स्त्री, उज्जयिनीनगरी । तत्पर्यायः ।

विशाला २ अवन्ती ३ पुष्करगिहनी ४ । इति

हेमचन्द्रः ॥

उज्जासनं, स्त्री, (उत्, जसु हिंसायाम् । णिच् भावे

ल्युट् ।) मारणम् । बधः । इत्यमरः ॥

उज्जृम्भं, त्रि, (उत् + जृम्भि + घञ् ।) प्रफुल्लम् ।

प्रस्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(“उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना” ।

इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ॥)

उज्जृम्भितं, त्रि, (उत् + जृम्भि + क्त ॥) प्रफुल्लम् ।

चैद्यायां, स्त्री । इति मेदिनी ॥

उज्ज्वलं, त्रि, (उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते इति । उत् +

ज्वल् + अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकीर्णितम् ।

उञ्ज

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेदः । “अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे
गैवेयकं नोज्ज्वलं” ।

“विचित्रोज्ज्वलवेषा तु बलनूपुरनिःस्रना” ॥)

उज्ज्वलं, स्त्री, (उत् + ज्वल + अच् ।) खर्गम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

उज्ज्वलः, पुं, (उत् + ज्वल + अच् ।) शृङ्गाररसः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।

“स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः” ॥)

उज्ज्म श त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) जोषध इत्येके । उज्जिभूतिषति ।

ओजिभूतिषत् । श उज्ज्मती उज्ज्मन्ती । इति

दुर्गादासः ॥ अन्यत् उज्ज्मधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्ज्मः, पुं, (उज्ज्मतीति । उज्ज्म + अच् ।) त्यागः ।

विसर्जनम् । (यथा, मनुः ११।५६ ।

“ब्रह्मोज्ज्मता वेदनिन्दा कौटसाह्यं सहृद्ध्यः” ॥)

उज्ज्मितं, चि, (उज्ज्म + क्त ।) उत्सृष्टम् । त्यक्तम् ।

वर्जितं । इति हलायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।

“अविरतो ज्ज्मितवारिविपाण्डुभिः” ।

“उज्ज्मितायास्त्वया नाथ ! तदेव मरणं वरम्” ॥

इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)

उज्ज्मः, स्त्री, (उज्ज्म + घञ् ।) पक्षिचञ्चादानवत् शस्य-

ग्रहणं । यथा । उपात्तशस्यात् क्षेपात् शेषावच-

यने । उज्ज्मेन पक्षिचञ्चादानवद्वयहणेन शिल्यते

सञ्चयते उज्ज्मशिलं उज्ज्मशिले शिल उज्ज्मे

कृद्धोरित्युक्तेः कृष्टचेति इजुडत्वात् कः उज्ज्मशि-

लम् । संप्रातं विग्रहीतं विपर्यस्तञ्च नाम । “शक्या

न चेदुज्ज्मशिलेन वृत्तिः । फलेन मूलेन च वारिणा

च” इति । समाहारद्वन्द्वे उज्ज्मशिलञ्च । उज्ज्मं

भैक्षञ्च यच्चान्यत्तत् परियहन्तु ऋतम् । इति

निगमाभिधाने स्त्रीवम् । पुमानुज्ज्मशिलं इति

वोपालिते पुंस्युज्ज्मः । भवभूतिकृतशिलोज्जे इति

गोवर्द्धनः । केचिदुज्ज्मशिलयोर्भेदमाहुः । “प्रति-

ग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युज्ज्मः प्रशस्यते” । इति

तत्र शास्त्रादेर्निर्णयितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं

शिलं । शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रहः । इति स्वामी

च । एकैकशः कपोतवज्जान्यकणोद्ग्रहणमुज्ज्मः ।

तदुक्तं उज्ज्मो धान्यकणोच्चय इति । शिलं ताल-

व्यादि दन्त्यादि च । धर्मश्रालात् सत्यमिति ऋतम् ।

इति उज्ज्मशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उज्ज्मः, पुं, (उज्ज्म उज्ज्म + घञ् ।) उज्ज्मशिलम् ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २।२४।२ ।

“मयि जातो दशरथात् कथमुज्ज्मेन वर्त्तयेत्” ॥)

उज्ज्मनं, स्त्री, (उज्ज्म + ल्युट् ।) आपणादिपतितक-

णोपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उज्ज्म खुटिया

लक्ष्मिणं सुनिया लक्ष्मिणं कुडाइया लक्ष्मिणं इत्यादि

भाषा ॥

उज्ज्मशिलं, स्त्री, (उज्ज्म शिलश्चेत्येकवद्भावः ।)

उज्ज्मवृत्तिः । सा तु गृहीतशस्यक्षेपात् शेषा-

वचयनम् । तत्पर्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ॥

इज्ज्मसिलं ३ उज्ज्मः ४ उज्ज्मं ५ शिलं ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ४।५ ।

उड

“ऋतमुज्ज्मशिलं ज्ञेयममृतं स्यादवाचितम्” ॥)

उज्ज्मशिलः, चि, (उज्ज्मः शिलं वृत्तं यस्य ।) उज्ज्म-

जीवी । उडृतशस्यस्य शेषाहरणकर्त्ता । इति

पुराणम् ॥ क्विचेर इति भाषा ॥

उटः, पुं, वृणापर्णादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उटजः, पुं, स्त्री, (उटास्तृणापर्णादयस्तेभ्यो जायते इति ।

उट + जन + ड ।) मुनीनां पत्ररचितगृहम् ।

तत्पर्यायः । पर्णाशाला २ । इत्यमरः ॥ पर्णाटजः ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ यथा रघुः ।

(“आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वारोधिभिः” । १।५० ।

“मृगैर्वर्त्तितरोमशमुटजाङ्गनभूमिषु” । १।५२ ।)

गृहमात्रम् । इत्यमरमाला ॥

उठ उपधाते । (आदिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । ओठति खलः साधुम् ।

इति दुर्गादासः ॥

उड संहतौ । (परं-अकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । इति

कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, स्त्री स्त्री, (उ रोधोक्तिपूर्वकं ढयते इति । उ

+ डी + डु मितद्वादित्वात् डुः ।) नक्षत्रम् ।

इत्यमरः ॥ (“तदोडुराजः कुकुभः करैर्मुखम्” ।

इति भागवतं । १०।२६।२ । तथा रघुवंशे । १६।६५ ।

“इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः” ।)

जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुनोजलात् पाति रक्षतीति ।

उडु + पा + क ।) भेलकम् । भेला माड् इत्यादि

भाषा । तत्पर्यायः । भवः २ कोलः ३ । इत्यमरः ॥

भेलकः ४ उडुपः ५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः

८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥

इति रघुवंशे । १।२ ।) चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ॥

(“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्” ।

इति महाभारते । वनपर्वणि ॥ चर्ममावनज्जपान-

पात्रं । यथा,—

“चर्ममावनज्जमुडुपं भवः काष्ठं करण्डवत्” ॥

इति सज्जनः ॥)

उडुपतिः, पुं, (उडुनां पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-

ज्योतिषे ॥ (“अयाचितोपस्थितमस्य केवलं रसा-

त्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः” । इति कुमारे । ५।२२ ।

“परिमुग्धतां बहिगिवोडुपतेः” । इति माघे ।)

उडुपथः, पुं, (उडुनां पथः ।) आकाशम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बरः, स्त्री, (उडुं वृणातीति । उडु + वृ + अच् ।)

ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ (“ताम्रं शुक्लमुडुम्बरम्” ।

इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थे यथा,—

“उडुम्बरश्च पर्यायैः कर्षयव निगद्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमाध्यायः ।)

कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बरः, पुं, (उडु + वृ + अच् ।) उडुम्बरवृक्षः ।

यज्ञदुसुर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुफलः २

यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ ब्रह्मवृक्षः

५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी ६ यज्ञफलः ७

यज्ञोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ सदाफलः

उत

६ क्षीरवृक्षः १० शुचद्वयः ११ श्वेतवल्कलः १२ ।

इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो

रुद्धो गुरुः पित्तकफाखण्णत् । मधुरस्तुवरो वर्णो

व्रणशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“उडुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।

संलिहेन्मधुना सर्वमनुपानं सुखावहम्” ॥

इति वैद्यक रसेन्द्रसारसंग्रहे मृत्राघाताधिकारे ।)

अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहली । गोव-

राटेर निचेर काठ इति भाषा । पण्डम् । नपुं-

सकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ॥

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।)

दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्णी-

शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया ।)

उडुपः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति

द्विरूपकोषः ॥

उडुयनं, स्त्री, (उत् + डी + ल्युट् ।) नभोगतिः ।

ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ॥

“गतो विरहोऽडुयने निराश्रताम्” ॥

(“सोऽपि तमादाय सम्पातोऽडुयनेन प्रस्थितः” ।

इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उडुमारं, चि, (उल्लुष्टः डामरः ।) श्रेष्ठम् । तत्त-

र्थायः । उडुटं-२ उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उडुनं, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगगतिक्रिया ।

पक्षिणां ऊर्द्धगमनम् । इत्यमरः ॥

(“अहं सम्पातादिकान्छातुडुनगतिविशेषान्

वेक्षि” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)

जडुयमानः, चि, (उत् + डी + शानच् ।) उडुयन-

विश्लेषपक्ष्यादिः । उडुन्त ओडुता इत्यादि भाषा ॥

उडुशः, पुं, (उत् + डी + श ।) यदा उडुनां उत्पथ-

गामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः महादेवस्य योगी-

श्वरत्वात् ।) आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति

मेदिनी ॥

उत्, य, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं ।

सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धम् । अ-

प्यर्थे ॥)

उत य, (उ शब्दे + क्त ।) अत्यर्थम् । विकल्पः । समु-

च्चयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति

मेदिनी ॥ (अप्यर्थे ।) एवार्थं । “किमेतदारणं

उत ग्राम्यम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमातप-

दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्त्तते” ।

इति शाकुन्तले । “वीरो रसः किमयमित्युत दर्श-

यः” । इति उत्तरचरिते ॥)

उतं, चि, (ये + क्त ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥)

तन्तुसन्तानः । वोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उतं २ सूतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथ, पुं, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्रः । इति

पुराणम् ॥

(“त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विभृताः ।

वृहस्पतिरुतथश्च संवर्त्तश्च धृतराजः” ॥

इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

उत्क

उतथ्यानुजः, पुं, (उतथस्यानुजः ।) वृहस्पतिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा माघे २।६६ ।
“तथ्यानुजानुजवत् जगादाये गदाग्रजम्” ॥)
उतथ्यानुजन्मा, [न] पुं, (उतथस्य अनुजन्मा अनुजः ।)
वृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
उताहो, व्य, (उत च आहो च अनयोः समाहारः ।)
परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः ।
इत्यमरः ॥
“क्षमा स्विह् अथसी तात ! उताहो तेज
इत्युत” । यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि
सुराङ्गना” ॥ इति च महाभारते ॥
उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमर-
टीका ॥ (“अन्यदपु विदधातीह गर्भमुताहोस्वित्
स्तेन कायेन याति” । इति महाभारते ॥)
उत्कः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।)
उन्मनाः । अन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥
“तत् श्रुत्वा ते अवयवसुभगं गर्जितं मानसोक्ताः” ।
इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारे । ६।६५ ।
“अगमयदद्रिमुतासमागमोक्तः” ॥)
उत्कटं, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा
यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“चन्द्रांशुनिकराभासा हाराः कासाक्षिदुल्लटाः ।
स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डुराः” ॥)
उत्कटं, स्त्री, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति
केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति
ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायानाह
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,
“त्वक्पत्रच वराङ्गं स्याद् भृङ्गश्चोदन्तमुत्कटम्” ।)
उत्कटः, पुं, (उद्गतमददत्तेः उच्छब्दात् स्वार्थे स-
म्भोदश्चेति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥
संजातमदहस्ती । इति हारावली ॥ शरः ।
रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैहलीजता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्कण्डः, पुं, (उद्गतः कण्डो यस्य ।) शृङ्गारस्य
घोडशब्दान्तर्गतत्रयोदशबन्धः । आसन यस्य
प्रसिद्धिः । तस्य लक्षणम् ।
“गारीपादौ च हस्तेन धारयेद्गलके पुनः ।
स्तनार्पितकरः कामी बन्धश्चोत्कण्डसंज्ञकः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥
उत्कण्ठा, स्त्री, (उत् + कठि + अ + टाप् ।) उत्क-
लिका । इत्यलामे कालक्षेपासहिष्णुता । इत्यमरः ॥
कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाङ्गलकेन
स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् ।
इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादुन्मनस्कत्वं । इत्यन्ये ॥
“गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेव गच्छन्तु बालाम्” ।
इति मेघदूते । ८३ ।
“यास्यावयव शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया” ।
इति शाकुन्तले । ४ र्थे अङ्के ॥
उत्कण्ठितं, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा +
इतच् ।) उत्कण्ठायुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्कं २

उत्क

उत्कं ३ उन्मनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
“साश्रेणास्रद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन” ।
इति मेघदूते । १०३ ॥
उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सङ्गातास्याः । उत्कण्ठा
+ इतच् + टाप् ।) स्वीयादिनायिकाभेदः । अस्याः
लक्षणम् ।
“सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुरना-
गमनकारणं चिन्तयति या” ।
अस्याश्चेष्टाः । अरति-सन्ताप-जम्भाङ्गाकृष्टि-कम्प-
रुदित-श्वासावस्थाकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥
(इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे
तृतीयपरिच्छेदे ।
“आगन्तुं कृतचित्तोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदागमनदुःखार्तां विरहोत्कण्ठिता तु सा” ॥
तत्रैव । १० परिच्छेदे अपरुतेरुदाहरणम् ।
यथा,—
‘उत्कण्ठितासि तरले !
नहि नहि सखि ! पिच्छिलः पश्याः’ ॥)
उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः ।
उत्कण्ठा ॥
उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + अच् ।)
धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥
“सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्” ।
इति रामायणे ॥
उत्कर्षः, पुं, (उत् + कृ + घञ् ।) अतिशयः । इत्य-
मरः ॥ (प्राधान्यं । श्रेष्ठता । यथा, “उत्कर्षः
स च धन्विनां यदिवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” ।
इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
“निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्” ।
इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
“पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः” ।
इति रघुः । ४।११ ।) अतिशययुक्ते त्रि ॥ स्वका-
लात् परकालकत्तयः । इति स्मृतिः ॥
उत्कलः, पुं, (उत् + कल + अच् ।) ओड्रेदेशः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उडिश्वा इति भाषा । व्याधः ।
इति शब्दमाला ॥ पाखिमारा इति भाषा ।
“उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ” ।
इति रघुवंशे ४।३८ ॥ सुद्युम्नतनयः खनामख्यातो
राजा । यदुक्तं महाभारते ।
“सुद्युम्नस्य तु दायदास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ॥
उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पश्चिमा” ॥)
उत्कलं, त्रि, (उत् + कल + अच् ।) भारवाहकम् ।
इति शब्दमाला । मुटे इति भाषा ॥
उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वुन् + टाप् ।) उ-
त्कण्ठा । इत्यमरः ॥
“ततोऽन्येद्युः प्रतिपदं तत्तदुत्कलिकाभृता” ।
कथासरित्सागरे । २१।१०५ ।) कलिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुर-
रुचं प्रारब्धजम्भां क्षणात्” । इति रत्नावली ।)
तरङ्गः । (“वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षयो-

उत्प्रे

लूलितशैवलाभाः” । इति माघः । ३।७० ।)
हेला । इति हेमचन्द्रः ॥
उत्कलितः, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । वृद्धि-
मान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)
उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् +
टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥
उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + अच् + टाप् ।) प्रति-
वर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + घञ् ।)
धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशी-
करणं वा । इति भरतः ॥
उत्कूटं, स्त्री, (उत् + कूट + क ।) उत्तानशयनम् ।
इति हारावली ॥ चित् हृदया शोषा इति भाषा ।
उत्कुणः, पुं, (उत् + कुण + क ।) केशकीटः । [उकुण
इति भाषा । तत्पर्यायः । मत्कुणः २ कोणकुणः ३
उद्गंशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
उत्कूटः, पुं, (उन्नतं कूटमस्य ।) कूटम् । इति हारावली ॥
उत्कृष्टं, त्रि, (उत् + कृष्ट + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् ।
अतिशययुक्तम् । प्रकृष्टम् । प्रशस्तम् । यथा,—
“उत्कृष्टमध्यमनिष्ठकृजनेषु मैत्री,
यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ।
वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु,
यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा” ॥
इत्युद्भटः ॥ (कर्षणवत्क्षेपादिः ॥)
उत्कृष्टभूमः, पुं, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्विस्मिन् ।)
प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥
उत्कोचः, पुं स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति ।
उत् + कुच + क ।) घुस् इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
प्राभृतं २ लौकनं ३ लम्बा ४ कोशलिकां ५ आभिषं
६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १०
ग्राह्यं ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उप-
दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानं
१४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये
१।३॥ ३८ ।
“उत्कोचजीविनो ब्रह्महीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” ।)
उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + अच् ।) व्यतिक्रमः ।
विपरीतिः । तत्पर्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
उत्क्रोशः, पुं स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं
करोतीति । उत् + क्रुश + अच् ।) क्रुररपक्षी ।
इत्यमरः ॥
उत्क्षिप्तः, पुं, (उत् + क्षिप् + क्त ।) घुस्तरफलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्ध्वत्यक्ते त्रि ॥
उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् +
टाप् ।) कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । कर्णान्धुः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥
उत्क्षेपणं, स्त्री, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) व्यजनम् ।
धान्यमर्दनवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदक्षनम् । ऊर्ध्व-
क्षेपणम् ।
“अतिमात्रलोहिततलौ बाह्व घटोत्क्षेपणात्”
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) षोडशपणम् । इति

उत्त

हेमचन्द्रः॥ (न्यायमते पञ्चकर्ममध्यपरिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।

“उत्तरेण ततोऽवत्तेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” ॥ ६ ॥

उत्तुला, स्त्री, (उत् + खल + अच् + टाप् ।) सुरा-
नाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । तालपर्णी २ ताल-
पर्णः ३ तालाख्या ४ खशा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

उत्तुखतं, त्रि, (उत् + खन + क्त ।) उन्मूलितम् ।
इति जटाधरः ॥ उपडान इति भाषा ।

(“त्याजितैः फलमुत्खातैर्भैक्षैश्च बद्धा नृपैः” ।

इति रघुवंशे ॥ ४३३ । विदारितः । यथा,—

“शैलादाश्च त्रिनयनवृषोत्खातपङ्कान्नित्तः” ।

इति मेघदूते । ११६ ॥)

उत्तं, त्रि, (उत्ति स्म । उन्दी क्लेदने अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः । नुदविदेति पक्षे नत्वाभावः ।) आर्द्र-
वस्तु । इत्यमरः ॥

उत्तंसः, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तसिः
सौत्रो भूषार्थः । पञ्चाद्यच् हलश्चेति घञ् वा ।)
कर्णपूरः । कर्णाभरणम् । श्रेखरः । शिरोभूषणम् ।
इत्यमरः ॥ मतान्तरे क्लीबलिङ्गोऽपि ॥ (“नोत्तंसं
क्षिप्रति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि” ।
इति साहित्यदर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)

उत्तप्तं, क्ली, (उत् + तप् + क्तः ।) शुष्कमांसम् ।
इत्यमरः ॥

उत्तप्तः, त्रि, तप्तः । सन्तप्तः । परिश्रुतः । स्नातः ।
इति मेदिनी ॥

उत्तभितं, त्रि, उन्नमितम् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्तमः, त्रि, (अतिशयेन उत्कृष्टः । उत् + तमप् ।
द्रव्यप्रकर्षार्थत्वाद्नाम् । यद्वा उत्तम्यति तमु अच्
उत्तम्यते वा घञ् । नोदात्तेति न ङाङिः ।) भद्रः ।
उत्कृष्टः । तत्पर्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः
४ अमुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्त्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्हः
९ अनवराजः १० पराजः ११ अग्रः १२ प्राग्रहरः
१३ प्राग्रः १४ अग्रः १५ अग्रियः १६ अग्रियः
१७ । इत्यमरः ॥ सुखः १८ अग्रणीः १९ तट्टीका ॥
(उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृह्यमागतः” ।
इति हितोपदेशः ।

“उत्तमाद्देवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि” ॥

इति महाभारते ॥)

उत्तमः, पुं, वैशिकनामनायकभेदः । तस्य लक्षणम् ।
“दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” ।

इति रसमञ्जरी ॥ प्रियव्रतराजपुत्रः । स च
तृतीयमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिदिन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः । वशिष्ठ-
सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनखड्गयज्ञहो-
त्राद्या मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तान-
पादस्य राज्ञः स्वनामख्यातः पुत्रभेदः । यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ११ । २ ॥

“तथोत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः” ॥)

उत्तमफलिनी, स्त्री, (उत्तमफलं विद्यते यस्याः ।

उत्तमफल + निन् + ङीप् ।) दुग्धिकावृक्षः । इति

उत्त

रत्नमाला । क्षीराइ इति भाषा ॥

उत्तमर्णः, पुं, (उत्तममृणमस्य । ऋणमाधमर्ण्ये इति
सूचे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते ।)

ऋणदाता । इत्यमरः ॥ महाजन इति भाषा ।

तत्पर्यायः । ऋणदः २ । इति जटाधरः ॥

(“अधमर्ण्यार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्” ॥

इति मनुः । ८ । ४७ ॥)

उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन् ।) सम्यक्
संग्रहणम् । तत्तु निर्जने परमार्थया सह केशा-

केशिपरस्परालिङ्गनसहासनादिरूपमिथुनीभावः ।

इति मिताक्षरा ॥

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्त्यस्मिन् ।)

दण्डविशेषः । स तु साशीतिपणसाहसः । यथा ।

साशीतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः” ।

इति याज्ञवल्क्यः ॥ सहस्रपणमितोऽपि । यथा,

“पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः” ॥

इति मनुः ॥

उत्तमास्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप् +
टाप् ।) उत्कृष्टा नारी । तत्पर्यायः । वरारोहा २

मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त-

काशिणी ५ । मत्तकाशिनी ६ । इति तट्टीका ॥

दुग्धिकावृक्षः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीयादिनायिका-

भेदः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि प्रिये

हितकारिणी । अस्याश्चेष्टा उत्तमा एव । इति

रसमञ्जरी ॥

उत्तमाङ्गं, क्ली, (उत्तमं प्रशस्तमाङ्गं ।) मस्तकं । इत्य-

मरः ॥ (“कश्चित् द्विषत्खड्गहतोत्तमाङ्गः” ।

इति रघौ । ७ । ५१ । “बभौ पतद्गङ्गावोत्तमाङ्गे” ।

इति कुमारः ॥ ७ । ४१ । सुखम् । यथा, मानवे १ । ६३ ॥

“उत्तमाङ्गोद्भवाज्येष्टात् ब्राह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥

उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका ॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)

उत्तरं, क्ली, (उत् + तृ + अप् ।) प्रतिवाक्यम् । इत्य-

मरः ॥ जवाव इति यावनी भाषा ।

(यथा, माघे २ । २२ ।

“वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्” ।)

तस्य व्युत्पत्तिः ।

“उत्तीर्यते निक्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन” ।

तस्य स्वरूपम् ।

“पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः” ॥

तस्य भेदाः ।

“मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च अत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्गन्यायश्चोत्तराः प्रोक्तास्त्वत्तारः शास्त्रवेदिभिः” ॥

इति नारदः ॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्यप्रदिष्टे

वा हेतौ वैधर्म्यावचनं वैधर्म्यापदिष्टे वा साधर्म्या-

वचनं यथा हेतुमधर्म्याणो विकाराः श्रौतकस्य

द्विधाधैर्हेतुसाधर्म्यावचनं हिमशिश्निरवातसं-

उत्त

स्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्याणो
विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यं कोथ-
प्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिश्निरवातसंस्पर्शा
इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)

उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
महाभारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५ । ३३ “तमुत्तरं

वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सहोत्तरे-

णान्तु तदद्य मङ्गलम्” ।) (स्वनामख्यातपर्वत-

भेदः । यथा, “दक्षिणस्योत्तरो गिरिः” । इति

रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति

व्युत्पत्तिः । शिवः । हरिः ॥ भारते । १३ । १४६ । ६६ ॥)

उत्तरः, त्रि, (उदतिशयेन उद्भूतः । उत् + तरप् ।)

ऊर्ध्वः । उदीची । (यथा, रामायणे ।

“उत्तरे जाङ्गवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम्” ॥)

उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः ।

यथा, रघुः १३ । ७ ।

“नृपा इवोपपन्नविनः परेभ्यो,

धर्मेत्तरे मध्यममाश्रयन्ते” ।

“ब्रह्मधर्मेत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान्” ।

इति महाभारतम् ॥) अनन्तरम् ।

(“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ॥

इति मनुः । २ । १३६ ॥)

उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः ।) भविष्यत्कालः ।

गौणकालः । यथा, हरिहरपद्धतिः ।

“एवमागामियागीयमुख्यकालादधत्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः” ॥

उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः ।) जम्बुद्वीपस्य नव-

वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्

कुरूनकुप्यं वसु वासावोपमः” ।

इति किराताजुनीये । १ । २५ ॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला ।)

अयोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्

ससधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः” ॥

इति रघुः ६ । ११ ॥

“यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी

रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला” ।

इति उद्भटः ॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्ति-

मक्रिया । सांत्वत्तिकश्राद्धादिपितृक्रिया । यथा,

“प्रेते पिबत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः” ॥

इति विष्णुपुराणम् ॥

उत्तरङ्गं, क्ली, (उत्तर + गम् + खण् ।) द्वारोर्ध्वक-

दारु । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्भूतवरङ्गे त्रि ॥

“प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां

भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः” ॥ इति रघुः ७ । ३६ ।

उत्तरणं, क्ली, (उत् + तृ + ल्यट् ।) नद्यादिपारगम-

नम् । उत्तरण इति भाषा ॥

उत्त

उत्तरतः, [स्] थ, (उत्तर + स्वार्थे + अतसुच् ।)
उत्तरदिगदेशकालात् । इति रायमुकुटः ॥ उत्तर
हृते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ ।
अध्याये ।

“दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरतः शिरः ।
तमेवानुमरिष्यन्तः सर्वे संविबिभुर्भुवि” ॥)

उत्तरतारं, स्त्री, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपक्षः, पुं, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः ।
समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३
कृतान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धान्तानु-
कूलतर्कोपन्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा माघे ।
“प्रापयन् पवनव्याघेर्गिरसुत्तरपक्षतः” ॥ २।१५ ॥)

उत्तरपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहा-
रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाह वृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः”) ।
उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । दक्षिणोत्तरमिलिततारकादयम् । इति
कालिदासः ॥ पर्यङ्करूपं तारकादयम् । इति दीपि-
काटीका ॥ अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्यमा ।
अस्या मिश्रगुणः । अस्यां जातफलम् ।

“दाता दयालुः स्वजने सुशीलो
विशालकीर्तिः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो नरोऽत्यन्तमदुस्त्वभाव-
श्चदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) उत्तर-
फल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्यम-
देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्तरभाद्रपद, [इ] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपद ।) उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्या-
दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्रम् । तत्-
पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अहिर्ब्रह्मदेवता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्तिभट-
त्युत्तमाङ्गमिलितद्वितारके ।
नीलचामरकचे न्युग्मतो
लोचनाचलकलाः पलायिताः” ॥

इति कालिदासः ॥ पर्यङ्करूपमष्टतारात्मकं । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम् ।

“धनी कुलोनः कुशलः क्रियादौ
भूपाण्डमान्यो बलवान् महौजाः ।
सत्कर्मकर्ता निजबन्धुभक्तो
यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [न्] त्रि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर +
वद + णिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
आसामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्यः २।१७ ।
“पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः” ॥)

उत्त

उत्तरसाक्षी, [न्] त्रि, स्वपक्षसम्बन्धिसाक्षं परि-
भाषतां साक्षिणां यः स्वयं प्रष्टोति अर्थिना
आव्यते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् ।
श्रवणात् श्रावणादपि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधकः, त्रि, (उत्तरः साधकः ।) साधक-
सहायः । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या ।
साभिमन्युपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा महा-
भारते ३ । गोह्वरणपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो वज्र ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः” ॥)

उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३
उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महा-
भारते २ । दिग्विजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्” ॥)

अस्या दिशोऽधिपतिः कुवेरः कर्कटवृश्चिकमीन-
राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“मेघसिंहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तु तत्परे ।
प्रतीच्यां तत्परे ज्ञेया उदीच्याश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, थ, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा-
दातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१६।६ ।

“आ ते शुष्मा वृक्ष एतु पश्चादोत्तराधरादा-
पुरस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरं पूर्वस्वामिकस्त्व-
नाशानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकधने स्वा-
भ्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + कृ + णिन् ।)
प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दायादः ।
ओथारिस् इति यावन्ती भाषा ॥ (मृतधनोत्तरा-
धिकारिणो दायाभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

उत्तराभासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ् +
भास + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणं, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्यां अयनं सूर्यादे-
र्गमनम् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ।) सूर्यस्य
उत्तरदिगमनकालः । स तु माघादिषष्मासा-
त्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह सूर्यसिद्धान्तः ।

“मानोर्मकरसंक्रान्तेः षष्मासा उत्तरायणम् ।
कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षष्मासा दक्षिणायनम्” ॥

“माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्यादक्षिणायनम्” ॥)

देवानां दिनम् । इति स्मृतिः ॥ (मकरसंक्रान्तिः ।
“वानप्रस्थाश्रमिभिर्विषैः करणीयो यागभेदः” ।

यदुक्तं मनुना ६।१० ।

“ऋक्षेष्ट्याग्रयणश्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” ॥

“शिशिरश्च वसन्तोऽपि ग्रीष्माः स्यादुत्तरायणे” ।
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्ता

“शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानञ्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥
तस्मिन् ह्यव्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गसंभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥
तित्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।
तस्मादादानमाग्रेयम्” ॥ इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽ-
ध्याये वामटेनोक्तं ॥

“तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-
विभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च” ॥
“उत्तरश्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाध्या-
यतेऽर्कस्तित्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भव-
न्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमपह्रीयते” ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) उत्तराषा-
ढानक्षत्रम् । इति भरते द्विरूपकोषश्च ॥

उत्तराशापतिः, पुं, (उत्तराशायाः उत्तरदिशः अधि-
पतिः अधिष्ठाता ।) कुवेरः । इति हलायुधः ॥

उत्तराषाढा, स्त्री, (उत्तरा आषाढा ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । सूर्यादितारचतुष्टयात्मकम् । अस्या
अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गजदन्त-
वदयतारामयम् । इति दीपिकाटीका ॥

तत्र जातफलम् । यथा कौलीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयी विनीतः

सत्कर्मचेता विभवैः समेतः ।

कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्तं

वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी” ॥)

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । उत्तर
+ आ + सङ्ग + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्रं । इत्यमरः ॥

“कृताभिधेकां ऊतजातवेदसं

त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्” ॥

इति कुमारः ५।१६ । तथा, रामायणे २।५०।४८ ।

“ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्” ॥)

उत्तरीयं, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वदेहभागे भवम् ।
उत्तर + कृ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोकोट् दोजा

इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा-
सङ्गः ३ वृहतिका ४ संयानम् ५ । इत्यमरः ॥

कक्षा ६ । इति जटाधरः ।

“अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्” ॥

इति रघुः १६।४३ । यथा रामायणे २।८८।१४ ।

“उत्तरीयमिवासक्तं सुवृत्तं सीतया तदा” ॥)

उत्तरेण, थ, (उत्तर + एनप् ।) उत्तरदिगदेशकालः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । यथा मेघदूते १६।७५ ।

“किञ्चित्पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण” ॥

“तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्” ॥)

उत्तरेद्युः, [स्] थ, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यः-
परुदिति उत्तरशब्दादेद्युस् प्रत्ययो निपातितः ।)

उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द-
रत्नावली ॥

उत्तानं, त्रि, (उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् ।) अग-
मीरम् । ऊर्ध्वमुखशयितम् । इति मेदिनी ॥ चित्

उत्ता

इति भाषा । (ऊर्द्धतलम् । यथा,
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये” ।
 इति कुमारः ३।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत्” ।
 “उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिवेकावगाहनैः ।
 विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ॥
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशोऽध्याये वामटेनोक्तं ॥
 “उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम् ।
 नाभौ निधाय धाराम्बु शीतदाहनिवारणम्” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, पुं, (उत् + तन + क्त्वं) । उच्चटाढणम् ।
 इति रत्नमाला ॥ (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानप्रचकः, पुं, (उत्तानं ऊर्द्धमुखं पत्रं यस्य ।
 बज्रब्रीह्यर्थे कन्) । रत्नैरखटदत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 उत्तानपादः, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य ।)
 राजविशेषः । स तु स्वायम्भुवमनुपुत्रः इति
 पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
 द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादजः, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः । उत्तान-
 पाद + जन् + ड) । उत्तानपादराजपुत्रः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीरथः २ ग्रहाधारः ३ ध्रुवः ४ । इति
 हारावली ॥ (उत्तमः । यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “तयोरुत्तानपादस्य सुख्यामुत्तमः सुतः ।
 अमौष्टायामभूद्वज्रहन् ! पितुरत्यन्तवत्सलः ॥२॥
 सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज !
 स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूदध्रुवः सुतः ॥३॥)
 उत्तानशयः, त्रि, (उत्तानः श्येते । शीङ् शयने पार्श्व-
 दिषूपसंख्यानमिति अच्) । अत्यन्तशिशुः । तत्प-
 र्यायः । डिम्भा २ स्तनपा ३ स्तनन्धयी ४ । इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुप्तः ॥
 उत्तापः, पुं, (उत् + तप् + घञ्) । तेजः । उष्मा ।
 सन्तापः ॥ (यथा, हितोपदेशः ।
 “प्रत्यहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल” ॥)
 उत्तारः, त्रि, (उत् + तृ + घञ्) । महान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्णः २ उद्धटः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “संसारसागरोत्तारतरणिः” ।) वसनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [न] त्रि, (उत् + तृ + णिन्) । चपलः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्तालः, त्रि, (उत् + तल् + घञ्) । उल्लटः । श्रेष्ठः ।
 विकरालः । झुवङ्गमः । इति मेदिनी ॥
 (“लसदुत्तालवेतालतालवाद्यं विवेश तत् ।
 अमृशानं कृष्णरजनीनिवासभवनोपमम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे २५। १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः
 उत्तालास्तइमे गम्भीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः” ।
 इति उत्तरचरिते । २५ अङ्के ।) त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्था

उत्तीर्णं, त्रि, (उत् + तृ + क्त) । मुक्तम् । पारगतम् ॥
 (“तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
 रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६ ॥)
 उत्तुङ्गः, त्रि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः) । उच्चः । इति
 जटाधरः ॥
 (“उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपानां
 काकः कशोऽपि फलमालभते सपत्नः” ।
 इति उद्धटः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखाम्भोजेति सुभावि” । इति भट्टहरिः
 १ । ७२ ॥)
 उत्तुषः, पुं, (उद्धगतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्) ।
 भृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिकः २ लाजाः ३ ।
 इति हारावली । खइ इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच्) । प्रे-
 रणा । व्ययकरणम् ॥ (तीक्ष्णीकरणम् । यथा,
 “व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम्” । इति माघे ।)
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त) । अश्व-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 त्रि ॥
 उत्तेरितं, स्त्री, (उत् + तृ + इतच्) । अश्वपक्षमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकण्ठं २ आस्फन्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं,—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्यो न वृद्धोति न पश्यति” ॥)
 उत्तोलनं, स्त्री, (उत् + तुल् + ल्युट्) । ऊर्द्धनयनम् ।
 तोला । इति भाषा ॥
 उत्थक्तः, त्रि, (उत् + थक् + क्त) । परित्यक्तः । ऊर्द्ध-
 त्तप्तः । विरक्तः ॥
 उत्थासः, पुं, (उत् + चस् + घञ्) । भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट्) । सैन्यम् । युद्धम् ।
 पौरुषम् । पुस्तकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंज्ञितम्” ।)
 उद्धमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ६।३१ ।
 “निदर्शयामास विशेषदृश्य-
 मिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमथै” ॥)
 हर्षः । वास्वन्तः । अङ्गनम् । चैतः । (धनार्जन-
 निमित्ता चेष्टा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुत्रभागं विभक्तं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्त्रम् । तत्तु स्त-
 मण्डलम् । सैन्यं चिन्ता च । सन्निविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरभरतौ ॥ गात्रोत्तोलनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्के । “मेदच्छेद-
 कशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः” ।) यथा च,
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (पुनर्जीवनम् । मरणान-
 न्तरं पुनर्जीवनलाभः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः” ॥)
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्प

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदश्यानां
 नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति ।) का-
 र्तिकशुक्लैकादशी ॥ अथ विष्णुत्थानम् । तत्र
 दिवसे रेवत्यन्तयुक्तायां द्वादश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवाऽतृतीयभागे रेवतीयुक्त-
 द्वादश्याम् । द्वादश्यामृत्ताभावे एकादशीप्रभृति-
 प्रौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे । तद-
 भावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
 ॐ “महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
 भवान्धर्विर्वन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
 जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मल एष चन्द्रः
 शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
 अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
 जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ” ॥
 ततश्च ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्” ॥
 इति पठेत् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट्) । उत्तो-
 लनम् । उपस्थितिकरणम् ॥
 (“किन्नु मे सुदृढं भूयात् भर्तुंरुत्थापनं न वा” ।
 इति महाभारते १ । आस्तौकपर्वणि । ४६।१७।)
 उत्थितं, त्रि, (उत् + स्था + क्त) । वृद्धिमत् । प्रोद्यतं ।
 उत्पन्नम् । इत्यमरमेदिनीकरो ॥ (कृतोत्थानम् ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः” ।
 इति कुमारः, ७।६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “प्रापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते प्राङ्गपाणौ” ।
 इति मेघदूते । ११२ । “न यावदेतावदपश्य-
 दुत्थितौ” । इति माघे । १।१५ ॥)
 उत्थिताङ्गुलिः, पुं, (उत्थिता अङ्गुलयो यत्र) । चपेटः ।
 विस्तृताङ्गुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका । चा-
 पङ् इति भाषा ॥
 उत्पतः, पुं, (उत् ऊर्द्धं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 अच्) । पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उत्पतनं, स्त्री, (उत् + पत् + ल्युट्) । उत्पत्तिः । ऊर्द्ध-
 गमनम् । इति मेदिनी ॥
 (“अथोत्पतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना” ।
 इति कथासरित्सागरे ॥ विंशतरङ्गे ॥)
 उत्पतिता, [ऋ] त्रि, (उत् + पत् + ढच्) । ऊर्द्ध-
 गमनशीलः । उपरिगमनकर्त्ता इत्यमरः ॥
 उत्पतिष्णुः, त्रि, (उत् + पत् + इष्णुच्) । ऊर्द्धगमन-
 शीलः । तत्पर्यायः । उत्पतिता २ । इत्यमरः ॥
 (“ससङ्गरश्चक्षुस्मानामेलानामुत्पतिष्णवः” ।
 इति रघुः । ४ । ४७ । तथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ४१ ।
 “भृगपतिरपि कोपात् सङ्गचतुत्पतिष्णुः” ॥)
 उत्पत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्तिन्) । उत्पतनम् ।
 तत्पर्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ भवः ८
 जातिः ९ । इति जटाधरः ॥ प्रभवः १० भावः ११
 सम्भवः १२ जनुः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनुः । २।६८ ।

“उत्पत्तिवृत्तकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत” ।)

(साङ्ख्यदिमते आविर्भावः । यथा, मृत्पिण्डे विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ।)

उत्पन्नः, चि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः । जातः । उद्भूतः ।

उत्पलं, स्त्री, (उत्पलतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।)

नीलकमलम् । कुष्ठौषधिः । इति विश्वः ॥ पुष्पम् ।

इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । तच्च पद्मकुमु-

दादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः ॥ कुव-

लयम् ३ । इति जटाधरः ॥ कुवलयम् ४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । “नवावतारं

कमलादिवोत्पलम्” ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् ।

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तवाणित्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥ जलपुष्पविशेषः । कोजि इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अनुष्णम् २ रात्रि-

पुष्पम् ३ जलाज्यम् ४ हिमालयम् ५ निशापुष्पम्

६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । खादुत्वम् । पित्त-

रक्तार्तिदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवर्मिभ्रान्तिह-

मिज्वरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उत्पलानि कषायणि पित्तरक्तहराणि च” ।

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

“तस्मादल्पान्तरगुणे विद्याकुवलयोत्पले” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने घटचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)

उत्पलः, चि, (उद्भूतं पलं सं यस्मात् सः ।) मांस-

शून्यः । इति विश्वः हेमचन्द्रः ॥

उत्पलगन्धिकं, स्त्री, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-

मासे इत्स् यां कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षणाताम्रम् २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

उत्पलपत्रं, स्त्री, (उत्पलस्य पत्रम् । नखक्षतपक्षे पत्र-

मिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।

तत् समुत्प्लिप्य धरां खरं द्रव्या

महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।

रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः

समुत्प्लितो नील इवाचलो महान् ॥)

स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् । इति

धरणी ॥

उत्पलशरिवा, स्त्री, (उत्पलमस्यस्याः उत्पलाकार-

पुष्पत्वात् । अर्श आद्यच् । यदा उद्यतं पलमनया ।

ततः उत्पला चासौ शरिवा चेति ।) श्यामलता ।

इत्यमरः । (श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्यां तेषां

समूहो वा । उत्पल + इनि + डीप् ।) पद्म-

समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेषः ।

कोटी कोजि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

कैरविणी २ कुमुदती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रेष्टा ५

कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पलिनी ८ ।

(यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि ३।६६।१५ ।

“वदधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।

अश्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा” ॥)

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामय-

पित्तनाशित्वम् । वातकफकासदृष्टाश्रमवर्मिभ्रम-

ताकारित्वम् । तस्या बीजगुणाः । खादुत्वम् । रूक्ष-

त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुंसेर

चापड़ा इति भाषा ॥

उत्पवनं, स्त्री, (उत् + पू + ल्युट् ।) कुशखिकायां पवि-

त्रमध्येन जलादेरुत्क्षेपणम् । तत्र क्रमः । “पवित्र-

द्वयमग्रे वामहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यां मूले दक्षिण-

हस्तानामिकाङ्गुलाभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा

आज्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाग्रावाज्योत्क्षेपणम्” ।

इति कालेसिः ॥ “पवित्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्ता-

नामिकाङ्गुलाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यां

गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो य-

त्तपाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-

दुत्तोलनम्” । इति पशुपतिः ॥ “पशुपत्युक्तक्रमेण

सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रद्वयमध्येनाग्रा

वाज्योत्क्षेपणं” इति भवदेवभट्टः ॥

उत्पश्यः, चि, (उद्भूतं पश्यतीति + उत् + दृश् + श् ।)

उन्मुखः । उद्भूतदृष्टिविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पट् + णिच् + ल्युट् ।) उल-

नम् । मूल उपड़ान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।

“निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा” ॥)

उत्पाटितं, चि, (उत् + पट् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-

पाटनं । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ ।

इति जटाधरः ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥

उत्पातः, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अक-

स्मादायाति यः । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहा-

भूतविकारभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तत्पर्यायः । अजन्यम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः ॥

स चिद्विधः । दिव्यः १ यथा अपूर्वणि चन्द्रादिव-

यासादिः । आन्तरीक्षः २ यथा, उल्कापात-

निर्घातादिः । भौमः ३ यथा भूकम्पादिः । इति

दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पातानां लक्षणादिकं

ऋतौ स्वभावप्रभावात् अदोषत्वञ्चोक्तं दृष्टव्यं हि-

तायां ४६ अध्याये । यथा,—

“नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथवा ग्रहेऽर्केन्दोः

उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय ॥ ८२ ॥

येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तान्तुस्वभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः स्त्रोकैर्विद्यादैतैः समासोक्तैः ॥ ८३ ॥

वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः ।

परिवेशरजोधूमरक्ताकारास्तमनोदयाः ॥ ८४ ॥

द्रमेभ्योऽन्नरसस्नेहवज्रपुष्पफलोद्गमाः ।

गोपक्षिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥

तारोल्कापातकलुषं कपिलाकेन्दुमण्डलम् ।

अनभिज्वलनस्तोदधूमवेगवनिनाहतम् ॥ ८६ ॥

रक्तपद्माशयं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।

सरितां चाम्बुसंश्लेषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ ८७ ॥

शक्रायुधपरीवेषविद्युक्कुक्कुविरोहणम् ।

कम्पोद्धर्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥ ८८ ॥

सरोजद्युदपानानां दृष्ट्वाऽर्द्धतरणजवाः ।

सरणं चाग्निगेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ ८९ ॥

दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।

ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवाभरे ॥ ९० ॥

गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्वतसानुषु ।

शस्यद्विद्विषां हानिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ ९१ ॥

शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् ।

रक्षोयक्षादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ९२ ॥

दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वताः ।

उच्चैः सूर्यादयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ ९३ ॥

हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।

क्षणाञ्जननिभाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥ ९४ ॥

चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्चमृगपक्षिषु ।

पत्राङ्गुलतानाञ्च विकाराः शिशुरे शुभाः ॥ ९५ ॥

ऋतुस्वभावज्ञा ह्येते दृष्टाः स्वप्ता शुभप्रदाः ।

ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते मृगशराणाः ॥ ९६ ॥

उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां भाषितञ्च यत् ।

स्त्रिणो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥

पूर्वं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

नचोदिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ ९८ ॥

उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा

विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च ।

एतत्तन्मुनिवचनं रहस्यमुक्तं

यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी” ॥ ९९ ॥

उत्पतनं, उल्लम्फः । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।

“एकोत्पातेन ते लङ्कामेघ्यन्ति हरिपुङ्गवाः” ।

उन्नतिः । दृढिः । यथा, हितोपदेशे ।

“करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां” ।

उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्वणि ।

“बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्” ॥)

उत्पादकः, पुं, (उत् + पद् + णिच् + ण्वल् ।) पशु-

विशेषः । तत्पर्यायः । शरभः २ कुञ्जराश्रतिः ३

अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादकः, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच्

+ ण्वल् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।

“उत्पादकब्रह्मदाचोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता” ।

२ । १४६ ॥

उत्पादनं, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ल्युट् ।) जननम् ।

उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः ॥ ६।२७ ।)

“उत्पादनमप्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।

उत्पादप्रयनः, पुं स्त्री, (उत्पाद उद्भवात् सन् श्रेते

यः सः । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्ठिमपक्षी । इति

हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ण्वल् +

टाप् ।) देहिकानामकीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूतिका ।

इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + डीप् ।) आ-

रोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जलः, चि, (उदतिशयः पिञ्जलो व्ययः ।) मृग-

माकुलः । अतिशयव्याकुलः । तत्पर्यायः । समु-

त्पिञ्जः २ पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्स

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत्प्रेक्षते इति उत् + प्र + ईक्ष + अ + टाप् ।) अनवधानम् । इति मेदिनी ॥ काव्या-
लङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्” ।

“अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन
यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति काव्य-
प्रकाशः ॥ (अस्या भेदा बहवः । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥

“भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया त्रयं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥

तदवध्यापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।

विना त्रयं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥

उत्प्रेक्ष्युक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

प्रतीयमानाभेदाच्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥

उत्प्रेक्ष्युक्तोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः” ॥

वितृतिस्तु अलङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥

उत्प्रेक्षणं, स्त्री, (उत् + प्र + ल्युट् ।) उत्प्रेक्षणम् ।

लाफान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५।११५ ॥

“द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्रेक्षणं स्मृतम्” ॥)

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत् + प्र + अच् + टाप् ।) नौका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

उत्फालः, पुं, (उत् + फल् + घञ् ।) लम्फः ॥

(“तत्क्षणं स कृतोत्फालः शक्तिदेवोऽयं साध्वसात्” ।

इति कथासरित्सागरे । १६ तरङ्गे ॥)

उत्फुल्लः, त्रि, (उत्फलतीति । उत् + फल् + क्त ।

आदितस्तेतीडभावः उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यान-
मिति निष्ठातस्य लः ।) प्रफुल्लः । विकसितः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।

(“उत्फुल्लकमलपरागजन्या-

दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः” ।

स्पीतः । वर्द्धितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१३ ॥

“हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।

आनन्दादिना विस्फारितः । यथा, रामायणे ॥

“अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासादुत्फुल्ललोचनैः” ।)

स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥

उत्सः, पुं, (उत्तति जलेन । उन् + उन्दिगुधिकुषिभ्य-

श्चेति सः । किदित्यनुवृत्तेर्न लोपः ।) प्रखण्डम् ।

इत्यमरः ॥ उन् इति भाषा । यत्र स्थाने खुत्वा

जलं गलति तत्र । इति भरतः ॥ स्वाम्यादयस्तु

अविच्छेदेन खवज्जलं यत्र स्थाने पतति निपत्य च

बज्जलीभवति तत्रेत्याहुः ॥ तथा साङ्गोऽप्याह ।

“गिरिरूपरि निर्भरादिप्रभवजलसङ्घातः” ।

“अजस्रं मन्दवेगेन खवज्जले । इति कोक्कटः” ॥

उत्सङ्गः, पुं, (उत्सजते मिलति यत्र । उत् + सङ्ग-

+ घञ् ।) क्रोडम् । इति जटाधरः ॥

(“उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणाम्” ॥

उत्स

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १।११।५ ॥

“प्रणयेनागतं पुत्रम् उत्सङ्गारोहणोत्सुकम्” ॥

पर्वतादीनां शिखरदेशः । सानुः ॥ यथा, रघुः ।

“शिलाविभङ्गैर्मगराजश्राव-

स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवाशरोह” ॥ ६ । ३ ॥

सौधादीनामुपरिभागः । क्वाड इति भाषा ॥

“सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्ययिन्याः” ।

इति मेघदूते । २६ । अभ्यन्तरभागः ।

“वनेचराणां वनितासखानां

दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः” ।

इति कुमारे । १ । १० । ऊर्द्धतलः । वहिर्भागः ।

“दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः” ।

इति रघुवंशे । ४ । ७४ । सङ्गमः ॥ आलिङ्गनम् ।

विवाहः ॥ ब्रह्माधोभागः । शोष इति भाषा ॥

यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।

“अभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।

गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षितजन्मनि । १४ ।

६८ । १८ । १९ ॥

“आसीन्मम मतिः कृष्ण ! पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन” ॥)

उत्सर्गः, पुं, (उत् + स् + घञ् ।) त्यागः । दानम् ।

वर्ज्जनम् । (यथा, कुमारे । ७ । ३५ ॥

“श्रीलक्ष्मणोत्सर्गं विनीतवेषाः” ।

“तथोत्सर्गद्रुततरंगितन्त्यरं वर्त्म तीर्थः” ।

इति मेघदूते । २० ॥ यथा, मनुः । ११ । १६३ ।

“तस्योत्सर्गं शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च” ।)

सामान्यविधिः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे ।

२ । २७ ।

“अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” ।)

सांक्रिक्त्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ वैधोत्सर्गविधिः । खानसन्ध्याचमनानि कृत्वा

नारायणनवग्रहगुरुन् संपूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन

धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तदद्रव्याधि-

पतिदेवतां सम्प्रदानञ्च अर्चयित्वा संकल्प्य कुश-

तिलजलत्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥

(अपानवायोर्थापारः । मलमूत्रादिवर्ज्जनम् ॥

उत्सर्ज्यते विष्णुचमनेनेति व्युत्पत्त्या पाश्चिन्द्रियम् ।

यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२१ ।

“मनसोन्मिदः श्रोत्रे क्लान्ते विष्णं बले हरम् ।

वाच्यं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)

उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + स् + ल्युट् ।) उत्सर्गः ।

तत्पर्यायः । त्यागः १ विहायितं ३ दानं ४ विस-

र्जनं ५ विश्रायणं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रति-

पादनं ९ प्रादेशनं १० निर्वपणं ११ अपवर्जनं १२

अंहतिः १३ । इत्यमरः ॥ (सांक्रिक्त्यक्रिया-

विशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“पुथ्ये तु कन्दसां कुथ्यात् वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि” ॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + स् + णिनि + डीष् । उत्-

सर्पतीति वाक्ये वाच्यलिङ्ग एव ।) जिनाणां

कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥

“कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।

सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥

उत्सा

अवसर्पिण्यां षड्वा उत्सर्पिण्यां तस्य विपरीताः ।

एवं द्वादशभिर्हैर्विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥

(उद्गमनशीला । यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।

“उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना” । इति ॥)

उत्सर्था, स्त्री, (उत् + स् + ण्यत् ।) प्रजनकालप्राप्ता

गौः । इति जटाधरः ॥ पाल लक्ष्योनेर उपयुक्त

गाइ इति भाषा ।

उत्सवः, पुं, (उत् + स् + अच् ।) नियताङ्गादजनक-

व्यापारः । तत्पर्यायः । क्षणः २ उद्भवः ३ उद्भवः

४ महः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३।५६ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च” ॥)

उत्सुकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥

(उन्नतिः । अभ्युदयः ।

“उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे” ॥

इति हितोपदेशे । १ । १६४ ॥)

उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + ल्युट् ।) समु-

ल्लेखः । उदाहनम् । उद्वर्तनम् । इति मेदिनी ॥

(“उत्सादनञ्च गात्रानां स्नापनोच्छिद्यभोजने” ।

इति मनुः । २ । २०६ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ॥

“पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।

क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम्” ॥

इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपना-

दिना व्रणस्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।

“अपामार्गोऽग्न्यग्न्या च तालपत्री सुवर्चला ।

उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः” ॥

“उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमद्वयः ।

प्रहर्षसौभाग्यमृगालाघवादिगुणान्वितम्” ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उत्सादितं, त्रि, (उत् + सद् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-

सादनम् । उद्वर्तितम् । निर्मलीकृतशरीरम् ॥

(यथा, महाभारते ७।८०।१० । प्रतिज्ञापर्वणि ।

“उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः ।

आहूतः साधिवासेन जलेन सुसुगन्धिना” ॥)

उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रमुद्गारतोऽनेन इति ।

उत् + स् + णिच् + वृण् ।) द्वारपालः । इति

हेमचन्द्रः ॥ उत्सारणकर्ता ॥

उत्सारणं, स्त्री, (उत् + स् + णिच् + ल्युट् ।) दूरी-

करणम् । चालनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ॥

उत्साहः, पुं, (उत् + सद् + घञ् ।) उद्यमः । तत्-

पर्यायः । अध्यवसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।

“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमर्यौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” ॥)

ध्रुवकविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“उत्साहः स्यात् रसे हास्ये ताले केन्दुकसंज्ञके ।

वंशवद्विकरः पादैस्त्रयोदशमिताक्षरः” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

उत्साहवर्द्धनं, स्त्री, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह-

+ वृध् + ल्युट् ।) उद्यमवर्द्धिः । वीररसः । इत्य-

मरः ॥

उद

उत्तिष्ठः, त्रि, (उत् + सिच् + क्त ।) उद्धतः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ गवितः । वर्द्धितः । उद्धितः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः ८ । ७१ ।
“बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्तिष्ठतमनसां तथा” ।
“वीर्योत्तिष्ठतौ हि तौ पापौ कालपाशवशङ्कतौ” ।
इति रामायणे १ म काण्डे ॥)

उत्तिष्ठमानः, त्रि, (उत् + सिच् + शानच् ।) उद्धि-
मानः । उद्धिमान् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्सुकः, त्रि, (उत् उद्योगं सुवति सौति सुनोति वा ।
सु प्रसवैश्वर्ययोः । विचिसंज्ञापूर्वकत्वात् गुणा-
भावः । क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो
वा । ततः संज्ञायां कन् ॥ यद्वा उत् सुवति ।
घू प्रेरणे । मितद्रादित्वात् डः । सत्स्विति क्षिप्
वा । कनिकेय इति ऋषः ॥ उत् + सु + क्षिप् +
कन् ।) वाञ्छितकर्म्मोद्यतः । तत्पर्यायः । इष्टा-
र्थोद्युक्तः २ । इत्यमरः ॥ उत्कण्ठितः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे ।
“प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलायं तवानघे ।
ब्राह्मणान् नित्यशः पुंस्ति मोत्सुका भूः कदाचन” ।
“वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्याम्” ।
इति रघुवंशे २।२२ ॥)

उत्सुरः, पुं, (सुरं सूर्यमतिक्रान्तः ।) दिनावसानम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उत्सृष्टः, त्रि, (उत् + सृज् + क्त ।) कृतोत्सर्गः । तत्-
पर्यायः । त्यक्तः २ हीनः ३ विधुतः ४ समुज्-
झितः ५ धूतः ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“महोत्सोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः” ॥)

उत्सेचनं, स्त्री, (उत् + सिच् + ल्युट् ।) ऊर्द्धसेकः ।
उत्थलन उपचन इत्यादि भाषा ॥

उत्सेधः, पुं, (उत् + सिध् + घञ् ।) पर्वतवृक्षादीनां
दैर्घ्यम् ।

“कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दृश्योजनमण्डलः” ॥
इति महाभारते गजकूर्मयुद्धे । २६ । ३१ ॥

उच्छ्रयः । (यथा, कुमारः ५ । ८ ॥
“पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति” ॥

उपरिभागः । यथा, कुमारः ५।२४ ।
“पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः” ॥)

शरीरम् । इत्यमरः ॥ संहननम् । इति हेमचन्द्रः ॥
“सोत्सेधमुष्णार्थशिरातनुत्वम्” ।

इति भावप्रकाशे शोधपृथकारे ॥
“उत्सेधं संहतं शोफं तमाङ्गनिचयादतः” ।

इति निदानस्थाने त्रयोदशाध्याये वाभटेनोक्तम् ॥

उद थ, (उ + क्षिप् + तुक् ।) पृषोदरादिन्वात् साधुः ।
विश्रुत्यपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः । अस्त्यर्थः ।
ऊर्द्धम् । उत्कर्षः । प्राकचम् । नैकचम् । इति
दुर्गादासः ॥ प्रकाशः । विभागः । प्राबल्यम् ।
अस्वास्थ्यम् । शक्तिः । प्राधान्यम् । बन्धनम् ।
भावः । मोक्षः । लाभः । ऊर्द्धकर्म्म । इति
मेदिनी ॥

उद, स्त्री, (उद + अच् ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ।
“जगत्प्रयान्तोदधिसंज्ञवोदे

उद

नारायणस्योदरनाभिनालात्” ।
इति श्रीभागवते । तथा च गीतायाम् । २।४६ ।
“यवानर्थ उदपाने सर्वतः संजुतोदके” ॥)
उदक्, [च्] थ, (उद + अच् + अस्मातिः ।) उत्तर-
दिग्देशकालाः । इति मेदिनी ॥
उदकं, स्त्री, (उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + कन् । उद-
कमिति २।३६ । उणादिसूत्रेण साधुः ।) जलम् ।
इत्यमरः ॥
“अनीत्वा पङ्कतां धूलिसुदकं नावतिष्ठति” ।
इति माघः २।३४ ॥ तथा श्रीभगवद्गीता । २।४६ ॥
“यवानर्थ उदपाने सर्वतः संजुतोदके” ।
“उदकस्योदः एकहलादौ । पाणिनिः । ६ । ३।५६ ।
इति विकल्पः । उदकुम्भः । उदककुम्भः । यथा,
भट्टिः । २ । २० । “तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भ-
हस्ताः” ॥ उदशब्दोऽप्युदकपर्याय इति भाष्य-
टीका । उदकस्योदः संज्ञायामिति रक्षितः ।
यथा, कुमारः ५।२६ । “सहस्यराचीरुदवास-
तत्परा” ॥ इति उज्ज्वलदत्तः ।
वारिशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा ।)
दिव्यविशेषः । यथा । अथोदकपरीक्षा ।

पितामहः ।

“तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्मं सनातनम् ।
मण्डलं पृथग्धूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः ॥
शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैजयन्तं धनुस्तथा” ।
तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् । यथा नारदः ।
“गन्धमाल्यैः सुरभिर्भिर्धुक्षीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः” ॥
ततो धर्म्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्वकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्तं कर्म्म कुर्यात् ।
कात्यायनः ।

“शरांस्त्वनायसायांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाष्ठमयाञ्चैव क्षोभा च सुदृढं क्षिपेत्” ॥
पितामहः ।

“क्षोभा च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा ॥
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥
इषून् प्रक्षिपेद्धीमान् मासते वाति वा भृशम् ।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले” ॥* ॥
नारदः ।

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम् ।
मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव क्षेयो धनुर्विधिः” ॥
अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं
तत् सप्तशतम् । एवं षट्शततादिकम् ॥* ॥
पितामहः ।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरचयम् ।
हस्तानान्तु शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदर्शनात् ।
मध्यमस्तु शरो याह्यः पुरुषेण बलीयसा ॥
शराणां पतनं याह्यं सर्पणं परिवर्जयेत् ।
सर्पणं सर्पणं शरो याति दूरादूरतरं यतः” ॥
पतनं याह्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदि-
त्यर्थः । तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

उद

ग्रहणं ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः
आनेतव्यः ॥* ॥ नारदः ।

“नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च ।
ऋक्षेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात् पुंसां निमज्जनम्” ॥
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु ॥* ॥

विष्णुः । पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जिते
तस्य नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुष-
स्यान्यस्योरु गृहीत्वा अभिमन्त्रितममः प्रविशेत् ।
तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषो-
ऽपरः शरमोक्षं कुर्यादिति तस्य शोधस्येत्यर्थः ।
अन्यथा तस्येति व्यथ स्यात् ॥* ॥

अन्यपुरुषस्य स्तम्भधारणमाह स्मृतिः ।
“उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्म्मस्थूणां प्रगृह्य च” ॥* ॥
प्राङ्मुखोऽपि कर्त्तव्यजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः ।
तोयत्वं प्राणिनां प्राणः खट्वेराद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं त्रयाणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥* ॥

शोधकर्त्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः ।
“सत्वेन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिप्राय कम् ।
नाभिमात्रोदस्यस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत्” ॥
मा मां । अभिश्राप्य शपथं कारयित्वा । कं
जलम् । विशेत् निमज्जेत् ॥* ॥ तोरणञ्च निम-
ज्जनसमीपे समे स्थाने शोधकर्णप्रमाणोच्छ्रितं
कार्यम् । यथा नारदः ।

“गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ” ॥* ॥

शरमोक्षे विशेषमाह तुर्गारदहृत्सुती ।
“शरप्रक्षेपणस्थानादयुवा जवसमन्वितः ।

गच्छेत् परमया शक्त्या अत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।

प्रत्यागच्छेत् वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशयेत्” ॥* ॥
जवनौ विशेषयति नारदः ।

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।
तौ च तत्र नियोक्तयौ शरानयनकर्म्मणि” ॥

एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण ।
“शिरोभाचन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिके ।

अधु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्” ॥
इति विशेषाभिधानात् । कात्यायनः ।

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्ट्वेत् प्राणिना नरः ।
पुनस्तत्र निमज्जेत दंश्चिक्त्रविभावितः” ॥

जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि
तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥* ॥

पितामहः ।
“गन्तुं चापि च कर्त्तुं च समं गमनमज्जनम् ।

गच्छेत् तोरणमूकान्तु शरस्थानं जवी नरः ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादाशय शायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूकान्तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।

उद

अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत्” ॥
अत्र मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
समकालं गमनं शूलपाण्युक्तममुक्तम् । मज्जनसम-
कालक्षितिं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
णशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां कर-
तालिकायां प्राङ्निवाकदत्तायां शोधो निम-
ज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च
तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जल-
गतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तु-
लार्थः ॥ * ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
शयनिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लब्धं
कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जला-
शये वरुणमावाह्य पृथिव्या तत्तीरे धर्मादींश्च
देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोधस्य
शिरसि प्रतिष्ठाप्य वद्धा प्राङ्निवाको जलमभि-
मन्त्रयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।

ॐ “तोयत्वं प्राणिनां प्राणः स्फुरेद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयामासं शुभाशुभपरीक्षणे” । इति ॥
शोधयन्तु ॐ “सत्येन माभिरक्षस्व वरुण” इत्यनेन
जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणास्य शोधयनाभिमात्रोद-
कावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
शरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्
पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राङ्निवा-
केन तालत्रये दत्ते शोधो गृहीतस्थूणाप्राङ्मुखपुरु-
षस्योऽगृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तो-
रणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं
प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
कर्णाद्यङ्गं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
मज्जनस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
दिक् दद्यात्” । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्याप्तः ।) महा-
करजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन कीर्णः ।) करजविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ डालकरमुचा डहरकरज
इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्यायो भावप्रकाशे ।
“उदकीर्णस्तृतीयोऽन्यः षड्यस्या हरिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करज्जी करभञ्जिका” ॥
गुणा अस्य करज्जीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उदका, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिस्नानार्थमर्हतीति ।
उदक + संज्ञायामिति यत् ।) रजखला । ऋतु-
मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
“नोदक्याभिभाषेत यजं गच्छेन्नचारुतः” ॥)

उदगद्भिः, पुं, (उदगुत्तरे योऽद्भिः ।) हिमालयपर्वतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदगयनं, स्त्री, (उदक उत्तरस्यामयनं गमनम् ।)

उद

उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः । १।६७ ।
“दैवे राज्यहनी वर्षे प्रविभागतयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं राजिः स्याद् दक्षिणायनम्” ॥
“तदादिद्यस्योदगयनमादानञ्च चीन्ततून् शिशि-
रादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवसेत्” ॥ इति सूत्रस्थाने
षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् । विस्तरश्चास्योत्त-
रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदग्भूमः, पुं, (उदगुत्तरदिग्वत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र ।
समासे + अच् ।) सङ्भूमिः । उत्कृष्टस्थानम् । इति
जटाधरः ॥

उदग्रं, त्रि, (उदग्रतमयं यस्य ।) उच्छ्रितम् । उच्चम् ।
इत्यमरः ॥ (विशालम् । सहत् । दीर्घम् । भीमम् ।
“नयन् मधुलिहः श्वेत्यमुदग्रदशनांशुभिः” ॥
इति माघः । २ । २१ । तथा, रघुः । २ । ५३ ।
“क्षताक्लिन्नत्रायत इत्यदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुव-
नेषु क्लृप्तः” । “अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुः” ॥ इति
च रघुः । ६ । ३२ ॥)

उदग्रदन्, [त्] पुं, (उदग्रो दन्तौ यस्य । अग्रान्तशुद्ध-
शुभ्रवधवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दट् ॥) उच्चदन्त-
हस्ती । दृढदन्तयुक्ते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

उदजः, पुं, (उत् + अच् + समुदोरजःपशुत्विति
अप् । अवजपोरिति पर्युदासात् वीभावो न ।)
पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥

उदञ्चनं, स्त्री, (उत् + अच् + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ टाकुनि इति भाषा । (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । ५ । “प्रतिप्रस्थाता
संस्वावानयत्युन्नेता चमसेन वोदञ्चनेन वा” ।)
ऊर्ध्वक्षेपणम् ॥

उदञ्चितं, त्रि, (उत् + अच् + क्त ।) ऊर्ध्वक्षिप्तम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदञ्चितात्तोऽञ्चितदक्षि-
णोरः” । इति भट्टिः ॥ (पूजितम् ॥)

उदण्डपालः, पुं, (उदण्डस्य उद्भिन्नाण्डस्य पालो गमनं
पलायनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाणां सङ्घं उद्भिन्नं
सत्पलायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
भेदः । इति मेदिनी ॥

उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
उद + वा उदक + धा + कि ।) समुद्रः । इत्य-
मरः ॥ (“उदधेरिव निम्नगाशतैस्त्वभवन्नास्य विमा-
नना क्वचित्” । इति रघुः ८ । ८ ॥ मेघः । घटः ॥)

उदधिक्राः, पुं, (उदधि + क्रम + विट् ।) समुद्रा-
क्रमणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदधिमलः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मल इव ॥) समुद्र-
फेनः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् ।
अतिवान्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः ॥) पृथिवी ।
इति महाभारतम् ॥ (“चतुर्दधिमालामेख-
लाया सुवो भक्तः” । इति कादम्बरीकयामुखे ।)

उदन्तः, पुं, (उद्गतो निर्णीतः अन्तो यस्य ।) वार्त्ता ।
 (“कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात्किञ्चिद्वनः” ॥
इति मेघदूते” १०१ । तथा, रघुः । १२ । ६६ ।
“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः”
साधुः । इति मेदिनी ॥ वृत्तियाजनम् । इति शब्द-

उद

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि । यथा,
शतपथब्राह्मणे । “प्रुतमसदिति तदाङ्ग्यर्ह्युदन्तं
तर्हि जुञ्ज्यात् तद्वैनोदन्तं कुर्यादुप ह दहेत्
यद्यदन्तं कुर्यादप्रजच्छि वै रेत उपदग्धं तस्मान्नो-
दन्तं कुर्यात्” ॥)

उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) वृत्तान्तः । वार्त्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + शिच् + एवल् +
टाप् ।) वृत्तिः । इति हारावली ॥

उदन्या, स्त्री, (उदन्यति उदकस्येच्छा वा । सुपः
आत्मनः क्यच् । अशनायोदयेति ईत्ताभावः क्यचि
उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते अप्रत्ययादित्यः ।)
पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा कान्दोग्योपनिषदि ।
६।८५ । “अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम
तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः
पुरुषनायः इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदयेति” ॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र । उदक +
मनुप् । उदन्वानुदधौ चेत्युदकस्य उदन्भावो
निपातितः मनुप् ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुः ४ । ५२ ॥

“असह्यविक्रमः सङ्घं दूरान्मुक्तमुदन्वता” ।
ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८।२।१३ ॥)

उदप आघाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट्) पञ्चमस्वरदिः । उदधः ।
इति दुर्गादासः ॥ पानुबन्ध उदधातुरयं भव-
वशात् उदपेति लिखितः ॥

उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः ।) कूपः ।
इत्यमरः ॥

(“तङ्गागान्युदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च” ।
इति मनुः २।४८ । तथा, रामायणे २।८०।१२ ॥
“निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरत्तमान् ।
उदपानान् बद्धविधान् वेदिकापरिमण्डितान्” ॥
भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीतायाम् । २।४६
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संसृजतोदके” ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति ग्रहा यस्मात् । उत् + इ +
अच् ।) पूर्वपर्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच् ।)
समुन्नतिः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिः । मङ्गलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रहाणामुद्गमः । तत्र
सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अंशे ८
अध्यायः ॥ * ॥

“उदयास्तमने चैव सर्वकालान्तु संमुखे ।
दिशास्त्रशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥१३॥
यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।
तिरोभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥१४॥
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनाख्यञ्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥१५॥

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पशत्येष पुरचयम् ।
विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥१६॥
उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याज्ञात्तपन् रविः ।
ततः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरस्तं निगच्छति ॥१७॥
उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्वापरदिशौ ।

उद

यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
 ऋतेऽमरगिरेर्मैरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
 ये ये मरीचयोः कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥१९॥
 ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
 तस्माद्दिशुत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
 सर्वेषां दीपवर्षाणां मेरुत्तरतो यतः ॥२०॥
 उदयास्तमने च सर्वकालं भवतः । ते च परस्परं
 संमुखे समानसूत्रस्थे भवतः । तत्र हेतुमाह ।
 यथैवेति । रवेरुदयास्तमयौ सर्वकालं मध्याह्न एव
 सतोऽर्कस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं
 दर्शनादर्शनमात्रमेव ॥ दर्शनादर्शनयोरेवधिमाह ।
 शुक्रादीनामिति । इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने
 तिष्ठन्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्येवं पुर-
 द्वयं तदन्तरालस्थौ द्वौ च विकर्णौ कोणौ उद-
 याद्यवस्थाभिः स्तृणति खरश्मिभिर्भासयति । तथा
 विकर्णस्थः अग्न्याद्यन्यतमकोणे मध्याह्ने स्थितस्तं
 कोणं अभितः स्थितं कोणद्वयं चेत्येवं त्रीन् को-
 णान् तन्मध्यवर्तिदे च पुरे तथैवोदयाद्यवस्थाभिः
 स्तृणति । भूवल्लयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते ताव-
 दहः । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्रात्रिरित्यर्थः ।
 तथाहि ऐन्द्रे पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
 सौम्यपुरस्थानामस्तमयः । ऐशकोणस्थानां तृतीयो
 यामः । अग्निकोणस्थानां प्रथमः । याम्ये स्थिता-
 नामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
 ऐन्द्रे अस्तमयः । अग्निकोणे तृतीयो यामः ।
 नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा
 च वारुणे मध्याह्नः तदा याम्ये अस्तमयः । नैर्ऋति-
 कोणे तृतीयो यामः । वायव्ये प्रथमः । सौम्ये
 उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणे अस्त-
 मयः । वायव्ये तृतीयो यामः । ऐशकोणे प्रथमः ।
 ऐन्द्रे उदयः । एवं अग्निकोणे यदा मध्याह्नस्तदा
 ऐशकोणे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः ।
 यमपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोणे उदयः । इत्यादि
 थोव्यम् । एवं मेरोः सर्वतः परिभ्रमन् सू-
 र्योऽर्द्धभूवल्लयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
 अहोरात्रव्यवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सन्नि-
 धानव्यवधानकृतमेव रश्मीनां वृद्धिज्ञासतोत्रत्व-
 मन्द्वादिक्मपीत्याह । उदित इति गोभिः र-
 श्मिभिः ॥ दिग्विभागोऽप्युदयास्तमयनिमित्तएवे-
 त्याह उदयेति । यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्वा
 दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
 श्रुतिः । “तस्मादसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्य-
 गुदेति । तस्मात् सर्वा एवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
 पुरस्तादुद्यन्तं सूर्यं पश्यतश्च दक्षिण-वाम-पार्श्व-
 भागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मि-
 विस्तारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु लोका-
 लोकाचलपर्यन्तं तपतीत्यर्थः ॥ मेरोः तु विशेष-
 माह । ऋते इति । ब्रह्मसमावर्जं मेरोरुपर्यपि
 सर्वतस्तपति न तु ब्रह्मसभां भासयति । तत्र
 हेतुमाह । ये ये मरीचय इति ॥ मेरोः सर्वतोऽपि
 विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात्
 सर्वेषां दीपानां वर्षाणाञ्च मेरुत्तरत एव स्थितः ।

उद

तस्मान्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां
 दिनेऽपि निव्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
 क्षिणीकुर्वन्तं सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
 प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां
 सर्वदा मेरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
 लोकाचलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
 दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यद्वा ।
 भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखे सूर्यमुद्यन्तं पश्यता-
 मुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
 दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
 सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥

उदयनं, ली (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७।

“एषा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि” ॥)

उदयनः, पुं, अगस्त्यमुनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥
 (“प्राप्यावन्तोनुदयनकथाकोविदान् ग्रामवृद्धान्” ।
 इति मेघदूते ३६।) उदयनाचार्यः । स च कुसुमा-
 ज्जलिप्रथकर्ता ॥

उदरं, ली, (उत् ऋणातीति । “उद्दिदृणातेरजलौ
 पूर्वपदान्यलोपश्च” । उत् + दृ + अच् । अन्य-
 लोपश्च ।) नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । पेट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिचिण्डः २ कुक्षी ३ जठरः ४
 तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥
 (“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्” ।
 इति मनुः । ८।१२५ ॥)

उदरः, पुं, (उदरं अश्रयत्वेनास्त्यस्य । अर्श आदित्वा
 दच् ।) उदरस्थरोगविशेषः । उदरी इति भाषा ।
 यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
 माह ।

“रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णान्मलिनैश्चान्यर्जायन्ते मलसञ्चयात्” ॥
 अग्नौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरा-
 मतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतू-
 नाह । अजीर्णान्मलिनैश्चान्यैः अत्यन्तदोषजनकैः
 मलसञ्चयात् मलानां दोषाणां पुरीषस्य चाति-
 वृद्धेः । अत्रोदरशब्देनोदरस्थो रोग उच्यते । यत
 आह ।

“तात्स्थप्रतद्वर्म्मताभ्याञ्च तस्मिपतयापि च ।
 तस्माहचर्यात् शब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा” ॥*॥
 संप्राप्तिमाह ।

“रुद्धाः स्वदाम्बाहीनि दोषाः खोतांसि सञ्चिताः ।
 प्राणान्नपानान् संदुष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्” ॥*॥
 सामान्यरूपमाह ।

“आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाभिता ।
 शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्त्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥*॥
 सन्निकृष्टनिदानपूर्विकां संख्यामाह ।
 “एषकदोषैः समन्तैश्च शीहवद्वृत्ततोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं एषक् प्रत्यु ॥*॥
 वातोदरस्य लक्षणमाह ।

“तत्र वातोदरे शोथः पाणिपानाभिकुक्षिषु ।

उद

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥
 शुष्कासोऽङ्गमर्दश्च गुरुता मलसंग्रहः ।
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्मान्नांसवृद्धिमत् ॥
 सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् ।
 आध्मानादतिवच्छब्दमाहृतं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र सरक् शब्दो विचरेत् सर्वतो गतिः” ॥
 पाणिपादित्यत्र व्यञ्जनान्तः पाच्छब्द आर्षत्वात् ।
 कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वाम-
 दक्षिणभागद्वयवाची । सर्वतो गतिः सकलकोष्ठे
 सञ्चरन् ॥*॥ पैत्तिकमाह ।

“पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तुट् कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥
 पीतताम्रशिरानङ्गं सखेदं सोष्म दह्यते ।
 धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥
 हरित् शाकवर्णम् । सोष्म अन्तस्तापयुक्तम् । दह्यते
 वह्निर्दाहयुक्तम् । धूमायते धूममिवोद्भवति ।
 क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां याति । प्रदू-
 यते व्यथते ॥*॥ कफोदरमाह ।

“स्रोतोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयधुगौरवम् ।
 तन्त्रोत्क्षोशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥
 उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीतं महत् ।
 चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्” ॥
 स्वापः स्पर्शाज्जता । गौरवमङ्गानाम् । तन्त्रा निद्रा-
 बाह्यत्वम् । उत्क्षोशो हृत्तासः । शुक्लराजीतं
 शुक्लशिरायाप्तम् ॥*॥ सन्निपातोदरमाह ।

“स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्र-
 विज्ञातवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च
 दुष्टान्मृदूषीविषसेवनाच्च ॥
 तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
 कुर्वन्तुः सुधोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
 तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च
 विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
 पाण्डुः कृष्णः शुष्यति तृष्णाया च ।
 दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव
 शीहोदरं कीर्तयतो निबोध” ॥

स्त्रिय इत्यविवेकिसमिहितजनोपक्षयम् । ताश्च
 स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विट् मांज्जीरादीनाम् ।
 आर्तवं रजः । अरयो वा । गरान् संयोगजानि
 विषाणि । दुष्टान् सविषमत्यटणपर्णादियुतं
 श्रुतितश्च ॥ दूषीविषं विषमेवाभ्राद्युपघातेन स्वल्प-
 प्रभावम् । यत उक्तम् ।

“जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा
 दावाभिवतातपशोऽधितश्च ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति” ॥
 गुणविप्रयुक्तं गुणविपुलं तत् । उदरं शीततादिषु
 कुप्यति । दूषीविषस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् ।
 तन्त्रान्तरे दूष्योदरं कीर्तितम् । अथवा परस्परं
 दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो-

दरम् ॥ * ॥ श्रीहोदरमाह ।

“वर्द्धते श्रीहृदया यद्विद्यात् श्रीहोदरं हि तत् ।
तद्वामे वर्द्धते पार्श्वे निमित्तं तस्य तत्र यत् ॥
प्रवृद्धश्रीहृदयानि यान्युक्तानि भिषग्वरैः ।
श्रीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि सर्वाणि देहिनाम्” ॥
श्रीहोदरस्यैव भेदो यद्वह्नीहोदरं न पुनरधिक-
मित्याह । “सथान्यपार्श्वे यद्वह्नीहोदरं प्रवृद्धे ज्ञेयं यद्वह्नी-
होदरं तदेव” । यद्वह्नीहोदरं दोषैर्भेदयतीति
यद्वह्नीहोदरं तदेव उदरमेव ॥ * ॥ बद्धगुदमाह ।

“यस्यान्नमन्नैरुपलेपिभिर्वा,
बालाश्लभिर्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्जीयते यस्य मलः सदोषः,
शनैः शनैः शङ्करवच्च नाद्याम् ॥
निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं
निरिति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति” ॥

उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्नैः शाकशालुकादिभिः ।
बालाश्लभिः बालुकाभिः कर्करैर्वा बालैः केशैः
अश्लभिः पाषाणैर्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।
मलः पुरीषम् । शङ्करवत् संमार्जनीक्षिप्रवृत्त-
धूल्यादिवत् । “शङ्करोऽवकरः पुमान्” इत्यमरः ।
शङ्करो घृण इति लोके । नाद्यां अन्ननाद्याम् ।
हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभ्योर्मध्ये ॥ * ॥ क्षतोदरमाह ।

“शूलं यथान्नोपहतं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् क्षतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः
खावः खवेदै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिखाद्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्तयतो निबोध” ॥

शूलं कर्करादि । अन्नोपहतं अन्ननिहितम् । भुक्तं
यदन्नं भिनत्ति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं
विना आगतं शरादि । तदपि यदन्नं भिनत्ति
एतदुपलक्षणम् । ज्वरमग्न्यश्रुनं वा यदन्नं
भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।

“शर्करादण्डकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतः ।
भिद्येतान्नं यदा भुक्तं ज्वरमग्न्यश्रुनेन वा” ॥ इति ।
तस्मात् भिन्नादन्नात् । गुदतस्तु भूयः अन्नात्
संयुतं पुनर्गुदतः खवेदित्यर्थः । दाल्यति विदी-
र्यत इव । पदसिद्धिरार्थत्वात् । एतत् क्षतोदरं
तन्नान्तरे परिखाद्युदरं प्रदिष्टम् ॥ * ॥

उदकोदरमाह ।

“यत् खेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
खोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वह्नीहृदयानि ॥
खेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषू-
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च” ॥

यथा दृतिः क्षुब्धति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्” ॥

खेहपीतः पीतइत्यत्राध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि
क्तः पश्चात् खेहं पीतः खेहपीत इति तत्पुरुषः ।
तेन खेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवासितो वा गृही-
तानुवासनवस्तिः । वान्तः अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि
क्तः तेन वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरुद्धः गृहीतनिरुद्धवस्तिः । स
चेदाशु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्वह्नीहृदयानि जल-
वह्नीहृदयानि खोतांसि दुष्यन्ति स्वकर्मदुष्टानि भवन्ति
जलवह्नेषु खोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपखे-
हान्यायेन वह्निर्भूते दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवह्नेषु खोतःसु खेहोपलिप्तेषु पूर्ववत्
यथापूर्वम् । अन्नरसे उपखेहान्यायेन वह्निर्भूते
दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि वह्निर्भूते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिवृत्तनाभि
गम्भीरनाभि । समाततं स्तब्धम् । यथा दृतिः
चर्ममयं जलाहरणपात्रम् । क्षुब्धति अन्तर्जल-
दोलनेन सञ्चलति कम्पते वह्निः शब्दायते कम्प-
मानं सत् शब्दं करोति ॥ * ॥

साध्यासाध्यलक्षणमाह ।

“जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्” ॥
बलिनः अजाताम्बु नवोत्थितञ्च यत्नसाध्यमित्यन्वयः ।
“पश्चाद्बद्धगुदं तूद्धं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय किञ्चान्तञ्च दकोदरम्” ॥
किञ्चान्तं शरादिना किञ्चमन्त्रं यस्य तदुदरं अभा-
वाय भवति ॥ * ॥
जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
“पयःपूर्णा दृतिरिव क्षोभे शब्दकरं मृदु ।
अप्रत्यक्तशिरःशूलं नितान्तमुदरं महत् ॥
आलस्यमास्यवैरस्यं मूत्रं वज्रं सङ्कष्टतः ।
जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दोऽग्निः पाण्डुतापि च ॥
शूलाक्षं कुटिलोपस्थमुपलिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिच्छीणञ्च वर्जयेत्” ॥
शूलाक्षस्थाने शूनाक्षमिति च पाठः । कुटिलोपस्थं
वक्रमेहनम् । उपलिन्नतनुत्वचं । उपरि आर्द्रा तन्वो
त्यग्यस्य । तं उदरिणम् ।
“पार्श्वभङ्गान्नविषेणशोफातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत्” ॥
विरिक्तमपि पूर्यमाणं पूर्यमाणोदरं उदरिणं
विवर्जयेत् ॥ * ॥

अथोदरस्य चिकित्सा ।

“एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलान्
क्वाथः समूत्रो दशमूलजञ्च ॥

कुष्ठं दन्ती यवक्षारः पाठा त्रिलवणं वचा ।
शुण्ठी चोष्णाम्बुना पीता वातोदररुजापह्ना” ॥

कुष्ठादिचूर्णम् ॥ * ॥

“लशुनस्य तुलामेकां जलद्रोणे विषाचयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला दन्ती द्विज्ज्ञ सैन्यवचित्रकम् ॥

देवदारु वचा कुष्ठं मधु शिग्रुः पुनर्नवा ।

सौवर्चलं विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्पली ॥
एतेषां पलिकान् भागान् त्रिवृतः षट्पलानि च ।
पिष्ट्वा कषाययोगेन तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥
तत्पिबेत् प्रातरुत्थाय यथाग्निबलमात्रया ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशेषतः ॥
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तमन्त्रवृद्धिगुदक्रमोन् ।
पार्श्वकुक्षिभवं शूलमाम्बुलमरोचकम् ॥
यद्वह्नीहृदयानि जलान् श्रीहृदयान् चाङ्गवेदनाम् ।
मासमात्रेण नश्यन्ति अग्नीतिर्वातजा गदाः” ॥
इति रसोनतैलम् ॥ * ॥
“पित्तोदरेषु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलं हनुवाष्पादौ शोधयेत् सौरवस्तिना ।
संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ॥
पथसा च त्रिवृत्तल्लैरुवकस्य षट्तेन च ॥
पिप्पल्यादिगणेनाज्यं पाचितं पाथयेद्विषक् ।
नरं पथ्यशुजं नित्यं कफोदरनिवृत्तये” ॥ * ॥
“नागरत्रिफलाकल्कैर्दध्यम्बुपरिपेषितैः ।
पाचितं तैलमाज्यञ्च पिबेत् सर्वोदरापहम्” ॥
इति नागरादितैलं घृतञ्च ॥ * ॥

“शालियष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरुहो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमोदनं मांसं शाकं पिष्ट्वा तिलाः ।
व्याधामञ्च दिवास्त्रपानपानानि वर्जयेत् ॥
तथोयन्नवणोष्णानि विदाह्नीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्जयेत् ॥
उदराणां मलाज्जलाद्बज्रशः शोधनं हितम् ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेन्मूत्रेण वासक्तम्” ॥ * ॥
“वातोदरी पिबेत्तत्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवानीहृषभाजजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्यवैः ॥
यवानी हृषभा धान्यं त्रिफला चोपकुक्षिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
शताङ्गा जीरको व्योषं खर्णक्षीरी च चित्रकम् ।
क्षौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
विडङ्गश्च समांसानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रोणोदरभिः पेयो गुल्मिभिर्वादराम्बुना ।
आनज्जवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिमण्डेन विडम्बन्धे दाडिमाम्बुभिरर्णसे ।
परिकर्त्तव्यं वृक्षास्त्रैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे क्षत्रिमे विषे ।
यथाहं स्निग्धकोष्णेन पेयमेतद्विरेचनम्” ॥
उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैला नाम इति लोके । तस्य भागत्रयं याह्यं पुन-
रुक्तं । खर्णक्षीरी चोक्त इति लोके । विशाला
इन्द्रवाण्णी । सातला सौज्यभेदः सातलेत्येव

उद

प्रसिद्धा । परिकर्तो गुदे परिकर्तनवत् पीडा
इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

“सुक्तीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहोत्रिचित्रकसूर्यकल्कैः ।
घृतं विषणं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम् ॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेदिके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधुः ।
नाराचमेनं जठरामयाना-
मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः” ॥

इति नाराचघृतम् ॥ * ॥

“वच्चाखण्डाः कर्षमात्रायाः कल्कं दध्यादिवेष्टितम् ।
निगिलेद्वारिणा नित्यमुदरव्याधिप्रशान्तये” ॥
वच्चाखण्डौ शूरपत्रौ माणभेदः । वच्चाखण्डौ इति
लोके ॥ * ॥

“पुनर्नवादारुनिशासविश्वा-
पटोलपण्याः पिचुमर्ददारु ।
सनागरच्छिन्नरुहेति सर्वैः
कृतः कषायो विधिना विधिजैः ॥
गोमूत्रयुक् गुग्गुलुना च युक्तः
पीतः प्रभाते नियतं नराणाम् ।
सर्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥

पुनर्नवादिक्वाथः । इत्युदराधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (“उदरं स्तिमितं गुरु” इति वैद्यक-
माधवकरधृतरुग्विनिश्चयग्रन्थः । अस्य शब्दस्य
रोगविशेषवाच्यत्वेऽन्याविशेषवाच्यवित्तिरुदररोग-
शब्दे ज्ञातव्या ॥)

उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिरिव ।) गुल्मरोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदरत्राणं, स्त्री, (उदरस्य त्राणं यस्मात् ।) उदरबन्ध-
वस्त्रादि । तत्पर्यायः । नागोदं २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिर्वा ।) गुल्मरोगः ।
उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिर्वा ।) गुल्मरोगः ।
उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिर्वा ।) गुल्मरोगः ।

उदरपिशाचः, त्रि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच-
इव ।) सर्वाङ्गखादकः । तत्पर्यायः । सर्वाङ्गीनः २ ।
सर्वाङ्गभक्षकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरम्भरिः, त्रि, (उदरं विभर्तीति । उदर + भृ +
इन् + मुम् च । निपातसिद्धः ।) खोदरमात्र-
पूरकः । तत्पर्यायः । कुक्षिम्भरिः २ आत्मम्भरिः
३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरव्याधिः, पुं, (उदरस्य व्याधिः ।) उदररोग-
विशेषः । यथा,—गारुडे १६४ अध्यायः ॥

“कदलीयवच्चारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
तदास्वादान्नश्नन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः” ॥

उदररोगः, पुं, (उदरस्य रोगः ।) जठरव्याधि-
विशेषः । उदरी इति भाषा ॥

(“सिद्धविद्याधराकीर्णं कैलासे नन्दनोपमे ।

तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्भूमिव स्थितम् ॥

आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।

उद

पुनर्वसुं जितात्मानमभिवेशोऽब्रवीदचः ॥
भगवन्मुदरेर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥
प्रणष्टाभिवलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहंतोऽसूयनाथवत् ॥
तेषामायतनं सङ्घां प्राग्रूपाकृतिभेषजान् ।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥
सर्वभूतहितायर्घिः शिष्यैर्वा प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे” ॥

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

“अभिदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः ।
मलरुद्धा प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्दोऽमौ मलिनैर्भुक्तैरपाकादोषसञ्चयः ।
प्राणान्पानान् सन्दूष्य मार्गान् बद्धोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम्” ॥

सामान्यहेतवो यथा,—

“अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यस्तरसाशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥
झीहार्श्याहृणीदोषकर्षणात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिष्टानामप्रतीकाराद्रौघ्याद्वेगविधारणात् ॥
खोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शेवातशूलद्रोधादन्वस्फुटनभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः” ॥

प्राग्रूपं यथा,—

“कुसाशः स्वाद्वितस्त्रिगुणं पच्यतेऽचिरात् ।
मुक्तं विदाह्यते सर्वं जीर्णंजीर्णं न वेत्ति च ॥
सहते नातिसौहृद्यमीधच्छोफपादयोः ।
शश्वद्रुज्ज्वल्योऽप्येऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरीषनिचयो वृद्धिरुदावर्तकता च रूक् ।
वस्त्रिसन्धौ रुगाध्मानं वर्द्धते पाच्यतेऽपि च ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजोजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम्” ॥

सम्प्राप्तिर्यथा,—

“रुद्धा खेदाम्बुवाहानि दोषाः खोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणपानान् हि सन्दूष्य जनयत्युदरं नृणाम्” ॥

सामान्यलक्षणं यथा,—

“कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽमिः स्रक्लगाडत्वं कार्श्यश्चोदरलक्षणम्” ॥
वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्तकधर्षणैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृदस्तिगुदमार्गगः ॥
हृत्प्राग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनेत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“कुक्षि-पाणि-पाद-रुष्ण-श्वयधूदर-विपाटनम् अ-
नियतौ च वृद्धिज्ञासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्तक-
मर्द-पर्वभेद-शुष्ककास-कार्श्य-दौर्बल्यारोचक-वि-
पाका अधोगुत्वं वातवर्चमूत्रसङ्गः श्यावारुणत्वं
नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं तन्व-
सितराजीशिरासन्ततमाहृतमाध्मातद्विशब्दवद्-

उद

वति । वायुश्चोर्ध्वमधस्तिर्यक् च सशूलशब्दश्चरत्ये-
तद्वातोदरं विद्यात्” ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“कटुस्त्वलवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनेः ।

विदाह्यध्मनाजीर्णैश्चासु पित्तं समाचितम् ॥
प्राणानिलकफौ रुद्धा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहत्यानाशये वक्त्रं जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दाहज्वर-दृष्ट्या-मूर्च्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्य-
त्वं हरितहारिद्रत्वं नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्र-वर्च-
सामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम्र-
राजीशिरावनजं दद्यात् दूषयते धूयते रूपायते
स्त्रियते क्षिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकश्च भवत्येतत्
पित्तोदरं विद्यात्” ॥

श्लेष्मजनितस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“अव्यायामदिवास्त्रप्रस्वादतिस्त्रिगुणपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धोदकानूपमसैश्चात्युपसेवितैः ॥

कुक्षेन श्लेष्मणा खोतः स्नाहतेव्याहृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्थादुदरं वहिरन्वगः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्द-सुप्ति-पाणि-पाद-
मुष्कोरुशोफोत्क्षेप-निद्रा-श्वास-कासाः शुक्लत्वच्च
नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्रवर्चसामपि चोदरं शुक्ल-
राजीशिरासन्ततं गुरुस्तिमितस्थिरं कठिनञ्च
भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात्” ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,
“दुर्बलाग्रेपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्तीदत्तैश्च रजोरोम-विण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितास्त्रयः ।
शनेः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयत्युदरं नृणाम्” ॥

अस्य रूपाणि ।

“सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते
वर्णाश्च नखादिषूदरमपि नानावर्णराजीशिरा-
सन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्” ॥

यकृतज्ञीहसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं
लक्षणं यथा,—

“असितस्यातिसङ्घोभादयानयानाभिचेष्टितैः ।
अतिव्यायभाराध्वमनयाधिकर्षणैः ॥

वामपार्श्वस्थितः झीहाच्यतः स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विरुद्धन्तं विवर्द्धयेत्” ॥

इति तस्य झीहाकठिनोऽस्थिलेवादौ वर्द्धमान-
कच्छपसंस्थान उपलभ्यते सचोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमग्न्यधिक्षानञ्च परित्तिप्रमुदरमभि-
निवर्त्तयति” ॥

अस्य रूपाणि यथा,—

“दौर्बल्यारोचकाविपाकावर्चोमूत्रयुतमपिपा-
साङ्गमर्द-च्छर्दि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्वास-मृदुज्व-
रानाहामिनाशकार्श्यास्यवैरस्य-पर्वभेद-कोष्ठ-वा-
तशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा नील-
हरित-हारिद्र-राजिमद्भवत्येवमेव यकृदपि दक्षिण-
पार्श्वस्थं कुर्थात्तुल्यहेतुलिङ्गैषधत्वात्तस्य झीहजठ-
रखावबोध इत्येतत् यकृतज्ञीहोदरं विद्यात्” ॥

उद

बङ्गुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तेर्ब्रूयादने गुदे ।
उदावर्त्तैस्तथाशोभिरान्तसंमूर्च्छनेन वा ॥
अपानो मार्गसंरोधाद्वातमिं कुपितोऽनिलः ।
वर्च्चःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दृष्ट्वा-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोषोरुसाद-कास-
श्वास-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्चामूत्र-सङ्गा-
ध्यान-च्छर्दि-क्षवथ-शिरोग्रन्नाभि-गुदशूलान्यपि
चोदरं मूत्रवातं स्थिरमरणं नीलराजिशिरावनजं
सराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनि-
वर्त्तत इत्येतद् बङ्गुदोदरं विद्यात्” ॥

क्लिदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“शर्करा-दृष्टकाष्ठास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्तं यदा भुक्तेर्जृम्भयात्यशनेन वा ।
इयात् पाकरसस्तेभ्यश्चिद्रेभ्यः प्रसवद्वहिः ।
पूरयन् गुदमन्त्रञ्च जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोनाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदको-
दरस्य च यथाबलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुणप-
गन्धामवर्च्च उपवेशते हिक्का-श्वास-कास-दृष्ट्वा-
प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतश्च भवत्येतत्
क्लिदोदरं विद्यात्” ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,—
“स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्षोभि संस्थितः ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफशोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाभ्यु स्वस्थानादुदराय तौ” ॥

अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाण्यनन्नकाङ्क्षापिपासा-गुदखाव-शूल-
श्वास-कास-दौर्बल्याण्यपि चोदरं नानावर्णराजि-
भिरासन्ततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

एषां साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—

“तत्राचिरोत्पन्नमनुप्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
माणश्चिकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थान-
दपटत्ता अपरिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि
ओपक्लेदयन् स्वेदश्च वाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहत-
गतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति” ।

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमा-
कोचितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं
नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रदृष्टिः शिरान्तर्धा-
नगमनमुदकपूर्णदृतिसमक्षोभस्पर्शलञ्च ।

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति कर्द्वतीसार-तमक-
दृष्ट्वा-श्वास-कास-हिक्का-दौर्बल्य-पार्श्वशूलारुचि-
स्वरभेद-मूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्या-
दिति ॥ भवति चात्र,—

“वातात् पित्तात् कफात् क्षीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परस्परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥
पक्षाद्बङ्गुदन्तूर्ध्वं सर्वं जातोदकन्तथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाय किद्रान्तच्चोदरं नृणाम्” ॥
“श्वयथुः सर्वमर्मात्यः श्वासो हिक्कारुचिः सट्ट-
मूर्च्छाच्छर्दतिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्” ॥
जललक्षणमाह ।

“अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायान्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विष्टभ्य प्रायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
हृन्नाभिवक्ष्यकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं स्तजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मूत्रेऽल्पे संहते दोषे लालया विरसे मुखे ।
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः” ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
“उपक्रामेद्विषगुदोषबलकालविशेषवित् ।
वातोदरे बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ॥
स्निग्धाय खेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥
हृते दोषे परिश्रान्तं वेद्येद्वाससोदरम् ॥
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाभ्यापयेत् पुनः ।

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्निरोधनात् ॥
सम्भवन्त्युदराण्येवं अतो नित्यं विशोधयेत् ।
शुद्धं संख्यं च क्षीरं बलायै प्राययेत्तु तम् ॥
प्रागुक्तेष्वन्नवर्त्तञ्च बले लब्धे क्रमात् पयः ।
यूषैरसर्वा मन्दास्त्वलवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्यापयेन्नरम् ।

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठचिकित्सास्थिषु ।
दीप्ताभिवद्विज्ञातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुहो दाशमूलिकः ।
वातघ्नास्त्वष्टैरगुदतिलैर्नानुवासनः ॥
अविरचेयन्तु यं विद्यादुर्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वायोल्बणप्रनिलम् ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्दोषमांसरसोदनेः ।

वस्यभ्यङ्गानुवासञ्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वंमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलन्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
सङ्गातबलकालाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सत्रिवृत्तल्लेनोरुवूकशृतेन वा ॥

शातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिलसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगञ्च वस्तिकर्म्मविरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरत्रैः कफापहैः ॥

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिमिस्तथा ।
सत्तारैस्तैलपानैश्च समयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु निर्दत्तं प्रत्याख्येयं विज्ञानता ॥

उदावर्त्तरुगानाहैर्दाहमोहलषाज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्धैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
लिङ्गः क्षीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि खलक्षयैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥
स्नेहं स्वेदं विरेकञ्च निरुहमनुवासनम् ।
समोक्ष्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥
घटपलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणान्तथा ॥
रोहितकलतानान्तु काण्डिका साभया जले ।
मूत्रे वा शृतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥
कामलागुल्ममेहार्शःक्षीहसर्वोदरक्रिमीन् ।
तद्वन्याज्जाङ्गलरसैर्जिह्वा स्याच्चात्र भोजनम् ॥
अग्निकर्म्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोल्बणैः ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींश्च क्षीरवस्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानञ्च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्यन्नानि संख्यं भजेत् क्षीहोदरी नरः ॥
स्निग्धाय बङ्गोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैलवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥
परिसंसीनि चान्नानि तीक्ष्णानि च विरेचनम् ।
उदावर्त्तहरं कर्म्म कार्यं वातघ्नमेव च ॥
क्लिदोदरमते स्वेदात् स्नेहोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं स्वाद्यमेवं तत्पातयेद्भिषक्” ॥

अरिष्टलक्षणं यथा ।

“दृष्ट्वाकासज्वराचर्त्तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ।
वर्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्बलेन्द्रियम्” ॥
“द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम् ।
तस्मात्त्रिदोषशमनौ क्रियां सर्वेषु कारयेत्” ॥

पथनियमो यथा ।

“दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वृद्धिमन्तव्यमृच्छति ।
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् सुद्धान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुशीघ्रंस्तथा सुराम् ॥
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्याद्रसैरपि ।
मन्दास्त्वस्नेहकटुभिर्न च मूलोपसाधितैः” ॥

अपथ्यानि यथा ।

“अौदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ।
व्यायामाध्वदिवास्त्रं यानयानञ्च वर्जयेत् ॥
तथोष्णलवणास्नाना विदाहीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानञ्च वर्जयेत्” ॥

वातजादिभेदेन तत्रपाननियमो यथा ।

“वातोदरी पिबेत्तत्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामधुकोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तत्रं व्यक्तास्त्रं नातिपेलवम् ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशुताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं क्षीहोदराघातं सथोषन्तु दकोदरी ॥
बङ्गोदरी तु हृषयायवान्यजाजीसैन्धवैः ।
पिबेच्छिद्रोदरी तत्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
“देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिशुके ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥
पलाशं कत्तुं रास्त्रा तद्वत्पक्तावसेचयेत् ।
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥
रूक्षाणां बङ्गवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पींश्च जठरघ्नानि वक्ष्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकनागरैः ।
सत्तारैर्दण्डपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
वल्कैर्दिपक्ष्मूलस्य तुलाजस्य रसेन च ॥

उद

दधिमण्डातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम् गुल्माणांसि च नाशयेत्” ॥

इति पञ्चकोलघृतम् ॥ * ॥

“चतुर्गुणे जले मूत्रे दिगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सत्तारं जठरी पिबेत्” ॥

इति चित्रकघृतम् ॥

“पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
काम्पिल्यको नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥
घडाद्यान् कार्षिकानन्यास्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमतोमुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलैः रसैः ।
मण्डं पेयाच्च पीत्वा च सव्योषं घडहं पयः ॥
घृतं पिबेत्तत्तूर्णं पिबेदेव पुनः पुनः ।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुच्चापकर्षति” ॥

इति पटोलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
चित्रकञ्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत्” ॥

इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानान्तु तण्डुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥
पिबेदित्तरसञ्चानु जठराणां निरुत्तये ।
खं खं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशान्यति ।

ज्ञातीन् ससहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरुन् ॥

अनुज्ञाप्य भिक्षुं कर्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥

एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।

पानभोजनसंयुक्तं विषमस्त्रैः प्रदापयेत् ॥

यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विरुज्जिह्वे फले विषम् ।
तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥

विषेणाशु प्रमाथित्वादाशुभिन्नः प्रवर्तते ।

विषेण हृतदोषन्तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥

पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।

त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्याश्च शाकं सयववास्तुकम् ।

भक्षयेत्कालशाकं वा खरसोदकसाधितम् ॥

निरस्तलवणखेहं खिन्नास्त्रिभ्रमनम्रभुक् ।

मासमेकं ततश्चैव दधितः खरसं पिबेत्” ॥

“इदन्तु शल्यहर्तृणां कर्म स्यादष्टकर्मणां ।

मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिक्षुः ॥

विपाथ्यान्तन्तः पञ्चाद्दीप्य बद्धतान्वयोः ।

सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥

मूर्च्छनात् यच्च संमूढमन्त्रं यच्च विमोक्षयेत् ।

क्षिद्राण्यन्तस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥

बद्धशः संगृहीतानि मत्वा कृत्वा पिपीलिकान् ।

प्रतियोगैः प्रवेश्यान्तं वह्निः सीथेद्वृणन्तः ।

तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषक् ॥

वामपार्श्वं त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ।

निःखाद्य च विमृज्यैतदेष्टयेद्वासोदरम् ॥

तथा वस्तिविरेकाद्यैस्त्रिभ्रं सर्वञ्च वेष्टयेत् ।

निःश्वते लङ्घितः पेयामखेहलवणां पिबेत् ॥

अतः परञ्च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।

उद

जीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षींश्चापि भोजयेत् ॥

श्यामाकङ्कोरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ।

नरः संवत्सरेणैव जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ॥

प्रयोगाणाञ्च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।

दोषानुबन्धरक्षार्थं बज्रस्थैर्यार्थमेव च ॥

प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।

सर्वधातुक्षयात्तानां देवानाममृतं यथा” ॥

इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।

“धन्वन्तरिधर्मभृतां वरिष्ठी

राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं

शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात् ॥

पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः

क्षीहोदरं बद्धगुदं तथैव ।

आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च

दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ॥

सुदुर्बलाभेरहिताशनस्य

संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ।

खेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-

रुज्जिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥

गुल्माद्यतिथ्यञ्जितलक्षणानि

कुर्वन्ति घोरान्घुदराणि दोषाः ।

कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो

निःश्वस्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥

त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-

द्विवर्द्धमानो जठरं करोति” ॥ * ॥

अस्य पूर्वरूपं यथा,—

“तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्गा-

बलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।

जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो

वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः” ॥

वातजादिभेदेन लक्षणानि यथा,—

“संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभी-

र्यद्वर्जते कृष्णशिरावनद्धम् ।

सशूलमानाहवदुग्रशब्दम्

सतोदभेदं पवनात्मकान्तम् ॥ १ ॥

यच्चोषट्षाण्ज्वरदाहयुक्तं

पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।

पीताक्षिविष्मूचनखाननस्य

पित्तोत्तरं तत्त्वचिराभिवृद्धिः ॥ २ ॥

यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्धं

स्रक्स्थिरं शुक्लनखाननस्य ।

स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं

कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धिः ॥ ३ ॥

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमत्यर्थमष्टकापञ्च ।

क्षीहाभिवृद्धिं सततं करोति

क्षीहोदरन्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वामे च पार्श्वे परिहृदिभेति

विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।

मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-

रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥

उद

सद्येतरस्मिन् यद्वति प्रदुष्टे

जेयं यद्वद्वात्युदरं तदेव” ॥ ४ ॥

दूष्युदरं बद्धगुदोदरं परिखाद्युदरं दकोदरश्चेति
चतुर्णामुदराणां सुश्रुतीयं लक्षणादिकं यत् भाव-
प्रकाशे संगृहीतं तत्तावच्चान्यविधम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अष्टावदराणि पूर्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं बद्धगुदं
परिखावि चावशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्वाण्येव
च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वप्यस्तुर्वर्गो भेषज-
साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि
वर्जयितव्यानि वा ॥

उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरुज्ज्वलादिहस्तिगर्भपिशित-
परिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालियष्टिकयव-
गोधूमनोवारान्नित्यमश्रीयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा
खेहयित्वा तिलकविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैल-
प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेणास्यापयेदनुवासयेच्च
शाल्वेण चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदा-
रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्णं
खेदयेत्” ॥ * ॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा खेह-
यित्वा श्यामात्रिफलात्रिवृद्विपक्वेनानुलोम्य शर्करा-
रामधुघृतप्रगाढेन न्येयोधादिकषायेणास्यापये-
दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं
विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा” ॥ * ॥ स्नेहोदरिणं
पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य सुक्ष्मक्षी-
रविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन
सुष्कादिकषायेणास्यापयेदनुवासयेच्च शृणातसी-
धातकीकिण्वसर्षपमूलकवीजकल्केषोपनाहयेदु-
दरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण
पायसेन वा खेदयेच्चाभीक्ष्णम्” ॥ * ॥

दूष्योदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्किनीखरस-
सिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा
महावृक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्
मयेनाश्वमारकगुग्गाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् ।
इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् ।
वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दजं वा विषमासेवयेत्
तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते” ॥ * ॥

भवति चात्र,—

“कुपितानिलमूलत्वात् सञ्चयित्वात्मलस्य च ।
सर्वोदरेषु शंसन्ति बद्धशस्त्रनुलोमनम्” ॥
ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण खर्जिकादिङ्गुमिश्रं
पिबेत् ॥ गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥
सुक्ष्मक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं का-
लेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा सुक्ष्मभावितामुत्कारिकां
पक्वां दापयेत्” ॥

“क्षीहोदरिणः स्निग्धस्निग्धस्य दध्ना भुक्तवतो वाम-
बाहौ कुर्यादभ्यन्तरतः शिरां विधेद्विमर्दयेत्
पाणिना क्षीहानं रुधिरस्यन्दनार्थं ततः संशुद्धदेहं
समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत् हिङ्गुसौवर्चि-
काक्षारेण खुतेन पलाशक्षारेण वा यवक्षारम् ।
पारिजातकेक्षरकापामार्गक्षारं वा तैलसंस्मृतम् ॥

उद

शोभाञ्जनकषायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तम् ।
पूतिकरञ्जहारं वास्त्रसुतं विडुलवण-पिप्पली-
प्रगाढम् ॥ * ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकशृङ्गेरयवत्तारसैन्ध-
वानां पालिकाभागा वृत्तप्रस्थं तत्तुल्यं क्षीरं
तदैकथं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः
क्षीहाग्निशृङ्गुलोदरोदावर्त्त-श्वयधु-पाण्डुरोग-
कास-श्वास-प्रतिश्यायोर्द्धवातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दाग्निर्वा हिङ्गवादिषु चूर्णमुपयुज्यते यक्षदा-
ल्येऽप्येष एव क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिण-
बाहौ शिरायधः ॥

“मणिबन्धं सकृन्नाम्य वामाङ्गुलसमीरिताम् ।
दहेत्सिरां शरेणाशु क्षीरो वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥

बद्धगुदे परिखाविणि च स्निग्धस्निग्धस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्वाणि नि-
ष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्वप्रतिरोधकरमप्रमानं
बालं वा पोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्न्या-
मभ्यज्यान्वाणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यव्रण-
मुदरस्य सीयेत् । परिखाविण्येवमेव शल्य-
सुडृत्यान्वखावान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
कालपिपीलिकाभिर्दश्येत् दृष्टे च तपसां काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् सीयेत्
सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यद्येभ्यश्चमिष्यया
च कृष्णमृदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततो निवातमा-
गारं प्रवेष्ट्याचारिकमुपदिशेद्वासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां
सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोवृत्तिमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
यास्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्निग्धस्य स्थित-
स्यातैः सुपरिहृतीतस्याकक्षात् परिवेष्टितस्याधो-
नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या त्रीहि-
मुखेनाङ्गुलोदरप्रमाणमवगाढं विध्येत् । तत्र तत्रा-
दीनामन्यतमस्य नाडीद्विद्वारां पद्मनाडीं वा संयो-
ज्यादोषोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडोमपहृत्य तैल-
लवणेनाभ्यज्य ब्रह्मबन्धेनोपचरेत्तच्चैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्वं दोषोदकमपहरेत् सहसा ह्यपहृते ढष्णा-
ज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन् आ-
पूर्यते वा भृशतरमुदरमसज्जातप्राणस्य तस्मा-
त्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमदशमद्वादशषोडशरा-
जागामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमल्पामव-
सिञ्चेत् । निःस्रुते निःस्रुते च दोषे गाढतरमावि-
ककाश्रेयचर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाध्वायति वायुः घण्टासांश्च पयसा भोजये-
ज्जाङ्गलरसेन वा तत्र त्रीन् मासान् अर्द्धोदकेन
पयसा फलास्त्रेण जाङ्गलरसेन वावशिष्टं मासत्रय-
मन्नं लघ्वहितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चात्र,—

आस्थापने च विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
सर्वोदरिभ्यः कुशजैः प्रयोज्यं
क्षीरं शृतं जाङ्गलजो रसो वा” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ॥

औषधान्याह ॥

उद

“शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मृताकार्यः शिलाजतु ।
रससाग्नेन दातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम् ॥
त्रिकटुचित्रकाकोलीनिर्गुण्डीमूषलीरजः ।
अजमोदाविधांशेन प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलकाथैर्भावनाश्चैकविंशतिम् ।
भङ्गराजरसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण लेहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
क्षेप्नोत्तरं निहन्त्याशु नाम्ना वैश्वानरीवटी ॥
देवदारुवज्रिमूलकल्कं क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेघदुग्धेन कौलोत्थेन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

“पिप्पली सरिचं ताम्र-काञ्चनीचूर्णसंयुतम् ।
सुहीक्ष्णीरे दिनं मध्यं तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाञ्च सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् ।
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्यदा सुद्वयूषकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

“पारदं शुक्तिरुतुल्यञ्च जैपालं पिप्पलीसमम् ।
आरम्भधफलान्मज्जां वज्रीदुग्धेन मर्दयेत् ।
माघमात्रं वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिञ्चाफलरसञ्चानु पथं दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥

इति उदरारिरसः ॥ * ॥

“द्विकर्षं लौहचूर्णस्य चाभ्रञ्चापि पलाङ्ककम् ।
कर्षं शुद्धं मृतं ताम्रं लिम्पाकाङ्घ्रिलिचं पलम् ॥
मृगाजिनपलं भस्म सर्वमेकञ्च कारयेत् ।
नवगुल्माप्रमाणेन वटिकां कारयेद्द्विषक् ॥
यक्षुत्क्षीहोदरहरं कामलाञ्च हलीमकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हन्याद्बलवर्णाधिकारकम् ।
यक्षुदरि लिदं लौहं दातुं गल्माविनाशनम्” ॥

इति यक्षुदरिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥

पथानि यथा,—

“विरेचनं लङ्घनमब्दसम्भवाः
कुलस्यमुद्रारुणशालयो यवाः ।
मृगद्विजाजाङ्गलसंज्ञयान्विताः
पेयाः सुरामाक्षिकसीधुमाधवाः ॥
तक्ररसोनोरुवृत्तैलमाद्रकम्
शालिञ्च शाकं कुलकं कठिलकम् ।
पुनर्नवा शिगुफलं हरीतकी
ताम्बूलमेलायवशूकमायसम् ॥
अजा-गवोष्ट्री-महिषी-पयोजलं
लघुनि तिक्तानि च दीपनान्यपि ।
वस्त्रेण संवेष्टनमधिकर्मता
विषप्रयोगोऽनुयुतो यथायथम्” ॥ * ॥

अपथानि यथा ॥

“सखेहनं धूमपानं जलपानं शिरायधः ।
कूर्दिर्यान् दिवानिद्रा व्यायामः पिष्टवैकृतम् ॥
औदकानूपमांसानि पत्रशाकांस्तिलानपि ।
उष्णानि च विदाह्नीनि लवणान्यशनानि च ॥
शिश्वीधान्यं विरुद्धां दुष्टनीरं गुरुणि च ।
महेन्द्रगिरिजातानां सरितां सलिलानि च ॥

उद

विष्टभीनि विशेषात्तु खेदं किञ्चसमुद्भवे ।
वर्जयेदुदरयाधौ वैद्यो रक्तनिजं यशः” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥

उदरामयः, पुं, (उदरस्य आमयः) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः ३ । इति
चिकित्साशेषः ॥ (अस्योपशमलक्षणं चिकित्सास्थाने
नवमाध्याये वामटेनोक्तम् । यथा,
“यस्योच्चारद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः” ॥)
उदरावर्त्तः, पुं, (उदरे आवर्त्त इव) नाभिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + डीप्) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये) बृहदुदरयुक्ता ।
“लम्बस्तनीमुदरिणीं विदीर्ष्यात्कुल्लपादकाम् ।
धात्रा वैरूप्यनिर्माणवैदग्ध्यं दर्शितामिव” ॥
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ॥

उदरिलः, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलच्चेति इलच्) बृहदुदरयुक्तः ।
मुँडिया इति भाषा । तत्पर्यायः पिचिखिलः २
बृहत्कुक्षिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिकः ५ तुन्दिनः ६
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न] त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि) उदरिलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
ग्रस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये ।
“उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरुक्तविदाहिसिग्धपि-
शितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषष्टि-
कयवगोधूमनीवारान्नित्यमश्रीयात्” ॥)

उदकः, पुं, (उत् + ऋच् + घञ्) उत्तरकालोद्भव-
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणी ॥
“परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मश्चाप्यसुखोदकं शोकविक्रुष्टमेव च” ॥

इति मनुः ४ । १७६ ॥

“उदकस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः” ॥

इति महाभारते पाण्डवात्पत्नौ । १ । १२३ । २६ ॥
मदनकण्टकम् । इति मेदिनी । मयना गाक्षेर
कांटा इति भाषा ॥

उदर्चिः, [स] त्रि, (उद्गतं अर्चिः प्रभा यस्मात्) ।
उत्प्रभः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १५।७६ ।
“ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं सुनिरुपस्थितः” ॥

“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे” ।

इति रघुवंशे ७।२४ । तथा, कुमारः ३ । ७१ ।

“स्फुरद्गुदर्चिः सहसा तृतीय-
दक्षिणः कृशानुः किल सम्पपात” ॥)

उदर्चिः, [स], पुं, (उद्गर्जं गतं अर्चिर्यस्य) अग्निः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रदक्षिणोदर्चिषं कक्षं शेरते तेऽभिमास्तम्” ॥

इति माघे २।४२ ॥ हरिः) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

उदरः, पुं, (उदरं तं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच्) ।
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदा

“वरटीदृष्टसंस्थानः शोथः संजायते वहिः ।
सकण्डूस्तोदबज्जलः कृद्भिर्ज्वरविदाहवान् ॥
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दं कफाधिकम्” ॥

(अस्य चिकित्सा यथा,

“अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः ।
उदरे वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा” ॥
“सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नमुङ्गरः ।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदरः सर्वदेहजः” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

उदलावणिकः, त्रि, (उदलवणेन लवणाम्बसा सिद्धः ।
उदलवण + ठक् । लवणोदकसंसिद्धयज्जनादिः ।
इति हलायुधः ॥

उदवसितं, क्ली, (उदूर्ध्वमवसीयते स्म । षो अन्त-
कर्मणि षिञ् बन्धने वा । क्तः । यतिस्यतीतीत्वम् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥

उदन्वित्, क्ली, (उदकेन श्रयति वर्द्धते इति । उद +
न्वि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्य-
मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।
दाहदृष्ट्या मुखशोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“अर्द्धोदकमुदन्वित्यात्” ॥

“उदन्वित्केशलं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्यायः ॥)

उदात्तं, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादि-
सम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाढ । महत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे २५ काण्डे ।)

“उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्” ।

नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥

“अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥)

उदात्तः, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +
क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैःखरः । इत्य-
मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काव्यालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।

“लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यदापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” ॥)

उदानः, पुं, (उदूर्ध्वेन आनिति अनेन । उत् + आङ् +

अन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य
कर्म ऊर्ध्वनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।

“उदानः पादयोरारुहे हस्तयोरङ्गसन्धिषु ।

कर्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि प्रकीर्तितम्” ॥)

“ऊर्ध्वगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्क्रमणवायुः” ।

इति वेदान्तः ॥ (तथा चोक्तम् ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे स्यात् स्थानः सर्वशरीरगः” ॥

“उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः” ।

इति महाभारते वनपर्वणि ॥

प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।

“हिक्का श्वासः परिश्वासः कासः शोषार्तिघण्टिकाः ।

उदा

हृत्तासो हृदि शूलश्च यक्षदातादिका वमिः ।
क्षवयुर्ज्वलमणश्चैव तथा वैखर्यपीनसौ ॥
अरुचिश्च प्रतिश्याय एते प्रोक्ता उदानतः ।
उदानः श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति” ॥
इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीते-
नोक्तम् ॥ * ॥

“उदानः क्षवयुर्ग्राहच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विक्लवो गदान् ॥
कण्ठरोधमनोभंशच्छर्दरोचकपीनसान् ।
कुर्थाच्च गलगण्ठादीन्तास्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान्” ।
इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥

अस्य स्थानं कार्यं यथा ॥

“उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च ।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जो बलवर्णादि कर्म च” ॥
इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेनोक्तम् ॥
“उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते ।
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥
दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा ॥

“उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमस्तमाः ।
अस्वेदहर्षा मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफादृते” ॥
इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
उदरावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥
पक्ष्म । इति शब्दरत्नावली ॥

उदारः, त्रि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + आत-
श्चेति कः । उदर्यते, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि घञ्
वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७।१८ ॥
“उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्” ॥
“उदारा महान्तः मौक्षभाज एव इत्यर्थः” ॥
इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाश्रयः । तत्पर्यायः ।
दर्शितः २ सरलः ३ । इत्यमरः ॥
“क उदारः समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे” ।
इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् ।
रम्यः । न्यायः ।

“इत्यर्थपात्रानुमितव्यस्य

रघोरुदारामपि गां निश्चय” ।

इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरलाश्रयः ।
शिष्टः ।

“स तथेति विनेतुर्दरमतेः

प्रतिगृह्यवचो विसर्जं मुनिम्” । इति रघुः ८।६१ ॥)

उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः ।

अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-
धर्मोत्तरम् ॥

उदावर्त्तः, पुं, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । गुदग्रहः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ मलमूत्रवायुरोधकरो रोगः । तस्य निदानं
संप्राप्तिश्च । यथा निदाने ।

“वातविण्मूत्रज्ज्वलास्तुक्ष्णोद्गारवमीन्द्रियम् ।
क्षुत्तृणोक्तासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः” ॥
(अपरश्चास्य सनिदानसंप्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

“कषायतित्तोषणरूक्षभोज्यैः

सन्धारणभोजनमैथुनैश्च ।

उदा

पक्वाशये कुप्यति चेदपानः
स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्धा ॥
करोति विण्मूत्रसमीरसङ्गं
क्रमादुदावर्त्तमतः सुधोरम् ।
रुग्वस्तिहृत्कुक्ष्युदरेखमीक्षणं
स पृष्ठपार्श्वेऽतिदारुणा स्यात् ॥
आधानहृत्तासविकर्त्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथः ।
वर्षोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-
न्यूर्ध्वं वायुर्विहितो गुदे स्यात् ॥
कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः
स्याद्वा तनुः स्यात् खररूक्षशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
प्रवाहिकाहृदग्रहणीप्रदोषाः ॥
वम्यान्ध-बाधिर्य-शिरोऽभिताप-
वातोदराच्छीलमनोविकाराः ।
दृष्ट्वाऽपिपित्तासृचिगुल्मकास-
श्चासप्रतिश्याद्विपाश्वरोगाः ।
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्थाः
भवन्त्युदावर्त्तकृताः सुधोराः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः,
खेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।

उपाचरेद्वर्त्तिनिरुहवस्ति-
खेहैर्विरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥ * ॥

श्यामात्रितृन्मागधिकाभिचूर्णं
गोमूत्रपिष्टं दशभागमाधम् ।

सनीलिकां दिर्लवणां गुडेन
वर्त्तिं कराङ्गुलिभ्यां विदध्यात् ॥

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा
ससर्षपयूषणयावशूकैः ।

क्रिमिघ्नकम्पिलकशङ्खिनीभिः
सुधाकंजक्षीरगुडैर्युताभिः ।

स्यात् पिप्पलीसर्षपराठवेष्म-
धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥

श्यामाफलेक्षु सपिप्पलीकं
नाड्याथवा तत् प्रधमेत्तु चूर्णम् ।

रुद्धोऽनुलोमीकरहाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ॥ * ॥

खिगधे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
नरस्य वर्षोऽनिलमूत्रसङ्गम् ।

तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
सन्ध्यास्तसुखिन्नतनोर्निरुहम् ॥

ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षारास्त-वातघ्नयुतं सतीक्ष्णम् ॥ * ॥

वातेऽधिकेऽस्तं लवणं सतैलं
क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।

समूत्रवर्षोऽनिलसङ्गमाशु
गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥

त्रिष्टुप्तुसुधापत्रतिलादिशकं
ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्मम् ।

अन्येषु रुद्धानिलमूत्रविड्भि-

उदा

रद्यात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ * ॥
 भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेचो
 मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः ॥ * ॥
 द्विरुत्तरं हिङ्गुचामिकुलं
 सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
 सुखाम्बुनानाहविस्त्रुचिकार्ति-
 हृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणम् ॥ * ॥
 वचामयाचित्रकयावशूकान्
 सपिप्पलीकातिविधान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
 पीत्वा जयेदासु रसौदनाशौ ॥ * ॥
 इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
 सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्मा-
 निकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्वयथा ।
 “अधश्चोर्द्धं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
 न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥
 वातविण्मूत्रज्वरश्चाश्रुतवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
 व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्तौ निरुच्यते ॥
 क्षुत्क्षुष्टा-श्वास-निद्राग्रासुदावर्तौ विधारणात् ।
 तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥
 त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।
 अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥

आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं
 शिरोरुजं श्वासमतीवहृक्काम् ।
 कास-प्रतिश्याय-गलग्रहाञ्च
 बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ॥
 कुर्यादपानाभिहतः स्वमार्गे
 हन्यात् पुरीषं सुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
 आटोपशूलौ परिकर्तनञ्च
 सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातः
 पुरीषमास्यादथवा निरेति
 पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ २ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु
 कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
 मेढ्रे गुदे वङ्गुणमुष्कयोश्च
 नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्ध्नि ॥
 आनडवस्तिश्च भवन्ति तीव्राः
 श्रूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः ॥ ३ ॥
 मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
 ज्वम्भोपघातात् पवनान्मकाः स्युः ।
 ओजाननघ्राणविलोचनोत्था
 भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
 आनन्दजं श्लोकसमुद्भवं वा
 नेत्रोदकं प्राप्तममुक्षतो हि ।
 शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
 भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ५ ॥
 भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
 च्छिरोऽन्तिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
 कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
 कृजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
 उदारवेगेऽभिहते भवन्ति
 जन्तुर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ७ ॥

उदा

कूर्ध्वैर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं
 येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
 मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
 शोफो रुजा मूत्रविनियहश्च ।
 शुक्राशरी तत्स्वयणं भवेद्वा
 ते ते विकारा विहते तु शुके ॥ ९ ॥
 तन्वाङ्गमर्दावृत्तिः अमश्च
 क्षुधोऽभिघातात् क्षणता च दृष्टेः ॥ १० ॥
 कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
 कृष्णाभिघाताद्गुदये व्यथा च ॥ ११ ॥
 आन्तस्य निश्वासविनियहेण
 हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽन्तिजाणं
 निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥ १३ ॥
 अरिष्टलक्षणं यथा,
 “दृष्टादितं परिक्षिप्तं क्षीयं शूलैरभिद्रुतम् ।
 शङ्खमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्तुजेत् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,
 “सर्व्वेक्ष्यतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
 वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः पृथक्त्वेन स्त्रियां भूयो निबोध मे ।
 आस्थापनं मारुतजे स्त्रिंशे स्त्रिंशे विशिष्यते ॥ १ ॥
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
 सौवर्चलाद्यां मदिरां मूत्रेवभिहते पिबेत् ।
 एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः ॥ ३ ॥
 “स्नेहसैदेरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 अशुभोऽशुभे कार्यः स्त्रिंशस्त्रिंशस्य देहिनः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णाञ्जनावपोडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
 वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
 तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥ ६ ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ।
 सरां सौवर्चलवर्तीं वीजपूर्णरसान्विताम् ॥ ७ ॥
 कुर्याघातं यथा दोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
 सद्धारलवणोपेतमभ्यङ्गं वाच दापयेत् ॥ ८ ॥
 वस्तिशुद्धिकरावापञ्चतुर्गुणजलमयः ।
 आवारिनाशात् कथितं पीतवर्णं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रिया नार्थः शूक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
 क्षुब्धघाते हितं स्त्रिंशमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ १० ॥
 दृष्टाघाते पिबेन्मद्यं यवागूं वापि शीतलां ॥ ११ ॥
 भोज्यो रसेन विश्रान्तः अमश्यासातुरो नरः ॥ १२ ॥
 निद्राघाते पिबेत् क्षीरं खण्डाच्छेद्यथारतः ॥ १३ ॥
 अपरञ्च सनिदानसम्मानिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
 “वायः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
 वातमूत्रपुरीषादृक्कफमेदावहानि वै ।
 खोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
 ततोऽहदस्तिश्रूलात्तौ गौरवारुचिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिक्वराण् ।
 दृष्टाहृक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
 लभते च बह्वन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
 तत्तैलजलवाभ्यक्तं स्त्रिंशं स्त्रिंशं निरुहयेत् ॥

उदा

दोषतो भिन्नवर्चस्कं भुक्तञ्चाप्यनुवासयेत् ।
 नचेच्छान्तिं प्रयायेवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
 अथैनं वज्रशः स्त्रिंशं युज्यात् स्नेहविरेचनैः ।
 पाययेत् त्रिवृत्पीलुयवानोरस्त्रपानकैः ॥
 “देवदार्व्वभिकं कुष्ठं वचाम्पथ्यां पलङ्गघाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥
 पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति” ।
 दृतं यथा ।
 “मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ॥
 आरेवतफलञ्चापसु पक्ता तेन दृतम्पचेत् ।
 तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमशेषतः” ॥ * ॥
 “चूर्णं निकुम्भकम्पुल्लश्यामेल्वाक्काभिकोद्भवम् ।
 कनवेधनमागथो लवनाणाञ्च साधयेत् ॥
 गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुदातुगाः” ।
 वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे यच्चिकित्सितं तद्वयथा ॥
 “त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं द्विगुणं ।
 धानकुलीनां खरसैर्गुडिका कार्यास्त्रोल्यास्तु ॥
 प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्डामयनाशिनी ।
 प्रोक्ता तिमिराणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तहरी ॥
 क्रिमिकोष्ठगात्रकण्डूपिडकाश्च निहन्ति शूलचयं ।
 शुद्धगुडिका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथाख्या” ॥
 इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ।
 अत्र अपथ्यानि यथा ।
 “वमनं वेगरोधञ्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
 नालीतशाकं शालूकं जाम्बवं कर्कोटीफलम् ॥
 पिण्याकमालुकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
 विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरुणि च ॥
 उदावर्त्तौ प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)
 उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।)
 उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्ते, त्रि ॥
 उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शानच्
 + ईदास इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ॥
 विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहितः व्यव-
 हितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलमूर्द्ध-
 मासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५।
 “मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः” ॥
 मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८।
 “अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ॥
 उपेक्षकः । यथा, —
 “उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति
 गीतायाम् ॥ ६।६ ॥)
 उदास्थितः, पुं, (उत् + आङ् + स्था + क्त ।) चरः ।
 द्धारपालः । अथ्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रग्रन्था-
 वसितः । नष्टसम्रासः । इति मेदिनी ॥
 उदाहरणं, स्त्री, (उत् + आङ् + हृ + ल्यट् ।)
 दृष्टान्तः । तत्पर्यायः । उपोद्घातः २ उदाहारः ३
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । २।३३।
 “प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः” ।
 कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारः । ६।६५ ॥

“अथाङ्गिरसमग्रणमुदाहरणवस्तु” ॥
पञ्चन्यायावयवान्तर्गतमिदम् ॥ (नाथशास्त्रे सोल्-
ववचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गभेदः । यदुक्तं साहि-
त्यदर्पणे इष्ट परिच्छेदे ।

“उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते” ।

यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामाङ्गे ॥

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वधुजगुरुमदात्याख्योनां
चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया
गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति
मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य
तस्य स्वयमिह जगतामन्तःस्थान्तकोऽहम्” ॥

घटत्रिंशत्प्रातःकलक्षणान्तर्गतलक्षणभेदः । यथा,
साहित्यदर्पणे इष्ट परिच्छेदे ।

“यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥)

उदाहारः, पुं, (उत् + आ + ह + घञ् ।) उदा-
हरणं । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादिः ।

इति भरतः ॥ युक्तिप्राप्त्यर्थनिर्देशनं इति साङ्गः ॥

प्रकृतसिद्धार्था चिन्ता । इति रायमुकुटः ॥

उदितः, त्रि, (वृ + क्त । यद्वा । उत् + इण + क्त ।)

उक्तः । (यथा, किराते । १ । २८ ।

“भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं

भवत्यधिचेपइवानुशासनम्” ॥)

वृद्धः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।

“उदयादुदितं दीपं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा” ।

इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।

“दधतमुज्ज्वलिनांतरगोपुराः,

पुर इवोदितपुष्पवना भुवः” ॥)

उदितोदितः, त्रि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः
अभ्युदितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥

“पुरोहितश्च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा” ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥)

उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अक्षयकं । उत्क्रान्तं
दृष्टिपथं अक्षति सूर्यं वा । उद ईदित्यच्चेरत
ईकारः । ऋत्विगादिना क्तिन् । उगितस्वेति
ङीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥

“यदीदीयां गतिर्भागोस्तदा सूर्यवलाधिकम्” ॥

इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

उदीचीर्न, त्रि, (उदीची + ख ।) उदीच्यां भवः । उत्तर-
दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणे करोयु
दीची वै मनुष्याणां दिक्” ॥)

उदीच्यं, स्त्री, (उदीच्यां भवम् । उदीची + यत् ।)

बालनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम् ।

(बालकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः) ॥

उदीच्यः, पुं, (उदीच्यां भवः । उदीची + यत् ।)

शरावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥

(तद्देशवासिनि त्रि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।

“शूरैरखैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव” ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ॥

“हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः

प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ताः” ॥)

उदीरणं, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति

हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।

“उद्वातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिर्दरीरणम्” ॥

प्रेरणम् । क्षेपणम् ।

“ब्रह्मास्तोदीरणत् शत्रोर्देवदानवकिन्नराः” ।

इति महाभारते ॥)

उदीर्णः, त्रि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् ।

इति जटाधरः ॥

“न हि राजासुदीर्णानामेवम्भूतैर्नरैः क्वचित् ।

सख्यं भवति मन्दात्मन ! श्रिया हिनैर्धनच्युतैः” ॥

इति महाभारते ॥ उत्तेजितः । उद्दीपितः ।

उद्भूतः । यथा, कुमारः २ । ३२ ।

“भवत्तत्त्वरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः” ।

“ब्रह्म क्षत्रेण संख्यं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

उदीर्णैर्दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ” ॥

इति महाभारते । पुं, विष्णुः । यथा, महा-
भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १४६ । ८० ।

“उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः” ॥)

उदुम्बरं, स्त्री, (उद् शम्भुं वृणोतीति उम्बरम् । उ + वृ +

संज्ञायां खच् । अरुर्द्धिषदिति मुम् । उत्कृष्टमु-

म्बरम् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्दे ऽस्य

विशेषो ज्ञेयः ॥)

उदुम्बरः, पुं, उद्गुम्बरवृक्षः । यज्ञदुसुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४

कालस्कन्धः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रति-

ष्ठिः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्यः

११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ अस्य

पक्षफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षमि-

कारित्वम् । रक्तपित्तदृष्ट्यामूर्च्छादाहनाशित्वम् ।

अस्य सुपक्षफलगुणाः । अतिशयशीतलत्वम् । मधु-

रत्वम् । पित्तश्रमशोषहारित्वम् । अस्यामफल-

गुणाः । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । रक्त-

विकारित्वम् ॥ अस्य त्वग्गुणाः । शीतत्वम् ।

कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-

त्वम् । स्तनदुग्धदातृत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायगुणौ यथा ।

“उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफाखजित् ॥

मधुरस्तुवरो वर्णो व्रणशोधनरोपणः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे वटादिवर्गे ॥

अस्य फलगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-

ऽध्याये यथा,—

“अश्वत्थोदुम्बरश्चक्षुःशोधानां फलानि च ।

कषायमधुरास्त्रानि वातलानि गुरुणि च ॥ * ॥

कुष्ठविशेषः । देहली । गोवराटेर नीचेर काठ

इति भाषा । पण्डितः । नपुंसकं । इति हेमचन्द्रः ॥

उदुम्बरदला, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।)

दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो

दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उदुम्बरपर्यायं, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्यामिव पर्यामस्याः ।)

उद्गुम्बरपर्यायः । दन्तिकावृक्षः । इत्यमरः ॥ (अस्याः

पर्यायाश्चरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।

यथा,—

“दन्त्युदुम्बरपर्यायं स्यान्निकुम्भोऽथ मुकुलकः” ॥)

उद्गुम्बरं, स्त्री, (उद्गुम्बरं तत् खञ् । तत् लाति ।

आतोनुपेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)

गुग्गुलुः । इति मेदिनी ॥ तण्डुलकण्डनार्थकाष्ठनि-

र्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उलूखलं २ । इत्यमरः ॥ (“संकुचोद्गुम्बले विद्वान्”

इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रष्टव्यः ॥)

उद्गुः, त्रि, (उत् + वृ + क्तः ।) उद्गुः । स्थूलः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।)

“उद्गुल्लोकचितयेन साम्यतम्

गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया” ॥)

उद्गतं, त्रि, (उत् + गम् + क्तः ।) उद्गन्तम् । कर्द्दित-

वस्तु । इत्यमरः ॥ उद्गुगन्तम् । उदितम् ॥

उद्गमः, पुं, (उत् + गम् + अच् ।) उद्गमनम् ।

उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारः । ७ । ७७ ॥

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः

स्निग्धाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्” ।

“फलेन सहकारस्य एष्वोद्गम इव प्रजाः” ॥

इति रघुवंशे । ४ । ६ ॥ प्रस्थानं वहिर्गमनम् ।

“तनयानां क्षुधाक्षानां पश्यन् प्राणोद्गमव्यथाम्” ।

इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)

उद्गमनीयं, स्त्री, (उत् + गम् + अनीयर् ।) धौत-

वस्त्रद्वयं । इत्यमरः ॥ धोया योड इति भाषा ।

(“सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री

गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा” ।

इति कुमारः । ७ । ११ ॥)

उद्गाढं, स्त्री, (उत् + गाह + क्तः ।) अतिशयः । तद्-

युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ (“प्रेमाङ्गीः प्रणयस्सुशः

परिचयादुद्गाढारागोदयाः” । इति साहित्य-

दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)

उद्गाता, [ऋ] पुं, (उद्गायति साम यः । उत् +

गै + ढच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्वज्ज्ञाणः

इत्यमरः ॥

(“ब्रह्माणं परमं वक्तादुद्गातारश्च सामगम् ।

होतारमथ चाध्वर्युं बाह्व्यममृजत्वसुः” ॥

इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।

“होता वापि हरेदशसुद्गाता चाप्यनःक्रये” ॥

“उद्गाढहोतब्रह्माणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)

उद्गारः, पुं, (उत् + गृ + घञ् ।) उद्गमनम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।

“आभाति बालातपरक्तसासुः

सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः” ॥)

शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।

“तस्य लाङ्गूलनिर्नदं पर्वतः स गुह्यमुखैः ।

उद्गारमिव गौर्नदमृतसर्जं समन्ततः” ॥)

कण्ठगर्जनं । इति जटाधरः ॥ ट्रेकुर इति भाषा ।

तत्तु नागवायुकर्म । इति श्रीधरस्वामी ॥ (खावः ।

उडा

उडा

उदी

लक्षणम् । यथा, रघौ । ४ । ५३ ।
 “खर्जूरीस्त्रन्धनद्वानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
 कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः” ।
 “अधः प्रतिहतो वायुः स्नेहणा मारुतेन च” ।
 “करोत्युद्गारवाज्जल्यम्” इति भावप्रकाशे मध्य-
 खण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिकं वमन-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यथा, शारदातिलकटीकायां,—
 “उद्गारे नागइत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः” ॥)
 उद्गीतं, चि, (उदुच्चैर्गीयते स्म । उत् + गै + क्त ।)
 उच्चैर्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,—
 मार्कण्डेये ८४ । ६ ।
 “शब्दात्मिकासुविमलग्जुषां निधान-
 मुद्गीतरम्यपदपाठवताञ्च साम्नाम्” ॥)
 उद्गीयः, पुं, (उत् + गै + थक् ।) सामवेदभेदः ।
 प्रणवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (“अस्मिन्नगस्यप्रमुखाः प्रदेशे
 भूयांस उद्गीयविदो वसन्ति” ॥
 इति उत्तररामचरिते । २५३ ॥)
 सामवेदध्वनिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति
 सारसुन्दरी ॥ साम्नां द्वितीयोऽध्यायः । इति भगी-
 रथः ॥ (भवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)
 उद्गूणं, चि, (उत् + गूर + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-
 मरः ॥ उत्तोल्यधृतवस्त्रादि । इति भरतः ॥
 उद्ग्राहः, पुं, (उत् + ग्रह + घञ् ।) उद्ग्रहणम् ।
 ऊर्द्धोद्व्यक्त्यस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमरः ॥ विद्या-
 विचारः । इति भरतः ॥
 उद्ग्राहितः, चि, (उत् + ग्रह + णिच् + क्त ।)
 उदीर्णः । बद्धः । ग्राहितः । इति मेदिनी ॥ उप-
 न्यस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्गः, पुं, (उद्गन्धते इति । उत् + हन् + कर्मणि
 अप् । टिलोपात् घत्वं च निपातनात् । यद्वा
 उद्गन्ति नीचताम् । उत् + हन् + ड ।) प्रशस्तः ।
 प्रकाण्डः । इत्यमरः ॥ (हस्तपुटम् । अग्निः ।
 शरीरस्थो वायुः ॥)
 उद्गनः, पुं, (ऊर्द्धं हन्यतेऽस्मिन् । उत् + हन् +
 अप् । निपातनात् हस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं
 निधाय तल्यते तत् । इत्यमरः ॥ परकाष्ठ इति
 भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७।६२ ।
 “तस्मिन्नन्तर्धने पश्यन् प्रधाने सौधसद्गनः ।
 लौहोद्गनघनस्तन्धा ललितापयनां स्त्रियम्” ॥)
 उद्गर्षणं, स्त्री, (उत् + घृष + ल्युट् ।) गात्रादिघर्षणं ।
 इष्टकया उद्गर्षणगुणाः । कण्डुकोठनाशित्वम् ।
 त्वग्गताभितेजनत्वम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 (“उद्गर्षणान्तु विज्ञेयं कण्डुकोठानिलापहम्” ।
 इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥ समासकथनं । उद्देशः । यथा । शल्य-
 मिति ॥ इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)
 उद्गसं, स्त्री, (उत् + अद् + अप् । घसादेशः ।)
 मांसम् । इति हारावली ॥
 उद्गच्छः, पुं, (उत् + घट् + घञ् ।) गृहभेदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ चौकिर घर याना इत्यादि भाषा ।

(उद्घाटनम् ॥)

उद्घाटकं, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + ण्वल् ।) कूपा-
 जलोत्तोलनार्थयन्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । घटी-
 यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्घाटनं, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + ल्युट् ।) कूपात्
 जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः ।
 घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति
 भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रप्राप्तौ ॥
 “धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्गलोद्-
 घाटनम्” ॥)
 उद्घाटितः, चि, (उत् + घट् + णिच् + क्त ।) कृतो-
 द्घाटनम् । खोला इति भाषा ॥
 (“मृहेऽनुद्घाटितद्वारि नाद्धतः प्रविशेन्नरः ।
 वारितार्थप्रवक्तापि पञ्चाहमशनं त्यजेत्” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)
 उद्घाटितज्ञः, चि, (जानाति इति ज्ञः । उद्घाटितस्य
 ज्ञः । उद्घाटित + ज्ञा + क ।) प्राज्ञः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 उद्घातः, पुं, (उत् + हन् + घञ् ।) आरम्भः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 “उद्घातः प्रणवो वासां न्यायस्त्रिभिर्द्वीरगम्” ।
 “आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यी जगुर्वशः” ।
 इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) शस्त्रम् । ग्रन्थपरि-
 च्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादस्खलनम् ।
 (“यथावनुद्घातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । १७२ ।
 “रथेनानुद्घातस्त्रिमितगतिना” । इति शाकुन्तले ।
 ६ अङ्के ॥ समुपक्रमः । पवनान्वासयोगाय कुम्भ-
 कादित्रयम् । उत्तुङ्गः । (यथा, रामायणे ४ काण्डे
 “पृथुष्टङ्गशिलोद्घातः” । इति ॥) सुदूरम् ।
 इति मेदिनी ॥
 उद्भक्तः, श्रुत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
 सकं-सेट् ।) ऋखादिर्दन्त्यवर्गवर्तनीयोपधः । किपि
 समुत्समुद्भयम् । स्यादौ नवत्र इति उज्जिभिषति
 औज्जिभत् । श्र उज्भक्ती उज्भक्ती । इति
 दुर्गादासः ॥
 उद्भृशः, पुं, (उत् + दन् + अच् ।) कीटविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मत्स्यः २ कोणकुणः ३ किटिभिः ४
 उल्कुणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्गण्डपालः, पुं, (उद्गण्ड इव पाल्यते इति । उद्गण्ड
 + पाल + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति
 मेदिनी ॥
 उद्गन्तुरः, चि, (उत् अतिशयेन दन्तुरः ।) उत्तङ्गः ।
 करालः । उत्कटदन्तः । इति मेदिनी ॥
 उद्गानं, स्त्री, (उत् + दौ + ल्युट् ।) बन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्वणि ।
 “उद्गाने क्रियामाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः” ।)
 उद्गमः । चुल्ली । वाङ्वाग्निः । मध्यः । लग्नः । इति
 विश्वः ॥
 उद्गमः, चि, (दाग्नः उद्गतः ।) बन्धनरहितः ।
 स्वतन्त्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ॥
 “नदत्याकाशगङ्गायाः खोतस्युद्गमदिग्गजे” ॥
 “अत्यङ्गुशमिवोद्गमं गजं मदजलोद्धतम्” ।

इति रामायणे ॥) महान् । यथा । “उद्गमदन्तुर-
 विधुन्तुददन्तघातैः” । इति प्रव्रज्या ॥
 (“उद्गमानि प्रथयति शिलावेष्टमभिर्यौवनानि” ।
 इति मेघदूते । २७ ॥ गम्भीरः । यथा भागवते
 १ म स्कन्धे । “उद्गमभावपिशुनामलवद्ग्रहासु” ॥)
 उद्गमः, पुं, (उद्गीप्तं दाम पाशो यस्य । समासे अच् ।)
 वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदच्छन्दोविशेषः ।
 यथा, वृत्तरत्नाकरे ।
 “यदि नयुगलं ततः सप्तरेफा-
 स्तदा दण्डद्विप्रयातो भवेद्दण्डकः ।
 प्रतिचरणविरुद्धरेफाः स्युरर्गाण्यव-
 व्यालजीमूतलीलकरोद्गमशङ्कादयः” ॥)
 उद्गालः, पुं, (उत् + दल + घञ् ।) बज्रवारकवृक्षः ।
 इत्यमरः ॥ वनकोद्रवः । इति रत्नमाला ॥
 उद्गालकः, पुं, (उद्गाल एव । स्वार्थे कन् ।) बज्रा-
 रकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः ।
 स तु आयोदधौम्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति-
 रक्ता महाभारते १ । पौष्णोपाख्याने ३ अध्याये ।
 “एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्विधौम्यो नामायोदस्तस्य
 शिष्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युराश्विर्वेदश्चेति । २३ ॥
 स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ
 केदारखण्डं बधानेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन
 संदिष्ट आरुणिः पञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं
 बन्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्षिप्तमानोऽपश्य-
 दुपायं भवत्वेवं कर्षिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र
 संविवेश केदारखण्डं शयाने च तथा तस्मिंस्तदु-
 दकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्यायः
 आयोदो धौम्यः शिष्यानष्टच्छत् क आरुणिः पा-
 ञ्चाल्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते तं प्रोचुः भगवंस्त्वयैव
 प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स एवमुक्त-
 स्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे
 गच्छामः यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा
 तस्याङ्गानाय शब्दं चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य
 क्वासि वत्स एहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वाश्वि-
 रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसो-
 त्याय तमुपाध्यायं उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच
 चैनमुपाध्यायं अयमस्मात्त्र केदारखण्डे निःसर-
 माणमुदकमवारुणीयं संरोद्धुं संविद्यो भगवत्-
 शब्दं श्रुत्वेव सहसा विदार्थ्य केदारखण्डं भगवन्त-
 मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु
 भवान् किमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्त-
 उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं
 विदार्थ्य उत्थितस्तस्मात् उद्गालकएव नाम्ना भवि-
 ष्यतोऽप्याध्यायेनानुगृहीतः” ॥ ३४ ॥
 अपरः खनामख्यात ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतु-
 पिता । यथा तत्रव कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने १२२ ॥
 “बभूवोद्गालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् मुनिः” ॥ ६॥)
 उद्घितः, चि, (उत् + दौ + क्त ।) बद्धः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 उद्दीपकः, चि, (उत् + दीप् + ण्वल् ।) उद्दीपनकर्त्ता ॥
 उद्दीपनं, स्त्री, (उत् + दीप् + ल्युट् ।) प्रकाशनम् ॥

उड्ड

विभावविशेषः । यथा,—

“आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावभौ स्मृतौ ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये” ॥ ते च ।
“आलम्बनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा” ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि
इत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकौकिलालापभ्रमर-
भङ्गारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥

उद्दीप्तः, चि, (उत् + दीप् + क्त) प्रकाशितः ॥
उद्दीप्तः, स्त्री, (उत् + दीप् + रक्) गुग्गुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥

उद्देशः, पुं, (उत् + दिश् + घञ्) अनुसन्धानम् ।
अन्वेषणम् ॥ (न्यायमते नाम्ना निर्देशः । अभि-
धानं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
यथा, “समासकथनमुद्देशः । यथा, शल्यमिति” ॥
पर्वतस्य गण्डकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।
“इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।
इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
“सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भवा” ।
इति महाभारते ॥

उद्देशकः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देशकर्ता ।
उदाहरणम् । इति लीलावती ॥

उद्देश्यः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देश्यः ।
उद्देशनीयः । प्रयोजनम् ॥ (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिः भवति तत् । अनुवाचम् ॥)

उद्देशिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः) कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । उपजिह्विका २ उत्पादिका ३ वटिः
४ दिवी ५ । इति हारावली ॥

उद्भावः, पुं, (उद्भवणम् । दु + उदिश्रयति यौतिपूत्रव-
इति घञ्) । पलायनम् । इत्यमरः ॥

उद्धतः, पुं, (उत् + हृ + क्त) राजमल्लः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्धतं, चि, (उत् + हृ + क्त) अविनीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते षष्ठांके ।
“धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्” ।

“मदमानसमुद्धतं नृपं न विमुक्ते नियमेन मूढता” ।
इति किराते । २ । ४६ ॥ उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।
आहतः । आलितः । यथा,—शाकुन्तले १ म अङ्के ॥
“आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः” ।

निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
वर्षोद्धतप्रवर्षघनधारिणपातसमाहतम्” ॥

उद्धतमनस्कत्वं, स्त्री, (उद्धतं गर्वितं मनो यस्य तस्य
भावः) । गर्वः । अभिमानः । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्धरणं, स्त्री, (उत् + हृ + क्त) उद्धारः । वान्ता-
नम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां ऋणादेर्वा शो-
धनम् । निराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—

“यत्नवानपि तु श्रीमास्त्राङ्गुलोद्धरणोद्धरः” ।
इति महाभारते ।

“कण्टकोद्धरणैर्नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्” ॥
इति मनुः ॥ ६ । २५२ । असनादिभ्यो विमोचनम् ।

“सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

उड्डू

दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य” ॥

इति रघुः । २ । २५ ॥

उद्धर्षः, पुं, (उद्धतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।

“अशक्तोऽस्मि रणोद्धर्षं तपस्विप्ररणं गृहम्” ॥)

उद्धर्षणं, स्त्री, (उत् + हृ + क्त) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (चि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम्) ।
(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥

“ततः परिषदं सर्वामामन्त्रा वसुधाधिपः ।

हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)

उद्धवः, पुं, (उद्धनोति दुःखमिति । उत् + धृ + क्त) ।
उत्सवः । इत्यमरः ॥ यज्ञाग्निः । यादवविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥

“वृष्णीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।

शिष्यो वृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः” ॥

उद्धानं, स्त्री, (उद्धीयतेऽस्मिन् । उत् + धा + क्त) ।
चुल्ली । इत्यमरः ॥

उद्धानः, चि, (उत् + धा + क्त) उद्धतः । वमितः ।
इति मेदिनी ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + क्त +
क्त) । निर्मदहल्ली । इत्यमरः ॥ उद्धान्तः । इति
रमानाथः ॥

उद्धारः, पुं, (उत् + हृ + घञ्) । ऋणम् । इत्यमरः ॥
उद्धृतिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्धार-
एव दुर्लभः” । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ३ । ४ । २ ।

“अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धारामहे” । मोक्षः । निर्वा-
णम् ॥ * ॥ उद्ध्रियते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।

यद्वा, साधारणधनात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।

इति श्रीनाथः । उद्ध्रियते साधारणधनात्

निष्कृष्य विशेषनिकृतया एव बोध्यते इत्युद्धारः-

इति अच्युतानन्दः । साधारणत्वेन उद्ध्रियते इति

उद्धार इति रघुनन्दनः । उद्ध्रियते साधारणधनात्

वह्निर्भाव्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह

मनुः ६ । ११२ ॥

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्गरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः उद्ध्रियते इत्युद्धारः ज्येष्ठस्या-

विभक्तसाधारणधनात् उद्धृत्य विंशतितमो भाग-

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ जयानन्तरं श-

चभ्यो लब्धं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ६७ ।

“राज्ञश्च दद्युर्द्वारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमप्यथक् जितम्” ॥

“उद्धारं योद्धारः राज्ञे दद्युः । उद्ध्रियते इत्युद्धारः

जितधनाद्युत्तुल्लेखनं सुवर्णरजतभूषादि राज्ञे

समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥

उद्धारः, स्त्री, (उत् + हृ + घञ्) उद्धानम् । इत्यम-

रटीकायां स्वामी ॥ उनन् आका इत्यादि भाषा ।

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + हृ + क्त + क्त) उद्धार-

करणम् । उत्तोलनम् ॥

उद्दारा, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्धूननं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त + क्त) एक-

उड्डि

त्रितैलालवङ्गकर्पूरकस्तूरीमरिचत्वचचूर्णम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥

उड्डूषणं, स्त्री, (उत् + धू + क्त) रोमाञ्चः । इति
हलायुधः ॥

उड्डृतः, चि, (उत् + हृ + क्त) कृतोद्धरणम् । तोला
इति भाषा । तत्पर्यायः । समुदत्तः २ । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः । परिधुक्तोऽभिमतः । इति मेदिनी ॥

“उड्डर्तुमिच्छत् प्रसभोद्धृतादिः” । इति रघुः ।

२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६६ ।

“इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः

पयोधिरोधक्षममुद्धृतं रजः” ॥)

उड्डानं, स्त्री, (उत् ध्रायते अभिरच । ध्रा शब्दाभि-
संयोगयोः उत्पूर्वात् तस्मात् ल्युट्) चुल्ली । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

उड्डाः, पुं, (उज्जति कूलमिति । उज्ज + क्त्वा । निपा-
तनात् सिद्धम्) । नदः । इति व्याकरणम् ॥

“तोयदागमइवोड्डभिद्ययोः” । इति रघुः ११ । ८ ।

“कूलं भिद्योड्डसन्निभौ” । इति भट्टिः । ५ । २२ ॥

उड्डुजः, चि, (उत् + बुध + क्त) विकसितः । इति
हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिथितत्वे,—

“उड्डुजां च जगद्वालीं यूजयेत् दीपमालया” ॥

यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।

“उड्डुजं कारयैः स्त्रैः स्वेर्वह्निर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनायकयोः” ॥)

उड्डोधः, पुं, (उत् + बुध + घञ्) किञ्चित् ज्ञानम् ॥
(यथा साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ४१ ।

“उत्साहादिसमुद्धोधः साधारण्यभिमानतः ।

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति” ॥)

उड्डटः, पुं, (उत् + भट् + क्त) कच्छपः । सूर्यः ।
इति मेदिनी ॥ (सूर्य इति केचित् ॥)

उड्डटः, चि, (उत् + भट् + क्त) प्रवरः । (“पदे
पदे सन्ति भटा रणोड्डटाः” ।) इति नैषधः ॥

अष्टाशयः । तत्पर्यायः । महेच्छः २ उदारः

३ उदात्तः ॥ उदीर्णः ५ महाशयः ६ महामनाः

७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उड्डवः, पुं, (उड्डवनं उड्डवत्वस्मादिति वा । उत् + भू
+ क्त) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिलीप-
सूनुर्मणिराकरोड्डवः” । इति रघुः । ३ । १८ । “वि-

ष्णुपादोड्डवा गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।

प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उड्डिजः, चि, उड्डिज्जः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
उड्डिज्जं, चि, (उड्डेदनमिति उड्डित् सम्प्रदादित्वात्

क्विप् । तस्मात् जायते यत् । उड्डित् + जन् + ड) ।

उड्डिज्जातमात्रम् । तच्च तरुगुल्मादि । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उड्डिज्जाः स्यावराः सर्वे

वीजकाण्डप्ररोहिण्यः” । “इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय-

उड्डिज्जाः” । इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥)

उड्डित्, [इ] चि, (उड्डिनन्ति भूमिमिति । उत् +
भिद् + क्विप्) । उड्डिज्जम् । इत्यमरः ॥ तच्च प-

ञ्चधा । उद्धः १ गुल्मः २ लता ३ वल्ली ४ ढगम् ॥ ॥

(यथा, महाभारते आदिपर्वणि । “संस्तेजजा

अण्डजा उद्भिदश्च" । उद्भिद्यते पशुफलमनेन इति निरुक्तेः यागभेदः ॥

उद्भिदं, चि, (उद्भिन्नतीति । उत् + भिद् + इगुप-
धेति कः ।) तस्युल्मादि । तत्पर्यायः । उद्भिद् २
उद्भिज्जम् ३ । इत्यमरः ॥ उद्भिज्जम् ४ । इति
रमानाथः ॥ (यथा महाभारते १४ पर्वणि ।

"जरायुजाण्डजातानि खेदजान्युद्भिदानि च" ॥)

उद्भिदं, स्त्री, (उद्भिन्नतीति । उद् + भिद् + क ।)
पांशुलवणम् । इति रत्नमाला ॥ पांडालुण इति
भाषा । ("उद्भिदानि पलालेक्षुकरीषवेणुक्षिति-
जानि" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिं-
शत्तमेऽध्याये ॥)

उद्भूतः, चि, (उद्भवति स्म । उत् + भू + क्त ।) उत्पन्नः ।
जातः । यथा । ईशानसंहितायाम् ।

"माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिधि ।

शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

"उद्भूतस्यार्णवद्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः" ॥)

उद्भूतरूपं, स्त्री, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम् ।) नयन-
गोचररूपम् । यथा, — भाषापरिच्छेदे ॥

"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं

द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्प्रसंख्ये ।

विभागसंयोगपरापरत्व-

खेदद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजाती योग्यवृत्ती समवायश्च तादृशम् ।

यद्भाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" ॥ ५५ ॥

उद्भ्रमः, पुं, (उद्भ्रमणमिति । उत् + भ्रम + घञ् ।)

नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । उद्भेगः । इत्यमरः ॥

उद्भ्रान्तः, स्त्री, (उत् + भ्रम + क्त ।) बाहुमुद्यम्य मण्ड-

लांकारखड्गभ्रामणं । इति महाभारतम् ॥ (परि-

भ्रान्ते, चि । यथा, रंघौ ४ । ४६ ॥

"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयान्नेरुपत्यकाः" ॥

त्रिकले । विडले । यथा, रामायणे, —

"उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत्" ॥)

उद्यः, पुं, नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद +

क्यप् । कथनीये, चि । यथा, मृषोद्यम् वाक्यम् ।)

उद्यतं, चि, (उत् + यम + क्त ।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि ।

उद्यतशस्त्रादि । तत्पर्यायः । उद्गुणैर २ । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुवंशे । ४ । १६ ।

"प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ" ॥)

उद्यतः, पुं, (उत् + यम + क्त ।) ग्रन्थपरिच्छेदः । इति

जटाधरः ॥

उद्यमः, पुं, (उत् + यम + घञ् ।) संज्ञापूज्यकत्वात्

वृद्धभावाः । उद्योगः । तत्पर्यायः । गुरणम् २ ।

इत्यमरः ॥ गुरणम् ३ गोरणम् ३ । इति तट्टीका ॥

उत्साहः ५ अथवसायः ६ उद्योगः ७ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः ५ । ३ ।

"विश्वस्य चैनां तपसे क्षतोद्यमात्" ।

"प्रशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्" ।

इति च कुमारः ५ । ५ ॥)

उद्यानं, स्त्री, (उद्याति क्रीडार्थमस्मिन् । उत् + या

ल्यट् ।) राज्ञः साधारणं वनम् । तत्पर्यायः ।

आक्रीडः २ ।

("वाह्योद्यानस्थितहरश्चिन्मिकाधौतहर्मा" ।

इति मेघदूते ७ ।) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्य-

मरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यानं पालयतीति । उद्यान +

पालि + अण् ।) उद्यानरक्षकः । मात्सी इति भाषा ॥

("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तुमुपासते" ॥

इति कुमारः २ । ३६ ॥)

उद्युक्तः, चि, (उत् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्तः ।

उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,

अमरकोषः । "इष्टार्थोद्युक्तउत्सुकः" ।)

उद्योगः, पुं, (उत् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा ।

तत्पर्यायः । उत्साहः २ अथवसायः ३ उद्यमः ४ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८ । २ ।

"उद्योगः सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह" ।

"उद्योगादनिरुक्तस्य सुसह्यस्य धीमतः" ।

कायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी" ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्व । यथा, महाभारते

१ । १ । ६३ ।

"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च" ॥)

उद्योगी, [न्] चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग +

इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः" ॥

इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, पुं, (उत् + द्युत + घञ्) आलोकः । ज्योतिः ।

इति हलायुधः ॥

उद्रः, पुं, (उन्नतीति । उन्द् + रक् ।) जलजन्तुविशेषः ।

इत्यमरः ॥ उद्रविडाल इति भाषा ।

उद्रङ्गः, पुं, पुरविशेषः । "व्योमचारि पुरं शौभमुद्रङ्गः

प्रतिमार्गकः" । इति जटाधरः ॥

उद्रङ्गः, पुं, व्योमचारि पुरम् । तत्पर्यायः । खपुरं २

ऊर्द्धगं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ शौभं ५ प्रतिमा-

गकः ६ चङ्गा ७ चङ्गः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्रयः, पुं, (उद्रतो रथो यस्मात् ।) रथकीलम् ।

ताम्रचूडपत्ती । इति मेदिनी ॥

उद्रिक्तं, चि, (उद्रिच्यते स्म । उत् + रिच + क्त ।)

स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्रेकः, पुं, (उत् + रिच + घञ् ।) उपक्रमः । वृद्धिः ॥

"अधुनैव कुरङ्गाक्षि जहार जगतां मनः ।

न जाने धौवनोद्रेके जीवनस्यापि का गतिः" ॥

इत्युद्भटः ॥

"हरिस्ते साहस्यं कमलबलिमाधाय पदयो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम् ।

गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवर्णमा

त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम्" ॥

इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

("तमः प्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहृतस्मृतेः" ।

इति वैद्यकरविनिश्चयेऽपस्माराधिकारे ॥)

उद्देका, स्त्री, (उद्देक + टाप् ।) महानिम्बः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

उदत्तरः, पुं, (उक्तान्तो वत्सरः ।) वत्सरः । इति

हेमचन्द्रः ॥

उदन्धनं, स्त्री, (उत् + वन्ध + ल्युट्) ऊर्द्धबन्धनम् ।

इति स्मृतिः ॥ गलाय दडि देखोन फांसी देखोन

टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उदमनं, स्त्री, (उत् + वम + ल्युट् ।) उद्गीरणम् ।

तुलिया फेलेन वांति करण इत्यादि भाषा ॥

उदत्तः, चि, (उत् + दत् + घञ् ।) अतिरिक्तः ।

उवरण वाड़ा इत्यादि भाषा । यथा । "उदत्तो

हि ग्रन्थः समधिकफलमाचष्टे" । इति व्याकरण-

टीका ॥

उदत्तनं, स्त्री, (उत् + दत् + णिच् + भावे करणे वा

ल्युट् ।) उत्पत्तनम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

मोघीकर्तुं चतुल्लङ्घरोदत्तनप्रेक्षितानि" ।)

विलेपनम् । घर्षणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

"उदत्तनमपस्त्रानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।

स्नेहनिष्कृतवान्तानि नाधितिक्षेत्तु कामतः" ॥)

शरीरनिर्मलीकरणगन्धद्रव्यादि । तत्पर्यायः ।

उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन आवटन

इत्यादि भाषा । सामान्योदत्तनगुणाः । कफवा-

युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अङ्गुस्थैर्य-चर्मनिर्मल-

कारित्वञ्च ॥ हरिद्राद्युदत्तनगुणाः । कण्ठवैवर्ण्य-

रूक्षताहारित्वम् ॥ तिलोदत्तनगुणाः । कण्ठरूक्ष-

तात्वग्दोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("उदत्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥

शिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याभेक्ष्य तेजनम् ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥)

उदूर्ध्वनं, स्त्री, (उत् + वृध् + ल्युट् ।) अन्तर्हासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उदूर्ध्वितः, चि, (उत् + वर्ध् + क्त ।) उद्भूतः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ उदाहृतो वा इति पाठः ॥

उदहः, पुं, (उद्ूर्ध्वं वहति प्रापयतीति । उत् + वह्

+ अच् ।) पुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, —

रघुः । ६ । ६ ।

("उदयमस्तमयश्च रघूदहत्" ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । सतु प्रवहवायोरूर्ध्व-

स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परावहः संवहश्च उदहश्च महाबलः ॥

तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः ।

इत्येते क्षुभिताः सप्त मासता गगनेचराः" ॥

इति हरिवंशे । २३६ अध्याये । विवाहः ॥)

उदहा, स्त्री, (उदह + टाप् ।) कन्या । पुत्री ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उद्धानः, चि, (उत् + वन + घञ् ।) उदमितः ।

उद्धान्तः । इत्यमरटीकायां रंगमुकुटः ॥

उद्धान्तं, चि, (उत् + वम + क्त ।) वमितवस्तु । तत्-

पर्यायः । उद्गतं २ । इत्यमरः ॥

उद्गन्तः, पुं, (उद्गतं वान्तं मदो यस्मात् ।) निर्मदहस्ती ।
इति मेदिनीकरजटाधरो ॥

उद्वासनं, स्त्री, (उत् + वस् + णिच् + ल्युट् ।)

मारणम् । वधः । इत्यमरः ॥ (संस्कारभेदः ।

यथा, कात्यायने ६ । १ । २ ॥

“अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यं परित्स्तरणपात्रसं-
सादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणकुसंमार्जनो-
द्वासनावेक्षणानि कृत्वाभीष्ट उत्पूय पश्चात् आ-
ज्यग्रहणम्” ॥)

उद्वाहः, पुं, (उत् + वह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः ।

तस्य जलक्षणं भार्यात्वसम्पादकग्रहणम् । तस्य स्त्री-
काररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्
वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्वकर्मत्वे । स तु अष्ट-
विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यङ्गता कन्या यत्र
दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यज्ञस्थायित्वेन कन्या-
दानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा
तेनैव सह कन्यादानं स आर्यः ३ । यत्र अनया
सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं
स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स
आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात्
त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः
६ । यत्र बलाकारेण कन्याहरणं स राक्षसः
७ । यत्र सुप्रायां मत्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां
निर्जने गमनं स पैशाचः ८ । तस्य निर्णयः ।
सगोत्रामनवरवयस्कां समानप्रवरां पित्रपेक्ष-
योर्द्धनवत्सां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-
रया प्रत्येकसप्तमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया
सप्तमीपर्यन्तां पितृबन्ध्वपेक्षयोर्द्धनवत्सां प्रत्येका-
पेक्षया सप्तमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया सप्तमी
पर्यन्तां मातामहसमानोदकां मातामहापेक्ष-
योर्द्धनवत्सां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्तति-
परम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अधस्तने
तदपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातृबन्ध्वपेक्षयोर्द्धन-
वत्सां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अधस्तने त-
दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां कन्यां परित्यज्य उद्वाहः
कर्तव्यः ॥ पितृबन्धुमातृबन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्य-
तामवलम्ब्य सप्तमीपर्यन्तायाः पञ्चमीपर्यन्तायाश्च
कन्यायाः परिहारः । वर्जनीयानां कन्यानां
मध्येऽपि या त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अत्र
सप्तमगणनप्रतियोगिपितृपितृबन्धुपञ्चमगणनप्र-
तियोगिमातामहमातृबन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-
गणनम् । शूद्रस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः ।
मातृसप्तमीभाटकन्यां तदौचित्यं अथापि पितृ-
कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मदशरूपकन्याश्च परित्यज्य
विवाहः कर्तव्यः ॥ अथ कन्यादानाधिकारिणः ।
आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे भ्राता ।
तदभावे पितामहः । तदभावे मातामहः । तद-
भावे मातुलः । तदभावे माता । तदभावे माता-
महश्चातिः । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं
कुर्यात् ॥ अथ विवाहपूर्वकर्तव्यकर्म । अवश्यं-
भावि शुभाशुभयद्वादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-

रण्यगोवस्त्रदानम् । ततो नान्दीश्राद्धम् । लग्न-
समये वरे उपस्थिते स्तुतिवाचनादिकं विधाय
वरणम् । स्थाचारादि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति
धनदानञ्च । ततः स्वग्रहोक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य
कुशखिकां समाप्य पाण्डिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च
कर्तव्यम् ॥ * ॥ ज्येष्ठेऽक्षतविवाहे विवाहकर्ता
कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति । ज्येष्ठः
परिविन्नः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता
परिदायी । तत्परोहितः परिकर्ता । ते सर्वे
पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थस्त्रीवैकाग्र्यमात्रेण-
वेश्यासक्तशूद्रतुल्यातिरोगिजडमूकान्धवधिरकु-
ब्जवामनकुण्ठातिवृद्धनैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभि-
न्दुकापि सक्तपसक्तधनरुद्धिप्रसक्तकामकारिदत्त-
कोन्मत्तचौरैश्च ज्येष्ठेष्वन्येष्वपि कनिष्ठविवाहे न
दोषः । एवं विद्वतरूपानूढा ज्येष्ठा कनिष्ठायाः
सोदराया ऊढायाः परिवेदनाय न भवति । इत्यु-
दाहृतत्त्वम् ॥

उद्वाहनं, स्त्री, (उत् + वह + णिच् + ल्युट् ।) वि-
वाहः । तत्पर्यायः । रणरणं २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ द्वितीयम् । द्विवारकृत्यत्वेनम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + डीप् ।) वराटकः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कङ्गि इति भाषा ॥

उद्वाहिकः, त्रि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।)
उद्वाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६४ ।)

“गोदाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्” ॥

उद्वाहितः, त्रि, (उत् + वह + णिच् + क्त ।) उद्-
हितः । उद्भूतः । विवाहितः । यथा । राजमार्त्तण्डे
देवलः ।

“बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।

उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ॥

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कलिकाले आगमोक्ता-

न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—

“उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सातु गर्हिता”

इत्यागमसिद्धान्तः ॥)

उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वाहति उद्धरतीति । उत् + वह
+ णिनि + डीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥

उद्वाजः, त्रि, (उद्वाज्यञ्चयस्य ।) ऊर्ध्वबाहुः । उद्देग-
शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः ॥ (यथा, रघु । १ । १ ।)

“प्रांशुलभ्ये फले कोमादुद्वाजिरिव वामनः” ॥)

उद्वाजकं, स्त्री, ऊर्ध्वोक्तबाहुः । उद्देगशब्दार्थे
मेदिनीकरेण लिखितम् ॥

उद्दिमः, त्रि, (उत् + विज + क्त ।) ओदितश्चेति तस्य

नः । ओदित इति नेट् ।) उद्देगयुक्तः । यथा,—

“तैर्लक्ष्मणसंभुमक्षुभिन्नविपन्नकैः ।

निममोद्विभसंज्ञीयैः पप्रे दीनेष्व मेदिनी” ॥

इति भट्टिकाव्ये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—

“नोद्विभश्चरते धर्मं नोद्विभश्चरते क्रियाम्” ॥)

उद्दिवर्हणं, स्त्री, (उत् + वि + वह + ल्युट् ।) उद्वा-
रकरणम् । यथा,—

“कः अद्भ्यधीतान्यतमस्तव प्रभो

रसाकृताया भुव उद्दिवर्हणम्” ।

इति श्रीभागते १३ । ४३ ॥ उद्दिवर्हणं उद्देगणम् ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उद्भूतः, त्रि, (उत् + बृत् + क्त ।) वृत्ताचरित्रात्
उत्क्रान्तो वा ।) उत्तोलितः । उत्क्षिप्तः । परि-
मुक्तोज्झितः । उद्गन्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी
च ॥ दुर्लभः ॥ (यथा, महाभारते,—

“उद्भूतान् सततं लोकान् राजा धर्म्मण्य शास्ति वै” ॥)

उद्देगं, स्त्री, (उद्दिव्यतेऽनेन इति । उत् + विज् +
घञ् ।) गुवाकफलम् । इत्यमरः ॥

उद्देगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्देजनम् ।
तत्पर्यायः । उद्भयः २ । इत्यमरः ॥ चमत्कारः ।

इति भरतः ॥ विरहजन्यदुःखम् । इति रसमञ्जरी ॥

भयं । इति हेमचन्द्रः । उद्वाजकम् । उद्गमनम् ।
इति मेदिनी ॥

“नृत्वारम्भे हर पशुपतेराङ्गनागाजिनेच्छाम् ।

शान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या” ॥

इति मेघदूते पूर्वमेघे ३७ श्लोकः ॥

“सदयं बुभुजे महाभुजः

सहस्रोद्देगमियं प्रजेदिति” ।

रघुः ८ । ७ ।

“संक्षोभेष्वप्यनुद्देगो माधुर्यं परिकीर्तितम्” ।

इति साहित्यदर्पणे ॥ इयं परिच्छेदः ॥)

उद्देगः, त्रि, (उद्गतो वेगो यस्मात् ।) क्षिप्तितः ।

श्रीभ्रगामी । ऊर्ध्वबाहुः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्देजनं, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट् ।) उद्देगः ॥

“परदारभिमर्षेषु प्रवृत्तामृन् महोपतिः ।

उद्देजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्” ॥

इति मनुः ॥ ८ । ३५२ ॥)

उद्देगः, [स्] स्त्री, (वहति उन्नतिं वा । वह् + ङापणे

उन्द क्लेदने वा + असन् ।) उद्देगः । इत्यमरटीकायां

रमानाथः ॥ गहर पालान् इति भाषा ॥

उद्देगस ग उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदिं-परं-

सकं-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमस्वरः । मध्ये केवल-

धकारस्याधो रेफः । क्रयादावुद्देग उच्छे इत्यय-

मुदिच्चौरादिकः पद्यते तस्य आसयतीति रूपं

अपरं ब्रूयाति । येषां ब्रूयेः उत्पूर्वस्य गणहयेऽपि

पठनं तेषां मते आविधावुद्देगाति निगद्यते णिचि

कृतेऽप्युद्देगासयत्यन्यतः । अत्र उत्पूर्वस्येति तु उत्

उकारः नतूपसर्गः । ग उद्देगाति ब्रूयं दीनः ।

इति दुर्गादासः ॥

उद्देगस क उत्क्षेपे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क उद्देगासयति धूर्णिं वायुः ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्द, ई ध क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधां-परं-

सकं-सेट् ।) ऋसादिः । क्लेदे आर्द्रभावः । ध

उन्नतिं वस्त्रं पयसा । ई उन्नः उन्नः । उन्दिषति ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्दरः, पुं, उन्दुरः इति द्विरूपकोषः ॥

उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) मूषिकः । इति भरतो

द्विरूपकोषश्च ॥ इदुर इति भाषा ॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + ऊर ।) जन्तुविशेषः । इदुर इति

भाषा । तत्पर्यायः । मूषिकः २ आसुः ३ । कुम्भ-

उन्न

उन्न

उन्मा

खेत् । गिरिका ४ बाणमूषिका ५ । नेङ्गे इदं
इति भाषा । इत्यमरः ॥ मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः
८ उन्दूरः ९ खनकः १० वभुः ११ वधः १२ आ-
खनिकः १३ वधः १४ दीना १५ मूषीका १६ ।
मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विलेशयः २० शुधिरः २१
इन्दूरः २२ । इति जटाधरः ॥ क्षुद्रस्य तस्य पर्यायः ।
चिक्राः २३ वेष्मनकुलः २४ चिक्रा २५ । इति च
शब्दरत्नावली ॥ हालाहला २६ अन्ननिका २७ ।
इति जटाधरः ॥
उन्दूरः, पुं, (उन् + बाहुलकात् ऊरुः ।) मूषिकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“उन्दूरश्चान्तरहितं तेन वातघ्नकल्कवत्” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥
उन्दूरकर्णः, स्त्री, (उन्दूरः मूषिकस्य कर्ण इव पर्या-
मस्याः । उन्दूरकर्ण + डीष् ।) आखुकर्णोत्पत्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
उन्नः, चि, (उन् + क्त । नुदविदेति पक्षे नत्वम् ।)
क्षिप्रः । दयापरः । इति हेमचन्द्रः ॥
उन्नतः, चि, (उत् + नम + क्त ।) वर्द्धितः । तत्पर्यायः ।
उच्चः २ प्रांसुः ३ उदयः ४ उच्छितः ५ उत्तुङ्गः ६ ।
इत्यमरः ॥ उच्चैः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुङ्गः ८ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः १ । १५ । “स्थितः
सर्वोन्नतेनोर्वी” ज्ञान्वा मेहरिवात्मना” ॥ स्त्री,
दिनपरिमाणज्ञानसाधनं उपायः । यथा सिद्धान्त-
शिरोमणौ । “दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्थ-
द्वयं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयम्” । (पुं, चाक्षुषमन्वन्तरे
ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७६ । ५४ ।
“सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः” ॥)
उन्नतनाभिः, चि, (उन्नतो नाभिः यस्य ।) उच्चनाभि-
युक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दिः २ । इति हलायुधः ॥
उन्नतानतं, चि, (उन्नतश्च तत् आनतश्चेति ।) उच्च-
नीचस्थानादि । तत्पर्यायः । बन्धुरम् २ । इत्यमरः ॥
उन्नतिः, स्त्री, (उत् + नम + क्तिन् ।) गरुडभार्या ।
समृद्धिः । (“वत्तोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्यु-
न्नतिं गच्छतः” । इति साहित्यदर्पणे ॥ ३ य
परिच्छेदे ।) उदयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“मासान्तपादे प्रथमेऽथवेन्दोः
शृङ्गोन्नतिर्यद्विंशेऽवगम्या ।
तदोदयस्ते निशि वा प्रसाध्यः
शङ्खविधोः खोदितनाडिकाद्यैः” ॥)
उन्नतीशः, पुं, (उन्नतान्तदाख्यया प्रसिद्धाया गरुड-
पत्न्याः ईशः स्वामी ।) गरुडपत्नी । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
उन्नमितः, चि, (उत् + नम + णिच् + क्त ।) उत्तो-
लितः । उर्द्ध्वीकृतः । इति श्रीधरस्वामी ॥
“अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै-
र्धृते कथञ्चित् फणिनां गणैरधः” ॥
इति भाषे । १ । १४ ॥)
उन्नयः, पुं, (उन्नयनम् । उत् + नी + क्चिदपवाद

विषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविष्टते इति शरच् ।) उर्द्ध-
नयनम् । इत्यमरः ॥
उन्नयनं, स्त्री, (उत् + नी + ल्युट् ।) वितर्कः । इति
हेमचन्द्रः ॥ उर्द्धप्रापणम् । उत्तोलनम् । तोलन
उठान इत्यादि भाषा ॥
(यथा, कात्यायने । २२ । १० । ५ ॥
“तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः” ।
उर्द्धे नयनं यस्येति वाक्ये वाच्यलिङ्गः” ॥)
उन्नायः, पुं, (उन्नयनं इति । उत् + नी + घञ् ।)
उन्नयनम् । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिः । ७ । ३७ ।
“उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभ्यताम्” ॥)
उन्नाहं, स्त्री, (उत् + नह + घञ् ।) काञ्चिकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
उन्निद्रः, चि, (उद्गता निद्रा स्वप्नो दुःखादिकं वा
यस्मात् ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥
“उन्निद्रपुष्पचनचम्पकपुष्पभासाः” ।
इति भाषः । प्रबुद्धः । शयनादुत्थितः ।
“तामुन्निद्रामवनिश्यनां सौधवातायनस्यः” ।
इति मेघतूते । ८८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के ।
“शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्रय च पाः” ॥)
उन्म प श पूर्त्तौ । (तुदां + पर + सकं + सेट् ।)
ऋसादिः । प श उन्मति कुम्भं जलेन लोकः ।
उन्मामास । इति दुर्गादासः ॥
उन्मत्तः, चि, (उत् + मद् + क्त ।) उन्मादयुक्तः ।
वायुवृत्तचित्तविभ्रमविशिष्टः । पागल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । उन्मादवान् २ । इत्यमरः ॥ तस्यौ-
घधम्, यथा,—गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥
“कूर्ममत्स्याखुमह्विषगोशृङ्गालाञ्च वानराः ।
विडालवर्हिक्काश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
हंस एषाश्च विष्णुत्रं मांसं वा रोमशोऽणितम् ।
धूमं दद्याज्ज्वराक्षस्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
एतान्यौघधजातानि धूपितानि महेश्वर ।
निहन्ति ज्वरमुन्मादं रुद्धमिन्द्राशनिर्यथा” ॥
“तमात्मनो हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्यु-
न्मत्तम्” । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
“देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥
सर्पिष्पानादि तस्यैह मृदुभैषज्यमाचरेत्” ॥
इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥
अन्यद्विवरणमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ॥)
तद्वाक्यप्रामाण्यं यथा,—मलमासतत्त्वे ॥
“उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां चेष्टितं च यत् ।
स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते नान्ति तत्र व्यतिक्रमः ॥
आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।
नादेशिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती” ॥
उन्मत्तः, पुं, (उन्मत्तयति । उन्मत्त + तत्करोतीति
णिच् + पचाद्यच् ।) धुस्तूरः । यथा,—
“श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः ।
गुडान्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांश्च दोषजान्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥)
मुचुकुन्दवृत्तः । इति मेदिनी ॥
उन्मदः, चि, (उन्नतो मदो यस्य ।) उन्माद-

युक्तः । उद्गतमदः । तत्पर्यायः । उन्मदिष्णुः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उदीरयामासुर्विबोन्मदानाम्” ॥
इति रघुः । २ । ६ । तथा, भाषे ६ । २६ ॥
“मधुकराङ्गनया मुञ्जरुन्मद-
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुञ्जगे” ॥)
उन्मदिष्णुः, चि, (उत् + मद् + इष्णुच् ।) उन्मदः ।
उन्मादशीलः । इत्यमरः ॥
उन्मनाः, [स्] चि, (उद्गतं उत्कण्ठितं मनो यस्य ।)
उत्कण्ठितचित्तः । तत्पर्यायः । उत्कः २ । इत्यमरः ॥
“उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टिता-
न्यस्मरन्नपि बभूव राघवः”
इति रघुः । ११ । २२ । “पथोधरेणोरसि काचि-
दुन्मनाः” ॥ इति किराते । ८ । १६ ॥)
उन्मथः, पुं, (उत् + मथि + घञ् ।) मारणम् ।
बधः । इति हेमचन्द्रः ॥
उन्माथः, पुं, (उन्मथ्यतेऽनेनेति । उत् + मथ + घञ् ।
मारणादिपक्षे भावे घञ् ।) कूटयन्त्रम् । मृग-
बधोपयुक्तयन्त्रम् । आभिषं दत्त्वा मृगपक्षिवन्ध-
नार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते सः । इत्यमरः ॥
मारणम् । घातकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
“प्रभो महायानां क इव भुवन्नोन्माथविधिषु” ॥)
उन्मादः, पुं, (उत् + मद् + घञ् ।) महादेवः ।
यथा महाभारते । महादेवसहस्रनामकथने १३
१७ । ६६ ॥ “उन्मादो मदनः कामो ह्यन्वयोऽर्थ-
करो यशः” ।) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः ॥ मतिभ्रंशः ३ उन्मनाः
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्तविभ्रवः ५२ । २३४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥) मानसरोगविशेषः ।
तस्यौषधं यथा,—
“वचा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावधर्मितम् ।
नस्यमालेपनश्चैव खानमुदत्तनम् तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम्” ॥
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ उन्मादा-
धिकारः ॥ तत्र उन्मादस्य निरुक्तिमाह ।
“मदयन्तुद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमास्थिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः” ॥
अयमर्थः । यस्माद्धेतोरुद्गताः प्रवृद्धा दोषाः
उन्मार्गमास्थिताः मदयन्ति चित्तं • विक्षिपन्त्य-
स्मिन् । अतोऽयमुन्माद इति कीर्तितः । सः
उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकृत्यकरणात् * ॥
तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह । स चाप्रवृद्ध-
स्तद्वयो मदसंज्ञां विभर्त्ति च । स उन्मादस्तद्वयो
नवीनः ॥ * ॥ उन्मादस्य विप्रकृत्यनिदानमाह ।
“विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि
प्रधुर्धनं देवगृहविजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः” ॥
दुष्टं धत्तरीजादिसहितम् । अशुचि रजसजादि-

उन्मा

स्पृष्टम् । प्रधर्षणमभिभवः । विषमाश्च चेष्टाः
बलवद्विग्रहादयः ॥ * ॥ सन्निकृष्टं निदानमाह ।
“एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमुष्कितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषाद्वति षष्ठश्च यथाखं तत्र भवजम्” ॥ * ॥

तस्य सम्प्राप्तिमाह ।

“तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टाः
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
खोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्यासु नरस्य चेतः” ॥

अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य । मला वातादयः ।
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति । एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या
तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता । मनोवहानि
खोतांसि हृदयाश्रितानि दश । एतानि विशेष-
मतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकेण सकलशरीर-
खोतांस्तेव मनोऽधिष्ठानत्वेनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
विकृतं कुर्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह ।

“धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयश्च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्” ॥

धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिप्लवः
सत्त्वं मनस्तस्य चाक्षुष्यम् । अबद्धवाक्त्वं असम्ब-
द्धभाषितम् । शून्यं स्मृतिशून्यम् ॥ * ॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

रूक्षाल्पशीतान्नविरिक्तधातु-
क्षयोपवासैरनिशोऽतिरुद्धः ।
चिन्तातिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति शीघ्रम्” ॥

प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह ।

“अस्थानहास्यस्मृतिव्यग्रीत-
वागङ्गविच्छेपणरोदनानि ।
पारुष्यकार्श्याखण्डवर्णताश्च
जीर्णं बलहानिलजस्य रूपम्” ॥

अस्थाने अनवसरे । हास्यादीनि रोदनानि ।
जीर्णं आहारे । बलं व्याधेः ॥ * ॥

प्रेतकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

“अजीर्णकटुस्त्रविदाह्यशीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात्” ॥

हृदि स्थितं पित्तं चित्तं सञ्चितम् । पुनः अजीर्ण-
कटुस्त्रविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं
कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः

सन्तर्जनाभिद्रवणौष्णचोषाः ।

प्रच्छाद्यशीतान्नजलाभिषाषः

पीतावभाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्” ॥

अमर्षोऽसहिष्णुता । संरम्भः आरभटी आङ्गभर-

उन्मा

इति यावत् । सन्तर्जनं परचासनम् । अभिद्रवणं
पलायनम् । औष्णं गात्रे । चोषो दाहविशेषः ।
प्रच्छाद्य इत्यादि क्षायायां शीतयोरन्नजनयोरभि-
षाषः ॥ * ॥

सैधिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

“सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्णा कफो मर्मणि संप्ररुद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम्” ॥

संपूरणैर्भोजनादिभिः । मन्दविचेष्टितस्य व्यायाम-
रहितस्य । सोष्णा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करि-
ष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिसम्भावात् ।
मर्मणि अत्र मर्मशब्देन हृदयमुच्यते । विकार-
मुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।
कर्दिश्च लाला च बलश्च भुक्ते
नखादिशैक्लाश्च कफात्मके स्यात्” ॥

वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम् । नारीविविक्त-
प्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च । भुक्ते सति
बलं व्याधेः ॥ * ॥

सान्निपातिकस्य निदानपूर्विकां लक्षणमाह ।

“यः सान्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृ-
ग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः” ॥

स सान्निपातिक उन्मादः । सान्निपातग्रहणेनैव
सर्वात्मकत्वं लब्धम् । पुनः सर्वैरिति यत्कृतं तद्र-
जस्तमः प्रापणार्थम् । तेन रजस्तमोभिर्मितैरि-
त्यर्थः । तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मिनोदोषैर्मि-
लितः । समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जन-
यन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्मिलितैः स्यात् । यतो-
ऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति
नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्वैर्हेतु-
भिर्मिलितैः स्यात् । तादृगुन्मादः विरुद्धभैष-
ज्यविधिः । विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः । त्रि-
दोषजं प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्याः सा च
परस्पराविरोधिनी त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव
द्रव्यमामलकादि तच्चात्रायौगिकम् । अतएव वि-
वर्ज्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनोदुःखजस्य विप्रकृतं निदानमाह ।

“चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरभिस्तथान्यै-
र्विचासितस्य धनवान्वयसंक्षयादा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया शिरसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः” ॥

अन्यैर्हिंसादिभिः । गाढमतिशयेन । क्षते अभि-
हते । प्रियया प्राप्तुमशक्यया शिरसोः पुरुषस्य
विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्र्यथो हसति रोदिति चातिमूर्खः” ॥

उन्मा

चित्रमाश्चर्यं । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंज्ञो
विरुद्धज्ञानः । अतीवमूर्खः अतीवज्ञानशून्यः । अत्र
विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विषजस्य रूपमाह ।

“रक्तेक्ष्णो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावानगो विषकृते तु भवेत् परासुः” ।
परासुः मृतः ॥ * ॥

अरिष्टमाह ।

“अवाङ्मुखस्तन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरुको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति” ॥ * ॥
अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह ।

“अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः ।
प्रकोपकालो नियतश्च यस्य
देवादिकृन्मा स मनोविकारः” ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टः न मर्त्यस्येव मनुष्यस्येव
वागादयो यत्र सः । विक्रमः पराक्रमः । वीर्यं
शौर्यम् । ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः । ज्ञानं
बुद्धिः । आदिपदेन तद्भेदा मेधा-विचारणा-स्मृत्या-
दयो गृह्यन्ते । विज्ञानं शिल्पादिविषयकं ज्ञानम् ।
चेष्टा पाटवम् । आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते ।
नियतः वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः । मनोविकार उ-
न्मादः ॥ * ॥

तत्र देवाविकृतस्य लक्षणमाह ।

“सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रोऽवितथसंस्तृतप्रभाषी ।
तेजसी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः” ॥

अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव
गन्धो यस्य सः । निस्तन्द्रः निद्रारहितः । अवितथं
सत्यम् । ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः ॥ * ॥

देव्याविकृतमाह ।

“संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो भवति न चाज्ञपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति स देवशुजुष्टः” ॥

विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः । दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः ।
गन्धर्व्याविकृतमाह ।

“हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्यशब्दं
गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥

हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा । पुलिनं तोयेत्यतः तटम् ।
वनान्तरं वनमध्यम् । तयोः सेवी । स्वाचारः
अनिन्दिताचारः । प्रियाणि परि समन्ततो भावेन
गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा । चारुचाल्य-
शब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम् ॥ * ॥

यक्षाविकृतमाह ।

“ताम्राक्षः प्रियतनुस्तवस्तधारी
गम्भीरोऽद्भुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजसी वदति च किं ददाति कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥ * ॥

उन्मा

पित्राविष्टमाह ।

“प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि वापसव्यवस्तुः ।
मांसेक्षुतिलगुडपायसामिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पित्र्यह्माभिजुष्टः” ॥
प्रेतानां मृतानां पितृणाम् । दिशति ददाति ।
अपसव्यवस्तुः दक्षिणस्त्वन्धृतेत्तरीयः ॥ * ॥

नागाविष्टमाह ।

“यस्तूर्वाणां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
रुक्मण्यौ मुञ्जरपि जिह्वावलेष्टि ।
क्रोधाबुधैर्मधुदुग्धपायसेषु-
र्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेव जुष्टः” ॥
प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति । रुक्मण्यौ श्लो-
प्रान्तौ ॥ * ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

“मांसाहृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधाबुधैर्बलबलो निशाविचारी
शौचद्विष्ट भवति स राक्षसैर्महीतः” ॥
अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ * ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

“देवविप्रगुरुदेवो वेदवेदाङ्गविष्कुचिः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः” ॥
अहिंसः अहिंसाशीलः ॥ * ॥

पिशाचाविष्टमाह ।

“उद्वस्तः कृशपरुषो विरुद्धभाषी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।
बक्राशी विजनवनान्तरोपसेवी
याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः” ॥
उद्वस्तः नमः । दिगम्बर इति विदेहवचनात् ।
कृशो निर्मांसः । परुषो रूक्षः । अतिलोलः सर्व-
स्मिन् अन्नपाने लोलुपः । याचेष्टन् विरुद्धभाषे-
ष्टन् । यद्वा हिंसा क्रीडा पूजार्थं गृह्णन्ति । अत-
एवाक्षम् ।

“अशुचिं भिन्नमर्थार्थं क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिंस्युहिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा” ॥ * ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह ।

“स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सप्तेनवामी
निद्रालुः प्रतति च कम्पते च योऽति ।
यश्चाद्रिदिरदनगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे” ॥
यश्चाद्रीत्यादि यः पर्वतादिपतितः सन् यद्गैर्गृह्यत-
इत्यर्थः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्णन्ते ।
त्रयोदशेऽब्दे सर्व एव देवादिगृहीतोऽसाध्यः ॥ * ॥

देवादीनामावेशसमयमाह ।

“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्योरपि ।
गन्धर्वाः प्राणशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः कृष्णपक्षे च यक्षस्यामपि चोरगाः ।
रक्षःपिशाचा राज्ञौ च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” ॥
कृष्णपक्षे अमायाम् । प्रायशः पदादन्यत्रापि ।
तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तत्र तिथौ बलि-
दानार्थम् ॥ * ॥ ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा

उन्मा

विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।

“दर्पणादीन् यथा क्वाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्कराक्षिंश्च यथा देहश्च देहदृक् ॥
विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्चरीरिणाम्” ॥
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निर्मलद्रवद्रव्यं गृह्यते । क्वाया प्रतिविम्बम् । स्वमणिं सूर्यमणिम् ।
देहदृक् जीवात्मा ॥ * ॥ * ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कथं परो वस्त्यादिकक्रमः
यश्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् ।
उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्यादोषदूष्ययोः ॥
जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रुद्धेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते” ॥
ते जलादयः ॥ * ॥

“ब्राह्मीकुष्माण्डीफलवङ्गयथाः शङ्खपुष्पिकाखरसाः ।
दृष्ट्वा उन्मादहतः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः” ॥
अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीखरसपरम् । कुष्माण्डी-
फलं तद्बीजपरम् । वङ्गयथे तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरभीकरसतोरा ४ कूटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥
कोह्यङ्के वीजकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २
मधुना संनीयावलेष्टम् । द्वितीयो योगः । महा-
भरीवचकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधु-
नावलेष्टम् । तृतीयो योगः ॥ शङ्खपुष्पिकाखरस-
तोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थयोगः ॥ * ॥

“सिद्धार्थको हिङ्गु वचाकरञ्जौ देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीलक् कटुत्रिकम् ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुदत्तनं तथा ।
अपस्मारविधोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थकृत्” ॥
सिद्धार्थकादि ॥ * ॥

“त्रयादित्यविनाशश्च दर्शयेदधुतानि च ।
बद्धं सर्वपतैलाक्तं रुद्धेदुत्तानमातपे ॥
कपिकच्छाथवा तप्तैर्लोहतेलजलेः स्पृशेत् ।
कृशाभिस्ताडयेत्तं वा सुबद्धं विजने गृहे ॥
सर्पणोद्धृतदत्तेन दंशैः सिंहैर्गजैश्च तं ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभित्स्तरैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वह्निर्नीत्वा सुसंयतम् ।
त्रासयेद्युष्मधैरेन तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं महत् ।
ततस्तस्य शमं याति सर्वलो विभ्रतं मनः ॥
इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहृष्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राया सान्त्वान्वासैः शमं नयेत् ॥ * ॥
अथ गन्धिं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करञ्जस्य बीजं गौराश्च सर्वपाः ॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वस्तिर्नैत्राञ्जने हिता ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चातुर्थकं ज्वरम्” ॥

उन्मा

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“कुष्ठान्धगन्धे लवणाजमोदे
दे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्वैः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भावं
वारजयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यात्रत् ॥
सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
द्वितीयं सर्वलोकानां दुर्मन्धानां विचेतसाम् ॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेधा घृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धेतोत्तरोत्तरम्” ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खदूली इति लोके । सारस्वतं
चूर्णम् ॥ * ॥

“विश्वजमोदरजनीद्वयसैन्धवोद्या-
वष्ट्याङ्गकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिह्यतः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे” ॥
विश्वजं चूर्णम् ॥ * ॥

“क्वाथे विचूर्णिते क्षिप्त्वा तत्षोडशगुणं जलम् ।
पादशेषं प्रकर्तव्यमेव क्वाथविधिः स्मृतः ॥
दशमूली तथा राखा वातारिस्त्रिदत्ता बला ।
मूर्वा शतावरी चेति क्वाथैस्तु कुड्वैः पृथक् ॥
क्षते क्वाथे घृतं प्रस्थद्वयं गृह्णन्ना पचेत् ।
कल्कीकृतैर्वक्ष्यमाणद्रव्यैः मन्थ्यक् पुनः पचेत् ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वैलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजनी दे प्रियङ्गुः सारिवाहयम् ॥
नीलोत्पलैर्लामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
विडङ्गं ह्यभिपची च कुष्ठं चन्दनपद्मके ॥
तालीसपत्रं दहती मालतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैः कर्षमितैः पृथक् ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचेदघृतम् ।
महाचैतसनामेदं सर्वचैतोविकारहृत् ॥
अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽग्नौ ज्वरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्याये शोषे काशेऽतृतीयके ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पामिहतेषु च ।
पाण्ड्यामये तथा कण्ठ्यां विषे मेहे गद्रेऽपि च ।
देवादिहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ।
शूलं स्त्रीणाञ्च बन्धनानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्मृतिमतिप्रदम्” ॥
अभिपची अभिवतीति लोके अग्न्या इति च ।
महाचैतसं घृतम् ॥ * ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।

“पूज्यबल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः ।
अयेदागन्तुसुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥
कृष्णामरिचसिन्धुमधुगोरोचनाक्षतम् ।
अञ्जनं सर्वदेवादिकृतोन्मादहरं परम्” ॥
कृष्णाद्यञ्जनम् ॥ * ॥
“ऋक्षजम्बुकलोमानि शल्लकी लसुनं तथा ।
हिङ्गु मूत्रश्च वस्तस्य धूपस्य प्रयोजयेत् ॥

उन्मा

एतेन श्मयति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः” ।
 ऋक्षलोमादिधूपः ॥ * ॥
 “कल्याणकक्षं युञ्जीत महद्वा चेतसं घृतम् ।
 तैलं नारायणं चाथ महानारायणं तथा ॥
 ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
 रोगिणं भिषजं यत्ते क्रुद्धा हन्युर्महौजसः” ॥
 इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

(आत्रेय उवाच ॥

“अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ।
 प्रमत्ता ऊर्ध्वगा दोषा ऊर्ध्वं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥
 उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषग्वरैः ।
 सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।
 अथान्यः सन्निपातेन विषाद्वति चापरः ॥

अशुचिविषयशून्यागारकेऽरण्यमध्ये
 सभयगहनवीथीदेवतागारके च ।

अथ कथमपि भीत्या शङ्कया खिन्नचेतः-

क्षुभितमनसमार्गत्याज्यमुन्मार्गयेति ॥

चिन्ताव्यथासुभयहर्षविमर्षलोभात्

देवातिथिद्विजनरेन्द्रगुरोर्विमानात् ।

प्रेमाधिकादयुवजनादपि विप्रयोगात्

उन्मादहेतु च नृणां कथितं वरिष्ठैः ॥

तन गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।

लोलेच्छेदते वापि कम्पते हसते तथा ॥

ध्रुवते हनने चैव तथा जिह्वा विनश्यति ।

नरो वा भ्रमतेऽत्यर्थं पश्येद्घनमघातुरः ॥

तस्यापस्मारकं कर्म्म कर्त्तव्यं भिषजावरैः ।

विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चाग्रतः” ॥

इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-

स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥

अस्य सम्भाषितसहित-निदानलक्षण-चिकित्सितान्याह वाभटः ॥

“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥

प्राचीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।

विकृतासाध्यसमलादिषमादुपयोगतः ॥

विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥

आधिभिषिक्तविभ्रंशाद्विषेणोपविषेण च ।

रभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥

धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनीवहान्

उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवज्रथः ।

भ्रमत्यचिन्तितारम्भम्” —

वातादिभेदेन लक्षणं यथा ॥

“तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥

असाक्षा वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्थात् फेनागमोऽजस्रमटनं बज्रभाषिता ॥

अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।

गृद्धिरभ्यवहृथेषु तल्लभे वावमानता ॥

उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णं चान्ने गदोद्भवः ॥ १ ॥

उन्मा

पित्तात् सन्तर्ज्जनं क्रोधो मुखिलोद्वाद्यभिद्रवः ।

शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्वं पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥

कफादरोचकश्चर्द्दिरल्पेद्वाहारावक्यता ।

स्त्रीकामता रहः प्रीतिर्लासिङ्गायकश्रुतिः ॥

वैभक्त्यं शौचविधेयो निद्राश्रयधुरानने ।

उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ ३ ॥

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दाह्यं विद्यात् तं भिषक् परिर्वर्जयेत् ॥ ४ ॥

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।

पाण्डुर्दीनो मुजसुह्वन् हाहेति परिदेवते ॥

रोदित्यकस्मान् म्रियते तद्गुणान् बज्र मन्यते ।

शोकक्षिप्तमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।

वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्षाक्षस्तं विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥

चिकित्सा यथा ॥

“अथानिलज उन्मादे खेहपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वमावृतमार्गे तु सखेहं मृदुशोधनम् ॥

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥

इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं लावणमञ्जनम् ।

हर्षणाश्रासनोत्त्रासभयताडनतर्ज्जनम् ॥

अभ्यङ्गोदत्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।

युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ * ॥

“द्वौ प्रस्थौ स्वरसाङ्गद्वयं घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥

योषण्यामात्रिदन्तीशङ्कुपुष्पीन्दुप्रभैः ।

ससप्तलज्जिमिह्रैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥

पलवृद्धा प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥

वाक्स्वरस्मृतिमेधाक्षधन्यं ब्राह्मोष्टतं स्मृतम्” ॥

इति ब्राह्मीष्टतम् ॥ * ॥

“वरा विशाला भद्रैला देवदार्वैलबालुकैः ।

दिसारिवा द्विरजनी द्विस्थिरा फलिनी नतैः ॥

वृहतीकुष्ठमझिष्ठानागकेशरदाडिमैः ।

वैलतालीशपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥

सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षाणैः सर्पिषः पचेत् ।

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्सु ॥

पाण्डुकण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ।

अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ॥

अमेधसि खलदाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।

बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च” ॥

इयि कल्याणघृतम् ॥ * ॥

“एभ्यो दिसारिवादीनि जले पक्कैकविंशतिम् ।

रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्दृष्टिर्दृष्टीरं चतुर्गुणम् ॥

वीरादिमेदाकाकोकीकृपिकच्छूविषाणिभिः ।

सूर्यपण्यैर्युतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥

वृहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः” ॥

इति महाकल्याणं घृतम् ॥ * ॥

“जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटो वचा ॥

चायमाणा जया वीरा घोरकः कटुरोहिणी ।

कायस्था शूकरीच्छा अतिच्छा पलङ्गशा ॥

उन्मा

महापुरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीदयम् ।

कटम्भरा वृष्टिकाली शालिपर्णी च तैर्दृतम् ॥

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।

महापैशाचकं नाम घृतमेतदयथास्तम् ॥

बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम्” ॥

इति महापैशाचकं घृतम् ॥ * ॥

“अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः खेहसंयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्चास्य तद्रजः ॥

सहिष्णुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ * ॥

प्रदगलशल्यकोलूकजलूकावधवस्तजैः ॥

मूत्रपित्तशक्ललोमनखचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूम्राङ्गनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥

धूपयेत् सततश्चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।

वातस्त्रेष्णात्मके प्रायः पैतिके तु प्रशस्यते ॥

तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः खेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तप्तं मेद्यामिषस्य वा ।

निवाते श्राययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात्” ॥

“भूतानुबन्धमीक्षते प्रोक्तास्त्रिङ्गाधिकाकृतिम् ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

बलिञ्च दद्यात् पल्लं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥

खिग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोदितान् ।

पक्कामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥

अतिसुक्तस्य पुण्याणि जात्या सहचरस्य च ।

चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥

निवृत्तामिषमद्यो यो हृिताशी प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥

प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसान्तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थित्वं विगतोन्मादलक्षणम्” ॥ * ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अस्य सनिदानसंप्राप्तिर्यथा ।

“इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तदयथा,—

वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोष-

निमित्तास्तत्वारः ।

पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते तदयथा,

“भीरुणामुपलिखसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्च

मलविकृतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि

वैषम्ययुक्तोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोग

वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समा-

चरतामत्युपक्षीणदेहानाञ्च व्याधिवेगसमुद्भवि-

तानामुपहतमनसां वा काम-क्रोध-लोभ-हर्ष-भय-

शोक-चिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां

वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णाः

दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपहृत्य मनीवहानि

स्रोतांस्थावृत्य जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-

बुद्धि-संज्ञा-ज्ञान-स्मृति-भक्ति-शील-चेष्टाहार-

विभ्रमं विद्यात्” ॥

तस्येमानि पूर्वस्वरूपाणि । तदयथा,—

“शिरसः शून्यभावः चक्षुषोः व्याकुलता स्वनःकर्ण-

योवृक्षासस्याधिक्यमास्यसंखयमनन्नाभिलाषो-

ऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायास-सम्भो-

होद्देगाद्यास्थाने सततं लोभहर्षो ष्वरसाभीक्षा-

उन्मा

मुन्मत्तचित्तत्वमुद्विग्नत्वमद्विग्नताकृतिकरणञ्च व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीष्टं भ्रान्तचलितानवस्थितानवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाञ्च तिलपी-
डकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामभिसामावर्तनं चतुषोष्वा-
पसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व-
रूपाणि” ॥

अत्र वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

“ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिस्तत्रेदमुन्माद-
विज्ञानं भवति । तद्यथा,—परिसर्पणमन्तिभ्रुवा-
मोष्ठांस-हनु-हस्त-पादविक्षेपणमकस्मादनियता-
नाञ्च सततङ्गिरामुत्सर्गः फेनागमनमाख्यात् स्मित-
हसित-नृत्य-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने वीणा-
वंश-शङ्ख-शस्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना । यान-
मयानैरलङ्कारणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्य-
व्यलब्धेषु । लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं कार्यं
पारुष्यमुत्पिण्डितारुणाक्षता वातोपशय-विपर्या-
सानुपशयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

अमर्षः क्रोध-संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोकाष्ठ-
मुष्टिभिरभिव्रणं स्वेषां परेषां प्रच्छाद्य-शीतोद-
कान्नाभिलाषः । सन्तापोऽतिबलम् । ताम्हरित-
हारिद्रसंरञ्जिता पित्तोपशयविपर्यासादनु-
पशयिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

स्थानभेकदेशे तूष्णीम्भावोऽल्पशब्दक्रमणं ला-
लाशिङ्गाणकाप्रखणमनन्नाभिलाषो रहस्कामता
बीभत्सत्वं शौचदेषः स्वप्न-निद्रताश्चयथुरानने शुक्ल-
स्तिमितमलोपदिग्धाक्षता स्नेहोपशयविपर्या-
सादनुपशयिता चेति स्नेहोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ।
त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात् ।
तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः” ॥

साधारणसाधनविधिर्यथा ।

“साधनान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति ।
तद्यथा,—स्नेह-स्नेद-वमन-विरेचनास्थापनानुवास-
नोपशमननस्तः कर्म-धूप-धूम-पानाञ्जनावपीड-
प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकानुलेपन-बध-बन्धना-
वरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मरणापतर्पण-
शिराव्यधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथाखं युक्त्या यच्चान्यदपि
किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्यन्तत्यादिति ।
उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत्प्रकीर्तितम्” ॥ इति ॥

आगन्तुन्मादो यथा ।

“यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थान-
पूर्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमा-
गन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्ववृत्तं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति ।
तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व-
सुराज्ञेय उवाच ॥

प्रज्ञापराधादयं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-यक्ष-रा-
क्षस-पिशाच-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य-पूज्यानवमत्या-
हितान्याचरति अन्यथा किञ्चित् कर्माप्रशस्त-
मारभते ।

उन्मा

तमात्मनो हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम्” ॥

आगन्तुन्मादस्य पूर्वरूपाणि यथा ।

“तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुन्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—देव-गो-
ब्राह्मण-तपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृश-
साभिप्रायता अरतिरोजो-वर्णच्छाया-बल-वपुषा-
चोपतप्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्त-
नञ्चेति ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यता-
मारम्भविशेषो भवति । तद्यथा । अवलोकयन्तो
देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिपश्यन्तः
पितरो धर्षयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्वः समाविशन्तो
यक्षराक्षसास्त्वामगन्धमात्रापयन्तः पिशाचाः पुन-
रारुह्य वाहयन्तः ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति । तद्यथा । अमर्षबल-
वीर्य-पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण-स्मरण-वचन-
ज्ञान-विज्ञानान्यनियतञ्चोन्मादकालः ।

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-
यक्ष-राक्षस-पिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एव-
न्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति । तद्यथा—
पापस्य कर्मणः समारम्भे पूर्ववृत्तस्य वा कर्मणः
परिणामकाले एकस्य वा शून्यवृत्तवृत्ते चतु-
ष्पथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा
पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने
वा विगुणे वाऽध्ययन-बलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे
नियमव्रतब्रह्मचर्ये वा महाहवे वा देव-कुल-पुर-
विनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया प्रव्रजन-
काले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वमनरुधिर-
खावाशुचैरप्रयतस्य चैव-देवायतनाभिगमने वा
मांस-मधु-तिल-गुड-मद्योच्छेदे वा दिग्वाससि
वा निशि नगर-निगम-चतुष्पथे पवनप्रशानाभि-
गमने वा द्विज-गुरु-सुर-यति-पूज्याभिधर्षणे वा
धर्माख्यातव्यतिक्रमे वा न्यस्यकर्मणोऽप्रशस्तस्या-
रम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलुन्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनमभवति । तद्यथा । हिंसारतिरभ्यर्चन-
ञ्चेति । तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेष-
लक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं
प्रविश्यत्यु वा निमज्जति स्थलात् श्वभे निपतति
शस्त्र-कषा-काष्ठ-लोष्ठ-मुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च
प्राणबधार्थमारभते । तमसाध्यं विद्यात् । साध्यौ
पुनर्दावितरौ । तयोः साधनानि । मन्त्रौषधि-मणि-
मङ्गल-बल्युपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-
स्वस्थयन-प्रणिपात-गमनादीन्वेवमेते पञ्चोन्मादाः
व्याख्याता भवन्ति” ॥

“नैव देवा न गन्धर्वः न पिशाचः न राक्षसः ।

न चान्ये स्वयमस्तिष्टमुपस्तिष्ठन्ति मानवम् ॥

ये तेनमनुवर्त्तन्ते क्षिप्रमानं स्वकर्मणा ।

न तन्निमित्तः क्षेपोऽसौ न ह्यस्ति व्रतकृत्यता” ॥

इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्साविशेष आगन्तुन्मादकराणलक्षणविशेषश्च ।

“समूहचेता न सुखं न दुःखं

उन्मा

नाचारधर्मः कुतएव शान्तिम् ।

विन्दत्यपास्तसृतिबुद्धिसंज्ञो

भ्रमत्ययश्चेतंस्तस्तस्य ॥

समुद्भवं बुद्धिमनःसृतीना-

मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः” ॥

“देवर्षि-गन्धर्व-पिशाच-यक्ष-
रक्षःपितृणामभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि-

मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे” ॥

“अदृषयन्तः पुरुषस्य देहं

देवादयः खैस्तु गुणप्रभावाः ।

विश्रन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव

च्छायातपो दपर्यसूर्यकान्तौ ॥

आघातकालास्तु सपर्वरूपाः

प्रोक्ता निदानेऽथ सुरासुराद्यः ।

उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध

कालञ्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम्” ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रष्टव्यमकोपन-
मस्वप्नभोजनाभिलाषिणमल्पस्नेदमूत्रपुरीषवाचं
शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिप्रायाभिचाराभिध्याना-
नुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहृतवाच-
मनन्नाभिलाषारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं
विद्यात् ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रष्टव्यं मुख-
वाद्य-नृत्य-गीतान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्ध-रक्त-
वस्त्र-बलिकर्म-हास्य-कथायोगप्रियं शुभगन्ध-
मिति गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असक्तत्वं स्वप्नरोदनहास्यं नृत्य-गीत-वाद्य-
कथान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्तविभु-
ताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमिति
यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

नष्टनिद्रमन्नपानदेषिणमनाहारमप्रतिबलिनं
शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं सन्तर्ज-
कमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासनप्रधानं देवविप्रवैद्यदेवावज्ञाभिः
स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्म-
पीडनेन च ब्रह्मरक्षासोन्मत्तं विद्यात् ॥

अस्वस्थचित्तस्थानमनभिमानं नृत्यगीतहासिनं
बद्धावद्धप्रभाषिणं सङ्गरकूटमलिनरथ्याचेलतण्ड-
लारोहणरतिं भिन्नरुद्धवर्णस्वरं नमं विधावन्तं
नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टसृतिं पि-
शाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकालो यथा ।

“तत्र शौचाचारं तपःसाध्यायकोविदं नरं
प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याञ्च देवाः, पानशुचि-
विविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाक्यकुशलं प्रायः
षष्ठीनवम्योर्दृष्टयः, मातृ-पितृ-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्यामभावस्यायाञ्च पि-
तरः, गन्धर्वस्तु स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं द्वादश्याञ्चतुर्दश्याञ्च,

उन्मा

सत्त्व-बल-रूप-गर्व-शौर्थ-युक्तं माल्यानुलेपनं हा-
स्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्त-
म्याञ्च यक्षाः, स्वाध्याय-तपोनियमोपवासव्रतचर्त्या-
देव-यति-गुरु-पूजारतिं भयशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं
वा ब्रह्मवादिनं श्रुतमानिनं देवतागार-सलिल-
क्रीडनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च
ब्रह्मराक्षसाः, रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्व-पिशुन-
स्तेन-लुब्धं प्रायो द्वितीयाद्वितीयाष्टमीषु पुरुषं कि-
द्रमवेद्याभिधर्मयन्तीत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणा-
माविकृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याताः” ॥

अत्र ये असाध्यास्तेषां लक्षणानि यथा ।

“सर्वेष्वपि तु खल्वेष यो हस्तावुद्भय रोष-सं-
रम्भो निःसंज्ञमन्येष्वात्मनि वा पातयेत् सद्यसाथ्यो
ज्ञेयस्तथा साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
प्रसृतनासिकश्चिद्यमानमन्मो प्रतिहन्त्यमानपाणिः
सततं विकृजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः पूतिगन्धिश्च हिं-
सार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् । रत्यर्चना-
कामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्ध्या
तदङ्गोपहारबलिभ्रमेण मन्त्रभैषज्यविधिनोप-
क्रमेत्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“लशुनानां शतं त्रिंशदभयायुषणात्यलम् ।
गवां चर्ममसी प्रस्थो घ्राणकं क्षीरमूत्रयोः ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णं पलं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्माराञ्च हन्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः” ॥

लशुनाद्यं दृतम् ॥ * ॥

“विशेषतः पुराणञ्च दृतं तं पाययेद्विषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषाद्यहमोक्षणम् ॥
गुणकर्माधिकं स्थानादास्तादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्वत्थस्थितं दृतम् ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्वि सर्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचेज्वरां प्रपुराणमतः परम् ॥
नासायं नाम तस्यास्ति यस्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाप्रातं तद्वि सर्वग्रहापहम् ॥
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः” ॥
“एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
अङ्गनोन्मादनालेपान्नावनादींश्च योजयेत् ॥
शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम् ।
कुष्ठञ्च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाङ्गनम्” ॥

इति नस्याङ्गनम् ॥ * ॥

“प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्ति कृताम्बिवेत् ।
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वासिहिङ्गुभिः” ॥

इति धूमपानम् ॥ * ॥ [शिराम् ।

“शङ्कुके शान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्ज्ञो भिषक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मारय च” ॥
“कामशोकभयक्रोधहर्षैर्ध्यालोभसम्भवान् ।
प्रस्थारप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत्” ॥
“देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥
सर्पिःपानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत् ।

उन्मा

पूजां बल्युपहाराञ्च मन्त्राङ्गनविधींस्तथा ॥
शान्तिकर्म्मस्थिहोमाञ्च जपस्तथ्यनानि च ।
वेदोक्तान् नियमाञ्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाञ्च कुर्व्याण उन्मादेभ्यो विसृज्यते” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अस्य विशिष्टपूर्ववरूपं यथा ।

“मोहोद्देगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने सन्ने कलुषभोजनम् ॥
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैवसुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥

वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ॥

“रूक्षच्छविःप्रवृत्ताक् धमनीततो वा
श्वासातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः ।
आस्फोटयन् पठति गायति नृत्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥ १ ॥

दृष्टस्वेददाहबल्लो बल्लभुविनिद्र-
श्र्वायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वज्रिगङ्गी
पित्तादिवा नभसि पश्यति तारकाञ्च ॥ २ ॥
कृद्यन्निसादसदनारुचिकासयुक्तो
योषिद्विक्लितरतिरल्पमतिप्रकारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पमुगुणसेवी
रात्रौ भ्रष्टं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लक्षणानि प्रथमतोऽस्योक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।

“खिगधं खिन्नन्तु मनुजमुन्मादात्तं विशोधयेत् ।
तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसश्च विरेचनः ॥
विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्त्रेहसंयुतैः ।
योजयित्वा च तच्चूर्णं ज्ञाने नस्यन्तु योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्षपाणाञ्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्शालैश्च निर्विषैः ॥
भीषयेत् सततं पाशैः कशाभिर्वाध ताडयेत् ।
यन्त्रयित्वा सुधूपं वा त्रासयेत्तं दण्डाग्निना ॥
प्रतुदैदारयेच्चैनं मर्माघातं विवर्जयेत् ।
सापिधाने जरत्फले सततं वा निवासयेत्” ॥
“वर्हिष्कुष्ठमङ्गिष्ठाकटुकैलानिशाङ्गयैः ।
तेनेदं त्रिफलाहिङ्गुवाजिगन्धामरुद्रमैः ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपद्मकैः ।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्वं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
बालानां ग्रहजुष्टानां ऐसां दुष्टात्यभेद्यसाम् ।
स्थानं फलघृतं स्त्रीणां बन्ध्यानाञ्चाशु गर्भदम्” ॥

इति फलघृतम् ॥ * ॥

“उरोऽपाङ्गलजाटेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ।

उन्मा

अपस्मारक्रियाश्चापि ग्रहोद्दिष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तदोषं विशुद्धञ्च खेहवस्तिभिराचरेत् ॥
शोकशूल्यं व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ।
उन्मादेषु च सर्वेषु कुर्याच्चित्तप्रसादनम् ॥
मृदुपूर्वं मदेऽप्येवं क्रियां विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे मृदुपूर्वाञ्च विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ * ॥

“तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
व्रतानि धर्म्मो नियमश्च सत्यम् ।

गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्याः
यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥

न ते मनुजैः सह संविशन्ति
न वा मनुजान् क्वचिदाविशन्ति ।

ये वा विशन्तीति वदन्ति मोह्यात्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये
कोटीसहस्रायुतपद्मसङ्ख्याः ।

अष्टवसामासभुजः सुभीमाः

निष्ठाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निष्ठाचराणां तेषां हि ये देवगणसंख्याः ।

ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः ॥

देवग्रहा इति पुनः प्रोचन्ते शुचयश्च ये ।

देववच नमस्यन्ते प्रत्यर्थन्ते च देववत् ॥

स्वामिश्रीलक्रियाचाराः क्रमयन् सुरादिषु ।

नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥

सत्यत्वादपठत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणैः कृताः ।

हिंसाविहारा ये केचिद्विद्यं भावमुपाश्रिताः ॥

भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः ।

ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्मादेत्यनया भिषक् ॥

विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।

तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥

जप्यैः सनियमैर्होमैरारभेत् चिकित्सितम् ।

रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।

वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च ॥

यानि तेषां यष्टेयानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।

हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥

दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।

देवग्रहे देवग्रहे ज्वालाभिं प्राशयेद्बलिम् ॥

कुशस्तिकपूपाज्यञ्चपायससम्भृतम् ।

असुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरदिषु ॥

चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गह्वनेषु वा ।

शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥

पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितैः ।

न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत्” ॥

“नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्योनाकविल्वयोः ।

हरिद्रे च कृतावर्त्तिः पूर्ववन्नयनाङ्गनम्” ॥

“न चायत्तं प्रयुज्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥

वैद्यातुरौ निहन्तुस्ते भ्रवं क्रुद्धा मद्यौजसाः ।

हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥

ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यश्च विपुलं भिषक्” ॥

उन्मा

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमोऽध्यायः ॥*॥
 “सूतायस्तरमभञ्च मुक्ता चापि समं समम् ।
 सूतपादोत्तमं वच्चं तालं गन्धं मनःशिला ॥
 तुल्यं रसाञ्जनं शुद्धमभिवेनं शिलाञ्जनम् ।
 पञ्चानां लवणानाञ्च प्रतिभागं वसोन्मितम् ॥
 भङ्गराजचित्रवल्लीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिनान्ते पिण्डितं कृत्वा रुद्धा गजपुटे पचेत् ॥
 भूताङ्गुशो रसो नाम नित्यं गुञ्जादयं लिहन् ।
 आर्द्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
 पिप्पल्याक्तं पिबेच्चानु दशमूलकषायकम् ।
 खेदयेत् कटुतुम्बा च तीक्ष्णमुष्णञ्च वर्जयेत् ॥
 माहिषञ्च घृतं क्षीरं गर्वन्नमपि भक्षयेत् ।
 अभ्यङ्गं कटुतैलेन हितो भूताङ्गुशो रसः” ॥
 इति भूताङ्गुशो रसः ॥*॥ उन्मादभङ्गिनी वटीयथा ।
 “शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गुञ्च श्वेतसर्पपम् ॥
 करञ्जबीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च ।
 एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु ॥
 गिरिमल्लीबीजसमां क्वायाशुष्काञ्च कारयेत् ।
 प्रातःसन्धानिशालाले चक्षुषोरञ्जनं हितम् ॥
 मधुना दिवसे चाञ्ज्यं रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैषा समाख्याता नाम्ना चोन्मादभङ्गिनी ।
 चातुर्यकापस्मारहा सर्वोन्मादविनाशिनौ” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अत्र पथ्यानि यथा ।

“खेहो विरेको वमनञ्च पूर्वं
 क्रमान्मस्तृप्तिकफोद्भवेधु ।
 ततः परं वस्तिविधिञ्च नस्यम्
 सन्तर्जनं ताडनमञ्जनञ्च ॥ १ ॥
 आश्वसनत्रासनबन्धनानि
 भयानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूयो दमो विस्मरणं प्रदेहः
 शिराव्यधः संशमनञ्च सेकः ॥ २ ॥
 आश्चर्यकर्मणि च धूमपानं
 भीषैर्यसत्त्वात्मनिवेदनानि ।
 अभ्यञ्जनं स्नापनमासनञ्च
 निद्रासुशीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
 गोधूमसुद्राखण्डशालयञ्च
 धारोष्णदुग्धं शतघौतसर्पिः ।
 घृतं नवीनञ्च पुरातनञ्च
 कूर्मामिषं घन्वरसा रसालम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुम्भाखण्डफलं पटोलं
 ब्रह्मीदलं वास्तुकतण्डुलीयम् ।
 खराश्वमूत्रं गगनान्मुपस्था
 स्रवणचूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
 द्राक्षाकपित्थं पनसञ्च वैद्यै-
 र्विधेयसुन्मादगदेव पथ्यम्” ॥ ६ ॥
 “पूजाबल्युपहारशान्तिविधयो हेमेष्टिमन्त्रक्रियाः
 दानं स्वस्थयनं व्रतानि नियमः सत्यञ्जपोऽभङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमञ्जनविधीरत्नौषधीधारणं
 भूतानामनुत्पत्तिमिच्छाकरणं गौरीपतेरञ्जनम् ॥ ७ ॥
 यं च स्युर्भुवि गुह्यकाश्च प्रमथास्तेषां समाराधनं

उन्मी

देवब्राह्मणपूजनञ्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्” ॥*॥
 अथ पथ्यानि यथा ॥
 “मद्यं विरुद्धाशनमुष्णभोजनं
 निद्राक्षुधाट्टकृतवेगधारणम् ।
 व्यवयमाषाढफलं कठिन्नकं
 शाकानि पत्रप्रभवानि सर्व्वशः ॥
 तिक्तानि विस्त्री च भिषक् समादिशे-
 दुन्मादरोगोपहतेषु गर्हितम्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥*॥
 औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्य्याससमुत्थ-
 प्रियाश्रितवृथायापारः । इति रसमञ्जरी ॥
 (यमिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।
 “औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्या-
 धिसंज्ञासलज्जाः” । इति ॥ अस्य लक्षणं सोदा-
 हरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।
 “चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
 अस्थानहासरदितगीतप्रलपनादिभिरुत्” ॥
 उदाहरणम् ।
 “आतर्दिरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
 भङ्गभङ्गारमनुभूय सानन्दम्—
 “ब्रूधे किमोमिति सखे ! कथयासु तन्मे
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥)
 उन्मादः, त्रि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादरोग-
 युक्तः । त्रिभिः । उन्मत्तः । इत्यमरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥
 उन्मादनः, पुं, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 णिच् + ल्युट्) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणवि-
 शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मादवान्, त्रि, (उन्मादो विद्यते अस्य । उन्माद
 + मतुप् । मस्य वः ।) उन्मादरोगविशिष्टः ।
 उन्मत्तः । इत्यमरः ॥
 उन्मानः, पुं, (उत् + मा + ल्युट् ।) द्रोणपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 (“उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः” ।
 इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
 “स एव कलशः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च” ॥
 इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
 उन्मिषितः, त्रि, (उत् + मिष + क्त ।) प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारे ।
 “व्यलोकयन्मिषितैस्तडिन्मयै-
 र्महातपःसाक्ष्यैश्च स्थिताः क्षपाः” । ५ । २५ ॥
 उन्मीलनं, स्त्री, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेला इति भाषा । विकाशः ॥
 (“अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विवेकतः ।
 ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकः” ।
 इति महाभारते । १ । १ । ८४ ॥)
 उन्मीलितः, त्रि, (उत् + मील + क्त ।) विकसितः ।
 प्रस्फुटितः । इति हल्लायुधः ॥ (“उन्मीलितं
 वृत्तिकयेव चित्रम्” । इति कुमारे । १ । ३२ ॥
 “ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बा-

उप

निलाः” । इति साहित्यदर्पणे १ म परिच्छेदे ॥
 उन्मुखः, त्रि, (उदूर्द्धं मुखं यस्य ।) ऊर्द्धमुखः । तत्-
 पर्यायः । उत्पश्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मनोभिरामाः शृङ्खलन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः” ।
 इति रघुः । १ । ३६ ।) उत्सुकः । यथा कुमारे । ६ । ३४ ॥
 “तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे” ।
 “प्रतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्” । इति
 रघुः । ३ । १२ ॥
 “अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं सिदित्युन्मुखीभिः” ।
 इति मेघदूते । पूर्वमेघे १४ ।
 “इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा” ।
 इति च मेघदूते उत्तरमेघे ३६ श्लोकः ॥
 उन्मुद्रः, त्रि, (उदृता मुद्रा यस्मात् ।) प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मूलितं, त्रि, (उत् + मूल + क्त ।) उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५ । ६ ।
 “लङ्कासुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः” ॥)
 उन्मेषः, स्त्री, (उत् + मिष् + घञ् ।) चक्षुस्मीलनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेला इति भाषा ।
 (“खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्” ।
 इति मेघदूते उत्तरमेघे २० । स्फुरणम् ॥ यथा,
 “स्वकिरणपरिवेशोन्मेषशून्याः प्रदीपाः” ॥
 इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकाशः २ । प्रस्फोटनम् ।
 यथा,—
 “दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते” ।
 इति कुमारे । २ । ३३ ॥)
 उप य प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अस्यार्थः । अनुगतिः । पश्चाद्भावः । अनुकम्पा ।
 आधिक्यम् । (यथा प्राणिनिः २ । ३ । ६ । “उप परार्द्धं
 हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः ।) हीनः । (यथा
 मुग्धबोधे कारके ७ । “विष्णुमन्त्रं गते भर्गः शक्ना-
 दय उपाच्युतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, मुग्धबोधे
 समासप्रकरणे ६७ । “उपसमिधं उपसमित् ।
 उपनदं । उपनदि” ॥) प्रायश्चयम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । अत्ययः ।
 भूषणम् । दीघाख्यानम् । निदर्शनम् । आश्चर्य-
 करणम् । दानम् । मारणम् । व्याप्तिः । लिप्सा ।
 उपालम्भनम् । पूजा । उद्भयोः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 उपकण्ठं, स्त्री, (उपगतः कण्ठम् । अत्यादय इति
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्येति वा ॥)
 ग्रामान्तम् । तत्पर्यायः । उपश्लथम् २ । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ आस्तन्दितम् । अश्वपञ्चमगतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।
 “प्रेम्नोपकण्ठं मुञ्जरङ्गभाजो-
 रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध” ॥)
 उपकण्ठः, त्रि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य ॥)
 निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ५१ ॥
 “तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
 कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः” ॥)
 उपकरणं, स्त्री, (उप + कृ + ल्युट् ।) प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकद्रव्यम् । नृपादीनां वृत्रचामरादि ।

तत्पर्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्द्धः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा ।
“तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन
प्रक्षानामावश्यकम्” ॥ इति आदृतत्त्वम् ॥ पूजादौ
नैवेद्यादि । मृगबन्धनादौ जालादि ॥

उपकारः, पुं, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृतिः ।
“उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ।
इति माघः । २।३७ ॥ “कृतोपकारेव रतिर्बभूव” ।
इति कुमारः । ३।७३ ॥ विकीर्णपुष्पादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
शुल् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिष्ट-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥
कुशूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाज-
रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच्
+ क्ण + डीष् ।) राजगृहम् । इति भरतदृष्ट-
द्विरूपकोषः ॥

उपकारी, [नृ] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । “उप-
कारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥

तच्च दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद्-
द्रव्यदानमस्वर्गं यच्च दत्त्वा परितप्यते तर्हि दान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे व्यस-
नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिणो यः साधुः स साधुः सद्भिर्बुध्यते ।
समदृष्टिर्भवाशु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥

इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्वणि ११ अध्यायः ॥

उपकार्यः, चि, (उप + कृ + ण्यत् ।) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
ण्यत् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
भवनम् । यथा, रघुः ५।४१ ।

“तस्योपकार्यारक्षितोपचारा
वर्णितरा जानपदोपदाभिः” ॥

“शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्थः,
साकेतोपवनमुदारमधुवास” ॥ इति च १३।७६ ।

कुशूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाज-
रिति भरतः ॥

उपकुक्षिः, स्त्री, (उप + कुक्ष + कि ।) सूक्ष्मकृष्णजी-
रकः । इति रत्नमाला ॥ (कृष्णजीरकशब्देऽस्य
गुणादयो बोध्याः ॥)

उपकुक्षिका, स्त्री, (उप + कुक्ष + शुल् + टाप् ।)
कृष्णजीरकः । सूक्ष्मला । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुक्षिका ।
मल्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्वचरिता” ॥

इति सूत्रस्थाने १६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उपकुम्भः, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे ।) कुम्भसमीपम् ।

इति व्याकरणम् ॥

उपकुर्व्वाणः, पुं, (उप + कृ + शानच् ।) ब्रह्मचर्या-
नन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥

(कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे सुहृद्भेदे,—
“यतोऽनुपकुर्व्वाणो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति । कुल संख्याने बन्धु-
षु च । अघ्न्यादिः ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिप्पल
इति भाषा । “कृष्णोपकुल्या मगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाला ॥ “उपकुल्योषणा शौखी” इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य
पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ (उपगता कुल्यामिति
वाक्ये वाच्यलिङ्गः । कृत्रिमसरः समीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, पुं, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-
शयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थ-
कृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रन्ता, [ऋ] चि, (उप + क्रम + ढच् ।) उप-
क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, पुं, (उप + क्रम + घञ् ।) नोदात्तोपदेशस्य
इति न वृद्धिः ।) ज्ञात्वारम्भः । अयमस्योपायः
अनेनैतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा ।

राज्ञा धर्मकामार्थभयैः अमात्यादेर्यत् परीक्षणं
भावतत्त्वनिरूपणम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।

इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥
पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,—

“सामादिभिरुपक्रमैः” ॥ इति मनुः । ७।१०७ ।
आरम्भः । यथा,—“रामोपक्रममाचख्यौ रत्न-
परिवर्तनवम्” ॥ १२।४२ । इति रघुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तुं उप-
क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः ।
उपज्ञोपक्रमं तदाचिर्यासायामिति ज्ञोवत्वम्” ।
इति तट्टीका ॥)

उपक्रोशः, पुं, (उप + क्रुश् + घञ् ।) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २।५३ ।

“राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्व्या” ॥)

उपक्रोष्टा [ऋ] पुं, स्त्री, (उप + क्रुश् + ढच् ।)
गर्हभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रणः, पुं, (उप + क्रण + घञ् ।) प्रक्रणः । वीणा-
शब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्मः, पुं, (उपक्षेपणरूपो धर्मः ।) शूद्र-
स्वामिकमस्य पाकायं ब्राह्मणगृहे समर्पणम् ।
इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + क्त ।) अङ्गीकृतः । स्त्री-
कृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघुः ६।१५ ।

“उपगतोऽपि च मण्डलनामिता-
मनुदितान्यसितातपवारणः” ॥) कृतमैथुनः ॥

उपगमः, पुं, (उप + गम् + घञ् ।) अङ्गीकारः ।
निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६।६६ ।

“तं प्राप्य सर्वावयवानवधं
यावर्त्तताम्योपगमात् कुमारी” ॥)

उपगृहणं, स्त्री, (उप + गृह् + ल्युट् ।) आलिङ्गनम् ।
इत्यमरः ॥ (“सरन्मुकुन्दाप्युपगृहणं पुनः” ॥)

इति भागवते १।५।१६ ॥ तथा च साहित्य-
दर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“कृतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगृहणम्” ॥)

उपग्रहः, पुं, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह् + ण्यप् ।)
वन्द्यः । इत्यमरः ॥ वंदुयान् इति भाषा । उप-
योगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहसदृशो
ज्योतिःपदार्थभेदः । यथा महाभारते ३ । स्कन्द-
शत्रुसमागमे २२६ । १ ॥

“ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
ज्जताश्च नमुखाश्चैव दीप्ताः परिषदां गणाः” ॥)

उपग्रह्यं, स्त्री, (उप + ग्रह् + ल्युट् ।) उपाकरणम् ।
संस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (स्वीकारः । यथा, रामायणे १।४।४।
“विदोपग्रहणार्थाय तीव्रग्राह्यत प्रभुः” ।
वेदोपग्रहणार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्राह्यः, पुं, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह् +
ण्यत् ।) उपलौकनम् । इत्यमरः ॥ भेटी ढालि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, पुं, (उपग्रह्यते अनेन । उप + हन +
करणे घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे
घञ् । विनाशः । यथा,—

“तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । अथकारः ।

“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मनमुपघातं परस्य च” ॥
इति मनुः । २।१७६ ॥)

उपघ्नः, पुं, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । १५।१ ।

“हेदादिवोपघ्नतरोर्ब्रतयौ” ॥)

उपचक्रः, पुं, (चक्रोपचक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाभिदृढिका-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

“चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीविजीवकैः” ॥
इति महाभारते ३ भीमस्याजगरग्रहणे १७८।७ ॥)

उपचक्षुः, [स्] स्त्री, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम् ।)
दिव्यचक्षुः । अश्मा इति पारस्यभाषा । इति
लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचयः, पुं, (उप + चि + ण्यप् ।) वृद्धिः । उन्नतिः ।
“स्रष्टुपचये केचित् परस्य व्यसने परे” ।

इति माघः । २।५७ । “तदेतेषामस्मृत्युत्तमाणां
ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” । इति हितोप-
देशे कथामुक्तम् ॥) लभात् तृतीयवृद्धद्वैक-
दशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, चि, (उपचर्यते स्म । उप + चर + क्त ।)
उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्या, स्त्री, (उप + चर + क्ण + टाप् ।) चि-
कित्सा । इति कृष्णायुधः ॥

उपचायः, पुं, (उपचर्यतेऽग्निरस्मिन् इति । “अग्नौ
परिचाय्योपचाय्यसमूह्या” ॥ ३।१।१३१ । इति श्र-
दायादेशौ निपात्येते । उप + चि + ण्यत् ।) यक्षा-
भिः । इत्यमरः ॥

उपचारः, पुं, (उप + चर + घञ् ।) होमप्रतिकारः ।

उप

उप

उप

तत्पर्यायः। उपचर्या २ चिकित्सा ३ रुक्प्रति-
क्रिया ४ नियहः ५ वेदनानिष्ठा ६ क्रिया ७ उप-
क्रमः ८ शमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा।
“स मे चिरायास्खलितोपचाराम्”। इति रघौ,
५। २०। व्यवहारः। (“प्रयुक्तपाणिग्रहणोप-
चारौ”। इति कुमारे ७। ८६।) उत्कोचः। इति
हेमचन्द्रः॥ परस्य रङ्गनाथं असत्यभाषणम्। यथा,
कुमारे ४। ९। “उपचारपदं नचेदिदं त्वमङ्गः
कथमक्षता रतिः”॥ “उपचारक्षता दाक्ष्य” इति
चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥

उपचर्याः, पुं, (उप + चर + ण्यत्।) चिकित्सा। इति
हेमचन्द्रः॥

उपचितः, त्रि, (उपचोयते स्म। उप + चि + क्त।)
दिग्धः। समृद्धः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा रघौ
६ म-सर्गे, “मृगवयोमवयोपचितं वनम्”।)
समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च॥ निदिग्धः।
लेपादिना वर्द्धितः। इत्यमरः॥ (“यथाह
हारीतः।

“प्रयतत्वाहोपचितमशुभं नाशयतीति”॥)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्राम्।) मूषिकपर्णी।
इत्यमरः॥ इदुरकानि इति भाषा। दन्तीवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—
“चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः”।
इति वैद्यकरत्नमाला॥)

उपजापः, पुं, (उप + जप् + घञ्।) भेदः। विच्छेदः।
इत्यमरः॥

“तेषु तेषु चाकृतेषु प्रासरन् परोपजापाः”।

इति दशकुमारे विश्रुतचरिते। तथा च माघे
२। ६६।

“उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि”॥)

उपजिह्वा, स्त्री, (उपगता जिह्वा यस्याः।) कीट-
विशेषः। तत्पर्यायः। उपदेहिका २ वम्बो ३
उददीका॥ इति हेमचन्द्रः॥ आलजिह्वा इति
ख्याता च॥ (“उपजिह्वा स्मिचौ बाह्व”।
इति याज्ञवल्क्यः।

“तादृगेवोपजिह्वा तु जिह्वाया उपरि स्थिता”॥
इति वाभटेनोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥
चिकित्सा यथा।

“उपजिह्वां परिखाय यवक्षारेण घर्षयेत्”।

इति च वाभटेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥)

उपजिह्विका, स्त्री, (उपजिह्वा + स्त्री कन्।) घ-
ण्टिका। आलजिव इति भाषा। तत्पर्यायः।
प्रतिजिह्वा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋग्वेदे
४। ६१। २१। “यदत्युपजिह्विका यद्वम्बो अति-
सर्पति”।) कीटभेदः। तत्पर्यायः। उत्पादिका २
वटिः ३ उदेहिका ४ दिवी ५। इति हारावली॥
“यस्य स्नेहा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते।
आशु संजनयेत् शोथं जायतेऽस्योपजिह्विका”॥
इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः॥

“जिह्वायरूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-

मुन्नस्य जातः कफरक्तयोनिः।

प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता

प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति”॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥

अस्य चिकित्सा यथा।

“उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।

शिराविरिकगण्डधूमैश्चैनमुपाचरेत्।

जिह्वागतानां कर्म्मोक्तं तालयानां प्रवक्ष्यते”॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव
+ गुरोश्चैत्यः। संचायां कन् कुन् वा।) उप-
जीव्यम्। जीवनोपायः॥

उपजोषम्, व्य, (उपजोषणम्। उप + जुष + अम्।)

आनन्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।

“यथोपजोषं सर्व्वश्च जनश्चिक्रीड भारत”।

मुखं। यथा, रामायणे २। ८६। २२।

“आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा

निवेशयित्वा च यथोपायोषम्”॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। आत-

श्चोपसर्गे इति कर्म्मणि ञङ्।) आद्यज्ञानम्।

इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा

बाल्मीकेः श्लोकनिर्माणे ज्ञानम्॥

“अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः”॥

इति रघुः १५। ६३॥ “लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव
विदुषां सौजन्यजन्यं यशः” इति मल्लिनाथटीका-
मुखम्॥)

उपलौकिकं, स्त्री, (उप + लौक + ल्युट्।) पारितो-
षिकद्रव्यम्। भेट् डाला इत्यादि भाषा। तत्प-

र्यायः। प्राग्भूतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उप-
ग्राह्यः ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतप्ता, [ऋ] पुं, (उप + तप् + णच्।) उपतापक-

मात्रम्। तत्पर्यायः। स्पृशः २ स्पृष्टा ३। इत्य-

मरः॥ स्पृशः ३ स्पृष्टा ५। इति तट्टीका॥ रोग-

इत्यन्ये। इति भरतः॥

उपतापः, पुं, (उप + तप् + घञ्।) त्वरा। उत्तापः।

रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीडा। इति

शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।

“विवर्द्धितं ह्यनुक्तं उपतापं जनयति”।

पीडादायके वाचलिङ्गः। यथा, कौशिकसूत्रे।
१३५। “थो वनस्पतीनामुपतापो बभूव”॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप +

“उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः”। ५। २३४।

इति त्यकन्। “त्यकनश्च निषेधः” इति इत्वा-

भावः।) पर्व्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा,

रघुः। ४। ४६।

“मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयान्नेरुपत्यकाः”॥)

उपदंशः, पुं, (उपदश्यते इति। उप + दंश + कर्म्मणि

घञ्।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्यायः।

अवदंशः २ चक्षणम् ३ मद्यपासनम् ४। इति

हेमचन्द्रः॥ (यथा दशकुमारे विश्रुतचरिते—

“द्वित्रान् उपदंशान् उपपाय”।

“ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्बोदयं दत्त्वा सपि-

र्मात्रां सूपम् उपदंशं च उपजहार”। इति च।)

मेढुरोगविशेषः। वायो इति भाषा। अथोपद-

शाधिकारः। तत्रोपदंशस्य विप्रकृतं निदान-
माह।

“हस्ताविघातान्नखदन्तघातां-

दधारणादप्युपसेवनाद्वा।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने

पञ्चोपदंशा विविधापचारैः”॥

हस्ताविघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात्
नखदन्तघातस्थानत्वेनानुक्तेऽपि मेहने नखदन्त-
घातो बलवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे।

“शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दतरो रसः।

रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः”॥

कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तघातः।

उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। तामिर्वा

मेहने नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कश-

योनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वा।

वातादिकृताद्वा योनिदोषात्। विविधापचारैः।

दुष्टजलप्रक्षालनव्रक्षचारिणीगमनादिभिः पञ्चो-

पदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः

आगन्तुजश्चेति *॥ तत्र वातिकपैत्तिकस्य चोप-

दंशस्य लक्षणमाह।

“सतोदभेदस्फुरणैस्तु कृष्णैः

स्फोटैर्व्यवस्थेन्मरुतोपदंशम्।

पीतैर्बुद्धलैर्दयुतैः सदाहैः

पित्तेन रक्तैः पिप्पितावभासैः”॥

यवस्येत् जानीयात्। पीतैः रक्तैर्वैति विकल्पः *॥

श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह।

“सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भिः

शुक्लैर्धनैः खावयुतैः कफेन।

नानाविधखावरुजोपपन्न-

मसाध्यमाज्जस्त्रिमलोपदंशम्”॥ *॥

असाध्यमाह।

“विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं

मुष्कावशेषं परिवर्ज्येत्तम्”॥

विशीर्णमांसं गलितमांसम्। प्रजग्धं खादितम्।

मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्ट-

फलकोषमात्रम् *॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायाः

अकरणे दोषमाह।

“सङ्घातमात्रे न करोति मूढः

क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन शोफक्रिमिदाहपाकैः

प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन”॥

विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः *॥ लिङ्गार्णमाह।

“अङ्गुरैरिव संजातैरुपर्युपरि संस्थितैः।

क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा॥

कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्व्वसन्धिगतापि च।

सवेदना पिच्छिला च दुःखिकित्स्या त्रिदोषजा॥

लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्ण इति चापरे”॥

लिङ्गवर्त्तः स्थानमाह। कोषाभ्यन्तरे अण्डकोषा-

भ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गरन्ध्रसन्धौ। पर्व्वसन्धिगता

मणिपर्व्वणोः सन्धिगता *॥ *॥

अथोपदंशस्य चिकित्सा।

“उपदंशेषु सर्व्वेषु खिग्धं खिन्नस्य देहिगः।

उप

मेढ्रमध्ये शिरां विधेत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हतदोषस्य रुक्मशोथानुपशान्तः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिश्नक्षयकरः स यत् ॥

वटप्ररोहार्जुनजम्बूलोध-

पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।

यथा तथा शोथमपाकरोति

सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षेषु व्रणप्रक्षालनं हितम् ।

त्रिफलायाः कषायेण भट्कुराजरसेन वा ॥

नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।

एषां चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥

बन्धुकदलचूर्णं रजसा दाडिमत्वचः ।

गुण्ठनं तद्गुण्ये कुर्यात्क्षेपं पूगफलेन वा ॥

दहेत् कटाहे त्रिफलां तन्मसी मधुसंयुता ।

प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणं सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-

क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा

सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः” ॥ * ॥

“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-

करज्जघात्रीखदिरासनानाम् ।

कषायकल्कैः सहतमाशु चाज्यं

सर्वोपदंशापहरं प्रदिशम्” ॥

भूनिम्बादिहृतम् ॥ * ॥

“घृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रणेषु व्रणेषु ।

उपदंशेषु प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥

क्षारसूत्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्तितमशेषतः ।

दहेच्च तां ततस्ताभ्यां चिकित्सां व्रणवचरेत्” ॥

इत्युपदंशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीक्वाथमाविशेत् ।

सगुग्गुलुं सखदिरमुपदंशो विनश्यति” ॥

ग्रन्थान्तरे प्रथमार्द्धे “पटोलनिम्बगुडूचीमरिच-

क्वाथमापिबेत्” । इति च पाठः ॥

“दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता ।

उपदंशेषु प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते व्रणम्” ॥ * ॥

“त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरज्जघात्रीखदिरादिभिः ।

कल्कैः क्वाथैर्घृतं पक्षुमुपदंशहरं परम्” ॥

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

(अन्यत्रास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणमाह यथा,

“स्त्रीव्यायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।

दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनानुरजःपथाम् ॥

अन्यथोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥

विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥

वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्यर्शविघट्टनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं चयोर्विश्रतिमामयान् ॥

जनयन्तुपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

पृथक्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥

मेढ्रशोफे रुजश्चित्राः स्तम्भत्वक् परिपोटनम् ॥१॥

पक्षोदुम्बरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ २ ॥

उप

क्षेष्मणा कठिनः खिग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ॥३॥

शोथितेनासितस्फोटसम्भवोऽसुखतिज्वरः ॥ ४ ॥

सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि” ॥ ५ ॥

असाध्यलक्षणं यथा ।

“तीव्रा रुगाशुपचनं दरुणं किमिसम्भवः ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः” ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।

अस्य चिकित्सा च यथा ॥

“मेढ्रमध्ये शिरां विधेदुपदंशे नवोत्थिते ।

शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥

तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्षे तु पाटिते ।

जम्बवासुमनोनीपश्चेत्काम्बोजिकाङ्कुरान् ॥

शूलकीवदरीविल्वपलाशतिनिशोद्धवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमाणाश्च त्रिफलाश्च जले पचेत् ॥

सक्वाथः क्षालनं तेन पक्षैस्तैश्च रोपणम् ।

तुल्यगैरिकलोघ्नैलामनोङ्गालरसाञ्जनैः ॥

हरेणुपुष्पकाशीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।

लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणोपहः ॥

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भट्शम् ।

पक्षैः स्वायुशिरासांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने ३४ अध्याये ॥

तत्रातिमैथुनादतिव्रज्जघातार्थाद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्ट्यां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्ट्यां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करज-दशन-विष-शुकनिपातनादर्दनाद्वृत्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरुद्वजाचैकः ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तम्भमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥

पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्षोदुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥

क्षैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः खिग्धः क्षेष्मवेदनाश्च ॥ ३ ॥

रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहो शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् ॥ ४ ॥

सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शोफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणश्चेति ॥ ५ ॥

इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्याये ॥

चिकित्साविशेषो यथा ।

“यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तं विरेचनम् ॥

निरुहेण हरेत् तस्य दोषानत्यर्थमुच्छितान् ।

उप

प्रपौष्टरीकयच्छाक्ववर्षाभू-कुष्ठदारुभिः ॥

सरलागुरुराखाभिर्वातजं संप्रलेपयेत् ।

निचुलैरणुवीजानि यवमोधूमशक्तवः ॥

एतैश्च वातजं खिग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् ॥

प्रपौष्टरीकपूष्णैश्च द्रव्यैः सेकः प्रशस्यते ॥

गैरिकाञ्जनयच्छाक्वसारिवोशीरपद्मकैः ।

सचन्दनोत्पलैः खिग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥

पद्मोत्पलमृगालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ।

सर्पिःखिग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥

सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।

अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥

शालाश्वकर्णाजकार्णधवत्वग्भिः कपोत्यितम् ।

सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतलाभिः प्रलेपयेत् ॥

रजन्यतिविषामुस्तसरलासुरदारुभिः ।

सपत्रपाठापत्तुरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥

करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा ।

प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यैर्योरपि ॥

गोजिविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

एतत् सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥

सर्जिकातुल्यकाशीसं श्लेयश्च रसाञ्जनम् ।

मनःशिलासमैश्चूर्णं व्रणवीसर्पनाशनम् ॥

गुन्द्रान्दग्ध्वा क्षतं भस्म हरितालं मनःशिला ।

उपदंशविसर्पणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥

मार्कवस्त्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमयो रजः ।

उपदंशं निहन्त्येष घृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥

उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।

तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥

उपदंशे विशेषेण शृणु भूयस्त्रिदोषजे ।

दुष्टव्रणविधिं कुर्यात् कुपितं मेहनं त्यजेत् ॥

जाम्बौलेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्विषक् ।

सम्यग्दग्धश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥

शुद्धे च रोपणं दद्यात् कल्कं तैलं हितञ्च यत्” ॥

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥

“लवङ्गं मरिचं शुण्ठी विडङ्गश्च वचान्तथा ।

गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।

समभागक्षतं सर्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥

शाणमात्रान्तु मतिमान् योजयेद्विकल्पितः ।

अनुपानं दुग्धसारं ततस्ताम्बूलमक्षयम्” ॥

इति उपदंशारी रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदंशाधिकारः ॥*॥

अत्र पथ्यानि यथा ॥

कृद्दिविरेको ध्वजमध्यनाडी-

वेधो जलौकःपरिपातनश्च ।

सेकः प्रलेपो यवशालयश्च

धन्वामिषं मुद्गरसो घृतानि ॥ १ ॥

कठिलकं शिगुफलं पटोलं

शालिञ्चशाकं नवमूलकञ्च ।

तिक्तं कषायं मधुकूपवारि

तैलञ्च हन्यादुपदंशरोगम् ॥ २ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्वन्नं मैथुनं गुडम् ।

आयासमस्त्रं तक्रञ्च वर्जयेदुपदंशवान् ॥ ३ ॥

उप

उप

उप

इति वैद्यकपण्यापथविधिः ।) समल्लिख्यः ।
 शिष्युत्तः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।)
 दंशनम् ॥
 उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + शिच्
 + ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 (दर्शयितरि, चि ॥)
 उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + आत्-
 स्योपसर्ग इत्यङ् ।) उपदौकनम् । इत्यमरः ॥
 (“उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकः कोशलेश्वरम्” ।
 इति रघुः । ४ । १० ।)
 “प्रत्यर्थं पूजामुपदाच्छलेन” । इति रघुः । ७ । ३० ।)
 उपदानकं, स्त्री, (उपदान + स्वार्थे कन् ।) उत्कोचः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उपदिष्टः, चि, (उप + दिष्ट + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
 यथा । “ननु शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते
 इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
 त्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेरिति” । इत्युदाह-
 तत्वम् ॥
 उपदी, स्त्री, (उपेत्य दीयते क्वियते इति उप + दो
 + क + डीष् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 परगाक्षा इति भाषा ॥
 उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यक्ष-
 भूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
 “विद्याधरोऽप्सरसो यक्षो रक्षो गन्धर्वकिन्नरौ ।
 पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः” ॥)
 उपदेशः, पुं, (उप + दिष्ट + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
 तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।
 “चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धिज्ञेने शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते” ॥
 इति रामार्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्यादिदीक्षाया-
 मसामर्थ्ये संक्षेपो यथा ।
 “तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चैदजमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
 तदम्बुनाभिषिच्याद्युवारं मूलेन केकरम् ॥
 निधायान्नौ जपेत् कण उपदेशे त्वयं विधिः” ॥
 इति विश्वसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् ।
 (यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।
 “उपदेशो हि मूर्खानां प्रकोपाय न शान्तये” ॥)
 शिस्तम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
 “धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः” ।
 “एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृयात्
 राजौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेदनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥
 अथोपदिश्यते मधुरेण श्लेषाभिवर्द्धत इति” ।
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)
 उपदेशी, [न] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट
 + णिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मित्र-
 लाभे ।
 “गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
 प्रमाणयति नो धर्म्मं यथा गोप्लमपि द्विजम्” ॥)
 उपदेष्टा, [कृ] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट +
 कृच् ।) उपदेशकर्त्ता । यथा ।
 “तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
 न पूज्यते गुरुर्यत्र नैस्तत्रापला क्रिया” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ दृष्टस्पतिः ।
 “उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ” ।
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टो विद्यते यस्याः । उप-
 देष्ट + ठक् ।) कीटविशेषः । तत्पर्यायः । उप-
 जिह्वा २ वस्त्री ३ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + अच् ।) उत्पातः । इति
 हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
 कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
 “यो व्याधिस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
 योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते” ॥
 “व्याधेरुपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
 सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
 “तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
 जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलरवोपद्रव-
 संज्ञः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)
 उपद्रष्टा, [कृ] चि, (उप + दृष्ट + बाङलकात् टच् ।)
 उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
 दर्शी । इति गीताटीका ॥
 (“उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः” ।
 इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा,
 “ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्मव्यापृतेषु तत्स-
 मीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलत्वात्
 ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत्-
 कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां
 कार्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा
 उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः” ॥)
 उपधर्म्मः, पुं, (उपहीनो धर्म्मः ।) पाषण्डः । इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।
 “एष धर्म्मः परः साक्षात् उपधर्म्मोऽन्य उच्यते” ॥)
 उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा
 + आत्स्योपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) राज्ञां धर्म्म-
 कामार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥
 धर्म्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।
 “धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधनैः ।
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ॥
 अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुत्रास्तु शोधयेत् ।
 धर्म्मोपधाभिर्विप्रास्तु सर्वाभिः सचिवान् पुनः” ॥
 इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ (“भूयोभूय-
 स्योपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिसहायमकरवम्” ।
 इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानासु-
 पान्यवर्णाः । इति व्याकरणम् ॥
 उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
 अष्टप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
 माक्षिकम् १ तुल्यकम् २ अन्नम् ३ नीलाञ्जनम्
 ४ मनःशिला ५ हरितालम् ६ रसाञ्जनम् ७ ॥
 शरीरस्थधातुभवोपधातुः सप्तधा यथा । रसात्
 स्तनदुग्धम् १ रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा
 ३ मेदसो घर्म्म ४ अस्थो दन्तः ५ मज्जनः केशः
 ६ शुक्रात् ओजः ७ । इति वैद्यकम् ॥
 (“स्तन्यं रजश्च गारीणां काले भवति गच्छति ।

शुद्धमांसमवसेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ॥
 खेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम् ।
 इति धातुभवा ज्ञेया एते समीपधातवः” ॥
 इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ॥
 “समीपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।
 तुल्यं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजतु” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 उपधानं, स्त्री, (उपधीयते आरोग्यते मस्तकमत्र ।
 उप + धा + अधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ॥
 वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवर्द्धः २ ।
 इत्यमरः । गण्डुः ३ । इति जटाधरः ।
 (“सोपधानां धियं धीराः स्त्रेयसीं खट्वयन्ति वे” ।
 इति माघः २ । ७७ । “पट्टोपधानाध्यासितशिरो-
 भागेन” । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रणयः ।
 इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +
 ञनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोग्यतेऽनेन । उप + धा
 + किः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ॥
 “योगाधमनविकीर्त्तं योगदानप्रतियुजम् ।
 यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ॥
 “अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशाः
 विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि” ।
 इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपधूपितः, चि, (उप + धूप + क्त ।) आसन्नमरणः ।
 परिधूपितः । इति मेदिनी ॥
 उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उपनतः, चि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (“अचिरोपनतां स मेदिनी” । इति
 रघुः ८ । ७ ॥ नमः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।
 “शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
 समागतैः प्रश्रयनसमूर्त्तिभिः” ॥)
 उपनदं, स्त्री, नद्याः समीपम् । इति सुग्धबोध-
 उपनदि, व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।
 “नदीपौर्यामास्यायद्यायणीभ्यः” । ५ । ४ । ११० ।
 इत्यनेन सिद्धम् ॥)
 उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्म्मणा । उप
 + नी + अच् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
 बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः” ॥
 इति स्मृतिः । भावे + अच् । प्रापणम् । यथा,
 महाभारते ३ । २ । २४ ।
 “मानस्य प्रियास्थानैः सम्भोगोपनयैर्दृष्टान्” ॥
 न्यायमते यो यो धूमवान् स सर्वज्ञमान् अयमपि
 तथेत्यादिरूपः न्यायावयवभेदः ॥)
 उपनयनं, स्त्री, (अध्ययनार्थं आचार्यस्य उप समीपं
 नीयते येन कर्म्मणा इति । उप + नी ल्युट् ।)
 ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यज्ञसूत्रधारणादिरूपप्र-
 धानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते
 येन कर्म्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।
 “गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

उप

बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः” ॥*॥
तत्पर्यायः । वट्करणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उपनायः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तस्य कालः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राक्षामेकादशे सैके विप्रामेके यथाकुलम् ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥
ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र-
गर्भाष्टमवर्षो मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतु-
र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः ।
इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राश्रितौ प्रायश्चित्तं
कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् ।
“गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः ॥
रक्तखावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बद्धश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
ऋद्धेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
उदये लग्नं । व्रतेन उपनयनेन । सुजबलभीमकृत्य-
चिन्तामण्योः ।

“स्वातीश्रकधनाश्रिमित्रकरमे पौष्ण्यज्यचिचाहरि-
ध्विन्दौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे ।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशिशुसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्कज्यकाः” ॥
तोयपतिः श्रवभिषा । अदितिसुतउत्तरफल्गुनी ।
सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् ।
जीवार्कन्दुशुद्धौ हरिश्चयनवह्निभोक्ते चोत्तरस्थे,
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपहृष्टभदे क्षौरिभे नादितौ च ।
शुक्रार्कज्यक्षणे रविमदनतिथिं प्रोक्ष्य षष्ठाष्टमेन्दुं,
नो जीवास्तानिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ
व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं सप्तमीं चयोदशीम् ॥*॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“माघे द्रविणश्रीलाङ्गः फाल्गुने च दृढव्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्येष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनः ।
श्रेष्ठेऽन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्” ॥
राजमार्त्तण्डे ।

“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” ।
दृढगर्गः ।

“स्मृतियुक्ताननध्यायान् सप्तमीं च योदशीम् ।
पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” ॥
चैत्रशुक्लतीया आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरा-
दित्येन निषिद्धा वैशाखशुक्लतीया युगादित्येन

उप

निषिद्धेति । षष्ठामशुचिरभार्यो रिक्तासु बद्ध-
दोषभाक् । शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्व-
लायनवचनात् ॥*॥ सामगानां कुजवारेऽप्युप-
नयनं श्रीपतिरत्नमालाकृत्यचिन्तामणिदृष्टवाक्य-
वचनात् । यथा ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिगृहग्रेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः” ॥
अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकायां ।
“ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदराट्” ॥
वेदाधिपकथनम् ॥*॥
“ब्राह्मणे शुकवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ॥
वर्णाधिपकथनम् ॥*॥ पराजयलक्षणं वक्ष्ये
यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवद्दशयोगभङ्गवर्जितम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थो च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्द्धं निवर्त्तते” ॥
अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥
“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः” ॥
इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अनयोर्गर्भ-
जन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच मा-
ण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पन-
माङ्गराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं
सदान्ये तु” ॥*॥ यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठिनसि-
वचनं द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अवरोद्ध-
काला भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
दीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम् । षोड-
शोपरि तु ब्राह्मणमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतद्विज्जिह्वाङ्गः पिता
कृतद्विज्जिह्वाङ्गेन पित्रान्यथाचार्यौ दत्तस्तद-
सम्भवे माणवकदत्तो वा समुद्भवनामानमग्निं सं-
स्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य
माणवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा
शिखया सह सुखिदं स्नापितं कुण्डलाद्यलङ्कृतं
क्षौमवस्त्रावृतं तदसम्भवे शुक्लावृतकार्पासैक-
वस्त्रावृतं माणवकं दक्षिणे पूर्वोर्ध्वमुखं निधाय
प्रकृतकर्मभारभे प्रादेशप्रमाणां दृताक्षां समिधं
तूष्णीमभौ ऊत्वा तत्तन्मन्त्रैर्वस्तुसमस्तमहाव्याह-
तिहोमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चाङ्गतीर्जुज्यात् । तत आचार्यः उदगग्रेषु
कुशेषु कृताञ्जलिः प्राङ्मुख ऊर्द्धं स्तिष्ठेत् । अग्न्या-
चार्ययोर्मध्ये माणवकोऽपि कृताञ्जलिराचार्या-
भिमुख उदगग्रेषु कुशेषु ऊर्द्धं स्तिष्ठेत् । माणव-

उप

कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माण-
वकस्य अङ्गलिमुदकेन पूरयति पश्चात् आ-
चार्यस्यापि । ततो गृहीतजलाञ्जलिराचार्यो
गृहीतजलाञ्जलिं माणवकं पश्यन् मन्त्रं
जपति । तत आचार्यो माणवकं मन्त्रं पाठ-
यति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवता-
श्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा माणवकनाम
कल्पयित्वा आचार्यो माणवके कथयति । तत-
आचार्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
माणवकः पूर्वोक्तार्थकल्पितं नाम मन्त्रेण कथ-
यति । तत आचार्यमाणवकौ पूर्वगृहीतजला-
ञ्जलीं त्रजेताम् । आचार्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
ततो गृहीतमाणवकहस्तो मन्त्रं जपत्वाचार्यः ।
ततो माणवकमाचार्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भ्राम-
यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
स्कन्धं स्पृष्ट्वा श्रवतीर्णेन दक्षिणपाणिना अथव-
हितं नाभिदेशं आचार्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
माणवकस्य नाभेरुपरिदेशं मन्त्रेण आचार्यः
स्पृशति । ततो माणवकहृदयदेशं मन्त्रेणाचार्यः
स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्यो
माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मन्त्रं जपति ।
ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्धं
स्पृशन्नाचार्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्यो माण-
वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माण-
वकं आचार्यो मन्त्रेण प्रेषयति । ब्रह्मचारी तु
सर्वत्र वाङ्मिति ब्रूयात् । ततोऽभेरुत्तरभागे
गत्वा आचार्य उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । तत आचार्योभिमुखो माणवकः पाति-
तदक्षिणजातुः उदगग्रेषु कुशेषु उपविशति ।
ततः प्रवरसंख्यया पञ्च वा त्रयो वा मेखना-
यज्ञोपवीतरूपप्रत्ययः कर्त्तव्याः । अथैनं माण-
वकमाचार्यस्त्रिःप्रदक्षिणं कारयित्वा त्रिवृतां
मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
ततो यज्ञोपवीतं कृष्णसाराजिनान्वितं आचार्यो
माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक-
आचार्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तमुपसन्नमाण-
वकं आचार्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्द्धमर्द्धं ततः
कृतृक्षां सावित्रीं अध्यापयेत् । तत आचार्यो
माणवकं महाव्याहृतीः पृथक् पृथक् कृत्वा
प्रणवपूर्विका अध्यापयेत् । ततो वैष्णवं पालाशं
वा माणवकपरिमाणदण्डं माणवकाय प्रयच्छन्
आचार्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति । अथ गृहीत-
दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं मातरं भिक्षां प्रार्थयति ।
ततो मातृबन्धून् ततः पितरं ततः पितृबन्धून्
ततोऽन्यांश्च प्रार्थयेत् । ततः सर्वं लब्धभैक्षं आचा-
र्यो निवेदयेत् । ततः पूर्ववदाचार्यो व्यक्तसमस्त-
महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां दृताक्षां
समिधं तूष्णीमभौ ऊत्वा प्रकृतं कर्म समाप्य
उदीचं शास्त्रायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म
निर्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितृवार्थस्तदा कर्म-
कारयित्वा ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । अथान्य-

एवाचार्यो वृतः तदा येन वृतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्तं यावत् वाग्यतन्त्रिष्ठेत् । ततः प्राप्तायां सन्ध्यायां सन्ध्या-मुपास्य कुण्डिकोक्तविधानेन समुद्रवनामान-मग्निं संस्थाप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलि-सेकमग्निर्युक्तं कृत्वा समिद्धोमं कुर्यात् । ततः प्रादेशप्रमाणवृत्ताक्तसमिचयं गृहीत्वा आद्य-न्तयोस्तृतीयां मध्ये समन्तकं अग्नौ जुहुयात् । ततः कर्मशेषोक्तविधिना पुनरपि अग्निर्युक्तोप-क्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकं कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रे-णाग्निं विष्टव्यं अतीतायां सन्ध्यायां भिक्षालम्ब-मन्त्रं क्षारलवणवर्जितं सघृतमुदकेनाभ्युक्ष्य भक्षण-प्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत । एतच्चाग्निकर्म समावर्तनपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्तव्यम् ॥ इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

(ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामन्यतममन्वय-वयःश्रील-शौर्थ-शौचाचार-विनय-शक्ति-बल-मेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रम्-जुवत्काक्षिनासं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं क्लेशसहस्रं मिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरण-सुहृत्तनत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दध्नेः संस्तीर्य एष्यैर्लाजभक्तैः रत्नैश्च देवताः पूज-यित्वा विप्रान् मिषजश्च तत्रोत्तिष्ठाम्बुक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विल्वानां समिद्धिचतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधि-मधु-घृताक्ताभिर्दूर्वाभिर्मैत्रिकेन विधिना-खुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाध्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदेवतमूर्धोश्च स्वाहाकारश्च कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज-मनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततोऽग्निं त्रिः परि-णीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेर्यापारुष्य-पैशुन्यान्तालस्याय-शस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्भा शुचिना कषाय-वाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परैणावश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थान-गमन-शयनासन-भोज-नाध्ययन-परेण भूत्वा मन्त्रियहितेषु वर्तितव्य-मतोऽन्यथा ते वर्तमानस्याधर्मे भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सन्धगवर्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्थामेनोभाग् भवेय-मफलविद्यश्च । द्विज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितो-पनत-साध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्तव्यमेवं साधु भवति । व्याधशकु-निक-पतित-पापकारिणां न च प्रतिकर्तव्यमेवं वि-द्या प्रकाशते मित्रयशो धर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥

भवतश्चात्र ॥

“कृणोऽष्टमी तन्निधनेहनी दे
कृणोतरेऽप्येवमहर्दिनस्यम् ।
अकालविद्युत्-स्तनयिन्तुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रचित्तिपयथासु ॥
अशानयानाद्यतनाहवेभु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
नाथ्येयमन्येषु च येषु विप्रा-
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

उपनायः, पुं, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप
+ नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनायकः, पुं, (उपमितो नायकेन ।) नायकगुणो-
त्कर्षकथकः । यथा,—

“नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥ उपपतिश्च ॥ (उप-
नयतीति । उप + नी + ण्वुल् । प्रापके, त्रि ॥)

उपनाहः, पुं, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ् ।)
वीणादितन्त्रबन्धनस्थानम् । तत्पर्यायः । निबन्धनम्

२ । इत्यमरः ॥ ब्रणालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥
प्रलेप इति भाषा । (यथाह सुश्रुतः ।

“आदौ विस्त्रापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्” ॥)

उपनिधिः, पुं, (उपनिधीयते इति । उप + नि +
धा + कि ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यद्रव्यम् । तत्प-
र्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥

(“वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्पितम् ।

द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्तः स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः” ॥
वासुदेवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उपनिषत्, [इ] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-
विद्या अनया इति । उप + नि + सङ् + क्तिप् ।)

धर्मः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति
मेदिनी ॥ (वेदशिरोभागः । तत्र चतुर्णां वेदानां

अशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनि-
षदः । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो

नवाधिकशतम् । साम्नः सहस्रम् । पञ्चाशदुप-
निषदोऽथर्वणस्य ॥ ब्रह्मविद्या ॥ समीपसदनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (दिवातिकर्तव्यो व्रतभेदः । यथा, आ-
श्वलायनगृह्यकारिका ।

“प्रथमं स्यात् महानाक्षी द्वितीयश्च महाव्रतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानञ्च ततः परम्” ॥)

(मुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदाः
प्रदर्शिताः । यथा,—

“ईश-केन-कट-प्रश्न-सुख-माखूक-तित्तिरिः ॥७॥
रेतरेयश्च कान्द्योग्यं वृहदारण्यकं तथा ॥१०॥

ब्रह्म कवल्य-जावाल-श्वेताश्व हंस आरुणिः ॥१६॥
गर्भो नारायणो हंसो विन्दुर्नाद-शिरः शिखा ॥२३॥

मन्त्रायनी कैषितकी वृहज्जावाल-तापनी ॥२७॥
कालाभिरुद्र-मैत्रेयी सुबाल-क्षरि-मन्त्रिकाः ॥३२॥

सर्वसारं निरालम्बं रहस्यं वचसूचिकम् ॥३६॥

तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्त्वात्म बोधकम् ॥४२॥

परित्राट-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्याण-मण्डलम् ॥४८॥

दक्षिणाश्वरभं स्कन्दं महानारायणाऽद्वयम् ॥५३॥

रहस्यं रामतपनं वासुदेवश्च मुद्गलम् ॥५७॥

शाण्डिल्यं पौङ्गलं भिक्षं महत्शारीरकं शिखा ॥६३॥

तुरीयातीत-संन्यास-परित्राजान्तमालिका ॥६७॥

अव्यक्तोक्तान्तरं पूर्णा सूर्याक्षध्यात्म-कुण्डिका ॥७४॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥७९॥

त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भावना ॥८४॥

हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्षगण-दर्शनम् ॥९०॥

तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम् ॥९४॥
गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥९८॥

शाक्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥१०२॥

कलि-जावालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिकाः”

अत्र स्थितानामेकदेशवाचिशब्दानां विवृतिः ।

१ हंसः परमहंसः । २ विन्दुरमृतविन्दुः ।

३ नादोऽमृतनादः । ४ शिरोऽथर्वशिरः । ५ शिखा-
यर्वशिरः । ६ तापनी नृसिंहतापनी । ७ रहस्यं

शुकरहस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो नाद-
विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-
विद्या । १२ परित्राटं नारदपरित्राटं । १३ त्रिशि-
खी त्रिशिखीब्राह्मणः । १४ चूडा योगचूडामणिः ।

१५ मण्डलं मण्डलब्राह्मणः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-
मूर्तिः । १७ अद्वयं तारकः । १८ रहस्यं राम-
रहस्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शिखा

योगशिखा । २१ परित्राजः परमहंसपरित्राजकः ।

२२ पूर्णाऽन्नपूर्णा । २३ कटः कटरुद्रः । २४ कु-
ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावालः । २६

गणः गणपतिः । २७ दर्शनं जावालदर्शनम् । २८
अग्निहोत्रकं प्राणाग्निहोत्रम् । २९ कलिः कलि-
सन्तरणम् । ३० रहस्यं सरस्वतीरहस्यम् ॥

आसां मध्ये या यद्देवान्तर्गतास्ता अपि तत्रैव
प्रदर्शिताः । यथा,—

सामवेदान्तर्गताः षोडशसंख्यका उपनिषदः ।

अव्यक्तम् १ आरुणिः २ कुण्डिका ३ केनः ४
कान्द्योग्यम् ५ (या)जावालदर्शनम् ६ जावाली ७

महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणिः
११ रुद्राक्षम् १२ वचसूचिकम् १३ वासुदेवम्

१४ संन्यासम् १५ सावित्री १६ ॥ * ॥
शुक्लयजुर्वेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्यकाः

उपनिषदः यथा,—

अतीताध्यात्मम् १ ईशवास्यम् २ (जा)यावालम् ३

उप

तारसारः ४ तुरीयम् ५ त्रिशिखी ६ निरालम्बम् ७ परमहंसः ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमण्डलम् १० ब्राह्मणद्वयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ वृहदारण्यकम् १६ शाङ्खायणी १७ सुबालः १८ हंसः १९ ॥

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता द्वात्रिंशत्-संख्याः

उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधूतम् ४ एकाक्षरा ५ कठशब्दः ६ कठवल्ली ७ कलिस्तन्त्रम् ८ कालाग्रिखण्डः ९ कैवल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भः १२ तेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्तिः १५ ध्यानविन्दुः १६ नारायणः १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणामिहोत्रम् १९ ब्रह्म २० ब्रह्मविद्या २१ योगकुण्डलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगशिखा २४ वराहः २५ शरीरकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेताश्वतरः २८ सर्वसारः २९ स्कन्दः ३० सरस्वतीरहस्यम् ३१ हृदयम् ३२ ॥*

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्या उपनिषदः यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौषितकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ मुद्रला ८ बङ्गुचः ९ सौभाग्यम् १० ॥ *

अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्या उपनिषदः,

अथर्वशिखा १ अथर्वशिरः २ कृष्णः ३ गणपतिः ४ गाङ्गु ५ गोपालतापनी ६ जावालम् ७ त्रिपुरातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरिव्राजकः ११ नृसिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परिव्राजकान्नपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० महवाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डकम् २३ रामतापनी २४ रामरहस्यम् २५ वृहज्जावालम् २६ शरभम् २७ ध्यातिलम् २८ सीतार २९ सूर्यात्म ३० हृदयग्रीवम् ३१ ॥*

उपनिष्करं, स्त्री, (उपनिष्करन्ति सैन्यान्वत् । उप + निस् + कृ + घ । ऋदोरप् तु न । अपोबाधकस्य ल्युटोऽपि घस्यापवादत्वात् । यद्वा उपनिष्कीर्यते सैन्यैर्हन्यते इति । कृ + कर्मणि अप् । इदुदुपधस्येति घः ।) पुरपथः । इत्यमरः ॥ राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनिष्क्रमणं स्त्री, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप + निर् + क्रम + ल्युट् ।) राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥ निष्क्रमणनामसंस्कारः ॥

उपनीतः, पुं, (उप + नी + क्त ।) कृतोपनयनः । इति स्मृतिः ॥ (“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः” । इति रघुः । ३ । २६ ।) निकटप्राप्ते चि ॥

उपन्यासः, पुं, (उप + नि + ञस् स्तेपणे + घञ् ।) वाक्योपक्रमः । तत्पर्यायः । वाङ्मुखम् २ । इत्यमरः ॥ (“तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन” । इति शारीरकभाष्ये ॥ ६४ । ७ । विचारः । यथा, मनुः ६।३१ ।

“विश्वजन्ममिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत” ॥

“वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं प्रदशत” ॥

इति तट्टोका ।

उप

धनादीनामर्पणम् । गच्छित इति भाषा ॥
उपपत्तिः, पुं, (उपमितः पत्न्या । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया इति समासः ।) जारः । इत्यमरः ॥ नां इति भाषा । तस्य लक्षणम् । आचारहानिहेतुः पतिः । स चतुर्विधः । सार्वकालिकपराङ्मना पराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः १ । सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः २ । भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो दृष्टः ३ । कामिनीविषयकपटपटुः शठः ४ । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा, मनुः ३ । १५५ ।

“पौनर्मवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे” ॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पट् + क्तिन् ।) सङ्कतिः । निर्दृतिः । समाधानम् । सिद्धान्तः । प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः । इति वेदान्तसारः ॥ (“उपपत्तिमदूर्जिताश्रयम्” । इति भारविः । २ । १ ॥) हेतुः । यथा,—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः” ।

इत्यत्र उपपत्तिर्भिर्बहुभिर्हेतुभिरिति पक्षतायश्यायुरी ॥ सङ्कतिः । यथा,—

“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः” ।

इति भाषापरिच्छेदः ॥ १२ ॥ (उपायः । यथा माघे ।

“अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः” । सिद्धिः ।

प्राप्तिः । “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः” । इति रघुः ॥ ५ । १२ ॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम् ।) लेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपोच्चारणीयपदम् । (यथा, रघौ १६ । ४० । “तस्याः सराजोपपदं निशान्तम्” ॥) यथा वा नामोत्तरे शस्त्रैवर्मादि । समभिव्याहृतस्वार्थपोषकपदम् । यथा प्रहारादौ प्रादि । इति व्याकरणम् ॥

उपपातकं, स्त्री, (उपपातयति नरके यत् ।

उप + पत् + शिच् + ण्वुल् । यद्वा उपमितं पातकेन ।) पापविशेषः । तत्तु ऊनपञ्चाशद्विधं यथा । गोबधः १ अयान्ययाजनम् २ परदारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्यागः ५ मातृत्यागः ६ पित्र्यागः ७ एषां शुश्रूषाद्यकरणं

त्यागः । स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्वदा ब्रह्मयज्ञ-

त्यागः । अधीतवेदविस्मरणञ्च । अग्नित्यागः ९ स

तु स्मार्त्ताभिहोत्रत्यागः । सुतत्यागः १० स तु

तस्य संस्कारभरणाद्यकरणम् । परिवर्त्तिता ११

सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य ।

परिवेदनं १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्त्वे कनि-

ष्ठस्य । तयोः कन्यादानं १३ तयोर्याजनं १४ तत्तु

तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम् । कन्याया दूषणं

१५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिना रुद्धणम् ।

अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत् । वार्द्ध्यं १६

तत्तु निषिद्धद्विजिवनम् । व्रतलोपः १७ स तु

ब्रह्मचारिणो मैथुनम् । तडागविक्रयः १८ आराम-

विक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१

ब्राह्मता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम् । बान्ध-

वत्यागः २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियत-

उप

वेतनग्रहणपूर्वमध्यापनम् । भृताध्ययनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्वकाध्ययनम् । अपगणानां विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्मणेन विक्रयः । सर्वाकरेखधीकारः २७ स तु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकारः । महायन्त्रप्रवर्त्तनं २८ तत्तु महतां उदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्त्तनं अथवा तैलादियन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च । ओषधिहिंसनं २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाशः । स्वाजीवः ३० स तु भार्यादिस्त्रीणां वैश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनम् । अभिचारकर्म ३१ तत्तु श्येनादिना यज्ञेन अनपरादस्य मारणम् । मूलकर्म ३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् । इन्धनार्थमशुष्कद्रुमाणां क्लेदनं ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भः ३४ स तु अनानुरस्य देवपितृव्यद्वेषमन्त्रेण पाकाद्यनुष्ठानम् । निन्दितान्नस्य भक्षणम् ३५ तत्तु लशुनादेः सङ्घनिक्रया अथवा गणकदेवततस्काराद्यन्नभक्षणम् । अनाहिताग्निता ३६ सा तु समर्थस्य श्रौतस्मार्त्ताग्रपरिग्रहः । स्तेयं ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम् । देवर्षिपितृणां ऋणाशोधनं ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धशस्त्रशिष्टाणाम् पाषण्डशास्त्राभ्यासो वा । कौशील्यक्रिया ४० सा तु तौर्थ्यत्रिकस्य सततानुष्ठानम् । धान्यस्तेयं ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ४४ स्त्रीबधः ४५ शूद्रबधः ४६ वैश्यबधः ४७ क्षत्रियबधः ४८ नास्तिक्यम् ४९ तत्तु अदृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः । नास्ति परलोक इति वा । इति मनुः श्रूलपाणिञ्च ॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपपापं, स्त्री, (उपमितं पापेन ।) उपपातकम् । इति स्मृतिः ॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे पुरम् ।) शाखानगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपपुराणं, स्त्री, (उपमितं पुराणैः ।) व्यासकृताष्टादशपुराणसदृशानामुन्यादिप्रणीताष्टादशपुराणम् । यथा,—

“अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि ।

आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम् ॥

तृतीयं वायवीयञ्च ३ कुमारं च भाषितम् ।

चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षान्नन्दीशभाषितम् ॥

दुर्वाससोक्तमाख्यं ५ नारदीयमतः परम् ६ ।

नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८ ॥

कापिलं ९ वारुणं १० शाम्भवं ११ कालिकाङ्गयमेव च १२ ।

माहेश्वरं १३ तथा कल्की १४ देवं १५ सर्वार्थसिद्धिदम् ॥

पराशरोक्तमपरम् १६ मारीचम् १७ भास्कराङ्गयम् १८ ।

अत्र देवं देवीपुराणम् । इति मलमासतत्त्ववृत्त-

कूर्मपुराणम् ॥ (एषां विस्तृतिस्त तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपपुष्पिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विकाश-

त्वम् । ऋग्भण्डसमये मुखयादानात् तथात्वम् ।)

ऋग्भण्डा । हाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । हा-

फिका २ । इति हारावली ॥

उप

उप

उप

तम् । खेचरम् । अङ्गनम् । कङ्कटम् । गन्धारी । गैरिकम् ।
 क्षितिनागः । शैलेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः खोतोऽङ्गनरट-
 ङ्गम्, राजावर्तककुम्भकौ स्फटिकया शङ्खः खटो
 गैरिकम् । कासीसं रसकङ्कपदसिकता वोलाश्च
 कङ्कुकम्, सौराष्ट्री च मता अमी उपरसा सूतस्य
 किञ्चिद्गुणैः” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
 प्रथमभागे ॥
 उपरागः, पुं, (उप + रञ्ज + घञ् ।) राजयस्तस्वन्त्रः ।
 सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ (“उपरागान्ते शशिनः समु-
 पगता रोहिणीयोगम्” । इति शाकुन्तले । निकट-
 स्थितित्वात् निजगुणादेरन्यत्रारोपणम् । यथा
 स्फटिकस्तम्भे रत्नपुष्पाणां रत्तिमारोपः ।) राजः ।
 विगानम् । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्नयः ।
 ग्रहकल्लोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
 रघौ १६ । ७ । “विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां
 मृगालिनी हैममिवोपराम्” ॥)
 उपरामः, पुं, (उप + रम् + घञ् ।) निवृत्तिः । तत्प-
 र्यायः । आरतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
 मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
 रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥
 उपरि, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः ऊर्ध्वं
 ऊर्ध्वां वा वसत्यागतो रमणीयं वा । “उपर्युपरि-
 ष्यात्” । ५ । ३ । ३१ । इति ऊर्ध्वस्योपादेशो रिप्
 प्रत्ययश्च ॥) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर
 इति भाषा ।
 (“त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाद्याः ।
 मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेख्यतीति” ॥
 इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।
 “अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
 पपात विद्याधरहस्तमुक्ता” ।
 इति रघुः १२ । ६० ॥)
 उपरिष्ठात्, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः
 ऊर्ध्वं ऊर्ध्वां वा वसति आगतो रमणीयं वा ।
 “उपरि उपरिष्ठात्” । ५ । ३ । ३१ । इत्यूर्ध्वस्य
 उपादेशो रिष्ठात्प्रत्ययश्च ॥) उपरि । ऊर्ध्वम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
 “नाथस्ताम्रोपरिष्ठाच्च गतिर्नाभुन चाम्बरे” ॥)
 उपरीतकः, पुं, शृङ्गारबन्धविशेषः । आसन बाँधन
 इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।
 “एकपादसुरौ कृत्वा द्वितीयं स्तन्यसंस्थितम् ।
 नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥
 उपरूपकं, स्त्री, (उपमितं रूपकेण ॥) नाटकविशेषः ।
 स तु अष्टादशविधः । यथा ।
 “नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
 प्रस्थानोल्लापकाव्यानि प्रेङ्गयं रासकन्तथा ॥
 संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
 दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
 अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनीषिणः ।
 विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्यं नाटकवन्मतम्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उपरोधः, पुं, (उप + रुध् + घञ् ।) अनुरोधः ॥
 (प्रतिबन्धः । “अन्येषामपि मैत्रोपजीविनां वृत्त्यप-
 रोधं करोषि” । इति महाभारते आदिपर्वणि ।
 ३ । ४५ । “तपोधननिवासिनामुपरोधो माभूत्” ।
 इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥)
 उपरोधकं, स्त्री, (उप + रुध् + ण्वल् ।) गर्भागारम् ।
 वासगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 उपर्युपरि, व्य, ऊर्ध्वोर्ध्वं । उपर उपरि इति भाषा ।
 सामीप्यम् । यथा “उपर्युपरि ग्रामम्” । इति
 व्याकरणम् ॥
 उपलः, पुं, (उपलति । उप + ल + क । यद्वा, उं
 शम्भुं पलति यः । उ + पल + अच् ।) पाषाणः ।
 (यथा,—
 “देवां द्रव्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्याम्” ।
 इति मेघदूते पूर्वमेघे १६ श्लोकः ।) रत्नम् । इति
 मेदिनी ॥ (यथा मनुः ११ । १६७ ।
 “मणिसुक्ताप्रबालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
 अयःकांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणाम्नता” ॥
 बालुका । यथा, “भिषगुपलाप्रक्षिणी नना” । इति
 ऋग्वेदे । ६ । ११२ । ३ । “उपलेषु बालुकासु”
 इति भाष्यम् ॥)
 उपलक्ष्यं, स्त्री, (उप + लक्ष् + ल्युट् ।) अजहत्-
 स्वार्थलक्षणा ।
 (“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।
 उपादानं लक्ष्यश्चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥
 यथा कुन्ताः प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । गङ्गायां
 घोषः । इत्युपलक्ष्यम्” । इति काव्यप्रकाशः ॥)
 एकपदेन तदर्थान्यपदार्थकथनम् । यथा, शुद्धितत्त्वम् ।
 “देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकादयम् ।
 निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्” ॥
 अत्र पादुकादयमित्युपलक्ष्यं द्रव्यान्तरमपि ॥
 उपलक्ष्यः, पुं, (उप + लक्ष् + ल्युट् ।) आश्रयः । अव-
 लम्बनम् ॥
 उपलधिप्रियः, पुं, (उपलधिः प्रियो यस्य ।) चमर-
 नामवनजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उपलब्धार्थः, स्त्री, (उपलब्धः अर्थो यस्याः ।) आख्या-
 यिका । इत्यमरः ॥ हितोपदेशादिकथा ॥
 उपलब्धिः, स्त्री, (उप + लभ् + क्तिन् ।) मतिः ।
 प्राप्तिः । (यथा, रघुः ५ । ५६ । “यथा हि मे स्यात्
 स्वपदोपलब्धिः” ।) ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
 महाभारते १४ । अनुगीतापर्वणि । २२ । २६ ।
 “कामन्तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः
 कामञ्च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
 अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धि-
 स्तावदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः” ॥)
 उपलभेदी, पुं, (उपलं भिनत्तीति । उपल + भिद् +
 णिनि ।) पाषाणभेदी वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अश्वभेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 उपलम्भः, पुं, (उप + लभ् + घञ् ।) उपसर्गात् खल-
 घञोरिति नुम् । अनुभवः । इत्यमरः ॥
 (यथा रघुः १४ । २ ।
 “विस्पष्टमज्ञानतया न दृष्टौ

उप

उप

उप

ज्ञातौ सुतसार्शसुखोपलम्भात्”॥)

उपलम्भाः, त्रि, (उप + लभ + क्त्वात् । “उपात् प्रश-
सायाम्” । ७।१।६। इत्यनेन सिद्धम् ।) स्तव्यः ।
स्तवोपयुक्तः । यथा उपलम्भाः साधुः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥

उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप् ।) शर्करा ।
इति मेदिनी ॥ (“सितोपला तु गोक्षीरी” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे यक्षाधिकारे ॥)
उपलिङ्ग, स्त्री, (उपमितं लिङ्गेन ।) उपद्रवः । अरि-
ष्टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (“केनचित् उपलिङ्गानि
गायता” । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छासे ॥)

उपलेपनं, स्त्री, (उप + लिप् + ल्युट् ।) गोमयादि-
लेपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।
“तत्रैव देवायतने संमार्जनोपलेपनमण्डनादिकं
कर्म समाप्तापयति” ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन ।) प्रियालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रियालवृक्षेऽस्य गुणादयो व्या-
ख्येयाः ॥)

उपवनं, स्त्री, (उपमितं वनेन ।) कृत्रिमवनम् । वा-
गान इति भाषा । तत्पर्यायः । आरामः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मेघदूते पूर्वमेघे २४ श्लोकः ।
“पाण्डुच्छायोपवनवतयः केतकेः सूचिभिर्नैः” ।

“सा केतुमालोपवना वृद्धि-
विहारशैलानुगतेव नागैः” ।

इति रघुः । १६ । २६ ॥)

उपवर्त्तनं, स्त्री, (उपागत्य वर्त्तन्ते अत्र । उप + वृत्
+ ल्युट् ।) जनपदः । जनपदसमुदायः । जनपदैक-
देशः । सजलनिर्जलस्थानमात्रम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । देशः २ विषयः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
काशीखण्डे ।

“तस्योपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् कचित्” ॥)
उपवर्षः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । हलभरतिः २
कृतकोटिः ३ अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपवर्हः, पुं, (उप + वृह + घञ् ।) उपधानम् ।
इत्यमरः ॥ वालिश इति भाषा ॥

उपवल्गिका, स्त्री, अमृतखवालता । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

उपवसथः, पुं, (उपागत्य वसन्ति अत्र । उप + वस् +
उपसर्गे वसेः इति अथप्रत्ययः ।)

ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—शतपथ-
ब्राह्मणे । ११।१।७। “तेऽस्य विश्वे देवा गृहाना-
मकृन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः” ।
यागपूर्वदिनम् ॥)

उपवस्तं, स्त्री, (उप + वस् + क्त ।) उपवासः । इत्य-
मरः ॥

उपवासः, पुं, (उप + वस् + घञ् ।) अग्न्याधानम् ।
इति मलमासतत्त्वम् । अहोरात्रभोजनाभावः ।
तत्पर्यायः । उपवस्तम् २ । इत्यमरः ॥ उपोषितम् ३
उपोषणम् ४ औपवस्तम् ५ । इति तट्टीका ॥
अस्य प्रमाणम् ।

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः” ॥

अस्यार्थः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पाप-
कर्मभ्यः । गुणाः । सर्वभूतेषु दया क्षान्तिः अन-
सूया शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्पण्यं अस्युहा
च । सर्वभोगविवर्जितः शास्त्रानुमततन्त्रगी-
तादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
निवृत्तिमाह महाभारते ।

“सायमाद्यन्तयोः रज्जोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेम्भोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” ॥

उपवासदिने वर्जनीयानि । अन्ननम् । रोचनम् ।
गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधाव-
नम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यक्षा-
न्यत् बलरागद्वत् । दिवास्त्रापः । अक्षक्रीडा ।

मैथुनम् । स्त्रीणां सरागसम्प्रेक्षणस्पर्शौ । व्रतादिषु
पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सङ्गत् स्त्रीगमने न दोषः ॥
तत्पूर्वापरदिने वर्जनीयानि । कांस्यपात्रे भोज-
नम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मधुपानम् ।

लोभः । वितथभाषणम् । व्याधामः । व्याधः
दिवास्त्रापः । अन्ननम् । शिलापिष्टभक्षणम् । म-
सूरभक्षणम् । पुनर्भोजनम् । अध्वगमनम् । यानम् ।

आयासः । द्युतक्रीडा । अभ्यङ्गः । पराङ्गम् । तैलम् ।
चणकम् । कौरदूषकम् । शाकम् । अधिकद्वतम् ।
अत्यम्बुपानम् । इति एकादशीतत्त्वम् ॥ उपवासा-
सामर्थ्ये प्रतिनिधिः । स्कन्दपुराणम् ॥

“पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्” । इति ।

“भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये दयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” ॥
इति गरुडपुराणम् ॥ तदनुकल्पः ।

“नक्तं हविष्यान्नमनोदनञ्च
फलं तिलाः क्षीरमधाम्बु चाज्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वाद्य वायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च” ॥

इति वायुपुराणम् ॥
“उपवासासमर्थश्चैकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्जनानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्दिगुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

“अष्टौ तान्यव्रतग्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥
इति बौधायनः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

(“विमानैर्हंससंयुक्तीर्यान्ति मासोपवासिनः” ।
इति महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्वणि
दानकण्ठे । १६६ । ५१ ॥

“दिवोपवासी तु निशामिषाश्री
जटाधारः सन् कुलटाभिलाषी ।
अयं कषायाखण्डाददण्डः
शृङ्गाग्रणीः सर्पति विश्वभण्डः” ॥
इति ह्यास्याखण्डः ॥)

उपवाह्यः, पुं, (उत्कृष्टो वाह्यः ।) राजवाहकहस्ती ।
तत्पर्यायः । राजवाह्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(गजारोहणादिसम्मानयोग्यः । यथा, रामायणे ।
२ । ४५ । १६ ।

“धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुरादनम्” ॥

उपविषं, स्त्री, (उपमितं विषेण ।) कृत्रिमविषम् ।
तत्पर्यायः । चारं २ । गरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(पुं, पारिभाषिकविषः । यथा,—
“अर्कक्षीरं खुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः” ॥

केषाञ्चिन्मते सप्त उपविषाः । यथा,—
“अर्कसेज्जङ्घधुस्तूरा लाङ्गली करवीरकः ।
गुल्लाहिफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः” ॥

इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)

उपविषा, स्त्री, (विषमुपगता ।) अतिविषा । इत्य-
मरः ॥ अतैष इति भाषा । (अतिविषाशब्दे ऽस्या
गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

उपविष्टः, त्रि, (उप + विष्ट + क्त ।) आसीनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ वसा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये
देवीमाहात्म्ये । २१ । २८ । “उपविष्टौ कथाः
काश्चित् चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ” ॥)

उपवीतं, स्त्री, (उप + वि + इ + क्त ।) वामस्कन्धा-
र्पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमरः ॥
पैता इति भाषा । (यदुक्तमुपनिषदि ।

“ऊर्ध्वान्तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते” ॥
देवलश्चाह ।

“यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नवतन्तवः” ।
तद्वयमेव सर्वदा धारणीयं उत्तरीयवस्त्राभावे तु
तत्तितयं धारणीयम् । यदुक्तम् ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्रालाभेऽतिदिश्यते” ॥
तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः । २ । ४४ । यथा,

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्वैवृतं त्रिवृतम् ।
शण्डसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्” ॥
यथा, माघे । १ । ७ ।

“कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुचकैः” ।
“सुक्तायज्ञोपवीतानि विभक्तौ हैमवल्कलाः” ।
इति कुमारः । ६ । ६ ॥)

उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन ।) प्रधानवेदातिरिक्त-
वेदः । स चतुर्विधः । आयुर्वेदः १ धनुर्वेदः २
गान्धर्ववेदः ३ स्थापत्यवेदः ४ । इति श्रीभागवतम् ॥

उपवेशनं, स्त्री, (उप + विश + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वैसन इति भाषा । अस्य गुणाः । मेदोदीप्तिक्षेप-
सौकुमार्यसुखकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उपयात्रः, पुं, (उपमितो व्याघ्रेण ।) चित्रकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चितावाघ इति भाषा । (स्त्री,
व्याघ्रस्य समीपे इति । शार्ङ्गलसमीपम् ॥)

उपशमः, पुं, (उप + शम् + घञ् ।) शमता । तत्प-
र्यायः । शमः २ शान्तिः ३ शमथः ४ दृष्टान्त्यः
५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १ ।

उप

पौष्टोपाख्याने । ३ । १२० । “न हि मे मन्युरद्यापि उपशमं गच्छति” । तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ । १५ । “तथायमपि क्षतकर्तव्यः संप्रति परमा-मुपशमनिष्ठां प्राप्तः” ॥

उपशयः, पुं, (उप + शी + अच् ।) निदानपञ्चकान्त-गतरोगज्ञानजनकः । तस्य लक्षणम् ।

“हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ विद्यादुपशयं व्याधेः स हि साव्यमिति स्मृतः” । इति निदानम् ॥ (“अस्मिन्नर्थे उपशयः पुनर्हेतु-व्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणा औषधा-हारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः” । इति चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥)

उपशल्यं, स्त्री, (उपगतं शल्यम् ।) ग्रामप्रान्तभागः । तत्पर्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ॥

(यथा रघौ १५ । ६० ।

“उपशल्यनिविष्टैस्त्रैस्तुर्हारमुखी बभौ” ॥

“भ्रमंश्च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य” । इति दशकुमारः ॥)

उपश्रायः, पुं, (उप + शी + घञ् ।) पर्यायश्रयनार्थकः । प्रहरिकादीनां क्रमेण श्रयनम् । तत्पर्यायः । वि-श्रायः २ । इत्यमरः ॥

उपश्रुतं, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-कृतम् । इत्यमरः ॥

उपश्रुतिः, स्त्री, (उपश्रूयते । उप + श्रु + क्तिन् ।) दैवप्रश्नः । यथाह हारावली ॥

“नक्तं निर्गत्य यत् किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः ।

श्रूयते तद्विदुर्धारा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्” ॥

(उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् ।

उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात् तथात्वम् ॥)

उपशुम्भकः, पुं, (उप + शुम्भ + क्त्वाल् ।) आधि-क्यम् । यथा । उच्चैःश्रवादीन् तेजोभागोपशुम्भ-कतया प्रत्यक्षयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचि-न्तामणिः ॥

उपसंग्रहः, पुं, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह् + अप् ।) पादस्पर्शपूर्वकनमस्कारः । तत्प-र्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ । कीचकवधपर्वणि । १६ । १५ ।

“उपातिष्ठन्महाबाहुः पथ्यङ्के सोपसंग्रहे” ॥)

उपसंग्राह्यं, त्रि, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह् + क्त्वाल् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवाद्यम् । पादे गृहीतव्यम् । इति हलायधुः ॥

(यथा मनुः । २ । १३२ ।

“भ्रातृभार्यापसंग्राह्या सवर्णाऽह्यह्यपि” ॥)

उपसंयामं, स्त्री, (उपसंवीयतेऽनेन । उप + सम् + यो + क्तवल् ।) इति ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा सुगन्धोद्वे शब्दसंज्ञायाम् ।

“वर्हिर्ह्योगोपसंयामे” ॥)

उपसंहारः, पुं, (उपसंहरणम् । उप + सम् + ह + क्त्वाल् ।) अन्तः । शेषः । यथा ।

उप

“उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्त्तनाच्च” ।

इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितुल्यलिखनम् ॥

(एकत्रीकरणम् । सन्ध्याहरणम् ॥)

उपसत्तिः, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमाच्चम् ।

प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥

उपसद्, पुं, (उप + सद् + क्तिप् ।) अग्निविशेषः ।

यथा । वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

“गार्हपत्यो दक्षिणाम्निस्तथैवाहवनीयकः ।

एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्या शेषाश्चोपसदस्तयः” ॥

(स्त्री, यज्ञभेदः । आश्वलायने ४ । ८ । १ “अथोपसद्भिः प्रचरति” । इति । समीपस्थिते व्याचलिङ्गः ॥)

उपसदनं, स्त्री, (सदनस्य गृहस्य समीपे । यद्वा, उप + सद् + ल्युट् ।) गृहसमीपम् ॥ (यथा रामायणे १ । ५० । १६ ।

“धन्योऽस्मानुग्रहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥

यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह” ॥

उपसेवनम् । प्राप्तिः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।

“तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येवस्त्रकर्मणि” ॥)

उपसन्नः, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपनतः । उप-स्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १२ ।

मोक्षधर्मपर्वणि । २८७ । १२ ।

“ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्माधीहि भोः” ॥)

उपसम्पन्नः, त्रि, (उप + सम् + पद् + क्त ।) यज्ञार्थ-हृतपशुः । तत्पर्यायः । प्रमीतः २ प्रोक्षितः ३ ।

पाकेन रूपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादिः । तत्पर्यायः ।

प्रणीतः २ । इत्यमरः । पर्याप्तः । संस्कृतः । प्राप्तः ।

मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८१ ।

“ओत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥)

उपसरः, पुं, (उप + ह + अप् ।) स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-वादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोगः । तत्प-र्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः ३ । ३ । ७१ । “प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् गवामुप-सरः” । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । “वी-नामुपसरं दृष्ट्वा” । अत्र जयमङ्गलस्वाह । “वीनां उपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनम्” ॥)

उपसर्गः, पुं, (उप + हृज् + घञ् ।) रोगभेदः । (यथा, सुश्रुते । “क्षीणं ह्यनुषोपसर्गः प्रभूताः” ।) उप-ज्ञवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । ७ ।

“उपसर्गान्शेषांस्तु महामारीसमुद्भवान्” ।)

धातोः पूर्ववर्त्तिविंशतिसंख्यकप्राद्यथयम् । यथा ।

प्र । परा । अप । सम् । नि । अव । अनु । निर् ।

दुर् । वि । अधि । सु । उत् । परि । प्रति ।

अभि । अति । अपि । उप । आह । अस्य

प्रमाणम् ।

“निपातास्त्रादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्तु प्रादयः ।

द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” ॥

स त्रिधा । “धात्वर्थं बाधते कश्चित्” । यथा

आदत्ते । “कश्चित्तमनुवर्त्तते” । यथा प्रसूते ।

“तमेव विशिनष्टान्यः” । यथा प्रणमति । “उप-सर्गगतिस्त्रिधा” । अपि च ।

“उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

नीद्वाराहारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्” ॥

उप

इति सुगन्धोद्वेटीकायां दुर्गादासः ॥

उपसर्जनं, स्त्री, (उप + हृज् + ल्युट् ।) प्रधानभिन्नम् ।

तत्पर्यायः । अग्रधानम् २ अग्रायाम् ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ६ । २११ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते” ॥

(विशेषणम् । त्यागः । उपव्रतः । यथा अनध्याय-प्रकरणे मनुः,—

“निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषामुपसर्जने” ॥)

उपसर्पकः, त्रि, (उप + हृप् + क्त्वाल् ।) उपसर्पण-कर्त्ता । उपासकः ॥

उपसर्था, स्त्री, (उप + हृ + उपसर्था काल्या प्रजने

इति साधुः ।) प्राप्तगर्भग्रहणकाला गौः । ऋतु-मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥

कालप्राप्ता ३ हृषरता ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

उपसार्थः, त्रि, (उप + हृ + क्त्वाल् ।) समीपगमनीयः ।

(यथा, पाणिनिः ३ । १ । ०४ । “प्रजने काल्येति किम्

उपासार्था काशीप्राप्तव्या इत्यर्थः” ॥)

उपसूर्यकं, स्त्री, सूर्यसुपगतं उपसूर्यं स्वार्थं कन् ।

चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इवार्थं कन् ॥

चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इत्यमरः ॥

उपसृष्टं, स्त्री, (उपसृज्यते स्म इति । उप + हृज् + क्त ।) मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपसर्गग्रस्ते

त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः” ॥

(ग्रहोपसृष्टश्चन्द्रादिः । यथा मनुः,

“नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मर्थं नभसोगतम्” ॥

व्याप्तम् । यथा, रघुः “रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं

मुमुक्षुः” ॥)

उपस्कारः, पुं, (उप + हृ + अप् समवाये चेति सुट् ।)

व्यञ्जनादिसंस्कारार्थधन्याकसर्षपपिष्टादिः । वेसार

वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । वेसवारः २ ।

इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्कारान् ।

उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीवज्जलाः स्त्रियः” ॥)

गृहवासोपकरणम् । तच्च दृषदुपलसूपादि ।

कनककुण्डलहारादि । इति श्रीकृष्णार्कालङ्कारः ॥

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“गृहोपस्कारवाद्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुक्लं तत्परिकीर्त्तितम्” ॥

(तथा च मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चूक्षीपेष्ण्युपस्कारः” ॥

“सज्जोपस्कारभेषजः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥)

उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । त्वेभिनी

इति भाषा ॥

उपस्थः, पुं, (उप + स्था + क ।) लिङ्गम् । भगः ।

क्रोडः । इति मेदिनी ॥ (“रथोपस्थउपाविशत्” ।

इति गीतायां १ । ४६ ।) शुद्धहारम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १२५ ।

“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्” ॥)

निकटे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

उप

उपस्थाता, [ऋ] चि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + षच् ।) भृत्यः । “प्रेष्यो भृत्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः” । इति शब्दमाला ॥ (ऋ-त्विगभेदे, पुं ॥

“भिषगद्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारस्योपशान्तये” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥

उपस्थितः, चि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपनतः २ उपसन्नः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७। “उपस्थितेयं कल्याणी नान्नि कीर्तित एव यत्” । “हैयङ्गवीनमादाय घोषट्ठानुपस्थितान्” । इति च रघुः १ । ४५ ।) भृत्यः । शोधितः । इति जटाधरः ॥ (अनार्यः । यथा पाणिनिः । ६।१।२२६। “अनुतवदुपस्थिते” अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उप-स्थितोऽनार्यः” । इति ॥)

उपस्पर्शः, पुं, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । ज्ञानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्पर्शनं, स्त्री, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणिः ॥ (यथा रामायणे २।२५।२४ । “उपस्पर्शनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तमः” ॥)

उपसत्त्वं, स्त्री, (उपगतं सत्त्वं ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । सत्त्वास्पदीभूतभूत्यादिलब्धनादि ॥

उपहतः, चि, (उप + हन् + क्त ।) नष्टः । उत्पातग्रस्तः । अशुद्रद्रव्यम् ॥ (“करव्यवज्ञोपहतं पृथक्-जनम्” । इति किराते । “किमेभिराशोपहता-त्मवृत्तिभिः” । इति कुमारे । ५।७६ ॥)

उपहसितं, स्त्री, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेदः इति । जटाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे श्य-परिच्छेदे २२८। “ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिताव-हसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितं च षड्भेदाः ॥ मधुरस्वरं विहसितं सांसृष्टिः कम्प-मवहसितं । अपहसितं साखाद्यं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्” ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहारः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) उपलौकिकद्रव्यम् । तत्पर्यायः । प्राप्तम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,— रघौ ४।८४ ।

“रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्चं पादयोः” । “बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तव्योपहारः” । इति मेघदूते पूर्वमेवे ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारे । ६।४२ ।

“ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” ॥ उपगतो हारं इति वाक्ये हारनिकटस्थद्रव्यम् । यथा,— नैषधे । १।४८ ॥

“उरोभुवा कुम्भयुगेन जटम्भितं नवोपहारेण वयस्कुतेन किम्” ॥)

उपहालकः, पुं, कुन्तलदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपहासः, पुं, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादिः । विद्रूप ठाट्टा इत्यादि भाषा । “उपहासाय किं न स्यात् असत्यङ्गो मनीषिणाम्” ।

उपा

इति मलमासतत्त्वम् ॥ (तथा, रघुः । १२ । ३७ । “फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्” ॥) उपङ्करं, स्त्री, (उपङ्करन्त्यत्र । उप + कृ + घ ।) नि-ज्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८।६।२८। “उपङ्करे गिरीणाम्” ।) निकटम् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्म्मोप्रवाहैर्जाङ्गयाः समानीतमुपङ्करम्” । इति महाभारते । ३। कुण्डलाहरणपर्वणि ६०८।४॥ “सर्वानाङ्गय उपङ्करं वैद्यान्” । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छासे ॥)

उपङ्करः, पुं, (उप + कृ + घ ।) रथः । इत्युणादि-कोषः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १।८७।२ । “उपङ्करेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन-चित्पथा” ॥)

उपांशुः, पुं, (उपगतो अंशवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥

“जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिदेवागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ॥ इत्यागमः ॥ (निगूढे वाच्यलिङ्गः । यथा, महा-भारते । १।३।१६ । “अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कश्चिदर्थं अभियाचेत् तस्मै दद्यादयम्” ॥)

उपांशु, व्य, विजनम् । रघुः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८।१८ । “परिचेतुमुपांशु धारणां कुश-पूतं प्रवयास्तु विष्टरम्” ॥)

उपाकरणं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + ल्युट् ।) संस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरः ॥ पशूनां संस्कारपूर्वकहननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १०।४ । “उपाकरणकालेऽश्व-मानीय” ॥)

उपाकर्म, [न्] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा मनुः । ४।११६ ।

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्” ॥) उपाकृतं, चि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपद्रुतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृतः, पुं, (उ + आ + कृ + क्त ।) यज्ञे अभि-मन्त्रा हतः पशुः । इत्यमरः ॥ (“अनुपाकृतमांसानि देवान्नि हवींषि च” । इति मनुः ।) उपद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपाख्यानं, स्त्री, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व-वृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा,—

“सर्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

“बृहन् नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम्” । इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥

“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रं भारतसंहिताम् । उपाख्यानविना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः” ॥ इति महाभारते १।१।१०९ ॥)

उपागमः, पुं, (उप + आ + गम् + अप् ।) स्वीकारः । निकटगमनम् । इत्यजयः ॥

उपा

उपाग्रहणं, स्त्री, (उप + आ + ग्रह् + ल्युट् ।) उपा-करणम् । संस्कारपूर्वकवेदग्रहणम् । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥

उपाङ्गः, पुं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्प-र्यायः । पत्रावली २ पत्रलेखा ३ पत्राङ्गुलिः ४ पुण्ड्रः ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ । इति जटा-धरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा-भस्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ॥)

उपात्तं, चि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,— “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ॥ नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलं श्रुतिम्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वविज्ञावाल्भविष्यपुराणवचनम् ॥ उपात्तः, पुं, (उप समीपे आत्तः ।) निर्ममदहस्ती । इति हलायुधः ॥

उपात्ययः, पुं, (उप + अति + इ + अच् ।) उपगतस्य अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतो लोक-व्यवहाराच्च व्यतिक्रमः । अतिक्रमः । क्रमोल्लङ्घ-नम् । द्वयोः पर्यायः । पर्यायः २ अतिपातः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनिः ३।३।३८ । “परा-वनुपात्यय इणः” ॥)

उपादानं, स्त्री, (उप + आ + दा + ल्युट् ।) स्वस्व-विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (ग्रहणम् । “स्यादात्मणोऽप्युपादा-नात् एषोपादानलक्षणा” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ न्याय-मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञानञ्च ॥

उपादेयः, चि, (उप + आ + दा + यत् ।) ग्राह्यः । उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ॥

“भवे सौख्यं हित्वा शममुखमुपादेयमनघम्” । इति शान्तिशतके । १।२१ ।) विधेयकर्म । इति तिथितत्त्वम् ॥

उपाधिः, पुं, (उप + आ + धा + क्ति ।) धर्मचिन्ता । कुटुम्बव्यापृतः । इत्यमरः ॥ क्लृप्तम् । (यथा रामा-यणे २।१११।२६ ।

“उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः” ।) विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“पदार्थविभाजको-पाधिमत्तम्” । इति मुक्तावली । ८ ।) नामचिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यव्यापकत्वे सति हेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् वह्निरित्यत्र आर्द्रकाष्ठं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । व्यभि-चारस्यानुमानम् । अलङ्कारमते जातिगुणक्रिया-यदृच्छास्वरूपः ॥

उपाध्यायः, पुं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वेदैक-देशाध्यापकः । यथा,—

“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इति भविष्ये २ अध्यायः ॥ मानवे २।१४५ स्त्रीके च ॥

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्याः । इडश्रुति-सूत्रे अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा

उपा

डीधिति घञ्। टाप्। अथापिका। विद्योप-
देशिनी। इत्यमरः॥

उपाध्यायानी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी॥ “मातुलोपा-
ध्याययोरानुक् वा” इत्यानुक्।) उपाध्यायपत्नी।
इत्यमरः॥ (यथा महाभारते १. ३. ६६। “स एव-
मुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्”॥)

उपाध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी। आनुगभाव-
पत्ने सिद्धम्।) अध्यापकभार्या। इत्यमरः॥

उपानत्, [ह] स्त्री, (उपनहते पादावनया। उप +
नह + क्तिप्। “नहिति हृषीति”। ७. ३. १२६।
पूर्वपदस्य दीर्घः।) चर्मादिनिर्मितपादकोषः।
जुता इति भाषा। तत्पर्यायः। पादुका २ पादूः
३। इत्यमरः॥ पादयतिरेकेणात्पोपानदहन-
निषेधो यथा,—

“नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ वहेत्।
श्रयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने”॥

इति मानवे ४। ७४॥ “ग्लहं विना कदाचिदपि
परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत्। स्वयमि-
त्यभिधानात् आत्मोपानहौ पादयतिरिक्तेन
हस्तादिना देशान्तरं न नयेत्। श्रयावस्थितश्च
न भुञ्जीत हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न
खादेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा नैषधे ११। १२३।

“कृतावहोरस्य हयादुपानहौ”।

“अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपपातकृत्।

पादाभ्यामनुपानङ्गां सदा चक्रमणं गृह्याम्”॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः॥)

उपान्तः, त्रि, (उपगतोऽन्तात्।) निकटम्। इति

हेमचन्द्रः॥ (“दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्”।

इति कुमारे ३। ६६। “उपान्तवानीरुष्टहाणि

दृष्ट्वा”। इति रघुः १६। २१। “श्रयोपान्तनिविष्ट-

सस्मितमुखी”। इति साहित्यदर्पणे ३५ परि-

च्छेदे॥)

उपायः, पुं, (उपायतेऽनेन। उप + अय + घञ्।)

राजादीनां शत्रुवशीकरणहेतुचतुष्टयम्। यथा।

साम १ दानम् २ भेदः ३ दण्डः। इत्यमरः॥ उप-

गतिः। इति मेदिनी॥ स्वार्थसम्पादकः। साध-

नम्। यथा,—

“उपायतः समारम्भाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः।

उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप”॥

इति वक्रिपुराणे पृथूपारख्याननामाध्यायः॥

(“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः”।

इति हितोपदेशे। तथा, माघः २। ५४।

“चतुर्थोपायसाधे तु रिपौ सान्त्वमप्रक्रिया”।

“सर्वोपायैस्तथा कुर्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः”।

इति मनुः ७। १७७। चेष्टा। यत्नः।

“वैयैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः”।

इति मनुः ८। ४८।

“अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यासम्भाषेत्युपायः”।

“उपायः पुनः कारणादीनां सौख्यमभिधानं च

सम्यक् कार्याकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां कार्या-

भामिनिर्वर्तकः इत्यतोऽभ्युपायः कृतोपायार्थो-

उपा

उल्लि न च विद्यते तदात्वे कृताचोत्तरकालं फलं
फलज्ञानुबन्ध इति जातं दशविधम्”।

इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपायनं स्त्री, (उपेयते उपायते वा। उप + इण् वा

अय + ल्युट्।) उपहारः। उपलौकिकद्रव्यम्। इत्य-

मरः॥ (यथा, कुमारः २। ३७।

“तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः”॥)

व्रतादिप्रतिष्ठा। इति स्मृतिः॥ समीपगमनम्॥

(यथा ऋग्वेदे २। २८। २।

“उपायन उषसां गोमतीनाम्”॥)

उपार्जनं, स्त्री, (उप + अर्ज्ज + ल्युट्।) अर्जनम्।

धनाद्याहरणम्। (यथा, रामायणे ५ काण्डे।

“शस्त्राणां सरथानाञ्च कृत्वा सम्यगुपार्जनम्”॥)

“सत्वहेतुभूतव्यापारः”। इति स्मृतिः॥

उपालम्भः, पुं, (उप + आ + लम् + घञ्। “उपसर्गात्

खलघञोः” इति नुम्।) दुर्वाक्यम्। इति हला-

युधः॥ स च गुणाविक्रयेन स्तुतिपूर्वकः। यथा,

महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितमिति। निन्दा-

पूर्वकश्च। यथा बन्धकौसुतस्य भवतस्तदिदमुचित-

मिति भागुरिः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

(“उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं यथापूर्वमहे-

तवो हेत्वाभासा व्याख्याताः”। इति चरके वि-

मानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपावृत्तः, त्रि, (उप + आ + वृत् + क्त।) अमशा-

न्यथे पुनः पुनर्भूमौ लुठितान्वः। इत्यमरः। नि-

वृत्तः। तथाचैकादशीतत्त्वे।

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गृहैः सह।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः”॥

उपासकः, पुं, स्त्री, (उपास्ते सेवते यः। उप +

आस् + एवुल्।) दिजातिसेवकत्वादस्य तथात्वम्।)

शूद्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

उपासकः, त्रि, (उपासते इति। उप + आस् +

एवुल्।) उपासनाकर्त्ता। (यथा, वेदान्ते।

“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।

उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना”॥)

स च. पञ्चविधः। वैष्णवः १ शाक्तः २ शैवः ३

सौरः ४ गणपत्यः ५। त्रिविधश्च यथा। दिव्यः १

वीरः २ पशुः ३। इत्यागमः॥ अपि च।

सात्त्विकः १ राजसिकः २ तामसिकश्च ३॥

उपासङ्गः, पुं, (उपासज्यन्ते शरा अत्र। उप + आङ्

सङ्ग + घञ्।) तूष्णीरः। इत्यमरः॥ (यथा,

महाभारते ४। उत्तरस्य अस्त्रदर्शने ४०। ६।

“इमे च कस्य नाराचा सहस्रं लोमवादिनः।

समन्तात् कलधौताया उपासङ्गे हिरण्यये”॥)

उपासनं, स्त्री, (उपास्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अत्र। उप

+ अस्य क्षेपे + अधिकरणे ल्युट्।) शुश्रूषादिपत्ते

आस भावे + ल्युट्।) शराभ्यासः। (यथा

रामायणे २। ६७। २१।

“श्रूयते तज्जनिर्घोष इव शस्त्राणामुपासने”।)

शुश्रूषा। इत्यमरः॥ (“नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तो-

पासनेन”। “उपासनानि शाखिल्यविद्यादीनि”।

इति च वेदान्तसारे।) विहिंसनम्। इति विश्वः॥

उपा

आसनम्। इति मेदिनी॥

(“मङ्गल्योपासनं शूलं वृद्धिदं यस्यनापहम्”।

इति चक्रप्राणिस्तत्रयगुणे गुणानां क्रियाभि-
धानादिवर्गे॥)

उपासना, स्त्री, (उपासनमिति। उप + आस् +

युच् + टाप्।) सेवा। तत्पर्यायः। वरिवस्था २

शुश्रूषा ३ परिचर्या ४ उपासनम् ५। इत्यमरः॥

(“न विष्णुपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुत्रचित्।

न विष्णुदीक्षा नित्यास्ति शिवस्यापि तथैव च॥

गायत्र्युपासना नित्या सर्ववेदैः समीरिता।

यथा विना त्वधःपातो ब्राह्मणस्यास्ति सर्वथा॥

तावता कृतकृत्यत्वं नान्यापेक्षा द्विजस्य हि।

गायत्रीमात्रनिष्ठातो द्विजो मोक्षमवाप्नुयात्॥

कुर्यादन्वयं वा कुर्यात् इति प्राह मनुः स्वयम्।

विहाय तान्ता गायत्रीं रिष्णुपास्तिपरायणः॥

शिवोपास्तिरतो विप्रो नरकं याति सर्वथा।

तस्मादाद्युगे राजन् गायत्रीजपतत्पराः॥

देवीपादाम्बुजरता आसन् सख द्विजोत्तमाः”॥

इति श्रीदेवीभागवतम्॥

सत्यपि ईश्वरे न हि तस्य सर्वैश्वर्यवत्त्वात्

सर्वतः पूर्णकामत्वाच्च उपासनयात्ममिति वाच्यम्।

यतः सर्वेषामपि भूतजातानामविदितात्मतत्त्वा-

नामपि स्वस्वोत्पत्त्यादिकारणे अलक्षितत्वेनापि

प्रीतिरिति नैसर्गिकी वृत्तिरेव। परं यदि च

रजस्तमोभ्यामन्वीभूतानां सुतरामात्मानात्मविवेक-

विहीनानामज्ञमनुष्ठानामविद्याकामकर्मकलुषी-

कृते चित्ते नित्यमुक्तशुद्धबुद्धसभावः प्रशान्तविमल-

ज्योतिःस्वरूपः स सर्वभूतान्तरात्मा न सम्यक्

प्रतिभाति। तथा च आत्मस्वरूपमज्ञानमपि

सर्वोऽपि जनः स्वभावगतैव परमप्रीत्यात्मानं

भजते नोचेत् कथमात्मज्ञानविमूर्धोऽपि अनेनैव

मे श्रेयो भविता अस्मिन् कृतेऽहं सुखी भवेयम्

इत्याकारेण सर्वथा आत्मसुखोत्पादनाय प्रयतते?

तस्य सर्वान्तरात्मत्वात् सर्वैरपि जीवैः सह

नित्यसम्बन्धवत्त्वाच्च। यद्यपि तस्मिन् नित्यानन्द-

स्वरूपे भगवति परमेश्वरे एकान्तप्रीतिकरणमेव

तदुपासनं तथापि सर्वलोकमोहप्रदायिन्यां ज्ञा-

नावरणकारिण्यामविद्यायां सत्यां कुतः सा सर्व-

सुखप्रदातापत्रयच्छेत्री परमा प्रीतिरनुभवनीया?

अतस्तस्या आत्मज्ञानविलोपिन्या मलिनसत्व-

गुणाया रजस्तमःप्रधानाया अविद्यायाः प्रणाश-

नार्थमेवावश्यमुपासना करणीयेति सर्वेषामपि

शास्त्राणां सारमतमिति बोध्यम्। परन्तु सबल-

दुर्बलाद्यधिकारिभेदेन उपासनाया अपि प्रभेद-

उपदिष्टस्तत्त्वदर्शिभिः। यदि च मनुष्याणां नि-

श्रेयसार्थं बहवः पश्यान्ः स्वमतानुसारेण शा-

स्त्रद्विरुपदिष्टास्तत्रापि आत्मज्ञानमेवाविद्या-

नाशनायात्ममिति वेदान्त-भगवद्गीता-पातञ्जल-

साङ्ख्यदिज्ञानशास्त्रोपदेष्टृणां प्रशस्तमतमित्येव

दृश्यते। वस्तुतस्तु तज्ज्ञानमेव मुक्तोः साक्षा-

त्कारणमित्यत्र नैव केषांचिदपि संशयवसरः।

किन्तु नैव योगाभ्यासादृते प्रायेण तत्त्वज्ञान-

उपा

स्योत्पत्तिः । विशेषतः शोकमोहनिमग्नयार्जुनाय स्वयं भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

“प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना ।
अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥
तथा च श्रीमद्भगवते । ३ । २५ । १३ ।

“स्मात्तरे देवभूतिं प्रति कपिलोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिर्यञ्च दुःखस्य च सुखस्य च” ॥

योगाद्यपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन बद्धा सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेषु-
नाप्यविदुषा संसारासक्तमनसा समाचरणीयः ॥
ननु “ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” । “विद्य-
यामृतमश्नुते” । इत्यादौ सति कथं क्रियायोग-
एवारम्भणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् ।
किन्तु लोके हि अज्ञाभक्तिपस्यादिषु सात्त्विक-
राजसतामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्याविमो-
हितानां स्वस्वगुणानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य
शोचांस्तान् प्रत्यनुकम्पाविद्योत्याभिमानमोहरा-
गदेषादिपरिहरणेन शूनैः शूनैः सत्त्वशोधनार्थं
महात्मभिः शास्त्रज्ञैरादौ क्रियायोगएव वि-
हितः । कीदृश्यस्तेषां गुणानुसारिण्यः प्रवृत्तय-
स्तादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्यं वा
किमिति चेत् अवधार्यताम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । ३-१३ ॥

“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत ! ।
अज्ञामयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्तरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
माञ्छ्वैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्यासुरनिश्चयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । [प्रियाः ॥
रस्याः स्विग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कद्रुस्त्वलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।
यद्युच्येवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमरुष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

उपा

“कद्रुस्त्वलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः” ।
इत्यत्र “अतिशब्दः कद्रादिषु सप्तस्वपि सम्बध्यते ।
तेन अतिकटुर्निम्बादिः अत्युष्णोऽतिलवणोऽत्यु-
ष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः
कङ्गुकोद्रवादिः अतिविदाही सर्षपादिः” ॥ इति
स्वामी । अमेध्यम् अपवित्रम् ॥ यद्ययं यजनीय-
मर्चनीयमिति यावत् ॥ फलमभिसन्धाय उद्दिश्य
इज्यते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणादिभ्यो न
रुष्टं दत्तमन्नं यद्वा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यभोज्या-
दिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं शास्त्रोक्तवि-
धिभ्यः ॥ अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति ॥
नन्वेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषानुष्ठेयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासायां
ब्रूमः ॥ यथा, पातञ्जले ।

“तपःसाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” ॥
तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, सा-
ध्यायः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणि-
धानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपे-
क्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमार्त्तण्डवृत्तिः ।

यद्यप्यत्र चान्द्रायणादीति तपसोऽर्थो व्याख्यातः
किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तच्च
कायिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।

“देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं श्रौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
साध्यायाभ्यासनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकृत्यादिभेदेन
तपःकर्माण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१८ ॥

“अद्वया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च अशेषतः कर्माणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्या-
दिकं कर्त्तव्यं वेति जातसंश्रयमर्जुनं प्रति भगवत-
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-१० ॥

“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राज्जर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सङ्ग्रासः कर्मणो नोपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः ॥

उपा

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न देष्टुं कुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्रसंश्रयः” ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्त्तव्यं नियतं नित्यमित्यर्थः ॥
फलतः न हि देहधारिणामशेषतः कर्मणस्त्यागः
सम्भवेत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥
“न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामेव न हि सञ्जा-
सिनां कदाचित् फलसम्बन्धः । तत्रैव । १८ । १२ ॥
“अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सञ्जासिनां क्वचित्” ॥
अतः काम्यानां कर्माणां परित्यागस्तथा सर्वतः
फलाभिसन्धानत्यागपूर्वस्य ईश्वरार्पणपरस्य वा
नित्यादेः कर्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रश-
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव संसार-
बन्धनच्छेत्तृत्वं राजसतामसयोऽस्तु भेदज्ञानत्वात्
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धमोहकारित्वमेव दृश्यते
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्ष्यते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
एथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् एथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत् तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सत्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥

सुतरां तेषां गुणभेदेन कर्माण्यपि एथक्त्वेनो-
क्तानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥

“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामेषुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।
क्रियते बद्धलायासं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत् तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६-२८ ॥
“मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्वसाहसमन्वितः ।
सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥
अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

एवं सति सर्वत्र हि विशुद्धसत्त्वगुणस्यैव ब्रह्म-
सिद्धये कारणत्वं बोध्यते । विशुद्धसत्त्वाश्रये
साधको हि शूनैः शूनैः भक्त्यात्मकस्य क्रियात्म-
कादेर्वा योगादेर्निरन्तराभ्यासबलात् आदिपदे-
नात्र केवलं विद्याबलाद् वेति सूच्यते । निष्कामः
सन् सत्त्वोद्रेकेणान्तःकरणस्थानि सर्वाणि पापानि
सन्दह्य तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात् । ततस्तज्ज्ञानेनात्म-
साक्षात्कारं बद्ध्वा जीवन्मुक्तो भवेत् । ततः कैवल्यं
प्राप्य नित्यानन्दमयो भवेत् ।

उपा

अतएव सर्वमङ्गलोपायीभूतस्य सत्त्वगुणस्यो-
द्रेकाय दुर्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेयान्तः-
करणेन क्रियायोगादिरूपेश्वरोपासना कार्येति
लक्ष्यते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनामते
रजस्तमोभावाः केनापि विलापयितुं शक्येरन् ।
तदभावे नितरां विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकाया सुदूर-
पराहृतैव । प्रबलरजस्तमोभ्यामस्याभिभूतत्वात् ।
एवं सति सर्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं
सात्त्विकाचरणमित्यादिसत्त्वभावाश्रयेण क्रमशः
रजस्तमोभावं विलापयन् कैवल्यकाङ्क्षी परमात्म-
साक्षात्काराभिलाषी वा साधकः कालेन परम-
सिद्धिं भ्रुवमाप्नुयादेव । परन्तु दुर्बलाधिकारिणा
प्रथमतश्चित्तस्य स्थिरत्वापादनाय काचित् स्वा-
भीष्टां भागवतीं मूर्तिमालम्ब्यैवोपासना कर्त्तव्या
अन्यथा तेषां सर्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
कारे निरञ्जने गुणातीतेऽवाङ्मनसगोचरे पर-
ब्रह्मणि चित्तधारणा विडम्बनैव । परन्त्वित्तत्र न
हि ईश्वरोपासनामुपलक्ष्य कथं पौत्तलिका-
ङ्गुलं प्रतिपादयितुं प्रयतसे इति वाच्यम् ।
महात्मनिर्ब्रह्मविद्धिः पूर्वाचार्यैर्हि—कलुषित-
चित्तानां दुर्बलाधिकारिणाम् चित्तशुद्धौ प्रथ-
मतश्चित्तस्थैर्यसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-
रूपायां प्रतिमायामुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
त्वात् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्रेकेण चित्तशुद्धि-
र्भवेत् यावन्न स्वहृदये निर्गुणपरमात्मधारणया
समाधिशक्तिर्भवेत् यावन्न तत्कथादिषु दृढा भक्तिः
रतिश्च भवेत् तावदर्चादौ आदिपदेनात्र सूर्ये
वज्रौ जले अभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । परमेवं मा मन्यध्वं यत् केवलं मृच्छिलादि-
निर्मितप्रतिमूर्त्तिमाश्रित्वैव यावज्जीवं स्थूलो-
पासना कर्त्तव्येति ॥ “आसत्वशोधनात् क्रमेण
स्वहृदये दृढतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
समाधानाच्च” । इति कालनिर्देशात् । फलतः
आदौ नित्याद्यवश्यकर्म करणीयमेव । पुरा कर्म-
ज्ञैव हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
गीतायाम् । ३ । १६-२० ॥
“तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तौ ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्मण्येव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ॥
यदा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्यां ब्रह्म-
जन्मार्जितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी
रतिरुत्पद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्मतत्त्वस्य यो-
गिनः न तदा किञ्चिदपि कर्मणा प्रयोजनमस्ति
यथा तत्रैव । ३ । १७-१८ ॥
“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वस्य मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपश्रयः” ॥
एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्माचरेत्
चेत् तत्तु केवलं लोकशिक्षार्थमेव न तु तस्य स्वा-
भीष्टसिद्धये अविवेकात्मकमोक्षभावात् सुखदुः-
खादिद्वन्द्वनिर्मुक्तत्वाच्च ।

उपा

यथा तत्रैव ३ । २१, २५ श्लोके ।
“यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
सक्ताः कर्माण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।
कुर्याद् विदांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्” ॥
किन्तु यावदस्मिन् त्रिधातुके शोणितशुक्रप-
रिणामपिण्डे शरीरे कर्त्तृत्वाद्यभिमानवान् तावत्
“ब्रह्मज्ञोऽस्मि अलं मे कर्मणा” इत्येवं मौढ्यात्
संसारसक्तोऽतत्त्वज्ञपुरुषः कर्त्तव्यं कर्म परि-
त्यजति चेत् उभयतो भश्यत एव । तथाहि योग-
वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।
“संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः ।
कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा” ॥
अतएव कर्मत्यागे प्रायशो दोषयव न तु
क्वचित् विधिर्लक्ष्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी
विधिनिषेधसापेक्षो भवितुं नार्हति सर्ववासना-
कामकर्ममयविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां
सह विदुषः कोऽपि सम्बन्धः । किन्तु अदूरद-
र्शिना मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मनुष्ठानाद्
बुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिशक्तिभगवान् वासुदेवः ।
यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २८ ॥
“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ॥
“प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्वविदो मन्दान् कृत्वविन्न विचालयेत्” ॥
भवतु अलं ब्रह्मना वागजालेन । योऽस्य विश्वस्य
आकाशवत् सर्वदा सर्वत्र ओतप्रोतरूपेण अन्त-
र्बहिर्विराजते तस्य सर्वव्यापिनः सर्वान्तर्यामिनः
परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य स्वहृ-
दये धारणाध्यानादिभिः स्थैर्यमापद्यते तावद-
र्चादेवोपासना कार्या दुर्बलाधिकारिणेत्येव
निष्कर्षः ॥ तथा हि कुलार्णवतन्त्रे ६ उल्लासे ।
“चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
अरूपं रूपिणं कृत्वा कर्मकाण्डरता नराः ।
ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः” ॥
किञ्च तत्रैव ६ उल्लासे ।
“निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्त्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः” ॥
अधिकारिभेदेनालम्बनीयोपास्यदेवस्यापि भेदः
प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ६ म उल्लासे ।
“अमौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्त्वबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम्” ॥
अपि च कति दिनानि यावत् कर्माणि कर्त्त-
व्यानि अर्चाद्यधिष्ठानेऽर्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-
त्सायां मूढान् प्रत्यनुकम्प्य तदप्युपदिदिशुः पूर्वा-
चार्याः । यथा भागवते ११ । २० । ६ ॥
“तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥
तथा, तत्रैव ३ । २६ । २५ ॥
“अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां सकर्मण्यम् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्” ॥

उपा

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः
क्रियायोगएव कर्त्तव्यः तर्हि अलं प्रमाणशत-
विस्तारेण तत्र परम्पराकर्त्तव्यमेव विधीयतामिति
चेत् अवधेहि यत्पथावलम्बनेन सत्त्वे शोधिते
सति दुर्बलाधिकार्यपि सत्वरं सबलाधिकारित्वं
याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ।
श्रीभगवानुवाच । (कपिलदेवः ।)
“योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्यधम् ॥
स्वधर्माचरणं श्रद्धया विधर्माच्च निवर्त्तनम् ।
दैवालम्ब्येन सन्तोष आत्मविचरणाचनम् ॥
ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा ।
मितमेध्यादनं शश्वद् विविक्तक्षेमसेवनम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ।
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ॥
मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि” ॥
सवीजस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः ॥ विधर्म्मा-
ल्लोकानिष्टकारित्वादिविरुद्धधर्म्मात् ॥ दैवालम्ब्येन
प्रारब्धलम्ब्येन ॥ आत्मविदिति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां
चरणसेवनम् ॥ ग्राम्यधर्म्मेति मोक्षपथं विहाय
धर्म्मार्थकामादयः ग्राम्यधर्म्मेनोच्यन्ते अतएव
ग्राम्यधर्म्मस्त्वेवर्गिकधर्म्मस्तस्माद्विद्वत्तिः ॥ मित-
मिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रद्रव्यभोजनम्
विविक्ते निर्जने क्षेमस्य मङ्गलस्य सेवनम् ॥ अस्तेय-
मचौर्यम् ॥ यावदर्थपरिग्रह इति । यावत्तार्थेन
जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं योषित्-
सङ्गराहित्यम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-
ध्ययनादिः ॥ पुरुषार्चनं परमपुरुषस्य उपासनम् ॥
मौनमिति मौनं मुनेर्ब्रताचरणं मननशीलत्वं वाचां
संयमत्वं वा ॥ आसनानां स्वस्तिकादीनां विजयः ॥
स्थैर्यं दीर्घकालमवस्थानं शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणा-
यामैः प्राणनिरोधकरणसामर्थ्यम् ॥ प्रत्याहारेति ॥
मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात्
हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
तत्रैव । ३ । २८ । ६-८ ॥
“स्वाध्यासानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।
वैकुण्ठलीलाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥
एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्यधम् ।
बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
तस्मिन् स्वस्तिसमासीनः ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्” ॥
स्वाध्यासानामिति । मूलाधारादिक्रान्तामे-
कस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम् ॥
वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादि-
भिरपरामृष्टस्य परमपुरुषस्य लीलाभिधानं
हृद्यादिव्यापारसमालोचनम् । आत्मनो मनसः
समाधानमैकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निरुद्ध-
प्राणवृत्तिः । अतन्द्रितः निरलसः ॥ विजितासनः
वशीकृतकरचरणादिसंस्थानविशेषः ॥ प्राणस्येति ।

उपा

प्रतिकूलेन विपर्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचञ्चलं चाञ्चल्यरहितं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः ॥ तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३।२।१० ॥

“मनोऽचिरात् स्यादिरजं जितश्वासस्य योगिनः । वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं धातं त्यजति वै मनम्” ॥

निरुद्धप्राणवृत्तेर्योगिनः मनोऽचिरात् वज्रिता-
पितलोहवत् अविद्याकामकर्मजनितमलं विषय-
सङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विहाय विरजं नि-
र्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना
केन कार्येण किं फलं स्यात् तत्सर्वं क्रमेण सुव्यक्तं
बोधयति । तत्रैव ३।२८।११-१२ ॥

“प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
यदा मनः खं विरजं योगेन सुसमाहितम् ।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः” ॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धार-
णया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियाकर्षणेन विषय-
संसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभि-
मानदम्भक्रोधमात्सर्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः ।
अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा यु-
ज्जानो योगी प्रथमे धारणात्मनस्वरूपां भगवतः
काञ्चित् खाभीष्टां मूर्तिं ध्यायेदित्युपदिष्टं भग-
वान् कपिलदेवः ॥ इदानीं ध्येयमूर्तिं विवृणोति ।
यथा, तत्रैव ३।२८।१३-१६ ॥

“प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाक्षणेक्षणम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
लसत्पङ्कजकिङ्कल्कपोतकौशेयवाससम् ।
श्रीवत्सवत्सवं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥
मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ।
परार्धहारबलयकिरीटाङ्गदन्तपुरम् ॥
काञ्चीगुणोत्तमसम्प्रेषिणं हृदयाम्भोजविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥
अपीव्यदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम् ।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥
कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ।
ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ॥
स्थितं ब्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाश्रयम् ।
प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्येयमूर्तेः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं
न याति तावद्भायेदिति भावः । गुहाशयं बुद्धितत्त्वे
विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं
यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः
शनैः सौकुमार्याय मूर्तिं हापयित्वा भगवत्स्व-
रणारविन्दादीन्येकैकाङ्गानि ततः साभरणान्य-
स्त्राणि ततो विलासहासादीनि च क्रमेण यथा-
विधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः ॥ ततः किमि-
त्याह । एवं चिरं ध्यात्वा योगी ब्रह्मजन्मार्जित-
सौभाग्यवशात् यदि हरौ प्राप्तभावो भक्त्या ब्रह्म-
जुदय आनन्दार्णवे भासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन्
स्थूले भगवद्रूपे वडिष्ठवत् संलग्नं चित्तं निर्गुणस्य
परब्रह्मणः स्वरूपलाभार्थं तस्मादङ्गादिस्थूलरूपाद्

उपा

वियोज्य निरालम्बनं निर्विषयं कृत्वा उपरत-
गुणप्रवाहः सन् धातुध्येयादिज्ञानाभावात् सर्वो-
पाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येव ॥
यथा तत्रैव ३।२८।३४-३५ ॥

“एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या ब्रह्मजुदय उत्पलकः प्रमोदात् ।
औत्कण्ठ्यावाप्यकलया मुञ्जर्यमान-
स्तच्चापि चित्तवडिष्ठं शनैर्वियुक्ते ॥
मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं
निर्व्याणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः ।
आत्मानमत्र पुरुषोऽथवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिरुक्तगुणप्रवाहः” ॥

ननु सुचिरं साधनेन लब्धेऽप्यात्मनि किमायातं ।
किन्तु अम एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-
बलात् यदाऽखण्डमात्मानं ईक्षते स योगी सुख-
दुःखादिकं सर्वमहङ्गारनिष्ठं पश्यति तदा देहा-
द्युपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् ।
यथा तत्रैव ३।२८।३६-३७ ॥

“सोऽप्येतया चरमया मनसो निरुत्था
तस्मिन् महिम्नावसितः सुखदुःखवाह्ये ।
हेतुत्वमसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥
देहञ्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् ।
देवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः” ॥

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निरुत्तो तत्र मनः-
संयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति शङ्कयन्
सारम्भकं प्रारब्धवोजमेवेत्यर्थः देहादेः स्थिति-
कारणमित्याह । तत्रैव ३।२८।३८ ॥

“देहोऽपि दैववशः खलु कर्म यावत्
सारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
खप्रं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः” ॥

ननु यदि परब्रह्मलाभायात्मसाक्षात्कारात्तमेव
चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते
तस्मिन् सति कथं यथा कर्माङ्गरे प्रवर्त्तयसे
इति चेत् न कर्मविद्ययोरधिकारिभेदात् आदा-
वीश्वरार्पितकर्मणा निष्कामकर्मणा वा चित्त-
शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्यत्राधि-
कारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्मणोः पृथक् प्रदर्शयामि
तत्त्वज्ञानमुपदिष्टान्तं भगवन्तं वासुदेवं पृष्टवान्
जातसंशयोऽर्जुनः । यथा गीतायां ३।१-२ ।
“ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥
यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्” ॥

हे जनार्दन ! चेदयदि ते कर्मणः सकाशात्
बुद्धिर्विधः ज्ञानमिति यावत् ज्यायसी गरीयसी
मता तर्हि कथं मां घोरे कर्मणि नियोजयसी-
त्यन्वयः । यामिश्रेण ज्ञानकर्मणोर्मिश्रीभूतेन
वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

उपा

त्सोरर्जुनस्य संशयं निराकुर्वन्नाह भगवान् वासु-
देवः । तत्रैव ३।३-४ ॥

“लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नमः ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽप्नुते ।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ॥

“अतः सम्यक्चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं
वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा
चित्तशुद्धभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणा-
मिति । कर्मणां अनारम्भात् अननुष्ठानात् नै-
ष्कर्म्यं ज्ञानं नाप्नुते न प्राप्नोति । ननु “चेतमेव
प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति श्रुत्या
संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि संन्यासादेव मोक्षो
भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति । न च
चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात्
सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तट्टी-
काकृत् पूज्यपादश्रीधरस्वामी ।

ननु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्त-
शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्नुयात्
किन्तु भक्तिबलेनापि सत्त्वं संशोद्धाचिरादेवा-
विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि ब्रह्म शास्त्रेषु
दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिक्यं प्रद-
र्शितं महात्मभिरतो ब्रह्मप्रयाससाध्यं कर्माङ्गरे
विहाय भक्तिपथाश्रय एव गरीयान्निश्रेयसार्थ-
मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्चा-
दावर्चनादिक्रियायोगसाध्यत्वाच्च । किञ्च पुरुषाणां
निश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गचयं मुक्ता न ह्यपरः
पन्थाः कापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भा-
गवते ११।२०।६-८ । तत्त्वज्ञानसमुद्भवं प्रति-
यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्वया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥
निर्विस्मानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विस्सचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विस्सो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” ॥
यदृच्छया दैवगत्या । न निर्विस्सो न प्राप्तनिर्वेदः ।

अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष्य ज्ञान-
कर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।
२० अध्याये २६ ॥

“स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्त्तितः ।
कर्मणां जातशुद्धानां अनेन नियमः कृतः” ॥

यथा तत्त्वज्ञानार्थी निष्कृतसात्त्विककर्त्ता प्रथ-
मतः केवलं अविद्याकर्मनिर्हारादीनुद्दिश्य निष्का-
मकर्मानुष्ठानमाचरति न जातशुद्धिशुद्धसत्त्वो-
ऽधिरूढयोगो योगीव सहसा भेदबुद्ध्यादिकं परि-
हृतुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगाश्रयिणो-
ऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानं निर्गुण-
भक्ता इव भगवत्प्रतिमाद्यर्चनादिक्रियायोगं परि-
त्यक्तुं समर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्ति-
योगावलम्बिना दुर्बलाधिकारिणा भगवत्प्रतिमा-
पूजादिकर्मयोग एव कर्त्तव्यः इत्येतद्विहितं

शास्त्रकृद्भिः ।

अथ यथाशास्त्रं निवृत्तसात्त्विककर्तुर्भेदबुद्धिं प्रदर्श्य दुर्बलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः कर्तव्यमपि प्रदर्शयामः । यथा भागवते ३।२६।१० ।

“कर्मनिर्हारामुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेद्दयत्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः” ॥

दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्तव्यता च तत्रैव ।

११।११।३४-४२ ।

“मल्लिङ्गमङ्गलजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ।

परिचर्या स्तुतिः प्रहृष्टगुणकर्मनुकीर्तनम् ॥

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुष्ठानमुद्धव ।

सर्वलोभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥

मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ।

गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्मण्ड्यहोत्सवः ॥

यात्रा बलिर्विधानञ्च सर्ववार्षिकपर्वसु ।

वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥

ममार्चास्थापने श्रद्धा खतः संहत्य चोद्यमः ।

उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥

संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनेः ।

गृहशुश्रूषणं मद्यं दासवद्यदमायया ॥

अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।

अपि दीपावलीकं मे नोपयुज्यान्निवेदितम् ॥

यद्ययदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

तत्तन्निवेदितं मद्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥

सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि च” ॥

हे भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना

कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११।११।

४३-४५ ।

“सूर्ये तु विद्यया त्रया हविषाद्यौ यजेत माम् ।

आतिथ्येन तु विप्राग्रे गोव्यङ्ग यवसादिना ॥

वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।

वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयेर्भोगैरात्मानमात्मनि ।

क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्” ॥

हृदि खे हृदयाकाशे । मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या ॥

जले जलाञ्जलिप्रदानंरूपतर्पणपूर्वकैर्द्रव्यैः ॥ स्थ-

ण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः ॥ भोगैरिति । देहे भोगै-

रात्मानं एतैरन्नादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेऽहं

नत्वविद्याकर्मजनितं देहं विभर्मीति चिन्तयेत् ॥

क्षेत्रज्ञमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं

कूटस्थब्रह्मचैतन्यस्वरूपं मां समत्वेन यजेत ॥

एतेषु स्थानेषु तव कीदृगूपं ध्येयमित्यपेक्षयाह

तत्रैव ११।११।४६-४७ ।

“धिष्णोष्वेध्विति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।

युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत् समाहितः ॥

इष्टापूर्तनं मामेवं यो यजेत समाहितः ।

लभते मयि सङ्गतिं मत्सृष्टिः साधुसेवया” ॥

यदा “मल्लिङ्गमङ्गलजनदर्शनस्पर्शनार्चनम्” इत्या-

रभ्य “लभते मयि सङ्गतिम्” इत्यन्तैरैतैश्चतुर्दश-

स्लोकैर्धारणाध्यानायनभूतप्रतिमाद्याश्रयिणा भक्ति-

योगोपयोगिक्रिययैव सङ्गतिर्लाभः प्रदर्शयामास

स्वयं भगवान् । सुतरां तदा दुर्बलाधिकारिणा भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमे क्रियायोगएव कर्तव्यः इति बोध्यतेऽन्यथाचित्तशुद्धभावात् ज्ञानं न लभेत इति तात्पर्यार्थः ॥

ननु मा भूतत्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया-योगशून्यया भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्तेरुदयेनैव चरितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियोगयोर्लक्षणे नैक्यदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्काररूपचरमफलत्वेनोक्तत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते ३।२६।११-१२ ।

“मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश्रये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्यदाहृतम् । अहैतुकव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे” ॥

ईदम्भक्तिर्यदि बद्धजन्मार्जितसुखतिवशात् कस्यापि क्वचिदुत्पद्येत तर्हि सालोक्यादिमुक्तिं साध-

कान्तैः प्रार्थनीयां भगवता स्वयं दीयमानामपि तादृग्भक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह ।

तत्रैव ३।२६।१३ ।

“सालोक्यसार्धिसामोप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः शब्दतयैव भेदः न तु लक्षणतः यत उभावेव

लक्षणादिना सर्वत्र एकाचारौ एकनिष्ठावेक-भावापन्नौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११।११।

२६-३३ । भगवद्भक्ततमस्य लक्षणमुपदिष्टवानुद्धवं प्रति भगवान् ।

“हृपालुरक्षतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् । सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहतधीर्दान्तो नृदुः शुचिरकिञ्चनः । अनीहो मितशुक शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितघड्गुणः । अमानो मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः” ॥

कविः ज्ञानदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

“आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् । धर्मान् सत्यव्यय यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥

ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः । भजन्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः” ॥

तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास । यथा, तत्रैव ११।११।१२-१७ ।

“न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् । प्रकृतिस्थोऽप्यसंस्तो यथा खं सविताऽनिलः ॥

वैशारद्येक्षयाऽसंगणितया किन्नसंशयः । प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान् नानात्वाद विनिवर्तते” ॥

यस्य सुर्वीतसङ्कल्पाः प्राणैर्द्रियमनोधिगाम् । वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥

यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्यैरेन किञ्चिद् यदृच्छया । अर्चते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥

न स्तवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा । वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृढमुनिः ॥

न कुर्वान्न वदेत् किञ्चिन्न ध्यायेत् साध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः” ॥

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलैकत्वेपि भक्तेः समधिक-प्रसंशदर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्ति-वत् ज्ञानस्यापि प्रसंशदर्शनात् आत्मसाक्षात्-कृतौ साक्षात्कारणत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते ११।१६।१-५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवाननुमानिकः । मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः । स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम । ज्ञानो प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति माम् ॥

तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्रानीतराणि च । नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः” ॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४।३३-३६ ।

“श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! । येन भूतान्यशेषेण ब्रह्मस्यात्मन्यथो मयि ॥

अपि चेदसि सर्वभ्यः पापिभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानज्ञवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥

यद्यैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निं भस्मसात् कुरुते तथा ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

अद्वावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति” ॥

अतएव निर्गुणभक्तियोगयोर्न कियदप्यन्तरं मन्यन्ते तत्त्वदृशः स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् अत-

त्त्वदर्शिनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृशो भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगमुपदिशन्नुपसंहारे ज्ञान-

विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मलब्धये सम्यक् हित-साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान् ॥ यथा

भागवते ११।१८।४५-४६ ।

“भक्तयोद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् । सर्वोत्पत्त्यययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥

इति स्वधर्मेनिर्णयित्सत्त्वे निश्चातमद्रुतिः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति मां” ॥

निष्कामेनानुष्ठितभक्तिरेव शूनैः शूनैः सान्द्रत्वेन निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण परिणमते सुतरां तदा स्वयं सान्द्रानन्दमयं तज्-

ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्हि तत्स्वरूपत्वात् न क्वापि निर्गुणभक्तियोगयोर्भेदः श्रूयते । यथा क्वा-

न्दोग्ये “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ज्ञानन्दरूपममृतं यद् विभाति शान्तं शिवमद्वैतम्” । इति ज्ञाना-

नन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न पूर्यानन्दत्वेन परिणताया निर्गुणस्वरूपाया भक्ते-

ज्ञानेन सह कियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

उपा

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।

उपा

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कारस्य च ।
जन्म मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिषङ्गः पुत्रदारादृष्टादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरनभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” ॥
अतो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये ॥ १२-१७ ॥
“ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽऽत्ममश्रुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्वतःपाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तुं च ॥
वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मात्मातदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतमहत् च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम्” ॥
तथा च श्वेताश्वतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
“सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य प्ररणं दृष्टुम्” ॥
“आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
रगोरणीयान् महतो महीयान् ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” ॥
महानिष्वाणतन्त्रे च । ५ । ११ ॥
“परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृत्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते” ॥
ननु किमिदानीं वाग्भट्टादौ दैतवादं संस्थाप-
यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
तथा च श्रीविष्णुधर्मे,—
“परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
क्षये तस्यात्मपरयोर्विभागभावएव हि ॥
आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
अनादिसम्बन्धवत्या क्षेत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि संस्थितम्” ॥
तथाहि श्वेताश्वतरश्रुतिभाष्यदृष्टवशिशृवचनं
प्रश्नपूर्वकं दर्शितम् । यथा,—
“यद्यात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
संहतिः कस्य तात! स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ॥
क्षेत्रनाशे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
यथावत् सर्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥
तस्यैव नित्यशुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
अवच्छिन्नस्य जीवस्य संहतिः कीर्त्यते बुधैः ॥
एकएव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा ब्रह्मधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
आन्यारूढः स एवात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत्” ॥

उपा

तथा च शुकशिश्यो गौडपादाचार्यः ॥
“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तदज्जीवाः सुखादिभिः” ॥
तस्मादद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयो-
र्जीवानाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वान्न
विशुद्धसत्वोपाधेरीश्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः
सुखदुःखमोहाज्ञानादयः ॥ तथा च भगवान्
पराशरः ।
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्स्थितिः समस्तपुंसा-
मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य” ॥
कथं तर्ह्युपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
धिकानां तेषां वा सोपाधिकैश्वरस्य वा स्वरूप-
स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
“एकस्तु सूर्यो ब्रह्मधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
“ब्रह्म सर्वेश्वरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आकाशमिव भूतेषु बुद्धावात्मा न चान्यथा” ॥
एवं सति यथा बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
‘अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्संसारबन्धिनी’ ॥
सर्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
प्रज्ञान्तो योमवद्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः ॥
धूमाभधूलिभिर्विभो यथा न मलिनीयते ।
प्राकृतैरपरामृष्टो विकारैः पुरुषस्तथा ॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे जलेर्धूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥
यथा हृद्देशेनैकैस्तु जीवे च मलिनीकृते ।
एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित्” ॥
परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथग्रूपचैतन्यज्ञान-
मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
किन्तु नैव श्रुतय एवं परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
तरोपनिषदि “ज्ञाज्ञौ दावजावीशानीशावजा
ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-
रूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥
अतएव ब्रह्मजिज्ञासोर्योगिनः श्रवणपदिष्टब्रह्म-
तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रमएव ॥
यथा, तत्रैव “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देवएकः । तस्याभिधानात्
योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमाया-
निवृत्तिः ॥ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः
क्षेत्रैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः तस्याभिधानात्तृतीयं देह-
भेदे विश्वेश्वर्य केवल आप्रकाशम्” ॥ परं योगा-
भ्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानास्योत्पत्ति-
रिति श्रुतिस्मृत्यादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
णामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकरणे पुराण-
प्रभृतिविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तत्रापि तत्-
ब्रह्मिकरणाय वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
यजुर्वेदोक्तश्वेताश्वतरीययोगप्रकरणम् । ॐ “युञ्जान-
नः प्रथमम् मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥ अग्निं
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

उपा

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गेयाय
शक्त्यै ॥ २ ॥
यक्ताय मनसा देवान् सुवर्त्यतो धिया दिवं ।
दृष्टव्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य दृष्टतो विपश्चितः ॥
विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन् ।
महो देवस्य सवितुः परिरुतिः ॥ ४ ॥
युजे वां ब्रह्म पूष्यं नमोभिः
विश्वोकां यन्ति पृथेव सूर्याः” ॥ ५ ॥
परन्तु आत्मज्ञादविशुद्धीकरणाय दत्तसंहितैव
श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
रामः । यथा,
“ऊरुस्थोत्तानचरणः सद्ये नस्येतरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य मुखं विवृण्व्य चोरसा ॥
निमोलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तेर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
संनिरुद्धेन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छितासनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्” ॥
किन्तु एवं मा मन्यध्वं यत् गृह्णामिः ह्यथ अरण्यवा-
सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
इत्यत्र यथाह दत्तः सप्तमाध्याये ।
“लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहं ॥
प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
नारण्यसेवनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् ।
त्रैत्यैश्चेत्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
न च पथाश्रयात् योगो न नासाग्रनिरोक्षणात् ।
न च शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतेस्तथा ।
लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
अतएव निर्वेदादृते केवलं तपःस्वाध्यायादिभिर्न
योगसिद्धिः शास्त्रकृद्भिर्नमोदनीया । किन्तु
आदरनैरन्तर्येण आत्मचिन्तादयएव ब्रह्मलब्धे
सदुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
“आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च ।
सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ।
आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्मभावतः ॥
रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
आत्मन्येव सुदृप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥
सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि विशेषतः ।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
परन्तु विषयासक्तिवर्जनं विना क्वापि कस्य
चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
“य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मीभूय स एवं हि दत्तपक्ष उदाहृतः ॥
विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मात्तं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्जयेत्” ॥

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः सिद्धिर्भवेत्
इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,
“विषयेन्द्रियसंयोगं केचित् योगं वदन्ति हि ।
अधर्म्मो धर्मरूपेण गृहीतस्तैरपि हितैः” ॥ इति ॥
यदि चाहैतत्त्वज्ञानमेव सर्वतो निश्चयसकरं
जीवानामित्येषतः प्रदर्शितम् किन्तु दुर्बलसव-
लाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञान-
योगादयः सन्निवेशिता इत्यलमतिप्रसङ्गवितेन ॥*)
उपासितः, चि, (उप + आस + क्त ।) कृतोपासनः ।
तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवसितः ३ उप-
चरितः ४ । इत्यमरः ॥
उपास्तिः, स्त्री, (उप + आस + क्तिन् ।) सेवा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुग्धवोधे कारकप्रकरणे ७ ।
“मुक्तिर्नर्त्तयुतोपास्तिं भूतं भूतमभि प्रभुः” ॥)
उपाहितः, पुं, (उप आसनं आहितं फलं यस्य ।)
अग्न्युत्पातः । स तु उल्कापातादिः । इत्यमरः ॥
उपाहितः, चि, (उप + आ + धा + क्त ।) संयो-
जितः । इत्यमरः ॥ आरोपितः । इति मेदिनी ॥
उपेक्ष्यं, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट् ।) वर्जनम् ।
त्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते २ । हनूमद्भीमसं-
वादे १५० । ४२ ।
“साम्रा दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्ष्येन च ।
साधनीयानि कर्म्मणि समासथासयोगतः” ॥)
उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप् ।) अस्वी-
कारः । त्यागः । (औदासीन्यम् । यथा, रघुः
१४ । ६५ । “कुर्व्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्” ।)
युद्धविषये तु क्षुद्रोपायः । “मायोपेक्षेत्रजालानि
क्षुद्रोपाया इमे त्रयः” । इति हेमचन्द्रः ॥
उपेन्द्रः, पुं, (इन्द्रमुपगतः । कश्यपादृषेः अदितौ
वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरां व्युत्पत्तिमाह
हरिवंशे ७५ । ४६ ।
“ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः” ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
“कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः त्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गपर्वगयोः ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चके पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं सुमुदिरे नृप !” ॥)
उपोऽः, चि, (उप समीपे उच्यते स्म । उप + वह +
क्त ।) निकटः । (यथा, किराते १३ । २३ “तदुपोऽहं
नभश्चरः पृथक्” ।) विवाहितः । इति मेदिनी ॥
(धृतः । विहितः । यथा शाकुन्तले ७म अङ्के,—
“उपोऽशब्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः” ॥)
उपोऽः, पुं, (उप + वह् + क्त ।) व्यूहः । इति धरणी ॥
उपोती, स्त्री, (उपते स्म या । उप + वे + क्त + डीष् ।
पत्रादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पूतिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (“दादश्यामुपोतीं त्यक्त्वा
पारणं कुर्यात्” । इति स्मृतिः ॥)

उपा

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पूतिका । पूं इष्टाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । कलम्बो २ पिच्छिला ३ पि-
च्छिलच्छदा ४ मोहनी ५ मदशकः ६ विशाला
७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । नित्रालस्यरुचि-
विष्टम्भक्षेष्मकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
एकादशीतत्वे द्वादशीनियमे कूर्मपुराणधृत-
वचनम् ।
“द्वादश्यां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्” ॥)
उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तर-
पदस्य चैत्युत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप् ।)
पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । बलक्षेष्मकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“तण्डुलैरानतव्याजैर्हस्येषा उपोदिका” ।
“मदघ्नी चाप्युपोदिका” ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वामटेनोक्तम् ॥
“उपोदिकादधिम्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी” ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
“खादुपाकरसा दृष्ट्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या स्नेष्मकरी हिमा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः द्विरूप-
कोषञ्च ॥
उपोद्वातः, पुं, (उप समीपे उद्जननम् । उप + उत्
+ हन् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-
रम्भः । इति भरतः ॥ सङ्कतिविशेषः । यथा,—
“सप्रसङ्ग उपोद्वातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्याहकैककार्यत्वे षोढा सङ्कतिरिच्यते” ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्वातं विदुर्बुधाः” ।
इत्यनुमितौ जगदीशतर्कालङ्कारः ॥
उपोषणं, स्त्री, (उप + उष् दाहे + ल्युट् ।) उपवासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
“उपोषणं नवम्याच्च दशम्याञ्चैव पारणम्” ।
विस्तृतिस्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्या ॥)
उपोषितं, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त ।) उपवासः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
“नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्” ॥)
उपोषितः, चि, (उपोष्यते स्म । उप + वस् + कर्त्तरि
+ क्त ।) कृतोपवासः । यथा,—
“उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम्” ।
इति दुर्गासप्तप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा रघौ २ । १६ ।
“पपौ निमेषालसपल्लपङ्क्ति-
रुपोसिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्” ॥)
उपः, चि, (उप्यते स्म यः क्षेत्रादिषु । वप् + क्त ।)
कृतवपनः । वोना इति भाषा । यथा,—
“तद्वै धनुस्त इधवः स रथो हयास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तद्भूदसदीशरिक्तं

उभ

भस्मन् ऊतं कुहकराद्धमिवोत्तमूष्याम्” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥
श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः नान्य इत्याह तदै इति
यतो येभ्य ईशेन रिक्तं शून्यं असत् कार्याक्षमं
सन्मन्त्रविधानैरपि भस्मनि ऊतमिव भस्मन्निति
लुप्तसप्तम्यन्तं पदम् । अतिप्रोतादपि कुहकान्मा-
याविनः सकाशाद्वाङ्मं लब्धं यथा । सम्यक्कर्षणा-
दिनापि उषरभूसौ उभं वीजमिव” । इति तट्टो-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ कृतमुद्गनम् । यथा—
“सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानाद्भुक्ष्णचारिणा” ।
इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । तदे-
कश्रुतिमूलकत्वात् । तद्भुतपारस्करीये । पर्युप्त-
शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्भाष्यकृता
हरिश्चर्मणापि परि सर्वतोभावेनोत्तमशिरसं
मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम्” । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥
उभकृतं, चि, (आदौ उभं पश्चात् कृतम् । पूर्व-
कालेति समासः ।) वीजवपनानन्तरकर्षितक्षेत्रम् ।
तत्पर्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥
उभ, श आर्जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
अकं-सेट् ।) ऋखादिः । ओष्ठवकारोपधः ।
तेन व्यञ्जयतीति दीर्घा न स्यात् । स्यादौ नवङ्ग
इति उज्जिजिषति । ऊर्णौर्जौर्दीर्घपाठसामर्थ्यात्
खरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारत्वान्न
उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यपेक्षे । श उज्जती उज्जन्ती ।
आर्जवमवकीभावः । उज्जति साधुरवक्रः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५
२ । १ ॥ “उज्जन्तु तं सुभः पर्वतासो निहियता
मतिथाजस्य यष्ट” ॥)
उभ, श पूती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । श उभति कुम्भं जलेन
लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥
उभयः, चि, (उभौ अवयवौ अस्य । उभ + तयप् ।
उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । तयपो-
ऽयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति यतो
बह्वनामुभावयवौ न घटतः । नैष दोषः । अत्र हि
द्वौ राशी समुदायस्यावयवौ । एको देवानां अपरो
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्य-
ग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो
माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । युगलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुइ इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ५५ ॥
“पूजितं ह्यश्वं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भक्तमुभयं नाशयेदिदम्” ॥)
उभयतः, [स्] व्य (उभयस्मात् । उभय + तसिन् ।)
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । ३१५ ।
“शक्तिश्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” ॥)
उभयद्युः, [स्] व्य, (उभयोरङ्गोः । द्युश्चोभया-
द्वक्त्य इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । २५ । ४ ।
“द्योऽन्येद्युश्चोभयदुरभ्येति” ॥)

उम्

उभयेद्युः, [स्] व्य (उभयोरङ्गोः । सद्यःपरुदिति उभयादेद्युस् निपातितः ।) उभयदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । ५ । २६ ॥

“अग्निहोत्रमुभयेद्युरह्यत” ॥)

उम्, व्य, (उङ् शब्दे + डुम् ।) रोषः । अङ्गीकारः । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥ क्रोधवर्जितः । इति शब्दरत्नावली ॥

उमा, स्त्री, (उभो मा तपस्यां कुर्विति । यथा, “उमेति मात्रा तपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम” । इति कुमारोक्तेः । यदा ओर्ह-रस्य मा लक्ष्मीरिव । उं शिवं माति मिमीते वा । आतोऽनुपसर्गेति कः । अजादित्वात् टाप् । अवति ऊयते वा उङ् शब्दे “विभाषा तिलमाषो मेति” । ५ । २ । ४ । निपातनात् मक् ॥) दुर्गा । (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे

यापारयामास विलोचनानि” ॥)

अतसी । कीर्तिः । हरिद्रा । कान्तिः । इति मेदिनी ॥ शान्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नाम-व्युत्पत्तिर्यथा ।

“यतो हि तपसे पुल्लि वनम् गन्तुञ्च मेनका ।

उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ॥

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

उमाकटः, पुं, (उमाया रजः । उमा “अलावृति-लोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्” इति कटच् ।) उमाधूलिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूला इति भाषा ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दत्त-यज्ञे शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमा-लयात्मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रानु-सन्धेया ।) हिमालयपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमाजन्मतिथि-त्वादस्याः तथात्वम् । ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थी । यथा,

“ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।

तस्मात् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवद्भवे” ॥

इति संवत्सरकौमुदीद्वयब्रह्मपुराणवचनम् ॥

उमापतिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १४ । संवर्त्तमस्तीये । ८ । १

“तथ्यते तत्र भगवान् तपो नित्यमुमापतिः” ॥)

उमावनं, स्त्री, (उमायाः प्रीतये वनमिव ।) पुर-विशेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३ बाणपुरं ४ शोणितपुरं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) कार्तिकेयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उमेशः, पुं, (उमाया ईशः पतिः ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उम्बरः, पुं, (उम् इत्यव्यक्तशब्दं दृशातीति । उम् + ष + अच् ।) दारोर्द्धकाष्ठम् । तत्पर्यायः । गृह्णावग्रहणी २ देहली ३ अम्बरः ४ उदुम्बरः ५ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा, हरि-वंशे पारिजातहरणे । १२६ । १४ ।

“उम्बरस्तुम्बुरुक्षैव जग्मुरन्ये च षडङ्गान्” ॥)

उर

उम्बी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्जितं स्वभावं वाति प्राप्नो-तीति । उम् + वा + क । एषोदरादित्वात् वस्य वः ।) अर्द्धपक्षिणानलसंभृष्टयवगोधूममञ्जरी । अस्या गुणाः । कफप्रदत्वम् । बलकारित्वम् । लघुत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

उम्भ, प श्र पूर्यो इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उन्भ इति च पाठः ॥

उम्भं, स्त्री, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा ज्ञेयम् ।

उमा + “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाभ्यः” ।

५ । २ । ४ । इति यत् ।) औमीनम् । अतसीज्ञेयम् ।

हरिद्राज्ञेयञ्च । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उर, गतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्तरादिः । उरसः । इति दुर्गादासः ॥

उरः, [स्] स्त्री, (इयति । ऋ गतौ । “अर्त्तेरुच” । ४ । १६४ इति उणादिसूत्रेण असुन् उरादेशः

किञ्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः १० । १० ।

“कौस्तुभाख्यमपां सारं विन्ध्यां दृहतोरसा” ।

तथा, माघे ७ । २२ ।

“उरसि सरसपादलेखा

प्रतिमतयानुययावसंशयानः” ॥)

तत्पर्यायः । वक्षः २ वक्षम् ३ कोडम् ४ हृत् ५

भुजान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरः [स्] त्रि, (ऋ + असुन् + उरादेशः किञ्च ।) उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

उरःसूत्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव । इवे प्रति-कृताविति कन् ।) मुक्तारचितहारः । इत्यमरः ॥

उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति

डप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः ॥

(अङ्गुलीवोरगच्छता” । इति रघुः १ । २८ ।)

सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरगस्थानं, स्त्री, (उरगाणां सर्पाणां स्थानम् ।) पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगाशनः, पुं, (उरगान् सर्पान् अश्नातीति । उरग

+ अश् + ल्यु ।) गरुडपक्षी । इति जटाधरः ॥

(“स्वावासभागमुरागाशनकेतुयच्छा” ।

इति माघः । ५ । १३ ॥)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ड ।

निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटः ॥

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम्

+ खच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ॥

उरगाः, पुं स्त्री, (ऋ + “अर्त्तेः क्यजुञ्च” । ५ । १७ ।

इति उणादिसूत्रेण क्यच् उत्वं रपरत्वञ्च ।) मेघः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । “यः

उरणं जघान नवचखांसं नवतिष्ठ बाह्वन्” ।

तथा हरिवंशे २६ । २६ ।

“उत्सृष्टावरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहम् ॥

मेघः । इति उणादिकोषः ॥

उरणाक्षः, पुं, (उरणास्य मेघस्याक्षीवाक्षि यस्य ।

तत्तुल्यपुष्पत्वात् तथात्वम् । अक्ष्णोदर्शनादित्यच् ॥)

उरु

वृक्षविशेषः । रुडं चि इति भाषा । चाकुन्दा इति केचित् । तत्पर्यायः । प्रपुन्नाडः २ रुडगजः ३ दद्रुप्ल ४ चक्रमर्दकः ५ पद्माटः ६ । इत्यमरः ॥ उर-गाख्यः ७ प्रपुन्नाडः ८ प्रपुन्नाडः ९ । इति तट्टीका ॥ (अस्य गुणादय रुडगजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उरणाक्षकः, पुं, (उरणाक्ष + स्वार्थे कन् ।) उरणाक्ष-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरणाख्यः, पुं, (उरणास्य मेघस्य आख्या इव आख्या

यस्य ।) दद्रुप्लवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

उरणाख्यकः, पुं, (उरणाख्य + स्वार्थे कन् ।) दद्रुप्ल-

वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरम्भः, पुं, स्त्री, (उरु कठोरं भ्रमति । भ्रमु चलने ।

अन्धेभ्योऽपीति डः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)

मेघः । इत्यमरः ॥ (मेघशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उररी, व्य, (व्ये + बाङलकात् ररीक् । सम्प्रसारणञ्च ।)

स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-

दर्पणे २४ परिच्छेदे । “इति काल्पनिकं भेद-

मुररीकृत्य” ॥)

उररीकारः, पुं, (उररीकरणम् । उररी + कृ +

घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ॥

उररीकृतः, त्रि, (उररी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः ।

विस्तृतः । इत्यमरः ॥

उरश्चक्षः, पुं, (उरो वक्षःस्थलं क्वाद्यतेऽनेनेति । उरस्

+ कृ + घ ।) कवचः । इत्यमरः ॥ (रामायणे

३ काण्डे । “काञ्चनोरश्चक्षमे पिशाचवदनाः

खराः ॥)

उरसिजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् +

जन् + ड । सप्तम्या अलुक् ।) स्त्रीस्तनः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ।)

“परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुसिजैर्मृङ्गः” ॥)

उरसिलः, त्रि, (प्रशस्तं अतिश्रयितं वा उरो वक्षो

यस्य । उरस् + इलच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्य-

मरः ॥

उरस्कटः, पुं, (उरः कच्छतेऽनेन । उरस् + कट् + का)

बालयज्ञोपवीतकम् । वृकवाक्काड इति ख्यातम् ।

पञ्चवटश्च तत्पर्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उरस्त्राणं, स्त्री, (उरसस्त्राणं भवत्यस्मात् ।) वक्ष-

स्त्राणकवचम् । तत्पर्यायः । नागोदरम् २ । इति

हारावली ॥

उरस्यः, त्रि, (उरसा निर्मितः । उरस् + यत् ।)

औरसजातः । इत्यमरः ॥

उरखान्, [त्] त्रि, (प्रशस्तमतिश्रयितं वा उरो

वक्षःस्थलं यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वः ।)

प्रशस्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्यायः । उरसिलः २ ।

इत्यमरः ॥

उरी, व्य, (वयतेरीक् बाङलकात् सम्प्रसारणञ्च ।)

स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः ॥

(यथा रघौ १५ । ७० ।

“उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत्” ॥)

उरीकृतः, त्रि, (उरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः । वि-

स्तृतः । इत्यमरः ॥

उरुः, त्रि, (उरुति । ऊर्णु + “महति ऋसश्च”

४।१।३२। इति उणादिसूत्रेण कुः नुलोपो ऋस्वः। महान्। वङ इति भाषा। तत्पर्यायः। वङ्म २ विपुलम् ३ विपुलम् ४ पृथु ५ वङ्म ६ विपुलम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥ विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। सौपर्ण्ये २१। १८।

“विस्तीर्णं ददृशुस्तुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिसुखममसामनन्तम्”।

बङ्गलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “तुविजिता
उरुक्षया”। “उरुक्षयो बङ्गनिवासौ” इति
भाष्यम्॥

उरुकालः, पुं, (उरुर्महान् कालः कृष्णवर्णः परिणामे
यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते
अतस्तथात्वम्।) महाकालकृता। इति रत्नमाला॥
माकाल फलेर गाक् इति भाषा। (अस्य पर्याय-
यो यथा,—

“उरुकालो महाकालः किम्पाकः काकमर्दकः”।
इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे-
ज्ज्ञेयाः॥

उरुकालकः, पुं, (उरुकाल + स्वार्थे कन्।) महाकाल-
कृता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरुगायः, पुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः। उरु + गे +
घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। ३। २०।

“जिह्वा सती दार्ढ्यिकेव सूत
न चोपगायत्युगायगाथाः”।

विस्तीर्णा गतिः। यथा, कटोपनिषदि २। ११।
“स्तोममहदुगायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो
नचिकेतोऽव्यप्राचीः”। उरुगायं विस्तीर्णा गतिः।
इति भाष्यम्॥

उरुरी, व्य, उरुरी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥
उरुवृकः, पुं, एरण्डवृक्षः। इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः॥

उरुवृकः, पुं, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + वै +
उलुकादयश्चेति ऊकः।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः॥
रत्नैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

(“लघु भिन्नशक्तित्तं लाङ्गुलक्युवूकयोः”।
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

उरुवृचाः, [स्] पुं, (उरुं महान्तं विचतीति।
इरु + व्यच् + अस्।) राक्षसः। इत्युणादिकोषः॥
(अतिव्यापके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३। ५०। १ ओ-
रुवृचाः पृथतामेभिरन्नः॥)

उरोजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते। उरस्।
जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः॥

उर्जितं, त्रि, (उर्ज्ज + क्त।) वर्जितम्। इति श्री-
भागवतम्॥ (प्रख्यातम्। यथा, रघुः ७। ३८।

“बाणाक्षरैरेव परस्परस्य
नामोर्जितं चापभृतः शशांसुः”।

उर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका॥

उर्णनाभः, पुं, (उर्णव सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य। समासे
ऋस्वः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माक-
डसा इति भाषा॥

उर्णा, स्त्री, मेघादिलोम। अक्षयमध्यावर्त्तं। इत्य-

मरटीकायां रमानाथः॥ (“ललाटपट्टे नवनलिन-
नालभङ्गतन्वीयसुर्णा परिस्रुरति”। इति का-
दम्बरी॥)

उर्द, उ परिमाणे। क्रीडायाम्। खादे। इति कविक-
ल्पद्रुमः॥ (भादिं-आत्म-सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।)
ऋसादीरेफमध्यः। दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादि-
रिति कश्चित्। उ उर्दते कनकं वणिक्। इति
दुर्गादासः॥

उर्दः, पुं, (उर्द + र।) जलाशयः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ उर्दिङ्गल इति भाषा।

उर्व, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भादिं-
परं-सकं-सेट्।) ऋसादिः। र्थनचतयीति दीर्घे
ऊर्वति। किपि राक्ष्णेर्लोप इति वलीपे ऊः उरौ
उरः। एवं सर्वत्र। ई ऊर्णः। इति दुर्गादासः॥
उर्वटः, पुं, (उरुर्महान् अटोऽनं यस्य।) वल्हरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्।
यदा उर्यते उर्व + घ। यदा उर्व राति। उर्व
+ रा + क्तिप्।) सर्वशस्याद्या भूमिः। (यथा
अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजसुर्वरायां
कृष्टे कालेन रोहति”।) भूमीमात्रम्। इति हेम-
चन्द्रः॥ (अमुरोभेदः। यथा काशीखण्डे।
“कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्वरा”॥)

उर्वशी, स्त्री, (उरुन् महतोऽपि अश्रुते व्याप्नोति
वशीकरोतीति यावत्। यदा ऊर्ं नारायणस्य
महर्षेरुप्रदेशं अश्रुते योनिर्वेन व्याप्नोतीति।
उरु + अश् + क। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वना-
मख्यातस्वर्गवेश्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्ह
रिवंशे। नारायणोर्ं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी।
मनीषादित्वात् ऋसादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। १६।
यथा,—

“धर्मस्य दत्तदुहितर्यजनिष्ठ मूर्त्यां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।
नैव्कर्मलक्षणमुवाच चचार कर्म
योऽद्यापि चान्त ऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः॥
इन्द्रो विप्रश्च मम धाम जिहृक्षतीति
कामं न्ययुङ्क्त सगणं स वदर्युपाख्यम्।
गत्वाप्सुरोगणवसन्तसुमन्दवातैः
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्मतिञ्चः॥
विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।
मा मैष्ट भो मदनमारुतदेववध्वो
गृहीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम्॥
इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव! देवाः
सत्रीङ्गनश्चण्डिरसः सद्यं तमूचुः।
नैतत् विभो त्वयि परे विकृते विचित्रं
स्वामधीरनिकरानतपादपद्मे॥
त्वां सेवतां सुरक्षता बहवोऽन्तरायाः
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते।
नान्यस्य वर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्।
धत्ते पदं त्वमविता यदि विप्रमूर्द्धि॥

क्षुल्लिष्टत्रिकालगुणमारुतजैकाग्रैश्चा-
नस्मानपारजलधीनतितीर्थं केचित्॥
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-
र्मज्जन्ति दुश्चरपथश्च दधोत्सृजन्ति।
इति प्रगल्भतां तेषां स्त्रियोऽव्यदभुतदर्शनाः।
दर्शयामास युश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वन्तीर्विभुः॥
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः।
गन्धेन मुसुज्जस्तासां रूपौदार्यहृतश्रियः॥
तानह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव।
आसामेकतमां वडुध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम्॥
ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः।
उर्वशीमप्युरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः॥
इन्द्रायानम्य सदसि षट्पत्न्यां त्रिदिवौकसाम्।
ऊर्णनारायणवत् शक्रस्तत्रास विस्मितः॥”
पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो निजो-
रुदेशं निर्भिद्य अप्सुरःश्रेष्ठामेनामुर्वशीं देवगणेभ्यो
ददौ इति दृश्यते॥

इयं हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुरुरवसि
राजनि बद्धप्रणया बङ्गकालं तेन सह रेमे। एत-
त्तथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये॥ यथा,
जनमेजय उवाच।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥
देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि बद्धश्रुत॥

वशम्यायन उवाच।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत।
ऐलन्तु सा वरारोहा समयान्मुपस्थिता॥
आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह।
अनम्रदर्शनञ्चैव सकामायाश्च मैथुनम्॥
द्वौ मेघौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः।
वृत्तमात्रा तथाहारः कालमेकान्तु पार्थिव॥
यद्येष समयो राजन् यावत्कालश्च ते दृढः।
तावत्कालान्तु वक्ष्यामि कृतः समय एव नः॥
तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत्।
एवं सा वसते तत्र पुरुरवसि भाविनी॥
वर्षाण्येकोनषष्टिन्तु तद्वृत्ता शापमोक्षिता।
उर्वशां मानुषस्यायां गन्धर्वान्स्त्रियान्विताः॥

गन्धर्वा ऊचुः।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।
समागच्छेत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम्॥
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः।
मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणः श्रुतः पुरा॥
व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यज्यते यथा।
तदहं वेद्मिप्रवेशेण यथा भेत्यत्यसौ वृषः॥
ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये।
एवमुक्ता गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः॥
निशायामथ चागम्य मेघमेकं जहार सः।
मातृवत् वर्त्तते सा तु मेघयोश्चारुहासिनी॥
गन्धर्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तञ्च यशस्विनी।
राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मे क्रियतेति सा॥
एवमुक्तो विनिश्चित्य नम्रो नैवोदतिष्ठत।
नम्रं मां द्रव्यते देवी समयो वितथो भवेत्॥
ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेघमाददुः।

उल

द्वितीये तु गते मेघे येलं देव्यब्रवीदिदम् ॥
 पुत्रो मे क्रियते राजन्ननाथाया इव प्रभो ।
 एवमुक्तस्तदोत्थाय नभो राजा प्रधावितः ॥
 मेघयोः पदमन्विच्छन् गन्धर्वैर्विद्युदप्यथ ।
 उत्पादिता सुमहती ययौ तद्भवनं महत् ॥
 प्रकाशितं वै सहसा ततो नम्रमवैक्षत ।
 नभं दृष्ट्वा तिरोभूता साधुराः कामचारिणी ॥
 तिरोभूतान्तु तां दृष्ट्वा गन्धर्वा ह्यगमन्दिवम् ॥
 उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गच्छागतो गृहम् ।
 अपश्यन्नुर्वशीं तत्र विललाप सुदुःखितः ॥
 चचार पृथिवीञ्चापि मार्गमाग इतस्ततः ।
 अथापश्यत् स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥
 स्रक्षतीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समावृताम् ।
 क्रीडन्तीमप्युरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
 तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखितः ।
 सा चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥
 उर्वशी ताः सखीः प्राह स एष पुरुषोत्तमः ।
 यस्मिन्नहमवाप्तं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥
 समाविष्टास्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ।
 जायेदो तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥
 एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषताम् ।
 उर्वशी चाब्रवीदेतं सगर्भाहं त्वया विभो ॥
 संवत्सरात् कुमारस्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
 निशामेकाश्च नृपते निर्वृत्यसि मया सह ॥
 हृद्यो जगाम राजाय स्वपुत्रं सुमहायशाः ।
 गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागतम् ॥
 उषितश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महायशाः ॥ * ॥
 (नदीभेदः । उर्वशीतीर्थः । यथा, महाभारते १३।
 आङ्गिरसतीर्थयात्रायां २५ । ४४ ।
 “उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः ।
 लौहिल्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्” ॥
 उर्वशीरमणः, पुं, (उर्वश्याः स्वर्श्याया रमणः प्रियः) ।
 उर्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः ।
 तत्पर्यायः । पुरुषाः २ बौधः ३ येलः ४ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणन्तु उर्वशीशब्दे-
 द्रष्टव्यम् ॥)
 उर्वशीवल्लभः पुं, (उर्वश्याः वल्लभः पतिः) । येल-
 नृपतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उर्वारः, पुं, (उर + ऋ + उण्) । इर्वारः । इति
 भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ काँकुड़ इति भाषा ।
 (कर्कटीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥
 उर्वी, स्त्री, (उणौति इति) । ऊर्णून् + “महति ऋ-
 ख” ॥ १।३२ । उणादिसूत्रेण कुः नुलोपो ऋखश्च ।
 वोतो गुणवचनादिति डीष् । पृथिवी । इत्य-
 मरः ॥ (“हिरण्योर्वीरुहवह्नितन्तुभिः” ।
 इति माघे १।७ । तथा, रघुः १।३० ।
 “अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुत्रैर्मिव” ॥)
 उल दाहे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पर-सकं-सेट्) । उल्का । उलपम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 उलपः, पुं, (वलतीति । वल + “विटपपिष्टप-
 विशिषेणपाः” ॥ ३।१०५ । इति उणादिसूत्रेण

उलू

कपः सम्प्रसारणश्च ।) विस्तीर्णा लता । सा तु
 चण्डीवाक्षाताम्बुल्यादिः । तत्पर्यायः । वीरुत् २
 गुल्मिनी ३ । इत्यमरः ॥ प्रताना ४ । इति जटा-
 धरः ॥ प्रतानिनीषु वीरुधाई वरुत् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ मेदिनीमते स्त्रीवमपि । ढणविशेषः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उलूखड इति भाषा ॥
 उल्लिन्दः, पुं, (वल + किन्दः सम्प्रसारणश्च) । देश-
 विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 उलूपः, पुं, स्त्री, गुल्मिनी । शाखापत्रप्रचययुक्तलता ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी काचिन्मेदिनी च ॥
 उलुमः, पुं, ढणविशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ॥
 उलूखड इति भाषा ।
 उलूपी, [न] पुं, (उलूपइवाकृतिर्विद्यते यस्य ।
 उलूप + इनि) । शिशुकः । इत्यमरः ॥ तदाह-
 तिमत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उलूकः, स्त्री, (वल + “उलूकादयश्च” ॥ ४।४१ । इति
 उणादिसूत्रेण निपातनात् उकः सम्प्रसारणश्च) ।
 ढणविशेषः । उलूखड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सूच्यः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ जूणांशुः ५ खरच्छदः ६
 उलपः ७ उलूपः ८ । इति रत्नमालादयः ॥
 उलूकः, पुं, (उचतीति, उच समवाये, उलूकादय-
 इति साधु, यदा वलते, उलूकादित्वात् वलेः सम्प्र-
 सारणम् उकश्च) । पेचकपत्ती । इत्यमरः ॥ तत्-
 पर्यायः । तामसः २ घूकः ३ दिवान्धः ४ कौ-
 शिकः ५ कुशः ६ नक्तचरः ७ निशाटः ८ का-
 कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“यजति सुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः” ।
 इति माघे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । २२१ ।
 “श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतचरेत्” ॥)
 इन्द्रः । (“उलूकाविन्द्रपेचकौ” । इत्युणादिकृतिः ।
 ४।४१ ।) भारतयोधी । सच शकुनिपुत्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 “आह्वयोपकरे राजमुलूकमिदमब्रवीत् ।
 उलूक गच्छ कैतय ! पाण्डवान् सहसोमकान्” ॥
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । ४।५१ ।
 “उलूकोऽथ मुद्गलश्च तथर्षिः सैन्यवायनः” ।)
 उलूकदेशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते २ ।
 २७ । ११ ।
 “उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्” ॥)
 उलूकी, स्त्री, ताम्रायाः सुता शुकी तस्याः कन्या ।
 यथा,—विष्णुपुराणे १ अंशे २१ । १४—१६ ।
 “षट्सुतास्तु महासत्त्वास्तामायाः परिकीर्तिताः ।
 शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी-शुचि-गृध्रिकाः ॥
 शुकी शुकानजनयत् उलूकी प्रत्यलूककान् ।
 श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्रपि ॥
 शुचौदकान् पत्तिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ।
 अश्वान् उष्ट्रान् गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥
 “तामाया वंशमाह षडिति त्रिभिः । सुताः कन्याः
 ता एवाह शुकीति । सुग्रीवी च शुचिश्च गृध्रिका च
 ताः । उलूकं प्रत्यलूककान् तत्प्रतिपक्षान् काकांश्च ।
 उलूकीति पाठेऽपि उलूकीं प्रत्यलूककांश्च सैवा-
 जनयदित्यर्थः न पुनरुलूकीसंज्ञा अन्या अनि-

उलू

र्दिष्टत्वात् । शुकी शुकानजनयत् उलूकप्रत्यलूक-
 कानिति मात्स्योक्तेः । शुचौदकान् शुचिरेव शुची
 सा औदकान् जलजान् पत्तिगणान् व्यजायत ।
 सुग्रीवी तु अश्वदीन् व्यजायत इत्यन्वयः । ता-
 म्राया वंशः परिकीर्तित इत्युपसंहारः” । इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 उलूखलं, स्त्री, (उलूखल + स्वार्थे कः) । एषोदरादित्वात्
 साधुः । उलूखं वाति गृह्णातीति । आतोनुपेति
 कः ।) उलूखलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः
 ३।८८ ।
 “वनस्पतिभ्य इत्येवं सुषलोलूखले हरेत्” ।
 (“इते पयसि मृदूयादापोथ्योलूखले ततः” ।
 इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥) गुग्-
 गुलुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 उलूखलकं, स्त्री, (उलूखल + स्वार्थे कः) । गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः ॥ (उलूखलं कायति शब्दयति यः इति
 व्युत्पत्त्या वाचलिङ्गः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे
 १।२८।५ ।
 “यच्चिद्वि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे” ।
 “हे उलूखलक हे विद्वन्” इति भाष्यम्) ।
 उलूतः, पुं, (उलति हिनस्ति यः । उल् + बाङ्लकात् ।
 ऊतच्) । अजगरसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उलूपी, [न] पुं, (उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्तीति ।
 इनिः । रलयोरैक्यम्) । शिशुकः । इत्यमरः ॥
 उपल इति ख्यातः अतिचञ्चलमत्यः । शिशु-
 माराकृतिर्मत्यभेदः । इति कलिङ्गादयः ॥ शोशु
 इति ख्यातः मत्यविशेषः । इत्यन्ये ॥ भांगाल
 इति ख्यातः । इत्येके ॥ शिशुमार एव उच्यते ।
 इति सर्वस्वम् ॥ तथा च रत्नकोषादौ ॥ “उलूपी
 शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा” । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 उलूपी, स्त्री, कौरव्यनामनाग-कन्या सा तु अर्जुन-
 पत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्वणि । २१५
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 उलूप्युवाच ।
 “ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
 तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ॥
 साहं त्वामभिसेकार्थमवतीर्णा समुद्रगां ।
 दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता ॥
 तां मामनङ्गलपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ! ।
 अनन्यां नन्द्यस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ” ॥
 अर्जुन उवाच ।
 ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे ! मम द्वादशवर्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ! ।
 अन्ततं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् ।
 कथञ्च नान्तं मे स्यात् तव परिधियं भवेत् ॥
 न च प्रीडोत मे धर्मस्तथा कुर्यां भुजङ्गमि ! ॥
 उलूप्युवाच ।
 जानाम्यहं पाण्डवेभ्यः । यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यं इदमादिष्टवान् गुरुः ॥
 परस्परं वर्त्तमानां प्रपदांस्यात्मजां प्रति ।

उल्का

उद्दिष्ट

तनूद्यतः । इति मेदिनी ॥ चित्रितः । इति शब्द-

अम्बरमध्याद्भूको निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय ।
सम्भमतिगगनोपरिविभ्रममाख्याति लोकस्य ॥१॥
संसृष्टतो चन्द्राकौ तद्विस्तृता वा सभूषकम्या च ।
परचक्रागमनृपवधदुर्मिच्छावृष्टिभयजननी ॥१२॥
पौरैतरघ्नमुल्कापसत्यकरणं दिवाकरहिंमाश्रयोः ।
उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःस्तृता यातुः ॥१३॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का दिवादिवर्णघ्नी ।
कमशश्चैतान् हन्युमूर्द्ध्वारः पार्श्वपुच्छस्थाः ॥१४॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
ऋज्वी स्निग्धा खण्डा नीचोपगता च तद्दृष्ट्यै ॥१५॥
श्यामा वारुणनीलाः स्रग्दहना सितभस्मनिभारूक्षा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलित्ता च परागमभयाय ॥१६॥
नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये घ्नती रवीन्दू पौरैतरमृग्यवेऽस्ते वा ॥१७॥
भाग्यादित्यधनिष्ठा मूलेषूल्का हतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षत्तिपीडा पुष्पाणि लविष्णुदेवेषु ॥१८॥
ध्रुवसौम्येषु नृपाणां उग्रेषु सदाखण्डेषु चराणां ।
क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥१९॥
कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् ।
शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥२०॥
आश्रायहोपघाते तद्देश्यानां खले कृमिरतानाम् ।
चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का ॥२१॥
द्वारिपुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिह्न्याद्भोमिनोगोष्ठे ॥२२॥
क्ष्वेडास्फोटितवादितगीतोत्कृष्टस्वना भवन्ति यदा ।
उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्तपस्य ॥२३॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृप-
तेर्भयाय । या चोद्धते तन्तुघृतेव खस्था या वा
महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥२४॥
श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्यग्गानृपाङ्गनाः ।

(अस्याः कारणमाह गगर्गसंहितायाम् ।
 “अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्मतः ।
 नरापचारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
 ततोऽपराधात् नियतमपवर्जन्ति देवताः ।
 ताः सृजन्यद्भुतांस्तान्स्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
 तएव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।
 विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च” ॥
 अस्या लज्जणादिकश्चोक्तं बृहत्संहितायां ३३ अ-

रत्नावली ॥ ऊर्ध्वं लिखितः ॥ (यथा, रघुः १६ ३२ ।)
“त्वष्ट्रेव यन्तोऽलिखितो विभाति” ॥

उल्लेखः, पुं, (उत् + लिख् + घञ्) उच्चारणम् । कथ-
नम् । इति स्मार्त्ताः ॥ (अलङ्कारभेदः ॥ तल्लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

“क्वचिद्देवाद्गृहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोऽल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते” ॥

उदाहरणम् । “प्रियइति गोपबध्भिः शिशुरिति
वृद्धैरधीश इति देवैः । नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मे-
त्यग्राहि योगिभिर्देवः” ॥

उल्लेखनं, स्त्री, (उत् + लिख् + ल्युट्) वमनम् ।
इति रत्नमाला ॥ खननम् । यथा “भूमेरुल्लेखनं
कुर्व्यात्” । उति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः ५।१२४ ।
“सन्मार्जनोपाज्जनेन सेकेनोऽल्लेखनेन च” ।)

उच्चारणम् । यथा,—
“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुर्व्याणो न तस्य फलभागमवेत्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

उल्लोचः, पुं, (उल्लोचति । उत् + लोच् + अच् । यदा
ऊर्ध्वं लोचते । लोच् + घञ् । कुत्तन्तु न निष्ठा-
यामनित इति वचनात् । अस्य तु तन्म सेट्त्वात् ।)
चन्द्रातपः । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वितानम् २ । इत्यमरः ॥

उल्लोलः, पुं, (उल्लोडयतीति । लोड् उन्मादे + लिच्
+ पचाद्यच् । डलयोरैकात् डस्य लः ।) महा-
तरङ्गः । वड् टेउ इति भाषा । तत्पर्यायः । क-
ल्लोलः २ । इत्यमरः ॥

उल्लं, स्त्री, (उल्लीयते इति । उत् + लीङ् स्नेषणे
उल्वादयच्च ४।६५ । इति उणादिसूत्रेण साधुः ।)
जरायुः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायां ३ । ३८ ।
“यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्” ।
“जातमात्रं विशोध्योल्वाद्वालं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिक्लेशितश्चानु बलात्तैलेन सेचयेत्” ॥
इति वामटः उत्तरस्थाने १ अध्याये उल्लवान् ॥
“अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य
घृताक्तं मूर्द्धि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टा-
ङ्गुलमायस्य सूत्रेण बद्धा च्छेदयेत्तत्सूत्रेकदेशञ्च
कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग् बध्नीयात् । इति सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ॥)

उल्लङ्ग, स्त्री, (उत् + वल् + अच् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) व्यक्तम् । स्पष्टम् । इत्यमरः ॥

(“उल्लोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः” ॥
इति वामटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥

“हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वन्द्वोल्बणानि च” ।

इति रुग्विनिश्चयग्रन्थे अर्थोधिकारे ॥

प्रकाशः । निर्वाधः । यथा, रघुः ४ । ३३ ।

“तस्यासीदुल्लङ्गो मार्गः पादैरिव दन्तिनः” ॥

उल्लती, त्रि, (वल् + शल् + लीप् । सम्प्रसारणम् ।)

अकल्याणवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अधमर्षणमन्त्रे । “आपो हिष्ठा मयोधुवः खान
ऊर्जं दधातन महैरणा चक्षसे । ॐ यो वः
शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः । उल्लतीरिव-

मातरः” ॥)

उल्लानाः, [स्] पुं, (वल् कान्तौ + “वल्शः कनसिः”
॥ १८२३८ । इति उणादिसूत्रेण कनसिः । ग्रह्यादि-
त्वात् सम्प्रसारणम् ।) शुकाचार्यः । इत्यमरः ॥
(यथा, कुमारः ३ । ६ ।

“अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्विषस्ते” ॥

स च दैत्यगुरुः । तथा च महाभारते ययाति-
संवादे १ । ७६ । ६ ।

“पौरोहित्येन याज्यत्वे कायन्तूशनसं परे” ॥

उल्लोक्, [ज्] पुं, (वल् उल्लयते वा । वल् कान्तौ +
“वल्शः कित्” ॥ १८७१ । इति उणादिसूत्रेण इजिः ।
सम्प्रसारणम् ।) अग्निः । घृतं । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुणादित्तिः ॥

उल्लिक्, त्रि, (वल् कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम् ।)
कमनीयम् ॥

“न यदचश्चिपदं हरेर्यशो
जगत्पवित्रं प्रयत्नीत कर्हिचित् ।

तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसाः
न यच्च हंसा निरमन्त्युशिक्तयाः” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्यायः । “चित्रपद-
मपि यदचो हरेर्यशो न प्रयत्नीत तद्वायसं तीर्थं
काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उशन्ति मन्यन्ते
कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्तमाना हंसाः
यतयो यच्च न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न
रमन्ते । उशिक्तयाः उशिक् कमनीयं ब्रह्म
क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसाः
मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मखण्डनिवासा-
स्तत्त्वविचित्रान्नादियुक्ते उच्छिद्यगर्ते काकक्रीडा-
स्थाने न रमन्ते इति शेषः” । इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे
१ । १३१ । ५ “आदिते अस्य वीर्यस्य चर्किर-
न्मदेषु यक्षमुशिनो यदाविध सखीयतो यदा-
विध” । “उशिनो धर्मं कामयमानाः जनाः” ।
इति भाष्यम् ॥)

उशी, स्त्री, (वल् + ई । सम्प्रसारणम् ।) वाक्का ।
इत्युणादिकोषः ॥

उशीनरः, पुं, (उशीप्रदो वाक्काप्रदो नरो यच्च ।)

देशभेदः । तत्पर्यायः । गान्धारः २ । इति जटा-
धरः ॥ चन्द्रवंशोद्भवराजविशेषः । स तु शिवि-
राजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (एरुवंशीयो
नृपभेदः । यथा महाभारते । श्येनकपोतीये । ३ ।
१३० । २१-२३ ।

“उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥
तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विश्राम्यते ।
अभ्यगच्छन्पुत्रवरं ज्ञातुमभिश्च भारत ॥
जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरं ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽभिर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः” ॥
तस्य चारित्र्यं तत्रैव १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

उशीरः, पुं स्त्री, (वल् कान्तौ + “वल्शः कित्” ॥ १८३१
इति उणादिसूत्रेण ईरन् । सम्प्रसारणम् ।)

वीरणमूलम् । वेनार मूलं खस् इत्यादि भाषा ।

तत्पर्यायः । अभयम् २ नलदम् ३ सेव्यम् ४ अम-
णालम् ५ जलाशयम् ६ लामज्जकम् ७ लघुलयम् ८
अवदाहम् ९ इष्टकापथम् १० । इत्यमरः ॥ उशीरम्
११ मणालम् १२ लघु १३ लयम् १४ अवदानम्
१५ इष्टम् १६ कापथम् १७ अवदाहेष्टकापथम्
१८ इन्द्रगुप्तम् १९ । इति तट्टीकायां भरतादयः ॥

जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरणम्
२३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतरु २६
शिशिरम् २७ शीतमूलकम् २८ वितानमूलकम्
२९ जलमेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम्
३२ कम्पु ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
धर्मदौर्गन्ध्याहपित्तरक्तारोगनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपिच । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मोहभ्रमापहत्वम् । ज्वरार्त्तिपित्तप्रमनकारित्वम् ।
जलसौगन्धदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के । “प्रियंवदे ! कस्येद-
मुशीरानुलेपनं मणालवन्ति च नलिनीदलानि
नीयन्ते” । अस्य पर्यायगुणाः यथा,
“वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदञ्च तत् ।
अमणालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उशीरम्याचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्वातमदनुत्कफपित्तहृत् ॥
दृष्ट्वास्वविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उशीरकं, स्त्री, (उशीर + सार्थे कन् ।) वीरणमूलं ।

इति रत्नमाला ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

उशीरी, स्त्री, लघुकाशः । क्शोट काश्या इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मिषिः २ गुडा ३ अश्वालः ४
नीरजः ५ शरः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहक्षयारोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष उ बधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋखादिः । उ ओषित्वा उष्वा ।
ओषति । क्तावेट्त्वान्नेमडीश्रीत्यादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्वा । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष बधे । दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-
सकं-सेट् ।) ओषति । उषितः । दहि भस्मी-
करणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । ६।२७३ ।
“यश्चापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
दग्धेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्रम्याद्धि विच्युतम्” ॥)

उषं, स्त्री, (उष + क ।) पांशुजलवणम् । इति रत्न-
माला ॥

उषः, पुं, (उष + क ।) कामो । गुगुलुः । राजि-
शेषः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ (दहनबधकर्त्तरि,
त्रि ।) क्षारभृत्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

उषः, [स्] स्त्री, (ओषति नाशयत्यन्धकारम् ।
उष + “उषः कित्” ॥ ४१२३३ । उणादिसूत्रेण
असिः ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ।
(“आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्धिरिवोषसि” ।
इति रघुः । १२ । १ । तथा, माघे । ११।१७ ।
“पुनरुषसि विविक्षैर्मातरिश्वावचूण्य” ॥)

उषणं, स्त्री, (उष् + बाङ्गलकात् क्युन् । ल्युट् वा ।) मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उषणा, स्त्री, (उषण + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविकम् । इति रत्नमाला ॥ (“उपकुल्योषणा शौण्ठी” इति भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्याय उक्तः ।)

उषती, स्त्री, (उष् + शट् ।) आगमशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः ।) अकाल्याणवाक् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ । ८७ । ८ ।

“ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्ष्याम्” ॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति । उष् + “उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्” । ३ । १४२ । इति कपन् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषर्बुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस् + बुध् + क ।) अग्निः । इत्यमरः ॥

रक्तचित्रकः । रां चिता इति भाषा ॥

उषसी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति । उष + सो + क + डीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मेदिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) बाणराजसुता । सा तु अनिरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ । बाणयुद्धे १२ ।

“बाणस्य दुहिता कन्या तत्रोषा नाम भाविनी” । विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उखा । स्थालीति यावत् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।

“उषां गोधूलियोगं वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत्” ॥)

उषा, य, (ओषतीति । उष् + क + टाप् ।) रात्रिशेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ सा तु नक्षत्रतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत् भवति । यथा,—

“अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥ इति तिथितत्वे वराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति हलायुधः ॥

उषितः, त्रि, (उष् वा वस + क्त ।) युषितः । दग्धः । इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।) आश्रितङ्गवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं स्त्री, (उष् + क्रीरच् ।) उशीरः । वीरणा-मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

उष्ट्रः, पुं, (उष् + “उषिखनिभ्यां कित्” । ४ । १६१ ।

इत्युणादिसूत्रेण ण् न किञ्च ।) वाह्यरथः । इति धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्यमरः ॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ करभः ७ दासेरकः ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२ जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ षट्कुलकः १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महाध्वजः २० महापृष्ठः २१ बलिङ्गः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूमकः २५ शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ कण्टकाशनः २८ भोलिः २९ बज्जकरः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शुब्दरत्नावली ॥

वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुशनामा ३६ मरुद्विपः ३७ द्विककुत् ३८ दुर्गलङ्घनः ३९ भूतघ्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः ४ । १२० ।

“नाधीयिताश्चमारूपो न रथं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः” ॥

“उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः” । इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उष्ट्रकाण्ठी, स्त्री, (उष्ट्रश्च काण्डोऽस्य । जातित्वात् ङीष् ।) पुष्पजातिभेदः । उँटाटी इति ख्याता । तत्पर्यायः । रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्रोगहारित्वम् । अस्या वीजगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । ग्रीष्मत्वम् । वृथत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छश्च पुच्छो मञ्जरी यस्याः ।) वृक्षविशेषः । इति रत्नमाला ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उष्ट्रपादिका स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।) वृक्षविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः । शतभीरुः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति रत्नमाला ॥

उष्ट्रशिरोधरः, स्त्री, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आकृतिर्यस्य ।) भगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । “प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिङ्काङ्गादागताम् । तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी भगन्दरन्तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्” ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्साज्ञेयवान् वामटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-मुष्ट्रग्रीवः । यथा ।

“पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छिता ॥ रागिणी तनुश्चाद्या ज्वरधूमायनान्विता” । “उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः” ।

“अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणैवोष्ट्रकन्धरम्” ।

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सम्प्राप्ति-पूर्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपित-मनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वी-मुच्छितामुष्ट्रग्रीवाकारं पिङ्कां जनयति । सास्य-चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्चाग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमाखावं खवत्युपेक्षितश्च वातमूत्र-पुरीष-रेतांसि विस्फुरति तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीव-मित्याचक्षते” ॥ इति ॥*॥ सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

“उष्ट्रग्रीवे क्रियां षट्णु । अथोष्ट्रग्रीवमेधित्वा च्छिन्वा क्षारं निपातयेत् । पूतिमांसव्यपोहार्थमभिरत्र न पूजितः । अथैनं घृतसंस्मृत्यैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा । तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्वं शोधयेद्विषक् ॥ ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं । उत्कृष्टाखावमार्गन्तु परिखाविणि बुद्धिमान् ॥ क्षारेण वा खावगतिं दहेद्भुतवहेन वा । सुखोष्णोनाणुतेलेन सेचयेद्भुगुदमण्डलम् ॥ उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः । वामनोद्यौषधैः कार्थ्याः परिषेकाश्च मात्रया” ॥)

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उष्ट्रस्य स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ । “धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका” ।) उष्ट्रभार्या । इति मेदिनी ॥ वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष् + ण् + ङीष् ।) मृत्तिकाभाण्डः । उष्ट्रस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षौरगुणाः । कुष्ठशोधपित्तार्शः कफाटोपानाहोदरस्थजन्तुगुल्म-श्वासोल्लासनाशित्वम् । तद्विधगुणाः । अशः कुष्ठ-कृमिशूलोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । खादु-त्वम् । तन्नवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् । लघुत्वम् । व्रणकृमिकफाखवातविषनाशित्वम् । तद्वृत्तगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठकृमिविषवातकफगुल्मोदरना-शित्वम् । तन्मांसगुणाः ॥ शिशिरत्वम् । त्रिदोष-शमनत्वम् । लघुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । रुचि-कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु । शस्तं वातकफानाहकृमिशोथोदरार्शसाम्” ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिनकृतद्रव्यगुणे पानीयवर्गे । “औष्ट्रं दुग्धं लघु खादु लवणं दीपनन्तथा । कृमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं सरम्” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“रूक्षं तथोष्णं लवणं कफस्य निवारणं वातविकारहारि । लघुप्रशस्तं कटुकं कृमीणां शोफार्शनामौष्ट्रपयोऽनुकूलम्” ॥ इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रूक्षोष्णं क्षौरमुष्ट्रीणामीषत् सलवणं लघु ।

उष्णा

शस्तं वातकफानाहृक्किमिश्रोथोदराशंसाम्” ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“रूक्षोष्णं सवर्णं किञ्चिदौघं खादुरसं लघु ।
शोफगुल्मोदराशंसं क्षमि-कुष्ठ-विषापहम्” ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

उष्णः, पुं, (उष् दाहे + “इष्पिञ्जिरीडुष्यविभोनक्” । ३।२। इति उष्वादिस्त्रेण नक् ।) ग्रीष्मकालः ।
तत्पर्यायः । ग्रीष्मः २ उष्णकः ३ निदाघः ४ उष्णो-
पगमः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ अ-
वपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
चित्तस्थाने २४ अध्याये ।

“उष्णे चैवे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम्” ।

अथित् स्त्रीबलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते ।

यथा महाभारते संवत्तमरुत्तये ॥ १४।८।६ ।

“नेपां न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च भास्करः” ।

अभिः । सूर्यः । यथा, मनुः ११।११३ ।

“उष्णे वर्षति शीते वा भारते वाति वा मृशम्” ।

(“उष्णे आदित्ये मेघे च वर्षति” इति तट्टीकायां

कुल्लुकभट्टः ॥) पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्णवीर्यव्यगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघु-

त्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उष्णः, त्रि, (उष् + नक्) । निराशयत्यक्तिः । तत्प-

र्यायः । दक्षः २ चतुरः ३ पेशकः ४ पटुः ५ सूत्रानः

६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा

मनुः । ३।२३७ ।

“यावदुष्णं भवत्यसं यावदन्नाति वाग्यतः” ॥)

उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां

कारिणीति कन् ।) ग्रीष्मकालः । चक्रमादिः ।

इति धरणी ॥ (ज्वरः । इति पाणिनिः ५।

२।५१ ॥)

उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन्) ।

क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रणतः ।

इति धरणी ॥ क्रोधोदीप्तः इति पाणिनिः

५।२।७२ ॥)

उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी) । वैतरणी नदी ॥

उष्णरश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य) । सूर्यः । अर्क-

दृष्टः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३।२५ ।

“कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ

गन्तुं प्रवृत्ते समयं विनश्य” ॥)

उष्णवारहः, पुं, स्त्री, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण +

ह + विच् + ल्यट्) । ज्वरम् । इति हारावली ॥

(यथा, कुमारः ५।५२ ।

“यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारहं

क्षतं तपःसाधनमेतया वपुः” ।

क्षुण्णशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उष्णवीर्यं, पुं, (उष्णमुयं वीर्यं यस्य) । शिशुमारः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तद्रव्यादिः ॥ (प्रच-

क्षवीर्ययुक्तं, त्रि) ।

उष्णा, स्त्री, (उष्णते बध्यते यथा । उष् बध् + नक् +

टाप्) । क्षत्रवाणिः । सन्तापः । पित्तम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥

उष्णांशुः, पुं, (उष्णा अंशवो यस्य) । सूर्यः । इति

उष्णो

उष्णागमः, पुं, (उष्णास्यागमो यस्मिन्) । ग्रीष्मकालः ।

इत्यमरः ॥

उष्णाभिगमः, पुं, (उष्णास्यातपस्याभिगमो यत्र) ।

ग्रीष्मकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

उष्णासहः, पुं, (उष्ण आतप आसह्यते यत्र । उष्ण +

आ + सह + अच्) । हेमन्तकालः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, त्रि) ॥

उष्णिक, [हृ] स्त्री, (उत् + स्विह् + क्तिन् । निपा-

तनात् उपसर्गान्तलोपः षत्वं च) । समाहार-

च्छन्दः । (यथा हृन्दोमञ्जर्यां,—

“उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनकुप् च दृहती पङ्क्तिरेव च” ॥

उष्णिक सप्ताक्षरा वृत्तिः । सा च त्रिधा मधुमती-

कुमारललिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्वकं

तल्लक्षणं यथा तत्रैव । “ननगि मधुमती” ।

“रविदुहितवटे वनकुसुमनतिः ।

व्यधित मधुमती मधुमथनमुदम्” ॥ १ ॥

“कुमारललिता जसगाः” ॥

“सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।

त्रैजयनयनानां ततान मुदमुचैः” ॥ २ ॥

“मसृगौ स्यान्मदलेखा” ॥) “रङ्गे बाहुविरुधात्

कुम्भीन्नान्मदलेखा । लम्भाभून्मुरशचोः कस्तूरी-

रसचर्चा” ॥

उष्णिका, स्त्री, (अल्पमज्ञमस्याम् । ब्राह्मणकोष्णिके

संज्ञायामिति कन् । निपातनादज्ञशब्दस्योष्णा-

देशः) । यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।

उष्णीषः, पुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-

हिंसादर्शनेषु । इगुपधेति कः । शकम्भादिः) ।

शिरवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य

गुणाः । केशचक्षुरायुर्वेदकालम् । धूलिश्रीतोष्ण-

निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।

“उष्णीषं कान्तिहृत् केशं रजोवातकफापहम् ।

लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुणपित्ताक्षिरोगहृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ किरिटः । (यथा, महाभारते

सौमन्वधोपाख्याने ३।२१।२४ ।

“विशीर्षमलिनोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः” ।

रजोऽवश्यायसूर्यांशुहिमानिलनिवारणं ।

प्रतिश्यायशिरःशूल-हरश्चोष्णीषधारणम् ।

इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे गुणानां क्रिया-

भिधानादिवर्गे ॥

“बाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ।

पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजापहम्” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥

चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥

उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णश्च तत् उदकश्चेति) । तप्तजलम् ।

क्वाथ्यमानपादावशेषार्द्धावशेषपादहीनं जलम् ।

तद्विधिर्यथा ।

“अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।

अथवा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्” ॥

अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-

कफवाताममेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-

शोधनत्वम् ॥

उष्णो

“श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।

कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि” ॥

इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णो-

दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलन्तथा ।

अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥

ज्वर-कास-कफ-श्वास-वात-पित्ताम-मेदसाम् ।

नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥

अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,

त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।

“हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः” ॥

अन्ये तु ।

“निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शरदम् ।

शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥

अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।

इति केचिद्बुधाः प्राञ्जर्ज्जटागमदर्शनात् ॥

केचित्त ।

“वसुवृद्धेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।

एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्” ॥

अत्र दोषाणां यथोपपत्त्या हीनता वा तथा

व्यवस्था कल्पनीया ॥

“तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।

त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यमिष्टं लघु” ॥ * ॥

त्रिपादहीनस्य तत्त्वान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।

तस्य लक्षणगुणाः ।

“पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।

आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कास-श्वास-कफापहम् ॥

सद्यो ज्वरहरं याहि दीपनं पाचनं लघु ।

आनाहपाण्डुशूलार्शागुल्मशोथोदरापहम्” ॥

इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ राज्ञौ उष्णो-

दकपानगुणाः । श्लेष्मसङ्घातभेदकत्वम् । मासताप-

कर्षित्वम् । आशु अजीर्णजारकत्वम् ।

“तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तनुत् ।

कफघ्नं पादशेषस्य पानोयं लघु दीपनम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“शरदीह तथा ग्रीष्मे क्वाथे पादावशेषितम् ।

शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्द्धावशेषितम्” ॥

विपरीतमृतं दृष्ट्वा प्रादुर्भवाद्वाङ्मागिकम् ।

क्वाथ्यमानश्च निर्वेगं निष्फेनं निर्मलश्च यत् ॥

अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।

तत्पादहीनं वातघ्नञ्चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥

कफघ्नं पादशेषन्तु पानोयं लघु पाचनम्” ।

“दिवसे कथितं तोयं राज्ञौ तद्गुरुतां व्रजेत् ।

राज्ञौ श्रुतन्तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।

“दीपनं पाचनं कण्ठं लघूणां वस्तिशोधनम् ॥

हिक्काध्मानिलश्लेष्म सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्वरक्षुच शस्यते” ॥

“अनभिस्यन्दि लघु च तोयं कथितं शीतलम् ।

पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युधितं तन्निदोषहृत् ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥

“कफमेदोऽनिकामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उखा

श्वास-कास-ज्वर-हरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
यत् काथ्यमानं निर्व्वेगं निःफेनं निर्मलं लघु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत् स्मृतम् ।
न च पर्युषितं देयं कदाचिद्द्वारि जानता ॥
अस्तीभूतं कफोत्क्षेपि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च घृतश्रीतं प्रशस्यते” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान-
देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाश्रयसमुत्थः प्रायो
भेषजानि चामाश्रयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वमनापतर्पणानि श्मनानि भवन्ति पाचनार्थञ्च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्धेषां पीतं वातमनुलोमयति
अभिसुदर्यमुदीरयति । क्षिप्रं जरां गच्छति
क्षेत्राणञ्च परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं दृष्ट्वा-
प्रश्मनाथोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थ्यात्-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा
प्रदेयमुष्णेन हि दाह-भ्रम-प्रलापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशान्यन्तीति” ।

इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥

उष्णोपगमः, पुं, (उष्णः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥

उष्णः, पुं, (उष् + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्यादिकोषः ॥ उष्णः । क्रोधः ॥

उष्णकः, पुं, (उष्ण + कन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ॥

उष्मा, [न्] पुं, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
उत्तापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

(यथा कुमारः । ५ । २३ ॥

“तपात्यये वारिभिरुद्धिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुच्चट्टर्जगम्” ।

“उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने १८ अध्याये ॥

उष्मागमः, पुं, (ओषतीति उष्मा । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्मा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥

उष्मः, पुं, (वस + “स्फायितश्चिवश्चिश्चिकित्तिपीति” ।
२ । १३ । उणादिसूत्रेण रक् ।) वृषः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वक्त्वानावोषः पि-
तेव” । “उष्मः वृषभः” । इति भाष्यम् ॥) रश्मिः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“शरैरुखैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव” ।

लताभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
“प्र मित्रासो न ददुरुखो अग्रे” । “वसति नभ-
सीत्युखः सूर्यः” । इति भाष्यम् ॥ अश्विनीपुत्रौ ।

यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अग्रय उखा जरन्ते प्रतिवस्तोरश्विनौ” ॥)

उखा, स्त्री, (उख + टाप् ।) अजुनी । गाइ इति
भाषा । उपचित्रा । इन्दुरकाशीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सुरभी गौः । इत्यादिकोषः ॥)

जड़

उह इर् अर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-परं-
सकं-सेट् ।) ऋसादिः । इर् औहत् औहीत् ।
अर्द इह बधः । इति दुर्गादासः ॥
उहानः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ऊ

ऊ, दीर्घोकारः । स च षष्ठस्वरवर्णः । अस्य उच्चा-
रणस्थानं ओष्ठः ॥ (“उपपृष्णानीयानामोष्ठौ” ।
स च (दिमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्)
सुतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तसरित्भेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥

“स्वराणामूष्णाच्चैव विवृतं करणं स्मृतम्” ।

इति शिवावचनात् अस्योच्चारणे विचार आन-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वायादेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “अचोऽस्पृष्टायणस्वीषत् नेम-
स्पृष्टाः शलः स्मृताः” । इति ।)

“शङ्खकुन्दसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युत्सुता तथा ।

धर्म्मार्थकाममोक्षञ्च सदा सुखप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वङ्गीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—

“तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।

तद्रूपा पूर्वोक्तोकाररूपा ।

“तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाधिवरणाः क्रमात् ॥
अधोर्ध्वगामिनी मात्रा लक्ष्मीर्वाणी च सा स्मृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—

“ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥

अर्धोशो भैरवः सृष्टो दीर्घघोणा सरस्वती ।

विलासिनी विप्लकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ॥

महाविद्येश्वरी षष्ठा षण्डोभूः कान्यकुब्जकः” ।

इति तन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यस्यतया तदाख्याप्यभिधानम् । यथा, माटका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।

“उः क्वावेभुस्तु वेदकः । तेन सिधू शास्त्रे इत्यस्य
लुङि कृते असेधीत् असेत्सीत् इति स्यात् ॥)

ऊ, व्य, (वेच् + क्तिप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)

ऊ, पुं, (अवति रक्षतीति । अच् + क्तिप् । ज्वरत्वर-
त्यूट् । ६ । ४२० ।) महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, त्रि॥)

ऊङ्, त्रि, (उह्यते स्म । वह् + क्त ॥) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥

(“भार्य्याङं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ” ।

इति भट्टिः । ४ । १५ ॥) कृतवहनः ॥

ऊङ्कङ्कटः, त्रि, (ऊङ्गे धृतः कङ्कटो येन ।) कवच-
धारी । तत्पर्यायः । सन्नद्धः २ वर्त्तितः ३ सज्जः ४
दंष्ट्रितः ५ । इत्यमरः ॥

ऊनं

ऊङ्, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
“ऊङ्गानूङ्गसमवायेऽनूङ्गैव प्रथमं धनहारिणी” ।
इति स्मृतिः ॥)

ऊतं, त्रि, (वे + क्त ।) तन्तुसन्ततम् । तत्पर्यायः ।
स्यूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापङ् वीना इति
भाषा ॥ (प्रथितम् । अच् + क्त । ज्वरत्वरत्यूट् ६ ।

४ । २० । रक्षितम् ॥)

ऊतिः, स्त्री, (अच् + क्तिन् । ज्वरत्वरत्यूट् । ६ । ४ ।
२० ।) रक्षणम् । (वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । इति
मेदिनी ॥ वीना सेलाइ इति भाषा । क्षारणम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥ लीला । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्त्तरि

क्तिचि । रक्षाकर्त्तौ । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥

“उरुधन्तम् माध्वी दक्षा न ऊतीः” । कर्मणि

क्तिन् । पुराणस्य दशविधलक्षणमध्ये कर्मवासना-

रूपो लक्षणभेदः । यथा, भागवते । २ । २० — १४ ।

श्रीशुक उवाच ।

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।

मन्वन्तरेणानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥

दशमस्य विशुद्धार्थं नवानामिह लक्षणम् ।

वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाङ्गसा ॥

भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।

ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विषर्गः पौरुषः स्मृतः ॥

स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।

मन्वन्तराणि सङ्क्रमे ऊतयः कर्मवासनाः” ॥

“कर्मवासना ऊतयः” । इति चूर्णिकाटीका ॥

ऊधः, [स्] स्त्री, (उन्द् + अस् ।) ऊधसो नडिति
निर्देशात् ऊधादेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥

गाइर पालान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्वणि । १ । १७६ । १३ ॥

(“मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्” ।
“यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते ऊधः पशूनाम्” ।

इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)

ऊधसं, स्त्री, (ऊधसि भवम् । ऊधस् + यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ऊन, त् क परिहाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथा
च । “क्षोभमाशु हृदयं न यदूनां रागद्विभक्तरोन्न

यदूनाम्” । इति माघयमकम् । परिहानं न्यूनक्रिया ।
ऊनयति वणिक् स्वर्णं प्रथमपरिमाणात् । परि-

माणमात्रेऽयमिति केचित् । मा भवान् ऊनित् ।
ऊनधोर्णिः अष्ट द्वित्वे स्वस्थानमेव नास्ति अतो

नाग्लोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । अने-
र्कदनुबन्धज्ञापकवलात् द्वित्वात् प्राक् प्राप्नो

ऋखो अग्लोपित्वान्न स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

ऊनं, त्रि, (अवतीति । अच् + “इण्विज्जिदीडुय-
विभ्यो नक्” । ३ । २ । इति उणादिसूत्रेण नक् ।
“ज्वरत्वरति” । ६ । ४ । २० ऊट् । सर्व्वस्वे तु ऊन-

यतेरूनमिति साधितम् ।) हीनम् । न्यूनम् ॥

(“ऊनं न सत्त्वध्वधिको बन्धधे” । इति रघुः । १ ।
१४ ॥ तत्रैव । ११ । १ ।

“किञ्चिद्भूतमनूनर्द्धः शरदामयुतं ययौ” ।
“ऊनद्विवाधिकं प्रेतं निदधुर्बान्धवा वहिः” ।
इति मनुः । ५ । ६८ ॥

ऊनविंशः, चि, ऊनविंशतेः पूरणः । यथा,—
“तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंश-
भैकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।
इष्टोङ्गना सूर्ययुतोङ्गना च
योगादमूखेदशयोगभङ्गः” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ऊनविंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः ।) एकोन-
विंशतिः । ऊनिश इति भाषा । यथा । “ऊनविं-
शतिदास्यमानपिण्डस्थानानि” । इति तिथ्यादि-
तत्त्वे आमावस्याप्रकरणे ॥

ऊम्, थ (ऊयते । ऊय् + मुक् ।) रोषोक्तिः ।
एच्छा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । स्पर्द्धा । इति
शब्दरत्नावली ॥

ऊमं, स्त्री, (अवतीति । अव + “अविसिविमिश्र-
विभ्यः कित्” । १ । १४३ । इति उणादिसूत्रेण
मन् । कित् ऊट् च ।) देशविशेषः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

ऊय, ई ङ सेवने । तन्तुसन्ताने इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।)
दीर्घादिः । सेवनमिह धियुतन्तुतवावित्यस्य
रूपं ई ऊतः । ङ ऊयते पठं सौचिकः । इति
दुर्गादासः ॥

ऊररी, थ (ऊय् + बाङ्गलकात् ररीक् ।) विस्तारः ।
अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरयः, पुं, (ऊरोर्जातः । ऊरु + शरीरावयवात्
यदिति यत् । वैश्यस्य ब्रह्मणः ऊरोर्जातत्वात्
तथात्वम् ।) वैश्यः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यजुषि
। ३१ । ११ ॥

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाह्वराज्यः कृतः ।

ऊरुतदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शुद्रोऽजायत” ॥ इति ॥

ऊरी, थ (ऊर + बाङ्गलकात् रीक् ।) विस्तारः ।
अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे वि-
ग्रहे । “ऊरीकृत्य प्रस्थितः” ॥)

ऊरीकृतः, चि, (ऊरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः ।
विस्तृतः । इत्यमरः ॥

ऊरुः, पुं, (ऊरूयते आच्छाद्यते इति । ऊरू +
(ऊरूतेर्नुलोपः । १ । ३१ । इति उणादिसूत्रेण
कर्मणि कुः तुलोपश्च ।) जानूपदिभागः । उरत्
इति भाषा । तत्पर्यायः । सकृत् २ । इत्यमरः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भुवनत्रितये न विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न
चमूरुदशः” ।

“भुजमूर्द्धाखबाङ्गल्यादेकोऽपि धनदानुजः” ।

इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।

“लोकानान्तु विवृद्धयं मुखबाङ्गलपादतः” ॥)

ऊरुजः, पुं, (ऊरोर्जायते इति । ऊरु + जन् + ङ ।)

वैश्यः । स तु ब्रह्मण ऊरुभ्यां जातः । इत्यमरः ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।

रजसा तमसा च व समुद्रितास्तथोरुजाः” ।

भृगुवंशीय ऋषिभेदः । स च और्व इति नाम्ना
ख्यातः । तस्य जन्मकथा और्वशब्दे द्रष्टव्या ॥
ऊरुपर्वा, [नृ] पुं, स्त्री, (ऊरोः पर्व्वेव ।) जानु ।
इत्यमरः ॥ हाटु इति भाषा ।

ऊररी, थ, (ऊर + ररीक् ।) विस्तारः । अङ्गी-
कारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरुस्तम्भः, पुं, (ऊरु स्तम्भाति इति ऊरु + स्तम्भ +
अण् ।) ऊरुरोगविशेषः । यथा । अथोरुस्तम्भा
धिकारः । तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकृष्टसन्निवृत्तिनिदान-
सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।

“श्रीतोष्णद्रवसंयुक्तागुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णै तथायाससंक्षोभस्त्रजागरैः ॥
संक्षेपभेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥

सकथस्थिनी प्रपूर्यान्तःस्नेहणा स्तिमितेन सः ।
तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तम्भौ श्रीतावचेतनौ ॥
परकीयाविव गुरु स्यातामतिशययथौ ।
ध्यानाङ्गमर्द्धस्तेमित्यतन्द्राच्छर्द्दगुचिज्वरैः ॥

संयुतौ पादसदनकृच्छोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याङ्गराज्यातमथापरे” ॥
जीर्णाजीर्णै किञ्चिज्जीर्णं किञ्चिदजीर्णं तस्मिन्
भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णै
समञ्जत इति पठितम् । तत्र श्रीतादिभिर्निषे-
वितैर्भुक्तैः । संक्षोभेण सञ्चलनेन । स्वप्नेन दिवा ।

जागरणे रात्रौ । अभिभूय दूषयित्वा । इतरं
दोषं पित्तम् । स्तिमितेन आर्द्रेण द्रुतेनेति यावत् ।
न तु घनेन । एवंविधेन स्नेहणा । सः पवनः ।
तदा ऊरु स्तम्भाति तेन स्तम्भेन । अचेतनौ शून्यौ ।

परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः । ध्यानं संमूर्छता ।
पादसम्बन्धिनीभिः सदनकृच्छोद्धरणसुप्तिभिश्च
संयुतौ । अयं सुश्रुतेन महावातव्याधिषु पठितः ॥
प्रागुपमाह ।

“प्रागुपं तस्य निद्रातिथ्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्चर्द्दिर्जङ्घोर्ब्बाः सदनं तथा” ॥*॥
तस्योपशयमाह ।

“वातशङ्किभिरञ्जानान्तत्र स्यात् खेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छादुद्धरणं तथा ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं श्वशदाहवेदना ।
पदञ्च व्यथते न्यस्तं श्रीतस्यं न वेत्ति च ॥

संस्थाने पीडने गत्वां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्येयौ हि संभ्रमावूरु पादौ च मन्यते” ॥
अन्येयौ अन्यपुरुषचाल्यौ भवत इत्यर्थः । अञ्जा-
नात् अनिच्छयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।

वातशङ्किभिः वातव्याधिषु शङ्किभिः । तत्र ऊरुस्तम्भे ।
खेहनात् खेहादिना खेहत्या चिकित्साया । पाद-
सदनादय ऊरुभग्नोपमत्वात् ते विकाराः स्युः ।
जङ्घोरुग्लानिः जङ्घोर्ब्बागमनादावशक्तिः । आदा-
हवेदना ईषदाहेन सह वेदना ॥*॥

ऊरुस्तम्भस्यारिष्टं लक्षणमाह ।
“यदा दाहार्त्तिवोदात्ता वेपनः पुरुषा भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्” ॥

अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्न-

मात्रं साधयेत् ॥*॥*॥

अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा ।

“खेहाहृक्स्वावमनं वस्तिकर्मविरचनम् ।
वर्जयेदाहृवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम् ॥
तस्मादत्र सदा कार्यं खेदनं घनरुक्षणम् ।
आमभेदः कफाधिक्यान्माखतं नयता समम् ॥

यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु माखतकोपनम् ।
तत्सर्व्वं सर्व्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥
सर्व्वो रुक्षक्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ।
पञ्चादातविनाशाय विधातव्याखिला क्रि ॥

भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोदाहशालयः ।
जाङ्गलैरघृतैर्ममसैः शकैश्चालवयैर्हितैः” ॥
उदाहो वनकोद्रवः ।
“दद्यादास्तूकशक्नेन हीनेन लवणेन तु ।
जीर्णशाल्योदनं रुक्षमूरुस्तम्भवते भिषक् ॥

रुक्षणादातकोपश्चेन्निद्रानाशादिसम्भवः ।
खेहखेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामथापहः ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतः सरितं श्रीतलोदकाम् ।
सरश्च विमलं श्रीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥

मूलैर्वा वाजिगन्ध्याः अथवाकस्य कारयेत् ।
गाढसुप्तादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥
त्रिफलायश्चिकथोषधूर्णं लिङ्गात् समादिकम् ।
ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूर्त्रेण वा पिबेत् ॥

नागरं पिप्पलीञ्चापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु ।
ऊरुस्तम्भो पिबेन्मूर्त्रैर्दृशमूर्लीरसेन वा” ॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।

“त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
हरीतकीं भृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
काथयेच्छर्द्दागुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥

जङ्घाशूलमूरुस्तम्भं समरात्रे तु नाशयेत्” ॥*॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥
((“एक ऊरुस्तम्भ इति आमत्रिदोषसमुत्थानः” ।
इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः ॥

अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,
“अत्रिया परमया ब्राह्मणा परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पम्बतम् ॥
धीर्धृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिक्षमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥

भगवन् ! पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक्त्वा ।
निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्व्वेषामेव भेषजम् ॥
दोषजोऽस्यामयः कश्चिदयस्यैतानि भिषगवर ! ।
न स्युः शक्ता निश्चमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥

अस्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गं भेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः” ॥*॥
निदानं सम्प्राप्तिलक्षणे च यथा ॥
“स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णै समञ्जतः ।
द्रव्यशुक्लदधिहीरायुग्राणूपौदकामिधैः ॥

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्त्रप्रजागरैः ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥
खेहाचामश्चित्तोष्ठौ वातादीन् भेदसा सह ।

रुद्धाश्च गौरवादृक् यावद्योगैः शिरादिभिः ॥
पूरयन् सक्विजङ्घोरदोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयं परिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
महासरसि गम्भीरे पूर्णेष्वु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभं तद्वदृगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहरकसुप्तिकम्पनैः ।
मेदस्फुरणतोदेषं युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥
गुरुः स्नेहासमेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः ॥

पूर्वरूपाणि यथा ॥

“प्राग्रूपं ध्याननिद्रातिस्तिमितानोचकज्वराः ।
रोमहर्षश्च कृद्दिश्च जङ्घोर्व्याः सदनन्तया” ॥
अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ *

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
वृद्धये स्नेहणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
स्नेहस्थानगतः स्नेहा पित्तश्च वमनात्सुखम् ।
हर्तुमामाशयस्यौ च खंसनात्तावुभावपि ॥
पक्वाशयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरसंस्थिताः ॥
वातस्थाने हितं शैत्यात्तयोस्तम्भाच्च तद्गताः ।
न शक्याः सुखसुदृत्तं जलं निद्रादिव स्थलात् ॥
तस्य संश्रमनं कुर्यात् क्षपणं शोधनन्तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्युक्त्यपेक्षः सदा भिषक् ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शकैरलवणैर्दद्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥
सुनिषसृकनिम्बार्कवेत्रारम्बधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुनैस्तित्तिश्च कुलकादिभिः ॥
क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
समङ्गा शाल्मली विल्वं मधुना रुहं नापिबेत् ।
तथा ग्रीवकुक्षोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥
चन्दनं धातकीकुष्ठं तालोशं नलदन्तथा ।
मुस्तं हरीतकी लोभ्रं पद्मकं तित्तराहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥
चयं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
भस्मातकं समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
सक्षौद्रानर्द्धस्रोकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान्” ॥
“मूर्ध्नामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
खर्गक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
सुराङ्गं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलमुतम्” ॥
“अपतर्पणजश्च स्यादोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
युक्त्या जाङ्गलजैर्मसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिपूर्वकः ।
लेहयेदक्रमस्तत्र कार्यं वातामयापहः” ॥
“कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारुकेशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलनैः सार्धं पचेत् ॥

सक्षौद्रं माचया तच्चाप्यूरुस्तम्भाहृतः पिबेत्” ॥

इति कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ *

“पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादृक्कटुरः ।

तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रसूयग्रापहः” ॥

इति अष्टकटुरं तैलम् ॥ *

“इत्यभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
स्नेहणः क्षपणवन्वदाह्यं प्रष्टुं चिकित्सितम् ॥
वल्मीकमृत्तिका मूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृष्टम् ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरकस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
“श्लोनाकं खदिरं विल्वं वृहत्तयौ सरलासनौ ।
अभिमश्याङ्कीशियुश्चन्द्रासुरसार्जकान् ॥
तर्कारीं नक्तमालञ्च जलेनोत्काशं सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपित्तैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेनैव शक्ये चोत्खजेत् ।
स्थलान्याक्रामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्वतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
तथा विशुक्लेऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।
स्नेहणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतकोपनम् ॥
तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निश्च कार्यैषा रक्षता क्रिया” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ *

“निष्कचयं शुद्धसूतं निष्कदादशगन्धकम् ।
गुग्गावीजञ्च षष्ठिष्कं निम्बवीजं जया तथा ॥
प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं जैपालवीजकम् ।
जया जम्बीरधुस्तूरकाकमाचीवैर्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कृत्वा दद्याद्गुग्गाचतुष्टयम् ।
गुग्गाभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥
शमयत्यूर्ध्वगं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम्” ॥
इति गुग्गाभद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ *

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आकृतिर्यस्याः ।)
कदलीरुद्रः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कदलीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-अकं-सेट्) दीर्घादिः । क ऊर्जयति

जनो जीवति बली स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज, स्त्री, (ऊर्ज्यते जीव्यतेऽनेत । ऊर्ज + घञ्) ।

जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।

४ । २४ । ३८ ॥

“नम ऊर्ज इषे रथ्याः पतये यच्चरेतसे ।

हृत्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने” ॥

ऊर्जः, पुं, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् इति ।

ऊर्ज + शिच् + अच् ।) कार्तिकमासः । उत्-

साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।

“वसिष्ठा हि मिहेध्य वस्त्राण्यूर्जां प्रते” । “ऊर्जां

बलपराक्रमादीनाम्” । इति भाष्यम् ।) प्राणनम् ।

इति मेदिनी ॥ (वीर्यम् । यथा, मनुः । २ । ५५ ।

“पूजितं ह्यग्रनं नित्यं बलमूर्जश्च यच्छति” ॥

“यस्मात् पूजितमत्रं सामर्थ्यं वोर्थं च ददाति” ॥

इति कुल्लुकभट्टः ॥ कान्तिकानामसंवत्सरः ॥

(स्वारोचिषस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा हरिवंशे
७ । १४ ।

“प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ।

स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः” ॥

स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७ । १७ ।

“हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः” ॥

ऊर्जस्वला, चि, (अतिश्रयितः ऊर्जा बलं अस्या-

स्तीति । ऊर्जस् + ज्योस्वातमिसेति वलच् ।)

अतिश्रयबलवान् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्जस्वलां हस्ति-

तुरङ्गमेतत्” । इति भट्टिः । ३ । ५५ । “भोक्तार-

मूर्जस्वलात्मदेहम्” । इति रघुः । २ । ५० ॥

ऊर्जस्वि, [न्] स्त्री, (ऊर्जस् + विनि ।) अलङ्कार-

विशेषः । तस्य लक्षणम् । साहङ्गारवस्त्वभिधा-

नम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जस्वि रुद्राहङ्गारम् ।

तस्योदाहरणं यथा । “प्रचपलमगुरुं भरास-

हिष्णुं जनमसमानमनूर्जितम् विवर्ज्य । कृतवस-

तिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमे-

घम्” ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्जस्वी, [न्] चि, (अतिश्रयितं ऊर्जा बलमस्या-

स्तीति + ऊर्जस् + विनि ।) अतिश्रयबलवान् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)

“अन्नमूर्जस्कारं लोके हन्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः” ॥

ऊर्जनम्, पुं, (ऊर्जेन तन्तुर्नाभौ यस्य । यदा मृदु-

त्वादूर्जेन नाभिर्यस्य । नाभेरुपसङ्ख्यानमित्यच् ।

उयापोरिति ६ । ३ । ६३ । ऋक्षः ।) कौटविशेषः ।

माकड्सा इति भाषा । तत्पर्यायः । लूता २

तन्तुवायः ३ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ।

(यथाह उज्ज्वलदत्तः । ५ । ४७ ।

“नाचारेण विना रुष्टिरूर्जनभेरपीष्यते ।

नच निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् खजति किञ्चन” ॥

अत्र ऊर्जनमभिरिति चिन्त्यम् ।) (खनामख्यातो

धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६७ ।

“ऊर्जनम् सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ” ।

स्यनामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।

“सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्जनम्भो महागिरिः” ॥

ऊर्जनमि, पुं, (ऊर्जावत् नाभौ यस्य ।) मर्कटकः ।

इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।

“आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्जनमभिरिवात्मनः” ॥)

ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जति । ऊर्जु + “ऊर्जेति डः” । ५ । ४७ ।

इति उणादिसूत्रेण डः ।) डित्वात् टिलोपः ।)

मेघादिलोम । पसम् इति भाषाभू । बोरन्तरावर्त्तः ।

इत्यमरः ॥ स तु भूद्वयमध्ये गृह्णाततन्तुसूत्राः

शुभायत एकः प्रशस्तावर्त्ता महापुरुषलक्षणम्

चक्रवर्त्त्यादीनां महायोगिनाश्च भवति । इति

भरतः ॥ (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ ।

१५ । १२ । “चित्ररथादूर्जायां सम्पादजनिह” ॥)

ऊर्जायुः, पुं, (ऊर्जा अस्यास्तीति । ऊर्जा युस् ।)

मेघलोमकम्बलः । मेघः । इत्यमरः ॥ ऊर्जनम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ क्षणभङ्गः । इति मेदिनी ॥
 (गन्धर्वविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 “ऊर्गागुञ्जितसेनश्च हृष्टा ऊर्जश्च भारत ! ॥)
 ऊर्जः, ज ल आच्छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदां-उभं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफ-
 योगान्मूर्द्धन्यः । तेन ऊर्णनाव इत्यादौ निमित्ता-
 भावान्मूलधातोर्णत्वभावः । लज ऊर्णोति ऊर्णोति
 ऊर्णुते दिशं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा, भट्टिः १४ । १०३ ।
 “ऊर्णनाव स शस्त्रौघैर्वानराणामनीकिनीम्” ॥)
 ऊर्जरः, ण, (ऊर्जेन बलेन दृणाति विदारयति ।
 ऊर्ज + दृ + “ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्वलो-
 पश्च” ॥ ५ । ४० । उणादिसूत्रेण अल् अत् बा ।
 स्वरभेदार्थं प्रत्ययद्वयम् ।) शूरः । राक्षसः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (कुसूलम् । धान्याद्याधारः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ३ । १४ । ११ ॥ “ऊर्जरं पणता
 यवेनेद्धम्” ॥ “ऊर्जरं कुसूलम्” इति भाष्यम् ॥)
 ऊर्जः, चि, उपरि । उच्छ्रितः । तुङ्गः । इति अन्त्यस्य-
 वकारान्तोर्द्धशब्दार्थे मेदिनी ॥
 अत्र ऊर्जशब्दो निर्व्वकारः । तदुक्तं वर्णदेश-
 नायां । उज्जिहीते उज्जच्छति उदो हाडो डप्र-
 त्ययः आदिवर्णस्य ऊरादेशः । इति मधुमाधवा-
 दयः ॥ इति मृदङ्गभेदोर्द्धकशब्दस्य टीकायां
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । मुद्गलज्ञानप्राप्तौ ।
 ३ । २६० । २ ।
 “ऊर्जगः सत्यधः शस्त्रदेवयानचरो मुने” ॥)
 ऊर्जकः, ण, (ऊर्जः सन् कायतीति । ऊर्ज + कै शब्दे
 + क ।) ऊर्जकः । मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां
 भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्थे ।
 “ऊर्जको गोपुच्छवत् स चित्राणोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
 धृत्वोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
 तथाच चिन्तामणौ ।
 “हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गुलस्थालिङ्गो यवाकृतिः ।
 ऊर्जको दण्डतुल्यः स्यात् सुरजा भेदतो मताः” ॥)
 ऊर्जः, ण, दण्डवत्स्थितः । यथा,—
 “आसीन ऊर्जः प्रहो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
 तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रहनेन न तिष्ठता” ॥
 इत्यादि कुन्दोगपरिशिष्टात् ॥ आसीनः उपविष्टः ।
 “ऊर्जो दण्डवत् स्थितः प्रहोऽवनतपूर्वकायः” ।
 इति आद्रतचम् ॥
 ऊर्जः, चि, (उत् + हा + ड । आदिवर्गस्य ऊरा-
 देशः ।) उच्छ्रितः । तुङ्गः । उपरिष्ठात् । इति
 मेदिनी ॥ ऊर्जशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्व्व-
 कारश्च । तथाच उपरि ध्वन्यते इति कृतनिरुक्ति-
 रूर्द्धशब्दो वकारवानिति सुभूत्यादयः ॥
 “कुर्व्वतीरपलैस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्द्धजैः ।
 तस्या चलालीवान्वेति चित्रानागचमूर्द्धजैः” ॥
 इति कीचकवधयमकम् ॥ (यथा, कुमार १ । १६ ।)
 “यद्गानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखैः” ॥
 ऊर्ज शब्दो मकारान्तोऽप्युयो दीर्घादिर्वकारवान्
 तथा अदन्तोऽन्ययोऽपीति जयादिवाद्यः ॥

ऊर्जकः, ण, (ऊर्जः सन् कायति शब्दायते इति ।
 ऊर्ज + कै + क ।) मृदङ्गविशेषः । यथा,—
 “ऊर्जको गोपुच्छवत् स चित्राणोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
 धृत्वोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
 इति भरतदृष्टशब्दार्थः ॥ अपिच । “हरीतक्या-
 कृतिस्त्वङ्गुलस्थालिङ्गो यवाकृतिः । ऊर्जको दण्ड-
 तुल्यः स्यान्मुरजा भेदतो मताः” ॥ अन्वटीका-
 यान्तु । “यवमध्यस्तथोर्द्धकः” । इत्यमरटीका-
 सारसन्दरी ॥
 ऊर्जकण्ठी, स्त्री, (ऊर्जे कण्ठः कण्ठको यस्याः ।)
 महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्द्धकण्ठिका” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ऊर्जजानुः, चि, (ऊर्जे स्थले जानुनी यस्य ।) उपरि-
 भागे स्थूलजानुकः । तत्पर्यायः । ऊर्जजुः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्ययनश्रौतसूत्रम् १ । ५ । ८
 “उपविश्योर्द्धजानुः” । इति ॥)
 ऊर्जजुः, चि, (ऊर्जे जानुनी यस्य ।) एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) ऊर्जजानुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 ऊर्जजुः, चि, (ऊर्जे जानुनी यस्य ।) “ऊर्जात् विभा-
 वा” ॥ ५ । ४ । १३० । इति पक्षे ज्ञुः ।) ऊर्जजानुः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्ययनश्रौतसूत्रम् । “ऊर्ज-
 जुरनवानं यजति” ॥
 तथाच माघे ११ । २१ ।
 “क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धजुरेव” ॥)
 ऊर्जदेवः, ण, (ऊर्जः तुङ्गः श्रेष्ठो देवः ।) विष्णुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 ऊर्जन्दमः, चि, (ऊर्जम् + दम् + अच् ।) ऊर्जस्यः ॥
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्जङ्गम इति युक्तिसिद्ध-
 पाठः ॥
 ऊर्जपादः, ण, (ऊर्जाः पादा यस्य ।) शरभः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्जपदे, चि ॥)
 ऊर्जपुण्ड्रः, ण, (ऊर्जः पुण्ड्रः इव ।) तिलकविशेषः ।
 स तु ब्राह्मणललाटे पुण्ड्रवत् चन्दनादिना
 कृतोर्द्धरेखाक्षयः । यथा । “ऊर्जपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं
 स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकमिति” ।
 “ऊर्जपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्धारिमृदङ्गसचन्दनैः” ।
 इत्यादि च बहवः ॥
 “ऊर्जपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥
 ऊर्जपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वत्सलं शूद्रयोनिजः” ॥
 इति आङ्गिकतत्त्वदृष्टब्रह्माण्डपुराणम् ॥ (ऊर्ज-
 पुण्ड्रधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।
 “अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् ।
 शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥
 ऊर्जपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित् ।
 श्रपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते” ॥
 अस्य धारणे वैदिकद्विजभिन्न एवाधिकारी यदुक्तं
 देवीभागवते नारायणेन ॥
 “ऊर्जपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं च वत्सलं चतुरङ्गकम् ।
 अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपश्यान्माश्रितः ।
 पुण्ड्रान्तरं भमाद्वापि ललाटेनैव धारयेत् ॥
 स्वातिकान्त्यादिसिद्धार्थं चापि विष्णुवगमादिषु ।
 स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नरः” ॥
 आर्द्धे ऊर्जपुण्ड्रादिविधिनिषेधव्यवस्था ।
 यथा, निर्णयसिन्धौ हेमाद्रिः ।
 “जपो होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
 तत्सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥
 तथा च नारदः ।
 “यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
 यथा भवति विप्रेन्द्राः ! ऊर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥
 इत्यादिवचनात् पत्रे कर्मणि ऊर्द्धपुण्ड्रधारणं
 विहितम् । केचित्तु ।
 “ऊर्द्धपुण्ड्रो द्विजातीनामभिहोत्रसमो विधिः ।
 शाङ्गकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्” ॥
 तथा,—
 “वामहस्ते च ये दर्भा गृहे रङ्गवलिन्तया ।
 ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः” ॥
 इति संयज्ञोक्तवचनात् तथा,—
 “ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
 आङ्गकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्” ।
 इति विश्वप्रकाशवचनाच्च आङ्गकाले ऊर्द्धपुण्ड्रा-
 दिकं न धार्यमित्याहुः । तन्न, यतः कुलाचारा-
 देव व्यवस्था । यत्तु,—
 “ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्नाने माल्यं तथैव च ।
 निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्” ॥
 इति हेमाद्रिदृष्टवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रक-
 विषयम् । अतः आङ्गकाले गन्धत्रिपुण्ड्रकएव न
 धार्यः । अन्यरूपस्तु धार्य एव । तथा च व्यासः ।
 “वर्जयेत्तिलकं भाले आङ्गकाले च सर्व्वदा ।
 ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः” ॥
 ऊर्जरेताः, [स्] ण, (ऊर्जं रेतो यस्य न प्रतति वीर्य्यं
 यस्यत्यर्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गता महादेवस्य नाम-
 भेदः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
 “ऊर्जरेता ऊर्जलिङ्ग ऊर्जशायी नभःस्थलः” ॥)
 भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः
 काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य
 ऊर्जरेतस्त्वं जातम् । एतद्विवरणन्तु महाभारते १ ।
 सत्यवतीलाभोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 मुनिविशेषः । तद्वयथा । सनक-सनन्द-सनातन-
 सनत्कुमारादयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्म-
 समावर्त्तने । ११ । ४६ ॥
 “अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्द्धरेतसाम्” ॥
 चि, विषयासङ्गरहितः । सञ्ज्ञासी । यथा भा-
 रते शकुन्तलोपाख्याने,—
 “ऊर्जरेता महाभागो भगवान् लोकपूजितः ।
 चलेद्धि वृत्ताधर्म्मोऽपि न चलेत् संश्रितव्रतः” ॥)
 ऊर्जलिङ्गः, ण, (ऊर्जं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
 “ऊर्जरेता ऊर्जलिङ्ग ऊर्जशायी नभःस्थलः” ॥)
 ऊर्जलोकः, ण, (ऊर्जः उपरिस्थो लोकः ।) स्वर्गः । इति

ऊव

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे) ५ सूत्रम् ।

“रक्षांस्त्रादयदनाययदूर्द्धलोक-
माक्रन्दयत्पिभिराययदाशु रामः” ॥

ऊर्द्धस्य, चि, (ऊर्द्धं तिष्ठति यः । ऊर्द्ध + स्था + क ।)
उपरिस्थितः । तत्पर्यायः । ऊर्द्धन्दमः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धां स्थितिर्यत्र ।) ऊर्द्धावन्तः ।
स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्यायः । पुरुषकम्
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपरिस्थितिः । उपरि-
स्थानम् ॥

ऊर्द्धासितः, पुं, (ऊर्द्धं आसितः ।) कारवेक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ करणा इति भाषा ॥

ऊर्म्मिः, स्त्री, पुं, (ऋच्छतीति । ऋ गतौ । “अर्त्ते
रुच” ॥ ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्त्ते-
रुरादेशश्च ॥) तरङ्गः । (यथा, रघुः १२ । ८५ ।
“तमाधूतध्वजपटं योमगङ्गोर्मिवायुभिः” ॥)

प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वे-
दना । पीडा । इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा । इति
हेमचन्द्रः ॥ “शोकमोहौ जरामृत्यू धृतिपासे
षडूर्म्मयः” । इति श्रीभागवतटीका ॥

(बुभुक्षादयः षट्, यथा ;—
“बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः” ॥
(अश्वगतिभेदः । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।
“पङ्कीकृतानामश्वानां नमनोन्नमनाकृतिः ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता” ॥
तथा च माघे ५ । ४ ।

“तूर्णं पयोधर इवोर्मिभिरापतन्तः” ॥)
ऊर्म्मिका, स्त्री, (ऊर्म्मिरिव । इवे प्रतिष्ठताविति-
कन् । ऊर्म्मिं प्रकाशं कायतीति वा । आतोनु-
पेति कः ।) उत्कण्ठा । भङ्गनादः । वस्त्रभङ्गः ।
अङ्गुलीयकम् । वीचिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्म्मिमान्, [त्] चि, (ऊर्म्मिरस्यास्तीति । ऊर्म्मि +
मतुप् ।) वक्रः । इत्यमरः ॥ टेउखेलानिया इति
भाषा । तरङ्गयुक्तः ॥ (यथा, महाभारते २ ।
त्रौपदीप्रश्ने ६३ । २८ ।

“दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमस्तु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्” ॥)

ऊर्म्मिमाली, [न्] पुं, (ऊर्म्मिणां माला विद्यतेऽस्य ।
इनिः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“चन्द्रं
प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली” । इति रघुः ५ । ६१ ॥)
ऊर्र्वरा, स्त्री, ऊर्र्वरा । सर्वशस्याद्या भूमी । इति
शब्दरत्नावली । (व्युत्पत्तिस्तु ऋसादौ ऊर्र्वराशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

ऊर्र्वशी, स्त्री, (ऊरुमश्रुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति
या । ऊव + अश् + अच् + डीप् । नारायणो-
सम्भवत्वात् तथात्वम् ।) ऊर्र्वशी । स्वर्गवेश्या-
विशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (वितृतिस्तु
ऋसादौ ऊर्र्वशीशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ऊर्र्वसी, स्त्री, (ऊरौ उषिता इति । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) ऊर्र्वशी । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥

ऊषा

ऊर्ष्यङ्गं, स्त्री, (ऊर्ष्याः पृथिव्या अङ्गमिव ।) गोमयच्छ-
त्रिका । तत्पर्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्धुकम् ३
वशारोहम् ४ गोलासम् ५ । इति हारावली ॥

ऊर्षा, स्त्री, देवताङ्कटङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उलुपी, [न्] पुं, उलुपी । शिशुमारः । इत्यमरटीका-
सारमुन्दरी ॥ (जलजन्तुविशेषः ॥)

उलूकः, पुं, (उलु कशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) उलूकः
पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।

“उलूकं नृपतिं हत्वा कानः सिद्धिर्भविष्यति” ॥)
ऊष रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं सकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । “ऊषति सन्तं खलः” । इति
दुर्गादासः ॥ [वली ॥

ऊषं, स्त्री, (ऊष् + क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ ऊषः, पुं, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः ५ । १२० ।

“कौषेयाविकथोरूषैः कुतपानामरिचकैः” ।
“ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः” इति कुल्लुभट्टः ।
कर्णविलम् । चन्दनाद्रिः ॥)

ऊषकं, स्त्री, (ऊष + स्वार्थे कन् ।) प्रबूषम् । इति
शब्दरत्नावली ।

ऊषणं, स्त्री, (ऊष् + ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पर्यायो यथा,—
“मरिचं वेक्षजं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्” ॥

गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुण्ठी च । एत-
दर्थे पर्यायो यथा,—

“शुण्ठी विश्वा च विश्वं नागरं विश्वभञ्जम् ।
ऊषणं कटुभञ्जं प्रदङ्गवेरं महौषधम्” ॥

गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ पिप्पलीमूलञ्च ।
एतदर्थे पर्यायो यथा,—

“ग्रथिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः” ।
अथ गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ऊषणा, स्त्री, उषणा । पिप्पली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चविका । अस्याः पर्यायो यथा,—

“भवेच्चयन्तु चविका कथिता सा तथोषणा” ।
गुणाश्चास्याश्चविकाशब्दे बोद्धाः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषरः, चि, (ऊष् + र ।) क्षारभूमी । लोणा जायगा
इति भाषा । तत्पर्यायः । ऊषवान् २ । इत्यमरः ॥

(“तत्र विद्या न वपन्त्या शुभं वीजमिवोषरे” ।
इति मनुः । २ । ११२ । ऊषरा मृत्पिचं कोपयेत् ।
प्रमाणं यथा ॥ “पित्तमूषरा” इति वैद्यकमाधव-
कृतारोगनिश्चये पाण्डुधिकारे ॥)

ऊषरजं, स्त्री, (ऊषर + जन् + ड ।) पांशुवलवणम् ।
रोमकनामायस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऊषवान्, [त्] चि, (ऊषो विद्यतेऽस्य । उष् + मतुप् ।
मस्य वः ।) ऊषरभूमी । इत्यमरः ॥

ऊषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) उषा । अनिरुद्ध-
भार्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्कथा च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४
अध्याये नागयुद्धे द्रष्टव्या ॥)

ऊह

ऊह ड वितर्कः । सन्देहादिचारे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः ।
सन्देहादिचारस्तर्कः । ड ऊहते धर्मं धीरः ।
यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति गेर्वास्योर्होणे
चेति परस्मैपदविधानाच्छ्रन्तम् । “अनुक्तमप्यु-
हति पण्डितो जनः” । इति गणकृतानित्यत्वादिति
रमानाथः । वस्तुनस्तु पचादित्वादिनि ऊह इवा-
चरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

ऊहः, चि, (ऊह् + घञ् ।) पूर्वाप्राप्तस्य उत्क्षेपणम् ।
तत्पर्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः ॥
वितर्कः ४ । वूहः ५ व्यूहः ६ वितर्कणम् ७ अध्या-
हरणम् ८ ऊहनम् ९ प्रतर्कणम् १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अपूर्वात्प्रेक्षणम् । इति जैमिनिः ॥

असमवेतार्थकपदव्यागपूर्वकसमवेतार्थकपदस-
मभिव्याहारकरणम् । इति आदृतत्त्वटीका ॥

साकाङ्क्षावकस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूरणम् ॥
(ऊहनम् । आरोपः । यथा, महाभारते १३ ।
उमामहेश्वरसंवादे १४५ । ४३ ॥

“इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रजावन्तोऽथ कोविदाः” ॥
परीक्षणम् । सिद्धिभेदः ॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + डीप् ।) सम्मार्जनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ भाँटा इति भाषा ॥

ऊ

ऊ, ऋकारः । सप्तमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
मूर्द्धा । (ऋटुरषाणामूर्द्धा” । इत्युक्तेः । तथाच
शिन्नायां “स्युर्मूर्द्धया ऋटुरषाः” । तथा च
मुग्धबोधे । “ऋचयं टटडढणरषा मूर्द्धयाः” ।
इति ।) स तु ऋस्यो दीर्घः स्रुतश्च भवति ॥ (एवं
त्रिधापि उदात्तानुदात्तसहितभेदात् नवविधस्ततः
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदादष्टादशविध-
एव ।)

“ऋकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम् ।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ॥

सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।
पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा ॥

रक्तविरुद्धताकारं ऋकारं प्रणमाद्यहम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारादि यथा ।

“ऊर्द्धादक्षगता वक्रा त्रिकोणा वामतस्ततः ।
पुनस्त्वधोदक्षगता मात्रा शक्तिः परा स्मृता ॥

मात्रासु ब्रह्मविष्टीशान्तिष्ठन्ति क्रमतः पराः” ।
इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“ऋः पूर्वाधिसूखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नाशिका धृतः ॥

एकपादशिरो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।
कर्णः कामलता मेधो निरुत्तिर्गणनायकः ॥

रोहिणी शिवदूती च पूर्वागिरिश्च सप्तमी” ।
इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणप्राणोऽव-
स्थितित्वात्तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, मातृका-

न्यासधृतमन्त्रे “कृं नमो दक्षिणघ्राणे कं नमो वामघ्राणे” । इति । अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः । “उः क्वावेडस्तु वेट्क कृः । चडा-ङ्गस्वः” । एतेन ङौष्ठङ् गत्यामित्यस्य लुङि अङुलौकदिति सिद्धम् ॥

कृ, प्राप्ते । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-परं-सकं-अनिट् ।) प्रापः प्राप्तिः । “कृच्छ्रति धनं कृती” । इति दुर्गादासः ॥

कृ, इर ल गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-अनिट् ॥)

कृ, र लि गत्याम् । (जुहो-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि इयत्ति । शपो लुक्तरणादस्य षट्-शानयोरेव कृच्छ्रादेशः । इयृच्छत् समियृच्छानः । इति दुर्गादासः ॥

कृ, र न हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । न कृणोति । रेफादि-स्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

कृ, य गह्वणम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ।) परिहासः । वाक्यविकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्वर्गः ॥)

कृक्, [च] स्त्री, (कृच्छ्रन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । कृच् + क्तिप् ।) वेदविशेषः । कृग्वेदः । इत्यमरः ॥ अस्य एकविंशतिशाखाः । वेदमन्त्रविशेषः । तस्य लक्षणम् । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः । अस्यार्थः । यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुपादिपादस्थितिः । इति जैमिनिः ॥ (कृग्यजुःसामायज्यवेदाभिहितैरपरैस्वाग्नीर्विधानैरुपाध्याया भिषजश्च सन्ध्ययोः रक्षां कुर्युः ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंशे अध्याये ॥)

कृक्यं, स्त्री, (कृच् स्तुतौ कृच् + “पाठतुदिवचि-रिचिसिचिभ्यस्यक्” ॥ २।७। इत्युणादिसूत्रेण थक् ।) धनम् । इत्यमरः ॥ स्वर्णम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यदुक्तं शब्दार्थे । “हिरण्यं द्रविणं युष्मं विक्क-मृक्यं धनं वसु” ॥) पुत्रहीनस्य कृक्यनः” । इति याज्ञवल्क्यः । “कृक्यमूलं हि कुटुम्बं” । इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम् ॥

कृत्त, न र बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न कृत्तणोति । इति दुर्गादासः ॥

कृत्तं, स्त्री, पुं, (कृच् + स । “सुवस्त्रिस्तुविभ्यः कित्” ॥ ३।६६। इत्युणादिसूत्रेण कित् ।) नक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥ २।१६९। “पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमान्तु समासीनः सन्ध्यस्तविभावनात्” ॥ तच्च अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशतिः ।) राशिः । इति ज्योतिषम् ॥ (राश्यस्य मेषवृषादिभेदेन द्वादश । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघौ ॥ १२।२५। “प्रयथावातिथेयेषु वसन्नुषिकुलेषु सः । दक्षिणां दिशश्चक्षेव वार्षिकेखिव भास्करः” ॥ “कृत्तेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव” । इति तट्टीकायां मस्तिनाथः ॥)

कृत्तः, पुं, (कृच् + अच् ।) प्रवर्तविशेषः ॥ (अयं हि

कुलाचलानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥ “माहेन्द्रशुक्तिमलयर्त्तकपारिपात्राः सद्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः” ॥)

भल्लूकः । (यथा मनुः ॥ १२।६७। “वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलन्तु मर्कटः । स्त्रीमृत्तल्लोककोवारि यानान्युष्टः पशूनजः” ॥) शोणाकवृत्तः । इति मेदिनी ॥ श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खनामख्यातोऽजमीठपुत्रः । यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्तने । ३२।८७। “धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीठः समेयिवान् । कृत्तं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्” ॥ खनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ३२।१०४। “विदूरथस्य दायद कृत्त एव महारथः” ॥ तथा खनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः । यथा, महा-भारते १। पुरुवंशानुकीर्तने । ६५।२४। “अरिहः खल्वाङ्गीसुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृत्तम्” ॥ एतेन पुरुवंशे त्रयएव कृत्तनामानो राजानः सम्भूताः ॥)

कृत्तगन्ध्या, स्त्री, (कृत्तस्येव गन्धो यस्याः ।) वृत्त-विशेषः । वीरताड इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कृगलान्ती २ आवेगी ३ वृद्धदारकः ४ जुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥ कृधियाङ्गल इति ख्यातो वृत्तश्च । तत्पर्यायः । कृध्यागन्धा २ कृधियाङ्गलिको ३ इति रत्नमाला । क्षीरविदारीवृत्तः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ । क्षीरिका ३ । कृत्तगन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृत्तगन्धिका, स्त्री, (कृत्तगन्धा + स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) कृष्णभूमिकृष्णाङ्गः । तत्पर्यायः । क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३ । इत्यमरः ॥

कृत्तरः, स्त्री, (कृधी गतौ । कृष् + “तन्युषिभ्यां कृ-रन्” ॥ ३।७५। इत्युणादिसूत्रेण कृस् रन् ।) वारि-धारा । इति मेदिनी ॥

कृत्तरः, पुं, (कृष् + “तन्युषिभ्यां कृस् रन्” ॥ ३।७५। इत्युणादिसूत्रेण कृस् रन् ।) कृत्विक । इति मेदिनी ॥

कृत्तराजः, पुं, (कृत्ताणां भल्लूकानां राजा । राजाहःसखिभ्यश्च ।) जाम्बवान् । इति रामा-यणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८।४१। “लेभे जाम्बवतीं कन्यामृत्तराजस्य सम्मताम्” ॥)

कृत्तेशः, पुं, (कृत्ताणां नक्षत्राणामीशः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

कृच, श नुत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श कृचति । आनर्च । इति दुर्गादासः ॥

कृचीषं, स्त्री, (कृचतीति । कृच् + बाङलकात् की-षन् ।) पितृकर्मर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृच्छ, श मूर्त्तौ । गमने । मोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं अकञ्-सेट् ।) श कृच्छती कृ-च्छन्ती । मूर्त्तिः कठिनीभावः । “मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरित्यमरात् । कृच्छति कृत्तं कठिनं स्यादि-त्यर्थः । कृच्छति वृद्धो गच्छति मुह्यति वेत्यर्थः ।

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राश्नः । कृच्छति वृद्धस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थः । इति रमानाथः ॥

इति दुर्गादासः ॥

कृच्छरा, स्त्री, (कृच्छति परपुरुषं प्राप्नोतीति । कृच्छ + “कृच्छेरः” ३।१३१। इत्युणादिसूत्रेण अरः । अरन् इति प्रमाद इति पारायणयोगम् ।) वेश्या । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे १०।६२०। “कृच्छरा ये च ते श्रपाः” ॥)

कृञ्, ड गत्याम् । स्त्र्यर्थे । ऊर्जने । अर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-आत्म-सकं-अकञ्-सेट् ।) ड अर्जते । ऊर्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । इति दुर्गादासः ॥

कृञ्, इ ड भजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदिव् भादि-आत्म-सकं-सेट् ।) कृञ्भादिः । भजि भर्जने । इ कृञ्जते । ड कृञ्जते मत्स्यं रूपकारः । इति दुर्गादासः ॥

कृजीषं, स्त्री, (अर्जते रसोऽस्मादिति । कृञ् + “अर्ज-कृञ्जश्च” इत्युणादिसूत्रेण ईषन् ।) पितृपचनम् । पितृकर्मर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्रामरौ ॥ नरक-विशेषः । अत्र पितृपचनप्रक्षेपः । (यथा, मनुः ४।६०। “लोहशङ्कुमृजीषश्च पश्यान् शाल्मलीं नदीम्” ॥ धनम् । सोमलताया उद्धृतो रसः । यथा, कृग्वेदे ३।४३। ५। “कुविद्राजानं मधवन्नृजीषिन्” । “कृजीषिन् सोमवन्” । इति भाष्यम् ॥)

कृजु, चि, (अर्जयति गुणान् । अर्ज अर्जने । “अर्जि-दृशीति” ॥ १।२८। उणादिसूत्रेण साधुः ।) अवक्रमम् । सोजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अर्जि-क्षम् २ प्रगुणम् ३ । इत्यमरः ॥ प्राञ्जलः ॥ सरलः ५। इति जटाधरः ॥

(“उमां स पश्यन् कृजुनैव चक्षुषा” । इति कुमारे ५। ३२। यथा, मनुः । २।४७। “कृजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः” ॥

स्त्रियां डीष्पक्षे यथा, माघे १२।१८। “कृज्वीर्धनैरवतत्य कम्भरा-श्रवावचूडाः कलघघरावरैः ॥

अनुकूलम् । यथा, कृग्वेदे ५।४१। १५। “कृजुहस्त कृजुनिः” । “कृजुहस्तस्तदनुकूल-हस्तः” । इति भाष्यम् ॥ शोभनम् । यथा कृग्वेदे ५।४४। ५। “धारवाकेष्वृजुगाथः” । “कृजु-गाथः शोभनस्तुतिकः” । इति भाष्यम् ॥ वसुदेव-पुत्रभेदे पुं । यथा भागवते ६।२४। ५४। “कृजुं संमर्दं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम्” ॥)

कृजुकायः, पुं, (कृजुः सरलः कायो यस्य ।) कश्यप-मुनिः । इति जटाधरः ॥ अवकाशरीरे चि ॥ (“तस्मिन् खलिसमासीन कृजुकायः समभ्यसेत्” । इति भागवते ३।२८। ८॥)

कृच्, पुं, (कृञ् + “कृचेन्द्रायवचेति” ॥ २।२८॥ उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणाभावश्च ।) नायकः । इत्युणादिकोषः ॥ (सरलगामिनि, चि । यथा कृग्वेदे १।११७। १४। “युवं मुख्य-मर्गसो निः समुद्रादिभिरुहस्य कृचेभिरश्वैः” ॥

“ऋणेभिः ऋणुगामिभिः” । इति भाष्यम् ॥
 ऋणासनः, पुं, (ऋजि + “ऋजिद्विषिन्दिस्सिद्धिः
 कित्” । २ । ८७ । इत्युणादिसूत्रेण असानच् ।
 कित् ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ उणादि-
 कोषश्च ॥
 ऋण, द उ च गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
 उभं-सकं-सेट् ।) द च ऋणोति अर्णोति ऋणुते
 अर्णुते । उ अर्णित्वा ऋत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 ऋणं, स्त्री, (ऋ + क्त । ऋणमाधमर्णे इति शत्वम् ।)
 धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पर्युद्व-
 नम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्त्री-
 कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य
 विवरणं ऋणादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 कुसीदाख्यं ऋणं यथा ।
 “स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिच्छते ।
 तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्” ॥
 इति नारदः ॥ अस्यार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् ।
 लाभो वृद्धिः । दानग्रहणपदे कर्मण्यनटा साध्ये
 तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं
 धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं
 तथा स्त्रीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्वत् । इति रत्ना-
 करदयः ॥ कलाशून्ये तु अवस्थापाकरणीयत्व-
 रूपगुणयोगाद्गौणप्रयोगः । अतएव बाणिज्यार्थ-
 प्रयुक्तस्य नर्णत्वं इति मिश्राः ॥ * ॥ अपि च ।
 “कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।
 चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणं त्वतः” ॥
 इति बृहस्पतिः ॥ अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदत-
 स्त्राधमर्णात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कै-
 रत्तमर्णैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन
 द्वैगुणादिलाभः ॥ * ॥ ऋणत्रयविशेषो यथा ।
 “देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः ।
 ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥
 तत्परिशोधनमाह ।
 “देवानामन्तः जन्तुर्गर्भैर्भवति मानवः ।
 अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासप्रतैस्तथा ॥
 आर्द्धेन प्रजया चैव पितॄणामन्तः भवेत् ।
 ऋषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा
 सुगन्धबोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ।
 “दशाग्रीं देशः दशाग्रीं नदी उभयत्र ऋणशब्देन
 जलदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अङ्गशास्त्रोक्तः कुतश्चि-
 दपि राश्रयन्तरात् वियोज्य संख्यावान् पदार्थः ।
 यथा वीजगणिते ।
 “धनार्थसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
 योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्वा
 धनार्थयोरन्तरमेव योगः” ॥
 ऋणतीति । ऋण गतौ तस्मात्कः । इति व्युत्पत्त्या
 वाच्यलिङ्गः । गन्ता । गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे
 ६ । २२ । ५ । “सद्यो यः स्यन्दो विबितो यवोया-
 न्दो न तायुरतिधन्वा राट्” । “ऋणः शीघ्र-
 गन्ता” इति भाष्यम् ॥
 ऋणमत्कः, पुं, (ऋणे मत्कुण्डव ।) कर्मकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ जामिन इति भाषा ॥
 ऋणमार्गः, पुं, (ऋणं मार्गयति यः सः । ऋण +
 मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥
 जामिन इति भाषा ॥
 ऋणमुक्तिः, स्त्री, (ऋणस्य ऋणात् वा मुक्ति-
 र्मोचनं भवत्यस्मात् ।) ऋणपरिशोधनम् । तत्-
 पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ऋणमोक्षः, पुं, (ऋणात् मोक्षः ।) ऋणपरिशो-
 धनम् । इति हारावली ॥
 ऋणादानं, स्त्री, (ऋणस्य आदानम् ग्रहणम् ।) अधम-
 र्णात् उत्तमर्णेन सत्ताभधनग्रहणम् । तत्तु अष्टा-
 दशविवादान्तर्गतद्विवादः । (यदाह मनुः । ८ । ४ ।
 “तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः” ।
 इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । ईदृशमृणं देयम् १
 ईदृशमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्
 समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्णे
 पञ्चविधम् । उत्तमर्णे तु दानविधिः ६ आदान-
 विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।
 “ऋणदेयमदेयश्च येन यत्र यथा भवेत् ।
 दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥
 अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।
 न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।
 दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यदसु” ॥
 तत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।
 “परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलभकम् ।
 लेख्यारूपं साक्षिमहा ऋणं दद्यात् धनी सदा” ॥
 इति विवादार्थवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं ऋणोद्-
 ग्राहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ऋणान्तकः, पुं, (ऋणमन्तयति यः । ऋण + अन्ति
 नामधातु + क्त्वा ।) मङ्गलग्रहाराधनेन ऋणाप-
 नयनात् तथात्वम् । मङ्गलग्रहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ऋणापनोदनं, स्त्री, (ऋण + अप + नुद + ल्युट् । ततः
 षष्ठीतत्पुरुषः ।) ऋणापनयनम् । धारशोधनम् ॥
 ऋणी, [न्] चि, (ऋणमस्यास्तीति । ऋण + इनि ।)
 ऋणग्रस्तः । धारी ॥
 (“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति” ।
 इति श्रुतिः । “ऋणी न स्यात् यथा पिता” ।
 इति दायभागे ॥)
 ऋणोद्ग्राहणं, स्त्री, (ऋणस्य उद्ग्राहणं ।) अधमर्ण-
 गृहीतार्थग्रहणं । यत्र ऋणं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-
 ऽपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्तव्यं
 तदाह मनुः । ८ । ४८—४९ ।
 “यैर्यैरुपायैरर्थं संप्राप्तुं शक्तमर्थिकः ।
 तैस्तेरुपायैः संगृह्य साधयेदधमर्णिकम्” ॥
 धर्मिण्य व्यवहारेण क्लेशाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ॥
 अयमर्थः । पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम्
 संगृह्य वशीकृत्य । धर्मो बृहस्पतिराह ।
 “सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्तानुगमेन च ।
 प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्मो यथ उदाहृतः” ॥
 अस्यार्थः । ऋणिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिनस्तेषु

सन्देशो यो यच्च सामवचनं यच्चानुगमनं प्रायोप-
 वेक्षणं वा धनिकस्य सधर्मं ऋणोद्ग्राहणोपायः ॥
 व्यवहारे कात्यायनः ।
 “धार्योऽवृद्ध ऋणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
 यावन्न दद्यादैयश्च देशाचारस्थितिर्यथा” ॥
 अस्यार्थः । यावद्दानं जनसंसदि ऋणिकस्य धनि-
 केन धारणं व्यवहारः ॥ क्लेशाचरितवक्ताकारेषु
 बृहस्पतिः ।
 “कृपना याचयित्वा र्थमानीय ऋणिकादृणी ।
 अन्नाहितादि वाह्य दाप्यते यत्र सोपधिः” ॥
 अस्यार्थः । ऋणिकस्य धनमन्नाहितादि वा कृपना
 आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायः
 सोपधिः सञ्चलमुच्यते ॥
 “पुत्रदारपशून् बद्धा कृत्वा दारोपवेक्षणम् ।
 यत्रणीं दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥
 बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते” ॥
 अनयोरर्थः । पुत्रदारपशुरोधो दारोपवेक्षणश्च
 य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वगृहमा-
 नीय ताडनादिक्लेश उद्ग्राहणोपायो बला-
 त्कार उच्यते ॥ * ॥ कोऽधमर्णः केनोपायेन
 साध्यस्तदाह कात्यायनः ।
 “राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत् ।
 ऋक्थनं दुर्हृदं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत्” ॥
 ऋक्थनं दायदम् ॥ तथा
 “बाणिजः कर्मकाश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद् भृगुः ।
 देशाचारेण दाप्याः सुदुष्टान् संपीड्य दापयेत्” ॥ * ॥
 यत्र धनं न लभ्यते तत्राह बृहस्पतिः ।
 “निर्धनं ऋणिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।
 शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः” ॥
 याज्ञवल्क्यः,—
 “हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥
 यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ अपार-
 दारा न ब्राह्मणस्य ऋणशोधनमाह कात्यायनः ।
 “कर्मणा क्षत्तवित्शुद्धान् समहीनास्तु दापयेत्” ॥ * ॥
 ऋणशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुस्तत्तमर्णस्य
 दण्डमाह कात्यायनः ।
 “यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।
 प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणान्मुच्ये चर्षिकः ॥ * ॥
 यदि परमवृद्धिप्राप्तं धनमृणिको दातुं न शक्नोति
 तदा चक्रवृद्धा लेख्या धारयेत् । यथा बृहस्पतिः ।
 “पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी ।
 कारयेद्वा धनी लेखं चक्रवृद्धिस्त्वयथा” ॥
 तथा च बृहस्पतिः ।
 “हिरण्ये दिगुणीभूते भूते नष्टेऽधमर्णिके ।
 द्रव्यं तदीयं संगृह्य विप्रीणीत ससाक्षिकम् ॥
 रक्षेद्वा क्षतमूल्यन्तु दशाहं जनसंसदि ।
 ऋणानुरूपं परतो गृहीतान्युत्तु वर्जयेत् ॥
 स्वधनं च स्थिरीकृत्य गणानाकुशलैर्नरैः ।
 तद्वन्मुञ्चातिविदितं प्रत्यङ्गपराभुयात्” ॥ * ॥
 यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपानान् प्रयुञ्जानो

ऋतं

न राज्ञा निवर्तनीय इत्याह मनुः ।

“यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमार्णोऽधमार्णिकात् ।

स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” ॥*

धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विंशति-
तमभागं गृहीत्वा उत्तमार्णयं दापयेत् इत्याह
नारदः ॥

“ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात्पृहीत्वांशन्तु विंशकम्” ॥*

यदा अधमार्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शतयु-
सारेण दत्त्वा पूर्ववृत्तस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्
एतावद्दत्तं उत्तमार्णेन उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।
धनी चोपगतं दद्यात् सहस्तपरिचिह्नितम्” ॥

इति विवादाण्यवसेतुः ॥

ऋत, गत्याम् । स्पृष्टने । ऐश्वर्ये । दृष्टायाम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-पर-ईयङ्पक्षे आत्म-
गत्यर्थे सकं, अन्यार्थे-अक-सेट् ।) दृष्टा दया ।
ऋतीयते जनः स्पृष्टते ईश्वरो भवति । किञ्चि-
द्भ्यते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे
परस्मैपदमेव । आर्त्तात् आनर्त्त इत्यादि । इति
दुर्गादासः ॥

ऋतं, स्त्री, (ऋ + क्त ।) उष्कशिलम् । (यथा, मनुः ।
४ । ४—५ ॥

“ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यामपि वा न श्वरत्या कदाचन ॥

ऋतमुष्कशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्” ॥)

जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तन्म

ऋतं पातु शतशारदाय” । “ऋतमुदकम्” । इति

भाष्यम् ॥) सत्यं इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।
८ । ८२ ।

“सात्येऽन्तं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्मृगम् ।

“विवशः शतमाजातीस्तस्मात् सात्यं वदेदृतम्” ॥

कर्मफलं । यथा, “ऋतं पितृन्तो सुहृतस्य लोके” ।

इति श्रुतिः ॥ विष्णुः ॥ यथा, महाभारते । १ ।

१ । २५९ ।

“भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।

स हि सत्यमृतश्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।

श्राश्रितं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥

पुं, सूर्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा

ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म एवायुः” ॥

परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । “ऋतमेकादशं ब्रह्म” ॥

सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।

“सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुऋताय

पीतये” ॥ “ऋताय सत्याचाराय” । इति दया-

नन्दभाष्यम् ॥ रुद्रः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे

रुद्रोपस्थाने । “ऋतमित्यस्य कालाग्नौ रुद्र ऋषि-

रनुष्टुप्कन्दो रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनि-

योगः” ॥ देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।

“ऋतस्य हि सुखः सन्ति पूर्वोऋतस्य धीति-

ऋतुः

रजिनानि हन्ति” । “ऋतस्य ऋतदेवस्य” । इति

भाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।

“ऋतचिद्धि सत्यम्” । “ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य

वा चित् ज्ञाता” । इति भाष्यम् ॥ अमेर्द्धि-

भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । “ऋतश्च

सत्यश्च” । इति ॥)

ऋतः, त्रि, (ऋ + क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति
मेदिनी ॥

ऋतजित्, पुं, (ऋतं जयति ऋत + जि + क्तिप् ।)
यत्तविशेषः । यथा,—

“त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥

माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।

श्रूयतां चापरे सूर्ये पावगुने निवसन्ति ये” ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । “त्वष्टा

सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राक्षसः । ऋत-

जिद्युत्तः । धृतराष्ट्रो गन्धर्वः । इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ (त्रि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ ।

८३ । “ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च” ॥)

ऋतधामा, [न्] पुं, (ऋतं सत्यं धाम भवनं यस्य ।)

विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा यजुर्वेदे ५ । ३२ ।

“हयसूदन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः” ॥ इन्द्रभेदः ।

स तु रुद्रसावर्णिके मनौ भविता । यथा,—

भागवते । ८ । १३ । २८ ।

“भविता रुद्रसावर्णी राजन् ! द्वादशमो मनुः ।

ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः” ॥

यदुवंशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।

“कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि” ॥

अविनश्वरस्थानवति, त्रि । यथा यजुर्वेदे १८ । ३८ ।

“ऋताघातुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयः” ॥)

ऋतिः, स्त्री, (ऋ + कर्णे + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्म ।

जुगुप्सा । स्पृष्टा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन् ।)

गमनम् । अशुभम् । इति धरणी ॥ (पुरुषमेध-

यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।

“ऋतये स्तेन हृदयम्” । श्रुचौ पुं, इति निरुक्तिः ॥)

ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयङ् + टाप् ।) दृष्टार्थकः ।

जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् २ ऋणीया ३ ।

इत्यमरः ॥

ऋतुः, पुं, (ऋ + “अर्त्तेऽन्तु” । इति उणादिसूत्रेण

१.७२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।

स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-

फाल्गुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३

ज्येष्ठाषाढौ ग्रीष्मः ४ आषाढभाद्रौ वर्षाः ५ आ-

श्विनकार्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो-

ऽपि । कार्तिकायहायणपौषमाघाः शीतः १

फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढ-आवण-

भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ । द्विविधोऽपि । कार्तिका-

दिषण्मासाः शीतः १ वैशाखादिषण्मासाः ग्रीष्मः

२ ॥ इति स्मृतिः ॥ * ॥

(यदुक्तम् ।

“मासद्वयात्मकः कालः ऋतुः प्रोक्तो विचक्षणैः” ।

यत्र तु “द्वादश मासाः पञ्चत्वं” इति श्रुतं तत्र

ऋतुः

हेमन्तशिशिरयोरेकत्रीकरणं विवक्षितम् ॥

“चयकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।

ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु संक्रमात् ॥

ग्रीष्मो मेघवधौ प्रोक्तः प्रावृद्धिमिथुनकर्कटौ ।

सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलादृक्चक्रयोः शरत् ॥

धनुर्याहौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः” ।

मेघवधौ रविणा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-

वित्यादि । अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।

माघादिमासयुग्मेऽस्य ऋतवः षट् क्रमादमी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“वर्षाः शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।

ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते ऋतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

एथक् एथक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः” ।

इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“मासैर्दिसहस्रैर्मार्गाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्धिमाः” ॥

इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वामदेनोक्तम् ॥

“इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्” ॥

इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते ।

हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रयः

ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-

लक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृट्शरद्धसन्ता इति ।

प्रावृडिति प्रथमः प्रवृत्तेः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षाः ।

एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते

ऋतवः” ।

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ।

“तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं

कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-

वर्षा-शरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।

मधुमाघवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभो-

नभस्यौ वर्षाः । इषर्जौ शरत् । सह-सहस्यौ

हेमन्त इति ॥ तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-

न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो-

दक्षिणसुतरश्च” ।

“इह तु वर्षा-शरद्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृषः षड्-

तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।

ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्-

यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ

शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुन-चैत्रौ

वसन्तः । वैशाख-ज्येष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ-आवणौ

प्रावृडिति” । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥)

स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तत्पर्यायः ।

रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तयम् ३ । इत्यमरः ॥

यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।

“ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैतान् तद्वतो रतिकाम्यथा ॥

ऋतुः साभाविकः स्त्रीणां राज्यः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सदिगर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतसस्तु निन्दितकादशी च यः ।

चतु

चतुर्दशी च शेषान् प्रश्ना दशरात्रयः ।
 युग्मास्त पक्षा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रिषु ।
 तस्मात् युग्मास्त पक्षार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥
 “रजः सप्तदिनं यावत् ऋतुश्च भिषजां वरः” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
 “ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवम् ॥”
 “नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्वम्बुजं यथा ।
 ऋतौ यतीते नार्यान् योनिः संत्रियते तथा ॥
 मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तर्दात्तवम् ।
 ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
 तद्वर्षाद्वादशकाले वर्त्तमानमखक् पुनः ।
 जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥
 इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 “द्वादशशतस्रादूर्द्धमापञ्चाशत् समाः स्त्रियः ।
 मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं खवेत् ॥
 आर्त्तवखावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः ।
 गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः” ॥
 “सर्वास्माभेव चतुर्वर्गस्त्रीणां सर्वावदिसम्मतः ।
 पूर्वोक्तसमयः यस्यान्तरेषु विषयः । तद्यथा ।
 खानदिवसादूर्द्धे द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः । दश-
 रात्रावधि क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधि वैश्यायाः ।
 षड्रात्रावधि शूद्रायाः गर्भधारणे शक्तिः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
 ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
 मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
 ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्” ॥
 “ऋतुस्तु द्वादशरात्राः पूर्वोक्तसंख्यं निन्दिताः” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
 शिवः । यथा महाभारते १३ । महादेवसहस्र-
 नामकथने १७ । १३६ ।
 “ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः” ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनाम-
 कथने १४६ । ५८ ।
 “ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
 दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुवीरः । इति विश्वः ॥
 ऋतुप्राप्तः, त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) फलेग्रहिः ।
 अवस्थवृत्तादिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुरस्या अस्तीति । ऋतु + मतुप्
 + डीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । रज-
 खला २ स्त्रीधर्मिणी ३ अवी ४ आत्रेयी ५
 मलिनी ६ पुष्पवती ७ उदका ८ । इत्यमरः ।
 (यथा, महाभारते १३ । ८७ । “उपाध्यायानी
 ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथाय-
 ऋतुर्वन्धो न भवति तथा क्रियताम्” ॥
 ऋतुमतीकृत्यमाह ।
 “आर्त्तवखावदिवसात् अहं सा ब्रह्मचारिणी ।
 शयीत दर्भश्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥
 करे शरावे पण्यं वा हविष्यं न्यहमाचरेत् ।
 अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् ॥

चतु

नेत्रयोरङ्गनं खानं दिवास्वप्नं प्रधानम् ।
 अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बज्रभाषणम् ॥
 आयासं भूमिखननं प्रवातञ्च विवर्जयेत् ।
 ततश्चतुर्थे दिवसे खाता सदसनादिभिः ।
 भूषिताः सुमनाः पश्येत् भर्तारं समलङ्कृतम् ॥
 पूर्वं पश्येत् ऋतुखाता यादृशं नरमङ्गना ।
 तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
 एतदकरणं प्रत्यवायमाह ।
 “अज्ञानात् वा प्रमोदाद्वा लौल्याद्वा दैवतश्च वा ।
 सा चेत् कुर्यात् निषिद्धानि गर्भदोषांस्तदाभुयात् ॥
 एतस्या रोदनात् गर्भा भवेद्विह्वललोचनः ।
 नखच्छेदेन कुनखी कुक्षी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ॥
 अनुलेपात् तथा खानात् दुःखशीलोऽङ्गनादटक् ।
 स्वापशीलो दिवास्वापात् चञ्चलः स्यात् प्रधानात् ॥
 अत्युच्चशब्दश्रवणात् वधीरः खलु जायते ।
 तालुदन्तौष्ठजिह्वास्तु श्यावो हननतो भवेत् ॥
 प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
 खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
 इति ।
 “क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिपयोधराम् ।
 खस्ताक्षिकृच्छिं पुंस्त्वामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
 “गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्ध-
 खातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाश्यामृतु-
 मतीमाचक्षते” ॥
 इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥
 “धीनप्रसन्नवदनां प्रक्षिप्तात्मसुखद्विजाम् ।
 नरकामां प्रियकथां खलुकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् ॥
 स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरजघनस्फिचम् ।
 हृषीत्सुखपराङ्मापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
 इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
 “ततः शुद्धखातां चतुर्थेऽह्न्यहतवासःसमलङ्कृतां
 कृतमङ्गलखस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत्-
 कस्य हेतोः ।
 पूर्वं पश्येदृतुखाता यादृशं नरमङ्गना ।
 तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥
 ततो विधानं पुत्रोत्पत्त्याध्यायः समाचरेत् ।
 कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः” ॥
 “तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमना-
 युष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स
 प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्मृतिकागृहे
 वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽल्पायुर्वी भवति ।
 चतुर्थे तु सम्पूर्णो दोषायुश्च भवति । नच
 प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
 नद्यां प्रतिखीतः स्त्रावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
 र्त्तते नोर्द्धं गच्छति तद्वदेव द्रव्यम् । तस्मान्नि-
 यमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासा-
 दुपेयात्” ॥ इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
 सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 ऋतुराजः, पुं, (ऋतूनां राजा । “राजाहःसखिभ्य-
 छत्” । ५ । ४ । ६९ । इति टच् ।) वसन्तकालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुः

ऋतुवृत्तिः, पुं, (ऋतुषु वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य ।) वत्सरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ऋतुसन्धिः, पुं, (ऋतवोः सन्धिर्भोजनम् ।) ऋतुद्वयसन्धि-
 कालः । स च ऋतोरन्यादिसप्ताहौ । तथाच
 वाभटः ।
 “ऋतोरन्यादिसप्ताहादृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परो विधिः” ॥
 ऋतुखानं, स्त्री, (ऋतौ खानम् ।) रजखलास्त्रियाः
 चतुर्थाहकर्त्तव्यखानम् । इति स्मृतिः ॥ तत्खा-
 नानन्तरं भर्तवदनं द्रव्यं नान्यस्य भर्त्तसन्निधाने
 भर्तारं मनसि ध्यात्वा सूर्यं विलोकयेत् । इति
 काशीखण्डम् ॥
 (“ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी व्यहम् ।
 मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
 क्षैरेयं यावत् स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
 पण्यं शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
 चतुर्थेऽङ्गि ततः खात्वा शुक्लामाल्याम्बरा शुचिः ।
 इच्छन्ती भर्तसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
 ऋते, व्य, (ऋत + के ।) विना । वर्जनम् । इत्यमरः ॥
 (“अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्” ।
 इति रघुवंशे । ३ । ६३ । तथा, कुमारः २ । ५७ ।
 “अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” ॥)
 ऋत्विक्, [ज] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + यज् +
 ऋत्विगादिना क्तिन्तो निपातितः ।) पुरोहितः ।
 यथा,—
 “अग्न्याधेयं पाकयज्ञानभिद्योमादिकान्मखान् ।
 यः करोति ततो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते” ॥
 इति मानवे २ । १४३ । तत्पर्यायः । याजकः २ ।
 इत्यमरः ॥ भरताः ३ कुरवः ४ वाग्यतः ५ वृत्त-
 वर्हिषः ६ यतश्चुचः ७ मरुतः ८ सबाधः ९ देव-
 यवः १० । इत्यष्टावृत्तिङ्नामानि । इति वेदनि-
 र्घण्टौ ३ अध्यायः ॥
 अयं हि नायकस्य धर्मसहायः । यदुक्तं साहि-
 त्यदर्पणे । ३ । ५१ । “ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्म-
 विदस्तापसास्तथा धर्मे” ॥)
 ऋद्धं, स्त्री, (ऋध् + क्त ।) सम्पन्नधान्यम् । इति मे-
 दिनी ॥ परिपक्वमर्दितधान्यम् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ बज्रलितधान्यम् । इति सुभूतिः ॥ तत्प-
 र्यायः । आवसितम् २ । इत्यमरः ॥ अवसितम् ३ ।
 इति तट्टीका । सिद्धान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनाम-
 कीर्त्तने १३ । १४६ । ४३ ।
 “ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चान्द्रांशुर्भास्करद्युतिः” ॥)
 ऋद्धः, त्रि, (ऋध् + क्त ।) समृद्धः । सम्पन्नः । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।
 “अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
 राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्” ॥)
 ऋद्धिः, स्त्री, (ऋध् + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषध-
 विशेषः तत्पर्यायः । योग्यम् २ सिद्धिः ३ लक्ष्मीः
 ४ । इत्यमरः ॥ प्राणप्रदा ५ वृद्धा ६ । इति रत्न-
 माला ॥ प्राणदा ७ जीवदात्री ८ सिद्धा ९ योग्या

कृष

ऋषयः, ऐं स्त्री, (ऋष् + क्ण ।) ऋग्विशेषः । इति
 शुब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १० ।
 “ऋष्यो न दृष्यन्नवपानमागच्छि” ॥)
 ऋष, ईं श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
 परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । ईं ऋः । श ऋषति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ऋषभः, ऐं, (ऋष् + “ऋषिवृषिभ्यां कित्” । इति
 उणादिसूत्रेण ३।१२३ । अमच् । किञ् ।) वृषः ।
 (यथा, ऋग्वेदे ६ । २८ । ८ । “उप ऋषभस्य
 रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यं” ॥) कर्णरन्ध्रम् । कुम्भीर
 पुच्छः । उत्तरपदे श्लुः । इति मेदिनी ॥
 (“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः ऐंसि श्लेष्मार्थवाचकाः” ॥
 इत्यमरवाक्यात् । यथा पुरुषवर्षभः पुरुषश्लुः
 इत्यर्थः । असमस्तेऽप्ययं श्लेष्मार्थवाचकः । यथा,
 भागवते २ । ४ । २२ ॥
 “खलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः
 स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम्” ॥
 “ऋषीणां ज्ञानप्रदानां ऋषभः श्लुः” । इति
 तट्टीका ॥ गणविशेषः । आकृतिगणोऽयम् । यथा
 पाणिनिः तत्पुरुषसमासप्रकरणे २ । १ । ५६ ॥
 “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” ॥ व्या-
 घ्रादिराकृतिगणः । “व्याघ्र-सिंह-ऋक्ष-ऋषभ-
 चन्दन-लक-वृष-वराह-हस्तिन्-तर्-कुञ्जर-रुस-ए-
 षत्-पुण्डरीक-पलाश-कितवाः” । इत्येते व्याघ्रा-
 दयः ॥ पर्वतविशेषः । इति धरणी । वराहपुच्छः ।
 आदिजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ भगवदवतारवि-
 शेषः । (यथा, भागवते ५ । ६ । ७ । “तस्य ह वा एवं
 सुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया
 देह इमां जगतीमभिमानाभासेन चक्रममाणाः” ।)
 स तु सत्ययुगे अग्नीध्रसुतनाभिराजपुत्रत्वेन जातः ।
 तस्य पुत्रः जडभरतः । इति श्रीभागवतं ।
 (यथा, मार्कण्डेये ५३ । ३८ ।
 “अग्नीध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ! ।
 ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशतादरः” ॥
 खारोचिषे मन्वन्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये
 ६७ । ४ ।
 “उर्जस्तम्बस्तथा प्राणो दत्तो लिर्ऋषभस्तथा” ॥
 ऋषभसहस्रदक्षिण एकाहनिष्पाद्यो यागभेदः ।
 यथाह गर्गः “पूर्वं ऋषभसंज्ञो राज्ञः” ॥ खनाम-
 त्वातः यज्ञतुरपुत्तो नृपभेदः । यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे १३ । ५ । ४ । १५ । “एकविंशन्तोमेन
 ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्षानां राजा तदेतद्वाथ-
 याऽभिगीतम्” ॥ अष्टवर्गान्तर्गतौघविशेषः ।
 तत्पर्यायः । वृषः १ ऋषभकः २ वीरः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ गोपतिः ४ धीरः ५ विषाणी ६ दुर्जरः
 ७ ककुद्भान् पुङ्गवः ८ वोढा ९ शृङ्गी १० धूर्यः
 १२ भूपतिः १३ कामी १४ रुद्रप्रियः १५ उक्षा
 १६ लाङ्गूली १७ गौः १८ बन्धुरः १९ गोरक्षः २०
 वनवासी २१ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 रक्तपित्तविरेकनाशित्वम् । शुक्लेश्वकारित्वम् ।
 दाहक्षयञ्चरहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

(“जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ स्तूपपत्रकौ” ॥
“ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी ब्रान्तइत्यपि” ॥
अनयोर्गुणा यथा ॥
“जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ ।
मधुरौ पित्तदाहाखकार्श्यवातक्षयापह्नौ” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) सप्त-
स्वरान्तर्गतद्वितीयस्वरः । (अयं स्वरः त्रिश्रुति-
अस्यः तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२)
रञ्जनी, (३) रतिका । तिस्रश्च श्रुतिजातयो यथा,
(१) करुणा, (२) मध्या, (३) मृदुः । अथ च ऋषि-
वंशीयः, क्षत्रियजातिः, पिङ्गवर्णश्च । अस्यो-
त्पत्तिः शाकद्वीपे । अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्मा ;
कन्दो गायत्री । यथा सङ्गीतरत्नाकारे,—
“ऋषभस्त्रिश्रुतिस्ततः ... .. ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
दीप्तायता मृदुर्मध्या षड्जे स्यात् ऋषभे पुनः ।
संस्थिता करुणा मध्या मृदुः ... .. ॥
पञ्चमः पिटवंशस्यो रि-धावृषिकुलोद्भवौ ।
ऋधौ तु क्षत्रियो ज्ञेयो वैश्यजाती निगौ मतौ” ॥
रि धौ ऋषभधैवतौ इत्यर्थः । इत्यादि ।)
स तु गोस्वरतुल्यस्वरः । चातकस्वरतुल्यस्वर इति
केचित् । नारदमते गावः ऋषभस्वरं वदन्ति
यथा,—
“षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्” ।
इति नारदसंहितायाम् । दण्डारत्नाकरादिमते
तु चातकः ऋषभं वदति । यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“स्वरमृषभं चातको ब्रूते” ।) अस्योत्पत्तिः ।
“नाभिमूलादृगदा वर्ण उत्प्लितः कुरुते ध्वनिम् ।
वृषभस्येव निर्गतिं हेतुना ऋषभः स्मृतः” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
“नाभेः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
ऋषभस्येव नादं यत् तस्मादृषभ ईरितः” ॥
इति च सङ्गीतसमयसारे । अस्योत्पत्तिः ऋगवे-
दात् । यथा रत्नावल्यां,—
“ऋगवेदात् षड्ज-ऋषभौ यजुषो मध्यधैवतौ ।
सामवेदात् समूहभूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ” ॥
इति ॥)
मध्वजः, ऐं, (ऋषभः ध्वजस्वरमस्य ध्वजेऽस्य वा) ।
शिवः, अर्हद्विशेषः । इति मेदिनी ॥
भी, स्त्री, (ऋषभ + जातौ डीष् ।) नराकारस्त्री ।
शूकशिश्वी । शिराला । विधवा । इति मेदिनी ॥
शूकशिश्वर्थे व्यवहारो यथा ॥
“ऐन्दृषभ्यतिरसेत्यादिषु” ।
इति चरके सूत्रे चतुर्थेऽध्याये ॥ अथ हि ऋषभी
शूकशिश्वी इत्यस्य शिवदासीयटीका ॥ * ॥)
धः, ऐं, (ऋषभे प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन
पश्यति संसारपारं वा इति- । ऋष् + “इगुप-
धात् कित्” ४ । १ । १६ । इति उणादिसूत्रेण इन् ।
केच ।) ज्ञानसंसारयोः पारगन्ता । शास्त्रकार-
चार्यः । (यथा, ऋगवेदे १ । १ । २ । “अभिः

ऋषि

पूर्वमिर्जयिषिरीषो नूनैरुत स देवा एह
वक्ष्यति” ॥ रिषिर्हसादिश्च । “विद्याविदग्धमतयो
रिषयः प्रसिद्धाः” ॥ इति प्रयोगात् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । सत्यवचाः २ शापास्तः ३ । स तु
सप्तविधः यथा । व्यासाद्या महर्षयः १ भेलाद्याः
परमर्षयः २ कण्वाद्यो देवर्षयः ३ वशिष्ठाद्या
ब्रह्मर्षयः ४ सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः ५ ऋतपर्णाद्यो
राजर्षयः ६ जैमिन्याद्याः काण्डर्षयः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ तथा च रत्नकोषे ।

“सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षयः ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः ॥ * ॥
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा ।

१ स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः । अत्रिः । अ-
ङ्गिराः । पुलस्त्यः । पुलहः । क्रतुः । वशिष्ठः ।
(यथा हरिवंशे । ७ । ८ ।

“मरीचिरत्रिभगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः” ॥

२ । स्वारोचिषे उर्जस्तम्भादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।
“उर्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गर्षभस्तथा ।
निश्चरश्चाववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

३ । उत्तमे वशिष्ठसुताः प्रमदादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।
“स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।
“ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्बलकस्तथा ।
प्रीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

५ । रैवते हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह-
रित्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७३-७४ ।

“हिरण्यरोमा वेदश्रीर्ऊर्ध्वबाह्वस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः” ॥

६ । चाक्षुषे हर्यश्वदीरकादयः ।

(मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यन्ते तत्रैव ७६ । ५४ ।
“सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मनुव्रतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः” ॥

७ । वैवस्वताख्यवर्त्तमानमन्वन्तरे कश्यपः ।
अत्रिः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जम-
दग्निः । भरद्वाजः ॥ (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-१० ।

“अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे” ॥

८ । सावर्णिके गालवः । दीप्तिमान् । परशु-
रामः । अश्वत्थामा । कृपः । ऋष्यशृङ्गः । व्यासः ।
(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपश्च च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥
रामः परशुरामः । द्रोणिरश्वत्थामा ॥

ऋषि

६ । दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । ८ ।

“मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सवस्तथान्यो ह्यवाहनः” ॥

१० । ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्सुतसत्यजयमू-
र्त्याद्याः । (यथा मार्कण्डेये ८४ । १०, १३, १४ ।

“मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं द्विज ! ॥
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ।
आपो भूतिर्हविष्यांश्च सुकृती सत्यएव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः” ॥

११ । धर्मसावर्णिके अरुणादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । १६-२० ।

“हविष्यांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः ।
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महासुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः” ॥

१२ । रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्यादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । २५ ।

“द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तपैवान्यः सप्तमस्तु तपोदृतिः” ॥

१३ । देवसावर्णिके निर्मोहतत्त्वदर्श्याद्याः । (मार्क-
ण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनुः रौच्याख्ययाभि-
हितः । यथा, तत्रैव ८४ । २७-३० ।

“त्रयोदशस्य पर्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव गदतो मे निशामय ॥

सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणास्तथापरे ।

सुशर्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ॥

महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवसातिः ।

भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥

द्युतिमानययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।

निर्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्कृम्यश्च सप्तमः” ॥

१४ । इन्द्रसावर्णिके अग्निबाह्वशुचिशुद्धमागधाद्याः
सप्तर्षयः । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्याख्यया-
भिहितः । यथा तत्रैव ८६ । १ ।

“ततः परन्तु भौत्याय समुत्पत्तिं निशामय ।

देवानृषींस्तथा पुत्रान्तथैव वसुधाधिपान्” ॥

ततः परं त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन्

मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १०० । ३१ ।

“अग्नीध्रश्चाग्निबाह्वश्च शुचिर्मूर्तोऽथ माधवः ।

शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः” ॥

पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-

भेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा

विष्णुपुराणे ३ अंशे अस्य विवरणादिकं द्रष्टव्यम् ॥

॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपत्नारुन्धतीसहित-

वर्त्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां मघानक्षत्रे स्थितिः

तस्योदये तेषां द्योदयो भवति । काशीखण्डमते

शुनिलोकादूर्ध्वं ध्रुवलोकात् अधः तेषां स्थितिः

॥ * ॥ वेदः । किरणः । इति मेदिनी ॥ भृगवादि-

महर्षिसन्तानः । यथा ।

“भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।

मनुर्दत्तो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चैति ते दश ॥

ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।

परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥

ऋषि

ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोधत ।

काव्यो वृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चावनस्तथा ।

उतथो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौषिजस्तथा” ॥

औषिजस्थाने कौशिक इति वा पाठः ।

“कईमो बालिखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्चसः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः” ॥

इति । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।

“ऋषि हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः ।

एष सन्निचयो यस्मात् ब्राह्मणश्च ततः तृषिः ॥

विरुत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तिसृष्टिस्त्वयम् ।

ऋषन्ते परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गत्वर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्दितकारणम् ।

यस्मादेव स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता” ॥

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

ऋषिकः, पुं, (ऋषेः पुल्लिङ्गः । ऋषि + कन् ।) काव्या-
ऋषीकः, दि-ऋषिपुल्लिङ्गः । यथा ।

“ऋषिपुल्लिङ्गः ऋषीकास्तु मैथुनाद्भसम्भवात् ।

परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ॥

ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुल्लिकाः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः ॥

तेषां पुत्रानृषीकास्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत ।

वत्सरो नृजघश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् ।

ऋषिर्दीर्घतपाश्चैव वृहदुःस्थः शरत्त्वतः ॥

वाजिश्रवाः सुचित्तश्च श्यावोऽश्वश्च पराशरः ।

शृङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ॥

इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषिताङ्गताः” ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमाल्पा सरित्
इव ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

(“ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।

देवान् पितॄन् चार्चयित्वा ऋषिभोक्तं प्रपद्यते” ॥

इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वणि ३ । ८४ । ४६ ॥

ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषि-

कुलहिते, त्रि । यथा, भागवते ३ । १६ । १३ ।

“अथ तस्योशर्तौ देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम् ।

नास्त्राय मन्युदद्यानां तेषामात्माप्यदृष्यत” ॥

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी) ।

ऋक्षगन्धारुक्षः । इति रत्नमाला ॥ ऋषिजाङ्गल-

इति ख्यातः । (रुद्रदारकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ॥

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता औषधार्थम्) ।

माषपर्णीरुक्षः । इति रत्नमाला ॥ (माषपर्णी-

शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम्) ॥

ऋष्टिः, स्त्री, (ऋष्ट् हिंसायां + क्तिन्) । खड्गः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५७ । २ ।

“वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः ।

सुधन्वान इधुमन्तो निषङ्गिणः” ॥

आयुधमात्रम् । यथा ऋग्वेदे १ । १६६ । ४ ।

“भयन्ते विश्वाभुवनानि हर्षमा ।

चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु” ॥

“ऋष्टिषु युद्धस्यहेतिषु” । इति भाष्यम् ।

तथा तत्रैव । ५ । ५२ । ६ ।

“आ रुक्मैरायधा नर ऋक्वा ऋष्टीरुक्षत” ।

कथ

“कृष्टोरायुधविशेषान्” । इति भाष्यम् ।

तथा मनुः ३ । १३३ ।

“यावतो यसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्ववित् ।

तावतो यसते प्रेत्य दीप्तशूलैर्होशुगुडान्” ॥

“ज्वलितशूलैर्होशुगुडान्” । इति तट्टीका ॥ दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ३ । ५४ । १३ ।

“विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो

दिवो मर्या ऋतजाता अयासः” ।

“ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” । इति भाष्यम् ॥ गमना-

गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे १ । ६४ । ४ ॥ “अंसे-

खेषां निमिच्छन्तुऋष्टयः साकं यज्ञिरे स्वधया

दिवो नरः” । “ऋष्टयः गमनागमनशीलाः” ।

इति दयानन्दभाष्यम् ॥ पुं, धर्मसावर्णिके मन्व-

न्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ६४ । १६ ।

“हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः” ॥

ऋष्ट्यः, पुं स्त्री, (ऋष्ट् + यत् । निपातनात् सिद्धम् ॥)

मृगविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते ऋष्ट्य-

मृङ्गोपाख्याने । ३ । ११० । २७ ।

“ऋष्ट्यमृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः” ।

ऋष्ट्यस्य मृगविशेषस्य मृङ्गमिव मृङ्गं यस्य स

ऋष्ट्यमृङ्गः ।

“ऋष्ट्यो नीलाङ्गको लोके सरोह्य इति कीर्तितः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

खनामख्यातः कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्रः । यथा,

भागवते । ६ । २२ । ११ ।

“ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च ।

ऋष्ट्यस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः” ॥

ऋष्ट्यकेतुः, पुं, (ऋष्ट्यः केतौ यस्य ।) अनिरुद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य रूपान्तराणि । ऋष्ट्य-

केतुः । ऋष्ट्यकेतनः । रिष्यकेतुः । विष्यकेतुः ॥

ऋष्ट्यगता, स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋषिसमूहेन गता ज्ञाता ॥)

ऋष्ट्यप्रोक्तादृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

ऋष्ट्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्ट्यस्य मृगविशेषस्य गन्ध इव

गन्धो यस्याः ।) दृष्टविशेषः । ऋषिजाङ्गल इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । ऋक्षगन्धार् ऋषिजाङ्गलिकी

३ । इति रत्नमाला ॥

(“महासहा-ऋद्धि-ऋष्ट्यगन्धाश्चगन्धेयादिषु” ॥

इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)

ऋष्ट्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता ॥)

श्रुतमूली । श्रुतशिखी । अतिबला । इति मेदिनी ॥

(अस्याः पर्यायो यथा ॥

“अतिबला महाशतावरी कपिकच्छुश्च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

व्यवहारो यथा ॥

“हेन्दुषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्येत्यादिषु” ।

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ अत्र तु

ऋष्ट्यप्रोक्ता माषपर्णी इति शिवदासीयटीका ॥ ॥

“कुक्कुटी सर्पगन्धा च तथा काणविषाणिके ।

ऋष्ट्यप्रोक्ता वयस्या च मृङ्गो मोहनवल्किा” ॥

इति उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

ऋष्ट्यमूकः, पुं, (ऋष्ट्यो मृगो मूको यत्र ।) पर्वत-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ स तु दक्षिणदेशे

कथ

पत्न्यासरोवरकूले स्थितः । यत्र बालिभयात् सुग्री-

वादयः यच्च वानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥

(“तावद्यमूकस्य समीपचारी

चरन् ददर्शदुस्तदर्शनोयौ” ।

इति रामायणे । ४ । १ । १२८ ॥)

ऋष्ट्यमृङ्गः, पुं, (ऋष्ट्यस्य मृगस्य मृङ्गमिव मृङ्ग-

मस्य ।) मुनिविशेषः । स तु विभाण्डकसुतः ।

तस्य भार्या लोमपादराजकन्या शान्ता । इति

रामायणम् ॥ (“मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्ट्यमृङ्गः” ।

इति भट्टिः । १ । १० ॥ अस्य जन्मनः प्रभृति

विवरणमुच्यते ।

आसीत्पुरा महातेजास्तपस्विसत्तमः काश्यपो

विभाण्डको नाम ऋषिः । स च महाङ्गदं समा-

साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदाभूरस-

सुर्वर्षी दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः अभ्युपच-

क्षन्द । ततः काचित् मृगी दृष्टिता तोयेन सह

तप्यीत्वा गर्भिणी अभवत् । इयं हि मृगी पुरा

काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् मृगरूप-

धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अयामोघत्वात्

ब्रह्मरेतस्तस्यां मृग्यामेकः पुत्रः समभवत् । मृ-

गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि मृङ्गमजायत तेनास्य

ऋष्ट्यमृङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि

पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वस्तस्माद-

नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्ये एवाभवत् ।

एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुलोमपाद इति

ख्यातोऽङ्गनामीश्वरः समभवत् । तेन कामात्

ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्वे ब्राह्मणास्तं

परित्यजुः । प्रणश्यन्त्यास्य राज्ये न ववर्ष शत-

कतुः । अतः क्षिण्यचित्तः स राजा ब्राह्मणान्

सन्तोषयित्वा कश्चिदुपायं पर्यपृच्छत् । तेन पृष्टास्ते

ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्ट्यमृङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।

अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्यस्य ऋष्ट्य-

मृङ्गमानेतुं शापाद्यभीताभिर्बाराङ्गनाभिर्यत्नमक-

रोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्नाः काश्चित् वारा-

ङ्गना बहूनि उपायनद्रव्याणि गृहीत्वा जलपथेन

तं तपोधनम् लोमयित्वा नेतुं प्रतस्थिरे । अथ ताः

काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृताश्रमां नावम-

दूरे निबध्य तत्रोत्तस्थुः । अथ कदाचित् तासां

काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वाग्मज्ञा

मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च

दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीड

प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-

यित्वा कामवशतां अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च

खस्थानमाजगाम । गतायाच्च तस्यां सद्नेन मत्तो

विचेतनश्चाभवद्दृष्टमृङ्गः । अथ विभाण्डकस्तपसः

प्रतिनिवृत्य स्वसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।

प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा

ऋषिरूपधारिणी वेश्या तं विभाण्डकसुतं प्रलोभ्य

नायाश्रमसमानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमायता ।

अथ स राजा त प्राप्य विभाण्डकसुतं प्रहृष्ट-

मना अन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्

तपोधने समस्तराज्यं प्रष्टुं जलेनापूर्यमाणमभ-

कृ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनाय-

गण्यात् विभाण्डकात् शापमुक्तिमिच्छन् स्वमित्रस्य

दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्ट्यमृङ्गाय प्रददौ ।

अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिवृत्तः सुत-

मनवलोक्त्य ध्यानधिया सर्वमवगन्ध क्रुधा ज्वल-

न्निव लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च

तस्मिन् विभोतैः सर्वैः ऋष्ट्यमृङ्गस्य राज्यमिद-

मिति आचख्ये । पूजितश्च तेन राजषिणा दिवि

इन्द्रमिव पुत्रं शचीमिव शान्तां सुषाञ्चावलोक्य

ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य इत्यवगन्ध शान्तकोपः

स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्ट्यमृङ्गः शान्तया

सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥

अथ गच्छति काले सूर्यवर्षश्रावतंसो राजा

दशरथः अनपत्यतया क्षिप्तमानहृदयो निजगुरुं

वशिष्ठदेवं पुत्रलाभोपायं प्रपृच्छ । एवमुक्तस्तेन

ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्ट्यमृङ्गं

तपोधनं समानीय पुत्रेष्टिं कर्तुं समादिशत् ।

अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं

ऋष्ट्यमृङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । तत आगतेन

तेन क्रियमाणे यज्ञे देवश्चरुर्वज्रिमध्यादुदतिष्ठत् ।

एतच्चरुभक्षणात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-

दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अयं

विभाण्डकसुतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति

प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते । ३ । ११०

अध्यायन्तथा रामायणे । १ । ६ अध्यायश्चारभ्य

द्रष्टव्या ॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।

यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कपयश्च च ।

ऋष्ट्यमृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥)

कृ

कृ दीर्घकृकारः । स तु अष्टमस्वरवर्णः । अस्यो-

च्चारणस्थानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां

“कृदुरवाणाम्मूर्द्धा” । पाणिनीयशिक्षायामपि ।

“स्युर्मूर्द्धा कृदुरवा दन्त्या लुतुलसाः स्मृताः” ॥)

स सुतश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥

(स च उदात्तानुदात्तसरितभेदात् त्रिधापि पुनः

प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति षड्-

विधः ॥)

कृकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलम् ।

पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥

चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वज्जीयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“तद्रपाधोगता दक्षा वामतः कुञ्चिता त्वधः ।

पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णवः ॥

मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“कृःक्रोडोऽतिथिशो वाणी वामनो गोऽथ श्रीर्हृतिः ।

ऊर्द्धमुखी निशानाथः पद्ममाला विनयधीः ॥

शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।

ल

ए

एकं

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
कोमलः श्यामला मेघी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्धर्षिणी ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-
वर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामनासिकया
न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे ।
“क्वं नमो दक्षिणगण्डे क्वं नमो वामगण्डे” ।
इति ॥ अनुबन्धविशेषस्तेन चण्डाङ्गस्यो वा स्यात् ।
यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “चण्डाङ्गस्योऽथ क्वं ल-
रङ्गानिर्वाथ एः सिचि” ॥ (एतेन कण आर्त्तस्वरे
लुङि कृते चचीकणत् अचकणत् इति स्यात् ॥)
क्व गि गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः । (प्रादि-क्र्यादि-
परं-सकं-सेट् ।) गि क्वणाति । ईस्यः ईस्यिः ।
इति दुर्गादासः ॥
क्व, य, (क्व + क्षिप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति
मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
क्व, स्त्री, (क्वणातीति । क्व + क्षिप् ।) वक्तुः । इति
मेदिनी ॥
क्वः, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (क्व + भावे
क्षिप् ।) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
क्वः, पुं, (क्वणाति प्राप्नोति विश्वमिति । क्व + क्षिप् ।)
भैरवः । (यथा, “क्वणन्दानि ! प्रमथेऽसङ्गेः ॥”
इत्युद्धटः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

ल

ल लकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं दन्तः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् “लतु-
लसानान्दन्ताः” । शिञ्जायामपि यथा,—
“स्युर्मूर्द्धन्या ऋदुरसा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः” ।)
स ऋसो दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
(अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति
षड्विध एव ॥)
“लकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्जानमयं सदा ।
पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युत्तया तथा” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
“रेखाधःकुण्डली वक्रा दत्ततो वामतो गता ।
वङ्गीशवायवस्तासु नित्यं सन्ति च नित्यशः” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
“लः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधाधूमावको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो महेशः कौन्तेरुदकौ ॥
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेशो लाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूमा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे
न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा मातृ-

कान्यासमन्त्रे । “लं नमो दक्षिणगण्डे लं नमो
वामगण्डे” । अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अङ्
स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे ।
“चण्डाङ्गस्योऽथ क्वं लरङ्गानिर्वाथ एः सिचि” ।
एतेन गम् ल औ गतौ इत्यस्य लुङि अगम-
दिति स्यात् ॥
ल, य, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥
भूमिः । कुधः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

ल

ल दीर्घ लकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लत्रयं
तथदधनलसाः वो दन्त्याः” ।) स झुतश्च भवति ।
इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभे-
दात् षड्विध एव ।)
“लकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“तत्क्रोडतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वती” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
“लकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥
शान्तिहृत् सस्तिका शक्रो मायावीजोलुपो वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वषा कालो नित्या शुद्धः शुचिः कृती ।
सूर्यो धैर्योत्कर्षिणी च एकाकी दनुजप्रसूः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगण्डे
न्यस्यतया तन्नाप्यभिधानम् । मातृकान्यास-
मन्त्रो यथा ॥ “लं नमो दक्षिणगण्डे लं नमो
वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लकारस्य
दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
तयं लकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लति ल्वा”
इति वार्त्तिकोक्तेः लकार एव तत्र विधेयः । तेन
होतृलकार इत्यादौ लकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रदिमात्रत्रिमा-
त्रापेक्षा “लत्रयम्” इत्युक्तान्तेन न विरोधः ॥

ल, य, देवमाता । नार्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
लः, स्त्री, दैत्यस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः ॥ दनुजमाता ।
कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
लः, पुं, सर्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

ए

ए एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानंतालुकण्ठश्च । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“एदैतोः कण्ठतालु” । तथाच शिञ्जायाम् ।
“ए ए तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठौ स्मृतौ” ॥)
स दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
नुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विध एव ॥)
“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
रञ्जिनीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-
नप्रकारो यथा ।
“कुञ्चिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वधः ।
पुनर्वामगता सैव तासु वङ्गीशवायवः” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“एकारो वास्तवः शक्तिर्भिर्गुटी सोष्ठो भगं मरुत् ।
सूक्ष्मा भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्दनः ।
भयं ज्ञानं कृपा धीरा जङ्घा सर्वसमुद्भवः ।
वक्त्रिर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसञ्ज्ञकः ।
सन्धिरैकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिर्गुटी भगन्तथा ।
मातृवीजश्च विजया ओष्ठ एकादशस्वरः” ॥
इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठशब्देनाप्यभिधानम् ।
मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
“ए नम ओष्ठे ऐ नमोऽधरे” ॥ इति । अनु-
बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अटद्धिः स्यात् ।
यथाह कविकल्पद्रुमे ॥
“लरङ्गानिर्वाथ एः सिचि ।
अटद्धिः ऐर्यजादिः स्यात्” ॥
एतेन कटे वर्धावर्णयोरित्यस्य लुङि अकटीदिति
स्यात् ॥)

ए, य, स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् ।
आज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
ए, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इण् + अच् ।
“सर्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
एकं त्रि, (एतीति । इण् गतौ । “इण्भोकापा-
श्रत्यतिमर्चिभ्यः कन्” ॥ ३ । ४३ । इत्युणादिसूत्रेण
कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यमरः ॥
“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः” ।
इति मनौ ॥ १ । ३ । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” ।
इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । इति
रघुवंशे २ । ४७ । “ममात्र भावैकरसं मनः स्थिरम्”
इति कुमारे ५ । २२ ॥ आदिसंख्या । इति मेदिनी ।
अथैकवाचकानि । परमात्मा १ विधुः २ द्वितिः
३ गणेशदन्तः ४ शुक्रचक्षुः ५ । इति कविकल्प-
लता ॥ अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ यमः ९ ।
इति महाभारते वनपर्व ॥ (सर्वनामशब्दोऽयम् ।
तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां “सर्वोदयश्च पञ्चत्रि-
शत्” इत्युक्ता “त्यद्-तद्-यद् एतद्-इदम्-अदस्

एक

एक-द्वि-युग्म-असद-भवत्-किम्” इत्युक्तवान् ।
यथा प्राकृन्तले २ षष्ठे । “विश्रान्तेन भवता
ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सहायेन भवितव्यम्” ।
पुं, स्वनामख्यात ऐलवंप्रीयो नृपतिभेदः ।

यथा, भागवते ६।१५।२।

‘श्रुतायोर्वसमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतं जयः ।

रयस्य सुतएकश्च जयस्य तनयोऽमितः’ ॥

परमेश्वरः । विष्णुः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

“एको नैकः सवः कः किम्” । “परमार्थतः सजा-

तीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यादेकः” । इति

भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः ।

घटे पटात् भेदः विजातीयभेदः । घटे कपाला-

देर्भेदः स्वगतभेदः ॥

एककः त्रि, (“एकादाकिनिच्चासहाये” । ५।३।

५२। इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असहायः ।

एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २

एकाकी ३ । इत्यमरः ॥

(“महानप्येको वृक्षः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ३।५२। तथा नैषधे । २।३६।

“विधिरैकचक्रचारिणम्

किमु निर्मित्सति मान्मयं रथम्” ॥)

एककुण्डलः पुं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) बलरामः ।

कुवेरः । इति मेदिनी ॥

एकगुरुः, पुं, (एको गुरुर्यस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ॥

एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्रं, स्त्री, (एकं चक्रं यस्य ।) पुरीविशेषः । तत्प-

र्यायः । हरिश्चन्द्रम् शुम्भपुरी ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ सूर्यरथः । त्रि, असहायचारी । यथा,

ऋग्वेदे १।१६४।२।

“सप्त युजन्ति रथमेकचक्र-

मेकोऽश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिचक्रमजरमन्त्रं

यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्युः” ॥

अत्र भाष्यकृता यद्वाख्यातन्तदाह ।

“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि

चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादिकचक्रमित्युच्यते

रथं रंहणस्वभावं रथस्य सम्बन्धिनं सप्तै-

तस्यङ्गका अश्वा युजन्ति अनुवधन्ति वहन्त्य-

होरात्रनिर्वाहय । किं वक्तुतः सप्त नेत्याह ।

एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः

सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं

धृत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादनरीक्षसञ्चारस्य

एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशन्तदित्यत आह ।

त्रिनाभि बलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्र-

त्रयोपेतम् । अजरममरणधर्माकम् । अनन्तम-

श्रितिलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे

इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि

भूतजानान्यधि आश्रित्य तस्युत्तिष्ठन्ति । यद्वा

एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन सञ्चरन्तं रथ-

मादित्यं सप्त युजन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या

वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः पर-

एक

स्परविलक्षणाः षडृतवः एकः साधारण इत्येवं-
रूपा यद्वा मासद्वयात्मकाः षट् अपरौऽधि-
मासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युजन्ति एतस्य
कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो
ल्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां
सप्तमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्तर्षि-
भिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रम-
तीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । त्रयो
नाभिस्थानीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो
यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः
यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्तयः कालास्तिना-
भयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः
परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरणम् ।
न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिधनः
कालः इति स्मृतेः । अनन्तमप्रतिष्ठितम् । ईदृशं
संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावधयोपेतमयमादित्यः
पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रै-
वान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिसाध्यात् संवत्-
सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र
यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि
भूतान्यधितस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-
नत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य का-
रणभूतपरमेश्वरपरिच्छानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-
मोक्षाक्षरप्रशंसा च” ॥ नृपादयविशिष्टम् । एक-
राजविशिष्टम् । यथा, भागवते ३।१।२०।

“इत्थं ब्रजन् भारतमेव वर्षं

कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।

तावच्छास क्षितिमेकचक्रा-

मेकातपचामजितेन पार्थः” ॥

पुं, असुरभेदः । यथा, हरिवंशे ३।८४।

“एकचक्रो महावज्रस्तारकश्च महाबलः” ।

अयं हि प्रतिविम्ब इति नाम्ना प्रसिद्धः । यथा ।

महाभारते १। सम्भवधर्मखण्डावतरणे ६७।२२।

“एकचक्र इति ख्यात आसीदयस्तु महासुरः ।

प्रतिविम्ब इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” ॥

स्त्री, स्वनामख्याता पुरी । अत्रस्थो भीमसेनो

महाबलं वक्तव्यमानमसुरं हतवान् ॥ यथा,—

महाभारते १। अंशवतारपर्वणि भारतसूत्रे ।

६१।२६-२८।

“ते तत्र नियता कालम् कश्चिद्वर्णनार्थभाः ।

मात्रा सचैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥

तत्राससाद क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः ।

भीमसेनो महावाज्रवर्कं नाम महाबलम् ॥

तच्चापि पुरुषयात्रो बाज्वीर्येण पाण्डवः ।

निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्यसान्वयत्” ॥)

एकचरः, पुं, (एकस्वरति यः । चर + पचाद्यच् ।)

हिंस्रपशुविशेषः । गण्डार इति भाषा । तत्प-

र्यायः । वाज्जिनसः २ गणोत्साहः ३ गण्डकः ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(सर्पादिः । यथा, मनुः । ५।१७।

“न भक्षयेद्वेकचरान्जातांश्च मृगदिजान्” ।

“ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेक-

एक

चरान्” । इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ (त्रि,
एकाकिचारी । यूथमृष्टः । यथा, “अयमेकचरो-
ऽभिवर्त्तते माम्” । इति किराते । १३।३।
“एकचरो यूथादपेतः” । इति तट्टीका ॥)

एकचारी, [न्] पुं, (एकः सन् चरतीति । चर् +
णिनि ।) बुद्धसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एकचारिणि, त्रि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।

“एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका” ।

इति श्रवणात् । यद्वा एका मुख्या जटा यस्याः ।

“खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा खयम्” ।

इति च श्रवणात्तथात्वम् ।) उग्रतारा । तस्या

आविर्भावो यथा,—

“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्

गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुः ॥

अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करैः ।

मातङ्गवनितामूर्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत् ॥

युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।

किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥

एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोषतः ।

समुद्रतान्त्रवीदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥

शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।

तस्मात्तयोर्व्यधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥

विनिःखतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।

भिन्नाङ्गनभिमा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥

कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।

तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः ॥

उग्रादपि भयात् चाति यस्माद्भक्तान् सदाभिका ।

एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्त्रमेव च ॥

एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका ।

प्रदणुतं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ ॥

यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम् ॥

खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः ।

कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्भामेन बिभ्रतीम् ॥

खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा खयम् ।

मुण्डमालाधरां श्रीर्वै ग्रीवायामपि सर्वदा ॥

वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।

कृष्णवस्त्रधरां कथां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥

वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।

विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं खयम् ॥

साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।

चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेभुभिः ॥ ॥ ॥

एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।

महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥

घोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।

भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

एकजन्मा, [न्] पुं, (एकं मुखं जन्म यस्य । दिक्-

पालांशसम्भूतत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकं न द्वितीयं जन्म यस्य

इत्यर्थः । शूद्रः । तस्य अदिजत्वात् तथात्वम् ।)

एक

एकतमः, त्रि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३। ६४। इति डतमच् ।) बहूनां मध्ये एकः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वणि । “अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मैकतमं वृणु” ॥)

एकतरः, त्रि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३। ६४। इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये एकः । इति व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यदाह कात्यायनः ।

“यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात्” ॥) एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।) एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ६६।१३।

“बह्वीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये । पुनर्यज्ञैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः” ॥) एकतानः, त्रि, (एकेन भावरसेन तन्यते विस्तीर्यते इति । तन इज् विस्तारे । कर्मण्यण् ।) एकायः । एकविषयासक्तचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ७।६।८।

“ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः । नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोयुमर्हति स मे हरिर्यज्जातेः” ॥) एकस्तानो विस्तृतिर्यस्येति ।) एकताले पुं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

एकतालः, पुं, (एकस्तुल्यस्तालो मानं यत्र ।) समन्वितलयः । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । समताल इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीतशास्त्रे खनामख्यातः तालभेदः । त्रि, एकतालवृत्तसमन्वितः । यथा रघौ १५।२३।

“एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः” ॥) एकतीर्थी, [न] पुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।) सतीर्थः । गुरुभाइ इति भाषा ॥ (“एकतीर्थी एकाश्रमी” इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, व्य, (एक + त्रल् ।) एकस्मिन् । इति व्याकरणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकं विनान्यत्रापि प्रयुज्यते” । इति दुर्गादासः । यथा मनुः । ५।१३६।

“एका लिङ्गे गुदे तिखस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता” ॥) एकदंष्ट्रः, पुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेणैकदन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य परशुरामकृतदन्तोत्पादनकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकदन्तः, पुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः ॥ (परशुरामकृतगणेशदन्तोत्पादनकथा ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयोः शिवा-शिवयोर्द्वारपालत्वमङ्गीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्नन्तरे परशुरामः शिवं द्रुपुमागतः । शिवदर्शनव्याकुलस्यान्तर्जगमिषोर्द्वाररोधे कृते गणपतिना सह तस्य तुमुलं युद्धमभवत् । परशुरामक्षिप्तेन परशुना च गजाननस्य एकोदन्तः भग्नः । तदा प्रभृत्येव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एक

एकदा, व्य, (एक + “सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा” । ५।३। १५। इति दा ।) एकस्मिन् काले । तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ६।३।२६।

“जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति चक्षुरणारविन्दम् । कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयव्यमसतोऽकृतविष्णुकृतान्” ॥)

एकदृक्, [ष्ट] पुं, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति यः ।) एकादृष्ट + क्तिप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य । रामबाणमोक्षणेन नष्टे एकचक्षुषि काकस्य तथात्वम् ।) काकः । काणे त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी ॥ एकमेव पदं पश्यतीत्यर्थे एकपक्षाश्रयी ॥)

एकदेहः, पुं, (एकः मुख्यो देहो यस्य । ग्रहेषु सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एको मेदरक्तादीनां साम्यात् तुल्यो देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः । यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।

“बह्वनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् । एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः” ॥) दम्पती । “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः” । तथा,—

“शरीराजं स्मृता जाया पुण्यापुण्याफले समा” । इति स्मृत्युक्तेषु जायापत्योरेकदेहत्वम्” ॥)

एकधा, व्य, (एक + “एकाद्धोध्यमुज” । ४।२।४ ॥ इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते अनुगीतापर्वणि १४।४२।६०। “सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि । एकधा बज्रधा चैव विकुर्व्यास्ततस्ततः” ॥)

एकधुरः, त्रि, (एका धूः । ऋक्पूरव्यूः पद्यामानक्षे” । ५।४।७४। इति अः समासान्तः ।) एकभारवाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः । ४।४।७६। “एकधुरानुक्” ।)

एकधुरावहः, त्रि, (वहतीति वहः । वह् + अच् ।) एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥

एकधुरीणः, त्रि, (एकधुरां वहति यः । “एकधुरानुक् च” । ४।४।७६। चकारेण स्वस्यानुकर्षणसामर्थ्यात् पक्षे श्रवणम् ॥) एकधुरः । एकभारवोढा । इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य लाङ्गलादेर्वा धुरं वहति यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

एकनटः, पुं, (एको मुख्यो नटः ।) मुख्यनटः । तत्पर्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कथाप्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपक्षः, त्रि, (एकः पक्षो यस्य ।) सहायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे । अद्वितीयः पक्षः ॥ यथा, रघौ १४।३४।

“इत्येकपक्षाश्रयविक्षवत्वात् आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः” ॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति एकपतिशब्दस्य नकारान्तादेशे “ऋन्नेभ्य” इति ङीप् ।) पतिव्रता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १०॥ “ताञ्चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्” ॥)

एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी । यथा मनुः । ६।१८५।

“सर्वासानेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्मनुः” ॥)

एकपत्रिका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं यस्याः ।) गन्धपत्रवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकालो यस्मिन् ।) तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्यायः । तत्क्षणम् । इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । “कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे” ॥ “एकपदे तत्क्षणे । स्यात् तत्क्षणे एकपदमिति विश्वः” । इति तट्टीका ॥ एकं प्रणतं पदं स्थानम् । “पदं व्यवसितिचाणस्थानलक्ष्याङ्गिवत्तुषु” इत्यमरोक्तेस्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । सप्तविडन्तरूपपदम् । यथा माघे २ । ६५।

“निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव” ॥) एकं श्रेष्ठं पदं कोष्ठरूपपूजास्थानम् । वास्तुमण्डलस्यमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुयागतत्त्वधृत-देवीपुराणम् ।

“इन्द्रक्षेत्रात्मजसोभावैकैकपदसंस्थितौ” ॥)

एकपदः, पुं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्तन्यसंस्थितम् । । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्वैकपदः स्मृतः” ॥ इति रतिमञ्जरी ॥ (वास्तुयागमण्डलैककोष्ठपूजनीयो देवभेदः । यथा वास्तुयागतत्त्वधृतदेवीपुराणवचनम् । “भृगुसैकपदो ज्ञेयः” । इति । एकं पदं चरणं यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १।१६।२०।

“पादैर्नूनं शोचसि मैकपादमात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम्” ॥)

एकेन पदा चरन् वृषरूपधरो धर्म्मो गोरूपधरां पृथ्वीं रुदतीं दृष्ट्वावाच । हे भद्रे ! पादैर्नूनं एकपादं मां तथा शूद्रैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा शोचसि किम् । इति तट्टीका ॥)

एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम् ।) कुम्भपदीषु चेति निपातः । यदा संख्यासु पूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् ॥ साङ्गा-च्चेति ङीष् वा । पादः पत् ।) पश्याः । इत्यमरः ॥

एकपर्णिका, स्त्री, (एकपर्णा + कन् । तपःसाधनार्थं पार्ष्णीयाः पत्रमात्रमक्षणात् तथात्वम् ।) दुर्गा । देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥

“अपर्णाशा निराहारा एकाशी एकपर्णिका । पाटला पाटलाहारा देवी लोकेषु गीयते” ॥

एकपात्, [ङ] पुं, (एकः पादो यस्य । संख्यासु पूर्वस्येति अन्यलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रुद्रः । यथा, महाभारते सम्भवपर्वणि १ । १२३ । ६५।

“अत्रैकपादद्वित्रयः पिनाकी च परन्तपः” ॥
विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
“चतुरात्मा चतुर्भावंस्तुर्वेदेविदेकपात्” ॥
एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ॥
एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।)
कुवेरः । इत्यमरः ॥ (कुवेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता
काशीखण्डे । यथा, —
“प्रसार्य नयने पूर्वमुमावेव यलोकयत् ।
शम्भोः समीपे का योषिदेवा सर्वोऽङ्गसुन्दरी ॥
अनया किं तपस्तप्तं मनापि तपसोऽधिकम् ।
अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीरहो भृशम् ।
क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।
तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् ॥
अथ देवब्रवीद्वेवं किमसौ दुष्टतापसः ।
असहृदस्त्रियोनात्तु पुनर्मामिष पश्यति ॥
असूयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।
इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः ॥
उमे ! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।
संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥
इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।
वरं ददामि ते वत्स ! तपसानेन तोषितः ॥
निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः ।
यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राक्षाञ्च सुव्रत ! ॥
पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव ।
मया सख्यञ्च ते नित्यं वक्ष्यामि च तवान्तिके ॥
अलकां निकषामि तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।
आगच्छ पादयोरस्याः प्रत ते जननी त्वियम् ॥
इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।
प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव ।

देव्यवाच ।

वत्स ! ते निर्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।
भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥
देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।
कुवेरो भव नास्मा त्वं मम रूपेर्घ्या सुत” ॥
एकपिङ्गलः, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा
एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)
एकभक्तव्रतं, स्त्री, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।)
रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवाभोजनम् । तथा च
स्कन्दपुराणे ।
“दिनार्द्धसमयेऽतीते मुच्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तत्र कदाचन” ॥
(अस्य व्रतस्य नियमफलादिकश्चोक्तं विष्णुधर्मा-
सूत्रे । तद्वयथा, —
“चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
सुवर्णमणिमुक्ताङ्गं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् ॥
अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहश्चाष्टशतं जपेत् ॥
अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः ॥
अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहश्चाष्टशतं जपेत् ॥

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
तत्तदादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥
एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) शालपत्री ।
अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य
इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, त्रि ॥)
एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः ।
एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्यायः । एका-
वली २ । इत्यमरः ॥
एकरजः, पुं, (रज्यते इति रजः ।) एको मुख्यो रजः ।
रज्जनद्रव्यम् । भङ्गराजवृत्तः । इति जटाधरः ॥
(भङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
एकलः, त्रि, (एक + ला + क ।) एक की । इति
पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५,
७।१० । “तस्मिन् वाव किल स एकलः पुन-
हाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः
कन्दमूलफलपहारैश्च समीहमानो भगवत आ-
राधनं विविक्तउपरतविषयामिलाष उपभृतोप-
शमः परां निर्हतिमाप” ॥)
एकलिङ्गं, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः ।
तथा च आगमे ।
“पञ्चकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।
तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” ॥
एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य
सः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्र-
कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)
एकवर्णी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या ।) एक +
वर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः ।
तत्पर्यायः । करताली २ कङ्कमाला ३ कलङ्कषा ४
इति शब्दरत्नावली ॥
एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षा यस्याः ।) कः । इत्यमरः ॥
एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरे
वक्त्रा इति भाषा ॥
एकवादः, पुं, (एकोऽभिन्नस्वरौ वादः वाद्यम् ।)
डिण्डिम इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ॥
डिण्डिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एका-
धिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।
यथा । मनुः ५ । ३५ ।
“नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्यलोलुपः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥
एकवीरः, पुं, वृत्तभेदः । तत्पर्यायः । महावीरः २
सद्यहीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणाः । मदका-
रित्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशि-
त्वम् । चटुलोकटिपृष्ठादिचलपक्षाभिघातहारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, एकः अद्वितीयो
वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्यशाली ।
यथा भागवते ३।१।४० ।

“अहो एथापि ध्रियतेऽर्भकार्ये
राजर्षिवर्येण विनापि तेन ।
यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये
धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः” ॥

एकवृत्तः, पुं, (एको वृत्तो यस्मिन् ।) स्थानभरः ।
“चतुःकोशान्तरे यत्र न वृत्तान्तरमीक्ष्यते ।
एकवृत्तः स विज्ञेयः” । इति आगमः ॥ (एकोऽदि-
तीयो वृत्तः इति विग्रहे एकस्मिन् वृत्ते । यथा
सारमञ्जरी । “एकवृत्तः पञ्चनौका भवति” ।
एको वृत्त इति पाठान्तरम् ॥)
एकशफः, पुं, (एकः शफः खुरो यस्य ।) अखण्ड-
खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।
“खुरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षतः शृणु पञ्चनखान् पश्यन्” ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ ३।१०।२२ ॥ (अस्य दुग्ध-
दधि-मूत्र-मांसादिगुणा अश्वशब्दे ऐकशफशब्दे
च ज्ञातव्याः ॥)
एकशृङ्गः, पुं, (एकं शृङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे अकालप्रलयत्
मत्यरूपधरस्यास्य शृङ्गे मनोर्नैर्बद्धा । तत्कथा
यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।
“स्वायम्भुवस्तदा मत्यं हरिं सम्भार वै तदा ।
ततो जलानामुपरि सशृङ्ग इव पर्वतः ॥
उद्दीप्तश्चैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्यस्वरूपपृक् ।
आगतस्तत्र न चिरात् यत्रास्ते समनुर्हरिः” ॥
विस्तृतिस्तु आकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकशृङ्ग-
युक्तपशुमात्रम् । (पिटृगणभेदः । यथा, महा-
भारते २।११।४१-४३ ।
“पितृणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषवर्धन ! ।
मूर्त्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः ॥
वैराजाश्च महाभागा अपि स्वात्ताश्च भारत ।
गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा ।
एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप” ॥)
एकषष्टिः, स्त्री, (एकाधिका षष्टिः ।) संख्यासंख्येय-
विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकषष्टि इति भाषा ।
(यथा भागवते ६।६।३० ।
“सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु” ॥)
एकसर्गः, त्रि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निश्चयो
यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
एकसूत्रः, पुं, (एकं सूत्रं यस्य ।) एकसूत्रेण वादनात्
तथात्वम् ।) डमरुवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः ।) “दामहाय-
नान्ताश्च” । ४।१।२६ । इति ङीष् ।) एक-
वर्षीयगवो । एकवत्सरे वाक्चुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । एकाब्दा २ । इत्यमरः ॥ (ऐसि प्रमाणं
यथा, मनुः ११।१३६ ।
“वासो दद्याद्भयं हत्वा पञ्च नीलान् दधान् गजम् ।
अत्रमेवावगच्छाच्च खरं हत्वैकहायनम्” ॥
“अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च
नीलान् दधमान् दद्यात् प्रत्येकं क्वागमेवौ हत्वा
दधमं दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात्”
इति कुल्लुकभट्टः ॥)
एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।
“एका गुणार्था त्रैलोक्ये तस्मादेका स उच्यते” ।

एका

एका

एका

देवी सा परमार्थंति वदन्ते भिन्नदर्शनः ॥ इति”
 “एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विश्रुता ।
 यथा तु व्यव्यते वर्यैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
 तथा गुणवशादेवी नानाभावेषु वर्ण्यते” ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
 (अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ६०।७।
 “एकैवाहं जगत्त्र द्वितीया का ममापरा” ।
 “अजामेकां लोहितशुक्लद्वया” । इति श्रुतिः ॥
 एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः १।१४।
 “प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टम्
 एका मुनित्रा सह लक्ष्मणेन” ॥)

एकाकी, [न] चि, (एक + “एकादाकिनिचास-
 हाये” । आकिनिच् ।) सहायरहितः । अस-
 हायः । एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
 एकक ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४ । २५८ ।
 “एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाक्षः, पुं, (एकमस्ति यस्य । सक्थाक्षः साक्षात्
 वच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्वं जातम् । तत् पादो भरतस्यायोध्यां
 प्रतिनिश्चयनन्तरमुक्तम् । तद्वयथा,—
 “राघवश्चित्रकूटादौ सानुजोऽरमत स्त्रिया ।
 कदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥
 रेन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
 विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
 तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना ।
 ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चित्तेषु धाङ्गमारणे ॥
 तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।
 दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निनदन् दारुणस्वनम् ॥
 वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः ।
 यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥
 तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
 ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं मां शरणार्थी जगाम सः ॥
 तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम ।
 न शक्ताः स्म वयं चातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
 इत्यब्रूम महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
 पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
 भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं ब्रज ।
 स एव रक्षकः श्रीशः शरणगतवत्सलः ॥
 इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
 प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 चाहि चाहितीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥
 तच्छिरः पादयौस्तस्य युद्धे चाथ जानकी ।
 तमुत्थाप्य करेणाय कृपापीयूषसागरः ।
 ररक्षामौ निजस्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुज्जनत्वा सीतायै राघवाय च ।
 स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः” ॥)
 एकनेत्रविशिष्टे काणे चि ॥

एकाग्रः, चि, (एकं अग्रं अस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
 एकाङ्गः, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर-
 मङ्गं भवत्यस्मादा ।) चन्दनम् । इति हारावली ॥
 (एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा,
 महाभारते १३ । दानधर्मकथने । ८२ । २१ ।
 “माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
 अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकुम्भिते” ॥
 एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मस्तकम् । अस्य
 पर्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाङ्गः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
 तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 एकादश, [न] चि, (एकाधिका दश ।) संख्या-
 विशेषः । ११ एगार इति भाषा । तद्वाचकौ ।
 रुद्रः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।
 “गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः” ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूरणी । एकादश +
 ङङन्तात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
 सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमरूपैकादश-
 कलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्यमण्डले चन्द्रमण्ड-
 लस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
 हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥
 तत्र जातफलम् ।

“क्रोधोत्कटः क्रोशसहः सुभाषी
 यागादिकर्ता सजनेकभर्ता ।
 महामतिदेवगुरुप्रियः स्या-
 देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
 पारणदिने द्वादशीनामे सर्वे एव पूर्णां त्यक्त्वा
 खण्डामुपवसेयुः । तदलाभे गृही पूर्णां तनन्यः
 परां विधवापि उपवसेत् । पूर्णां तु ।
 “उदयात् प्राक् यदा विप्र मूर्च्छत इयसंयुता ।
 संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही” ॥
 इति गारुडोक्ता ॥ यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
 दिने द्वादश्या युक्तेकादशी तदा उत्तरामुपोष्य
 द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यानिर्गमे
 त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी-
 युक्तेकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
 तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्योदय-
 प्राक्कालीनदशमीविजैकादशी परदिने च न निः-

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विधा सती
 परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
 तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा
 तृभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी
 तदा षष्टिदश्यात्मिकां विज्यामुपोष्य परदिने
 द्वादश्याद्युपादमुत्तीर्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि
 शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । सर्व-
 स्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्था-
 नामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो
 नित्यः । वैष्णवेतरेषां तादृशानां हरिश्चयनमथ-
 वर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । अ-
 पुत्रवतां गृहस्थान्तु सर्वास्वेव नित्याधिकारः ।
 काम्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः ।
 नित्योपवासे रविशुक्लादिदोषो नास्ति । अष्टाब्दा-
 दधिको मर्त्योऽपुर्णाशीतिवत्सरो नित्याधिकारो ।
 विधावानान्तु सर्वास्वेव नित्याधिकारः तत्र मल-
 मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
 व्यवस्था ॥ * ॥
 अथ हरिभक्तिविलासोक्तेकादशीव्यवस्था लिख्यते ।
 तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृत्यम् ।
 “प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रकः ।
 व्रतं संकल्प्य कुर्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्” ॥
 इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः ।
 “दशमीदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।
 त्रिदिनं देवदेवेश निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥ * ॥
 तत्र रुक्माङ्गदराजवाक्यं नारदीये ।
 “प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिसृष्वं चैकभोजनाः ।
 अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविनः ॥
 अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ।
 स्मरध्वं देवमीशानं पुराणं पुरुषोत्तमम्” ॥ * ॥
 अथान्यनियमाः । स्कान्दे ।
 “कांस्यं मांसं मसूरश्च क्षौद्रं चानृतभाषणम् ।
 पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्जयेत्” ॥
 पारणदिनोक्तनिषिद्धद्रव्याण्यत्रापि निषिद्धानि ॥ * ॥
 ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कण्वः ।
 “एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत्” ।
 आग्नेयश्च ।
 “उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः” ॥ * ॥
 भोजननिषेधो नारदीये पाद्मोत्तरखण्डे च ।
 “रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ! ।
 न भोक्तव्यं न योक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे” ॥
 पक्षद्वयेऽपि नित्यत्वम् । विष्णुरहस्यम् ।
 “शुक्लो वा यदि वा कृष्णो विष्णुपूजनतत्परः ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोः समथोरपि” ॥ * ॥
 संक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । कात्यायनः ।
 “संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।
 उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः” ॥ * ॥
 उपवासदिने आहनिषेधः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतैश्च नि ।
 द्वादश्यां तत्पदातयं नोपवासदिने क्वचित्” ॥ * ॥
 अथ अधिकारिणः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि ।

एका

एका

एका

एकादशपुत्रास्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः” ॥
 कात्यायनस्मृतौ च ।
 “अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सुरः ।
 एकादशमुपवसेत् पक्षयोर्भयोरपि” ॥ * ॥
 अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
 “उपवासे त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
 पुत्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ॥
 अथवा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात् सशक्तितः ।
 उपवासस्तु कुर्व्याः पुण्यं शतगुणं भवेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 “एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
 पयोमूलफलैर्विपिन निर्वाहशिको भवेत्” ॥ * ॥
 अनुकल्पापवादः । गरुडपुराणे ।
 “मच्छ्वेने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।
 फलमूलजलाहारी हृदि शूल्यं ममार्पयेत्” ॥ * ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
 “एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी” ॥
 गरुडे च ।
 “एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । ॥ * ॥
 स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम्” ॥
 उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्मोत्तरे ।
 “एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । ॥ * ॥
 विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या द्युतां क्वचित्” ॥
 विद्वोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 “दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
 अण्वानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति” ॥ * ॥
 द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
 “उर्द्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
 एवं कुर्वन् नरो भक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं भुवम्” ॥ * ॥
 संपूर्णलक्षणैः विज्ञानक्षेत्रम् । भविष्यपुराणे ।
 “आदित्योदयवेलायाः प्राग्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
 एकादशी च संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्तिता” ॥ * ॥
 अरुणोदयविज्ञापयित्वागमाह कण्वः ।
 “अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।
 अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम्” ॥
 वेधस्तुर्विधः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धान्तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनप्रवेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः” ॥ * ॥
 अरुणोदयविद्वोपवासदोषः । पाद्मे ।
 “अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।
 मद्दिनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाहृतनारकाः” ॥ * ॥
 शुद्धाविशेषपरित्यागः । गरुडे ।
 संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते ॥
 गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा” ॥ * ॥
 अथाष्टमहाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“उन्मीलनी वज्रली च त्रिस्पृशा पक्षवर्जिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ताः” ॥ * ॥
 अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 “एकादशी च संपूर्णा वर्जते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्जते कथितोन्मीलनी च सा” ॥
 पद्मपुराणे ॥
 “सर्ववैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
 प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ * ॥
 अथ वज्रली । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “द्वादश्येव विवर्जते नचैवैकादशी यदा ।
 वज्रलीति भृगुश्रेष्ठ ! कथिता पापनाशिनी” ॥
 भागवतादितन्त्रे ।
 “संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्” ॥ * ॥
 अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरिः प्रिया” ॥
 नारदीये ।
 “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ॥
 अथ पक्षवर्जिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “दर्शश्च पौर्णमासी च संपूर्णा वर्जते यदि ।
 द्वितीयेऽङ्गि द्विजश्रेष्ठ सा भवेत् पक्षवर्जिनी” ॥ * ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्जिनी ।
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ * ॥
 अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
 उपोषिताः सफलं द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक्” ॥
 अथोपवासदिनक्षेत्रम् । देवलः ।
 “गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासन्तु गृहीत्यादयदा संकल्पयेद्बुधः” ॥
 तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोव्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥ * ॥
 पुष्पाञ्जलित्रयदानं मन्त्रपूतजलपानञ्चाह मार्कण्डेयः ।
 “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
 उपवासफलं प्रेषुः पिबेत्तोयं समाहितः ॥
 देवार्चनं ततः कृत्वा पुष्पाञ्जलिमथापि वा ।
 संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्” ॥ * ॥
 संकल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
 “पूर्वायाः सङ्गदोषेणैकादश्याः स्नानपूजने ।
 वर्जयन्ति नराः पूर्वान् यामांश्च चतुरो द्विज ॥
 तदूर्द्धं स्नानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकार्यमशेषञ्च कर्त्तव्यं शर्वरीमुखे” ॥ * ॥
 पूजाजागरणविधिः । ब्राह्मे ।
 “एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिसमाहितः ।
 पुष्यर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्न वेद्यकैः परैः ॥
 उपहारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः ।
 स्तौत्रैर्नानाविधैर्नृत्यगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
 एवं संपूज्य विधिवद्वाचौ कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ * ॥
 अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
 “शृणु नारद वक्ष्यामि जागरणस्य तु लक्षणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
 गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च पुराणपठनन्तथा ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
 फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनियमः ।
 सत्त्वान्वितं विनिद्रञ्च मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
 सास्त्रव्यञ्चैव सोत्साहं पापाणस्यादिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमनिर्व्विसेन चेतसा ।
 यामे यामे महाभागे कुर्यादारात्रिकं हरिः ॥
 एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरिः” ॥ * ॥
 अथ पारणदिनक्षेत्रम् । कात्यायनः ।
 “प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 पारणान्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्” ॥
 तत्र समर्पणमन्त्रः ।
 “अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसीद सुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥ * ॥
 अथ पारणे द्वादशीलङ्घने दोषः । स्कान्दे ।
 “पारणाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी” ॥ * ॥
 अथ द्वादश्यल्पत्वे कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
 “अल्पा चेद्द्वादशी कुर्यात् नित्यकर्म्मरुणोदये ।
 अथल्पा चेन्निशेथोऽर्द्धमामध्याह्निकमेव तत्” ॥ * ॥
 अथ सङ्कटे पारणसमाधानम् । कात्यायनः ।
 “मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
 अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् सङ्कटे विषमे सति” ॥ * ॥
 अथ हरिवासरकालपारणानिवेधः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” ॥ * ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयानि । स्कान्दे ।
 “क्षौद्रं मांसं सुरां तैजं व्यायामं क्रोधमैथुने ।
 पराङ्गं कांस्यताम्बूले लोभं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
 द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ॥
 अपि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्नपः ।
 अञ्जनम् । शिलापिष्टम् । मसूरम् । द्यूतम् । हिंसा ।
 चणकम् । कोरदूषकम् । औषधम् । एतानि
 पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्जनीयानि ॥ * ॥ इति
 श्रीहरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥ * ॥
 अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धनानापुराणोक्तषड्विंशत्ये-
 कादशीनामानि लिख्यन्ते । अथहायगस्य कृष्णैका-
 दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य
 कृष्णैकादशी सफला ३ शुक्ला पुनर्दा ४ । माघस्य
 कृष्णैकादशी घटतिला ५ शुक्ला जया ६ । फाल्गु-
 नस्य कृष्णैकादशी विजया ७ शुक्ला आसर्दकी ८ ।

एका

एका

एको

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापमोचनी ६ शुक्ला का-
मदा १०। वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरूथिनो ११
शुक्ला मोहनी १२। ज्येष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा
१३ शुक्ला निर्जला १४। आषाढस्य कृष्णैकादशी
योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। श्रावणस्य कृष्णै-
कादशी कामिका १७ शुक्ला पुष्पदा १८। भाद्रपदस्य
कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २०।
आश्विनस्य कृष्णैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापा-
ङ्गुला २२। कार्तिकस्य कृष्णैकादशी रमा २३
शुक्ला प्रबोधिनी २४। मलमासस्य शुक्लैकादशी
सुमन्ता २५ कृष्णा कमला २६॥*॥ इत्येकादशी-
प्रकरणं समाप्तम् ॥ (संख्याविशेषः। एगार इति
भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।

“एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः” ॥

एकाद्विंशतिः, त्रि, (एकेन न विंशतिः। एकादि-
द्वैकस्य चादुक्” ॥ ६।३।७६। इत्यनेन सिद्धम् ॥)

एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम् ॥

एकानंशा, स्त्री, (एको न अंशो यस्याः।) पार्वती।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इयं हि यशोदागर्भसम्भवा।
यदुक्तं हरिवंशे। ५६।१४ - ४७।

“देवक्यजनयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्”।

“विद्धि चैनामथोत्पन्नां अंशादेवीं प्रजापतेः।

एकानंशां योगकलां रक्षार्थं केशवस्य तु” ॥)

एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य।) अत्य-
न्तम्। तत्पर्यायः। अतिशयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४
भ्रमम् ५ अत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८
निर्भरम् ९ तीव्रम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२
वाढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २। ८३।
“तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालक्षस्य महीपतेः” ॥
तद्वति, त्रि। यथा कुमारे १। ३६।

“नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्काशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः” ॥

तथा भागवते। १। ४। ४।

तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्गिर्विकल्पकः।

एकान्तमतिरुद्भिदो गूढो मूढ इवेयते” ॥)

भेदगामिनि त्रि। इत्यमरः ॥ (सर्वत्र यदवधार-
योच्यते स एकान्तः ॥ यथा “दृढद्विरेचयति म-
नफलं वामयतीति” ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥) निर्जनम् ॥ (यथा हितोपदेशे
वियहे। १५। “अथ केनापि शस्यरक्तकेण धूसर-
कम्बलकृततनुप्राणेन धनुःकाण्ड सज्जीकृत्यावनत-
कायेन एकान्ते स्थितम्” ॥)

एकान्ती [न्] (एकान्तमस्यस्य। एकान्त + इनि।)

विष्णुभक्तविशेषः। यथा, गारुडे १२१ अध्याये।

“एकान्तेनासमो विष्णुर्यस्यादेष्टां परायणः।

तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥

प्रियः कामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः।

आप्तस्तपि तदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी” ॥

एकः, त्रि, (एकं एककालपक्षं अन्नं यत्र।) एक-
भक्तः। यथा। काशीखण्डे।

“कुर्वीत यवाग्रमश्रीयादेकाग्रमथवा पुनः।

दन्ताकं शूरयश्चैव शूकाश्विन्वीक्ष्य वर्जयेत्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ एकं अविभक्तमन्नं यस्य इति
व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः। अविभक्तः। यथा,
“एकपाकेन वसतां पितृदेवदिवाचनम्।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादग्रहे गृहे” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवृत्तवृत्तिवचनम् ॥

एकान्विंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। “एका-
द्विद्वैकस्य चादुक्” ॥ ६।३।७६। नञो विंशत्या
समासे कृते एकशब्देन सह ढतीयेति योग-
विभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।)

एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम् ॥

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा।) एकहायनी।

एकवत्सरवयस्कगवी। इत्यमरः ॥

एकायनः, त्रि, (एकं अयनं विषयो यस्य।) एकायः।

एकविषयासक्तचित्तः। इत्यमरः। (यथा कान्दोग्यो-
पनिषदि। ७। ४। २। तानि हतानि संकल्पैका-
यनानि सङ्ख्यात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि”।

एकमयनं गतिर्यत्र। एकामात्रगमनयोग्यः। यदुक्तं

महाभारते ३। १४६। ६६।

“अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः।

आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते” ॥)

एकायनगतः, त्रि, (एकायनं गतः प्राप्तः। एकस्मिन्-
यने गतं ज्ञानमस्येति वा।) एकायः। इत्यमरः ॥

एकावली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा आवली माला।) एक-
यष्टिका। इत्यमरः ॥ एकनर द्वार इति भाषा।

(अलङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,—

“पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्यात्तदैकावली द्विधा” ॥

क्रमेणोदाहरणम्। तत्रैव।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।

भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ॥

“न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद्यदलीनघटपदम्।

न घटपदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः” ॥

भट्टिः। २। १९६। कचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं वि-
शेषणतया स्थापितमपोहितञ्च दृश्यते। यथा,—

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।

कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमल्लिषु पदम्” ॥

एवमपोहनेऽपि ॥)

एकाश्रितगुणः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।)

एकवृत्तिधर्मः। तद्वयथा। रूपम् १ रसः २

गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकपृथक्त्वम् ६

परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १०

सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ द्वेषः १४ यत्नः

१५ गुरुत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ स्नेहः १८ संस्कारः

१९ अदृष्टम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥ ६० ॥

एकाक्षीलः, पुं, (एकमस्थि क्षाति। ला + क।

सुषामादित्वात् षत्वं दीर्घत्वञ्च।) वकलक्षः। इति

कश्चिदमरः ॥

एकाक्षीला, स्त्री, (एकाक्षील + टाप्।) वकलक्षः।

इत्यमरः ॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ आक्रादि
इति भाषा। (अस्याः पर्याया यथा ॥

“अम्बलाम्बुकी पाठा कुचेला पापचेलिका।

एकाक्षीला वरा तित्ता प्राचीनौका शिवावुका” ॥

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

एकाहः, पुं, (एकमहः। “उत्तमैकाभ्याञ्च” ॥ ५। ४।

६० इत्यनेन सिद्धम्।) एकदिनम्। इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मनुः ५। ५६।

“अर्वाक् सच्चयनादस्यां अहमेकाहमेव च” ॥)

एकाहारः, पुं, (एकः न द्वितीय आहारः।) एक-
दिनवृत्त्येकवारभोजनम्। यथा।

“एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन।

पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्” ॥

इति शुद्धितत्त्ववृत्तवृत्तिः ॥

एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + क्।)

एकपक्षः। सहायः सहभावी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकोद्दिष्टं, स्त्री, (एकः प्रेत एव उद्दिष्टो यत्र।) प्रेतो-

द्देश्यकआडम्। यथा। गोभिलः अथैकोद्दिष्ट-

मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो नावाहनं नामौ-

करणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति ढप्तिप्रश्नः

सुखदितमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्युक्त्य-

स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्तीति

प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति ॥ * ॥ एतत् प्रेत-

श्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते

श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं

यौगिकम्। अतएव प्रतिसांत्सरिकस्य नैको-

द्दिष्टत्वं किन्वेकोद्दिष्टविधिकत्वं अत्रार्थैक्याद्विद-

लरूपसङ्केतितपवित्रैकप्राप्तौ एकं पवित्रमिति

पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम्। अत्र

नावाहनं नामौ करणमिति निषेधयोः पौर्वा-

पर्यादभौ करणपूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि श्राद्ध-

सूत्रोद्दिष्टं श्राद्धार्थावाहनमेव निषिध्यते न त्व-

प्रधानसम्बन्धि पिण्डयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डा-

रथावाहनमिति। एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो

मैथिलोक्तो हेयः। अत्रार्थौ करणनिषेधेन ज्ञत-

शेषस्यालाभे ज्ञतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति

पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्तसूत्रोक्तपात्रालम्भन-

स्यापि बाधः। आनन्तर्याभावात् अमृतमिति

मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। स्वदितमिति ढप्तिप्रश्न इति

ढप्ताः स्थ इति ढप्तिप्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः।

कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्न-

स्यापि निवृत्तिः। अत्यशब्दस्थाने उपतिष्ठता-

मिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अत्रादिक-

मित्यस्यान्वये अस्त्वित्यस्य अन्वयानुपपत्त्या तस्या-

प्यप्रयोगः। अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुप-

तिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरम्यतामिति वाजे

वाजे इति स्थाने अभिरम्यतामित्यनेन विसर्जन-

मिति। एतदिति पूर्वोक्तेतिकर्तव्यताकश्राद्धमि-

त्यर्थः। प्रेतश्राद्धं प्रेतस्य श्राद्धं न तु पार्वणविकृति-

त्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितुः श्राद्धं अकृतसपि-

ण्डीकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात्। अतएवै-

तस्यायमूलकमेवाश्वलायनमह्यपरिशिष्टेऽपि पितृ-

एका

शब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते इत्युक्तम् ।
अतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताक्ष-
योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
स्थेयुक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
प्राप्तपितृलोकोपाधिकएव पितृपदस्थाने प्रेत-
पदोहो न तु अभिखान्ताधुपाधिके एवमभिलाप-
वाक्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेः किन्तु प्रेतत्वेन
असम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतप्राजाधि-
कारित्वात् । सांत्वत्स्रिकप्राज्ञे एकोद्विष्टविक्र-
तीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
अभिलापे च सम्बन्धिवोधकपितृत्वेनैवोक्तेः ।
एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः
पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
ऽपि तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः
पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधु-
मयी भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेति
पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युव-
पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात्
दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति ।
तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः । एव-
मामावेति मन्त्रे पितरा इत्यत्र नोहः । एवं वृद्धि-
प्राप्तेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति ।
अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णुः एकवचन-
न्तानूहेत एकोद्विष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
यथा स्यात्तथोहेत यथा पवित्र स्थो वैष्णव्यावित्यत्र
पवित्राणि वैष्णवीति एवं विष्णोर्भेदसा पूते स्थ
इत्यत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयध्वं
यथाभाग मा वृषायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
मादयस्य यथाभाग मा वृषायस्य इत्युक्तम् । अमी
मदन्तः पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति ।
वृषायध्वत इत्यत्र वृषायध्वेति । एत पितर इति
पिण्डार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति । सौम्यास
इत्यत्र सौम्येति । दत्तास्त्रभूमित्यत्र देहसम्भ-
मिति । नियच्छत इत्यत्र निशच्छेति । नमो व
इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
त्युक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने
येभ्य इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्येत्युक्तम् ।
एतदः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विद्वतावूहो
न तु बज्रवचनस्य । एतदः पितरो वास इति
जल्पन् एथक् एथक् इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृता-
वेव पार्श्वे पित्रादिषु प्रत्येकमेतदः पितर इति
बज्रवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्वि-
कृतावेकोद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थबज्रवचनस्यैव युक्त-
त्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विद्वतावूहः ।
सांत्वत्स्रिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
“प्रेतप्राज्ञे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्धुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥
उच्छिष्टं पाकपात्रे अवशिष्टम् । ग्रहे उपरागे

एज

पर्युषितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्वामिगोर्भोजना-
नन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति आद्विचिन्ता-
मणिः ॥ यत्तु देवत्ववचनम् ।
“एकोद्विष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ॥
इति । तस्यैकोद्विष्टशेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
त्ववशिष्टयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतात्
भुञ्जीतेत्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्करणकालो यथा ।
ब्रह्मपुराणम् ।
“पूर्वाह्णे मातृकं आद्वमपराह्णे तु पैत्रिकम् ।
एकोद्विष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विजनिमित्तकम्” ॥
मध्याह्णे तु विशेषमाह कालमाधवीये यासः ।
“कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्टमुपक्रमेत् ।
आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥
आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग-
गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपशेषदण्डे ।
यदाह गौतमः ।
“आरभ्य कुतपे आद्वं कुर्यादारौहिणं बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ।
तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिण्योस्तत्तत्तिथेर्भागे
परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
एकोद्विष्टं उभयप्राप्तनुरोधात् । पूर्वदिने कुत-
पालाभे परत्र तन्नाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिनेव
समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात् । तथा च
बौधायनः ।
“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
तिथिर्याभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोन्मिता” ॥
उभयत्र कुतपमात्रालाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिण्यालाभे
परत्र सप्तमसुहृत्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने
मध्याह्नानुरोधात् । इति आद्वतत्त्वम् ॥ * ॥
एकोद्विष्टविधिकसांत्वत्स्रिकप्राज्ञम् । यथा,—
“एकोद्विष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे शृणु” ।
प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनं अथ अमुक-
गोत्रस्य मत्पितरमुकदेवशर्म्मणः प्रतिसांवत्-
सरिकमेकोद्विष्टं आद्वं सिद्धाग्नेन युष्मास्वहं करिष्ये
आद्वकरणानुज्ञापनम् । आसनं अर्घ्यः । गन्धादि-
दानं नित्यप्राज्ञम् । अन्नसङ्कल्पनं जप्यं निवीती
उत्तराभिमुखीभूयातिथिप्राज्ञं कुर्यात् । तत्समृतिं
ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-
समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्म्मण् एतत्ते जल-
मवने नित्यं ये चात्र त्वामनुयाञ्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधा । इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादा-
नम् । इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥
एकोशिका, स्त्री, (एका मुख्या उशिका कमनीया ।)
वृद्धविशेषः । इति रत्नमाला ॥ आकादि इति भाषा ॥
एज, ऋ उ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
आत्म-अक-सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । उ
एजते । इति दुर्गादासः ।
एज, ऋ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-सकं
सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एण

वृत्त । इति दुर्गादासः ॥
एठ, उ बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-आत्मं
सकं-सेट् ।) बाधनं विहतिः । उ एठते वत्सरं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥
एङ्, चि, (इलति । इल स्वप्ने । अच् । डलयो-
रैक्यम् । यदा आ सर्वतः ईडते । ईड स्तुतौ ।
घञ् ।) वधिरः । इत्यमरः ॥
(मेघः । यथाह कात्यायनः ।
“श्वेड्वराहेषूधारा प्राचीदं विष्णुः” ॥)
एङ्कः, पुं, (एङ् + स्वार्थे कन् । यदा इलति एलयति
वा इल + एवल् ।) मेघः । इत्यमरः ॥ वनच्छगलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
एङ्का, स्त्री, (एङ्कस्य स्त्री । अजादित्वात् टाप् ।
क्षिपकादित्वात्नेत्वम् ।) मेघी । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः
एङ्गजः, पुं, (एङ् । मेघ एव गजो यस्य भङ्गकत्वात् ।)
चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
अस्य गुणाः । वायुकफकुष्ठत्वग्दोषगुल्मोदर-
रोगार्शोनाशित्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(पर्यायः यथा,—
“चक्रमर्दः प्रपुत्राटो दद्रुप्रो मेघलोचनः ।
पद्माटः स्यादेङ्गजश्चक्री पुत्राट इत्यपि” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ॥
व्यवहारो यथा,—
“सलोमशः सैङ्गजः करजः” ।
इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
एङ्मूकः, चि, (एङो वधिरौ मूकश्च ।) वधिरः मूकश्च ।
वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः । वाक्श्रुतिवर्जितः । इत्य-
मरः ॥ शूठः । इति मेदिनी ॥
एङ्कं, स्त्री, (ईड् + उलूकादयश्चेति ४ । ४१ । उणा-
दिसूत्रेण साधु । निपातनात् ऋसम् ।) एङ्कम् ।
इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
एङ्कं, स्त्री, (ईडते इति । “उलूकादयश्च” ४ । ४१ ।
उणादिसूत्रेण साधु ।) अन्त्यन्तकीकसकुडम् ।
इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुडम् क्किटा-
वेडा इति ख्यातमित्यने । इति सारसुन्दरी ॥
कीकसमस्य एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं
कीकसमिव कीकसं किलिङ्गादीति मधुः ॥
“मध्यसंख्यापितास्यगदि कुडमेङ्कमुच्यते” ।
इति माधवः ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
“एङ्कचिङ्गा एधिवी न देवदृष्टभूषिता” ॥
अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३ ।
१६० । ६३ । यथा,—
“एङ्कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये” ॥)
एङ्कोकं, स्त्री, एङ्कम् । इति भरतद्वयद्विरूपकोषः ॥
एणा, पुं स्त्री, (एति द्रतं गच्छतीति । इ + बाङल-
कात् णः ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृग-
विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
यत्वम् । मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम् ।
संघाहित्वम् । रोचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वलकारि-

रध

त्वञ्च । इति राजवल्गुः ॥ (यथा मनुः ३ । २६६ ।
 “अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु” ॥
 अस्य लक्षणं यथा ॥ “रधः कृष्णः प्रकीर्तितः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥
 रधकः, पुं, (रध + स्वार्थे कन् ।) रधः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रधतिलकः, पुं, (रधो मृगस्तिलकमिव यस्य । चन्द्रस्य
 मृगाङ्गत्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति हारावली ॥
 रधमत्, पुं, (रधं विभर्त्तति । रध + भट् + क्तिप् ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रतं, त्रि, (आ + इण् + क्त ।) आगतम् । इति मेदिनी ॥
 कर्बूरवर्णयुक्तम् । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां एनी एता ।
 पाणिनिः ४ । १ । ३६ ॥)
 रतः, पुं, (आ सम्यक् एति गच्छतीति । आ + इण्
 + क्त ।) मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्बूरवर्णः ।
 इति मेदिनी ॥
 रतद्, त्रि, (इण् + “एतेस्तुट् च” इति उणादि-
 सूत्रेण १ । १३२ । अतोऽदि स्यात्तस्य तुङागमः ।)
 पुरोवर्त्तिवाचकसर्वनामशब्दः । इति व्याकरणम् ॥
 रइ इति भाषा ।
 (“एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्” ।
 इति कुमारोद् । ६३ ॥ “एतान् महाराज विशेष-
 धर्मान्” । इति शुद्धितत्त्वम् । उक्तस्य पञ्चादुक्तौ
 “द्वितीयाटौस्तेनः” २ । ४ । ३४ । इति रणादेशः
 स्यात् । यथा “य एनामाश्रमधर्मे नियुक्ते” ।
 इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥) [हेमचन्द्रः ॥
 रतनः, पुं, (आङ् + इ + तन ।) निश्वासः । इति
 रतर्हि, व्य, (इदम् + “इदमोर्हिन्” । ५ । ३ । १६ ।
 इति हिन् ततो “एतेतौ रथोः” ५ । ३ । ४ ।
 इति एतादेशः ।) एतस्मिन् काले । सम्प्रति ।
 इत्यमरः ॥ (यथा भागवते १ । १७ । ४२ ।
 “स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितम्” ॥)
 रतशः, पुं, (इण् + “इणस्तशन्तशसुनौ” ३ । १४६ ।
 इति उणादिसूत्रेण तशसुन् ।) ब्राह्मणः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 रतशाः, [स्] पुं, (इण् + “इणस्तशन्तशसुनौ”
 ३ । १४६ इति उणादिसूत्रेण तशसुन् ।) ब्राह्मणः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 रतावत्, त्रि, (एतद् + “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” ।
 ५ । २ । ३६ । इति परिमाणे वतुप् । (एतत्परि-
 माणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघुः २ । ५१ ।
 “एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे
 प्रतिस्नेनेनास्य गुहागतेन” ॥)
 रध, ड, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-
 व्यात्म-अकं-सेट्) ड एधते । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा मनुः ४ । १७० ।
 “हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते” ॥)
 रधः, पुं, (इधतेऽनेनाग्निः । इन्ध + “हलश्च” ३ ।
 ३ । १२१ । इति करणे घञ् । अवोदैधौघप्रत्यय-
 हिमप्रत्ययः” इति घञि नलोपो गुणश्च निपा-
 तितः ॥) इन्धनम् । इत्यमरः ॥ जालानि काष्ठ
 इति भाषा । (यथा रघौ ६ । ८१

रर

“एधान् ऊताशनवतः स मुनिर्ययाचे” ॥
 रधः, [स्] स्त्री, (रध् + अमुन् ।) इन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा गीतायाम् । ४ । ३७ ।
 “यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनः” ॥)
 रधतुः, त्रि, (रध् वृद्धौ “रधिवह्योश्चतुः” १ । ७६
 उणादिसूत्रेण चतुः ।) वर्द्धितम् । वृद्धियुक्तम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रधतुः, पुं, (रध + “रधिवह्योश्चतुः” । १ । ७६ ।
 उणादिः चतुः ।) पुरुषः । अग्निः । इति मेदिनी ॥
 रधितः, त्रि, (रध वृद्धौ + क्त ।) वर्द्धितः । वृद्धि-
 प्राप्तः । इत्यमरः ॥
 रनः, [स्] स्त्री, (एति गच्छति प्रायश्चित्तेन । इण्
 आगसीत्यस्य नुङागमश्च ।) पापम् । अपराधः ।
 इति मेदिनी ॥ निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्
 जगाद भूयो जगदेकनाथः” ॥
 इति रघुः । ५ । २३ ॥)
 ररका, स्त्री, टण्विशेषः । तत्पर्यायः । गुन्धमूला २
 शिन्वी ३ गुन्ना ४ शरी ५ । यथा भागवते
 १ । ३ । १८ ।
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभद् दैत्येन्द्रमूर्जितम् ।
 ददार करजैर्वल्लस्तेरकां कटकाद् यथा” ॥
 अस्या गुणाः । हिमत्वम् । शुक्लवृद्धिकारित्वम् ।
 चतुर्धित्वम् । वातकोपनत्वम् । मूत्रकृच्छ्राशरी-
 दाहपित्तशोणितनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा वैद्यके,
 “ररका शिशिरा वृद्धा चतुर्था वातकोपिनी ।
 मूत्रकृच्छ्राशरीदाहपित्तशोणितनाशिनी” ॥
 एषा यत्र व्यवक्रियते तद्वयथा,—
 “निर्व्यापणः स्याज्जलमेरका च” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने ढतीयेऽध्याये ॥ “ररका
 होमलः” । इति चरकस्य शिवदासीयटीका ॥)
 ररङ्गः, पुं, (एरति सम्यक् भ्रमति यः । आ + ईर-
 गतौ कम्पने + अङ्गच् ।) मत्स्यभेदः । रङ्गा इति
 ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
 विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 ररखः, पुं, (एरयति वायुम् । आ + ईर गतौ कम्पने
 च + वाङ्मलात् अखड्च् ।) वृद्धविशेषः । मेरेखा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व-
 हस्तकः ३ उरवूकः ४ खूकः ५ चित्रकः ६ चक्षुः
 ७ पञ्चाङ्गुलः ८ मण्डः ९ वर्द्धमानः १० व्यङ्मकः
 ११ । इत्यमरः ॥ उरवूकः १२ खूकः १३ खूकः
 १४ खूकः १५ वूकः १६ अमण्डः १७ आमण्डः
 १८ व्यङ्मनः १९ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 कान्तः २० तरुणः २१ शुक्लः २२ वातारिः २३
 दीर्घपत्रकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 तैलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । अतिस्नेह-
 वर्द्धनत्वम् । वातरक्तगुल्महृद्गोमर्जीज्वरनाशित्व-
 त्वञ्च । इति राजवल्गुः ॥ अपि च । कृमिदोष-
 सकलाङ्गशूलकुष्ठनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । रसाय-
 नोत्तमत्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । अतिदीपनत्वम् ।

रर

आमवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति ॥ श्वेतैरखड्गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्त्तिज्वरवायुकासना-
 शित्वम् । रसाह्वित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 मूलगुणाः । शूलवायुकफनाशित्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
 इति राजवल्गुः ॥
 (शुक्लरत्नैरखड्योः पर्यायगुणा यथा,—
 “शुक्ल ररखः आमखड्गुश्चो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।
 वातारिस्तखञ्चापि खूकश्च निगद्यते ॥
 रत्नोऽपरो खूकः स्यादुरवूको खूस्तथा ।
 व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चुस्तानपत्रकः ॥
 ररखड्युगं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
 शूलशोथकटीवन्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
 ब्रध्नासकफानाहकासकुष्ठाममारतान् ।
 ररखडपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् ॥
 मूत्रकृच्छ्रहृत्स्वापि पित्तरक्तप्रकोपनम् ।
 वातार्थग्रदलं गुल्मं वन्तिशूलहरं परम् ॥
 कफवातक्रिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ।
 ररखडफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ॥
 यक्षत्त्रीहोदराशोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ।
 तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “सतिक्तोषणमेरखड्यैर्लं स्वादु सरं गुरु ।
 ब्रध्नागुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
 रुक्मशोफौ च कटीगुह्यकुष्ठपृष्ठाश्रयाज्जयेत् ।
 तोदणोष्णं पिच्छिलं विषं रत्नैरखडोद्भवन्विति” ॥
 इति शार्ङ्गधरस्य पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये ॥
 “ररखड्यैर्लं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकषा-
 यानुरसं सूक्ष्मं खोतोविशोधनं त्वचं वृथं मधुर-
 विपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्लविशोधनमारो-
 ग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफहरमधोभाग-
 दोषहरञ्च” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
 ररखडकः, पुं, (ररख + स्वार्थे कन् ।) ररखडवृद्धः ।
 इति भरतो द्रिष्टपकोषश्च ॥ (ररखडशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 ररखडजं, त्रि, (ररखडात् ररखडवृद्धात् जायते इति ।
 ररख + जन् + ड ।) ररखडवृद्धजातम् । तत्तैलं
 खेहमध्ये श्लेष्मविरेचकम् । यथा ।
 “चूर्णमध्ये त्रिवृत्चूर्णं खोरसे कारवेक्षकम् ।
 खेहेखेरखडजं तैलं फलेखेव हरीतकी” ॥
 इति वाभटः ॥
 (“ररखडजं घनञ्चापि स्वादुमेव मृदु स्यात् ।
 हृदस्तिजङ्घाकशूलशूलानाहविवन्धनुत् ॥
 आनाहालीलवान्ताहकृष्णीहोदावर्त्तशूलिनाम् ।
 वातपित्तविकाराणां विदध्याच्च प्रशान्तये ।
 तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रत्नैरखडसमुद्भवम्” ॥
 इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥)
 ररखडपत्रिका, स्त्री, (ररखडस्य पत्रमिव पत्रमस्याः)।
 दन्तीखट्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ररखडफला, स्त्री, (ररखडस्य फलमिव फलमस्याः)।

एल

दन्तील्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यपि ।

तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।

वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एरण्डा, स्त्री, (आ + ईर् + बाङ्गलकात् अण्डच् + टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एर्वाहः, पुं, (एरणमिति । आ + ईर् + सम्प्रदादि-

त्वात् क्षिप् । एरं णोति वारयति वा । णच् +

बाङ्गलकात् उण् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्यायः ।

व्यालपत्रा २ लोनशा ३ स्थूला ॥ तोयफला ५

हस्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-

हरत्वम् । सुश्रीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामय-

घ्नत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम्

हृत्तिदाहत्वम् । अतिसेवितस्त्रेत् वातप्रकोपका-

रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एर्वाहकं खादु शीतं सत्तारं कफवातघ्नम् ।

नातिपित्तकरं रुच्यं दीपनं दाहनाशनम्” ॥

इति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“त्रपुषैर्वाहकं खादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

एर्वाहकश्च सम्पन्नं दाहदृष्टाक्षमार्त्तिनुत्” ॥

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥

एलकः, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिप-

तीति इल् + एवल् ।) मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एलङ्गः, पुं, (एरण् + रस्य लः ।) मत्स्यभेदः । रायकड़ा

इति भाषा । रायखड़ा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः ।

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । संग्राहित्वम् ।

कफवातनाशित्वम् । मेधाभिपुष्टिकारित्वम् । शी-

तलत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिनैस्तत्रयगुणे

मांसवर्गाधिकारे ॥

“एलङ्गः क्षिम्भो मधुरो गुरुविष्टम्भिशीतलः” ॥)

एलबालु, स्त्री, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् ।

टाप् । एलेव बल्ते । बल प्राणने । बाङ्गलकात्

उण् । उयापोरिति ऋस् ।) एलबालुकम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यत्र थवङ्गियते तदयथा, रोध्रा-

दिगणे ॥

“सैलबालु परिपेणवमोचाः” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

एलबालुकं, स्त्री, (एलबालु + स्वार्थे कन् ।) सुगन्धि-

द्रव्यविशेषः । बालुका इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।

हिलेयम् २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५

इत्यमरः ॥ हरिवासुकम् ६ । इति तट्टीका ॥ बालु-

कम् ७ एलबालुकं ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १०

कुष्ठगन्धि ११ । अस्य गुणाः । अत्युग्रत्वम् । कषा-

यत्वम् । कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् ।

प्रहमरुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि ॥ अस्य पर्यायगुणाः ॥

“एलबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

एलबालुकमेलायु कपित्थं पत्रमीरितम् ॥

एलबालु कटुकं पाके कषायं शीतल लघु ।

एव

हन्ति कण्डप्रणच्छर्दिटकासारुचिहृदुजः ॥

बलासविषपित्तासुकुष्ठमूत्रगदकिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एलविलः, पुं, ऐलविलः । कुवेरः । इत्यमरटीका ॥

एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप् ।) फलवृक्षविशेषः ।

एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बज्जलगन्धा २

ऐन्नी ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ बल-

वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०

गन्धालीगर्भः ११ एलीका १२ कायस्या १३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी

एलाचि इति भाषा । स्थूला च । वड़ एलाचि इति

भाषा । आद्यायाः पर्यायः । उपकुक्षिका १ तुल्या

२ कोरङ्गी ३ त्रिपुटी ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥

वयस्या ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मैला ८ त्रिपुटी

९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयायाः पर्यायः ।

पृथ्वीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कुटिः ४ बज्जला

५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताडका-

फलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ एलाद्यगुणाः ।

शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मला-

र्त्तिवान्तिपुंस्त्वम् । स्थविरस्य गुणाद्यत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । शूलकोष्ठबज्ज-

दृष्ट्याच्छर्दिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

सूक्ष्मैलाविशेषगुणाः । कफश्वासकासारोमूत्र-

घ्ननाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एला स्थूला च बज्जला पृथ्वीका त्रिपुटीपि च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एलापत्रः, पुं, (एलापत्रमिवाकारोऽस्यस्य ।

अर्शआदेरच् ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते आस्तीके पर्वणि १ । ३५ । ६ ।

“नागलथा पिङ्गरक एलापत्रोऽथ वामनः” ॥)

एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्णमस्याः । “पाक-

कर्णेति” । ४ । १ । ६४ । डोष् ।) वृक्षविशेषः ।

कांटा आमरुली एलानी इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । सुवहा २ राखा ३ युक्तरसा ॥ इत्य-

मरः ॥

एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप् ।) सूक्ष्मैला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-

दयो ज्ञातव्याः ॥)

एव, य, (अयनमिति । इण् + “इणशीभ्यां वन्” ।

१ । ५२ । उणादिः वन् ।) अवधारणम् । यथा ।

त्वमेव जानासि । तत्पर्यायः । एवम् २ तु ३ पुनः

४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ई च ७ । इति सुभूतिः ॥

सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् ।

चारनियोगः । विनियहः । इति मेदिनी ॥ (अनि-

योगः । यथा “अद्येव” इति मुग्धबाधव्याकरणम् ।

एवकारस्तिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेष्येण-

सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यसङ्ग-

तस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ-

एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेषणे धनुर्द्धरे पार्था-

न्ययोगव्यवच्छेदोऽवोधात् । धनुर्द्धरपदस्य उत्कृष्ट-

धनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्यात् ।

ऐ

पार्थान्ययोगस्तादात्म्यम् । विशेषणसङ्गतस्य एव-

कारस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर-

एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोग-

व्यवच्छेदोऽवोधात् । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य

चात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवाभिप्रायके

नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्वयितावच्छेदक-

सरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवन-

कर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽवोधादिति सम्प्रदायः ॥

गमनकर्त्तरि चि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा

ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । “ऋजुमर्तेषु ऋजिन

च पश्यन्नभिचष्टे सूरौ अयं एवान्” ॥ अथै पुं,

यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ३ । “उप वामवः

शरणम् गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवः” ॥

“एवैरथैः” इति भाष्यम् । गमने स्त्री । यथा,

ऋग्वेदे १ । १२६ । ३ । “एवेन सद्यः पर्येति

पार्थिवम्” । “एवेन गमनेन” । इति । भाष्यम् ॥)

एवं, य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेवं विप्रः ।

अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्यायः । वत् २ वा ३

यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति

केचित् पठन्ति । अयं प्रकारः । (यथा, कुमारः ।

६ । ८४ ।

“एवंवादिनि देवर्षौ पार्थ्वे पितुरधोमुखी” ॥)

तत्पर्यायः । इत्यम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥

यथा । एवमेतत् । अस्य पर्यायः एवशब्दे लि-

खितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रश्नः । परकृतिः ।

पृच्छा । इति मेदिनी ॥

एष ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ आदि-

आत्म-सक-सेट् ।) ऋ मा भवान् एषिषत् ।

ङ एषते । इति दुर्गादासः ।

(यथा, भागवते ३ । १४ । ४५ ।

“स वै वत भट्टमतिस्त्वेषते

यः कर्मणां पारमपारकर्मणाम्” ॥)

एषः, पुं, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतदशब्दस्य पुल्लिङ्गे

प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

एषणः, पुं, (इष् + ल्युट् ।) लौहमयबाणः । इति

हलादुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ६ । ३६ ।

“कामातुरं हर्षशोकभयैषणां

तस्मै कथं तव पतिं विमृशामि दीनः” ॥)

एषणिका, स्त्री, (इष्यते ऽनया । इष् + ल्युट् +

स्वार्थे कन् ततो टाप् इत्वञ्च ।) स्वर्णकारादीनां

तुला । निक्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । नाराची

२ । इत्यमरः ॥

एषणी, स्त्री, (इष्यते ऽनया, इष् + ल्युट् + डोष् ।)

ब्रह्ममार्गानुसारिणी । वेलकार इति भाषा ।

तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निक्ति इति भाषा ॥

एषा, स्त्री, (इष् श वाञ्छे + टाप् ।) इच्छा । इति

जटाधरः ॥ एतदशब्दस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ऐ

ऐ ऐकारः । स तु दादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-

स्थानं तालु कण्ठश्च । (“एदैतोः कण्ठतालु” इ-

तुक्तः । तथाच शिक्षायाम् । “ए ऐ तु कण्ठ-
तालव्यावोभौ कण्ठौष्ठौ स्मृतौ” ॥ स च
ऋषो न भवति । (दिमात्रत्वात् दीर्घस्त्रिमात्र-
त्वात् भवति । उदात्तानुदात्तस्वरितभेदे-
स्त्रिविधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिक-
भेदाभ्यां षड्विध एव ॥)

“एकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकां पञ्चप्राणमयं सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“एकाररूपमध्ये तु किञ्चिद्दत्तं तदोद्भूतः ।
चन्द्रेन्द्रभानवस्तासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्मृताः ॥
त्रिधा शक्तिमयी पूर्वा दुर्गा वाणी सरस्वती” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
“ऐर्लेजा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः ।
दत्ता दामोदरप्रज्ञोऽधरो विजयमुख्यपि ॥
क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकः ।
ज्ञानामृता कपर्दिनीः पीठेशोऽग्निः समाह्वयः ॥
त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः ।
महेश्वरो दादरी च विमलश्च सरस्वती ॥
कामकोटो वामजानुरश्चुमान् विजयो जटा” ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ दन्तान्तः । योनिः । इति
वीजवर्णाभिधानम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कविकल्पद्रुमः । “ऐर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन
औरनिट्” । एतेन यजादिगणोयत्वात् “ऐ वसौ
निवासे इत्यस्य लिटिप्रभृतिषु सम्प्रसारणे कृते
उवाच इत्यादयो भवेयुः” ॥ मातृकान्यासे अधरे
न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् । मातृकान्यास-
मन्त्रो यथा । “ऐं नम ओम् ऐं नमोऽधरे” ॥
इति ॥)

ऐ, व्य, (एतीति । आ + इण् + विच् ।) आक्रान्तम् ।
स्मरणम् । आमन्त्रणम् । इति मेदिनी ॥

ऐः पुं, (एति प्राप्नोति सर्वम् । आङ् + इण् + विच् ।)
महेश्वरः । इति एकाक्षरकोषः ॥

ऐकागारिकः, त्रि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनस्य ।
“ऐकागारिकट् चौरे” ५ । १ । ११३ इति इकट्
वृद्धिश्च निपातनात् ।) चौरः । इत्यमरः । एका-
गारवासी ॥

ऐकाहिकं, त्रि, (एकाहे भवम् । एकाह + ठक् ।)
एकाहनिष्पन्नम् । एकदिनान्तरभवम् । इति वैद्य-
कम् ॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणकृतकषाय-
संग्रहे दास्यादिपाचने यथा । “भूतोत्थं विषमं
त्रिदोषजनितञ्चैकाहिकं द्वाहिकम्” ॥

“काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।
पृथ्वीपथी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः ॥
श्याममन्यतमं मूलं पुष्पेणोद्भूतं यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
एकाहभवम् । यथा,—

“ऐकाहिकं द्वितीयस्थं तृतीयकचतुर्थकम्” ।

इत्यादि माहेश्वरकवचम् ॥

ऐकाहिकज्वरः, पुं, (ऐकाहिक एकाहभवो ज्वरः ।)

एकदिनान्तरगतज्वरः । तस्यौघं यथा,—

“पीतं वृश्चिकमूलान्तु पर्युषितजलेन वै ।
साद्धं विनाशयेद्दाहं ज्वरश्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥
वास्योदकेन पीतं तत् वृद्धिद्विषहरं भवेत्” ।
इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

(“ऐकाहिको द्वाहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः” ।

“मुस्तामृतामलकश्च नागरं कण्टकारिका ।
कणाचूर्णान्वितः कायस्तथा मधुसमन्वितः ॥
ऐकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरजातं व्यपोहति ।
वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादित्यतेजसम् ॥
ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्क्षणादेव नश्यति ।
वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः ब्रह्म ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्चयेद्ब्रह्मजां वरः” ।

मन्त्रो यथा,

ॐ हां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्वाहिक-
त्र्याहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-
शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध
बन्धं ह्रीं ह्रीं ह्रीं फट् स्वाहा । इति हारीते चि-
कित्सास्थाने । २ अध्याये ॥)

ऐक्यं, स्त्री, (एक + भावे व्यञ् ।) एकस्य भावः ।
एकता । एकत्वम् । एकीभावः । यथा । शारदा-
याम् ।

“गुरोर्लब्ध्वा पुनर्त्विद्यामष्टकलो जपेत् सुधीः ।
गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया ॥
प्रणमेद्गणवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम्” ।
इति दीक्षातन्त्रम् ॥

ऐक्ष्वं, त्रि, (इक्षोर्विकारः । इक्षु + अण् ।) इक्षु-
विकारः । इक्षुसम्बन्धिगुडादि । इति स्मृतिः ॥
(अस्य गुणादय इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

ऐक्ष्वं, स्त्री, (इक्षोर्भवम् । इक्षु + अण् ।) इक्षुभव-
गुडादि । यथा,—

“कदलो लवणी धात्री फलान्यगुडमैक्ष्वम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ इक्षुगुडादिगुणा इक्षुशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

ऐक्षुदं, स्त्री, (इक्षुद्या इदम् । “ब्रह्मादिभ्योऽण्”
४ । ३ । १६४ । विधानसामर्थ्यान्नाणो लुक् ।) इक्षु-
दीवृक्षस्य फलम् । इत्यमरः ॥

(“स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैक्षुदम्” ॥
इति सूत्रस्थाने । ४६ अ । सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ऐक्षुकं, स्त्री, (ऐक्षुक एव । स्वार्थे अण् ।) ऐक्षुकम् ।
इति भरतो द्दिरूपकोषश्च ॥

ऐणं, त्रि, (एणस्य इदम् । एण + अण् ।) एणस्य
चर्मैादि । इत्यमरः ॥

ऐणिकः, त्रि, (एणं मृगं हन्तीति । एण + ठक् ।)
एणहन्ता । इति व्याकरणम् ॥

ऐण्यं, त्रि, (एण्या इदम् । ऐणी + ङञ् ।) ऐण्या-

श्चर्मादि । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ऐतिह्यं, स्त्री, (इतिह उपदेशपारम्पर्यम् । तदेव ।
इतिह “अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् जाः” । ५ ।
४ । २३ । इति स्वार्थे अण् ।) पारम्पर्योपदेशः ।
तत्पर्यायः । इतिह । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे
। ५ । ८७ । २३ ।

“ऐतिह्यमनुमानश्च प्रत्यक्षमपि चागमम् ।
ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता” ॥

“ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः” ।

इति विमानस्थाने । ८ अ । चरकेणोक्तम् ॥)

ऐन्दवं, स्त्री, (इन्द्रदेवता यस्य । इन्द्र + अण् ।) मृग-
शिरोनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ यथा । मात्स्ये ।
“अश्विनी रेवती मूलमुत्तराश्रयमैन्दवम् ।

स्वाती हस्तानुराधा च मृगशिरः प्रशस्यते” ॥

ऐन्दवं मृगशिरः । इति मठप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥
(इन्द्रोऽस्य इदम् । चन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
मनुः ११ । १२५ ।

“सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकैस्त्राहम्” ॥)

ऐन्दवी, स्त्री, (ऐन्दव + डीप् ।) सोमराज्ञी । इति
वैद्यकम् ॥

ऐन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य । इन्द्र + अण् ।) ज्येष्ठा-
नक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥ मूलविशेषः । वन
आदा इति भाषा । तत्पर्यायः । वनार्द्रका २
वनजा ३ अरण्यजार्द्रका ४ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । अम्लत्वम् । रुचिवलाभिकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धिनि
त्रि । (यथा मनुः ५ । ६३ ।

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सच्चिदान् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ॥

“ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यं आधिपत्यकारणम्”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ तथा रघुः २ । ५० ।

“महीतलस्पर्शनमात्रमिन्द्र-

मृदं हि राज्यं पदमैन्द्रमाजः” ॥

“ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्” ॥
इति वाभटे सूत्रे । ५ अ ॥)

(इन्द्रस्यापत्यं पुमान् ।) बालिवानरे (अर्जुने जयन्ते
च पुं ॥ जलविशेषः ।)

ऐन्द्रजालिकः, पुं, (इन्द्रजालेन दीव्यतीति । इन्द्रजाल
+ ठक् ।) इन्द्रजालकारकः । तत्पर्यायः । प्रती-
हारकः २ मायाकारकः ३ कौसुतिकाः ४ मायावी
५ व्यंसकः ६ मायी ७ मायिकः ८ । इति जटा-
धरः ॥

ऐन्द्रलुभिकः, त्रि, केशघ्नरोगविशिशुः । टेको इति
भाषा । तत्पर्यायः । खल्लीटः २ खलतिः ३ । इति
भूरिप्रयोगः ॥

ऐन्द्रिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । इन्द्र + इण् ।)
जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः । काकः । इति मेदिनी ॥
(“ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्याः विददार कनौ द्विजः” ।
इति रघुवंशे । १२ । २२ ॥) बालिनामवानराजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऐरा

ऐन्द्रियकं, त्रि, (इन्द्रियेणानुभूयते । इन्द्रिय + वृज् ।) प्रत्यक्षम् । इन्द्रियग्राह्यम् । इत्यमरः ॥ (व्याधिविशेषः । यथा,—

“मिथ्याभियोगाद्हीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते । शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥ वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः । सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः । हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रक्तं । न सुखं कारणं तस्मात् योगएव चतुर्विधः ॥ नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म्म वा विना । सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥ स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तकः । इच्छा द्वेषात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्त्तते ॥ दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते । उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ॥ स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः । वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ॥ केशलोमनखाग्रामलज्वलगुणैर्विना” । इति चरके शारीरे १ अः ॥)

ऐन्द्री, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्तस्य इयम् । इन्द्र + “तस्ये- दम्” । ४।३। १२० । इत्यण् । टिड्ढेति । ४।१। १५ । डीप् ।) शची । (यथा, मार्कण्डेये ८८ । २० । “वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता” ।

इन्द्रस्य योगैश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अलक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ राखाल शसा इति भाषा । पूर्वा दिक् । इत्य- मरटीकायां रमानाथः ॥ एला । इति राज- निर्घण्टः ॥ एलाचि इति भाषा ।

“यच्छाङ्गमैन्द्री नलिनानि दूर्वा” ।

इति सूत्रे ३ अध्याये । चरकेणोक्तम् ॥)

ऐभी, स्त्री, (इभ इत्याख्यास्यस्याः । इभ + “प्रज्ञा- दिभ्यश्च” । ५।४। ३८ । इति अण् + डीप् ।) हस्तिघोषा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऐरावणः, पुं, (इराया जलेन वणति शब्दायते इति । इरा + वण + प्रचाद्यच् । तत इरावणएव स्वार्थे प्रचाद्यण् ५ । ४।३८ । यद्वा इरा सुरा वनमु- दकं यस्मिन् । पूर्वपदादिति ८ । ४।३ । णत्वम् । तत्र भवः । इरावण + अण् ।) ऐरावतहस्ती इत्य- मरः ॥ यथा, महाभारते १ । १८ । ४१ । “श्वेतैर्नैस्त्वभिस्तु महाकायस्ततः परम् ।

ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता दृतः” ॥)

ऐरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन् । इरा + मतुप् । इरावान् मेघः । तत्र भवः । इत्यण् । जल- वति मेघे सूर्यकरपतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम् ॥) इन्द्रस्य ऋजुदीर्घधनुः ।

इति मेदिनी ॥ रामधनुक् इति भाषा ॥

ऐरावतः, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन् । मतुप् । इरावान् समुद्रः । तत्र भवः इति । इरावत् + अण् ।

ऐशा

समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा इरा- वत्या विद्युत अयं तस्येदमित्यण् ४ । ३। १२० ।) इन्द्रहस्ती । स तु शुक्लवर्णः चतुर्दन्तः समुद्र- मथनोत्थितः पूर्वदिग्गजश्च । तत्पर्यायः । अम्भ- मातङ्गः २ ऐरावणः ३ अम्भसुवल्लभः ४ । इत्य- मरः ॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्दन्तः ६ मल्लनागः ७ इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्लः ९ सदादानः १० । इति जटाधरः ॥ सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजाग्रणीः १३ नागमल्लः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३।२२ ॥ (“ऐरावतास्फालनकर्कशेन” । “प्रावर्षेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव” । इति रघौ । १ । ३६ ॥)

नागरङ्गः । लकुचवृक्षः । नागभेदः । इति मेदिनी ॥ (“ऐरावतं दन्तशठमस्तं शोणितपित्तकृत्” । इति सूत्रे । ४६ अः । सुश्रुतेनोक्तम् ॥) (इरावत्या नद्याः सन्निकृष्टो देशः । इरावती + अण् । यथा, महा- भारते ३ । १६२ । ३३ । “बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा” ॥)

ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान् मेघस्तस्य इयं । इरावत् + “तस्येदम्” । ४।३। १२० । इति अण् + डीप् ।) विद्युत् । विद्युद्विशेषः इति मेदिनी ॥ ऐरावतभार्या । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ वटपञ्जीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चालदेशीयनदीविशेषः । अधुना रावी इति ख्याता ॥ (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः यथा ।

“पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता” ॥) ऐरियं, स्त्री, (इरिये उषरभूमौ भवम् । इरिय + अण् ।) पांशवलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पांशुलवणेऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

ऐरेयं, स्त्री, (इरा + ङक् ।) मद्यम् । इरा एव ऐरेयं स्वार्थे षोडशप्रत्यये ङङि ॥ (यत्रास्य व्यवहार- स्तदयथा,—

“ऋतेऽप्यूर्ध्वमधश्चैवमैरेयास्तसुरासतैः” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विद्वध्यधिकारे ॥)

ऐलः, पुं, (इलाया अपत्यं पुमान् । इला + अण् ।) इलापुत्रः । स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरुरवाः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते । १।७५। १७ । “पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ।

सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्” ॥

“यट् सुता जजिरेऽथैलादायुर्जीमानमावसुः” ॥ २४ ॥

ऐलबालुकं, स्त्री, (ऐलबालुकमेव । स्वार्थे अण् ।) ऐल- बालुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ऐलविलः, पुं, (ऐलविलाया अपत्यं पुमान् । ऐल- विल + अण् ।) ऐलविलापुत्रः । स तु कुवेरः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तराणि । ऐडविडः । ऐड- विलः । ऐलविलः ॥

ऐलेयं, स्त्री, ऐलबालुकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (ऐलबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) (पुं, इलाया अपत्यम् । इला + ङक् । मङ्गलः । भौमः । पुरुरवाः ॥)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम् । ईशान

ओ

+ “तस्येदम्” । ४।३। १२० । इति अण् + डीप् ।) ईशानकोणः । इति जटाधरः ॥ (“ऐ- शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः । “ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्बलक्षणां खड्गने” । इति तिथितत्त्वम् ॥)

ऐशिकः, त्रि, (ईशस्य अयम् । ईश + ईकण् ।) ईश्वरसम्बन्धी । ईश्वरे इति भाषा ॥

ऐशी, त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम् । ऐश्वरी, त्रि, (ईश + ईश्वर + अण् + डीप् ।) ईश्वर- सम्बन्धी । ईश्वरे इति भाषा ॥

ऐश्वर्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः । ईश्वर + व्यञ् ।) ईश्वरधर्मः । तत्पर्यायः । विभूतिः २ भूतिः ३ । स चाष्टविधो यथा । अणिमा १ लघिमा २ प्राप्तिः ३ प्राकायम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६ वशित्वम् ७ कामावशायिता ८ । इत्यमरः ॥

(“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग इतीकृता” ॥

इति पुराणम् । “ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः यतो- ऽणिमादिप्रादुर्भावः” । इति वाचस्पतिमिश्रः । सम्पत्तिः । प्रभुत्वम् । नियन्त्रित्वम् ।

यथा रघुवंशे । १२ । ६६ ॥

“तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः” ॥ इति ॥)

ऐश्वर्यकस्त्री, [न्] पुं, (ऐश्वर्यं कर्म्म यस्य ।) ईश्वर- सम्बन्धिकर्म्मयुक्तः । तत्पर्यायः । इरज्यति १ प- त्यते २ क्षयति ३ राजति ४ । इति चत्वार ऐश्वर्यकर्म्माणः । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ॥ ऐषमः, [स्] व्य, (अस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यःप- त्यराय्येषमः” ५ । ३ । २२ । इति इदम इष् सम- सन्प्रत्ययश्च संवत्सरे निपात्यते ।) वर्त्तमानवत्सरः । इत्यमरः ॥

ऐषमस्तनः, त्रि, (ऐषमोभवः । “ऐषमोह्यःश्वसो- ऽन्यतरस्यां” । ४।२। १०५ । इति शैषिकेऽर्थेषु पक्षे ञ्यल् तुट् च ।) ऐषमःसम्बन्धी । एइ वत्सरे इति भाषा । इति पाणिनिः ॥ ७ । २ । १०५ ॥

ऐषमस्त्यः, त्रि, (ऐषमोभवः । ऐषमस् + ऐषमो- ह्यसिति पक्षे ञ्यप् ।) ऐषमस्तनः । इति पाणिनिः ॥

ऐहिकं, त्रि, (इह + ङक् ।) इह भवम् । इहकाले इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा भागवते ५ । १४ । ३२ । “क्वचिद्भुमवदैहिकार्थेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायत्तयः” ॥)

ओ

ओ ओकारः । स तु त्रयोदशस्वरवर्णः । अस्यो- चारणस्थानं ओष्ठः कण्ठश्च । (“ओदौतोः कण्ठौ- लम्” इत्युक्तेः । तथा च शिञ्जायामुक्तम् ।

“ए रे तु कण्ठतालव्यावौ कण्ठौष्ठौ स्मृतौ” ॥)

स तु ऋसो न भवति । दीर्घः सुतश्च भवति ।

(प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां घट्टिधः । एतेन द्वादशविध एव निर्णीतः ।)

ओख

ओज

ओड़

“ओकारं चञ्चलापाङ्गि! पञ्चदेवमयं सदा ।
रक्तविद्युत्तताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम् ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् ।
एतद्वर्णं महेशानि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुञ्चिता ।
किञ्चिद्वत्तगता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः ॥
ब्रह्मेशविष्णवन्तासु मात्रा तु ब्रह्मरूपिणी ।
शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,—

“ओकारः सद्योपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ।
आप्यायनी चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणी मुखी द्विजः ॥
उद्देश्यदर्शकस्त्रीः कैलासो वसुधाक्षरः ।

प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला ॥
त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिग्म्बरा ।
त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजादिकर्षिणी” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कविकल्पद्रुमे । “येर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन और-
निट्” ॥ तेन ओ दी क्षये इत्यस्मात् कृतायां
निष्ठायां दीनं दीनवत् इति स्यात् ॥ माटकान्यासे
ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् ।
माटकान्यासमन्त्रो यथा,—

“ॐ नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ औ नमऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

ओ, व्य, सम्बोधनम् । आङ्गानम् । स्मरणम् । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥

ओ, व्य, ओम् । प्रणवः । इति वेदागमौ ॥

ओः, पुं, ब्रह्मा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ओकं, स्त्री, (उचेरिगुपधलक्षणे के गुणः कुत्वञ्च
“ओक उचः के” । ७ । ३ । ६ । ४ । इति निपा-
त्यते ।) गृहम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥ (पुं । पक्षी । वृषलः ॥)

ओकः, [स्] स्त्री, (उच्यते समवेति अस्मिन् । उच +
असन् । गुणः । न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् ॥) आश्रयः ।
गृहम् । इत्यमरः ॥ (“जलौका अथ भल्लके” ।
इति अमरकोषः । तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३७ ।
“सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तदै वनौकसाम्” ॥)

ओकणः, पुं, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
उकुण इति भाषा ॥

ओकणिः, पुं, यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण
इति भाषा ॥

ओकुलः, पुं, (उच् + उलच् । निपातनात् सिद्धम् ।)
गोधूमकृततत्रापकः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् । रक्तवा-
तापहत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृद्यत्वम् । मर्दवि-
र्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओकोदनी, स्त्री, (ओकः मस्तकरूपाश्रयस्थानमदनं
भक्ष्यं यस्याः ।) यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओकणी, स्त्री, (ओच् + कण् + अच् + डीप् ॥) ओ-
कणः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण इति भाषा ॥

ओख, ऋ, ओषणे । भूषणे । सामर्थ्ये । निवारणे ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-अकं-सकं च परं-
सेट् ।) ऋ मा भवान् ओचिखत् । अत्र द्वित्वात्
प्राक् प्राप्नो ऋषि ऋदित्वात् स्यात् । शोषः खेह-
रहितीभावः । ओखति पङ्क्त्यात्पात् । अल-
मर्थो भूषणं सामर्थ्यं वारणञ्च । इति दुर्गादासः ॥

ओषः, पुं, (उच् समवाये + घञ् ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) द्रुतव्यगीतवाद्यम् । समूहः । इत्यमरः ॥
जलवेगः । (यथा कुमारे ४ । ४४ ।

“रविपीतजला तपाखये एनरोधेन हि युज्यते
नदी” ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ॥

ओङ्कारः, पुं, (ओम् + कारप्रत्ययः ।) प्रणवः ।
इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृतिः ।

“ओङ्कारः पूर्वमुच्चार्यस्ततो वेदमधीयते” ।

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्ज्जातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ” ।

इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः ।

“प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्त ओङ्कारमर्हति” ॥

इति मनुः । २ । ७५ ॥ अत्राह आवास्तम्बः,

“ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तद्ब्रह्म अध्येयमात्र एत-
दापि प्रतिपद्येत विकथां चान्यां कृत्वा एवं लौ-
किक्या वाचा व्यावर्त्तते” । लौकिक्या वाचा व्याव-
र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ॥)

ओङ्कारा, स्त्री, बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ओजत्क, बले । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) मा भवान् ओजि-
जत् । इति दुर्गादासः ॥

ओजः, [स्] स्त्री, (उज्जत्वेन । उज्ज आर्जवे
उज्ज्वले “बलोपञ्च” १ । १६१ । उणादिः असन् ।

बलोपञ्च । गुणः ।) दीप्तिः । अवलम्बः । प्रकाशः ।

बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।

“रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्” । यथा च मा-
नवे १ । १६ ।

“तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्” ॥)

प्रथमलतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । इति
ज्योतिषम् ॥ गौडी रीतिः काव्यगुणः । तस्य

लक्षणम् । बज्रसमाससंयुक्तवर्णपदाङ्गम्बराः । यथा,

“ओजःप्रसादमाधुर्यगुणजितयभेदतः ।

गौडवैदर्भपञ्चालीरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥

ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्गम्बरा” ।

तस्योदाहरणम् यथा,—

“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्यणि-
स्फूर्जत्स्फुल्वृतिभीतिसम्भूतचमत्कारस्फुरत्सम्भूमा ।

आनन्दामृतवापिकां विदधती चित्तं गिरीशप्रभो-
स्त्वां पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती पार्वती” ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसार-

भागजघातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्वशरीरस्थि-

तत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । स्थिरत्वम् ।

शुक्लवर्णत्वम् । कफात्मकत्वम् । शरीरस्य बलपुष्टि-

कारित्वञ्च ॥

“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम् ।

ओजः शरीरे संजातं तन्नाशान्नोष्णमृच्छति ॥

अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संभवति सध ॥

तद्वदोजः शरीरेभ्यो धातुः संभवति नृणाम्” ॥
इति वैद्यकम् ॥ ओजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ॥

“हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्” ।

इति पूर्वखण्डे । पूष । शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“तत्परस्योजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः” ॥

“ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ॥

यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।

यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ॥

संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।

यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ॥

यच्छरीरबलं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ॥

ध्यानाद्धमन्यः खवणात् खोतांसि सरणात्सिराः ॥

तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।

परिहार्या विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥

हृदं यत्स्यादयदीजसं खोतसां यत्प्रसादजम् ।

तत्तत्त्वेयं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च” ॥

इति सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

“गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बज्जलं मधुरं स्थिरम् ।

प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धं ओजो दशगुणं तथा” ॥

मद्यसेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तद्वयथा ॥

“गुरुत्वं लाघवाच्चैत्यं चौष्ण्यमस्त्वभावतः ।

माधुर्यं मार्दवं तैत्तृण्यात् प्रसादश्चाशुभावनात् ॥

रौक्ष्यात् खेहं थवाथित्वात् स्थिरत्वं स्निग्धतामपि ।

विकासिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतान्तथा ॥

सौष्ण्यान्मद्यं विहृन्त्येवमोजसः खगुणैर्गुणान्” ।

“रसधात्वादिसर्गाणां सत्त्ववद्धीन्द्रियात्मनाम् ।

प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते” ॥

“नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैच्छिकमोजसः ।

विकाश-रूक्ष-विशदा गुणास्तत्र हि नोत्पन्नाः” ॥

इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ अः ॥

“ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ।

विविक्तं मृदु मृत्स्वञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥

देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ।

तदभावाच्च शीर्थन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥

अभिघातात् क्षयात्कोपाच्छोकाद्यानाच्छ्रयात् क्षुधः ।

ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिष्ठतम् ।

तेजः समीरितं तस्माद्विभ्रंशयति देहिनः” ॥

इति सूत्रस्थाने । १५ अः । सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ओड़वः, पुं, पञ्चस्वरयुक्तरागः । स तु ऋ-प-वर्जितः ।

घ-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा मल्लारादयः । इति सं-

गीतदामोदरः ॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे खरा-

ध्याये जातिप्रकरणे ।

“वान्ति यान्त्युड़वोऽत्रेति योमोक्तमुड़वं बुधैः ।

पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्धवा ।

ओड़वी सान्ति येषाञ्च खरात्तेवोड़वा मताः” ॥

“ओड़वा मताः” इति क्वचित् पाठः ॥ “उड़वः
नक्षत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युड़वं योम,
तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्ष्यन्ते ।
ओड़वी सङ्ख्या विद्यते येषां खराणां ते ओड़वाः
पञ्चस्वराः” इत्यादिसिंहभूपालटीका ॥)

ओद

ओड़िका, स्त्री, धान्यविशेषः । उड़ि धान इति भाषा । तत्पर्यायः । ओड़ी २ नीवारः ३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शोषणत्वम् । रुक्षत्वम् । कफवायुवर्जकत्वम् । पित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ओड़ी, स्त्री, ओड़िकाधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (नीवारशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

ओड़ः, पुं, (आ ईधदुनति । उन्दी + स्फायितञ्चीति रक् । बाहुलकात् दस्य डत्वम् ।) जवापुष्पवृक्षः । देशविशेषः । उड़िस्था इति ख्यातः । तत्र बह्वचनान्तः । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, मनुः १० । ४४ ।

“पौण्ड्रकाश्चौद्रविडाः काम्बोजा जवनाः प्रकाः” । “पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः” ।

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

ओड़पुष्पं, स्त्री, (ओड़ं पुष्पम् ।) जवा । इत्यमरः ॥ वृद्धास्तु “ओड़पुष्पशब्देन तथा जवाशब्देन ओड़वृक्षः ओड़स्य पुष्पश्चेत्यते” इत्याहुः । वृक्षे व्युत्पत्तिर्यथा । ओड़ं पुष्पमस्य इति ।

“ओड़ः स्यादोड़पुष्पश्च जवाय हयमारकः” ।

इति रायमुकुटः ॥ “ओड़पुष्पकुसुमप्रियेऽम्बिके” ।

इति हरानन्दः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ओड़ाल्या, स्त्री, (ओड़माख्या यस्याः ।) जवापुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओण, ऋ अपसारणे । दूरीकरणे ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादिं-परं-सकं-सेट् ।) अपसारणमपनयनम् । मा भवान् ओणिनत् । ओणति धनम् चौरः । इति दुर्गादासः ॥

ओतुः, पुं स्त्री, (अवति गृहमाखुभ्यः । अव रत्तणे + “सितनिगमिमसिसचवीति” १ । ७० । उणादिः तुन् । “ज्वरत्वेति” ६ । ४ । २० । ऊट् ततो गुणः ।) विडालः । इत्यमरः । (यथा सुग्ध-नोधे । “स्थूलोतुः । स्थूलोतुः ॥)

ओदनः, पुं स्त्री, (उन्द + “उन्देर्नलोपश्च” इति २ । ७६ । उणादिः युच् + नलोपश्च ।) अन्नम् । भक्तम् । इत्यमरः ॥ भात इति भाषा ।

(यथा मनुः । ८ । ३२६ ।

“अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च” ॥

“ओदनः क्षालितः खिन्नः प्रसृतो विशदो जघ्नः ।

भृष्टतण्डुलजोऽत्यर्थमन्यथा स्यादगुरुश्च सः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनतन्त्रयुगले मद्यादिवर्गे ॥

“ओदनस्तैः भूतो विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् ।

दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नः क्षाद्यसाधितः” ॥

इति बाभटे चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ॥

अस्य पर्यायश्चाह भावप्रकाशकारः ॥

“भक्तमन्नं तथान्यश्च क्षचिकूरश्च कीर्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिक्षा दीदिविः पुंसि भाषितः” ॥

अस्य विवरणान्तरञ्चान्नशब्दे ज्ञेयम् ॥)

ओदनाङ्गा, स्त्री, (ओदनस्याङ्गा इव आङ्गा यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओल

ओदनिका, स्त्री, महासमङ्गा । बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओदनी, स्त्री, (ओदन इवाचरति । ओदन + क्तिप् + डीप् ।) बला । इति मेदिनी ॥ वेलेडा इति भाषा । (बलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

ओम्, य, (अवति रक्षति इति । “अवतेष्टिलोपश्च” १२ । १४१ । उणादिः मन् टिलोपश्च । ज्वरत्वेत्युट् ६ । ४ । २० ॥ ततो गुणः ।) प्रणवः । स तु अकारोकारमकारवर्णत्रयात्मकः । तथा च उक्तम् ।

“अकारो विष्णुर्द्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।

मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥

(“यथा पर्यं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्यते ।

तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते” ॥

इति याज्ञवल्क्यः । तथा, मनुः । २ । ७६ ।

“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवस्वरिति त्रिधा” ॥

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मात् माङ्गलिकावुभौ” ॥

इति दुर्गादासः । योगी याज्ञवल्क्यश्च ।

“सिद्धानाञ्चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।

अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽथोङ्कार उच्यते ॥

प्रणवाद्या यतो वेदा प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्” ॥)

अनुमतिः । इति विश्वः ॥ उपक्रमः । अङ्गीकारः ।

(यथा, भागवते ११ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादेशमास्याय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।

उर्वशीमभ्यर्च्यः पुरःस्थुः दिवं ययुः” ॥)

अपाकतिः । मङ्गलम् । इति मेदिनी ॥

ओम्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

“ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणाञ्चैव वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥

ओलं त्रि, (आङ् + उन्द + क । एषोदरादित्वात् साधु ।) आर्द्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भिजा इति भाषा ॥

ओलः, पुं, खनामख्यातमूलविशेषः । शूरणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा ॥

“शूरणः कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोऽपि” ।

गुणा अस्य शूरणशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ओलज, इ, क्षेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादिं-परं-सकं-सेट् ।) अन्तस्थलतीययुक्तः । इ ओलज्जते धूलिर्वायुना । इति दुर्गादासः ॥

ओलड, इ कि उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वा पुरां-उभं-सकं-सेट् ।) अन्तस्थलतीयोपधः । इ ओलज्जते । कि ओलज्जयति ओलज्जति तण्डुलं लोकः । कर्पूरमोलज्जयतीति दर्शनात् । इति दुर्गादासः ॥

ओलः, पुं, ओलः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ अर्शोऽपि ४ चित्रदण्डकः ५ । इति रत्नमाला ॥

ओष

अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफनाशित्वम् । विशदत्वम् । लघुत्वम् । अर्शो-रोगपथ्यत्वम् । ग्राम्यकन्दस्तु दोषलः ॥ इति राजवल्लभः ॥

ओषः, पुं, (उष + दाहे घञ् ।) दाहः । तत्पर्यायः । प्रोषः २ । इत्यमरः ॥ श्लोषः ३ । इति भरतः ॥ (पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्द्धं व्याख्यास्यन्ते । यथा ओषश्च श्लोषश्च इत्यादि । चरके सूत्रे । २० अः ॥)

ओषणः, पुं, (उष + ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाल इति भाषा ॥

ओषणी, स्त्री, (ओषण + डीप् ।) शाकविशेषः । पुञ्याति इति भाषा । अस्या गुणः । कफवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ओषधिः, स्त्री, (ओषो धीयतेऽञ् । ओष + धा + क्ति ।) फलपाकान्तवृक्षादिः । कदली धान्यमित्यादिः । इत्यमरः ॥ (यदाह मनुः । १ । ४६ ।

“उद्भिज्जाः स्यावरा ज्ञेया वीजकाण्डाप्ररोहिणः ।

ओषधयः फलपाकान्ताः बह्वपुष्पफलोपगाः” ॥

तथा, कुमारः १ । १० । “भवन्ति यच्चौषधयो रजन्याम्” । तथा ७ । १ “अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ” । “ओषधयः प्रसूयन्ति गवादीनां पयांसि च । इति हारीते प्रथमस्थाने ॥ ४ अध्याये ॥

“ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।

अविपाञ्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

ओषधीनाम्यराभ्यां कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥

योगविनामरूपज्ञतासां तत्त्वविदुच्यते ।

किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥

योगमासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने ॥ १ अध्याये ॥)

ओधिप्रस्थः, पुं, (ओषधिवज्जलं प्रस्थं यत्र । ओषधीनामाकरत्वात् हिमालयस्य तथात्वम् ।) हिमालयस्य नगरम् । (यथा, कुमारः ६ । ३३ ।

“तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम्” ।

तत्रैव ६ । ३६ । “आसेदुरोषधिप्रस्थम्” इति ।)

तथा,—कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।

“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः शिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारमगमद्विमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥

यत्र गङ्गा निपतिता पुरा ब्रह्मपुरात् सृता ।

ओषधिप्रस्थनगरस्यादूरे सानुरत्तमः ॥

तत्र भर्गः स्वमात्मानमक्षरं परमात्परम् ।

एकाग्रं चिन्तयामास भगवान् दृषभध्वजः” ॥

ओषधी, स्त्री, (ओषधि + डीप् ।) ओषधिः । इति भरतः ॥ (फलपाकान्तवृक्षः । स च कदली-धान्यादिः । यथाह मनुः । १ । ४६ ।

“उद्भिज्जाः स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषधयः फलपाकान्ताः बह्वपुष्पफलोपगाः” ॥

ओषधिप्रस्थेऽस्या विवर्तिर्ज्ञेया ॥)

ओषधीपतिः, पुं, (ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरं । चन्द्रसंज्ञत्वादेस्य तथात्वम् ॥)

ओष्ठ

ओषधीशः, पुं, (ओषधीनामीशः) चन्द्रः। कर्पूरम्।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ४६। ८।

“ओषधीशः क्रियाद्योनिरम्भोद्योनिरनुष्णभाक्” ॥)

ओष्ठः, पुं, (उच्यते दह्यते उष्णाहारेणेति। उष दाहे
+ “उषिकुषीति” ॥ २। ४। यन् ॥)

दन्ताच्छादकावयवः। उपर ठाँट इति भाषा।

तत्पर्यायः। रदनच्छदः २ दशनवासः ३। इत्य-

मरः ॥ दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ रदच्छदः ६

इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य द्विवचने ओष्ठौ ओष्ठा-

धराविति यावत् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। ३६। ६।

“ओष्ठाविव मध्वाखे वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं

जीवसे नः”। तथा मनुः। ८। २८२।

“अवनिलीवतो दर्पाद्धारोष्ठौ च्छेदयेन्नृपः” ॥

तथा, कुमारः ३। ६७।

“उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे

यापारयामास विलोचनानि” ॥)

ओष्ठपुष्पः, पुं, (ओष्ठ इव पुष्पं यस्य।) बन्धूकपुष्प-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ओष्ठरोगः, पुं, (ओष्ठस्य रोगः।) आस्यरोगान्त-
र्गतोष्ठभवव्याधिः। स च वातपित्तकफसन्निपात-
रक्तमांसमेदोऽभिघातज्वलेनाष्टविधः। तेषां यथा-
क्रमं लक्षणानि यथा,—

“कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ।

दाह्येते परिपाद्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥

चीयेते पिङ्काभिश्च स्रज्जाभिः समन्ततः।

सदाहपाकपिङ्गौ पीताभासौ च पित्ततः ॥

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिङ्काभिरवेदनौ।

भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥

सकृत् क्षणौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ तथैव च।

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्काचितौ ॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पिङ्काभिर्निपीडितौ।

रक्तोपस्थौ रुधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥

गुरू स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुन्नतौ।

जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥

सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू।

खच्छं स्फटिकसङ्काशमास्त्रावं खवतो भृशम् ॥

तथोर्ग्रणो न संरोहेन्मृदुत्वञ्च न गच्छति।

ओष्ठौ पर्यवदीर्येते पाद्येते चाभिघाततः” ॥

इति निदानम् ॥

(“ओष्ठौ च स्फुटितौ यस्य वातिवाहेन वातिकात्।

तस्य सर्पिर्मन्त्रणञ्च ओष्ठदारणवारणे ॥

सदाहञ्च भवेत्सौख्यं पैत्तिकं तं विनिर्दिशेत्।

मधुना नवनीतेन ओष्ठयोर्मन्त्रणं मतम्।

लेपनञ्चौष्ठरोगेषु शर्करासहितं दधि।

सरक्तमोष्ठरोगञ्च दृष्ट्वा रक्तावसेचनम् ॥

धवार्जुनकदम्बानां प्रलेपः स्यात् सुखावहः” ॥

इति हारीते चिकित्सिते। २५ अध्याये ॥

चिकित्सा यथा ॥

“तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तौ वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥

ओष्ठकोपे तु पवनात् रूक्षावोष्ठौ महारुजौ।

दाह्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशौ ॥

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ।

औ

पिटिकाभिर्भ्रष्टाक्लोदावाशुपाकौ कफात्पुनः ॥

श्रीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छलौ ॥

अकस्मात् स्नानसंयूनरुजौ विषमपाकिनौ।

रक्तोपस्थौ रुधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥

खर्जूरसदृशश्चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत्।

मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छत्क्रीकमात् ॥

तेलाभश्चयुक्तोदौ सकण्डुरौ मेदसा मृदु।

क्षतजावदीर्येते पाद्येते चासकृत्पुनः ॥

ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दृशनच्छदौ।

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलावर्बुदम्” ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने। २१ अध्याये ॥

“खण्डौष्ठस्य विलिख्यन्तौ स्थूला व्रणवदाचरेत्।

यष्टी ज्योतिष्मती-रोध-श्रावणी-सारिवोत्पलैः ॥

पटोल्या काकमाद्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत्।

नस्यच्च तैलं वातघ्नमधुरस्नान्यसाधितम् ॥

महाखेहेन वातौष्ठे सिद्धे नाक्तः पिचुर्हितः।

देवधूपमधुच्छिद्यगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥

यद्याङ्गचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम्।

नाड्योष्ठं खेदेयद्गुग्गुसिद्धैरेरुण्डपल्लवैः ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्द्ध्नि च तर्पणम्।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥

रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम्।

गुडूची यष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥

पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रियाशोणितजेऽपि च।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म्मौष्ठे तु कफोत्तरे ॥

पाठाक्षारमधुयोषैर्हताखे प्रतिसारणम्।

धूमनावनगरुवाः प्रथोज्याश्च कफच्छिदः ॥

स्निग्धं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना।

प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥

सक्षौद्राघर्षणम् तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलावर्बुदे।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽभिर्वा प्रतिक्रिया” ॥

इति च वाभटे उत्तरस्थाने ॥ २२ अध्याये ॥

चिकित्सादिविदितस्तु मुखरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ओष्ठी, स्त्री, (ओष्ठ इवाचरति पक्वावस्थायाम्।

ओष्ठ + क्तिप्। ततोऽच् + डीप् च।) विम्बफलम्।

इति रत्नमाला ॥ तेलकुचा इति भाषा ॥

ओष्ठोपमफला, स्त्री, (ओष्ठोपमानि ओष्ठसदृशानि

फलानि यस्याः।) विम्बिका। इति जटाधरः ॥

(तेलाकुचा इति भाषा ॥)

औ

औ, औकारः। स तु चतुर्दशस्वरवर्णः। अस्योच्चारण-

स्थानं ओष्ठः कण्ठश्च। (ओदौतोः कण्ठौष्ठम्”।

इत्युक्तेः। तथा च शिञ्जायाम्।

“एये तु कण्ठ-तालव्यावौ कण्ठौष्ठौ स्मृतौ” ॥)

स दीर्घः झुतश्च भवति न ऋक्षः ॥ (प्रत्येकमुदा-

त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनु-

नासिकाननुनासिकभेदात् षड्विध एतेन द्वादश-

विध एव।)

“रक्तविद्युल्लताकारं औकारं कुण्डली खयम्।

औड़

अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा।

सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गभाषायां) तस्य

लेखनप्रकारो यथा,—

“ओकारमध्यदत्ते तु गता तूर्द्धगतयता।

किञ्चित् सा वामतो वक्ता तासु ब्रह्मेशविष्णवः ॥

शक्तिमध्यगता रेखा ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,

“औकारः शक्तिको नादस्तेजसो वामजङ्घकः।

मनुरङ्गयहेश्च शङ्खकणः सदाशिवः ॥

अधोदन्तश्च कण्ठौष्ठौ सङ्घर्षणः सरस्वती।

आज्ञा चोर्द्धमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः पयः ॥

अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्दशी रतिप्रियः।

नेत्रमात्मकर्षिणी च ज्वालामालिनिका भृगुः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ शेषदृशनः। सत्यान्तः।

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽधो-

दन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम्।

माटकान्यासमन्त्रो यथा,—

ओं नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ औं नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

अनुबन्धविशेषः। यदुक्तं कविकल्पद्रुमे। “ओर्नि-

स्तातन औरनिट”। तेन दृशि रौ प्रेक्षणे इत्यस्य

लटि कृते द्रव्यति इति स्यात् ॥)

औ, व्य, आङ्गानम्। सम्बोधनम्। इति मेदिनी ॥

विरोधः। निर्णयः। इति शब्दरत्नावली ॥ (गण-

भेदः। स च चादिः। इति पाणिनिः। १। ४। ५७॥)

औं, व्य, श्रुद्राणां प्रणवः। यथा,—

“चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः।

स चानुस्वारनादाभ्यां श्रुद्राणां सेतुरुच्यते” ॥

इति तन्त्रसारधृतकालिकापुराणम् ॥

औः, पुं, अनन्तः। इत्येकाक्षरकोषः ॥ निखनः। इति

मेदिनी ॥

औः, स्त्री, विश्वम्भरा। इति मेदिनी ॥

औत्तकं, स्त्री, उच्छ्वांसं समूहः। (“गोचोच्चो-

रभेति” ॥ ४। २। ३६। वुज्।) वृषसमूहः। इत्य-

मरः ॥ एङे गृह्य पाल इति भाषा ॥

औख्यं, चि, (उखायां निष्पन्नं, उखा + यत् + खार्थं

+ यञ्।) स्थालीपक्वानादि ॥ उखायां निष्पन्नम्

इत्यर्थे णाप्रत्ययः ॥

औचित्यं, स्त्री, (उचितस्य भावः। ब्राह्मणादित्वात्

यञ् + डीप्। “हलस्तद्धितस्य” ॥ ६। ४। १५०।

इति यलोपः ॥) औचित्यम्। इति लिङ्गादिसंयज्ञे

अमरः ॥

(“सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः” ॥

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

औचित्यं स्त्री, (उचित + यञ्।) उचितस्य भावः।

उपयुक्तता। योग्यत्वम्। इत्यमरः ॥

(यथा साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदे।

“एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमा” ॥)

औड़वः, पुं, (औड़वी संख्या विद्यते यस्य स औड़वः।

यद्वा औड़व एव + स्वार्थे अण् ॥) औड़वस्वरः।

स च रागस्य जातिविशेषः। पञ्चस्वरमिश्रित-

रागरागिण्य इति यावत् । यथा,—

“ओड़वः पञ्चभिः प्रोक्तः खरैः षड्भिस्तु षाड्वः ।
सम्पूर्णं सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णखराः
ष ऋ ग म प ध नि ॥ षाड्वखराः निषादो-
क्ताः ष ऋ ग म प ध ॥ ओड़वखराः ऋ-प-
वर्जिताः ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तभिः
खरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाड्वरागाः षड्भिः
खरैर्यथा । सैरिन्धीप्रभृतयः । ओड़वरागाः
पञ्चभिः खरैर्यथा मल्लारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे खराध्याये
जातिप्रकरणे । ५३—५४ ॥

“वान्ति यान्युड़वोऽत्रेति योमोक्तमुड़वं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ॥
ओड़वी सास्ति येषाञ्च खरास्ते त्वाड़वा मताः ।
ते संजाता यत्र गीते तदौड़वितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौड़वञ्च पञ्चखरमिदं विदुः” ।
“क्रमादल्पात्पतरते षाड्वौड़वकारिणोः” ॥

ओड़ुम्बरं, स्त्री, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।

“रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उड़ुम्बरफलाभासं कुष्ठमौड़ुम्बरं वदेत्” ॥
इति निदानम् ॥ ताम्रम् । इति जटाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ त्रि ॥ (उड़ुम्बरस्य विकारः । उड़ुम्बर
+ अण् । उड़ुम्बरपात्रम् । यज्ञाङ्गुलविकारः ।
यथाह देवलः ।

“गृहीत्वौड़ुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदञ्चयः” ॥

ओड़ुम्बरः, पुं, चतुर्दशयमान्तगतयमविशेषः । इति
मेदिनी ॥ सुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा बालिखिल्यौड़ुम्बराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं बक्रोदो हंसनिष्क्रियौ” ॥
इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । “ओड़ुम्बराः
प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः
फलादिभिर्जीवन्तः” । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

ओत्कर्षं, स्त्री, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + अण्) ।
उत्कर्षता ॥

ओत्तानपादिः, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद + इच् ।) भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुल्लः । स्वायम्भुवमनुपौल्लः ।
(यथा भागवते । ४ । १० । ३० ।

“ओत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देवः क्षिणोत्ववनतार्त्तिहरो विपक्षान् ॥

उत्तानपादात् सुरक्षां जात उत्तमः । इति महा-
भारतम् ॥ यद्वाणामुपरिस्थितनिश्चलतारा च ॥

ओत्सर्गिकः, त्रि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्य भावः ।
उत्सर्ग + ठञ् ।) सामान्यत्वम् । इति स्मार्त्ताः ॥

ओत्सुक्यं, स्त्री, (उत्सुक्यस्य भावः । उत्सुक + अण्) ।
उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।

“ओत्सुक्येन द्रवत्तरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना
क्रिया” ॥ “रथचरणसमाङ्गस्तावदौत्सुक्यनुन्ना” ।

इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वमेघे ॥५॥
“इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकसं यथाचे” ।

व्यभिचारिभावभेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “ओत्सुक्योन्माद-
शङ्काः स्मृतिमतिरहितौ व्याधिसन्तासलज्जाः” ॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।

“इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ताप-त्वरा-खेद-दीर्घनिश्चसितादिभ्यः” ॥
उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितभालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवासि तथापि तत्र सुरतयापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतस्तले चेतः समुत्कण्ठते” ॥
इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“ओत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमाणाप्राप्तौ निवर्त्तते
इष्टमाणाञ्च स्वार्थ इष्टलक्षणत्वात् फलस्य” ॥
ओदनिकः, त्रि, (ओदनं शिल्पमस्य । ओदन + ठञ्) ।
रूपकारः । इत्यमरः ॥

ओदरिकः, त्रि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठञ्) ।
विजिगीषाविवर्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्यूनः २ । इत्यमरः ॥
(यथा किराते । ११ । ५ श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः । “अतएवाद्यून ओदरिकः । आद्यूनः
स्यादौदरिके विदिगीषाविवर्जिते । इत्यमरः” ॥)
“विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा आल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” । इति
भरतः ॥ “सोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दाया-
गेच्छा विजिगीषा तथा रहितः” ।

इति रमानाथः ॥

ओदश्चितं, स्त्री, (उदश्चित् + “उदश्चितोऽन्यतर-
स्याम्” । ४ । २ । १६ । इति पक्षे अण्) । अर्द्ध-
जलपुक्तघोलं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्चित्च्छब्दे
ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

ओदश्चित्कं, स्त्री, (उदश्चिति संस्कृतम् । “उदश्चितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठक् । “इसुसुक्ता-
न्तात् कः” । ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

ओदार्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + अण्) ।
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागगुणभेदः । यथा
किराते १ । ३ ॥ “स सौख्यौदार्यविशेषशालि-
नोम्” इति “ओदार्यं अर्थसम्पत्तिः” इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥
नायकालङ्कारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।

“यौवने सत्त्वजान्तासामष्टाविंशतिसंख्याकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः” ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।
ओदार्यं धैर्यमिति ते सप्तैव स्युरयत्नजाः” ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “ओदार्यं विनयः
सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसंतिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताद्या वहिः
सख्या वक्त्राभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ॥
मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।
“शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्या घोरावृत्तयः” ॥

ओदास्यं, स्त्री, (उदास + अण्) । उदासस्य भावः ।
वैराग्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।

“ओदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृष्टोः पतिततामवलोक्य भैरवाः” ।
इत्यादि नैषधम् ॥ “क्षौणीविलिखनहेतोर्वयमपि
कुब्जाः किमौदास्यम्” । इति पद्यावली ॥

ओदालकं, स्त्री, (उदालेन कीटेन सञ्चितम् । उदाल-
+ अण् + संज्ञायां कन्) । वल्मीककारिकीट-
निर्मितमधु ।

तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अथौदालकस्य लक्षणं गुणाञ्च यथा ।

“प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः सल्पकीटकाः ।
कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौदालकं मधु ॥
ओदालकं रुचिकरं स्वर्थं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमसृक्ष कटुपाकञ्च पित्तघ्नम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।
“ओदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

ओद्वयं, स्त्री, (उद्वत् + अण्) । उद्वत्स्य भावः ।
यथा । “असूयान्यगुणार्जुनामौद्वयादसहिष्णुता ।
भूमङ्गदोषसंघोषरक्ताक्षिवैद्यवादिभ्यः” ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

ओद्विज्जं, स्त्री, (उद्विज्ज + जन + ड + स्वार्थे अण्) ।
पांशुलवणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओद्विदं, स्त्री, (उद्विद + स्वार्थे ण्) । साम्भरि-
लवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने
४६ अः ॥

“लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्षेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम् ।
सुतिक्तं कटुसंस्कारं विद्याल्लवणमौद्विदम्” ॥

तीक्ष्णत्वम् । उत्क्षेदकारित्वम् । क्षारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठबद्धतानाहशूलनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाञ्च
यथा—

“ओद्विदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयं ।
क्षारं गुरु कटु क्षिप्रं शीतलं वातनाशनम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥
“सतिक्तकटुक्षारं तीक्ष्णमुत्क्षेदि चौद्विदम्” ।
इति वामदे सूत्रस्थाने । ६ अ ॥

उद्विदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

(“ओद्विदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनकृतध्वजगुणे पाणीयवर्गे ॥

अस्य व्याख्यायां शिवदासेनाक्तं यथा ।

“और्द्धिदं निम्नप्रदेशादूर्द्धमुत्तिलज्जलम्” ॥

उद्भिदो जातं द्रव्यादि । यथा ॥

“तत् नस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गलौद्भिदपार्थिवम्” ।

“भौममौषधमुद्भिदमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।

वनस्पतिर्वीरुधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः” ॥

“मूलमक्षरानिर्वासनाङ्गसरसपल्लवाः ।

क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्मतैलानि कण्टकाः ॥

पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः” ।

इति चरके सूत्रस्थाने । १ अः ॥

और्द्धाहिकं, स्त्री, (उद्वाहसमये लब्धम् । उद्वाह +

ठक् ।) भार्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्याधनम् । इति

दायभागः ॥ तत् आढभिरविभाज्यम् । यथा ।

“पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत् ।

मैत्रमौर्द्धाहिकश्चैव दद्यादानां न तद्भवेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥ (यथा च मनुः । ६ । २०६ ।

“विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्रमौर्द्धाहिकश्चैव माधुपर्किकमेव च” ॥)

औपगवः, पुं, उपगोरपत्यम् । इति भरतः ॥ उप

समीपे गौर्यस्य इति उपगुर्गोपः । लक्षणया

तत्परोक्षिते उपगुशब्दः । यथा हारीतः ।

“यं वर्णं याजयेद् यस्तु न तद्वर्णत्वमाप्नुयात्

सद्योवर्षेण वर्षेष्टेवमेवाब्रवीद्भृगुः” ॥* तथाच

लक्षणया ब्राह्मण उपगुपदवाच्यः । तस्यापत्य-

मौपगवः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ।

(उपगोरिदमिति व्युत्पत्त्या उपगुसम्बन्धिनि, चि-

उपगु + “तस्येदम्” । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ॥)

औपगवकं, स्त्री, (औपगवानां समूहः । “गोत्रोद्भो-

द्भेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) औपगवसमूहः ।

इत्यमरः ॥

औपग्रस्तिकः, पुं, (उपग्रस्तं ग्रासकालं भूतः । उप-

ग्रस्त + “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” । ५ । १ ।

इति ठक् ।) राज्ञश्चतुर्भ्यः सूर्यश्च । इति शब्द-

रत्नावली ॥

औपनिधिकं, स्त्री, (उपनिधि + स्वार्थं ठक् ।)

उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमधितद्रव्यम् । इति

स्मृतिः ॥

औपम्यं, स्त्री, (उपमैव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थं घञ् ।)

सादृश्यम् । तत्पर्यायः । अनुकारः २ अनुहारः ३ ।

साम्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ कक्षाः ७ उपमानम् ८ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥

“प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः” ॥

“औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य

प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानु-

ष्कस्येवासेनारोग्यदस्येति” । इति विमानस्थाने ।

८ अध्याये ॥ चरकेणोक्तम् ॥)

औपयिकः, चि, (उपायेन सज्जातः । उपाय + ठक्

+ ऋश्चश्च ।) न्यायः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते विदुरागमनपर्वणि १ । २०५ । १२ ।

“एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।

वृत्तमौपयिकं मन्ये भौषेण सह भारत” ॥

तथा रामायणे २ । ५४ । ३६ ।

“वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल” ।

स्त्रियां तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक-
पर्वणि १ । १६४ । ११ ।

“न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता

न च द्विजानां कथयन्ति वीराः” ॥

स्वार्थे विनयादिभ्यश्चकप्रत्यये कृते उपायएव औप-
यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।

“शिवमौपयिकं गरीयसीम्” इति ॥

औपरोधिकः, पुं, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध

+ ठक् ।) पीलुदण्डः । तत्पर्यायः । पैलवः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि चि ॥

औपवस्तं, स्त्री, (उपवस्त + प्रज्ञायण) उपवासः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

औपसर्गिकः, पुं, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग-

विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—

“कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् ।

स्वेदश्चादिभिर्भृशस्तदा भवति मानवः ॥

प्रतिलोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यामायाति तत्क्षणात् ।

औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः” ॥

इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि चि ॥

(“तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-

जातो व्याधिरुपपन्नजति स तन्मूलएवोपद्रव-

सञ्चः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥

“प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शान्निश्चासात् सहभोजनात् ।

सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिच्यन्द एव च ।

औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्” ॥

इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥

माधवसंयहस्य व्याख्यायां कुक्षाधिकारे यथा ।

“औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापरोगा-

दयो भूतोपसर्गजाः संक्रामन्ति आविशन्ति” ॥)

औपस्था, स्त्री, (उपस्थाद्भवम् । उपस्था + घञ् ।) उप-

स्थेन्द्रियमुखम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,

तत्रैव ७ । ६ । १३ ।

“औपस्थान्नेर्ज्ञं वज्रं मन्यमानः

कथं विरज्येत दुरन्तमोहः” ॥)

औमीनं, चि, (उमानां भवनं क्षेत्रं वा । “विभाषा-

तिलमाषोमेति” । ५ । २ । ४ । पक्षे खञ् ।)

उम्यम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मसिनार क्षेत्र इति भाषा ॥

औरगं, स्त्री, (उरगस्य इदम् । उरग + ऋण् ।) अश्वे-

षानक्षत्रम् । इति जटाधरः । सर्पसम्बन्धिनि चि ॥

औरभः, पुं, (उरभस्य मेघस्य इदम् । उरभ + ऋण् ।)

कम्बलः । तत्पर्यायः । उर्णायुः २ आविकः ३

रत्नकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघमांसम् । यथा

मनुः । ३ । २६८ ।

“द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।

औरभेणाथ चतुरः शकुनेनाथ पञ्च वै” ॥

मेघदुग्धम् । यथा,—

“औरभं मधुरं रुक्षमुष्णं वातकफापहम् ।

न शूलं रक्तपित्तघ्नां वातिकानां हितं भवेत्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥

धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकः ऋषिभेदः । यथा
सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । “अथ खलु भगवन्तममर-
वरमृषिगणपरिहृतमाश्रमस्थं काशीराजं दिवो-
दासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरण्यौरभपौष्कलावत-
करवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥)

औरभकं, स्त्री, (उरभायां समूहः । उरभ + “गो-
त्रोद्भोद्भोरभेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) मेघ-
समूहः । इत्यमरः ॥ मेडार पाल इति भाषा ॥

औरसः, पुं स्त्री, (उरसा निर्मितः । उरस् + ण् ।)

स्वजातपुत्रः । तत्पर्यायः । औरस्यः २ । इत्य-

मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका ॥ द्वादशविध-

पुत्रान्तर्गतश्रेष्ठपुत्रोऽयम् । स तु सवर्णायां भा-

र्यायां स्वयं जनितः । यथा । “सवर्णायां संस्कृतायां

स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यात्” । इति बौधायनः ॥

(तथा मनुः । ६ । १६६ ।

“स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् ।

तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्” ॥)

“औरसो धर्मेपत्नीजः” इत्यादि याज्ञवल्क्यः ॥

२ । १३१ ॥

औरस्यः, पुं स्त्री, (उरसो भवः । उरस् + यत् ।

ततः स्वार्थे ण् ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः ॥ (स्त्री,

उरसो वक्षस उत्पन्नम् । वक्षोभवम् । यथा शि-

क्षायाम् । १६ ।

“हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्” ।

औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाङ्गरसंयुतम्” ॥)

और्द्धदेहिकं, चि, (ऊर्द्धदेहाय भवम् । ऊर्द्धदेह +

ठक् ।) मृतार्थं तदहर्दानम् । इत्यमरः ॥ यदङ्गि

मृतस्तदहःप्रभृति सपिण्डीकरणात् पूर्वं प्रेत-

दृष्टिहेतुकं यत् पिण्डादिदानं तत् । इति भरतः ॥

(पुत्रदाराद्यवश्यभर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिक-

धर्मेबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवितो

मृतस्य च तदानं दुःखफलं भवति ।

यथा मनुः ११ । १० ।

“वृथानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम् ।

तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च” ॥

तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।

“दासीर्दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजस्तस्यौर्द्धदेहिकम्” ॥

(और्द्धदेहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)

और्द्धश्रोतसिकः, चि, (ऊर्द्धश्रोतस् + ठक् ।) शैवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (और्द्धश्रोतसिकः । इत्यपि

स्यात् ॥)

और्वं, स्त्री, (उर्व्या भवम् । उर्वी + ऋण् ।) पांश-

वलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

और्वः, पुं, (और्व्यात् भृगुवंशीयात् ऋषेर्जातः । और्व

+ ऋण् । और्वं ऋषीधोजत्वात्तथात्वम् ।) वाङ्-

वानलः । इत्यमरः ॥ स तु भृगोलस्य दक्षिण-

सीमा । तत्र सर्वे नरकाः दैत्याश्च वसन्ति । इति

सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ खनामख्यातो भृगुवंशीय-

ऋषिभेदः । तज्जन्मादिकथा, महाभारते चैत्ररथ-

पर्वणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेषमि ॥
तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियवर्माः ।
अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगुस्तांश्चरणागतान् ॥
निजघ्नः परमेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ।
आगर्भादवहन्तन्त्रेणः सर्वां वन्धसुराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं द्विमवन्तं प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्रे महीजसम् ।
ऊरुलोकैर्वा वामोरुर्भक्तुः कुलविद्वये ॥
तद्गर्भमुपलभ्यासु ब्राह्मणी या भयादिता ।
गत्विका कथयामास क्षत्रियाणामुपहरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्ततेजसा ॥
“अथ गर्भः स भित्तोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याङ्ग इव भास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बन्धसुः” ॥

अथमौर्वस्तु पितृवधामधेत् क्षत्रियवधे कृत-
प्रतिज्ञ उग्रे तपसि वर्त्तमानः पितृभिर्निवारितः ।
ततो वृथाप्रतिज्ञो नाहं भवितुमुत्सहे इति
जातशङ्कः अमोघत्वाच्च क्रोधवक्त्रेः पितृनुक्तवान् ।
यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।
“यश्चायं मन्युजो मेऽभिर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्ततेजसा ॥
भवताश्च विजानामि सर्वलोकहितेभूताम् ।
तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥
पितर ऊतुः ।

य एष मन्युजस्तेऽभिर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादपसु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं दिजसत्तम ॥
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

ततश्च क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्सर्ज्य स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥
महद्भयशरो भूत्वा यत्तद्देविदो विदुः” ॥
(उर्वस्यापत्यम् ।) पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः ।
इति पुराणम् ॥

और्वश्रेयः, पुं, (उर्वश्याः अपत्यम् । उर्वशी + ङ्क् ।)

अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अस्य जन्मकथा पुराणेषूक्ता यथा,

“तथोरादित्योः सचे दृष्ट्वापसरसमुर्वशीम् ।

रेतश्चस्कन्दं तत् कुम्भे न्यतपद्वाशतीवरे ॥

तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च द्वादशी संभवतुः” ॥

उर्वशीगर्भजाताः पुरुरवसः सप्त पुत्राः ।

तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

औलूकं, स्त्री, (उलूकानां समूहः । अन् ।) उलूक-
समूहः । इति जटाधरः ॥ पेचार भाक् इति भाषा ॥

औलूकः, पुं, (उलूकस्य मुनेरपत्यं पुमान् । उलूक +
गर्गादित्वात् यञ् ।) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-
वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु कणाद-
इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)

औशीरं, स्त्री, (उश्र्यते । वष् + इरन् । प्रज्ञाद्यण् ।
५ । ४ ३६ । यदा उशीरस्येदं “तस्येदम्” । ४ ।

३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥

शयनं स्थापः शय्या वा आसनं पीठादि । शय-
नासनं समुदितमिति स्वामी । पृथगिति सुभूतिः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
धर्मानुशासनपर्वणि १२ । ६० । ३१ ।

“क्वं वेष्टनमौशीरमुपानह्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे” ॥)

उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

औशीरः, पुं, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण् ।)

चामरदण्डः । इत्यमरः ॥

औषणं, स्त्री, (उषण + भावार्थे अण् ।) कटुरसः ।

उषणं मरीचं तस्य भावः ॥

औषधं, स्त्री, (औषधेरिदम् । औषधिरिव वा “ओ-
षधेरजातौ” ५ । ४ ३७ । इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्यं ।

औषधिभवं भवार्थे णप्रत्ययः । तत्पर्यायः । भेष-
जम् २ भेषज्यम् ३ अगदः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥

जैत्रम् ६ आयुर्योगः ७ गदारातिः ८ अमृतम् ९
आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥

(“शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥

वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्परम्” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

“धन्वसाधारणे देशे समे सन्मुक्तिं शुचौ ।
शमशानचैत्यायतनश्रमबल्ल्मीकवर्जिते ॥

मृदौ प्रदत्तिगजले कुशरोहिषसंस्पृते ।
अफालकच्छेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥

शस्यते भेषजं जातं युक्तवर्णरसादिभिः ।
जन्वदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥

भूतैश्चायातपान्नाद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥

अथ कल्याणचरितः आद्रः शुचिरुपोषितः ।
गृहीयादौषधं सुखं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥

सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः” ॥

इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥

“यथाविधं यथाशस्त्रं यथाग्निरग्निर्निर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थार्थोपपद्यते ॥

योगादपि विधं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥

कुर्यान्निपतितो मूर्खः सश्रेष्ठं वासवाशनिः ।
सश्रेष्ठमातुरं कुर्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

“करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्व्यदुपकर-
णायोपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ
प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैः । तद्विविधं
व्यापाश्रयभेदात् । देवव्यापाश्रयं युक्तिव्यापाश्रयश्च ।
तत्र देवव्यापाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलबल्युपहार-
होमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्थयनप्रणिपातग-
मनादि । युक्तिव्यापाश्रयं संशोधनोपशमने चैव्याश्च
दृष्टफलाः एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं ।
द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभि-
भूतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभ-
ण-हर्षण-भर्त्सन-बध-बन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्ता
भावः यद्योक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं
तद्वमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवं
प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतौ एवं गृहीत-
मेवं निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्दोषमपकर्षयति
उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूत्वा-
नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्यायानाह चरकश्चिकित्सास्थाने । १ अः ।

“चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥

विद्याद्वेषजनानां भेषजं द्विविधञ्च तत् ।

स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित्किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥

अभेषजञ्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम्” ।

तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—

“श्रुतश्रुतशर्कराशमविषमवल्मीकशमशानाद्यतनदे-
वतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गराम-
दूरादेकां खिग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां
कृष्णां गौरीं लोहित्वां वा भूमिमौषधार्थं परी-
क्षेत तस्यां जातमपि कृमि-विष-शस्त्रातप-पवन-
दहन-तोयसम्बाध-मार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ-
वगाढमूलमुदीचां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिप-
रीक्षाविशेषसामान्यं ॥

विशेषस्तु । तत्राश्रयवती स्थिरा गुर्वी श्यामा
कृष्णा वा स्थूलवृक्षस्यप्राया खगुणभूयिष्ठा ॥
खिग्धा शीतला सन्नोदका खिग्धशस्यलणकोमलवृ-
क्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघ्वश्म-
वती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्रोहाभिगुणभूयिष्ठा ॥
रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्पसखल-
प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्रमवत्युत्त-
रसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्णवृक्ष-
प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाह्वराचार्याः । प्राणवृक्षा-शर-
द्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मेषु यथासङ्गं मूल-पत्र-त्वक्-
क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात्
सौम्यामेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु
ऋतुषु आददीतामेयान्यामेयेष्वेवमप्यपन्नगुणानि

भवन्ति ॥ सौम्यान्वैषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृही-
तानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धश्रीवानि जायन्ते । एतेन श्रेष्ठं व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याणाददीताभ्राकाशमाख्यगुणभूयि-
ष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायासु भवतो
भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संश्रमनायेवं
बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्त्र
मधु-घृत-गुड-पिप्पली-विडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्प्रसादनतिक्रान्त-
संवत्सराणाददीतेति ॥

नानारोगहरौषधादिर्यथा । रुद्र उवाच ।

“एवं धन्वन्तरिर्विष्णुः सुश्रुतादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हरायाह नानारोगान् रुद्रादनान्” ॥

हरिरुवाच ।

“सर्वज्वरेषु प्रथमं कार्यं शङ्कर ! लह्वनम् ।

क्वथितोदकपानञ्च तथा निर्वातक्षेवनम् ॥

अग्निस्वेदो ज्वरान्वेवं नाशमायान्ति हीनर ! ।

वातज्वरहरः क्वाथो गुडूच्या सुस्तनैव च ॥

दुरालभयेव द्वातं पित्तज्वरहरं प्रहृणु ।

शुण्ठीपर्पटमुस्तैश्च बालकोशीरचन्दनैः ॥

साज्यः क्वाथः श्लेष्मजन्तु सञ्शुषितः सदुरालभः ।

सबालकः सर्वज्वरं सञ्शुषितः सहपर्पटः ॥

किराततित्तकैर्वापि गुडूचीशुण्ठीतित्तकैः ।

पित्तज्वरहरः स्याच्च प्रथमं योगसुत्तमम् ॥

बालकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकमुलकैः ।

ज्वरनुच कृतक्वाथस्तथा वै सुरदारुणा ॥

धन्याकनिम्बमुस्तानां समधुः स च शङ्कर ! ।

पटोलपत्रयुक्तञ्च गुडूचीत्रिफलायुतः ॥

पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाक्षदातनुत्विदम् ।

हरीतकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्वम् ॥

चूर्णं जलञ्च कथितं धन्याकोशीरपर्पटैः ।

आमलका गुडूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥

समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरं प्रहृणु ।

हरिद्रोविम्बत्रिफलासुस्तकैर्देवदारुणा ॥

कषायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम् ।

त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु कथितं जलम् ॥

कण्टकारिनागरेण गुडूच्या पुष्करेण च ।

जम्बूवा नागबलाचूर्णे श्वासकासादिनुद्भवेत् ॥

कफवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासिने ।

मण्डो वा सुद्वयूषं वा शाल्यन्नं वायु दूषवत् ॥

ज्वरार्तमानुषे देयं ज्वरहानिरुदा भवेत् ।

विश्वपर्पटकोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥

दद्यात् सुशीतलं वारि ढट्कृदिज्वरदाहनुत् ।

विश्वदिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ॥

पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचीविश्वभेषजम् ।

वातज्वरे त्वयं क्वाथो दत्तः शान्तिकरः परः ॥

पित्तज्वरनुत् समधुः क्वाथः पर्पटनिम्बयोः ।

विधाने क्रियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥

पादयोस्तु लजाटे वा दह्नेल्लोहशलाकया ।

तिक्ता पाठा पटोलश्च विशाला त्रिफला त्रिवृत् ॥

सक्षीरो भेदनः क्वाथः सर्वज्वरविशोधनः” ॥
इति गारुडे १७६ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच ।

“समराचात् प्रजायन्ते खल्वीटस्य कचाः शुभाः ।

दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाञ्जनात् ॥

भृङ्गराजरसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।

केशद्विकरं तैलं गुञ्जाचूर्णान्वितेन च ॥

एला मांसी कुष्ठमुरायुक्तमभ्यङ्गतः शिव ! ।

गुञ्जाफलं समाप्यैव लेपनं चेन्द्रलुप्तनुत् ॥

आम्नास्थिचूर्णलेपादि केशाः सूक्ष्मा भवन्ति वै ।

बज्रमूला घना दीर्घाः स्निग्धाः स्युर्नोत्पतन्ति च ॥

विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।

सचतुर्गुणगोमूत्रं समनःशिलमेव च ॥

शिरोऽभ्यङ्गाच्छिरोरजन्मयूकालिख्याक्षयं नयेत् ।

नवदग्धशङ्खचूर्णं दृष्ट्वा सीसकलेपिताः ॥

कचाः स्रग्णा महाक्षणा भवन्ति दृषभध्वज ! ।

भृङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥

नीली च करवीरश्च गुडमेतैः समैः प्रहृतम् ।

पलितानीह क्षणानि कुर्याल्लेपान्महौषधम् ॥

आम्नास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भृङ्गराजकम् ॥

जीर्णं पक्वलोहचूर्णं काञ्जिकं क्षणकेशकृत् ॥

चक्रमर्दकवीजानि कुष्ठमेरुमूलकम् ।

अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्ट्वा लेपान्मल्लकरोगनुत् ॥

सैन्धवश्च वचा हिङ्गु कुलं नागेश्वरं तथा ।

शतपुष्पा देवदारु एभिस्तैलन्तु साधितम् ॥

गोपुरीधरसेनैव चतुर्भागेण संयुतम् ।

तत्कर्णभरणाद्रुद्र ! कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥

मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ! ।

कर्णयोः मूतिनाशः स्यात् कृमिखावादिकस्य च ॥

मालतीपुष्पदलयो रसेन भरणात् तथा ।

गोजलैर्नैव पूरेण कर्णखावो विनश्यति ॥

कुष्ठमाषमरीचानि तगरं मधु पिप्पली ।

अपामार्गोऽश्वगन्धा च दृहती सितसर्षपाः ॥

यवास्तिलाः सैन्धवश्च पारिकोदत्तं शुभम् ।

लिङ्गावाजस्तनानाञ्च कर्णयोर्दृष्ट्वा द्रव्यैः ॥

कटुतैलं भस्मातकं दृहतीफलदाडिमम् ।

वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥

इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाञ्जनपत्ररसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः ।

भरणाद्रोगहरणं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

अशीतिलपुष्पाणि जात्याश्च कुसुमानि च ।

भया निम्बामला शुण्ठी पिप्पली तण्डुलीयकम् ॥

कायाशुष्कां वटिं कुर्यात् पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

मधुना सह सा चाक्षणीरञ्जनान्तिमिरादिनुत् ॥

विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।

निम्बपत्रमरीचानि अजामूत्रेण पेषयेत् ॥

पुष्पं रात्र्यन्ततां हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।

चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदङ्गेन मनःशिला ॥

सैन्धवश्च तदङ्गेन एतत् पिष्टोदकेन तु ।

कायाशुष्कान्तु वटिकां कृत्वा नयनमञ्जयेत् ॥

तिमिरं पटलं हन्ति पित्तकस्य महौषधम् ।

त्रिकटु त्रिफला चैव करञ्जस्य फलानि च ॥

सैन्धवं रजनी द्वे च भृङ्गराजरसेन हि ।

पिष्ट्वा तदञ्जनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥

अटर्षकमूलन्तु काञ्जिकापिष्टमेव च ।

तेनाक्षिभूरिलेपाच्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥

सतक्रं वदरीमूलं पीतमक्षिव्यां हरेत् ।

सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥

क्षीरकाञ्जिकसंघट्टं ताम्रपात्रे च तेन च ।

अञ्जनात् पित्तकस्यैव नाशो भवति शङ्कर ! ॥

विल्वनीलीकारमूलं पिष्टमश्वजलेन च ।

अनेनाञ्जितमात्रेण नश्यन्ति तिमिराणि हि ॥

पिप्पलीकतकश्चैव हरिद्रामलकं वचा ।

खदिरपिष्टवर्त्तिश्च अञ्जनं नेत्ररोगनुत् ॥

नीरपर्णमुखो धौति दृहद्वातेन योऽक्षिणी ।

प्रभाते नेत्ररोगैश्च निव्यं सर्वैः प्रमुच्यते ॥

शुक्लैरण्डस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम् ।

कागदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुषोर्वारोगनुत् ॥

चन्दनं सैन्धवं दृढपलाशश्च हरीतकी ।

पटोलकुसुमं नीली चक्रिका हरतेऽञ्जनात् ॥

गञ्जामूलं कागमूत्रघट्टं तिमिरनुच तत् ।

रौप्यताम्रसुवर्णानां हस्तघट्टं शलाकया ॥

घृतं तदमनं रुद्र ! कामलायाध्विनाशनम् ।

घोषाफलमथाव्रातं पीतं कामलनाशनम् ॥

दूर्वादाडिमपुष्पान्तु अलक्तकहरीतकी ।

नासाशिरारक्तनुत् स्यान्नस्याद्वै खरसेन हि ॥

सुपिष्टं जिङ्गीनीमूलं तद्रसेन दृषध्वज ! ।

नस्यदानादिनश्येत् नासाशो नीललोहित ! ॥

गन्धं घृतं सर्वरसं रुद्र ! धन्याकसैन्धवम् ।

धुस्तूरकं गैरिकञ्च एतैः साधितसिक्थकम् ॥

सतैलं त्रणनुत् स्याच्च स्फुटितोच्चटितोधरे ।

जातीपत्रञ्च चर्वित्वा विधृतं मुखरोगनुत् ॥

मन्त्र्यात् केशरवीजस्य दन्ताः सुश्लजिताः स्थिराः

मुत्तकं कुष्ठमेला च यष्टीमधुकबालुकम् ॥

धन्याकमेतददनाम्बुखदुर्गन्धनुत् हर ! ।

कषायं कटुकं वापि तित्तं वै तस्य भक्षणात् ॥

तैलयुक्तस्य निव्यं स्यात् मुखदुर्गन्धनाक्षयः ।

दन्तव्रणानि सर्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥

काञ्जिकस्य सतैलस्य गण्डवकवलास्थितिः ।

ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिरुच्छिव ! ॥

परित्यक्तः श्लेष्मणः शुण्ठीचर्वणतो यथा ।

मातुलुङ्गदलान्येला यष्टीमधु च पिप्पली ॥

जातीपत्रमथैषाञ्च चूर्णं लीढं तथा कृतम् ।

श्लेफालिकाजटायाश्च चर्वणं गलगुण्डिनुत् ॥

नासाशिरारक्तकर्षान्नश्येत् शङ्कर ! जिङ्गिका ।

रसः शिरीषवीजानां हृलदस्य चतुर्गुणः ॥

तेन पक्वेन भूतेश ! नस्यं मल्लकरोगनुत् ।

गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षणात् ॥

दन्तकीटविनाशः स्यात् गुञ्जामूलस्य चर्वणात् ।

काकजङ्गा खुही नीली कषायाम्नकमूलकम् ॥

दन्ताक्रान्तं दन्तजांश्च किमीन्नाशयते शिव ! ।

घृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम् ॥

तेन चाभ्यङ्गिता दन्ताः कुर्युः कटकटाग्रहि ।

लिप्ताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा द्विजाः ॥
त्रिसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मताः फलस्य हि ।
भञ्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकलङ्कनुत् ॥
लोभकुङ्कुममञ्जिष्ठा लोहकालीयकानि च ।
यवतण्डुलमेतैश्च यष्टीमधुसमन्वितैः ॥
वारिपिष्टैर्वत्तलेपः स्त्रीणां शोभनवत्कृत् ।
द्विभागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्तन्तु साधितम् ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालाक्षाणां कर्षकेण वा ।
यष्टीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिकृत् ॥
शुण्ठी च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्ठकारिका ।
एभिश्च कथितं वारि पीतञ्चाग्निं करोति वै ॥
वातशूलक्षयश्चैव सुरयक्ष्मखेश्वर ! ।
करञ्जपर्पटोशीरं दहती कटुरोहिणी ॥
गोक्षुरं कथितं त्वेभिर्वारि पीतं श्रमापहम् ।
दाहपित्तज्वरं शोषं मूर्च्छाश्चैव क्षयं नयेत् ॥
मध्वाज्यपिप्पलीचूर्णं कथितं क्षीरसंयुतम् ।
पीतं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्धवेत् ॥
काथौषधीनां सर्वासां कर्षादं ग्राह्यमेव च ।
वयोऽनुरूपतो ज्यो विषेधो दृषभध्वज ! ॥
दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
विषमज्वरनुत् स्याच्च काकजङ्घारसस्तथा ॥
सशुण्ठीकथितं क्षीरमजाया ज्वरनुद्धवेत् ।
यष्टीमधु सुस्तकश्च सैन्धवं दहतीफलम् ॥
एतेनैवप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
मरीचमधुशुण्ठीनां नस्यानिद्रा भवेच्छिव ! ॥
मूलन्तु काकजङ्घाया निद्राकृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
सिद्धं तैलं काङ्गिकेन तथा सर्जरसेन च ॥
श्रीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
शोणितज्वरदाहभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ॥
श्रूकशैवालमश्राश्च शुण्ठीपाषाणभेदकम् ।
शोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणच्छदमेव च ॥
शोभाञ्जनस्य मूलञ्च एतैः कथितवारि च ।
दत्त्वा हिङ्गु यवचारं पीतं वातविनाशनम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भल्लातकं शिव ! ।
वाय्वैतैः कथितं पीतं वरशूलापसारकृत् ॥
अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्मीकमृत्तिका ।
एतया मर्दनात् रुद्र ! उरुस्तम्भः प्रशाम्यति ॥
दहतीकस्य वै मूलं संपिष्टमुदकेन च ।
पीतं भिज्जिनिवातस्य विपाटनहृदेव च ॥
पीतं तक्रेण मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
हरेत् भिज्जिनिवातं वै दक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
अस्थिसंहारमेकेन भक्तेन सह खादितम् ।
पीतं मांसरसेनापि वातनुचास्थिभङ्गहृत् ॥
हृतलिप्तं शङ्कुक्ष्णं कागक्षीरेण संयुतम् ।
तक्षेपात् पादयोर्नश्येत् सन्तापो नात्र संशयः ॥
मध्वाज्यं सैन्धवं सिक्थं गुडगैरिकगुग्गुलैः ।
ससर्जरसः स्फुटितः कोमलोऽडिघ्नश्च लेपनात् ॥
कटुतैलेन लिप्तो व विधूमाग्नौ प्रतापितः ।
मृत्तिकाखादितः पादः समः स्याद्वृषभध्वज ! ॥
सर्जरसः सिक्थकश्च जीरकश्च हरीतकी ।
तत्साधितवृताभ्यङ्गो ह्यभिदग्धव्यापनुत् ॥
तिलतैलञ्चाभिदग्धव्यवभक्षसमन्वितम् ।

अभिदग्धं त्रयं नश्येदङ्गुष्ठः कृतलेपतः ॥
नवनीतं माहिषश्च दुग्धपिष्टतिलानि च ।
भल्लातकत्रयं नश्येत् हृच्छल्यं तस्य लेपतः ॥
शरपुष्पा लज्जालुका पाठा चैधान्तु मूलकम् ।
जलपिष्टं तस्य लेपात् शूलघातः प्रशाम्यति ॥
मूलञ्च काकजङ्घायास्त्रिरात्रेणैव शेषतः ।
पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते त्रये ॥
सजलं तिलतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
तत्सेकदानान्नश्येत् प्रहारोद्धववेदना ॥
अभया सैन्धवं शुण्ठिरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
भक्षयित्वा ह्यजीर्णस्य नाशो भवति शङ्कर ! ॥
कटिबद्धं निम्बमूलमक्षिशूलहरं भवेत् ।
शण्णमूलं सताम्बूलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
वीजानि मङ्गलदिने श्यामुदत्तनं समम् ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण शुभदेहकरं भवेत् ।
श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ॥
नस्यदानात् डाकिनीनां मातृणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
मोक्षः स्यान्मधुसारेण नस्याच्च दृषभध्वज ! ॥
मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
श्वेतापराजितार्कस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
कृत्वा तु वटिकां नारी तिलकेन वशी भवेत् ॥
पिप्पली लोहचूर्णन्तु शुण्ठिश्चामलकानि च ।
समानि रुद्र ! जानीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ॥
उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्षणात् समम् ।
पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेदधर्षतदयम् ॥
ॐ ठ ठ ठ इति ।
सर्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्वकामकृत् ॥
संगृह्य दद्यात् काकस्य निलयं प्रदहेच्च तत् ।
चिताग्नौ भस्म तच्छत्रोर्दत्तं शिरसि शङ्कर ! ॥
तमुच्चाटयते रुद्र ! पृथु तं योगमुत्तमम् ।
निक्षिप्तञ्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्मणि ॥
कथां तन्तु निबद्धं वै कुर्यान्मलनिरोधनम् ।
कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रलिख्यते ॥
चूतदलेऽनेथ्यमध्ये ततो निक्षिप्यते हर ! ।
स खाद्यते काकवन्देर्नारी पुरुष एव वा ॥
शर्करा मध्वाज्यक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
पाण्डुत्वं नाशयेद्भद्र ! आस्वादितमिदं हर ! ॥
उलूककृष्णकाकस्य चित्तस्याथ समिच्छतम् ।
रुधिरं समायुक्तं यथोर्नाम्ना च ह्रियते ॥
तयोर्दयोर्महावैरं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ।
भावितं ऋक्षदुग्धेन रोहितस्य शण्डस्य च ॥
मांसं तत्साधितं तैलं तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
चन्दनोदकनस्यात्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
हस्ते लाङ्गलिकाकन्दं गृहीतं तेन लेपितम् ।
शरीरं येन स पुमान् बुद्धेर्दपं व्यपोहति ॥
पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुरुषस्य हि ।
वर्त्तिर्यस्य पुरीषेण कृतगर्भा तु भाविता ॥
मयूररुधिरैश्चैव जीवमाहरते शिव ! ॥
ज्वरितानां भुजङ्गानां विलस्यानामपीश्वर ! ॥
देहश्चिताग्नौ दग्धस्तु सर्पस्याजगरस्य हि ।
तद्भस्म सम्मुखे क्षिप्तं शत्रूणां भङ्गकृद्भवेत् ॥

मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही साहा ।
ॐ उदरः पाही पाही साहा ॥
सुदर्शनाया मूलन्तु पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
निःक्षिप्तं गृहमध्ये तु भुजङ्गा वर्जयन्ति तम् ॥
मार्जारपल्लवं विष्ठा हरितालञ्च भावितम् ।
कागमूत्रेण तक्षितो मूषिको मूषिकान् हरेत् ॥
युक्तो हि मन्दिरे रुद्र ! गात्र कार्या विचारणा ।
त्रिफलाज्युनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् ॥
लाक्षा सर्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतैर्धूपो मन्त्रिकाणां मशकानां विनाशनः ॥
इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
“ब्रह्मदण्डी वचा कुलं प्रियङ्गुर्नागकेशरम् ।
दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तदशम् ॥
ॐ नारायणायैति साहा ।
ताम्बूलं यस्य दीयेत स वशी स्यात् समन्वतः ।
ॐ हरि हरि साहा ॥
गोदन्तहरितालञ्च संयुक्तं काकजङ्घया ।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयेत स वशी भवेत् ॥
श्वेतसर्षपनिम्बाल्यं यदग्रहे तद्विचालकृत् ।
वैभीतकं शाखोटकं मूलं पत्रञ्च संयुतम् ॥
स्थाप्यते यदग्रहद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
खड्गरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।
ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥
अगुरु गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
यं पश्येत्तिलकेनैव वशी कुर्यान्नृपालये ॥
काकजङ्घा वचा कुलं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥
आरण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
करञ्जतैले तद्वायु रुद्राग्नेः कञ्जलं ततः ॥
पातयेत् पद्मस्त्रेण अदृश्यः स्यात् तदङ्गनात् ॥
ॐ नमः खड्गवज्रपालये महायक्षसेनापतये
साहा । ॐ वक्र क्रौं क्रौं वरसयुक्ता त्वरिता
विद्या ॐ मातश्चौरं स्तम्भय साहा ।
सहस्रं परिजप्या तु विद्येयं चौरवारिणी ।
महासुगन्धिकामूलं शुक्रं स्तम्भेत् कटौ स्थितम् ॥
ॐ नमः सर्वसत्त्वेभ्यो नमः सिद्धिं कुरु कुरु
साहा ।
सप्ताभिमन्वितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणाद्वै सा वशा भवेत् ॥
ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।
अङ्गुलेपाच्च वनिता नान्यं भर्तारमिच्छति ॥
पुनर्दण्डीशिफा वक्त्रे क्षिप्ता शुक्रस्य स्तम्भनम् ।
मूलं जयन्त्या वक्त्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥
अपराजिताशिफां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणमुत्तमम् ॥
रोचनानागपुष्पाणि विल्वपुष्पं प्रियङ्गवः ।
कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगदशेत् ॥
ॐ क्रौं गौरि देवि सौभाग्यं पुनर्वश्यादि देहि मे ।

ॐ ह्रीं लक्ष्मी! देहि सौभाग्यं सर्वत्रैलोक्यमोहनम् ॥
 दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च शतावरी ।
 तिलतैलेन संयुक्तं योनिलेपादशो नरः ॥
 निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः ।
 सुभगा स्यात् सा च रुद्र! पतिर्दासो भविष्यति ॥
 माहिषं नवनीतञ्च कुष्ठञ्च मधुयष्टिका ।
 सौभाग्यं भगलेपाञ्च पतिर्दासो भवेत्तदा ॥
 मधुयष्टिञ्च तैर्द्याद्वोक्षीरं कण्टकारिका ।
 एतानि समभागानि पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
 चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ॥
 मातुलुङ्गस्य बीजानि क्षीरेण सह भावयेत् ॥
 तत्पीत्वा लभते गर्भं नात्र कार्या विचारणा ।
 मातुलुङ्गस्य बीजानि मूलान्धेरण्डकस्य च ॥
 घृतेन सह संयोज्य पाययेत् पुल्लकाङ्गिणीम् ।
 अश्वगन्धाघृतं दुग्धं क्षयितं पुल्लकारकम् ॥
 पलाशस्य तु बीजानि क्षौद्रेण सह पेययेत् ।
 रजस्वला तु पीत्वा स्यात् पुष्पगर्भविवर्जिता ॥
 इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।
 “हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
 जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेययेत् ॥
 हरीतकीकषायेन घृष्टा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
 दन्ताः स्युर्लोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र! न संशयः ॥
 मूलकं खेदमग्नौ तु रसं तस्य प्रपेययेत् ।
 कर्णयोः पूरणत्तेन कर्णस्त्रावो विनश्यति ॥
 अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाग्नौ तापयेच्छनैः ।
 निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ॥
 प्रियङ्गुमधुकाष्ठलाघातकृत्युत्पलपक्विभिः ।
 मञ्जिष्ठालोघ्नलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ॥
 पचेत्तैलं तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसायनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारं तथा सर्जिकसैन्धवम् ।
 भुजगस्थि विडं मुस्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदल्याश्च रसो हि तैः ।
 पक्वतैलं हरेदाशु खावादींश्च न संशयः ॥
 कर्णयोः क्षमिनाशः स्यात् कटुतैलस्य पूरणात् ।
 हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ॥
 विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमं विश्वभेषजम् ।
 गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव कृत्वा च वटिकां हर! ॥
 अजीणहृद्भवेच्चैका द्वयं विष्टम्भिकापहम् ।
 पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथावृन्दम् ॥
 एषा च शङ्करो वर्तिः सर्व्वनेत्रामयापहा ॥
 इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।
 “वचा मांसी च विष्णुश्च तगरं पद्मकेशरम् ।
 नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च समभागानि चूर्णयेत् ॥
 अनेन धूपितो मर्त्यः कामवद्विचरेन्महीम् ।
 कर्पूरं देवदारुञ्च मधुना सह योजयेत् ॥
 लिङ्गलेपाञ्च तेनैव वशीकृत्यात् स्त्रियं किल ।
 मैथुनं पुरुषो गच्छेत् गृह्णीयात् स्वकामिन्द्रियम् ॥
 वामहस्तेन वामञ्च हस्तं यस्याः स्त्रिया लिपेत् ।
 आलिप्ता स्त्री वशं याति नान्यं पुरुषमिच्छति ॥

ओम् रक्तचासुण्डे अमुकं मे वशमानय वशमानय
 ह्रीं ह्रीं ऋः पट् ।
 इमं जप्त्वायुतं मन्त्रं तिलकेन च शङ्कर! ॥
 गोरोचनासंयुतेन खरक्तेन वशीभवेत् ॥
 सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम् ।
 मधु सर्पिः सितायुक्तं स्त्रीणां तद्गलेपनम् ॥
 यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् नान्यां नारीं गमिष्यति ॥
 शङ्खपुष्पी वचा मांसी सोमराजी च फलशुक्रम् ॥
 माहिषं नवनीतञ्च गाढीकरणमुत्तमम् ।
 सनालानि च पद्मानि क्षीरेणाज्येन पेययेत् ॥
 गुटिकां शोषितां कृत्वा नारी योन्यां प्रवेशयेत् ।
 दशवारं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ॥
 सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।
 मार्जारविष्ठाधुतूरः स्त्रोक्शेन समन्वितः ॥
 चातुर्यकहरो धूपो डाकिनीञ्चरनाशनः ।
 अर्जुनस्य तु पुष्पाणि भल्लातकविडङ्गके ॥
 क्षीरेण कं सर्जरसं सौवीरं सर्षपास्तथा ।
 सर्पयूकामक्तिकाणां धूपो मशकनाशनः ॥
 भूलतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् योनिपूरणात् ।
 तेन लेपयतो योनौ भगस्तम्भश्च जायते ॥
 इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।
 “साङ्गनञ्च घृतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने ।
 घृतं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥
 हरितकी वचा कुष्ठं पिप्पल्यो मरिचानि च ।
 विभीतकस्य बीजानि हरितालं मनःशिला ॥
 सर्वाक्षिरोगान्नशयेयुरजाक्षीरसमन्विताः ।
 तत्क्षणात् पुष्पनाशः स्यात् मालतीकुसुमाङ्गनात् ॥
 विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं थोषं हिङ्गु मनःशिला ।
 कासे श्वासे च हिक्कायां लिङ्गात् क्षौद्रं घृतशुतम् ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।
 नश्यते पीनसः कासः श्वासश्च बलवत्तरः ॥
 समूलचित्रकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।
 कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च मधुमिश्रं दृषध्वज! ॥
 नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।
 तण्डुलोदकसंमिश्रं प्रशमेद्रक्तविक्रियाम् ॥
 शृङ्गी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता ।
 कोकिलखरएव स्यात् गुलिकाभक्तमात्रतः ॥
 हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना ।
 एतद्द्रव्येण चोदर्थ्य लोमश्रातनमुत्तमम् ॥
 लवणं हरितालञ्च तण्डुल्याश्च फलानि च ।
 लाक्षारससमायुक्तं लोमश्रातनमुत्तमम् ॥
 सुधा च हरितालञ्च शङ्खचैव मनःशिला ।
 सैन्धवेन सहैकत्र कागमूत्रेण पेययेत् ॥
 तत्क्षणाद्वर्तनादेव लोमश्रातनमुत्तमम् ।
 शङ्खमामलकीपत्रं धातव्याः कुसुमानि च ॥
 पिष्ट्वा तत् पयसा साङ्गं सप्ताहं धारयेन्मुखे ।
 स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥
 इति गारुडे १८५ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।
 “शरद्वृषीध्रवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥

सुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिदत् ।
 गुडस्य तु पुराणस्य पलमेकान्तु भक्षयेत् ॥
 प्रत्यहं वर्षमेकान्तु निरन्तरमथो हर! ॥
 स्त्रीसहस्रञ्च गच्छेच्च पुमान् बलयुतो हर! ॥
 कुष्ठं सुचूर्णितं कृत्वा घृतमाक्षिकसंयुतम् ।
 भक्षणात् खप्रवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥
 अतसीमाघगोधूमं चूर्णं कृत्वा च पिप्पलीम् ।
 घृतेन लेपयेद्वाचमेभिः साङ्गं विचक्षणाः ॥
 कन्दर्पसदृशो मर्त्यो भवते नित्यभक्षणात् ।
 यवास्तिला अश्वगन्धा सुधला शरला गुडम् ॥
 एभिश्च वटिकां जग्ध्वा तरुणो बलवान् भवेत् ।
 हिङ्गु सौवर्चलं शृङ्गी पीत्वा तु कथितोदकैः ॥
 परिणामाख्यशूलञ्च अजीर्णञ्चैव नश्यति ॥
 धातकीं सोमराजीञ्च मधुना सह पेययेत् ।
 दुर्बलश्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारणा ।
 शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं बली लिहेत् ॥
 क्षीराशी च क्षयी पुष्टिमेवाज्यैरतुलां लभेत् ॥
 कुलीरचूर्णं सक्षीरं पीतञ्च क्षयरोगनुत् ।
 भल्लातकं विडङ्गञ्च यवक्षारञ्च सैन्धवम् ।
 मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ॥
 लोमानि श्रातयत्येव नात्र कार्या विचारणा ॥
 मालूरस्य रसं गृह्य जलौकां तत्र पेययेत् ।
 हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
 शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।
 अग्रागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
 वायसी-उदरं गृह्य मण्डूकवसथा सह ।
 गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रक्षिपेदशी ।
 एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
 मुण्डोदकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
 चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥
 गोरोचनाभङ्गराजं चूर्णं कृत्य घृतं समम् ।
 दिव्याम्भसस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ॥
 ॐ ह्यं अग्निस्तम्भनं कुरु । ॐ नमो भगवते जलं
 स्तम्भय स्तम्भय संस संस केक केक चर चर ।
 जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव! ॥
 गृध्रास्थि च गवास्थि च मृतनिर्माल्यमेव च ।
 अर्यो निखनेत् द्वारे पञ्चत्वमुपयाति सः ॥
 ब्रह्मदण्डो तु पुष्पेण खाने पाने वशीकरा ॥
 यष्टीमधुपलैकेन पक्वमुष्णोदकं पिबेत् ।
 विष्टम्भिकाश्च हृक्षूलां हरत्येव महेश्वर! ॥
 ॐ ऋः जः ।
 मन्त्रोऽयं हरते रुद्र! सर्पदृष्टिकजं विषम् ।
 पिप्पली नवनीतञ्च शङ्खवेरञ्च सैन्धवम् ॥
 मरीचं दधि कुष्ठञ्च नस्ये पाने विषं हरेत् ।
 त्रिफलाद्रककुष्ठञ्च चन्दनं घृतसंयुतम् ॥
 एतत्पानाञ्च लेपाञ्च विषनाशो भवेच्छिव! ॥
 पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मनःशिला ॥
 एष योगो विषं हन्ति वैनतेय इवोरगान् ॥
 सैन्धवं श्रुषणं चूर्णं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ।
 दृष्टिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं दृषमध्वज! ॥
 ब्रह्मदण्डीतिलान् काथ्य चूर्णं चिकटुकं पिबेत् ।
 नाशयेद्भुद्र! गुल्मानि निरोधं रक्तमेव च ॥

पीत्वा क्षीरं क्षौद्रयुतं नाशयेद्दृढदण्डगुजम् ॥
अटरूषकमूलेन भगं नाभिश्च लेपयेत् ।
मुखं प्रसृतये नारी नात्र कार्या विचारणा ॥
शर्करा मधुसंयुक्ता पीता तण्डुलवारिणा ।
रक्तातिसारशमनं भवतीति वृषध्वजः ॥
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“मरीचं शृङ्गवेरश्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कतशेखरः ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं तगरं वचाम् ।
देवदारुसं पाठां क्षीरेण सह पेयेत् ॥
अनेनैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥

मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम् ।
हरीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
विरेचनकरी रुद्र ! भवतीति न संशयः ॥

त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी
ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्घाशूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रेण नाशयेत् ॥

नाटाश्च शृङ्गवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुग्गुलं गुडतुल्यं च गुलिकामुपयुज्य तु ।
वायुं स्वायुगतश्चैव अभिमान्द्यश्च नाशयेत् ॥
शृङ्गपुष्पीं तु पुष्टेण समुद्रुय सपत्रिकाम् ।

समूर्णीं क्वागदुग्धेन अपस्मारहरां पिबेत् ॥
अश्वगन्धाभये चैव उदकेन समं पिबेत् ।

रक्तपित्तं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यश्च पूरयेत् ।

शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
गुडची पद्मकारिणं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।

पित्तक्षेपज्वरच्छर्दिदाहदृष्ट्याग्नमभिकृत् ॥
ॐ ह्रीं नम इति ।

श्रोत्रे बद्धा शृङ्गपुष्पीं ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
ॐ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्वव्याधीन् मे

वक्ष्येण ठ ठ सर्वव्याधीन् मे वक्ष्येण फट् । इति ॥
पुष्पमष्टशतं जम्बा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।

चातुर्थको ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
जम्बूपलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कक्षुकम् ।

खर्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ॥
करवीरं शृङ्गपत्रं लवणं कुष्ठकर्कटम् ।

चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेत् तत् ॥
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्वि ब्रणानि वै ॥

पिप्पलीमधुपानाच्च तथा मधुरभोजनात् ॥
क्षीहा विनश्यते रुद्र ! तथा शूरणसेवनात् ॥

पिप्पलीश्च हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
प्रक्षिपेच्च गुदद्वारे अर्शांसि विनिवारयेत् ।

अजादुग्धमार्द्रकश्च पीतं क्षीहापहं भवेत् ॥
सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।

रजनी हे विषाक्षैव गोमूत्रेण च पेयेत् ॥
कुष्ठनाशश्च तत्क्षीपाग्निमपचादनात्तथा ॥

इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥
हरिश्वाच ।

“रजनीकदलीक्षारलेपः सिद्धविनाशनः ।

कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥

उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम् ।

अभया नवनीतश्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥

पानादर्शोहरं स्याच्च नात्र कार्या विचारणा ।

अटरूषकपत्रेण घृतं मृदभिना पचेत् ॥

चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शोरोगहरः परः ।

गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥

अजार्जीं शृङ्गवेरश्च दधिमण्डेन पाययेत् ।

लवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छविनाशनम् ॥

यवक्षारः शर्करा च मूत्रकृच्छविनाशनम् ॥

चिताग्निः खड्गरीटस्य विष्ठा फेनो ह्यस्य च ।

शोभाञ्जनं चासनेन नर एतैस्तु धूपितः ।

अटश्यस्त्रिदशैः सव्यैः किं पुनर्मानवैः शिव ! ॥

तिलतैलं यवान्दग्ध्वा मसिं कृत्वा तु लेपयेत् ।

तेनैव सह तैलेन अग्निदग्धः सुखी भवेत् ॥

लज्जालुः शरपुंखा च लेपः साज्यो हराभिहा ।

पञ्चाङ्गं कनकं गृह्य स्रग्ध्रचूर्णन्तु कारयेत् ॥

दुग्धं धूपं तत्र दत्त्वा तत्क्षणात् पतते ध्रुवम् ।

ॐ नमो भगवते हिन्द हिन्द ज्वरस्य शिरः

प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ।

करे बद्धा तु निर्गुण्डा मूलं ज्वरहरं ततः ।

मूलश्च श्वेतगुञ्जायाः कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥

हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्शांस्त्रेव न संशयः ॥

विष्णुकान्ताजमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।

ब्रह्मदण्डास्तु मूलेन सर्वकर्मणि कारयेत् ॥

त्रिफलायास्तु चूर्णन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥

आज्यं पुनर्णवाविल्लैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।

हरेत् हिक्काश्वासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भकृत् ॥

भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाज्येन पाचितम् ।

घृतशर्करया युक्तं शुक्रं स्यादक्षयं ततः ॥

विडङ्गं मधुकं पाठां मांसीं सर्जरसन्तथा ।

हरिद्रां त्रिफलाश्चैव अपामार्गं मनःशिलाम् ॥

उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलतैलेन पेयेत् ।

येनिं लिङ्गश्च मृच्छेत स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥

पुनर्णवाम्बता दूर्वा कनकं चेन्ब्रवारुणी ।

वीजेनैषां जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥

कृत्वा धमेच्च मूषायां रसमारणमीरितम् ॥

मध्वाज्यसहितं दुग्धं बलीपलितनाशनम् ॥

मध्वाज्यं गुडताम्रश्च करेणामाक्षिकं रसम् ।

धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥

पीतं धुस्तूरपुष्पश्च सीसकस्य पलं मतम् ।

पाठा लाङ्गलशाखा च मूलभावर्त्तनाद्भवेत् ॥

तैलं धुस्तूरदक्षस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।

समाधावुपविष्टन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥

रात्रौ च सार्धपंतैलं कर्णं खद्योतसम्भवम् ।

तद्दीपः प्रज्वलेत् सम्यक् अग्निज्वालाकलापवत् ॥

कुञ्जरस्य मदार्त्तस्य खयं नेत्रे शिवाद्भवेत् ।

संग्रामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥

दन्तं दुग्धभसपस्य मुखे संगृह्य वै क्षिपेत् ।

तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥

कुम्भीरनेत्रदंष्ट्राणि सांख्यीनि रुधिरं तथा ।

वशातैलसमायुक्तमेकत्र तन्निर्भोजयेत् ॥

आत्मानं स्रक्षयेत्तेन जले तिष्ठेद्दिनत्रयम् ।

कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥

मूषकस्य वशास्थीनि शिशुमारवशा तथा ।

एतान्येकत्र संस्थानि जले तिष्ठेत् यथा मृहे ॥

लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ।

तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पथोऽन्वितम् ॥

कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ।

जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलन्तु जीर्णकृत् ॥

सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।

काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥

अथेन्द्रवारुणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ।

बला चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥

बन्ध्यागभकरं पीतं नात्र कार्या विचारणा ॥

श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीशुण्डिसंयुतम् ।

परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।

शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्जिकम् ॥

निर्गुण्डिकाशिफां पीत्वा गण्डमालाविनाशनम् ।

केतकीपत्रजं क्षारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥

तक्रेण शरपुंखां वा पीत्वा क्षीहां विनाशयेत् ॥

मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।

वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ।

शुण्ठीं सौवर्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत् ॥

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।

“अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।

इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्धा शिखान्ततः ॥

यवहारे जयः स्याच्च शतं जाप्यान्मृगां प्रियः ।

तिलानान्तु घृताक्तानां कृष्णानां रुद्र ! होमयेत् ॥

अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ।

अष्टन्याश्च चतुर्दशामुपोष्याभ्यर्च्य विघ्नराट् ॥

तिलाक्षतानां जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।

अपराजितः स्यादयुजे च अथ चेदुद्यमे शिव ! ॥

जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु ततश्चाष्टशतेन ह ।

शिखां बद्धा राजकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥

क्रीकारं सविसर्गं प्रातःसूर्यससद्युतिम् ।

स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते ध्रुवम् ॥

तथैव नासामुरसि ध्यातश्चैवोपकारकृत् ।

सुसमाहितचित्तेन न्यस्तन्तु प्रमदालये ॥

सकामां कामिनीं कुर्यात् खलन्मदजलाकुलाम् ।

यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ॥

दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योषितः ॥

मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ॥

रभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥

सहदेवो भृङ्गराजः सितापराजिता वच्चा ।

तेनैव तिलकं कृत्वा चैलोक्यं वशतां नयेत् ।

गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च कृतवर्त्तिकाम् ॥

यः पुमांस्तिलकं कुर्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।

स करोति वशं सर्वं चैलोक्यं नात्र संशयः ॥

गोरोचना महादेव ! ऋतुयोगितभाविता ।

ततो या कृततिलका सा नारी यं निरीक्षते ॥

तच्च शर्व ! वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
 नागेश्वरश्च शैलेयं त्वक्पत्रञ्च हरीतकी ॥
 चन्दनं कुलसुखैला रक्तशालिसमन्विता ।
 एतैर्धूपो वशकरः स्मरबाण इवेश्वर ! ॥
 रतिकाले महादेव ! पार्वतीप्रिय ! शङ्कर ! ।
 निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ॥
 कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः ।
 सैन्धवश्च महादेव । पारावतमलं मधु ॥
 एभिर्लिम्पन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत् ।
 पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तण्डुलञ्च प्रियङ्गुञ्च पेषयेदेकयोगतः ।
 अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात् ॥
 हयलाला च मञ्जिष्ठा मालतीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्षपाण्येतैश्च लिप्तलिङ्गः स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजङ्घाया दुग्धपीतन्तु शोषन्तु ।
 अश्वगन्धानागबलागुडमांसनिषेविणाम् ॥
 रूपं भवेत् यथा तद्वन्नवयौवनचारिणाम् ॥
 लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
 मधुना खादितं रुद्र ! परिणामाख्यशूलनुत् ॥
 कथितोदकपानन्तु शम्बुकाक्षारकं तथा ।
 मृगशृङ्गं ह्यभिदग्धं गव्याज्येन समन्वितम् ।
 पीतं हृत्पुच्छशूलानां भवेन्नाशकरं शिव ! ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं रुद्र ! वृषध्वज ! महौषधम् ।
 एभिस्तु कथितं वारि पीतं वै सर्वशूलनुत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सासुद्रलवणान्वितम् ।
 आस्वादितमजीर्णस्य शूलस्य स्याद्विमर्दकम् ॥
 वटरोहाङ्कुरो रुद्र ! तण्डुलोदकघर्षितः ।
 पीतः सतक्रोऽतीसारं क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
 अङ्गोठमूलं कर्षाद्वं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 सर्वातिसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
 मरीचशुण्डिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
 क्रमात्तद्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रासिक्थतण्डुलम् ।
 अपामार्गत्रिकदुकमेधान्तु वटिकां शिव ! ।
 विस्त्रुचिकामहाव्याधिं हरत्येव न संशयः ॥
 त्रिफला त्रिकदुश्च व शिलाजतु हरीतकी ।
 एकैकमेघां चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
 अर्कक्षीरं प्रस्थमेकं तिलतैलं तथैव च ।
 मनःशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पलं पलम् ॥
 चूर्णं कृत्वा तास्यपात्रे त्वातपे शोषयेत्ततः ।
 पीतं स्नुहीगतं दुग्धं सैन्धवं शूलनुद्भवेत् ॥
 त्रिकदुत्रिफलायुक्तं पलाशशृङ्गसैन्धवम् ।
 मनःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः ॥
 तन्मूत्रं शङ्खनाभिश्च चन्दनं घर्षयेत्ततः ।
 एभिश्च वटिकां कृत्वा अक्षिणी चाञ्जयेत्ततः ॥
 नश्यते पटलं काचं पुष्पञ्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समधु आसनाशनम् ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 सर्वरोगञ्चरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
 देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
 एकविंशति वै वारमक्षिणी तेन चाञ्जयेत् ॥

रात्र्यन्धता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ।
 पिप्पली केतकं रुद्र ! हरिद्रामलकं वचा ॥
 सर्वाक्षिरोगा नश्येयुः सक्षीरादञ्जनात्ततः ॥
 काकजङ्घाशिशुमूले मुखेन विष्टे शिव ! ।
 चर्वित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्भर ! ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।

“पीतं सारं गुड्याश्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
 पीतं गोहालियामूलं तिलदध्यान्यसंयुतम् ॥
 निरुद्धमूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ।
 तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्चलयुता मुरा ॥
 गोरक्षकूर्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
 पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
 साधितं क्वागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्वै पाण्डुशर्कराम् ॥
 द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 गण्डमालां हरेत्लेपात् कुरुगण्डगण्डकम् ॥
 रसाञ्जनहरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
 नश्येद्वै पुरुषव्याधिं नात्र कार्या विचारणा ॥
 करवीरमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
 पुंव्याधिर्नश्यते रुद्र ! योगमन्यं वदाम्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
 भगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदाम्यहम् ॥
 जलौकाजगधरक्तन्तु भगन्दरमुमापते ! ॥
 त्रिफलाजलघृष्टञ्च मार्जारास्थिविलेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिद्रा त्वेकवारन्तु स्नुहीक्षीरेण भाविता ।
 भटित्यर्शो निपतति तस्मैपात् वृषभध्वज ! ॥
 घोषाफलं सैन्धवञ्च तस्मिन्नाशः पतेत्तथा ।
 गव्याज्यं साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणा ॥
 त्रिगुणेन त्रिकदुकमर्शांसि क्षययेच्छिव ! ।
 विल्वस्य च फलं दग्धं रक्तार्शसो विनाशनम् ॥
 जग्ध्वा कृष्णतिलान्येव नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं शुण्डिचूर्णं युक्तं तुल्यघृतान्वितम् ॥
 लोप्समग्निं करोत्येष प्रत्युषे वृषभध्वज ! ।
 शुण्डा च कथितं वारि पीतञ्चाग्निं करोति वै ॥
 हरीतकी सैन्धवञ्च चित्रकं रुद्र ! पिप्पली ।
 चूर्णमुष्णोदकेनैषां पीतञ्चातिक्षुधाकरम् ॥
 साज्यं शूकरमांसं वै पीतं चातिक्षुधाकरम्” ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भर ! ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ! ॥
 सक्षीरं भक्षितं कुर्यात् सप्ताहेन वृषभध्वज ! ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।
 षोडशाब्दाकृतिं रुद्र ! सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुस्करं भवेत् ।
 तज्जग्धं मधुना साज्यं दशवर्षसहस्रिणम् ॥
 कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्गुभम् ।
 दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वचदेहकरं शिव ! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।
 तच्च काञ्जिकसंयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥
 शतशर्षं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।
 जग्धं त्रिफलयुक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥
 अन्धः पश्येत् चूर्णस्य साज्यस्यैव तु भक्षणात् ।
 महिषक्षीरसंयुक्तं तस्मैपः कृष्णकेशकृत् ॥
 खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति वृषभध्वज ! ।
 तैलयुक्तेन चूर्णेन बलीपलितवर्जितम् ॥
 तदुद्वर्त्तनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टिः षण्मासतोऽञ्जनात् ॥
 पलाशस्य तु बीजानि श्रावणे वितुषाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णन्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षाद्वमेव कुल्लार्घं नत्वा नित्यं हरिं प्रभुम् ।
 यष्टिं पुराणधान्यं स्यादम्बुवर्जं वृषध्वज ! ॥
 जीवेद्वर्षसहस्राणि बलीपलितवर्जितः ॥
 भङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
 विडालपदमात्रन्तु ससौवीरश्च भक्षयेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपलितवर्जितः ॥
 शतानि पञ्च जीवेच्च नवनागबलो भवेत् ।
 भवेत् श्रुतिधरो रुद्र ! पुष्यर्क्षे चैव भक्षयेत्” ॥
 इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।

“निर्ब्रणः स्यात् पूयहीनः प्रहारो हृतपूरितः ।
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ॥
 तद्रसेन प्रहारस्य रक्तखावो न पूरणात् ।
 रुद्र ! लाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च ॥
 तेन ब्रणमुखं लिप्तं शूल्यो निःसरति ब्रणात् ।
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ! ॥
 दध्ना माहिषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकम् ।
 कङ्कुमूलस्य वै चूर्णं दत्तं नाडीब्रणपहम् ॥
 ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
 तेन घृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥
 यवभस्म विडङ्गञ्च गन्धपाषाणमेव च ।
 शुण्डिरेषाञ्चैव चूर्णं भावितं रुधिरैव वै ।
 कृकलाशस्य तस्मिन् अर्बुदं विद्रवेच्छिव ! ॥
 शोभाञ्जनस्य बीजानि अतसीमसिना सह ।
 गौरसन्तु प्रपिष्टान्यत् ग्रश्चिकं नाशयेद्वि वै ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 तेन नस्यप्रदानात् स्याद्भूतदन्तस्य विद्रवः ॥
 अगस्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ॥
 भुजङ्गवर्मं वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
 गौरसर्षप एभिः स्यात्क्षेपो भूतहरः कृतः ॥
 गौरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
 अञ्जनं कृतमेभिः स्यात् ग्रहभूतहरं शिव ! ॥
 गुग्गुलूकपुच्छाभ्यां धूपो ग्रहहरः कृतः ।
 चातुर्थिकज्वरैर्मुक्तः कृष्णवस्त्रावशुण्डितः” ॥
 इति गारुडे १९२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।

“श्वेतापराजितापुष्परसेनाक्ष्णोश्च पूरणे ।
 पटलं नाशमायाति ह्येतदुत्तममौषधम् ॥
 मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्वित्वा नीललोहित ! ।
 दन्तकीटव्याधां नश्येदन्धासुरविमर्दन ! ॥

श्रौष

नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ॥
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तदगुलमश्रुलनुत् ॥
श्वेतार्कमूलं विधिना गृहीतं पूर्वसंस्थितम् ।
ऋतसुद्धा च ललना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ।
नारी पुच्छं हि लभते सुरते वृषभध्वज ! ॥

हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ॥
मूलं सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्धवेत् ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्युषितजलेन वै ।
साङ्गं विनाशयेद्वाहज्वरश्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्गुणं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥
एतत् सकाङ्गिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ।
वास्योदकेन पीतं तद्गृहद्विषहरं भवेत् ॥
यस्य लज्जालुकामूलं दीयते बद्धवेतसा ।
साङ्गं स वै वृषं याति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥

पिष्टा गन्धघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ।
गरं विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्या विचारणा ॥
वास्योदकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ।
रक्तचित्रकमूलस्य शमनं भरणाद्धर ! ॥
कार्णयोः कामलाव्याधिविनाशः स्यान्न संशयः ॥
श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ।

नारिकेलस्य वै पुष्पं कागीक्षीरेण संयुतम् ।
पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥
कुर्थात् सुदर्शनामूलं आदित्ये तु समाहृतम् ।
कण्ठबद्धं व्याहिकादिग्रहभूतविनाशनम् ॥
पुष्पे धवलगुग्गुलाया गृहीतं मूलमुत्तमम् ।
मुखे तु निहितं रुद्र ! हरेत् गरविषं बद्ध ॥
हस्ते बद्धं काण्डगुच्छं कण्ठबद्धं ग्रहादिनुत् ॥
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“अपराजिताया मूलस्य गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥
तद्येन्द्रवारुणीमूलं विधिना पीतमीश्वर ! ।
जिह्वान्येराण्डकं रुद्र ! शूकशिखीसमन्वितम् ॥
शीतोदकस्य तद्रस्यो बाङ्गग्रीवाव्यथां हरेत् ॥
माहिषं नवनीतञ्च अश्वगन्धा च पिप्पली ।
वचा कुष्ठं त्वयं लेपो लिङ्गश्रोत्रस्तनजिह्वत् ॥
कुष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ।
तक्षेपो युवतीनाञ्च कुर्थात्मनोहरं स्तनम् ॥
विटपेन्द्रवारुणीमूलं यस्य नाम्ना सुदूरतः ।
निक्षिप्यते समुत्पाद्य तस्य झीहा विनश्यति ॥
पुनर्गवायाः शुक्लाया मूलं तण्डुलवारिणा ।
पीतं विद्रधि नश्येच्च नात्र कार्या विचारणा ॥
कदली यवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
तदास्वादनाश्रयन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः ॥
वदरीकारवीमूलं गुडाल्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं जग्ध्वा क्षमीन् सर्वान् हरेत् शिव ! ॥
नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
शोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

३१३

श्रौष

एकस्य त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ! ।
शोमराजस्य बीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुनुत् ॥
अम्बुतत्रां सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम् ।
कांस्यघृष्टं खरं लेपात् कुष्ठद्रुविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दद्रु पामानं वै गरं तथा ॥
शोमराजस्य बीजानि भवनीतयुतानि च ।
मधुनास्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ।
तक्रानुपानतो रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥

सितापराजितामूलं वर्तितं वास्यवारिणा ।
तक्षेपो रुद्र ! मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनः ॥
माहिषं नवनीतञ्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येद्गुल्फापि वृषभध्वज ! ॥
विश्वकाम्मारिमूलं पक्वक्षीरेण संयुतम् ।
भक्षितं शुक्लपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ! ॥
मूलकस्य च बीजानि अपामार्गसेन वै ।
पिष्टानि तेन लेपेन सिक्त्रिका रुद्र ! नश्यति ॥

कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिक्त्रिकापहा ।
रम्भापामार्गयोः क्षार एकस्तेलविमिश्रितः ॥
तदभ्यङ्गान्महादेव ! सद्यः सिद्धिं विनश्यति ।
कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रस्य तत्त्वचः ॥
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ।
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ॥
अस्या उदत्तनं कुर्थादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥
तिलसर्षपसंयुक्तं हरिद्रादयकुष्ठकम् ॥
तेनोदत्तितदेहस्य स्यादुज्ज्वलः सुरभिः पुमान् ।
मनोहरश्चानुदिनं दूर्वाणां काकजङ्घया ॥
अर्जुनस्य तु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च ।
सलोभ्राणि च तक्षेपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥
मन्दोष्णलोभ्रनीरं वै चूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोदत्तितदेहस्य हरेद्दुग्धीघ्नसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! धर्म्मदोषश्च नश्यति ।
काकजङ्घोदत्तनञ्च अङ्गरागकरं भवेत् ॥

यद्यमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ।
एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापाण्डुरोगनुत् ॥
रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ।
स्वापकाले तोयपानात् पीनसं प्रहितं हरेत् ॥
विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ।
पीतं सकाङ्गिकं हन्ति खरभेदं महेश्वर ! ॥
चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥

मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातीपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ।
एभिश्चैव कृता वर्चिर्वदराग्रौ महेश्वर ! ॥
धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारणा ॥
त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ।
विल्वमूलञ्च समधु गुडूचीकथितं जलम् ॥
पीतं हरेच्च त्रिविधं कृदिं वै नात्र संशयः ।
पीता दूर्वा कृदिनुत् स्थात् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“पुनर्गवाया मूलस्य श्वेतं पुष्पे समाहृतम् ।

श्रौष

वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पद्मगाः ॥
तादृशं मूर्तिं बह्यो वै भक्षुकदन्तनिर्मिताम् ।
स पद्मगैर्न दृश्येत यावज्जीवं वृषभध्वज ! ॥
पिबेद्गुण्डमूलं यः पुष्पार्त्तं रुद्र ! वारिणा ।
तस्मिन्नपास्तदृशना नागाः स्युर्नात्र संशयः ॥
पुष्पे लज्जालुकामूले हस्तबद्धे तु पद्मगान् ।
गृह्णीताक्षेपतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
पुष्पे श्वेतार्कमूलञ्च पीतं शीतेन वारिणा ।
नश्येत् दन्तकविषं करवीरादिजं विषम् ॥
महाकालस्य वै मूलं पिष्टं तत् काङ्गिकेन वै ।
वोङ्गमण्डलिकानाञ्च तक्षेपो हरते विषम् ॥
तण्डुलीयकमूलञ्च पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सर्पविषाणि च ॥
नीलो लज्जालुकामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पीत्वा ददृष्टकविषं नश्येदेकेन चोभयोः ॥
कुष्माण्डकफलरसः सगुडः सहशर्करः ।
पीतः सदुग्धो मोहन्तु तद्वृक्षस्य विषस्य वै ॥
तथा काद्रवभूतस्य मोहस्य हर एव च ।
यद्यमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
सदुग्धा च चिरात्रेण मूषाविषहरा भवेत् ॥

सुम्बुकत्रयपानाच्च वारिणः शीतलस्य वै ।
ताम्बूलजग्धरोमाञ्च मुखलाला विनश्यति ॥
घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ।
क्षणाङ्गोऽस्य मूलेन पीतमुत्कथितं जलम् ।
ततो नश्येद्वाक्विषं चिरात्रेण महेश्वर ! ॥

उष्णं गन्धघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ।
नाशयेत्तन्महादेव ! वेदनां वृश्चिकोद्भवाम् ॥
कुसुमं कुङ्कुमश्चैव हरितालं मनःशिला ।
करञ्जपिशितश्चैव अर्ककोटश्च शाल्मली ॥
विषं नृणां विनश्येत् एतेषां भक्षणाच्छिव ! ।
दीपतैलप्रदानाच्च दंष्ट्रे वृश्चिकजे शिव ! ॥
खर्जूरकविषं नश्येत्तदा वै नात्र संशयः ।
दंष्ट्रस्थानं वृश्चिकस्य रुद्र ! गुग्गुलुधूपितम् ॥
विषं नश्येत्ततो रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥

अङ्गोठपत्रधूपेन नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥
नागेश्वरमरीचानि शुण्ठी तगरपादिका ।
नश्येन्मधुमत्तिकाया एतेषां लेपतो विषम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवश्च साज्यं वा तेन लेपतः ।
शिरीषस्य च बीजं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥
तक्षेपेन महादेव ! नश्येदुन्दुरुजं विषम् ॥
ज्वलिताग्निना विसेकी तथा दर्दुरजं विषम् ॥
धुस्तूरकरसोन्मिश्रं क्षीराज्यगुडपानतः ।
श्रुनां विषं विनश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ! ॥
वटनिम्बशमीनाञ्च वल्कलैः कथितं जलम् ।
तत्सेकान्नखदन्तानां नश्येद् विषवेदनाम् ॥
देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ।
नागेश्वरं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा देवदारुकम् ।
एभिर्लेपाद्दिनश्येत् लूताविषमुमापते ! ॥
इति गारुडे १८५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“एकं पुनर्गवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ! ।
सरसं योनिवर्द्धितं बराङ्गस्य व्यथां हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाच्चैव तरुणीनां यथां हरेत् ॥
 भूमिकुम्भाख्यं वै शालितण्डुलवारिणा ।
 सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बद्धपथस्तरम् ॥
 रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
 नश्येत् घृतविपक्वा च कार्यावश्यं तु पालिका ।
 भक्षिता सा महेशान् ! योनिशूलं विनाशयेत् ॥
 प्रलेपिता कारवेक्षमूलैर्नैव विनिर्गता ।
 योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
 नीलीपटोलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ॥
 पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्दभरोगनुत् ॥
 पाठामूलं रुद्र ! पीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
 वास्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
 पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ! ॥
 कदलीमेकुचं पीतं पिष्टा तण्डुलवारिणा ।
 स्त्रीणाञ्चैव महादेव ! रक्तखावं हि वारयेत् ॥
 घृततुल्या रुद्र ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
 प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥
 द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ॥
 तिलकाथेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रियां हर ! ॥
 कुसुमस्य निबद्धं तरुणीनां महेश्वर ! ॥
 रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
 पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
 रक्तखावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवनात् ॥
 पीतन्तु काङ्गिकं रुद्र ! कथितं शरपुखं ॥
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिद्वत् ॥
 मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिद्वत् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिद्वत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
 उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
 अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
 गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
 कर्पूरमदनफलमधुकैः पूरितः शिव ! ॥
 योनिः शुभा स्याद्बुद्ध्या युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
 यस्य बालस्य तिलकः कृतो गोरोचनाख्यया ।
 शर्कराकुष्ठपानञ्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
 विषभूतग्रहादिभ्यो व्याधिभ्यो बालकः शिव ! ॥
 शङ्खनाभिवचाकुष्ठलोहानां धारणं सदा ॥
 बालानामुपसर्गभ्यो रुद्र ! रक्षाकरं भवेत् ।
 पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ॥
 सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ।
 मासैकेन महादेव ! जरामरणवर्जितम् ॥
 पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥
 रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
 जग्ध्वा मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
 शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
 बलानि कुर्यान्नासायाः प्रत्यूषे भक्षितं शिव ! ॥
 कुष्ठचूर्णं साक्षमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
 साक्षात् सुरभिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
 माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ! ॥
 घृतभावितशुष्काणि प्रयसा साधितानि वै ॥

शर्कराज्यप्रयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
 स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षणाद्वात्र संशयः ॥
 रसश्चैरगुतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
 त्रिफलोदकसंघट्टो बलकृद्भक्षणाद्भवेत् ॥
 दुग्धं वितुषमार्धञ्च शिम्बीवीजैश्च साधितम् ।
 अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामद्वत् ॥
 इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।
 “या गौर्देष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पथः ।
 लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
 शुनोऽस्थि कण्ठबद्धं हि महिषीणां गवान्तथा ।
 कृमिजालं पातयति सकलं नात्र संशयः ॥
 गोजङ्गलाभिपातः स्यात् गुञ्जामूलस्य भक्षणात् ।
 वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
 चतुष्पादद्विपदयोः कृमिजालं निपातयेत् ।
 व्रणञ्च शमयेद्भुज ! यवानां पूरणान्तथा ॥
 गजमूत्रस्य वै पानं गोमहिषपसर्गनुत् ।
 समसूरं शालिवीजं पीतं तज्जेण धर्षितम् ॥
 क्षीरं गोमहिषस्यैव गोः पुंसश्च हितं भवेत् ।
 पत्रञ्च शरपुखं दत्तं सलवणं शिव ! ॥
 वारिस्फोटं हयानाञ्च वेशराणां विनाशयेत् ।
 अश्वश्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न संशयः ॥
 गृहकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ॥
 तुरङ्गमवेशराणां कण्डुनुत् स्यादशाहतः ॥
 इति गारुडे १६७ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरुवाच ।
 “चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश ।
 शुण्ठ्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
 अष्टौ मुषलीभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
 द्विगुणेन गुडैर्नैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
 तद्भक्षणाज्जीर्णं हि पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ॥
 अतिश्रोणि च मन्दाग्निं क्षीहाद्यञ्च निवारयेत् ।
 विल्वाग्निमश्लशोनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥
 प्रसारणश्वगन्धा च रुहती कण्टकारिका ।
 बला चातिबला रास्त्रा श्वदंष्ट्रा च पुनर्गवा ॥
 एरुण्डशरिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छरा ।
 एषां दशपलान् भागान् काथयेत् सलिलेऽमले ॥
 तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
 आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
 द्रव्याणि यानि पेथ्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुरु ।
 कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
 पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ॥
 अपाम्सारं वातरक्तमागुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
 गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी शिव ! ॥
 अश्वानां वातभक्षानां कुञ्जराणां नृणां तथा ।
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
 हिङ्गुतुल्यं शुण्ठा च साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।
 एतद्विपूर्य्य श्रेष्ठं कर्णशूलपहं परम् ॥

शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 वाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयस्त्रावश्च कर्णयोः ।
 क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
 शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
 भुजग्रन्थि विडं सुस्तं मधु शुक्लं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलपहं परम् ॥
 व्याधिजः कर्णनादश्च पूयस्त्रावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखर ! ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्ताभयापहम् ॥
 चन्दनं कुङ्कुमं मांसौ कर्पूरो जातिपत्रिका ।
 जातीकक्षीरपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
 अगुरुश्रीरक्तसूर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
 गोरोचना पिण्डुश्च चोलो दमनकं नखम् ॥
 सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
 कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
 प्र्वेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहरं परम् ।
 पुमान् युवा स्यात् शुक्राण्यः स्त्रीणां चात्यन्तदुर्लभः ॥
 स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! बन्धापि लभते सुतम् ॥
 यमानी चित्रकं धान्यं व्युषणं जीरकं तथा ।
 सौवर्चलं विडं वन्यं पिप्पलीमूलराजिकम् ॥
 एभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थाष्टसंयुतम् ॥
 मर्माग्नीगुल्मश्वयं हन्ति वक्त्रिं करोति वै ॥
 मरीचं चित्रकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
 देवदारुहरिद्रे हे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं शङ्खद्रसम् ॥
 एषाञ्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्रपलं भवेत् ।
 प्र्वं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
 मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृदमिना पचेत् ।
 पामा विचर्चिका चैव दद्रुविष्फोटकानि च ॥
 अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ।
 प्र्वतान्यपि श्वित्राणि तैलनानेन मज्जयेत् ॥
 चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ।
 पटोलपत्रं कटुका मञ्जिष्ठा शरिवा निशा ॥
 जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं कथितं घृतम् ।
 एभिर्लेपात् स्युररुजो ग्रन्था वै स्वाविणः शिव ! ॥
 शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
 अभया च गुडूची च अटरुषकवाकुची ॥
 एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कण्टकार्या रसं प्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
 एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
 अभिजिज्ञा वचा वासा पिप्पली मधु सैन्धवम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
 अपामार्गो गुडूची च कुष्ठं शतावरी वचा ।
 शङ्खपुष्पाभया सान्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ॥
 त्रिभिर्दिनैर्नरं कुर्याद्यस्याष्टशतधारिणम् ॥
 अङ्गिर्वा पयसान्येन मासमेकान्तु सेविता ।
 वचा कुर्यान्नरं प्राञ्जं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्तत्क्षणं कुर्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापर्पटैश्च प्रुतं जलम् ।
पटोलीमुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्या विचारणा ।
कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं व्युषणं वचा ॥
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।
एषां वर्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
प्रस्थे द्वे गण्डमालानां काथयेद्भोगमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याप्तं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्गवा गोक्षुरकं सैन्धवं व्युषणं वचा ॥
सरलं सुरदारुश्च मञ्जिष्ठा कण्टकारिका ।
नस्यपानाद्भरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
वाधिर्यं सर्वरोगांश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ! ॥
पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
ग्रहग्रहस्वरस्त्रीहसर्ववातविकारनुत् ॥
उदुम्बरं वटप्लक्षं जम्बुद्वयमथार्जुनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोप्रतिन्दुकम् ॥
मधुकामासजश्च वदरं पद्मेकेश्वरम् ।
शिरिषवीजं कतकमेतत्काथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणालेपाच्चिरकालभवानपि ॥
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“पाठा द्वे रजनी कुष्ठमश्वगन्धजमोदकम् ।
वचा त्रिकटुकश्चैव लवणं चूर्णयुक्तमम् ॥
ब्राह्मीरसे भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मदैर्धर्मं मतिं पराम् ॥
सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरिषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावधर्षितम् ।
नस्यमालेपनश्चैव स्नानमुदत्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥
निम्बकुष्ठे हरिद्रे द्वे शिग्रु सर्षपजस्तृणः ।
देवदारु पटोलश्च धान्यं तक्रेण धर्षितम् ॥
देहं तलात्तागात्रं वै अनेनोदत्तयेत्ततः ।
पामाः कुष्ठानि नश्येयुः कण्डुं पिटकसक्थिकीम् ॥
सामुद्रं सैन्धवं क्षारो राजिका लवणं विडम् ।
कटुलोहरजः कीटं त्रिवृत् शूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
एतच्चाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णं जीर्णं च मुञ्जीत मासादिष्टतभोजनम् ।
नामिशूलं मूत्रशूलं गुल्मस्त्रीहभवश्च यत् ।
सर्वशूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ॥
परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्गवा शुण्ठी जम्भा काशं निहन्ति वै ॥
अभयामलकं द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समश्चैव जगधं ज्वरहरं भवेत् ॥
त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकत् ।

हरीतकी सोष्णीरी लवणश्च विरेचकत् ॥
कूर्ममत्स्याखुमहिषगोशृङ्गालाश्च वानराः ।
विडालवर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
हंस एषाश्च विष्णुचं मांसं वा रोमशोणितम् ।
धूपं दद्यात् ज्वरात्तभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
अपस्माराभिभूतेभ्यो ग्रहात्तेभ्यश्च शान्तये ।
एतान्यौषधजातानि कथितानि महेश्वर ! ॥
निहन्ति यानि रोगाणि वृक्षमिन्द्राप्रनिर्यथा ।
औषधे भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवेत् ॥
ध्यातोऽर्चितः स्तुतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
इति गारुडे १६९ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा महाभारते । विष्णोः सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १४६ । ४४ ।

“अमृतान्शुद्धो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः” ॥

औषधं, स्त्री, (उधरे भवं । उधर + अण् ।) पांशु-
लवणम् । अयस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पांशुलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

औषधकं, स्त्री, (औषध + स्वार्थे कन् ।) मृत्तिका-
लवणम् । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सार्वगुणम् २ सर्वसंसर्गलवणम् ३ उधरकम् ४
साम्बरम् ५ बज्रलवणम् ६ मेलकलवणम् ७
मिश्रम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । क्षारत्वम् ।
तिक्तत्वम् । वातकफनाशिलम् । विदाहिलम् ।
पित्तमलबन्धमूत्रसंशोधकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

औषधकं, स्त्री, (उधराणां समूहः । उधस्य विकारः
अवयवो वा । उध + “गोत्रोद्धोद्धोश्चेति” ।
४ । २ । ३६ । वृज् ।) उधसमूहः । इत्यमरः ॥
उठेर पाल इति भाषा । (उधदुग्धार्थे यथा ॥
वामटे सूत्रस्थाने । ५ अ ॥
“ईषदुद्धोष्णलवणमौषधकं दीपनं लघु ।
शूलं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम्” ॥)
औषधं, स्त्री, (उधन् + व्यञ् ।) उधणो भावः ।
उष्णता ॥ (यथा रघुः । १७ । ३३ ।
“पूर्वराजवियोगौषधं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्” ॥)

अं

अं अकारः । स तु अनुस्वारः । तन्वमते पञ्चदश-
स्वरवर्णः । (स तु पाणिन्यादिमते अयोगवाह एव
“अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” ।
इत्युक्तेः । नस्ति योगः अक्षरसमासायसूत्रेषु येषां
ते अयोगास्तथापि वाहयन्ति शत्वधत्वकार्थं नि-
र्व्वाहयन्तीति वाहाः अयोगाश्च ते वाहाश्चेति
अयोगवाहा अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्या-
नीया इत्यर्थः ।)
विन्दुमात्रानुनासिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
वोपदेवेनास्य नुरिति संज्ञा कृता । स तु नकार-
मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“नुवीपूर्व्वेण संबद्धौ मून्वौ तु परगामिनौ ।
चत्वारोऽयोगवाहाश्चा शत्वकर्म्मण्यचौ मताः” ॥
इति दुर्गादासः ॥ * ॥

अः

“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
सर्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायाम् ।) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।

“अकाररूपशीर्षं तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्तासु तिष्ठति ॥
या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“अकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्विजयोनिर्दधध्वजः ॥
परं शशी प्रमाणीशः सोमविन्दुः कलानिधिः ।
अक्रूरश्चेतना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
शिवः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
पूर्णिमा रेवती शुद्धः कन्याचरवियत्रविः ॥
अमृताकर्षिणी शून्यं विचित्रा व्योमरूपिणी ।
केदारो रात्रिनाशश्च कुजिका चैव वुद्धः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अं, स्त्री, परं ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
“विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)

अः

अः अकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमात्रकण्ठप्रवणा-
यं अकार उच्चारणार्थः । तन्वमते स च षोडश-
स्वरवर्णः । (पाणिन्यादिमते अयं अयोगवाह एव ।
अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुस्वारशब्दे द्रष्टव्या ।)
वोपदेवेनास्य विरिति संज्ञा कृता । स तु सका-
रकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“अकारं परमेशानि ! विसर्गसहितं सदा ।
अकारं परमेशानि ! रक्तविद्युत्प्रभामयम् ॥
पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
सर्वज्ञानमयो वर्णः आत्मादितत्त्वसंयुतः ॥
विन्दुत्रयमयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
किशोरवयसाः सर्वे गीतवाद्यादितत्पराः ॥
शिवस्य युवती एताः स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।

“अकाररूपदत्ते तु द्विविन्दुरध उद्धतः ।
ब्रह्मेशविष्णुवस्तासु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
विन्दुद्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“अः कण्ठको महासेनः कालापूर्णाभृता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यामुखी सुखम् ॥
द्विविन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अः, पुं, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यदुक्तम्,—
महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
“विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)

